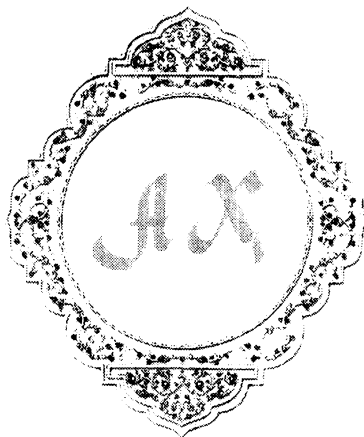

Ш. ШОМАҚСУДОВ, Ш. ШОРАҲМЕДОВ

Мабнолар махзани

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
Давлат илмий нашриёти

Мабнолар махзани

Нашрга тайёрловчилар:

**Даврон Шораҳмедов,
Мураджон Аминов**

Шомаксудов Шотурсун, Шораҳмедов Шухрат

Ш 77 **Маънолар маъзани.** – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.

Халқимиз асрлар давомида жуда катта ҳаётий тажриба тўплаган, шу тажриба мерос сифатида турли воситалар билан келажак авлодларга ўтиб боради. Ҳикматли сўзлар ана шундай бебаҳо маънавий мерос ҳисобланади. Ушбу китобдан ўқувчи ўзбек халқининг асрлар мобайнида сайқал топиб, бизгача етиб келган ана шундай сўз дурдоналари билан танишибгина қолмай, уларнинг тарихан қандай шаклланганини ҳамда мазмунини билиб олади.

82.3(5У)

Шотурсун Шомақсудов, Шухрат Шораҳмедов.

НАШРИЁТДАН

Дунёда ҳикмат дурдоналарини яратмаган, уларни асрлар оша кўз қорачиғидай асраб-авайлаб, сайқал бериб, дилида, тилида сақлаб, авлодлардан авлодларга мерос қилиб қолдирмайдиган халқ бўлмаса керак. Ўзбек халқи ҳам бундан истисно эмас. Халқимиз кундалик сўзлашувда қўллайдиган кўпдан-кўп ҳикматли сўзлар унинг сўз бойлиги ниҳоятда улканлигидан, донишмандлигидан, катта ҳаётий тажрибасидан далолат беради. Модомики шундай экан, биз бу доно гапларни халқ орасида юриб тўплашимиз, уларга изоҳ бериб, маъно-маъини чақишимиз, келажак авлодга мерос қилиб қолдиришимиз муҳим илмий ва маданий аҳамият касб этадиган вазифадир.

Республикамизда бу хайрли иш билан астойдил шуғулланганлар сафида сизга тақдим этилаётган ушбу китобнинг муаллифлари Шотурсунқори Шомаксудов (1890–1979) ва Шуҳрат Шораҳмедов (1939–1998)лар ҳам бор. Шотурсунқори Шомаксудов Тошкентдаги мадрасаларда таҳсил кўрган, ўз даврининг маълумотли ва маданиятли кишиларидан бўлган. У киши 60-йилларда анчагина вақт Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ҳам ишлаганлар. Шотурсунқори ота ўзбек халқ ижоди намуналари (мақоллар, иборалар, кўшиқлар, латифалар, эртақлар, топишмоқлар, халқ ўйинлари, урф-одатлари, анъаналарининг тафсилот-тартиботлари ва ҳоказолар)ни умр бўйи зўр иштиёқ ва сабр-тоқат ила одамлар орасида юриб йиғиб, бир қанча дафтарга ёзиб, ҳозирги ва келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирган табаррук инсон эдилар.

Иккинчи муаллиф – Шуҳрат Шораҳмедов эса Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тугатган, кўп йиллар “Тошкент ҳақиқати” газетасида, Ўзбекистон телевидениесида ишлаган. Кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти аспирантурасига кириб ўқиб, ўз устози Шотурсунқори ота халқ оғзидан ёзиб олиб, изоҳлаган халқ ижоди намуналари асосида илмий иш қилишга аҳд қилган эди. Бевақт ўлим унга бу ниятларини амалга оширишга имкон бермади. Лекин Шуҳрат Шораҳмедов Шотурсунқори ота қўлёзмаларининг асосий қисмини араб алифбосидан жорий алифбога (кирилл ёзувига) ўгириш, картотекага солиш, алифбо тартибида жойлаштириш, таҳрир қилиш, маълум илмий шаклга келтиришга улгурди. Зотан муаллифларнинг асосий мақсадлари ҳам халқимизнинг маънавий мулки бўлган ҳикматли сўзларни китоб ҳолида яна халққа қайтаришдан иборат эди. Уларнинг охиратлари обод бўлсин.

Ана шу дурдоналарнинг айрим қисмлари муаллифлар ҳаётлик чоғларидаёқ турли (“Кенг уйнинг келинчаги”, “Латифалар”, “Хандалар”, “Нега шундай деймиз”, “Ҳикматнома”) номлар билан нашр этилган.

Кўлингиздаги ушбу китоб қарийб 20 минг ҳикматли сўзни ўз ичига олган. Лекин муаллифлар бу китобда халқимиз орасида қўлланиб келинган мақол, матал, нақл, ибора ва шу кабиларнинг ҳаммаси қамраб олинган, деган даъводан узоқ эдилар. Чунки халқ ижодиёти уммондир. Киши ҳар қанча билимли ва тажрибали бўлмасин, уни тўла қамраб олиш мушкул вазифадир. Шоиримиз Фафур Фулом айтганларидек, “Ҳар киррасида етти

ранг офтоб товланиб турган халқимиз ижоди унча-мунча кишининг зеҳни етмайдиган даражада бойдир”.

Муаллифлар бўлажак китобларини “Маънолар махзани” деб номлашган. Арабча сўз бўлган “махзан”нинг луғавий маъноси – хазина демакдир. Шундай экан, китобни “Маънолар хазинаси” деб аташ ҳам мумкин эди. Лекин шундай қилишмади. Сабаби, “хазина” сўзи кўпроқ моддий бойликларга нисбатан қўлланади. Маънавий бойликларга нисбатан эса мумтоз адабиётимизда асосан “махзан” сўзи ишлатилиб келинган. Бундан ташқари муаллифлар сўзлар оҳанги, вазнига ҳам эътибор бериб, мазкур сўзни ишлатишни лозим кўришган.

Мустақиллик шарофати билан она тилимиз, тарихимиз, қадриятларимиз, маданиятимизга муносабат тубдан ўзгараётган, улар “мафқуравий босим”дан холи этилаётган бугунги кунда “Маънолар махзани”нинг тўлалигича нашр этиш имконияти юзага келди. Шу боис нашриётимиз муаллифлар қолдирган қўлёмаларни қайта таҳрир қилиб, илгариги нашрда асоссиз равишда тушириб қолдирилган қисмларини тиклаб, асл ҳолида нашрга тайёрлашни тажрибали ноширлар Даврон Шораҳмедов ва Муроджон Аминовга топширди. Бу ишда уларга Шотурсунқори отанинг фарзандлари Мунаввар Турсунов, Анвар Шомақсудов ва бошқалар яқиндан ёрдам беришди. Китобга ёзувчи Алиназар Эгамназаров махсус муҳаррирлик қилди.

Китобдаги сўзлар алифбо тартибида жойлаштирилган, шу сабабли китобхон исталган мақолини осонлик билан топиб, унинг тўғри ва мажозий маъносини, қандай ҳолатларда қўлланишини билиб олади. Ўйлаймизки, ушбу китоб сизнинг сўз бойлигингизни ошириб, билим доирангизни янада кенгайтиради.

ЎЗ ҚАДРИНИ БИЛГАН СЎЗ ҚАДРИНИ БИЛАР

Инсон насли инсон бўлиб, қўли ишга, тили сўзга келиб, бир-бири билан муомала қила бошлабди-ки, бу ажиб, чигал, борлиги сирлардан иборат дунёда яшаш даренини ўқийди ва то шу кунгача бу дарс тугамаган. Энг буюк донишмандлар умрларини илму фанга бағишлаб, жаҳон кезиб, дунё-дунё китоб ўқиб, оламдан кетар чоғи, мен ҳаётдан ҳеч нарса билмай кетмоқдаман, деганлар. Не ажаб, ҳаёт илмини тугал англамоққа нафақат бир инсон умри, балки инсонлар умри етмайди.

Йўл юриб кетаётган инсофли одам беҳосдан чуқурликка тойиб кетса, ўрнидан туриб, этак қоқиб кетавермайди. Мен йиқилдим, бошқалар йиқилмасин, деб чуқурни текислаб кўяди, ё бўлмаса, бирорта таёкни суқиб белги кўйиб кетади. Бу, эй йўловчи, эҳтиёт бўл, бу ерда чуқур бор, кўзингга қара, деган ишора бўлади. Боболар ҳикмати ана ўша таёқдир.

Одамлар бошқаларни ўйлаб бекилган булоқ кўзини очадилар, дарахт экадилар. Мендан кейин дунёга келувчилар ташналик азобини кўрмаеинлар, очлиқдан, офтоб тиғидан қийналмаеинлар, дея шундай қиладилар. Боболар ҳикмати ана ўша булоқ, ана ўша дарахтдир.

Одамлар масжид ва мадраса қурадилар. Йўл солиб, кўприк қиладилар, карвонсаройлар тиклайдилар. Ўзларидан кейин келувчилар ҳам имонли, илм-маърифатли бўлсинлар деб, эллар, юртлар ўртасида яхши борди-келдилар бўлсин деб шундай қиладилар. Боболар ҳикмати ана ўша йўл, кўприк ва карвонсаройлардир.

Ҳикматли сўзлар, мақоллар биз учун асрларнинг садоси, узоқ ўтмиш билан ҳамнафаслик ҳиссини уйғотувчи мангу чақирик, замонлараро кўприқдир.

Ҳикматли сўзлар, мақоллар – номаълум шоирларнинг юрак сатрлари, халқ истеъдодининг масофа билмас шуълалари, зулм, адоват, ҳақсизлик кўксига санчилувчи адолат тиғидир.

Ҳикматли сўзлар, мақоллар – ҳеч бир подшо эълон қилмаган фармон, ҳеч бир президент муҳрламаган қонун, ҳеч бир давлат томонидан битилмаган конституциядир.

*Ҳар кимки вафо қилса вафо топгусидир,
Ҳар кимки жафо қилса жафо топгусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса жазо топгусидир.*

Улуғ шоир Бобур Мирзо шеърига солган шу бир халқ мақолида неча-неча китобларга жо бўлган қонун мажмуаларининг маъноси бор.

Ўз қадрини билган сўз қадрини билади. Иншооллоҳ, бу ҳам бир мақол бўлса. Биз йўқотган қадрини қайта топаётган халқимиз. Масжидларимиз, муқаддас китобларимиз, унутилган байрамларимиз, удумларимиз, одатларимиз қайтиб келаётган бир замонда, ўз она тилимиз, тарихимиз, маданиятимиз муносиб ўринни топаётган бир даврда ўзбекман деган ҳар бир инсон ўз юрти кечмишини ва ҳозирини мукамал билмоғи, ўз она тилисининг заргари бўлмоғи лозим. Мақол эса сўз кўркигина эмас, дилнинг ҳам, умрнинг ҳам кўркидир.

Ўз қадрини билган одам сўзни пала-партиш ишлатмайди, унинг асл маъносини қидиради, билиб ўрнига қўйиб гапиради. Билган одам, масалан, “хузуримга киринг”, ёки “сизни лутфан таклиф этаман”, демайди. Хузур – ҳозир бўлиш лозим бўлган жой. Подшонинг хузур, катта амалдорнинг хузур бўлиши мумкин. Лутф этмак – марҳамат кўрғазмак дегани. Кишидан лутфан ташриф буюришни сўраш мумкин. Лекин лутфан таклиф этиш – ўзни ғоят мутақаббир тутиш демакдир.

Тилимизда “гап кўп – кўмир оз” деган мақол бор. Мен баъзи давраларда унинг шарҳини сўраб ўртага масала ташлаб кўрдим. Ҳар ким ҳар хил шарҳ қилади. “Уруш йилларида кўмир озлигида айтилган бу”, – деди биров. Яна кимдир “гапингда тош босадиган маъно кам ёки гап кўп-у, унинг қўри йўқ” деган маъно билан изоҳлади. Ушбу китоб муаллифлари мана шу мақолни танча суҳбатлари билан боғлаб анчагина мантиққа яқин изоҳ берганлар. Лекин барибир менинг кўнглимдаги иштибоҳ ёзилмади.

Менимча, унинг асли бундоқ бўлган: Гап кўп-ку, умр оз. Ку юкламаси *умр* сўзи билан қўшилиб *кўмир* шаклини олган. Натижада шундай чуқур маъноли мақол анча жўнлашиб қолган.

“Отдош”нинг “адаш”га, “тупрок”нинг “турпок”қа, “бўрё”нинг “бўйра”га айланиши ёки Бувайда, Риштон, Ангрен каби жой номларининг пайдо бўлиши ҳам ана шундай ҳодисадир...

Қўлингиздаги китобни халқ дурдоналаридан тузилган ўзига хос жавоҳир сандиғи деб аташ мумкин. Муаллифларнинг бу хайрли меҳнати халқимиз маданияти учун улкан бойлик бўлиб қўшилади. Ўйлайманки, бу китоб ҳар бир ўзбек хонадонини безайди, қўлдан қўймай ўқилади.

Эркин Воҳидов,
Ўзбекистон халқ шоири.

АВВАЛ ҮЙЛА, КЕЙИН СҮЙЛА

Жамият аъзолари ўзаро муносабатларда сўзлашиш одобига қатъий риоя қилишлари зарурлиги таъкидланади. Киши айтадиган ҳар бир сўзи(гап)ни аввал ўйлаб олиши, сўнг сўзлаши лозим. Ҳайламай айтилган сўз кишини кўпчилик орасида уялиб қолишига, ҳатто фожиавий аҳволга тушишига сабаб бўлиши мумкин”. Сўзни кўнгилда пишқармагунча тилга келтурма, Ва ҳар неким, кўнгилда бор – тилга сурма”. (Навоий).

Вар.: “Ҳайламагунча сўйлама”, “Кўп ўйла, оз сўйла”, “Ҳн қатим ўйла, бир қатим сўйла” (қатим игнага бир марта ўтказилиб иш тикишига етадиган, тикилаётган иш билан қулоч қилиб ёзилган қўлнинг учи орасидаги масофага тенг ип); “Дилда пишир, тилда гапир”; “Ҳйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир”; “Ҳйнаб айтсанг ҳам, ўйингдагини айт”; “Тез сўзлаган тез пушмон бўлар”; “Оғзига келган сўз арзон, овулга келган бўз арзон”; “Ҳйланмаган жойдан тулки чиқар, ўйланмаган сўздан кулки чиқар”; “Англамай айтган тингламай ўлар, чайнамай ютган қавшамай ўлар”.

АВЛИЁГА ТОШ ТЕГДИМИ?

Эркатой, азиз, ардоқли бола йиғласа, шундай деб қочирим қиладилар.

АГАР БЎЛСА ОКЛИҒИНГ, БИЛИНМАЙДИ ЙЎҚЛИҒИНГ

Оқлик – суг, қатик, пишлок, сузма, қурт, кимрон, қимиз ва ш. к. Бу маҳсулотларнинг киши

саломатлигига фойдаси катта. Халқда туёғи бор, яъни чорваси бор оилада барақа бўлади, деган гап бор. Сигир-бузоғи бор оила, тўқ оила ҳисобланган. Вар.: “Оқлик бўлса, очлик йўқ”; “Оқимиз бўлса, сўкимиз бўлса, ўлмаймиз”; “Оқлик бор уйга оғриқ доримас”.

АГАРЖОННИ МАГАРЖОНГА ҲЙЛАНТИРСАНГ, КОШКИ ДЕГАН БОЛА ТУҒИЛАДИ

Бу мақолни ланж, миждов одамларга нисбатан қўллайдилар.

АДАБНИ БЕАДАБДАН ҲРГАН

Луқмон Ҳакимдан: “Адабни кимдан ўргандинг?” деб сўрадилар. Луқмон жавоб берди: “Адабни беадаблардан ўргандим, уларнинг ҳаракатларисидаги менга мақбул бўлмаган нарсалардан ўзимни сақладим” (Саъдий, Гулистон). Вар.: “Ақли ақлсиздан ўрган”; “Тамизни бетамиздан ўрган”, “Ақлли ўрганар, аҳмоқ ўргатар”. “Одобнинг нима эканини одобсизни кўрганда биласан”.

АДАШГАН ТОШ ТЕРАП

“Адашган одам йўлдаги тошларга қараб, қайси томонга юрсам экан, деб ўйланаверади”, деган маънода. Вар.: “Адашганнинг олди тўсиқ”; “Адашганнинг олди жўн”; “Адашганнинг олди йўқ”.

АЁЗ, КЎРГАН КУНИНГ УНУТМА, КЎН ЧОРИҒИНГ ҚУРИТМА

Аёз исмли оддий бир чўпон ақллилиги ва ҳозиржавоблиги туфайли хон вазири даражасига кўтарилади. У чўпонликда кечирган оғир кунларини унутмаслик учун чориғини ҳаммавақт кўзи тушиб турадиган жойга – ўз хонасининг эшиги тепасига осиб қўйган экан. Ҳар гал чориғига кўзи тушганида ўзига ўзи: “Аёз, кўрган кунинг унутма, кўн чориғинг қуритма!”, деб кўяркан. Бу мақолни бирор юқори мартабага мингач (ёхуд катта бойликка эга бўлгач), ўзининг аввалги ҳолини унутган, ўзидан пастрок мартабадагиларни (ёхуд камбағалларни) менсимай қўйган кишиларга нисбатан айтадилар. Мақолда “кўн чориғинг қуритма” дейилишига сабаб шундаки, ўтмишда кўндан (хом теридан) тикилган чорик қовжираб ёрилиб кетмаслиги учун вақти-вақти билан мойлаб туришган. Вар.: “Атлас кийсанг бўзингни унутма, кимхоб кийсанг – алагингни” (кимхоб–ўриши ипак, арқоғи зардан тўқилган мато; алак–пахта ипидан кўлда тўқилган мато; силлик бўз).

АЁЛ ЕРДАН ЧИҚҚАН ЭМАС – ЭРКАК БОЛАСИ, ЭРКАК КЎҚДАН ТУШГАН ЭМАС – АЁЛ БОЛАСИ

Маълумки, ўтмишда хотин-қизлар таҳқирланган, эзилган, уларнинг инсоний ҳуқуқлари поймол қилинган, уларга ихонат кўзи билан қаралган. Бунга сабаб, биринчидан, хотин-қизлар “тўрт девор орасида” яшашга маҳкум этилганлиги, бевосита моддий неъматлар яратиш ишига йўлатилмаганлиги натижасида моддий неъматлар яратувчи эр(лар)нинг оилада – иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон бўлганлиги бўлса, иккинчидан, демократик тамойиллар оёқ ости қилинган, жамиятда хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳар томонлама чеклаб қўйилганида эди. Айнан ўша даврларда “Остингдаги отингга ишонма, кўйнингдаги хотинингга ишонма” каби хотин-қизларни бениҳоя камситувчи ўта реакция мақоллар “ижод” қилинган. Вар.: “Олтин бошли хотиндан бақир бошли эр ортик” (бақир–мис); “Хотинларнинг сочи узун, ақли калта”; “Хотин ғайратланиб, қозон қайнатоилмас”; “Хотин бошлагандан тўй бўлмас”; “Байтал чопгани билан пойга олоилмас” “Зар – пинҳон, Зан – пинҳон” (Бу мақол билан: “Зарингни (олтинларингни) ҳам ҳеч кимга кўрсатмай сақла, занингни (хотинингни) ҳам”, деб “насиҳат” қилганлар).

Аммо мазкур мақоллар халқ оммасининг илғор дунёқарашли вакиллари онгида ҳоким фикр бўлиб қола олмаган. Улар ҳаётнинг пасти-баландини ақл тарозусига солиб, хотин-қизлар ҳам чин инсон эканлигини, улар оилавий ҳаётда ҳам, жамиятда ҳам муҳим ўрин тутишларини таъкидлаганлар, аёлнинг юксак инсоний фазилатларини мадҳ этганлар, уларни севиш, қадрлаш, ҳурмат қилиш зарурлигини уқдирганлар. Буни юқоридаги мақолнинг қуйидаги маънодошлари исботлайди: “Хотинли рўзгор гулдир, Хотинсиз рўзгор чўлдир”. “Яхши хотин терини ултон, эрини султон қилади (ултон–тагчарм); “Оилангнинг иззати – ҳаётингнинг лаззати”; “Хотинга бўздан сўз яхши”; “Мард хотинин қаритмас, Ботир отин хоритмас”.

АЖАЛ АЙТИБ КЕЛМАЙДИ

Эътиқодий тушунчага кўра, ажалнинг аниқ, тайин бир вақти йўқ, кутилмаганда келиб қолаверади. Вар.: “Ажал кенгашиб келмас”; “Ажал – бир тутун, тиркишдан ҳам киради”; “Ажал йўли чилнинг қадамидан ҳам қисқа”; “Ажал – икки қош оралиғида”; “Ажалдан пул бериб қутулиб бўлмас, ажалсиз очдан ўлмас”; “Ўлим одам сайлама”; “Ажал эсон-соғлиқ сўрашмайди”; “Ажал келса жаҳона, Бош оғриғи баҳона”; “Ажали етган одамга дори-дармон эм бўлмас”; “Ажал етмаса, ўлим йўқ”; “Ажал кувгандан қочади, қочгани кували” (бу кейинги мақол билан: “Жанг майдонида ўлимни ўйламай, ёвни қувадиган мард одамга ажал йўламайди, қайтага қўроқлик қилиб қочадиган одамни ажал олади”, демоқчи бўлинган).

АЖАЛИ ЕТСА ЭШАК ЎЛАДИ, ҚАЗОСИ ЕТСА ҚОЗИ ЎЛАДИ

Бу мақол афанди латифаси билан боғлиқ. Бир вақт Афандининг эшаги ўлиб қолибди-да, унга ёр-дўстлари келиб:

– Афандим, ёлғиз эшагингизни ҳам худо кўп кўрибди-да. Хафа бўлманг, худо сизга бундан ҳам яхши эшак берар, – деб кўнгилхонлик қилибдилар. – Йўқ, нега хафа бўларканман, – дебди Афанди, – мана, шаҳарнинг порахўр қозиси ҳам ўлибди-ку! Қазоси етса шундай қози ҳам ўлар экан-у, менинг ҳам эшагининг ажали етибди, ўлибди-да.

Бу мақол кўпроқ ҳазилкашлар тарафидан арзмаган нарсасини йўқотиб, хафа бўлиб юрган кишига қарата ҳазил тарзида айтилади.

АЗАГА БОРГАН ХОТИН ЎЗ ДАРДИНИ АЙТИБ ЙИГЛАЙДИ

Қадимий урф-одатга кўра, бирор киши вафот этса, кўни-кўшни, қариндош хотинлар азага келиб, аввал аза эгаси билан тик туриб кўришиб, йиғлайдилар, сўнгра уйга кириб давра куриб ўтирадилар. Азадор аёллардан бири марҳумнинг таърифини кўшиқ қилиб айтиб, йиғлайди. Таъзияга келган хотинлар унга кўшилиб, ув тортиб йиғлайдилар. Борди-ю, азадор аёл айтиб йиғлашни билмаса, азага келган аёллардан биладигани ўзларига тегишли бирор марҳумни ёдлаб, уни таърифлаб йиғлайдилар. Мана шунга “ўз дардини айтиб йиғлаш” деганлар. Мажозий маънода бирор киши ўз бошига тушган ташвишини айтиб, “юрагини бўшатиб турганда” бошқа одам ўринсиз ҳолда ўз дард-ҳасратини айта бошлайди. Мазкур мақол шунга ўхшаш ҳолатларда қўлланилади.

АЗАЛИК ЖОЙДА ОДМИ БЎЛ, ТЎЙЛИК ЖОЙДА ШОДМОН БЎЛ

Азалик жойда ҳарала-тарала қилиш, кулиш, ҳазил-мutoйиба гапларни айтиш беодоблик ҳисобланади. Бундай жойда киши ўзини одми, сипо, босиқ ва ғамгин тутиши лозим. Тўйда эса аксинча ғамгин, хомуш бўлиш, индамай ўтириш атрофдаги одамларнинг кайфиятини бузади, ўйин-кулгига халақит беради. Шунинг учун киши гарчи чарчаган, бирор нарсадан асаби бузилган ёки бирор ери оғриётган бўлса ҳам, тўйда ўзини кўвнок тутиши керак, деб уқтирилади юқоридаги мақолда.

АЗРОИЛНИНГ БИР ТУРКИ – БЎРИДА

Диний ривоятга биноан Азроил тўрт фариштаннинг бири бўлиб, унга одамларнинг жонини олиш топширилган. Азроил ҳеч кимга раҳм-шафқат қилиб ўтирмасмиш. Мазкур мақолда ваҳшийлик тимсоли бўлмиш бўри Азроилга ташбиҳ этилган ва у ҳаётда раҳм-шафқат деган нарсани билмайдиганларга нисбатан қўлланилади.

АЙБИНГ БЎЛСА ҚИЛДАЙ, КЎРСАТУРЛАР ФИЛДАЙ

Бу мақол ижтимоий адолатсизликка, бировнинг арзимас айбини ниҳоятда бўрттириб кўрсатувчиларга қарата айтилган.

АЙБИНИ БИЛГАН – АВЛИЁ

Вар.: “Ҳар ким ўз айбини билса, Вали бўлади”; “Ўз айбини билган – мард”; “Ҳар ким ўз айбини билмас”; “Ҳар ким ўз айбини билса, ёрилиб ўларди”; “Аввал ўз айбингни бил, кейин ўзгадан кул”; “Аввал ўзингни тузат, кейин ўзгани кузат”; “Аввал ўзингга бок, сўнг ногора қок”.

АЙБСИЗ ЁР ҚИДИРГАН ЁРСИЗ ҚОЛАДИ

Турмуш қуриш учун қиз танлаган йигит ёки йигит танлаган қиз унисини ўпоқ, бунисини сўпоқ, деб инжиқлик қилаверса, рад этаверса, охири аввалгилардан ўзолмайдиганга дучор бўлади. Вар.: “Гулни танлаган қора толга ҳам кўнолмайди”; “Танлаб-танлаб, тозига йўлиқибди”.

АЙИҚ БИЛАГИГА ИШОНАДИ, ОДАМ – ЮРАГИГА

Эмишким, айикда куч бўлгани билан “юрак” йўк. У бор кучини билагига йиғармиш. Одамда эса айикчалик куч бўлмаса ҳам тоғдек юрак бўлади. Шунинг учун ҳар қандай оғир ишга ҳам жазм этади. Мақолда инсоннинг мардоналиги мадҳ этилган.

АЙИҚ ЎЛМАЙ ТУРИБ ТЕРИСИНИ ШИЛАДИЛАР

Мақол маъноси аниқ воқеликдан йироқ бўлиб, мажозий маънода ишлатилади. Яъни ёмон фарзандлар ўз ота-оналарининг кўзи тириклигидаёқ улардан қоладиган мол-мулк, меросни ўзаро хуфиёна бўлишиб олишганида, бундан огоҳ бўлган ота-она ёхуд ўзгалар томонидан айтилади. Вар.: “Азроил одамнинг жонига қасд, Ёмон ўғил отанинг молига қасд”.

АЙИҚ ЎЗ КУЧИНИ ЎЗИ БИЛМАЙДИ

Бу мақол ўз кучини ўзи билмайдиган ва ундан фойдалана олмайдиган лапашанг, ношуд одамларга нисбатан мажозий маънода қўлланади.

АЙИҚ ЎЗ ТОВОНИНИ ЯЛАБ ЖОН САҚЛАЙДИ

Эмишким, айик қишда уясига кириб олиб, овқат емасдан, ўз товонини (мойини) ялаб жон сақларкан. Мажозий маънода: “Ёзда куч-ғайратингни, меҳнатингни аямай ишлаб, кўр-қут йиғсанг, қишда еб, тирикчилигингни ўтказасан”, дейилмоқчи.

АЙЛАНАЙ САЛИАМ СЕНДАН, ХЕЧ КИМ ГУМОН ЭТМАС МЕНДАН

Бу мақолни халқ илмига амал қилмайдиган муллатлар тилидан айтган ва уларни масхара қилиб кулган. Вар.: “Охир замон мулласи, катта бўлур салласи”: “Домланинг айтганини қил, қилганини қилма”: “Саллага ишонма, каллага ишон!”.

АЙРИЛАР ДҮСТ АЁВЛИ НАРСАНГНИ СҮРАП

Вар.: “Айрилар дўст эгарнинг орқа кошени сўрайди”. Эгарнинг олди қоши бўлади, орқа қоши бўлмайди. Айтилмоқчики, айриладиган дўст энг аёвли нарсангни ёхуд топилмайдиган, йўқ нарсани жўрттага сендан сўраб, бермасанг ёки топиб беролмасанг, шу баҳона билан ажраб кетади.

АЙРИЛГАННИ АЙИҚ ЕР, БЎЛИНГАННИ – БЎРИ

Қатор мақоллар кишини жамоа билан бирга бўлишга ундайди, якка-ёлғиз яшаш, эл-юртдан кўпчиликдан юз ўгириш ёмон оқибатларга олиб боришини кўрсатади: “Айрилмагин элингдан, қувват кетар белингдан”; “Айрилган озар, бирлашган ўзар”; “Ёрдан айрилсанг ҳам, элдан айрилма”; “Йўлдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма”; “Тўдадан ажралган тўрга тушар”; “Тўдадан айрилган қўйни бўри ютар”; “Тўпидан айрилганни қароқчи санчар”; “Юртдан айрилганни ёв чопади”; “Тўпидан айрилган ғоз тўп қаргага ем бўлур”; “Тўпдан чиқсанг ҳам, кўпдан чиқма”; “Очдан қолсанг қол, кўпдан қолма”; “Қатордан қолдинг – хатарда қолдинг” (туя қарвонини ҳам “қатор” дейдилар. Агар қатордан, яъни қарвондан ажрасанг, якка ўзинг чўл-биебонларда катта хавф-хатарга дучор бўлишинг – талончига йўлиқшинг, йирткичларга ем бўлишинг мумкин, шунинг учун кўпчиликдан сира ажрай кўрма, дейилмоқчи).

АЙРИЛИҚ – ҲИМДАН ҚАТТИҚ

Бунда Ватандан, ота-онадан, туғишган жигарлардан, суюкли маҳбубдан, фарзанддан, ёр-дўстлардан айрилиш назарда тутилган. Вар.: “Айрилиқнинг шиддати, қон йиғлатар муддати”.

АЙТИЛГАН СЎЗ – ОТИЛГАН ҲАҚ

Жамоа орасида ёхуд айрим шахсларга бирор гапни айтишдан аввал уни обдон ўйлаб, атрофлича мулоҳаза қилиб олиш зарурлиги уқтириляпти. Кишининг оғзидан чиққан ҳар бир сўз, хоҳ яхши,

хоҳ ёмон. хоҳ ўрилли, хоҳ ўринсиз бўлсин, уни асло қайтариб бўлмайди. Айниқса одамларни ноўрин ҳақоратлаб, камситиш, личинг, кесатик, гаплар айтиш, улар қалбини ўқдай жароҳатлашни мумкин. Шу боис киши ҳар бир сўзини ўйлаб, эҳтиёт бўлиб гапириши керак. Вар.: “Оғиздан чиққан сўз қайтмас”: “Гап эгаси билан юрмайди”; “Айтган сўзни ичкари ютмоқ бўлмас”: “Сўз чумчуқ эмас, оғиздан чиқса тугиб бўлмас”: “Пуф десанг, оғзингдан чиқади-кегади, оқибатини ўйла”; “Сўзлаганинг қумуш бўлса, тек турганинг – олтин”; “Сақланган сўз – соф олтин”; “Айтилган сўз – хўжайнинг, айтилмаган сўз – хизматкоринг”; “Айтмасдан бурун сўзга сен эга, айтгандан сўнг сенга сўз эга”; “Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт”; “Арзимаган гап оғизда қолсин!”.

АЙТМОҚ ОСОН, ҚИЛМОҚ ҚИЙИН

Бу мақолни кўпинча “мақтанма, айтишга айтпасан-у, аммо қила олмайсан”, деган маънода қўллайдилар. Бундан ташқари, ишни бажарувчи томонидан мушкул иш топширган кишига нисбатан айтилади. Вар.: “Гап билан ўроқ ўриш осон”; “Сўзда ботир бўлмоқ осон”; “Ўртоқларимиз қамиш қапада мактаб қурмоқчилар... Гап билан ўроқ ўриш осон. Янги мактаб қуришга арава-арава ёғоч, тахта, тунука керак. Хўш, буларни қаёқдан топиб бўлади?” (П.Турсун, “Ўқитувчи” романи).

АЙТИШСАНГ СЎЗ ЧИҚАДИ, ТУРТИШ- САНГ КЎЗ ЧИҚАДИ

Киши бир-бири билан сўз талашса, икки тараф ҳам ўзига лойиқ сўз топа олади. Натижада гапдан гап чиқиб, жанжалга айланиб кетиши мумкин. Шунингдек, киши бир-бири билан туртишса (гарчи бу ҳазил бўлса ҳам), ўйиндан “ўк чиқиб”, урушиб, муштлашиб кетиши мумкин. Мазкур мақол: “Арзимаган нарсага гап талашма, ҳуда-беҳудага уришиб, туртишиб, жанжаллашиб юрма!”, деб ўғит беради. Вар.: “Айтишган сўнг дов эмасму, олишган сўнг ёв эмасму”; “Баҳс баҳсдан туғилади”; “Бир гапдан қолсанг – олам гулистон!”.

АЙТИЛМАГАН ҚЎНОҚ – ЙЎНИЛМАГАН ТАЁҚ

Йўнилмаган таёқни бутуқ-мутоғи билан ерга суқилса, кирмайди ёхуд шох-шаббаси буталмаган ёғоч эшиқдан сиғмайди. Бу мақолда айтилмаган ерга борувчи меҳмонни йўнилмаган таёққа

қиёсланиб, “Айтмаган ерга борма, сиғмайсан, сиғдирмайдилар, ўзинг ноқулай аҳволда қоласан”, дейилмоқчи. Вар.: “Айтилган ерга бор, Айтилмаган ерда нима бор?”; “Айтган ерга эринма, Айтмаган ерда кўринма”; “Эр тилаган жойда азиз”; “Сўзинг қайтар жойдан ўзинг қайт”; “Чақиргандан қолма, ўзинг босиб борма”; “Чақирилган ернинг узоғи йўк, Йўлинг очик – тузоғи йўк”; “Очилар қопқани билиб қоқ”; “Эшик очик бўлса ҳам, сўраб кир”; “Чақириксиз тўйга боргунча, қазувсиз гўрга кир”; “Индексиз келган – тўшаксиз ўтирар”. Кейинги мақолда келтирилган “индак” сўзи “индов” деб ҳам талаффуз этилади ва “чақирув”, “таклиф қилув” деган маънони англатади. Илгари тўйларда махсус индакчи (индовчи) бўлган – (ҳозир ҳам учраб туради). Маълумки, никоҳ куни куёвни келинниқига кузатиб бормоқ ва келинни олиб келмоқ мақсадида ёр-дўстлари куёвниқига йиғиладилар. Шунда то келинниқидан индакчи (индовчи) келиб, “қани, марҳамат қилаверинглар!” деган маънода тўйбошининг қўлоғига шипшитиб қўймагунича куёв ва унинг ҳамроҳлари йўлга тушмайдилар. Индакчи келганидан кейингина ўринларидан туриб, карнай-сурнайлар ва ўйин-кулгилар билан йўлга тушадилар. Юқоридаги мақол: “Чақирилмаган ерга борган “меҳмон” яхши қабул қилинмайди”, деган маънода қўлланилади.

АЙТСАМ ТИЛИМ КУЯДИ, АЙТМАСАМ – ДИЛИМ

Киши ҳаётида шундай ҳоллар ҳам бўладики, ўзининг танг, ночор аҳволини бировга айтмай деса, бунинг ҳар томонини ўйлаб: “Нима деркин, тўғри тушуниб, ҳамдард бўлармикан ё силтаб ташлармикан, тушунса – хўп-хўп, тушунмаса ўзимга ноқулай бўлади, шармандам чиқади”, деган мулоҳазаларга боради-да, айтмайди. Айтмайди-ю, ич-ичидан ўртанади. Мазкур мақолни шундай ҳолларда қўллайдилар.

АЙҒИР УЧИНСА ОТ БЎЛАДИ, ОТ УЧИНСА ЭТ БЎЛАДИ

Учинмоқ – қаттиқ оғримок, касал бўлмоқ. “Айғир қаттиқ касал бўлса, айғирликка ярамай, оддий от бўлиб қолади, от касалланса, сўйилиб эт (гўшт) бўлиб кетади”, дейилмоқчи.

АЛДАГАНИ БОЛА ЯХШИ

Тўғри маънода: Йиғлаётган, хархаша қилаётган ё бирор жойга эргашаётган болани бирор гап

билан ёки қўлига бирор нарса бериб тинчлантирсалар, кўндирсалар, шундай деб қўядилар. Вар.: “Алдамоққа бачча яхши, Чайнамоққа – қулча”.

АЛИ ЖИННИ, АЛИ ЖИННИНИНГ БАРИ ЖИННИ

Бу мақолни “жиннилик”да, жанжалқашлик ва шаллақилиқда бир-бирдан қолишмайдиган эрхотин, ака-ука, опа-сингил, қуда-андаларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: “Онаси жинни – бари жинни”; “Тухуми бирнинг бари бир”; “Эшигидан қарасам – бир жинни, туйнугидан қарасам – бари жинни”.

АЛЛАҚАЙТИБ БИР БОЗОР, УНИ ҲАМ ЁМҒИР БУЗАР

Вар.: “Ҳафтада бир кун бозор, уни ҳам ёмғир бузар”; “Ойда-йилда бир бозор, мени(нг) ҳамёним безар” (безар – бу ерда “безамок”, “бежамок” маъносида эмас, “безмок, ёлкимок, зирилламок” маъносида); “Ошга пашша тушди”. Орзиқиб қутилган дамларга энди етдим деганда бирор сабабга кўра иш бузилса (масалан, киши орзу-ҳавас билан тўй қилганда ёғингарчилик бўлса ё бирор киши аллақайтиб тўйга ё зиёфатга борса-ю, бирор ҳунук воқеа содир бўлиб, тўй ё зиёфат унга татимаса), орзиқиб қутилган нарсага энди етдим деганда бирор сабабга кўра у нарса қўлга кирмай қолса ва шу каби ҳолларда қўллайдилар.

АМАЛДОРДАН ОШНА ҚИЛМА, ХАФАЛИКНИ СОТИБ ОЛМА

Асрлар давомида зулм чеккан халқ золим амалдорларга яқин юрмаслик, улардан иложи борича ўзини олиб қочиш керак, деган фикрга келиб, мазкур мақолни ижод қилган. Вар.: “Олим билан яқин бўлсанг, қўлинг етар, золим билан яқин бўлсанг, бошинг кетар”; “Тўрага эргашган эгарин орқалар”; “Бойга яқин юрсанг, бўлдирав, ўтга яқин турсанг, куйдирав” (бунда “бўлдирав” сўзи “у сени роса ишлатиб чарчатар, холдан тўйдирав”, деган маънода).

АМИР БЎЛСА ТАМАГИР, НА ТОВУҚ ҚОЛУР, НА КУЛОНКИР

Кулонкир – хўрознинг катта жуссали бир тури, уни “бабак хўроз” ҳам дейдилар. “Амир агар тамагир, олғир, юлғич бўлса, унинг ясовуллари фукаронинг на товуғини қўяди, на кулонкирини”, дейилмоқчи. Ўтмишда солиқ

тўлайвериб эзилган халқ бундай мақолларни кўплаб яратган: “Подшолик ҳақи – сағир ҳақи билан баравар” (бунда сағирлар, етим-есирлар ҳақига хиёнат қилмаслик қанчалик зарур бўлса, подшолик ҳақига хиёнат қилмаслик, яъни солиқ тўлашни пайсалга солмаслик ҳам, шунчалик зарур ва шарт, деб уқтирилган); “Кўп берсанг – озарлар, Кам берсанг – осарлар”; “Борма хонга, ўзи келар молга, Борма бойга, ўзи келар уйга”; “Шоҳ шохида юрса, Бек баргида юради” (Кейинги мақол ҳам кўпроқ солиқ ундиришга тааллуқли бўлиб, унда “шоҳ бирни сўраган бўлса, бек унинг фармони билан келиб, ўз манфаатини ҳам кўзлаб, халқдан иккинни ундириб кетади”, деган маъно яширинган). Ҳар хил солиқларни тўлайвериб хонавайрон бўлган халқ мақоллар воситаси билан золимлардан шафқат тилаган, уларни адолатга қақирган: “Бир кўйдан икки тери шилинмас”; “Хўкизнинг териси икки қават бўлмайди” (шу олганларингиз етар энди, бошқа ҳеч нарсамиз қолмади, деган маънода); “Таланган элдан тортиқ олма”; “Бузилган уйдан буловуч олма” (Бузилган – бу ерда “хонавайрон бўлган” маъносиди, буловуч – чарх қисмларидан бири); “Бўлинган элдан булдурғи олма” (бўлинган – “таланган, хонавайрон бўлган” маъносиди; булдурғи – қамчи дастасининг учига боғланадиган қайиш).

АММА-ХОЛА ЙИҒИЛИБ ДАНГОНА ҚИЛУР, БЎЛИБ ОЛОЛМАЙ ҲАНГОМА ҚИЛУР

Дангона – ов, сайд, улоқчи келтирган улоқ гўшти, хуллас, ғойибдан қўлга кирган, ўртага қўйиб баҳам кўриладиган нарса. Бундан ташқари, бир неча киши ўртада пул йиғиб, мол олиб сўйиб, гўштини бўлиб олишини ҳам; ўғри ва қароқчилар топган ўлжаларини ўзаро ўртада бўлишиб олишларини ҳам “дангона” дейдилар. Маъноси: “Амма-холалар ота-онадан қолган меросни тинчгина, ҳамжихатлик билан бўлишиб ололмай, бир-бирлари билан келишмай, нари-бери гап – (ҳангома)га борадилар, яъни уруш-жанжал чиқарадилар”.

АМРИ ПАДАР – АРШДАН АЪЛО

Арш – диний ақидаларга кўра, Аллоҳнинг тахти, Фалакнинг энг юқори қисмидаги сарой. Мақолда отанинг сўзи, амри, буйруғи ана шу аршдан ҳам улуғ деб кўрсатилади ва фарзандларга отанинг айтганини бажо келтириш лозимлиги уқтирилади. Вар.: “Уруғинга сўз айтсанг, Орасини узиб айт, Отанг

ишга буюрса, Намозингни бузиб айт”. Ислолда намозни бузиш, намоз ўқиётган вақтда биров билан гаплашиш, бошқа дунёвий хатти-ҳаракатлар қилиш ман этилган. Кейинги мақолда ҳам фарзанднинг отага бўлган ҳурмати бениҳоя улуғланади. “Отанг сени ишга буюрса, ҳатто намозингни бузиб бўлса ҳам, унга “лаббай” деб жавоб бер”, деб уқтирилади.

АНДИШАНИНГ ОТИ – ҚЎРҚОҚ

Баъзи одам сермулоҳаза бўлиб, биров нафсониятига тегадиган гап айтса ҳам, унга муносиб жавоб қайтаришнинг, қаттиқ-қурум гапиришнинг ўрни келган бўлса ҳам, узоқ-яқинни, орқа-ўнгини ўйлаб, индамайди, ўзини тияди ёки мулоҳимлик билан жавоб қайтаради, андиша қилади. Баъзи одам эса бунинг фарқига бормай, “мендан кўркиб, индамай турибди” деб ўйлаб, хаддидан ошади. Ана шундай ҳолларда “Андишанинг оти кўрқоқ бўлти-да!” деб, киноя тарзида шу мақолни ишлатадилар.

АНОР ЧЎЛДА БИТАР, АНЖИР – КЎЛДА

Анор дарахти қуруқ ва серкуёш ерни, анжир намлик ерни ёқтиради. “Тагим қўл бўлсин, танам чўл бўлсин” деган мақол ҳам борки, буни боғбонлар анжир тилидан айтишган. Вар.: “Олмани чўлга эк, узумни – қўлга”; “Янги ток тўксон марта сувсирайди”. Буларда олмани қурғок ерга, токни эса серсув ерга экиш тавсия этилади.

АНҚОВ БЎЛГАН КИШИНИНГ, МАЗАСИ ЙЎҚ ИШИНИНГ

Бу мақолда анқов, ялқов, овсар, телба, тентак, девона одамлар устидан қулинади: “Анқов англамас, Ханги тингламас”; “Анқов остидаги отини олти ой излабди”; “Анқовга қирғовул қайда?”; “Ер юзини баҳмал олса ҳам, анқовга такялик тегмайди (такя–ёстиқ)”; “Анқов, анқовнинг ўртоғи – ялқов”; “Ялқов билан анқов – душман учун ўнғай ов”; “Анқов ўйин бузар, Тентак йиғин бузар”; “Ўта овсар – бўйига ўсар”; “Бир шалтоқнинг ишини йигирма эпчил эплай олмас”; “Тентакнинг тиними бўлмас, ишининг унуми бўлмас”; “Тентакнинг ишини тангри ўнғласин”; “Девонанинг ишини худо ўнғлар” (бу кейинги икки мақолни ишни билмай, таваккалига, пала-партишлик билан қилувчи одамларга нисбатан қўлайдилар).

АНҚОНИНГ ОТИ БОР, ЗОТИ ЙЎК

Анқо – афсонавий қуш. Ниҳоятда ноёб ёки мутлақо топилмайдиган нарсаларни “анқонинг уруғи”, “анқонинг тухуми” деб атайдилар. “Кишида ҳавас бўлса, анқонинг тухуми ҳам топилади”, деган ҳикматли сўз ҳам бор.

АРАВА СИНСА, РАЎЙКОРЧИ КЎПАЯР

Одатда арава бузилмай, ўз йўлидан кетаверса, унга ҳеч ким эътибор бермайди. Борди-ю арава йўлда синиб қолгудек бўлса, ўтган-кетганлар орасидан “ана ундоқ қилиш керак, мана бундоқ қилиш керак”, деб қуруқ маслаҳат берувчи, аммо уни тузатишга бевосита кўмаклашмовчи маслаҳатгўйлар, раўйкорчилар чиқиб қолади. Шунингдек, бир одам ўз тирикчилигини ҳеч қандай гап-сўзсиз, тинчгина ўтказиб турган бўлса, у билан ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Мабодо бирор фалокат юз бериб, молига, жонига шикаст етса, унга маслаҳат берувчилар кўпаяди. Ҳамма ҳар тарафдан ҳар хил маслаҳат беравериб, бечоранинг бошини гангитиб қўяди. Юқоридаги мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда мажозий маънода қўлланилади. Вар.: “Арава синса, йўл кўрсатувчи кўп бўлар”; “Иш битгач, маслаҳатчи кўпаяр”; “Иш ўтгандан кейин насиҳатчи кўпаяр”, “Иш битгач, ёрдамчи кўпаяр”.

АРАВА СИНСА, ЯЛҚОВГА ЎТИН

“Арава синса, ялқов, дангаса одам уни тузатишга эринади-да, ўтин қилиб ёкиб юборақолади”, дейилмоқчи. Вар.: “Танбалга – арава синса – ўтин, ҳўкиз ўлса – гўшт”.

АРАВАНИ ОТ ТОРТАР, КЎЛАНКАСИНИ ИТ ТОРТАР

Бу мақолни “Аравани от тортади, ит ҳансирайди”, деб ҳам ишлатадилар. Мазкур мақоллар билан: “От аравани тортиб келса ҳам ҳансирамайди (яъни, иш қилганини билдирмайди), унинг ёнида ё орқасида бекордан-бекорга чопиб келган ит ҳансирайди (яъни, ўзини гўё ҳамма ишни бажариб келгандай қилиб кўрсатади), дейилмоқчи. Қуруқ мақтанчоқларга нисбатан қўлланилади. Вар.: “Ишни қилади асбоб, эгаси уради лоф”; “Ишни Эшмат қилади, Тошмат лоф уради”; “Қурол ишлайди-ю, қўл мақтанади”.

АРАЗЛАГАН БОЛАГА – ОШ ТОТЛИ

Баъзан айрим болалар бирор нарсадан аразлашса, овқат емай қўядилар. Аммо, юриб-юриб, коринлари очгандан кейин улар учун ҳар қандай овқат ҳам тотли туюлиб кетади-да, пок-покиза туширадилар. Мазкур мақолни мажозий маънода болаларга нисбатан ҳам, катталарга нисбатан ҳам қўллайдилар.

АРВОҲ УРГАН – ЎНҒАЛМАС

Бу мақол – эътиқодий тушунчанинг маҳсули. Марҳум ота-онасининг васиятларига амал қилмай, ёмон йўлга кириб кетган фарзандга қарата: “Буни арвоҳ урган, бу ўнғалмайди (яъни, иши сира ҳам олдинга босмайди, барака топмайди), дейдилар. Вар.: “Арвоҳ урганнинг иши ўнғалмас, Пир урганнинг косаси оқармас”. Ўтмишда ҳар бир касб-ҳунар эгалари ўз “пир”ларига сиғинардилар, уларга атаб турли ҳайр-эҳсонлар, қурбонликлар берардилар, маросимлар ўтказардилар, ирим-сирим қилардилар. Масалан, деҳқонларнинг пири – Бобо Деҳқон; чорвадорларники (йилқичиларники) – Қамбар ота; сигир боқувчиларники – Занги ота; қўйчиларники – Чўпон ота; эчки боқувчиларники – Саксак ота; пойафзал тикувчи косибларники – Бобои Парадуз; чилангарларники – Ҳаси Довуд бўлган. Баъзи жойларда (масалан, Хоразмда) илгари ерга қўш тушириш олдидан ҳар бир деҳқон оиласида Бобо Деҳқонга атаб бўғирсоқ қовурганлар, ҳўкизларнинг шоҳига мой суртганлар. Баҳорда ерга уруғ ташлашдан олдин пир номига ҳайр-эҳсон қилиб, ундан бу йилги экинга барака сўраганлар. “Пир қарамни тошдек катта, сабзини қозикдек йўғон қилсин”, деган ниятда қарам экилган пайкаллар уватиға катта-катта тошлар келтириб, сабзи экилган пайкалларнинг жўяғига йўғон қозик қоқиб қўйганлар. Сув пирига атаб қўй, эчки ва бошқа ҳайвонларни сўйиб, қонини сувга оқизганлар ва ҳ. к. Мақолда келтирилган “косаси оқармас” ибораси ҳақида шуни айтиш керакки, ўтмишда аксари чорвадорларнинг хонадонида ёғоч коса ишлатилган. “Заранг коса” ёхуд “оёк” деб аталмиш бундай коса сирланмагани учун қорароқ тусда бўлган. Сут-қатиқни эса “оқлик” деб атаганлар. Ана шу оқлик қора косани оқартирарди. Бирор кишининг сиғири туғса: “Оғзи оқарибди”, “Қосаси оқарибди” (яъни,

кўчма маънода: “хонадонига кут-барака кирибди”), деганлар.

Агар бирор киши пир номига ҳайр-эҳсон қилмаса, қурбонлик учун қўй ёки эчки сўймаса, унга: “Сен пирнинг дуойибадига қолдинг, энди биринг икки бўлмайди, косанг оқармайди!”, деб таъна қилишган.

АРВОҲ ЎЛГАН КЕЧАСИ УМИДВОР

Исломда марҳумнинг уйига қариндош-уруғлари, ёр-биродарлари йиғилиб, унинг арвоҳига дуойи-фотиҳалар қилиб, маросим ўтказиш одати бор. Эътиқодий тушунчага кўра, марҳум учун биринчи кеча ниҳоятда хавфли бўлармиш, чунки, шу кеча Мункар-Накир (тўр фаришталари) уни қаттиқ сўроқ қилармиш. Шу боисдан арвоҳ ўлган кечаси ўз яқинларининг мададидан умидвор бўлармиш. Марҳумнинг яқинлари шуни эътиборга олиб, “намози хавл” ўқийдилар ва савобини марҳумнинг арвоҳига бахшида қилдилар. Мазкур мақолни мажозан: “Киши бирор фалокатга йўликса, ўзининг яқин кишиларидан умидвор бўлади”, деган маънода ишлатадилар.

АРЗИМАЙДИ ҒАЛЛАСИ, КУЙДИРАДИ ШОГИРДОНАСИ

Вар.: “Арзимаиди ғалласи, куйдиради шовқиласи”; “Арзимаиди ғалласи, куйдиради шовданаси”; “Арзимаиди ғалласи, куйдиради шавласи” (?) Шогирдона – муштайчининг (тегирмонга дон олиб борган одамнинг) ун тортиб бергани учун тегирмончига тўлайдиган ҳақи. Мазкур мақол мажозан “Эшагидан тушови қиммат”, “Эшагидан тўқими қиммат” деган мақолларга маънодош.

АРЗОННИНГ ШЎРВАСИ ТАТИМАС

Арзон, ориқ гўштнинг шўрваси татимсиз бўлади. Ота-боболар ҳар бир нарсани олишда унинг энг яхшисини, сифатлисини олиш, нархининг қимматлигидан чўчимаслик лозимлигини уқтириб ўтганлар. Чунки, нархи қиммат нарса шак-шубҳасиз ҳар жиҳатдан яхши бўлади. Вар.: “Арзон беиллат эмас, Қиммат беҳикмат эмас”; “Қимматда бир ҳикмат бор, Арзонда бир иллат бор”; “Арзон олган алданур, Қиммат олган алданмас”; “Арзимаса, арзонга ҳам олма”; “Кераксиз нарса арзон бўлса ҳам қиммат”.

АРИНИНГ ЗАҲРИНИ ЧЕКМАГАН – БОЛНИНГ ҚАДРИНИ БИЛМАС

Вар.: “Ачқиқни татиб кўрмагунча, шириннинг қадрига етмайсан”. Бунинг маъноси шундайки, бирор нарсани (масалан молни, пулни) қийинчилик билан топмаган одам унинг қадрини билмайди, хор қилади, ғарра-шарра сарфлаб юборади. Шунингдек ҳаётида қаттиқчилик кўрмаган одам фаровон турмушнинг қадрига етмайди.

АРИНИНГ УЯСИГА ТЕГСАНГ, ЎРТАГА ОЛИБ ТАЛАЙДИ

Вар.: “Ари уясига қўл тикма”; “Чумоли инига чўп тикма”. Маъноси: “Тинч ётган, сенга зиёни тегмаган нарсага тегакўрма, ўзинга шикаст етказасан”, деб огоҳлантирилади.

АРИҚНИ КИМЛАР ҚАЗИЙДИ, СУВНИ КИМЛАР ИЧАДИ?

Мазкур мақол меҳнатни биров қилиб, роҳатини биров кўрса, қўлланилади.

АРПА ВА БУҒДОЙ ОШ ЭКАН, ОЛТИН ВА КУМУШ ТОШ ЭКАН

Ривоят қилишларича: “Бир савдогар бой хуржуннинг бир ёғига олтин, бир ёғига кумуш тўлдириб, шу бойлигига инонган ҳолда ҳеч қандай озик-овқат олмай, сафарга жўнабди. Унинг йўли қимсасиз чўлу биёбонга тушибди. Зоғ учмайдиган бу ерларда на сув бор-у, на овқат. Халиги бой бир неча кун оч-наҳор юриб, ниҳоятда ҳолдан тойиб, нима қиларини билмай кетаётса, қаршисидан бир гадо чиқиб қолибди. Унинг халтаси тўла нон экан. Бойнинг кўзи нонга тушиб, суянганидан сал бўлмаса ўздан кетаёзибди. Мана бу хуржунимдаги олтин-кумушларга нонингни айирбошлайсанми?” – дебди бой гадога. Гадонинг кўзи хуржун тўла олтин ва кумушга тушиб, юраги ёрилаёзибди ва тақлифга дарҳол жон деб рози бўлибди. Бой унга олтин ва кумушларини бериб, нон еб қорнини тўйғазиб, дармонга кириб, яна йўлга равона бўлибди. Гадо бўлса хуржунни елкасига ташлаб, бир кун юрибди, икки кун юрибди, қорни ўлгудай очибди. Бирор егулик нарса қаёқда?! Олтин ва кумушни эса еб бўлмайди. Ахири очликдан силласи қуриб, ҳолдан тойиб, ётиб қолибди. Ўлар ҳолга келганда олтин ва

кумушларни олдига қўйиб, қўли билан қумга ўйиб: “Арпа ва буғдой ош экан, Олтин ва қумуш тош экан”, деб ёзибди-да, оламдан ўтибди. Бу мақолни одам оч қолса, бойлик кўзига кўринмайди, деган маънода ишлатадилар.

АРПА ЕМАГАН ОТЛАРИМ АЖРИҚҚА ЗОР БЎЛДИ, ПОДШО МИНМАГАН ОТЛАРИМ ГАДО ТАГИДА ХОР БЎЛДИ

Вар.: “Ширмон емас хонойим зоғорага зор бўлди”; “Хонойим бошига кун тушса, хамир қориб нон ёпар, Қирк қулочли қудукдан қовга билан сув тортар” (қовга – хом теридан ясалган челақ). Ўтмишда халқ бу мақоллар билан давлати ва амали бор пайтда тўқликка шўхлик қилиб, яхши овқатларни ҳам ноз қилиб еган, энг яхши кийим-кечакларнинг ҳам унча-мунчасини менсимаган, давлатидан айрилгач ё амалидан тушгач, йўқсиллар ейдиган арзон ва мазасиз таомларга, йўқсиллар қиядиган кўримсиз кийим-кечакларга ҳам зор бўлиб қолган собиқ амалдор ва давлатмандлар устидан қулган.

АРПА ОҒСА КАНДУГИНГНИ ТУЗАТ, БУҒДОЙ ОҒСА – СОМОНХОНАНГНИ

Тажрибақор деҳқонларнинг айтишларича, агар арпа бошоғини кўтаролмай, бир тарафга оғса, сояда дони тўлишиб, ҳосилдор бўлади. Шунинг учун “ғалла соладиган кандугингни тузат” (яъни, ўрим-йиғимга тараддудингни кўравер), деганлар. Агар буғдой оғса, бунинг аксича, бошоқлари бир-бирининг устига ётиб, қизиб, димиқиб, дони қуйиб, пуққок бўлиб қолади. Натигада экиннинг ҳаммаси сомонга чиқиб кетади. Шунинг учун “сомонхонангни тузат”, деганлар. Вар.: “Буғдой бошоғи турса омборинг тузат, буғдой бошоғи ётса молхонанг тузат”; “Доннинг бўлиғи – омборнинг бўлиғи”.

АРПА ПИШАР, ИШИНГИЗ ТУШАР

Тирикчиликда бирор нарса етишмай қолганда мажбур бўлиб бировдан сўраб борилса-ю, у бермаса, қизганса, шу мақолни кўчма маънода: “Биз ҳам бир кунмас-бир кун бой бўлиб қолармиз, сизнинг ҳам бизга ишингиз тушиб қолар, ўшанда бу қилингангиз учун хижолат бўлиб қоларсиз”, деб бевосита унинг юзига ёки (орқаваротдан айтадилар).

АРПА ЭККАН АРПА ОЛАР, БУҒДОЙ ЭККАН БУҒДОЙ ОЛАР

Бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган ҳикояни XIII асрда Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузий ўзининг “Қиссаи Рабғузий” асарида, XVI асрда Абдулваҳобхўжа ўғли Пошшохожа (тахаллуси – “хожа”) ўзининг “Мифтоҳул-адл” асарида келтирган. Қуйида “Мифтоҳул-адл”даги ҳикоятни айнан келтирамиз: “Қунлардин бир кун Луқмони Ҳаким аввал бир қул эрди. Хожаси бир кун айди: ё Луқмон, фалон ерга бориб, арпа экил, фалон ерга бориб, буғдой экил. Луқмон эрса бориб, арпа экил деган ерга буғдой экиди, буғдой экил деган ерга арпа экиди. Қачонким экин тамом бўлди, эрса, Луқмоннинг хожаси келди, кўрдиким, арпа ерида буғдой экилмиш ва буғдой ерида арпа экилмиш. Хожаси айди: “Нечун мундоқ қилдинг? Луқмон айди: “Ман гумон қилдимки), арпа еринда буғдой битар ва буғдой еринда арпа битар”. Таки Луқмон айди: “Эй хожа, нечуким ёзук ўрнинда савоб битар, савоб ўрнинда ёзук битар?! Туну кун зулм қилурсан, таки қиёматда савоб умид этарсан. Хожаси бу сўзни эшитти, эрса, бир оҳ урди, жамиъ эткан гуноҳларидан тавба ва истиғфор қилди ва ҳам Луқмонни озод қилди. Эмди билмоқ керакким, ҳар ким бу дунёда не экса, они ўрар”. “Арпа эккан арпа олади, Буғдой эккан буғдой олади, Мадалихон нимангни олади?”; “Арпа эккан арпа олади, Буғдой эккан буғдой олади, Абдуллахон нимани олади?!”; “Арпа экиб, буғдой кутма”; “Не эксанг, шу кўқарур”; “Ҳар ким эканнини бичар”; “Ҳар ким эканнини ўрар”; “Нимани эксанг, шуни ўрасан”; “Нимани эксанг, шуни ўрасан, Улпонни тўлаб, қолганини кўрасан”; “Яхшилиқ эккан эсонлик ўрар”; “Қовун эккан қовоқ олмас”; “Қовоқ экиб, қовун кутма”; “Тол экиб, олма кутма”; “Тикандан тариқ унмас”; “Бўз тўқисанг, бўз оласан, Гилам тўқисанг, гилам оласан”; “Ўт берган ўтини олади, Сув берган – сувини”; “Тош қўйган тошини олади, Фишт қўйган фиштини”. Бу кейинги мақолага бир ҳикоя келтирадиларки, Бухоро хонларидан Абдуллахон Карши даштига сардоба (сув сақланадиган ва ичига бир қарвон туя сиғадиган усти ёпик чуқур ҳовуз) қурдира бошлабди. Бу бинога кетадиган фишт, тош ва ганчни шу атрофдаги деҳқонлар зиммасига юклабди. Бунинг устига уларни “ҳашар” никоби остида пул ҳам тўламай, овқат ҳам бермай, мажбуран ишлата бошлабди. Бундай жабр-

322 864

зулмга қарши деҳқонлар исён кўтариб, иш ташлабдилар. Шунда Абдуллахон сардобанинг курилиши ҳамда исён сабабларини аниқлаш учун бевосита ўзи сурат табдил қилиб (яъни, деҳқон киёфасига кириб), ишловчилар орасига кириб борибди-да, бир кекса деҳқондан сўрабди.

– Ота, Абдуллахон шунча ташвишлар билан бино курдирапти. Хўш, бундан Абдуллахонга нима фойда-ю, қандай савоб тегаркин?

– Э биродар, – дебди мўйсафид, – кимки бу бинога нима ҳисса кўшипти, шуни олади-да! Тош қўйган тошини олади, Фишт қўйган гиштини.

– Хўш, Абдуллахон бу бинога нима кўшиди-ю, нима олади?

– Абдуллахон халққа жабр-зулм қўшди, азоб-уқубат қўшди, шуни олади-да, бошқа нимани оларди?!

Кекса деҳқоннинг бу гапи эл орасига тарқаб, кейинчалик мақолга айланиб кетган. Умуман, юқорида келтирилган мақолларнинг ҳаммасини ҳам: “Кимки одамларга яхшилик қилган бўлса, яхшилик кўради, ёмонлик қилган бўлса, ёмонлик кўради”, деган маънода қўллайдилар.

АРРА ТОРТИШМАСАНГ, ТОРИНМА

Одатда аррани икки киши икки тарафга ўтириб тортади, бир кишининг ўзи арралай олмайди. Мажози: “Эл-юрт билан меҳнат-машаққатни баробар тортишмасанг, сенга улуш тегмайди. Бунинг учун ториниб (хафа бўлиб, ўпкаланиб) юрма, чунки ўзинг ҳисса қўшмагансан”.

АРСЛОН БЎКИРСА, ОТ ОЁҒИ ТУШОВ-ЛАНУР

Одатда ҳар бир жонзот (одам ҳам) ўзидан кучли ва даҳшатли нарсани кўрса ё унинг овозини эшитса, баданида титроқ пайдо бўлиб, юраги орқага тортиб, кетаётган жойида худди оёғи тушовлангандек тўхтаб қолади. Мазкур мақолни ана шундай ҳолатга нисбатан ишлатадилар.

АРСЛОН ҚАРИСА, СИЧҚОН ИНИНИ ПОЙЛАЙДИ

Вар.: “Бўри қариса, ови қочар”; “Бургут қариса, сичқончи бўлар”; “Ўғри қариса, ёлғончи бўлар, Бургут қариса, сичқончи бўлар”; Сичқончи – йиртқич қуш, “япалоқ” деб ҳам атайдилар. “Сичқончи” деб аталганининг боиси шундаки, бу қушнинг бошқа нарсаларга кучи етмай, нукул сичқон тутиб ейди. Маълумки, арслон – йиртқич

хайвонларнинг, бургут – йиртқич қушларнинг энг зўри ҳисобланади. Юқоридаги мақолларнинг тўғри маъноси ўз-ўзидан аён: “Ана шундай зўрлар ҳам қариса, қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган бўлиб қолади”. Мажозий маъноси: “Илгари катта-катта ишларни қилиб келган одам қариса, бой синса, мансабдор амалидан тушса ва ҳ. к., ўзига мутлақо ярашмайдиган майда-чуйда ишларга айланишиб қолади”. Юқоридагиларга маънодош қўйидаги мақол ҳам бор: “Бир тангамнинг борида, Холмат фаранг дедилар, бир тангамнинг йўғида, Холмат гаранг дедилар”.

АРСЛОННИНГ ОЗГАНИ АЙИҚҚА ЧОПАДИ

Маъноси: айиқ кучли бўлгани билан, “юраксиз”, кўрқоқ бўлади. Арслонда эса куч ҳам, юрак ҳам бор, ғайрат ва жасорат ҳам бор. У шу жасорати туфайли ҳеч нарсадан кўрқмайди. Борди-ю, у мода айиқнинг алдовига озиб, унга чопса, ўзининг арслонлик насли ва болалари шон-шарафини ерга урган бўлади. Бу мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси: тарихдан маълумки, ўтмишда бой ва амалдорлар камбағалларнинг, қуйи табақага мансуб одамларнинг хотин-қизларига кўз олайтирганлар. Кўпинча тортиб ҳам олганлар. Халқ мазкур мақол билан ана шундай инсонийлик йўлидан озган, виждонсиз, инсофсиз одамларга нисбатан ўз нафратини изҳор этган, уларнинг устидан қулган.

АРСЛОННИНГ ОҒЗИДАН ОВ ОЛИНМАС

Ҳеч қандай куч арслоннинг оғзидаги овни ололмаслиги табиий. Ота-боболар бу мақол билан фарзандларга: “Сен ҳам арслондек кўрқмас, ботир бўл, олгин-у олдирма!” деб уқтирганлар.

АРСЛОННИНГ ЎЛИГИ – СИЧҚОННИНГ ТИРИГИ

Бу мақол “Ўз даврида зўр полвон, паҳлавон бўлган одам қартайиб, қурби кетиб қолган тақдирда ҳам унча-мунча одамга бўш келмайди” ёхуд “Илгари катта бой бўлган одам камбағаллашиб қолган тақдирда ҳам молиявий жиҳатдан унча-мунча камбағалдан устун туради”, деган маъноларда қўлланади.

АРТСА – КЕТАР, ҚОҚСА – ЙИТАР

Бу мақол билан: “Агар биров сенинг кийимингни беҳосдан доғ қилиб қўйса ё унга чанг юқтирса, бунинг учун койиб, хафа қилма.

Артсанг доғи кетади, коқсанг чанги йитади (йўқолади)”, дейилмоқчи.

АРЧА СУВИНИ ИЧГАН – МИНГ ЙИЛ ЯШАР

Арчалар Ўрта Осиёда Зарафшон, Туркистон ва Тянь-Шань тизма тоғларининг денгиз сатҳидан 900–3200 метр баландликдаги ёнбағирларида ўсади. Мутахассисларнинг ёзишича, арчаларнинг новдалари ва мевалари сабинол, цедрол ва альдегидли эфир мойларига бой. Арчалар ҳақида ҳам бошқа “муқаллас” ўсимликлар сингари турли афсоналар ва диний ривоятлар тўқилган. Уларда қайд қилинишича, арчага эътиқод қилган одам албатта ўз орзу-истакларига эришар эмиш. Тоғдаги арча қандайдир “ҳаёт суви”дан ичиб турармиш. Шу боис минг йил яшармиш, кейин ўздан ўт чиқариб, ёниб кетармиш. Арчанинг “ҳаёт суви”дан ичган одам ҳам минг йил яшармиш. Юқоридаги мақол шу каби афсонавий тушунчалар маҳсулидир. Мақолда арчанинг шифобахш хусусиятларига ишора қилинган. “Тоғ арчаси тоғ сарви бўлиб, эт узилишига, кўкрак оғриқлари ва йўталга яхши фойда қилади. Ичилса, меъда учун яхши, ундаги кўпчишга жуда фойда қилади. Газандаларнинг қақишидан келган зарарни қайтаради. Унинг (қизил арчанинг) барги солиб қайнатилган сирка билан оғиз чайқалса, тиш оғриғини қолдиради. Унинг меваси йўталга, жигарга фойда қилади”. (Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари).

АРЧА ХУШБЎЙЛИГИДАН МИНГГА КИРАДИ

Мажозий маъноси: “Сен ҳам хуштабиат, хушмуомала, ширинсухан бўлсанг, кўп яшайсан”. Вар.: “Чинор чиранмас, арча қуримас”.

АРҚОНГА УН БОСИЛГАН, ҒАЛВИРГА СУВ СОЛИНГАН

Вар.: “Бермас ғалвирда сув турар”. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши Афанди латифаси билан боғлиқ. Кунлардан бир кун афандининг эшигини икки киши тақиллатиб келибди. Афанди чиқиб қараса, иккаласи ҳам қўшнилар экан. Улардан бири: “Терак кесаётган эдик, арқон керак бўлиб қолди. Сизда узун арқон бор деб эшитувдим, шуни бериб турсангиз”, деб илтмос қилибди. Шунда Афанди: “Бор, бор, аммо бўш эмас, арқонга ун босиб қўйганмиз, бўлмаса жоним билан берардим”, дебди. “Ие,

арқонга ҳам ун босадими, афандим”, дебди қўшниси. “Бергиси келмагандан кейин бир баҳона топиш керак-да, ука!”, дебди афанди ва иккинчи қўшнисидан сўрабди: “Хўш, сизга нима керак?”, “Менга ғалвирингизни бериб турсангиз, буғдойни шопириб олмоқчи эдим”, дебди иккинчи қўшниси. “Бўш бўлса берардим, аммо ғалвирга сув тўлғазиб қўйганмиз”, дебди афанди. Хар иккала қўшни ҳам хайратдан ёқа ушлаб, уй-уйига кетибди...

Юқоридаги мақолни қизғанчик одамларга нисбатан қўллайдилар.

АРҒАМЧИГА ҚИЛ ҚУВВАТ

Арғамчи (арқон) нукул жундан қилинса, мустаҳкам бўлмайди, салга узилиб кетади. Шунинг учун жунга озрок кил (отнинг ёли ёки думидан) аралаштириб эшадилар. Шу озгина кил ҳам арғамчини пишиқ ва бакувват қилади. Мажозий маъноси: “Қийналиб, муҳтож бўлиб турган одамга озгина ёрдамлашиб юборсанг, унга анча қувват бахш этган бўласан, у сенинг шу озгина ёрдаминг билан ўзини ўнглаб олиши мумкин”. Вар.: “Чанқоққа бир томчи ҳам – мадад”.

АСАЛ – ҚИЛМАЙДИ КАСАЛ

Асал гул ва бошқа нарсаларнинг устига тушадиган кўзга кўринмас шудринг (шира) бўлиб, уни асаларилар териб олади. У шундай бир буғки, юқорига кўтарилиб, ҳавода етилади ва кечаси куоқлашиб, асалга айланиб, пастга тушади. Унда тозаловчи, томирлар оғзини очувчи, ҳўлликларни шимдирувчи қувват бор. Чирикли чуқур яраларни тозалайди, янги жароҳатларни ёпиштиради, темираткиларни тузатади, қулоқни тозалайди, қуритади ва эшитиш қобилиятини кучайтиради, кўз хиралашувини кетказади, бўғмаларни тузатади, меъдани кучайтиради ва иштахани оширади, газандалар қаққанида ва афюн ичганда фойда қилади, қутурган ит қопганга ва заҳарли кўзикорин еганга даво, заҳарларга қарши фойдали нарса (Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари). Вар.: “Асалари – оиланинг табиби”; “Болни бол – дейди, Болни таниган ейди” (асалфурушлар болни шундай деб мақтаб сотадилар); “Бол ҳам – бол, баҳоси ҳам – бол” (баҳоси қиммат, демокчи); “Бор ерида бол арзон”; “Асал” десанг, бир камир, Қўл тиксанг, икки камир”; “Бол билан балчик еса ҳам бўлади”; “Болнинг тагини е, сутнинг бетини”

(чунки, болнинг таги дурда бойлаб, соф асал ҳолига келади, сутнинг бети эса қаймоқ боғлайди).

АСИЛ АЙНАМАС, ОЛТИН ЗАНГЛАМАС

Мажозий маъноси: “Бирор нарса оладиган бўлсанг, яхши танлаб, обдон суриштириб, асилени ол”. Вар.: “Асил айнамас, айнаса ҳам чиримас”; “Асил айнамас, сариеғ сасимас”; “Ақл қаримас, асил чиримас”.

АСИЛНИНГ ХАТОСИ БЎЛМАС, НОКАС-НИНГ ОТАСИ БЎЛМАС

Мажозий маъноси: “Нокас – яъни, ёмон одам фақат ўзини ўйлайди, ўзим бўлай дейди, ўз манфаатини кўзлайди, ўзгаларни, ошна-оғайниларни, ҳатто отасини ҳам танимайди, сийламайди, ҳурмат қилмайди”. Вар.: “Асилнинг баҳоси бўлмас, ножиннинг ошноси бўлмас”; “Махсининг пошнаси бўлмас, ножиннинг ошнаси бўлмас”.

АСИРЛИКДА ҚАНДУ АСАЛ ЕГАНДАН, ЭРКИНЛИКДА ПАРЧА КУЙГАН НОН ЯХШИ

Бу мақол асирлик, тутқинлик азобини тортганлар тилидан айтилади. Вар.: “Бандда бўлдим – ганда бўлдим”; “Оёғимда боғ, юрагимда доғ”.

АСЛИНИ БИЛМАЙ СЎЗ ДЕМАСЛАР, НАСЛИНИ БИЛМАЙ ҚИЗ БЕРМАСЛАР

Вар.: “Қизни ошиғига бер”; “Қизни танлаганга бер”; “Қизни сўраганга бер, Қимизни – сувсаганга”; “Қизинг кимни севса – куёвинг шу”; “Бола кимники – туқанники, ўғил кимники – тутганники, Қиз кимники – севганники”; “Беда берсанг тойга бер, касир-қусир чайнасин, Қизни берсанг ёшга бер, ишқи билан ўйнасин”; “Тенгини топсанг, текин бер”; “Гулни гулга кўш”; “Гул – гулга, тикан – тиканга”; “Олтин узукка – олмос кўз”; “Олтин узук ақиқ кўзи билан чиройли”; “Гавҳарга ҳам муносиб гардиш керак” (мазкур мақолларда ота-она қизини кимни лозим кўрса, шунга турмушга бериш одатига қарши чиқилган). “Яхши ерга берсанг қизни, силай-силаи султон қилур, ёмон ерга берсанг қизни, ура-ура ултон қилур” (ултон – оёқ кийимларига тағчарм қилинадиган, ковушнинг ичига солинадиган чарм); “Жавдар жойига тушса, бугдой бўлар, Бугдой жойига тушмаса, жавдар бўлар”; Яхши ерга тушса, ёмон қиз яхши бўлар,

ёмон ерга тушса яхши қиз ёмон бўлар”; “Бир ўқианга бер, бир – тўқианга”; “Пўрдоқ ейман десанг, қизингни қассобга бер”; “Биясизга қимиз берма, Қизсизга қиз берма” (чунки, ҳар иккаласи ҳам уларнинг қадрини билмайди); “Мусофирга қиз берма – шаҳри икки, кўнгли икки”; “Олис ерга куда бўлсанг, туя-туя ош келар, яқин ерга куда бўлсанг, туя-туя сўз келар”; “Қариндошдан қарз олма, Қариндошга қарз берма, Қариндошдан қиз олма, Қариндошга қиз берма”; “Қайрағоч қаттиқ экан, синмас экан, Қариндошга қиз берган тинмас экан”; “Дўст билан олиш-бериш қилма”; “Тукқан билан куда бўлдим, Тукқанимдан жудо бўлдим”. Мазкур мақолларда қариндошга, яқин ёр-дўстларга қиз бериш ё улардан қиз олиш тавсия этилмаётганига сабаб шундаки, ҳар қандай оилда ҳам уруш-жанжал, нари-бери гап бўлиб туради. Бу эса қариндошларнинг, дўстларнинг (яъни, қудаларнинг) бир-бирлари билан хафалашиб, ҳатто юз кўрмас бўлиб кетишларига олиб келади. Бундан ташқари, яқин қариндошлар бир-бирларига қиз бериб, қиз олсалар, қон яқинлиги боис кўп ҳолларда туғилган болалар жисмоний ё ақлий тарафдан бирор нуқсонга эга бўладилар.

АСТА СЎЗЛАГАННИНГ ОМОЛИ КЎП

“Кимки аста, узоқдан даромад қилиб гапира бошласа, билгинки у одамнинг бирор омоли (мақсади) бор. У ўз мақсадини сенга аниқ, очиқ-ойдин тушунтириш учун шундай оҳисталик билан сўзлаяпти”, демокчи.

АТАЛАГА ТИШ СИНИБДИ

“Аталага ҳам тиш синарму, Бир тариққа кўз чиқарму”, дегани ҳам бор. Бу мақоллар иши юришмаган, омади келмаган, толиҳсиз кишиларга нисбатан қўлланилади.

*Толеинг терс келса, бахтинг шўр бўлса,
Паловнинг гуручи тишинг синдирар.*

(Махтумқули)

АТАЛАДАН СУЯК ЧИҚИБДИ

Одатда аталага гўшт солинмайди. Гўшт солинмагач, ундан суюк ҳам чиқмайди. Бу мақолни мажозий маънода зикна, хасис одам иттифоқо бир саҳоват кўрсатса, ёхуд ҳеч нарса билмайдиган одамдан бирор маънили сўз чиқиб қолса: “Ёпирай, аталадан суюк чиқибди-я!”, деб таажжубланадилар. Вар.: “Кесакдан олов чиқибди”; “Қарқуноқдан булбул чиқибди”.

АФСОНА УЙҒУ КЕЛТИРАР

Одатда оналар ва бувилар болаларни ухлатини олдидан ўринга ётқизиб, эртақ айта бошлайдилар. Болалар “ха, ха, ха...” деб тинглаб ётганича уйқуга кетадилар. Катталарга ҳам бирор эзма одам ўз бошидан кечирганларини узундан-узук тапираверса, кишига эсноқ келиб, уйқу босади. Мазкур мақолни шундай ҳолга нисбатан ишлатадилар.

АФТИНГ ҚИЙШИҚ БЎЛСА, ОЙНАДАН ЎПКАЛАМА

Мажозий маъноси: “Ўзинг айблор бўлсанг-у, шу айбингни биров сенга тўғридан-тўғри айтса, ундан хафа бўлиб, ўпкалаб юрма, аксинча, тан ол, айбингни тузатишга ҳаракат қил”. Вар.: “Хунук юз ойнадан гина қилади”; “Қийшиқ юз ойнани қийшиқ дейди”; “Айбингни айтгани айблама”.

*Кимки санинг айбингни айтур санга,
Шафқат ила лутфу қарам қил анга.*

(Пошшоҳўжа)

АХТАРГАНДА ТОПИЛМАС, КЕРАК-МАСДА ХОР-ЗОР

Вар.: “Қоп тўлганда тезак учрар”; “Ўқ топилса қуш кез келмас, Ош топилса дўс(т) кез келмас”; “Емас ерда емиш кўп”; “Емас ерга ўт битар, Ичмас ерга сув битар”; “Қамонсизга қийик учрабди”; “Яроқлига ёв йўлиқмас”; “Супурилмаган уйга меҳмон келар”. Бу мақоллар иш аксига олган, омад юрилмаган дамларда қўлланилади.

АЧЧИҚ ТЕР ЧИҚҚАНДАН АЧЧИҚ ТИЛ ҲАМ ЧИҚАДИ

Киши қийналиб меҳнат қилаётган, машаққат чекаётган, ҳориб-чарчаб, ҳаммаёғидан тер чиқиб, кайфияти бузилиб турган пайтда бир одам унинг тепасига келиб: “Ана уни ундок қилмабсан, мана буни бундок қилмабсан!” деса, уни аччиқ-аччиқ сўзлар билан қийиб ташлаши табиий. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган. “Бир чарчаганга тегма, бир – оч қолганга”; “Очнинг тили аччиқ бўлади”; “Очнинг аччиғи ёмон”; “Оч зулук қаттиқ тишлайди”; “Оч билан олишма” деган мақолларда чарчаган, ҳолдан тойган ё оч қолган одамга қаттиқ ботадиган гап-сўз ёхуд хатти-ҳаракат қилмаслик лозимлиги уқтирилган.

АЧЧИҚНИ АЧЧИҚ КЕСАР

Вар.: “Захарни захар қайтарар”. Одатда илон ёки чаён чакса, илон ёки чаёнинг захрини суртадилар; спиртли ичимлик ичишни тавсия этадилар. Ҳаётда аччиқ гапга аччиқ гап билан жавоб қайтарадилар; урганни урадилар, сўккани сўкадилар ва х. к. Мазкур мақол билан ҳар бир иш ва ҳаракатнинг ўз муқобили борлиги, шунга риоя қилиш зарурати уқтирилади.

АШУЛАМ КЎП, ОВОЗИМ ЙЎҚ

Вар.: “Ашулачи кўп-у, байт-ғазал етишмайди”. Буларни ўзи қўлидан иш келмайдиган, аммо шунга қарамай: “Биламан, қўлидан келади, лекин у йўқ, бу йўқ”, деб баҳона қилувчи куруқ мақтанчоқ одамларга нисбатан қўллайдилар.

АЯ КУЙМАДИ, ДОЯ КУЙДИ

Одатда туғаётган ая(она)дан ҳам кўра кўпроқ уни туғдираётган доя қуянади, ташвиш тортади. Мажозан бир нарса йўқолса, синса, бузилса ва х. к. унинг эгасидан кўра кўпроқ қуянадиган, ачинадиган, хафа бўладиган ўта қуёнчак одамларга қарата шу мақолни айтадилар. Вар.: “Туғаётган мен-ку, доя нега додлайди?!”

АЯГАН КЎЗГА ЧЎП ТУШАР

Вар.: “Аяган кўзга чўп тушар, Ташлаганга тош тегмас”; “Аяган отнинг оёғи синар”. Баъзи ҳолларда кўз қорачиғидек авайлаб, папалаб келинаётган нарсага, худди ўчакишгандек, бирор шикаст этади, аямай, ўз ҳолига ташлаб қўйилган нарсага эса бало ҳам урмайди. Мазкур мақоллар шундай ҳолларда айтилади.

АЯМАЖУЗ – ОЛТИ КУН, ҚАХР АЙЛАСА ҚАТТИҚ КУН

Аямажуз – айёми ажуз (арабча ажуз – кампир) кунлари. Ўрта Осиё халқлари кишини 90 кун ҳисоблаб, “тўқсон” деб атаганлар. Яна бунга эҳтиёт юзасидан 10 кун кўшиб, юз кунга тўлғазиб, “сад пок” деб юритганлар. Тўқсон ҳозирги ҳисоб бўйича 13 декабрдан 13 мартгача бўлган даврга тўғри келади. Шу тўқсон куннинг охири олти кунда қаттиқ совуқ бўлиб, (кўп йиллик кузатишларга кўра) ер яхлайдиган одати бор (баъзи йилларда совуқ бўлмай ҳам ўтади). Ана шу 6 кунни “Шаша” деб ҳам, “Аямажуз” деб ҳам атаганлар. Абу Райҳон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида шубот (февраль) ойи ҳақида

шундай ёзади: “Шу ой ичида “кампир кунлари” бўлиб, унинг боши йиғирма олтинчи шуботдир. У кетма-кет етти кун бўлади. Йил кабисали бўлса, тўрт кун шуботдан, уч кун озор ойидан бўлади; (йил) кабисали бўлмаса, уч кун шуботдан, тўрт кун озордан(бўлади)... Қадимгилар ҳикоясича, бу кунларнинг “кампир кунлари” деб аталишининг сабаби шуки, буларни худо ўз китобида “етти кеча ва саккиз наҳс кун” (Қуръон. Ал-Ҳоқу сураси, 7-оят) деб баён этган. Од қавми шу кунларнинг қаттиқ совуқ шамоли, гирдоблари ва даҳшатлари билан ҳалок бўлган. Улар жумласидан бир кампир тирик қолиб, ҳалок бўлганларга марсия айтиб, йиғлаган. Шунинг учун бу кунлар “кампир кунлари” деб аталган. У (кеча-кундузларнинг) қиссалари машҳурдир... Баъзиларнинг гумонича, шу (кунларнинг “кампир кунлари”) деб аталишига сабаб шуки, бир кампир (ҳавонинг) исиганини кўриб, пахталик кийимини ечиб ташлаган ва шу кунларнинг соғуғида вафот этган. Баъзи араблар гумонича, “кампир кунлари”нинг бундай деб аталишига (сабаб), бу кунлар кишининг “кампири”, яъни охиридир”. Вар.: “Аямажуз олти кун, олти ой кишдан қаттиқ кун”; “Аҳмон-даҳмон олти кун, қаҳрига олса қаттиқ кун”; “Аҳмон музи даҳмондай бўлса ҳам кўркма, кузнинг музи кўзгудай бўлса ҳам кўрк”; “Ажум мома олти кун, сакангласа – саккиз кун, тўқангласа – тўққиз кун”; “Ёзнинг пашшасидан эҳтиёт қил, кишининг – шашасидан”. “Тўқсон, бир кунимча йўқсан”, деган мақолни эса халқ аямажуз тилидан айтган.

АҚЛ БИЛАН АДАБ – ЭГИЗАК

Вар.: “Илмнинг қаттаси – адаб”; “Ақл – Ҳасандир, Одоб – Ҳусандир”; “Адаб бозорда сотилмас”, “Адаб биносидан чикма, Ҳаё хилватидан чикма”; “Хусн ҳулқи билан чиройли”; “Адабли бола – элга манзур”; “Адабли бола – орли бола, Адабсиз бола – шўрли бола”; “Адаби йўқ йиғит – югани йўқ от”... Халқимиз бу мақолларда кишига жамиятда ўзини қандай тутиши зарурлиги юзасидан таълим берар экан, аввало уни ақл, ахлоқ ва адаб эгаси бўлишга, виждонли, ор-номусли, соф кўнгилли, субутли бўлишга даъват этади.

АҚЛ – ОДАМНИНГ ОЛТИН ТОЖИ

Инсон ўз умрини мазмунли ва маъмурчилик билан ўтказиши учун аввало ўзини ўраб турган борлиқни била билиши, юсак ақл ва тажриба эгаси бўлиши даркор. Халқимиз ўзининг бир гуруҳ мақолларида ақлни ва ақл эгаларини юсак даражада мадҳ этади, уларнинг ҳаётдаги ютуқларини кўрсатади,

ақлсизлик, жоҳиллик, нодонлик, фаросатсизликни қоралайди: “Ақлдан ортик бойлик йўқ”; “Ақл – дунёнинг кўзи”; “Ақл – одамнинг кўрки”; “Бокқа булбул ярашар, одамга – ақл”; “Ақл – олтин сандик, одамига қараб очилади”; “Одамнинг тизгини – ақл”; “Тил – тан қоровули, Ақл – жон қоровули”; “Кўз бор – кўрмоқ учун, Ақл бор – билмоқ учун”; “Ақл – кўрга кўз, соқовга тил”; “Ақл – сувдан тиник, ойнадан равшан”; “Ақл – роҳатда эмас, роҳат – ақлда”; “Одам ақли – олмос, кесмагани қолмас”; “Ой тунда керак, Ақл кунда керак”; “Ақл кўпга етказар, Ҳунар кўкка етказар”; “Доно – дурдан аъло”; “Доноликнинг чеки йўқ”; “Доно қариса ҳам, донолиги қаримас”; “Билимдидан ақл чиқар, Ақлдидан нақл чиқар”; “Ақлли бор уйда аҳиллик бор”; “Чиройликка қараш яхши, ақли билан яшаш яхши”; “Одам моли билан одам эмас, қамоли билан одам”; “Ақча топгунча ақл топ”; “Ақл билан мол тўплаша бўлади, Мол билан ақл тўплаб бўлмайди”; “Мол билан бой бўлма, Ақл билан бой бўл”; “Ақлсиз бой бўлгунча, Ақлли гадоий бўл”; “Киши ақли билан бой бўлгунча, ўз ақлинг билан гадоий бўл”; Ақлнинг бозори йўқ, фаросатнинг – тарозиси”; “Ақлнинг бозори йўқ, Ҳайвоннинг – мазори”; “Ҳайф сумбат, ақл – қиммат” (ҳайф сохта – сумбатингга, ақлинг бўлмаганидан кейин, демокчи); “Юзта аҳмоқдан битта ақлли зўр”; “Туядай бўйинг бўлгунча, тугмадай ўйинг бўлсин”; “Чинордек бўй бергунча, тумордек ўй берсин”; “Ақл ақлдан қувват олади”; “Ақл бошдан чиқади, Асл тошдан чиқади”; “Ақл ёшда эмас бошда”; “Улуғлик ёшда эмас, бошда”; “Ақл – ёшдан, одоб – бошдан”; “Тотли сув тошдан чиқар, Яхши ақл ёшдан чиқар”; “Ақл бўй билан ўлчанмас”; “Бўй етмаган ерга ўй етади”; “Бировнинг бўйи қалта, Бировнинг ўйи қалта”; “Ақли ознинг азоби кўп”; “Эси пастнинг – иши паст”; “Фикрли одам бош бўлур, Фикрсиз одам тош бўлур”; “Ақлсиз қалланинг хом қовокдан фарқи йўқ”; “Бош бўлмаса, гавда – лош” (лош – мурда, жасад); “Боши йўқнинг оши йўқ”; “Ақлсиз озғидагин олдирад”; “Ақли саёз панд ейди, Ақли теран қанд ейди”; “Ақлнинг оти ҳоримас, тўни тўзмас”; “Ақлнинг ёққан чироғин аҳмоқ уриб ўчирилмас”; “Ақлли ишлаб ишини битиради, Ақлсиз ишлаб умрини битиради”; “Ақлли мақтанса, ишини тиндирад, Ақлсиз мақтанса, оёғин синдирад”; “Ақлнинг ишидан кўнглинг суюнар, Ақлсизнинг ишидан фаҳминг койинар”; “Ақлли эр – эл боласи, Ақлсиз эр – эл балоси”; “Адабсиз уйга кириб бўлмас, Ақлсиз юртда туриб бўлмас”.

АҚЛЛИ ОДАМ ҚИШ ҒАМИНИ ЁЗ ЕР, КЕЧА БЎЛСА ХЎРАГИНИ ОЗ ЕР

Вар.: “Эртаги насибдан қолма, Кечки насибга борма”. Мазкур мақолларда халқ эрталаб ва кундузи овқатни тўйиб ейиш мумкин-у, аммо кечкурун, ухлагга яқин тўйиб овқат емаслик лозимлигини уқтирган. Кечкурун кўп ва кучли овқатлар ейиш саломатликка зарар келтиришини илмий тиббиёт тўла исботлаган.

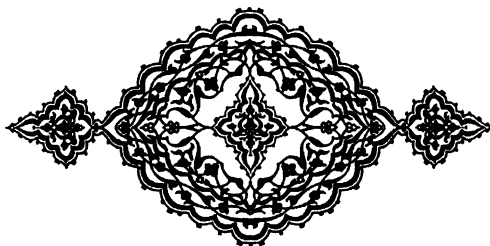
АҲМОҚНИНГ КАТТА-КИЧИГИ БЎЛМАЙДИ

“Аҳмоқ” – кенг маънодаги сўз бўлиб, уни ақл-фаросатсиз, бадфелъ, оғзи коски, безбет, дилозор, қуруқ мақтанчок, дайди, ношуд, нодон, худбин ва ҳоказо шу каби иллат эгаларига нисбатан қўлайдилар. Юзларча мақолларимизда ана шундай кишилар қораланади, уларнинг бутун кирдикорлари очиб ташланади, улар устидан заҳарханда билан қулинади: “Аҳмоқнинг хохи-бутуғи бўлмас”; “Аҳмоқдан ақл сўрама”; “Аҳмоқда ақл йўқ, Дангасада – дармон”; “Аҳмоқда “ақл” кўп, Ялқовда “нақл” кўп” (бунда “Аҳмоқ ўзини ақли, доно деб билади, маҳмадонагарчилик қилади. Ялқов эса гапга, бахонага уста бўлиб, ҳар бир гапини нақл билан айтади”, дейилмоқчи); “Аҳмоқнинг онги йўқ, Чопонининг ениги йўқ”; “Аҳмоқнинг бошига ақл ёпиштириб қўйсанг, қўли билан кўчириб ташлайди”; “Аҳмоқнинг ақли тушдан кейин киради”; “Аҳмоқ савдо қилар бозор ўтганда” (бу кейинги икки мақол билан: “Аҳмоқ, бефаҳм, беидрок, бефаросат одам бир ишни ўйламай-нетмай, шоша-пиша қилиб қўяди-да, кейин дидига ёқмай қолса ё панд еса: “Эҳ аттанг, ундай қилсам бўларкан, бундай қилсам бўларкан”, деб иш ўтгач эси жойига келиб қолади”, дейилмоқчи.); “Девондан ой боши сўрама”; “Қўрққан – отасин танимас, Аҳмоқ хатосин англамас”; “Аҳмоқ қаримас, қариса ҳам аҳмоқлиги аримас”; “Ақлсиз – айтмасанг билмас, очмасанг кўрмас”; “Ақлли билан аҳмоқ – сўзидан маълум”; “Ачиган қатик хурмачасидан маълум”; “Яхшини ўзидан бил, Ёмонни кўзидан бил”; “Айрон – ош бўлмас, Нодон бош бўлмас”; “Отхонадан айвон яхши, Ҳамоқатдан ҳайвон яхши” (ҳамоқат – аҳмоқлик, бефаросатлик, тентаклик); “Девонанинг ишини ўзи ўнгласин!” (бу мақолни бефаросатлиги оқибатида у ёки бу ишни нотўғри, чала, хом-хатала, шошма-шошарлик билан бузиб қиладиган девона, аҳмоқ одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида: “Энди

унинг бу қилган нотўғри ишини “ўзи”, яъни “худонинг ўзи” ўнгласин!” деган маънода қўлайдилар); “Девонага – икки дунё баробар”; “Тентакни “тентак” десанг, терак тепасига чиқади”; “Аҳмоқни “аҳмоқ” десанг, арпа бўйи кўшилади”; “Ақлли десанг аҳмоқни, Бошга урар тўқмоқни”; “Тентакни “тентак” десанг, бўрки қозондай бўлади” (бўрк – мўйнадан тикиладиган бош кийими); “Бўёқчини “бўёқчи” деса, отасининг соқолини бўябди” (бу кейинги беш мақол ва уларнинг шунга ўхшаш вариантлари “Аҳмоқ, тентак одамга ҳадеб: “Сен аҳмоқсан, тентаксан, деяверилса, унинг айби юзига солинаверса, баттар жини кўзиб, илгаригидан ҳам ёмонроқ қилиқлар қила бошлайди” ёхуд “Аҳмоқ, тентак одами жўрғага мазох қилиб, сен яхшисан, сен зўрсан, сен ундоксан, сен бундоксан... дейилса, у бу киноянинг асл маъносига тушуниб етмайди-да, ҳаволаниб кетиб, ўзининг беўхшов қилиқларини тағин ҳам авжига чиқаради”, деган маъноларда қўлланилади); “Аҳмоқнинг зўри бир жўрға икки қоқилади”; “Тентакнинг ўти тепасида ёнар” (одатда ўт тепасидан ёнса, яхши ўт олмайди, тезда ўчиб қолади. Бу билан: “Тентак одам ишининг кўзини билмайди”, дейилмоқчи); “Амал тегса нодонга, ўзин урар ҳар ёнга”; “Аҳмоққа ақл битса, ақлнинг шўри қурийди”; “Телбанинг териси қалин”; “Тентак тепса, темирни узади”, расмана одамга нисбатан тентакда куч кўп бўлади, дейилмоқчи); “Аҳмоқ тўқмоқ йиғади”; “Тентак чўқмор йиғар, Чумсах чўқ йиғар”; “Телба тош тўплар” (Ўтмишда чўқмор деярли ҳар бир хонадонда бўларди. Кишилар ёвдан, ўғри-ўтрукдан сақланишда ундан мудофаа қуроли сифатида фойдаланардилар. Юқоридаги икки мақол билан: “Тентак, телба, девона одамлардан ўзининг эҳтиёт қил. Чунки, уларнинг аксарияти қўлида ё қўйнида тош олиб юради. Бехосдан сенга тош отиб, бирор ерининг шикастлантриб қўйиши ҳам мумкин”, дейилмоқчи); “Аҳмоқнинг ўз қилиғи ўзига хуш кўринади”; “Аҳмоқ ўзи сўзлаб, ўзи кулар”; “Шарманда сирини очсанг кулади”; “Аҳмоққа ҳамма нарса кулгили кўринади”; “Туя ўз овозини мактайти”; “Эшак ўз овозига ўзи завқ қилади”; “Аҳмоқ ўзин билдирар, теварагин кулдирар”; “Ақли қисқанин тили узун бўлади”; “Нодоннинг дили тилида, Дононинг тили дилида”; “Ақлнинг қўли ишлар, Ақлсизнинг тили ишлар”; “Аҳмоқдан сўрама, ўзи айтади”; “Аҳмоқ ҳаёли билан бойийди”; “Аҳмоқ ўзини мактар, Пахмоқ кизини мактар”; “Исмалоқ исини мактар, Пахмалоқ –

қизини” (исмалоқ – эрта баҳорда униб чиқадиған гиёх. Даставвал хушбўй ва хуштаъм бўлади. Кишининг миҷози ёз мавсумига ўргансин учун, ундан сонса қилиб ейдилар. Вақт ўтиши билан исмалоқ бошидан ва бошоқларидан гуллайти. Гулининг хиди эса қўланса бўлади. Пахмоқ, пахмалоқ – сочини ювмай, тарамай, бошидан бадбўй, чучмал ҳид таратиб юрадиған аёл); “Қақку ўз отини айтиб сайрайди”; “Оқил, оёғимга йиқил!” (буни аҳмоқ одамнинг тилидан киноя тарзида айтадилар); “Доно ўзини айблар, Нодон – ўзгани”; “Мард ўзидан кўрар, Номард – ўзгадан”; “Доно сўзига бино кўяр”, Нодон ўзига бино кўяр; “Ақллининг кадри аҳмоқ ёнида билинади”; “Оқил тузар, аҳмоқ бузар”; “Аҳмоқ ортиқ қиламан деб, тиртиқ қилади”; “Аҳмоқ бузарга бор, тузарга йўк”; “Аҳмоқ иш ўтгандан кейин билади”; “Аҳмоққа иш буюрсанг, иш қолур, Бўрк ол десанг, бош олур”; “Аҳмоққа саллани келтир десанг, каллани келтиради”; “Атлас билан кун ўтмас, Аҳмоқ билан иш битмас” (“Емай-ичмай, атлас кўйлак кийиб, ясаниб-тусаниб юрган билан кун ўтмайди, олдин озик-овқатингни тўғрила, кейин кийин”, демокчи); “Битта аҳмоқ қудуққа тош ташласа, ўнта ақллини овора қилади”; “Икки тентак элга сиғмас”; “Тентак туққан ерин унутар”; “Тентак тўрини бермас” (“Тентак тўрин талашар”; “Тентак тўрин бермас, Келганга ўрин бермас”, деган вариантлари ҳам бор); “Аҳмоқ ҳориганин билмас”; “Тентак ҳориганин билмас, Кўса – қариганин”; “Аҳмоққа Тўйтепа нима йўл?!”; “Аҳмоққа Қува – бир тош” (бир тош – саккиз чақирим масофа); “Тентакнинг оёғи саккиз”; “Аҳмоқ ўз оёғидан ҳорийди”; “Ақлсиз бош икки оёққа тиним бермайди”; “Аҳмоқ оёғидан йитар, Муғомбир – бўйнидан”; “Шармандага шаҳар

кенг”; “Дайдига иш баҳона” (“Дайди одам “оёғи қичиб”, бир ерда туролмайди, бирор ишни баҳона қилиб, дайдиб кетади”, демокчи); “Дайдининг боласи: “хутгага”, дейди” (дайди одам боласини ҳам бирга олиб юравериб, уни ҳам дайдиликка ўргатиб кўяди. Оқибатда бола дайдиликни тез-тез қўсаб, “хутгага”, яъни “ху анави ерга олиб бор”, деб хархаша қиладиған бўлиб қолади”, деган маънода); “Тентакка тиним йўк, Ёмонга – ўлим”; “Оқилни иззат қуюлтирар, Аҳмоқни ҳурмат суюлтирар”; “Ақлсизга тўра йўк”(“Аҳмоқ одам катта-кичикнинг фарқида бормайди, аҳмоқона сўзлари ва хатти-ҳаракатларини қилавереди. Сен уни тартибга чақираман деб овора бўлиб ўтирма, қайтага ўзинг уятга қоласан”, дейилмоқчи); “Телбага тилмоқ керакмас”; “Аҳмоқ – аҳмоқ эмас, Аҳмоқни аҳмоқ қилган – аҳмоқ”; “Аҳмоққа салом бердим, Беш танга тавон бердим”; “Аҳмоққа жавоб – сукут”; “Аҳмоқ билан гап талашгандан, Мохов билан улоқ талашган яхши”; “Аҳмоқ билан ўртоқ бўлгандан, Мохов билан ҳамтовоқ бўлган яхши”; “Қарғага ўқ отма, Ёмонга сўз қотма”; “Эссиз билан олишма, Юзсиз билан талашма” (“Чунки, у беҳаё сўзлари билан кўпчиликнинг ўртасида шармандангни чиқазади”, демокчи); “Аҳмоқнинг ақиллаши – эшакнинг ҳангиллаши” (“Аҳмоқнинг демаги – олтин чивиннинг емаги”, деган варианты ҳам бор. Бу мақоллар билан: “Агар аҳмоқ одам сенга бирор хунук гап қилса, у билан тенг бўламан деб ўтирма. Аҳмоқ-да, аҳмоқлигига боради. Унинг ақиллагани нима-ю, эшакнинг ҳангиллагани нима?!, дейилмоқчи); “Ақллининг олдида юр, Аҳмоқнинг – ортида”; “Аҳмоқ кўп сўрар, Ақлли оз берар”; “Аҳмоққа йўл бер, Кўлига бел бер”; “Тентакнинг қорнин тўйғаз, кўлига кетмон тутқаз”.

БАЛАПОН БОШИГА, ТУРУМТОЙ ТЎШИГА

Балапон (бу сўзни “палапон” деб ҳам талаффуз этадилар) – қушнинг учирма бўлган жўжаси. Турумтой – ов қушларининг энг кичкинаси. Мақолнинг тўғри маъноси шуки, ҳали учишни яхши ўрганмаган балапон учаман деб ҳаракат қилади-да, йиқилиб тушиб, ўз бошига этади. Турумтой эса ўзининг кучи етмаган сайдга чопиб, тўшини обориб уриб, ўзига ўзи шикаст етказиши ё ўлади. Мажозий маъноси: “Ўз кучидан, холидан ортиқча нарсага уринган одам ўзига ўзи зиён-захмат етказиши”.

БАЛИҚ БЕРСАНГ БОҒЛАБ БЕР, УСТ БОШИНИ ЁҒЛАБ БЕР

Вар.: “Балиқ берсанг бойлаб бер, Оғиз бурнин чайнаб бер”. Булар билан: “Бировга бир нима берадиган бўлсанг, сендан олганда фойдаланадиган қилиб бер”, дейилмоқчи. Балиқ қўлдан сирганиб тушиб кетади, шунинг учун бойлаб бер; унинг “оғиз-бурни”ни (бош қисмини) еб бўлмайди, шунинг учун чайнаб олиб ташлаб бер, деб мазкур мақолда муболаға қилиб кўрсатилган.

БАЛИҚ БОШИДАН САСИЙДИ

Вар.: “Сув бошидан лойқар”: “Дарё бошидан лой келса, қуйи оқим ғоратга дучор. Мажозий маъноси: “Хар бир иш бошида чаток, хом қилинган бўлса, бора-бора баттар бўлаверади. Хар қандай бузилиш, емирилиш, инқироз,

тартибсизлик, нотинчлик ва х. к. аввало “юқори”дан бошланади”. Ўтмишда илғор дунёқарашли кишилар мавжуд ижтимоий тузумнинг бузуқлигига сабаб биринчи навбатда, мамлакатни бошқариб турган (подшо, амир, хон)ларнинг ўзи бузуқлиги, адолатсизлиги, қалтабинлиги ҳамда халқни нотўғри йўлдан бошлаб боришида эканлигини бир қадар тушуниб етганлар ва мазкур мақолларни уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.

БАЛИҚ ЧЎМАР ЕРНИ ИЗЛАЙДИ, ОДАМ УНАР ЕРНИ ИЗЛАЙДИ

Вар.: “Балиқ сувнинг чуқурини излайди”; “Балиқ камар жойни қидиради”; “Балиқ хилват жойни ахтаради”. Маъжозий маъноси: “Балиқ чўмиб, шўнғиб, бемалол юрадиган ва озикланадиган жойни қидиради. Шунингдек, одам ҳам унумдор, серсув, серҳосил ерни ва умуман, бир нарса унадиган, фойдаси тегадиган жойни, ишни, хунарни излайди”.

БАЛИҚНИ СУВ ЛОЙҚАТИБ ТУТАДИЛАР

Илғари балиқ тутганда бир одам учига карнайсимон қилиб тунука михланган ёғоч билан сувнинг лабига, булунг, камар жойларига шопиллатиб уриб келаверарди. Сувнинг оқимиға томон пастроқда икки-уч киши катта тўр ушлаб турарди. Ҳалиги ёғочни урганда сув лойқаб ҳамда унинг шалоплаган овозидан балиқлар чўчиб, сувнинг оқимиға қараб қочар ва тўрға тушаверарди. Сув лойқаганда

баликлар одамни кўролмай, пайкай олмай қоладилар. Бу – мазкур мақолларнинг тўғри маъноси. Мажозий маънода ифвогар, ғаламис одамларга нисбатан қўлайдилар. Бундай одамлар, бамисоли балиқчи сувни лойқатиб, сўнг балиқ тутгани каби, ўз фойдаларини кўлаб, йўқ ердаги иғволар билан икки дўстнинг орасини бузадилар, бир доиранинг одамларини бошқа бир доиранинг одамларига қарама-қарши қилиб кўядилар, кўпчиликнинг фикрини чалғитадилар ва олаговурдан (сув лойқаган пайтдан) фойдаланиб, ўз ниятларига етмоқчи бўладилар.

БАЛИҒИ ЙЎҚ КЎЛИ ҚУРСИН, КИЙГИ ЙЎҚ ЧЎЛИ ҚУРСИН!

Буни мажозан ҳеч бир фойдаси, манфаати, ёрдами тегмайдиган жойга ҳамда одамга нисбатан қўлайдилар. “Кўлнинг отини балиқ чиқаради”, деган мақол ҳам борки, бу билан: “Ҳар бир юрт ўз бойликлари билан танилади”, демоқчи бўладилар.

БАЛОДАН АВЛИЁ ҲАМ ҚОЧАДИ

Вар.: “Авлиё худо эмас, худодан жудо эмас”. Мажозий маъноси: “Юрт бошига бирор офат, бало келгудай бўлса (масалан, zilзила бўлганида, сув тошқинида, ёнгин чиққанида, вабо сингари оммавий қирғин касалликлари тарқалганда, ёв бостириб келаётганда ва ҳ. к.), ҳамма баравар жабр кўриши мумкин, авлиё ҳам Аллоҳнинг ожиз бандасидир”, – дейилган.

БАЛОНИНГ МИНГИ – СИРДА, БИРИ – ҚИРДА

Бу мақол Сирдарё тўғрисида айтилган. Сир суви жиловланмаган замонларда баъзи йиллари тошқин бўлиб, дарё ёқасидаги қишлоқларни, экинзорларни ювиб кетган, чорва молларини ҳалок этган. Аксарият қишлоқларнинг аҳолиси бундай тошқин офатларидан кўрқиб, ёзни қирда (чорва моллари боқиб), қишни эса ўз қишлоқларига ўтказганлар. Мазкур мақол – ўша замонларнинг маҳсули.

БАЛЧИҚҚА ТОШ ОТСАНГ, БЕТИНГГА САЧРАЙДИ

Вар.: “Тупрокни чангитсанг, кўзингга уради”; “Кўкка тупурсанг, юзингга тушади”; “Кўкка кул сочма, кўзингга тушади”; “Балчиққа тош отсанг, шатмоғи ўзингга сачрар”. Мажозий маъноси: “Тинч ётган нарсани кўзгатиб нима қилсан, ўзингга зиёни тегади” ёхуд “Бировга, ўзингдан

каттага, мавқеи сендан юқорирок одамга ёмон сўз айтма, таънали гап қилма, бундан ўзингга зиён етади”, дейилмоқчи.

БАРАКА НИМАДА – ЧАТОҚЛИҚДА

Бу мақолни ўз манфаати йўлида бирор ишнинг жўрттага чатоғини чиқазувчи, савдо-сотикда бирни иккига пуллаш ёхуд бировга берган нарсасини кўпроқ қилиб ундириб олиш мақсадида (гарчи қилаётган иши инсофдан эмаслигини ўзи ҳам билиб турса-да) ғирромлик, муттаҳамлик билан атайлаб чатоқлик қилувчи ярамас одамларга нисбатан: “Бу бойликка, бу баракага у чатоқлик, муттаҳамгарчилик билан эришган”, деган маънода қўллайдилар.

БАРАКАЛИ ҚЎЛНИНГ СЎЙГАН ЧУМЧУҒИ ҲАМ ҚЎЙ БЎЛАДИ

Халқ ўртасида қадимдан шундай бир эътиқодий тушунча борки, баъзи одамнинг қўлини баракали, табарруқ деб билганлар. Бирор нарса сотиб оладиган бўлсалар, гарчи бошқаларниқидан қимматроқ бўлса ҳам, шундай “барака қўлли” одамдан оладилар. Шу тушунчага асосан, баъзи қассобни ҳам “қўли баракали” деб билиб, қўйни ўшанга сўйдирадилар, “у сўйган қўйнинг гўшт-ёғи баракали бўлади”, “у чумчуқ сўйса ҳам қўйнинг баракасини беради”, деган умидда унга ихлос қиладилар.

БАРИМТАДАН ҚЎРҚҚАН МОЛ ЙИҒМАС, ЧИГИРТКАДАН ҚЎРҚҚАН ЭКИН ЭКМАС

Вар.: “Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас”; “Таранчадан қўрққан тариқ экмас”; “Ўғридан қўрққан мол йиғмас”. Ўтмишда зараркунанда ва ҳашаротлар (айниқса, чигиртка ва дала чумчуқлари) экинга ёпирилиб, деҳқонларнинг холини хароб қиларди. Баримта – кўчманчи чорвадорлик давридаги одатлардан бири. Бу шундай: бир эл ё бир уруғнинг одами (ёхуд одамлари) қўшни бир юртга бориб, қарзга деб мол олади-да, вақтида бермай, еб кетади ёинки қўшни юртга бориб, мол ўғирлаб келади. Еб кетилган “қарз”дан ёки ўғирликдан зиён кўрган элнинг ё уруғнинг одамлари ҳам вақтини топиб, куч тўплаб, “қарздор”нинг – ўғрининг юртига бостириб кириб, дуч келган кишининг мол-холини талон-тарож қилиб кетадилар. Шуни “баримта” дейдилар. Мақолда: “Ҳали ёпирилиб келмаган чигирткадан кўрқиб экин экмай, ҳали бостириб келмаган баримтачилардан кўрқиб мол йиғмай (яъни, чорва молингни кўпайтирмай)

ўтирма, экиннингни экавер, молингни кўпайтиравер”, дейилмоқчи ва бу билан кишиларни ҳар бир ишда ҳам иккиланиб ўтирмай дадил ҳаракат қилишга даъват этилади. “Тулқидан кўрққан товуқ боқмас”; “Итдан кўрққан гадойлик қилмас”; “Бўридан кўрққан тўқайга кирмас”; “Айикдан кўрққан ўрмонга бормас”; “Бўридан кўрққан қўй боқмас” мақолларини ҳам юқоридаги маънода қўллайдилар.

БАРС ЙИЛИ – БОЙЛИК, ҚУЁН ЙИЛИ – ҚАҲАТЛИК

Бу – мучал йиллари билан боғлиқ бўлган мақолларнинг бири. “Барс йилида боринг соч, ҳеч бўлмаса тарик соч”; “Сигир йили – тўқлик, Қўй йили – йўқлик”; “Ит йилида бўрон бўлар”; “Ит йилида экканингни тўнғиз йилида ўрасан”; “Барс йилида боринг ўсар, Ит йилида молинг ўсар”; “Сичқон йили – тўқлик, Қуён йили – очлик”; “Қуён йилида ют бўлади” ва ҳ. к. мақоллар ҳам мучал йилларининг яхши ё ёмон хусусиятларини ифода этади. Бу ўринда шуни айтиш керакки, барча туркий, форсий-қобулий халқларда, шунингдек мўғул, хитой, тува, олтой, хакас, бурят, қалмоқ ва бошқа кўпгина халқларда қадимдан ўн икки ҳайвоннинг номи билан аталадиган ва ҳар ўн икки йилда янгида тасвирланадиган йил ҳисобини юритиш тартиби (мучал) қўлланиб келинган. Кишилар туғилиш, ўлиш, жанглар, буюк воқеалар ва бошқаларни шу тартиб асосида “йил ағдариб ҳисоблаганлар. Янги мучал йили ҳар йилнинг 22 март кунидан бошланади. Мучал йилларининг ҳар қайсиси тўғрисида турли халқлар турлича тасаввурга эга эдилар. Бир халқнинг у ёки бу йил тўғрисидаги тасавури иккинчи халқнинг тасаввурига мос ҳам келарди ва аксинча бутунлай қарама-қарши ҳам бўларди. Кишилар у ёки бу йилни қутли ё қутсиз келади, деб ҳисоблардилар. Бунда улар асосан об-ҳаво шароитларининг қулай ё ноқулай келишини, у ёки бу йил кишиларга бахт ё бахтсизлик келтиришини назарда тутардилар. Бу хусусда Маҳмуд Кошғарий ўзининг машҳур “Девону луғотит турк” асарида шундай ёзади: “турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёғингарчилик ва

ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совуқ, қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар”. Этнограф Л. П. Потаповнинг ёзишича, тува халқи сичқон, от, қўй, ит ва тўнғиз йилларини қутли; сигир, аждаҳо (улу), илон, маймун, товуқ йилларини қутсиз; барс ва қуён йилларини ўрғача (қутли ҳам эмас, қутсиз ҳам эмас), деб ҳисоблаган. Турли халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг мучал йиллари тўғрисидаги тасаввурлари юқоридаги сингари мақолларда ўз аксини топган.

БАХИЛНИНГ БОҒИ КЎКАРМАС

Халқимиз бахил, зикна, ҳасис, ҳарис, қизғанчик одамларга азалдан ёмон назар билан қараб келган. Ўнларча мақолларда уларнинг нақадар пасткаш кишилар эканлиги, ўзлари бировга бир нима бериш у ёқда турсин, биров бировга бир нима берса ҳам ичлари ачиши, ўлган-тирилганларига қарамай мол-дунё тўплашлари, аммо бу мол – дунёни бировдан тугул ўзларидан ҳам қизганишлари ва бундай иллатнинг ёмон оқибатлари кўрсатилади: “Бахил билганин буқлар, топганин тахлар”; “Қудук шабнамга тўлмас, бахил дунёга тўймас” (дунё – бу ерда “пул, мол, бойлик” маъносида); “Шудринг билан қудук тўлмас, Ҳасис кўзи пулга тўймас”; “Қамиш сувга тўймас, ҳасис – пулга”; “Ҳарис қариса ҳам, ҳарислиги қаримас”; “Ҳарис бўлган ҳақир бўлур”; “Чўлоқнинг сайри йўқ, Ҳасиснинг хайри йўқ”; “Қийишқоқда хайр бўлмас”; “Бахил эҳсондан қочар, Ҳасис меҳмондан қочар”; “Қора сув чанқоқ қондирмас, Бахил киши қўноқ қўндирмас” (қора сув шўр бўлиб, ҳарқанча ичган билан чанқоқни қондирмайди); “Бахилдан тош сўрагунча, Гадейдан ош сўра” (“Бахилдан тош – яъни, ўзига кераксиз, арзимаган бир нарсани сўрасанг ҳам бермайди. Ундан кўра гадейдан – яъни, ҳеч нарсаси йўқ, фақир одамдан ош сўраганинг яхшироқ”, демоқчи); “Ҳасисдан нон тилагунча, худодан ўлим тила”; “Ҳасисдан мадад кутма, Аҳмоқдан – адаб”; “Ҳасисдан юмуртқа олсанг, сариғи чиқмас” (юмуртқа – тухум. “Ҳасисдан мабодо бир нима тегиб қолгудай бўлса ҳам, барибир ундан барака топмайсан”, демоқчи); “Бермаснинг оши пишмас, пишса ҳам қозондан тушмас”; “Бермаснинг оши пишмас, Қозони ўтдан тушмас”; “Бермаснинг оши пишмас, Пишса ҳам чўмичга чиқмас”; “Бермаснинг баҳонаси кўп”; “Бахилнинг тузи татимас”; “Ҳасиснинг ошини емоққа темирдан тиш керак”; “Бахилнинг бағри қаттиқ”; “Ердан садо чиқса чиқар, Бахилдан садо чиқмас” (эл-юртнинг, кўпчилиكنинг ҳолати учун

маблан йиғилганда, ҳар ким ўз ҳолига яраша бир нима беради. Аммо бахил, зикна одамдан сўраганларида, у на “ҳа” дейди, на “йўқ”, ниқ этмай, нафаси ичига тушиб, жим ўтираверади. Мазкур мақолни ана шундай пайтда қўлайдилар: “Бахилдан пул чикмас, Патирдан қил чикмас”; “Бахилдан омонат ажаб, Каримдан хиёнат ажаб” (Карим–карам қилувчи, сахий одам. “Бахилдан омонатга вақтинча бўлса ҳам бир нима сўрама, барибир бермайди, сахий одам эса ҳеч вақт хиёнат қилмайди”, демоқчи); “Пулнинг кўзи йўқ, Бахилнинг юзи йўқ”; “Бахилнинг қўлида Ой бўлса, олам(ни) ёритмас”; “Бахил иложини топса, Ойни ҳам пуфлаб ўчиради” (“У камоли зикналикдан, ойнинг ёруғи беҳудага исроф бўлиб кетаяпти-ку, деган ўй билан уни ўчиргиси келади”, демоқчи); “Бахилнинг шами оқса, кўзининг ёши оқар”; “Бахилнинг қўли сиқик, Қўлидан ҳам дили сиқик”; “Хасиснинг ёнидан моли чиққунча, танидан жони чиқади”; “Сиқма жоним – чиқма жоним” (буни худди жони чиқиб кетгунчалик, ўлар ҳолига боргунчалик ўзини оч тутиб бўлса ҳамки пул, мол тўплайверадиган зикна, ҳарис одамларга қарата истехзо билан айтадилар); “Қурумсоққа ишонсанг, қўлдагидан ажрайсан” (“Қурумсоқдан бир нима берармикан, деб умид қилиб, қўлингда борини еб қўйиб борсанг, бермайди, қайтага қўлингдаги нақдидан ҳам ажраб қоласан”, демоқчи); “Бахилнинг боғи кўкармас, кўкарса ҳам бар бермас (бар – мева, хосил)”; “Хасис ҳаёсиз бўлар, Ери гиё(х)сиз бўлар”; “Бахил боймас, сахий камимас”; “Бахил биҳиштга кирмас”; “Сахий – жаннати, Бахил – дўзах”; “Бахил жаннатга кирмас, Сахий дўзахга тушмас”; “Сахий хор бўлмас, Бахил бор бўлмас”; “Сахийнинг андозаси бўлмас, Бахилнинг овозаси бўлмас” (“Сахий, қўли очик одамнинг андозаси, яъни ўлчови бўлмайди, биров бир нима сўраса, йўқ демайди, борини аямайди. Бахил одамни эса, ҳеч ким яхшилик билан тилга ҳам олмайди, унинг эл-юрт ўртасида овозаси, яъни обрў-этибори ҳам бўлмайди, у худди сувга тушган кесақдек ўз-ўзидан йўқ бўлиб, дунёдан ўтиб кетади”, демоқчи); “Бахил бўлма, сахий бўл – Ўсмоғингга тўғри йўл”.

БАХТ – ТИЛАҚДА ЭМАС, БИЛАҚДА

Вар.: “Килининг бахти – бед, билаги”; “Бахт йўлда эмас – қўлда”; “Бахт қайда? Ўз қўлингда!”; “Бахтни меҳнатдан изла”; “Бахт қушини ушламоқ учун Бахт овига чиқмоқ керак”; “Бахтли одамни излама, Бахт йўлини изла”. Мажозий маъноси: “Қурук тилақ, орзу-истак, умид билан бахтга эришолмайсан, билагингни ишта сол, меҳнат қил”, дейилмоқчи.

БАХТИЁР БЎЛСА ЗАМОН, НОШУКУР БЎЛМА – ЁМОН

“Бахтиёр бўлса замон, Ношукурлик кўп ёмон”, деб ҳам қўлайдилар. Замон қанчалик тинч, осойишта, тўқ ва фаровон бўлмасин, барибир нолиб юрувчи одамлар топилади. Мазкур мақолни шундай ношукур шахсларга қарата айтганлар. “Ношукурда шукур бўлмас, Нонкўрда – узр”, деган мақол ҳам бор.

БАЪЗИ НИКОҲ ОЛИСНИ ЯҚИН ҚИЛАДИ, БАЪЗИ НИКОҲ ЯҚИННИ ОЛИС ҚИЛАДИ

Келин-куёв бир-бири билан тотув турмуш куриб кетса, олис ҳам яқин бўлади(яъни, илгари бир-бирлари билан қариндош, дўст, таниш, қўшни, ҳаммаҳалла, ҳамқишлоқ бўлмаган кишилар қуда бўлишгач, бир-бирлари билан яқин қариндош, дўст-биродардай бўлиб кетадилар), аксинча, келин-куёв бир-бири билан тил топишмай, келишмай, турмушлари бузилиб, ажрашиб кетсалар, яқин ҳам олис бўлади (яъни, гарчи қудалар илгаритдан қариндош-уруғ, дўст-биродар бўлсалар ҳам бир-бирлари билан аразлашиб, узоқлашиб, ҳатто “юз кўрмас” бўлиб кетадилар”, дейилмоқчи).

БАЪЗИ ХУРМАДА ҚАТИҚ БЎЛАДИ, БАЪЗИ ХУРМАДА – КЕПАК

Мажозий маъноси шуки, ўтмишда баъзи оклиги (сут, қатик) йўқ хонадонларга сигири борлар хурмада қатик олиб келиб берардилар. Қайтаришда хонадон “молига ем бўлсин” деб, хурмасига кепак солиб берарди. Мақолни: “Баъзи одамнинг гапи мазмунли, қулоққа хуш ёқадиган бўлади (худди қатикни ичиб, маза қилганинг каби), эшитиб роҳатланасан. Баъзи одамнинг гапи эса беъмани, кўрс, қўпол бўлади, эшитиб ҳазм қилолмайсан (худди кепакни еб бўлмагани каби)”, деган маънода қўлайдилар.

БАҚ-БАҚ ЭТГАН ТАКАНИ ЁМҒИР ЁҚҚАНДА КЎР, ШАҚ-ШАҚ ЭТГАН КЕЛИНИ СИГИР СОҚҚАНДА КЎР

Вар.: “Бақ-бақ этган серкани сув кечганда кўр, Шақ-шақ этган хотинни сигир ечганда кўр”; “Бақ-бақ этган такани қор босганда кўр, Манман деган йигитни ёв босганда кўр”; “Қақиллаган хотинни қиз берганда кўрармиз”. Така ва эчкиларнинг ёғингарчиликка тоқати бўлмайди. Улар қурғоқчиликда (ёхуд қурук ерда) “бақ-бақ этиб юраверадилар-у, аммо қор-ёмғир ёққанда шумшайиб, ўзларини пана жойга уришга ҳаракат

киладилар. Сурувда бораётганларида олдиндан кечув чиқиб қолса, сувга тушмай чўпонни қийнайдилар. Юқоридаги мақоллар билан: “Мақтанчоқ одамнинг ҳолини бошига иш тушганда кўр, “авжи пасайиб”, тили “калима”га келмай, мулзам бўлиб қолади, дейилмоқчи.

БАҚА ЕБ КЎЛИГА КИРДИ, ИЛОН ЕБ ИНИГА КИРДИ

Бу мақолни “Қидираётган одамингни (масалан, қилгуликни қилиб, жуфтакни ростлаб қолган ўғрини, хиёнатчини, безорини ва ҳ.к.) энди топиб бўпсан, у борадиган жойига бориб, бекинадиган жойига бекиниб бўлди”, деган маънода қўллайдилар.

БАҚАНИ БОССА ҲАМ “ВАҚ” ЭТАДИ

Вар.: “Қуйруғини боссанг, сичқон ҳам чийиллайди”; “Боссанг, чувалчанг ҳам кимирлайди”. Бир одам бир одамга ҳадеб озор бераверса, бўлар-бўлмаста уни койиб, камситиб, кесатиқ ва ҳақоратли гаплар қилаверса, у одам аввалига чидаб, тишини-тишига қўйиб, индамай юраверади, аммо бир кунмас-бир кун ахири жонига теккандан сўнг, у ҳам ҳалиги одамга каттик-курум гапириб, койиб, сўкиб ташлайди. Мазкур мақоллар шунга ўхшаш ҳолларда ишлатилади.

БАҚИРОҚ ТУЯНИНГ БОРИ ЯХШИ, БАҚИРИБ ТУРГАНИ УНДАН ЯХШИ

Бу мақолни мажозан: “Қартайиб қолган бўлса ҳам, отанинг бори (яъни ҳаёт бўлгани) яхши. Чунки, у гарчи бақириб-чақириб, қуттик-курум гапириб, койиб бўлса ҳам, фарзандларини нотўғри, номаъқул йўлдан қайтариб туради”, деган маънода қўллайдилар. Ўғил-қизлар оламдан ўтган оталарини ёдга олганларида, унинг аччиқ-аччиқ гаплар билан бўлса ҳам, берган панд-насихатларини қўмсаганларида ҳам шу мақолни айтадилар. Вар.: “Туя чўкса туки қолар, Туя ўлса юки қолар”; “Бақироқ туя норингдир, бақироқ ота мадорингдир”; “Ёмғир ёғса тўнинг ҳўл бўлур, Отанг ўлса уйинг чўл бўлур”.

БЕ КЕЛИБ, БЕК БЎЛДИ, БЕК БЎЛИБ, ҚУВ БЎЛДИ

(Бе – “йўқ” деган маънода). Баъзи одам ҳеч нарсасиз, қуп-куруқ келиб, бир амал, мартаба эгаси бўлади ёки моддий аҳволининг яшиланишига эришади-да, кейин аввалги аянчли ҳолини унутиб, кибр-ҳавога берилиб,

атрофидагиларни менсимамай, бировга мадад беришни ўйламай кўяди. Мазкур мақолни ана шундай кишиларга қарата айтадилар.

БЕВАФО ЁР – ЖОНИНГТА ДОР

Халқимиз яратган кўпгина мақолларда дўст танлашга ниҳоятда эҳтиёт бўлиш, аввал обдон синаб, кейин дўстлашиш, қалбаки, зиён-заҳмат етказувчи, кўз ўнгингда дўст бўлиб туриб, орқангдан душманлик қиладиган бевафо “дўст”ларнинг баҳрдан ўтиш, улардан “қўлни ювиб, қўлтикқа уриш” лозимлиги уқтирилади. Юқоридаги мақолда “ёр” деганда “дўст” назарда тутилган. Вар.: “Вафосиз ёрдан жафоли дор яхши”; “Вафосиз йигитдан вафоли ит яхши”; “Бевафо дўстан таёқ яхши, Бебахра гулдан япроқ яхши”; “Вафосиз ҳуснлидан вафоли ҳунук яхши”; “Бевафо чиройлидан вафодор чўтир яхши”; “Вафосизга берилма, Вафолидан айрилма”; “Билдинги, бевафодир, кўнгил қўймоққа нораводир”.

Гулисафсарни кўринг – сувга қараб қайрилади, Бевафо ёрни кўринг – ўлмай туриб айрилади (Халқ кўшиғи).

БЕГИМДАН ҲАМ БЕГОЙИМ ЗЎР

Бу зулм ва адолатсизлик, тенгсизлик ҳукм сурган замонда пайдо бўлган мақоллардан бири бўлиб, у билан эрларидан (яъни, хону беклардан) ҳам ўтказиб жабру зулм қиладиган хотинлар (хонойим, бегойимлар) аччиқ пичинг остига олинган.

БЕГОНА ТУПРОҚ – ДЕВОНА ТУПРОҚ

Вар.: “Тупроқ бўлса бегона, Замин бўлур девона”. Одатда деҳқонлар гўнг топилмаса (топилган чоғида ҳам), бошқа (бегона) ернинг тупроғини, шунингдек эски деворларнинг тупроғини экин тагига соладилар, ер чопганда тупроқни бир томондан иккинчи томонга иргитадилар. Чунки, “бегона” тупроқ ерни минерал ўғит ва гўнг сингари учайтириб, худди девонадай “қутуртириб” хосилдор қилади.

БЕДАНА ТЕЗОТАР БЎЛСА, ЎЗ БОШИНИ ЎЗИ ЁРАДИ

Илгари қишлоқдаги бедана ишқибозлари доңқовқонинг уруғини олиб ташлаб, ҳаво кириб турсин учун у ер-бу ерини тешиб, ичига бедана солиб кўярдилар. Шаҳарликлар эса, беданани асосан ёғоч гардишли тўрга солиб кўярдилар. Бедана (хўроз каби) бошини кўтариб-кўтариб

сайрайди. Агар у тезотар (яъни, тез-тез сайрайдиган) бўлса, боши тўрқовокқа кетма-кет урилавериб, ё бошининг пати тушиб кетади, ё ёрилади. Мақолнинг мажозий маъноси шуки, киши тилим бор, деб ҳар нарсани гапираверса, маҳмадонагарчилик қилаверса, бир кунмас-бир кун балога ғрифтор бўлиши мумкин.

БЕДАНАНИНГ УЙИ ЙЎҚ, ҚАЙГА БОРСА – БИТБИЛДИК

Вар.: “Ошпичокнинг кини йўқ, Битбилдикнинг ини йўқ”. Бу мақолларни ҳеч бир жойда ишни ёлчитмаган, маҳмадона, харала-гарала бедод, кўча хандон одамларга қарата айтилади.

БЕДАНАНИНГ ҲАМ ЎЗИГА ЯРАША БОТМОНИ БОР

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги лоф билан боғлиқ: “Бир суҳбат пайтида лофчи одам ўртоқларига мақтаниб қолибди: “Тунов куни бир бедана тутиб оқиб сўювдим, нақ икки ботмон гўшт, бир ботмон ёғ қилди. Бола-чақаларим, кўни-кўшниларим билан еб-еб, қорнимиз тўйгандан кейин суюқларини итга ташлаган эдик, бир ҳафта ғажиди”. “Бўлмаган гап! – дейишибди суҳбатдошлари – Бедана ҳам ботмонлаб гўшт-ёғ қиларканми?!”. Шунда лофчининг ёнидаги эпловчиси: “Бу бизнинг ботмонимиз эмас, бедананинг ўзига яраша ботмони бўлади, бу киши шу ботмон ҳисобидан айтдилар” – деб, суҳбатни бошқа мавзуга буриб юборган экан”. Шунга ўхшаш, бир одам катта оғизлик қилиб мақтанса, бирор нарса ҳақида ошириб-тошириб, муболағаси билан гапирса, одамлар бир-бирларига қулиб қараб: “Ҳа тўғри, бедананинг ҳам ўзига яраша ботмони борда!” дея, ҳалиги одамга пичинг қиладилар. Юқоридаги мақолни баъзан: “Ҳар бир одамнинг (хоҳ у катта бўлсин-у, хоҳ кичик) ўзига яраша кадр-қиммати бор. Уни кўзга илмай, назар-писанд қилмай юрма”, деган маънода ҳам қўлайдилар. “Сичқоннинг ҳам ўзига яраша сезгиси бор” мақоли ҳам шу кейинги маънода ишлатилади.

БЕДОВ ОТ ЙЎЛДА СУРИНАР

(Бедов – кучли, чопагон, зотдор от. Суринмоқ – қоқилмоқ). Вар.: “От тўрт оёқли бўлса ҳам, қоқилади”. Бу мақоллар мажозан: “Ҳар қандай яхши одамнинг ҳам бирор нуқсони бўлади, ҳар қандай оқил одам ҳам бирор хато қилиб қўйиши мумкин, шунинг учун ундан гина қилиб, ўпқаланиб юриш – яхши эмас”. Бошқача айтганда: “Билгандан ҳам ўтади, билмагандан ҳам”.

БЕККА ЕТГУНЧА, БЕЛИНГ СИНАДИ

Вар.: “Хонингта етгунча ҳолим қурийдим, Бегингта етгунча белим синадим”; “Бегим!” дегунча белинг чиқади”; “Ҳокимга бориб “ҳалво” дегунча, қозига бориб қазим айсан”. Бу мақоллар билан: “Арз-додингни айтмоқ учун хон ва бекларнинг ҳузурига осонликча киролмайсан”, дейилмоқчи.

БЕКОР ТУРГУНЧА БЕКОР ИШЛА

Халқимиз асрлар давомида яратган сон-саноксиз мақоллар орасида меҳнатсеварлик мавзуга оид мақоллар салмоқли ўрин тутади. Уларда халқ турли мисоллар, ўхшатишлар воситаси билан меҳнатни севишга даъват этади. Бунинг боиси шундаки, меҳнат – инсон ҳаётининг маънавий бойлиги, моддий манбаи ва саломатлик гаровидир. Вар.: “Тек тургунча текин ишла”; “Тек турмаган – тўк турар”; “Йўл устида тик турма, Иш устида тек турма” (бунда: “Ҳамонки, сафарга чоғланган экансан, йўл устида тик турма, юр, юраверсанг йўлинг унади; ҳамонки, ишга чоғланган экансан, иш устида тек турма, ишла, ишлайверсанг ишинг унади”, демоқчи); “Бўй ишламас, қўл ишлар”; “Ишлагандан юрган оғир, юргандан турган оғир” (“Ишламай лақиллаб юриш – ишлашдан оғир, бекорчи бўлиб бир жойда қакқайиб туриш – ундан ҳам оғир”, демоқчи); “Бекорчиликдан бекарорлик туғилар”; “Бекорчиликдан бемазагарчилик чиқади”; “Бекорчининг ҳунари – ғийбат”; “Бекорчидан бемаза гап чиқади”; “Бекорчидан безиб қоч, чақимчидан кўчиб қоч”; “Бекорчидан худо безор”.

БЕКОРГА ТОШ ОТИЛМАС

Мазмуни: “Кишилар сенга бекордан-бекорга, ҳечқандай сабабсиз таъна тоши отмайдилар. Таъна-тазарру қилсалар, улардан хафа бўлиб, гина қилиб юрмагин-да, ўз айбингни тузат”.

БЕКЧАМ ГЎШТ БИЛАН СИЙЛАЙДИ, БЕГИМ – МУШТ БИЛАН

Бу мақол хизматкор тилидан: “Бекча (бекнинг ўғилчаси) раҳми келиб, мени гўшт (ва умуман, бирор нарса) билан сийлайди. Чунки, у ҳали дунёнинг паст-баландини билмайди-да. Бек эса, айбим бўлса-бўлмаса ураверади, сўқаверади”, деган маънода айтилган.

БЕЛИ БОҒЛИҚНИНГ ДИЛИ БОҒЛИҚ

Ўрта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбекларнинг бир қадимий одати борки, оила

аззоларидан, яқин қариндош-уруғлардан бирортаси вафот этса, белларини боғлайдилар. Бу – мотам аломати, таъзия нишонаси. Бел боғлаган одам мотамзада бўлиб, кўнгли, дили бошқа нарсага мойилланмай, фақат шу мотам қайғуси билан банд бўлади. Бу мақол билан айтмоқчики, агар шундай бели боғлиқни кўрсанг, унга одатдаги ҳазил-мутойибани йиғштириб қўйиб, боғлиқ кўнглини очишга, тасалли беришга ҳаракат қил, қайғусига шерик бўл. Вар.: “Азадорни тўйга зўрлама”.

БЕЛИ ОФРИМАГАННИНГ НОН ЕЙИШИГА ҚАРА

Ўзи меҳнат қилмай, ўзгалар меҳнати эвазига юзага келган бойликлардан фойдаланувчи, уларнинг кадрига етмай, ғарра-шарра сарфлаб юбурувчи текинхўр, анойи одамларга қарата шу мақолни айтадилар. Ўтмишда уни марҳум отасининг меросига эга бўлиб, бу бойликларни ҳуда-беҳудага қатта-қатта сарфлаб, айшу ишрат қилган бойваччаларга нисбатан ҳам қўллаганлар.

БЕЛЛАШГАНДА ОТАНГНИ АЯМА

Вар.: “Авваламбор беллашма, Беллашгандан сўнг аяшма”; “Курашганда отанг бўлса ҳам йиқ!”; “Тап келганда отангни ҳам аяма”. Булар билан “Фақат беллашганда, курашганда, баҳслашгандагина эмас, умуман бирор ишга киришсанг, бирор мақсад сари чоғлансанг, ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч бўш келма, дадил ҳаракат қил!”, деган маънода насиҳат қиладилар.

БЕЛЛАШСАНГ, МАРД БИЛАН БЕЛЛАШ

Вар.: “Сўқишсанг, мард билан сўқиш”. Булар билан: “Номард, кўрқок, пасткаш одамлар билан мулоқотда бўлма, ҳар бир ишда (хатто, олишганда ҳам) мард, одил, кўрқмас, қадр-қимматингни ўрнига қўя биладиган одамлар билан муносабатда бўл”, деб насиҳат қиладилар.

БЕЛНИ ПЕШЛАГАН БИЛАР, ЕРНИ ИШЛАГАН БИЛАР

Вар.: “Эл кадрини билмайди, Эл ичида ёмонлар, Ер кадрини билмайди, Ер экмаган одамлар”. Мазкур мақолларда: “Меҳнатнинг ва меҳнат орқасидан келадиган неъматларнинг кадрини меҳнат заҳматини чекканларгина яхши биладилар. Ўзлари меҳнат қилмаган, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган одамлар бунинг кадрини қайдан билсинлар?!”, деган маъно яширинган.

БЕМАҲАЛ ЎТГАН ТОВУКНИНГ БОШИ КЕТАДИ

Вар.: “Вактсиз кичқирган хўроз қонга беланур”; “Бурун кичқирган хўрознинг боши кетади”; “Бемаҳал ўтган товукнинг бошини кесарлар”; “Товук (хўроз бўлиб) кичқирса – ўз бошига бало”; “Вактсиз кичқирган хўрозни сўй!”; “Мезгилсиз кичқирган товукнинг тепа сочин юлмоқ керак”. Ўтмишда кишилар хўроз бевакт (яъни, одатдаги вақтдан бошқа маҳалда) кичқирса, товук хўрозга ўхшаб кичқирса, оиллага, эл-юртга бирор офат, бало-қазо келади”, деган тушунчада бўлганлар ва шунинг учун ҳам, қадимдан келаётган ирим-сиримга кўра, бундай хўроз ё товукнинг бошини кесганлар. Бу хусусда этнограф Г. П. Снесарев шундай ёзади: “Хоразмда хўрознинг кичқириши тўғрисида: “У худога зикр айтади”, дердилар. Бундан ташқари, Хоразмда хўроз бевакт кичқирган тақдирда унга нисбатан кескин чоралар кўриш лозимлигини уқтирувчи тавсиялар мавжуд эди. Бу тавсияларга кўра, уч кун ичида хўрознинг тожини кесиб ташлаш, агар у ҳам ёрдам бермаса, уни сўйиш лозим эди. Хўрозга ўхшаб кичқирадиган товукқа нисбатан ҳам шундай чора кўриларди”. Этнограф К. А. Иностранцевнинг ёзишича, сосоний форслари хўрознинг бевакт кичқиришини, товукнинг одатдан ташқари кичқиришини яқинлашиб келаётган офат ҳақидаги оғохлантириш, деб ҳисоблаганлар. Бундай эътиқодий тушунчалар билан боғлиқ бўлган “Кузғун сайраса – ўз бошига, Зағизгон сайраса – эл бошига”; “Ит, улисанг ўз бошингга кўринсин, Қуш, талпинсанг ўз бошингга кўринсин!”; “Ит улиса, элдан чиқарурлар”, деган мақоллар ҳам бор. Ўтмишда кишилар айрим қушларнинг сайрашидан хавфсирардилар, айримларининг сайрашини эса қутлардилар. Кузғун ва зағизгон ана шундай қушлар жумласига кирди. Масалан, кузғун сайраса: “Қорни, совуқни тилапти, бу – унинг ўз бошигагина сўрагани”, деб йўярдилар. Зағизгон сайраса: “Яхшилик бўлади, бирор хушхабар келади, унинг сайрагани – оила ва эл бошига яхшилик тилагани”, деб қувонардилар, “оғзингга мой!” деб, унинг сайрашини қутлардилар. Ит (осмонга қараб) улиса, “бир балони бошлайди” деб ўйлардилар ва: “Улиганинг (яъни, фалокат, бало-қазо) ўз бошингга кўринсин, бизга кўринмасин” деб, уни уриб-уриб ховлидан, овулдан ҳайдаб чиқарардилар. Ов қуши кўлда ҳадеб талпинаверса ҳам “бир бало келтиради”, деб ўйлардилар.

БЕМОР ОШИ – БЕЗОР ОШИ

Беморга тайёрланган таом парҳез таом бўлиб, аксарияти одатдаги таомларга нисбатан мазасиз ва камқувват бўлади. Мазкур мақол: “Соғлом одам ана шундай бемор ошини ҳадеб еяверса, оғзи мазани сезмай, баданига юкмай, сал ўтмай яна қорни очавериб, безор бўлади”, деган маънода қўлланилади.

БЕМОР СОҒАЙСА, ОВҚАТ ТИЛАР

Вар.: “Бемор соғаймагунча овқат мазасин билмас”; “Иштаҳали бемордан кўркма, Иштаҳасиз бемордан кўрк”. Бемор одамнинг иштаҳаси очилгани, овқат еябошлагани – соғая бошлаганининг аломатидир. Иштаҳали бемордан шунинг учун кўркмаса ҳам бўладик, овқат унинг мажолсиз вужудига аста-секин қувват бахш этади, касали ҳам чекина боради. Иштаҳасиз бемордан шунинг учун кўркиш керакки, у ҳеч нима емай-ичмай ётаверса, тинка-мадори тобора қуриб, касали баттар оғирлаша боради.

БЕМОР ЎЗИГА ЁҚМАГАН ОВҚАТГА ЎЧ БЎЛАДИ

Ҳамма беморлар ҳам шундай бўлмайди, албатта. Бу мақолни ўзи касал бўлатуриб, шу касалига салбий таъсир қиладиган, ботмайдиган, аҳволини баттар оғирлаштирадиган овқатларни орқа-ўнгига қарамай еяверувчи, табиб буюрган парҳезни сақлай олмайдиган беморларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. “Мараз бўлсанг ёнғок е, Кулғуна бўлсанг – қалампир”, деган мақол ҳам борки, бунда “ёнғок е, қалампир е” деб, тўғридан-тўғри насихат қилинмапти, аксинча: “Ха, еявер, касалингда ёқмайдиган нарсаларни еяверсанг тезроқ тузаласан!”, деб киноя қилинапти. Мараз – (тузалиши қийин бўлган, йиринг бойловчи, юкумли) яра. Ёнғок маразни баттар қичитиб, қўзғатиб юборади. Кулғуна – жароҳат, безларнинг оқма касали. Қалампир қўлғунани баттар ачиштиради.

БЕМОРНИНГ ВАСИЯТИ ЭГИЛИК КЕЛТИРАДИ

Бу – (оғир, тузалмайдиган, қазоси яқинлашиб қолган) беморни васият қилишга ундовчи мақолдир. Эскидан келаётган одатга кўра, бемор оламдан ўтишига кўзи етгач, эътиборли, ишончли одамлар иштирокида оғзаки васият қилади ёки васият сўзларини қоғозга ёзириб,

имзо чекади. Шундай қилганида, унинг бола-чакаларидан ва бошка одамлардан олди-бердиси тўғрисида англашилмовчилик ва жанжаллар бўлмайди. Шу боисдан, беморнинг васият қилиши – эгилик (яъни, яхшилик, эзгулик) келтиради, деганлар.

БЕНОМУСГА – НЕ НОМУС?!

Халқимизда беномус, беҳаё, ориятсиз, юзсиз, бетамиз, безори, имонсиз, уятсиз одамларни қораловчи, уларнинг бутун кирдикорларини очиб ташловчи, улар устидан заҳарханада билан кулувчи мақоллар кўп: “Беморга – не ор?!”; “Орсизнинг юзига тупурса, ёмғир ёғяпти, дермиш”; “Орсизга тупурсанг, баҳор ёмғири, дер”; “Орли орига қараса, орсиз: “Енгдим”, дер”; “Бетамизда бет бўлмас, Безорида – уят”; “Вафосизда хаё йўк, Хаёсизда вафо йўк”; “Хаёсизнинг имони йўк”; “Хаёсизда номус йўк”; “Уятсиз – номуссиз”; “Уялмагандан уял”; “Яхшининг ёти бўлмас. Ёмоннинг – уяти”; “Бемаънида – не маъни?!”; “Бадхўйнинг бети қора”; “Телбанинг териси қалин”; “Обрўли обрўйдан кўрқар, Беобрў недан кўрқар?!”; “Хаёсизлар йиғилган ерда хаёлилар тоққа қочар”; “Беҳаёлар бел боғласа, хаёлилар уйга кирар”. (Бу кейинги икки мақол билан: “Беҳаё, беномус одамлар оғзига келган сўзларни айтиб, бир-бирлари билан ҳақоратлашиб қолса, уятли, орномусли одамлар номусга чидай олмай, улардан ўзларини олиб қочадилар”, демоқчи бўлинади). “Хаё кетди – бало етди”; “Юзсиз кишига юзланма”; “Ориятсиз одамдан қоч!”

БЕРАДИГАН ИНЪОМИНГНИ БЕТИНГГА БАҒИШЛАДИМ!

Ҳикоя қилишларича, бир дарвеш каландар сафар пайтида йўл харажатларига айтган экан, улар: “Бу шаҳарнинг бир бойи бор, ўшанга борсангиз, бир нима инъом қилар”, дейишибди. Дарвеш уни излаб борибди, салом берибди, бой алик ҳам олмай, қовоғини солиб, афтини бужмайтириб, жим ўтираверибди. Дарвеш бу ҳолни кўриб, индамай чиқиб кетаётган экан, бой: “Нега келдинг-у, нега кетяпсан?”, деб тўнғилабди. Шунда дарвеш: “Э, ўша берадиган инъомингни бетингга бағишладим!” депти-ю, чиқиб кетипти... Унинг бу сўзлари халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, шунга ўхшаш ҳолларда, айниқса, оғриниб, писанда қилиниб берилаётган нарсани олмай, рад этилганда қўллайдилар.

БЕРГАН БЕТГА БОҚАР, БЕРМАГАН КИМГА ЁҚАР?!

Вар.: “Берган бекка ёқар, Бермаган кимга ёқар?!”; “Берган бекка боқар, Бермаган кимга боқар”; “Берган худога ёқибди”; “Берган олганга ёқибди, Бермаган дарёга оқибди”; “Бермаган кишини(нг) ҳеч ким қилмас ишини”; “Ол – ол”чининг дўсти кўн, “Бер-бер”чининг дўсти йўк”; “Берсанг отинг чиқар, Бермасанг датинг чиқар” (дат – занг, доғ, кўчма маънода – ёмонлик). Мақолда: “Бор нарсангни одамлар билан баҳам кўрсанг, саҳийлик қилсанг, одамлар сенинг отингни (номингни) яхшнлик билан тилга оладилар, кишилар ўртасида отинг чиқади, обўйинг ортади. Бор нарсангни бермасанг, қизгансанг, датинг чиқади, яъни ёмон отлик бўласан, камчиликларингни бўрттирадилар, кўпчилик ўртасида беобрў қиладилар, уялтирадилар”, дейилмоқчи. “Берганнинг отини дейдилар, Бермаганнинг – датини”; “Берганнинг юзи ёруғ, Бермаганнинг юзи чоруғ”, деган мақоллар ҳам худди шу маънода қўлланилади. “Берган эшикка боқар, Бермаган тешикка боқар” (“Ёр-дўстларга, қариндош-уруғларга тўёна, совға қилган одам ўзи тўй ё бирор йиғин қилганда ўша ёр-дўстлари, қариндош-уруғлари унга ҳам тўёна, совға олиб келадилар. Берган одам эшик олдида туриб меҳмонларга “келинлар-келинлар”, деб туради. Бермаган одамникига ҳеч ким ҳеч нима кўтариб келмайди. У одам маъюсланиб, кўзини бир нуқтага тикканча ўтираверади”, демоқчи); “Эчки берган кўй олар, Ҳеч бермаган не олар?!”; “Эксанг ўрарсан, Қилсанг кўрарсан”; “Берсанг оласан. Эксанг ўрасан”; “Берган олар, Бермаган қолар”; “Берсанг кўлинг билан, Ул борур ўзинг билан. Бермасанг кўлинг билан, Не борур ўзинг билан?!”; “Бировнинг ҳақи бировнинг қорнида ётмайди” (“Еб кетмайди, бир кун қайтаради”, демоқчи); “Йирокқа берсанг, яқиндан оласан”; “Совғаники совғада қайтар, Ўлжаники – ўлжада”; “Азаники азада қайтар” (Халқимизда қадимдан келаётган бир одат борки, вафот этган кишининг эгалари яқин қариндош аёлларга бир кийимликдан қора ё кўк мато берадилар. Орадан бир йил ўтгач, шу қора ё кўк мато олган аёллар “йил оши”га келганда ўлган кишининг эгаларига оқ кийимлик матолар қайтаришади. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши гарчи шу одат билан боғлиқ бўлса-да, умуман “бировга берилган нарса бутунлай йўқ бўлиб кетмайди, бир кунмас-бир кун қайтади”, деган маънода

қўлланилади); “Гўжа ичганнинг кўнглида бор” (гўжа бошқа овқатларга нисбатан арзон, жўн саналади. Бу мақолда: “Агар сен бировни, ҳатто гўжа билан меҳмон қилган бўлсанг (яъни, озгина яхшилик қилган бўлсанг ҳам), у одам бу яхшилигингни дилида сақлаб юради ва қачон бўлмасин, сенга ҳам яхшилик билан жавоб қайтаради. Шунинг учун одамларга озгина бўлса ҳам, кўлингдан келганча яхшилик қил”, дейилмоқчи).

БЕРГАННИНГ БЕТИГА ҚАРАМА

Буни “Бе берганнинг бетига қарама” (бе бермоқ – текинга бермоқ); “Берганнинг бетига қарама”; “Узумини е, боғини суриштирма”; “Берганнинг бетига қарама, Урганнинг – этига”; “Бергандан ол, Ургандан қоч” тарзида ҳам қўллайдилар. Шунингдек “Бек берганнинг тишига боқма”; “Бахшиш қилинган отнинг тишига боқилмас”; “Сийланган отнинг тишига қаралмас”, деган мақоллар ҳам бор. Отнинг ва бошқа айрим ҳайвонларнинг тишини очиб кўриб, неча ёшда эканлигини аниқлайдилар. Бу кейинги мақолларнинг мажозий маъноси шундай: “Биров сенга бир нарсани холисона, текиндан-текинга инъом этса, унинг нарҳини, яхши-ёмонлигини суриштириб ўтирма, миннатдорчилик билдиргин-у, олиб кетавер. Инъом этилган нарсанинг нарҳини, яхши-ёмонлигини сўраб-суриштирсанг, у ёқ-бу ёғини айлантриб кўрсанг, одамлар сени мазах қилиб куладилар”.

“БЕРДИ”СИНИ АЙТГУНЧА БЕЛИМНИ БУКМА

Бу мақолнинг келиб чиқиши шоир Машрабга нисбат бериб айтиладиган бир латифага боғлиқ. Кунлардан бир кун руҳонийлар Машрабдан: “Исминг нима?” деб сўрабдилар. Шунда у “Худой...” деб жавоб бера бошлаган экан, руҳонийлар шу заҳотиёқ уни дўппослай кегибдилар ва қозига олиб бориб: “Мана бундан исмини сўрасак. “Худой” деб жавоб берди. Бу кофир бўлди!” – деб арз қилибдилар. Қози Машрабни сўроқ қилганда, у: “Берди”сини айтгунимча уриб ўлдирмоқчи бўлдилар, менинг исмим – Худойберди”, деган экан... Бир гаини охиригача тингламай туриб, шошма-шошарлик билан ҳукм чиқарадиган кишиларга нисбатан шу мақолни ишлатадилар. Вар.: “Берди”сини айтгунча уриб ўлдирма”; “Ганнинг “берди”сини эшит”; “Сўзнинг “берди”сига қара.

БЕРИ БЎЛСА – ЭМЧИМАН, НАРИ БЎЛСА – КИМЧИМАН

Ўтмишда халқ тиббий ёрдамни халқ табобатининг ҳақиқий билимдонлари билан бир қаторда нодон табиб, азайимхон, парихон, эшон, мулла ва бошқалардан ҳам оларди. Бундай “шифокор”лар халқнинг бор-йўғини шилиб олардилар-у, аммо дардини даволай олмасдилар. Омма орасида турли касалликларнинг пайдо бўлиши ва кўплаб кишиларнинг ёстиғи қуришига, хавфли юкумли касалликлар (вабо чечак, қизамиқ ва бошқалар)нинг кенг тарқалиши туфайли одамларнинг кўплаб нобуд бўлишига сабаб ҳам асосан ана шунда эди. Халқнинг илгор вакиллари, мутафаккирлар буни тушуниб етганлар ва сохта, нодон, саводсиз табибларга ўзларининг салбий муносабатларини билдирганлар... “...Саводсиз табиб жаллод шогирдидир, у тиг билан, бу захар билан азобловчидир. У шубҳасиз бундан яхшироқдир: у гуноҳкорларни ўлдирур, бу бегуноҳларни. Ҳеч гуноҳкор унинг қўлида хорланмасин ва ҳеч бегуноҳ бунинг қўлига касал бўлиб тушмасин” (А. Навоий. Танланган асарлар 13-жилд). Халқ оғзаки адабиёти асарларида, жумладан, мақолларда ҳам, аслида ҳеч қандай билими ва мутхассислиги бўлмаган, алдам-қалдамлик билан иш кўриш орқасида енгил-елпи ҳаёт кечириш йўлига кириб олган бундай “шифокор”ларнинг асл башараси очиб ташланган. Юқоридаги мақолни нодон табиблар тилидан айтганлар ва уларнинг ўзларига нисбатан киноя тарзида кўллаганлар. Мақолда нодон табиб тилидан: “Касалинг ажалдан бери бўлса, эмчиман (яъни, тузатаман), аммо ажалдан нари бўлса, кимчиман (яъни, бундай касалликнинг қаршисида мен ҳеч ким эмасман, ожизман, тузатолмайман, қўлимдан келмайди)”, дейилмоқчи. “Нодон мулла имонингни олар, Нодон табиб – жонингни”, деган мақол ҳам бор.

БЕРМАС ҚИЗНИНГ ҚАЛИНИ КЎП

Илгари қизни сўраб келганга бергилари келмаса, кўп қалин сўраб, ўртага оғир шартлар қўйиб, совчиларнинг ҳафсаласини пир қилиб юборардилар. Мазкур мақолни мажозан биров бир нарса сўраб келса, тўғридан-тўғри “йўқ, бермайман”, демайдиган, аммо турли баҳоналар кўрсатиб, бергиси келмайдиган бахил, қизғанчик одамларга қарата айтадилар.

БЕРСАНГ ЕЙМАН, УРСАНГ ЎЛАМАН

Бу мақол ночор аҳволга тушиб, бировга мухтож бўлиб қолган одам тилидан ҳам

айтилади, ўзи меҳнат қилиб топишни хоҳламай, бировнинг инъом-эҳсонига умид боғлаб, тамаъ қилиб юрувчи дангаса, ишэкмас одамларга нисбатан киноя тарзида ҳам айтилади.

БЕТАМИЗ МЕҲМОН МЕЗБОННИ ҚИСТАР

Вар.: “Бефаҳм меҳмон мезбонга мурувват қилади”. Одатда меҳмонни мезбон овқат ейишга ундаб, “олинг-олинг” деб, қистаб туради. Бу меҳмоннинг хурмати, меҳмондорчиликнинг таомлидир. Баъзи бетамиз, бефаросат меҳмон эса, олдига овқат келиши билан: “Қани марҳамат, олинг” дейилишини ҳам кутиб ўтирмай, орқа-ўнгига қарамай, пок-покиза тушира кетади, бу ҳам етмагандай: “Қани олинг, ўзингиз олмайсизми, нега мазангиз йўқ, олсангизчи!” деб, мезбонни овқат ейишга қистайди. Бундай қилишни эса халқимиз ўта одобсизлик деб билади. Шунингдек “Иззатга арзимаган меҳмон тўшак булғайди”, деган мақол ҳам борки, бу билан: “Ўз иззатини билмаган бефаҳм, бефаросат меҳмон оёқ кийимини тозаламай уйга кираверади, ҳатто уни ечмай гиламга, тўшакка чиқиб кетаверади”, демоқчи бўладилар ва умуман, меҳмонга борган ерида одоб сакламайдиган фаросатсиз одамлар устидан куладилар.

БЕТГА АЙТГАННИНГ ЗАҲРИ ЙЎҚ

“Агар биров сенинг айбингни, камчилигингни тўғри юзинга айтса, бундан хафа бўлма, ундан гина ҳам қилма, чунки, унинг бу гапи сенга фойдадан холи бўлмайди. Айбингни ўзингга айтмай, орқангдан бировларга айтса – бу ёмон, бунинг учун ундан ҳар қанча хафа бўлсанг арзийди”, дейилмоқчи.

БЕТИМНИНГ ҚАЛИНИ – ЖОНИМНИНГ ҲУЗУРИ

Бу мақол меҳмондорчиликда ва бошқа ерда олдига қўйилган нарсани орқа-ўнгига қарамай апир-шапир еяверадиган, овқатга ён-веридида одамлардан олдин қўл уриб, улардан кейин қўл артадиган ёхуд еб тугатмагунча қўл артмайдиган беандиша, безбет, очкўз, суллоҳ, еб тўймас одамнинг тилидан айтилган. Вар.: “Маза-маза – бетамизники”; “Ҳузур-ҳузур – бетамизники”; “Уялмаснинг ҳаззи кўп” (ҳаз – роҳат, хузур); “Дашном еганим – беш нон еганим”; “Ишни қилар Маҳамадшарип, Гўштини ер териб-териб”: “Лаганининг тағи – бети қаттиқники” (қадимдан

келаётган одат ва одоб юзасидан, бир неча киши бир лагандан овқат еганда таом озая бошлагани сайин, қоринлари тўйса-тўймаса, бирин-кетин қўл арта бошлайдилар. Лаганнынг тагида қолган озгина овқатни “сиз олинг, сиз олинг” деб, бир-бирларини қистайдилар. Уятни билмаган, бети қаттиқ одам эса, ҳамма қўл артиб бўлганидан кейин ҳам ейишда давом этаверадди, лаганнынг тагини ялаб қўймагунча овқатдан бош кўтармайди. Мазкур мақол шунга қарата айтилади; “Ош озга қолди, боши тозга қолди”; “Безбетга қошиқ берсанг, овқатни оппоқ уради” (“оппоқ уради” – пок-покиза уради, деган маънода); “Юзи қаттиқ насиб этмагани ер”; “Уялмаган буюрмагани ейди”; “Эси пас(т) – уятни билмас”; “Элдан бурун тўйдим, Ёмонлигимни қўйдим”.

БЕШ БАРМОҚНИНГ БИРИНИ ТИШЛА- САНГ, БАРИ ОҒРИ

Мажозий маъноси: “Оила аъзолари ёхуд яқин қариндош-уруғлардан бирортасининг бошига фалокат тушса, қийналса, азоб чекса, фақат унинг ўзигина эмас, ҳаммаси баравар қайғуради”, дейилмоқчи. Вар.: “Бир тиш оғриси, ёнидагиси ҳам оғрийдди”; “Бағр оғриги киндик тўлғар”; “Хўкизнинг шохига урсанг, туёғи зирқирайди”; “Сигирнинг шохига урсанг, туёғи зирқирайди”; “Сигирнинг шохига урсанг, суғурнинг танаси титрайди”; “Хўкизни урсанг, суйгуннинг шохи сизлайди”; “Сўйгуннинг бир шохига урсанг, икки шохи сизлайди” (суйгун – кийик, кузак, салб, ғасп; сизламоқ – зирқирамоқ); “Сойда ўн сигирнинг мугузи сирқираса, Қирда қирқ сигирнинг мугузи сирқирайди”; “Мугуз лат еса, туёқ сирқирайди” (мугуз – шох); “Бир сигирнинг шохи синса, мингиники зирқирайди”; “Далада бўри уйлиса, уйдаги итнинг ичи ачийди”.

БЕШ ҚЎЛ БАРОБАР ЭМАС

“Одамлар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Улар орасида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам, ақлли ва ақлсизлари ҳам, одобли ва одобсизлари ҳам ва х.к. бўлади”, деган маънода қўлланилади.

БЕШ ҚЎЛ ОҒИЗГА СИҒМАС

Вар.: “Беш панжа – оғиз йиртар”; “Беш панжангни оғзинга бирдан тикма”. Мажозий маъноси: “Хар бир нарсанинг ҳам ўз меъёри бўлади. Ҳаммаси менга бўлақолсин, деб кўп нарсага ёпишсанг, катта-катта ейишга ҳаракат қилсанг, ўз жонингга жабр қилган бўласан,

кўпчилик ўртасида обрўйинг тўкилиб, шарманда бўласан. Шунинг учун бориға қаноат қил”, дейилмоқчи.

БЕШИК БОЛАСИ – БЕК БОЛАСИ

Вар.: “Чақалоқ аллада азиз, тўрвада магиз”. Бу билан: “Бола чақалоқлигида азиз, ширин бўлади, худди тўрвадаги магиз сингари”, дейилмоқчи.

БЕШИКДАГИ БОЛА БЕШ ТУРЛАНАДИ

Вар.: “Бола еттига киргунча етмиш турланади”. Бу мақоллар билан боласининг тоби қочиб қолганидан ташвиш тортаётган ота-оналарга тасалли берадилар.

БЕШИКДАГИ БОЛАНИНГ БЕК БЎЛАРИН КИМ БИЛАР?

“Кишининг келажакдаги тақдирини олдиндан билиш қийин”, демоқчи бўлганларида шу мақолни ишлатадилар.

БЕҒАЛВА БОШ – БОШ ЭМАС

Ишлар ва ташвишлари кўплигидан, боши ғалвадан чиқмаётганидан куйинувчи, ҳасрат қилувчи одамларга тасалли бериш мақсадида ушбу мақолни айтадилар.

БИЗНИКИ – ХАЛТАДА, СИЗНИКИ – ЎРТАДА

Ўз нарсасини бировдан қизғанадиган, аммо бировнинг нарсасидан жон-жон деб фойдаланадиган муғомбир, айёр одамларга қарата қочирим қилинади. Вар.: “Бўри ови – ўртада, Кузгун ови – тепада”; “Сеникини еяйлик, Меникини ўйнайлик”; “Сизникига борганда еяйлигу-ичайлик. Бизникига келганда куйлайлигу уйнайлик”; “Сенинг отинг юра турсин, Менинг отим тура турсин”; “Амирнинг оти олтин қозикда, Фақирнинг оти доим ёзиқда”; “Бизники – бизга, Сизники ҳам – бизга”; “Бугун сиздан, эртага биздан”.

БИЛГАНИНГ ДАРЁ БЎЛСА, БИЛМАГА- НИНГ – ДЕНГИЗ

Вар.: “Билганинг – бир тўққиз, Билмаганинг – тўқсон тўққиз”; “Билгандан билмаганинг кўп, Кўргандан кўрмаганинг кўп”; “Билган киши “билдим” демас, “Билдим” деса – билгани эмас”; “Бирини билган – бирини билмас”. Булар: “Мен биламан, кўп нарсани биламан, деб мактанма, чулки ҳали билмаган нарсаларинг кўп, сендан ортиқ биладиганлар ҳам кўп”, деган маънода қўлланилади.

“БИЛДИМ” ДЕДИМ – ТУТИЛДИМ, “БИЛМАДИМ” ДЕДИМ – ҚУТИЛДИМ

Мажозий маъноси: “Хар бир нарсага гувоҳлик бераверма, мен биламан, мен кўрганман, деяверма, акс ҳолда бошинг ғалвага қолади, қайта-қайта сўрайвериб, ҳоли-жонингга қўймайдилар, овора қиладилар, қимматли вақтингни оладилар”, дейилмоқчи. Вар.: “Кўрдим” дедим – тутилдим, “Кўрмадим” дедим – қутилдим”; “Кўрдим” деган – кўп сўз, “Кўрмадим” деган – бир сўз”, “Бале” дедим – банд бўлдим”; “Қочган қутилар, турган тутилар”.

БИЛСА – ҲАЗИЛ, БИЛМАСА – ЧИН

Баъзи одамнинг қўли эгри бўлиб, бир ерга борганда ё бировнинг уйига кирганда, кўзига яхши кўринган нарсани чўнтагига уради. У: “Эгаси билиб қолса, ҳазиллашувдим, дейман, билмай қолса чиндан ҳам олиб кетавераман”, деган ҳаёлда таваккалга шундай қилади. Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

БИЛСАНГ – МҲЙНА, БИЛМАСАНГ – ҲЙНА

Мўйна – сут эмизувчи ҳайвонларнинг қалин, узун ва майин жун билан қопланган териси бўлиб, унинг яхши-ёмонлигини билиш, ҳақиқий баҳосини белгилаш мўйна мутахассисларигагина хосдир. Тажрибали мўйнадўзлар унинг қандайлигини бир кўришдаёқ билиб, фойда қилишига кўзлари етган тақдирдагина олардилар. Мақолда: “Мўйна – билсанггина мўйна (яъни, эҳтиёжингга ярайди, фойда келтиради), билмасанг – ўйна (яъни, бор, ишингни қил, мўйнани танлаш сенинг ишинг эмас экан)”, дейилмоқчи. Бу мақол кўпроқ кўнчи ва мўйнадўзлар доирасида қўлланилган.

БИР АНОР МИНГ БЕМОРГА ДАВО

“Нордон анор ва хусусан унинг шароби сафрони босади ва чиқиндиларнинг ички аъзоларга оқишини тўхтатади. Унинг пўсти, айниқса куйдирилгани, жароҳатлар учун доридир. Анорнинг уруғи асал билан бирга тиш оғриғига ва ҳулоқ оғриғига фойда қилади, кўздаги ҳароратга ва кундузи кўрмай қолишда фойда қилади, кўкракни қувватлантиради, қон тупуришда, ҳафақонга, меъданинг яллиғланишига, ич кетишига фойда қилади, гижжани ҳайдайди (Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари).

Назар аҳли кўруб нортек янгоқинг,
Масал: “Бир нору, минг бемор”, дерлар
(Лутфий)

БИР БАЛОСИ БҲЛМАСА, ШУДГОРДА ҚҲЙРУҚ НА ҚҲЛУР?

Бу мақол тулкининг тилидан айтилган. Тулки ётга ўч бўлади. Ўтмишдаги овчилар уни тутиш учун қопқонни тупроққа кўмиб, устига бир парча думба ёғи қўйиб қўярдилар. Тулки уни ейман деб келиб, қопқонга илинарди. Аммо, ҳамма тулкилар ҳам осонликча қўлга тушавермасди. Чунки, тулки ёввойи ҳайвонлар орасида энг сезгири, айёри ва хушёрдир. Мазкур мақол шунинг натижасида юзага келган бўлиб, мажозий маънода одамларни сезгир, хушёр бўлишга ундайди. Вар.: “Бозордаги ботмон қўйруқ, Торозига тортган қўйруқ, Бир балоси бўлмаса, Нега шудгорда ётган қўйруқ”; “Бир балоси бўлмаса, қавакда кабоб на қилур?!” (Кейинги мақол сичқон тилидан айтилган. Сичқонни йўқотмоқ учун инининг оғзига маргимуш сепилган жизза, кабоб жази қўйиб қўядилар).

БИР БОШ – БАЛО БОШ, ИККИ БОШ – ҚОЗОН ОШ

Вар.: “Бошинг икки бўлмагунча, Молинг икки бўлмас”; “Югуруқ отга ёл битмас, Тоқ йигитга мол битмас”; “Бўйдоқликда бойлик йўқ”; “Эр молсиз бўлмас, Йигит ёрсиз бўлмас”; “Хар ким беёрдир – бемордир”. Булар билан: “Уйланмай, турмуш қурмай, ёлғиз, сўқра бош бўлиб юрма. То уйланмагунингча уйингга барака кирмайди, биринг икки бўлмайди”, деган маънода йигитларни уйланишга тарғиб қиладилар.

БИР БОШГА – БИР ҲЛИМ

Бу мақол ўлим хавфи бор ерга (масалан, душман билан жанг қилишга) жўнаётган ёхуд уларни шундай ерга жўнаётганлар тарафидан айтилади. Мазмуни: “Киши ахир бир кун ўлади. Шундай экан, қўроқлик қилиб, номардларча тирик қолгандан кўра, мардонаворлик билан ўлган яхшироқ”.

БИР БОШОҚ ДОН – БИР САВАТ НОН

Мазмуни: Доннинг бирор бошоғини ҳам ерда қолдирма, нобуд қилма. Бир бошоқ донни эксанг, унинг ҳосилидан бир сават нон бўлади”.

БИР БУЛДУРИҚ УЧ ҚОРГА ТАТИЙДИ

Булдуриқ – бутун борлиқни буркайдиган қалин қиров. Ерда кўпроқ нам тўпланишида, ва умуман, табиат учун қордан ҳам фойдали ҳисобланади.

БИР БҮРИ ЎЛЖА ТОПСА, ЎН БҮРИ ҲОЗИР БҮЛАР

Вар.: “Бўрининг топгани – бўрига”. Бўрининг одати – бирор ўлжа топса, шерикларини чақирмоқ учун улий бошлайди. Бирпасда аллақайдаги бўрилар ҳам шу ерда пайдо бўлиб, кўйларга (ва умуман, ўлжага) биргалашиб ҳужум қиладилар. Бўри мажозан ҳаммавақт қонхўр, золимларга ташбих этилади. Мазкур мақол билан: “Золим, ноинсоф, ҳаромхўр одам агар бир мансабга эга бўлиб қолса, ён-атрофига ўзи сингариларни тўшлаб, халқни эзади, талайди”, дейилмоқчи.

БИР ЁМОН АНЖИР КЕСАР, ИККИ ЁМОН ЗАНЖИР КЕСАР

Мажозий маъноси: “Бир ёмоннинг қўлидан унчалик катта иш келмайди, аммо икки ёмон биргаликда иш кўрса, ҳар қандай қабоҳат ишни қилишга ҳам қодир бўлади. Икки ёмонни ҳатто занжир билан боғлаб қўйсанг ҳам, кесиб кетади”, дейилмоқчи. Вар.: “Бир ёмон-у бир яхши ўнғашар, Икки ёмон занжир кесар”.

БИР ЁМОННИНГ БИР ЯХШИЛИГИ ҲАМ БОР

Маъноси: “Бир одамни ёмон-ёмон” дейишса, бутунлай ёмонга чиқазиб юборма, унинг ҳам бир яхшилиги тегиб қолади”, дейилмоқчи.

БИР ЖАҒГА – БИР БОТМОН

Ўтмишда ҳар бир оила бутун қишлоқ рўзгоротини қузда ғамлаб оларди. Шунда ҳар бир жағга, яъни оиладаги ҳар бир жонга (янги туғилган чақалоқ ҳам шу ҳисобга киритиларди) бир ботмондан буғдой, унинг ярмисича гуруч, гуручнинг ярмисича микдориди мош, мошнинг ярмисича ёғ ва ҳ.к. ғамлаб қўйиларди. Шу ҳисобдан ғамланган озуқалар бутун қишлоқ етарди. Вар.: “Уйингда унинг йўқ – юзингда хунинг йўқ”; “Рўзгорнинг боши – мош”.

БИР ЙИГИТ ҚИРҚ ЙИЛДА БИНО БҮЛАДИ

Йигит – бу ерда “чин инсон, ҳар тарафлама етук одам”, маъносида ишлатилган. “Киши

дунёда қирқ йил яшаганидан кейингина ҳар жиҳатдан камол топади, ҳаётнинг пастибаландига тушунади, уйланиб, бола-чақалик бўлиб, ҳақиқий ҳаёт йўлини топиб олади”, дейилмоқчи.

БИР КЕРАК БҮЛГАН НАРСА ИККИ КЕРАК БҮЛМАЙ ҚОЛМАС

Мажозий маъноси: “Бирор асбобни ишлатиб бўлгач, ташлаб юборма (масалан, белкурак, кетмон каби меҳнат қуроқларини фойдаланиб бўлгач, лойлиғича ташлаб қўйма), яна бир кун керак бўлиб қолади” ёхуд “бир одамдан ишингни битказиб олгач, унга тескари қараб кетма, ишим битди, энди бу одамнинг менга кераги йўқ, деб у билан алоқангни узма, муомалангни бузма”, дейилмоқчи.

БИР КУН МИНГ КУН БҮЛМАС

“Бир кеча минг кеча бўлмас” деб ҳам ишлатиладиган бу мақолни вақтинча бўлаётган қийинчиликка сабр-тоқат қилмай, ҳадеб нолийверадиған одамга тасалли берганда ёхуд бирор ноқулай жойда тунаб қолишга тўғри келганда айтадилар.

БИР КУН ТУЗ ИЧГАН ЖОЙГА – ҚИРҚ КУН САЛОМ

Вар.: “Туйган ерга – тўққиз кун таъзим”; “Тузини ичиб, тузлуғига тупурма”; “Бир кунги танишга минг кун салом бер”. Булар билан: “Яхшилик кўрган ерингни, одамнинг асло унутма, унга сира ҳам ёмонликни раво кўрма, уни ҳамиша ҳурмат қил”, деб ўғит берадилар.

БИР КУН ТУҒИЛМОҚ, БИР КУН ЎЛМОҚ БОР

Бу мақол марҳумнинг яқинларига тасалли берганда айтилади.

БИР КУН ЖАНЖАЛ БҮЛГАН УЙДАН ҚИРҚ КУН БАРАКА КЕТАР

Оилада бўлар-бўлмасга жанжал қилавермаслик, айниқса эр билан хотин аҳил бўлиши зарурлигини уқтирувчи мақол. Вар.: “Бир кун урушганнинг қирқ кун насибаси кесилади”; “Жанжалли уйда барака бўлмас”; “Жанжалли уй – азобли гўр”; “Шубҳали уйда тўша бўлмас” (тўша – сафар учун ҳозирланган озиқ-овқат, жабдуғ-жамғарма. “Эр-хотин бир-бирига ишонмаса, бир-биридан шубҳа қилса, уйда тўша,

яъни барака бўлмайдиган”, дейилмоқчи); “Оила ахил бўлса, тоғдагини олдирад, Оила ноахил бўлса, кўлдагини олдирад”; “Оила ахил бўлса, омад ўз оёғи билан келади”.

БИР КУНГА ХҲКИЗ ЎЛМАС, ИККИ КУНГА ЭГАСИ БЕРМАС

Маъноси: “Бировдан омонатга хўкиз сўраб олиб, ишим тезроқ битақолсин, деган мақсадда уни ўлар-тириларига қарамай инсофсизларча ишлатавериш (ер ҳайдаш ё юк ташишда) яхши эмас. Бировнинг молини ўз молингдек авайлаб ишлатишинг керак. Акс ҳолда иккинчи сафар у одамдан бир нима сўраб борсанг, илтмосингни рад этиши мумкин”, дейилмоқчи.

БИР КЎНГИЛ ИМОРАТИ – МИНГ МАККА ЗИЁРАТИ

Халқ бу мақолда яхшилик қилиб, кўпчилик тугул, ҳатто бир кишининг кўнглини шод ва обод қилиш (“иморат” солиш) Маккага юз марта бориб, ҳаж қилиб келишдан кўра яхшироқ, ҳайрлироқ эканлигини уқтиради.

*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, каъба вайрон бўлса, обод айлагай.*
(Навий)

*Мўхтожлик куйида кўнглини овла,
Юракка яқину мақулни овла.*

*Бир дилча турмас юз лойхона каъба,
Каъбада нима бор? Бир дилни овла!*

(Умар Ҳайём)

БИР КЎРГАН – БИЛИШ, ИККИ КЎРГАН – ТАНИШ

Бирор киши билан биринчи марта танишганда ёхуд бир марта кўрган, танишган, ҳамсухбат, ҳамроҳ, ҳамкор бўлган одам билан яна учрашиб қолган пайтда айтилади. Вар.: “Бир кўрган – ошна, Икки кўрган – қариндош”; “Тор ерда топишган, Кенг ерда кўришар”.

БИР МАЙИЗНИ ҚИРҚ КИШИ БЎЛИБ ЕБДИ

Бу мақол кишини саҳийлик, тотувлик, аҳиллик, ҳамжиҳатликка ундайди. Вар.: “Бир майиз қирқ кишига етибди”; “Майизни бўлиб еса, қирқ кишига етар”; “Яхши оғайнилар бир магизни тенг бўлиб ейдилар”; “Кўнгли кенг бўлса, бир майиз қирқ кишига етади”; “Ёртини ёриб еган – тотувликнинг белгиси”; “Яхши кўрган дўстинг билан ёрти қурт топсанг ёриб е, бутун қурт топсанг бўлиб е”; “Халтадаги – ўртадаги”; “Ўлиб егунча, бўлиб е”.

БИР ОДАМ АРИҚ ҚАЗИЙДИ, МИНГ ОДАМ СУВ ИЧАДИ

Вар.: “Бир одам кўприк солади, минг одам ўтади”; “Бир киши қазиган қудуқдан минг киши ичади”. Маъноси: “Кўпчиликнинг манфаати йўлида қилган хизматинг зое кетмайди. Меҳнатинг самарасидан баҳраманд бўлган кишилар сенинг номингни яхшилик билан ёдга оладилар, кўпчиликнинг ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўласан. Шундай экан, эл-юрт манфаати йўлида меҳнату ғайратингни аяма”.

БИР ОДАМ ОМОЧ БИЛАН, ЕТТОВЛОН ЧЎМИЧ БИЛАН

Вар.: Ўроқда йўк, машокда йўк, хирмонда ҳозир” (машок – буғдой ўриб йиғиб олинганидан кейин ерга тўкилиб қолган бошоқларни териб олиш); “Биров экар, биров бичар” (бу ўринда бичмоқ – ўроқ маъносиди); “Чорақор чорақлаб олар, бой акаси ботмонлаб”; “Арзимаиди ғалласи, куйдиради шогирдонаси” (шогирдона – шогирдпешага, яъни энг қуйи даражадаги солиқ ундирувчи шахсга натура-маҳсулот билан тўланадиган ҳақ). Бу сингари мақолларда ўтмишдаги тенгсизлик, ҳақ-ҳуқуқсизлик ўз изини қолдирган. Муаррих М. А. Абдураимовнинг ёзишича, илгари Ўрта Осиё хонлиқларида халқдан (жумладан, қишлоқ ахлидан) ўлпон, кафсан, қўш пули, сув пули, сомон пули, танобона, миробона, нақдина, ҳақ қула, ихроҷот, амалот, олғот, солғот, маросимот, мулҳоқот, закот, осие пули, обжувоз пули, харрос пули, боқи пули, мушрифона, мухассилона, мадади лашкар ва ҳ.к. деб аталувчи ўттиз икки солиқ олинарди. Масалан, деҳқоннинг ғалласи пишиб, ўриб-йиғиб олганидан кейин хирмон тепасига амлоқдор (катта ер эгаси; туман ҳокими) ўзига қарашли ўлпончи, кафсанчи, закотчи, товачи, соғубардор (соғубардор-соғу кўтарувчи; соғуни “кепчик” ҳам дейдилар, – ёғоч гардишга хом тери қошлаб тайёрланган, ғаллани ёлпиб, совуриб тозалаш учун ишлатиладиган рўзғор буюми), шогирд-пеша сингари турли хил солиқларни йиғувчи югурдақлари билан келиб хирмоннинг баракасини учуриб, деҳқоннинг шўрини қуригиб кетарди. Хирмондан солиққа ғалла олиш кафсан дейилади. “Бир ғаллақор деҳқоннинг хирмонида 8 пуд дон уйиб қўйилган эди. Сарқор (амлоқдор) келиб, хирмон кўтаришни бошлади. Унинг соғубардори икки пуд кафсан олди. Доруға этагига бир пуд, имомнинг вакили бир пуд, амин бир пуд дон солиб олди (кафсанчи, солиқчи, закотчи, ушрчи сингари балохўрлар хирмонга

чўкка тушиб, чопонларининг, халатларининг орқа этагини қайириб, ичига сикқанчадан тўлдириб, орқалаб кетавердилар). Саркор билан бирга келган Наввой унинг олдига бир неча нон кўйиб, 20 фунт (1 фунт 100 граммдан ортиқроқ бўлган оғирлик ўлчови бирлиги) донни рухсат сўраб олди. Саркорнинг чилимдори ҳам 20 фунт ғалла қолди. Бу қолган дон ҳам беш қисмга бўлинади, шунинг бир қисми – 10 фунти ғазнага топшириш учун пойгирга ёзиб кўйилди. Дехқоннинг ўзига 1 пуд ғалла қолдирилди (Соболев Л. Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе с предложением списка населенных мест округа). Вар.: “Мард топади, номард ейди”; “От топади, эшак ейди”; “Бири семизини ейди, бири эгизини ейди”; “Бири сўраб ейди, бири бураб ейди”; “Тулки бор жойда – товук урчимас”; “Эл устида элик қарга, энди буларга ем қайда?!”; “Ма санга, ма санга, Нима қолди Ҳасанга?!”; “Ариқни кимлар қазийди, сувни кимлар ичади”; “Емаганин ейдилар, Тегаверсин дейдилар”; “Келтир менга, йўқдир сенга”; “Чигирткалар экин ер, Экмай-тикмай текин ер” (“Қадим замонлардан бошлаб чигиртка галалари Ўрта Осиё, Африка ва Европадаги кўпгина экинларга бир неча бор ҳужум қилиб, сўлим боғларни, поёнсиз экинзорларни шип-шийдам қилган. Бунинг натижасида кўшлаб одамлар очликдан қирилган. Масалан, 1901 йили фақат Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларининг ўзида Марокко чигирткасидан 125 минг 654 гектардан ортиқ экинлар нобуд бўлган... Мазкур мақолда техникхўр бойлар, амалдорлар ва руҳонийлар ана шундай офат бўлмиш чигирткаларга ташбих этилган); “Дехқон иши билан овора, Сичқон тешиги билан овора”; “Тайёр ошга –баковул, Шўрлик бошга ясовул” (ясовул – Ўрта Осиё хонликлари даврида юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуролли соқчи, посбон; Баковул – подшоҳ, амир, хон саройида уларга аталган овқатни тотиб кўрувчи ва овқат тайёрлаш ишига масъул мансабдор; кўчма маънода: тайёрга айёр).

БИР ОДАМГА БИР ОДАМ САБАБЧИ БЎЛАДИ

Бир одам бошқа бир одамнинг воситаси, ёрдами орқасида яхшилик кўрса, барака топса, битмаган иши битиб кетса ёхуд бир одам бошқа бир одамнинг хатти-ҳаракати, гап-сўзи, қаршилиги ва ҳ.к. туфайли зиён-заҳмат кўрса, шу мақолни қўллайдилар.

БИР ОДАМГА – БИР УЙ-У, БИР ГЎР

Бу мақол ака-ука, қариндош-уруғ ёки бегонаникида қисиниб-қимтиниб, хижолат чекиб яшаётган одам томонидан ёхуд шундай одамга қарата бошқалар тарафидан: “Ҳар бир кимга алоҳида уй-жой керак экан, бўлмаса хижолатбозликдан, таъна-тазаррудан боши чиқмас экан”, деган маънода айтилади.

БИР ОНАДАН АЛВОН ХИЛ БОЛА ТУҒИЛАДИ

Вар.: “Бир палақдан неча хил қовун етишади”; “Билак бир, бармоқ бошқа”; “Овул бошқа бўлса ҳам тилак бир, Бармоқ бошқа бўлса ҳам билак бир”; “Бир уядан неча алвон қуш учади”; “Бир онанинг боласи – бир тоғнинг лоласи”; “Доно онадан ҳам нодон ўғил туғилади”; “Бир уядан – бир саситки”; “Бир палақдан – минг хомак”; “Тангри берганнинг ўғли тўрт бўлар, Бири номард бўлса, бири мард бўлар”. Мажозий маъноси: “Бир ота-онадан бир неча бола туғилса, шу болалар ташки кўринишида бир-бирларига ўхшасалар ҳам, хулқ-атворлари жиҳатидан ҳар хил бўладилар. Бир-бирларига ўхшамайдилар”.

БИР ОЧЛИКНИНГ БИР ТЎҚЛИГИ БОР

Вар.: “Бир очликнинг бир тўқлиги бор, Бир тўқликнинг бир шўхлиги бор”; “Тўқнинг йўқлиги бор, Очнинг тўқлиги бор”; “Ориқ семирар, оч тўйинар”; “Очиз оч қолмас”; “Тиш берган худо ош (ҳам) берар”; “Қул ўлмас, ризқи камимас”; “Борликдан мақтанма, йўқликдан қайғурма”; “Эшакли отли ҳам бўлар”; “Той минган от ҳам минар”; “Бир аччиқнинг бир чучуги ҳам бор”; “Бутун юпун, эртага бутун” ва ҳ.к. Бу мақоллар одатда ночор аҳволга тушганларга тасалли бериб, тушқунликка тушмай, умид билан яшашга ундаб айтилади.

БИР ПУЛ БЕРИБ ЙИҒЛАТДИМ, МИНГ ПУЛ БЕРИБ ЮПАТДИМ

Ўтмишда “гийранда” деб аталувчи (йиғловчи, йиғлатувчи) одамлар бўларди. Улар пулга ёлланиб ишлардилар ва азалик жойларда, кўмиш маросимларида марсия ўқиб, кишининг нозик ҳиссиётига бориб тегадиган сўзлар билан йиғлаб, марҳумнинг оила аъзоларини, қариндош-уруғларини, ёр-биродарларини, умуман ҳаммани чинакамга йиғлатардилар. Ана шу йиғлаш жараёнида ҳар ким гийрандага бир нима (пул, чопон, рўмол, кийимлик мато ва шу каби нарсаларни, чорвадорларда – отдан тортиб той,

күй, эчки, улоққача) келтириб берарди. Бундан ташқари ўлик эгаси олдиндан шартлашиб кўйилганига мувофиқ, унга пул берарди. Айрим ўз иззатини билмаган гийрандалар тушаётган унумга қараб, йигисини авжига чиқазиб, атрофдаги одамларнинг юрак-бағрини эзавергач, унга икки-уч баравар кўп нарса бериб, аранг йиғидан тиндирадилар. Юқоридаги мақол асли ана шунга қарата айтилган бўлса ҳам, мажозий маънода очкўз гийранда сингари келадиган мўмай даромадга қизиқиб, гап-сўзини, хунарини, наъмасини, хатти-ҳаракатини тобора авжига чиқараверадиган, ахири одамларнинг жонига тегадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: “Гийранда кулиб йиғлар, Той берсанг эриб йиғлар”; “Той бериб йиғлатдим, От бериб тиндиролмадим”.

БИР САВАТ ТУХУМГА БИР ТЕПКИ КИФОЯ

Вар.: “Бир гала қарғага бир кесак кифоя”. Бу мақоллар билан: “Ў-хў, кўп экан, деб душмандан кўркма. Сиртидан кўп кўрингани билан, бир зарбалик холи бор”, деган маънода жангчи йигитларга далда берганлар.

БИР ТАЁҚ ЮЗ БОШНИ ЁРАДИ

Кишини эҳтиёткор бўлишга ундовчи бу мақол билан: “Э, бу таёқ-ку, қилич эмас-ку, деб писанд қилмай ўтирма, таёқ бўлса ҳам қанчадан-қанча одамнинг бошини ёра олади. Шунингдек битта одам экан-ку, қўлидан нима ҳам келарди, деб ўйлама, битта одам ҳам бир қанча одамни шикастлантириши мумкин”, дейилмоқчи. Вар.: “Бир тулутт бир кишлоқни ёндиради”.

БИР ТОВУҚҚА ҲАМ ДОН КЕРАК, ҲАМ СУВ

Мажозий маъноси: “Бола-чақани (айниқса, улар кўп бўлса) боқиб осон эмас. Ҳар бирига алақанча нарса керак. Бу нарсаларни муҳайё қиламан деб, ота-она озмунча қийналмайди”. Вар.: “Бузоқ сомонхонани бўшатади, Бола – нонхонани”; “Қуш нима топса, боласининг оғзига тутади”; “Жўжасига истаб дон, Товуқ боши қора қон”; “Овчи дат ейди, Болалари эт ейди” (дат емоқ – азоб-уқубат чекмоқ).

БИР ТОМЧИ СУВ ЧУМОЛИГА ДАРЁ КЎРИНАР

Озгина иш ҳам кўп ва оғир туюлиб, пешонасини тириштирадиган, бўйин товлайдиган ишەкмас, дангасаларга қарата шу мақолни айтиб уларни мазах қилиб куладилар.

БИР ТОҒ БИР КИЙИКНИ САҚЛАЙ ОЛМАЙДИМИ?

Бу мақолни кўпроқ хотинлар ишлатишади. Масалан: совчиларга қиз тарафдагилар: “Йигитнинг ўзи ишламаса, хунари бўлмаса, хотинни қандай қилиб боқа олади?” деб таъна қилсалар, йигит тарафдан келган аёллар: “Нега боқа олмас экан, бир тоғ бир кийикни сақлай олмайди” деб, бўш келмайдилар.

БИР ТУЛКИ ЕТТИ БЎРИНИ ЕТАКЛАЙДИ

Мажозий маъноси: “Бир айёр, ҳийлагар одам ўзидан ҳар томонлама кучли, аммо тўғри, андишали, ҳийла-найрангни билмайдиган бир қанча одамни “бурнидан ип ўтказиб”, ўз манфаати йўлига етаклаб юради”. “Тулки бўридан тўқроқ яшайди”; “Шер ўрмонда оч ётади, Тулки тустовуқ ейди” деган мақоллар ҳам борки, буларни: “Тўғри, ҳалол, виждонли, инсофли, сабру қаноатли одам ҳар қанча оч қолса ёхуд бирор нарсага ҳар қанча муҳтож бўлиб қолса ҳамки, бировдан бир нима таъма қилмайди. Очкўз, айёр, пасткаш одам эса турли ҳийла-найранглар ишлатиб, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилиб, тўқ яшайди”, деган маънода қўллайдилар.

БИР ХОТИННИНГ ҲИЙЛАСИ ҚИРҚ ЎШАККА ЮК БЎЛАР

Вар.: “Эрнинг ҳийласи битта бўлса, Хотиннинг ҳийласи мингта”; “Хотиннинг макри шайтонга дарс бўлур”. Бу мақоллар баъзи айёр, маккор хотинларга нисбатан қўлланилади.

БИР ЧАРЧАГАНГА ТЕГМА, БИР – ОЧ ҚОЛГАНГА

Вар.: “Бир очга тегма, Бир – яланғочга”; “Бир ўлганга тегма, Бир – куйганга”; “Бир мастга тегма, Бир – жиннига”; “Мастга хон йўл берибди”. Чарчаган, ҳориган, оч-яланғоч қолган, бирор нарсадан куйган одам ғазаб ҳолатида бўлади, аламини кимдан олишини билмай туради. Мазкур мақолларда шундай одамга асло тегакўрмаслик, ҳазиллашмаслик, ўрнида ё ўринсиз гап қилмаслик лозимлиги уқтирилади. Акс ҳолда киши бундай одамдан сўкиш эшитиши, зарба ейиши, шикаст топиши мумкин. Маст ва жинни одамдан киши тағин ҳам эҳтиётроқ бўлиши, уларни четлаб ўтиши зарур.

БИР ЭЗМА ТОПАДИ, БИР – КЕЗМА

Вар.: “Сўзни бир эмадан сўра, бир – кезмадан”. Одатда эзма одамни кишилар кўпда ёқтирмайдилар. Аммо, эзма одам ҳар бир нарсани ижиклаб сўраб, то тагига етмагунча қўймайди. Шу эзмалиги, сўраб-суриштиришдан эринмаслиги орқасида кўп нарсаларни билиб олади. Кезма одам ҳам кўп жойларни кезиб юриб, билмаганларини билади, кўрмаганларини кўради. Юқоридаги мақолни: “Билмаган нарсангни эзма ва кезма одамлардан сўрасанг, билиб оласан”, деган маънода ҳам қўллайдилар, эзма ва кезма одамлар устидан кулганда киноя тарзида ҳам қўллайдилар.

БИР ЮЗИНГНИ УРИШГА ҚҮЙ, БИР ЮЗИНГНИ – ЯРАШГА

Маъноси: “Биров билан (айниқса, хотининг ё эринг, қариндош-уруғинг ё таниш-билишинг билан) уришганда, сўкишганда кейин ярашадиган, муроса-мадора қилиб кетадиган тарафини ҳам кўзлаб иш кўр, бутунлай юз кўрмас бўлиб кетадиган даражада қаттиқ урушиб-сўкишма”, дейилмоқчи.

БИР ЯХШИГА – БИР ЁМОН

Бу мақолни кўпроқ эр-хотинларга нисбатан қўллайдилар. Эр-хотиннинг бири яхши-ю, бири ёмон бўлса кун кечириб кетишлари мумкин. Бирининг ёмонлигини бири кечирмаса, бири енгилик қилганда бири оғирлик қилмаса, турмуш бузилади. Мақолни айтганда ана шунини эслатиб ўтадилар. Вар.: “Бир яхшига бир ёмон ҳар қайда бор, Икки ёмон бир бўлса, кун қайда бор?!”

БИР ҚАЗОГА ИККИ ЖАЗО ЙҶҚ

Буни кўпинча бир айб-ғуноҳ учун ҳадеб урушиб-сўкаверсалар, жазолайверсалар, юзига солаверсалар, пеш қилаверсалар, шундай пайтда айтадилар.

БИР ҚИЗ ЭРГА ТЕГСА, ҚИРҚ ҚИЗ ТУШ КҶРАДИ

Қиз узатилгач, унинг тенгқур дугоналари ҳам турмуш қуриш тўғрисида ҳаёл сура бошлайдилар: “Турмушга чиқилгач яхши бўлармикин ё ота уйида юрган яхшироқмикин, кимларнинг қўлига бораркинман, улар яхши одамлармикин ё ёмонмикин...” деб ўйлайвериб ўйларига етолмайдилар, бу нарса ҳатто тушларига ҳам кириб чиқади. Мақолда ана шу ҳолат ўз ифодасини топган.

БИР ҚИЗГА – ЕТТИ ҚҶШНИ ОТА-ОНА

Маъноси: “Қиз ахлоқ-одоби, иффати билан гўзалдир. Унинг бундай фазилатларга эга бўлиши биргина ота-онанинг эмас, балки кўпчиликнинг тарбиясига боғлиқ. Шундай экан, бир қизга атрофдаги кўни-қўшнилар ҳам мураббийлик қиладилар ва шундай қилишга уларнинг ҳақлари ҳам бор”.

БИР ҚИЛГАН – МАДАД, ИККИ ҚИЛГАН – ОДАТ

Маъноси: “Бирор яқинингиз (ўғил-қиз, ака-ука ё опа-сингил, кўни-қўшни ё таниш-билишингиз бирор нарсага муҳтож бўлиб қолганда ёрдам қилсангиз, бу унга мадад бўлади. Аммо, ҳадеб ёрдам қилаверсангиз, унинг учун бу нарса одат ҳукмига кириб қолади. Ҳа, ёрдам қилаверар экан-ку, деб ўзи меҳнат қилиб, қийналиб топгани келмай, дангаса бўлиб, сизнинг берадиган мададингизга умид боғлаб юрадиган бўлиб қолади. Шунинг учун уни ёрдамингизга одатлантириб қўйманг, қийналса ҳам ўз тирикчилигини ўзи ўтказсин”, дейилмоқчи. Вар.: “Ғадони гадо қилувчи – садақа берувчи”.

БИР ҚИШГА ҚҶЁН ЧОРИҒИ ҲАМ ЧИДАЙДИ

Қуён териси бошқа ҳайвонларнинг (масалан: қўй, эчки, қўзи, тулки, ҳатто сичқон) терисидан ҳам юқа бўлади. Аммо ундан пўстин ё телпақ тикилса, қўпга чидайди. Ҳатто пойафзал – чориқ тикилса ҳам, бир қишни бемалол чиқазади. Мақол мажозан: “Қуён териси шундай юқа, нозик бўлатуриб, бир қишга чидайди-ку, наҳотки сен озгина қийинчиликка чидай олмайсан?!” деган маънода қўлланилади.

БИР ҚИШНИНГ БИР ЁЗИ БҶЛАДИ, ҚАРҒАНИНГ ҚАҒИЛЛАГАНИ ҚОЛАДИ

“Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ”, дегандек, ёмон кунлар ўтиб кетади, яхши кунлар ҳам етиб келади. Йўқлик, муҳтожликда қийналган кунларингга сенга таъна қилганлар вадираганча қолаверадилар. Бундай таъналарни ўзингга олма, ўксинма, умидсизланма, аксинча дадил бўл, қилаётган ишингни давом эттиравер”, деган маънода мазкур мақол билан қийин аҳволда қолган одамга тасалли берадилар. “Қиш ўтар, қоралик қарғага қолар”; “Бу дунё ўтар-кетар, юзи қоралик сенга қолар” деган мақоллар билан эса бировнинг қийин аҳволига қулувчи, бундай аҳволини унинг юзига солувчи ахлоқсиз, ичи қора одамларга танбёх берадилар.

БИР ҚОРАГА – БИР ҚОРА, БЕРМАГАН-НИНГ БЕТИ ҚОРА

Қора – бу ерда қорамол, қўй, эчки маъносида келтирилган. Кўчманчи чорвадорлар турмушида шундай таомил бор эдики, бир одамникига фавқулодда маҳмон келиб қолсаю, унга сўйишга ўзида мол бўлмаса, дарҳол қўни-кўшнидан бирор мол олиб сўйиб, меҳмон қилиб юборар эди. Кейин шу қарзга олган бир қораси ўрнига бир қорани қайтариб берарди. Шундай фавқулодда зарур бўлиб қолганда қарзга қора бермаслик, нокаслик қилиш – катта айб ҳисобланарди. Бермаганнынг бетига ҳам қарамасдилар, ҳатто “тўп”га солиб, унга “тўққиз айб” қўядилар (тўққиз айб – жарима, улукдан тортиб туягача тўққиз бош молни ундириб олиш).

БИР ҚОРИН МОЙНИ БИР ҚУМАЛОҚ ЧИРИТАР

Вар.: “Битта чириган олма бир омбор олмани чиритади”; “Бир қўтир эчки бутун подани қўтир қилади”; “Бир қирчанғи йилки бутун уюрни қирчанғи қилади”; “Тиррақи бузоқ бутун подани булғайди”; “Кўтир така қўра булғар”. Мажозий маъноси: “Битта ёмон, ахлоқсиз, фасодчи, ивгогар, дилгир ва х.к. одам бутун бир жамоани, ҳатто юртни булғайди, унинг номига доғ туширади, уятга қўяди; битта ноқобил фарзанд бутун оиланинг юзини ерга қаратади; битта ахлоқсиз бола бир қанча болани ёмон йўлга бошлайди”, дейилмоқчи.

БИР ҚЎЙ КЕТИДАН МИНГ ҚЎЙ ТҶЯДИ

Қўйда ўзига хос шундай яхши бир одат борки, у яйловда ўтлаб юрганида ўтни бир чимдим тшлаб еб, ўтиб кетаверади. Унинг кетидан келаётган қўйлар ҳам шу йўсинда ўтлаб, тўйинадилар. Бошқа ҳайвонлар эса ўтни тап-тақир қилиб еб, ўзларидан кейин келаётганларга қолдирмайдилар. Шунинг учун улар ўтни бир-бирларидан қизганиб, сузишиб, тегишиб, бир-бирларидан ўзиб кетишга ҳаракат қиладилар ёхуд тарқоқ ўтлайдилар. Мажозда сахий, қўли очик, кўнгли доим тўқ одамни қўйга, хасис, зикна, бахил, қизғанчиқ одамни бошқа ҳайвонотга ташшиб этиб, мазкур мақол билан: “Битта сахий одамнинг шарофати туфайли бир қанча одам баҳраманд бўлади”, дейилмоқчи.

БИР ҚЎЙЛИКНИ МИНГ ҚЎЙЛИК ҚИЛГАН – АРСЛОНДИНИНГ ЕРИ, МИНГ ҚЎЙЛИКНИ БИР ҚЎЙЛИК ҚИЛГАН – АРСЛОНДИНИНГ ЕЛИ

Халқимизда бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган бир ривоят борки, унинг қисқача мазмуни шундай: “Туркистон шахрининг жануби-шарқий тарафида Арслонди деган бир яйлов жой бор. Қадим замонларда бир қамбагал одам шу ерга келиб қолиб, бисотидаги биттаю-битта қўйни бока бошлаган. Арслондининг ери ўт-ўланларга жуда бой экан. Халиги одам қараса, иши юришадиган. Кейин шу ерга ўтов тикиб, турғун бўлиб қолибди. Қўйи эгиз-эгиз туғиб, йил сайин кўпайгандан-кўпайиб кетаверибди. Ахири қўйларининг сони мингга етибди. Ўша йили қиш одатдагидан қаттиқ келибди. Кучли бўрондан қочган қўйлар ҳар тарафга изғиб, Арис дарёсининг ёқасига борганда қайга қочарини билмай, бирин-кетин ўзини сувга ташлай бошлабди. Эртасига бўрон тингач, эгаси қўйларини қидириб-қидириб, дарё ёқасига бориб қолибди. Қараса, дарё тарақлаб музлаган. Муз орасида қолиб кетган қўйларнинг боши, қулоғи, оёғи у ер-бу ердан чиқиб, кўриниб турган эмиш. Шунда минг қўйидан ажраб, ўтовда боқаётгани янги тўққан совлиғигагина эга бўлиб қолган ҳалиги одам афсусланиб, юқоридаги гапни айтган экан... Мазкур мақолни бирор ўзга юртга бориб бойлик орттирган, обрў-эътибор топган, аммо пировардида хор-зорликка учраган одамга қарата мажозий маънода қўллайдилар.

БИР ҚЎЛЛАБ СОЧАСАН, ИККИ ҚЎЛЛАБ ҶРАСАН

Ўтмишда ҳозиргидай экин экувчи сеялқалар бўлмаган, албатта. Деҳқонлар галла экканда уруғлик донни этакка ё тўрвага солиб олиб, бир қўллари билан ерга сочиб кетаверар эдилар. Галла ўримида эса икки қўллари ҳам ишларди – бир қўл билан ўроқни, бир қўл билан бошоқни ушлаб ўрардилар. Мажозий маъноси: “Галла эксанг, демакки, меҳнат қилсанг, баракали хирмон кўтарасан, бир қўллаб қилган меҳнатининг самарасини икки қўллаб оласан”, дейилмоқчи. Вар.: “Доналаб сочсанг, қоплаб оласан”; “Мисқоллаб сепган – ботмонлаб олар”.

БИР ҚЎЧҚОРНИНГ ШОХИ СИНГУНЧА, ЮЗТА ҚЎЙНИНГ БОШИ КЕТАДИ

Вар.: “Бир қўчқорнинг боши кетгунча, минг қўйнинг боши кетади”; “Бир қўчқорнинг боши кетгунча, неча тўққизнинг бошини ейди”; “Битта

қовун пишгунча, юзта сапча узилиб кетади”; “Бир хум сингунча, неча хумча синади”. Мажозий маъноси: “Бир бошлиқнинг бахтсизлиги унинг қўл остидаги кўплаб одамларнинг бахтсизлигига сабабчи бўлади”, “Ана ўлади, мана ўлади, деб турилган бир қария ўлгунича неча-неча ёш-яланглар ўлиб кетиши мумкин”, дейилмоқчи.

БИРГА ВАФО – МИНГА ВАФО

Маъноси: “Бир кишига вафодорлик қилиб, мард номини олсангиз, бунинг овозаси минг кишининг қулоғига бориб етади. Улар буни эшитиб, қойил қолиб, руҳан хурсанд бўлиб, худди ўзларига вафодорлик қилганингиздек, сизга миннатдорчилик билдирадilar, эл-юрт ўртасида обрў-эътиборингиз ортади”, дейилмоқчи. Вар.: “Бирнинг кўнглини олдинг – мингнинг кўнглини олдинг”.

БИРГА ТУҒИЛМОҚ – БОР, БИРГА ТУРМОҚ – ЙЎҚ

Бир ота-онанинг фарзандлари бирга туғилган бўлишларига қарамай, катта бўлгач бошқа-бошқа оила қуриб, алоҳида-алоҳида турмуш кечиришлари зарурлигини уқтирувчи мақол. Вар.: “Бирга туғилмоқ – бор, Бирга ўлмоқ – йўқ”; “Бир турмоқ – йўқ, Бир ўлмоқ – бор”; “Молинг кўп бўлса мақтанма. Бошинг кўп бўлса тўпланма” (“Агар оиланг катта бўлса, яъни бир неча ака-уканг бўлиб, улар уйланган ва бола-чақали бўлишса, бир оилга тўпланма. Чунки, уйланган ака-укалар бола-чақалари билан бир ҳовлида яшасалар, бир қозондан овқатлансалар, турли оилавий сабаблар, айниқса болаларнинг ўзаро жанжаллари туфайли ака-укалар, овсинлар ўртасида совуқлик тушиши, нари-бери гап ўтиши, натижада улар бир-бирлари билан хафалашиб, аразлашиб қолишлари, ҳатто “юз кўрмас” бўлиб кетишлари мумкин”, дейилмоқчи); “Қизил оёқ” пайдо бўлса, “қизил юз”дан айирар” (қизил оёқ – яланг оёқ). Ёш болалар кўпинча яланг оёқ юрганлари учун уларни “қизилоёқ” ҳам дейдилар. Мақолда: “Ака-укалар уйлангунларига қадар бир-бирларига меҳрибон, шафқатли, марҳаматли бўладилар. Уйлангач, ҳаммалари бир ҳовлида яшаб қолсалар, уларнинг болалари болагига бориб бир-бири билан жанжаллашиши, бир-бирини йиғлатиши мумкинлиги табиий бир ҳол. Шунда уларнинг ўртасига ота-оналари тушади, натижада бир-бирига меҳрибон бўлган ака-укалар (яъни, “қизил юз”лар) бир-бирлари билан хафалашиб қолишлари, ҳатто ажралиб кетишлари мумкин”,

дейилмоқчи). “Йироқдаги кишнашар, Яқиндаги тишлашар” (Бу мақол отларнинг феълидан олинган. Отлар бир-бирларига яқин турсалар тегишадилар, узок турсалар бир-бирларини кўмсаб, кишнашадилар. Мажозан: “Уйланиб, бола-чақали бўлган ака-укалар бир ҳовлида яшасалар, бир-бирлари билан нари-бери гапга бориб қоладилар, алоҳида-алоҳида оила қуриб яшаганларида эса бир-бирларига меҳрибон, иноқ бўладилар, бир-бирларини тез-тез соғиниб, кўмсаб турадилар”, деган маънода қўлланилади); “Эллик йилда эл янги, Қирқ йилда қозон янги” (Бу мақолнинг биринчи қисмида: “Эллик йил мобайнида кекса авлод вакиллари Бирин-кетин оламдан ўтади, ёш авлоднинг вакиллари эса бирин-кетин туғилади, ўсиб-улғаяди-да, эл, яъни авлод янгиланади”, дейилмоқчи. Иккинчи қисмининг маъноси шуки, ота-боболаримиздан қолиб келаётган одатга кўра, бир отадан туғилган бир неча ўғил то уйланиб, бола-чақаси кўпайгунча (бунгача катта ўғил қирқ ёшнинг нарёғ-берёғига бориб қолади) ота уйида бирга яшаб, бир қозондан овқатланади. Бола-чақалари кўпайгач, бир оилга сиғмайдиган бўлиб қоладилар. Шунда ака-укалар ўзаро маслаҳатлашиб ва ота-оналарининг розилигини олиб, қозонларини бўлак қилиб, ягона оиладан ажраб чиқиб кетадилар ва ҳар қайсилари алоҳида-алоҳида оила қуриб яшай бошлайдилар. Мазкур мақол уйланган, бола-чақали бўлган ака-укаларга бир-бирларига бўлган кадр-қимматларини сақламоқ учун алоҳида оила қуриб яшашни маслаҳат берганда айтилади).

БИРИККАН КУЧ – КУЧ, БИРИКМАГАН КУЧ – ПУЧ

Инсон якка ўзи, жамиятдан ажралган ҳолда яшай олмайди. Халқимиз ўзининг бир қанча мақолларида кишига жамият билан, кўпчилик билан бирга бўлиш зарурлигини уқтиради, кўпчиликнинг, жамоанинг куч-қудрати қанчалар буюклигини, жамоадан ажралиш, якка-ёлғиз яшаш эса ёмон оқибатларга олиб боражагини аjoyиб таъсиллар орқали кўрсатади: “Бир таёқни синдириб бўлади, ўн таёқни букиб ҳам бўлмайди”; “Бир киши – бир, Икки киши – шер”; “Эр бирилиги билан кучли, Шер – билагги билан”; “Икковга биров ботолмас, Отлиққа яёв етолмас”; “Бешнинг боши бўлгунча, олтининг оёғи бўл”; “Бир оғиздан сўз чиқар, Бир ёқадан бош чиқар”; “Бирлашиб дарё бўлур, Тарқалиб ирмоқ бўлур”; “Тоғдан оққан ирмоқлар, Қўшилиб дарё бўлур, Қўл беришса ўртоқлар,

Бир бўлиб дунё бўлур”; “Арикдан анҳор бўлур, Дарёдан – денгиз”; “Куч – бирликда”; “Бирлашган куч енгар”; “Бирлашган пода бўри хужумини қайтарар”; “Дод чиқса кўшни тўпланар, Ёв келса эл тўпланар”; “Тарқоқлик йўқ бўлса, Душманга ўқ бўлар”; “Кўплашган ёвни қайтарар”; “Кўп ботирдан ёв кетар, Кўп чечандан дов кетар”; “Кўк ит енгмас, Кўп ит енгар”; “Чивин бирлашса, филни холдан тойдирар”; “Чумоли бирикса, шерни йиқитар”; “Уюр қўйдан бўри ҳам кўрқар”; “Тўзилган ғозни тўпланган қарға олар”; “Икки туйғун ёпирилса – ғознинг шўри”; “Икки сиртлон бир сиртлоннинг сиртин йиртар”; “Икки сичқон бирикса, йўлбарс қуйруғин кертар”; “Кўллашиб кўтарган юк – енгил”; “Биринг учун биринг тур, Баринг учун баринг тур”; “Евга борсанг баринг бор, Овга борсанг биринг бор”; “Ҳамжихатлик – давлат, Ёлғизлик – кулфат”; “Бойлик – бойлик эмас, Бирлик – бойлик”; “Бирлик бўлмай, тириклик бўлмас”; “Тирикликнинг кучи – бирликда”; “Иттифок битар, Ноиттифок йитар”; “Бирлашган ўзар, Бирлашмаган тўзар”.

БИРНИ КЕССАНГ, ЎННИ ЭК

Бу ва бу сингари бир турқум мақолларда кўчат экиш, боғ қилишга тарғиб этилади: “Бир дарахтдан ўн бўлур, Ўнтасидан – ўрмон”; “Бир туп ток эксанг, бир туп тол эк”; “Боғбоннинг тол эккани – ўзига ном эккани”; “Кўчатни ким экса, соясида ўша ўтиради”; “Соя экмаган салқинда ётмас”; “Бўстон бўлса боғинг, Булбул бўлур кўноғинг” (Бу билан: “Боғингни обод қилиб мевазор, гулзор бир бўстонга айлантурсанг, ҳузурингга яхши дўстлар келиб, азиз меҳмонинг бўладилар, бу қилган хайрли ишларинг билан уларнинг олқишига сазовор бўласан”, дейилмоқчи); “Бир йил тут эккан, Юз йил гавҳар терар”; “Олтмишингда олма эксанг, Етмишингда емишин ерсан”; “Туксонга борсанг ҳам ток эк, Юзга етгунча узумин ейсан”.

БИРНИКИ – МИНГГА, МИНГНИКИ – ТУМАНГА

(туман – ўн минг, сон-саноқсиз, ҳадди-ҳисобсиз, битмас-туганмас). Вар.: “Бирнинг касри – мингга, Мингнинг касри – туманга”; “Бирнинг касофати мингга тегар”.

*Тегди касофати бари юртага ҳам,
Борки масал: “Бирники – мингга” деган.*

(Муқимий)

БИРОВ УЧУН БИРОВ ТУШ КҮРИБ БЕРОЛМАЙДИ

Мажозий маъноси: “Ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи ўтказиш ҳаракатида бўлиши керак. Ўзи учун ўзи жон куйдирмай, бировнинг мададига умид боғлаш яхши эмас, бунинг фойдаси ҳам, самараси ҳам йўқ”, дейилмоқчи.

БИРОВ ЎЛАМАН ДЕЙДИ, БИРОВ КУЛАМАН ДЕЙДИ

Бу мақолни кўпроқ азали, қайғули жойда ўзини тутабилмайдиган, одатдаги кулгисини, ҳазил-мутойибасини қилаверадиган одамларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: “Эчки ўламан дейди. Кети куламан дейди”.

БИРОВГА ЧОҲ ҚАЗИСАНГ, ЎЗИНГ ЙИҚИЛАСАН

Ушбу мақол келиб чиқиши бир диний афсонага бориб тақалади: Афсонанинг қисқача мазмуни шундай: Ёлғондакам муслмон бўлганлар: “Бу масжидга келиб-кетиш бизга узоқлик қилади” деб, ўзларига яқин ерга масжид солган эмишлар. Кейин авлиёни ўлдириш ниятида масжиднинг эшиги олдига катта чоҳ қазиб, устини хасп-пўшлаб қўйганмишлар. Буни авлиё каромат билан билиб, ўша куни масжидга келмаган эмиш. Ғанимларнинг ўз ичларидан бир-иккитаси билмасдан келиб қолиб, ўз одамлари қазиган чоҳга йиқилиб ўлган эмиш. “Бировга ёмонликни раво кўрсанг, унга ўзинг гирифтор бўласан”, деган маънода қўлланиладиган бу мақол мумтоз адабиётда кўп учрайди.

*Ҳар киши ким бировга қозгай чоҳ,
Тушкай ул чоҳ уза ўзи ногоҳ.*

(Навоий)

*Ушбу масал бордурур эл ичра фош,
Зоҳиру равшан эрур андоқ кўёш.*

Кимки қозар оқибат ул тушгуси,

Кимки ёқар охир ўшул пишгуси.

(Нишотий)

Вар.: “Юриб-юриб йўл оздим. Йўлларда қудуқ қаздим, Ўзим қазган қудуққа, йиқилиб ўлаёздим”; “Ёкма – пишарсан, қазима – тушарсан”; “Ўзингга яхшилиқ тиласанг, Ўзгага ёмонлик қилма”; “Ётга соғинган – ўзига, Қошга соғинган – кўзига”; “Бировга қасд қилган – ўзини паст қилади”; “Бировга ўлим тилагунча, Ўзингга умр тила”; “Бировни қарғасанг, ўзингга урар”; “Бировнинг бузоғи ўлсин десанг, Ўзингнинг хўкзинг ўлади”; “Бировга шамол тиласанг, Ўзингга бўрон кут”;

“Кўшни деворини кавлама, ўзингникига наҳра очилади”; “Сен бировнинг молин олсанг, Биров сенинг жонинг олади”; “Бировга бермагил озор, Хонумонингни бузар” ва ҳ.к.

*Бировга соғинса ҳар ким ёмонлик,
Нихоят ул ўзи топмас омонлик.*
(Фирдавсий)

БИРОВДАН ЎТГАННИ БИРОВ БИЛМАЙДИ

Вар.: “Омочнинг қийналганини тиркиш қаёқдан билсин?!” (тиркиш – хом теридан аёлларнинг сочига ўхшатиб ўрилган қайиш. У омочнинг “қулоғи”га, аравага ва бошқа нарсаларга боғланади); “Бировнинг қулоғини кесган – бировга кийиз кесганча бўлмас”; “Тани бошқа дард билмас, Уйи бошқа мунг билмас”; “Уйи бошқанинг – мунги бошқа”; “Хар бутлага ўт тушса, ўзи қуйиб, ўзи ёнар”; “Хар ким ўзидан ўтганини ўзи билади”; “Оғу ичганини ичи билади”; “Тутуннинг аччиғини мўри билади” (мўри – ошхона, ўчоқ ва шу кабиларнинг тутун чиқиб кетадиган йўли, дудбўрон, мўркон). Мажозий маъноси: “Хар ким ўзидан ўтган қийинчиликни, азоб-уқубатни ўзи билади, азобини ҳам ўзи тортади, ўзгалар буни батамом, таг-туғигача билмайдилар, ҳис этмайдилар, эгасичалик эзилмайдилар ҳам”, дейилмоқчи.

БИРОВНИНГ БЕРГАНИ – ҚЎРГУЛИК, МЕХНАТНИНГ БЕРГАНИ – ТЎЙГУЛИК

Ўзи меҳнат қилмай, ўз тирикчилиги учун зарур бўлган моддий неъматларни ўзи ишлаб топмай бировдан тамаъ қилиш, тиланиш, бировга ялиниб кун кўриш, бировнинг ҳисобига яшаш – ўтакетган ёмон ҳислат ва текинхўрликдир. Бир туркум мақолларнинг ғоявий мазмуни ана шу нарсага қаратилган: “Бировники – бир кунлик, Ўзингники – минг кунлик”; “Биров бир кун тўйғазар, икки кун тўйғазар, тоқай тўйғазар?!”; “Бирни биров беради, Кўпни – меҳнат”; “Биров сўз берар, бўз бермас”; “Бировнинг мис қозонидан ўзингнинг қора қозонинг яхши” (Бунда: “Кам бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, ўзингникига қаноат қил, бировдан тамаъ қилма”, дейилмоқчи); “Бировнинг тўрт оёқлик отидан ўзингнинг икки оёғинг яхши”; “Бировнинг ёғлик нонидан ўзингнинг зогоранг яхши”; “Бировга ишонган – оч қолар”, “Тилаб олган – корин тўйдирмас”; “Киши берган кишига озик бўлмас”; “Бировнинг лўқмаси билан киши тўймайди”; “Бировникида еган овқатинг остонасида тушиб қолади”; “Кўлдан берганга куш тўймай”; “Тиши чиққан болага чайнаб берган – ош бўлмас”

(одатда чақалоқ болага то тиши чиқиб, ўзи чайнаб ейдиган бўлгунча егулик нарсаларни аввал ўзлари чайнаб, кейин едирадилар. Мажози: “Болалигинда бировга қарам бўлсанг, бунинг айби йўқ. Аммо, катта бўлганидан кейин бировнинг қўлига қараб ўтирувчи бўлма, ўзинг ишла, ўзинг топ, ўзинг е, тирикчилигингни мустақил кечириш ҳаракатида бўл”). “Тилаб олган тўн тиззага чиқмас”; “Кишининг моли кишига суд қилмас (суд – фойда, наф); “Берувчининг қўли баланд, олувчининг қўли тубан” (одатда бировга бир нима бераётган кишининг қўли олаётган кишининг қўлидан баландроқ туради. Мажози: “Бировдан бир нима сўрагудек бўлсанг, ўзингни ундан паст олишга, ялиниб – ёлворишга мажбур бўласан. Бераётган одам эса, сендан устун туради, тиши узун бўлади, хоҳласа беради, хоҳламаса йўқ. Агар у бермаса, рад этса, уни-буни бахона қилса ё сенга кинояли гап қилса, ўзингнинг хижолат тортганинг, гезарганинг, ноқулай аҳволга тушганинг қолади. Шунинг учун, имкони борича бировдан бир нима сўрама, ўз эҳтиёжингни ўзинг таъминлашга ҳаракат қил”). “Тилаб олган иззат – ўлимдан қаттиқ” (иззат-ҳурматни ўзгалардан тилаб олмоқ эмас, унга кишининг ўзи сазовор бўлмоғи, сазовор бўлишга лойиқ ишлар қилмоғи керак”, дейилмоқчи). “Термулганинг-тиланганинг эмасму?!”; Тилангандан-тиланган яхши” (“Бировга тиланиб, қарам бўлиб, ялиниб, ўзгалар ҳисобига яшагандан – тилиниб, тилка-пора бўлиб, ўлиб кетган яхши”, дейилмоқчи); “Эғилмаган бошдан бўрк тушмас” (одатда бош эғилсагина бош кийим тушиб кетади. Бу билан: “Бировга бош эгмай, яъни ёрдам беришини сўраб, ялиниб-ёлвормасанг, ўз тирикчилигингни ўз меҳнатинг орқасида мустақил равишда ўтказишга ҳаракат қилсанг, эл-юрт ўртасида хижолат тортмайсан, обрўйинг тушмайди, юзинг ёруғ, тилинг узун бўлади”, деган маънода насихат қиладилар).

БИРОВНИНГ ИШИ – КЎНГИЛИНИНГ ХУШИ

Вар.: “Бировнинг ишига бировнинг қўли саратонда совқотибди”; “Бировнинг ғами эрта кирса, кеч чиқар”; “Бировга қолган кун – тонг отмаган кун”. Маъноси: “Бировга орқа қилмасдан, ўз ишингни ўзинг қил. Биров сенинг ғамингни емайди, ўзининг ташвишлари ҳам ўзи учун етарли. Сенинг ишингни вақт топса, ҳафсала қилса, хушига келсагина қилиб беради, бўлмаса йўқ. Бунинг учун ундан хафа бўлма, гина қилма. Ўз тирикчилигингни ўзинг ўтказиш ҳаракатида бўл”, дейилмоқчи.

БИРОВНИНГ УЙИГА БОҚМА, БЕМАҲАЛ ЭШИГИН ҚОҚМА

Вар.: “Қоқма киши қопқасин, ўз қопқангни қоқарлар”; “Кишининг қапусини қўлинг билан очсанг, Сенинг қапувингни оёқ билан очарлар”; “Бировнинг эшигини бевакт тақиллатма, Ўзингникини кесакиси билан кўчириб ташлайди”; “Кишининг эшигига боқма, Сенинг ҳам деворингдан боқарлар”; “Бировнинг эшигига бурун тикма, қисилиб қолади”; “Бировнинг айбини айтма, айбингни айтувчилар бор”; “Қирма киши боғига, Қирар у ҳам боғинга”; “Кишининг боғига тош отма”. Булар билан парда орасида: “Бировнинг оиласига, хотин-қизига ёмон назар билан қарама, кўз олайтирма, акс ҳолда сенинг оиланга бундан ҳам баттарроқ кўз олайтирадилар. Ўзгаларнинг оиласини ҳам ўз оилангдек бил, шунга қараб жавоб-муомалада бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар.

БИРОВНИНГ ҚЎЛИ БИЛАН ТИКАН ЮЛИШ ОСОН

Бир одам бирор ишнинг қийинлигини кўра-била туриб ёхуд осон фаҳмлаб, бошқа бир одамга: “Шу ишни қилгин” деса, у одам: “Қилолмайман, бу иш менинг қўлимдан келмайди” ёхуд “Бу иш жуда ҳам мушкул-ку, ахир!” дейишига қарамай, мажбур этса, қийин-қистовга олаверса, шундай пайтда ўша иш буюрган одамга нисбатан аччиқ киноя тарзида мазкур мақолни қўллайдилар.

БИРОВНИНГ ЭШИГИН ЭЛ ОЧАР, БИРОВНИНГ ЭШИГИН ЕЛ ОЧАР

Бу мақол совчиларнинг келиш-келмаслигига тааллуқли. “Бировнинг эшигини эл очади, яъни қизига кўп совчилар келиб-кетаверади. Бировнинг қизига эса ҳеч ким совчи бўлиб келмайди, унинг эшигини фақат шамол очиб-ёпиб туради”, дейилмоқчи.

БИТ – ҒАМДАН, БУРГА – НАМДАН, ПАШША – ДИМДАН, КАНА ГҲНГДАН

Вар.: “Бит босганни ғам босар, Ғам босганни бит босар”. Ўтмишда, ёппасига очарчилик бўлган кезларда эл орасида бит кўпайиб кетиб, турли юқумли касаллиқлар тарқаб, кўплар ҳалок бўлган. Халқ ўртасида “Бит ғамдан пайдо бўлади”, деган тушунча бор. Яна: “Ориқ одам, шунингдек ориқ ҳайвонлар (қора мол, қўй, эчки, ит, мушук) кўпроқ битлаб кетади”, деб ҳам ҳисоблаганлар. Очарчилик ғамидан ориқлаб, қоқсуяк бўлиб, битлаб кетадиган

камбағал, бева-бечоралар оғир дардга чалинардилар. Бойларга эса шундай кезларда ҳам жин урмасди. Халқимизда “Битганга бит чиқмас”, деган мақол ҳам борки, бундаги “битмоқ” сўзи “мол-дунёси кўпаймоқ, семирмоқ” маъносини англатади. Айтишларига қараганда, бит мойнинг ҳидини ёқтирмасмиш, шунинг учун ҳам семиз, яъни мой босган одам кўпда битламасмиш. “Битганга бит чиқмас” мақолини камбағаллар бойларга қарата киноя тарзида қўллаб: “Ҳар қандай оғир дамларда ҳам бойга бало урмайди, унга ҳатто бит ҳам йўламайди, урганда – камбағални уради”, демоқчи бўлганлар.

БИТМАС ИШНИНГ БОШИГА, БОТИР КЕЛАР ҚОШИГА

Вар.: “Ёқар ишнинг бошига, Яхши келур қошига”, “Бузилган ишни ботир тузар”. Маъноси: “Айрим одамларга оғир, мушкул, бажаришнинг иложи йўқдай бўлиб туюлган ишни мард, ботир, ғайратчан, меҳнат машаққатидан қўрқмайдиган одам келиб, юзага чиқариб беради”, дейилмоқчи.

БИТТА ЭДИ МОЯМ, ИККИТА БҮЛДИ ДАСТМОЯМ

Она товукка мояк кўядилар. У шу моякни босиб ётиб, тухум туғади. Сўнг битта тухум иккита бўлади. Бу мақол ўзининг ташвиши етмай тургандай, яна бировнинг ҳам ташвишига шерик бўлишга мажбур бўлган одам томонидан мажозий маънода айтилади.

БИҲИШТДАН ЧИҚҚАН ТАЁҚ, ЮГУРТИРАР ЯЛАНГ ОЁҚ

“Бошга тушган таёқ, Югуртирар яланг оёқ” деб ҳам қўлланиладиган бу мақолнинг келиб чиқиши диний ривоят билан боғлиқ. Унда айтилишича “Одам Ото билан Момо Ҳавво Жаннатда шайтоннинг фирибига алданиб, ейиш ман этилган буғдойни еб қўядилар. Бу қилган гуноҳлари учун улар жаннатдан яланғоч, яланг бош, яланг оёқ ҳолда қувиладилар. Ерга улар билан бир ҳўкиз, бир таёқ ҳам юборилади. Одам Ото жаннатдан олиб тушилган буғдойни экиб, тирикчилик ўтказиш қўйида ер ҳайдаб, ҳалиги таёқ билан ҳўкизнинг орқасидан яланг оёқ югуриб юради...” Мажози: “Тирикчилик ўтказиш осон эмас. Тирикчилик ташвишлари сени бир жойда бамайлихотир ўтказиб қўймайди, ҳоли-жонингга қарамай, ҳаракат қилишга тиришишга, елиб-югуришга мажбур қилади”.

БОЗОР КЎРГАН ЭЧКИДАН ҚЎРҚ

Эчки бошқа чорва молларига қараганда анча айёр бўлади. Мабодо у бозорга олиб борилса-ю, сотилмай қолса, ўз жойига баттар айёрроқ бўлиб қайтади. Чунки у шаҳарга борган, бозорни, ғала-ғовурни, одатидагидан ташқари нарсаларни кўрган. Мазкур мақол айёр одамлар устидан кулинганди ёхуд айёр одамлардан сақланиш, эҳтиёт бўлиш зарурлиги уқдирилганда айтилади.

БОЗОРДАН БИР БОЙ ЧИҚМАЙДИ, БИР – ГАДО

“Савдогар бой яна бирор фойда орттириш умидида кечгача бозордан чиқмайди, дўконини қош қорайгунча очиб ўтираверади ёхуд ҳамма кетса ҳам у тентираб юраверади. Гадоё эса яна бир парча нон умидида бозордан кечгача чиқмайди”, дейилмоқчи. Бойларнинг пул ва мол-дунёга харислигини ифодаловчи бу сингари мақоллар кўп: “Ой ботса ҳам, бой ётмас”; “Ит тинар, қуш тинар, бой тинмас”; “Бойнинг қунида ҳаловат бўлмас, Гадоёнинг кўзида қаноат бўлмас”; “Бир бойнинг уйқуси келмас, Бир – гадоёнинг”; “Тўқнинг кўзи молда, Очининг кўзи нонда”; “Гадоё бойга етаман дер, Бой худоёга етаман дер”; “Бой қутурса, пул кўмар”; “Бойнинг баҳили пулин кўмар, Итнинг баҳили – суягин”; “Бой бувамнинг ўттиз ботмон ери бор, оққў бойлар ери йўқ” (“Қатта фойда оламан деб, очкўзлик қилиб, ҳамма ерини экинзорга айлантириб, ҳатто бузук, бойларлик ҳам жой қолдирмаган”, дейилмоқчи).

БОЙ – БИР БЎРОНЛИК, БОТИР – БИР ЎҚЛИК

Бу мақолни мажозий маънода мақтанчоқларга қарата айтадилар. “Бой: Мен ана ундай бойман, мана бунча қўйим бор”, деб мақтанади-ю, аммо бир бўрон туриб, ют бўлса, ҳамма қўйлари қирилиб кетади. Ботир ўз кучини мақтаб, дворяклигидан керилади-ю, аммо бир дайди ўқ уни қўлата олади. Мақтанишнинг ҳожати ҳам йўқ, фойдаси ҳам йўқ”, дейилмоқчи. Вар.: “Бойлик – бир ойли”.

БОЙ БОЙГА БОҚАР, СУВ СОЙГА ОҚАР

“Ноинсоф мулкдорлар, бойлар меҳнатқаш халқни эзиб ишлатиш, талаш, қийнаш, ўзлари учун тобора яхшироқ яшаш шароитларини яратиш, кўпроқ мол-дунё орттириш йўлида бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар, бир-бирларининг ёнларини оладилар”, деган маънони ифода этувчи бу мақолнинг бир неча варианты бор: “Бой ҳам бойга, Худоё ҳам бойга”; “Бой бойга тиришар,

Камбағал камбағалга бўлишар”; “Бойнинг эшигини бой очиб, бойвачча бекитади”; “Авлиё ўз ченини қўллайди” (чен – теварак-атроф, туташганлик, яқинлик); “Султон суягин хўрлатмас”. Халқ орасида юқоридаги мақол: “Сув сойга оқар, Пул – бойга” тарзида ҳам ишлатилади.

БОЙ БОРИН БЕРМАС, ЙЎҚ ҚАРАБ ТУРМАС

Бу каби бир қанча мақолларда халқ айрим зикна, хасис ва бахил бойлар устидан заҳарханда билан кулади, уларнинг пасткашликларини рўй-рост очиб ташлайди: “Бекники – бежоғлик. Бойники – тежоғлик”; “Бойнинг ошини ейишга темирдан тиш керак”; “Бойнинг ошини бойтеват қизғанади” (бойтеват – бароқ, юнги ўсиқ, кўппак ит. Айрим бойлар эшик олдида шундай қопағон ит боғлаб кўярди. Мақолда гўё ўзини бойга содик қилиб кўрсатадиган, бойнинг кўзига яхши кўринмоқ ниятида унинг ҳар бир нарсасини “пуф-пуфлаб” авайлайдиган, ҳатто бой бировга инъом қилмоқчи бўлган нарсасини ҳам чиқариб беришга оғринадиган лаганбардор хизматчи бойтеват итга ташбиҳ этилган); “Бой эшигин бойтеват қўрғалайди”; “Бойнинг молини бойғиз қизғанар”; “Бойнинг ўзидан ҳам бойтевати ёмон”; “Бойлар – бойнинг йўлдоши, Гадоё – бойнинг зиёдоши” (“Бой гадоёга бир тийин берса ҳам, унга зиён”, демоқчи); “Бойлик десанг қоп-қоп, Бир пул десанг Аштархондан топ” (Аштархон – Астрахань. “Бойлиги шунча кўп-у, бир пул сўрасанг, бермайди, секин ғойиб бўлади, ўзини (узоқ-узоқларга) олиб қочади”, дейилмоқчи). Вар.: “Гап десанг қоп-қоп, Пул десанг Самарқанддан топ”; “...Олатоғдан топ”; “...Қоратоғдан топ”; “... Кўҳи Қоғдан топ”; “...Хиротдан топ”, деган вариантлари ҳам бор. “Бой-бой деган номи бор, Чиқар-чиқмас жони бор” (“Мол-дунёси кўплигидан ‘бой-бой’ деган овозаси оламга тарқалган-у, аммо ўзи ўлғудай хасис, бировга бир нима бермайди, уйига меҳмон чақириб, зиёфат қилмайди. Замонанинг зайли билан ўлдим-ўлдим деганда, ноилж бирор меҳмон чақиргудек ё тўй қилгудек бўлса, кетаётган сарф-харажатларни кўриб, кўзи косасидан, жони танидан чиққудек бўлади”, дейилмоқчи). “Ёнидан пули чикди – танидан жони чикди”, деган иборани ҳам шундай зикна бойларга нисбатан қўллайдилар. “Бой қўлида Ой бўлса, олам ёритмас”; “Тўнғизнинг семизлиги ўзига”. “Бой боёғон бўлса, ичаги торағон бўлар”; “Тухуми катталашган товук думини тутқизмайди”.

БОЙ БУВАМНИНГ ОШИ БОР, ИЧИ ТҮЛА ТОШИ БОР

Вар.: “Бой бир қўли билан ош беради, Бир қўли билан тош беради”; “Бойнинг оши – кўзнинг ёши”; “Бек бекорга нон бермайди”. Бу мақоллар билан: “Бой сенга бекордан-бекорга ош бермайди. Унинг берадиган оши миннатли бўлади. Ош бергач сени ишга солиб, бирор мўлжаллаб қўйган юмушини битириб олади. Ҳа, у анойи эмас”, дейилмоқчи. Халқимиз бир туркум мақолларда камбағал деҳқонлар ва хизматчиларга хасис бой ҳамда амалдорларнинг бундай миннатли ошонидан ҳазар қилишни тавсия этганлар: “Бойнинг ёғлиқ паловидан ўзининг қуруқ қатирмочинг яхши”; “Бойнинг юмurtқасидан йўқнинг юдуруғи яхши” (юмurtқа – тухум, юдуруқ – муштум); “Амирнинг ошидан фақирнинг муш(т)и яхши”; “Золим оши ош бўлмас, Ёмон йиғилиб бош бўлмас” (“ош бўлмас” – ҳазм бўлмас”).

БОЙ БЎЛСАНГ АЛАК КИЙ, КАМБАҒАЛ БЎЛСАНГ ИПАК КИЙ

Алак – бўз, оддий илдан тўкилган мато. У чидамсиз бўлиб, бот тўзийди. Алак чопон кийган киши йилига камида иккита янги чопон сотиб олиши керак бўлади. Ипаклик кийим (масалан, беқасам тўн) чидамли бўлиб, эскирса ҳам ялтираб, янгидай кўриниб тураверади, ёзга ҳам, қишга ҳам, уйга ҳам, тўйга ҳам ярайверади. Мазкур мақол билан: “Бой бўз, алак кийса ҳам бўлади, чунки у тез тўзийдиган кийимни тез-тез янгилаб туришга қурби етади. Камбағал эса бундай қила олмайди, шунинг учун у биратўла яхши матодан тикилган кийим олса, уни узоқ вақт кияди, анчагача кийим ташвишидан қутилади”, дейилмоқчи, Шунга ўхшаш “Бой бўлсанг шолғом е, Камбағал бўлсанг палов е” мақоли ҳам бор. Шолғом еган кишининг бироз туриб қорни очади, яна овқатланиши керак. Истаган нарчасини истаган маҳалида ейишга бойларнинг қурби етади. Камбағал одам бир тўйиб олса, шу билан юраверади. Ҳадеб овқатланишга унинг қурби етмайди. Шунинг учун мақолда: “Камбағал бўлсанг, бир еганда бирақайига тўядиган палов е, шундагина ортиқча сарф-ҳаражат қилишга мажбур бўлмайсан”, дейилляпти.

БОЙГА БЕРАСАНГ БЎЛМАСИН

Маъноси: “Бойга берасанг (яъни, берадиган қарзинг) бўлса, у ҳар қуни қистайвериб, ҳоли-жонингга қўймайди ёхуд бой қарзинг эвазига сени ўлгудай ишлатади”, дейилмоқчи. Вар.: “Бойдан қарзинг узилгунча, бўйнинг узилади”.

БОЙГА СИРИНГНИ БОЙ БЕРМА

Бу билан: “Ночор аҳволингни бойга билдириб қўйсанг, у сени арзон-гаров ишлатишга урунади ёхуд сотмоқчи бўлган молингни энг арзон баҳода олишга ҳаракат қилади. Шунинг учун бойга зинҳор сирингни билдирма”, дейилмоқчи.

БОЙНИНГ БОЖАСИ КЎП, ҚУЛНИНГ ХЎЖАСИ КЎП

Маъноси: “Бойнинг божаси, яъни кўчма маънода унинг ёнини олувчи, қўллаб-қувватловчи одамлари кўп. Қулнинг, яъни меҳнатқашнинг устидан турувчи, унинг меҳнати ҳисобига яшовчи, текинхўрлик билан қун кечирувчи хўжайинлари кўп”, дейилмоқчи. Битта ишловчининг устидан бир неча одам хўжайинлик қилса, ишлаётган одамга раёйкорлик қилувчи, ўргатувчи одамлар кўп бўлса, киноя тарзида: “Битта-битта туяга икки-икки қарвонбош, Ҳо қарвонбош, ҳу қарвонбош”; “Саккиз эчкига – саксон така”; “Тиланчига – тўрғамчи, Бир қўйчига – тўрт ғанчи”, деган мақолларни ҳам қўллайдилар (қўйчи – бу ерда “қуй эгаси”, “бой” деган маънода келтирилган. Ҳанчи – қўйни боқиб берувчи. Ҳанчилар бойларнинг қўйларини қишин-ёзин боқиб берардилар ва шунинг эвазига, бошида шартлашилганига кўра, масалан, қирк қўйдан бир қўйни, ўн кўзидан бир кўзини олардилар. Ҳанчиларнинг аксарияти ўртаҳол бой бўлиб, қўл остида бир неча қўйчивонлари бўлар, бойдан шартлашиб олган қўйларни шуларга боқтирар, ўзи эса уларнинг ишини назорат қиларди).

БОЙНИНГ ЕРИН ИШЛАБ ҚОЛДИМ, ЛАБГИНАМНИ ТИШЛАБ ҚОЛДИМ

“Лабни тишлаб қолмоқ” – “бир хато иш қилиб қўйиб, кейин пушаймон бўлиб қолмоқ, панд еб қолмоқ, нима қилишни билмай ҳайрон бўлиб қолмоқ”, деган маънони англатади. Юқоридаги мақол хасис бойга ёлланиб, унинг ерини ишлаб, хирмон кўтарилганда арзимаган ҳақ олган ёхуд қуруқ қолган хизматкор тилидан айтилган. Вар.: “Бойга ёлланган – молли бўлмас, Молли бўлса ҳам, ҳолли бўлмас”; “Бойнинг туячиси бўлсанг, қув бўласан, Қўйчиси бўлсанг, қул бўласан”; “Ойга бир тўқлига ёлга юрсанг, Кунда-қунда югурарсан” (ўтмишда бой чорвадорлар ёлланиб ишлайдиганларга “пул бераман” деб эмас, “ойига (ё йилига) бунча мол (қўй, эчки, тўқли) бераман” деб шартлашардилар. Аммо, тўлов муддати келганда кўпинча уни-буни баҳона қилиб.

масалан, “бунча қўйимни нобуд қилгансан, бунча қўйимга шикаст етказгансан, бунча қўйим семирмади”, деб бермасдилар ёхуд “эрта кел, индин кел” деб галга солардилар. “Ёлланган эр ўнғалмас, Ёлланмаган – таги ўлмас”. Маъноси: “Бойга ёллансанг, асло ўнғалмайсан, унга ўз кучингни сотганинг қолади. Ёлланмасанг ҳам бўлади, очликдан ўлиб қолмайсан, бир амаллаб тирикчилик ўтказа оласан”, дейилмоқчи.

БОЙНИНГ МЎРИСИ ҚИЙШИҚ БЎЛСА ҲАМ, ТУТУНИ ТЎҒРИ

Мажозий маъноси: “Нотўғри, ноҳақ бўлса ҳам, бойнинг гапини маъқуллайдилар, ва асинча, ҳеч нимаси йўқ камбағалнинг тўғри сўзини ҳам нотўғри дейдилар. Адолатсизлик шу қадар!”, дейилмоқчи. Вар.: “Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойнинг ўғли гапирсин”; “Кўзи кўр бўлса ҳам, бой боласи гапирсин”; “Сўзласин, бойнинг ўғли сўзласин”, “Бойнинг оғзи қийшиқ бўлса ҳам, сўзи тўғри”; “Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойнинг гапи маъқул”; “Хон гапирса – хонники маъқул, Бек гапирса – бекники”.

БОЙНИНГ НОМИНИ ГАДОЙ ЧИҚАЗАДИ

Маъноси: “Бой агар сахий бўлса, гадой уни ҳамма ерда мактаб, номини чиқазди. Агар бахил бўлса, ҳамма ерда унинг бахиллигини айтиб юриб, эл-юрт ўртасида шармандаю-шармисор қилади”, дейилмоқчи.

БОЙНИНГ ПАЛОВИДАН КАМБАҒАЛНИНГ ШЎРВАСИ ҚИММАТГА ТУШАДИ

Бой рўзғорга керакли ҳамма нарсани – дон-дундан тортиб, ўтин-кўмирғача, асбоб-анжомдан тортиб, кийим-кечаккача – арзон ва сероб вақтида кўтарасида олиб, ғамлаб қўяди. Чунки, унинг бунга қурби етади. Камбағал эса кундалигини, жуда нари борса ҳафталигини ғамлай олади. Қиш-қировли кунлар бошлангач, озуқа бўлсин, кийим-кечак бўлсин, икки-уч барабар қимматга олишига тўғри келади. Юқоридаги мақолда ҳисол тариқасида кам масаллик кетадиган шўрва ҳам камбағал учун кўп масаллик кетадиган паловга нисбатан қимматга тушади, деб кўрсатилганининг боиси ҳам ана шунда.

БОЛ ЕГАН ОҒИЗГА БАЛИҚ ЯРАШМАС

Одатда ширин нарса еб турганда шўр ё чучмал нарсани оғиз хоҳламайди. Шунингдек, ширин гаплар айтиб турилганда, аччиқ-сассиқ гаплар қулоққа ёқмайди, хурсандчилик бўлиб турган

жойда киши хафачиликни хоҳламайди. Мазкур мақолни ана шундай ҳолларда қўллайдилар.

БОЛ ТУТГАН БАРМОҒИН ЯЛАР

Бу – кишиларни меҳнатсварликка чорловчи кўпдан-кўп мақолларнинг бири бўлиб, унда “меҳнат қилган одам роҳатини ҳам кўради”, деган фикр яширинган.

*Қилди жонимга мени ширин лабинг завқи, бале
Бу масалдурким, “Киши бол тутса, бормоғин
ёлор”.*

(Оттойи)

БОЛА АЗИЗ, ОДОБИ УНДАН АЗИЗ

Вар.: “Боланинг ўзи азиз, ўздан одоби азиз”; “Одобли бола – орли бола, Одобсиз бола – шўрли бола”; “Бола безори – киши озори”; “Одобли бола элга манзур”; “Одобли ўғил – кўкдаги юлдуз, Одобли киз – ёқадаги кундуз”.

БОЛА БАҲОНА, ДИЙДОР ҒАНИМАТ

Киши асл ниятини яшириб, бошқа нарсани баҳона қилиб кўрсатса, шу мақолни қўллайдилар. “Элак баҳона, дийдор ғанимат” деган варианти ҳам борки, бу мақол кўни-кўшниккига арзимаган бир нарсани сўраб чиқиб, узоқ гаплашиб қоладиган эзма хотинларга қарата айтилган. Буни тасдиқловчи “Элакка чиққан хотиннинг эллик оғиз гапи бор”, деган мақол ҳам мавжуд.

БОЛА ЙИҒЛАБ КАТТА БЎЛАДИ

Бу мақол кўпинча боласининг йиғлоқилигидан нолийдиган ёхуд меҳмонлар ҳузурда, бирор ерга борганда боласининг йиғлаганидан хижолат тортадиган ота-онага ўзгалар тарафидан тасалли берганда айтилади. Айрим ҳолларда эса боласининг йиғлоқилигини писанда ё масҳара қилган ўзга кишиларга қарата ота-она тарафидан: “Хечқиси йўқ, боланинг одати, феъл-атвори шунақа бўлади, гўдаклигида кўп йиғлайди, бундай нолишнинг ҳам, буни масҳара қилишнинг ҳам ҳожати йўқ”, деган маънода айтилади.

БОЛА ЙИҒЛАМАСА, ОНА СУТ БЕРМАС

Вар.: “Бола йиғламаса, она билмайди”; “Бола йиғламаса, она сути иймас”. Мажозий маъноси: “Киши ўзининг бирор эҳтиёжини токи айтмагунча ё билдирмагунча, ўзга одам бу эҳтиёжни билмайди, сезмайди ва шу эҳтиёжни қондириш

ҳаракатида ҳам бўлмайди”, дейилмоқчи. Бу – кўплаб қадимий мақолларимизнинг биридир.

*Булут йиғламаса чаман қулмайди,
Бола йиғламаса она билмайди.*

(Румий)

БОЛА СОҒЛИГИ – ОНА БОЙЛИГИ

“Боланинг бармоғи оғриси, Онанинг юраги ачийди”, деган мақол ҳам бор. Дарҳақиқат, боланинг сал тоби қочса ҳам, биринчи гада онанинг юраги ачийди, куюнади, ҳаловати йўқолади, ташвиши ортади. Боланинг саломатлигига доимо синчковлик билан эътибор бериш, унинг соғлиги тўғрисида касал бўлгач эмас, соғлом юрган пайтидаёқ ўйлаш ва қайғуриш зарурлигини тавсия этганда шу мақолларни қўлайдилар.

БОЛА – ЭР-ХОТИН ТИЛМОЧИ

Вар.: “Бола – эр-хотин кавшари”. Оилавий ҳаётда эр-хотин баъзан бир-биридан аразлаб, гаплашмай юради. Ана шундай пайтда ёш бола улар ўртасида тилмочлик, кавшарлик вазифасини ўтайди. Ота онага ёхуд она отага бирор гап айтишга мажбур бўлиб қолса, аразлашгани боисидан бевосита ўзига айтолмайди-да, “Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” қабилда ўша айтмоқчи бўлган гапни болага қараб гапиреди. Ёхуд “бор, даданга бориб айт, фалон қилсин...”, “бор онангга бориб айт, фалон қилсин...” деб, бир-бирига айтмоқчи бўлган гапни бола орқали етказди. Юқоридаги мақол шу ҳолатга қарата айтилган.

БОЛА ЎТИРГАНДА ЎТКАЗАДИ, ЮРГАНДА ЮГУРТИРАДИ

Вар.: “Бола югурса, кексанинг оёғи зирқирар”; “Бола чаққоннинг бир кўлини боғлар, Сусткашнинг – икки кўлини”. Гўдак бола то оёққа босгунча, ётқизиб қўйилган жойда ётаверади, ўтқазиб қўйилган жойда ўтираверади. Она у, бу ишларини қилиб юраверади. Бола тетапоя бўлиб, юрадиган бўлгач, ҳар ёққа кетиб қолаверади. Она эса бирор жойга йиқилиб тушмасин, бирор корҳол рўй бермасин, дея унинг кетидан югуриб юраверади. Натижада унинг “кўли боғланади”, яъни уй юмушларини қилишга ҳам кўли тегмай қолади ёхуд елиб-югуриб ҳам болага қарашга, ҳам юмушларини қилишга мажбур бўлади. Юқоридаги мақолда онанинг ана шу қийин ҳолати ўз аксини топган.

БОЛАНИ ИШГА БУЮР, КЕТИДАН ЎЗИНГ ЮГУР

Вар.: “Бола, боланинг иши чала”; “Боланинг иши – болача” (болача – бу ерда “боладек”, “болага хос” маъносига келтирилган). Одатда болага бирор иш буюрилса, аксарият ё чала қилади, ё бузиб қўяди, ё тўқади, ё синдиради... Болага иш буюриб уни бирор жойга юборса, кейин кишининг ўзи тинчимамай, “нима қилдйкин, нима бўлдйкин, нега кеч қолди”, дея хавотирланиб, кетидан ўзи югуришига ёхуд чала қилиб, бузиб келган ишини қайтадан бориб, ўзи бажаришига тўғри келади. Мазкур мақолларни ана шундай ҳолларда қўлайдилар ёхуд бировга: “Катталар қиладиган ишни болага буюрма”, демокчи бўлганларида ишлатадилар.

БОЛАГА ТЕГМА, БАЛОСИ ЧИҚАР, ХОТИНГА ТЕГМА, ҚАЛОСИ ЧИҚАР

Қало(қ) – чўқморга ўхшаган ёғоч, “қосов” маъносини ҳам англатади. Мазкур мақол билан: “Болани ҳам, хотинни ҳам урма, ё балосига қоласан, ё калтак ейсан”, дейилмоқчи. “Хотинингни урма, Этагингни бурма”, деган мақол ҳам борки, бунда: “Хотинингни асло урма-сўкма, ундан юз ўтирма, арзмаган сабаб билан ундан “этақ қоқиб” кетма (яъни, тарк этма, воз кечма), деган фикр ётади.

БОЛАГА “ҲОВЛИ” ДЕМА, “ҲОЛВА” ДЕ

Мажози: “Болага таниш бўлган, у тушунадиган нарсани айтсанггина тушунади, акс ҳолда афтинга бақрайиб қараб тураверади. Болага муносиб сўзлар топиб, гап уқтиришининг ўзи ҳам бир санъат”.

БОЛАГИНАМНИНГ БОЛАСИ – ҚАНДАК ЎРИКНИНГ ДОНАСИ

Вар.: “Болам боласи – болам”; “Болам – болим, Болам боласи – жоним”. Яна “Болам севсин десанг, боласин сев”, деган мақол ҳам борки, бу билан: “болангга боласи ширин, агар сен болангнинг боласини жон-дилинг билан севсанг, ардоқласанг, эркалатсанг, боланг бундан руҳланиб, сени янада севади, қадрлайди, иззат-ҳурматингни жойига қўяди”, дейилмоқчи.

БОЛАЛАР ШИРИНЛИКНИНГ АДОЙИ, ҚАРИЯЛАР ШИРИН СЎЗНИНГ ГАДОЙИ

Болалар ширинликка ўч бўлишади. Кимки уларга ширинлик берса, у одамнинг кимлигидан қатъий назар унга эл бўлиб, дарҳол ёпишиб

кетадилар. Ширин сўз эса ҳаммага ҳам ёқади. Аммо, қариялар ширин сўзга айниқса муҳтож бўладилар. Сал дағалроқ гап ҳам уларга дарҳол “тегиб” кетади, аччиқлари чиқади. Сал ширинроқ гап эса ҳаста танларига оройиш беради, чеҳраларига табассум югуради. Шунинг учун кишиларга, айниқса қарияларга нисбатан ширинсухан бўлиш зарурлиги уқтирилади.

БОЛАЛИ УЙ – БОЗОР, БОЛАСИЗ УЙ – МОЗОР

Фарзанд – оиланинг бойлиги, қувончи, ота-онанинг таянчи. Фарзанднинг дунёга келиши биргина ота-она учун эмас, балки атрофдаги кишилар – қариндош-уруғ, ёр-биродар, қўни-қўшни, таниш-билишлар учун ҳам олам-олам қувонч бахш этади. Кўпгина мақолларда шу нарса ўз аксини топган: “Болали уй – хандон, Боласиз уй – зиндон”; “Болали уй – гулистон, Боласиз уй – гўристон”; “Болали уй – гулистон, Боласиз уй – зимистон”; “Тоғнинг кўрки – лола билан, Уйнинг кўрки – бола билан”; “Боласи кўп – бой бўлар”; “Боласи кўп уйда қунда тўй”; “Болали кўрғонга боғ етмас”; “Болали уйдан бахт аримас”. Халқимиз ўртасида шундай бир олқиш сўз ҳам борки, бировга: “Ризқ-насибангиз камимасин, бола-чақангиз кўпайсин”, деган маънода энг яхши тилакларни тилаганларида: “Қозон тўла ош бўлсин, Ёстиқ тўла бош бўлсин!”, дейдилар.

БОЛАЛИ УЙДА СИР ЁТМАС

Вар.: “Болали уйда сир турмайди, Боласиз уйда кир турмайди”; “Болали уйда ўғирлик ётмас”; “Болага айтилган сир – бойланмаган сир”. Бу мақоллар билан: “Боланинг олдида ёхуд болага оиладан ташқарига чиқмаслиги лозим бўлган сирли гапларни гапирмаслик керак. Чунки, бола бунинг фарқида бормай, ҳар бир ерда ва ҳар бир кишига айтиб, ошкор қилиб қўйиши турган гап”, демоқчи бўладилар.

*Оразин кўрдум ниҳон ашк айлади сирримни фош,
Ёшурун қолмас ўгурулук уй ароқим бўлса ёш.*
(Навой)

БОЛАЛИ УЙДА ҒИЙБАТ ЙЎҚ

Ғийбат одатда бекорчиликдан, зерикувдан келиб чиқади, дейдилар. Оилада бола бўлмаса, эр-хотин ё оила аъзолари ўртасида ҳар хил ғийбатли гаплар келиб чиқиши мумкин. Агар бола бўлса, уни гапга солиб, ширин-ширин гаплари ва қилиқларидан завқланиб, у билан овуниб,

ғийбатга ҳам эҳтиёж қолмайди. Мазкур мақолда болали уйнинг яна бир яхши фазилати кўрсатилган.

БОЛАЛИ ЎРДАК КЎЛДАН КЕТОЛМАС, БОЛАСИ ЁШ ЭЛДАН КЕТОЛМАС

Ёввойи ўрдак бу кўлдан у кўлга, у кўлдан бу кўлга учиб, ризқини топиб еб, тирикчилигини ўтказади. Болалаган ўрдак эса, ҳали уча олмайдиган болаларини ташлаб кетолмайди, уларни ўз паноҳига олади, тўйинтиради. Мақолда ота-она бола-чақани боқаман деб, не-не машаққатларни чекади, унча-мунча хузур-ҳаловатдан ҳам кечади, демоқчи бўлинади. Вар.: “Болали қўён қочолмас”.

БОЛАЛИК – ПОДШОЛИК

Вар.: “Болалик чоғи – подшолик тоғи”; “Болалигим – бойлигим”. Болалик – инсон умрининг энг ширин, ғам-ташвишлардан холи бўлган энг бахтли даври. Мақолда бу қимматли давр жуда катта бойликка, ҳатто подшоликка ташбиҳ этилган.

БОЛАЛИЛАР БОШ БЎЛАР, БОЛАСИЗЛАР ЁШ БЎЛАР

“Бола – оиланинг ҳам гули, ҳам булбули”, дейилади халқ мақолларидан бирида. Болали бўлиш – эр-хотин учун қанчалик катта бахт бўлса, боласизлик – энг катта бахтсизликдир. Бир туркум мақолларнинг мазмуни ана шу фикр билан йўғрилган: “Йигит обрўси – аргумоғи, Келин обрўси – чақалоғи”; “Қўй қўзичоғи билан чиройли, Хотин – чақалоғи билан”; “Сигирнинг савлати – ортидаги бузоғи”; “Болали хотин – гул хотин, Боласиз хотин – тул хотин” (аксарият ҳолларда хотин туғмаса, эр уни қўйиб юборади, хотин тул бўлиб қолади); “Туққан – тўққиз бешик кучоқлар, Туғмаган – курук бешик кучоқлар”; “Туққанга – тўққиз бешик, Туғмаганга – тув бешик” (тув – курук, бўш); “Ўғли йўқнинг ўрни йўқ, Қизи йўқнинг қадри йўқ”; “Ўғли борнинг ўзи бор, қизи борнинг изи бор”; “Ўғли йўқнинг бўғини йўқ”; “Ўғилсизнинг ўрни йўқ, Ўғилнинг кўнгли тўқ”; “Болалининг бели тинар, Боласизнинг бели синар” (Бу билан: “Боланг бўлса, бот фурсатда ўсиб-улғаяди, қўлтигинга тиргак бўлади, юмушларингга қарашади, белинг тинади. Боланг бўлмаса, ўла-ўлғунингча ишнинг ҳаммасини ўзинг қиласан, белинг синади”, дейилмоқчи); “Боласи йўқнинг – бахти йўқ”; “Хотинсизга раҳмат йўқ, Ўғилсизга – давлат”; “Хотинсиз ўтиш – хато, Боласиз ўтиш – жафо”.

БОЛАЛИНИНГ БОЛАСИНИ БОҚҚУНЧА, ИШИНИ ҚИЛ

Бировнинг боласини боқиш, айниқса у шўх, серхархаша, йиғлоқ бўлса, ниҳоятда машаққатли. Ундан кўра ўша одамнинг ҳар қанча оғир ишини қилиб берган маъқул. Вар.: “Бола боққандан – олов ёққан яхши”.

БОЛАНГ БЎЛСА СУЙГУДЕК БЎЛСИН, ЎЛСА КУЙГУДЕК БЎЛСИН

Бунда ота-онанинг орзуси ифода этилган: “Боланг бўлганига яраша яхши, ахлоқ-одобли бўлсин. У суйсанг суйганингга, ўлиб қолган чоғида ҳам йиғлашингга, қуюнишингга арзигулик бўлсин. Ахлоқсиз, беадаб, безори боланинг бўлганидан бўлмагани яхши”.

БОЛАНГ БЎЛСА ШЎХ БЎЛСИН, ШЎХ БЎЛМАСА ЙЎҚ БЎЛСИН

Вар.: “Йигит деган шўх бўлсин, Шўх бўлмаса йўқ бўлсин”; “Йигит бўлсанг шўх бўл, Шўх бўлмасанг йўқ бўл”; “Бўлсанг шўх бўл, Бўлмасанг йўқ бўл”, деб ҳам қўллайдилар. Халқ кўшиқларидан бирида шундай тўртлик ҳам бор:

*Йигит бўлса шўх бўлса,
Юрса кўчалар тўлса.
Дўстлар кўриб суюнса,
Душманлар куйиб ўлса.*

Булар халқ ўртасидаги “Шўх бола куйилади”, деган тушунчанинг маҳсулидир. “Шўх бот куйилар, шилқим бот суйилар” ҳам дейдилар. Ҳаётий кузатишлар кўпчиликти куйидаги хулосага олиб келган: “Ёшлигида шўх бўлган бола тез орада куйилади, ғайратчан, миришкор, уддабурон, ботир киши бўлиб етишади. Ёшлигида бўшанг, сўлдим бўлганлар эса қатта бўлгач шундайлигича қолади, юрагида ўти бўлмайди, ғайратсизлиги ва ялқовлиги туфайли ҳаётини қийналиб ўтказди”. Буни, албатта, ҳаётий қонуният деб бўлмайди, шунчаки кўп ҳолларда тасдиқланувчи бир ҳодисалар, ҳолос.

БОЛАНГ ЁМОН БЎЛСА ҲАМ, ОМОН БЎЛСИН

Бунда, муболаға тарзида бўлса ҳам, ота-она ўз фарзандларининг сиҳат-саломатлиги тўғрисида нечоғлик қайғуриши, уларнинг ҳамиша соғлом ва эсон-омон юришларини чин дилдан исташи, орзу қилиши ифода этилган.

БОЛАНИ ЁШДАН ЎРГАТ, ХОТИННИ БОШДАН ЎРГАТ

Вар.: “Бола тарбияси бешиқдан”; “Болани ёшдан тий, Хотинни бошдан тий”; “Бола – ёшидан, Хотин – бошидан”; “Болани ёшдан асра, Ниҳолни бошдан асра”; “Дарахтдан мева оламан десанг, ниҳоллигидан парвариш қил”; “Дарахт ўз жойида эгри битса, Минг агар тобин олсанг, тўғри бўлмас”; “Қуриган ёғоч эгилмас, Қуриган тикиш тугилмас” (тикиш – хом теридан тилишлаб ясалган майин қайиш ип); “Қотган навда эгилмагандек, Қотган гавда ҳам эгилмайди”. “Бола – лой, она – кулол”; “Бола тукқанники эмас, тарбиялаганники”. Бу мақолларда болани ёшлигиданоқ тарбия қила бошлаш зарурлиги, акс ҳолда тарбия таъсир қилмай қолиши кўрсатилган. Халқимиз ўртасида шундай бир ривоят ҳам бор: “Қуриганнинг бирида буюк ҳаким Ибн Сино ҳузурига ёш эр-хотин келиб:

“Эй донишманд, бизга фарзандимизни тарбия этиш хусусида маслаҳат берсангиз”, – деб мурожаат қилишади. – “Болангиз қанчалик бўлди?” – сўрайди ҳаким. “Олти ойлик”. “Аттанг, олти ойга кечикибсизлар!”

БОЛАНИ ПУЛЛИК ҲАМ ҚИЛМА, ПУЛСИЗ ҲАМ ҚЎЙМА

Маъноси: “Ҳар иккала ҳолда ҳам бузилиб кетиши мумкин. Шунинг учун унга ҳолати учун зарур бўлган миқдордагина пул бер”, демоқчи. Вар.: “Болани бозор томоққа ўргатма”.

БОЛАНИНГ ЭРКАСИ – БИТНИНГ СИРКАСИ

Сирка – битнинг майдаси. У битдан ҳам ёмон бўлади. Кишининг ундан ариниши қийин. Бир туркум мақолларда болани асло эрка қилиб ўстирмаслик зарурлиги уқтирилади: “Қизгинимнинг эркаси – итгинимнинг сиркаси”; “Эрка қизнинг эл бўлиши қийин”; “Қизни эркалатсанг, эрнингга тепар, Ўғилни эркалатсанг, бурнингга тепар” (Эрн – остки лаб, дудок); “Эркалатса онаси, Талтаяди боласи”; “Отаси бўлишганининг ўғли урушқоқ бўлар, Онаси бўлишганининг қизи йиғлоқ бўлар” (Бу билан: “Ёш болаларнинг бошқалар билан бўлган муносабатида ота-она ўз ўғил-қизи ҳақ бўлса ҳам, ноҳақ бўлса ҳам, уларга ҳадеб бўлишаверса, яъни ёнини олаверса, улар “ёнимни оларқан-ку” деб, ҳаддидан ошади ва энгил табиатли, урушқоқ, аразчи, сал нарсага

ийглайдиган, эркатой бўлиб ўсади”, дейилмоқчи); “Эрка боқилган қулун текис ерда ҳам қоқилади” (қулун – отнинг бир яшар боласи. Одатда қулунни ёшлигидан болаларга миндириб, паст-баланд, ўнқир-чуқур жойлардан чоптириб ўргатадилар. Шунда у агар бирор жойга қоқилса, йиқилса, бора-бора бундай қилмайдиган бўлади. Борди-ю, увол бўлади, чарчаб қолади, деб уни аяб, эркалатиб боксалар, ёшлигидан чиникмайди, от бўлганда текис ерда ҳам қоқиладиган бўлади. Мажози: “Агар бола ёшлигидан меҳнатга, қийинчиликка кўниктирилмаса, катта бўлганда турмуш кеचеришда салгина қийинчиликка ҳам бардош беролмайди”, дейилмоқчи. Эрка ўғил ёвга ярамас; “Якка – ёмон, Яккадан эрка ёмон”.

БОЛАСИ ЎЛГАННИНГ БАҒРИ КУЯР

Ота-она учун фарзанднинг ўлимидан ҳам ортиқроқ азоб, қайғу ва алам, жабру жафо бўлмаса керак. Мақолларда шу нарса ҳам ўз аксини топган: “Ота ўлиб, бола қолса – муродига етгани, Бола ўлиб, ота қолса – армони ичда кетгани”; “Бола бешиқдан йиқилгунча, Подшо тахтидан йиқилсин!” (“Бешиқдан йиқилгунча дегани – “ўлгунча” деган маънода); “Битта ўлса, тўртта туғилади” (бу мақол билан боласи ўлган ота-онага тасалли берадилар).

БОЛАСИЗ ХОТИН СУМАККА ТҶЙМАС

Одатда хотинлар “кўзлари ёришидан” аввал чақалоқ учун зарур бўлган асбоб-анжомларни ҳозирлай бошлайдилар. Мазкур мақолни мажозий маънода молга харис бўлган, ўзига керак бўлмаган нарсаларни ҳам йиғаверадиган одамларга қарата киноя тарзида айтадилар.

БОЛТА ТЕГМАГАН ЁҒОЧ БЎЛМАС

Бировдан бирор гап эшитиб, хафа бўлаётган одамга мажозан: “Кўйинг, хафа бўлманг, оламда сўз тегмаган одам бўлмайди”, деган маънода шу мақолни айтиб, тасалли берадилар.

БОЛТА ТУШГУНЧА КУНДА ДАМ ОЛАР

Вар.: “Болта келгунча тўнка дам олар, Қассоб келгунча – кўй”. Мажози: “Машаққатли дамлар оралиғидаги осойишталикдагина киши нафас ростлай олади”. “Бола нонсиз чидаёлмайди. Шунинг учун (Бозор), “Болта келгунча, кунда тинч туради”, деган мақолни эслаб: “Бугунни кўрай эртага нима бўлганини кўрарман”, деб хат беришга рози бўлди” (С. Айний, Дохунда).

БОР БОРИНИ ЕЙДИ, УЯТСИЗ ОРНИ ЕЙДИ

Маъноси: “Ор-номусли одам, озми-кўпми, ўзида борини еб, шунга қаноат қилади, бировниқидан тамаъ қилмайди. Уяти йўқ, беор одам эса ўзида бўлмаса ёхуд ўзида бўлатуриб камоли суллоҳлигидан бировниқига кўз тикади, тилаб олиб ейди ва шу билан ўз ор-номусини ерга уради”, дейилмоқчи.

БОР БЎЛИБ ЕМАГАННИНГ УР ТИШИГА, ЙЎҚ БЎЛИБ ЕЙМАН ДЕГАННИНГ УР ТИШИГА!

Бу мақолда ўлган-тирилганига қарамай мол-дунё тўплашга ҳаракат қиладиган, аммо бу мол-дунёни бировдан туғул ўзидан ҳам қизғанадиган зикна, хасис одамларнинг ҳамда ўзида бўлмаса ҳам бировниқига кўз тикувчи, гоҳо сўраб, гоҳо ҳатто сўрамай ёювчи беор, тамаъгир одамларнинг адабини бериб кўйиш зарурлиги уқтирилган. Бундайларга қарата: “Бирни топсанг кийиб ўт, Бирни топсанг ейиб ўт”; “Борингда ботиб е, Йўғингда сотиб е”; “Бор бўлсанг “йўқман” дема, Йўқ бўлсанг “тўқман” дема” мақолларини ҳам қўллайдилар.

БОР БЎЛСАНГ КЎРА ОЛМАЙДИЛАР, ЙЎҚ БЎЛСАНГ БЕРА ОЛМАЙДИЛАР

“Оч бўлсанг бера олмайдилар, Тўқ бўлсанг кўра олмайдилар” тарзида ҳам қўлланиладиган бу мақол билан: “Одамларнинг табиати хўп қизикда, йўқ бўлсанг сенга ёрдам бермайдилар, ўзларини сендан олиб қочишга ҳаракат қиладилар-у, бор бўлсанг кўра олмайдилар, сен ҳақингда орқаворатдан гап-сўз қиладилар, турли-туман бўлмағур бўҳтонларни тарқатадилар. Бу қанақаси, ахир?! Шу ҳам инсофданми?!” дейилмоқчи.

БОР БЎЛСАНГ ОШМА, ЙЎҚ БЎЛСАНГ ШОШМА

Ошма – бу ерда “мақтанма, шишинма, манманликка берилма” маъносида; шошма – “сабр қил, умидсизланма, ўзингни йўқотма, бардам бўл” маъносида келтирилган ҳамда мол-дунёси борларга ошиқмаслик, камбағаллашиб қолганларга саросимага тушмаслик кераклиги уқтирилади.

БОР-ЙЎҒИНИ БИЛМАЙМАН, БОЛ ТИЛАЙДИ ТОМОҒИМ

Оилавий ҳаётда баъзи эрка хотин, арзанда ўғил, тантиқ қиз уйнинг аҳволини, шароитини

этиборга олмай, ортиқча маблағ борми-йўқми, бу билан иши бўлмай, яхши-яхши ейишни ва кийишни истайди, ўз айтганини бажо келтиришни талаб қилади, “бунинг имкони йўқ, ахир” деганни тушунмайди, тушуниб турса ҳам буни эшитгиси келмайди. Мазкур мақолни ана шундайларга қарата киноя тарзида қўллайдилар.

БОР ТОВОҒИМ, КЕЛ ТОВОҒИМ, ҚАЙТИШИНГДА ҚУРУҚ БЎЛСАНГ, ЎРТА ЙЎЛДА СИН ТОВОҒИМ

Вар.: “Олинг қуда, беринг қуда. Олмасангиз, бермасангиз, ўлинг қуда!” Бу ҳар иккала мақол ҳам асосан қудаларга тааллуқлидир. Одати-қадимага кўра, қудалар бирорталариникида бир воқеа (тўй, зиёфат, туғулик ва ҳ.к.) бўлса, бир-бирларини тансиқ таомлар, саруполар, совғалар билан йўқлайдилар. Шунда қуда томондан овқат (ё бошқа нарса) олиб келинган тоғорага (ё бошқа идишга) бу томондан ҳам бирор нарса солиб, қайтариб юборадилар. Мазкур мақоллар билан: “Қуданг сени сийлаб шунча нарса бериб юборибдими, сен ҳам уни сийла, тоғора ва идишини бўш қайтарма. Кези келиб униқда бирор воқеа бўлиб қолса, сен ҳам уни бирор тансиқ таом қилиб, сарупо ва совғалар билан йўқла. Акс холда қуда-андачилик бўшашади, икки орадаги илиқ муносабатлар совийди, бора-бора гина-қудрат, аразлашлар бошланади”, дейилмоқчи. Юқоридаги мақолларни шу хилдаги лозимодадалар қилавериб, жонига текканлар киноя тарзида ҳам айтадилар.

БОРАР ЖОЙИ БЎЛМАГАН – БОЖАСИНИКИГА БОРАР

Бу мақолни айтганда: “Агар божа божасиникига бориб қолса, божа номус қучлилигидан, бор-йўғига қарамай, ўзини кўрсатмоқ учун уни қуюқ зиёфат қилиб жўнатади”, деган маънода истехзо билан қуладилар.

БОРГА – БАКОВУЛ, ЙЎҚҚА – ЯСОВУЛ

(Баковул – хон дастурхончиси. Ясовул – амалдорлар югурдаги, уларни кўриқлаб юрувчи киши). Мазкур мақолни бой ва амалдорларга лаганбардорлик қилувчи, уларнинг атрофида “думини ликиллатиб” юрувчи, харом томоғини тўйғазиш умидида уларнинг ҳар бир буйруғини бажо келтирувчи, камбағал йўқсилларни эса назар-писанд қилмай, ясовул каби “нари тур” бери тур!” деб ҳайдовчи, уларга бирон-бир яхшилиқни раво кўрмовчи ярамас шахсларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.

БОРГА – БОР ДУНЁ, ЙЎҚҚА – ТОР ДУНЁ

Бир қанча мақолларда (“Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортади” Фурқат.) ўтмиш замоннинг бутун кирдикорлари ва иллатлари рўй-рост очиб ташланган. Мақолларда халқ ўзининг оғир ижтимоий аҳволини, камбағаллик, фақирлик, қашшоқлик ва буларнинг оқибатида рўй берадиган оч-яланғочлик ҳамда турли мусибатларни тасвирлар экан, киёслаш усулидан фойдаланиб, бойларнинг турмуши билан камбағалларнинг турмуши орасида “осмон билан ерча” фарқ борлигини, замон ҳам, бахт-саодат ҳам бойларга қулиб боқишини, уларнинг ошиғи ҳамини “олчи” туришини, шодлик устига шодлик келишини, камбағалларнинг бошига эса кетма-кет мусибат ва кулфатлар ёғилишини, қайғу устига қайғу келишини кўрсатади: “Кенга – кенг дунё, Торға – тор дунё” (Бунда, шунингдек кўпгина бошқа мақолларда “кенг” деганда бойлар, “тор” деганда камбағаллар назарда тутилган); “Борга – кунда байрам, кунда тўй, Йўққа – кунда алам, кунда ўй”; “Бор сўйлайди, Йўқ ўйлайди”; “Бойнинг ўйи битта, Камбағалнинг ўйи мингта”; “Бор борини айтади, Йўқ – зорини”; “Борнинг бети ёруғ, Йўқнинг бети чоруг”; “Пули борнинг юзи бор”; “Пули йўқнинг тили йўқ”; “Пули бор – йўрға-йўрға, Пули йўқ – зўрға-зўрға”; “Пули борга – икки дунё бир қадам”; “Бозор – борники”; “Пулликка – бозор, Пулсизга – мозор”; “Бепул бозорга боргунча, кафан олиб мозорга бор”; “Пули борнинг оғзи чайнар, Пули йўқнинг кўзи ўйнар”; “Пуллик ботур, пулсиз ётур” (“Пуллик борган сари мол-дунёга ботаверади, пулсиз эса очдан-оч ётаверади”, демокчи); “Пуллик одамдан бало қўрқар”; “Корни тўққа – бало йўқ”; “Хивада моли борнинг Бухорода корни тўқ”; “Бор – билимтой, Йўқ – хоримтой”; “Бор – борича, Йўқ – ҳолича”; “Бойнинг бир йўқлиғи – очнинг бир тўқлиғи”; “Камбағал – топганда, Бой – соғинганда” (“Камбағал пул топганда, қоғи келганда яхши кўрган, кўнгли тусаган овқатини ея олади. Бой эса соғинганда, егиси келиб қолганда еяверади, чунки унинг пули ёнида, ошхонасида ҳамма масаллиқлар муҳайё”, дейилмоқчи); “Болталига сойда ўтин. Болтасизга қайда ўтин?!”; “Бойнинг пули – ўчокнинг кули”; “Бор етти пуштини қўллар, Йўқ ўзини ҳам қўллай олмас”; “Борнинг соққаси қирга қараб юмалар”; “Бойнинг мушуту куён тутади”; “Бойнинг хўрози ўрдак олади”; “Бойнинг ити ҳурагон бўлади, оти ярагон бўлади” (Бу кейинги тўрт мақол билан: “Бой пулнинг кучи билан иложи йўқ ишни ҳам қила олади”, дейилмоқчи); “Бор бошини силайди, Йўқ – ёшини”; “Борнинг бошига давлат ёғар, Йўқнинг

бошига кулфат ёғар”; “Борнинг тоши синади, Йўқнинг боши синади”; “Борнинг боши оғрийди, Йўқнинг қорни оғрийди” (“Бор одам мол-дунёсини яна ҳам кўпайтириш хаёлини суравериб, боши оғрийди. Йўқ одам оч қолиб, қорни оғрийди”, дейилмоқчи); “Борнинг қозони биқир-биқир, Йўқнинг қозони тикир-тикир”; “Бор қараб ейди, Йўқ санаб ейди”; “Бор борган жойида тўяди, Йўқ топган жойида тўяди”; “Бор мақтанса топилар, Йўқ мақтанса чопилар”; “Борнинг эшигини эл очади, Йўқнинг туйнугини ел очади”; “Борга – борича совуқ, Йўққа – йўғича совуқ”; “Улим борнинг молини сочар. Йўқнинг сирини очар” (Азалик уйда ўтказиладиган маъракалар учун анчамунча маблағ керак бўлади. Шунда ким бой-у, ким камбағал эканлиги аниқ билиниб қолади); “Бойнинг хотини ўлса тўшаги янгираб, Камбағалнинг хотини ўлса боши гангираб”; “Бойнинг қизи моли билан, Камбағалнинг қизи хусни билан” (“Бой қизининг хусни-жамоли, фазли-камоли бўлмаса ҳам, моли (сепи) кўп бўлганлиги учун унга совчилар келади, турмушга чиқиб кетади. Камбағалнинг қизи агар хусндор бўлсагина унга совчилар келади, у шу хусни-жамоли туфайлигина турмушга чиқа олади”, дейилмоқчи); “Бой боласи – бойдакина, эгарлаган тойдаккина”; “Бой боласи бойга ўхшар, Бойланмаган тойга ўхшар” (“Бойланмаган тойдек эркин ўсади, бирон-бир ишга жалб этилмайди”, дейилмоқчи); “Бой боласи гап йиғар, Йўқ боласи чўп йиғар” (Бойнинг боласи бекорчиликдан гап йиғувчи, ғийбат сотувчи бўлади. Йўқнинг боласи эса гўдақлигиданқот тирикчилик ҳаракатига тушади: ўтин бўлсин деб, чўпчак йиғиб келади, яъни у меҳнат билан овуниб, меҳнат билан ўсади”, дейилмоқчи); “Бой боласи – ҳангомачи, Йўқ боласи – дангоначи” (Хангомачи – мазахчи, сафсата сотувчи, бекорчи, деган маънода. Дангона – топилган ўлжани ўртада бўлишиб олиш; ўртада пул йиғиб, мол олиб, сўйиб, гўшгини бўлишиб олиш); “Оч бола билан тўқ бола ўйнамайди, Тўқ бола ҳеч нарсани ўйламайди”; “Борлик – ярашиш, йўқлик – урушиш”; “Ориқ кўй – тиришқоқ, Оч киши – урушқоқ”; “Борнинг иши – фармон билан, Йўқнинг иши – армон билан”; “Камбағалнинг минг ўйлови – бойнинг бир мўйлови”; “Булутнинг қадри йўқ Ой ёнида, Фақирнинг қадри йўқ бой ёнида”; “Олтин бошим бир кесакча бўлмади, Бек гапига менинг кўнглим тўлмади”; “Бор бўлсанг, бобом, дерлар, Йўқ бўлсанг, ёмон, дерлар”; “Борнинг сўзини дерлар, Йўқнинг кўзини ерлар”; “Борнинг ошини ерлар, Йўқнинг бошини ерлар”; “Эчкиси кўпнинг – сўзи жўп” (жўп – маъқул); “Эчкинг юз – сўзинг туз, Эчкинг уч – сўзинг пуч” (туз – тўғри,

деган маънода); “Ўзинг бўлсанг молдор, Сўзинг бўлар зулфиқор” (Зулфиқор – эътиқодий тушунчага кўра, Ҳазрати Алининг қиличи, бир силтаганда қирқ кишини кесаркан. Мазкур мақол билан: “Ўзинг молдор, бой бўлсанг, айтадиган сўзинг ҳам ўткир, ҳамма ерда ўтадиган бўлади”, дейилмоқчи); “Нонинг бор – номинг бор”; “Нонин емаганининг номин атамаслар”; “Борнинг оши татимлик, Хар бир гапи ёқимлик”; “Борнинг гапи – ўнг, Йўқнинг гапи – тўнг”; “Бойнинг сўзи – бой, Йўқнинг сўзи – лой”; “Пули борнинг – иши ўнг, Пули йўқнинг – сўзи тўнг”; “Бой келса, қозон остир, Ярли келса, таппи бостир” (ярли – камбағал, йўқсил. Бу мақолни халқ бойларнинг тилидан айтган ва қаттиқ киноя тарзида қўллаган); “Тўнига қараб тўрга ол, Пойига қараб пастга ол”; “Бой кийса – “қутлуғ бўлсин!”, Камбағал кийса – “қайдан олдинг?”; “Биров сув тополмайди ичгани, Биров кечув тополмайди кечгани” (“Биров бир бурда нонга, бир тийин пулга зор. Биров мол-дунёсининг кўплигидан, қаерга сиғдиришини билмайди”, дейилмоқчи); “Топган кияр икки иштон, Топмаганинг кети – иштон”; “Биров тўйиб сакрайди, Биров тўнгиб сакрайди” (тўнгмоқ – совқотмоқ); “Бировнинг нуқрай-тиллоси мўл-кўл, Биров кўргани йўқ умрида бир пул”; “Биров зогора нонга зор, Биров симу зардан безор” (симу зар – олтин-қумуш); “Охир замон бойлари, Сувдай қайнар мойлари”; “Берганга – қўша-қўша, Бермаганга – ўша-ўша” ва ҳоказо.

БОРИДА ЧОРА-ЧОРА, ЙЎҒИДА БАНДА БЕЧОРА

Чора – катта ёғоч тоғора (унда асосан норин қорганлар). Борида озик-овқатни ё маблағни орқа-ўнгига қарамай, тежамай, катта-катта еб, сарфлаб, бот кунда тугаллайдиган ва бунинг оқибатида ноилж бўлиб, бечора бўлиб, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қоладиган одамни мазах қилиб кулганда шу мақолни айтдилар. Вар.: “Борида – чилиқ-чилиқ, Йўғида – қуруқчилик”; “Борида – полдиринг-полдиринг, Йўғида – қараб ўлтиринг”; “Борида – тика-тика, Йўғида – сиқа-сиқа”; “Борида – хотам, Йўғида – мотам”; “Борида – бўри, Йўғида – шўри”; “Борида ботиб ичган қайнотам, Йўғида сотиб ичган қайнотам”.

БОРСАМ НИМА БЕРАСАН, КЕЛСАНГ НИМА ОЛИБ КЕЛАСАН?

Бу мақолни тамагир, олғир, юлғич, суллоҳ, порохўр одамлар тилидан айтганлар ва шундайлардан ғазабланганда, мазах қилиб кулганда қўллайдилар.

БОСГАН ИЗИНГ ОРҚАНГДА ҚОЛСИН

Кишининг босган изи орқада қолиши табиий ҳол. Мазкур мақолни оғир аҳволга тушган, қийналаётган, бошидан мушкул аҳволни кечираётган одамга: “Бу кўрган оғир кунларинг орқангга қолсин, қайтиб келмасин, келажагинг порлоқ бўлсин!” деган маънода тасалил берганда айтилади.

БОТИР-БОТИР ЭМАС, ЖОН САҚЛАГАН – БОТИР

Маъноси: “Ботирман, ўлимдан кўркмайман деб, ўзини ўқ остига тутиб беришлик – ботирилик эмас. Жангда киши ўзини эҳтиёт қилиб, жон сақлаши ҳам керак, шундагина унинг жангга фойдаси тегади”, дейилмоқчи. Вар.: “Ботирга ҳам жон керак”; “Сақланмаган алп жардан қулабди”.

БОТИРГА ТАЁҚ ҲАМ – ЯРОҒ

Вар.: “Ботирнинг мушти ҳам – яроғ”; “Ботирнинг мушти ҳам – қалқон”; “Бир парча темир – қахрамонга қурол, эшакка тақа”; “Ура билганга игна ҳам – яроғ”; “Қурол йўғида ўқруқ ҳам қурол” (йилқини тутарда икки қулочча узунликдаги ирғай ёғочининг учига бир қулоч қил арқон боғлаб, сиртмоқ қиладилар-да, йилқини қувиб бориб, шу сиртмоқни унинг бўйнига ташлайдилар. Ана шуни “ўқруқ” деб агардилар. Қадим замонлардаги жангларда душманни тириклайин тутиб олишда ўқруқдан фойдаланганлар); “Ботир кўлидаги косов – қиличдан ўткир”; “Таёқ мард кўлида қилич бўлиб кетади”; “Ботир бўлмаганга яроқ ҳам коргарлик қилмайди”; “Кўрқоққа қурол чикора, Кўрқмасга қурол чикора?” (сўз ўйини асосила тузилган бу мақолнинг мазмуни шундай “Кўрқоққа қурол чикора (нима кераги бор), барибир ишлата олмайди, ёвни кўрса кўрқиб қочади. Кўрқмасга қуролнинг нима кераги бор?! Чунки, у қуролсиз ҳам, мушти билан, таёқ билан, кўлига дуч келган нарса билан ҳам мардонавор жанг қилиб, душманни енга олади”).

БОТИРДАН “БОТИР” ЧИҚСА, ОТАСИ БИЛАН ОЛИШАР

Қўлидан бир иш келадиган бўлганда ё пулдор бўлганда ёхуд бирор амалга минганда бошқаларни туғул, ҳатто отасини ҳам менсимай, писанд қилмай кўядиган ноқобил фарзандни қоралаганда, унга баҳо берганда шу мақолни айтадилар.

БОТИРДАН ЎЛИМ ҲАМ ҚЎРҚАДИ

Вар.: “Ажал ботирга ботинолмас”; “Ажал ботирдан безади, қўрқоқни эзади”; “Ажал ботирдан қочар, Кўрқоқнинг қонин сочар”; “Кўрқмаснинг қони тўқилмас”; “Кўрқмас қирқ йил қирғинда юрса ҳам қилич ўтмас”.

БОТҚОҚҚА БОТГАН ФИЛНИ ФИЛ ЧИҚАЗАДИ

Мажозий маъноси: “Агар мард одам бирор мушкул аҳволга тушиб қолгудек бўлса, уни бу аҳволдан мард одам қутқазди. Номард эса бундай аҳволни кўрса ҳам, ўзини кўрмасликка олади, секин қочиб қолади”, дейилмоқчи.

БОШ БОШЛАЙДИ, ОЁҚ ТАШЛАЙДИ

Вар.: “Бош қаерга борса, оёқ ҳам ўша ерга боради”. Кишининг яхши йўлга юриши ҳам, ёмон йўлга юриши ҳам, аввало бошга, миядаги ўйловга боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам “Қадамнингни билиб бос”; “Қўлинг билан қилар ишни бошинг билан ўйла”, дейдилар. Орқа-ўнгини ўйламай, ножўя йўлларга юрувчи, боши оққан томонга кетиб қолувчи саёқ одамларга нисбатан “Аҳмоқ бошинг оғирлиги икки оёққа тушади” мақолини ишлатиб, уларнинг устидан куладилар.

БОШ ЁРИЛСА БЎРК ИЧИДА, ҚЎЛ СИНСА ЕНГ ИЧИДА

Бўрк – чармдан, қоракўлдан ёки шерози мўйнадан цилиндрсимон қилиб тикилган эркаклар қишлик бош кийими. Бу мақол сир сақлашга оид бўлиб, кўпроқ жангда ярадор ёхуд ожиз бўлиб қолинган ҳолларда душманга асло билдирмаслик заруриги уқтирилганда қўлланилган. Вар.: “Бўри ориқлигини билдирмас”. Бу билан: “Мард, ботир одам ожизлигини ёвга билдирмайди”, дейилмоқчи.

БОШ КЕТСА ҲАМ, БЎРК ҚОЛАР

Мажози: “Киши ўлиб, тупроқ бўлиб кетса ҳам, унинг ёзган асари, яратган ёдгорлиги, одамларга қилган ҳайрли ишлари эл орасида абадий қолади”, дейилмоқчи.

БОШ ОМОН БЎЛСА, ДЎППИ ТОПИЛАР

Бу мақолни: “Киши учун энг зарур нарса, энг катта бойлик – танисоғлик. Соғлиқ бўлса, бошқа ҳамма нарсани топиш мумкин, аммо ҳеч бир нарса билан соғлиқни топиб бўлмайди”, деган

маънода ҳам қўллайдилар, бирор нарсага муҳтожликдан, етишмовчиликдан ҳасрат қилган одамга тасалли берганда ҳам қўллайдилар. Вар.: “Жон бўлса, жаҳон топилар, Ош бўлса – қозон”; “Омон бўлса бу бошим, Яна чиқар бу сочим”; “Боши омоннинг – моли тугал”.

БОШАМАГИ БАҚУВВАТ БЎЛСА, ДАРДИ-РАГИ ДАРИЛЛАЙДИ

Бошамак болалар учирадиган варракнинг энг тепасига кўндаланг қилиб ёпиштириладиган чўп ё қамиш. У ип билан тортиб эгилади, тортилган ипнинг ўртасига эса дардирак ёпиштирилади. Бошамак қанча бақувват бўлса, ип шунча таранг тортилади ва дардирак шунча баландроқ дариллайди. Аксинча, бошамак бўш ёғоч ё ингичка қамишдан қилинса, ип ҳам бўш тортилиб, дардиракнинг овози зўр-базўр чиқади. Мазкур мақол билан мажозан: “Бели бақувват (яъни, пулдор) одамнинг тили бийрон, гапи жарангдор, димоғи чоғ бўлади. Пули йўқ одамнинг овози зўр-базўр чиқади”, дейилмоқчи. Вар.: “Беламаги беқувват бўлса, бели майишар”. Беламак – варракнинг ўрта белига кўндаланг қилиб ёпиштириладиган ўрта чўп ё қамиш. Агар беламак беқувват бўлса, қаттиқ шамолда майишиб кетади, варрак қаттиқроқ силтанса, синиб ҳам тушади. Мажози: “Бели беқувват (яъни, камбағал) одам ўз холидан, ўз имкониятидан ортиқроқ сарф-харажат қиладиган бўлса, бели майишади (яъни, холи хароб бўлади)”, дейилмоқчи.

БОШГА ТУШГАННИ КЎЗ КЎРАДИ

Диний ривоятга кўра, ҳар бир кишининг тақдири олдиндап пешонасига (бош суягига) ёзиб қўйилган бўлармиш. Киши ана шу ёзувга кўра ҳаёт кечирармиш. “Пешонанга нима ёзилган бўлса, шуни кўрасан” деган гап ҳам, юқоридаги мақол ҳам шу тушунчадан келиб чиққан. Бирор мушкул аҳволга тушган одамга тасалли берганда, қийин аҳволни бошидан кечираётган одам ўзини ўзи юпатмоқчи бўлганда ва шу каби ҳолларда мазкур мақол айтилади.

БОШИ БОШ БЎЛСИН, ТУЁҒИ-ТОШ БЎЛСИН

Вар.: “Бошинг бош бўлсин, Бақалчоғинг тош бўлсин”. (бақалчоқ – отнинг туёғи устидаги бўғими; туёғи билан тўпиғининг оралиғи). Бу мақоллар халқнинг қадимий иримида келиб чиққан: бозордан мол (от, сигир, қўй ё эчки)

сотиб олиб уйга келтирилганда аёллар суюниб кетиб, уйдан югуриб чиқардилар-да, дарҳол молнинг олдига супра ёзиб, унинг юқи-юрумига бир қайроқ тошни булаб олиб, шу тош билан отнинг (шунингдек бошқа молларнинг) бошига уч марта уриб: “Бошинг – бош бўлсин” (яъни, молимнинг боши сен бўлгин, сенинг орқангдан молимнинг боши кўпайсин), туёғига ҳам уч марта уриб: “Туёғинг (ёки бақалчоғинг) тош бўлсин” (яъни, туёғинг тошдай мустаҳкам бўлсин, туёғинг йўқолмасин, туёғинг кўпайсин), деб ирим қилардилар. Қариялар янги туширилган келинларга эзгу тилаклар билдирганда юқоридаги мақолларни мажозий маънода қўллардилар.

БОШИДАН АЖРАГАН СОЧИГА ЙИҒ-ЛАБДИ

Бу мақолни пулга, мол-дунёга хирс қўйган, бойликдан ажраб қолгандан кўра, ҳатто саломатликдан ажраб қолишни маъқул деб биладиган хасис одамларга нисбатан аччиқ киноя, истехзо тарзида айтадилар.

БОШИДАН ЎТМАГАННИНГ ҚОШИДАН ЎТМА

Вар.: “Дард тортмаган – дард билмас”. Юқоридаги мақол билан: “Қийин аҳволнинг ҳақида бировга дард-ҳасрат қилмоқчи бўлсанг, одамини топиб ҳасратлаш. Ранж-кулфат тортмаган, бошидан сеники каби қийинчиликларни ўтказмаган одам гапининг асл маъзига тушуниб етмайди ҳам, сенга бирон-бир фойдали маслаҳат ёхуд ёрдам бера олмайди ҳам. Бундайларнинг яқинига йўламаёқ кўяқол”, дейилмоқчи.

БОШИМ ТОЗ, КЎНГЛИМ НОЗ

Вар.: “Бошим кал-у, кўнглим нозик”; Буни ҳамда “Ноз-ноз – кал Ниёз” мақолини ўзининг катга айби, нуқсони бўла туриб, буни тан олмайдиган, нозу фироқ қиладиган, айбини айтганлардан ўпкалаб, гина қилиб юрувчи одамларга қарата айтадилар.

БОШИНГНИ САЛҚИНДА САҚЛА, ОЁҒИНГНИ ИССИҚДА

Бу – тиббий маслаҳат берувчи мақоллардан бири. Вар.: “Бошни иссиқдан сақла, Оёқни – совуқдан”; “Юракда ўт бўлсин. Мияда муз бўлсин”.

БОШЛИҚ ЯХШИ БЎЛСА, ЭЛ ТУЗАР, БОШЛИҚ ЁМОН БЎЛСА, ЭЛ ТЎЗАР

Ишдаги муваффақият ҳам муваффақиятсизлик ҳам кўп жиҳатдан бошлиққа боғлиқ. Агар у ақли, тажрибали, ишбилармон, камтарин, оддий кишиларга яқин, серғайрат, олижаноб бўлса, иш олга босади. Агар унда бу хислатлар бўлмаса, бунинг акси бўлади. Вар.: “Бошлиқ бўлмоқ осон, Бошлаб юрмоқ қийин”; “Бошлиқ юмшоқ бўлган жойда. Юлғичларнинг пичоғи мойда”; “Бошлиқ тўра бўлса, лаганбардор кўпар”; “Бошлиқ бўш бўлса, дангаса кўпар”; “Бошлиқ бўлса сербуйрук, На мой қолур на қуйрук” (“Ориқлаб, озиб-тўзиб кетасан”, демокчи); “Бераверсанг буйрукни, Хизматчи бурар қуйрукни”; “Бошлиқ бўлсанг, бошли бўл”.

БОЯҒИ-БОЯҒИ, БОЙ ХЎЖАНИНГ ТАЁҒИ

(Ҳозир “бояги-бояги” деб талаффуз этадилар). Вар.: “Бояғи-бояғи, бой Хидирнинг таёғи”; “Бояғи-бояғи, Ҳасан буванинг таёғи”; “Эски ҳаммом, эски тос”. Мажозий маъноси: “Аҳвол илгаригидан сира ўзгармаган, ёмон ҳол яхши бўлмаган”, дейилмоқчи.

БОҚҚОЛНИНГ БУРНИ – ШАЙИН, КЎЗИ – ПАЛЛА

Айрим боққоллар (ўтмишда асосан озиқ-овқат маҳсулотлари сотувчи майда савдогарлар) кишиларнинг ҳақиқа хиёнат қилардилар. Бу нарса кишиларда уларга нисбатан нафрат уйғотарди. Мазкур мақолда оз бўлса ҳам тарозидан уриб қолиш ниятида бурнини шайинга тўғрилаб, икки кўзини икки палладан узмаган ҳолда титраб-қақшаб нарса тортувчи боққолнинг ҳолати тасвирланган.

БОҒ ОЛСАНГ ҚИШДА ОЛ, БОҒ СОТСАНГ ЁЗДА СОТ

Бу – савдо-сотикда ишинг кўзини билиб иш кўришга ундовчи мақоллардан бири. Боғни қишда олиш, ёзда сотиш тавсия этилаётганининг боиси шундаки, боғ ёзда кўркам бўлиб, нархи қиммат юради, қишда эса кўримсиз бўлиб, нархи арзон юради. Шундай қилган одам олишда ҳам, сотишда ҳам ютади. Бошқа нарсаларни олишда ва сотишда ишнинг кўзини билишга ундовчи мақоллар ҳам бор. Вар.: “Кўй олсанг ёмғирда ол, От сотсанг ёмғирда сот” (Бозорда қўй қўшоқда турганда ёмғирда қолса, жунжиб, кишининг кўзига кичик ва ориқдай бўлиб кўринади-да, арзонга кетади. От эса ёмғирда юнглари ювилиб, силликлашиб,

ялтираб, кишининг кўзига чиройли кўриниб туради ва нархи қиммат юради. Шунинг учун жаллоблар отни сотишдан олдин атайлаб сувга шўнғитиб-шўнғитиб, бозорга олиб қирардилар); “Гилам олсанг қоронғуда ол, Гилам сотсанг ёруғда сот” (чунки гилам қоронғуда киши кўзига гунурт, рангсизроқ бўлиб, ёруғда (ёхуд чиронда) эса ялтираб, чақнаб, “ёниб”, “кўзни олгудай” бўлиб кўринади. Шунга қараб нархи ҳам қиммат ва арзон бўлади).

БОҒНИ БОҚСАНГ БОҒ БЎЛАР, БОТМОН ДАҲСАР ЁҒ БЎЛАР, БОҚИМСИЗ БОҒ ТОҒ БЎЛАР, ЮРАК-БАҒРИНГ ДОҒ БЎЛАР

“Даҳсар” – форсча “дахсир”нинг туркча ифодаси бўлиб, оғирлик ўлчови бирлиги бўлмиш “сир”нинг ўн қарра кўп миқдоридир. “Сир” Эронда 75 граммга тўғри келади. Бухоро, Самарқанд ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари ҳамда вилоятларида ботмоннинг тўртдан бир қисмини ташкил қилган. Хоразмда “дахсир”, “ўнсир”, “ўнсар”и деб юритилган. Хоразм “ўнсир”и 5 килограммга тўғри келган. Вар.: “Қарасанг – боғ. Қарамасанг – тоғ”; “Қарасанг – қанд ейсан, Қарамасанг панд ейсан”; “Боқсанг бутун бўлур, Ёқсанг ўтин бўлур” (бунда ҳам мевали дарахт назарда тутилган); “Боғбоннинг меҳнати кўп, Меваси – хўп” (хўп – бу ерда “яхши, “ажойиб”, “баракали”, “мўл-кўл” деган маънода келтирилган).

БУ ДУНЁ – ҚАРВОНСАРОЙ

Вар.: “Бу дунё – эски работ” (работ – сафарда кўниб ўтиладиган, тунаб қолинадиган жой; қарвонсарой); “Бу дунё – қаптархонадир, Бири учодир-у, бири кўнодир”. Мазкур мақоллар марҳумнинг яқинларига тасалли берганда: “Кўйинг, кўп куюнаверманг. Дунёнинг иши, табиатнинг қонуни шундай: одамлар қарвонсаройга келиб-кетаверганлари, қаптарлар қаптархонага кўниб-учиб турганлари каби дунёга келган киши – кетади ҳам”, деган маънода айтилади.

БУ ДУНЁ ЎТАР-КЕТАР, ДЎСТИМ, БОШИНГНИ КЎТАР

“Тирикчилик ўтказишда қийналиб, боши қотиб, маънос бўлиб юрган одамга: “Кўй, хафа бўлма, бу қийинчиликлар ҳам ўтиб кетади, бошингни эгма, қадингни букма, бардам бўл, ҳаётга тик қара!”, деган маънода тасалли берганларида, уни руҳлантирганларида шу мақолни айтадилар.

БУ ТИКИЛДИ, БАЛО ТИКИЛМАСИН

Баъзи одам хира, шилқим, суллоҳ, “елим” бўлади. Бундай одам бировдан бир нима сўраганда “йўқ” дейилишига, рад этилишига қарамай, без бўлиб тураверади, юзсизларча яна қайта сўрайверади. Шунда атрофдагилар рад этаётган одамга қараб “Келинг энди, бериб юборақолинг, бош-кўзингиздан садақа, сизга бу одам тикилибдими, майли, бало тикилмасин”, дейдилар.

БУГУНГИ ЧУМЧУҚ КЕЧАГИ ЧУМЧУҚҚА ЧУҒУРЛАШНИ ЎРГАТАР

Ўзидан каттага ақл ўргатувчи маҳмадоналарни мазах қилганда шундай дейдилар. Вар.: “Ўзимдан кетим ақли”.

БУЗОҚНИ БЎШ ҚЎЙСАНГ, ХУРМАЧАНИ АҒДАРАДИ

Бу – бола тарбиясига тааллуқли мақоллардан бири бўлиб, мажозан: “Болани бўш қўйсанг, ўз ҳолига ташласанг, ҳар бир босган қадамини назорат қилиб турмасанг, унинг хулқи бузилади, ҳаддидан ошиб кетади, натижада ўзига ҳам, сенга ҳам зиён-заҳмат етказиши мумкин”, демоқчи бўладилар. Вар.: “Бузоқ кўп эмса бўқади, Бўш қўйсанг тўқади”, “Ўйноқи кўзичоқ ойна синдирад”. Ота-боболар ўзларининг ибратли сўзларида болаларга нисбатан бироз қаттиқроқ туриш зарурлигини уқтирганлар: “Пайғамбарда ҳам озгина пўписа бўлади” (Мажозий маъноси: “Пайғамбар ҳам ҳадеб юмшоқ гапириб, “сени жаннатга киргизаман” деярмайди, дўзах билан ҳам қўрқитиб, пўписа қилади”, дейилмоқчи); “Мўйнининг пардози – чивик” (илгари мўйнани ачитилган кепак ва ун билан ошлардилар. Мўйначилар уни ошлагандан кейин юнгининг орасига кириб қолган кепак ва ун қолдиқларини юнг тарафдан чивик билан уриб-уриб тозалардилар. Шундан кейин мўйна ялттираб, кўзга чиройли кўринадиган бўларди. Бу мақол ҳам асосан бола тарбияси хусусида гап кетганда: “Болани тарбиялашда сўз билан эплаб бўлмаса, (чивик билан) шикаст етмайдиган жойига уриб туриш ҳам керак бўлади”, деган маънода қўлланилади); “Болани сўкаверсанг бети қотар, Ураверсанг эти қотар” (Маъноси: “Болага таъзир бериш керак, лекин эви билан. Ҳадеб жеркиб ташлайверилса, қаттиқ-қурум гапираверилса, ураверилса, бола бора-бора бунга кўникиб, унча-мунча гап-сўзни ҳам, калтакни ҳам писанд қилмайдиган бўлиб қолади”, дейилмоқчи).

БУЗОҚНИ ТИЛГА ОЛСАНГ, ИПИНИ УЗИБ КЕЛАДИ

Мажозий маънода ўз номини узоқдан чала-ярим эшитиб қолса ҳам қулоғини динг қиладиган, у одам ҳатто уни чақирмаган бўлса ҳам олдига югуриб бориб: “Мени чақирдингизми?” ёхуд “Лаббай” дейдиган одамга нисбатан қўллайдилар.

БУЗОҚНИНГ ЮГУРГАНИ – СОМОН-ХОНАГАЧА

Вар.: “Товуқнинг учгани – томгача”. Бу мақолларни бировнинг имконияти, ҳол-қудрати чекланганлигини билдирмоқчи бўлганларида ёхуд бировнинг имконияти ва ҳол-қудратини менсимай, назар-писанд қилмай, ерга уриб, камситганларида айтадилар.

БУЛБУЛ НАВОСИ – КЎНГИЛ ҲАВОСИ

Булбул – инсоннинг энг сеvimли, энг ардоқли қушларидан бири. Унинг ёқимли овози дилни яйратади, димоғни чоғ қилади. Вар.: “Булбул гулзорда гўзал”; “Булбулнинг суйгани – қизил гул”; “Булбулнинг жойи – боғ”, “Булбулни қарқуноққа алиштирма”; “Булбул учгандан сўнг олтин қафасни ўт олсин!”

БУЛБУЛ ЧАМАННИ СЕВАР, ОДАМ – ВАТАННИ

Вар.: “Булбул чаманим дер, Одам Ватаним дер”; “Ким онасин эммаган, Ким Ватанин севмаган?!”. Бу мақолларда ўзбек халқининг она-Ватанга бўлган чексиз муҳаббати, ҳурмати, садоқати ўз ифодасини топган. Уларда ҳар ким ўз элида эркин нафас олиши, иззат-ҳурматда яшаши ифодаланиб, Ватанни севиш, унга ҳамиша содиқ бўлиш зарурилиги уқтирилади.

БУЛТУР КЕСИЛГАН БАРМОҒИГА БУ ЙИЛ ЙИҒЛАБДИ

Куч-қуввати, маблағи, имконияти бор пайтда бир ишни қилмай, вақтини зое ўтказиб юборган, кейин кўзи очилиб, пушаймон бўлган ҳамда илгари эркатой, тантиқ бўлиб ўсган, умрида “қўлини совуқ сувга урмаган”, кейин бирор оғирчиликка, зиён-заҳматга, кулфатга, қийин ишга йўлиққач, аввалги ҳолини кўмсаб, ҳасрат қилувчи, нолиб юрувчилар ҳамда бировдан гина қилиб, эски ярани янгиловчилар устидан кулганларида шундай дейдилар.

БУЛУТ ҰЛГАН ЯПАЛОҚНИ БУ ЙИЛ ОТИБ ОЛИБДИ

(япалоқ – бойўғли, бойқуш). Ёлғонни рост қилиб, лоф урувчи, бировинг қилган ишини “мен қилдим” деювчи қуруқ мақтанчоқларга нисбатан киноя тарзида шундай дейдилар.

БУЛУТ ЙИҒЛАЙДИ, ГУЛ КУЛАДИ

Ёмғир ёғса, гул тобора очилиб, яшнаб хандон бўлади. Бу мақолни ишқ-муҳаббат дардида қуйиб-ёнадиган ошиқ-маъшукларга ва умуман, биров туфайли бир нарсага етишолмай, ғам-алам чекиб, қуюниб юрувчи одамларга: “Дунёнинг иши шундай – биров йиғлайди-ю, биров кулади. Бундан хафа бўлманг”, деб тасалли берганда айтадилар.

*Кўз ёшимдин агар оғзингда эрур қулгу не тонг,
Чун бўлур неча булут йиғласа, хандон гунча.*

(Навий)

*Боқ гулни гўзал жамолига гулшанда,
Кўргилки, булутда йиги, гулда ханда.*

(Хофиз Шерозий)

БУЛУТЛАНГАН КУН ЁҒМАЙ ҚҰЙМАС, АЙЛАНТИРГАН ОҒРИҚ ОЛМАЙ ҚҰЙМАС

Ўтмишда халқимиз малакали тиббий хизматдан баҳраманд бўла олмаган. Турли касалликлар, айниқса юқумли касалликлар кўп бўлган, кўпчилик беморлар, шунингдек ноқулай шароитларда ва тиббий ёрдамсиз туққан аёллар оламдан бевақт кўз юмганлар, гўдақлар нобуд бўлганлар, халқ тиббий хизмат ёмонлигидан қийналган. Буларнинг ҳаммаси мақолларда акс этган: “Кунда-кунда ўлгандан, бир кунда ўлган яхшироқ” (Баъзи бир дард бедаво бўладики, бундай дард билан оғриган киши, узок вақт соғаялмай, ахири жонидан тўйиб, ўлимига ҳам рози бўлади. Мазкур мақол шундай бедаво дардга йўлиққан кишилар тилидан айтилган); “Касалинган илгари қафан тайёрла”; “Жонимни олмаган оғриқ – жонимсан!”; “Йўқолиб топилган мол – ўлжа, Оғриб соғайган жон – ўлжа” ва б.

БУНИ ДЕГАН ОҒИЗ ЯНА ДЕЙДИ

Бу мақол билан “Сенга бошқаларни ёмонлайдиган “дўст”, сени ҳам бошқаларга ёмонлайди. Бундай оғзи бўш, садоқати йўқ одамдан эҳтиёт бўл, унга сирингни асло айта кўрма” деб, эҳтиёткорликка ундайдилар.

БУРГА САКРАЙДИ, БИТ ЙЎРҒАЛАЙДИ

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги диний афсона билан боғлиқ: “Кунлардан бир кун Сулаймон пайғамбарга бурга келиб арз қилибди: “Одамлар бизга зўр азоб беради. Бизни тутиб олгач, эзгилаб-эзгилаб, кейин ўлдирадилар. Битни бўлса тирноқ орасига олиб, “чик” этадилар-у, осонгина ўлдирадилар-қўядилар. Бизни ҳам шундай ўлдирсалар, деб Сизга илтимос билан келдик”. Шунда Сулаймон пайғамбар: “Хўп, илтимосингни қабул қиламан. Лекин, бир шarti бор. Сен ҳам йўрғалайсан, ҳам сакрайсан. Иккисидан бирини қил: ё йўрғала, ё сакра. Бит бир жойда туради. Шунинг учун уни осонгина ўлдирадилар”, – дебди. “Э, бу бизга тўғри келмайди”, – дебди бурга. “Бўлмаса, бизга ҳам тўғри келмайди, – дебди Сулаймон пайғамбар”. Юқоридаги мақолни мажозан: “Ҳар кимга ўзининг қилган хиёнат, жиноятига яраша жазо берадилар”, деган маънода қўллайдилар.

БУРГА ТУТМОҚҚА ҲАМ БАРМОҚ ҚЎЛЛАМОҚ КЕРАК

Мажозий маъноси: “Меҳнатсиз, машаққатсиз ҳеч бир нарсага эришиб бўлмайди. Ҳатто кичик бир мақсадга эришмоқ учун ҳам озгина бўлса-да, ҳаракат қилиш керак бўлади”, дейилмоқчи. Вар.: “Иштон ҳўл бўлмагунча балиқ тутилмас”; “Товуқ қувлаган – қулочин ёяр”; “Тухум ейман деган киши товукнинг қақолашига чидаши керак”; “Нон емоқчи бўлсанг, ўтин ташишдан эринма”; “Қулон кирда бўлар, қундуз – сувда” (“Қулонни овламоқ учун қирга чиқиш, қундузни овламоқ учун сувга тушиш керак бўлади. Ўлжа топиш осон эмас, бунинг учун машаққат чекиш керак”, дейилмоқчи); “Майиз есанг – чўпи бор, Олмурт есанг – думи бор” (“Майз ейиш учун унинг чўпини, олмурт ейиш учун унинг думини олиб ташлашинг керак бўлади”, дейилмоқчи); “Туғиш тўлғоқсиз бўлмас”; “Ер қазимасанг олтин чиқмас, Қармоқ солмасанг балик чиқмас”; “Текин ётган мол қайда, Тиканаксиз йўл қайда?!” “Бориб олсанг – фойда, Келтириб бермак қайда?!”

БУРГАГА АЧЧИҚ ҚИЛИБ, КЎРПАГА ЎТ ҚҰЙМА

Вар.: “Битга аччиғланиб, тўнингни ёқма”. Бу мақоллар зиён-захмат етказувчи арзимаган нарсани йўқотаман деб, кўп нарсадан ажраб қолмасликка; арзимаган нарсани деб, яқин кишиларни қаттиқ хафа қилмасликка, улардан

юз ўғирмасликка, “юз кўрмас” бўлиб кетадиган даражада гап-сўз ё хатти-ҳаракат қилмасликка давват этилганда қўлланилади.

БУРУННИ САССИҚ ДЕБ КЕСИБ ТАШЛАМАЙДИЛАР

Вар.: “Тилини тишлаган – тишини суғуриб ташламас”. Мажозий маъноси: “Фарзанд ёмон қилиғи, хатти-ҳаракати, кўпол сўзи билан ота-онанинг дилини оғритса, хафа қилса, бировлардан гап эшиттиса ҳам, яхши, ақлли ота-она уни бутунлай ёмонга чиқазиб, “ок” қилиб юбормаслиги, чидаши, сабр-тоқат қилиши керак”, дейилмоқчи. Биргина ота-она эмас, балки ака-ука ва опа-сингиллар ҳамда қариндош-уруғлар ҳам арзимаган нарсани деб, бир-бирларидан аразлашмасликлари, айрилмасликлари лозим. Акс ҳолда бунинг оқибати яхши бўлмайди. Мақолларда шу оқибат ҳам ўз аксини топган: “Тўнг айирган мой ер, Қариндош айирган лой ер” (тўнг – муз, ях. “Эрта баҳорда ернинг музини кўчириб, ер чопиб, экин эккан одам кузга бориб баракали хирмон кўтаради, баҳорги қийинчилигининг роҳатини кўради. Қариндошини айирган одам эса яхши-ёмон кунларида уларнинг ёрдамидан баҳраманд бўлолмай қийналади, қилмишига ачинади, афсус қилади, панд ейди”, дейилмоқчи); “Оға-ининг ёмонлаб, қани туққан топганинг, арғумоқни ёмонлаб, қани тулпор топганинг?!” (Бу мақол ўз оиласини, тунишганларини, ёр-биродарларини, эл-юртини ёмон отликка чиқариб, бошқа юртларга кетиб қолган, аммо буларга тенг келадиган дўст-ёр тополмаган одамга қарата киноя тарзида айтилади).

*Оқ илон, оптоқ илон,
Ойдинда ётгонинг қани?
Мен ёмондин айрилиб,
Яхшини топгонинг қани?*

(Халқ кўшиғи)

БУЮРТМА – ЮГУРТМА

Бирор хунармандга бир нима буюртирилса (масалан: косибга пойафзал, чеварга кийим-бош, дурадгорга эшик-дераза ва ҳоказо), у: “Ҳали битгани йўқ, эрта индин келинг” деб, буюртмачини ҳадеб югуртираверса, унга нисбатан киноя тарзида шу мақолни айтадилар.

БУҒДОЙ БЎЛСА, ЎЛЧОВ ТОПИЛАДИ

Илгари деҳқонлар ё хонадонлар бир-бирларидан дон қарз олсалар, тарозига солиб эмас, ўзларига

белгили бир ўлчов идишлари (халта, тўрвача, челақ ва б.) билан ўлчаб берар ва шу билан ўлчаб олар эдилар. Мазкур мақол: “Ҳар бир нарсанинг кийини бўлса, осони ўз-ўзидан топилади” ёхуд “Кийини битса, осони ўз-ўзидан битиб кетади”, деган маънода қўлланилади.

БУҒДОЙ ЭКСАНГ КУЗДА ЭК, ЯХШИ ХАЙДАБ, БЎЗГА ЭК

Бу билан: “Кузда бўз ерга экилган буғдойдан баракали хирмон кўтариш мумкин”, деб тавсия қилганлар. “Бўлса – оби, бўлмаса – лалми” деган мақол ҳам бевосита деҳқонларга тааллуқли (оби – суғориладиган, лалми – суғорилмайдиган, фақат қор, ёмғир суви билангина экин битадиган баҳорикор ер). Мақолда: “Суғориладиган еринг бўлса, экинни шунга экканинг яхши, агар бўлмаса, лалмикор ерга ҳам экавер. Умуман, бор имкониятингдан фойдаланиб қол”, дейилмоқчи.

БУҒДОЙ ЎРИЛГАЧ, ЎРОҚНИ ЗАНГ БОСАДИ

Баъзи бир бепарво деҳқон буғдойини ўриб олгач, ўроғини ювиб, тозалаб, бир чеккага олиб қўймайди-да, келаси мавсумгача занг бостириб, ишга яроқсиз қилиб қўяди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси: баъзи одам бирор ишини битириб берадиган одамнинг атрофида иши битгунча “гирди-капалак” бўлиб, ялиниб-ёлвориб юради. Ишини битириб олгач, у одамга қайрилиб ҳам қарамайди, мабодо кўча-кўйда кўриб қолгудай бўлса, ўзини кўрмаганга солиб, четта қараб ўтиб кетаверади. Юқоридаги мақолни ана шундай одамларга қарата айтадилар.

БУҒДОЙ ҲОСИЛИ БОШИДА, САБЗИ ҲОСИЛИ ТАГИДА

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқнинг қуйидаги насрий масалига боғлиқ: бир деҳқон айиқ билан шерикликка деҳқончилик қилмоқчи бўлибди-да, унга айтибди: “Айиқполвон, аввал бошида шартлашиб олганимиз яхши. Сен экинни боши билан бўласанми, таги биланми?” “Албатта боши билан бўламанда”, дебди айиқ. Деҳқон “хўп” деб, сабзи экибди-да, ҳосил пишгач, бошини, яъни баргини айиқка бериб, тагини, яъни сабзисини ўзи олибди. Бу ҳол айиққа роса алам қилибди. Келаси йили экин экишдан олдин деҳқон ундан яна сўрабди: “Айиқполвон, сен экиннинг боши билан бўласанми, таги биланми?” “Бултур панд едим, энди тагини оламан”, дебди

айик. Дехқон “хўп” деб, ерга бугдой экибди-да, ҳосил пишгач, донини ўзи олиб, сомонини айикқа берибди... Бу мақолни ўта содда, ишнинг кўзини билмайдиган, ҳаммадан алданиб юрадиган одамга: “Ҳой, кўзингни оч, айикдек ишлаб-ишлаб, охири алданиб қолма тағин. Библиб кўй, бугдойнинг ҳосили бошида, сабзининг ҳосили тағида бўлади”, деган маънода айтилади.

БЎЖИ КЕЛДИ, БЎЖИ КЕЛДИ, ЧИНГИЗ БИЛАН ЖЎЖИ КЕЛДИ

Маълумки, кўҳна тарихнинг турли даврларида чет эл босқинчиларининг гоҳ униси, гоҳ буниси Ўрта Осиёга, жумладан Ўзбекистон худудига бостириб кириб, узок вақт мобайнида халққа ўз зулмини ўтказган. Азоб-уқубатда қалган халқимизнинг уларга бўлган муносабати, қаҳр-ғазаби фольклорнинг бошқа жанрларида бўлгани каби мақолларда ҳам ўз инъикосини топган. XIII асрнинг биринчи чорагида Чингизхон бошлик мўғуллар юртимизга бостириб кирадилар. Мўғул истилочиларининг даҳшат билан келиши, ноҳақ қон тўкиши, халқни талаш, эзиши, қул қилиб ишлатиши ўша даврда уларга қарши қаратилган, уларнинг хатти-ҳаракатларини ҳажв қилувчи, улар устидан заҳарханда билан кулувчи бир қанча мақолларнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Бизнинг давримизгача бу мақолларнинг айримларигина етиб келган. Юқоридаги мақоли билан халқ: “Бошимизга тушган фалокатни, азоб-уқубатни шулар олиб келди”, демоқчи бўлган. Тилимизда ҳозир ҳам мавжуд бўлган ва болаларни ухлатаётганда жим ётишга ундаб ёхуд уларни йнидан тиндириш учун кўрқитиб айтиладиган “Ана, бўжи келди (ёхуд келяпти)” ибораси юқоридаги мақолнинг қисқартириб талаффуз этилиши натижасида юзага келган. Халқимиз ўртасида ҳозир ҳам мавжуд бўлган “Бўғ” дегани бўжи йўқ, Кўрқитгани Жўжи йўқ” (буни “Ҳой” дегани ҳожи йўқ, “Бўғ” дегани бўжи йўқ” деб ҳам қўллайдилар) мақоли ҳам ўша мўғуллар истилоси даврида пайдо бўлган. Бу мақолни ёмон йўлдан қайтариб турадиган ота-онаси, яқинлари ўлиб кетиб, бебош, бетарбия бўлиб кетган болаларга қарата киноя тарзида айтадилар (бўжи–жин, ажина, шайтон. Жўжи – Чингизхоннинг тўнғич ўғли. У Ўрта Осиёга 1219 йилда ҳужум қилган).

БЎЗНИ БИЧСАНГ ИШТОН БЎЛУР, ҚАЙИШНИ КЕССАНГ ПУШТОН БЎЛУР

(пуштон – қоринбоғ, айил). Мазкур мақол билан: “бир нарса турса, тураверади. Уни “арзимайди” деб, бир чеккага яроқсиз қилиб ташлаб қўйма.

Эвини топсанг, иложини қилсанг, бир нарсанга ярайди”, деган маънода ишбилармонлик ва тежамқорликка ундайдилар.

БЎЗЧИ БЕЛБОҚҚА ЁЛЧИМАС, КУЛОЛ – МЎНДИГА

Ўтмишдаги ижтимоий тенгсизлик, ҳақ-ҳуққисизлик ҳукм сурган замонларда бевосита моддий бойликлар яратган меҳнаткашлар ўз меҳнатлари самарасидан баҳраманд бўла олмаганларки, бу нарса юқоридаги сингари бир қанча мақолларда ўз аксини топган: “Бўзчи белбоққа ёлчимас, темирчи – тўкага (тўка – камарнинг тўкаси); “Кулол мўндида сув ичар” (мўнди – кўва, кўвача. Унда зиғир ёғ сақлардилар, сув ташиб келтирадилар. Аммо мўндининг ўзидан сув ичмасдилар. Мақолда: “Кулол ўзи ясайдиган идиш-товоқларга азбаройи ёлчимаганидан, мўндининг ўзидан сув ичиши мажбур бўлади”, дейилмоқчи); “Кулолнинг кулфатини кўр, Тутган – сопол товоқ”; “Устанинг уйи – чил устун”; “Яхши уста чолдеворда ўлтирар”; “Игна ўз тешигини тиколмайди”; “Игна ҳаммага тўн тикади-ю, ўзи яланғоч”; “Этикдўзнинг этиги йиртик, Темирчининг тешаси кемтик”; “Уста пичоққа ёлчимас, Этикдўз – бигизга”.

БЎЙ-БЎЙЛАБ, ТЕНГ-ТЕНГЛАБ

Мажозий маъноси: “Ҳар ким хоҳ дўстлашишда, хоҳ оила қуришда ҳар жиҳатдан ўз тенгини топиб олиши керак”. Акс ҳолда дўстлик ҳам, турмуш ҳам бузилади”, дейилмоқчи. Вар.: “Тенгсиз турмуш – тўйдан кейин бузилар”; “Бўйимдай бўй топдим, Ўйимдай ўй топмадим”.

БЎЙДОҚНИНГ АҚЛИ ИККИ КЎЗИДА

Вар.: “Бўз йигит кўзи билан қиз олма”; “От олма пиёданнинг маслаҳати билан, Хотин олма бўйдоқнинг маслаҳати билан”. Бу мақоллар билан: “Оти йўқ, пиёда юрган одам яхши от қандай-у, ёмон от қандайлигини билмаганидек, бўйдоқ йигит ҳам хотиннинг яхшиси қандай-у, ёмони қандайлигини билмайди, ташқи кўринишини кўриб, “шу яхши” деяверади”, дейилмоқчи.

БЎЙДОҚҚА ЭЛЛИК ҚАРИ БЎЗ ҲАМ ЕТМАЙДИ

Ўтмишда ҳозиргидек тайёр кийимлар бўлмас эди. Бозордан эндай (бичилмаган мато) – газлама, бўз, алак олиб, бўйларига ўлчатиб, кийим

тиктирардилар. Ўғил уйлантиришда келин томонга саруполар қилмоқ, куёв бўлаётган йигитга янги кийимлар тиктирмоқ учун жуда кўп мато керак бўларди. Мазкур мақол билан: “Ўғил уйлантирмоқчи бўлсанг, олдиндан кўпроқ мато жамғариб бор. Акс ҳолда тўй кезлари этишмовчилик бўлса, ўзингга қийин бўлади, “чоп-чоп қилиб қолсан”, деб насихат қилганлар. Қари – узунлик ўлчови бирлиги, ўтмишда турли ерларда турлича бўлган. Масалан, XIX асрда Хоразмда бир қари 148 сантиметрга, Бухорода 320 сантиметрга, Тошкентда бозор “қари”си 177 сантиметрга, хон “қари”си 213 сантиметрга, Фарғонада “қулоч қари” ёхуд “узун қари” 164 сантиметрга, “қалта қари” 57 сантиметрга, Ўрта Осиёнинг энг узун “қари”си 365 сантиметрга тенг бўлган (В. Хинц, “Мусульманские меры и веса”).

БЎЙИН ТУЗАЛГУНЧА: “САЛОМ АЛАЙ-КУМ, ҲОЗ АКА”, БЎЙИН ТУЗАЛГАЧ: “ҚОЧ НАРИ ТУР, ҲОЗ АКА”

Ўтмишда шундай бир ирим бор эди: бўйни шамоллаб, ҳаққар бўлиб (яъни, қийшайиб, қотиб қолиб) у ёқ-бу ёққа қарай олмайдиган бўлиб қолган одам (хоҳ ўғилу, хоҳ қиз, хоҳ эркагу, хоҳ аёл) гоздек кеккайиб, кўкрак кериб юрувчи одамнинг орқасидан астагина бориб, унинг ўзига билдирмай, уч марта “ассалому алайкум” дерди. Шундай қилса гўё бўйни тузалиб, ўша одамдек бўйинни тўғри туриб, кеккайиб юрадиган бўлиб қолармиш. Юқоридаги мақол ана шу иримга асосан яратилган бўлиб, мажозий маънода иши битгунча иши тушган одамни иззат-ҳурмат қилиб, атрофида парвона бўлиб юрувчи, иши битганидан кейин эса тесқари қараб кетувчи одамларга нисбатан қўлланилади. Вар.: “Сувдан ўтгунча: “Қизимни бераман”, Сувдан ўтгач: “Сени қайдан биламан?”; “Сувдан кечгунча эчқига “Рустам-достон” дерлар”; “Сувдан ўтгунча ё Баховуддин, Сувдан ўтгач, қоч Баховуддин”.

БЎЙНИДА ИЛЛАТИ БОРНИНГ ИЛИГИ ҚАЛТИРАР

Эски ўзбек тилида (қўлни, оёқни илик ҳам деганлар). Ушбу мақол хиёнатчи, жиноятчиларга нисбатан қўлланилади. Вар.: “Бўйнида иллоти борнинг оёғи қалтирайди”; “Бўйнида гуноҳи борнинг тили қисик”; “Хиёнатгарнинг қўли қалтирар”; “Ўғрининг чўпдан ҳадиги бор”; “Иштонсизнинг ҳадиги – чўпдан” (“Иштонсиз одам далада бораётиб тўнимга илашиб, айбимни очиб қўймасин, деб чўпдан (хасдан) ҳадиксирайди. Шунингдек, бирор жиноят қилиб

қўйган одам фош бўлиб қолишидан қўрқиб, арзимаган нарсадан ҳам чўчиб, ҳадиксираб юради”, дейилмоқчи).

БЎЙРАЧИ ТЎҚУВЧИ БЎЛСА, КИЙИШИНГ БОРДОН БЎЛАДИ

Бордон – бўйранинг дағал бир тури. Ундан халта қилиб, дон-дун солиб қўярдилар. Мажозий маъноси: “Ҳар бир ишни ўз устаси қилиши керак. Қўлидан келмайдиган одам бир ишни қилар бўлса кўпол, дағал, хунук қилиб, бузиб қўяди”, дейилмоқчи.

БЎЛАЛИ БОЛА БОШИДАН МАЪЛУМ

Маъноси: “Кийининг улғайганда ҳар ишга лаёқатли, истеъдодли бўлиши болалигиданок сезилиб туради”, дейилмоқчи. Вар.: “Бўладиган мева гулидан маълум”; “Бўлар от тойлигидан белгили”; “Бўладиган бузоқ тезагидан маълум”; “Бўладиган бузоқ бўйинчоғидан белгили” (баъзи молларнинг, масалан, кўзи, бузоқнинг бўйнида битта ё иккита қўнғироқчадек осилиб турадиган ортиғи бўлади. Шунини “бўйинчоқ” дейдилар); “От бўлари қулунлигидан белгили, Эр бўлари лўлалигидан белгили” (лўла – ёш бола, гўдак); “Тойнинг от бўлиши – кўринишидан маълум”; “Бола – ёшдан, иш – бошдан”; “Айёр тумшугидан илинар, Ақлсиз ёшлигидан билинар”; “Арпа – бошдан, ўғлон – ёшдан” (арпанинг серҳосил ё камҳосил бўлиши бош олган пайтиданоқ маълум бўлади); “Кўчқор бўлар кўзининг пешонаси дўнг бўлар, Одам бўлар боланинг этак-енги кенг бўлар”; “Кўчқор бўлар кўзининг пешонаси дўнг бўлар, Оға бўлар йигитнинг пешонаси кенг бўлар”; “Одам бўладиган бола олисга қарайди”; “Бўладиган боланинг бўрқидан маълум, Бўлмайдиган боланинг сўзидан маълум”; “Бўлар боланинг қўли чакқон, Бўлмас боланинг уни чакқон” (уни – товуши); “Бўлар бола деҳқон бўлди – Еяри буғдой нон бўлди, Бўлмас бола деҳқон бўлди – Еяри зогора нон бўлди”; “Яхши ёшидан эл бошқарар, Ёмон қариган сайин ёшарар”; “Бўлар бола ёшлигидан бошман дер, Бўлмас бола улғунича ёшман дер”; “Бўлар одам ўн бешида бош бўлар, Бўлмас одам ўттизида ёш бўлар” ва б.

БЎЛАРИНГДА БЎЛИБ ЎТ, БЎЗ ЙЎРҒАДАЙ ЕЛИБ ЎТ

“Айни куч-қувватга тўлган, омадинг келган, ишинг юришган пайтда қиладиган ишларингни қилиб қол, бундай ғанимат дамларни, қулай

имкониятларни беҳуда ўтказиб юборма”, деган маънода насихат қилганларида шу мақолни айтадилар.

БЎНАК ОЛГАН БЎЛИНАР, ЁЛИ-ПАРИ ЮЛИНАР

Ёл – отнинг ёли, пар – қушнинг пари. Бўнак – ёлланган косиблар иш ҳақи устидан олдиндан оладиган пул. Бундай пул олганларни “бўнакчи”, “бўнакдор” деб атадилар. Хўжайин хизматкорни ўзига қарам қилиб олиш, қарздор қилиб қўйиб, кейин роса ишлатиш мақсадида бўнак сўраганларнинг гапини қайтармай, бераверар эди. Бу мақол мажозда “холи хароб бўлди, хонавайрон бўлди”, деган маънони англатади. Вар.: “Бўнакчининг косаси оқармайди”; “Бўнакчининг боши қарздан чиқмайди”; “Бўнак кўтарган ўнғалмас”.

*Косибни аксаридур устосидин бўнакдор,
Беҳуда ўтди авқот ҳам раъйшкорон бўлибдур.*
(Ҳожи Собир Самарқандий)

*Топгани етмайди, доим қарз, бўйнида бўнак,
Ташлаб эрди ўзларин косибга товон баччалар.*
(Муқимий)

БЎРИ БАРМОҒИГА ҚУВОНАР, ЕМОҒИГА ИШИ ЙЎҚ

“Бўри ўз ўлжасига чангал солувчи бармоқларининг кучлилигига қувониб, шу билан мағрурланиб юраверади-ю, ўзининг оч колганидан хабари бўлмайди”, демоқчи. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маънода ўзини бошқалардан кўра кучлироқ ва билимлироқ фахрлаб, шу билан хоҳ пинҳоний, хоҳ ошқора мағрурланиб юривчи, амалда эса шу кучи ва билимини ишга солмайдиган, ҳаракат қилмайдиган, бир ишнинг урдасидан чиқолмайдиган одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

БЎРИ БИЛАН ҚУЗГУН ОВДА ЎРТОҚ

Бўри ўлжасини бежон қилиб, еганича ейди-да, йўлига кетаверади. Ундан қолган ўлимтик гўштни қузгун келиб чўқиб еб, қоринни тўйғазади. Мазкур мақолни мажозан бўрига ўхшаш қонхўр, золимларга ҳамда уларнинг топганига шерик бўлиб, шунинг эвзига улар атрофида парвона бўлиб, лаганбардорлик қилиб юривчи яловкаларга нисбатан қўллаганлар.

БЎРИ БОЙЛАГАНГА КЎНМАС, ЧЎЧҚА – ҲАЙДАГАНГА

Бўрини уй ҳайвонлари сингари бойлаб қўйиб, кўлга ўргатиб бўлмайди. Чўчқа эса ҳайдовга юрмайди, ҳар қаёққа кетаверади. Чунки, унинг табиати шунақа. Мажозий маъноси: “Зотида бўлмаган одамни зўрлаб бир нимага ўргатиб, кўниктириб бўлмайди”, дейилмоқчи. Вар.: “Бўри боласини кўлга ўргатиб бўлмас”; “Бўри боласи бўрққа солсанг турмас”.

БЎРИ БЎРОНДА ҚУТУРАР, ИТ – ОЙДИНДА

Вар.: “Бўри бўронни хуш кўради”; “Бўрон бўлса – бўрига тўй”. Бўри бўронда яхши ов қила олади. Чунки, бўронда моллар йўл билмай, ҳар қаёққа тарқаб кетиб, унга шундоққина ем бўладилар. Мажозий маъноси: “Бўрисифат золим, қонхўр, ивгогар, муттаҳамларнинг тўс-тўполонда, биров билан бировнинг иши бўлмай, ҳар ким ўз ташвишига чулғаниб қолган қора кунларда ови юради. Улар шундай кунларни кутиб ётадилар. Жуда бўлмаганда, ўзларининг манфаатлари, қора ниятлари йўлида эл ўртасида ғавғо бошлашга ҳаракат қиладилар”, дейилмоқчи.

БЎРИ ЙИҒИЛИБ, МИНГ БЎЛМАС

Бўрилар одатда илиққан вақтларида тўп бўлиб юрадилар. Шундай қутурган пайтларида йўлларида учраган ҳар бир нарсани, ҳатто одамни ҳам бурда-бурда қилиб ташлайдилар. Аммо, улар ҳар қанча тўпланишмасин, 30–40 тадан ошмайдилар. Қўй сингари минг-минг бўлиб юра олмайдилар. Мажозий маъноси: “Қонхўр золимлар ўз манфаатлари йўлида вақтинча бир-бирлари билан қўшилиб, жамлашсалар ҳам, ишлари биттач яна тарқалиб кетадилар. Ҳеч вақтда улар абадий иноқ бўла олмайдилар”, дейилмоқчи.

БЎРИ ЙЎҚ ДЕМА – БЎРК ОСТИДА, ЁВ ЙЎҚ ДЕМА – ЖАР ОСТИДА

Ота-боболар бирмунча мақолларда ташқи ва ички душманлардан ҳамиша – тинчлик пайтида ҳам, жанг жадал пайтида ҳам, ёв қувиб юборилганидан кейин ҳам хушёр, сергак, эҳтиёт бўлиб туриш зарурлигини уқдирганлар. Вар.: “Бўрини тўқ дема, Душманни йўқ дема”; “Чаён кесак тагида ётади”. Мажозий маъноси: “Чаён кесак тагида биқиниб ётиб беҳосдан чаққанидек, душман ҳам писиб ётади. Эҳтиёт бўл!”, дейилмоқчи.

БҮРИ ОРҚАСИДАН ТУЛКИ ТҮҲЯДИ

Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, тулки бўрига думини жилпанглатиб, лаганбардорлик қилиб, овни (қўй, эчки ва б.) топиб, хабар қилади. Бўри тулки топган овга чанг солади, бурдалайди, тўйганича ейди-да, кетади. Ундан қолган ўлакساني еб, тулки ҳам тўйинади. Мажозий маъноси: “Баъзи тулкисифат, айёр одам бирор амалдорнинг пинжига кириб, обрўсидан фойдаланиб, ишини битириб олади”, дейилмоқчи.

БҮРИ ПОДАГА ЧОПГАНДА ИТНИ БОҒЛОҚДА БОҚИШ ПАЙТИМАС

Мажозий маъноси: “Ёв бостириб келаётганда одатдагидек хотиржам бўлиб ўтириш ярамайди. Унга қарши курашиш, ҳужумини қайтариш, энгиш ҳаракатида бўлмоқ зарур”, дейилмоқчи.

БҮРИ ҚАРИСА, КУЧУККА КУЛГУ БҮЛАДИ

Вар.: “Бўри қариса, куёнга ўйинчоқ бўлади”; “Мушук қариса, сичқонга ўйин бўлади”; “Қирғий қариса, чумчуққа эрмак бўлади”; “Қарчиғай қариса, чумчуққа майна бўлади”. Баъзи ёшлар қарияларни ҳурмат қилмай, менсимай, уларнинг ожизликларидан кулган чоғларида киноя қилиб шу мақолларни айтадилар.

БҮРИ ҚАРИСА ҲАМ, БИР ҚҲЙ ОЛАР КУЧИ БОР

Бу билан: “Қонхўр, золим одам қариса ҳам, ўзининг табиатидаги хунхўрлигини қилмай қўймайди. Э, бу қари-ку, қўлидан нима ҳам келарди, деб бепарво бўлиш ярамайди. У гарчи қариган бўлса ҳам кишига бирор зиён-заҳмат етказарлик ҳоли бор”, дейилмоқчи.

БҮРИНИ БҮРИЛИГИ УЧУН ЭМАС, ҚҲЙНИ ЕГАНЛИГИ УЧУН ЎЛДИРАДИЛАР

Мажозий маъноси: “Одамни шунчаки одамлиги учун эмас, кишиларга зиён-заҳмат етказгани, золим, қонхўр бўлганлиги учун жазолайдилар, ҳатто ўлдирадилар”, дейилмоқчи.

БҮРИНИ ЙҲҚЛАСАНГ, ҚУЛОҒИ КҲРИНАДИ

Бу – авлод-аждодларимизнинг ирим-сиримлари билан боғлиқ мақоллардан биридир. Ўтмишда кўчманчи чорвадорлар ўз қўйларига вақти-вақти билан ҳужум қилиб турадиган бўрининг номини тилга олишдан ҳазар қилардилар. Мажозий

маъноси: “Ёмон ниятни кўнглингга ҳам келтирма, тилингга ҳам олма, зеро бу ёмон ният ўзингга уриши мумкин”. Бировни йўқлаб турганда тўсатдан, қутилмаганда ўша одам кириб келганда ҳам ҳазил-мутоиба йўсинида шу мақолни айтадилар.

БҮРИНИНГ ЕСА ҲАМ ОҒЗИ ҚОН, ЕМАСА ҲАМ ОҒЗИ ҚОН

Бўрининг оғзи қаришқир бўлади. Шунинг учун уни “қашқир” деб ҳам атайдилар. Бўри доимо оғзини очиб, қизил тилини осилтириб юргани учун оғзи қондай бўлиб кўринади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси: Илгари хиёнат, жиноятлар қилиб, шунинг орқасида ёмон отликқа чиққан одам кейинчалик бу ҳунарини ташлаган бўлса ҳам, кишилар бирор хиёнат ё жиноятни “сен қилгансан” деб унга тўнкасалар, ноўрин айбланаётган кишининг ўзи айбдор эмаслигини билдирмоқ мақсадида шу мақолни айтади.

БҮРИНИНГ ТИЛИНИ БҮРИ ТУШУНАДИ

Вар.: “Илоннинг сирини илон билади, Қулоннинг сирини қулон билади”. Мажозий маъноси: “Қонхўр, золим, хиёнатчи, жиноятчининг тилини, мақсадини, сирини унинг ўзига ўхшаган одамларгина жуда яхши биладилар, бир сўзидан ё имо-ишорасиданоқ унинг нима демоқчи бўлаётганини дарҳол фаҳмлайдилар”, дейилмоқчи.

БҮРИНИНГ ҚУЛОҒИ ОВДА

Вар.: “Бўрининг ғарази – йиртмоқ”; “Бўрининг бир кўзи ухлоқ, бир кўзи уйғоқ”. Мажозий маъноси: “Душмanning нияти қора. У шу ниятига эришмоқ учун доимо пайт пойлайди, қулай имконият ахтаради. Сен унга нисбатан асло бепарво бўлма, хамиша соқ бўл, хушёр бўл!”, дейилмоқчи.

БҮРКНИ ТАШЛАБ БҮРИДАН ҚУТУЛИБ БҮЛМАЙДИ

Вар.: “Куён қопқони билан арслонни овлаб бўлмайди”. Мажозий маъноси: “Қучли душмани оғзига ҳозирлик ва кам, кучсиз қурол билан энгиб бўлмайди, пухта қуролланиш керак”, дейилмоқчи.

БҮРСИҚНИ УРГАН САРИ СЕМИРАДИ

Урган сари семириб кетаверадиган бўрсикнинг ўзига хос хусусиятини назарда тутиб, юқоридаги мақол билан: “Ҳаромтомоқ, текинхўр, тамаъгир одам гап эшитгани, танбёҳ егани, шарманда бўлгани сайин ўзининг ярамас одатини авжига чиқараверади”, дейилмоқчи.

БЎШ КЕЛГАННИ БЎРИ ЕР

Вар.: “Алвасти бўш келганни босади”. Мажозий маъноси: “Бўшанг, кўрқок, бетадбир, ғайратсиз бўлсанг, душманнинг чангалига тушиб, йўқ бўлиб кетасан. Кўрқма, асло бўш келма, жасоратли ва довюрак бўл. Шундагина ҳеч ким сени енга олмайди, сен енгасан”, дейилмоқчи.

БЎШ ОМБОРДАН – БОТМОН ҒАЛЛА

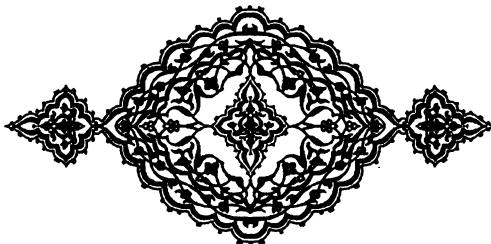
Бировга қуруқ ваъдалар бераверадиган, аммо ваъдасининг устидан чиқмайдиган, бировнинг “қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирадиган”, “сувга олиб бориб, суғормай олиб келадиган” ваъдабоз, алдамчи, айёр, зикна одамларга нисбатан киноя тарзида шундай дейдилар.

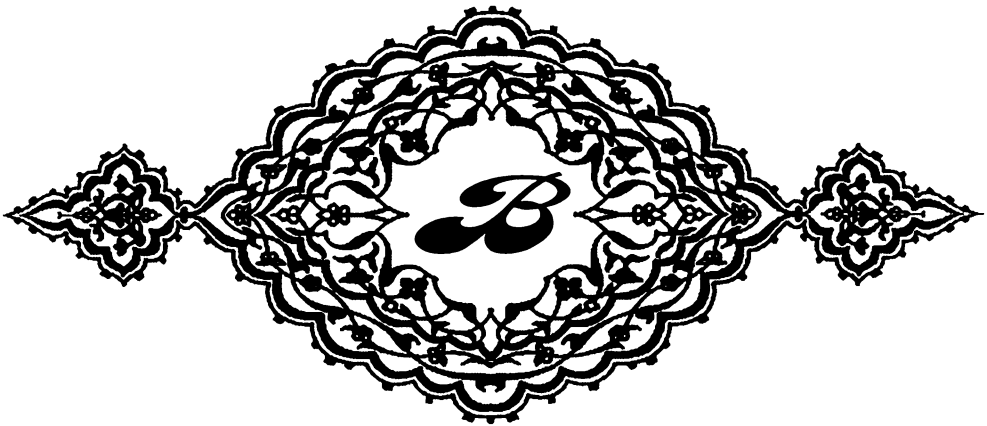
БЎШ ҚОП ТИК ТУРМАС

Бу – ўтмишда хизматкорлар тилидан бойларга, хўжайинларга қарата айтилган мақол бўлиб, “Қорни оч одам ишлай олмайди. Олдин унинг қорини тўйғаз, кейин иш буюр”, деган маънода қўлланилган. Вар.: “Кепак еган от югурук бўлмас”.

БЎЯЛГАН ТУХУМНИНГ ТАЪМИ БИР

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқимиз орасида юрадиган қуйидаги бир афсона билан боғлиқ: Бибиҳоним мадрасасини қураётган уста минора тепасида туриб, атрофга қарабди. Шунда амир Темурнинг ҳарам саройига кўзи тушибди. Қараса, Бибиҳоним шойи-атласга беланиб, сарой ҳовлисида товусдек товланиб юрган эмиш. Устанинг кўнглига: “Ох, хотининг бўлса, шундай бўлса экан! Маза-маза подшоларники-да...”, деган фикр келибди. Иттифоқо Бибиҳонимнинг ҳам назари устага тушиб, унинг кўнглидан ўтган фикрни авзойидан фаҳмлабди. Кейин дарров ўнта тухумни пиширтириб, ўн хил рангга бўятиб, канизагидан устага чиқазипти. Уста ҳам жуда нозиктаъб, зийрак, донишманд одам экан, шу заҳоти бунинг тагига етибди: “Оббо, Бибиҳоним мени фаҳмлабди-ку. Бу билан у: “Тухум бўялгани билан таъми бир бўлганидек, шойи-атласга белангани ё юпун кийингани билан ҳамма хотин ҳам бир-да”, демоқчи. Энди мени амир Темурга айтиб, ўлдиртиради” деб, қанот ясаб, учиб кетган эмиш...

ВАТАН ГАДОСИ – КАФАН ГАДОСИ

Вар.: “Ватансиз инсон – куйсиз булбул”. Халқимиз бу каби мақолларида Ватанни севиш, унга содиқ бўлиш зарурлигини уқдиради, униб-ўсган ерни ношуқурчилик қилиб ташлаб кетиш жуда ёмон ва хунук оқибатларга олиб боришини кўрсатади.

ВАТАНИНГ ТИНЧ – СЕН ТИНЧ

Бир туркум мақолларда Ватаннинг тинчлигини сақлаш, унинг даҳлсизлиги, озодлиги ва мустақиллигини таъминлаш, она-тупроқни душман оёғи остида топтатмаслик, вайрон бўлишига йўл қўймаслик, қўплашиб, бир ёкадан бош чиқариб, ёвга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш, бу йўлда ҳатто жонни ҳам аямаслик – Ватан олдидаги олий бурч эканлигини уқтирилади. Вар.: “Ватанга фалокат – ўзингга ҳалокат”; “Ватаннинг вайронаси – умрнинг ғамхонаси”; “Элинг омон бўлса – сен омон”; “Она-юртинг омон бўлса, Ранги-рўйинг сомон бўлмас”.

ВАЪДАГА ВАФО – МАРДНИНГ ИШИ, ВАЪДАСИЗ – СУБУТСИЗ КИШИ

Чин инсон ҳамиша ваъдасига вафодор бўлмоғи зарур. Бировга берилган ваъданинг устидан чиқмаслик – номардлик ва субутсизликнинг ўзгинасидир. Бирмунча мақолларда шу нарса ўз аксини топган: “Ваъда – тош девордан қаттиқ” (яъни, ваъда – тупроқ девордек ёгин-сочинга

бардош беролмай, емирилиб, нураб, йиқилиб кетувчи эмас, у бамисоли тош девордек мустаҳкам, чидамли ва бузилмасдир); “Отдан отнинг неси кам, Ўзи тарлон кўк бўлса, Эрдан эрнинг неси кам, Ваъдасига берк бўлса”; “Ваъда – вафоси билан гўзал”; “Эрман деганнинг ваъдаси – туз, Ваъдаси туз бўлмаса, умидингни уз” (туз – бу ерда “тўғри” деган маънода); “Ваъдага вафо синокли кунда синалади”; “Қуруқ ваъда – бўш омбор”; “Қуруқ ваъда – пуч ёнғок”; “Шўр сувда совун кўпирмас, Қуруқ ваъда қорин тўйдирмас”.

ВАҚ-ВАҚ ЭТАР ҚУРВАҚА, ЧУМОЛИДАН ДАМ КУТИБ

Вар.: “Чумолининг уйига қурвақа чивин сўраб келибди”; “Чумолидан қурвақа хайр сўрабди”. Мақолларда ишёқмас, дангаса кишилар кўпинча қурвақага, ишчан, меҳнатсевар кишилар эса чумолига ташбиҳ қилинади. Бу бежиз эмас, албатта. Мутахассисларнинг ёзишларича, кўп жону жондорлар, жумладан, қурвақалар қишга тайёргарлик қилмай, совуқ тушиши билан кавакларга кириб ётишди. Чумолилар эса қишда кун кечирish учун бутун ёз бўйи ўз инларига дон-дун ташийдилар. Бунда улар аҳил бўлиб меҳнат қиладилар, инларини озода сақлайдилар, йиққан дон-дунларининг яхши сақланишини кузатиб борадилар. Юқоридаги мақолларни ишёқмаслик, дангасалик оқибатида турмуш кечиришда қийналадиган, алоҳа мажбур бўлгач, бировдан бир нима сўраб, ёлворадиган одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

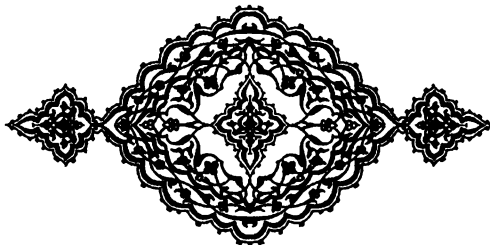
ВАҚТ ТОҒНИ ЕМИРАР, СУВ ТОШНИ КЕМИРАР.

Мазкур мақолни ўз қарилигидан, ҳолсиз, мадорсизлигидан нолийдиган, афсусланадиган одамга тасалли берганда: “Кўп хафа бўлаверманг, табиатнинг қонуни шундай, ўтган вақт, ўтган умр ҳар қандай бақувват одамни ҳам қаритади, ҳолдан тойдиради”, деган маънода айтадилар.

ВАҚТИНГ КЕТДИ – НАҚДИНГ КЕТДИ.

Инсон ҳаётида вақт энг қимматли нарса саналади. Кўпни кўрган ота-боболар мақоллар ва ҳикматли сўзлар воситаси билан вақтнинг ҳар бир дақиқасидан ниҳоятда унумли фойдаланишга, бирор дақиқани ҳам зое ўтказмасликка даъват этганлар: “Фурсатни ўтказдинг – ютқаздинг”; “Вақтдан ютдинг – бахтдан ютдинг”; “Вақтинг кетди – бахтинг кетди”; “Куннинг ғами – сахардан, Йилнинг ғами – баҳордан”; “Сахар турмоқ – саодатдир”; “Тонг турганга – тоза ҳаво, Кеч турганга – не раво?!”;

“Эрта турмоқнинг хислати кўп”; “Баҳор келди – наҳор келди”; “Келса баҳор, тургил сахар”; “Кун кўраман десанг, эрта тур”; “Эр киши эрта туради”; “Эрта турган эркакнинг бир ризки ортик, Эрта турган аёлнинг икки ризки ортик”; “Уч кун барвақт турган – бир кун ютар”; “Эрта турган – иш битирар, Кеч турган – кўп туртинар”; “Кеч ёт, эрта тур, Олти дастани ортик ур” (даста – ўғир дастаси); “Эрталабки иш – кўнгилини қилар хуш”; “Эрталабки муштан ҳам қайтма” (Эътикодий тушунгача кўра, эрталаб барвақт турган одамларга фаришталар ризк улашармиш. Шунинг учун: “Эрталаб вақтли туриб, биринчи галда эшигингни очиб кўй”, дея насиҳат қиладилар); “Вақт кетига қайтмас, сув кетига окмас”; “Вақт – учқур қуш”; “Вақт – ғанимат, ўтса надомат (надомат – пушаймон, афсусланиш, таассуф); “Вақт кутиб турмайди”; “Кун қайтар, замон қайтмас”; “Йўқолган олтин топилади, Йўқолган вақт топилмайди”; “Ёқут билан вақт топилмас, Вақт билан ёқут топилар”.

ГАВҲАР КЎП БЎЛСА, ҚАДРИ БЎЛМАЙДИ

Вар.: “Шакарнинг ози ширин”. Мажозий маъноси: “Хар бир яхши нарсанинг ҳам ози яхши, кадрли бўлади. Кўп бўлса кўнгилга уради, қадри кетади”, дейилмоқчи.

ГАДОЙ АРАЗЛАСА – ТЎРВАСИГА ЗИЁН

Вар.: Ғарибнинг қаҳри – жонига бало”. Мажозий маъноси: “Биров сенга бир нима бермоқчи бўлса-ю, сен у нарсани кам деб билсанг, менсимасанг, такаббурлик қилсанг, аразласанг, у одам бермайди қўяди, қайтага ўз ризқингни ўзинг қиясан, холос”, дейилмоқчи.

ГАДОЙГА ВИР ЭШИК ЁПИҚ БЎЛСА, БИР ЭШИК ОЧИҚ

Гадойни биров ҳайдаб чиқарса ёхуд бир эшик қулф бўлса, бошқа бир қанча эшик очик бўлади, ушалардан ризқини топиб кетаверади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси: “Бирор нарсага муҳтож бўлиб қолган одам сўраб борган одамидан рад жавобини олса-ю, бундан ҳафа бўлиб қолса, бошқа берадиганлар топилиб қолиши мумкин”, дейилмоқчи.

ГАДОЙНИНГ ХУРЖУНИ ТЎЛСА ҲАМ, КЎЗИ ТЎЙМАС

Бунда гарчи гадой мисолга олинган бўлса ҳам, бевосита гадойларга нисбатан эмас, балки унча-бунча нарсага, фойдага, мол-дунёга қаноат қилмайдиган, яна бўлсин, яна ҳам кўпайсин, деган

ниятда ўлган-тирилганига қарамай ҳаракат қилаверадиган одамларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: “Гадойга чорик берсанг, ямоқлигини ҳам тилайди”; “Гадой бир кечада неча бойир” (“ҳаёли билан”, демокчи); “Гадойга оқ халта ҳам бир, кўк халта ҳам бир” (“Пул, мол кўпайтириш пайига тушган одамга ҳалол ҳам бир, харом ҳам бир, чўнтаги тўлса бас”, дейилмоқчи); “Гадой олдида ёнчик кавлама” (“Ёнчик кавласанг, менга бераяптиёв деб ўйлаб, дарров сендан умидвор бўлақолади”, дейилмоқчи); “Гадой гадойни кўролмайди” (“Менга тегадиганини у илиб кетади”, деган ҳаёлга бориб); “Гадойнинг душмани – гадой”; “Гадой гадойга ҳайр қилса, худо шодиёнасини қоқар” (Илғари подшолар бирор ғалабага эришсалар, бу шодиёна шарафига ноғора-ю, карнай-сурнайлар чалинарди. Мазкур мақолда гадой дейилганда зикна, хасис одам назарда тутилган. Бундай одам бировга ўлақолса бир нима бермайди. Агар берса эди, худо шодиёнасини қоқиб юборарди, деб муболага қилинган).

ГАП БИЛМАГАН ОҒИЗДАН, ГАПИРОЛ-МАС ГУНГ ЯХШИ

Вар.: “Ғап билмаган – маърака бузар”; “Ғапи гапга ўхшамас, Оғзи гапдан бўшамас”; “Ғапи тўмтоқнинг – ўзи тўмтоқ”; “Ғапи сассиқнинг – ўзи сассиқ”; “Ириган оғиздан чириган гап чиқар”; “Сўз билганга – минг танга, Сўз билмаганга – ҳайф санга” деган мақоллар ҳам бор. Ғап билмаган одам дилидаги мақсадини бировга аниқ тушунтиролмайди, натижада биров

билан битадиган ишини ҳам битиролмайди. Бундан ташқари, гап билмаган, яхши-ёмон гапнинг фарқига бормайдиган, оғзи коски одам кўпчилик ўртасида сўзлаудек бўлса, ҳамманинг энсасини қотиради, ёлиқтиради, ғазабини келтиради, кайфиятини бузади. Шу боисдан: “Гапни гапир жойи билан, нонни егин мойи билан”, деб насиҳат қиладилар.

ГАП КЎП, КЎМИР ОЗ

Ўтмишда узундан-узоқ қиш кечаларида кўни-кўшнилар, ёр-дўстлар бир уйга йиғилиб, танча атрофига ўтириб олиб, гурунглашардилар. Шунда суҳбат ҳаддан ташқари чўзилиб кетса, уй эгаси ёхуд суҳбатдошлардан бири “ярим ҳазил, ярим чин” қилиб: “Етар энди, вақт ҳам алламаҳал бўлди, уй-уйларингизга жўнангиз”, деган маънода мазкур мақолни айтарди. Бу мақол асли “Гап кўп-ку, умр оз” шаклида бўлган бўлиши ҳам мумкин. Кейинчалик гап ниҳоятда чўзилиб кетган пайтда айтиладиган бўлган. Вар.: “Иш кўп, темир оз, Гап кўп, кўмир оз”; “Қиш ўчоғи тор, Тур уйингта бор!”.

ГАПДА ҚАНҚУВ ЁМОН, ДАРДДА САНЧУВ ЁМОН

(қанқув – кесатмоқ, пичинг қилмоқ). Вар.: “Пичир-пичирдан ўт чиқар”; “Сўзнинг ёмони – пичир, Дарднинг ёмони қичир”; “Сўзнинг ёмони санчик, Дарднинг ёмони – қўёнчик” (қўёнчик – тутқанок, эпипелсия). Халқимиз ўзининг кўпгина мақолларида сўзлаш одобига қаттиқ риоя қилиш зарурлигини уқдирган. Ўзаро пичирлашиб, ён-атрофдагилардан гап бекитиб, бировнинг орқасидан гапириш, ғийбат қилиш, шунингдек “юзингга кўзинг борми” демай, бировга кесатик, пичинг қилиб, санчиб-санчиб гапириш – ўтакетган ёмон одат. Халқ “тил учи”да сўзлашни ҳам қоралайди: “Кўз учиман кўзлама, Кўзинг зарар келар, Тил учиман сўзлама. Ўзингга зарар келар”.

ГАПИРГАНДАН ГАПИРМАГАН ЯХШИ-РОҚ, ГАПИРУВДИМ, БОШИМГА ТЕГДИ ТАЁҚ

Бир подшонинг соқов ўғли бўларкан. Уни ҳеч ким гапиртиролмас экан. Кунлардан бир кун подшо қаролларига: “Ўғлимни бир овга олиб чиқинглар, ёзилиб келсин. Зора шундан кейин гапирадиган бўлиб кетса”, дебди. Қароллар соқов болани олиб, овга жўнабдилар. Улар бир жойда кийикни отишаётганда, бола кийикка ачиниб: “Вой, отишяпти!” деб юборибди. Қароллар кийикни ҳам отмай, подшога суюнчиға югуришибди. Уйга

қайтгач, бола яна гапирмай кўйипти. Сабр косаси тўлган подшо аччилланиб, жаҳл устида ўғлининг бошига ҳассаси билан туширибди. Шунда ўғли: “Гапиргандан гапирмаган яхшироқ, Гапирувдим, бошимга тегди таёқ”, деган экан. Кейинчалик бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Ўринсиз гапирмаслик, ҳар бир нарсага аралашавермаслик, ҳар бир гапни ўйлаб гапириш зарурлигини уқдирмоқчи бўлганда шу мақолни қўллайдилар. Вар.: “Таъбга гапирган яхши, Индамаган – ундан яхши”; “Гапириб пушаймон егандан – гапирмай доғда қолган яхши”.

ГАПНИ ГАПИР УҚҚАНГА...

Бу мақолнинг тўлиқ варианты шундай “Гапни гапир уққанга, Жонни жонга сукқанга, Гапни гапириб нетарсан, Онаси бевақт тукқанга”. Мазкур мақолга “Онаси бевақт тукқан” ибораси сингдириб юборилган. Бунинг маъноси шундай: Одатда совлиқлар бир вақтда қочиб, бир вақтда – баҳорда кўзилайдилар. Аммо, бевақт қочиб қолган совлиқ кишида, яъни бевақт туғиб кўяди. Бу бевақт туғилган кўзини “ҳарамза”, “ҳаромзода” деб атайдилар. Мажозда аҳмоқ, ярамас одамни шу ҳарамза кўзига нисбат бериб, “онаси бевақт тукқан” деб атайдилар. Халқ юқоридаги мақоли билан: “Гапни уқадиган, жон қулоғи билан тинглайдиган ва илтимосингни рад этмайдиган одамга гапир. Ярамас, аҳмоқларга гапириб ҳам ўтирма, барибир уқдиролмайсан, гапинг зое кетади”, демоқчи бўлади. Бу фикрни қуйидаги мақоллар қувватлайди: “Ўғит бер – ўғит олганга. Насиҳат қил – қулоқ солганга”; “Ялқовга юк юклатма, Аҳмоққа ақл ўргатма”; “Аҳмоққа ақл ўргатиб бўлмас”; “Аҳмоқ ўзи билмас, Билганнинг сўзига кирмас”; “Дала-тузни сув олса – кўнғир фознинг тўшидан, Қулоқсизга сўз айтсанг – қулоғининг ташидан”; “Ит ялоғида банд бўлмас, Аҳмоқ қулоғида панд бўлмас”; “Телба қулоғида панд бўлмас, Кўйнинг оёғида банд бўлмас” (Одатда от, эшакнинг оёғини боғлайдилар-у, кўйнинг оёғига банд солмайдилар. Банд унинг бўйнида бўлади); “Аҳмоққа айтган билан гап уқмайди, Харсанга қоққан билан мих ўтмайди”; “Тошга ёмғир қор этмас, Аҳмоққа сўз қор этмас”; “Қорага совун қор қилмас, Аҳмоққа – насиҳат”; “Мўҳ-мўҳ деса кўй ҳам тушунмайди”, “Кўй-қўй” деса ҳам, аҳмоқ тушунмайди”; “Бир ақлсизга ақл бергандан – Қоф тоғини эгов билан ун қилган осон”; “Ақллига сўз айтсанг, уқиб олар, Аҳмоққа сўз айтсанг, ақлинг қолар”; “Ақллига сўз айтсанг, кўп кечикмай битади, Ақлсизга сўз айтсанг, сув тағига кетади”; “Оқма қулоққа айтсанг, оқиб кетар, Қуйма қулоққа айтсанг, қуйиб олар”; “Ёмонга айтган сонсиз сўзим, Келмасга йиғлаган эсиз кўзим” (бунда “келмас”

деганда ўлган одам назарда тутилган); “Ўликка йилаган эсиз кўзим, Нодонга сўзлаган эсиз сўзим”; “Сангровга айтган эсиз сўзим, Ёмонга қараган эсиз кўзим” (сангров – кар қулоқ).

ГАПНИ ОЗ СЎЗЛА, ИШНИ КЎП КЎЗЛА

Қуруқ гап гапиргандан кўра амалий иш қилиш зарурлигини, бу эса кишига фойдадан холи эмаслигини уқдирувчи бу сингари мақоллар кўп: “Тилинг сўзда бўлса ҳам, қўлинг ишда бўлсин”; “Тилинг сўзласин, қўлинг ишласин”; “Гап кўп жойда иш оз бўлур”; “Кўп гапиргандан кўп иш кутма”; “Қўл билан қилар ишни тил билан қилиб бўлмас”; “Гап билан шошма, Иш билан шош”; “Гап билан мактанма, Иш билан мактан”; “Сўз тўйғизмайди, Иш тўйғизади”; “Тилинг билан дов кўтаргунча, Ишинг билан донг кўтар”; “Гап билан ваъда берма, Иш билан далда бер”; “Хар кунги ваъзхонликдан – бир кун жонбозлик яхши”; “Кўп гапдан оз бўлса ҳам иш яхши”; “Мингта чиройли сўздан – битта хунук иш яхши”.

ГАПНИНГ ТАГИНИ ГАП ОЧАР

Вар.: “Гапни кавласанг, гап чиқар”; “Гапдан гап чиқар, чўпдан – хас”. Одатда кишига номаълум, сирли бўлган нарсанинг сабабини, асл моҳиятини бирор киши атайлаб ёхуд билмасдан айтиб қўйган сўз очади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, киши сўраб-суриштириб, гапнинг “тагини кавлаб”, ўзига мавҳум бўлиб келган нарсанинг тагига етиб олади. Мазкур мақолларни шундай ҳолларда айтадилар.

ГИЛАМ СОТСАНГ, ҚЎШНИНГГА СОТ – БИР ЧЕККАСИДА ЎЗИНГ ЎТИРАСАН

Мажозий маъноси: “Бирор нарсангни сотадиган ё бировга текинга берадиган бўлсанг, нотанишга, етти ёт бегонага эмас, ўз танишларингга, яқинларингга, кўни-кўшнингга сотганинг ё берганинг яхшироқ. Чунки улар бу нарсани ҳар бир кўрганда сени эслайдилар, сендан миннатдор бўладилар, вақти келиб ўша нарсангнинг фойдаси ўзингга ҳам тегиб қолади”, дейилмоқчи.

ГИНА – АДОВАТНИНГ ҚЎШНИСИ

“Бўлар-бўлмас нарсага бировдан гина қилиб, унга кек сақлаб юрма. Бундан икки ўртага совуқлик тушиши, ҳатто адоват, душманлик пайдо бўлиб, кўнгилсиз ҳоллар юз бериши ҳам мумкин”, дейилмоқчи. Кекчил бўлма, эпчил бўл”, деган мақол ҳам бор. “Гина қилган оғайнидан умид йўқ”. “Гинали дўст-адоватли душман”.

ГОҲ ПИРДАН, ГОҲ МУРИДАН

Пир – эшон, диний мазҳаб бошлиғи, диний раҳбар. Мурид – эшонга, пирга ихлос қўйиб, унга қўл берган одам, мухлис, шогирд. Одатда муридлар вақти-вақти билан эшоннинг хузурига келиб, у – бу нарса бериб кетишган. Баъзан муридлар бирмунча вақт келмай, ҳаяллаб кетсалар, эшон мурид овлаб борган – уларни ўзи излаб топган. Шунда мурид: “Ие, пирим, овера бўлибсиз-да” деса, эшон: “Ха, зиёни йўқ, келиб-кейтиш навбати гоҳ пирдан, гоҳ мурирдандан” деб, хижолатини яшириб қўяқолган. Ёши катта одам ўзидан кичик одамни ёхуд юқори мартабадаги одам ўз қўл остидаги одамни бирор сабабга кўра (масалан, у сафардан қайтиб келганда, бетоб бўлиб ётганда ва ҳоказо) кўргани келса-ю, мезбон бундан хижолат тортиб, ноқулай аҳволга тушса, мажозий маънода юқоридаги мақолни айтадилар. Вар.: “Замона охир бўлса, пир муридни ўзи излар”; “Гоҳ хўжадан, гоҳ фуқародан”.

ГУЛ БЎЛИБ ТУҒИЛИБ, САССИҚ АЛАФ БЎЛИБ ЯШАМА

Вар.: “Каптар бўлиб туғилгансан, Қарға бўлиб ўлма”; “Гўнқарга бўлиб минг йил яшагандан, Шер бўлиб бир йил яшаган афзал”. Булар билан: “Инсон боласи туғилганда пок бўлиб туғилади. Баъзилар ўз ҳаётлари давомида инсонийлик шаънига нолийқ ишларни қилиб, нопок бўлиб, одамлар ўртасида ёмон аталиб, шу ёмон ном билан ўлиб кетадилар. На тирикликда ва на ўлгандан сўнг эл-юрт орасида зигирча кадр-қимматлари бўлмайди. Сен бундай қилма, инсонийлик шаънига доғ туширма. Ҳамма қатори оқ бўлиб туғилгансан, қора бўлиб ўлма”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ГУЛ – ДАСТА-ДАСТА, ГУЛ БЕРМАГАН – НОКАСТА

Қадимий одатга кўра, гулзорга келиб, гул сўраган кишининг сўзини ерда қолдиришлик қаттиқ айб саналади. Мазкур мақолни бирор нарсаси ошиб-тошиб ётган бўлишига қарамай, сўраб келган одамга бермайдиган нокаста одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ГУЛ ТИКОНИН ЗАҲРИ ЁМОН, ҚИЗМОНАНДНИНГ ҚАҲРИ ЁМОН

Халқ наздида қиз деган ипакдай майин, ифбатли, ориятли, ширинсухан бўлмоғи зарур. Бундай қизларни “Пардали қиз – парига тенгсиз” деган

мақол билан мадҳ этадилар. Аксинча, қизларнинг қўпол муомалали, ориятсиз, шарттаки, “бетга чопар”, қаҳр-ғазабли бўлишини сира-сира ёктирмайдилар. Юқоридаги мақолда шу нарса ўз аксини топган.

ГУЛ ТИКОНСИЗ БЎЛМАС

Мажозий маъноси: “Хар қандай яхши нарсанинг ҳам бир ёмон томони бўлади, машаққатсиз роҳат йўқ”, дейилмоқчи. Вар.: “Тиконсиз гул бўлмас, Оғусиз – бол”; “Бол бор ерда – ари бор”; “Гул тиконсиз бўлмас, Сафо – жафосиз”; “Богистон кумрисиз бўлмас, Қизил гул – тиконсиз”; “Тиконсиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз ҳунар бўлмас”; “Гулга боқ – тиконни кўр, Ёрга боқ – жафони кўр”; “Гулни гул дерму киши, Гулнинг тикони бўлмаса, Ёрни ёр дерму киши, Ёрнинг жафоси бўлмаса”; “Гул тилаган хор жафосин чекар, кимки асал еса, ариса чақар” (хор – тикон); “Гулни севган – тиконига ҳам чидайди”; “Асални яхши кўрган – арисидан кўркмас”; “Гулчи бир гулни ўстиргунча юз тикон захрини тортади”; “Жафосиз вафо йўқ”; “Жафосини тортган – вафосини топади”.

*Топмадуқ гулранг жоми беҳумор, эй богбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.*
(Навоий)

*Дедимки, рақибимни қошингдин кўтар, айтур:
Бир гул қони ким, олдида юз хор топилмас.*
(Лутфий)

*Хар шакарнинг талхи бордур, ҳар тиконда гул
битар,
Хар гаминг бир шоди бор, беҳуда, эй жон, гам ема.*
(Сайёдий)

*Тикансиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз ҳунар
бўлмас,
Риёзат тортмагунча ёр васлига этиб бўлмас.*
(Машраб)

ГУЛСИЗ БУЛБУЛ – УНСИЗ БУЛБУЛ

Мажозий маъноси: “Ёрсиз киши чеҳраси очилмай, ўйнамай-кулмай, доимо ғамгин бўлиб юради”, дейилмоқчи. Вар.: “Гул очилмаса, булбул сайрамас”; “Хар ким беёрдир – бемордир”.

ГУМОН ИМОНДАН АЙИРАР

Вар.: “Гумон дўстни дўстдан ажратар”; “Гумондор кўнгилдан гумон аримас”; “Гумонсираган – ҳадиксирар”. Маъноси: Агар киши бировдан гумонсираб қолса, унга бўлган имон-ишончини йўқотади. Шунинг учун бировдан, айниқса ўз яқинларидан, ёр-дўстларидан бўлар-бўлмасга, бесабабдан-бесабаб гумон қилавериш яхши эмас”, дейилмоқчи.

*Эллар ҳой, Мажмун тоғнинг
Бошидан туман кетмасмиш.
Шубҳага мойил бўлганнинг
Кўнглидан гумон кетмасмиш.*

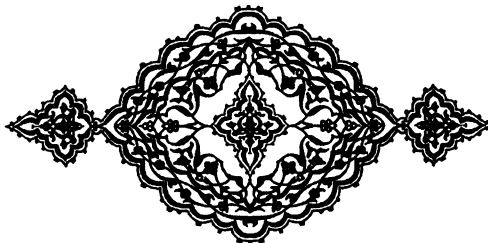
(Махтумқули).

ГЎШТ ОЛИШНИ БИЛМАЙМАН, ЁҒ-ЁҒИДАН КЕСИБ БЕР

Бу мақолни айёр, анойи, муғомбир одамларнинг тилидан айтилган ва шундай одамларга нисбатан истехзо, киноя тарзида қўланади.

ГЎШТ СУЯКСИЗ БЎЛМАС, ШОЛИ – КУРМАКСИЗ

Вар.: “Буғдой ичида қорамуғи ҳам бўлади”. Қорамуғ – буғдой орасида ўсадиган бир гиёҳ, унинг дони аччиқ, тахир бўлади. Агар териб ташланмаса, унни ҳам аччиқ ва тахир қилиб қўяди. Мазкур мақоллар: “Хар қандай яхши нарсанинг ҳам бир камчилиги бўлади ёхуд яхши одамлар орасида ёмон одамлар ҳам бўлади”, деган маънода қўлланилади.

ДАВЛАТ – ОҒИЗ БИРЛИКДА

Давлат – бу ерда “бойлик, омад, муваффақият, бахту иқбол” деган маънода келтирилган. Мазкур мақол билан: “Хоҳ оилада бўлсин, хоҳ жамоатда бўлсин, бир ёқадан бош чиқазиб, бир оғиздан сўз чиқазиб, иттифоқ бўлиб, бир-бирини тўғри тушуниб, бир-бирини қўллаб-қувватлаб, иноқликда иш кўриш – катта давлат, муваффақият негизи”, дейилмоқчи.

ДАВЛАТ ҚУШИ ҚЎНСА ЧИВИН БОШИГА, СЕМУРҒ КЕЛАР КУНДА УНИНГ ҚОШИГА

Афсонавий тушунчага кўра, қадим замонларда агар подшо ўлиб, юрт подшосиз қолса-ю, унинг меросхўри, яъни фарзанди бўлмаса, “давлат қуши” деб аталмиш бир қушни бирор ердан учириб юборарканлар. Бу қуш учиб бориб кимнинг бошига қўнса (у одам бойми, камбағалми, эркакми, аёлми, каттами, кичикми, кўрми, қарми, соқовми, чўлокми ва ҳ.к. бундан қатъий назар), ўша одамни олиб келиб, юртга подшо қилиб қўярканлар. Семурғ – Қоф тоғида яшовчи деб фараз қилинган афсонавий қуш. Уни “Анқо” деб ҳам атаганлар. Юқоридаги мақол билан мажозан: “Агар киши бирор амалга минса ё катта бир бойликка эга бўлиб қолса (у жисмоний ё ақлий тарафдан заиф бўлишидан қатъий назар), ҳамма (ҳатто ундан жисмонан ва ақлан катта, ақлан устун бўлганлар ҳам) унга келиб бош эгади, бўйсунди, фармонияга мунтазир бўлиб туради”, дейилмоқчи. Вар.: “Олти яшар отта минса, Олтмиш яшар салом берар”.

ДАВЛАТ ҲАМ – ЭГИЗ, МЕҲНАТ ҲАМ – ЭГИЗ

Бунда ҳам давлат – “бойлик, омад, муваффақият, бахту иқбол” маъносида, “меҳнат” эса “машаққат, ғурбат, омадсизлик, бахти қаролик” маъносида келтирилган. Кишилар: “агар одамга бир омад келса, устма-уст (яъни, эгиз-эгиз, қўшалок-қўшалок бўлиб) келаверади, агар одам машаққатга, омадсизликка йўлиқса, кетма-кет йўлиқаверади”, деган тушунчада бўлганлар. Мазкур мақол ана шу тушунчанинг маҳсулидир. Аслида эса, баъзи одамларда бўлиб турадиган бу ҳол – ҳаётий қонуният эмас, балки тасодифий ҳолдир.

ДАВРАДАН ЖИМ ЧИҚИБ КЕТГАН ҲАМ – ДОНО

“Бирор жанжалли суҳбат даврасида гапга аралашмай, ўз бошига ўзи галва орттирмай, жимгина чиқиб кетган киши ақлли, доно одамнинг ишини қилган бўлади”, дейилмоқчи.

ДАВРИНГ КЕПТИ – СУР БЕГИМ, ДАВРОНИНГ КЕПТИ – УР БЕГИМ!

Ўтмишда бу мақолни “қамчисидан қон томадиган”, ўз қўл остидаги хизматқорларни уриб, сўкиб, қон қақшатадиган бек, ҳоким ва амалдорларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.

ДАДАМ БЕРАДИ ЧОЛЛАРГА, ЧОЛЛАР ЯХШИ БОЛЛАРГА

Илгари қизларни жуда ёш пайтидаёқ хали балоғатта етмасиданоқ катта қалин эвазига эрга (аксарият пулдор чолларга бериб юбориш, аниқроқ қилиб айтганда сотиш ҳоллари кўп бўларди. Тўққиз ёшга тўлган қиз балоғатта етган ҳисобланарди. Бу ҳодиса бирмунча мақолларнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Масалан: “Дарё тошса кенг бўлади, Қиз ўн бешдан ошса, ҳайвон билан тенг бўлади”, деган мақол ҳам мавжуд эди. Қизни узатаётганларида унинг рози-норозилиги билан ҳисоблашиб ўтирмасдилар, “қизлар турмушга чиқаётганда шунақа кўз ёши қилаверадилар-да” деб, уларни мажбуран узатиб юбораверардилар. Бу фикрга қуйидаги мақоллар далил бўла олади: “Йиғлаб-йиғлаб эрга борар, Қиздан айёр қайда бор?!”, “Тугунчасин тугиб турган тайёр қиз, Йиғлаб-йиғлаб эрга борар, айёр қиз”. Хотин-қизларга нисбатан бундай нотўғри муносабат натижасида ҳаётда кўплаб кўнгилсиз воқеалар, фожиялар содир бўлган. Айниқса тенгсиз никоҳ натижасида минг-минглаб ёш қизлар майиб бўлиб қолганлар, айримлари эса ҳар хил касаликларга мубтало бўлиб, ҳаётдан бевақт кўз юмганлар. Бундай ноҳақлик ва адолатсизлик дастидан зор-зор йиғлаган хотин-қизлар ўз оғзаки ижодларида, айниқса қўшиқ ва мақолларида ўзларининг оғир қисматларини ёрқин ифода этганлар: “Этагимми, энгимми, Ўша менинг тенгимми?!”, “Ўн тўртимда хотин бўлдим, Ўттизимда ўтин бўлдим”; “Хотин – ўттиздан сўнг ўтин”; “Аввал эдим гул тувак, Охир бўлдим ит тувак”; “Аввал эди гул тувак, Отиб урди – кул-кумак”; “Оғзимда ошим, Кўзимда ёшим”; “Сиртим бутун, Ичим тутун”; “Лабим кулгида, Ичим куйгида”.

*От боғладим хариға,
Харидан ҳам нариға.
Отам мени сотдилар,
Ўзидан ҳам қарига.
Оқ милтиқ, қора милтиқ,
Отган отам, ёр-ёр.
Ўз қизини ёт кўриб,
Сотган отам, ёр-ёр.
Араванинг тазида
Бир боғ похол, ёр-ёр.
Қуёв поччам сўрасанг,
Пахмоқ соқол, ёр-ёр.*

(Халқ кўшиғи).

Қизлар ўз тенг-тушлари билан турмуш қуришни орзу қилганлар: “Чолнинг кулчасидан йигитнинг қамчиси яхши”.

Халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари ўз мақолларида иқтисодий манфаатлар йўлида ёш қизларни сотишдек ярамас ва шармандали одатни қаттиқ қоралаганлар, унинг аянчли оқибатини кўрсатганлар: “Эрта пишган олма эрта чирийди”; “Бот очилган гул бот сўлийди”.

ДАЛАНИНГ КЎКИГА ИШОНМА, ОДАМНИНГ – ПЎКИГА

Вар.: “Кўкини кўриб, кўксингни керма”. Маъноси: “Экиним кўм-кўк бўлиб ўсаяпти-ю, деб унинг кўкига ишониб, шу билан мақтаниб юрма. Ҳосил унинг кўкига боғлиқ эмас. Бепарво бўлиб юрмай, экинингга қайта-қайта ишлов беравер, шундагина кутган ҳосилингни ола оласан дейилмоқчи.

ДАМАЧИНИНГ ҚОВУНИНИ ЕМАБСИЗ – ДУНЁГА КЕЛМАБСИЗ

Дамачи – Тошкент яқинидаги (ҳозирги Зангиота туманидаги) қишлоқ. Қува анори, Варганза узуми, Марғилон турпи, Оқкўрғон анжири билан қадимдан машҳур бўлгани каби, Дамачи ширин-шакар қовунлари билан машҳур эди. Юқоридаги мақолни кўпроқ дамачилик дехқонлар қовун сотаётганда ёхуд ўз қовунларини бировга таърифлаганда айтардилар.

ДАНГАСАНИНГ ИШИ БИТМАС, ЁЗ КЕЛСА ҲАМ ҚИШИ БИТМАС

Халқимиз ўзининг бир қанча мақолларида ишёқмаслик ва дангасаликни, ялқовлик ва эринчоқликни энг ёмон иллат сифатида қаттиқ қоралайди, ишламай-қучламай, бекор лақиллаб юрвчи шахслар устидан кулади, ишёқмасликнинг оқибати ёмон бўлишини кўрсатади: “Ялқовнинг ёви – юмуш”; “Ялқовга булут сояси ҳам – юк”; “Дангасага остона тепа бўлиб туюлади”; “Эринчакнинг оғзини ит ялайди” (“Эринчак овқатлангач, лаби-лунжида қолган юки-юрушини ит келиб яласа, “Тур кет!” дейишга ҳам эринадиди”, дейилмоқчи); “Арғумоғим жиртак отди, Лойни кўриб таппа ётди”; “Дангасанинг важи кўп, оҳангизнинг авжи кўп”; “Ўтлоқда бедана кўп, дангасада баҳона”; “Шотининг поғонаси кўп. Ялқовнинг баҳонаси кўп”; “Ишёқмасга – ич оғриғи баҳона”; “Ўроқчининг ёмони ўроқ танлар” (“Ҳарна вақт ўтса-ю, камроқ ишласам, деган мақсадда ўроқ танлайди”, дейилмоқчи). “Ишёқмас мардикор кетмон танлар”; “Ёмон косиб бигиз танлар”; “Туяқушга “уч” десалар, “мен туяман” дебди, “бўлмас юк кўтар” десалар, “мен қушман”

дебди; “Ялқов хотинга боласи борлиги – баҳона” (Одатда хотинлар бирор ерга – тўйга, зиёфатга, маъракага борсалар, кўпинча (айниқса ёш болалар) ўз болаларини ҳам бирга олиб борадилар. Агар борган ерлари қариндош-уруғлари ё яқин таниш-билишлариники бўлса, хизмат қилишлари, уй эгасига кўмаклашишлари керак бўлади. Бу мақолда: “Шундай пайтда ялқов хотин боласига қараган бўлиб, ўзини ишдан олиб қочади”, дейилмоқчи); “Ишэкмасга гап юкмас”; “Эринчак эшикка чиқса, от ёллайди” (“Яқингина ерга ҳам пиёда боргиси келмай, пул бериб, от ёллайди”, дейилмоқчи).

“Эринчакнинг дўпписи ерга тушса, пул бериб олдиради”; “Ялқовнинг кўли кўйнидан чиқмас”, “Эринчакнинг кўли етмас, кўли етса ҳам иши битмас”; “Эринчакнинг кўли қисқа, эринмагanning – йўли”; “Ялқов ётиб буюрар”; “Ялқов ўтирган ерида ўтин ёради”; “Кўли билан қовға юлмаган – оғзи билан ўроқ ўради”; “Ялқов ётолмайди, ётса туролмайди”; “Эринчак ирганиб тургунча, сигир саккиз тўйиб, хўкиз тўққиз тўяди”; “Эринчак экинчидан – эринмаган машокчи ўзибди” (машокчи – ғалла ўриб-йиғиб олинган майдонда ерга тўкилиб қолган дон-дунни битталаб териб олувчи); “Қамчилатган югурук эмас” (ўзи хошлаб, ўзи билиб, дарров у-бу ишга чакқонлик билан қиришиб кетақолмай, ҳадеб гапиртираверадиган, “уни қилгин-буни қилгин”, деб қисташга мажбур қиладиган ишловчи эмас”, дейилмоқчи); “Қашангни қамчиламаса, юрмас” (қамчилаб турмаса юрмайдиган отни “қашанг” дейдилар); “Эринчакнинг эртаси кўп”; “Дангасанинг гапидан бол томади”; “Гап десанг – қоп-қоп, Иш десанг олатоғдан топ”; “Гап десанг – қоп-қоп, Иш десанг бетоб”; “Дангасага иш буюрсанг, отангдан яхши насихат қилади”; “Ўтмайдиган қиш борми, Битмайдиган иш борми?!” (бу мақол дангаса тилидан айтилган бўлиб, дангасанинг ўзига қарата киноя тарзида қўлланилади); “Ёз бор, қиш бор, Дангасада на иш бор?!” (бу мақол дангаса тилидан айтилган бўлиб, дангасанинг ўзига қарата киноя тарзида қўлланилади); “Ёз бор, қиш бор, Дангасада на иш бор?!”; “Ишликнинг иши битар, Ишсизнинг кунни ўтар”; “Иши йўқ ит суғорар” (Одатда отни, эшакни, сигирни ва б. суғорадилар-у, аммо ҳеч вақтда итни суғормадилар. Мазкур мақол билан “Фойдали иш қилишдан ўзини олиб қочадиган, эринадиган одам зерикиб, нима қиларини билмай, қаёқдаги бўлмағур, кераксиз, фойдасиз нарсалар билан машғул бўлади”, демоқчи бўлганлар). “Иши йўқ эшак хуркитар”; “Иши йўқ чивин тутар”; “Иши йўқ иш топар – иштон солиб, бит боқар”;

“Эрмаги йўқ энасиникида сигир соғар”; “Эринчак, эринчакка отасининг соколи – ўйинчок”; “Ишсиз – иягин укалар”; “Ишчан келса – иш битар, Ялқов келса – иш йитар”; “Ишсиз келиб, ишликни ишдан кўяр”; “Ишчан ерни яшатар, Ялқов ерни қақшатар”; “Ишчанни ишга чақир, Ишэкмасни ошга чақир” (ишчан одамни ишга чақирсанг, у ишингни қойил қилиб бажариб беради. Бундан сен ҳам хурсанд бўласан, унинг ўзи ҳам. Дангаса эса ишни хушламайди, бирор иш буюрсанг, эринади, энсаси қотади, бир тўққиз баҳона қилади, қайтага ўзининг дилинг ғаш бўлгани қолади. Шунинг учун дангасани тайёр ошга чақирсанг чақир-у, аммо ишга чақира кўрма, дейилмоқчи). “Иш деса – айёр, Ош деса – тайёр”; “Тайёрга айёр”; Иш деганда – нофармон, Ош деганда – жон қурбон” (нофармон – бўйсунмовчи, итоат қилмовчи); “Иш деса – оғрийди ошиқ-мошиғим, Ош деса – тайёр катта қошиғим”; “Қули-қули ош қули, Иш десанг, оғрир бош-қули”; “Ош деса – қулт-култ, Иш деса – қилт-қилт”; “Ош деса – чопар, Иш деса – қочар”; “Ош десанг – ботир, Иш десанг – ётур”; Ошга қўноқ, Ишга нўноқ”; “От бўлсанг-у, қишнамасанг, Одам бўлсанг-у ишламасанг” (бу ўтакетган ялқов, ишэкмаснинг тилидан айтилган); Ишчан тилаги – тонг ота қолса , Эринчак тилаги – кун бота қолса”; “Аҳмоқ кулгига тўймас, Ялқов – уйкуга”; “Ош бўлса-ю, иш бўлмаса, Ёз бўлса-ю, қиш бўлмаса”; “Кунда-кунда тўй бўлса, Ҳафтада ҳайит бўлса, ўртада бир кун бўлса, У ҳам жума бўлса” (илгари жума дам олиш кунни ҳисобланган. Бу кейинги икки мақол ҳам ялқов, дангасалар тилидан айтилган бўлиб, уларга нисбатан киноя, истеҳзо тарзида қўлланилади); “Ҳаёсизга ҳар кун – ҳайит”; “Орсизга – олти кун ҳайит”; “Ишчанга йилда байрам, ялқовга кунда байрам”; “Ишчан бахтин ишдан излар, Ялқов бахтин кишидан излар”; “Ишэкмасга – ит бокмас”; “Бекорчидан худо безор”; “Хушэкмасни Худо хушламас”; “Бекор, бекорнинг қилмиши – озор”; “Ялқов элга ор келтиради”; “Эринчак элга сиғмас, Пушаймон жойига тушмас”; “Эринчакни эл суймас”; “Эринчакни эр олмас”; “Эринчок қиз эрдан қолар”, “Қизнинг анқовидан сақласин, Ўғилнинг ялқовидан”; “Отнинг ёмони – суринчак, Одамнинг ёмони – эринчак” (суринчак – қоқилувчан); “Ялқов – ўзига ёв”; “Ялқовнинг оши – ёвғон”; “Ётар курсоққа – ёрти нон”; “Ётган хўкизга ем йўқ”; “Дангасанинг косаси оқармас”; “Ишэкмас – роҳат топмас”; “Эринган икки ишлар, Охири бармоғин тишлар”; “Ялқовликни бозор олмас, Бозор олса ҳам мазор олмас”; “Эринчоклик – бошга бало келтирар”; “Дунёда ким ўлади – бир

кўнгилак, бир эринчак” (Кўнгилак одам ҳар ким нима деса, шуни қилавериб, ҳолдан тойиб ўлади. “Эринчоқ одам эса меҳнат қилмай, маблағ топмай, кишиларнинг кўлига қарам бўлиб, муҳтожликда ўлиб кетади”, деган маънода муболага қилинган); “Ишчанлик тўрға тортар, Ялқовлик гўрға тортар” (ишчан одам эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, ҳар ерга борса, уни иззат-ҳурмат қиладилар. Тўрға тақлиф этадилар. Ялқов, ишқмас, дангасалар эса эл кўзига ёмон кўриниб, хор-зорликда яшаб, дунёдан ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетадилар”, дейилмоқчи); “Ялқов боймас, суқ семирмас”; “Ғайратлининг оғзи мой, Ғайратсизнинг холи вой”; “Бахт ялқовга бегона”; “Дангаса дамин есин, Ишлашнинг гамин есин”; “Дангасага раҳм қилсанг, дангаса кўпаяр”; “Ишқмасни қолдирма, Обрўйингни олдирма!”.

ДАРАХТ БИР ЖОЙДА КЎКАРАДИ

Бу мақол билан: “Ҳаётингни ўтказиб турган ерининг шарт-шароитига кўник. Агар бу шарт-шароитларни ёқтирмай, иссиқ ўрнингни ташлаб, яхшироқ ерни қидириб кетсанг, барибир кадр-қиммат топа олмайсан. Ўз еринга қаноат қилсанг, бора-бора камолга етасан, шундайликча қолиб кетмайсан, биринг икки, ёмонинг яхши бўлади”, деган маънода насихат қиладилар.

ДАРАХТ КЕСУВДА АРРА-БОЛТА ДЎСТ БЎЛУР

Мажозий маъноси: “Ёмонлар бир-бирларига зид, рақиб бўлиб юрсалар ҳам, кези келиб бирор ганимат ўлжа топилиб қолса, уни ўзлаштириш мақсадида бир-бирлари билан иноқлашиб, бир-бирларига кўмаклашадилар”.

ДАРАХТ СОП БЕРМАСА, БОЛТА КЕСОЛ-МАС

“Дарахтнинг ўз ёғочи болтага соп бўлиб, тагидан қулатгани каби юрт ичидан чиққан сотқин душманга сир-асрорни маълум қилиб, юртнинг душман томонидан забт этилишига кўмаклашади”, дейилмоқчи. Вар: “Ёғочнинг понаси ўзидан бўлади” (Бунинг тўғри маъноси шуки, ёғочнинг ўзидан чиққан пона ўзини ёришларига ёрдамлашади).

ДАРД БОШҚА, АЖАЛ БОШҚА

Касалга чалинган одамга шу мақол билан далда ва тасалли берадилар, унга умид бахш этадилар. Вар: “Иссиқ жон бедард бўлмас”; “Дард берган – дармон ҳам беради”; “Дард – меҳмон, тана – кўрғон”.

ДАРДАН ҚУТУЛИШ ОСОН, ДАТДАН ҚУТУЛИШ ҚИЙИН

Киши бирор дардга йўликса, дори-дармон қилиб, ундан қутулиши мумкин. Аммо кишига дат (яъни, доғ, ёмонлик доғи) тегса, ундан қутулиши қийин, аксарият ҳолларда ўла-ўлгунча қутулолмайди.

ДАРДИ БОРНИНГ ДАРМОНИ ЙЎҚ

Дардга чалинган кишининг оғир аҳволини ифода этувчи бу мақолнинг бир қанча варианты бор: “Дард келганда дармон кетар”; “Боши оғриганга – олам қоронғу”; “Дунёда ким ғариб? – Дардли ғариб”; “Оғринг қаерда бўлса, жонинг ўша ерда”; “Оғриган жойдан қўл кетмас”; “Касалга асал ҳам бемаза туюлади”; “Кексаликда ёпишса касал, На буламик ёқар, на асал” (буламик – болалар истеъмол қиладиган нимтатир ҳолвайтар); “Оғрик атонни чўқтирар” (атон – бичилган туя. Бундай туя бошқа туялардан кучли бўлади. Мазкур мақолда: “Касаллик ҳар қандай зўр, кучли одамнинг ҳам холини танг қилиб, дармонсизлантириб қўяди”, дейилмоқчи); “Дармони йўқнинг – армони кўп”; “Дард тортмаган – оғрикни билмас”; “Дард кетганда уйку келади”; “Дард дармон билан тарқалади”.

ДАРДИМ БОР – ДАРДКАШИМ ЙЎҚ, ҒАМИМ БОР – ҒАМКАШИМ ЙЎҚ

Бир нарсадан қийналиб турган, аммо ёрдам қилувчиси бўлмаган одам ўз аянчли ҳолидан зорланганда шу мақолни кўллайди.

ДАРДИНГ БЎЛСА БЎЛСИН, ҚАРЗИНГ БЎЛМАСИН

Ўзи меҳнат қилмай, ўз тирикчилиги учун зарур бўлган моддий неъматларни ўзи ишлаб топмай бировдан тама қилиш, тилаш, қарз сўраш, бировга ялиниб кун кўриш, бировнинг ҳисобига яшаш – ўтакетган ёмон одат ва текинхўрликдир. Бирмунча мақолларнинг ғоявий мазмуни ана шу нарсага қаратилган: “Олимсоғинг бўлса бўлсин, Беримсоғинг бўлмасин”; “Аччиқликда мурч аччиқ, Мурчдан ҳам бурч аччиқ” (бурч бу ерда “қарз, қарздорлик” маъносида ишлатилган); “Қарздорлик – қаҳри худо”; “Қарз берувчи – арслон, Қарз олувчи – сичқон” (Бу мақолда қарз берувчи одам мардлик тимсоли бўлмиш арслонга, қарз олувчи одам эса пасткашлик, тубанлик, текинхўрлик тимсоли бўлмиш сичқонга ташбих қилинган); “Қарзинг кўи бўлса, мурғ мусаммо е!” (Бу мақол билан ўз ҳолига, имкониятига яраша иш кўрмайдиган, қарзга ботиб кетган

бўлса ҳамки, катта-катта ейдиган одамнинг устидан: “Қарзинг кўп бўлса, парранда гўшти е, яъни яна ҳам кўпроқ ҳаражат қилавер”, деган маънода истехзо билан куладилар); “Бурчи кўпнинг – бурди йўқ” (Бурчи, яъни қарзи кўп одамнинг бурди бўлмайди. У ҳар кимдан озми-кўпми қарз олаверади-да, вақтида тўлай олмай, ёлғон гапириб, ваз-қорсонлар қилавериб, ахири сўзининг бурди кетиб, беобрў бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Қарздорнинг чўнтаги ёлғонга тўла”; “Қарздорнинг ёлғони чўнтагида болалайди”; (чунки у “бугун бераман, эрта бераман” деб алдайверади, галга солаверади); “Қарз, қарзни бериш – фарз”; “Қарз олиб тўйингандан, оч ётиб ухлаган яхши”. Бу каби мақоллари билан ота-боболар бировдан мумкин қадар қарздор бўлмастикни, ўзига ва болачакасига керакли нарсаларни ўзи меҳнат қилиб топиши зарурлигини уқтирганлар.

ДАРДСИЗГА ДАРДИНГНИ АЙТМА

Вар: “Боши оғримаганнинг қошида “бошим оғрияпти” дема”. Булар билан: “Бировга дард-ҳасратингни айтавериб, унинг тинчлигини, кайфиятини бузма. Айтганинг билан барибир фойдаси йўқ. Аксинча, унинг энсаси қолади, сендан ялқийди, ўзини олиб қочишга ҳаракат қилади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ДАРЁ СУВИНИ БАҲОР ТОШИРАР, ОДАМ ҚАДРИНИ МЕҲНАТ ОШИРАР

Меҳнат – инсон ҳаётининг асосий мазмуни, моддий манбаи ва саломатлик гаровидир. Шу боисдан кишилар меҳнатни қадрлайдилар, улуғлайдилар, ёш бўғинларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялайдилар. Жаҳондаги барча халқлар сингари, ўзбек халқининг мақолларида ҳам меҳнат ва меҳнатсеварлик ғояси марказий ўринлардан бирини эгаллаган: “Обрўнинг онаси – меҳнат, отаси – саъйи-ҳаракат”; “Одамни иш танитади”; “Одамнинг баҳоси – қилган иши билан ўлчанади”; “Юк кўтарган – юзага чиқар”; “Юк кўтарганининг юзи ёруғ”; “Ишсеварни эл севар; “Интилган – элга ёқар”; “Меҳнатдан дўст ортар, Ғийбатдан – душман”; “Ота уруғи бирлаштирмас, Меҳнат йўриғи бирлаштирар”.

ДАРЁ ТЎЛА СУВ БЎЛСА ҲАМ, ИТ ТИЛИ БИЛАН СУВ ИЧАДИ

Мажозий маъноси: “Бахил одам ҳар қанча бойиб, мол-дунёга мўлиқса ҳам, зикналиғи қолмайди. Еса, ичса, мол-дунёси тугаб қолаётгандек, ўзгалар

у ёқда турсин, ўзидан ҳам қизғанади, ҳасисона кун кечиради”, деган маънода ҳасис, бахил ва зикна одамларга қарата аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ДАРОМАДГА ҚАРАБ – БУРОМАД

Даромад – кирим. Буромад – чиқим, сарф-ҳаражат. Бу мақол билан: “Киримингга қараб чиқим қил, ўз ҳолингга яраша иш кўр. Киримингнинг мазаси бўлмаса-ю, чиқимни катта-катта қилиб юборсанг, кейин ўзингга кийин бўлади”, дейилмоқчи.

ДАЪВОГАР СУСТ БЎЛСА, ҚОЗИ – МУТТАҲАМ

Мақолнинг тўғри маъноси шундай: Ўз манфаати йўлида бировнинг устидан атайлаб тухмат қилиб, қозининг олдига даъво қилиб борувчи одам унинг оғзини мойлайди-да, битишади. Қози бу муттаҳам даъвогарга шайтонатли, шаърий хийлаларни ўргатади. Мудофаага ўтилганда, тухмат қилувчи даъвогар қози ўргатган гапларни айта олмай, сусткашлик қилади. Натижада сир ошкор бўлиб, қози уялиб, муттаҳам бўлиб қолади. Мазкур мақолни мажозий маънода шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

ДАЪВОГАРИНГ ПОДШО БЎЛСА, АРЗИНГНИ АЛЛОҲ ЭШИТСИН

Вар.: “Даъвогаринг шох бўлса, Кимлар тинглар арзингни?!”; “Даъвогаринг хон бўлса, дардингни Аллоҳ берсин”; “Буйруқчи сен бўлсанг, Аллоҳ эшитсин арзимни”; “Даъвогаринг қози бўлса, додингга ким етсин?!”; “Даъвогаринг қози бўлса, дардингни Аллоҳга айт”; Ўтмишда ҳукмрон табақалар, айниқса порахўр ва инсофсиз қозилар қутуриб, меҳнатқаш халқни ҳар томонлама қаттиқ жабрлар эдилар. Мазлумлар эса ҳеч кимдан нажот топа олмасдилар. Юқоридаги мақолларда ана шу ҳақ-ҳуқуқсизлик ўз ифодасини топган.

ДАҲСАР ТАРИҚ, СИСАР ҲАЙҚИРИҚ

Даҳсар – асли д а ҳ с и р (эски форс тилида д а х с а р), оғирлик ўлчови бирлиги бўлмиш “сир”нинг ўн қарра кўп микдори. Сир Эронда 75 граммга тўғри келади. Бухоро, Самарқанд ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари ҳамда вилоятларида ботмоннинг тўртдан бир қисмини ташкил қилган. Сисар – даҳсарга нисбатан уч ҳисса кўп микдор. Юқоридаги мақол эккан озгина таригини (чумчуқлардан) қўримоқ учун

хайқириб-чақирадиган ёхуд озгина тарифини сотмоқ учун бутун бозорни “бошига кўтариб” харидор чақирадиган одамнинг ҳолатига нисбат бериб айтилган. Вар.: “Ўнсар унга – сисар сиёсат”; “Қилиши битта тухум-у, қақолаши оламни бузади”; “Тошбақа юзта тухум кўйса ҳам индамайди, Товуқ битта тухум турса ҳам оламни бузади”; “Хайдагани икки улоғу, ҳайқириғи тоғ-тошни бузади”. Бу мақолларнинг ҳаммаси ҳам озгина, арзмаган нарсаси билан мақтанувчи кишиларга қарата айтилади.

ДЕВОР ҚИЙШИҚ БЎЛСА, ТЕЗ ҚУЛАЙДИ

Бу билан: “Киши эгри йўлга кирса, тезда обрў-эътиборини йўқотади, шарманда бўлади”, демоқчи бўладилар.

ДЕВОРДА УНГАН ГИЁҲНИНГ БИР ШАМОЛЛИК ҲОЛИ БОР

Деворда унган гиёҳ фақат ёмғир суви билан кўқариб, ҳар қанча бўйдор бўлмасин, бир шамол турса, кўпорилиб, ағдарилиб тушади. Чунки, унинг илдизи бўш бўлади. Мазкур мақолда илмсиз кишини, деворда унган гиёҳга ташбиҳ этганлар. Бундай кишилар иттифоқо суратда бирор иш эгаси бўлиб қолса ҳам, барибир узоққа боролмайдилар. Вар.: “Парнинг бир пуфлик ҳоли бор”; “Ел турса, юнг тўзғар”.

ДЕВОРНИНГ ҲАМ ҚУЛОҒИ БОР

Вар.: “Девор тагида гапирма, деворнинг ҳам қулоғи бор”; “Деворнинг сичқони бор, Сичқоннинг қулоғи бор”; “Томнинг қулоғи бор”; “Ўз уйим” деб гапирма, уй орқасида одам бор”; “Юрт оғзига элак ёпма, уй ўзимники дема”; “Девор орқасида одам бор”; “Дўппининг тагида одам бор”; “Эшигингни бекитма, тиркишини бекит” ва ҳ. к. Мазкур мақоллар эҳтиёткорлик билан сўзлаш, сир сақлаш, хушёр, зийрак бўлишга тааллуқлидир. “Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл, чунки ақлли бўлиш эҳтиёткор бўлиш деганидир. Агар сирингни сақласанг, у сенинг асирингдир, барчага ошқора қилсанг, сен сирингнинг асири бўлиб қоласан” (Абу Али ибн Сино “Китоб ул-ишорат фил мантиқ вал ҳикмат”):

*Буки, дерлар бордурур девор кейнида қулоқ,
Ул фазо даврида кўз етгунча девор ўлмагай.*
(Навоий)

*Недин билур эл мени ул ой ошиқидур теб,
Чун сўзламадим ҳеч дару девор қошинда.*
(Сақкокий)

*Девор ичра ҳар не десанг хушёр бўл,
Девор орқасида бўлмасин қулоқ.*

(Саъдий)

*Ўйламай сўзлама: “Томда қулоқ бор!”
Ич сиринг кишига айтгувчи бўлма.*

(Махтумқули)

ДЕГАН ЭКАН, ДЕГАН ЭКАН, БИР ҚУЁННИ БИР ҚУЁН ЕГАН ЭКАН

Бу мақолни ёлғончилар, “қуруқ аравани олиб қочувчи” мақтанчоқлар, лофчиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ДЕҲҚОН БЎЛСАНГ, ЕР БОШИДА БЎЛ, СИПОҲ БЎЛСАНГ ЭЛ ҚОШИДА БЎЛ

Вар.: “Деҳқон бўлсанг рошида бўл, Чўпон бўлсанг – қошида” (рош – экин майдонидан олинган ном). “Экинчи бўлсанг, қирда бўл, Балиқчи бўлсанг, сувда бўл”. Бу мақолларда нафақат деҳқон, сипоҳ, балиқчи, умуман ҳар бир касб эгаси ўз ишининг тепасида кўз-қулоқ бўлиб туриши, касбининг ривожига ҳақида астойдил қайғуриши, сидқидилдан меҳнат қилиши лозим, деган фикр илгари сурилган.

ДЕҲҚОН ЁМҒИР ТИЛАЙДИ, КУЛОЛ АЁЗ ТИЛАЙДИ

Бу мақолнинг келиб чиқиши куйидаги ҳикоя билан боғлиқ: Бир одамнинг икки қизи бўларкан. Қизларнинг бўйи етгач, бирини деҳқонга, иккинчисини кулолга узатибди. Туйдан сўнг бироз вақт ўтгач, қизлар оталарини кўргани келишибди. “Ҳа қизларим, яхшимисизлар? – дебди отаси ва деҳқонга узатилган қизидан сўрабди: – Куёвнинг ишлари қалай?” “Куёвингиз айтадиларки, – деб жавоб қилибди қизи, – бу йил ёғингарчилик кўп бўлса, экин-тикимиз яхши униб-ўсади, ҳосил мўл бўлади. Ана ундан кейин бир яхши уй қуриб оламиз”. Ота: “Хўш, сеники-чи, қизим?” деб, кулолга узатилган қизига қарабди. “Куёвингиз айтадиларки, бу йил ёғингарчилик бўлмай, ҳаво очик келиб, аёз бўлса, ясаган идиш-товокларимиз яхши қуриydi. Ана ундан кейин уларни бир чеккадан хумдонга солиб, пишириб, сотаверамиз. Тушган пулига бир яхши уй қуриб оламиз”, – деб жавоб берибди қизи. Шунда отаси: “Ҳа, деҳқон ёмғир тилар экан-у, кулол аёз тилар экан-да”, дебди. Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Мазкур мақолни гап орасида келтирилганларида “ҳар ким ўзига қулай бўлган томонни кўзлайди” деган фикрни назарда тутадилар. Вар.: “Ҳар ким ўз ўмочига кул тортади”.

ДЕХҚОН ЁҒСА ТИНАР, ЧЎПОН ЎЛСА ТИНАР

Вар.: “Дехқон қорда тинар, Чўпон гўрда тинар”; “Кўшчи ёмғирда тинар, Кўйчи ўлганда тинар”; “Дехқон ёмғирда тинар, Баликчи довулда тинар” Мазкур мақолларда чўпоннинг меҳнати тинимсиз эканлиги кўрсатиб ўтилган. Дехқон баҳорда эккан-тикканини кузда йиғиб олгач, тинади, янаги баҳоргача нафас ростлаб олади. Аммо чўпоннинг иши бундай эмас. У баҳорда туғилган кўзи ва улоғини ёз бўйи авайлаб, боқади. Қиш киргач, баттар кийин ҳолга дуч келади. Баҳор келгач, кўйлари яна кўзилайди... Хуллас, чўпон йил мобайнида бирор кун ҳам тиним билмайди.

ДЕХҚОН ТАРИФИДАН КЕЧСА ҲАМ, ЧУМЧУҚЛАР ЧИҚИШОЛМАЙДИ

Вар.: “Донхонада сичқон чиқишмас”. Ўтмишда мазкур мақолларни жанжалкаш меросхўрларга нисбатан киноя тарзида қўллаганлар. Илгари аксарият ҳолларда шундай бўлардики, давлатманд, мулкдор ота мол-мулкни ўз ҳаётлик даврида ўғил-қизларига мерос тарикасида қолдириб, тақсимлаб кетган бўлса ҳам, меросхўрлар ўз улушларига қаноат қилмай, ўзаро битишолмай, бир-бирлари билан чиқишолмай, жанжаллашиб, қозибозлик қилиб юрардилар. Юқоридаги мақолни ўғри-қароқчиларга нисбатан ҳам қўллашган. Чунки, улар ҳам таланган, ўғирланган ўлжаларни ўзаро тақсим қилганда бир-бирлари билан чиқишолмай, жанжаллашишар, ҳатто бир-бирларини ўлдирардишар ҳам.

ДЕХҚОННИНГ УЙИ КУЙСА-КУЙСИН, ХЎКИЗИ ЎЛМАСИН

Вар.: “Дехқоннинг ўзи касал бўлса ҳам, хўкизи касал бўлмасин”. Ўтмишда дехқоннинг бутун тирикчилиги унинг омочини тортиб, ерини ҳайдаб берадиган хўкиз билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам дехқон хўкизини бениҳоя қадрлаган, ўзини “сенсираса” ҳам, уни “сизсираган”.

ДЕХҚОНЧИЛИК – ЧИЛИК-ЧИЛИК, БЎЛМАСА – ҚУРУҚЧИЛИК

Дехқонлар ўтмишда омадлари келиб, ҳосилга эга бўлиб қолсалар – хўб-хўб, бирор табиий офатга дучор бўлсалар ҳоллари вой бўларди. Вар.: “Дехқоннинг қопи тик турмаса, бели букилади”.

ДИЛДА БЎЛСА, ТИЛГА КЕЛАР

Вар.: “Дилда нима бўлса, тилда ҳам – шу”; “Дилда бори тилга чиқар”; “Дил – хазина, тил – калит”. Инсоннинг айтадиган ҳар бир сўзи аввал дилда ўйланган, дилга “туғиб кўйилган” бўлади-да, кейин кези келганда тилга чиқади. Шунинг учун ҳам тилни дилнинг таржимони деб биладилар.

ДИЛИ ТЎҒРИНИНГ – ЙЎЛИ ТЎҒРИ

Ота-боболар бир туркум мақолларда кишини юксак ахлоқ ва одоб эгаси, виждонли, орномусли, соф кўнгилли, субутли бўлишга даъват этганлар. Юқоридаги мақол шундай мақоллардан биридир. Вар.: “Дили тўғрининг тили тўғри, Тили тўғрининг йўли тўғри”; “Дили покнинг – йўли пок”; “Соф кўнгил – сўлимас гул”; “Оқ кўнгилнинг – юзи кўркам”; “Тўнинг ямоқ бўлса ҳам, дилинг ямоқ бўлмасин” (Бу билан: “Камбағалликнинг айби йўқ, аммо ичи қоралик ёмон”, дейилмоқчи); “Уйи бузук ўнғалур, Ўйи бузук ўнғалмас”; “Уйингни чиройли қилгунча, Ўйингни чиройли қил”.

ДИЛИДА КИРИ БОРНИНГ – ИЧИДА СИРИ БОР

Халқ кишиларга ёмонлик соғинувчи, уларни кўролмовчи ичи қора, дилгир одамлардан жирканади, уларнинг асл башарасини очиб ташлайди ҳамда қилмишларига яраша жазо тортажакларини таъкидлайди: “Дили қоранинг – тили ола”; “Кўнгли қоранинг – юзи ҳам қора”; “Кўнгилнинг оласи – худонинг балоси”; “Дили бирнинг – тили бир, Фитначининг кўнгли кир”; “Дили қоранинг қилмиши – қийиқлик”; “Ботирни ботир қилган – қилич билан билаги, Ёмонни ёмон қилган – қора юрак, тилаги”; “Дилдаги душманлик – темир зангидек, Тилдаги дўстлик – ўсма рангидек” (Ўсма ранги дарров кетиб қолади, аммо темир занги тобора кенгайиб, қалинлашиб бораверади); “Дилдаги заҳарни тилдаги шакар юволмас” (“Ҳасадчи, ғаразғўй одам ҳар қанча ширин гапириб, тилёғламалик қилмасин, барибир унинг кимлиги афтангоридан, ҳатти-ҳаракатидан шундай сезилиб туради, у ўзининг кимлигини яширолмайди”, дейилмоқчи); “Эски тўнлини ит қопар, Ёмон феъллини илон чақар”; “Тўни ёмонни ит қопар, Кўн(гл)и ёмонни худо топар” (“Кўнгли ёмон одам бир кун эмас, бир кун албатта жазосини тортади”, дейилмоқчи).

ДИЛНИ ДИЛГА ТИЛ ҚОВУШТИРАДИ

Оилавий ҳаётда ҳам, жамоа, ёр-дўстлар орасида ҳам, севги-муҳаббатда ҳам дилни дилга боғлайдиган, кишиларни бир-бирига қовуштирадиган, ўзаро муносабатни мустаҳкамлайдиган нарса – яхши сўз, яхши муомала ва ширинсуханликдир. “Тилини билсанг, дилига йўл топасан” ҳам дейдиларки, бунда ўз эли, ўз миллати ё элатидан ташқари, ўзга миллат ва элатларнинг ҳам тилини билиш, ўрганиш зарурлиги, бу эса тил орқали уларнинг дилига йўл топиш, дўстлик ва қардошлиқни, ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашнинг гарови эканлиги назарда тутилган.

ДИЛОЗОРДАН ХУДО БЕЗОР

Кўпол, ҳақоратли сўзлари билан кишиларнинг дилига озор берувчи, уларни ранжитувчи, асабини бузувчи дилозорларни қоралайдиган бу мақолнинг: “Кимки бўлса дилозор, Ундан элю-юрт безор”; “Дилхушлик чоғда дилозорлик – ёмон”; “Безорида меҳр бўлмас, Озор бериб меҳри қонмас”; “Шаллақи одамдан итнинг ақиллаши яхши”; “Кўча безори – она озори”; “Дилозорнинг жазоси – озор”; “Безори – элнинг ори” сингари вариантлари ҳам бор.

ДОВИ – БИР ТАНГА, ВАҚТИ – МИНГ ТАНГА

Бу билан: “Арзимаган, бўлар-бўлмас нарсага даъволашиб, жанжаллашиб, қозихонага қатнайвериб, қимматли вақтингни зое кетказма”, дейилмоқчи. Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан киноя тарзида қўлланганлар.

ДОВОН ОШГАН – ЧЎҚҚИЛАРНИ КЎЗЛАЙДИ

“Эгаллаган манзилинг, эришган марранг, қўлга киритган ютуғинг билан кифояланиб қолмай, олға қараб юравер. Ҳаётнинг мазмуни – олға ва фақат олға интилишдан иборат”, дейилмоқчи.

ДОМЛАНИНГ АЙТГАНИНИ ҚИЛ, ҚИЛГАНИНИ ҚИЛМА

Халқ бу мақолни кишиларга насиҳат тарзида эмас, балки “ундай қилиш – гуноҳ, бундай қилиш – гуноҳ” деб ташвиқот юргизиб, ўзлари эса бунга тамоман зид хатти-ҳаракатлар қиладиган дин намояндаларига нисбатан киноя тарзида қўллаган. Ҳозир бировга ақл ўргатишни яхши кўрадиган, амалда ўз сўзларига ўзи риоя қилмайдиган кишиларга нисбатан мажозий

маънода қўлланадиган бўлиб кетган. Вар.: “Мулланинг қилганини қилма, айтганини қил”; “Илмига амал қилмаган мулладан – устига китоб ортилган эшак яхши”; “Мулла бўл, хўжа бўл, ўз илмингга амал қил!”

ДОН ДОНГА АЖРАЛАР, СОМОН – СОМОНГА

Бугдой, арпа ва бошқа донли экинлар ўрилмасидан аввал ўз сомони билан бирга бўлади. Ўриб-йирилгач, хирмон кўтарилгач, дони-донга, сомони-сомонга ажралади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Қариндош-уруғлар ичида бегона одам дўст, оғайни бўлиб юрса ҳам, бирор оилавий жанжални бостиришда, томонларни ўзаро битиштиришда қариндош-уруғларнинг фикри бир жойдан чиқади, уларнинг гапи-гап бўлади, бегона эса бир чеккага чиқиб қолаверади. Мазкур мақолни мажозий маънода ана шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

ДОНИГА ЧИДАГАН ТОВУҚ БОҚАР, ЕМИГА ЧИДАГАН – СИГИР

“Даромадга қараб – буромад”, яъни қиримга қараб чиқим қилиш керак, дейдилар. Бунинг аксича, қиримга эришмоқ учун ҳам бироз чиқим қилиш керак бўлади. Ана шу чиқимга чидаган одамгина қиримга эга бўла олади.

ДОНОГА ИЛМ – ИЛМ, НОДОНГА ЭСИЗ ИЛМ

“Доно илмли бўлса, у олган илмини яхшилик тарафга буриб, ўзига ва эл фойдасига ишлатиб, илмига илм қўшиб, иззат-ҳурматга сазовор бўлади. Нодон, аҳмоқ одам иттифоқо илмли бўлиб қолса, ўз илмини аҳмоқона йўлга ишлатиб, икки гапнинг бирида илмини рўқач қилиб, элни ранжитади. Бундайларга эсиз илм!”, дейилмоқчи.

ДУНЁ ЙИҒИБ НЕТАРСАН, БИР КУН ТАШЛАБ КЕТАРСАН

Бу мақолни пул, мол-дунё тўплашга ҳирс қўйган, ўзгалар у ёкда турсин, ўзи учун ҳам сарф қилмайдиган, ёнидан пули чиққундай бўлса, танидан жони чиққундай бўладиган зўна, ҳасис одамларга нисбатан қўллайдилар.

ДУНЁ КУЙСА-КУЙСИН, ДЕВОНАНИНГ КАБОБИ ПИШСИН

Вар.: “Кулбанг куйса-куйсин, кабогим пишсин”; “Гўр куйса-куйсин, қозон қайнасин”; “Шаҳар

куймагунча дарвешнинг кабоби пишмас”. Бу мақоллар қуйидаги афсона асосида юзага келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас: “Шамс исмли бир одам бўларкан. Қуларнинг бирида у қўлига бир парча гўшт олиб, кабобпазнинг олдига борибди-да, “Шуни пишириб бер”, дебди. Кабобпаз уни девона фаҳмлаб, “Коч девона, ишимга халақит берма!” деб ҳайдаб юборибди. Шундан кейин Шамс новвойга бориб, “Шуни тандир кабоб қилиб бер”, деб илтимос қилган экан, у ҳам рад этиб, ҳайдаб юборибди. Фигони чикқан Шамс қуёшга илтижо қила бошлабди: “Э қуёш! Сен ҳам Шамс, мен ҳам Шамс, яқинроқ келиб, шу кабобимни пишириб бер”. Шунда қуёш қуйдирад даражада яқин келган эмиш. Одамлар Шамсга: “Бу нима қилганинг?! Ахир, олам қуйиб кетяпти-ку!” дейишибди. “Бироз сабр қилинглар, кабобим нишин”, дебди Шаме. Мажозий маънода юқоридаги мақолларни фақат ўз манфаатини кўзлайдиган, бу йўлда ўзгаларнинг зиён кўриши билан иши бўлмайдиган худбин одамларга нисбатан қўллайдилар.

ДУНЁ КЎРМАЙ, ДУНЁ КИШИСИ БЎЛМАЙСАН

Халқ мақоллар воситаси билан кишига ўз турмушини яхши ва мазмуни ўтказиши юзасидан панд-насихатлар бераркан, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, бунинг учун вақти-вакти билан узок-яқинга саёҳат қилиб туришни тавсия этади: “Кўп кўрган – кўп билур”; “Аччиқ билан чучукни кўрган билар, Узок билан яқинни юрган билар”; “Ер кезган – эл кўрар”; “Эл оралаган – синчи, Тўқай оралаган – овчи” (синчи – кўп ерларни, кўп одамларни кўрган, “кўзи пишган”, тажрибали одам. Синчилар из топадиган бўладилар, одамнинг афтига қараб, унинг кимлигини дарҳол айтиб берадилар. Тўқай оралаб кўп юрадиган овчилар эса тўқайнинг пасти-баландини, қаерда нима борлигини яхши биладилар); “Сўйлай-сўйлай чечан бўларсан, Кўра-кўра печан бўларсан”; “Кўрганнинг кўзига фойда”; “Кўп кўрганнинг куни ортиқ”; “Саёҳат – дилга роҳат”; “Кўнгил очар сафарнинг олислиги билинмас”; “Сафар ҳам – бир илм”; “Карвон йўлда юриб тузалади”; “Оқмай қолса, сув ҳам сасийди” (Бу мақолни мажозан икки маънода қўллайдилар. 1. “Киши саёҳат қилмай, бир ерда ётаверса, зерикиб, юраги сиқилиб, сиҳатига зарар келтиради”, деган маънода. 2. Совчилар қизини узатишга унамаган ота-онага: “Қизни вақтида узатган яхши. У ота уйида тураверса, ҳусну жамоли тобора йўқолиб, қаримсиқ бўлиб бораверади”, демоқчи бўлганларида қўллайдилар); “Мусофир

бўлмай, мусулмон бўлмас” (Маъноси: “Киши ҳаётнинг аччиқ-чучутини кўрмай ҳар томонлама баркамол, имон-эътиқодли инсон бўлолмайди, дейилмоқчи. “Мусулмон” сўзи оғзаки нутқда, ёзма адабиётда, фольклорда, жумладан, мақол ва ибораларда “ҳақиқий одам”, “ахлоқли одам” деган кўчма маънода ҳам қўлланилади. Масалан: “Мусулмончилик – астачилик” мақоли “ҳақиқий одам, етук одам ҳар бир ишни қиларда шошмайди, ҳовлиқмайди, оҳисталик билан, орқа-ўнгини ўйлаб иш кўради”, деган маънодадир. Юқоридаги мақолда ҳам бу сўз худди шу маънода келтирилган. Ўтмишда йироқ-ёвуқ ерларга бориб келмаган, мусофир бўлмаган йигитларни гўр, “меҳмонхона кўрмаган”, деб истехзо қилардилар. Ўспирин мактабни битириб, ўша вақтнинг шароитига кўра “саводи чикқач”, кўпгина оталар уларни сафарга кетаётган бир одамга (ёр-дўст, қариндош-уруғ ёхуд таниш-билишга) атайлаб қўшиб жўнатардилар. У одам бегона шаҳарга боргач, карвонсаройга ёки меҳмонхонага кўнарни. Ўспирин бу ерда турли жойлардан келган бошқа мусофирлар билан ҳам танишар, уларнинг гап-сўзларини тинглар, расм-русумларини ўрганар, ёши кичик бўлганлиги учун одоб юзасидан уларнинг хизматини қилар (яъни, чой дамлаб келар, овқат пиширар, меҳмонхонани супуриб-сидирар) эди. Шу аснода унинг “кўзи мошдай очилиб”, ҳаётнинг пасти-баландини кўриб, ўша даврдаги йўл азобларини ва сафар машаққатларини бошидан кечириб, “одам бўлиб” қайтарди. “Мусофир бўлмай, мусулмон бўлмас” деганларининг боиси ҳам ана шунда; “Хар ерни билган яхши, Ер кўкрагин эмган яхши”; “Кўргандан кўрмаганинг кўп, Билгандан билмаганинг кўп” (“тарчи кўп ерни кўрган, кўп нарсани билган бўлсанг ҳам, бу билан чекланиб қолма, ҳали дунёда кўрганингдан кўрмаганинг, билганингдан билмаганинг кўп, шунинг учун дунёни кўришда ва билишда давом этавер”, дейилмоқчи).

ДУНЁГА ҚАНДАЙ КЕЛГАН БЎЛСАНГ, ШУНДАЙ КЕТАСАН

Бу билан: “Дунёга яланғоч келгансан, яланғоч кетасан. Ҳаётлик даврингдан орттирган нарсаларингни олиб кета олмайсан. Модомки шундай экан, мол-дунё тўплашга ҳирс қўйиб нима қиласан?! Ундан кўра, топганингни еб, ичиб, ўйнаб-қулиб, дунёнинг лаззатидан баҳраманд бўлиб юраверсанг-чи!” демоқчи бўладилар. Мазкур мақолни кўпинча пул, мол-дунё йиғишга муккасидан кетган одамларга нисбатан қўлланади.

ДУНЁНИ СУВ ОЛСА, ЎРДАККА НИМА ҒАМ?

Бу мақол беғам, бепарво, “Ўз қорним тўйса бўлди, ўзга билан нима ишим бор” деб, оила ғамини, эл-юрт ғамини емайдиған, ҳамиша-ҳамрўз ялло қилиб юришни кўзлайдиған одамларга қарата айтилған. Вар.: “Дарё тошса, қудуққа не зарар?”; “Бола ўйинга тўймас, Беғам уйқусин қўймас”; “Қайғусиз қора сувга семирар”; “Беғамликнинг вафоси бўлмас”.

ДУНЁНИКИ – МИРИ КАМ ИККИ

(мири – беш тийин) Бирор камчилиғидан, етишмовчилиғидан, ожизлиғидан ўқиниб, қулониб, хафа бўлиб юрган одамга тасалли берганда шу мақолни айтадилар.

ДУРАДГОРЛИК – МАЙМУННИНГ ИШИ ЭМАС

Маймун тақлидчи бўлади, биров нима қилса, шуни қилади. Халқ ҳикоятларидан бирида айтилишича, маймун дурадгорлик қиламан деб, думини ёғоч қисиб қолиб, думидан айрилған экан. Мазкур мақол билан: “Уста кўрмай, ўқимай, ўрганмай, ҳар бир касбга уринаверма, панд ейсан, зиён-заҳмат кўрасан”, дейилмоқчи.

ДУШМАН БИТСА ҲАМ, ДУШМАНЛИК БИТМАС

“Душманни енгдим, қувиб юбордим, деб бамайлихотир юрма. Душман енгилса ҳам, душманлик алами ичида қолади, яна қайтадан ҳужум қилиш учун қулай пайт пойлайди. Шунинг учун ҳамиша хушёр ва сергак бўлиб тур, эҳтиёт чораларини кўр”, дейилмоқчи. Вар.: “Арининг қаноти қуйса ҳам, ниши қолади”; “Ўлик ари ҳам назайсиди заҳар сақлайди”; “Сув тўхтар, душман тўхтамас”; “Ёв кетса ҳам қиличингни занглаتما”.

ДУШМАН ЗАИФ ЖОЙДАН НИШТАР УРАДИ

Эҳтиёткорликка ундовчи мақол. Вар.: “Душманнинг кулганига ишонма”; “Душманнинг кулгани – сирингни билгани”; “Душманнинг совғасидан қўрқ, Муғомбирнинг – навҳасидан” (навҳа – товуш чиқариб йиғлаш, улиш, мунгли йиғи, нола); “Душманнинг маккор бўлса, заҳарни шарбатдек ичиради”.

ДУШМАН СЕНИ ТАНИМАСДАН, СЕН ДУШМАННИ ТАНИ

Душманнинг сирини, заиф томонини, ҳарбий қудратини қандай йўллар билан бўлмасин, билиб

олиш зарурлиғи ўқтирилади. Вар.: “Сен синамасанг, у синайди”; “Синамаган ёв ёмон, Эламаган дов ёмон” (эламаган – назар-писанд қилинмаган); “Синаган ёв урушмоққа яхши”.

ДУШМАН ЭШИГИНИ ҚОҚҚАНДАН КЎРА, ДЎСТ УЙИНИ ҚОҚЛАГАН ЯХШИ

Бу мақол билан “Бир нарсага ҳар қанча муҳтож бўлганинг тақдирда ҳам, душманнинг ялиниб борма, ундан ёрдам, нажот кутма, Ҳар қанча ёрдам керак бўлса, дўстингга бор”, деб мардликка қақтирилади. Вар.: “Душман қақирса борма, Дўст қақирса – қолма”; “Дўстингнинг ошини қақтингдай ич” (“қақтингдай, яъни ёвинг, душманингдай аямай ичавер, у буни асло кўнглига олмайди”, дейилмоқчи).

ДУШМАНГА БЕРСАНГ ОШИНГ, ОМОН ҚОЛДИРМАС БОШИНГ

Вар.: “Душманга ошингни берсанг, бошингга минади”; “Душманга сотсанг донинг, Оғзингда қолмас нонинг” (“Душман қимматга бўлса ҳам, жамғариб қўйган донингни сотиб олиб, ўзингни оч қолдиришга, мадорингни қуритишга ва шундай маккорлик йўли билан сени енгиб, ер билан яқсон қилиб ташлашга ҳаракат қилади. Буни асло унутма!” дейилмоқчи); “Бўрини боқсанг, бўғирсоғингни ер” (бўғирсоқ – бу ерда “бағир”, “жигар” маъносида келтирилған. “Бўрисифат ваҳший, қонхўр, золимни боқсанг, раҳм-шафқат қилсанг, у сенинг яхшилигингни билмайди, аксинча ёмонлик билан жавоб қайтаради, ахирини бир кун сени кулфатга солади”, дейилмоқчи).

ДУШМАНГА ОМОН БЕРМА!

Мазмуни: “Она-юртнинг даҳлсизлиғи, тинчлиғи, озодлиғи ва мустақиллигини таъминлаш учун бор куч-қувватингни, ҳатто жонингни ҳам аяма, Ватанинг бостириб қирған душманга қарши шафқатсиз кураш!” деб, мардлик ва жасоратга қақтирилмоқда. Вар.: “Довул турса, булут қувар. Ёв қутурса, юрт қувар”; “Ажал олиб келса ёв, Ўлди уни беаёв!”; “Душманни бос, зиён берса – ос!”; “Душман терисидан дўстинг учун пўстин бич”; “Душманга нафрати бўлмаганинг – Ватанга муҳаббати бўлмас”; “Душманни ўлдирмаган – ўзига душман”; “Душманлик кўзғолса, кўрқув қочар”; “Душман ўқи кўксингни тешса ҳам, маслагиндан қайтма”; “Душманга бўйин эгма!” “Оқар ёшдан отар тош яхши”.

ДУШМАНИНГ БҮЛСА ҲАМ, ҶИЗДАН ТИНЧИСИН

Бу мақолнинг замирида икки маъно ётади:

1. “Оламда ҳеч кимнинг бошига кулфат, ғаму ситам тушмасин, ҳар бир инсон (хоҳ дўсту, хоҳ душман) тинч ва осойишта яшасин” деган эзгу ният. 2. “Душман ўзидан тинч бўлса, сенга кўз олайтирмайди”.

*Дўстлар, кўрсатмасун ҳаргиз жудолиг дардини,
Душманинг ҳам бўлса, ўз гамҳоридин айрилмасун.
(Муқимий)*

ДУШМАНИНГ ОЖИЗ БҮЛСА, ДИЯТ СҮРАМА

(дият – бировни ўлдиргани учун тўланадиган қон баҳоси, хун пули). Мазкур мақолда инсонгарчилик юзасидан бировга раҳм-шафқат қилиш бениҳоя зарурлиги кучли муҳолафа тарзида баён қилинган. “Ожиз, бир нарсага қурби етмайдиган одам, ҳатто у душманинг бўлса ҳамки, қариндош-уруғингни, яқин одамнинг ўлдиргани учун ундан хун пули сўрама, раҳм-шафқат қил, хун даъвосидан кеч. Шунда сен одамгарчиликнинг юксак намунасини кўрсатган бўласан”, дейилмоқчи.

ДУШМАНИНГ СИЧҚОНЧА БҮЛСА ҲАМ, КУЧИНГ АРСЛОНЧА БҮЛСИН

Мазмуни: “Душман кичкина, кучсиз, қўлидан нима ҳам келарди, деб гафлатда қолма. Душман устидан сўзсиз ғалаба қозонмоқ учун содир бўлиши эҳтимолдан холи бўлмаган урушга олдиндан пухта ҳозирлик кўр”. Вар.: “Душманинг чумоли бўлса, фил ҳисобла”; “Душманинг куя бўлса ҳам, туя бил” (куя – жузли нарсага тушадиган жуда майда ҳашарот); “Душманинг мўр бўлса, мордек ҳазар қил” (мўр – чумоли, мор – илон); “Душманнинг бири ҳам – хатар”; “Дўстинг минг бўлса ҳам – оз, Душманинг бир бўлса ҳам – кўп”; “Ёвни кичик кўрсанг, бошинг кетар”; “Душманни кучсиз дема, Кучим кўп, учсиз дема” (учсиз – чексиз, ҳадди-ҳисобсиз, тенгсиз); “Душманинг кучсиз бўлса ҳам, эҳтиётни қўлдан берма!”

ДУШМАНИНГГА КИМХОБ КИЙГИЗ, ДҶСТИНГГА – АЛАК

Маълумки, кимхоб алакка нисбатан анча қиммат ва кўркам бўлади. “Дўст ҳаммавақт дўстлигини қилаверади, унча-мунча нарсадан гина ҳам қилмайди, ранжимайди ҳам. Аммо, душманнинг кўнглини ол, шояд шу билан ўртадаги совуқчилик кўтарилар, алоқа тикланар, ҳатто дўстлашиб ҳам

қолинар”, дейилмоқчи. Вар.: “Дўстинг келса далонда кут, Душманинг келса айвонда кут” (далон – йўлак, дарвозахона йўлаги. Дўстингни йўлакда кутсанг ҳам, хафа бўлмайди. Аммо, душманнинг айвонда кутиб, яхши меҳмон қилгани, унинг ёмон кўнгли юмшаб, зора яхшиликка айланса”, дейилмоқчи); “Дўстингнинг қўлини ўп, Душманнинг – оёгини”; “Душман қўлини тишлай олмасанг, ўп” (“Агар душманни энгишга кучинг етмаса, то қурбинг етадиган бўлгунча у билан яхши муомалада бўлиб, ўзингни мудофаа қилиб тур”, дейилмоқчи); “Душманинг учга бўлса, иккитаси билан дўст тутин, Душманинг иккита бўлса, биттаси билан дўст тутин”; “Душманини дўст қилган – эр, Дўстини душман қилган – ер”.

ДУШМАНЛИК ҶҚИНИ ДҶСТЛИК КАМОНИ БИЛАН ОТ

Вар.: “Душманни пахта билан бўғизга”; “Душманни шакар билан ўлдир”. Булар билан: “Душманнинг ошқора душман бўлиб эмас, дўсти бўлиб, ширин ва юмшоқ муомала қилиб туриб, янчиб ташла”, дейилмоқчи. Лашкарбоши уста бўлса, душман оёғи осмонда. “Томчи сув бўлмас, Душман эл бўлмас”; “Сув тўхтар, Душман тўхтамас”; “Арслонни арслондай йигит олади”; “Тирноғи бўлмаса, йўлбарс ҳам ожиз”; “Шерни шер қилган – тиши билан тирноғи”; “Ўқсиз жанчи – қиличсиз қин”; “Ботир милтиқсиз бўлмас, Балиқ – қилтиқсиз”; “Уруш қуён ови эмас”; “Душманнинг гар мўр эса сен бўлмагил андишасиз, Гарчи оташ зарра олам қуйса сўзондир анга” (Ҳамза).

ДҶЛАНАНИ КҶРГАНДА ТОҶ ЭСИНГДАН ЧИҚМАСИН

Тоққа чиқиб, дўлана териш – анча машаққатли иш. Мазкур мақол билан: “Меҳнат машаққат орқасида бунёдга келган нарсанинг кадр-қимматини бил, уни ардоқла, тежа, нес-нобуд ва оёқ ости қилма!”, дейилмоқчи.

ДҶСТ АЧИТИБ ГАПИРАР, ДУШМАН – КУЛДИРИБ

Чин дўстан фақат фойда тегади, у кишига ёмонлик соғинмайди, зиён-заҳмат етказмайди. Агар у қаттиқ-қурум гапирса ҳам, бундан хафа бўлмаслик керак. Чунки у кишини нотўғри йўлдан қайтармоқ мақсадидагина, қуюнганидангина шундай қилади, дейилмоқчи. Вар.: “Дўст йиғлатар, душман кулдира”; “Шакарли тилга ишонма”; “Дўст жабридан ингранма, Душман бедодидан гунгранма”

(гунгранмоқ – жahl чиққанда ўз-ўзидан гудунглаб гапирмоқ); “Дўст отган тош бош ёрмас” (тош – бу ерда “қаттиқ айтилган сўз” маъносиди); “Аччиқ сўз – аччиқ доридай дармон”; “Дўст сўзини ташлама, Ташлаб бошинг қашлама”.

ДЎСТ БОШГА БОҚАР, ДУШМАН – ОЁҚҚА

Дўстнинг бошга, душманнинг оёққа қарашига сабаб шуки, бош кийими оёқ кийимига нисбатан арзонроқ бўлади. Демак, бош кийими тез-тез янгилаб турилади, янги, кўркам бўлади, йиртик-ямоқ бўлмайди. Оёқ кийими эса қимматроқ бўлгани учун бош кийимига нисбатан камроқ алмаштирилади, бунинг устига у бош кийимига нисбатан тезроқ эскиради, тезроқ ишдан чиқади. Бу эса кишининг кўзига хунук кўринади. Мажозий маъноси: “Ҳақиқий дўстнинг сенинг камчилигингни кўрмасликка, кўрса ҳам бекитишга ҳаракат қилади, қалбаки дўстнинг (душманнинг) ютуғингдан, яхши томонингдан кўра камчилигинга кўпроқ аҳамият беради. Шунинг учун дўст ким-у, душман ким ажратиб ол ва шунга қараб муомалада бўл”, дейилмоқчи. Вар.: “Ёт ошинга қарайди, Дўст бошинга қарайди”; “Дўстнинг кўзи айб кўрмас”; “Дўст олдиндан гапирар, Душман – орқадан”; “Дўст – юзинга боқар, Душман – изинга”; “Дўст куюнар, Душман суюнар”; “Душман сирингни ўғирлайди, Дўст хатоингни тўғирлайди”.

ДЎСТ ҚАЙТСА БЕРГАННИ ОЛАДИ, ОРАДАГИНИНГ АЙТГАНИ ҚОЛАДИ

(қайтса – қандай қилса ҳам). “Дўст қандай бўлмасин ўз дўстидан бир нарсасини ундириб олади, бир-бири билан битишиб кетади. Аммо ўртада нари-бери гапириб, ғийбат қилган одамнинг сўзлари унутилмайдиган гапирар, Душман – орқадан”. Уларнинг ўртасига нифоқ солишдан фойда йўқ! Қайтага иккаласининг ҳам кўзига ёмон кўриниб қоласан”, дейилмоқчи.

ДЎСТ ҲИСОБИ – ДИЛИДА

Вар.: “Дўстнинг дўст бўлсин, Ҳисобинг дуруст бўлсин”; “Ҳисобли дўст айрилмас, Қуш қаноти қайрилмас”; Булар билан: “Ҳар қанча қалин дўст бўлсанг ҳам, олди-берди муомалангни тўғрилаб юр, дўстингнинг ҳақиға хиёнат қилма, токи икки ўртада кўнгил қоларлик, ажралиб кетишга сабаб бўларлик иш воқе бўлмасин”, дейилмоқчи.

ДЎСТИ НОДОНДАН ДУШМАНИ ДОНО ЯХШИ

Бу мақолнинг келиб чиқиши бир ҳикоя билан боғлиқки, унинг қисқача мазмуни қуйидагича: “Бир

ўғри кечаси подшонинг саройига ўғирликка тушган. Қараса, подшо тахтида ухлаб ётибди-ю, тепасида бир маймун унинг бетига кўнган пашша, чивинларни елпуғич билан кўриб ўтирибди. У пашшаларни ҳайдаб, елпуғичини тўхтатган замони яна келиб ёпишишармиш. Маймуннинг жahl чиқиб, бир катта тошни кўтариб келибди-да, хира пашшаларни бир йўла кириб ташлаш мақсадида тошни икки қўли билан азот кўтариб, урмоқчи бўлиб қолибди. Шунда ўғри кўлига камонни олиб, бир отган экан маймун чийиллаб ерга кулаб тушибди. Унинг қаттиқ чийиллаган овозидан подшо уйғониб кетибди. Қараса, сарой саҳнида қора кийимга бурканган бир нотаниш одам турганмиш. Подшо кўрқиб кетиб, “Кимсан?!” деб бакирган экан, дарҳол ясовуллар югуриб келиб, ўғрини ушлаб олибдилар. Подшо ўғрини ўлдиртирмоқ мақсадида “Жаллод!” деб чақирибди. Шунда ўғри унга таъзим қилиб: – Эй подшоҳим, мен ҳақиқатан ҳам ўғриман, саройингизга ўғирликка тушган эдим... – деб, у маймун воқеасини гапириб берибди. Дарҳақиқат, қарашса, тахт ёнида бир катта тош турганмиш, унинг олдидан маймун ўлиб ётганмиш. Шунда подшо: “Ҳа, дўсти нодондан душмани доно яхши экан”, деб, ўғрини ўлимдан озод қилибди. Вар.: “Ақлсиз дўстдан ақли душман афзал”; “Аҳмоқ дўст – ёвдан ёмон”; “Қозик устида қор турмас, Нодон киши дўст бўлмас”; “Ақлсиз душмандан бир сақлан, Ақлсиз дўстдан минг сақлан”.

ДЎСТИНГ БИЛАН ДИЛДОШ БЎЛ, ҚИЛАР ИШИГА ҚЎЛДОШ БЎЛ

Мазмуни: Дўстларга ҳаммавақт содиқ бўлиш, уларни иззат-ҳурмат қилиш, яхши-ёмон кунларида уларга кўмаклашиш зарур. Вар.: “Дўстингнинг кўзида бўлгунча, кўнглида бўл” (“Шунчаки кўз дўсти бўлма, унинг кўнглидан жой ол”, дейилмоқчи); “Дўстинга қўшиқ айт, Меҳрингни қўшиб айт”; “Дўстинг учун заҳар ют”; “Дўстинга отилган кесакиннинг чанги сенинг кўзинга тушади”; “Дўстингнинг ёвига ёв бўл, Душманига ғов бўл”; “Дўстларнинг иттифоқи – душманнинг ихтилофи”; “Жонга куйган – жондай дўст, Жонга қуймас – қандай дўст?”; “Оро кирмаса жонингга, Шерик бўлмасин нонингга”; “Йиқилганда бўлмаса тирак, Вафосиз дўст нимага керак?; “Гули йўқ бўстондан япроқ яхши, Фойдаси йўқ йўлдошдан таёқ яхши”.

ДЎСТИНГ МИНГ БЎЛСА ҲАМ ОЗ, ДУШМАНИНГ БИР БЎЛСА ҲАМ КЎП

Дўстлар кўп бўлса, турмуш яхши ўтади ва аксинча дўстсиз кечирилган ҳаёт бемаъни ўтади. Шунинг учун кўпроқ дўст орттиришга даъват этилади. Вар.:

“Бахт гарови – дўстлик”; “Дўст қидирмаган киши ўзига душман”; “Сен ўзингга дўст қидир, душман – ўчоқ бошида”; “Умрим узоқ бўлсин десанг, душман орттирма”; “Дўст – дўстнинг таянчи”; “Оз қайғуни ош босар, Кўп қайғуни дўст босар”; “Улфат қанча кўп бўлса, Кулфат шунча оз бўлади”; “Йўлдоши кўпнинг – қўлдоши кўп”; “Оши кўпнинг тани семирар, Дўсти кўпнинг жони семирар”; “Ақли кўпни дов олмас, Дўсти кўпни ёв олмас”; “Дўсти йўқнинг душмани устун чиқади”; “Қайрағоч қалин бўлса, ёмғир ўтмас”.

ДЎСТЛАР ЎРТАСИДА “МЕНИКИ” ДЕГАН ГАП БЎЛМАС

Мазмуни: Ҳақиқий дўстлар бир-бирларидан ҳеч нарса ни аямайдиладар. Пул учун, мол учун ўзини дўст қилиб кўрсатувчилар ҳам бўлади. Вар.: “Яхши кўрган дўстингга яхши кўрган молинг бер, кўра-кўра суюнсин, Ёмон кўрган “дўстингга” ёмон кўрган молинг бер, кўра-кўра қуонсин”; “Дўстдан ҳар нима тегса – хайрли”; “Дўстдан бир олма – савғот”; “Дастурхонга боққан – дўст эмас”; “Молинг борида ана дўст, Молинг йўғида қани дўст?”; “Давлат келса, йўл очар, Давлат кетса, дўст қочар”; “От етти кунда, Ит еган кунда” (“Янги сотиб олинган от тез кунда кишига ўрганиб, кўникиб қолади. Аммо, ёмон одам фақат сендан манфаатланиб турган пайтидагина “дўст” бўлиб туради, кейин сени ташлаб кетади, бундай мол “дўст”ларидан кеч”, дейилмоқчи); “Жон дўстинг жонидан кечса ҳам, Мол дўстинг молидан кечмас”.

ДЎСТЛАШМОҚ ОСОН, АЖРАШМОҚ ҚИЙИН

Вар.: “Дўст ўлими – мусибат, Ажралмоқ – ўта мусибат”; “Жондан кечсанг ҳам дўстдан кечма”; “Отаннинг азасин тут, Дўстингнинг этагин тут” (“Ҳатто отангдан ажрасанг ҳам, дўстингдан ажрама” деган маънода муболага қилинган); “Йўлдошини ташлаган – йўлда қолар”. “Ёрсиз эл охи ғамандуд эрур, Ёнса йиғоч ёлғуз – иши дуд эрур” (Навоий).

ДЎСТНИ ДЎСТИДАН ТАНИ

Вар.: “Одамнинг қандайлиги – дўстларидан маълум”; “Яхши (одам) йўлдошидан билинади”; “Этнинг усти пўст бўлур, Дўстнинг дўсти – дўст бўлур”; “Дўстингнинг кимлигини айтсанг, сенинг кимлигингни айтман”; “Душманининг дўсти – менинг душманим”; “Душманининг душмани – мени дўстим”; “Дўстинг билан дўст бўлганга шодлан, Душманинг билан дўст бўлгандан сақлан”; “Дўстингни ёмонлагандан қоч”; “Ота

душмани – дўст бўлмас”; “Ота душманини ўзингга дўст тутма”; “Отаси ёв от бермас”; “Дўсти кўп билан сийлаш, Дўсти оз билан сирлаш”. Юқоридан мақолларда дўст танлашга ниҳоятда эҳтиёт бўлиш, аввал обдон синаб, кейин дўстлашиш зарурлиги уқтирилади.

ДЎСТНИ СЎРАБ СИНА

Мазмуни: “Дўстингнинг содиқлигини синамоқчи бўлсанг, ундан атайлаб бир нарса сўраб кўр. Хўп деб берса, чин дўстлиги, сенга содиқлиги билинади. Бўлатуриб бергиси келмаса, баҳона қилса, ҳақиқий дўст эмаслиги билинади. Дўст танлашда шунга қараб иш кўр”, дейилмоқчи Вар.: “Ҳисобдан адашсанг ҳам, дўстдан адашма”; “Ҳар кимни дўстим дема, Тандаги пўстим дема”; “Ҳар кимга дўст тутинган – ҳеч кимга дўст бўлолмас”; “Кўрингани дўст билма, Кейин пушаймон қилма”; “Ҳар бир одамга сунма бўйинингни, Пуч ёнғоққа тўйдиради кўйинингни”; “Ҳар очилган – гул бўлавермас, Ҳар кўринган – дўст бўлавермас”; “Ердан топсанг санаб ол, Ошна бўлсанг синаб ол” (бу мақолни: “Ердан топсанг ҳам санаб ол”; “Ердан топсанг ҳам санаб ол, Орқа-ўнгингга қараб ол” тарзда айтиб юриладиган мақолнинг тўғри ва тўлиқ варианты деб ҳисоблаймиз); “Дўст кенгашда билинади, Семиз – товоқда” (Бу мақол иккинчи қисмнинг маъноси шундай: “Тўштинг семиз ё ориқлиги пишириб, товоққа солиб келинганди билинади); “Яхши ошни кўз танир, Яхши ошнани – кўнги”; “Яхшилар дўстлашмоққа келади, Ёмонлар муштлашмоққа келади”; “Синалмаган дўстдан синалган душман яхши”; “Таниган душмандан танимаган дўст хавфли”; “Синалмаган ўрток – чақилмаган ёнғоқ” (Чақилмаган ёнғоқнинг тўқ ё пучилигини билиб бўлмайди, чақилгач, қандайлиги маълум бўлади. Шунингдек синалмаган дўстнинг ҳам қандайлигини билиб бўлмайди”, дейилмоқчи); “От синови бир бўлар, Дўст синови минг бўлар”; “Ёмон дўст – қора булут сояси” (Осмонга қора булут чиқса, ёмғир, сел, дўл ёмай қўймайди. Мазкур мақолда ёмон дўст ана шундай кишиларнинг дилини хира қилувчи қора булутга ташбих этилган); “Ғаразли дўстдан аразли душман афзал”; “Икки сўзи дўст – бир сўзи душмандан хавфли”; “Ялтоқидан дўст чиқмас” (ялтоқи – лаганбардор, хушомадгўй, иккиюзламчи); Бенуксон дўст ахтарган – дўстсиз қолар” (“Дўстни танлаш, синаш керак, аммо, униси ундай экан, буниси бундай экан, деб, ҳаммасидан ҳам юз ўтиравериш керак эмас. Ахир ҳар қандай одамда ҳам бирор нуқсон бўлади, бенуксон одамнинг ўзи йўқ”, дейилмоқчи).

ДЎСТНИНГ ДЎСТЛИГИ БОШИНГГА ИШ ТУШГАНДА БИЛИНАДИ

Вар.: “Дўст дўстни кулфатда синар”; “Яхши дўстни ёмон кунда сина”; “Яхши дўст иш тушганда билинар”; “Уйнинг иссиқ-совуғин киш тушганда биларсан, Кимнинг йироқ-ёвуғин иш тушганда биларсан”; “Дўстни фақирликда сина, Ёрни – кулфатда”; “Дўст ким, душман ким – амалдан тушганда сина”; “Содик дўст – меҳнатда бирга, Сохта дўст – роҳатда бирга”; “Пода бокқанда дўст эдик, Жийда коққанда айрилдик”; “Давлат кетса, дўст кочар”; “Чин дўст фойда кўзламас”. Мазмуни: “Омадинг келганда, ишинг юришиб турганда, маблағинг, кўр-кутинг, амалинг борида ўзини сенга дўст қилиб кўрсатадиганлар кўпаяди. Содиги қайси-ю, сохтаси қайси эканлигини билмайсан. Бошингга бир иш тушганда, кўлингдан маблағинг кетганда, бошинг ёстикқа етганда ёхуд амалдан тушганингда атрофдаги дўстларингнинг сараги саракка, пучағи пучакка ажралади. Содик дўстларинг сен билан бирга бўлади, дардингни, ғамингни бирга чекади, сенга кўлидан келган ёрдамини аямайди. Сендан манфаатланиб қолиш учунгина ўзини дўст кўрсатиб юрганлар эса юз ўтириб, қораларини кўрсатмай кетадилар. Бундай “дўст”лардан кеч”, дейилмоқчи.

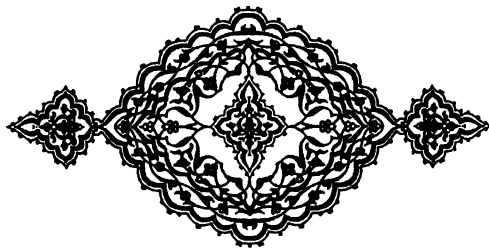
ДЎСТНИНГ КЎНГЛИ ҚОЛГУНЧА, ДУШМАННИНГ БЎЙНИ УЗИЛСИН

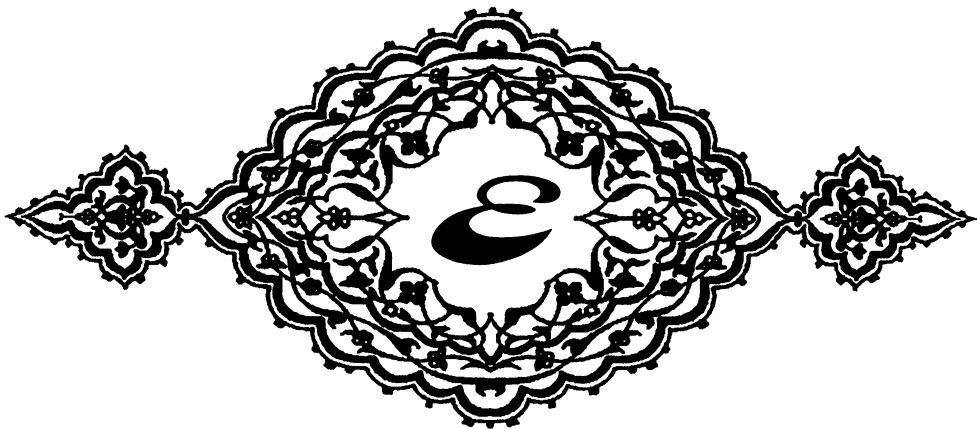
Бу мақолда ёр-дўстларга ҳаммавақт содик бўлиш, уларни иззат-ҳурмат қилиш, зинҳор ёмонлик қилмаслик зарурлиги таъкидланади. Вар.: “Ёрга ёлғон сўзлама, Ёмонликни кўзлама”; “Дўстга хиёнат қилма, Душманга – шафқат”; “Дўстга ҳурмат сақла, Душманга – яроғ”; “Дўстни оғритсанг, душман шод бўлар”; “Дўстингни ранжитма – душманингга дўст бўлади”; “Қай аҳмоқ душмани билан дўст бўлади, Дўсти билан қасд бўлади?!”; “Дил оғритган – дўст эмас, Ич оғритган – ош эмас”; “Дўст – зиёнкор бўлмас,

Зиёнкор – дўст бўлмас”; “Дўст душманлик қилса – барибир душман”; “Дўстингдан топ!”; “Бир дўстингдан топ, Бир – кўшингдан”. Бу кейинги икки мақолни кишининг дўсти ва умуман ишонган одами унга хиёнат қилса, бировга бориб чақса, бирор зиён-захмат етказса, шундай пайтда киноя тарзида айтадилар.

ДЎСТСИЗ БОШИМ – ТУЗСИЗ ОШИМ

Мазмуни: “Дўстларсиз кечириладиган ҳаёт бемаъни ҳаёт”, дейилмоқчи. Вар.: “Дўстинг бўлмаса – дунё сенга қоронғу”; “Қурдош топмаса – кол озар, Йўлдош топмаса – эр озар” (кол – хушсухан, ширин сўз); “Пул орттирма, дўст орттир”; “Пулинг мингта етгунча, Дўстинг ўнга етсин”; “Ўн сўм ақчанг бўлгунча, Ўнта ўртоғинг бўлсин”; “Юз сўминг бўлмасин, Юз дўстинг бўлсин”; “Ўн кунлик ошинг бўлгунча, Бир кунлик эшинг бўлсин” (эш – йўлдош, ўртоқ, дўст); “Арпа-буғдой бир кунингга ярайди, Содик дўстинг ўлгунингча ярайди”; “Дўст кўтарар кўнглингни, Мол кўтарар ўлимингни” (Бунда “Мол кўтарар ўлимингни” деганларининг маъноси шуки, мол, пул кўп бўлса, киши ўлгандан кейин қилинадиган қаъдаларнинг харажати кўтарари. Қаъда тўки бўлса – марҳумнинг обрўси. Шунинг учун (ҳамда ўғил-қизларга, қариндош-уруғларга қаъдаларни ўтказиш оғир бўлмасин, малол келмасин, деган ниятда) одамлар тириклик чоғларида маълум миқдорда (ҳар ким қувватига қараб) маблағ жамғариб қўядилар. Бу маблағ “ўлимлик” деб аталади); “Мингни танигунча, бирнинг отини бил”; “Мингнинг тусини билгунча, бирнинг исмини бил”; “Мингнинг зотини билгунча, бирнинг отини бил”; “Мингни чала билгандан – бирни тўла билган яхши”; “Мингга билиш бўлгунча, бирга таниш бўл”; “Дўстларинг борлиги – мартабанг улуғлиги”; “Дўстлик – барча бойликдан афзал”; “Кўёш ҳавони иситса, Дўстлик қалбни иситади”; “Дарахтни томири сақлайди, Одамни дўсти сақлайди”.

ЕБ ТҮЙМАГАН – ЯЛАБ ТҮЙМАС

Бу мақолни “Еб тўймаган – ялаб тўярми?!”; “Еб етти бўлмаган – ялаб етмиш бўларми?!”; “Олиб олти бўлмаган – еб етти бўларми?!”; “Мутаб тўймаган – мужиб тўярми?!” деб ҳам қўлайдилар (мутамоқ – кемирмоқ, ғажимоқ, бировнинг бор-йўғини еб битирмоқ; мужимоқ – чайнаб, мазасини шиммоқ, масалан, суякнинг кўмигини). Вар.: “Кўзилигида сутга тўймаган – тўклилигида турткисин кўймас”; “Ўғизда тўймаган – тўғизда тўймас” (ўғиз – “оғиз” ҳам дейдилар) аёллар ва сут эмизувчи ҳайвонларнинг янги туққан пайтидаги қуюқ, тўйимли сути. Кампирлар ёш оналарга: “Болани ўғизинга яхшилаб тўйғаз”, деб насихат қиладилар. Халқимизда янги туққан сиғирнинг шундай қуюқ сутини йиғиб, пишириб, “оғиз” қилиб, тансиқ таом сифатида кўни-кўшниларга тарқатиш одати ҳам бор. Тўғиз – тўққиз). Кейинги икки мақол билан: “Тўдаклигида шундай қуюқ, тўйимли сутгаки тўймаган – катта бўлганида ҳам тўймайди, тўйдим ҳам демайди. Очкўз – очкўзлигини, баднафс – баднафслигини кўймайди”, дейилмоқчи.

ЕГАН БИЛМАЙДИ, КЕСГАН БИЛАДИ

Бунда гап суюқ ош (утра, лағмон ва ш.к.) устида боряпти. Тайёр овқатни еган одам унинг масаллигини топиш, пишириш (хамир қилиш, ёйиш, кесиш) қанчалик қийин эканлигини билмайди, буни масаллик топган ва пиширган одам билди. Мажозий маъноси: “Хар бир тайёр нарсдан бахраманд бўлган

одам унинг қандай қийинчилик билан бунёдга келганини билмайди, шунинг учун қадрига ҳам етмайди. Ўша нарсани не-не машаққатлар билан топган ё тайёрлаган одамгина бу қийинчиликни билади ва у нарсанинг қадрига етади, авайлайди, тежаб-тергайди”, дейилмоқчи.

ЕГАН ОҒИЗ УЯЛАР

Вар.: “Оғиз еса, кўз уялар”. Мазкур мақоллар билан: “Бераверар экан, деб бировнинг овқатини еяверма, нарсасини олаверма. Оқибатини ўйла. Сени зиёфат қилган, сенга бир нима (масалан, пора, “эсдалик совға” ниқоби остида бирор нарса) берган одам вақти келиб сендан бир нарсани (масалан, амалга ошмай ётган, чигал ишини тўғрилаб беришингни) илтимос қилса, уялганиндан йўқ деёлмайсан, (ҳатто сен хиёнат, жиноятга бошловчи ишини ҳам тўғрилаб беришга мажбур бўлиб қоласан)” дейилмоқчи. Бундан ташқари юқоридаги мақоллар бировникида меҳмон бўлган, зиёфатини еган одам ҳам буникига келганда ўша даражага етказиб, ҳатто ундан ҳам ошириб (бор-йўғидан қатъи назар, ҳатто бировдан қарз олиб бўлса ҳам) меҳмон қилишга мажбур бўлган ҳолга нисбатан ҳам қўлланилади.

ЕГАНЛАР ДАРМОНДА, ЕМАГАНЛАР АРМОНДА

Одатда бозорда озиқ-овқат, ширавор ва шу каби нарсаларни сотувчилар харидорларни жалб қилиш, бозорларини қизитиш мақсадида баланд овоз билан такрор ва такрор шундай дейдилар.

ЕГАННИ ҲАМ КҮР, ЕДИРГАННИ ҲАМ КҮР

Вар.: “Ош берганни ҳам кўр, Ош еганни ҳам кўр”; “Ош берган ҳам ўлади, Ош еган ҳам ўлади”; “Еган бўрини ҳам кўр, Едирган кўйни ҳам кўр” (“Шунча егани билан бўри зоти кўпайиб кетгани йўк, шунча қурбон бергани билан кўйларнинг сони камайиб кетгани йўк”, дейилмоқчи). Мазмуни: “Одамлардан юлиб-юлиқиб, тама қилиб еган одамни кўр – бирор жойи ортиб қолгани йўк, қайтага одамларнинг кўзига шумшук кўриниб юрибди. Сахийлик қилиб, қишлоқларга бор ош-нонини едирган одамни ҳам кўр – бирор ери камайиб, бирор нарсага муҳтож бўлиб қолгани йўк, қайтага одамлар орасида иззат-икромда, обрў-эътибор билан юрибди. Шундай экан, сен ҳам сахий бўл”, дейилмоқчи.

ЕЙИШИНГ – КЕПАК, КИЙИШИНГ – ИПАК

Вар.: “Ейишинг – шолғом-у, ётишинг – Марғилоннинг сирли саройи”. Бу мақолларни ейиш-ичишни чеклаб бўлса ҳамки, бор пулини яхши-яхши кийинишга сарфлайдиган ёхуд уйда ҳеч балоси бўлмаса ҳам, кийимига зеб бериб, одамларга ўзини кўз-кўз қилиб юрадиган олифта, сатангларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ЕЛ ЯНТОҚ ҚУЛАТАР, БҶРОН ДАРАХТ ҚУЛАТАР

Мажозий маъноси: “Халқ норозилиги кучайиб, кўзғолон кўтарса, инқилоб тўлқини катта кучга эга бўлган подшони ҳам тахтидан қулата олади”, дейилмоқчи.

ЕЛ ЎТАР, ЧЎҚҚИ ҚОЛАР, БОШ КЕТАР, ДЎППИ ҚОЛАР

Вар.: “Сув оқар, тош қолар, Ўсма кетар, қош қолар”. Мажозий маъноси: табиат ҳодисалари – селлар, бўронлар, шунингдек ижтимоий силкинишлар – жангу жадалли қора кунлар иқтисодий бўҳронлар ўтиб кетаверади, аммо Ватан, халқ қолади, ҳаёт давом этаверади”, дейилмоқчи.

ЕЛГА – ЯРҒОҚ, АЁЗГА – КИЙИЗ

Ярғоқ – теридан тикилган либос, пўстин. “Қишнинг кунда елга (енгил изғиринга) ярғоқ кийсанг чидайсан, аммо аёз (қаттиқ қора совук) турса, кийиз ёпиниб жон сақлашинг мумкин”, дейилмоқчи.

ЕЛДАЙ КЕЛИБ, СЕЛДАЙ ОЛСИН

Душманни, ёмон кўрган одамни дуойибад қилиб қаргаганда шундай дейдилар. Бундан ташқари, узоқ вақт оғир касал бўлиб, кийналиб ётган, на ўлиб ўлмайдиган, на қолиб қолмайдиган одамнинг аянчли холини кўрган киши ўз-ўзига ё бировга: “Бунақа кийналиб ётгандан кўра, менга шундай ўлим бўлсаки, ажал елдай келиб, селдай олса”, дейди.

ЕЛКА ЯҒИРИ – ОТГА МЕРОС, ОТА “ЯҒИРИ” – ЎҒИЛГА МЕРОС

От агар белидан ё бошқа еридан яғир бўлса, уни даволаб, тез тузатиб олса бўлади. Аммо, у елкадан (олдинги оёқлар устидан) яғир бўлса, ўла-ўлгунча тузалмайди, даволаб ҳам бўлмайди. Чунки, елка умуртқа бўғинларининг бирлашган жойи бўлиб, от ҳар оёқ кўтариб ташлаганда қимирлаб, битай деб келаётган яра яна очилиб, баттар бўлаверади. Бу – отларга хос мерос яғирдир. Мақолда “ота яғири” дейилганда отанинг ўз ўлимига қадар тўлаб улгуролмаган қарзи назарда тутилган. Халқимизнинг қадимий одатларидан бири шуки, майитга жаноза ўқиш пайтида жаноза ўқийдиган домла, дафн этиш маросимида келган барча кишилар гувоҳлигида марҳумнинг ўғлига муружаат қилиб: “Мабодо отангизнинг бировдан қарзлари бўлса-ю, васият қилолмай вафот этган бўлсалар, шу қарзнинг эгаси келиб бирор хужжат кўрсатса ёхуд икки гувоҳ билан исботласа, сиз қарзни тўлайсизми?” дейди. Ўғил: “Тўлайман” дейди. Шунда домла: “Мана, отангиз энди пок бўлиб кетдилар”, дейди. Шундай қилиб, отанинг қарзи ўғилнинг гарданига тушади. У бу қарзни (айниқса қарз катта бўлса) тўлаб қутулгунча анча кийналиб юради. Юқоридаги мақол билан оталарга: “Бола-чақанга қарз қолдирманг”, деб насиҳат қиладилар.

ЕЛНИНГ ИШИ – СОВУРМОҚ, ЎТНИНГ ИШИ ҚОВУРМОҚ

Мазмуни: “Елдек енгил бўлма, топган мол-дунёингни, обрў-эътиборингни совурма. Ўтдек қизиб, алангалиниб, одамларни “қовурма”. Оғир, вазмин бўл!”, деган маънода насиҳат қилганларида шу мақолни айтдилар.

ЕЛПИҒИЧНИНГ ЕЛИ ДАЛАГА КОР ҚИЛМАС

Елпиғич бир-икки одамгагина шамолни етказа олади, даладаги деҳқоннинг хирмонини елпиб

бера олмайди. Бу мақолни кичикрок, аҳамиятсизроқ ишларнигина қилишга қодир бўлган, аммо катта ва мураккаб ишларга қурби етмайдиган одамларга нисбатан қўллайдилар.

ЕМА, ИЧМА, БЎЛ БАХИЛ, БОЙ БЎЛМА-САНГ, МЕН КАФИЛ

Халқ бу мақолни бахил бойларга нисбатан қаттиқ киноя тарзида қўллаган. “Бой бўлай десанг, ўчоғингнинг қулини торт” деган мақол ҳам борки, халқ буни зикна, хасис бойлар тилидан ёхуд уларга қарата киноя тарзида айтган. Мазмуни: “Бой бўлай десанг, ҳадеб овқат қилиб еяверма ва ҳадеб меҳмон қақириб, уларни зиёфат қилаверма”, дейилмоқчи.

ЕМАГАНИНГНИ ЕРЛАР ЕР

“Топган-тугганингни ўзинг е, оила, бола-чақангга едир. Қисиб-қимтиб, пул-у, мол-дунё тўплаб нима қиласан?! Ким билади дейсан, эҳтимол емай-ичмай йиққанинг бирон-бир сабабга кўра ўзингга насиб қилмас”, дейилмоқчи.

ЕМАГАНИННИ ЕЙДИЛАР, ТЕГАВЕРСИН ДЕЙДИЛАР

Бу мақол текинхўр, тамагир бойлар, амалдорлар, руҳонийларга қарата истехзо билан айтилган. Вар.: “Келтир менга, Йўқдир сенга”, “Бўрининг ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди”.

ЕМАСАНГ ҲАМ, ПАЛОВДАН ГАПИР

Ширин орзу умидлар кўмсалганда шундай дейдилар.

ЕМНИ ЕГАНДАН КЕЙИН МАҚТАЙДИЛАР, ЭРНИ – ЎЛГАНДАН КЕЙИН

“Емни, яъни овқатни ва бошқа егулик нарсаларни еб кўриб, хуштаъм, лаззатли бўлган бўлса, ана ундан кейин мақтай бошлайдилар. Эр киши мардлиги, ботирлиги билан эл-юртга танилса, доврўғ қозонса, у ўлгандан кейин ҳам бу яхшилигини ёдлаб, мақтаб юрадилар”, дейилмоқчи.

ЕНГАННИНГ ЯРАСИ ТЕЗ БИТАР

“Душманни енгиб, ғалаба қозонган тараф урушда ҳар қанча жароҳатланган, вайрон бўлган бўлса ҳам, енгилган тарафдан товон ундириб, тез орада ўзини тиклаб олади. Енгилган тарафнинг шўри қуриydi”, дейилмоқчи.

ЕНГИЛ ОЁҚ УЗОҚҚА ҚЎШАР, ЕНГИЛ БОШ ТУЗОҚҚА ТУШАР

(қўшар – бошлар, олиб боради). Мазмуни: “Оёғи енгил, яъни чаққон одам узоққа бора олади, кўп ишларни қила олади. Боши енгил, яъни енгилтақ, енгилтабиат одам эса тилини тиёлмайди, оғзига келганни ўринлими, ўринсизми, тўғрими, нотўғрими – барибир, гаириб юбораверади-да, кейин ўзи бундан панд еб қолади”, дейилмоқчи. Вар.: “Енгилтақнинг тили бийрон, Тилин тишлаб қилур пушмон”.

ЕР – БОЙНИКИ, СУВ – СОЙНИКИ, ОСМОНИНГНИ ЎЗИНГ ОЛ!

Бу – камбағал деҳқонлар тилидан Аллоҳга нола қилиб айтилган мақол. Вар.: “Ер эгаси – худо, Сув эгаси – султон. Бу билан: Ер ҳам, сув ҳам, мол-дунё ҳам бойлар ва амалдорларники, камбағал бечораларга эса ҳеч нима йўқ”, дейилмоқчи.

ЕР ТҮЙМАГУНЧА ЭЛ ТҮЙМАС

Вар.: “Ер тўйса, эл тўяди”; “Еринг тўк – элинг тўк”; “Ери бойнинг – эли бой”; “Ерга муҳаббат – элга муҳаббат”; “Ер – хамир, Ўғит – хамиртуруш” (“Хамир хамиртурушсиз ошмагани каби, ер ҳам ўғитсиз мўл ҳосил бермайди”, дейилмоқчи); “Ерни боқсанг, емини бер”; “Қари ернинг қорни кенг” (қари, яъни эскидан экин экиб келинаётган ернинг “қорни” кенг бўлади, яъни кўп ўғит талаб қилади. Шунинг учун бундай ерни ўғитга роса тўйдирсанггина кутган ҳосилингни ололасан”, дейилмоқчи); “Тўйдирсанг мени, Тўйдираман сени” (буни ернинг тилидан айтганлар); “Сен ерни ер қилсанг, Ер сени шер қилади”; “Ерни боқсанг – боқади, Бокмай қўйсанг – қоқади” (қоқади – кам (ҳосил) беради, қисиб-қимтиб қолади, “уриб” қолади, деган маънода. Бу сўз “Чўмичда қокмок” иборасида ҳам худди шу маънода қўлланади); “Озиқли ер оқсатмас”; “Озиқли ер ориқламас”; “Мол семирса ёғ бўлар, Ер семирса боғ бўлар”; “Ерга ошатсанг ош битар, Ошатмасанг тош битар”; “Ерни боқмасанг – заранг, ҳосил беради аранг”; “Ер боққанни ер боқар, Ер боқмаган – ерга боқар”; “Ерини алдаган – ўзини алдар”.

ЕР – ХАЗИНА, СУВ – ГАВҲАР

Мазмуни: “Ернинг қадрига етиш, уни сотмаслик, қўлдан чиқармаслик зарур”, дейилмоқчи. Вар.: “Ер, сув – битмас кон”; “Деҳқоннинг хазинаси – ер”; “Ер – бойлиқнинг онаси, Меҳнат – унинг отаси”; “Ер эл билан обод, Эл ер билан обод”; “Ерли бўлмагунча, молли бўлмайсан”; “Ер

тўйдирад, Ўт куйдирад”; “Еринг бўлса – аярсан, Тоғинг бўлса – тўярсан”; “Ерли ерини мактар, Балиқчи – кўлини”; “Ер деган – олтин қозик, ғажиб есанг тугамас”; “Ер олган – эр, Ер сотган – қаро ер” (“Ер олган одам – эр, яъни ишбилармон, омилқор одам, арзир-арзимас пулли деб ерини сотган, қўлидан чиқариб юборган одам – қаро ер бўлади, бойлигидан ажрайди, хонавайрон бўлади”, дейилмоқчи); “Ер сотган – эр бўлмайди, Эр – ер сотмайди”; “Ер қадрини билмайди, Ер эрмаган инсонлар, Эл қадрини билмайди, Эл кўрмаган нодонлар”; “Ер олган – кўкаради, Ер сотган – қурийди”.

ЕР ҚАТТИҚ БЎЛСА, ҲЎКИЗ ҲЎКИЗДАН КЎРАДИ

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, бажарилаётган иш анча мушкул бўлиб, ишлаётганлар мўлжалдаги ишни қила олмайдилар, қийналадилар, асаблари бузилади, диққат бўладилар. Шунда айбни бир-бирларига кўядилар, бир-бирларидан тўнкайдилар. Ваҳоланки, сабаб у ёки бу одамда эмас, бошқа нарсада. Юқоридаги мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

ЕР ҲАЙДАСАНГ КУЗ ҲАЙДА, КУЗ ҲАЙДАМАСАНГ ЮЗ ҲАЙДА

Вар.: “Дехқон бўлсанг шудгор қил, Мулла бўлсанг такрор қил”. Шудгор қилмоқ – ерни кузда ҳайдамоқ, демакдир. Бобо дехқонлар кўп йиллик тажрибалари натижасида ерни кузда ҳайдаш баҳорда ҳайдашга қараганда бениҳоя афзал эканлигига ишонч ҳосил қилганлар. Шунинг учун ҳам юқоридаги мақолда: “Ерни ҳайдасанг кузда ҳайда, агар кузда ҳайдамасанг, баҳорда юз марта ҳайдаганинг билан барибир кузда ҳайдалгандек натижа бермайди”, деган фикрни илгари сурганлар. Буни ҳозирги замон кишлоқ хўжалиги фани ҳар тарафлама исбот этган. Кишлоқ хўжалиги фанлари доктори, профессор З. С. Турсунўжаевнинг ёзишича: “Ерни асосий ишлаш – кузги шудгорлаш баҳорда ҳайдалганига қараганда бир қанча афзалликларга эгадир. Кузги шудгорнинг асосий афзалликлари шундан иборатки, бу усул қўлланганда ўсимлик қолдиқлари, маҳаллий ва минерал ўғитлар тупроқнинг чуқур қатламига яхши кўмилади, касаллик тарқатувчи ҳашаротлар қирилиб битади, қиш давомида атмосфера ёғинлари, яхоб сувлари ҳисобига тупроқда кўп микдорда нам тўпланади, шунингдек тупроқнинг физик

хоссалари яхшиланади. Кузги шудгор қўлланилган ерларда ҳар гектарнинг ҳосилдорлиги баҳорда ҳайдалганига қараганда 3 центнердан 6 центнергача юқори бўлади”.

ЕРГА КИНДАК БЎЛСАНГ, ЭЛГА ТЕНТАК БЎЛАСАН

Бу мақол икки маънода қўлланади: 1. “Қанча катта ёшга кираверсанг, кичик ёшдагиларга шунча майна бўлаверасан. Ёшлар қариган қадди-бастингни, афти-ангорингни, ожизлигингни кўриб, сени тентак фахмлайдилар ва устингдан куладилар”. 2. “Мен ўлмайман, осмонга устун, ерга киндак бўламан, деб ўйлама ҳам, гапирма ҳам. Ҳали дунёда ҳеч ким бундай бўлган эмас. Агар шундай десанг, одамлар устингдан мазах қилиб куладилар, эл-юрт ўртасида масхара, тентак бўласан”.

ЕРГА ТУШГАН – ГУЛ БЎЛАР, ЎТГА ТУШГАН – КУЛ БЎЛАР

Вар.: “Ер уруғ олмагунча ошлик бермас”; “Етмаганин ерга от, Ортиғини элга торт” деган мақоллар ҳам борки, буларни ерга имкони борича кўпроқ уруғ сочишга, кўпроқ экин экиб, кўпроқ ҳосил олишга даъват этганларида қўллайдилар.

ЕРДА ЁТГАН ЮМУРТҚА – ОСМОНДА УЧГАН ҚУШ БЎЛАР.

Мазмуни: “Кичкина экан, ожиз экан, деб бировни камситма, менсимай ўтирма, вақти келиб у ҳам катта бўлади, қўлидан иш келадиган бўлиб кетади. Ўшанда сен уялиб, изза бўлиб қолишинг мумкин”.

ЕРДАН ЕРНИНГ ФАРҚИ БОР, ЎТТИЗ ИККИ НАРХИ БОР.

Вар.: “Ердан ер қутлуг”. “Сағиз ер – мағиз ер, ҳум ер – қум ер”. Мазмуни: “Ер (экин майдони)нинг ҳаммаси ҳам бир хил бўлавермайди, бир-биридан фарқ қилади, бири бўрсилдоқ, бири шўрхоқ, бири шўх, бири қумлоқ, бири тошлоқ ва ҳ. к. бўлади. Ер олмоқчи бўлсанг, шунинг фарқини бил, ўшанга қараб нархини келиш” дейилмоқчи. Бу мақолни чорвадорлар: “Бир ер (яйлов)нинг ўт-ўлани кам, об-ҳавоси ноқулай бўлса, қўйларингни бошқа ерга ҳайда” деган маънода қўллаганлар.

Ернинг ердан, эрнинг эрдан фарқи кўп,

Мушкул шуки, сўзлашганда тенг бўлар.

(Махтумқули)

Латифа: “Кунлардан бир кун афанди шаҳар дарвозасидан овга чиқиб кетаётган подшога пешвоз чиқиб, аҳтиёжи учун бир тилла сўраган экан, у бермай, йўлига кетаверибди. Шунда афанди ундан илгарироқ бориб, подшони шаҳар ташқарисидаги кўприк устида кутиб олибди-да, яна бир тилла сўрабди. “Ие, бу қанақаси?! – дебди подшо. – Ҳозиргина анави ерда йўқ девдим-ку!”. “Ахир ердан ернинг фарқи бор-да, тақсир”, – дебди Афанди. Шунда подшо хаҳолаб кулибди-да, Афандига бир тилла бериб кетибди”.

ЕТДИМ ДЕГАНДА ЙИҚИЛМА, ТЎЛДИМ ДЕГАНДА ТЎКИЛМА

Вар.: “Бўлдим деганда бузилмасин, Тутдим деганда узилмасин”; “Етдим деганда йиқилма, Бўлдим деганда бўлинма”; “Еганинг қўй бўлсин, Кўрганинг тўй бўлсин”; “Тупроқ олсанг, олтин бўлсин”; “Олгин-у, олдирмагин”; “Соғинчимиз қисқа бўлсин, Севинчимиз узок бўлсин”; “Душманингниг умри қорча бўлсин” (“Қор тез эриб, йўқ бўлиб кетгани сингари душманинг ҳам тез битсин”, дейилмоқчи). Бу мақоллар билан эзгу тилаклар изҳор қилинади.

ЕТИЛМАГАН ХАМИР ТАНДИРДА ТУРМАС

Одатда етилмаган (ошмаган) хамирдан ясалган нон тандирга ёпишмай, таппа-таппа ташлаб, кўрга, кулга беланиб, нес-нобуд бўлади. Мажозий маъноси: “Киши ҳаётнинг ачиқ-чучугини тоғиб кўрмаса, ҳаёт “мушти”ни, туркисини, зарбасини емаса, яъни етилмаса, ҳаётда учрайдиган баъзи қийинчиликларга бардош бера олмайдиган бўлади. Шунинг учун болани ёшлигидан чиниктириш, меҳнату машаққатга ўргатиш зарур”, дейилмоқчи.

ЕТИМ, ЕТИМ ДЕМАНГИЗ, ЕТИМ ҲАҚИН ЕМАНГИЗ

Бир туркум мақолларда “етим” дейилганда болалик чоғидаёқ ота-онаси ўлиб кетиб, боқадиган одамидан ажраб, бировларнинг қўлига қарам бўлиб қолган, асарияти бойлар ва амалдорларнинг эшигида хизматкор ва чўри бўлиб хизмат қиладиган болалар, ўсмирлар, қизлар назарда тутилган. Етим есирлар, гарчи бетиним ва машаққатли меҳнатлари билан ҳалол хизмат қилсалар ҳам, айрим худодан беҳабар бой ва амалдорлар, уларнинг оила аъзолари бу бечораларни одам ўрнида кўрмасдилар, ҳурмат қилмасдилар, паст назар билан, ихонат кўзи билан қарардилар,

камситардилар, ошиб-тошиб ётсалар ҳам уларга ёрдам қўлини чўзмасдилар, яхши сўзни ва умуман бирон-бир яхшиликни раво кўрмасдилар. Бу ҳодиса бир қанча мақолларда ўз ифодасини топган: “Етимлик – зиғир ёғи” (“Зиғир ёғи” деганда кўнгилга урган, кишини ёликтирган нарсалар ва одамларни назарда тутадилар); “Есирнинг етмиш ерда касри тегар”; “Етимчадан бой чиқса, айрон бермас ичарга, Тикувчидан бой чиқса, қайчи бермас бичарга”; “Етим ўғлон ит бўлар, Ёқаси тўла бит бўлар”; “Етим ўғлон – юраксиз, Етим ўғлоқ – қуйруксиз” (ўғлоқ – тўрт ойлик эчки боласи); “Етим қизга – елпуғич чикора?!” (чикора – нима кераги бор. Елпуғични кўпроқ хонойим, бегойим ва бойвуччалар тутишарди. Мазкур мақол билан: “Етим қизга ким қўйибди елпуғич билан елпинишни?!” деб истихзо қилганлар); “Етим тўярин билмас, Ёмон ўларин билмас”; “Етимнинг етти қорни бор”; “Етим қорни – етти қават болхона”; “Етимча – етти кулча” (“Етимча етти кулчага ҳам тўймайди”, дейилмоқчи); “Етим кўзи сутга тўймас”; “Етим кўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, Етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар”; “Етим ўғлоқ асрасанг, соқол-муртингни ёғлар, Етим ўғлон асрасанг, юрак-бағрингни доғлар”; “Чўрига чалпак берсанг, қозонингга тупуради”; “Итнинг бошини силасанг, товоққа борар” (бунда “ит” деганда етимни, хизматқорни назарда тутганлар ва “уни зинҳор сийлай кўрма, сийласанг бошингга чиқади”, демоқчи бўлганлар); “Итни эркалатсанг, оғзингни ялар”; “Итни сийласанг, гиламни булғайди”; “Қул билан қуда бўлсанг, қустирмагунча қўймас”; “Қул билан қуда бўлсанг, қўғирмоч ейсан, Чўри билан қуда бўлсанг чалпак ейсан” (қўғирмоч – қовурилган буғдой. Чалпак – юка нон. “Қул ва чўрилар билан қуда бўлсанг, меҳмонга борганинда улар сени бетаъм, бемаза овқатлар билангина сийлай оладилар” деб, уларнинг йўқсиллиги ва “қўли қисқа”лигидан кулганлар); “Яхши иззат – ёмон кулга ярашмас”; “Раҳм қилма етимга, Етим урар кетингга” ва ш. к. Халқ оммаси орасидаги олижаноб, бағри кенг инсонлар тўқиган ва қўллаган мақолларда эса бунга қарама-қарши ўлароқ, етимларга нисбатан хайрихоҳлик, уларнинг аянчли аҳволига ачиниш ҳис-туйғулари билдирилган ҳамда уларга раҳм-шафқат қилиш, қўлдан келган яхшиликни улардан аямаслик, уларнинг ҳақиқага хиёнат қилмаслик, шундоқ ҳам эзилиб юрган дилларига озор бермаслик зарурлиги уқтирилган: “Етим

ўз киндигини ўзи кесади” (Ўтмишда янги туғилган боланинг киндигини доя хотин кесар, бу хизмати учун унга бир нима бериш керак бўларди. Бойлар, ўзига тўқ одамларнинг хотини туғса, дояга “киндик кесар” деб аталадиган кўйлаклик, лозимлик мато, рўмол ё пул берардилар. Камбағал, бева-бечоралар (етимлар)нинг эса дояга бергулик нарсалари бўлмаганидан, чақалоқнинг киндигини ўзлари кесиб қўяқолардилар); “Ўзинг учун ўл етим!”; “Етим ўзини ўзи боқади”; “Етим ўз этини ўзи ейди, Елкасини бити ейди” (Етимнинг алмаштирадиган кўйлаги бўлмай, биттаю-битта кўйлаги узоқ вақт кийиллаверганидан яғир бўлиб, битлаб кетарди); “Етимнинг жони – етти бўлади”; “Етимнинг енги калтамикан десам, қўли калта экан”; “Етимнинг кўзи – ёшли”; “Бевага бозор бўлмас, Етимга – ҳайит” (ҳайит – бу ерда “байрам, шодиёна кун” маъносида келтирилган); “Етим етти уйдан ош ичар”; “Етим кимники – ош берганики”; “Етимнинг отаси – етти”; “Етим қизнинг етмиш онаси бор”; “Етим қизнинг янғаси кўп” (ота-онадан ёш қолган етимларни (айниқса етим қизларни) маҳалла-қўйдаги аёллар назорат қилиб, уларга ёрдам ва тегишли маслаҳатлар бериб, мураббий бўлиб, оналик қилардилар. Кейинги икки мақолда шу нарса ўз ифодасини топган); “Етим, етим демангиз, Етим ҳақин емангиз”; “Етим ҳақи етти дарёни қуритар” (“Етимлар ҳақига хиёнат қилганлар қаттиқ жазога, фалокат-ҳалокатга йўлиқадилар”, дейилмоқчи); “Сағирнинг ҳақи – тангрининг ўқи” (сағир – ота-онадан ёш қолган етим бола. Унинг отасидан қолган мол-мулкни “сағир ҳақи” дейдилар. Қадимий одатга кўра, шу сағир ҳақини дахлсиз деб ҳисоблайдилар. Ҳатто: “Сағирнинг эшигидан ўтсанг, чанг юкса, қавушингни қоқиб ўт” (яъни, унинг бирон-бир нарсаси туғул, чанги ҳам сенга ўтиб қолмасин) дейдилар. Отаси ўлса, таъзиясига кирган одамлар “сағир ҳақи” деб, дастурхонга қўл узатмайдилар. Қачонки сағирнинг ўзи ё онаси ё уларга қарашли одам: “Олинлар, ўз маҳри-меросимдан сарф қилаяпман”, деганидан кейингина нон-чойга, озиқ-овқатга қўл узатадилар. Юқоридаги мақол билан: “Сағирнинг ҳақига хиёнат қилган одам тангрининг ўқиға (қаҳр-ғазабига) дучор бўлади”, дейилмоқчи. “Ердан топилган етимники” (Халқимизнинг қадимий одатларидан яна бири шуки, агар кўчада бирор нарса тушиб ётган бўлса, топиб олган одам уни қўлига кўтариб, баланд овоз билан: “Бу кимники?” деб қайта-қайта айтади. Шунда

агар ҳеч ким “Меники” демаса, ҳалиги одам учун топилган нарса – ҳалол нарса бўлиб ҳисобланади. Лекин у ҳам бу нарсани ўзига олмай, гадоёга, етим болага бериб кетади. Юқоридаги мақол шу анъанадан келиб чиққан); “Етимни йиғлатма!”; “Етим бошин силасанг, Эрлар силар бошингни, душман бошин силасанг, душман ғажир бошингни”; “Етим бошин силасанг, ҳажга бормоқ не даркор?” (Эътиқодий тушунчага биноан, гуноҳлардан фориғ бўлиш ниятида Маккага бориб, ҳаж қилиб келадилар. Мазкур мақол билан: “Етимнинг кўнглини овласанг, ундан ёрдамнинг аямасанг – шунинг ўзи улуғ савоб, ҳажга бошинингнинг ҳам ҳожати йўқ”, дейилмоқчи); “Жабр қилма етимга, учрагайсан Мустафонинг ўқиға” (Мустафо – пайғамбар); “Етим бола етти йилда уялтирар” (“Етим болани ёшлигида хўрлама, камситма, у йиллар ўтиши билан вояга ета бориб, қўлидан иш келадиган, мублаг топадиган бўлади, ўшанда сен уялиб қоласан”, дейилмоқчи); “Тойни той деб хўрлама, эрта-индин от бўлар”; “Етим етса, етти кўтариб урар”; “Етим юриб етилган – ўзар” (“Ёшлигидан етим қолиб, ҳаётнинг азоб-ужубатлари оғушида чиниққан бола катта бўлгач, ҳаётнинг нималигини бошқалардан яхши билади ва ҳар тарафлама бошқалардан ўзиб кетади”, дейилмоқчи).

ЕТСА – МОЛ, ЕТМАСА – ЖОН

Вар.: “Етса – пул, Етмаса – бул” (бул–мол). Севган ёрга, қадрдон дўстга: “Сен учун ҳеч нарсамни, ҳатто жонимни ҳам аямайман”, демоқчи бўлганларида шу мақолни қўллайдилар.

ЕТТИ ЁШГА ЕТГУНЧА ЕР ТЎҚМОҒИН ЕРСАН, ЕТМИШ ЁШГА ЕТГУНЧА ЭЛ ТЎҚМОҒИН ЕРСАН.

Мазмуни: “Болалигинда қоқилиб, йиқилиб, ердан “тўқмоқ” ейсан. Катта бўлганидан кейин эса, бутун умринг давомида одамларнинг аччиқ-чучук гапларини эшитасан, ҳатто уларнинг зарбини ҳам ейсан. Бундан хафа бўлма, кўник, чида”, дейилмоқчи.

ЕТТИ ЯШАР ОТНИ “ХУШТ-ХУШТ”ЛАБ СУҒОРМА

Одатда отни суғораётганда “хушт-хушт” деб турадилар. Маъноси: “Бола вояга етгач, уни гўдақлигидаги каби пуф-пуфлама, эркалама, аяма, энди ҳар бир ишни ўзи мустақил қиладиган бўлсин”, дейилмоқчи.

ЕТТИ ЯШАР САФАРДАН КЕЛСА, ЕТМИШ ЯШАР КЎРГАНИ КЕЛАР

Вар.: “Олти яшар сафардан келса, Олтмиш яшар кўргани келар”; “Йўл азоби – гўр азоби”. Ўтмишда узоқ сафарга чиққанлар бир қанча қийинчиликларга дуч келардилар, ҳатто фалокат-ҳалокатларга йўлиқардилар. Шунинг учун бўлса керак, сафардан қайтиб келган одамни (хоҳ у қари бўлсин, хоҳ ёш бўлсин, бундан қатъий назар) узоқ-яқин қариндош-уруғлар, ёр-дўстлар, таниш-билишлар, қўни-қўшнилар (ёшлар ҳам, қариялар ҳам) кўргани, ҳол-аҳвол сўрагани келиши – халқимизда азалдан одат тусига кирган.

ЕТТИ ЎЛЧАБ, БИР КЕС

Мазмуни: “Ҳар бир ишни обдон ўйлаб, тадбиркорлик билан пухта қил” дейилмоқчи. Вар.: “Ёғоч кессанг, узун кес – кесса бўлар, Темир кессанг, қалта кес – чўзса бўлар”; “Кийим бичсанг, узун бич – кийса бўлар”.

ЕТТИ ҚИЗНИНГ ОНАСИ – ҲАНУЗГАЧА КЕЛИНЧАК

Ёши анча ўтиб қолган бўлишига қарамай қизлар, келинчаларга хос кийиниб, пардоз-андоз қилиб юрувчи олифта аёлларга нисбатан киноя тарзида қўлланиладиган бу мақол қуйидаги топишмоқдан олинган (бу ўринда шуни айтиш керакки, баъзи кўшиқлар ва топишмоқларнинг бир қисмини мақол тариқасида ҳам айтиб юрадилар):

*“Чўпчагим чўпчак,
Олтин беланчак,
Етти қизнинг онаси
Ҳанузгача келинчак”.*

ЕТТИНИНГ БИРИ – АЙЁР

Мазмуни: “Жамиятда ҳар хил одам бор. Бирининг дили пок, беғараз бўлса, бошқа бирининг хулқи бузук, нияти қора бўлади. Шунинг учун ниҳоятда эҳтиёт, хушёр бўл, одамларнинг ҳаммасига ҳам ишонаверма, ҳар кимга қалбингни, сир-асрорингни очаверма” дейилмоқчи. Вар.: “Дўстан кўп – душман”; “У кўзинг бу кўзингта дўст бўлмас”; “У кўзинг бу кўзингта панд беради”; “Дўст – эгиз, Душман – саккиз”.

ЕЧИНГАН СУВДАЙ ҚАЙТМАС, КЕЗАНГАН ЁВДАН ҚАЙТМАС

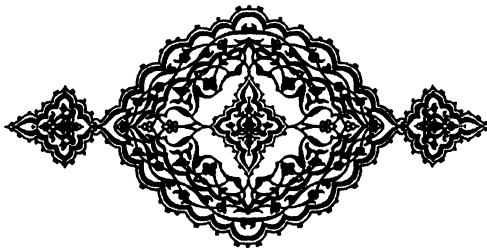
(кезанмоқ – йўлга тушмоқ, чоғланмоқ, отланмоқ, аҳд қилмоқ, бел боғламоқ). “Чўмилишга аҳд қилиб, сув ёқасига келган ва ечинган киши сувга тушмай, чўмилмай қайтиб кетмайди. Бу – табиий. Шунингдек сен ҳам ҳамон ёвга қарши бораяпсанми (ёвни қувишга аҳд қилдингми), энди йўлингдан (аҳдингдан) қайтма”, дейилмоқчи.

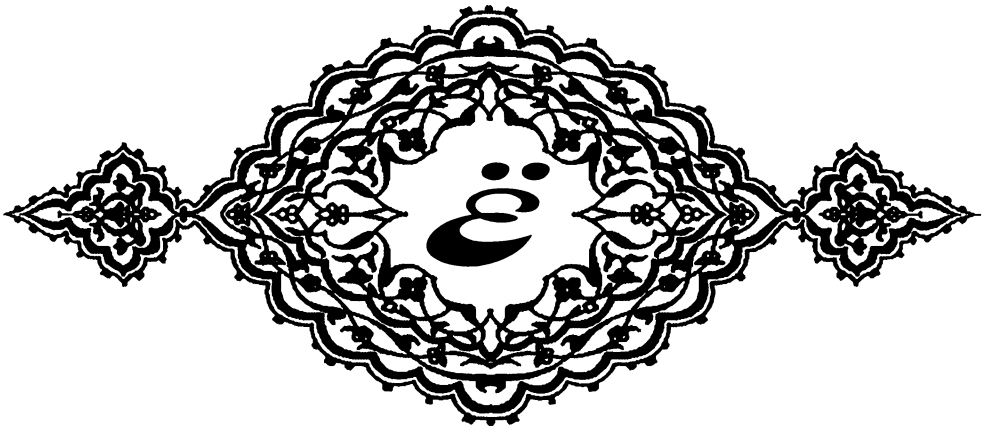
ЕЯР ОФИЗГА ОШ БЕРАР, ЙИҒЛАР КЎЗГА ЁШ БЕРАР

Ҳаётдан қийналган, бир нарсага муҳтож бўлиб қолган одамга тасалли берганда шундай дейдилар.

ЕЯР ОФИЗНИ ЕМАС ОФИЗ БОҒЛАЙДИ

Мазмуни: “Бир жойга борганингда сендан бошқа меҳмонлар ҳам бўлса, қорнинг тўқ бўлса ҳам (ёхуд овқат оғзингта ёқмаса ҳам) овқатдан олиб-олиб ўтир, ҳаммадан бурун қўл артма. Сен қўлингни артсанг, сенга қараб бошқалар ҳам (гарчи ҳали қоринлари тўймаган, ҳали еявериш ниятида бўлсалар ҳам) қўлларини арта бошлайдилар. Бунга сен сабабчи бўласан. Уларнинг кўзига ёмон кўринишинг мумкин”, дейилмоқчи.

Ё ОТИНГ ЧИКСИН, Ё ЎТИНГ ЧИКСИН

(Ўт – бу ерда “киши организмдаги ўт, жигардан чиқадиган ва ўт хаггачасида тўпланадиган аччик суюқлик. Уни “ўтака”, “захра” ҳам дейдилар. Ана шу ўт ёрилса, киши ҳалок бўлиши мумкин. “Ўти ёрилди”; “ўтакаси ёрилди”; “ўти учди”; “захраси учди” иборалари “ўлғудай кўрқиб кетди” деган маънодадир). “Ё номинг чиксин, Ё жонинг чиксин”; “Ё ловуллаб ён, Ё биратўла ўч”; “Ё чангинг чиксин, Ё донгинг чиксин” деб ҳам кўлланиладиган мазкур мақол билан: “Бир иша киришдингми, унга маҳкам ёпиш, ғайрат, жасорат, фидойилик кўрсат ва у ишни охирига етказ, токи одамлар сенга қойил қолишсин, улар ўртасида номинг чиксин, обрў-эътибор қозон”, дейилмоқчи.

ЁВ КЕТСА ЁВОН ОЧИЛАР, ОШ ПИШСА ҚОЗОН ОЧИЛАР

Ёвон – дашт, дала. Бу мақол билан: “Ёвни кувсанг, ёвонинг – чорвангни боқиб, экинингни экиб, тирикчилик ўтказадиган дашт-даланг очилади, ҳаётинг яна ўз осойишталигига қайтади”, деган маънода жангчи ўғлонларни рағбатлантирганлар, уларга далда берганлар.

ЁВ КЕТСА ҲАМ, ҚИЛИЧИНГНИ ЗАНГ-ЛАТМА

“Ёвга нисбатан ҳечам бепарво бўлма. Ёвни енгиб, юртингдан қувиб юборгандан кейин ҳам қуролярофингни шайлаб, унга зарба беришга тайёр

бўлиб тур. Бир бостириб келган ёв яна келиб қолиши эҳтимолини асло унутма”, демоқчи.

ЁВ КЎЗИ ЎҚМОРДЕК ҚАРАР

Ўқмор – ўқ илон. Бу илон тўғрисида халқ ўртасида шундай тушунча борки, гўё у одамни, сайдини, рақибини кўриб қолғудай бўлса, бирдан сапчиб, ҳавога кўтарилиб, сайдига отилиб, уни ўқдай тешиб ўтармиш-да, ўша заҳоти ўлдирармиш. Ўқмор ҳатто темирни ҳам тешиб ўтармиш, фақат ноннигина теша олмас эмиш. Мазкур мақол билан: “Кимнинг қандайлигини кўз қарашидан билиб олса бўлади. (Бу фикрни “Яхшини бил ўзидан, Ёмонни бил кўзидан” мақоли ҳам исботлайди). Дўстнинг кўз қарашида меҳру муҳаббат, шафқату меҳрибонлик сезилиб туради. Душманнинг кўзи эса худди ўқмордек, тешиб юборгудек, еб юборгудек қарайди”, деган маънода сезгир, зийрак ва эҳтиёткор бўлишга давъат этадилар.

ЁВ МАКРИНИ ЁЛҒОН ЯШИРАР

Мазмуни: “Ёвнинг тилғоламалик билан айтган ширин гапларига учма. Унинг гаплари ёлғон бўлади. У ўз макру ҳийласини сендан яшириш учун атрофингда парвона бўлиб, гўё кўнглингни олмоқчи бўлади. Ундан ҳаммавақт эҳтиёт бўл”, дейилмоқчи.

ЁВ ЯРОҒИН ЁВ БИЛМАС

Мазмуни: “Ёвнинг сир-асрорини, ҳарбий қувватини, тузиб қўйган режасини унинг ёви

(рақиб) билмайди ёхуд билгани тақдирда ҳам аниқ ва тўлиқ билмайди”, дейилмоқчи. Вар.: “Ёв тилини ёв билмас”; “Ёв сирини ёв билмас”.

ЁВ ҚОЧСА, БОТИР КЎПАЯР

Вар.: “Ёв йўғида – ҳамма ботир”; “Ёв ортидан – юдурук” (юдурук – мушт. Бу ўринда “мушт ўқталмоқ” маъносида келтирилган); “Бизнинг ака – ўзи кўрқок, кўли ботир, Ёв қочганда – қиличини ярақлатур”. Жангда мардлар, ботирлар билан бира қўрқоқлар ҳам бўлади. Бундай қўрқоқларнинг аксарияти жангу жадал пайтида бирор пана жойда писиб ётади. Мардларнинг жасорати туфайли ёв қочганидан кейин эса писиб ётган жойларидан аста чиқиб келадилар. Шунда уларнинг орасидан: “Мен ана ундок жанг қилдим, ёвнинг мана бунчасини қириб ташладим” ёхуд “Аттанг, ёв қочиб қолди-да, бўлмаса уларни ана ундай қилардим, мана бундай қилардим”, деювчи безбетлар ҳам чиқиб қолади. Юқоридаги мақоллар ана шундай “ботир”ларга ва умуман, иш ўтиб бўлганидан кейин қуруқ мактанадиган кишиларга нисбатан қўлланилади. Қуйидаги мақоллар билан эса кўрқоқларни мазах қилиб қулганлар, уларни лаънатлаганлар: “Янтоқдан атир чиқмас, Кўрқоқдан ботир чиқмас”; “Жангдан номард қочади”; “Мард майдон оралаб ёв чопар, Номард жар паналаб тов қочар” (баъзи шеваларда “тоғ” сўзи “тов” деб талаффуз этилади); “Ёв қувса, сичқоннинг ини – минг танга” (“Ёв қувиб, бостириб келаётганда ундан қочган кўрқоқлар жон ширинлигидан кичкинагина пана жойни ҳам истаган нархга сотиб олишга тийёр бўлиб қоладилар”, демоқчи); “Қирғий учса, чумчукни тирқишда кўр”; “Ёвдан кўрққан – ёвга дўст, Элни севган – элга дўст”; “Ёмон – ёвга бўлишар”; “Ёт ёғини еган йигит ёвга чопмас, Уй ялоғига тўйган ит овга чопмас”; “Иг бўрига илиқса, қўйингдан қўлингни юв” (илиқмоқ – топишмоқ, апок-чапок бўлмоқ. Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, эркак ит урғочи бўри билан топишиб қолса, қўйларни қўриқламай, бўриларнинг еб кетишига йўл қўяди. Мажозий маънода душманга сотилган хоинларга нисбатан қўлланилади).

ЁВДА БЎЛСА, ТЕЗАГИ ТЕГАР

Бу мақол билан чорва молини кўпайтиришга даъват этадилар: “Молнинг йўғидан кўра бўлгани яхши. Унинг турган-битгани фойда. Мабодо ерингга ёв бостириб кирса-ю, сен ўз ерингни, мол-қолингни ташлаб кетишга мажбур

бўлиб қолсанг ҳам, вақти келиб ёвни қувганингдан кейин молларингнинг ҳеч бўлмаса тезаги қолади. Уни ўчоғингга ёқасан, ерингга соласан”.

ЁВЛАШМОҚ – ОСОН, ЯРАШМОҚ – ҚИЙИН

Мазмуни: “Ёвлашмоқ (бирив билан аразлашмоқ, уни ўз рақибига, душманига, қасдига айлантирмақ, у билан алоқани тескари қилмоқ, “юз кўрмас” бўлиб кетмоқ) сал нарса билан бўлади-қолади. Ёвлашиб қолганидан кейин эса яна ярашмоқ, илгариги яхши муносабатни тикламоқ анча қийин бўлади (қуда-андачиликда, ошна-оғайнигарчиликда бундай ҳоллар бўлиб туради). Шундай экан, мумкин қадар ёвлашишдан, кўнгил қоларлик иш қилишдан сақлан. Ўзингни тий, бир-бирини тушунмаслик, англашилмовчилик, келишмаслик ҳолларида жажлингга, тилингга ва қўлингга эрк берма”, деган маънода айтадилар.

ЁВНИ АЯГАН – ЯРА ЕР, КАЛТАГИНИ САРА ЕР

Мазмуни: “Сенинг тинчлигингни бузиб, ерсувингга, мол-қолингга кўз олайтириб, юртингга бостириб келган ёвга қақшатқич зарба бер, ундан кўрқиб, раҳм-шафқат сўраб, ялиниб-ёлвориб ўтирма. Сен уни аясанг, раҳм-шафқат қилсанг, қора ниятини менсимасдан, парво қилмасанг, ўзинг гафлатда қолиб, унинг зарбига дучор бўласан”, дейилмоқчи. Вар.: “Душманин аяган – даккисин ер”; “Душманга раҳм қилдинг – ўзингга захм қилдинг” (захм – яра, жароҳат, кўнгил ғашлиги); “Ётаверсанг – ёв олар, Индамасанг – дов олар”; “Ётсанг – ёвга ёқар, Ёв сенга қулиб боқар”; “Ёли борида ялинган – ёмон отнинг белгиси, Жони борида ялинган – ёмон йигитнинг белгиси”; “Ёвга ялинма – жонингни олади, Довга ялинма – молингни олади”; “Жон аямаган – ёвни босар, Мол аямаган – довни босар” (дов – давво, талаб қилиш); “Жангда ўлишни кутма, ўлдиришни кут”; “Ёв чопса, кўша чоп”; “Ётиб қолгунча, отиб қол”; “Ётиб ўлгунча, отиб ўл”; “Туриб ўлгунча, уриб ўл”.

ЁВНИ ЁВУТМАЙ, УЯСИДА ЯНЧ

Мазмуни: Ота-боболар бу каби мақоллар воситаси билан аскарларга қандай жанг қилишининг, душманин осонроқ ва кам қурбон берган ҳолда енгниш учун қандай ҳарбий усул ишлатишининг йўл-йўриқларини кўрсатганлар.

Вар.: “Ёвни ёвутмоқ – қамалда қолмоқ” (ёвутмоқ – яқинлаштирмак); “Ёвни ёвутмай, қуйруғин кес” (“Ёвни ўз томонингга яқинлаштирмай, унинг орқа томонидан ўтиб, лашкарининг “қуйруғи”ни кессанг, у орқадан келадиган ёрдамдан маҳрум бўлиб қолади, кейин уни осонгина енга оласан”, дейилмоқчи); “Ёвни қочириб қувма”; “Йиртқични уясида янч”; “Тўнғизни ботқоқда бос”; “Ёвни қувсанг, тоғ айланиб қув, Ўғрини қувсанг, том айланиб қув” (“Шундай қилсанг, ёвнинг ҳам, ўғрининг ҳам қутилмаганда олдидан чиқиб, осонгина қўлга туширасан”, дейилмоқчи); “Ёвни қора қочирар” (қадимда жанглarda ёвнинг кўзига аскарларни кўп қилиб кўрсатмоқ учун хийла ишлайтиб, ерга қадалган ҳодачаларга) дала “кўриқчиси”га ўхшатиб (кийим-бош кийдириб кўярдилар. Шунини “қора” деб атардилар).

“ЁВНИНГ “КЕЛДИ-КЕЛДИ”СИ ЁМОН

Вар.: “Ёвнинг ўзидан ҳам ваҳимаси ёмон”; “Шайтоннинг ўзидан доврўғи ёмон”. Мазмуни: “Бу томон юриш бошлаган душман то етиб келиб, у билан тўқнашув бўлгунига қадар ўртада тарқаладиган “душман ана ундок эмиш, мана бундок эмиш; душманнинг аскарлари, қурол-яроғи ана унча эмиш, мана бунча эмиш” деган мазмундаги ваҳимали гаплар ёмон. Сен бундай ваҳимали гаплардан чўчима, дадил бўл”, деб жангчиларга ва аҳолига далда берганлар.

ЁВНИНГ ТАШИДА БЎЛГУНЧА, ИЧИДА БЎЛ

Бу мақол билан ёвнинг ичига айғоқчи юбориб, унинг сирини, ҳарбий қудратини, заиф томонини билиб олиш ва шунга қараб иш кўриш зарурлиги уқтирилган.

ЁЗ – ЁЗИЛМОҚ, ҚИШ – ҚИСИЛМОҚ

Бу мақол хусусида Аҳмад Аҳмадий “Маориф ва ўқитувчи” журналининг 1926 йил 1-сонига босилган “Туркча ой отлари” сарлавҳали мақоласида қуйидагиларни ёзган: “Турклар (бунда Туркистон, ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудида яшаган халқлар назарда тутилган – Ш. Ш.) эски замонларда чорва боқиб, чорва ўстурғон эди. Чорвани ўтладиғи томонга эркинлатиб юборишга “ёюв” ҳамда ўтлоқ ерларга “яйлов” дейиладу... Июнь, июль, август ойларида ... тоғларга чиқиб, чорва боқилғонидан бу уч ойга “жой” ёки “ёз” дейиладу. Қозок, қирғиз, татарлар “жой, жоюв, жойлиб, яйлов, жайма”, ўзбеклар “ёз, ёюв, ёйлиб, яйлов, ёймоқ” деб қўлланадулар... Ноябрьдан сўнг совуқ бўлиб, тирикчилик,

кенгчиликлар камиб, юрт, рўзғор қисиладу. Шу муносабат билан декабрь, январь, февраль ойларига “қис” дейиладу. Қозокдан бошқалар “с” ўрнига “ш” келтириб, “қиш” деб юргизадулар. “Олти ой ёз, олти ой қиш” деб юритиладу. Мақол: “Ёз – ёзил, Қис (қиш) – қисил” Вар.: “Ёз – гулистон, Қиш – гўристон”.

ЁЗ ЁЗИҒИ – ҚИШ ОЗИҒИ

(ёзиқ – ёзда ёзиб (ёйиб) қурилган мева-чева, ем-хашак, ўтин ва ш. к.). Вар.: “Ёз меваси қиш хазинаси”; “Ёз қокиси – қишга дори”; “Ёз юндиси – қишга қатиқ” (“Ёзда пишадиган нарсаларни, ҳатто ёз тўкинчилигида назаринг илмай ташлаб юборадиган нарсаларингни (бу нарсаларни ерга тўкиб юбориладиган юндига ташбиҳ этганлар) қуришиб, қоқи қилиб олиб қуй, улар ҳеч нарса пишмайдиган ва танқислик сезиладиган қиш фаслида сенга асқотади”, дейилмоқчи).

ЁЗ ЁПИНЧИҒИНГНИ ҚЎЙМА, ҚИШДА ЎЗИНГ БИЛАСАН

(ёпинчиқ – кигизга ўхшаб бостириладиган, аммо кигиздан анча юқа бўлган матодан енгсиз қилиб тикиладиган ҳамда елкага ташлаб, ёпиниб юриладиган кийим. Уни асосан ёмғир ёққанда кийганлар). Вар.: “Тузга чиқсанг, пўстинингни ола чик” (туз – дашт, биёбон); “Гуппинг қалин бўлса ҳам қишдан кўрк, Дўппинг қалин бўлса ҳам муштдан кўрк” (гуппи – пахтаси қалин чопон). Маъноси: “Ўзингни шамоллашдан ҳаммавақт (ҳатто ёзда ҳам) эҳтиёт қил. Шамоллаш – назар-писанд қилинмайдиган касаллигу, аммо унинг оқибати кўпинча ёмон касалликларни келтириб чиқариши мумкин”, дейилмоқчи.

ЁЗ ИШЛАГАН – ҚИШДА РОҲАТДА, ЁШ УЙЛАНГАН – ҚАРИГАНДА РОҲАТДА

Мазмуни: “Ёзда эринмай ишласанг, қишлиқ озиқ-овқатингни, кийим-кечагингни, ўтин-чўпингни, молларингнинг ем-хашагини жамғариб оласан ва қишда қийналмай, роҳатда яшайсан. Ёшлигингда, яъни айни етилган йигитлик чоғингда уйлансанг, болаларинг тез орада вояга етиб, “қўлтиғинга кириб”, ишончли таянчинг бўлиб, тирикчилик юқини ўз гарданларига оладилар, сени меҳнату-машаққатдан фориқ қиладилар. Шундай қилиб, қариганинда роҳатда яшайсан. Агар ёшлик даврингни ўтказиб, каттароқ ёшингда уйланадиган бўлсанг,

болаларинг вояга етиб улгурмасдан сен қариб, мункиллаб қоласан, сиҳатинг, куч-куватинг кетган чоғда ҳам тирикчилк юкинн ўзинг кўтаришга мажбур бўласан”, дейилмоқчи.

ЎЗ ОФТОБИГА КЕЛИНИНГНИ ЎТҚАЗ, КУЗ ОФТОБИГА – ҚИЗИНГНИ

Вар.: “Ўзда келинингни ишлат, Кузда – қизингни”. Бу мақоллар ёмон қайноналар тилидан айтилган. Лолақизғалдоқ офтобини “Ўз офтоб” дейдилар. Бу пайтда (ёзда – яъни, кеч баҳорда) офтоб кишининг юзини тезда қорайтиради, хунук қилади. Куз офтоби эса мўътатил бўлиб, юзининг рангини тоза ва хушрўй қилади. Юқоридаги мақолларда ёмон қайноналарнинг келинни хунук, қизни эса чиройли қилиш нияти ўз ифодасини топган.

ЎЗ ФАСЛИ – НОЗ ФАСЛИ

Мазмуни: “Ўз – ноз-неъматлар пишадиган, тўкинчилик, пишиқчилик фасли” дейилмоқчи. Вар.: “Ўзнинг гилами кенг”.

ЎЗ – ЯЙЛОВИНГ БОР, ҚИШ – ҚИШЛОВИНГ БОР, ДУНЁДА НЕ ҒАМИНГ БОР?

Чорвадорларнинг бу мақоли билан: “Яхши яшаш учун ҳамма шарт-шароитинг бор-ку! Сенга тагин нима керак, ахир?!” деган маънода ўз ҳаётидан нолийдиган одамларга далда берадилар.

ЎЗГА ЕТСАНГ, ҚИШ КУНИНГНИ УНУТМА

Мазмуни: “Қишда қийинчилик кўрганнингни унутма. Янаги қишда ҳам қийналмай десанг, ёзда қишлик ғамингни еб қўй”, деб насиҳат қиладилар.

ЎЗДА БОШИ ҚАЙНАМАГАННИНГ ҚИШДА ОШИ ҚАЙНАМАС

“Ўз жазирамасига бардош бериб, офтобнинг тиғида тер тўкиб (яъни, бошингни “қайнатиб”) ишласанг, мўл ҳосил кўтарасан, қишлик озукангни ғамлаб оласан, қишда ҳам қозонинг куюқ қайнайверади”, дейилмоқчи. Вар.: “Ўз ишла, Қиш тишла”; “Ўзги меҳнат – қишки роҳат”; “Ўз куюнган – қиш суюнар”; “Баҳор ҳаракати – куз баракати”; “Баҳорда лой кечган – кузда мой ичаци”; “Баҳорда лой чангалласанг, Кузда мой чайнарсан” (“Баҳорда – ёгин-сочинли кунларда лой кечиб, лой чангаллаб, яъни қийналиб, экин эксанг, кузда хирмон кўтарганингдан кейин ўша қийналиб қилган

меҳнатингнинг хузур-ҳаловатини кўрасан”, дейилмоқчи); “Баҳор беғамлик – кузги пушмонлик”; “Ўз ишлаган – кузда донин ташийди, Ўз ишламаган – қишда бошин қашийди”.

ЎЗДА ҚЎЙГАН ПОЙГАНАККА ҚИШДА КЕЛИБ ҚУШ ИЛИНДИ

Пойганак – қушларга қўйиладиган тузоқ. Бу шундай бўлади: бир чўпнинг қоқ ўртасидан (худди қўл тарозисининг шайини сингари) ип боғлаб, икки учига қилдан тузоқ ясаб, унга узумнинг ғужуми, олча каби меваларни қистириб, дарахтга осиб қўядилар. Қуш мевани ейман деб чўпнинг бир учига келиб қўнганда, пойганакнинг бир томони оғирлик қилиб, пастга томон оғиб кетади. Натижада қуш оёғидан тузоққа илиниб қолади. Маълумки, қушлар жуда зийрак бўлади. Ўзда ҳар қаердан ўз ризқини топиб еб юраверали, сал шубҳалироқ кўринган жойдаги емишнинг яқинига ҳам йўламайди. Аммо, қиш киргач, егулик нарса тополмай оч қолса, таваккалига шубҳали жойдаги нарсаларни (масалан, пойганакка қистириб қўйилган нарсаларни) бориб ейишга жазм қилади-да, тузоққа тушиб қолади. Юқоридаги мақолни олдин бир нарсага унамай ё бўйин эгмай юрган, кейин ўша нарсага эҳтиёжи тушиб, ўзи бўйин этиб, ялиниб келган одамнинг устидан истехзо билан кулганларида мажозий маънода қўллайдилар.

ЎЗИ КЕТИБ КУЗИ ҚОЛДИ, ҚИШИ КЕТИБ МУЗИ ҚОЛДИ

Бир нарсадан (масалан, мушкул аҳволдан, касалликдан) кўпдан буён қийналиб, азоб чекаётган одамга бирор одам: “Кўп ташвиш тортаверманг, тез орада бу мушкул кунларингиз ҳам ўтиб кетар” деб тасалли берганда у одам: “Шундай деясиз-у, аммо ҳали баттарроғи энди бўлади” ёхуд “Аҳволим борган сари баттар оғирлашапти” деган маънода шу мақолни келтиради.

ЎЗНИ ҚЎЙИБ, ҚИШ ДЕМА – ҚИШГА ЯРАША ИШИНГ БОР, ҚОТГАН ЭКАН НОН ДЕМА – ОҒИЗ ТўЛА ТИШИНГ БОР

Вар.: “Ўз бор, қиш бор, Шошмай туринг, иш бор”; “Ўз кетади, қиш келади, Шошмай туринг, иш келади”. Бу мақоллар билан ҳар бир ишни ўз вақтидан кечиктирмай қилиш, бугунги ишни эртага қўймаслик, “Қотган экан нон дема – оғиз тўла тишинг бор” дейиш орқали эса бор нарсага

(гарчи у бироз кўнгиладигадай бўлмаса ҳам) қаноат қилиш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, тежамкор бўлиш зарурлигини уқтирадилар.

ЁЗУҒЛИККА ЙЎЛ БОРМИ?

(ёзуғ – гуноҳ, айб) Ўз элида ё оиласида бирор айб қилиб қўйиб, қўрққанидан ёки иснодга чидайд олмаганидан бош олиб чиқиб кетган одам бир қанча вақт бошқа ерларда юриб, ахири бир кун айбини бўйнига олиб қайтиб келганда; яқин қариндош ё яқин дўст узоқ вақт кўринмай кетиб, бир кун қайтиб келиб, эшикдан қираётганда: “Айбдорни қабул қиласизларми?” ёхуд “Айбдор учун (сизлар томон) йўл очикми?” деган мазмунда шундай дейди.

ЁЛИ СЕМИЗ ЭШАКДАН ЯҒИР БЎЛСА ҲАМ ОТ ЯХШИ, ҚАДР БИЛМАС ҚАРИНДОШ- ДАН ЯҚИНДАГИ ЁТ ЯХШИ

Вар.: “Қадр билмас қариндошдан қадр билган ёт яхши”; “Ёрдами йўқ қариндошдан етти ёт бегона яхши”; “Бемехр қариндошдан меҳрибон кўшни яхши”; “Узоқдаги қариндошдан яқиндаги кўшни яхши”; “Узоқдаги қариндошдан яқиндаги ёт яхши, Яхши югурук эшакдан ёмон бўлса ҳам от яхши”. Мазмуни: “Қадрингни билмаса, бегона одам у ёқда турсин, ҳатто қариндошингдан ҳам кеч, ундан кўра сенинг қадрингни биладиган, иззат-ҳурмат қиладиган бегона, ёт кишилар билан бирга бўлганинг маъқул”, дейилмоқчи.

ЁЛЧИДАН ЁЛИҚСАНГ, ҚАРЗДОР ҚИЛ

Ёлчи – ёлворувчи, ҳадеб у-бу нарса сўраб келувчи шилқим одам. “Шундай одамдан ёлиқсанг (яъни, безор бўлсанг), унга бир нима бериб, қарздор қилиб қўй, “қарзини сўрайди” деб, келмай кетади, ўзини сендан олиб қочиб юради”, дейилмоқчи.

ЁЛҒИЗ ОТНИНГ ЧАНГИ ЧИҚМАС, ЧАНГИ ЧИҚСА ҲАМ ДОНГИ ЧИҚМАС

Бу мақолда ва унинг бир қанча вариантларида ҳамжиҳатлик гоълари илгари сурилади, кўпчилик билан бирга бўлишнинг афзалликлари, якка-ёлғиз яшашнинг ёмон томонлари ва оқибатлари ёрқин ифода этилади. Вар.: “Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, Ёлғиз йигитнинг донги чиқмас”; “Ёлғиз йигит алп бўлар, Алп бўлса ҳам қалб бўлар” (алп – ботир, пахлавон; қалб – чинакам, ростмана эмас); “Ёлғиз йигит ёв олмас”; “Ёлғиз ботир – ёвга йўқ, Ёлғиз йигит – довга йўқ”; “Яёвнинг

чанги чиқмас, Ёлғизнинг мунги чиқмас” (мунг – йиғи, қайғу, ғам, алам); “Ёлғиз қарганинг уни чиқмас”; “Ёлғиз ғоз товуш бермас”; “Ёлғиз ғознинг уни чиқмас, Ёлғиз қизнинг мунги чиқмас”; “Якка ўтинни ёлворсанг ҳам ёнмас”; “Бир тарикдан бўтқа бўлмас”; “Ёлғиз уйнинг томоғи етса ҳам, товоғи етмас”; “Ёлғиз уйда қозон қайнамас”; “Ёлғиз ёғоч уй бўлмас”; “Ёлғиз ёғоч пана бўлмас”; “Якка ёғоч билан уй бўлмас, Якка одам билан тўй бўлмас”; “Ёлғиз дарахт ўрмон бўлмас”; “Ёлғиз ёғоч пана бўлмас, Ёлғиз бияга сава тўлмас” (сава – мол терисидан ясаладиган, қимиз ачитиладиган идиш, мешнинг каттаси); “Ёлғиз қўйнинг териси пўстин бўлмас”; “Ёлғиз итнинг ҳургани билинмас, Ёлғиз кишининг юргани билинмас”; “Ёлғизга – йўл узоқ” (“Ҳамроҳсиз, яъни ҳамсухбатсиз йўлга чиққан одам учун яқин йўл ҳам гўё узоқдай туюлади”, дейилмоқчи); “Ёлғиз юриб йўл топгандан – кўп билан адашган яхши”; “Адашсанг ҳам, эл билан адаш”; “Бир ўзинг доно бўлгунча, Кўп билан девона бўл”; “Ёлғиз қўлдан товуш чиқмас” (“Қарс икки қўлдан чиқади”); “Якка юриб ов отма, қуш тутма”; “Ёлғиз туя бақирок бўлар, Ёлғиз бола йиғлок бўлар” (“Улар ёлғиз қолиб зерикканидан, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлганидан бақиради, йиғлайди”, дейилмоқчи); “Ёлғизлик киши юртида билинади”; “Ёлғиз киши – ёрғи киши”; “Ҳарна ғавво келса – кўпликдан келар, Ранжу меҳнат – якка, йўқликдан келар” ва ш. к.

ЁЛҒИЗ УЙНИНГ БЕКАСИ – ҚУРВАҚА- НИНГ БЎКАСИ

(Бўка – бу ерда “катта”, “полвон” маъносида келтирилган. Вайсақи, шанғи, шаллақи, катта гапирувчи, қуруқ мақтанчоқ одамни кўпинча қурвақага ташбих этадилар). Овсинларни чиқиштирмай, ўзи ёлғиз уйга хўжайин бўлиб қолиб, ҳеч кимга гап бермайдиган, ҳеч кимни менсимайдиган келиннинг, ва умуман, шунга ўхшаш одамнинг устидан кулганларида шундай дейдилар.

ЁЛҒИЗ ЎҒИЛ – ЁВДАН ҚАТТИК, ХОТИНИ – ҚАЛМОҚДАН ҚАТТИК

(Қалмоқ – бир халқнинг номи бўлиб, бу халқ ўтмишда кўп босқинчиликлар қилиб, атрофдаги халқларга (жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аждодларимизга) қаттиқ жабр-зулм ўтказган. Шу боисдан ёзма ва оғзаки адабиёт асарларида “қалмоқ” сўзи “душман”,

“тошкўнгил”, “қаҳри қаттиқ” деган маънода келтирилади). Одатда ёлғиз бола (хоҳ ўғил-у, хоҳ қиз) кўпинча эркалатиб ўстирилади. Оқибатда эрка, тантиқ бўлиб ўсган, ёшлигида нима деса ота-она томонидан бажо келтирилган болалар (ҳаммаси эмас албатта, аксарияти) ота-онани менсимайдиган, уларга ўз сўзини ўтказадиган бўлиб ўсадилар. Ўз фарзандининг жабрини чеккан ота-она, бундан бохобар бўлган, буни кўрган, қузатган атрофдаги кишилар ёлғиз ўғилни ёвга, ота-онага ундан ҳам баттарроқ жабр ситам ўтказадиган келинни эса ашаддий ёв бўлмиш қалмоққа ўхшатганлар. Халқ ўртасида юқоридаги мақол билан боғлиқ бўлган бир ҳикоя ҳам борки, унинг қисқача мазмуни шундай: “Бир тул хотиннинг ёлғиз, арзанда ўғли бир бойнинг қизига уйланипти. Қалондимоғ келин кампир қайнонасини “ўз ноғорасига ўйната бошлабди”. Кунлардан бир кун у қайнонасига тухум бериб: “Шуни кўксингда олиб юриб, жўжа очтирасан”, деб талаб қилибди. Шўрлик кампир ночор келиннинг айтганини қилишга мажбур бўлибди-ю, аммо буни ўғлига айтмабди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, ўғли бу хотинни қўйиб, бошқасига уйланибди. Олдингисидан ҳам танноз бўлиб чиққан иккинчи келин қайнонасини ҳовлидаги дарахтларга аргамчи тортиб, устида “дор” ўйнашга мажбур қилибди. Шўрлик кампир “дор”дан йиқилиб, кўп азоб-уқубат чекса ҳам, ўғлига билдирмабди. Яна орадан бирмунча вақт ўтгач, ўғли иккинчи хотинини ҳам қўйиб юбориб, бошқасига уйланибди. Учинчи келин қайнонасини ўйинга тушиб, қизиқчилик, масҳарабозлик қилишга мажбур қилибди. Кампир бундай қила олмаслигини айтиб, рад этса, келин қўлига говрон олиб, уни уриб-уриб ўйната бошлабди. Қайнона қалтак остида ўйинга тушаркан, шундай деб қўшиқ айтибди:

*Ёлғиз ўғил ёвдан қаттиқ бўларми,
Хотини қалмоқдан ортиқ бўларми?
Болагинам, Матқосимжон, эркатой,
Хотинларинг қаттиқ зулм этди, вой-вой!
Битта хотин олдинг, қилди созивор,
Иккинчиси келиб ўйнатои-ку дор.
Учинчи хотининг – ҳаммасидан “соз”,
Қилди охир, нетай, мени найрангевоз”.*

Вар.: “Ёлғиз бола – бошга бало”; “Ёлғиз қиз – ялама туз” (уни “харсангтуз”, “тоштуз” деб ҳам атайдилар) охурга ташлаб қўядилар. Моллар вақти-вақти билан тузни ялаб-ялаб, яна ем-хашакни еяверадилар (туз уларнинг иштаҳасини очади). Одатда ота-онаси “пуф-пуф”лаб,

ардоқлаб, эркалаб ўстирадиган ёлғиз қизни ана шу моллар ялайдиган (яъни, хуш кўрадиган) тузга ташбиҳ этганлар.

ЁЛҒИЗ ҚҶЙНИ ХАЙДАШДАН ХУДО САҚЛАСИН

Ёлғиз қўйни хайдаб бирор ерга олиб бормоқчи бўлган киши ниҳоятда қийналади. Чунки қўй ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа қочмоқчи бўлиб, эгасини судраб, ўз кетидан югуртириб, тоза овера қилади. Мазкур мақолни шундай аҳволга тушган одам ва унга ачинган одамлар айтадилар.

ЁЛҒИЗЛИҚДА ЁР ЯХШИ

Ёр – бу ерда ҳам “умр йўлдош”, ҳам “дўсту биродар” маъносига келтирилган. Ёлғизликда, яъни киши зерикканида, бирор ишга бир ўзининг қурби етмай қолганда ва ш. к., унинг ёнида яқин дардқаши, кўмакдоши бўлгани яхши”, дейилмоқчи.

ЁЛҒОННИНГ УМРИ ҚИСҚА

Халқимиз ростгўйликни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири деб, ёлғончилик, алдамчиликни эса энг ёмон иллатлардан бири деб билади. Бир туркум мақолларда ёлғончиларнинг феъл-атвори, ёлғон сўзининг ёмон оқибати, ёлғончининг қисмати ёрқин ифода этилган: “Ёлғонча тонг отмас” (“Ёлғончи: “Тезроқ тонг отақолса-ю, одамларни алдасам”, деб уйқуси келмай, туни билан тонгни зориқиб кутади”, дейилмоқчи); “Ёлғончининг гувоҳи ёнида юради” (“Ёлғончи гапирган гапини тасдиқлаш мақсадида: “Мана, ишонмасангиз бу кишидан сўранг”, деб ёнидаги одамни гувоҳ қилиб кўрсатади”, дейилмоқчи); “Ёлғончи ўлган кишини гувоҳ тутуди” (“Ишонмасангиз фалончидан сўранг” деб, у бу сўхбатда иштирок этмаётган одамни, ҳатто ўлиб кетган одамни гувоҳ қилиб кўрсатади”, дейилмоқчи); “Ростга ёлғон аралашмаса, ишинг юришмайди” (кишилар ёлғончини мазах қилганларида, киноя билан шундай дейдилар); “Ёлғонга ё ялқов инонар, ё – анқов”, “Ўтрукнинг думи – бир тутам” (ўтрук – ёлғон. “Ёлғоннинг умри қисқа. Тез орада ёлғонлиги маълум бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Бугунги ёлғоннинг эртаги чини чиқар”; “Йиртиқ уйни ел топар, Ёлғон сўзини чин топар” (бунда “йиртиқ уй” дейилганда ўтовнинг устига ёпилган кигизнинг йиртиғи назарда тутилган); “Кечаси: “тонг отмайман” деса ҳам, кун қўймайди, Юз минг ёлғон бўлса ҳам, битта чин қўймайди”;

“Ёлгон етмиш йил ерда ётса ҳам, ёлини чиқади” (ёлин – ўт, чакмоқ); “Ёлгончини сўзидан эмас, кўзидан бил”; “Ёр экансан – билмадим, Дилдор экансан – билмадим, Кашмири тилинг бирлан, Алдар экансан – билмадим” (кашмир – маккор, айёр); “Ёлгончининг чини ҳам – ёлгон”; “Ёлгончининг уйи куйса ҳам, ҳеч ким инонмайди” (“Ҳаммавақт ёлгон гапириб, ёлгончилик билан ном чиқарган одам рост гапиргани тақдирда ҳам кишилар унинг сўзларига ишонмайдилар. Кези келганда у бундан қаттиқ панд ейди, ҳатто хонавайрон бўлади, фалокат-ҳалокатга йўлиқади”, дейилмоқчи); “Ёлгончи тўрга бир ўтар, икки ўтмас” (“Ёлгончилиги маълум бўлмагунча одамлар уни яхши одам сифатида тўрга чиқариб, иззат-ҳурмат қилишади. Ёлгончилиги маълум бўлиб қолгандан кейин эса иззат қилиш у ёқда турсин, ундан ҳазар қилишади, ҳатто башарасига тупуришади”, дейилмоқчи); “Ёлгончи чин деёлмас, Чин деса ҳам эл инонмас”; “Ёлгончининг сўзи зое бўлур”; “Ҳақ сўз йўлини топар”; “Ўтрук сўз ўрга босмас” (ўр – юқорилик, баландлик); “Ёлгон ёндирар, Ҳақиқат қондирар”; “Ўтрук сўз – жонга қасд, Ўткир пичоқ – кинга қасд”; “Тўмтоқ жумбок айтишма, Ёлгон гапга қотишма” (қотишмоқ – қўшилмоқ, аралашмоқ); “Ёлгончининг ёнидан ўтма, Ростгўйнинг ёнидан кетма”; “Дуруғўйнинг шаҳрида шоҳ бўлгунча, Ростгўйнинг чорбоғида гиёҳ бўл” (“Қозонга яқин юрсанг, қораси юққани каби, дуруғўй (ёлгончи)ларга яқин юрсанг, уларнинг “қасали” сенга ҳам юқади. Ёлгончилар орасида обрў-эътиборли бўлиб юрганнингдан кўра, ростгўйлар орасида назарга илинмай, хор бўлиб юрганнинг афза” деган фикрни муболага билан билдирганлар); “Ростлик – қордан ок, сувдан пок, Ёлгончилик – қозондан қора, юндидан нопок”; “Тилни суйсанг, рост сўйла”; “Ёлгон гапириб яшагандан – рост гапириб ўлган яхши”; “Сўзи ҳақнинг – юзи ок”; “Ёлгон айтиб фойда кўрсанг, охири зарар кўрасан, рост айтиб зарар кўрсанг, охири фойда кўрасан” (азалдан мавжуд бўлган аънаанага кўра, бир нарсани сотаётган одам олаётган одамга молининг айбини тўғридан-тўғри айтиб, олдиндан огоҳлантириб қўйиши керак бўларди. Агар у сотарда молининг айбини айтмаса, алдаса, олган одам буни кейин билиб қолса, бу воқеани оқсоқолга бориб айтарди. Илгари ҳар қайси касб-хунар эгаларининг ҳамда ҳар қайси бозорнинг ўз оқсоқоли бўларди. Бу оқсоқоллар гар бирор келишмовчилик, жанжалли иш чиқиб қолса, бориб, баргараф қилардилар. Молини алдаб сотган одамга айбона, жарима

солардилар ҳамда мол олган одамга пулини қайтариб олиб берардилар. Шу ўртада кўрилган зарар (айбона, жарима ҳақи) алдамчи сотувчининг гарданига келиб тушарди. Юқоридаги мақолда шу нарса назарда тутилган); “Ёлгон гапирган – етти мазҳабда мусулмон эмас” “Ростгўй шон тутар, Дуруғўй қон ютар” (шон – мартаба, даража, қадр); “Ёлгончидан шон қолмас, Номидан нишон қолмас”.

ЁМОН ДАЛЛОЛ – ЁНИДАН

Ўтмишда даллоллар икки хил бўларди: биринчиси – мол (чорва моли) даллоли; иккинчиси – савдогарлар даллоли. Мол бозоридagi даллол мол эгаси билан харидор ўртасида воситачилик қилиб (харидорга молни мактаб, эгасидан эса нархни бироз туширишни сўраб), иккаласининг ҳам ишини битириб берар ва хизмати эвазига ширинкома оларди. Мабодо харидорнинг пули етмай қолса, даллол: “Ҳеч қиси йўқ, молни олиб кетаверинг, қолган пулни келаси бозор кунни келтириб берарсиз” деб, ўртада кафил бўларди ва мол эгасини бунга кўндирарди. Келаси бозор кунни қарздор мабодо келмай қолса, мол эгаси ўша даллолни топиб, ундан ҳалиги пулни ё яхшиликча, ё қози орқали ундириб оларди. Мол даллоли ўз ёнидан тўлайдиган бу маблағ чакана, озгина бўлиб, унга кўпда оғир туюлмасди. Катта савдогарлар орасида воситачилик қиладиган даллоллар эса катта маблағлар билан боғлиқ бўлган мураккаб савдо муомалаларининг амалга ошишига кўмаклашар, катта маблағларга кафил бўлишар ва хизматлари эвазига муомалалада бўлган пулнинг маълум микдорини олар эдилар. Агар, юқорида айтилгандай, “чув тушиб” қолгудай бўлсалар, катта зарар кўрардилар. Мазкур мақолни дастлаб даллоллар ўз-ўзларига таъзир берганда айтган бўлсалар ҳам, кейинчалик мажозий маънода қўлланадиган бўлиб кетган. Ҳам хизмат қилиб, ҳам тухмагга учраган, хизмати эвазига фойда кўриш ўрнига зиён кўрган, гап эшитган одам ўз-ўзига таъзир берганда, атрофдаги одамлар шундай одамнинг ҳолига ачинганларида ёхуд унинг устидан кулганларида шу мақолни ишлатадилар.

ЁМОН – ЁВНИНГ БОШИГА

Бир одамни бир ишдан қайтармоқчи бўлиб: “Ундай қилма, ёмон бўлади” десалар, у одам: “Э, менга бало ҳам урмайди, ёмон – ёвнинг бошига бўлсин”, дейди.

ЁМОН – ЁМОН, ОЧЛИК – ЁМОН

Тарихдан маълумки, ўтмишда меҳнаткаш халқ оғир мусибатларни, камбағаллик, фақирлик, қашшоқлик, йўқсизлик ва буларнинг оқибатида келиб чиқадиган оч-яланғочликни ўз бошидан кечирган. Буни ота-боболардан қолиб келаётган бир қанча мақолларнинг мазмунидан ҳам билиб олса бўлади: “Нон – авлиё, ош – пайғамбар” (“авлиё” сўзининг луғавий маъноси “Худонинг дўстлари, яқинлари”; “пайғамбар” сўзининг луғавий маъноси “худодан бандаларига хабар келтирувчи деб ҳисобланган, уларни дин йўлига солувчи зот” бўлса ҳам, мазкур мақолда бу ҳар иккала сўз “топилмайдиган, нодир, камёб нарса, анқонинг уруғи” деган маънода келтирилган ва “очарчилик йилларида ош-нон анқонинг уруғи бўлиб кетади”, дейилмоқчи бўлинган); “Оч ухласа, туши – нон, Уйғонса, эси – нон”; “Оч товукнинг тушига тарик қиради”; “Кўр товукқа ҳамма нарса бугдой бўлиб кўринади”; “Оч мушукнинг кўзи – осиглик гўштда”; “Мушукнинг тушига сичқон қиради”; “Тоғда туғилган кўзининг икки кўзи тошда бўлар, Очарчиликда туғилган боланинг икки кўзи ошда бўлади”; “Очга Ой ширмой кўринар”; “Очининг кўзига чирманда нон бўлиб кўринар”; “Адашганга юлдуз Ойдаи кўринар, Оч қолганга гўжа мойдай кўринар” (Маълумки, ўтмишда компас бўлмаган. Узоқ сафарга чиққан йўловчилар бепоён дашт-биёбонларда кетаётганларида тун қоронғусида адашиб қолмаслик учун юлдузларга қараб йўл танлаганлар. Мазкур мақолнинг биринчи қисмида: “Адашган одамга кичкинагина юлдуз ҳам каттакон Ойдек бўлиб кўринади (яъни, сон-саноксиз юлдузлар орасида у ўзига керакли юлдузни кўриб қолса, бу юлдуз унга халоскордай туюлади)” дейилмоқчи. Гўжа – оқ жўхори ёки бугдойдан тайёрланадиган суюқ ош. Бошқа овқатларга нисбатан паст саналадиган бу таомни асосан камбағаллар истеъмол қилишарди. Мақолнинг иккинчи қисмида: “Оч одамнинг кўзига ана шу овқат ҳам энг лаззатли овқатдай бўлиб кўринади”, дейилмоқчи); “Оч қолганга зоғора нон – қанд бўлар” (зоғора – жўхори унидан қилинадиган нон бўлиб, уни ҳам асосан камбағаллар ейишарди); “Ёвғон шўрва – фақирларга паловдек, Зоғора – камбағалга жиззали нондек” (ёвғон – бир қошиққина ёғни ииёз билан доғлаб, сув солиб пишириладиган шўрва. Бундай шўлдир-шўрванинг на гўшти ва на бошқа масаллиқлари бўларди); “Зоғора – зарда қайнатар, Бўлмаса – кўз ўйнатар” (зоғора нон кишига яхши ботмай, тез ҳазм бўлмай, зардани (жиғилдонни) қайнатарди); “Очлик кўчага

чиқазар, Яланғочлик уйга киргазар” (“Оч одам егулик бирор нарса топиб келиш мақсадида кўчага чиқиб, изгиб юришга мажбур бўлади. Яланғоч (кийими йўқ ёхуд минг ямоқ) одам эса кишилارнинг кўзига кўринишдан иснод қилиб, кўчага чиқмай, уйда ўтиради”, дейилмоқчи); “Оч бўри йўртагон келар”; “Оч одам туриб ўлмайди, юриб ўлади”; “Очнинг ови юрмас”; “Оч ит таёқдан кўрқмас”; “Ўлармон ҳўкиз болтадан тоймас”; “Оч отасин танимас” (“Очлик шундай дахшатли балоки, ҳатто ўғил отани, қиз онани танимай, ўз қоринни тўйғазиш пайида бўлади”, дейилмоқчи); “Бедана оч қолса, қоқисин ейди”; “Бедана оч қолса, тезагин ейди, Девона оч қолса – телпагин”; “Оч бўри боласин ер”; “Йўлбарс оч қолса, сарқит ер” (Айтишларича, йўлбарс бошқа ҳайвондан қолган сарқитни емас эмиш. Мазкур мақол билан муболага тарзида: “Мард, ботир, кўрқмас одам (мақолларда бундай одам кўпинча йўлбарсга ташбиҳ этилади) ҳам очарчилик азобини чеккач, ўзининг илгариги гуруриятини кўйиб, бировдан қолган сарқитнинг фарқига бормаи, ейишга мажбур бўлади. Очарчилик – шундай ёмон офат”, дейилмоқчи); “Оч ит тандирни тешар” (Ойлавиғ ҳаётда қарияларнинг келинлар ва қизларга қиладиган насиҳатларидан бири шуки, “тандирда қолган ноннинг, сомсанинг қолдиқларини қапғир билан қириб ол, бўлмаса ит келиб, тандирни ялаб, макрух қилади”, дейдилар); “Оч уйда қатиқ ивимас” (“Оч уйда пиширилган суг то ивиб, қатиқ бўлганчалик сабр қилинмай, ичиб кўйилади”, дейилмоқчи); “Тағи йўқ пақир тўлмайди” (Бунда оч одамнинг қорни тағи йўқ пақирга ташбиҳ этилган. Оч одам ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймай, олдидаги нарса тамою бўлгунча еяверади); “Оч кўйнида нон турмас” (“Нонни кўйнига солиб, сақлаб юрмайди – еб қўяди”, дейилмоқчи); “Оч одам рўзадан кўрқмас”; “Оғриқ – оздирар, Очлик – тўздирар”; “Оч – оши билан, Тегирмон – тоши билан” (Бу мақолни хизматкорлар хўжайинларига қарата: “Тегирмон – тоши билан тегирмон. Бизга ҳам олдин ош-нон бер, қорнимизни тўйғаз, ана ундан кейингина ишлай оламиз-да”, деган маънода айтганлар); “Йўқсизликдан яхшиси йўқ – ётиб ичар ош бўлса”; “Уйда оши йўқнинг – кўнглида хуши йўқ”; “Отаси ўлганнинг уйқуси келар, Оч қолганнинг уйқуси келмас” (“Оч одам ҳатто отаси ўлган қайғули кундагидан ҳам баттар изтироб чекади”, дейилмоқчи); “Оч ит кугурмас”; “Оч айик ўйнамас”; “Орик кўй тиришқок бўлади, Оч одам урушқок бўлади”; “Борлик хуруш келтирар, Йўқлик – уруш” (хуруш – бақириб-чақирини, ҳайқирини. “Бор одамнинг тили узун, тили бийрон

бўлади, бойлигига орқа қилиб, ҳар бир одамга бақириб-чақираверади”, дейилмоқчи); “Қорни очган, қорни очганнинг – ақли қочган”; “Бир кун оч қолгандан қирқ кун ақл сўрама”; “Очининг онги бўлмас, Тўқнинг – мунги”; “Тўқ кекирар, Оч ўкирар”; “Оч эснар, Ошиқ керилар” (ошиқ – бу ерда “севган киши” маъносида эмас, “бойлиги кўп, бойлиги ошиб-тошган одам” маъносида келтирилган); “Оч олдиға овқат қўйсанг – ўнги-сўлиға боқмас, Тўқ олдиға тўғраб эт қўйсанг – этнинг иси ёқмас”; “Тўқни кўзғатма, Очни сўзлатма” (“Ҳар иккисини ҳам қийнама: “Тўқни кўзғатсанг қийналади, очни сўзлатсанг”, дейилмоқчи); “Очликни ёстиқ кўтаради” (“Оч одам тинка-мадори қуриб, касалға чалиниб, ётиб қолади”, дейилмоқчи); “Оч ўлдирма, тўқ ўлдир, Қиш ўлдирма, ёз ўлдир”; “Очарчиликда ўлган – ўзар” (“Очлик азобидан ўлади-ю, қутулади”, дейилмоқчи); “Ориқ ўлса – мазаси йўқ, Ғариб ўлса – азаси йўқ”; “Оч ўлганнинг мозори йўқ” (Ўтмишда, айниқса экин битмаган йиллари ялпи очарчиликлар кўп бўларди. Камбағал бева-бечоралар кўча-кўйда очликдан шишиб ўлиб қолаверарди. Шундай ялпи қирғин келган кезларда сон-саноксиз ўликларни ҳеч ким мозорга обориб кўммасди ҳам, аза очиб, қаъдаларини ўтказмасди ҳам).

ЁМОН ИТ БЎЛСА ҲАМ – БИР ҚИСМ ЖУНИ ФОЙДА

Ҳар йили баҳорда ҳайвонлар туллайди. Масалан, ит ётганда, у ёқ бу ёққа ағанаганда жуни туллаб тушаверади. Унинг жунини йиғиб олиб, лойга қўшиб (қуриганда ёрилиб-ёрилиб кетмасин учун), ўчоқнинг лабини, тандирнинг “оғзи”ни сувардилар, бундай лойдан лойтувоқ ясардилар. Бу ўринда: “Итнинг жунидан жирканмасмидилар?” деган савол туғилиши мумкин. Йўқ. Халқ ўртасида шундай бир тушунча бор эдики, “ит жунининг ҳаромлиги, макрухлиги йўқ, бор бўлса ҳам, барибир ўтга тушади, тоза бўлади”, деб ҳисоблардилар. Юқоридаги мақолни мажозан: “Ҳар қандай ёмон нарсанинг ҳам йўғидан кўра бори яхши, ахир бир фойдаси тегади-ку”, деган маънода қўлайдилар.

ЁМОН КУЛОЛ ҚЎЛИДАН ЯХШИ КЎЗА ЧИҚМАЙДИ

Бу мақолни бола тарбияси хусусида гап кетганда: “Ота-онаси ёмон, ахлоқсиз бўлса, болаларини яхши, ахлоқли, одобли қилиб тарбиялай

олмайди”, деган маънода айтадилар. Юқоридаги мақолнинг бир қанча вариантлари ва мазмундошлари борки, уларда ҳам болаларга чинакам тарбия бериш учун тарбиячиларнинг, яъни ота-оналарнинг ўзлари ахлоқли, одобли, ибратли бўлишлари лозимлиги уқтирилади: “Тўғри дарахтдан эгри соя тушмайди” (“Ота-она тўғри, ахлоқ-одобли бўлса, улар тарбия қилган болалар ҳам шундай бўлиб етишади”, дейилмоқчи); “Мева ўз дарахтидан йироққа тушмайди”; “Палакдан хомак йироққа тушмайди” (“Болаларнинг феъл-атвори, ташқи кўриниши ота-онасиникига ўхшаш ё ўшанга яқинроқ бўлади, бутунлай бошқача бўлмайди”, дейилмоқчи); “Тарбиясиз ота – ота эмас, айғир” (Бу билан “айғирлик” қилаверган-у (яъни, бегона аёллар кетидан юриб, бутун вақтини, маблағини шунга сарфлаган-у), уй-рўзғорига, бола-чақасига қарамай қўйган, натижада болаларининг ноқобил бўлиб чиқишига сабабчи бўлган отани қаттиқ қоралайдилар, лаънатлайдилар); “Ота-онанинг гуноҳи кўп бўлса, бола йиғлайди”; “Отаси ёмон – ош талашар, Ялқов одам – иш талашар” (“Ялқов ишнинг ўнғайини, енгилни талашади”, дейилмоқчи); “Мол турки эгасини билдиради” (Бу мақолни кўпроқ озодалик, саришталик хусусида гап кетганда айтадилар. Масалан, баъзи одамнинг сигирини қарасангиз ҳавасингиз келади: ўзи ҳам, турган ери ҳам, охури ҳам озода; баъзи одамнинг сигиридан жирканасиз: ҳамма ёғи шалтоққа беланган, ифлос, турган ерига бош тикиб кириб бўлмайди. Сигирнинг яхши ё ёмон ҳолатда бўлиши – эгасига боғлиқ. Молнинг турки эгасининг қандайлигини – озода, саранжом-саришта, дид-фаросатли ёхуд диди паст, бефарқ, бефаросат эканлигини билдиради. Шунингдек боланинг озода ё ифлос, йиртиқ-сиртиқ кийиниб юришидан ота-онасининг қандайлигини билиб олса бўлади. Юқоридаги мақолни шу маънода қўлайдилар); “Итни қопағон қилган – эгасининг ўзи” (“Боланинг сўқағон, урушқоқ бўлишига аввало ота-она сабабчи. Уларнинг ўзлари сўқағон, урушқоқ бўлсалар, бу ёмон одат болаларига ҳам юқади ёнки ота-онанинг ўзи ундай бўлмаса ҳам, болада шундай ёмон одат шакллана бошлаган пайтда олдини олишмаган”, дейилмоқчи).

ЁМОН КЎЗДАН ЙИРОҚ БЎЛ

Халқнинг дунёқарашида қадимги даврлардан буён сақланиб келган эътиқодий тушунчалар, ирим-сирим ва расм-русмлар билан боғлиқ. Вар.: “Ёмон кўз тошни ёрар”; “Сўзлаганинг сузига,

кўзлаганнинг кўзига, қайтиб келсин ўзига”; “Бетлаганнинг бетига (бор), Кўзлаганнинг кўзига (бор)”; “Кўнгли ёмонга бор, Кўзи ёмонга бор” (Кейинги уч мақолни исирик солганда айтарилир). Халқ ўртасида: “Баъзи одамнинг кўзи тегадиган бўлади”, деган эътиқодий, тушунча бор эди. Халқ ўртасида юрадиган айрим афсоналарда тасвирланишича: шундай “ёмон кўзли” одам бир назар ташлаб, “у-хў, иморатингиз ҳам битиб қолибди-ку” деса, у етти қадам нари босмай, иморат ағдарилиб тушади; “отни зап семиртириб боқибсиз-да” деса, у кетгандан кейин отнинг “ёмон кўз” назар ташлаган тарафи эриб, оқиб кетади”; “Вой-бўй, манави боланинг кўзи қоралигини қаранг-а” деса, боланинг икки кўзи оқиб тушади; “узум зап қилибди-да” деса, бутун ток сўлиб, таг-туғи билан қуриб қолади; “ёмон кўзли” одам тегирмонга ҳавас билан бокиб мақтаса, унинг тоши тарс ёрилиб, икки бўлиниб кетади ва ҳоказо. Шундай офатларга йўлиқмаслик учун, унинг олдини олиш мақсадида кишилар турли ирим-сиримлар қилишарди. Масалан: “ёмон кўз тегмасин” деб болаларнинг бўйнига, қўлига кўзмуноқ тақиб қўйишар; экин-тикинга, мевали дарахтларга исирик, қақир тиканак боғлаб ёхуд молнинг калла сўягини, тапписини, отнинг тақасини осиб қўйишар; “ёмон кўзли” одамнинг кавуш патагидан кесиб олиб, уни сувга солиб, эзиб, болага, отга, сигирга ичиришар эди ва ҳоказо. Юқоридаги мақолда “Ёмон кўздан йироқ бўл” дейилишининг боиси ҳам ана шунда.

ЁМОН КЎРГАН КИШИНГНИ Ё ОШБОШИ ҚИЛ, Ё ТАВАНБОШИ

Халқимизнинг қадимдан келаётган урф-одатига кўра, тўй, зиёфат ёки ўлганлар учун қилинадиган қаъдаларда эркаклардан бирини қозон бошига қўядилар. Бу одам “ошбоши” деб аталади. Хотинлардан бирини эса таванхонага (таван – хотинлар тугунга солиб келтирадиган мева-чева, сомса, қатлама, қовурилган чучвара, чўзма-чалпак, кийимлик мато ва ш. к.) қўядилар. Бу хотин “таванбоши” деб аталади. Ошбоши ошнинг талон-тороғ, нес-нобуд бўлиб кетмаслиги учун кўз-қулоқ бўлиб туради. Таванбоши эса меҳмон бўлиб келган хотинларнинг тугунидаги нарсаларни олиб, ўрнига расамади билан тегишли нарсаларни қайтариб солиб қўяди, таванхонада бор нарсаларни дастурхонга режалаб тақсимлайди. Ошбоши қозон яқинига, таванбоши эса таванхонага болаларни, алоқаси бўлмаган

одамларни йўлатмайди ва шунинг учун одамларнинг кўзига шумшук кўринади, ҳатто баъзан аччиқ гап ҳам эшитилади. Ҳам хизмат қилиб, ҳам тухматга учраган ошбоши, таванбошилар: “бу вазифани бўйнимга чакки олибман” деб афсусланганларида ё уй эгасига ўз ҳолларини баён қилганларида юқоридаги мақолни айтдилар.

ЁМОН ОТГА ЁЛ БИТМАС, ЎЛАРМОНГА МОЛ БИТМАС

Вар.: “Ёмон айғирга ёл битмас”; “Ёмон айғирда ёл бўлмас, Ўлармонда ҳол бўлмас”. От ёлидан семиради. Унинг орик-семизлигини ёлини ушлаб кўриб биладилар. Айғирнинг ёмони ўтламай бияларнинг кетидан чопавериб, озиб-тўзиб юради. Ўлармон – зикна, ҳасис одам пулини, ош-нонини ўзгалар тугул ўзига сарфлашдан ҳам қизганади-ю, аммо барибир бойишга-боймайди, қайтага озиб-тўзиб, тинка-мадори қуриб, ҳолдан тойиб юради. Бу нарса “Ўлармон ўз увадасига ўралиб ўлади” деган мақолда ҳам ўз ифодасини топган. Юқоридаги мақолларни ўзи емай-ичмай, оила, бола-чақасидан ҳам қисиб-қимтиб, топган маблағини ёмон йўлга сарф қилувчи хотинбозларга ҳамда зикна, ҳасис одамларга нисбатан қаттиқ киноя тарзида қўллайдилар. Баъзан бунинг аксича: “Ёмон отни ёл босар”; “Ёмон отга ёл битар, Хунук қизга соч битар” ҳам дейдилар. Бу мақоллар бир нарса талаб қилган, ярашадиган одамда бўлмаса ёхуд унга топилмаса-ю, аксига юриб талаб қилмаган, кераги бўлмаган одамга топилса ёхуд ярашмайдиган одамда бўлса, шунга қарата айтилади.

ЁМОН ОҒРИҚҚА – ЯХШИ ОШ

Мазмуни: “Бемор киши касали кўтарадиган озиқ-овқатларни, яхши, тансиқ таомларни егани маъқул. Оғзига ёқмайдиган, касали кўтармайдиган, ёмон ҳазм бўладиган, бетаъм, бемаза овқатлар унинг касалини баттар зўрайтириши мумкин”, деган маънода беморларга ва уларни боқувчиларга маслаҳат берадилар. “Томоқ турган ерда дард турмас” деган мақол ҳам бор.

ЁМОН ХОТИН ОЛГУНЧА, БЎЙДОҚ ЮРГИН ЎЛГУНЧА

Вар.: “Бўлғусизни олгунча, Бўйдоқ ўтир ўлгунча” (бўлғусиз – бемаъни, ярамас); “Ўтмас ничоқ таққунча, Тишлаб егин тўйгунча, Ёмон хотин

олгунча, Бўйдоқ юргин ўлгунча”; “Ёмон отни мингандан яёв юрган яхшироқ, Ёмон хотин олгандан бўйдоқ юрган яхшироқ”.

ЁМОН ЎГИЛ – МОЛГА ЎРТОҚ, ЯХШИ ЎГИЛ – ЖОНГА ЎРТОҚ

Вар.: “Яхши ота бола умрин тилар, Ёмон бола ота ўлимин тилар”; “Азройил – одамнинг жонига қасд, Ёмон ўгил – отанинг молига қасд”. Эътиқодий тушунчага кўра, кишининг ажали етса, Азройил келиб, жонини олармиш. Ёмон ўгил отанинг мол-мулкидан, ундан қоладиган меросдан умид қилиб, ота ўлимини тилайди, унинг ўлишини кутиб ётади, ҳатто ўлдиради ҳам.

ЁМОН ҚИЛИҚДАН КЎЗГА ЁШ УНАР, ЯХШИ ҚИЛИҚДАН ОФИЗГА ОШ УНАР

Мазмуни: ёмон йўлга кириш, одамларга ёмонлик қилиш ёмон оқибатларга олиб бориши кўрсатилиб, яхши бўлишга, яхшилик қилишга даъват этилади: “Ёмон уруғ сочиб, яхши дон кутма”; “Ёмонликни кўп қувган – қутилмас балога йўлиқар, Яхшиликни кўп қувган – бахт-давлатга мўлиқар”; “Ёмон йўлдан юрган туя – йўлда чўқар”; “Юриши ёмон йигитни ёв олади”; “Ёмоннинг яраси битмас” (“Киши ёмонлик билан бир ном чиқардим – ўла-ўлгунча шу ёмон ном билан аталиб кетади. Ёмонлик – шундай бир мараз яраки, у сира ҳам битмайди, даволаб ҳам бўлмайди. Шундай экан, авваламбор ёмонлик қилма”, дейилмоқчи); “Ёмонликни омонлик енгади” (омонлик – бу ерда “вақт”, “вақтнинг ўтиши” деган маънода келтирилган бўлиб, мазкур мақол билан: “Омон бўлсак, ёмонликнинг фош бўлганини, унинг ёмон оқибатини кўрамиз”, дейилмоқчи бўлинади); “Ёмон ишдан фойда йўқ, Яхши ишдан кўнгли тўқ”; “Ёмонлик йўли – енгил, Яхшилик йўли – оғир” (“Ёмонлик қилиш осон, уни ҳамма ҳам қила олади, аммо яхшилик қилиш қийин, бу қийинчиликка чидаган, уни енга олган одамгина яхшилик қила олади”, дейилмоқчи); “Ёмон ёмонлигин билса – олам гулистон”.

ЁМОН ХЎКИЗ ШАМЁН СИНДИРАР

Хўкиз қўшга қўшилганда уларнинг бўйнига бўйинтуруқ соладилар. Ёғочдан ясалган шу бўйинтуруқни икки жойидан тешиб, унга иккита қозик тиқиб қўядилар. Бу қозикларнинг оралиғи хўкизларнинг бўйнига мосланган бўлади. Ана шуни “шамён” дейдилар. Хўкизларни говрон билан уриб, ер ҳайдай бошлайдилар. Шунда

баъзи хўкиз қайсар бўлиб, тўғри юрмай, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб ё тўхтаб қолиб, бўйнини чиқазмоқчи бўлиб, шамёни буқиб юборади ё синдиради. Мазкур мақолни мажозий маънода ишэкмас, дангаса, бафёъл, ўжар одамларга нисбатан қўлайдилар. Шунга ўхшаш бир турқум мақолларда айрим одамларнинг ёмон феъл-атворлари ҳайвонларнинг ёмон қилиқларига ташбиҳ этилади: “Ёмон от сувлуқ тишлар” (Баъзи от сувлуқни маҳкам тишлаб олиб, тизгинни буришга имкон бермай, устидаги одамни олиб қочади, йиқитади, шикастлантиради); “Ёмон от билан улук чоииб бўлмас”; “Ёмон отни мақтаган – йўлда қолар”; “Ёмон ит кундузи хурау”; “Ёмон сигир ёзда бузоқлайди”; “Ёмон бузоқ ёпигин ер” (Қишда янги туғилган бузоқни совқотмасин деб, оғилхонага кўймай, ўзлари турадиган жойга олиб кириб, тагига похол солиб, устига эски кўрпачани ё шунга ўхшаш бошқа нарсани ёпиб, ўраб қўядилар. Баъзи бузоқ беқаноат бўлиб, қорни очса, онасини эмгиси келса, бесабрлик билан ёпигини ямлаб еябошлайди. У катта бўлганидан кейин ҳам шу латтачайнарлик, ямлагичлик одати қолмайди. Мазкур мақолни бесабр, беқаноат, очкўз, еб тўймас одамларга нисбатан қўлайдилар); “Ёмон туя ховутин ер” (ховут – туя эгари); “Ёмон бука ўз бошига ўт уяди” (“Кучини беҳудага сарфлайди”, дейилмоқчи).

ЁМОНГА ЁНДОШМА, ЯХШИДАН АДАШМА

Асрлар давомида бой ҳаётий тажриба тўплаган аждодларимиз кўплаб мақоллар воситаси билан кишига жамиятда ўзини қандай тутиши лозимлиги юзасидан насиҳат қилар эканлар, ёмон одамларнинг (хулқи бузук, урушқок, зўравон, кишиларга озор берувчи қоски, бетамиз, шум, хира, дилгир, нияти қора, яхшиликни билмайдиган, “қўли эгри”, очкўз, сулюх, худбин, иккиюзламчи, сотқин, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсдан қайтмайдиган ва ш. к. одамларнинг) касофати тегажаги, шунинг учун уларга зинҳор ва зинҳор ёндошмаслик; яхши одамларнинг (дили пок, камтар, сахий, ақли, одобли, бировга қўлидан келган яхшилигини аямайдиган ва ш. к. одамларнинг) хар ерда шарофати тегажаги, шунинг учун уларга яқинлашиш, улардан сира ҳам ажралмаслик зарурлигини уқтирганлар: “Яхшида ётлик йўқ”; “Яхшида яроғ бўлмас”; “Яхшида хато йўқ”; “Олачани отга санама, Яхшини ётга санама” (олача – паст бўйли от); “Баланд тепага чиқсанг, кўзинг очилади, Яхши билан сўзлашсанг, кўнглинг очилади”; “Ёмондан

яхшилиқ кутма”; “Ёмондан дўст тутсанг, яхши дўстан айирар”; “Ёмон – илон, Илоннинг феъли – аён”; “Ёмон одам овлоққа бошлар, Яхши одам – қишлоққа” (“Ёмон одам қимсасиз, овлоқ ерга бошлаб бориб, сени уради, бор нарсангни олади, ҳатто ўлдиради. Яхши одам эса қишлоққа, яъни ҳаётга, одамлар орасига бошлайди”, дейилмоқчи); “Йўлдошинг қарага бўлса, ўлимтиққа бошлайди”; “Ўртоғинг бойўғли бўлса, масканинг – вайрона”; “Ёмонни ошга чақирсанг чақир, ишга чақирма” (“Ёмон одамни бирор ёрдами тегар, кўмаклашар, маслаҳат берар деган ниятда чақира кўрма. У тўғри қилаётган ишингни ҳам бузиб қўяди ёхуд тескари маслаҳат беради”, дейилмоқчи); “Ёмонни ошинга йўлатсанг йўлат, қошинга йўлатма”; “Қозонга ёндошсанг – қораси юқар. Ёмонга ёндошсанг – балоси юқар”; “Ёмонга ёндошсанг – яраси юқар, Қозонга ёндошсанг – қораси юқар”; “Оққа қора тез юқар”; “Ёмонга суйкансанг – доғи юқар, Деворга суйкансанг – тупроғи”; “Тузлуққа тушган – туз бўлар”; “Эгри дарахтга суянсанг – белинг эгилар”; “Эгилган таёққа суянма – сени ҳам эгади”; “Ёндошмағил ёмонга – рангинг ўхшар сомонга”; “Ёмонга эл бўлгунча, Яғир отга бел бўл”; “Ёмон йўлдош ёв бўлар, Равон йўлда ғов бўлар”; “Ёмон йўлдош ёв бўлар, Охир иши дов бўлар”; “Яхши билан йўлдош бўлсанг – ишинг битар, Ёмон билан йўлдош бўлсанг – бошинг кетар”; “Ёмон йўлдош ёвга олдира”; “Яхши бошлар йўлга, Ёмон туширар қўлга”; “Ёмонга ёндошган – йиқилмай қолмас, Охири чуқурга тикилмай қолмас”; “Нодонга улфат бўлган – қон ютар”; “Ёмон йўлдош ҳам ошингни ер, ҳам – бошингни”; “Ёмон ўртоқ – ошга ўртоқ, бошга – тўқмоқ”; “Яхши билан юрсанг – кунда бозор, Ёмон билан юрсанг – кўнглинг озар”; “Яхши билан йўлдош бўлсанг – яхши йўлга бошлайди, Ёмон билан йўлдош бўлсанг – бор-йўфингни ҳашлайди”; “Йўлдош бўлсанг нафси ёмонга, Қорнинг тўймас ош билан нонга”; “Ёмон йўлдошига бокмас, Дарё юқорига оқмас”; “Ёмон йўлдош ҳамроҳини қаритар”; “Яхши билан йўлдош бўлсанг – ҳалво билан шакар, Ёмон билан йўлдош бўлсанг – обрўйинг тўкар”; “Шеринг ёмон бўлса – шармандасан, Мақсад йўлин тополмай – армондасан”; “Яхши билан юрдинг – етдинг муродга, Ёмон билан юрдинг – қолдинг уятга”; “Нодон билан юрма – номусингни букади”; “Ёмонга эл бўлдинг – охири ер бўлдинг”; “Яхши қанд едирар, Ёмон панд едирар”; “Яхши – яхшига ёндоштирар, Ёмон – йўлдан адаштирар”; “Яхши билан юрсанг –

фалокатдан қутилсан, Ёмон билан юрсанг – ҳалокатга тутилсан”; “Яхши билан дўст бўлсанг – қолган ишинг битирар, Ёмон билан дўст бўлсанг – қилган ишинг йитирар”; “Ёмон йўлдошдан – таёқ яхши”; “Эгри ўртоқдан – тўғри таёқ яхши”; “Сақлай десанг ўзингни, Ёмондан юм кўзингни”; “Уйинг ис бўлмасин. Йўлдошинг пес бўлмасин” (пес – бу ерда “ифлос”, “ярамас” маъносида келтирилган); “Ёмоннинг ёнига йўлама, Қўтирнинг – яқинига” (қўтир – юқумли касаллик. Бу мақолда ёмон одам қўтир одамга ташбих этилиб, “ёмонга яқин юрсанг, ёмонлиги сенга ҳам юкади”, дейилмоқчи бўлинган); “Қўтир қўшинига бўлмасин, Ёмон – ёнингга бўлмасин”; “Ёмонга ён қўшни ҳам қилмасин, гўр қўшни ҳам қилмасин” (Бунда “Ҳатто ўлганингда ҳам ёмонга яқин бўлмаганинг маъқул” деган фикр муболага билан билдирилган); “Оғзи коскининг ортидан юрма” (оғзи коски – оғзи бузук, сўқагон); “Ёмоннинг эшиги тўғрисида ўтирма”; “Яхшини ёмонга солма, Ёмонни оғзинга олма” (солма – бу ерда “ёмон деб билма, ёмонга санама, ёмонга чиқарма” маъносида келтирилган); “Юзсиз кишига юзланма”; “Ориятсиз одамдан қоч”; “Ёмондан ё қочиб қутулсан, ё кечиб”; “Қутургандан қутулган яхши” (қутурган – бу ерда “мяси айниган, эси паст бўлиб қолган, жинни, девона одам” маъносида келтирилган); “Ёмондан яр бўйи қоч, Гиначидан бор бўйи қоч” (яр – жар, “й”ловчи шевада “яр” дейилади. Яр – бу ерда “узок жой” маъносида келтирилган. Гиначидан бор бўйи, яъни ундан ҳам узокроқ, имкони борича узокроқ қоч, дейилишининг бонси шундаки, гиначи ўз гина-кудратлари билан қулоқ-миянгни ейди, ёлиқтиради, кўнглингни гум-гум кетказди);

*Ким кинавар ўлса, иста андин қочмоқ,
Нечунки зарур дурур ёмондин қочмоқ.*

(Алишер Навоий)

(кинавар – кек сақловчи, душманлик қилувчи, ўч олувчи, кўролловчи, қасосчи); “Ёмондан ёй бўйи қоч” (“Ёйнинг ўқидек тез ва узокқа кет”, дейилмоқчи); “Ёмондан юз ёғоч қоч” (ёғоч – қадимги масофа ўлчови бирлиги бўлиб, уни “фарсах”, “фарсанг”, “санг”, “тош” деб ҳам юритганлар. Бу ўлчов бирлиги турли даврларда ва турли ерларда турлича бўлган. Бир ёғоч (ёки тош, санг, фарсанг, фарсах) – баъзи ерларда 12 минг қадамлик (тахминан 8,5 километрлик), баъзи ерларда эса 9 минг қадамлик (тахминан 5,6 километрлик) масофага тенг бўлган. Бобурнинг ёзишича, Бухоро билан Самарқанд оралиғидаги масофа – 25 ёғоч бўлган. Мақолда

айтилган юз ёғочнинг қанчалик узоклигини шундан ҳам билиб олса бўлади); “Ёмон этагиндан тутса, этагингни кесиб қоч”; “Пулнинг сийқасидан қочма, Одамнинг сийқасидан қоч”; “Яхшига ёндош бўл, Ёмонга кундош бўл” (кундош – “рақиб”, “адабини берувчи” маъносида); “Яхшига ёпиш, Ёмонга отиш”; “Ёмондан қоч, Яхшига қулоч оч”; “Ёмондан қайт, Яхшини айт” (яхшини айт – “яхшини де”, “яхшининг тарафида бўл” маъносида келтирилган); “Рухсори хунук бўлса ҳам, яхшига ёндош”; “Яхшининг кетидан қолма, Ёмоннинг қизини олма”; “Яхшини ётим дема. Ёмонни дўстим дема”; “Яхшидан ўрган, Ёмондан жирг(к)ан”, “Яхшининг кавшига бўл тупрок, Ёмоннинг кўзига ур тупрок” (Мақолнинг биринчи қисмида: “Яхшининг хоки пойи бўлсанг ҳам арзийди” деган маънода муболага қилинган); “Ёмонга яхши ҳурмат ярашмас”; “Ёмонга яхшилик этма, Ундан яхшилик кутма”; “Ёмонга томон бўлма” (“Ёмоннинг ёнини, тарафини олма”, дейилмоқчи); “Ёмонга ёмон бўл, Яхшига томон бўл”; “Ёмон итга эт берсанг, кўлингни тишлайди”; “Яхшини сийла, Ёмонни қувла”; “Ёмонга – ёвузлик, Яхшига – эзгулик”; “Қайрилмаганга – қайишма”; “Яхшининг қурбони бўлсанг, Ёмонни калтаклаб урсанг”; “Ёмон одамга пул берма – қочиб кетса нетарсан?”; “Ёмонга берган эсиз ошим, Уйда турса сасир ошим”; “Ёмон ёрнинг боридан йўғи, очидан тўқи”; “Ёмоннинг берган ошидан – Яхшининг урган муш(т)и яхши”; “Ёмоннинг берган ошидан – Яхшининг отган тоши яхши”; “Ёмоннинг дастурхонидан – Яхшининг устихони яхши”; “Ёмоннинг ошига боргунча, Яхшининг ишига бор”; “Қорамуғ донаси бўлгунча, Бугдойнинг сомони бўл. Ёмоннинг яхшиси бўлгунча, Яхшининг ёмони бўл” (қорамуғ – бугдой ичда ўсадиган қора донли бегона ўт. Унинг донларини бугдой орасидан териб ташлайдилар. Акс ҳолда унни тахир ва қорамтир қилиб қўяди); “Ёмоннинг суюғи бўлгунча, Яхшининг куюғи бўл”; “Ёмоннинг тўрида бўлгунча, Яхшининг гўрида бўл” (“Ёмон одамнинг уйига кириб, тўрда ўтириб, иззат-ҳурматда бўлгандан кўра, яхши билан бирга бўлиб, бирга ўлиб, бир гўрда ёнма-ён ётганинг яхши”, деган маънода муболага қилиб айтилган); “Ёмоннинг кўйинда бўлгандан – яхшининг оёғида ўлган яхши”; “Ёмоннинг хотини бўлгунча, Яхшининг беваси бўл”; “Ёмоннинг чучуги бўлгунча, Яхшининг кучуги бўл”; “Ёмоннинг оғаси бўлгунча, Яхшининг иниси бўл”;

“Ёмоннинг бўзини олгунча, Яхшининг сўзини ол” (“Ёмондан текинга, совғага ва ҳ. к. бир нима олиб, фойда қилганиндан кўра, яхшини дўстона берган қимматли маслаҳатига, насиҳатига қулоқ солганинг фойдалироқ”, дейилмоқчи); “Ёмонга қурдош бўлгунча, Яхшига йўлдош бўл” (қурдош – тенгқур, тенг ёшдаги одам); “Ёмонга бош бўлгунча, Яхшига оёқ бўл”; “Ёмонга бошчи бўлгунча, Яхшига қўшчи бўл” (қўшчи – 1. Ер ҳайдовчи. 2. Бойнинг ёлланган хизматкори); “Ёмоннинг кўлига боргунча, Яхшининг йўлига бор” ва ҳ. к.

ЁМОННИ ҚИЛГИЛ ЯХШИ, ЯХШИ – ШУНДОҚ ҲАМ ЯХШИ

Вар.: “Мард киши – ёмонни яхши қилсин, Яхши – шундоқ ҳам яхши”; “Ёмонни танқид қил, Яхшига тақлид қил”; “Ёмонликни яхшилик билан ен”; “Ёмонни яхши қилиш – дононинг иши, Яхшини ёмон қилиш – нодоннинг иши”; “Ёмоннинг ози яхши, Яхшининг – кўпи” (“Ёмонлар қанчалик озайса-ю, яхшилар қанчалик кўпайса – шунчалик яхши”, дейилмоқчи).

ЁМОННИНГ БИР ҚИЛИҒИ ОРТИК

Вар.: “Ёмоннинг бир қилиғи ортик, Устига ёқаси йиртик”; “Ёмоннинг нимаси ортик? – Ёқасидир йиртик!”; “Ёмоннинг акли йиртик, Бир қилиғи ҳаммадан ортик”; “Ёмонга ҳазил қилсанг, ёқангни йиртар”; “Яхшининг хулқи ортик, Ёмоннинг ёқаси йиртик”. Булар ва булар каби ўнларча мақолларда ёмон одамларнинг (“ёмон” дейилганда – гоҳ хулқи бузуқ, гоҳ бетамиз, сурбет, гоҳ очкўз, суллоҳ, зикна, хасис, гоҳ зўравон, муштумзўр, гоҳ кўрқок, юраксиз, гоҳ шум, хира ва ҳ. к. одамлар назарда тутилади) хулқ-атвори, юриш-туриши, қабиҳ ишлари тасвирланади ва ёмонликнинг оқибати ҳам ёмон бўлиши кўрсатилади: “Ёмон ер бўлмайди, Ёмон эр бўлади” (Бунда “ёмон эр” деганда “ёмон йигит”, умуман “ёмон одам” назарда тутилган): “Ёмон бош – ёғсиз ош”; “Ёмонга – кун ҳам қоронғу, тун ҳам қоронғу”; “Ёмон ўзини билмас. Ўзгани кўзга илмас”; “Таом таъмини қошиқ билмас, Яхши қадрини ёмон билмас”; “Ёмон яхши билан қотишмайди” (қотишмоқ – қўшилмоқ, аралашмоқ); “Ёмоннинг ўйини ёмон. Буқанинг бўйни ёмон” (Бу мақолнинг бошқа вариантларида иккинчи қисми “Туянинг бўйни ёмон”; “Тўнғизнинг бўйни ёмон”; “Чўчқанинг бўйни ёмон” дейилади); “Ёмоннинг касофати ўзидан бир тош илгари юради” (тош – қадимги

масофа ўлчови бирлиги. Уни “санг”, “ёғоч”, “фарсах”, “фарсанг” деб ҳам юритганлар. Бу ҳақда “Ёмонга ёндошма, Яхшидан адашма” мақоллининг изоҳ қисмига қаранг); “Ёмоннинг оёғи – саккиз, бири тегмаса, бири тегади”; “Ёмоннинг “яхшиси” кўприк тагига кириб, от хуркитар”; “Ёмоннинг тўқмоғи – ёнида”; “Ёмоннинг кучи япалоққа етибди” (япалоқ – бойўғлига ўхшаш бир қуш бўлиб, Ўзбекистоннинг ҳамма саҳроларида, Амударё этакларида, Қизилқумда, шунингдек Тошкент ва Самарқанд атрофларида қишлайди. Мазкур мақолда кичкина, ожиз, кучсиз одам оғирлиги бор-йўғи бир қадок (300–400 грамм) келадиган шу кичик қушга ташбиҳ этилган ва “Ёмоннинг (зўравоннинг, муштумзўрнинг) кучи ўзидан кичик, ожиз одамга етади”, дейилмоқчи бўлинади); “Арчага қучинг етибди, Чинорни ҳам йиқиб кўрчи!”; “Арпанинг ичида кесақ бор, Ёмоннинг ичида эшак бор” (Чаёни баъзан “эшак” ҳам дейдилар. Мақолда: “Ёмоннинг ичида эшак (яъни, дилида ёмонлик, тишида захар) бор”, дейилмоқчи); “Ёмоннинг тузага келгани – қизга келгани” (“Ёмон, нияти қора одам бирор нарсани баҳона қилиб келиб, сенга яқинлашади, муомалада бўлади-да, бирор еринга шикаст етказди, пулингни, мол-ҳолингни олиб кетади. Бундай одамларни пайқай бил ва улардан ниҳоятда эҳтиёт бўл”, дейилмоқчи); “Ёмон чинини айтман деб, сирини айтади”; “Ёмон лоф деса, ола қоф дейди” (Қоф – “бутун ер юзини ўраб олган” деб хаёл қилинган афсонавий тоғ номи. Мазкур мақол билан: “Ёмон, ваҳимачи одам бир гапни ниҳоятда бўрттириб, арзимаган нарсани ваҳимали қилиб гапиради”, дейилмоқчи); “Ёмон сомонхона куйди деса, Самарқанд куйди, дейди”; “Ёмоннинг отгани тегмайди, Айтгани келмайди”; “Ёмоннинг эккани битмас, адовати битар” (адоват – душманлик, қора ният); “Ёмон ишидан кўрмайди, кишидан кўради” (“Ўзи қилиб кўйган хатони бировга тўнкайди”, дейилмоқчи); “Ёмонни ёмон десанг – ёв. Яхшини яхши десанг – ёғ”; “Кўрқоқни қоровул кўйсанг, ёв етқарур”; “Ёмондан ясовул кўйсанг, устинга ёв келтирар”; “Сўқирдан соқки кўйсанг, элни ёвга олдиради” (сўқир – кўр. Бу ерда “анқов, зийрак ва хушёр бўлмаган одам” маъносида келтирилган); “Ёмон ёвга ярашмас, Яхши асло адашмас”; “Ёмон арида бол бўлмас, сувсиз ерда тол бўлмас”; “Давлат битса ёмонга, Ўзин санар хоқонга” (хоқон – буюк подшо, шаҳаншоҳ); “Ёмонга мол битса, яқинин танимас”; “Ёмон яқинин сийламас”; “Ёмон одам

йўл юрса, йўлдошига қарамас, Ёмон қўшни мол кўрса, қўшниликка ярамас”; “Ёмон отга ёл битса, ёнига тўрсиқ бойлатмас, Ёмон йиғитга бол битса, ёнига қўшни кўндирмас” (тўрсиқ – хом теридан ё қаттиқ чармдан суяқлик сизмайдиган қилиб ясалган идиш. Отлиқлар йўлга чиққанда тўрсиққа қимиз солиб, уни қанжигга (эгарнинг орқасига қоқилган халқачага) осилтириб боғлаб олардилар-да, чанқаганларида ичиб кетардилар. Тўрсиқ от юраётганида у ёқдан-бу ёққа ликиллайвериб, унинг ғашини келтиради. Бундан зада бўлган отлар тўрсиқни боғлатганларида бунга йўл қўймай, асовлик қилади. Мақолнинг биринчи қисми ана шу ҳолатни ифода этади. “Ёл битса” дегани – “семирса, яъни семириб (мажозда – бойиб) кетгач, босар-тусарини билмай қолса” деганидир. Мақолнинг иккинчи қисмида: “Ёмон одамга мол (чорва моли) битиб қолгудай бўлса, ўзини йўқотиб қўйиб, ҳеч кимни танигиси ва тан олгиси келмайди, қўнган яйлов жойида ўзини аллақим деб фаҳмлаб, ё яйловни қизганиб, теварак-атрофига янги кўчиб келган чорвадорларни кўндирмайди, яқинига йўлатмайди”, дейилмоқчи бўлинган. Юқоридаги мақолни ва унинг “Ёмон отга ёл битса, ёнига тўрсиқ бойлатмас, Ёмон қизга соч битса, ёнига йиғит йўлатмас”; “Ёмон отга ёл битса, тўрсиқ остирмас, Ёмонга тил битса, оғиз очтирмас”; “Ёмон сойга сув тошае, кечув бермас кечарга” деган вариантларини – эришган озгина ютугидан ёхуд қўлига кириб қолган бойлигидан мағрурланиб, кўзини шира босиб қолган, ўзгаларни оёқ учидан кўрсатадиган, ҳеч кимни назарига илмайдиган одамларга нисбатан қўллайдилар); “Ёмонга ишинг тушмасин, Қулонга хушинг тушмасин” (қулон – саҳроларда яшайдиган ҳайвон бўлиб, кўпинча овқат ва сув излаб, узоқ-узоқ ерларга ҳам боради. У югуришда кийикдан, тоққа чиқишда ёввойи эчкидан қолишмайди. Қулонлар жуذا сергак бўлади. Улар пода бўлиб яшайди. Биттаси доим юз-икки юз метр нарида подани кўриқлаб юради. Агар душманни сезиб қолса, ўзи бош бўлиб, подани бошқа хавф-хатарсиз жойга олиб қочади. Қулонни гўшти ва юқори сифатли териси учун ов қиладилар. Юқоридаги мақолда “Қулонга хушинг тушмасин” дейиш билан: “Қулонга хушинг тушиб (яъни, ҳавасинг қелиб) уни овламоқчи бўлсанг, ҳаддан ташқари кийналасан, қанчадан-қанча қилган ҳаракатинг зое кетиши ҳам мумкин”, демоқчи бўладилар ҳамда “Ёмон одамга бирор ишинг тушиб қолгудай бўлса, у сени қийнайди, сарсон қилади, қатнатавериб

овора қилади, ишингни тузатиш ўрнига бузиб, “қош кўйиш ўрнига кўз чиқариб беради”, деган маънода қўллайдилар); “Ёмонга ишинг тушмасин, Қалинга қушинг тушмасин” (қалин – тўқайзор, чангалзор. “Отган қушинг очик ерга тушмай, қалинга тушса, уни оламан деб тоза овора бўласан, қийналасан. Ёмон одамга ишинг тушса ҳам шундай аҳволга дуч келасан”, дейилмоқчи); “Ёмондан тўн қийсанг, тўйда “тўним бер” дейди” (“Ёмон одамнинг бирор нарсаси мабодо сенга ўтиб қолган бўлса (масалан, ўзи қарзга берган бўлса), то ўзинг қайтариб бергунчалик сабр қилмай, кўпчиликнинг ўртасида сўраб, қистаб, сени шарманда қилади”, дейилмоқчи); “Ёмонга ёғ ярашмас, Хайвонга боғ ярашмас” (Бу мақолнинг иккинчи қисмини “Хиёбонга – боғ” деб ҳам қўллайдилар. “Ит қорнига сарёғ ёқмас” (сарёғ итнинг ичини суриб юборди) деган варианты ҳам бор. Бу мақолларни яхши, ҳамма суйиб, хуш кўриб ейдиган нарсани ёқтирмайдиган, емайдиған, меҳмондорчиликда гарчи қорни оч бўлса ҳам, ўзини тўқ кўрсатиб, олифтагарчалик қилиб, дастурхонга қўйилган нарсаларни емай ўтирадиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар); “Ёмондан – ёрти қошиқ” (Кўчманчи чорвадорлар таомилига кўра, меҳмон (қўноқ) олдига қўйилган овқатни еганда идишнинг тагида озроқ қолдириши керак бўларди. Уй эгаси бу қайтган овқатни (уни “товоқ туби” деб атардилар) пойгақда ўтирган бола-чақасига узатар, улар олиб, охиригача еб-ичиб қўярдилар. Ўзини билган, ориятли одам гарчи чала тўйган бўлса ҳам, овқатни кўпроқ, пойгақдагилар тўядиган қилиб қолдирарди. Баднафс, суллоҳ одам эса номигагина жиндек қолдирарди. Мазкур мақолни шундай еб тўймас, очкўз, баднафс, суллоҳ одамлар устидан қулганларида қўллайдилар); “Яхши томоқ қолгунча, ёмон курсоқ ёрилсин!” (Баднафс, қўмақай одамлар тилидан айтилган бу мақолни киноя ва кесатик тарзида “Зап мазали бўлибдида” деб овқатни мақтаб-мақтаб, пок-покиза туширадиган, ўзи тўйса ҳам кўзи тўймайдиган, ён-веридагилар аллақачон қўл артган бўлсалар ҳам ейишда давом этаверадиган одамларга нисбатан қўллайдилар); “Ёмон ҳўкиз таналарга бош бўлур, Ёмон одам болаларга бош бўлур”; “Буқанинг ҳарамзаси бузоқ орасида юради”; “От ёмони той билан ўйнар”; “Той яхшиси отга эргашар, От ёмони тойга эргашар”; “Агон туя маст бўлса, Тайлоқ билан дўст бўлар”; “Ёш тошни кесар, Қари ёшни бузар”; “Хўкиз бўлиб,

бузоқ одатингни қўймадинг” (Бу кейинги егги мақолни катта бўлганда ҳам ўйинқароқлиги, енгилтақлигини қўймаган, ёш болалар билан ўйнаб юрадиган, қариб қўйилмаган, ёшлар орасида маза-бемаза, бепарда гапларни гапирадиган, ёқимсиз қилиқлар қиладиган ва шу билан ёшларнинг ахлоқини бузадиган бадфелъ одамларга нисбатан қаттиқ киноя тарзида қўллайдилар); “Ёмоннинг бети қурсин, Сахтиён эги қурсин” (Сахтиён – қалин тери, “сафъён” ҳам дейдилар. Мақолда: “Ёмоннинг – сурбет, безбет, бети қалин одамнинг бети қурсин!” дейилмоқчи бўлинади); “Ёмоннинг юзи қурсин, Гапирган сўзи қурсин”; “Ёндошса хира – қўймайди сира”; “Ёндошиб қолса хира, Ишинг унмайди сира” (“Маза-бемаза гаплари билан эзмалик қилиб, сени гапга тутиб, ишдан қўяди”, демоқчи); “Яхшини ялиниб топиб бўлмас, Ёмондан ялиниб қочиб бўлмас”; “Илондан қутулиш мумкин, Ёмондан қутулиш қийин”; “Ёмонга ўлим йўқ, Яхшига – кўрим”; “Ёмонга кун бор, Яхшига кун йўқ”; “Ёмон яшар, Яхши қақшар” (Бу кейинги уч мақол билан: “замонанинг, тақдирнинг носозлигини қарангки, ёмонлар яшаб, яхши кун кечириб юраверади-ю, яхшилар жафо чекади, бевақт ўлиб кетаверади” деган маънода ўтмиш замоннинг ёмонлигидан нолиганлар.

Чархи кадрафторнинг бир шевасидин доғман, Айшни надон суруб, қулфатни доно тортадур. (Фурқат).

Аммо, ёмонлар кези келганда ҳар қанча давр сурмасинлар, ҳар қанча қутурмасинлар, барибир келажақ авлодлар уларнинг номларини ёмонлик билан эслайдилар, тилга оладилар: “Яхшидан боғ қолар, Ёмондан доғ қолар”.

ЁМҒИР БИЛАН ЕР ЯШАРАР, ҚЎШИҚ БИЛАН ЭР ЯШАРАР

Маълумки, қулгу, шод-хуррамлик, қуй, қўшиқ ва ш. к. кишининг вақтини чоғ қилади, бот қаритмайди, яшартиради. Юқоридаги мақол билан: “Қўшиқни сев, қўшиқ эшит, қўшиқ айт (умуман, хурсандчиликка яқин бўл, хурсандчиликни кўзла)”, дейилмоқчи.

ЁМҒИР ЁҒСА, ТЎРҒАЙ БОЛАСИН ЯШИРАР, ДЎЛ ЁҒСА, ЎЗ БОШИН ЯШИРАР

Биргина тўрғай эмас, бошқа ҳайвонот, одамзод ҳам ўз боласини авайлаб, ардоқлаб ўстиради. офат-қулфатдан, бало-қазодан асрайди, кўкрагини қалқон қилиб, ҳатто ўзига зиён-заҳмат

етказиб, ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам, мудофаа қилади, энг сўнгги нуктага етгандагина (масалан, муқаррар ўлим хавфи туғилгандагина) ўзини ҳам сақлаш ҳаракатига тушади. Мазкур мақолда ота-онанинг ана шу жасорати, олижаноб хислати ўз ифодасини топган.

ЁМҒИР – МАРДИКОРНИНГ ДУШМАНИ

Маълумки, ўтмишда (ҳозир ҳам) бировга қисқа муддатга (бир ё бир неча кунга) ёлланиб ишлайдиганларни “мардикор” дердилар. Мардикорлар ҳар куни мардикор бозорга бориб, иш топиб, ўз тирикчиликларини ўтказардилар. Мақолда “Ёмғир – мардикорнинг душмани” дейилишининг боиси шу эдики, қор-ёмғир ёққан кунлари иши бор одамлар бозорга камдан-кам тушадилар, натижада мардикорлар ишсиз, демакки, пулсиз, маблағсиз қоладилар.

ЁМҒИР ТИЛАСАНГ, МОМАҚАЛДИРО-ФИДАН ҚЎРҚМА

Мазмуни: “Бир фойдали нарсага эришиш йўлида унинг меҳнат-машаққатидан қўрқма, бардошли бўл”, дейилмоқчи.

ЁН ҚЎШНИМ – ЖОН ҚЎШНИМ

Мазмуни: “Қўшнилар яхши-ёмон кунларда бир-бирларига ҳамдам ва ҳамдард бўладилар”, дейилмоқчи. Вар.: “Қўшни – қўшнининг кўзгуси”; “Узоқдаги қариндошдан – яқиндаги қўшни яхши”; “Қўшни келди – кўмак келди, Эт келди, суяк келди” (Бу мақол кўчманчи чорвадорлик даврининг маҳсули. Кўчманчи чорвадорлар кенг яйловларда якка-ёлғиз яшашнинг қандай мушкуллигини яхши билардилар. Агар ёнларига ё яқинларига бирор (ёки бир неча) хонадон кўчиб келгудай бўлса, бошлари осмонга етарди, қўшигарчиликни гоаят эъзозлардилар. Қўшнилар меҳнатда ҳам, турмушда ҳам бир-бирларига кўмаклашиб яшардилар. Мақолда: “Қўшни келди – кўмак келди” дейилишининг боиси ҳам ана шунда); “Қўшни келди – кўмак келди, Яхши кундан дарак келди”; “Қўшни қўшнидан таълим олар, Мулла-мулладан илм олар”; “Қўшни қўшнидан эрта туришни ўрганайди”; “Қўшнида пишар, Бизга ҳам тушар” (таомилга кўра, қўшнилар вақти-вақти билан, айниқса тансиқ таом қилинган куни, бир-бирлариникига ош-нон чиқариб сийлашар эди. Бу таомил ҳозир ҳам бор); “Қиёмат куни – қўшнидан” (Эътиқодий тушунчага кўра, қиёмат куни жаннати қўшни дўзахи

қўшнига шафоатчи бўлиб (яъни, ўртага тушиб), уни худодан тилаб олармиш-да, ўзи билан бирга жаннатга олиб кирармиш. Мазкур мақол ана шу эътиқодий тушунчага асосланганидан қатъий назар, қўшничилик – демакки, дўстлик, иттифоқлик ва ҳамжихатликни улуғлайди, кишиларни шунга даъват этади); “Бир қўшни бўлиб синаш, Бир-қуда бўлиб”; “Яхши қўшнингдан сўрагунча, Ёмон уйингдан қидир”; “Қўшнининг қудуғига тулурма, охир бир кун сув ичасан”; “Кийиминг кир бўлса, Қўшнинг борида ювма”; “Гилам сотсанг, қўшнингга сот – бир чеккасида ўзинг ўтирасан”; “Қўшнинг кўр бўлса кўзингни қис, оксоқ бўлса – ланг бўл”.

ЁНИДАГИНИ ЕТТИ ЙИЛ ҚИДИРИБДИ

Ўта муболаға билан айтилган бу мақолни анқов, овсар, хаёли паришон, хотираси ёмон одамларга нисбатан қулги тариқасида қўллайдилар. Вар.: “Олдидагини олти ой қидирибди”.

ЁНМАСА – ЎТИН ЁМОН, ЁҚОЛМАСА – ХОТИН ЁМОН

Баъзи хотин тажрибасиз ё ношуд бўлади. Унинг камчилигини айтсалар, у ёки бу ишни уддалай олмаслигини юзига солсалар, у ўзидан кўрмайди-да, “Ўйин билмаган хотинга – уй торлиги баҳона” дегандек, уни-буни баҳона қилади (масалан, халқ орасида юрадиган бир ҳиқояда айтилганидек, “Ёпган нонинг қийшиқ бўлибди-ку” десалар, “Ўзи бугдойи қийшиқ экан”, дейди). Ўтин ҳам тагига гугурт чаққан билан дарров ёниб кетавермайди. Буруқса, тутаб ётмаслиги, тез аланга олиб кетиши учун уни қалай билиш керак бўлади. Бошқа бир мақолда айтилганидек, “Қаловини топса – қор ҳам ёнади”. Мазкур мақол билан: “Эпсиз, ношуд хотин ўтинни ёқолмайди-да, ўтиннинг ўзи ёмон (хўл, чайир ва х. к.) экан, дейди. Ваҳоланки, ўтин эмас, уни ёқолмаган хотиннинг ўзи ёмон” димоқчи бўладилар ва ношуд одамларга нисбатан истехзо билан айтадилар.

ЁНҒОҚ МИНГ ЯШАЙДИ, АРЧА БИЛАН ТЕНГ ЯШАЙДИ

Мутахассисларнинг аниқлашича, турли мевали ва манзарали дарахтлар турлича умр кўради: Масалан, олча бор-йўғи 18–25 йил умр кўрса, анжир ва ёнғоқ 90–100 йил умр кўради. Профессор М. Орифхонованинг ёзишича, “Дунёда арчанинг 47 тури, МДХда 20, Ўрта Осиёда 8, Ўзбекистонда эса 3 тури (булар “Ўрик арча” ёки “Туркистон арчаси”; “Қизил арча”

ёки “Зарафшон арчаси”; “Совур арча” ёки “Ярим шарсимон арча” деб аталади) мавжуд. Ўрик арча минг йилгача умр кўради”. Юқоридаги мақолда “Ёнғоқ – узоқ умр кўрувчи дарахт” деган фикрни муболаға билан изҳор қилганлар.

ЁНҒОҚ ОЛСАНГ – ЧАҚИБ ОЛ, ИПАК ОЛСАНГ – БОҚИБ ОЛ

Одатда ёнғоқнинг тўқ ё пучлигини чақиб кўрмай туриб билиш қийин. Ипак матонинг қандайлигини (масалан, атласнинг неча “тепки”лигини) синчиклаб қарамай туриб, билиш қийин. Мазкур мақол билан: “Хар бир нарсани сотиб олаётганда унинг сифатини обдон текшир, ўзининг ақлинг етмаса, биладиганлар билан маслаҳатлаш. Акс ҳолда пулинг куяди, чув тушасан, афсус ейсан” демоқчи бўладилар. Бу фикрни қувватловчи “Олганда якка ўзинг олган бўлсанг, Сотганда отанг билан ҳам сотолмайсан”, деган мақол ҳам бор.

ЁПИҒЛИК ҚОЗОН ЁПИҒЛИК ҚОЛСИН

Мазмуни: “Бу гап шу ерда қолсин”, ҳеч кимга айтма” ёхуд “Бу сир пинҳоний бўлиб қолсин, ҳеч ким ундан вокиф бўлмасин” дейилмоқчи.

ЁР – ЁРИДАН ХАРОБ, ЁР – МЕНДАН ХАРОБ

Вар.: “Сан (сен) ўлганга – ман (мен) ўлган”. Ўтмишда бу мақоллар севишиб қолган ёхуд энди турмуш кўрган бир-биридан баттар камбағал йигит-қиз (эр-хотин) томонидан айтилган ёинки шундайларга нисбатан қўлланилган. Шунга ўхшаш “У қўлим бу қўлимга қараб йиғлайди” деган мақол ҳам борки, уни қўлида ҳеч вақоси бўлмаган камбағал, йўқсил, бева-бечоралар ўзларининг аянчли ҳолларини баён қилганда, турмуш урунишларидан ниҳоятда қийналиб кетганларида афсусланиб айтганлар.

ЁРНИ ТОПГАНДА – ГАП ЙЎҚ, ГАПНИ ТОПГАНДА ЁР ЙЎҚ

Хотин-қизлар билан гаплашишни, уларнинг кўнглига йўл топишни билмайдиган уятчан, камсуқум, камгап йигитнинг устидан истехзо билан кулганларида шундай дейдилар.

ЁРНИНГ КАМЧИЛИГИ ХУШ КЎРИНАДИ

Мазмуни: “Агар ёрингни чин дилдан севсанг, унинг унча-мунча камчилиги ҳам кўзингга кўринмайди, қайтага камчилиги яхши ҳам кўриниб кетади”, дейилмоқчи.

ЁТ ЁҚАДАН ОЛГАНДА – ИТ ЭТАКДАН ОЛАДИ

“Ёт, яъни душманинг, рақибинг сенга ҳужум қилганда ёхуд сенга бўлмағур тухматлар қилиб, адабингни бердирмоқчи бўлиб турганда, ўз яқинларингдан, ишонган одамларингдан, қалбаки дўстларингдан бири ошқора ё пинҳоний равишда сени унга “согади”, сирингдан, ожиз томонингдан уни вокиф қилади, қисқаси, унга бўлишиб, кўмаклашиб, сенга “холис хизмат” қилади. Шу боисдан, дўстлашадиган, сирдош бўладиган одамингни обдон сина, унинг кимлиги ва қандайлигини таг-тути билан билиб ол ва шунга қараб иш кўр”, дейилмоқчи. “Ёт синалгач, ётсиралмас” деган мақол ҳам шу кейинги фикрни билдиради.

ЁТ ТОВУҚНИ КАТАККА ҚАМАМА – КАТАГИНГНИ БУЗАДИ

Ёт товуқ ҳадеганда катакка ўрганолмайди, типирчилаб, ўзини у ёққа-бу ёққа уриб, катакни бузиб чиқиб кетишга ҳаракат қилади, катакдаги бошқа товуқларнинг ҳам тинчлигини бузади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Синашта бўлмаган бегона одамни доим ё узоқ вақт яшаш учун уйингга кўякўрма – оилангни бузади”, деган маънода қўллайдилар.

ЁТ УЙДА ЁТИҚ БЎЛ

“Ёт, бегона, сени умуман ё унчалик танимайдиган одамнинг уйига бирор сабаб билан (масалан, бир иш билан ё меҳмон бўлиб) бориб қолсанг, оғир бўл, одоб сақла, ўйлаб гапир. Одатда ўз яқинларинг – қариндош-уруғларинг, дўсту биродарларинг уйига борганда қиладиган ҳазил-ҳузулингни, енгил-елпи қилиқларингни бегонаникида асло қила кўрма”, деган маънода насихат қиладилар.

ЁТАР ОҚШОМИ – ЁРИМ

“Парда” орасида айтилган бу мақолни мажозий маънода фақат иши тушган пайтдагина ялиниб-ёлворадиган, ҳурмат қиладиган, бошқа вақт қайрилиб ҳам қарамайдиган одамларга нисбатан кесатик, қаттиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ЁТГАН ЁТАФОН БЎЛАР, СОВУҚҚА ҚОТАФОН БЎЛАР

Мазмуни: “Ётган, яъни иш ёқмас, дангаса одам бутун ёз бўйи ишламай-кучламай ётаверади. кишлик рўзғоротини – егулик, кийгулик

нарсаларини, ёқилгисини, молларининг ем-хашагини ва ш. к. ҳозирламайди-да, киш буйи қийналиб, совқотиб, қалтираб юради” дейилмоқчи. Вар.: “Бахт – ялқовга бегона”; “Дангасанинг косаси оқармас”; “Чарви ёғ қогагон бўлар, Ишёқмас ёгагон бўлар”; “Жума дедим – ётдим, Шанба дедим – ётдим, Ҳамма ҳайит кетганда, Хумга тушдим-да – ётдим” (Ўтмишда ҳафтанинг ҳар бир кунида, одатда муайян бир иш билан машғул бўлардилар, турли ирим-сирим ва расм-русмларни ўтказардилар. Масалан, жума куни – дам олиш куни бўлиб, ҳар қандай касб эгалари ҳам ишламасдилар, ибодат қилардилар, гап-гаштак, ҳалфона ош қилиб ердилар. Шанба куни – бахт-иқбол келтирадиган, толе синаладиган, иш бароридан келадиган кун деб ҳисобланар, кўпчилик ов (шикор)га жўнар эди. “Иримга ёмон бўлади” деб, беморларни йўқламадилар, хотин-қизлар эса кир ювмасдилар. “Жума – бекор. Шанба – шикор” деган мақол шу одатни ифода этади. Юқорида келтирилган “Жума дедим – ётдим...” мақоли ўз қилмишидан афсусланган дангасанинг тилидан айтилган бўлиб: “Жумани – дам олиш куни дедим, ётдим, ўйнадим, кулдим, ишламадим; шанбани – шикор дедим, яна ишламадим... Шундай қилиб, ҳайитга на янги кийим-бош қилолдим, на пул-мул йиғолдим. Энди элдан уялиб, ҳамма ҳайитга (яъни, ясаниб, тусаниб, байрам қилгани, ўйнаб-кулгани) кетганда, мен эски-туски кийимим ва қоқ қуруқ дастурхоним билан бировнинг кўзига кўринмай қўяқолай деб, хумга тушдим-да, ётдим, демоқчи бўлинган); “Ёз бўйи ётар, Қиш бўйи қотар”; “Ётганга – ёмғир юқмас” (“Ишламай-кучламай, уйда бекор ётган одам ёмғирда қолиб ҳўл ҳам бўлмайди, яъни ҳеч бир қийналмайди, лекин шунинг эвазига ҳамма нарсадан қуруқ қолади”, дейилмоқчи); “Ётар курсоққа – ёрти нон”; “Ётар курсоқ – ёрмадан айлансин!” (ёрма – буғдой ё арпа донидан тайёрланадиган суюқ овқат. Мазкур мақол билан: “Ишламай, бекор ётган одам шу арзонгинага тушадиган овқатга ҳам муҳтож бўлиб қолади” ёхуд “Ишёқмас, дангасага шу арзимаган овқат ҳам – хайф!” демоқчи бўлганлар); “Ётган ҳўкизга – ем йўк”; “Ётган ҳўкиз сомондан қуруқ қолади” (Уйда қорамол боқувчилар сомонни ювиб, унга кепак қўшиб, терт қилиб, охурга солиб кўярдилар. Оғилхонада бир неча сигир, ҳўкиз бир охурдан овқатланарди. Баъзи ҳўкиз эринчоқ бўлиб, ётган еридан тургиси келмайди. То у элан-қаран тургунча, бошқа моллар терт-сомонни еб битирадилар. Мазкур мақол ҳам

кўчма маънода дангасаларга қарата айтилади); “Чимхўр ҳўкиз очидан ўлади”; “Ётган бўрига ғанимат йўлиқмас”; “Тоғ такаси тек турса, оч қолади”; “Ётаверса, от ҳам озади”; “Ёғиб еганга – Турум тоғи ҳам чидамайди” (“Турум” сўзи “абдийлик”, “доимийлик”, “барқарорлик” деган маъноларни билдиради. “Турум тоғи” деганда баъзилар Арабистондаги “Тури сино” деб аталмиш тоғни, баъзилар эса, денгиз тубидан туртиб, ўсиб чиқадиган, бағридаги олтин, қумуш, мис, қалай ва ҳ. к. бойликлари қазиб олинавергани билан, вақт сайин яна ўрни тўлиб тураверадиган тоғни назарда тутадилар). Ҳар қалай, Турум тоғи – абдийлик, битмас-туганмаслик тимсолидир. Юқоридаги мақол билан: “Киши ишламай борини еб ётаверса, кўр-қути, тўшлаб қўйган жамғармаси ҳар қанча кўп бўлса ҳам, маълум вақтгача этади, кейин тугайди. Шунинг учун ишлаб, кетган кўр-қутнинг ўрнини тўлдирариш керак бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар; “Ит юрса – сўнғак топади”.

ЁТГАН ИЛОННИНГ БОШНИНИ ҚЎЗГАТМА

Вар.: “Ётган илоннинг қуйруғин босма”; “Ётган илоннинг думини босма. У сенга эмасдир тасма”. Бу мақоллар билан: “Ўз жойида тинч ётган, сен билан иши ҳам бўлмаётган, сенга зиён-заҳмат етказмаётган душмanning, рақибнинг, бирор одамнинг ё ҳайвоннинг жигга тегиб, тегажоглик қилиб, унинг аччиғини чиқазма. Нима қилсан ўз бошинга ўзинг ташвиш орттириб?!” ёхуд “Аллақачон босилиб, тинчиб кетган гина-қудуратни, даъво-жанжални қайтадан қўзғам. Нима қилсан ўз бошинга ўзинг ғалва орттириб?!” дейилмоқчи.

ЁТДАН АЙТИБ ЮБОРСАНГ, ЧЕТДАН АЙТГАН БЎЛАСАН

Халқимиз меҳмондўстликни азалдан улуғлаб келган ва ўзининг самимий меҳмондўстлиги билан қадимдан машҳур бўлган. Халқ ўртасида меҳмондўстлик, меҳмоннавозлик билан боғлиқ бўлган бир қатор таомиллар, тартиб-қоидалар мавжуд. Кишиларни меҳмонга таклиф этиш одоби ва тартиб-қоидалари ана шулар жумласидандир. Юқоридаги мақол билан: “Бировни уйинга меҳмондорчиликка таклиф қиладиган бўлсанг, ўзинг бориб айт ёхуд фарзандларингдан, оиланг аъзоларидан, жуда бўлмаганда, энг яқин қариндошларингдан бирини юбор. Бегона, ёт одамдан озаки айтиб юборсанг-у, у бориб: “Фалон куни фалончиникига борар

экансиз” деса – ўрнига ўтмайди, меҳмонга таклиф қилинаётган одамнинг кўнглига келади, ҳатто жаҳли чиқиб, уйингга келмайди ҳам”, дейилмоқчи.

ЁТДАН ЁРУҒЛИК ЧИҚМАС, ИТДАН – ЧОРУҒЛИК

Ўтмишда чоругни мол терисидан, айниқса уларнинг поча терисидан тикардилар. Ҳеч вақт итнинг терисидан чоруг тикмасдилар. Чунки, итнинг териси ҳам юқа бўлади, ҳам чоруг учун етмайди. Мазкур мақол билан: “Итдан чоруглик чиқмагани каби ётдан (сени танимаган, билмаган етти ёт бегонадан) бекордан-бекорга, текиндан-текинга бир нима тегмайди, ундан бир нима умид ҳам қилма, сўрама ҳам, барибир бермайди, қайтага юзинг шувит бўлгани, уялганинг қолади”, деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: “Ётнинг ёғи чиқмас”; “Ёт йўл кўрсатса-кўрсатар, емиш бермас”; “Ёт сени ётқизар, Ғам-кулфатга ботқизар”; “Ёт учун ён, пиш, аммо кўйлагинг йиртма”.

ЁТИБ ЕСАНГ – ТЕГИРМОН, ЮРИБ ЕСАНГ – МОЙЖУВОЗ

Ўтмишда тегирмон, мойжувоз ва обжувозлар асосан бойларга қарашли бўларди. Тегирмонга дон, мойжувозга чигит, зиғир ва ш. к., обжувозга шоли олиб келиб тортирган одамлар бажарилган иш ҳақиға уннинг, туручинг, ёғнинг маълум бир қисмини бериб кетардилар. Ноинсоф бойлар бу ҳақнинг ҳамжини анча катта қилиб белглаб қўярдилар. Йил бўйи тер тўкиб, не-не машаққатлар чекиб ҳосил етиштирган деҳқонлар арзимаган хизмат эвазига шу ҳосилнинг каттагина қисмини ўмариб қоладиган текинхўр бойларга қарата: “Буларга маза-да, ишламай-кучламай, биз етиштирган ҳосилнинг роҳатини кўришади. Текиндан-текин еб ётишга тегирмон билан жувоз яхши экан-да”, деган маънода киноя қилиб, мазкур мақолни айтганлар.

ЁТНИКИ ЁНДАН ЎТАР, ЎЗНИКИ ЖОНДАН ЎТАР

Вар.: “Ёт отган тошдан жигар отган увада қаттиқ тегеди”. Бу мақоллар билан: “Ёт, бегона киши қаттиқ-қурум гапирса, киноя, кесатик, пичинг қилса, унча таъсир қилмайди. Аммо, туғишганлар ёхуд қариндош-уруғлардан бирортаси шундай қилса, жон-жонингдан, суяк-суягингдан ўтиб кетади”, дейилмоқчи.

ЁШ КЕЛСА – ИШГА, ҚАРИ КЕЛСА – ОШГА

Кишини инсонпарвар бўлишга даъват этувчи кўплаб мақоллар орасида умуман одамларни, айниқса қарияларни, ўзидан кичикларни ҳурмат қилиш, уларга яхши муомалада бўлиш зарурлигини уқтирувчи мақоллар ҳам оз эмас. Мазкур мақол халқимизнинг яхши бир одатини ифода этади. Азалдан келаётган бу одатга кўра, агар кишининг уйига дафъатан, қутилмаганда бирор сабаб билан ёши катта, кекса одам келиб қолса, дарҳол уни энг яхши деб билган жойларига (ёзда соя-салқин ерга, қишда иссиқ жойга) ўтказадилар-да, ҳол-аҳвол сўраб, дастурхон ёзиб, чой дамлаб, ош-нон ва ноз-неъматлар билан меҳмон қиладилар. Агар бирор иш қилиб турган бўлсалар-у, ёш қариндош-уруғлардан, дўст-биродарлардан, кўни-қўшнилardan бирортаси ё бир нечаси (хоҳ йигит бўлсин, хоҳ қиз) бирор сабаб билан келиб қолса, олдин уни ишга солиб, кейин меҳмон қилаверадилар. Таомилга кўра, бу айбга саналмайди, келиб, ишга тушиб кетган йигит-қизлар буни кўнгилигарига ҳам олмайдилар. Қайтага улар келган заҳотлари бирор иш қилинаётганини кўриб қолсалар, уй эгаси “кўмаклашиб юбор” демаса ҳам, ҳатто у “йўк-йўк, сен овора бўлмай кўяқол, ўзи арзимаган иш, бирпасда қилиб қўяман” деб унамаса ҳам, ишга тушиб кетадилар. Вар.: “Ёшга – хизмат, Қарига – ҳурмат”; “Ёшлар – хизматда, Қарилар – иззатда”; “Ош – каттадан, Иш – кичикдан”; “Сен сийласанг қарини, Тангрим сийлар барини”; “Чолни кўрсанг, бобом де”; “Ёшнинг ҳурмати – қарз, Қарининг ҳурмати – фарз” (фарз – ижро қилиш зарур ва шарт бўлган нарса); “Ёши улугни улуглаган – бахт топар”.

ЁШ КЎЗДАН ЧИҚМАЙДИ – ЮРАКДАН ЧИҚАДИ

Юрак суюнса – кўздан севинч ёшлари, юрак куюнса – кўздан ғам-алам ёшлари чиқади. Шунинг учун ҳам “Чин юракдан йиғласанг, (ҳатто) сўқир (кўр) кўздан (ҳам) ёш чикар”, дейдилар.

ЁШ – УМРИНИ БАҒИШЛАР, ҚАРИ – УМРИНИ ҚАРИШЛАР

Бир донишманддан: “Энг ёмон касаллик нима?” деб сўраганларида, у: “Қарилик” деб жавоб берган экан. Дарҳақиқат, қарилик – тобора авж олиб борувчи ожизлик, ҳасталик ва инсон умрининг поёни, демакдир. Вар.: “Ёшга – кўҳистон гулистон кўринар, Қарига – гулистон

гүристон кўринар” (“Ёшлар тобора ҳаётга қизиқиб, ҳар бир нарсага завқ билан қарайверади. Қариялар эса сихатлари, куч-қувватлари кета боргани сари кайфиятлари бузилиб, яхши нарсалар ҳам ёмондай туюлиб бораверади. Ҳаётнинг лаззати қанчалик ширин бўлса, даҳшати шунчалик аччиқ”, дейилмоқчи); “Ёшлар ўйинни хуш кўрар, Қариялар – уйқуни”; “Ёшлигингда кўлинг ишлар, Қариганингда тилинг ишлар”; “Ёшлик – ёшга қарамайди, Қарилик – сочга”; “Ёшликнинг аввали-ю, Қариликнинг кейини” (Бу мақолни: “Киши қанчалик қартайиб боргани сайин феъли-атвори ёш болаларникага ўхшаб бораверади”, деган маънода қўллайдилар”); “Ёш – кетаман, деб кўрқитар, Қари – ўламан, деб кўрқитар”.

ЁШЛИК – БЕБОШЛИК

Мазкур мақол болаларнинг ҳаддан ташқари шўхлиги, қулоқсизлиги ё ношудлигидан хафа бўладиган, нолийдиган ота-оналарга: “Хафа бўлманг, ҳали ёш-да, ёшлигига боради. Ёши улғайгач, турмуш “юки” бўйнига тушгач, бундай қилиқларини ташлайди, қуйилади, хато-камчиликларга йўл қўймайдиган бўлади”, деган маънода тасалли бериб айтилади. Вар.: “Ёшлик – бебошлик, йигитлик – беклик, қарилик – болалик”; “Бола – болалигига боради”; “Бола сўйласа – сўзи ширин, ўйласа – ўйи қийин”; “Ўт тутунсиз бўлмас, Йигит ёзқисиз бўлмас” (ёзқис – гуноҳ, айб, хато, камчилик. “Ўт аввалига буруқсаб, тутаб, қўзни ачиштириб, кейин ловуллаб ёниб кетади. Худди шунингдек, йигит ҳам ёшлигида хато-камчиликлари, нуқсонлари, шўхлиги билан ота-онани куйдиради, хафа қилади, аммо, катта бўлгани сари эс-хушини йиғиб олиб, ота-онанинг жонига ора кира боради”, дейилмоқчи); “Хўтиклигида диринглайди, Эшак бўлганда қулоғи шалпаяди”; “Той қоқилмай от бўлмас”; “Той қоқилмай йўл танимас”; “Бола, боланинг иши чала”; “Ёши етмай, иши битмас”; “Ёшдан – хато, Каттадан – узр” (“Ёш ёшлигига бориб, хато қилиб қўйса, катта уни (албатта бу хато устма-уст, мутгасил такрорланмай, аллақайтиб бир бўлиб қолса) жуда қойиб ташламай, кечириши лозим”, дейилмоқчи).

ЁШЛИКНИНГ ҚАДРИНИ ҚАРИМАСДАН БУРУН БИЛ

Мазмуни: “Ёшликни сенга боғлаб бериб қўймайди, вақтида унинг қадрига ет. Ёшлигингда,

яъни куч-қувватинг борида қилар ишингни қилиб қол, қариганингдан кейин, яъни куч-қувватдан қолганингдан кейин – кеч бўлади, афсус қиласан”, дейилмоқчи. Вар.: “Қаримагунча – йигитлик қадрини билмас”; “Олтин топилар, ёшлик топилмас”; “Ёшликни сотиб олиб бўлмас”; “Ёшлик вақтим – олтин тахтим”; “Ёшликда қилинган иш – қариганда эгасини кутиб олади”; “Ёшликдаги ғайрат – кексаликда роҳат”.

ЁШНИНГ ҚАРИСИ БЎЛГУНЧА, ҚАРИНИНГ ЁШИ БЎЛ

Вар.: “Ёшнинг серкаси бўлгунча, Қарининг эркаси бўл” (серка – қўйларни бошлаб юрадиган, бичилган, ахта қилинган эчки. Мажозан “йўлбоши” маъносига қўлланилади). Бева бўлиб қолган аёл тилидан айтилган бу мақолларни шундай хотинларга: “Ўзингдан ёшроқ бўлган йигитга чиққанингдан кўра, ўзингдан бирмунча катта ёшдаги эркакка, ҳатто қарияга турмушга чиққанинг маъқул. Негаки, “Урушсиз уй йўк” дегандай, кундалик турмушда эр-хотин бир-бири билан келишолмай, бирининг гапи бирига тўғри келмай, урушиб, жанжаллашиб, бир-бирига қаттиқ-қурум гапириб қоладиган пайтлар ҳам бўлиб туради. Ана шунда ўзингдан ёш сенинг қарилигингни юзингга солиши мумкин. Ўзингдан катта, қари одам эса сени эъзозлаб, иззат-хурмат қилиб, қафтида кўтаргудай бўлиб юради”, деган маънода насихат қилганларида қўллайдилар.

ЁҚАСИ ҚОЛСА ҲАМ – БЕҚАСАМ

Беқасамдан ва бошқа матолардан чопон тикканларида унинг ёқасига пахта солмай ёхуд бошқа жойига нисбатан жуда юқа қилиб пахта солиб, майда қилиб қайта-қайта қавиб тикадилар-да, ёқани қотирадилар. Чопон кийилиб-кийилиб, ҳамма ёғи йиртилиб кетса ҳам, ёқаси бутун қолади. Ўтмишда баъзи илгари бой бўлган-у, кейин қўлидан мол-мулки кетиб, камбағаллашиб қолган одамларни ҳамон “бой ота”, “бой бува”, “бойвачча” деб, илгари бирор мансаб эгаси, масалан, мингбоши, юзбоши, элликбоши, қози, амин ва ш. к. бўлган-у, кейин мансабидан тушган баъзи одамларни ҳамон ўша ном билан атардилар. Юқоридаги мақол ана шу ҳолга қарата айтиларди ёхуд шундай одамлар ҳамон калондимоғлигини ташламаса, собиқ бойлиги ё амали билан керилиб, мақтаниб юрса, уларни майна, мазах қилганда киноя тарзида қўлланилган.

ЁҚИМЛИНИНГ ЧЎТИРИ БИЛИНМАС

Вар.: “Ёқимлининг чўтири кўзга кўринмас”.
Мазмуни: “Ёқимли, яъни ахлоқ-одобли, хуш муомала, ширин сўз одам, гарчи бирор айби, нуқсонни (кўр, қар, соқов, дудук, қал, чўтир, пес, мохов, чўлоқ ва ҳ. к.) бўлса ҳам, кишиларнинг кўзига яхши кўринади, уни иззат-ҳурмат қиладилар”, дейилмоқчи.

ЁҒ БЎЛМАСА, ЧАЛПАК ҚИЛ, УН БЎЛМАСА – ПАТИР

Бу мақол халқ ўртасида юрадиган бир латифадан келиб чиққан: “Бир мақтанчоқ одам ўз одатига кўра чойхонада мақтаниб ўтирган экан, боласи келиб: “Дада, уйда ёғ тамом бўлибди, ёғ олиб берармишсиз”, дебди. Шунда дадаси: “Бор, ойингга бориб айт, ёғ бўлмаса, чалпак қилсин!” деган экан, ўғли: “Ие дада, чалпак қилишга уйда ун йўқ-ку” дебди. Ҳалиги одам атрофдагиларга сир бой бермаслик, ўз мавқеини сақлаш учун: “Ун бўлмаса, патири қилақолсин” деган экан, чойхонадаги одамлар хохолаб кулиб юборишибди”. Мазкур мақолни қуруқ мақтанчоқ одамларга нисбатан истехзо билан айтадилар.

ЁҒ ЁҚҚА ТОМАР, МОШОВАГА ЖАЗ ҲАМ ЙЎҚ

Мазмуни: “Берганга – кўша-кўша, Бермаганга – ўша-ўша”; “Пул пулни топади” деган мақоллар билан бир мазмунда бўлиб, “Бой одам катта дастмоя билан савдо қилиб, катта-катта фойда кўриб, борган сари бойиб бораверади. Камбағал, йўқсилларга эса ҳеч нарса йўқ”, деган маънода қўллаганлар.

*Карам аҳли, дирам аҳли дирамга сочса тонг йўққим,
Масалдур: “Ёғ агар томса, томар албатта ёғ узра”.*

(Огаҳий).

(қарам аҳли – яхшилик, олижаноблик, саҳийлик, эҳсон қилувчилар. Дирам аҳли – пулдорлар).

ЁҒ ИЧ, ЯЛАНФОЧ ЁТ

Ёғ – тўйимли масаллик, кишини ичдан қиздиради. Илгари йилқибқарлар отни сўйгач, ёғнинг сардагини олиб, совутиб, сақлаб кўярдилар-да, қаттиқ совуқ кунларда очиқ-яланг ерларда йилқи боқиб юрганларида совқотиб қолмаслик учун шу ёғдан вақти-вақти билан ичиб турардилар. Вар.: “Қишда пўстин кийма, қази е” (“Қишда ёсанг, бу кучли овқат ичингдан

қиздиради, пўстин кийишнинг ҳам ҳожати қолмайди”, дейилмоқчи). “Шайтондан “кесак ейсанми” деб сўрасалар, “ёғи борми?” деган экан”.

ЁҒ ИЧГАНДА ЁТ ЯХШИ, ҚОН ИЧГАНДА – ҚАРИНДОШ

Вар.: “Еб-ичганда ёт яхши, Қайғу кунда – қариндош”; “Сийлашганда ёт яхши, Йиғлашганда яқин яхши”; “Ёт – егунча қариндош. Туғишган – ўлгунча қариндош”. Мазмуни: “Баъзи бегона, ёт одам сендан манфаатланиб турганидагина ўзини сенга қалин дўст қилиб кўрсатади, атрофингда гирди-капалак бўлиб юради. Кўлингдан маблағинг кетса ё амалдан тушсанг, сенга қайрилиб ҳам қарамайди, қорасини ҳам кўрсатмайди. Туғишганларинг, қариндош-уруғларинг эса яхши кунингда ҳам, ёмон кунингда ҳам сенга ҳамдам, ҳамдард бўладилар. Одамлар билан муомалада бўлганингда шунинг фарқига бора бил”, дейилмоқчи.

ЁҒИ ЙЎҚ, ҚАЙМОҒИ ЙЎҚ – ЧОЙИ ҚУРСИН, ҲАЙРИ ЙЎҚ, САХОВАТИ ЙЎҚ – БОЙИ ҚУРСИН!

Ўтмишда халқ зикна, хасис, бахил, қурумсоқ бойларнинг устидан мазох қилиб қулган. Вар.: “Ҳайрсиз бой – теласи очик уй”; “Бахил бой гадойдан баттар”; “Бахил бойдан саҳий гадой яхши”; “Офтобни Ой санама, Бахилни бой санама”; “Фойдаси йўқ бойдан суви йўқ сой яхши”; “Беримсиз бойларга боргунча, Қарамли тоғларга бор” (“Бахил бойлардан эҳтиёжинг учун бир нима сўраб овора ҳам бўлма, юзингни ҳам шувит қилма – барибир бермайди. Ундан кўра тоғларга чиқиб, ёввойи мева-чеваларни есанг, қорнинг беминнат тўяди”, дейилмоқчи).

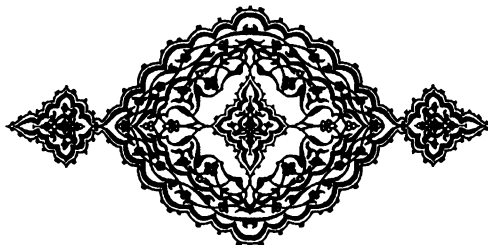
ЁҒМАЙ ЎТГАН ЁМҒИРДАН ЎПКАЛАМА

Айрим пайтларда булут ола бўлади-да, ёмғир баъзи ерларга ёғиб, баъзи ерларга ёғмай ўтиб кетади. Одатда ҳеч ким бундай ёмғирдан ўпкалаб, гина қилиб юрмайди. Мазкур мақолни баъзан: “Фалончининг тўйи, зиёфатидан умидланиб юрган эдим. Нега мени айтмади-я, деб ўпкалама. Ўтган иш – ўтди-кетди”, деган маънода; баъзан эса: “Аттанг, фалон нарса бошқаларга тегди-ю, менга тегмай қолди ёхуд фалон нарсдан фойдалана олмадимда, деб афсусланма. Ўтган ишга – саловат”, деган маънода қўллайдилар.

ЁҒОЧНИНГ БЎШИНИ ҚУРТ ЕЙДИ

Мазмуни: “Бўш-баёв, ўта мулойим, оғзи бўш, ким нима деса ўшанинг гапига кираверадиган бўлсанг, одамлар сенинг “бурнингдан ип ўтказиб”, ўз йўлларига бошлаб юрадилар, ўз манфаатлари йўлида сендан осонгина фойдаланадилар, айёр, текинхўр одамлар бор-йўғингни мутаб ейдилар”, дейилмоқчи. Вар.: “Ёғочнинг юмшоғини қурт ейди, Одамнинг юмшоғини бит ейди”; “Кана сигирнинг туёғига тушмайди, қулоғига тушади” (“Кана сигирнинг туёғига, яъни қаттиқ жойига эмас, балки қулоғига, яъни юмшоқ жойига ёпишиб, қонини сўради”, дейилмоқчи); “Ювош туя – юлишга

яхши” (Қўй-эчкиларнинг жунини қирқиб оладилар, туянинг жунини эса қўл билан юлиб-юлиб оладилар); “Ювош отнинг манглайи қаттиқ” (“Ювош отни ҳар ким миниб кетаверади. Манглайи қаттиқлигининг, яъни ҳаммавақт ҳолдан тойиб юраверишининг боиси ҳам – шу ювошлигидан”, дейилмоқчи); “Ювош танани подачи минади, Ювош одамни ҳар ким сўзга илади”; “Ўзинг қўй бўлганингдан кейин – чўпон ҳайдаган тарафга юрасан”; “Қўй бўлмасанг, бўри сени емайди”. “Ҳа, ҳа, – деди (Олахўжа) кўзларини пирпиратиб, – улар сени дўппосласа, бўйнингни эгиб қараб турасанми? Бўш келмаслик керак. Дарахтнинг бўшини қурт ейди” (Парда Турсун, “Ўқитувчи” романи).

ЖАЛАДА ҚОЛГАН – ЁМҒИРДАН ҚЎРҚ- МАС

Вар.: “Тегирмонда тугилган сичқон момақалдиروقдан қўрқмайди”. Мазмуни: “Илгари қаттиқ қийинчиликлар қўрган одам унча-мунча қийинчиликдан қўрқмайди, чидайдн, бардош беради”, дейилмоқчи.

ЖАЛЛОБ – ТУРГАН-БИТГАНИ ҚАЛЛОБ

Вар.: “Аллоп, аллопнинг иши – қаллоб” (жаллоб – қорамол, от, қўй, эчки олиб сотувчи. Аллоп – ун, дон сотувчи). Ўтмишда жаллоблар мол бозорининг, олди-сотдининг паст-баландини жуда яхши биладиган, айёр, “учар” одамлар бўлиб, оларда сотувчини алдаб арзонга олардилар, сотарда эса харидорни алдаб қимматга сотардилар ва шу қаллоблик орқасида кўрадиган фойдалари ҳисобига яшардилар. Қаллобликда алоплар ҳам улардан қолишмас эдилар. Ҳозир ҳам мол бозорларда шундай жаллоблар учраб туради. Мазмуни: “Жаллоб, аллопларга ишинг тушгудай бўлса, эҳтиёт бўл, уларнинг фирибига алданиб қолма”, дейилмоқчи.

ЖАНГАЛ ЎЗ ЖОЙИДА КУН КЎРА ОЛАДИ

(жангал – тиканақли бута). Уни жангалзордан кесиб олиб келиб, экинзорни мол-ҳолдан муҳофаза қилмоқ учун тўсиқ девор қилиб кўядилар, ундан чўкиртак супурги ясаб, қатта саҳнли жойларни, хазонни супурадилар. Бу мақсадлар учун жангалзордаги жангалнинг

озгинаси кесиб келингани билан, бошқалари кун кўраверади. Аммо, жангал боғдан, ҳовлидан униб чиққундай бўлса, дарҳол уни юлиб ё чопиб ташлайдилар, яъни одамлар ўз ораларида унга кун бермайдилар. Шунингдек, тили тиканақли, захар-заққум, жангари, урушқок, жанжалкаш одамни ҳам кишилар ўз ораларига йўлатмасликка (масалан, тўй-зиёфатларга иложи борича айтмасликка), ундан ўзларини олиб қочишга ҳаракат қилардилар, суҳбат даврасида чекка-чеккадан унга гап отадилар, пичинг қиладилар, хуллас, хуш кўрмайдилар ва кун бермайдилар. Бундай одам фақат ўз жойида (оиласида) кун кўриши мумкин-у, аммо жамоа орасида кун кўра олмайди. Юқоридаги мақолни шунга қарата айтдилар.

ЖАНГАЛ ЎЗИН ТОҒ АЙЛАР, КЎЛАН- КАСИН ТОҒ АЙЛАР

Вар.: “Тепа ўзин тоғ санар, Жангал ўзин боғ санар”; “Тепа ўзин тоғ санар, чиғалай ўзин зоғ санар” (чиғалай – оғирлиги бор-йўғи 50–60 грамм келадиған қичкина балиқчи қуш, зоғ – қарға); “Қамғок ўзин роғ айлар, Янтоқ ўзин боғ айлар” (қамғок – ёйилиб ўсадиған тикан. Роғ – тоғ этаги, ўтлок, сабзозор); “Ўрдақ ўзин ғоз санар, Чумчуқ ўзин боз санар” (боз – лочин); “Ёмғир ўзин сел санар, Кўлмақ ўзин кўл санар”; “Така тоққа чиқиб, буюкман дер, Қулон қуйида туриб, суюкман дер”; “Қийикнинг юрган тоғи буюк бўлса, кўзи қизил бўлади” (“Кўзи қизил бўлади” – “ўзини қатта олади, қалондимоғ бўлади”, деган

маънода); “Эшак ўзин камсонмайди бедовдан, Баҳо берар эл – ўтказган сўнг синовдан” (камсонмайди – кам ҳисобламайди). Бу мақоллар қуруқ мақтанчок, манман, такаббур одамларга нисбатан истеҳзо билан айтилади.

ЖАНЖАЛЛИ ЖОЙДА ЖАҒИНГНИ ОЧМА

Мазмуни: “Олағовур, жанжал бўлиб турган, бировнинг гапи бировнинг қулоғига кирмайдиган жойда жағингни очмай, жим ўтир, гап талашаётган, жанжаллашаётган одамларнинг гапига аралашма. Акс ҳолда ўзинг улардан қаттиқ-қурум гап, сўкиши эшитиб, ҳатто мушт еб қоласан”, дейилмоқчи.

ЖАР БОШИГА ЕТГАНДА ОТНИНГ БОШЕНИ ТОРТМА

Югуриб-елиб кетаётган отни жар бошига етганда тўхтатаман деб уруниш – бефойда. У тўхташга улгуролмай, жарга ағанаб кетади, ўзи ҳам, устидаги одам ҳам ҳалокаатга учрайди. Мажози: “Бирор фалокатни, хавф-хатарни сездингми, дарҳол олдини олиш, олдиндан даф қилиш чорасини кўр”, дейилмоқчи.

ЖАФО ЧЕКМАГАН – САФО ҚАДРИНИ БИЛМАС

(сафо – ёруғлик, рўшнолик, равшанлик, хурсандлик). Мазмундоши: “Зимистон кўрмаган бул-бул – гулистон қадрини билмас” (зимистон: 1) қиш; 2) қоронғулик; мажозан: қийинчилик, қаттиқчилик. Мазкур мақолларни “Қийинчилик кўрмаган, бошига оғир кунлар тушмаган одам яхши кунларнинг қадрига етмайди, қадрини билмайди ҳам”, деган маънода қўллайдилар.

ЖАҲЛ – ДУШМАН, АҚЛ – ДЎСТ

Ота-боболар ўзларининг бир туркум мақолларида жаҳл, ғазаб, ғам, қайғу саломатлик душмани эканлигини уқтирганлар ва кишиларга ҳуда-беҳудага ғазабланмасликни тавсия этганлар. Халқнинг бу хусусдаги қарашларини илмий тиббиёт аллақачонлар тўла тасдиқлаган, чуқур исботлаган ва тобора ривожлантирмоқда. XVIII асрда прусс шифокори Х. Гефаланд шундай ёзган эди: “Хаётни қисқартирувчи таъсирлар орасида кўрқиш, ғам, маъюслик, зерикаш, руҳий тушкунлик, ҳасад, ғазаб, нафрат асосий ўрин тутати”. Машҳур рус олими И. Мечников қаттиқ ғазабланиш кўпинча томирларнинг ёрилиб кетишига, қанд касаллиги ва катаракта касаллигининг кўзғалишига олиб келишини

таъкидлаган эди. Вар.: “Жаҳл – жоҳилнинг қуроли” Жаҳл: 1) билимсизлик, нодонлик; 2) аччиқ қилиш, жоҳил, нодон, билимсиз. “Оқилнинг ақли – ўзига йўлдош, жоҳилнинг жаҳли – ўзига кундош”; “Жаҳл – пичоқ, Ақл – таёқ” (таёқ – ҳасса, яъни кишига таянч бўладиган, ёрдам берадиган нарса, деган маънода келтирилган); “Жаҳл келса – ақл қочар”; “Жаҳли чиққанинг – ақли чиққан”; “Аччиқ – ақлни кесар”; “Аччиқ олдида келар, Ақл – ортидан”; “Ўринсиз ғазаб – ўзинга азоб”; “Ғазаб билан қайнаган қон зарар билан тинади”; “Бугунги жаҳлни эртага қўй, Бугунги ишни эртага қўйма”; “Жаҳлни кечиктирган – ютар, Ишни кечиктирган – ютқазар”; “Мард – курашда, дўст – ташвишда, доно – ғазабда синалар”; “Ким мард? – Жаҳлини ютган мард” (“Жаҳлни ютиш – чўғни ютиш билан баробар” деган мақол ҳам бор. Дарҳақиқат, кишининг бир нарсдан жаҳли чиқса, ғазабланса, индамаслиги, ўзини босиши – жуда ҳам мушкул бир ҳол. Аммо, қанчалик мушкул бўлмасин, жаҳлни, қаҳру ғазабни тиймоқ – кишининг сихати учун ҳам, ўзаро муносабатнинг кескинлашмаслиги, аксинча қайта тикланиши ва яхшиланиши учун ҳам бениҳоя зарурдир. Мазкур мақолда бунга эришмоқлик мардлик билан тенглаштирилган); “Аччиқни ақл енгади”; “Аччиғинг чиқса, ирнигни тишла” (Ирн – пасти лаб. Одатда бирор гапни гапиришдан ўзини тийган одам пастки лабини тишлайди. Мазкур мақолни кўпинча: “Аччиғинг чиқса, бурнингни (?) тишла” деб, мангикан нотўғри қўллайдилар); “Жаҳлинг чиқса сўкинма, Сўкингандан сўнг ўкинма”; “Жаҳл дориси – сукут”; “Ақлингга ақл қўш, Жаҳлингга – сабр”.

ЖИБЛАЖИБОННИНГ ЭС-ҲУШИ – ПАШША ТУТИШДА

Жиблажибон – чумчуқнинг бир тури, уни “Тоғ чумчуғи” деб ҳам атайдилар. У жуда серҳаракат қуш бўлиб, ерда майда-майда қадам ташлаб, илдам йўрғалаб, ингичка ва узун думини доим ликиллатиб юради, жуда юрган, ҳатто учиб кетаётган пашшаларни осонгина тутиб ейди. Жиблажибонни мажозда “суюк оёқ” аёлларга ташбиҳ этадилар. Мажозан: “Суюк оёқ, бузуқ хотиннинг эс-ҳуши эркакларни, йигит-яланларни ўзига жалб этиш, ўз домига илантиришда бўлади”, дейилмоқчи.

ЖИННИНГ ЖИРТАККА ТОБИ ЙЎҚ, ШОГИРДНИНГ – ПИРТАККА

Қўлни мушт қилиб, оғзига ёпиштириб, муштниг ичига жиртиллатиб чалишни “жиртак чалиш” ёхуд “жиртак отиш” дердилар. Бировни мазах, масхара

қилганда шундай жиртак чалардилар. Болалар, ёш-яланглар бирор ерда жиннини кўриб қолгудай бўлсалар, унинг орқасидан эргашиб анча жойгача боришар, қилиқларини тақлид қилишар, масхара қилиб жиртак чалишар эди. Бунга жиннининг багттар жини кўзиб, уларни олдига солиб қувлар, орқаларидан тош отар, тутиб олганини эса ураб эди. Мақолда “Жиннининг жиртакка тоби йўқ” дейилишининг боиси шу. Пиртак – асли “пиртаг” бўлиб, “пирнинг таг жойи (яшаган жойи)” деган маънони билдиради. Баъзи жойларда (масалан, Кўқонда) якшанба кунини, баъзи жойларда (масалан, Марғилонда) пайшанба кунини “пиртак” деб атадилар. Ўтмишда ҳар бир касб-ҳунарнинг эгалари ўз “пир”ларига (масалан: деҳқонлар – Бобо Деҳқонга; чорвадорлар – Қамбар ота, Занги ота, Чўпон ота, Саксак отага; пойабзал тикувчи косиблар – Бобои Парадузга; темирчилар – Хаси Довудга ва х. к.) сиғинардилар, “улар яшаб ўтган” ёхуд “дафн этилган” деб ҳисобланувчи “пиртак” жойларга арвоҳи учун шам ёқиб кўярдилар, уларга атаб турли ҳайр-эхсонлар, қурбонликлар берардилар, ҳар хил ирим-сирим қилардилар. Бундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланадиган баъзи бир тамағир, суллоҳ одамлар ҳам бўларди. Улар “Мен фалон пирнинг авлодидан бўламан” деб, одамларни шунга ишонтириб, ўзини “ўша пирнинг шоғирди” деб ҳисобловчи ҳунармандлар ҳузурига ҳар ҳафтада (пиртак кун) келиб, дуо-фотиҳа қилиб, “пирнинг арвоҳи йўлига” бир нима ундириб кетардилар. Бундай безбет, суллоҳ одамлардан ёлқиган “шоғирди”лар пиртак деса безиллаб турардилар. Юқоридаги мақолда шу нарса ўз ифодасини топган.

ЖИННИНИНГ ҚАСДИ – НОНДА

Жинни, девоналарнинг бошқа бир қанча ёқимсиз қилиқларидан ташқари бировнинг, айниқса болаларнинг кўлидан нонни ва бошқа егулик нарсаларни юлиб қочиш одати ҳам бор. Баъзи айёр, муғомбир одамлар бўладики, улар ўзларини атайдан жинниликка солиб, жинчиларга хос қилиқлар ва гап-сўзлар қилиб, шунинг баҳонасида бировдан бир нима ундирадилар, ўзларига бирор фойдаси тегадиган, лекин ман этилган ишни қилиб олардилар. Кишилар бундай одамни “Ҳа, бир жинни-да” деб ўйлаб, унинг гап-сўзига, бемаъни қилиқларига кўпда аҳамият бермайдилар. У эса худди шу имкониятдан фойдаланиб қолади. Юқоридаги мақолни мажозий маънода шундай одамларга нисбатан қўллайдилар.

ЖОЙ БЕРГАНГА – ЖОН БЕР

“Яхшилик қилган одамга сен ундан ҳам ўтказиб яхшилик қил”, деган маънода муболага билан айтилган. Вар.: “Жон берганга – жон бер, Жой берганга – жой бер”.

ЖОЙИ ЎЗГАРГАН ТОВУҚ КЎП ҚАҚОЛАЙДИ

Ўз ватанини, ўз жойини ношукурчилик, кўрнамаклик қилиб тарк этган, бундан ҳам яхшироқ ҳаёт кечириш умидида ўзга юртларга кетган одам барибир ўз мақсадига эриша олмайди, қайтага нотаниш одамлар орасида багттар аҳволга тушади, кейин афсусланиб, дод-ҳасратлар қилиб юради, ўз жойини, ўз ватанини қўмсаб, ватангадолик азобини тортади. Буни кўп асрлик ҳаётнинг ўзи кўрсатган. Бинобарин, бошқа бир мақолда айтилганидек: “Ҳар ерни ҳам қилмагил орзу, Ҳар ерда ҳам бордир тошу тарозу”. Юқоридаги фикрни қувватловчи: “Дарахтни ўзга жойга ўрнатсалар – кўкармас”; “Дарахт ўз жойини ёқтирмаса, арра-тешага дучор бўлади”; “Кўчган юртнинг кадрини кўнганда биласан”, деган.

“ЖОН АКА”ГА ЖОН БОРМИ?!

Баъзи одам кўп кишиларга, бутун бир маҳаллага, қишлоққа бош-қош бўлишни орзу қилади, буни ўзи учун бир мансаб деб билади, ўз кўнглида: “Ҳар ким менга келиб ялинса” деб ўйлайди ва кўпчилик ўртасида шундай одам бўлиб қолиш учун ўлиб-тирилиб ҳаракат ҳам қилади. Одамлар ундан келиб бирор маслаҳат сўрасалар, “Жон ака, жон ака” деб ялиниб, бирор ишга бош-қош бўлишни, бирор жанжалли ишни ўртада туриб бости-бости қилиб беришни илтимос қилсалар, унга жон кириб кетади-да, мағрурланиб, у одамнинг олдига тушиб, айтган ерига бораверади. Ана шундай кишиларни ўзига ялинтиришни, ғуруриятни яхши кўрадиган одамни “Жон ака” деб атайдилар. Юқоридаги мақолни: “Жон ака”га жон борми?! Обрў-эътиборини яна ҳам ошириш, мавқеини баландлатиш мақсадида ҳориган, чарчаганига ҳам қарамай, жонини ҳам аямай, куйиб-пишиб ҳаракат қилаверади”, деган маънода шундай одамнинг устидан истехзо билан қулганларида айтадилар.

ЖОН БОР ЕРДА – ЖАНЖАЛ БОР

Бу мақолни жанжал билан, келишмовчилик билан ўтаётган турмушидан нолийдиган одамга: “Кўйинг, хафа бўлманг, тирикчилик деган ўзи

шунақа бўлади, бир-бирини тушунмаслик, англашилмовчилик ё хоҳиллик оқибатида баъзан шундай жанжал ҳам бўлиб туради-да. Бу – табиий бир ҳол”, деган маънода тасалли берганларида қўлайдилар.

ЖОН БОР ЕРДА – ҚАЗО БОР

Вар.: “Тўйсиз уй бўлар, ўлимсиз уй бўлмас”; “Ўзбекли жонда – ўлим бор”; “Синмасни кулол яратмас, Ўлмасни – Худо”; “Синмайдиган соп бўлмас, Йиртилмаган қоп бўлмас”; “Ўтгусиз дарё бўлмас, Ўлимсиз дунё бўлмас”; “Синмас темир бўлмас, Ўтмас умр бўлмас”. Буларнинг ҳаммаси бирор яқини ўлган кишига тасалли берганда айтилади.

ЖОН-ЖОН – БЕЧОРАЧИЛИК

Вар.: “Жон-жон – ўзимнинг жоним”. Тирикчиликни деб кўп ҳаракат қилганда, елиб-югурганда, машаққат чекканда шундай дейдилар.

ЖОН ЖОНГА КУЯР, СИХ – КАБОБГА

Вар.: “Шиш каبوبга куйар”. Сихни илгари “сих”, “шиш” дердилар (ҳозир талаффуз этиладиган “шашлик” сўзи асли “шишлик” бўлган бўлса, эҳтимол). Ўтмишда сихни ҳозиргидай металлдан эмас, шохдан (кўпроқ беҳи сингари қаттиқ ёғочли дарахтларнинг шохидан) ясардилар. Каبوب пиширилатганда агар сих тез-тез ағдариб турилмаса, куйиб тушарди. Юқоридаги мақолнинг “Жон жонга куйар, Бегона кимга куйар?!” деган варианты ҳам борки, булар билан: “Ҳар ким ҳам ўз яқинларининг мушқул аҳволига куюнади, бегона бегонага куюнмайди”, дейилмоқчи.

ЖОН ШИРИНМИ – ҲАЛВО ШИРИНМИ?

Вар.: “Ҳалво – ширин, ҳалводан – жон ширин”; “Жондан ширин нарса йўқ”. Латифа: “Кунлардан бир кун Афанди саройга кириб борса, Амир Темур бир қанча одамлар билан овқатланиб ўтирган экан, уни ҳам дастурхонга таклиф қилибди. Овқатдан сўнг ҳолвайтар келтирилибди. Ҳамма энди бир қошиқдан олган экан, Темур: “Кимки агар ҳолвайтардан иккинчи қошиқ олса, бўйинни узаман!”, деб қолибди. Ўтирганлар дарҳол қошиқларини лаган четига қўйишибди. Чунки, Амирнинг ҳазили кўпинча чинга айланиб кетишини улар яхши билишарди. Афанди ҳам истар-истамас қошиғини қўйибди. Ҳамма мўм тишлагандай жим ўтираверибди. Афанди дам

ҳолвайтарга, дам Амир Темурга кўз ташлаб бироз ўтирибди-да, кейин ахири бўлмагач, Темурга қараб: “Эй Амирим! Бола-чақаларимни сизга, ўзимни Худога топширдим! Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, Аллоҳу акбар!” дебди-да, ҳолвайтарни пок-покиза тушира кетибди. Бундан ҳамма кулиб юборибди. Темур ҳам мириқиб кулиб, Афандининг гуноҳидан ўтибди”.

ЖОНДАН КЕЧМАСАНГ – ЖОНОНА ҚАЙДА, ТОҚҚА ЧИҚМАСАНГ – ДЎЛОНА ҚАЙДА?!

Бу мақол билан роҳатга меҳнат-машаққатсиз эришиб бўлмаслиги уқтирилади ва бу машаққатдан қўрқмасликка, унга бардош беришга, дадил ҳаракат қилишга даъват этилади. Вар.: “Жонингни қийнамасанг – жонона қайда, Хотин олмасанг – қайнона қайда?!”; “Жон қийналмай юмуш битмас, Талаб бўлмай муродга етмас” (талаб – бу ерда “орзу-истак, “интилиш” деган маънода келтирилган); “Жондан кечмай дарё кечилмас”.

*Қилмашиш жонинг фидо жононга етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анго.*
(Навоий)

*Тикансиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз ҳунар бўлмас,
Риёзат тортмагунча ёр васлига етиб бўлмас.*
(Машраб)

ЖОНИ АЧИГАН – ТАНГРИСИН ҚАРҒАР

Мазмуни: “Бошига кулфат тушган, оғир машаққатларни, дард-аламларни тортавериб, жони ачиб кетган одам бошқалар туғул, ҳатто тангрисидан ҳам хафа бўлиб кетиб, уни қарғаб юборади. Бундай одам сени ноҳақ койиса, қаттиқ-курум гапирса, бунинг учун ундан ўпқалама, аччиғига аччиқ билан жавоб қайтарма, ўзингни бос, оғир бўл. Чунки, унинг аянчли аҳволи, қайнаган қони шундай қилишга мажбур этган. Сен буни тушунишинг керак. Бундай одамларнинг ички кечинмаларини ҳис эта бил ва шунга қараб эҳтиёткорлик билан муомала қил. Акс ҳолда ўзинг гап эшитишинг, зиён-заҳмат кўришинг, шикаст еишинг мумкин”, дейилмоқчи.

ЖОНИ БОРНИНГ – ҒАМИ БОР

Бу мақолни ўз бошига тушган қийинчиликдан, ғам-ташвиши кўплигидан нолийдиган одамга: “Қўйинг, кўп азият чекаверманг, ҳар кимнинг

хам ўзига яраша гами, ташвиши бўлади. Бусиз иложи ҳам йўк. Ҳаётнинг ўзи шунга тақозо этади”, деган маънода тасалли берганда айтадилар. Вар.: “Ғалвасиз калла каллами?!”.

ЖОНИНГНИ ФИДО ҚИЛСАНГ ҚИЛ, НОМУСИНГНИ ФИДО ҚИЛМА

Номус – шундай бир муқаддас, пок, соф, олий нарсаси, уни сақлаш инсон учун бениҳоя зарур. Ор-номусини сақламоқ учун қанчадан-қанча одамлар ҳатто жонларини ҳам фидо қилиб юборганлари – тарихдан маълум. Мазкур мақол билан номусини сақлаш нечоғлик зарур эканлигини уқтирадилар. “Жисмон азобидан – виждон азоби оғир” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Жисмонинг огриси, жароҳатланса, дори-дармон қилиб тезда тузатиб оласан. Аммо, виждонинг огриси, унинг азобига чидай олмайсан, бу азобдан узоқ вақт қутула олмайсан. Шундай экан, авваламбор виждонингни азоблайдиган ишни (масалан, бировга тухмат, хиёнат, ёмонлик, эгри қўллик ва ҳ. к.) қилма, қандай бўлмасин виждонингга содиқ бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар.

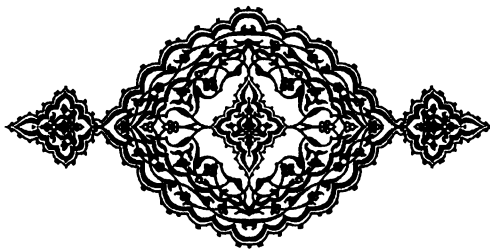
ЖЎЖАЛИ ТОВУҚДАН ДОН ОРТМАС

Вар.: “Болали қушдан дон ортмас”; “Бузоқли сигирдан чўп ортмас” (чўп – ўт, гиёҳ); “Болали қарғадан тезак ортмас”; “Қулунлаган биядан кудукдаги сув ортмас”; “Болали уйда қатик ивмас”; “Болали уйдан нон ортмас” ва ш. к. Мазмуни: “Бола-чақаси кўп одамдан ҳеч нарса

ортмайди, қўлида ортиқча маблағи ҳам бўлмайди. Бундай одамдан бир нима умид қилма ҳам, сўрама ҳам. Мабодо сўраб қолсанг-у, у бермаса ёхуд имкони йўқлигини айтса, бунинг учун ундан хафа бўлма, гина қилиб, ўпкалаб юрма”, дейилмоқчи.

ЖЎЖАНИ КУЗДА САНАЙДИЛАР

Вар.: “Чучварани хомлигида санама, Жўжани каллигида санама”; “Чучварани пишириб сана, Жўжани – очириб”. Жўжа баҳорда, ёзнинг бошида тухумдан очиб чиқади. Бу пайтда ҳали унинг бошига пар чиқмаганлиги учун “кал” деб атайдилар. Жўжалар то кузга боргунча, яъни катта бўлиб, ўзини-ўзи эплай оладиган, ўзини мудофаа қиладиган бўлгунча, қанчасини тулки, мушук, калхат ва ҳ. к. еб кетади, қанчаси бирор шикаст топиб, нобуд бўлади. Кузгача омон-эсон етиб борганларигина ҳақиқий жўжа, кейинчалик товук, хўроз бўлади. Чучварани ҳам тугилгандан кейин санаб ўтириш – бефойда. Чунки у қозонга тушгандан кейин то пишғунича қанчаси очилиб, ёрилиб, сувга чиқиб кетади. Юқоридаги мақолларни мажозий маънода ҳали бир ишни бошламай туриб ёхуд бир ишга эндигина қўл уриб: “Ана ундай қилиб юбораман, мана бундай қилиб юбораман”, “Мана бунча уруғ эқдим, ана унча ҳосил оламан” ва шу каби гапларни айтиб, мақтанувчи одамларга: “Ҳали шошмай туринг, бу ёғи нима бўлади-ю, нима қўяди. Иш битгандан кейин гапиринг-да” деган маънода айтадилар.

ЗАКОТЛИ МОЛ ЎТДА КУЙМАС, СУВДА ЧЎКМАС

Закот - мусулмонлардан ҳар йили олинадиган диний солиқ бўлиб, ислом шариатида кўра, уни тўлаш фарз, яъни шарт, мажбурийдир. Исломиий ақидадаги биноан ўз эҳтиёжларингдан ташқари бир йилгача сарф бўлмай келган 83 грамм олтин ёки 200 грамм кумуш миқдоридagi пулга ёки шу миқдордаги савдо молига эга бўлган киши бадавлатдир. Ислоннинг адолатли қонунига кўра, эҳтиёждан ортиқча бўлган бойлигидан оз миқдорда, яъни қирқдан бирини (2,5%ни) закот ниятида бериши бу одам устига фарз бўлади. Юқоридаги мақолни закотчилар (закот пул ва молларни йиғувчи амалдорлар) шариатнинг ана шу солиғини ундиргани келганларида: “Закот – фарз. Закот беришнинг савоби улуг бўлади. Закоти берилган молдан барака учмайди, у ўтда ҳам куймайди, сувда ҳам чўкмайди”, деган маънода насиҳат қилиб айтардилар. Ўтмишдаги солиқларга тааллуқли бўлган “Қирқдан бири – закот-у, ўндан бири – ушрми?!” деган мақол ҳам бор, (ушр – Ўрта Осиё хонликларида давлат фойдасига “ўндан – бир” ҳисобидан олинган солиқ. Закот – моли нисобига (яъни, маълум бир меъёрга) етган бойлардан ундирилган бўлса, ушр – асосан меҳнаткаш деҳқонлардан (ҳар пуд ҳосилнинг бир нуди ҳисобидан) ундирилади. Меҳнаткаш омма мазкур мақол билан: “Бу қанақаси бўлди?! Бойлардан олинадиган закот – қирқдан бир-у, камбағаллардан олинадиган ушр – ўндан бир

ёкан-да! Шу ҳам инсофданми, шу ҳам адолатданми?!”, деган маънода ўз норозилигини билдирган.

ЗАМОН – ЗАМОНГА ЎХШАМАС

Бу мақолни замоннинг зайли билан қийинчиликка дуч келган, мушкул аҳволга тушган ва ўз аянчли аҳволдан нолийдиган одамларга: “Кўйинг, хафа бўлманг, бу оғир кунлар ўтиб кетади, яхши кунлар келади. Замон ҳаммавақт шундайлигича қолавермайди”, деган маънода тасалли берганларида айтганлар.

ЗАМОН СЕНГА БОҚМАСА, СЕН ЗАМОНГА БОҚ

Замоннинг тартиб-қоидаларига кўникиш, замонасоз бўлишга даъват этувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: “Замон сенга созлик қилмаса, Сен замонга созлик қил”; “Замон сенга бўйин қўймаса, Сен замонга бўйин қўй”; “Ел қаёққа эсса, елкан шу ёққа сузали”; “Шамол қаёққа эсса, бошоқ шу ёққа эгилади”; “Шамол қаёққа эсса, қамиш шу ёққа эгилади”; “Сув қаёққа оқса, тош ҳам шу ёққа оқади”; “Замонанг қандай бўлса, бўркингни шундай кий” (бўрк – қалпоқ, бош кийими); “Замонанг тулки бўлса, сен тозиси бўл” (Тулки ҳар қанча айёр, эпчил, чапдаст бўлмасин, барибир този (овчиларнинг ўргатилган ити) уни овлай олади. Мазкур мақол билан: “Замон ҳамиша бирдай гуравермайди, тобора ўсаверади, мураккаблаша-

веради. Шундай экан, сен ҳам ўз билиминг, хунаринг билан чегараланиб қолмай, олға томон интилавер, билимингга билим, хунарингга хунар кўшавер, шундагина замонга бас кела оласан, замондан ортда қолсанг, ўзингга қийин бўлади”, дейилмоқчи. “Замон – ёмон эмас, замонга боқмаган – ёмон”.

ЗАМОН СЕНИ ЎҚИТАР, ТАЁҚ БИЛАН СЎҚИТАР, САБОҒИНГНИ БИЛМАСАНГ, ДЎКОНДА БЎЗ ТЎҚИТАР

Мазмуни: “Жоҳиллик билан ўқимай, хунар ўрганмай, ишга бўйин эгмай, ялло қилиб юраман, деганинг билан замоннинг ўзи, тирикчиликнинг ўзи бунга йўл қўймайди, сени ўқишга ҳам, хунар ўрганишга ҳам, ишлашга ҳам мажбур қилиб қўяди”, дейилмоқчи.

ЗАМОНА – ЗЎРНИКИ, ТОМОША – КЎРНИКИ

Бу мақол – инсон қадр-қиммати пул билан, бойлик билан ўлчанган, мулкйи ва ҳуқуқий тенгсизлик ҳукм сурган, зўрлар (яъни, пулдорлар, амалдорлар) устун бўлган адолатсиз замондан нолиб, норози бўлиб айтилган. Вар.: “Зар ҳам – зўрники, Зан ҳам – зўрники” (зар – олтин, кумуш, бойлик. Зан – хотин. Тарихдан маълумки, ўтмишда пулдор бойлар бир эмас, бир неча хотин олганлар, пулнинг зўри билан камбағалларнинг ёш-ёш қизларини, гўзал хотинларини тортиб олганлар. Мақолда шунга шама қилинган); “Кун – кучлиники, Ковурға – тишлиники”; “Зўрлик бор ерда зўравон кўпаяр”; “Зўрлик бор ерда адоват ҳам зўр бўлади”; “Зўрнинг кети тегирмон юргизибди” (“Пулдор одам қилишнинг сира имкони бўлмаган унча-мунча ишни ҳам қилишга қурби етади”, дейилмоқчи).

ЗАМОНА ОХИР БЎЛСА, УЛОҚНИНГ ОТИНИ “АБДУКАРИМ” ҚЎЯДИЛАР

Вар.: “Қиёмат яқинлашса, эчкининг оти “мулла Абдукарим” бўлади”; “Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти “мулла Норқўзи” бўлади”. Халқ ўртасида бу мақоллар билан боғлиқ бўлган бир ривоят борки, унинг қиссача мазмуни шундай: “Ўтган замонда Абдукарим деган бир қассоб бор экан. У қўй гўштига эчки гўштини аралаштириб қанорага осиб қўяркан-да, харидорларига эчки гўштини ҳам қўй гўшти деб сотаркан. Буни сезиб қолган одамлар Абдукарим қассобга “Эчки” деган лақаб қўйиб, ҳамма ерда унинг устидан куладиган, лаънатлайдиган бўлган эканлар...”

“Эчкининг оти – Абдукарим” ибораси шундан келиб чиққан дейишади. Ана шу ибора асосида юзага келган мақол билан: “Замона охир бўлса (яъни, замон бузилса) ёмон одамлар қутурадилар, яхши одамларга панд берадилар, уларни ҳар қандай йўллар билан эзишга ҳаракат қиладилар”, дейилмоқчи.

ЗАМОНА ОХИР БЎЛСА, ХИРС УСТИГА ХИРС ЧИҚҚАЙ

(хирс – айик, тўк, бадавлат). Ўтмишда айик терисини пўстак қилиб, уни тўшак ўрнида ерга солиб, устига чиқиб ўтирардилар. Айик териси камёб ва қиммат бўлганлиги сабабли у асосан бойларда бўларди. Мазкур мақол билан: “Замона охир бўлса, бойлар, пулдорлар инсоф ва адолатдан баттар йироқлашиб, орттирган бойликларидан қутуриб, кўнгилларига келган ишни қиладилар”, дейилмоқчи.

ЗАМОНАНИ ХЎРЛАЙДИЛАР, ЎТИБ КЕТГАЧ – МАҚТАЙДИЛАР

Баъзи одамлар бўладикки, улар ўзлари яшаб турган замондан нолийдилар, унинг арзимаган камчиликларини деб, бутун бир афзалликларини ҳам кўзга илмайдилар, қадрига етмайдилар. “Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ” дегандай, орадан йиллар ўтиб, замон ўзгарганидан кейин ҳам бироз қийинчиликка дуч келганларида: “Хўв анави замон – хўп замон эди-да”, деб илгари ёмонлаган замонларини мақтайдилар. Юқоридаги гап шундай ношукр одамларга нисбатан киноя тарзида айтилади.

ЗАМОНАНИНГ ЗАЙЛИ БИЛАН ДЕДИМ ЭШАКНИ ТОҒА

Мазмуни: “Замон мажбур қилганидан, бошқа сира иложим бўлмаганидан, кун кечириш учун, ўзим битказ олмайдиган ишни битгириш учун ёмон одамни ҳам яхши дейман, мақтаيمان, иззат-ҳурмат қиламан, унга ялиниб-ёлвораман”, дейилмоқчи. Мазкур мақолда ҳам ўша тенгсиз ва адолатсиз замоннинг иллатлари ўз изини қолдирган.

ЗАМОНАНИНГ ЗАЙЛИ БИЛАН ТЕЗАК-ФУРУШ ПОДШО БЎЛИБДИ

Бу мақолнинг келиб чиқиши қайсидир бир эртақ билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки, эртақларда айтилишича, қадим замонларда бирор мамлакатнинг подшоси ўлса-

ю, унинг тахтига эгалик қиладиган ворислари бўлмаса, “Давлат куши”ни учирар эканлар. Бу куш кимнинг бошига бориб кўнса, у одамнинг кимлигидан қатъий назар (хоҳ ёш-у, хоҳ қари бўлсин, хоҳ камбағал-у, хоҳ бой бўлсин), олиб бориб подшо қилиб кўтарарканлар. Юқоридаги мақолни мажозий маънода ҳеч ким шундай бўлади деб ҳаёлига ҳам келтирмаган бирор нолийк одам иттифоқо бойликка эга бўлиб ёхуд бирор амалга миниб қолса-ю, ўзини катта олса, калондимоғлик қилса, ҳеч кимни менсимай кўйса, уни лаънатлаганларида ё унинг устидан истеҳзо билан кулганларида қўллайдилар.

ЗАМОНАНИНГ ОЗГАНИ – ОТДАН ЭШАКНИНГ ЎЗГАНИ

Мазмуни: “Бу қандай замон бўлди ўзи – ёмон одамлар кадр-кимматли, обрў-эътиборли, ҳар жиҳатдан устун, қўллари баланд бўлсалар-у, яхши одамлар хўрлансалар, уларга тобе бўлсалар, аянчи аҳволда кун кечирсалар?!”, дейилмоқчи. Вар.: “Замона озганидан – ёқалар бўлди этак, Бўз – пайтава бўлди, бошга чикди патак”; “Замонанинг бузғуни – Қаргага минар кузғуни” (қарагага нисбатан кузғун каттароқ, жуссалироқ бўлади. Мақолда катталар – бой ва амалдорлар кузғунга, кичиклар – камбағал меҳнаткашлар қарагага ташбиҳ этилган ҳамда: “Ҳеч вақтда кичикнинг устига катта минадими?! Замонанинг бузилганини кўргинки, хирсдан тўқ бойлар оч-яланғоч, бечора камбағалларнинг елкасига “миниб” олиб, ўлғудай ишлатиб, манфаатланиб юрибди-я!”, дейилмоқчи.); “Қуннинг куни бўлганда, чўртон балиқ терак бошида сузар”; “Оқ тери – оёқ остида, Қора тери – ботир бошида” (“Яхшилар хор-зор-у, ёмонлар иззат-хурматда”, дейилмоқчи); “Отдан бўлган – ўт ейди, Итдан бўлган – эт ейди”; “Туянинг буйдаси – эшакнинг бўйнида” (буйда – туянинг тумшугидан бойлаб, эшакнинг бўйнига солиб қўйиладиган аркон. Одатда туя қарвонини эшак бошлаб борарди. Ўтмишдаги бузук, адолатсиз, тенгсиз замондан нолиган халқ бу мақоли билан мажозан: “Оммага аҳмоқлар, бефаҳм-бефаросатлар йўлбошчилик қилмоқда”, демокчи бўлган); “Ёй эрилиги туфайли шох ёнидан жой олар, Ўқ тўғрилиги туфайли узоққа бориб тушар” (“Ёмонлар тилғғламалик, лаганбардорлик қилишлари, “Дўпписини олиб кел” деб буюрсалар, бошини олиб келишлари туфайли баланд мартабалилар ёнидан ўрин оладилар. Яхшилар эса ҳақиқатни талаб қилганлари, тўғри сўз бўлганлари, бўйин эгишни ор деб билганлари

учун хўрланадилар, қувғин қилинадилар”, демокчи); “Дунёни аҳмоқ сурар, Оқил унинг хайрони”.

ЗАР ҚАДРИНИ ЗАРГАР БИЛАР

Вар.: “Зар қадрини заргар билар, Чилангар нени билар?!” (чилангар – косибларнинг асбоб-ангорини ясовчи темирчи уста); “Эр қадрини эр билар, Зар қадрини – заргар”; “Зар қадрини заргар билар, Забаржад қадрини – савдогар” (забаржад – пистокчи ранг кимматбахо тош); “Зар қадрини заргар билар, Олтин қадрини – маҳак” (маҳак – олтин-кумушларга суртилганда уларнинг тоза-нотозалигини ажратадиган тош); “Гул қадрини булбул билар”; “Гул қадрини билмаган – булбул қадрини не билсин?!; “Ош қадрини оч билар, Кийим қадрини – яланғоч”; “Гавҳар қадрини кўр билмас”; “Заҳмат қадрини заҳматкаш билади”. Бу мақоллар билан: “Ҳар бир нарсанинг кадр-киммати, оғир-енгилини, паст-баландини, яхши-ёмонлигини ўша нарсага бевосита алоқадор бўлган одамларгина яхши биладилар, бевосита алоқадор бўлмаган, кўрмаган, билмаган, иши тушмаган одамлар унинг қадрини ҳам, яхши-ёмонлигини ҳам, оғир-енгилигини ҳам билимайдилар, фаҳмлари ҳам етмайди”, дейилмоқчи.

ЗАРАР КЎРМАЙ, ФОЙДА ҚАЙДА?!

Ҳаётнинг қонуни шундайки, ҳар нарса – бир нарса ҳисобига бўлади. Масалан, ҳамиртурушсиз ҳамир ошириб бўлмайди, томизғисиз қатик қилиб бўлмайди. Хуллас, қиримга эришмоқ учун бироз чиким қилишга, фойдага эришмоқ учун бироз зарар кўришга тўғри келади. Мазкур мақол билан: “Ҳамонки бир нарсага эришмоқчи бўлган экансан, бу мақсад йўлида кўриладиган озгина зарардан, қийинчиликдан чўчима, мард бўл, дадил ҳаракат қил, кўзлаган мақсадинг учун керак бўлса маблағингни, кучингни, вақтингни ва х. к. аяма”, деган маънода насиҳат қиладилар. “Зарурат тушса, зар тўкилади” деган мақол ҳам шу маънода қўлланади.

ЗАРГАР ИШИНИ МИСКАР ЎНҒАЙ САНАЙДИ

Баъзи кишилар ўз касбларини оғир деб, бировларга ҳасрат қилиб, айни замонда ўз кўнгилларида фахрланган, мақтанган, керилган бўлиб юрадилар, бошқаларнинг касб-хунарини (гарчи аслида бу қийинроқ бўлса ҳам) осон фаҳмлаб, менсимайдилар. Мазкур мақолни

шундай одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Ақл-идрокли одамлар эса, бунинг аксинча: “Сизники – сизга осон, Бизники – бизга осон”, дейди.

ЗАРУРГА – ЗАРУР, НОЗАРУРГА – НЕ ЗАРУР?!

Вар.: “Зарурга – зарур, Киракашга не зарур?!” (киракаш – аравасига одамларнинг ўзини ё юкни ортиб, бир манзилдан иккинчи манзилга элтиб қўювчи. Киракаш пул топиш, тирикчилик ўтказиш учун ўз хошишдан ташқари, мажбуран шу ишни қилаётганини гарчи билиб турсалар ҳам, бу мақолни шунчаки кулги учун, жўртгага: “Аравага ўтирган ё юкни ортган одамнинг-ку мўлжаллаган манзилига бориши зарур-а, аравани инқиллаб-синқиллаб тортаётган ё қийналиб ҳайдаётган, кучини, вақтини, асабини сарфлаётган киракашга нима зарур?!” деган маънода айтганлар). Юқоридаги мақолларни ўзига кераксиз ишлар билан шуғулланадиган, кучини, вақтини зое кетказадиган одамларга нисбатан гоҳ ҳазил йўсинида, гоҳ жиддий маънода айтилади.

ЗАҒИЗҒОН БИР ҚЎНИБ, САККИЗ САКРАЙДИ

Зағизғон – зийрак, ҳушёр ва эҳтиёткор қушлардан бири. Шу хусусиятига қўра, бошқа кўпгина қушлар бирданига келиб қўнгани ҳолда, у олдинига омонатгина қўнади-да, оёғи ерга тегар-тегмас, бир неча марта сакраб-сакраб бориб, хавф-хатар сезмагандан кейингина муқим қўнади. Боғларда, қирғоқдаги тўқайзорларда, тоғ ёнбағридаги ўрмонзорларда кўпроқ учрайдиган бу қуш қўнғизлар, қуртлар ва бошқа зараркунанда ҳашаротларни еб, табиатга ва одамзодга фойда келтиради, айни замонда бугдой, арпа, жўхори донларини, ўрик, олча, жийда, узум, тут каби меваларни еб, қовун-тарвузларни чўқиб, кишиларга зиён етказди. Келтирган фойдасидан қатъий назар, ана шу зиёнкорлиги учун уни ёмон кўрадилар. Шу туфайли унинг ҳақида: “Қушнинг қуви – зағизғон”, “Зағизғон чўқиган билан тўқ бўлмас”, деган мақоллар ҳам тўқишган. Мажозан айёр, ўғри ва хиёнаткорларни зағизғонга ташбиҳ этадилар. Юқоридаги мақол билан: “Шундай айёр, ўғри ва хиёнаткорлар ниҳоятда усталик, гадбиркорлик билан иш кўрадилар. Бундайлардан ниҳоятда эҳтиёт бўл”, деган маънода насихат қиладилар.

ЗАҲАР СОЧГАН ИЛОН АЙЛАНИБ КЕТОЛМАЙДИ

Илоннинг бу хусусиятини хиёнатчи, жиноятчиларнинг феъл-атворига ташбиҳ этиб, мазкур мақол билан мажозан: “Хиёнат, жиноят қилган одам ўз-ўзидан хавфсираб, тик этган товушдан чўчиб, ҳар бир нарсага “кўз-қулок” бўлиб, хиёнат-жиноят қилган жойида ўралашиб, ангдишанглаб юради-да, ўзини ўзи билдириб қўйиб, қўлга тушади, бутунлай қочиб, қутулиб кета олмайди”, дейилмокчи.

ЗАҲАРНИНГ ОЗИ НИМА-Ю, КЎПИ НИМА?!

Кўпинча бу мақолни заҳар-заққум гаплари билан кишиларни хафа қилувчи, дилига озор берувчи одамнинг юзига бу қилмишини солганларида, у: “Бир оғизгина гапирувдим, шунга ҳам хафа бўлибдилар-да”, деб ўзини оклашга тугинса, кишилар: “Ёмон гапнинг ози ҳам, кўпи ҳам киши дилини жароҳатлайди. Бу қилмишингиз яхши эмас”, деган маънода эътироз билдирганларида айтадилар.

ЗИКРХОНА УНДА-Ю, ҲАЛИМХОНА БУНДАМИ?!

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўргасида юрадиган бир ҳикоя билан боғлиқки, унинг қисқача мазмуни шундай: “Бир эшон ўзининг мурид-мухлислари билан масжидда зикр тушиб-тушиб, чарчаб, қорни очгач, масжид яқинида яшайдиган бир муридиникига чиқиб, ҳамиша овқатланиб юраркан. Муриди камбағал қосиб бўлса ҳам, эшон бир сафар унга: “Юмшоққина ҳалим қилиб бергин” дебди (ҳалим – ёрма бугдой ва анча-мунча гўшт солиб, узоқ вақт қайнатиб, ҳил-ҳил қилиб пишириладиган, кишини кўп овора қиладиган ва қимматга тушадиган таом). Муриди: “Хўп бўлади, тақсир”, деб, ҳалим қилиб берибди. Мазахўракка ўрганган эшон ҳар куни чиқиб: “Ҳалим қилиб бер” деяверибди. Муриди бир қилиб берибди, икки қилиб берибди. Ахири бор йўғидан ажраб, бир куни хафа бўлиб ўтирган экан, эшон яна кириб келиб, ҳалим буюрибди. Шунда мурид унинг юзига тик қараб: “Тақсир, зикрхона унда-ю, ҳалимхона бундами?!” дебди-да, сўкиб-сўкиб ҳайдаб чиқарибди...” Турмушда ўз ихтиёридан ташқари мезбонга айланиб қолган киши сертама одамларга қарата қаттиқ киноя ёхуд ҳазил тарзида юқоридаги мақолни айтади.

ЗИҚНА БИРГА УНАМАЙ, ДУВАЖАГА ТУШАДИ

(дуважа – икки баробар; икки ҳисса). Вар.: “Мумсикнинг харжи – икки баробар” (мумсик – зикна, хасис, бахил). Мазкур мақоллар билан: “Зикна, хасис одам: “Э бўлаверади, э бўлаверади” деб, ишнинг арзон тарафини кўзлайди. Оқибатда бу арзоннинг бақоси бўлмай, яна харажат қилиб, (бир нарсани) қайтадан олишга, (иморатни) қайтадан қуришга ва ҳ. к. мажбур бўлади”, дейилмоқчи.

ЗОЛИМНИНГ УЙҚУСИ – РАИЯТНИНГ РОҲАТИ

(раият – ҳукмдорнинг қўл остидаги одамлар, тобе омма). “Золим ҳукмдор уйғоклик пайтида устма-уст буйруқ беравериб, бақириб-чақиравериб, инжиқлик қилавериб, қўл остидаги хизматкорларини ҳоли-жонига қўймай юзуртиради. У улаган пайтдагина хизматкорлари бироз нафасларини ростлаб, роҳатлангандай бўладилар”, дейилмоқчи.

ЗОРИМИЗ БОР, ЗҶРИМИЗ ЙЎҚ

Бировдан бир нима сўраганларида у бўлатуриб бермаса: “Ха майли, ҳожатимиз тушиб, бир сўраган эдик-да”, деган маънода сездирмай кесатганларида ёхуд бировга унинг ўзи учун ҳам бир оз манфаати тегадиган бир ишни биргаликда ё шерикчиликда қилишни таклиф қилганларида у рад этса, унамаса: “Ха майли, яна ўзингиз биласиз, бир айтдик-қўйдик-да”, деган маънода шундай дейдилар.

ЗОҒЧА СИГИРДАН ҚЎРҚМАЙДИ

Бунинг сабаби шундай: қорамол – (сигир, хўкиз, тана, бузоқ)ларда “ўкра” деб аталмиш бир яра бўлади. Кузнинг охири, қишнинг бошларида сўна (пашша) қорамол сонининг жуни орасига уруғ қўяди. Бу уруғ аста-секин тери орасига кириб, ўса бошлайди ва баҳорда қорамолнинг сағрисидан тешиб чиқади-да, жийда данагидек ва ундан ҳам каттароқ ярага айланиб кетади ҳамда қичиша бошлайди. Шунда зоғча сигирнинг (шунингдек бошқа қорамолларнинг ҳам) сағрисига қўниб, ҳалиги ўқрани тумшуғи билан чўқиб олиб ейди. Унинг бу иши сигирга хуш ёқиб, жим туради, зоғчанинг келиб қўнишига қаршилиқ ҳам қилмайди, ҳайдамайди ҳам. Агар зоғча шу ўқрани емаса, у ёзнинг бошларига борганда терини ёриб чиқиб,

капалакка айланиб, учиб кетади. Кейин бу капалакдан сўна пайдо бўлади. Сўна ўз жойини қидириб, яна қайтиб келади-да, сигирни чақа бошлайди. Чаққанда ҳам унинг тумшуғини, лабининг гўштини қаттиқ чақади. Бундан изтироб чеккан, зада бўлган сигир учиб келаётган сўнанинг қанотлари овозини эштиши ҳамано жон аччиғида қоча бошлайди, агар бойлоқда бўлса, ҳатто арқонни ҳам узиб, думини кўтариб қочади. Зоғчанинг сигирдан қўрқмаслигига, унинг устига қўниб олиб, бемалол овқатланаверишига сабаб ана шу. Юқоридаги мақолни мажозан хиёнатчи, жиноятчиларга нисбатан қўллайдилар ва бу билан: “Хиёнатчи, жиноятчи қўлга тушиб қолмаслик учун бирор мансабдорни устомонлик билан қўлга олиб, (масалан, пора бериб) уни манфаатлантириб туради-да, бемалол қинғир ишини қилаверади. У одам бу хиёнат, жиноятни кўра-била туриб, “еган оғиз уялгани”, тили қисик бўлгани сабабли индамайди. Вақти келиб ҳалиги қинғир одам унга қаттиқ-қурум гапирса, дўк-пўписа қилса ҳам, индай олмайди”, дейилмоқчи.

ЗУЛМ – ХЎРЛАНГАННИ БИРЛАШТИРАДИ

“Зулм абадул-абад ҳукм сура олмайди. Зулм кўрган, хўрланган, азоб-уқубат чеккан мазлумларнинг ахири бир кун сабр косаси тўлиб, бирлашиб, ягона куч ҳосил қилиб, золимларга қарши бош кўтарадилар, бу йўлда ҳатто жонларини қурбон қилишга ҳам тайёр турадилар ва ғалаба қозонадилар”, дейилмоқчи.

ЗУЛМ ЭШИКДАН КИРСА, ИНСОФ ТЕШИКДАН ЧИҚАДИ

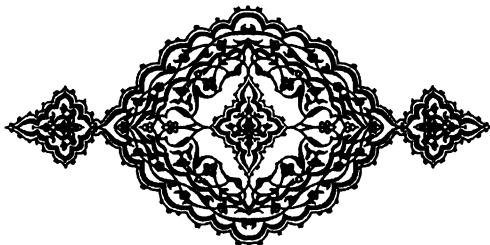
Бу билан: “Зулм ҳукм сурган жойда инсоф бўлмайди. Бундай жойда золимдан (яъни, зулм қилувчидан) адолат, раҳм-шафқат кутма, тилама ҳам, барибир фойдаси йўқ”, дейилмоқчи. Зулмни қораловчи: “Зулм – зинодан ёмон”, деган мақол ҳам бор (зино – бу ерда “хиёнат”, “бевафолик” деган маънода келтирилган).

ЗҶР КУЧИНИНГ ЯРТИ ҚОЛДИ, ШАРТИ КЕТИБ, ПАРТИ ҚОЛДИ

(ярти – ярим. Бу сўз кўпинча “ёрти”, баъзан “ярти” деб талаффуз этилади). Ёшларга: “Қарияларнинг камқувватлиги, ожизлиги устидан қулма, қайтага уларга ёрдамлаш”, деган маънода насиҳат қилганларида шундай дейдилар.

Бу ҳол итнинг феълидан олинган. Ёмон, урушқоқ ит ўзидан кучсизроқ итлар билан олишиб, уларни осонгина қочириб юбориб, керилиб, думини гажак қилиб юради. Борди-ю ўзидан зўрроқ итни кўриб қолса, думини қисиб, секин қочиб қолади. Бундай ит зўравон, муштурмзўр, шум, хирахандон, доимо “қўли қичиб” турадиган ва кучини ўзидан кичикларга, ожизларга кўрсатадиган, ўзидан кучлилардан кўрқиб қочадиган ё лаганбардорлик қиладиган одамларга ташбиҳ этилган. Шундай одамларни мазох-масхара қилганларида юқоридаги мақолни куйидаги вариантларини айтадилар: “Зўр зўрни кўрганда – бўйини қисади”; “Югурукдан югурук чикса, оёғи типир-тинир”; “Уста устани кўрса, оёғи типирлар”; “Дуторчи дуторчини кўрса, қўли қалтирар” (“Дуторчи ўзидан устароқ дуторчи келиб қолса, қўли қалтираб, ўзини йўқотиб, билган нарсасини ҳам чалолмай қолади”, дейилмоқчи); “Кемали келса, қайиқли қирғоққа чиқади” (Кема ҳосил қилган кучли тўлқин қайиқни қирғоққа чиқазиб юборади); “Ўзингдан зўрлар чикса, Кўзингдан шўрлар чиқар” (шўр – кўз ёши).

Халқ кўпчиликнинг манфаати билан ҳисоблашмайдиган, зулм ва зўравонлик қиладиган, кўпчиликнинг ғазаб-нафратини кўзғатадиган, кўпчиликнинг ҳақини ейдиган, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган текинхўрлар, сурбетлар ахири бир кун кўпчиликнинг қақшагқич зарбасига, хорзорликка йўлиқишлари муқаррар, деган хулосага келганки, бу бир қанча мақолларда ўз ифодасини топган: “Замона зулми кўтармас”; “Зўравонлик охири вайронлик”; “Агар бўлсанг зўравон, Ишинг бўлар кўп ёмон”; “Зўрга ҳам зўрдек бало бор”; “Зўрсинганга – худо бор, Сум темирга – болга бор” (сум темир – қаттик темир); “Давлатги ‘лат’и бор” (лат емоқ – шикаст топмоқ. Бу мақол билан: “Давлатмандлар инсофли бўлмасалар ахири бир кун (зарбага учраб) шикаст топишлари мумкин”, дейилмоқчи); “Бир кулгининг – бир йиғиси бор”; “Ўта севинган – ўта қайғурар”; “Роҳатда яшаган – роҳатсиз ўлар”; “Ишламай еган – оғримай ўлар”; “Золим ҳозир – муқаррам, Борар жойи – жаҳаннам” (муқаррам – ҳурматли, азиз); “Золимнинг жойи – жаҳаннам”; “Золим ваҳшийлик қилса, яхшилик топмас”; “Оқибати ёмон шоҳликдан – оқибати яхши гадолик яхши”.

ИГНА ҰҒИРЛАШГА ЖУРЪАТ ҚИЛГАН – СИГИР ҰҒИРЛАШГА ХАМ ҰТАДИ

“Бирор одам арзимаган бир нарсани ұғирлаганини билиб қолсанг, дарҳол уни бу қинғир йўлдан қайтар. Агар бошида шундай қилмасанг, у бора-бора катта ұғри бўлиб кетиши муқаррар”, дейилмоқчи.

ИГНА ҚАЁҚҚА ЮРСА, ИП ШУ ЁҚҚА ЮРАДИ

Мазмуни: “Йўлбошчи қайси йўлга бошласа (хоҳ у тўғри йўл бўлсин, хоҳ у эгри йўл бўлсин), омма ўша ёққа қараб кетаверади. Оилавий ҳаётда ҳам болаларнинг яхши ё ёмон йўлга кириб кетиши ота-она кўрсатадиган йўл-йўриққа боғлиқ”, дейилмоқчи.

ИГНАДЕК ТЕШИҚДАН ТУЯДЕК СОВУҚ КИРАДИ

Бу мақолни тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, “қиш-қировли кунларга олдиндан пухта ҳозирлик кўриб қўй, уйингнинг телва-тешиқларини бекитиб, совуқ кирмайдиган қилиб ол”, деган маънода ҳам, мажозан: “Озгина, кичкина камчилиқни, хавф-хатарни назар-писанд қилмай юрма, шундан сенга катта зиён-заҳмат етиши мумкин. эҳтиёт бўл, олдини ол, даф қил”, деган маънода ҳам қўллайдилар. “Ёлғиз балага индамасанг – қўпаяди”, деган мақол ҳам борки, уни кейинги айтилган маънода қўллайдилар.

ИГНАНИНГ ИШИНИ НАЙЗА ҚИЛОЛМАС

Мазмуни: “Ҳе, бу кичкинанинг қўлидан нима иш ҳам келарди?! – деб, ташқи кўринишидан кўзга илинмайдиган одамни (жумладан, болани) камситиб, менсимай ўтирма, баъзан шундай одамлар зўр ботир, паҳлавонлар ҳам уддалай олмайдиган ишни қила оладилар (масалан, қурол-яроғли жангчи душман томонга ўтиб, унинг сир-асрорини билиб келиши – анча мушкул, кўп ҳолларда имкони ҳам йўқ, чунки душман уни дарҳол пайқаб қолиши ва қўлга олиши мумкин, бола эса бу ишни силлиққина қилиб кела олади, чунки душман “ҳа, бир бола-да” деб ўйлаб, кўп-да аҳамият бермайди, ундан шубҳа қилмайди)”, дейилмоқчи.

ИГНАНИНГ ЧИЗИҒИ БОР, ИПНИНГ УЗУҒИ БОР

Аёллар кўрпа-кўриача қавиганда игнанинг учи билан узун-узун ун чизик чизиб оладилар-да, кейин шу чизик йўлидан игна санчиб қавий бошлайдилар. Шунда калавадан онда-сонда иннинг узуги ҳам чиқиб туради. Шу ҳолатдан олинган мазкур мақолни мажозан: “Яхши деб ҳисоблаб юрилган одам ҳам баъзан бирор айб қилиб қўйиши, кишига гап эшиттириши, кишини ноқулай аҳволга солиб қўйиши мумкин. Шунда ундан хафа бўлмаслик, уни қаттиқ койимаслик, у билан бутунлай алоқани узмаслик керак. Ахир бенуқсон одамнинг ўзи бўлмайди-да”, деган маънода қўллайдилар.

ИГНАЧИННИНГ МИНГ УРГАНИ – ТЕМИР-ЧИННИНГ БИР УРГАНИ

Вар.: “Игначининг минг ургани – босқончининг бир ургани” (босқончи – темирчилик устахонасида қиздирилган темирни катта болға билан урувчи); “Мискарнинг минг ургани – босқончининг бир ургани”; “Яканчининг минг ургани – темирчининг бир ургани”; “Заргарнинг минг ургани – чилангарнинг бир ургани”; “Кудунгарнинг минг ургани – босқончининг бир ургани” (Кудунгар – атлас ва бекасамни кудунг (тўқмоқ) билан уриб, силлиқловчи уста); “Омочнинг ўн боргани – моланинг бир боргани”. Бу мақолларни бирор ишни узоқ вақт қийналиб, зўр-базўр амалга оширадиган одам билан ҳудди шу ишни бирпасда, осонгина амалга ошириб қўядиган одамни бир-бирига таққослаганларида (масалан: “Боланинг ўн кунда қиладиган ишини ота бир кунда қилиб қўяди”; “Боланинг ўн кун ишлаб топадиган маблағини ота бир кунда топа олади”, демоқчи бўлганларида) айтадилар.

ИЗВОШГА ЭШАК ҚЎШИБ БЎЛМАЙДИ

Извош отга мослаб ясалган. Шу туфайли унга эшакни қўшиб бўлмасди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Яхши (чиройли) нарсага ёмон (хунук) парса ярашмайди. Ҳар бир нарсага – ўзига мос келадиган нарсани топиш керак”, демоқчи бўладилар. Бунинг аксини қилган одамни мазах, масхара қиладилар (масалан, ўтмишда тўнининг йиртқик жойларига дисизлик, фаросатсизлик билан дуч келган латта-лутгани ямаб кийиб юрган одамни қўриб қолсалар: “Ямоғига нондан бошқасини ямабди”, деб истехзо билан куладилар).

ИЗЛАГАНГА – ЭЗИД ЁР

Қадимги аждодларимизнинг эътиқодий тушунчасига кўра, эзид – худо, яхшилик худоси. Мазкур мақол билан: “Изласанг, ҳаракат қилсанг, қўзлаган мақсадинга албатта етишасан, шундай қилсанг, худо ҳам сенга ёрдам беради”, дейилмоқчи. Вар.: “Излаганга – толе ёр”; “Из қувган – излаганин топади”; “Излаган – топар”; “Қидирган – қидирганин топар”; “Қидирган – гавҳар топар”; “Қидирганга – тошдан тулки топилар”; “Тилаган – тилагин топар” (тиламоқ – бу ерда “истамоқ” маъносида); “Тилаган – топар, Тариган – ўрар” (таримоқ – уруғ сепмоқ, экин эмоқ); “Қидирган – бўлар, Ўтирган – ўлар” (бўлмоқ – бу ерда “топмоқ, бир нимани қўлга киритмоқ” маъносида); “Ётган – ётар, Қидирган – топар”; “Ётган – қолар, Чопган – олар”.

ИККИ АҲМОҚ ТЕГИРМОНДА УРУШАР

Мазмуни: Тегирмон юриб турганда унинг қаттиқ гувиллаган, шақилдоғи шақиллаган овозидан кишилар бир-бирларининг гапларини аранг эшитадилар. Тегирмонда икки киши навбат талашибми, ё бошқа бир нарса туфайлими, урушиб қолса, ким ҳақ, ким ноҳақлигини уқтираман деб минг бақириб тушунтирса ҳам, барибир қулоқ эшитмайди, жанжал ҳам чўзилиб кетади. Шунда одамлар уларга қараб: “Келиб-келиб шундай гала-ғовур жойда гап талашасанларми?! Иккалани ҳам фирт аҳмоқ экансан!” дейдилар. Мажозан: Шовкин-суронли, гала-ғовур жойда бир-бири билан гап талашадиган одамларни мазах, масхара қилганда айтадилар ёхуд “Бундай жойда бировга дард-ҳасратингни айтиб, ҳақ-ноҳақлигингни уқтираман, деб овора бўлма, барибир фойдаси йўқ, гапирган гапинг зое кетади”, деган маънода қўлайдилар.

ИККИ ЁРТИ – БИР БУТУН

Бу мақолни кўпинча деҳқонлар туйшак қилганларида айтганлар. Туйшак шундай бўлади: айттайлик, бир деҳқоннинг бир ҳўкизи бор. Ер ҳайдаш учун эса икки ҳўкиз керак. Шунда у ўзига ўхшаган якка ҳўкизлик деҳқон билан битишадиди, ҳўкизни жуфт қилиб, ерини ҳайдаб олади. Кейин у деҳқон ҳам бунинг ҳўкизидан фойдаланиб, ерини ҳайдаб олади. Шундай қилиб, иккаласининг ҳам иши битиди. Мажоза: бир одам муайян ишнинг бир томонини билади-ю, бир томонини билмайди. Иккинчи одам эса бунинг аксича, ишнинг у томонини билади-ю, бу томонини билмайди. Демак, иккиласи ҳам “яримта” одам. Агар улар қўшилишса, бир бутун бўлиб, ишни битказишади. Мақолнинг замирида кишиларни бирлашишга, ҳамкорликка даъват этувчи фикр яширинган.

ИККИ ЖИНИИ ҚЎШИЛДИ – БЎЛДИ БИР ҚУРБОН ҲАЙИТ

Вар.: “Икки шумшук – ит-мушук”; “Олти аҳмоқ йиғилса – чопқир отнинг бозори”. Бу мақоллар билан: “Жиннисифат, урушқоқ, шанғи, бадфёъл, қилиғи совуқ одамларнинг атиги иккитаси ё бир нечасигина бир ерга йиғилиб қолса, ўзаро гап талашиб, можаро қилиб, шовкин-сурон кўтарди, кишиларнинг тинчлигини бузади”, дейилмоқчи.

ИККИ ИГНА БИР ИПДА – ИККИ ЗИҚНА БИР ЕРДА

Ҳеч вақтда икки игнани бир игпа тақиб, тикмайдилар. Бу мақол билан: “Икки зиқна бир

ерда бўлиб қолса, сира чиқиша олмайди. Ҳатто, эр билан хотиннинг иккиласи ҳам зикна, хасис бўлса, ораларида келишув, иттифоклик бўлмайди”, дейилмоқчи.

ИККИ КЎЧИШ – БИР ТАЛАНИШ

Бу мақол кўчманчи чорвадорлик даврларидан қолган мақолларнинг бири бўлиб, мазмуни шундай: “Бир ердан иккинчи бир ерга кўчганинда бир мунча қўй-қўзининг йўлда шикаст топиши, нобуд бўлиши – турган гап. Бундан ташқари, бутун бошли хўжалигининг, рўзгорининг, ўтовининг бир ердан кўчириб, бошқа ерга кўндириш ҳам анча-мунча ташвиш туздиради. Шундай экан, ҳадеб кўчаверма. Авваламбор ҳар жиҳатдан қулай ва яхши бўлган ерни танлаб кўчгин-да, у ерда борича муқим ўтир”.

ИККИ МУЛЛА – БИР КИШИ, БИР МУЛЛА – ХОТИН КИШИ

Венгриялик олим А. Вамбери ўтган асрнинг иккинчи ярмида ўлкамизга қилган сафаридан қайтгач, 1885 йилда Лейпцигга чоп этилган “Туркий халқларнинг этнологик ва этнографик хусусиятлари” номли асарида ўзбеклар илмига амал қилмайдиган, бировлар ҳисобига яшаб ўрганган муллаларни кадрламасликлари, ёмон кўришлари, кўпинча уларнинг устидан истеҳзо билан қулишлари ҳақида ёзатуриб, шу мақолни келтирган. Вар.: “Икки мулла – бир киши, Бир мулла – хез киши”; “Икки мулла – бир киши, Бир мулла – ёрти киши”; “Ҳамма мулла – бир мулла, Мингта мулла – бир тилла”. Бу мақоллар билан: “Айрим муллалар дуои-фотиҳа ўқиш билангина мўмай-мўмай даромад қиладилар. Ўзлари эса меҳнатга бўйин қўймай, меҳнатда чиникмай, хотин кишидан баттар ожиз, куч-қувватсиз, “пуф” деса ҳатто кетадиган одам бўлиб қолишган”, дейилмоқчи.

ИККИ ОТ ТЕПИШСА, ЎРТАДА ЭШАК ЎЛАДИ

Илгари отхоналарда “бир-бири билан тепишиб, бир-бирини майиб қилиб қўяди” деб, эҳтиёткорлик юзасидан икки тепогон отни ёнма-ён боғлаб қўймасдилар, бошқа-бошқа ерга боғлардилар ёхуд уларнинг ўртасига эшакни боғлаб қўядилар. Шунга икки от тепишиб қолса, ўртадаги эшак икки томондан ҳам тепки еб, қаттиқ шикастланар, ҳатто ўлар эди. Мажозан: Икки одам урушиб қолса, ажратаман, яраштириб қўяман, деб уларнинг ўртасига тушган одамнинг

шўри қурийд, у ўз бошига ўзи бало орттиради”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “От тепар, хачир тепар, Орада эшак ўлар”; “Икки тепонгич отнинг ўртасида қолган эшакнинг шўри қурийд”; “Икки нор урушса, ўртада чивин ўлар”; “Икки туя суйканишса, орасида чивин ўлар”; “Кўлни қўлга сўққанда, ўртада чивин ўлади”; “Икки аждар урушса, ўртада тошбақа пачоқ бўлади”; “Арслоннинг ўйинидан тулкининг бўйни узилади”.

ИККИ ОШИҚ БИР БЎЛСА – ҚЎЙМАЙДИ БАҒРИ ҚОРАЛАР

Бу мақолни бир-бирини чин дилдан севувчи, бир-бири билан иноқ турмуш кечирувчи ошиқ-маъшукларни, шунингдек қалин дўстларни кўролмайдиган, уларнинг орқасидан фиску фасод кўзгаб, бўлмағур бўҳтонлар қилиб юрувчи дилгир, қора ниятли, ярамас кишиларга нисбатан қаттиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ИККИ СИГИР СОҚҚАННИНГ АЙРОНИ БОР, ИККИ ХОТИН ОЛГАННИНГ ВАЙРОНИ БОР

Мазкур мақол билан хотин олиб хотин қўйишни касб қилиб олган, бу ярамас одати билан инсонийлик чегарасидан чиқиб кетадиган шахсларни қоралаганлар, масҳара қилганлар. Халқимизнинг бир туркум мақолларида эрнинг айна бир вақтда икки ва ундан ортиқ хотин билан тинч-тотув яшай олмаслиги, унинг нотинч ва ноқулай аҳволга тушиб қолиши уқтирилади, кишиларни бундай йўлдан қайтишга даъват этилади. Вар.: “Бир хотинлик ситезага қолар, Икки хотинлик очдан ўлар” (ситеза – жанжал, гап талаш, хархаша). Мазмуни: “Бир хотини бор киши баъзан у билан жанжаллашиши мумкин, аммо икки хотини бор одам кўрадиганини кўради, у хотиннинг кўнглини оламан деб, бу хотиннинг кўнглини оламан деб, топган-тутганини уларга сарфлаб (қимматбаҳо тақинчоқлар, кийим-кечаклар олиб бериб), ўзи хароб бўлади”, дейилмоқчи); “Ёмон хотин олганнинг ёви уйда, икки хотин олганнинг дови уйда”; “Эшак минганнинг оёғи тинмас, Қўш хотинликнинг қулоғи тинмас” (Бу мақолда икки хотинли одамнинг ғалва-жанжалдан бўшамайдиган қулоғи эшак минган одамнинг эшакни юришга қистаб ҳамиша унинг қорнига, биқинига ниқтаб, ҳаракатдан бўшамайдиган оёғига ташбиҳ этилган) “Икки хотинлик уй – жанжалнинг уяси” (Чунки, кундошлар бир-бирлари билан сира ҳам чиқиша олмай, ҳамиша-хамрўз жанжаллашгани-жанжаллашган); “Икки хотинлик киши икки юзлик

бўлади” (“У хотинига бир гапириб, бу хотинига бир гапириб, ўртада икки юзли, субусиз бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Икки хотин олибсан – бир балога қолибсан”; “Икки қилич бир қинга сиғмас, Икки севги бир кўнглига сиғмас”; “Икки пичоқ бир қинга сиғмас”; “Икки оёқ бир этикка сиғмайди, Икки суюкли бир кўнглига сиғмайди”; “Икки тарвуз бир кўлтиққа сиғмайди”; “Икки севги бир юракдан жой топмас”; “Ўтиннинг яхшиси – янтоқ, Хотиннинг яхшиси – қалмоқ. Қайси номарднинг иши – Ёр устига ёр олмоқ?!” (қалмоқ хотинлари жуда меҳнатқаш; ишлаб чарчамайдиган, уздабурон, эпчил саналганлар).

ИККИ ХЎРОЗ УРУШСА, ТОВУҚЛАР ДАМ ОЛАДИ

Мажозан: “Эл орасидаги хулқи бузук, бедфеъл, урушқоқ, қилиғи совуқ, “текканга тегиб, тегмаганга кесак отиб”, “ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб” юрадиган ёмон одамлар агар бир-бирлари билан урушиб, жанжаллашиб қолсалар, ўзлари билан ўзлари овора бўладилар, шунда кишилар биров вақт бўлса ҳам улардан тинчидилар”, дейилмоқчи.

ИККИ ШУНҚОР УРУШСА, БИР ҚАРҒАГА ЕМ ТУШАР

(шунқор – овчилар қўлга ўргатадиган ов қуши. Уни мард, ботир, довурак одамларга ташбиҳ этадилар). Мақолнинг тўғри маъноси шуки, агар икки шунқор осмонда бир-бири билан урушиб қолса, улар оғзида олиб келаятган озуқа ерга тушиб кетади-да, қарғага тайёр ўлжа бўлади. Мажозан: “Иғвогар, муттаҳам одам ўз кучи етмайдиган икки одамнинг ўртасига нифоқ солиб, уруштириб, ўзлари билан ўзларини овора қилиб қўяди-да, уларга тегишли бўлган бирор нарсадан манфаатланиб қолади”, дейилмоқчи. Вар.: “Икки сичқон урушди – бизга юнг тушди”; “Икки қарға урушсин, Ўртага пати тушсин”; “Икки лочин урушса, япалоққа жўн бўлар” (“Икки лочин ўртадаги сайдни таллашиб, бир-бири билан урушиб қолса, япалоққуш бу фурсатдан фойдаланиб, уларнинг сайдини жўнгина (осонгина) илиб қочади”, дейилмоқчи); “Икки яқин урушса, ўзгаларга ем бўлар”.

ИККИ ЯХШИ ҚАСД БЎЛМАС, ИККИ ЁМОН ДЎСТ БЎЛМАС

Мазмуни: “Яхши одамлар бир-бирларига қасд бўлиб, урушиб, жанжаллашиб, бир-бирларига ёмонлик соғиниб юрмайдилар, аксинча бир-

бирларини иззат-хурмат қиладилар, қўллаб-қувватлайдилар, кўмаклашадилар. Ёмон одамлар эса бир-бирлари билан чин дўст бўла олмайдилар, мабодо бир-бирлари билан кўшилиб қолгудай бўлсалар, ўзаро жанжаллашиб, ёқаллашиб, сўқишиб, бир-бирларини беҳурмат қиладилар”, дейилмоқчи. Вар.: “Икки ҳарамза дўст бўлмас”, “Итнинг ошнаси бўлмас” (“Итфеъл одам билан ҳеч ким дўст тутинмайди, ҳамма ундан ўзини олиб қочади”, дейилмоқчи); “Итда жиян йўқ, Буқада – қайин”; “Икки яхши эрикмас, Икки ёмон бирикмас” (эрикмоқ – зерикмоқ. Мақолнинг биринчи қисмида: “Икки яхши бир-бирдан зерикмайди, ёликмайди, бир-бирининг кўнглига урмайди”, демоқчи бўлинган); “Икки тентак бирикмас, Бирикса ҳам эл бўлмас”; “Икки яхши дўст бўлса – қил ўтмайди орадан, Икки ёмон дўст бўлса – қўл кетмайди ёқадан” (“Бир-бирининг ёқасидан олиб, урушгани-урушган бўлади”, дейилмоқчи); “Икки яхши дўст бўлса – бир-бирига қийишмас, Икки ёмон дўст бўлса – кенг дунёга сиғишмас” (қийишмас – бу ерда “бир-бири билан савдолашиб, таллашиб-тортишмас” деган маънода); “Икки яхши уяда битар, Икки ёмон қияда битар” (“Яхши одамлар уяда, яъни тор ерда ҳам бир-бирлари билан чиқиша оладилар, ёмон одамлар эса бир-бирларига қийиқлик қилиб, “қилдан қийиқ ахтариб”, арзмаган нараса учун ҳам жанжаллашадилар”, дейилмоқчи); “Икки ёмон билиш бўлар, Ортидан юкуниш бўлар” (юкунмоқ – пасткашлик билан бир нима сўрамоқ).

ИККИ ЁН БЕШ – БИР ЎТТИЗ

Вар.: “Икки саккиз – ён олти”; “Бири – ён тўққиз, Бири – бир кам йигирма”; “Али Хўжа – Хўжа Али”. Бу мақолларни: “Икки нарсанинг униси ҳам барибар, буниси ҳам барибир”, деган маънода қўллайдилар.

ИККИ ҚУЁННИ ҚУВЛАГАН – БИРИНИ ҲАМ ТУТОЛМАС

Бу мақолни мажозан: “Бирданига қатта манфаат кўриш ниятида бир йўла икки ишнинг кетига тушма. Бундай қилсанг, иккаласининг ҳам уддасидан чиқа олмайсан, иккала иш ҳам ўлда-жўлда, чала-чулпа бўлиб қолиб кетади. Оқибатда сарфлаган вақтинг ҳам, қилган ҳаракатинг ҳам зое бўлади. Олдин бир ишни батамом битириб ол, кейин иккинчисига қўл ур. Шунда ютасан”, деган маънода қўллайдилар. “Икки кеманинг бошини ушлаган – фарқ бўлади” мақоли ҳам

борки, буни юқорида айтилган маънода ҳам, “сотқин”, иккиюзламчи одам ўз манфаати йўлида бир-бирига рақиб бўлган икки томонга ҳам махфий равишда хизмат қилса, тез орада бу сир ошкор бўлади, унинг шармандаси чиқади, ҳатто ҳалокатга учрайди”, деган маънода ҳам қўллайдилар.

*Ёмон била яхши оросида фарқдир,
Икки кеманинг учин тутган гарқдир.*

*Дунёу уқба иккиси жамъ ўлмас, эй рафиқ:
“Кимки икки кема учини тутар, бўлур гарқ”.*
(Навий)

ИККИ ҚҶҶҚОРНИНГ БОШИ БИР ҚОЗОНДА ҚАЙНАМАС

Одатда совлиқнинг бошидан қўҶқорнинг боши каттароқ бўлади. Рўзғорда ишлатиладиган қозонда бир йўла икки совлиқнинг қалласини қайнатиш мумкин-у, аммо икки қўҶқорнинг қалласини бир қозонга сиғдириб ҳам, бир йўла қайнатиб ҳам бўлмайди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Бир мамлакатда икки подшо, бир шаҳарда икки ҳоким, умуман, феъл-атвори бир-бириникига тамоман зид бўлган икки киши бир ерда ўзаро келишиб, тинч-тотув яшай олмайди”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Бир унғурга икки айиқ сиғмайди”; “Икки дарвеш бир палосга сиғади, Икки подшо бир мамлакатга сиғмайди”; “Икки камбағал бир қапага сиғади, Икки бой бир даҳага сиғмайди” (қапа – қамишдан қурилган чайла, қулба. Даҳа – шаҳарнинг бир қисми).

ИЛГАРИ ТУЯЛАР ЁНҶОҚ, ЭШАКЛАР ТАНГА ТЕЗАҚЛАРДИ

Ўтмишни кўкларга кўтариб, кўпиртириб мақтаб, хозирги ҳаётни ерга урадиган, камситадиган, меңсимайдиган, унинг илгаригидан яхши томонлари ва афзалликларини кўзга илмайдиган ношуқур, нонкўр одамларга қарата киноя тарзида шундай дейдилар.

ИЛИБ-ИЛИБ ЁЗ БўЛАР, СОВУБ-СОВУБ ҚИШ БўЛАР

“Ҳаво аста-секин илиб-илиб, бора-бора ёз бўлиб кетгани, аста-секин совуб-совуб, бора-бора киш бўлиб кетгани каби кишилар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам яхши-яхши гапириш, ширинсуханлик, хушмуомалалик нағижасида тобора яхшиланиб, мустаҳкамланиб боради, ва аксинча, ёмон, кўпол гапириш, кўрслик қилиш,

бўлар-бўлмасга ўдағайлаш, жанжаллашиш нағижасида тобора ёмонлашиб, “газак” олиб боради, ҳатто собиқ дўстлик душманликка ҳам айланиб кетади”, дейилмоқчи.

ИЛИКНИ МАРД ҚОҚСИН-У, НОМАРД ЕСИН

Одатда дастурхонга таом келтирилганда, унинг ичидаги иликли суяк бир-иккитагина бўлиб, даврада ўтирганларнинг ҳаммасига етмайди. Шунда таомилга кўра, иликли суякни “сиз олинг, сиз олинг” қилиб, даврада ўтирганлар орасида ёши каттароқ бўлган одамга узатадилар. Ҳазилкашлар даврасида эса қўлига суяк тегиб қолган одам илик қоқаётиб: “Ҳаммасини ўзим ей, суякни ё қоқилган тайёр иликни бошқалар “илиб” кетмасин” деган ниятда ярим ҳазил, ярим чин қилиб, юқоридаги мақолни айтади. Бундай одамни инсофга қақирганда: “Илинг”га – илик тут!” мақолини қўллайдилар (илинган – бу ерда илинжида бўлган маъносид).

ИЛИҚҚАН БўРИ ТўДАСИДАН ҚўРҚ

Бўрининг илиқиши – итнинг илиқишидан ҳам ёмон бўлади. Битта урғочи бўрининг кетидан беш-ўнта бўри тўда бўлиб юради. Мабодо киши шундай тўдага дуч келиб қолғудай бўлса, вахшийлиги янада ортиб кетган бўрилар уни ғажиб, бурда-бурда қилиб ташлайдилар. Илиққан бўрилар ҳатто овчининг милтиғини ҳам писанд қилмай, ўлим ҳам кўзларига кўринмай, одамзодга тикка ташланадилар. Бу мақолни шундан огоҳлантириганда айтадилар.

ИЛЛАТ – Ё ОШДА, Ё МОШДА

“Айб – ошдами, мошдами?” деб ҳам айтиладиган бу мақолни бирор бузилган ишнинг, нарсанинг (масалан, овқатнинг) бундай бўлиб қолишига сабабчи – ўша ишнинг, нарсанинг ноқулай, нобоплиги (овқат масаллигининг ёмонлиги)дами ёки уддасидан чиқа олмаган одамнинг ношудлигидами, шуни аниқламоқчи бўлганларида қўллайдилар.

ИШЛАТ КЕТАР, ОДАТ КЕТМАС

Вар.: “Дард кетар, одат қолар”; “Оғриқ қолса ҳам, одат қолмас”; “Эл ўлар, Қаъдаси қолар”; “Мамлакат берилса ҳам, одат берилмас”; “Олтин чиримас, Қаъда қаримас” (қаъда – эскидан қолиб келаётган тартиб-қоида, удум, расм-русм. Ўлган кишининг яқинлари (масалан, ака, ука, опа, сингли)

мархумнинг хотираси учун бирмунча одамни ўз уйига таклиф этиб, уларни ош-нон билан сийлаб, дуойи фотнха ўқитишини ҳам “қаъда” дейдилар. “Қаъда қаримас” дейиш билан: “Ўлган кишининг оиласига, яқинларига таъзия билдиришининг ёхуд унинг хотираси учун “қаъда” қилишининг эрта-кечи йўқ. Кечикиб бўлса ҳам, шундай қилган яхши”, дейилмоқчи); “Одат – қонун эмас, лекин қонун каби ҳукми бор”; “Рамазон айтган билан тўяманми, Буруннинг одатини қўяманми?! (рамазон – санаи қамариянинг тўққизинчи ойи бўлиб, бу ой мобайнида мусулмонлар рўза тутадилар. Шу рўза кунлари кечкурун, “огиз очилгандан” кейин болалар бир тўда бўлиб олиб, эшикма-эшик “рамазон” айтиб юришар, хонадон эгалари уларга арзимаган нарса (нон, ширинлик, умуман, бирор егулик нарса ё чақа пул) олиб чиқиб, улашардилар. Ҳар бир болага теккан улуш қоникарли ва тўйгулик бўлмасди); “Олти кун оқ қолсанг ҳам – ота одатин қўйма!”; Умуман, юқоридаги мақоллар билан ота-боболардан қолиб келаётган яхши, фойдали, чин инсоний урф-одатларни, тартиб-қоидаларни давом эттиришга даъват этадилар.

ИЛМ КЎП-У, УМР ОЗ, КЕРАГИН ОЛ-У, ТОШГА ЁЗ

“Оламнинг кети йўқ, Билимнинг чеки йўқ”; “Илм кўп, умр оз, зарурини ўқи!” деб ҳам қўлланадиган мазкур мақол билан: “Дунёда илм ҳаддан ташқари кўп, кишининг умри эса чекланган. Шундай экан, ҳамма билимларни ҳам эгаллайман, деб овора бўлмаёк кўяжол, барибир бунга эриша олмайсан, бунга сабру бардошинг ҳам, вақтинг ҳам, умринг ҳам кифоя қилмайди. Илмлар орасидан ўзингга керагини, ўз ҳаётини мақсадингга мос келадиганини танлагин-да, уни пухта эгалла, токи ўқиб ўрганган, билган нарсаларинг, худди тошга ўйилган ёзувдек, миянгга абадий ўрнашиб қоладиган бўлсин”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ИЛМ ҚИШДА ЭРИЙДИ, ЁЗДА МУЗЛАЙДИ

Бу билан: “Илм олиш, ўқиш, мутолаа қилиш, асар ёзиш, ижодий иш билан шуғулланиш қиш мавсумида унумли бўлади. Қишда ҳавонинг салқин, совуқ бўлиши миянинг яхши ишлашига имконият туғдиради. Ёзда эса ҳаво керагидан зиёд исиб кетиб, кишининг нафаси қайтиб, лоҳас бўлиб, мия билан бўладиган ишни кўп-да унумли қила олмайди. Шунинг учун бундай ишларни қиларда қиш кунларидан иложи борича унумли фойдаланиб қолиш керак”, дейилмоқчи.

ИЛОН ТУТУВЧИНИ ИЛОН БЎҒИБ ЎЛДИРАР

Вар.: “Қилич тутган қиличдан ўлади”. Бу мақоллар билан “Хавф-хатарли иш қилувчи одам бир кунмас-бир кун ўзи ҳам хавф-хатарга учраб, қаттиқ шикаст ейди, ҳатто халок бўлади”, дейилмоқчи.

ИЛОН ЧАҚСА, АВРОВЧИГА БОР

Халқ ўртасида шундай бир гап борки, илоннинг кўзи бошқа ҳайвонларникига қараганда жуда ўткир, кучли бўлармиш. У анча вақтгача кўзини юммай (мижжа қоқмай) тура олармиш. Илон кўз тикиб авраса, баланд инда турган палапонлар (қуш болалари), ҳатто осмонда учиб кетаётган қушлар унинг олдига таппа-таппа ташлаб, тайёр ем бўлармишлар... Ўз навбатида илонни ҳам авровчи, қўлга ўргатувчи одамлар бўлади. Ўтмишда бундай авровчилар илон, чаён, қора қурт ва бошқа газандалар чаққан одамни на туркий, на арабий, на форсий бўлмаган, ҳеч ким тушунмайдиган аллақандай тилда (буни “жин тили” дердилар) авардилар. Юқоридаги мақол билан мажозан: “Бирор шикаст есанг, кўнглинг озор топса, бу ҳақдаги арз-додингни тушунадиган, сенга дардқаш бўла оладиган, дардингга малҳам қўя оладиган, кўнглингни таскин топтира оладиган одамга бориб айт” ёхуд “Бировдан жабр кўрсанг, алам торсанг, бу ҳақдаги арз-додингни ўша одамга кучи етадиган, сўзи ўтадиган, унинг додини, адабини бериб қўядиган одамга бориб айт”, дейилмоқчи.

ИЛОН ЮЗ ЯШАСА, АЖДАҲО МИНГ ЯШАСА – ЮҲО БЎЛАДИ

(юҳо – одамлар ва ҳайвонларни тириклайин ютиб юборувчи афсонавий махлук). Баъзи афсоналарда айтилишича, юҳо ҳар хил қиёфага (масалан, қиз қиёфасига) кириб, одамлар орасига келармиш-да, уларнинг бутун қонини сўриб, дармонини қуритармиш. Еб тўймас, баднафас одамларни шу юҳога ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан: “Бой ва амалдорлар аввалига кичикроқ миқёсда иш қилиб, текин фойда кўрадилар. Кейин нафслари тобора хаккалак отиб, ишни катталаштириб, бойликка-бойлик қўшиш йўлида ҳеч қандай қабоҳатдан ҳам қайтмайдиган, халққа тобора зўрроқ жабр-зулм ўтказиб, унинг “қони”ни батамом сўрадиган бўлиб кетадилар”, дейилмоқчи.

ИЛОН ЎЗ ЗАҲРИДАН ЎЛМАЙДИ

Мазмуни: “Илондек кишига қаттиқ озор берувчи, тили заҳар, дили қора одамлар қанча ёмонлик

қилмасинлар, барибир ўз қилмишларини кўнгилларига ҳам олмайдилар, изтироб ҳам чекмайдилар, виждонлари ҳам эзилмайди”, дейилмоқчи.

ИЛОНГА СУТ БЕРСАНГ ҲАМ, ЗАҲАР ТОПАР

Айтишларича, илоннинг энг хуш кўрган овқати – сут эмиш. Мазкур мақол билан: “Ёмонга қанча яхшилик қилсанг ҳам, барибир миннатдор бўлмайди, аксинча бу қилган яхшилигиндан ҳам бирор айб топиб, ўз ёмонлигини қилаверади”, дейилмоқчи.

ИЛОНГА ҲЕЧ КИМ ЎЗ КЎКСИДАН ЖОЙ БЕРМАС

Мазмуни: “Душманини юртингга, Ватанингда йўлатма, она-тупроғининг душман оёғи остида топталишига йўл қўйма!” ёхуд “Ёмон, ичи қора, нияти бузук одамни яқининга ҳам йўлатма, унга рўйхушлик ҳам билдирма!” дейилмоқчи

ИЛОНДАН – ИЛОН, ЧАЁНДАН – ЧАЁН

Бу мақолни: “Ёмонлик ёмонлардан ёмонларга юқади, ҳатто наслдан наслга ўтади”, деган маънода қўлланади. Вар.: “Илоннинг боласи – илон, Чаённинг боласи – чаён”; “Тўнғиздан кўнғиз туғилмас”; “Отдан – от, Эшакдан – эшак”; “От боласи – от бўлар”; “Эр ўғли – эр”; “Югуруқдан югуруқ туғилар, Сулудан – сулук”; “Пишакнинг – боласи пишак туғади” (пишак – мушук); “Арслон боласи – арслон бўлади”; “Бўрининг боласи ҳам – бўри”; “Бўри боласига қалла ташлаб ўргатади”; “Ит ириллашни онасидан ўрганади”; “Мушук боласи миёвлайди, Ит боласи вовуллайди”; “Эшак хўтукка эшакликдан бошқани ўргатмайди”; “Ахлатга ағанашни эшак эшақдан ўрганади”.

ИЛОННИ ТУШДА КЎРСАНГ – ГАНЖ, ЎНГДА КЎРСАНГ – ЯНЧ!

Эътиқодий тушунчага кўра, агар киши тушида илон кўрса, ганжга, хазинага йўлиқармиш. Мақолнинг биринчи қисмида шунга шама қилинган. Иккинчи қисмида эса: “Душманини, қора ниятли одамни кўриб қолсанг, унга эътиборсизлик билан қарама, таъзирини бер”, дейилмоқчи.

ИЛОННИНГ БОШИ ЯНЧИЛСА ҲАМ, ҚЎЙРУҒИ ҚИМИРЛАЙДИ

Вар.: “Илонни уч кесганда қажратгулик ҳоли бор” (қажратгулик – қимирлагулик); “Илонни уч кесса ҳам, қалтақесакча ҳоли бор”, “Яраланган илондан

ҳазар қил”; “Ўлик ари ҳам найзасида заҳар сақлайди”; “Илон ўлса ҳам, заҳри тишида қолади”; “Илон пўстини ташласа ҳам – илон” (Илон қишдан чиққач, пўстини ташлайди. Бу билан мажозан: “Душман ҳар хил қиёфага қирса ҳам ўзини ҳар хил “рангга бўяб” кўрсатса ҳам, барибир душманлигича қолади”, дейилмоқчи); “Бўри тукини ташласа ҳам, феълини ташламас”. Бу мақоллар билан: “Душманини энгдим, унга зарба бердим, деб бамайлихотир юрма, ундан ҳамиша кўз-қулоқ бўлиб тур, хушёрлик ва эҳтиёткорликни қўлдан берма!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ИЛОННИНГ ЗАҲРИ ЁМОН, ЗОЛИМНИНГ ҚАҲРИ ЁМОН

Вар.: “Тиканнинг заҳри ёмон, Текинхўрнинг қаҳри ёмон”; “Тиканнинг заҳри ёмон, Бегойимнинг қаҳри ёмон” (бегойим – бекнинг хотини. Афтидан, бу мақолни бекларнинг хонадониди эртаю кеч ишлаган, аммо меҳнати эвазига на моддий, на маънавий манфаат кўрган, аксинча хўжайинларнинг қаҳру ғазабини, жабру ситамини тортган шўрлик чўрилар. хизматкорлар айтиб қолдиришган); “Золимнинг иши – жафодир, Марднинг иши – вафодир”.

ИЛОННИНГ ПУТИ ЙЎҚ, КАМПИРНИНГ СУТИ ЙЎҚ

(пут – бут, оёқ). Бу мақолни: “Зотида бўлмаган, йўқ нарсадан умид ҳам қилма, ундираман деб ҳаракат ҳам қилма. Бекорга овора бўласан”, деган маънода қўллайдилар.

ИЛОННИНГ СУЙМАГАН ЎТИ ИНИНИНГ ОҒЗИДА БИТАДИ

Кишининг севмаган, ёқтирмаган, ёмон кўрган одами замонанинг зайли билан қўшни, ҳамроҳ (йўлдош), куёв, келин бўлиб қолса, тўй-зиёфатда ёнма-ён ўтириб қолса ва ҳ.к., шундай пайтда мазкур мақолни айтидилар. “Илон ялпиздан қочади” деган мақол ҳам борки, бу юқоридаги мақолда “суймаган ўти” дейилганда ялпиз назарда тутилганидан далолат беради.

ИМ БИЛСА, ЭР ЎЛМАС

Вар.: “Им билмаган – им қоқмасдан ўлади” (им – имо, ишора, яширин белги). Ўтмишда аскарларга бир-бирларига дуч келганда ўзларини танитмоқ учун маълум бир белги тайин қилиб қўйиларди. Бу белги бирор нарсанинг (масалан, хайвоннинг, қуролнинг) номидан ёки бирор

сўздан иборат бўларди. Мазкур мақоллар билан: “Шундай яширин белгини билган, унутиб қўймаган аскар ўзига қарашли одамлар қўлида ноҳақ ўлиб кетмайди”, дейилмоқчи ва умуман, эҳтиёткорликка чақирилади.

ИНГАН ИНГАРСА, БЎТА БЎЗЛАЙДИ

(инган – ургочи туя). Вар.: “Боланинг бармоғи оғриси, онанинг юраги ачийди”; “Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашади”; “Тойига минсанг, бияси “белим!” дейди”. Бу мақолларни: “Ота-она қийналса, азоб чекса – болаларнинг, болалар қийналишса, азоб чекишса – ота-онанинг, умуман, яқинларнинг бир-биринга бағри ачишади, дардига шерик бўлади”, деган маънода айтадилар.

“ИНДАМАС”ДАН – ИШ ЧИҚАР

Вар.: “Хамма гап – писмиқдан чиқади”; “Содда сирини – тилида, Писмиқ сақлар дилида”; “Индамас”дан – уйдаи бало чиқади”; “Ювошдан йўғон чиқар, Чиқса ҳам ёмон чиқар”; “Ювошнинг мугузи – ичида” (мугуз – шох, ҳайвоннинг шохи. Маълумки, шохли ҳайвонлар шохин билан сузиб, кишига зиён-заҳмат еткази. Мазкур мақол билан: “Ювошнинг, яъни “индамас” кишилар кўзига ўзини мулоийм, мўмин-қобил, “қўй оғзидан чўп олмаган” қилиб кўрсатувчи, аслида эса писмиқ, ўтакетган муғомбир, ичи қора, нияти бузук одамнинг дилидаги заҳарли гаплари, кўнглига туғиб қўйган ёвуз ниятлари пинҳоний, яширин бўлади. Бундай одамдан эҳтиёт бўл!” демоқчи бўладилар); “Ювош мушук қаттиқ тимдалайди”; “Индамаган ит – қопар”; “Қопагон ит тишини кўрсатмайди”; “Ёмон ит – ҳуримай қоиади”; “Тишлогич йилқи тишини кўрсатмайди”; “Қутмагандан – қилиқ чиқади” (қутмагандан – ёмон одам деб ҳисобланмаган, ундан сира ҳам шубҳаланганилмаган, ёмонлик қилиши қутилмаган одам); “Жим оқар сув – тўғон бузар”; “Ерга боқар”дан – ер ҳам кўрқади” (“Ерга боқар” – писмиқ, муғомбир, кишилар кўзига ўзини уятчан қилиб кўрсатмоқ учун ерга қараб, “ийманиб” ўтирадиган одам); “Индамас”дан – кўрк!” Юқоридаги мақолларни писмиқ, муғомбир одамлардан ниҳоятда эҳтиёт бўлишга даъват этганларида қўлайдилар.

ИНИДА ЁТГАННИ – ЭЛ ТОПАР

“Ҳиёнатчи, жиноятчи ҳар қанча яширинмасин, барибир уни одамлар топиб оладилар ва қилмишига яраша жазосини берадилар”, дейилмоқчи.

ИНИСИ БОРНИНГ ИРИСИ БОР

(ирис – бахт, иқбол, толе, ризк). Бу мақолда уканинг акага, умуман, ака-уканинг бир-бирига нақадар керакли, бир-бирига ҳар жиҳатдан кўмаклашувчи, бир-бирини бахтли қилувчи одамлар эканлиги, шунинг учун ҳам бир-бирини ҳурмат қилиши, қўллаб-қувватлаши зарурлиги уқтирилган.

ИНОҚ ОИЛАДА – БЕШИК БЎШМАС

Бу мақол билан: “Эр-хотинлар бир-бирлари билан иноқ бўлсалар, тинч, тотув турмуш курсалар, қўша қарийдилар, кетма-кет фарзанд кўрадилар, ували-жували бўладилар”, дейилмоқчи.

ИНСОН – ГАВҲАРИ ҚОБИЛ

Вар.: “Одам – оламнинг олтин тожи”. Бу каби мақолларда инсоннинг нақадар бебаҳо, нақадар улуг зот эканлиги таъкидланади.

ИНСОН ҚЎЛИ – ГУЛ

Бу билан: “Инсон ҳар нарсага, ҳатто амалга оширишининг имкони йўқ” деб ҳисобланган чексиз қийин ва мушкул ишларга ҳам қодир, унинг қўли теккан нарса, унинг қадами етган жой чирой очади, гуллаб-яшнаиди”, дейилмоқчи.

ИНСОФ САРИ – БАРАКА

Халқимиз инсофлилик ва одилликни энг яхши инсоний фазилатлардан деб билади, умрининг баракаси ҳам, ҳаётдан кўрадиган моддий манфаатининг баракаси ҳам – аввало инсофдандир, деб ҳисоблайди. Вар.: “Инсофи йўқнинг – имони йўқ” (имон – ишонч; бир нарсага қаттиқ ишониб, уни кўнглида маҳкам тутиш. Ўтмишда имонни дарахтга ташбиҳ этганлар. Бу “имон дарахти”дан бешта шох: инсоф, ҳаё, адолат, шафқат, марҳамат “шох”лари униб чиқади, кишида мана шу беш фазилатнинг лоақал биттаси бўлса ҳам, унинг имони бор бўлади, бирортаси ҳам бўлмаса – бу унинг имонсизлигидан далолат беради, деб ҳисоблаганлар. “Инсофли одам – ошини ер. Инсофсиз одам – бошини ер” деган мақол ҳам борки, бунда инсофлиликнинг ниҳояси хайрли эканлиги, инсофсизликнинг эса оқибати ёмон бўлиши уқтирилган.

ИНТИЗОМЛИ ЛАШКАР ЕНГИЛМАС

Асрлар давомида ўз Ватанини мудофаа қилиш мақсадида турли душманларга қарши курашиб

келган халқ катта ҳарбий тажриба ҳам тўплаган. Ана шу тажрибадан келиб чиқиб, лашкарнинг энгилмаслиги, ғалаба қозониши учун биринчи галда ҳар бир аскар интизомга қаттиқ риоя қилиши зарурлиги уқтирилган.

ИНТИЗОРЛИКНИНГ ОШИ – ШИРИН

Бу билан: “Биргина ош эмас, умуман, узоқ интизорликдан сўнг кўришга, эришишга, қўлга киритишга муяссар бўлинган ҳар бир нарса (масалан, ёр васли, яқин киши билан дийдор кўришиш, жанг давомида орзиқиб қутилган ғалаба, меҳнатдан қутилган самара ва ш.к.) кишига бениҳоя қимматли, азиз ва ардоқли бўлиб туюлади, олам-олам севинч бахш этади”, дейилмоқчи.

ИНТИЛГАН – ЭГИЛМАС

“Ҳаёт кечириш йўлида кўзланган мақсад сари, илму ҳунар эгаллаш сари қатъиятлик билан дадил интилган киши меҳнатининг самарасидан баҳраманд бўлиб, мустақил яшай олиш имкониятини яратади. Агар интилмас, ҳаракат қилмаса, иш ёқмас, дангаса бўлса, турмуш кечиришда қийналади, ҳар бир нарсага муҳтож бўлиб, бировларга бўйин эгишга, эҳтиёжи тушган нарсани ялиниб-ёлвориб сўрашга мажбур бўлиб қолади”, дейилмоқчи.

ИП ИНГИЧКА ЕРИДАН УЗИЛАДИ

Бу билан мазмунан яқин бўлган “Ўғри ҳам деворнинг наҳра жойидан тушади” деган мақол ҳам бор. Мазкур мақоллар билан мажозан: “Кишининг ишидаги зоҳиран кўзга илинмайдиган кичкина камчилик, нуқсон (булар юқоридаги мақолларда “ингичка”, “наҳра” деб таърифланган) ҳам вақти келиб катта зарарга, хавф-хатарга олиб бориши мумкин. Ҳар бир нарсанинг ана шу ожиз еридан ишқал чиқади. Ғанимлар, нияти бузуқлар, баҳонажўй одамлар учун бу ожиз жой қулайлик туғдиради, улар кишининг шундай жойини қидириб юрадилар. Шундай экан, ҳар бир нарсанинг ҳеч бир ери “ингичка”, ожиз, нуқсонли бўлиб қолишига асло йўл қўймаслик керак”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ИП ҚАНЧА УЗУН БЎЛМАСИН, БАРИБИР УЧИ ТОПИЛАДИ

“Иш қанча чигал бўлмасин, барибир унинг ечими топилади, чигаллигича қолиб кетмайди (масалан,

ўғри, хиёнатчи, жиноятчи ўз ишини қилиб бўлиб, қанчалик яширинишга, изини йўқотишга ҳаракат қилмасин, ахири бир кун қўлга тушади)”, дейилмоқчи.

ИПАК ЙЎҒИДА – БЎЗ ҚИММАТ, ЙИГИТ ЙЎҒИДА – ЧОЛ ҚИММАТ

Уруш пайтида ҳамма йигитлар жангга кетиб, бу ёқдаги ишлар ҳолдан тойган, меҳнатга яроқсиз бўлиб қолган кексалар зиммасига тушиб, уларнинг кадр-қимматлари ортади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Яхши нарса йўғида ёмонроқ нарсанинг ҳам қадри ортиб, топилиши қийин бўлиб қолади”, дейилмоқчи.

ИПНИ УЗУН ҚЎЙ, ҚИМИРЛАШИНИ КЎР

Вар.: “Узун арқон – кенг тузоқ”. Булар йилқичиларнинг қочқир отни тутиш тажрибасини мисолга олиб тузилган. Қочқир от сира ҳам тутқич бермайди, агар бирор кимса яқинига йўлағудек бўлса, қирдан-қирга қочади. Бундай отларни “Ертузоқ” ёрдамида тутадилар. “Ертузоқ” шундай бўлади: арқоннинг учини чумоқлаб (яъни, 2 ҳалқа, 3 ҳалқа, 4 ҳалқа қилиб), ерга узун қилиб ташлаб қўядилар-да, нариги учидан ушлаб, яшириниб ётадилар. Атрофида ҳеч кимни кўрмаган қочқир от бамайлихотир ўтлаб юраверади. Унинг оёғи ҳалиги ҳалқанинг ичига кирди дегунча, арқонни бирдан тортадилар. Шундай қилиб, от тузоққа илинади. Мазкур мақолларни мажозан: “Душмани, жиноятчини қулга киритмоқчи бўлсанг, ҳийла билан иш кўр, у қўйган тузоғингни сезмасин”, деган маънода қўллайдилар.

ИПНИ ҲАР ҚАНЧА БЎЯГАН БИЛАН ИПАК БЎЛМАС

“Зотида ёмон бўлган нарсани минг уринган билан яхши қилиб бўлмайди”, дейилмоқчи.

ИПОР ИСИНИ ЯШИРИБ БЎЛМАС

Вар.: “Ипор иси сандикдан кетмас”. Ипор – қора тусли ва хуш исли нарса. Уни “мушк”, “мушки анбар” деб ҳам атардилар. Ипор ниҳоятда хушбўй бўлганлигидан, уни сандиққа солиб қўядилар, ҳиди кийимларга уриб қоларди. Мазкур мақолларни мажозан: “Кишининг қилган яхшиликлари, ҳайрли ишлари, айтиб қолдирган ибратли сўзлари ҳеч қачон ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмайди. Чунки, яхшилиқнинг табиати

– абадийликдан иборатдир”, дейилмоқчи Мирзо Улуғбекнинг илм-фан тараққиёти йўлида қилган буюк ишлари ва уни тарих саҳифасида ўчириб юборишга уринган қора кучларнинг хатти-ҳаракатлари зое кетганлиги – мазкур фикрнинг ёрқин мисоли бўла олади.

*Чун масал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ не суд,
“Мушк исин ёшурма бўлмас”, бу масал машҳур эрур.*

(Навоний)

ИРИМЧИ ИРИМ ЭТАР, ИРИМИ ҚИРИН КЕТАР

Вар.: “Сувнинг ирини ёмон, Қарининг ирими ёмон”; “Аллон ҳўжа ирим этди, Ирими қирин кетди”. (ирин – лаб. Мақолда: “Сувнинг ирини ёмон” деганда “Сувнинг лаби (бўйи, ёқаси, қирғоғи) ёмон (хавфли)”, дейилмоқчи. Қирин кетмоқ – “беҳуда, зое кетмоқ”, деган маънода). Халқимиз дунёқараши ва амалиётининг кўп асрлик тарихи давомида турли хил эътиқодий тушунчалар, тасаввурлар, диний расм-русмлар, маросимлар, урф-одатлар, ирим-сиримлар (гарчи булар халқнинг дунёқараши ва амалиётини бутунлай қамраб олмаган бўлса-да) бирмунча салмоқли ўринни эгаллаб келган. Бу ўринда шунини алоҳида уқтириш лозимки, халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари бундай асоссиз тушунчаларга ишонмаганлар, ўз амалиётларида турли ирим-сиримларни қилмаганлар. Эътиқодий тушунчаларга ишонган, ирим-сирим ва расм-русм қиладиган кишилар ҳамда фойдасиз ташвиқотлар олиб борадиган, бемаъни хатти-ҳаракатлар қиладиган ва шунинг орқасида текинхўрлик, алдам-қалдамлик билан кун кечирадиган хурофотчилар, фолбинлар, иримчилар, таъбирчилар, азайимхонлар, кинначилар ва ҳ.к. устидан кулганлар, ҳатто бу ҳақда мақоллар тўқиганлар. Юқорида келтирилган мақоллар – ана шулар жумласидандир.

ИРМОҚНИНГ ҚУВВАТИ – МАНБАИДА

“Ҳар қандай нарсанинг қуввати, ютуғи, афзаллиги – унинг асосий таянчига, моддий ё маънавий жиҳатдан озиқ олиб турадиган манбаига (масалан, фарзандларнинг маълумотли-маданиятли, ишбилармон, уддабурон, обрў-эътиборли бўлиб юриши – ота-оналарининг, жамиятнинг берган таълим-тарбиясига) бевосита боғлиқдир”, дейилмоқчи.

ИСИНМАДИМ ОЛОВИНГА, КҶР БҶЛДИМ ТУТУНИНГА

Киши бировга бир нима умидида борса, сўраса, у одам бермаса, “бир тўққиз” гап қилса, “Ўзинг топа олмадингми?”, “Ундай қилсанг бўлмасмиди, бундай қилсанг бўлмасмиди?!” “Бу кунингдан – ўлганинг яхши!” ва ҳ.к. деб, кишилар ўртасида изза қилса ёхуд беришни ваъда қилиб, шунинг эвазига “бурнини ерга ишқалаб” ишлатса-ю, арзимаган нарсани қўлига тутқазса, ҳалиги сўраб борган одам келганига, сўраганига минг пушаймонлар қилиб, “берадиган фойдангдан келтирган зиёнинг кўп бўлди-ку!” деган маънода аччиқ киноя тарзида юқоридаги мақолни айтади.

ИСИРИҚДАН ЖИН ҚОЧАР, ЮДУРУҚДАН – ЖИННИ

(юдуруқ – муштум). Вар.: “Исириқ исман дейдилар, Сизу бизга дейдилар, Эшиқдан келган балога, Қалқон исириқ дейдилар” (исириқ солганда шундай дер эдилар). Ўтмишда “жин” деганда жуда кичик, ҳатто кўзга кўринмайдиган нарсаларни (эҳтимол, турли касалликларни келтириб чиқарувчи, ҳозирги тушунчामиздаги микроблар ва бактерияларни) назарда тутганлар. “Жиндек”, “Жин кўча”, “Жин чирок” ва ҳ.к. сўзлари ҳам шундан келиб чиққан. Этнограф Г.П.Снесаревнинг ёзишича: “Одатда “жин” деганда, худди чивинга ўхшаб, ўзига ёқадиган ерларда гала-гала бўлиб, ғужғон ўйновчи қандайдир жуда кичик ҳажмдаги нарсаларни тасаввур этадилар”. Биолог олимларда Қ.Ҳожиматов ва Ў.Пратов “Муқаддас” ўсимликлар борми?” деган китобларида бу хусусда шундай ёзадилар: “Исириқ – 40–60 сантиметргача буй чўзиб ўсадиган кўп йиллик ўсимлик. Ўзбекистоннинг чўл ва адир зоналарида жуда кенг тарқалган... Халқ табобатида исириқдан тайёрланган суюқлик билан қичима, бод ва тери касалликлари даволанган... Исириқнинг фойдали хусусиятларини билмаган кишилар унга илоҳий тус берганлар. Чунончи, уларнинг айтишича, уйда исириқ тутатилса, у барча жин ва алвастиларни ҳайдаб чиқарар ва инсоннинг минг бир дардига даво бўлар эмиш. Шу сабабли исириқ болаларга қизамиқ чиққанда, янги фарзанд кўрилганда ва баъзан ўғил тўйи, мавлуд каби маросимларда, кўчирик қилишида тутатилган. Бундан ташқари исириқ кўзтикан билан биргаликда шахсий уйларга ва экин экилган майдонларга уларни “кўздан” сақлаш учун осиб қўйилар, кинна солишда кулга қўшиб

ишлатилган. Ваҳоланки, исирикда ҳеч қандай илоҳий сир йўқ. Ундаги ҳамма сир шундаки, у ёндирилганда исирикдан ажраладиган тутун дезинфекция қилиш хусусиятига эга. Чиндан ҳам исирик тутунни ҳавони турлича зарарли микроблардан тозалайди ва ўзига хос ёқимли иси билан қўланса ҳидларни йўқотади”.

ИСКАНДАР ХҲҲЖА, БУЛТУРГИ ЖҲҲЖА, БОЛА ОЧАДИ, ТАШЛАБ ҚОЧАДИ

Оила, бола-чақаси билан иши бўлмай, нуқул кўча-кўйда ўз маишатини кўзлаб юрадиган ёхуд бола-чақасини ташлаб, хотин кўйиб, фарзандларини тирик етим қолдириб, бошқа хотиннинг кетидан кетадиган бевафо одамга нисбатан аччиқ киноя тарзида шундай дейдилар.

ИСКАРТДАН ОРТИҚ ГАПИРГАН – ЎЛАДИ

(искарт – мўлжал, меъёр, чама). Бу мақол пойафзал тикувчи косиблар доирасидан чиққан. Улар бир ҳафтада бир-икки искартдан иш чиқазардилар. Ҳар қайси косибнинг ўз искарти бўларди: баъзисиники – 10 жуфт этик, махси ё кавш, баъзисиники – 7, 8, 9 жуфт ва ш.к. Косиб шуни ўзига “бир искарт” деб мўлжал қилиб оларди-да, ҳафта давомида шу мўлжалидаги ишни бажариш учун астойдил ҳаракат қиларди. Агар искартнинг ҳажмини қаттароқ қилиб белгилаган бўлса, уни бажараман деб кеча-кундуз тинмай ишлаб, ўзини-ўзи қаттиқ қийнаб қўярди. Мазкур мақол билан мажозан: “Қатта гапирма, бировга бир ишни ўз ҳол-қудратингга, имкониятингга қараб ваъда қил, токи кейин ўзингни-ўзинг қийнаб қўядиган, бажара олмай субутсиз бўлиб қоладиган бўлма”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ИСО ҲАМ ЎЗ ЙЎЛИГА, МУСО ҲАМ ЎЗ ЙЎЛИГА

Исо – христианлар пайғамбари; Мусо – яҳудийлар пайғамбари. Ҳар иккисининг тутган йўли ўзига хос бўлган, бир-бирдан фарқ қилган ва ҳар иккиси ҳам ўз йўлини тўғри деб билган. Мазкур мақол билан мажозан: “Бировнинг шахсий ҳиссиётига тегма, “сеники нотўғри, меники тўғри” деб баҳслашма, барибир фойдаси йўқ. Чунки, ҳар кимнинг ўз тутган йўли, ҳаётга қарашлари ўзига тўғри бўлиб туюлади”, дейилмоқчи.

ИССИҚ ЖОН ИСИТМАСИЗ БЎЛМАС

Бирор касалга чалинган одамга: “Кўп ташвиш тортаверманг, тез орада тузалиб кетасиз. Иссиқ жон бўлгандан кейин кишига баъзан шунақа дард ҳам дориб туради-да”, деган маънода тасалли берганларида шундай дейдилар.

ИССИҚ – СУЯК СИНДИРМАС, СОВУҚ – ЖОННИ ТИНДИРМАС

Мазмуни: “Ҳаво ҳар қанча иссиқ бўлса ҳам суюкни синдирмайди, яъни кишига кўпда зарар қилмайди. Аммо, совуқ кишининг жон-жонидан ўтиб кетади”, дейилмоқчи. Вар.: “Очликка чидаб бўлади, Сувуқка чидаб бўлмайди”; “Ёз совуғи ёндан ўтар, Қиш совуғи тандан ўтар”; “Эрта бахорнинг совуғи ёндан ўтар, Эрта кузнинг совуғи жондан ўтар”; “Кузги совуқдан кун бўйи қоч!” (Одатда куз фаслида киши энгил-елпи кийим билан юради. Бу фаслда баъзан бирдан салқин тушиб, муздек шамол келиб, кун совиб кетади. Натижада киши шамоллаши, касал бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам мақолда ҳали организм совуққа мослашмаган шундай бир пайтда киши ўзини ниҳоятда эҳтиёт қилиши зрурлиги ўқтирилган); “Эртанги совуққа учрасанг учра, кечки совуққа учрама” (Чунки, эрталабки совуқ кун чиқа боргани сайин тобора юмшайверади, кечки совуқ эса кун бота боргани сайин тобора кучаяверади); “Қора совуқ – қордан ёмон” (қора совуқ – ҳаво очилиб турганда бўладиган аччиқ изғирин, қуруқ аёз); “Қуруқ аёз – тилсиз ёв”; “Қишнинг совуғида тўнтандан – Ёзнинг иссиғида ўлган яхши”; “Ёлқитса ҳам – ёғ яхши, Ёндирса ҳам ёз яхши” (ёлқитмоқ – кўнгилга урмоқ, меъдага тегмоқ); “Ёвга чикқан жон – ўлмас”.

ИТ АРАЗЛАЙДИ – ЭГАСИ БИЛМАЙДИ

Баъзи одам биров билан дўст бўлиб юради-да, тасодифан ўз ичидан ундан хафа бўлиб, аразлаб, кўришмай, гаплашмай кетади. Дўстига бунинг сабабини ҳам айтмайди. Шундай пайтда унга нисбатан истехзо билан юқоридаги мақолни қўллайдилар.

ИТ АЧЧИҒИНИ ТУРНАДАН ОЛАДИ, БИТ АЧЧИҒИНИ БУРГАДАН ОЛАДИ

Бу мақолда ов ити назарда тутилган. Ўрдак, ғоз ва бошқа паррандалар бир кўтарилишдаёқ учиб кетадилар. Турна ва лайлақлар эса бирданига уча олмайди, олдин ўн беш-ийгирма қадам ҳаққалаб бориб, кейин учиб кетади. Мақолнинг

биринчи кисмида: “Ов ити у қушни тутолмай, бу қушни тутолмай, бекорга овора бўлса, аламини ҳали учиб кетишга улгуролмай қолган турнадан бориб олади”, дейилмоқчи. Мажозан: “Бирор максадига эриша олмай хуноб бўлган ёхуд бировдан дакки еган, кўпчилик ўртасида қизариб, шармандаси чиққан баъзи одам аламини ўша одамларнинг ўзидан олишга кўрқади ё қурби етмайди-да, бутунлай бу ишга алоқаси бўлмаган, бегуноҳ (ўз кучи етадиган, ўзидан ожиз) одамдан ёники уйига келиб, хотин, бола-чақасидан олади”, дейилмоқчи. Вар.: “Алининг аламини Валидан олибди”; “Исонинг аламини Мусодан олибди”; “Ошнинг аламини мошдан олибди”.

ИТ БИЛАН БЎРИ – ТУҒМА ДУШМАН

Ёшлигида бирор нарсадан хафа бўлиб, аразлашиб қолган икки одам то қариб-қартайгунича ҳам бир-бирига қаттиқ кек сақлаб, гаплашмай, зимдан бир-бирининг пайини киркиб, “ёмокда-ичмоқда” бўлиб юрса, уларга қарата юқоридаги мақолни айтадилар.

ИТ БИЛАН ОВЧИ – ОВДА ЎРТОҚ

Мажозан: “Овчи бўлса-ю ит бўлмаса, ит бўлса-ю овчи бўлмаса, ов бароридан келмагани каби, хиёнатчи, жиноятчининг ёнида итга ўхшаган югурдаги, яловкаси бўлмаса, кўзлаган максадига етишиши қийин. Шунинг учун улар бир ишни қилишда бир-бирлари билан топишиб, битишиб, шерик бўлиб оладилар”, дейилмоқчи.

ИТ БУРГАСИЗ БЎЛМАС, ЮРТ ЭРКАСИЗ БЎЛМАС

Эрка, тантик одамларга нисбатан киноя тарзида шундай дейдилар.

ИТ ВОВУЛЛАБ ҚАРИЙДИ

Вар.: “Ит қариса, ётган жойидан хурийди”; “Бир ит кўриб хурийди, Бир ит кўрмай хурийди”; “Ит тушида ҳам ақиллайди”. Бу мақолларни дилозор, ҳар кимни бўлар-бўлмасга сўкиб, ҳақорат қиладиган, ҳатто қариганида ҳам бу ит феълени кўймаган ярамас, шаллақи, озги коски одамларга нисбатан нафратланиб айтадилар.

ИТ ГАДОЙ БИЛАН ЧИҚИШМАЙДИ

Бу билан мажозан: “Қизғанчик, бахил одам бир нима сўраб келадиган одамни ёқтирмайди, бундай одамларни асло чиқиштирмайди”, дейилмоқчи.

ИТ ГАДОЙДАН КЎРҚАДИ, ГАДОЙ – ИТДАН

Баъзан шундай ҳолатлар ҳам бўладики, бир одам қандайдир сабабга кўра бир одамдан кўрқади, уни кўриб қолса, ўзини олиб қочишга, унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилади. У одам ҳам қандайдир сабабга кўра бу одамдан кўрқади-да, унга рўпара келишга ботинолмайди. Юқоридаги мақолни онда-сонда учраб турадиган шундай ҳолга қарата айтадилар.

ИТ ДЕСА – ҚУЙРУҒИ ЙЎҚ, СИГИР ДЕСА – МУГУЗИ ЙЎҚ

Баъзи одам бўладики, кўринишдан туппа-гузук, тартиб-интизомли, одобли кишидай туюлади-ю, аммо ёмон, хира, шилқим, урағон, сўқағон одамнинг ишини қилади. Бундан таажжубланган одамлар: “Ёмон деса – ёмонга ўхшамайди, яхши деса – яхшига ўхшамайди”, деган маънода юқоридаги мақолни айтадилар.

ИТ ЕГАНИНИ ҚУСАДИ

Бу мақолни: “Ёмон одам қилган ёмонлигига яраша жазосини тортади”, деган маънода кўллайдилар.

ИТ: “ЁЗГА ЧИҚСАМ, СУЯҚДАН САРОЙ СОЛАМАН”, ДЕР

Ушбу мақол “Ишёқмас, дангаса ёзда (умуман, қулай имконият бор бўлган ғанимат кунларда) “қўлини совуқ сувга урмай”, қиш ғамини емай, тирикчилиги учун керакли бўлган нарсаларни жамғармай, ялқовланиб юради-да, қиш-қировли кунларда тирикчиликдан қийналиб, жон-жонидан ўтиб кетганда: “Энди ёзга чиқсам ана ундай қиламан, мана бундай қиламан”, деб кўнглига тугиб қўяди ё атрофдагиларга шундай деб қуруқланади. Лекин, ёз чиққач, қишда кўрган қийинчиликларини унутиб, яна ялқовланиб юраверади”, деган маънода кўлланилади. Вар.: “Қурвақа: “Ёзга чиқсам, оқ уй, ола боргоҳ соламан”, дер” (боргоҳ – сарой, қаср); “Бақа: “Бошим омон бўлса, дарёда сузаман”, дер”: “Эшак: “Бошим омон бўлса, денгиздан сув ичаман”, дер”; “Хўкиз: “Кўкламга чиқсам, кўкат ейман”, дер”.

ИТ ИТ БИЛАН ҚУДА БЎЛСА, ЎРТАГА СУЯК ҚЎЯДИ

Бу билан: “Пасткаш одам ҳаммавақт ва ҳамма ерда пасткашлигини қилади, ҳатто азиз меҳмонини ҳам дурустроқ сийламайди”.

дейилмоқчи. “Ит билан куда бўлгунча, Мушук билан кудағай бўл”, деган мақол ҳам бор (кудағай – хотин куда).

ИТ ИТ БОЛАСИНИ ТИШЛАМАЙДИ

Аксарият итнинг феъли шундайки, бегона одамларга, ҳайвонларга вовуллагани, ҳамла қилгани ҳолда бегона итнинг боласини тишламайди, унга ёмонлик қилмайди, аксинча ҳар хил қилиқлар қилиб, уни овутади, эркалатади. Мазкур мақолни ўзидан кичик, ожиз одамни, ёш болани урган, сўккан, асафа қилган дилозор, бадфеъл одамга қарата: “Итки шундай қилади, наннки сен инсон бўла туриб, бировнинг боласини, ўзингдан кучсиз одамни урасан, сўкасан, озор берасан?!” деган маънода айтадилар. “Ит итнинг қўйруғин босмас”, деган мақол ҳам борки, буни ҳам юқоридаги маънода қўллайдилар.

ИТ ИТГА БУЮРАДИ, ИТ – ҚУЙРУҒИГА

Бу билан: “Ишёқмасга бирор ишни буюргудай бўлсанг, ўзи қилишга эриниб, сен буюрган ишни ўзидан кичикка (масалан, акаси укасига, каттароқ ёшдаги дангаса ўзидан кичикроқ ёшдаги одамга) буюради”, дейилмоқчи. Ишёқмас, дангасаларга қарата ачиқ киноа тарзида айтилади. Вар.: “Иш буюрдиган Алитозга, Алитоз қўйди ёзга”; “Ишонмагин Алитозга, Алитоз кўяр ёзга”; “Эринчоққа иш буюрсанг, энсаси қотар” (энса – икки куракнинг ўрталиғи бўлиб, шу жойи қотган киши қеришади, афтини буруштиради, ғижинади. “Энсаси қотади” ибораси “айтган гапинг ёқмай, афтини бужмайтиради”, деган маънодадир); “Ишёқмасга иш буюрсанг, отангдан яхши насиҳат қилади”; “Ишёқмасга иш буюрсанг, ўзингга ақл ўргатар”; “Ишёқмасга ўргатма, гапинг бекор кетади”.

ИТ ИТДАН СУЯК ҚАРЗДОР

“Итнинг суюқдан бўлак нимаси ҳам бор, бир-биридан қарздор бўлса, фақат суюқ қарз бўлиши мумкин. Шунингдек, бировга бир нима бермайдиган, бирон-бир ёруғлик чиқмайдиган одамнинг ўзгаларга ўтказиб қўйган ери йўқ. Кези келиб унинг бирор нарсасига эҳтиёжи тушиб қолса, бошқалар ҳам унга ҳеч нимани раво кўрмайдилар”, дейилмоқчи.

ИТ ИТЛИГИНИ ҚИЛМАЙ ҚЎЙМАЙДИ

“Ёмон одам ҳар қаерда ҳам ёмонлигини қилмай қўймайди”, деган маънода қўлланади. Вар.: “Ит

итлигини қилади”; “Ит итлигини этади, Тўн-этагинг йиртади”; “Ит итлигини қилмаса, боши оғрийди” (“Ёмон одам агар бирор кун ёмонлик қилмаса, бировга озор бериш одати хумор қилиб, урагон қўли, сўкагон тили кичиб қолади”, дейилмоқчи); “Ит хуримаса, боши оғрийди”; “Ит итлигини қилмаса, “ит” оти курсин!” (Ёмонлигини ҳеч қаерда қўймайдиган одамга нисбатан кесатик тарзида шундай дейдилар).

ИТ, ИТНИНГ ЎРТОҒИ – БИТ

Ит бошқа ҳайвонларга нисбатан кўпроқ битлайди. Доим оёғи билан баданини қашигани-қашиган. Итга битдан бўлак эрмак, ўртоқ йўқ. Итнинг шу ҳолати мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан: “Ёмон одам ўзига ўхшаган ёмон одамлар билан ўртоқ бўлади, ўшалар билан бирга юради, ўшалар билан ҳамкорликда бир ёмонлигига ўн кўшади”, дейилмоқчи. Вар.: “Итнинг ўртоғи – ит”; “Итнинг топгани – бит”; “Сув пастга оқар, паст пастга боқар (паст – бу ерда “пасткаш одам” маъносига келтирилган); “Сув пастни топар, Нас насни топар” (Нас – асли “наҳс” бўлиб, “ифлос, ярамас одам” деган маънодадир); “Аҳмоқ аҳмоқни топар”.

ИТ ЙИҒИНИ – ТЎП БЎЛМАС

Тўп – бир-бирига қўшни бўлган бир неча овул бошлиқларининг, оқсоқолларининг йиғини. Вақти-вақти билан чакирилиб турадиган бундай йиғинда кишилар ўртасидаги жанжалли масалалар ҳал этилар, айбдорлар жазоланар, улардан жарима ундирилар эди. Мазкур мақола “тўп” деганда “яхшилиқ, одиллик, хайрлик” назарда тутилган ҳамда: “Ёмон одамлар бир ерга йиғилсалар, улар ўртасида иноқ-иттифоклик, ўзаро келишув бўлмайди, аксинча уруш-жанжал чиқади”, димоқчи бўлинган. Шунга монанд “Ит йиғини бирикмас” деган мақол ҳам бор.

ИТ КИЙИККА РАҲМ ҚИЛСА, МУШУК ЖЎЖАГА РАҲМ ҚИЛАРМИШ

Бу мақол халқнинг қўйидаги насрий масалидан келиб чиққан: “Ит мушукка айтган эмиш: “Сен – энг раҳмсизлардансан. Бечора мурғак жўжалар сенинг дастингдан бундоқ очик ҳавога чиқиб, бироз сайр ҳам қилолмайдилар”. “Ие, ҳали биз бераҳмлардан бўлиб қолдикми?! Ўзинг-чи, ўзинг? Агар сен кийикларга раҳм қилганингда эди, мен ҳам жўжаларга раҳм қилардим”, деган эмиш мушук”. Хиёнатчи, жиноятчиларнинг сирри фош бўлиб, қўлга тушиб қолганларида, ҳар

қайсилари ўзларини оқлашга уринсалар, ўз айбларини кичик қилиб кўрсатиб, айбнинг каттасини шерикларининг бўйнига қўйишга ҳаракат қилсалар, одамлар “буларнинг ҳаммаси ҳам бир-бирдан баттар” деган маънода юқоридаги мақолни айтадилар.

ИТ КЎЗИ ТУТУН БИЛМАС

Вар.: “Ит кўзи тутун кўрмас, Кўрса ҳам бутун кўрмас”. Айтишларича, тутун итнинг кўзига таъсир қилмас эмиш, ёшлантирмас ҳам эмиш. Масжур мақоллар билан мажозан: “Бети қалин, ориятсиз, сурбет одам кишилар тарафидан ўз шаънига ҳар қанча аччиқ-тиззиқ гаплар, лаънатловчи сўзлар, айбномалар айтилса ҳам – эламайди, пинагини ҳам бузмайди, без бўлиб тураверади”, дейилмоқчи.

ИТ ОЙДИНДА ЎЙНАШАР

Вар.: “Ит туни билан сакиллаб, кун чиққанда ухлайди”. Бу мақолларни ўзига ўхшаган аҳмоқларни топиб олиб, туни билан санғиб юриб, бўлмагур ишлар билан шуғулланиб, кўча-кўйда шовкин солиб, уришиб-сўкишиб ё бемаъни гаплардан беъмани кулгилар чиқариб, кишиларга уйку бермайдиган ва ҳамма туриб иш-ишига кетганда, кун тиккага чиққанда ҳам ғафлат уйқусида ётувчи аҳмоқларга нисбатан қўллайдилар.

ИТ ОТАСINI ТАНИМАС

“Итнинг отаси йўқ” деб ҳам айтадилар. Бунга сабаб шуки, ит отасининг тайини бўлмайди. Уни онаси туғади, онаси бирга олиб юриб катта қилади. Шунинг учун у отасини мутлақо танимагани ҳолда онасини яхши танийди ва онасинигина билади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Юқоридаги мақолни бойликка эга бўлган ё бирор мансабга минган, шу туфайли кўзини шира босиб, шишиниб, кеккайиб, мағруриятга берилиб, бошқалар тугул ҳатто отасини ҳам танимай, менсимай, иззат-ҳурмат қилмай қўйган ноқобил фарзандларга қарата каттиқ киноя тарзида айтадилар. Вар.: “Итнинг эгаси йўқ, Қозоннинг чегаси йўқ” (Чинни идишларни синса, дарз кетса, чегалайдилар, аммо қозонни ҳеч қачон чегаламайдилар, синса ё дарз кетса, ташлаб юборадилар); “Ит эгасини танимайди, Мушук – бекасини”; “Эшак эгасини танимас, Пишак – бекасини” (баъзи шеваларда мушукни “пишак” дейдилар).

ИТ ПОХОЛ УСТИДА ЁТИБ, ЕМАГАЙ, ЕДИРМАГАЙ

Маълумки, ит похол емайди. Аммо, похол устида ётган бўлса-ю, похолни ейман деб келаётган ҳайвонларни яқинига ҳам йўлатмайди, ириллаб, итлигини қилади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан ўзига керак бўлган нарса у ёқда турсин, керак бўлмаган нарсани ҳам бировдан қизганадиган бахил одамларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: “Ўзи емас – итга бермас”; “Ўзи емас – кишига бермас”; “Бировга берсам – эссиз ошим, бировга бермасам – сасир ошим”.

ИТ ТАЛАШМАЙ ИШИ БИТМАС

Одатда итлар бир-бирларига дуч келганларида аввалига хўп ириллашиб-хириллашиб, талашиб-тортишиб, кейин жимиб, битишиб, бир-бирлари билан ёнма-ён юриб кетадилар. Шунингдек, баъзи нокаста одамлар шерикчиликда бир иш қилмоқчи бўлсалар, ўзаро келишолмай, жанжал-сурон кўтариб, уришиб-сўкишиб юрадилар-да, кейин-кейин бир-бирларини тушунган бўлиб, битишиб, тинчийдилар. Шундай одамларга қарата: “Буларга теккан касалнинг ўзи шунақа: ҳеч бир ишни уруш-жанжалсиз қилишмайди”, деган маънода юқоридаги мақолни айтадилар.

ИТ ТЕЗАГИ ЭМГА ДОРИ БЎЛСА, ДАРЁНИНГ ЎРТАСИГА ЎТИРАДИ

Бу мақолни мажозан: “Бир одамга арзимаган бир нарса жуда зарур бўлиб қолса-ю, у нарса бахил одамнинг қўлида бўлса, сўраб келган кишига бермайди, оёғини тираб олади, нархини оширади, “эрта келинг, индин келинг” деб, галга солади”, деган маънода қўллайдилар.

ИТ ТИШИ ЎТМАСА ҲАМ, ГАДОЙНИНГ ТАЁҒИНИ ТИШЛАЙДИ

Бунда ҳам итнинг ярамас феълларидан бири кўрсатилган: у ҳар қандай одамга ҳам бир ириллаб қўяди ё қопади. Шунга ўхшаш, баъзи одам ҳар кимга сабадан-бесабаб озор берувчи, аччиқ-сассиқ гаплар билан “қопиб” олувчи, бўлар-бўлмасга жанжал чиқарувчи, ўзининг кучи етмайдиган одамга ҳам чираниб, мушт кўтариб, зўравонлик қилувчи бўлади. Юқоридаги мақолни шундай одамларга қарата айтадилар.

Тиш билан мунглуб кўнгулдин муддаий чекди ўқин, Рост: “Ит англишки, соилнинг асосин тишлагай.
(Навоий)

(соил – тиланчи, гадой).

ИТ ТУМШУҒИГА СУВ ЕТГАНДА СУЗА БОШЛАЙДИ

Бу мақол мажозан: “Ишѐкмас, дангаса олдиниға ҳеч нарсаға парво қилмай, ишламай, тирикчилик ғамини емай, ялло қилиб юради-да, кейин ҳаётда қийналиб, бирор фалокат-халокатға йўлиқиши муқаррар бўли қолгани тақдирдағина, мажбур бўлиб, “ўлганининг кунидан” ҳаракат қила бошлайди”, деган маънода айтилади.

ИТ ТУМШУҒИНИ ТИҚҚАНИ БИЛАН – ДАРЁ СУВИ ҲАРОМ БЎЛМАС

Итни нопок, ит теккан нарсани эса ҳаром, макруҳ деб ҳисоблайдилар. Мазкур мақолни мажозан: “Тухмат, ғийбат, фисқ-фасод, ҳақорат билан пок, софдил, яхши хулқи ва яхши ишлари билан кўпчилик ўртасида обрў-этибор қозонган одамнинг номини булғаб бўлмайди, унга қарши қилинган ёмонлик тез орада маълум бўлиб, чипнакка чиқиб кетади”, деган маънода қўллайдилар.

ИТ ТУМШУҒИНИ ТИҚҚАН ЕРГА СУВ ИЧГАЛИ ШЕР КЕЛМАС

Вар.: “Ит искаган сувни йўлбарс ичмас”; “Ит сарқитин йўлбарс емас”; “Тулки сарқитин шер тогмас”; “Итдан қолганни мушук емас”; “Эшак билан бир турса, бедов тулпор ўтламас”. Бу мақолларни: “Мард, ботир, саҳий одам номард, кўрқок, баҳил, зикна одам билан дўст ҳам тутинмайди, ҳамтовоқ ҳам бўлмайди, бундай одамнинг юрган йўлидан ҳам юрмайди, ундан жирканади, ҳазар қилади, нафратланади”, деган маънода қўллайдилар.

ИТ ХЎРА БЎЛСА – ЎҒРИГА ЭШИК ОЧИҚ

Уйни кўриқлаш учун эшик олдиға боғлаб қўйилган ит хўра, очкўз, баднафс бўлса, келган ўғри унга егулик бир нима ташлаб, овора қилиб қўяди-да, ўзи бемалол уйға кириб, оладиганини олиб, чиқиб кетади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Шаҳар дарвозасини кўриқлаш учун қўйилган дарвозабон (ѐки бирор жойнинг қоровули) порахўр, сотқин бўлса, ѐв шаҳарни осонликча қўлга киритиб олади (ѐки ўғри, хиёнаткор арзиманган нарсани сарфлаб, ўз ниятиға осонгина эришади). Шунинг учун дарвозабон ва қоровуликка тўғри, ҳалол, содик одамларни тайинлаш керак”, дейилмоқчи. Юқоридаги мақолға мазмунан яқин бўлган: “Итнинг аҳмоғи кундузи хуради”, деган мақол

ҳам борки, бу билан: “Аҳмоқ ит кундузи, яъни эғаси ва бошқа одамлар уйғоқ бўлган, ҳуриб, хавф-хатардан огоҳлантиришнинг ҳожати ҳам бўлмаган пайтда ҳурийди-да, кечаси, ҳамма ухлаб ѐтган пайтда жим етади, ўғри-ўтрукдан огоҳлантирмайди”, деган маънода ялқов, анқов, овсар дарвозабонлар, қоровуллар, соқчилардан нафратланганлар.

ИТ ЧОПДИ ДЕБ, БИТ ЧОПДИ

Бировға кўр-кўрона етишишға, жисмоний, ақлий, молиявий ва ҳ.к. томондан курби етса-етмаса бировнинг қилганини (масалан, иморат қуриш, катта тўй ѐ зиѐфат қилиш, қимматбаҳо тақинчоқлар тақшиш, кўркам кийимлар кийиш ва ш.к.) қилиш учун “ўлиб-тирилиб” ҳаракат қилувчи одамлар устидан истеҳзо билан кулганларида шундай дейдилар. Вар.: “Олақарғанинг юришини қиламан деб, читтақкинг бути керилибди”.

ИТ ЧЎПОННИНГ ҚЎЛДОШИ, ЁЛҒИЗЛИК-ДА ЙЎЛДОШИ

Яхши ит (айниқса чўпонлар ва овчилар ити) эғасиға содик вафодор бўлади. “Ит – эғаси учун, Қуш – томоғи учун” деган мақол бу фикрни қувватлайди. Ов ити сайдни олғач, ўзи эғасиға келтириб беради. Бу – унинг содиклиги аломати. Ов қуши эса сайдни “ўзим ейман” деган ниятда олади. Агар овчи тезда бориб унинг чанғалидан сайдни олмаса, қушнинг ўзи еб қўйиши мумкин. Шунинг учун қушни оч қўйиб, овға олиб чиқадилар, “ўз нафси учун ўзи яхшироқ ҳаракат қилсин” деб. Агар тўқ бўлса, кўп-да овға ҳуши бўлмайди. Бу – юқоридаги мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маънода эса бир одамға ѐ кўпчиликка, эл-юртға холис, беминнат хизмат қилувчи содик, вафодор кишиларға ҳамда ўз манфаати учунгина, мажбур бўлганида, истар-истамас, зўрма-зўраки хизмат қилувчи бевафо кишиларға нисбатан қўллайдилар.

ИТ ЭҒАСИГА СУЯНИБ ҲУРИЙДИ

Бу мақол бировға (жисмоний, моддий жиҳатдан бақувват бўлган ѐхуд юқори мартабадаги яқин одамиға) суяниб, орқа қилиб, кучи етса-етмаса, ўзгаларға чиранувчи, зўравонлик қилувчи, катта-катта гапирувчи, керилувчи одамға нисбатан киноя тарзида қўлланади. Вар.: “Ит эғаси билан кучли”; “Ит ўз уясида зўр”; “Ит ўз уйида ботир”; “Чумчуқ ўз уясида хўжайин”; “Ит уясида ўзини йўлбарс санайди”; “Чумчуқ ўз уясида ўзини қарчиғай санайди” (қарчиғай – ов қуши); “Хўроз ўз катағида

ўзини хон санайди”; “Хўроз ўз ўтлоғида – Мирзо”; “Куйкунак ўз ерида ҳам ғоз олар, ҳам – ўрдак” (куйкунак – майда хашаротларнигина тутиб ея оладиган кичкина қуш); “Эғалик итнинг қуйруғи – гажак” (“Эғасига орқа қилиб, қуйруғини, яъни думини гажак қилиб, қуруқланиб, ўзини кўркмас, ботир қилиб кўрсатиб юради”, дейилмоқчи); “Ит хўжасиникида думини гажак қилади”; “Уйи яқин итнинг қуйруғи – қайқи” (қайқи – қайрилган, гажак); “Ёт итнинг қуйруғи қисик”; “Овули яқин ит қашқирдан кўркмас”; “Бойлоқ ит – ҳурағон, Бойлоқ хўкиз – сузағон”; “Эшак кетига чираниб ханграйди”.

ИТ ЭҒАСИГА ХУРИМАС

Одатда ит хонадонга келган ҳар қандай бегона одамга ҳам ҳурийди, агар боғлаб қўйилган бўлса, арқонни ё занжирни узгудек бўлиб унга ташланади, аммо хонадон эгаларига қараб ҳеч қачон ҳуримайди. Мазкур мақолни мажозан: “Ит ҳам эғасига қараб хурмайди. Сен шу итчалик ҳам эмасмисан?!” деган маънода ота-онасига қаттиқ-қурум гапирган, уларнинг дилини оғритган ноқобил фарзандга, устозини ранжитган шоғирда ва ш.к. нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ИТ ЭТГА ЎРГАНСА, УМРИ БОЙЛОВДА ЎТАДИ

Хонадонда эркин юрган ит агар бирор ерга қўйиб қўйилган гўштни тортиб кетса, уни бойловда сақлайдилар. Мазкур мақол билан мажозан: “Порахўр, юлғич, олғир, еб тўймас одамни жамоа ўзидан четлатади, озодликдан махрум қилади”, дейилмоқчи.

ИТ ЮРГАН ЙЎЛИДА СЎНГАК ҚИДИРАДИ

Буни ҳамда “Ит ёнида сўнгак ётмас”; “Ит теккан суякда илик қолмас” деган мақолларни мажозий маънода нафс балосига йўлиққан, суллох, очкўз, тамагир одамларга нисбатан қўллайдилар.

ИТ ЯЛИНСА, ДУМИНИ ЛИКИЛЛАТАДИ

Бу мақолни лаганбардор, тилёғлама, иши битгунча бировга икки буклиб қулуқ қилувчи, ялиниб-ёлворувчи, паст кетувчи одамлар устидан истеҳзо билан қулганларида айтадилар.

ИТ ЎЛСА, БЎРИ ЭЛАМАС

Ит ўлса, бўри буни эламайди. (парво ҳам қилмайди), қайтага: “Ҳарна ёвнинг бири – кам” деб, ўз рақибларининг биридан қутулганига

суюнади. Мазкур мақол билан мажозан: “Баъзи итфёъл, урушқоқ, жанжалкаш, дилозор, қораниятли, эгри қўл, ғийбатчи, тухматчи, ғаламис, умуман ёмон одам ўлса, кишилар бунга заррача ҳам ачинмайдилар”, дейилмоқчи.

ИТ ҚАЙГА ЁЗИЛАР – БОҒИ-ЭРАМГА!

Итга ёмон жой ҳам бир, яхши, обод, кўркмас, боғ, гулзор жойлар ҳам бир – ёзилгиси келган жойга ёзилиб, булғаб кетаверади. Баъзи шундай одам бўладики, у ширин, баъмаъни суҳбат қуриб ўтирилган ерда ҳам “тўрс” этиб бирор бемаъни гап айтиб ё ўхшовсиз қилиқ қилиб, ҳамманинг таъбини тирриқ қилади. Мазкур мақолни шундай одамга нисбатан қўллайдилар.

ИТ ҚАРИСА ҚОПОЛМАС, ОТ ҚАРИСА ТЕПОЛМАС

“Ёшлигида одамларни итдай қошиб, отдай тепиб, урмагани уриб, сўкмагани сўкиб, дилозорлик қилиб юрган одам қариб-чуриб, холдан тойган пайтда бундай қилишга қурби етмайди. Аммо, “Тарки одат – амри маҳол” дегандай, вақти-вақти билан шундай қилишга жазм этиб қолади-ю, ўзгалардан калтак еб, сўкиш эшитиб, ўзининг шармандаси чиқади”, деган маънода айтилади. Вар.: “Тўнғизнинг ўзи қариса ҳам, бурни қаримас”.

ИТ ҚИЛГАННИ ЎТАРЧИ ҚИЛОЛМАС

Ўтарчи – молларнинг, ҳайвонларнинг касалини билувчи ва даволовчи табиб. Ит бирор ери шикастланса, ўша ерини тили билан ялаб-ялаб, оғзининг сўлаги билан тузатади. Бундай сўлак ўтарчида бўлмайди. У ит қилган давони қила олмайди ҳам. Мазкур мақол мажозан: “Баъзи бадфёъл, баджаҳл одамнинг фёлини ўзига ўхшаган ўртоғинида билади ва уни жаҳлидан тушуриб, бир нарасдан қайтара олади. Яхши одамларнинг гап-сўзлари, панд-насихатлари бундай одамга таъсир қилмайди”, деган маънода қўлланади.

ИТ ҚУТУРСА, ЭҒАСИН ҚОПАР

Баъзи ноқобил фарзанд ё шоғирд вояга етиб, пулга, мол-дунёга, илм-хунарга ёхуд бирор мансабга эга бўлгач, ўзини шу даражага етказган, таълим-тарбия берган, боққан, едириб-қийдирган, касб-хунар ўргатган одамни энди менсимай, ҳурмат қилмай қўяди, ҳатто унинг “бетига чопади”, ҳақорат қилади. Ана шундай

одамга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: “Ит кутурса, эгасин қопар, Чумчук кутурса, бургутга чопар”; “Тўрғай кутурса, бургутга чанг солади”; “Ит семирса, эгасин қопар”; “Эшак семирса, эгасин тепар”; “Ёмон от охур бузар, Ёмон ит эгасин узар”; “Қорни тўйган эчки эгасини сузади”; “Кимки донодур – айбни ёпадур, Ит кутурса – эгасини қопадур”.

ИТ ҚЎРҚИТСА – ХУРИЙДИ, ҚЎРҚСА – ТУЧКИРАДИ

(тучкирмоқ – аксирмоқ). Вар.: “Ит қўрқса, қўйруғин қисар”. Бу мақоллар билан мажозан: “Ўзини зўр фахмлаб, кучи етадиган одамларга озор бериб юрадиган ёхуд “фалончини ундоқ қилиб юбораман, писмадончини бундоқ қилиб юбораман” деб, керилиб юрадиган одам ўзидан зўрларга йўлиққан пайтда лом-мим даёлмай, жимиб, дами ичига тушиб, писиб, ранги бўзариб, ичидан зил кетиб қолади”, дейилмоқчи.

ИТ ҚЎРҚОҚНИ ҚОПАДИ

Бу мақол билан: “Бирор безори одамга дуч келиб қолсанг, унинг ташқи важоҳатидан, дўқ-пўписасидан қўрқма, унга бўш келма. У қўрқсангинга сени уради, сўқади. Бўш келмай, дадил-дадил гапирсанг, ўзингни бардам тутсанг, сендан чўчиб, орқасига қайтади, шаштидан тушади”, деган маънода насихат қиладилар. “Ит учраса, олдинга юр, Мушук учраса, орқага юр”, деган мақол ҳам бор. Бунинг биринчи қисмида: “Ит қўрққан, ўзини кўрганда орқасига қараб қочадиган одамни талайди. Қўрқмасдан, дадил олға қараб юрадиган, ўзига тобора яқинлашиб келаверадиган одамдан қўрқиб, қочади. Безори одамларнинг феъли ҳам худди шундай бўлади. Бундайларга асло бўш келма!” деган фикр яширинган. Мақолнинг иккинчи қисми бир эътиқодий тушунча билан боғлиқки, бунга кўра; “Йўлдан мушук (айниқса, қора мушук) чиқиб қолиши – бир нохуш воқеанинг нишонаси” деб, хавотирланадилар. Мушукни бу ўринда махфий равишда, зимдан душманлик, айғоқчилик қилувчи шахсларга ташбиҳ этганлар ва бундай шахслардан эҳтиёт бўлиш зарурлигини, уларга дуч келиб қолган пайтда киши ўзини олиб қочиши лозимлигини уқтирганлар.

ИТ ХАМ ЁТАР ЖОЙИНИ ҚЎЙРУҒИ БИЛАН СУПУРАДИ

Ўзининг ётар-турар жойини ифлос, супуриқсиз-сидириқсиз ҳолда сақлайдиган бефаҳм,

бефаросат, маданиятсиз одамларга танбех берганларида ёхуд шундай одамлар устидан истеҳзо билан кулганларида шу мақолни айтадилар.

ИТ ХУРАР – ҚАРВОН ЎТАР

Вар.: “Ит хураар – карвон юраар”; “Ит хураар – карвон кечар”; “Ит хураар – карвон кўчар”; “Ит хуриса ҳам – Ой сесканмас”; “Ойдинда ит хураверади, Осмонда Ой юраверади”; “Ит вовуллагани билан, тоғ қуламас”.

*Асру машхурдур бу сўзда бали,
“Ит хураар – карвон кечар” масали.*

*Борибон аҳбобу мен гафлат асири бўлмоғум,
Ўйладурким: “Ит уюб қолдию кўчти карвон”.*
(Навий)

*Кеча қулбамга келсанг муддаи манъини эскарға,
Тўлун Ой сайр этарда ит хураардин қайда
парвойи.*

(Нақший)

Мазкур мақоллар билан: “Аҳмоқ одамнинг сенга отган маза-бемаза гапига парво қилма, йўлингдан қолмай кетавер ё қилаётган ишингни давом эттиравер. У итга ўхшаб вовуллаб-вовуллаб қолаверади”, дейилмоқчи.

ИТ ХУРИСА, БУЛБУЛ ТЎХТАЙДИ

“Сухбат даврасида оғзи шалок, аҳмоқ одам оғзига келганни қайтармай, ҳадеб валдирайверса, бемаъни гаплари билан ҳамманинг энасини қотираверса, ўз иззатини билган, кўнгли юмшоқ, нозиктаъб, ширинсухан, одобли, билимдон одам гапидан тўхтаб, индамай, сукут сақлаб ўтираверади”, демоқчи.

ИТБАЛИҚДАН ТАРҚАГАН ҚУРБАҚА УЛҒАЙГАНДА ЎЗИНИ УНУТАДИ

Сувда юрадиган майда-майда қора балиқчаларни “итбалиқ” деб атайдилар. Бу итбалиқ ўсиб-улғая бошлагач, думи тушиб кетиб, қурбақага айланади. Итбалиқнинг бундай ўзгариш ҳолати мажозий маънода одамга кўчган. Баъзи одам бирор амалга миниб, обрў-эътибори ортса, ўзининг аввалги ҳолини унутиб, димоғи шишиб, такаббур бўлиб, ҳеч кимни менсмайдиган, ҳатто ёшлиқдан бирга ўсган ёр-дўстларини “оёқ учи”да кўрсатадиган бўлиб қолади. Мазкур мақолни шундайларга нисбатан киноя тарзида айтадилар.

ИТГА – ИТ ЎЛИМИ!

Бунда “ит” деганда “душман” назарда тугилган ҳамда: “Душман сенинг ерингга ёвуз ният билан бостириб келдими, уни сира ҳам аяб ўтирма, бос, янч, ўлдири!” дейилмоқчи.

ИТГА ТУМОР ЯРАШМАС

Вар.: “Кўйга кўнғироқ ярашмас”. Ҳеч вақтда итнинг бўйнига тумор, кўйнинг бўйнига кўнғироқ осиб қўймайдилар. Бу нарсалар уларга ярашмайди ҳам. Бу мақоллар билан: “Эл орасида ёмонлиги билан ном чиқарган одам яхшиларга хос бирор қилиқ қилса ҳам, кишилар барибир буни эътиборга олмайдилар, унга ёмон назар билан қарайверадилар. Ёмон одамга яхши одамнинг бирор қилиғи ҳеч вақтда ёпишмайди ҳам, ярашмайди ҳам, шундоқ гайритабиий бўлиб кўриниб туради”, дейилмоқчи.

ИТДАН БЎЛГАН – ҚУРБОНЛИҚҚА ЯРАМАС

Вар.: “Итдан туққан – қурбонлиққа ярамас, Эшакдан туққан – инсонликка ярамас”. Қурбонлиқ – диний маросим, ҳар йили бир марта қурбон ойида бўлади. Бунда “худо йўлига” деб, кўй, эчки, қорамол, туя сўйиб, гўштини хомлигича ё пишириб, халққа тарқатадилар. Молнинг ҳам қурбонлиққа ярайдигани ва ярамайдигани бўлади. Масалан: “Кўйнинг, эчкининг ва ҳ.к. қулоғи чиноқ бўлмасин, оёғи оқсоқ ё касал бўлмасин, салимул-аъзо бенуқсон бўлсин”, деган шартлари бор. Баъзи кўй туғиб ўлади-да, боласи етим қолади. Айтишларича, шундай етим кўзини янги туққан итга эмизикдош қилиб қўярганлар. “Мана шундай ит эмган кўзи кўй бўлгач, қурбонлиққа ярамайди. Ит эмган кўй агар туғса, унинг кўзиси ҳам (бундай кўзини “итдан тарқаган” деб атайдилар) қурбонлиққа ярамайди”, деган тушунча ҳам бор. Баъзи кўй ё эчки ҳаддан ташқари куюккан бўлса, итдан ҳам қочиб қолармиш. Бундай кўй-эчкининг боласини ҳам “итдан тарқаган” деб атайдилар ва “қурбонлиққа ярамайди”, дейдилар. Шунингдек, “Отдан – от, Эшакдан – эшак” дегандек кишилар: “Ёмон ота-онанинг боласи ҳам ёмон бўлади. Ёмонлик шундай бир балоки, у наслдан-насла ўтади. Ёмон одамнинг боласи эл оғаси бўлишликка ярамайди”, деб ҳисоблаганлар ва бундай одамлардан хавотирланганлар, шубҳа қилганлар. Юқоридаги мақолни мажозий маънода ёмон одамларнинг болаларига нисбатан қўллаганлар.

ИТДАН ЁРУҒЛИК ЧИҚМАС, БИТДАН – ЧОРУҒЛИК

Вар.: Ит ялоғин қизганар”; “Итдан суяк кутма”; “Ит устидан қуш учса, суягини қизганар”; “Итнинг суягига тегсанг, ириллайди”; “Ит оғзидан суяк олиш осон эмас”; “Итдан суяк ортмас, мушукдан – без”; “Итдан суяк ортмас, Очкўздан – пўстак”; “Итдан суяк ортса-ортар, Юқтобдан пўстак ҳам ортмас” (юқтоб – очкўз, суллоҳ). Бу мақолларни бахил, зикна, очкўз, суллоҳ, бировга бирон бир яхшиликни раво кўрмайдиган, бировга ўлақолса бир нима бермайдиган, хасис, қизганчиқ одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ИТИ БЎЛМАГАННИНГ – ЯЛОҒИ БЎЛМАС

Ялоқ – итга овқат солиб бериладиган идиш. Рўзғордан чиқитга чиққан, дарз кетган, бир чеккаси учган бундай идишни ҳовлининг бир чеккасига, ўтовнинг ёнига қўйиб қўядилар-да, унга вақти-вақти билан қолган-қутган овқатларни, суяк-саёқни, юндини ва ҳ.к. солиб қўядилар. Ит асрамаган хонадоннинг ялоғи ҳам бўлмайди, албатта. Юқоридаги мақолни бахил одамга қарата: “Бу бировга бир нима бериш у ёқда турсин, ҳатто итга ҳам ялоқ қўймайди”, деган маънода қўллайдилар. Бахил, қизганчиқ одамларга нисбатан айтиладиган: “Мушукка саркит бермаган”, “Итга юнди қуймаган” деган иборалар ҳам бор.

ИТИНГ БЎЛСА ҲАМ – ЧИРОЙЛИ БЎЛСИН

Гўзаллик – бебаҳо нарса. Ҳар бир нарсанинг ҳам гўзал, чиройли бўлгани – яхши. Кишининг ўзи ё болалари чиройли бўлса, бундан кўнгли кўтарилиб, фахрланиб юради, хунук бўлса – умр бўйи афсусланиб, ўксиниб юради. Шунинг учун ҳам гўзалликни улўғлаб: “Итинг бўлса ҳам – чиройли бўлсин экан-да. Хунуклик қурсин – дилинг чиройли бўлса ҳам, сиртинг хунук бўлса, кишилар сенга паст назар билан қарайдилар”, дейишади.

ИТИНИ ТЕПСАНГ – ЭҒАСИГА ТЕГАДИ

Бу мақолни: “Бировга асло ёмонлик қилма, ёмонликни раво ҳам кўрма. Бировнинг ўзи тугул, ҳатто унга тегишли одамларга ва нарсаларга (масалан, боласига, хотинига, эрига, яқинларига) қаттиқ-қурум гапирма, ёмонлик қилма, озор берма, товўғини “кишт”, мушугини “пишт” дема”, деган маънода қўллайдилар.

ИТИНИНГ ФЕЪЛИ – ЭГАСИГА МАЪЛУМ

Бу мақолни: “Итининг, мушугининг, отининг, сигирининг, қўй-эчкисининг ва ҳ.к. феъли, қилиғи, одати, ўзига хос хусусияти эгасига маълум, бошқалар билмайди, у биледи”, деган маънода ҳам, “Болаларининг феъли-атвори, қилиғи, одати, характери ота-онасига маълум” деган маънода ҳам қўллайдилар.

ИТЛИК ОВЧИ ОВУЛГА СИФМАС

Овчи ов қила-қила узоқ-узоқларга кетиб қолиб, қош қорайгач, уйга қайтиб кета олмай, мажбуран бирор овулда тунаб қолмоқчи бўлса, унинг бир ўзига ҳар қандай хонадон ҳам жой топиб беради. Аммо, унинг ёнида итини кўрган одам: “жой йўқ” деб қўяқолади. Шунингдек баъзи одам ўзининг ҳадди сиғмаган ерга бирор ўртоғини ҳам бошлаб боради. Бу бегона одамни кутиш мезбонга малол келади, у иккаласига ҳам рўйхушлик билдирмайди, энсаси қотади. Мазкур мақолни мажозан ана шундай пайтда айтадилар.

ИТНИ ИТ ТАЛАБ ЎЛДИРАДИ

Вар.: “Итнинг бошини ит ейди”. Бу мақоллар билан мажозан: “Золим, қонхўр хону-бекларнинг бошига ўзларига ўхшаган хону-беклар етади. Ёмон, безори, урушқоқ, тошбағир, хиёнатчи, жиноятчилар ахири бир кун ўзларига ўхшаган одамлардан шикаст ейдилар, ҳатто уларнинг қўлида ўлиб кетадилар”, дейилмоқчи.

ИТНИ ОВГА БОРГАНДА СИНА, ЙИГИТНИ ЁВГА БОРГАНДА СИНА

“Итнинг яхши-ёмонлиги овга борганда билинади. Баъзи йигитлар ёв йўғида керилдилар-у, аммо уларнинг ҳақиқий ботирлиғи, қўрқмаслиги ёхуд қўрқоқлиги ёв бостириб келганда, жангу-жадалда билинади”, дейилмоқчи.

ИТНИ ЎЛДИРГАННИНГ ЎЗИ КЎМАДИ

Ит ўлдирилса-ю, кўмилмай, шундай очиқ ташлаб қўйилса, унинг мурдаси тез орада сасиб, ҳаммаёққа қўланса ҳид тарата бошлайди. Уни ўлдирган одамнинг ўзи кўммаса, бошқалар бу ишни қилмайдилар, жирканганларидан ҳатто ит мурдасининг яқинига ҳам йўламайдилар. Ўлдирган одамнинг ўзига мажбур қилиб кўмдиртирадилар. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Ким ёмон иш қилса (масалан, бирор нарсани бузиб қўйса, бировни хафа қилган бўлса, бирор нарсага шикаст

етказган, зиён келтирган бўлса ва ҳ.к.), буни унинг ўзи тузатиши, келтирган зиёнини ўзи тўлаши, хафа қилган одамидан ўзи кечирим сўраши, кўнглини олиши керак бўлади. Унинг учун биров тузатмайди ҳам, тўламайди ҳам, тавба-тазарру қилмайди ҳам, узр сўрамайди ҳам”, деган маънода қўллайдилар.

ИТНИ “ҚОПДИ” ДЕБ, УРИБ БЎЛМАС.

Бу билан: “Қопиб олган ит билан ўчакишиб, уни уриб ўтирма. Урсанг, қайтага баттар қутуриб, сенга яна ҳам қаттиқроқ шикаст етказиши мумкин. Ундан кўра ўзингни эҳтиёт қилиш чорасини кўр. Ит-да, итлигини қилади! Шунингдек, ёмон, безори одам сени урса-сўкса, унга тенг келаман деб ўтирма, қўлингни ишга солма, тилингни ҳам тий. Сукут сақласанг, шунинг ўзи – аҳмоққа берган аччиқ жавобинг бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ИТНИНГ БОЛАСИ ТУРИБ ОЗАР

Итнинг боласи кичиклигида чиройли, озода, беозор бўлгани учун, уни ҳар ким суйиб, эркалайди. У қатта бўлгани сайин, бора-бора, туриб-туриб оза бошлайди, яъни феъл-атвори ўзгара боради, итларга хос беорлик, суллоҳлик, очкўзлик, қопағонлик хислатларига эга бўлади-да, кишиларнинг кўзига ёмон кўринади, улардан қалтак ейди, ҳар бир ерда қувғинга учрайдиган бўлиб қолади. Мазкур мақолни болалигида суюкли, ёқтимтой бўлган, қатта бўлгач, бадфеъл, хира, безори, беор, бетга чопар, очкўз, қизганчиқ ва ҳ.к. бўлиб кетган ўспиринлар ва йигитчаларга нисбатан қўллайдилар.

ИТНИНГ ДУОСИ ҚАБУЛ БЎЛГАНДА – ОСМОНДАН СУЯК ЁҒАРДИ

Бу мақолни мажозан: “Ёмон, нияти бузук одамнинг гапи, тилаги зое кетади. Унинг гапини ҳеч ким инobatга олмайди”, деган маънода қўлланади.

ИТНИНГ ЁМОНИ ТЎШАКДАГИДАН УМИД ҚИЛАДИ

Очкўз ит ўзига ташланган суякка, гўштнинг чиқиндиларига қаноат қилмайди-да, одамлар тўшакнинг устида еб ўтирган гўштга кўз олайтиради, олиб қочишга интилади-да, қувғинга учрайди ё қалтак ейди. Шунингдек, очкўз, суллоҳ одам ҳам ҳадди сиғмаган жойдан, кишилардан бир нима тама қилса, рад жавобини олади ёхуд

безбетлик қилиб, шундай жойдан манфаатланиб қолгудай бўлса, кишилар уни мазах-масхара қиладилар, шармандасини чиқарадилар, ҳатто уриб-сўкиб, ҳайдаб юборадилар. Мазкур мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланилади.

ИТНИНГ ЖИНИ – ДЕВОНА, КЕЛИННИНГ ЖИНИ – ҚАЙНОНА

(жин – “душман”, “рақиб” маъносида). Мақолда келиннинг жини (душмани, рақиб) – қайнона дейилишига сабаб шундаки, айрим ёмон қайноналар ўз келинларига сира рўйхушлик қилмайдилар. Келин қанча елиб-югуриб, “қўлини косов, сочини супурги” қилиб ишламасин, қанча адаб сақламасин, бари бир қайнона учун ким ёмон – келин ёмон, яхши бўлса ҳам – ёмон, ёмон бўлса ҳам – ёмон. Қайнона унинг ҳар бир ҳаракатини, оғзидан чиққан ҳар бир сўзини тергайди, “ўтирса ўпок, турса сўпок” дейди, қилаётган ишларини назарига илмайди, камситади, ўз қизларини ардоқлагани ҳолда келинга бирон-бир яхшиликни, бирон-бир илиқ сўз айтишни раво кўрмайди. Келинлар тилидан айтилган бирмунча мақолларда уларнинг ичини ўртаб ётган дард-аламлар ўз ифодасини тонган: “Қайнона уйда бўлса, уйнинг ости устига келади”; “Қайнона қўлидан ёғлиқ чўзма егандан – Она қўлидан “қулоқ чўзма” еган яхши” (Болалар бирор айб иш қилиб қўйишса, бунинг жазоси сифатида уларнинг қулоғини чўзадилар. Шунингдек, бир-бири билан аразлашган болаларни яраштирганда ҳам “қулоқ чўзма” одати бор); “Шафтолининг тагида шамоллаган қайнонам, Кўни-кўшнинг чиқиб, ёмонлаган қайнонам”; “Чархинг ўлсин шақилдоқ, Қайнонамдек қақилдоқ”; “Қайнонажон қайнона, тилинг сўрсин илонлар!”; “Қайғум йўқ, қайнонам қайғуси – қайғу”; “Қайғу йўғида қайғу бўлди, ўгай қайнонамнинг ўлгани” (Маълумки, оилада бирор киши вафот этса, унинг қаъдаларини ўтказиш оила аъзоларини анча ташвишга солиб қўяди. Шунда хизматнинг энг оғири яна шу келиннинг зиммасига келиб тушади. Мазкур мақол ўзи бусиз ҳам уй ишларидан қийналиб юрган, бунинг устига устак, ўз қайнонаси эмас, ўгай қайнонасининг ўлими тўғриси зиммасига тагин ҳам оғирроқ вазифалар юкланган келин тилидан нолиб айтилган).

ИТНИНГ ИРИЛЛАШГАНИ – ОМОНЛАШГАНИ

Вар.: “Ит боласин ириллаб суяди”; “Ит кет ҳидлашиб танишар”. Бу мақоллар билан мажозан: “Тарбиясиз, ахлоқсиз, адабсиз одамлар

бир-бирларини энг ёмон сўзлар билан ҳақорат қилиб гаплашадилар. Уларнинг энг яхши гаплашганлари, омон-эсонлик сўрашганлари ҳам, бировни суйишлари ҳам беодоб сўзлар билан бўлади. Ёмон одам ёмон одам билан ёмон нарса устидагина танишади, иноқ-иттифоқ бўлади”, дейилмоқчи.

ИТНИНГ БОШИНИ ЛАГАНГА СОЛСАНГ, ЮМАЛАБ ЕРГА ТУШАР

Бу мақолнинг келиб чиқиши, бизнингча, шундай: ўтмишда душманнинг қўлга тушган бошлиғи калласини олиб келиб, подшога (хон ё амирга) кўрсатмоқ учун лаганга солиб кирардилар. Шунда эҳтиётсизлик натижасида калла лагандан юмалаб ерга тушиб кетган бир воқеа тарихда содир бўлган бўлиши мумкин. Мақолда душманнинг (яъни, ёмоннинг) калласи итнинг калласига ташбиҳ этилган. Бу билан мажозан: “Ёмон одамни иззат-ҳурмат қилиш керак эмас. Чунки у иззатни билмайди”, дейилмоқчи.

ИТНИНГ КЕЙИНГИ ОЁҒИ БЎЛМА!

Бу билан: “Ҳар бир нарсада бошқа одамлардан орқада қолиб, судралиб, шалвираб юрма, дадил-дадил ҳаракат қил!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ИТНИНГ КЎНГЛИ – БИР СУЯК

Вар.: “Итни суяк билан урсанг, ҳуримайди”; “Итдан кўрксанг, суяк ташла”; “Ит акилласа, оғзига ур” (оғзига ур – яъни, суяк, гўшт ё бирор егулик нарса ташла); “Итни ўтовга кирмасин десанг, оғзига суяк тишлат”; “Итнинг оғзига суяк тишлат – керагадан киролмайди” (керага – ўтовнинг ёғоч панжараси. Агар ит оғзига илик суягини ё қовурга суягини тишлаб олган бўлса, ўтовнинг керагасидан киролмайди, чунки узун суяк керага ёғочига кўндаланг бўлиб қолиб, итнинг ичкари қиришга тўсқинлик қилади. Бу – кейинги икки мақолнинг тўғри маъноси. Умуман, юқорида келтирилган мақоллар билан мажозан: “Тамагир, суллоҳ, юлғич одамдан йирокроқ юрай десанг, унга бир нима “тишлатиб”, “оғзини мойлаб” ё уни қарздор қилиб қуй. Шунда у сендан уялиб, ўзини олиб қочиб юради, вақтинча бўлса ҳам, ундан қутуласан. Ёмон, безори, дилозор одамнинг ҳам “оғзига урсанг” ё унга яхши гапирсанг, жўрттага уни мақтаган бўлсанг, у бунга “эриб” кетиб, сенга озор бермайди”, деган маънода насиҳат қиладилар).

ИТНИНГ ОТИ – БОЙТЕВАТ

Вар.: “Ёмон итнинг оти – Бўрибосар”; Одатда итларга “Бойтеват”, “Бўрибосар”, “Арслон”, “Қоплон” ва ҳ.к. деб от қўядилар. Ёмон, ҳурматга нолойиқ одамни мактасалар, уни яхши ном билан атасалар, ҳурмату эҳтиром қиласалар, бунга ғаш и келган, энаси қотган одам киноя тарзида юқоридаги мақолни айтади. Бундан ташқари, бирор киши тўй қилиб, уйига ҳаддан ташқари кўп одам чақирса, бу тўйга борган одам жой торлигидан “якка кифт” бўлиб ўтириб, тўйиб оқват тановул қилмай, мириқиб уйнаб-қуллолмай қайтса, “Тўй қандай ўтди?” деб сўраганларга: “Э қандай бўларди, итнинг ўғли – Бойтеватгача айтибди”, деб киноя қилади. Вар.: “Ичгани оши йўқ – итининг оти “Бойтева” (бойтева уй хизматкори, чури киз). “Ўзининг ейдиган-ичадиган ҳеч нарсаи йўғ-у, тагин ит сақлаб, уни гўё хизматкори деб билиб, ўзини бой қилиб кўрсатмоқчи бўлади-я!” деган маънода қуруқ мактанчоқларга қарата истехзо билан айтилади. “Уйида овқати йўқ – итининг оти “Маржон”.

ИТНИНГ ТОВОНИ ҚИЧИСА, КАРВОНГА ЭРГАШАР

Бу мақолда келтирилган “товони кичимок” ибораси халқнинг қадимий ирим-сирими, эътиқодий тушунчаси билан боғлиқки, бунга кўра, “Агар киши оёғининг таги – товони кичишса, узок йўл юради”, “Агар кишининг ўнг қўли кичиса – қўлига пул, маблағ тушади, чап қўли кичиса – қўлидаги пули, маблағи кетади”, деб ҳисоблаганлар (Бу тушунча “Кафт қичиса – пул тушар, Пуг қичиса – йўл тушар”; “Кафт қичиса; кафтингни ўп – пул тушади, Товон қичиса, ўрнингдан кўп – йўл тушади”, деган мақолларда ҳам ўз ифодасини топган). Юқорида келтирилган “Итнинг товони қичиса, карвонга эргашар” мақолини иши бўлса-бўлмаса санғиб, тентираб, ҳаммаёқни кезиб юрувчи, ҳуда-беҳудага ўзини ўзи азобга, машаққатга соладиган аҳмоқ одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ИТНИНГ УЯТИ КЕЛСА, ПОЧА ТАШЛА-САНГ ҲАМ ЕМАЙДИ

Поча – қўй-эчки, қорамол, от оёқларининг пастки қисми. Ёмон ишларни қилиб юриб, ахири бу қилмишидан ори келиб, уялиб, кишиларга тик қарай олмай юрган, ёмонликдан қайтиб, ўзини тийган одамга ҳазиллашиб ё журтгага синамоқ учун бирор ёмон иш қилишни тавсия этсалар, у унамайди, қизариб, “шолғоми чиқиб

кетади”. Юқоридаги мақолни шундай одамга нисбатан истехзо тарзида айтадилар.

ИТНИНГ ЮНГИНИ СИЛАСАНГ – ЁТИФИГА СИЛА

Вар.: “Итнинг туки қаёққа ётса, шуёққа сила”. Одатда итнинг жahlи чикса, бўйин юнглари тикка бўлиб, ҳурпайиб кетади. Шунда юнги тескарисига силанса, ғаш и келиб (ё танаси кичишиб), баттар жahlи чиқиб кетади. Ётифига силанса, аввалги ҳолига қайтиб, силлиқ ётақолади, ит ҳам ғазабдан тушади. Мақолнинг мажозий маъноси шундай: “Ёмон, уришқоқ одамнинг ғашига тегадиган, жahlини чиқарадиган гап гапирма ё ҳазил қилма. Унга яхши гапир, гапи ё хатти-ҳаракати нотўғри бўлса ҳам, “сеники маъқул” деб кўяқол. Бунинг аксини қиладиган бўлсанг, ўзинг балога қоласан”. Шунга мазмунан яқин бўлган “Итни урсанг, алдаб ур” мақоли ҳам борки, бу билан: “Аҳмоқ, безори одамни тўғридан-тўғри қойиб уришма. Унга дакки бермоқчи бўлсанг, силлиқ йўл тутиб, тагдор гап билан ур. Уни ўзингдан четлатмоқчи бўлсанг, алдаб, чалғитиб узоклаштир, токи буни унинг ўзи ҳам сезмай қолсин”, дейилмоқчи.

ИТОЛҒИ – ҚАРЧИҒАЙНИНГ ШЕРИГИ

Итолғи – йирткич қушлар туркумининг лочинсимонлар оиласига киради. У кемирувчилар кам бўлган жойларда асосан қушлар билан овқатланади. Итолғи шундай олғир қушки, у осмонда учиб кетаётган қушни ҳам, ерда югуриб кетаётган кемирувчи хайвонларни ҳам ўнғайгина тута олади. Овчилар итолғини қўлга ўргатиб, ҳар хил қушлар, қуён ва хатто кийик овлайдилар. Ўтмишда бу мақолни мажозан: “Бойлар, амалдорлар ва шариат пешволари, домла-имомлар халқни талашда, алдаб ейишда, юлғичлик ва олғирликда бир-бирларига шерик бўладилар, бир-бирларидан қолишмайдилар”, деган маънода қўллаганлар.

ИХЛОС ҚИЛИБСАН – ШИФО ТОПИБСАН

Вар.: “Ихлос – халос”; “Ихлос қилсанг, чўпдан топарсан” (чўп – ўт, гиёҳ. “Ихлос қилсанг, чўпдан ҳам даво топасан”, демоқчи). Ихлос – қатъий ишонч, бир нарсага бутун вужуди билан берилиш, демакдир. Кўп асрлик тажрибага таянган халқ табобати беморларнинг шифокорларга ва дори-дармонларга қаттиқ ишониши, ихлос қўйишни катта аҳамиятга эга деб билган. Буни илмий табобат ҳам

тасдиқлайди. Масалан, биринчи рус тиббиётчи профессори М.Я.Мудров (1772–1881) шундай деган эди: “Агар касал киши билан ҳамсухбат бўлиб, дори-дармоннинг фойдали томонлари тушунтирилса, у дориға ихлос қўяди, руҳи тетик бўлади, дорини ихлос билан ичади. Бинобарин, касалда ҳосил бўлган ишонч, тетиклик ва умид дори кучидан афзал бўлади”. Халқимиз ўртасида бир ривоят ҳам юрадики, унинг мазмунига кўра, буюк ҳаким Абу Али ибн Сино бир беморда ўзига ва дори-дармонга ихлос уйғотиб, “шуни ичсанг, соғайиб кетасан” деб, бир пиёла сув берган, бемор шундан умидланиб, “дори”(сув)ни ихлос билан ичиб, тузалиб кетган экан.

ИЧКУЁВ – КУЧ КУЁВ

Вар.: “Ич куёв – кучук куёв”; “Кучук куёв бўлгунча, Итнинг кучуги бўл”; “Ичкуёвлик – ич оғриғи”. Маълумки, ўтмишда қиз катта қалин эвазига берилар, камбағал йигитларнинг аксарияти бундай қалинни топа олмагани сабабли ҳадеганда уйланомай, бўйдоқ бўлиб юрарди. Кўпгина йигитлар эса қалин бера олмаганлари эвазига бўлажак қайноталарига ёлланиб ишлаб, униқиди хизматнинг бутун оғирини бажариб, шунинг орқасида қизига уйланиб, ичкуёв бўлиб қолардилар. Ўғил кўрмай, ёлғиз қизигина бўлган кишилар: “Қариб, ҳолдан тойиб, хасталаниб қолганимда боқади, ўлсам – кўмади”, деган ниятда бундай йигитларни ўз онадонларига ичкуёв қилиб олардилар. Ичкуёв бўлган йигит қадимий одатга кўра, қайнота-қайнона олдида ҳаммавақт одоб сақлар, оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзни неча-неча андишага бориб айтар, номусининг кучлилигидан – ўлган-тирилганига қарамай ишлар, чарчаганини ё тоби қочаётганини сездирмасликка ҳаракат қилар, хуллас, қисиниб-қимтиниб, эркинликдан маҳрум бўлиб яшарди. Шунинг учун ҳам ичкуёвни “куч куёв (яъни, бор кучини ишлатишга мажбур бўладиган куёв)”, “Кучук куёв (яъни, кучукдек хор-зор бўладиган куёв)” деганлар.

ИЧАК-ҚОРИН ГЎШТ БЎЛМАС, АСЛИ ДУШМАН ДЎСТ БЎЛМАС

Дўст ким-у, душман ким – буни фарқлай билиш, душманнинг ҳийла-найрангига алданиб қолмаслик, ундан ҳамиша хушёр, сергак ва эҳтиёт бўлиб туриш зарурлигини уқдирувчи мазкур мақолнинг бир қанча вариантлари бор: “Бақа эти гўшт бўлмас, Асли душман дўст бўлмас”; “Эски пахта бўз бўлмас, Эски душман

дўст(т) бўлмас” (Эски пахта уваланиб, толалари узилиб, йигиришга, ип қилиб, бўз тўқишга ярамайди. Шунингдек, “Эскидан душман бўлиб келган одам – асло дўст бўлиб кета олмайди. Дўст бўлиб кетгани тақдирда ҳам, ичида душманлик нияти яширинган бўлади. Шунинг учун ундан ниҳоятда эҳтиёт бўлмоқ керак”, дейилмоқчи); “Азалги душман эл бўлмас, Этакни кессанг, енг бўлмас”; “Таги душман дўст бўлмас”; “Таги душман дўст бўлмас, Қайнаса, қони қўшилмас”; “Азалги дўст ёв бўлмас – айтишган унинг сири бор, Азалги душман дўст бўлмас – кўнглида унинг кири бор”; “Азалги дўст ёв бўлмас – сарнавишда хаги бор. Азалги ёв дўст бўлмас – кўнглида унинг дати бор” (сарнавишт – тақдир, қисмат, олдиндан белгиланган, пешонага ёзилган. Дат – доғ, қора ният); “Томчи сел бўлмас, Душман эл бўлмас”; “Душман дўст орасидан чиқади” (“Шундай экан, ҳар кимни ҳам дўст санаб, унга сирингни бериб юрма. Олдин уни обдан сина, кейин сирдош бўл. Акс ҳолда сенга қалбаки дўст тугиниб юрган душман сирингни, заиф томонингни билиб олгач, кунингни кўрсатади”, дейилмоқчи); “Орқангдаги душман – олдингда дўст”; “Олманинг қизиллигига ишонма, Душманнинг – дўстлигига”; “Ҳавонинг пастлигига ишонма, Душманнинг дўстлигига ишонма”; “Душман келиб, дўст ишини қилмасин” (“Душман дўст ниқобида келиб, ичинга кириб, ишончингни қозониб олгач, ўзининг душманлик ниятини амалга ошириб кетмасин. Оғоҳ бўл!” дейилмоқчи).

ИЧДАН ЎТАДИ – ИШТОН БИЛАДИ

Вар.: “Ичимдан ўтгани сиртим на билсин?”. Бу мақоллар билан: “Ҳар кимнинг ғам-ғуссаси, дард-алами ўз ичида бўлиб, буни унинг ўзигина яхши билади, бунинг ташвишини, қийинчилигини, азоб-уқубатини ўзигина тортади. Бировнинг ғамини биров ичига ютиб, уни бу ғамдан халос қила олмайди”, дейилмоқчи. Бу ўринда “Тани бошқа – дард билмас” мақолини эслашнинг ўзи ҳам кифоя қилади.

ИЧИ ТОРНИНГ – ИШИ ТОР

Вар.: “Ичи торга – дунё ҳам торлик қилади”; “Тор кўзга – жаннат ҳам торлик қилади”; “Кўзи торга – гўр ҳам торлик қилади”; “Ичи тор – итига ҳам эт бермайди”; “Ичи тор хотин бола туғмас”. Бу мақоллар билан: “Ичи тор, яъни ичи қора, бировга яхшилик қилиш у ёқда турсин, яхшиликни раво ҳам кўрмайдиган, бировга

ўлақолса бир нима бермайдиган, зикна, қизганчиқ одамнинг кўзига кенг дунё ҳам торлик қилади. Шу ичи қоралиги, зикналиги эвазига ўзи ҳам роҳат топмайди, бахти очилмайди (масалан, бола кўрмайди, кишиларнинг иззат-хурматига сазовор бўлмайди, қўлига маблағ тушмайди ва ҳ.к.), ҳаётда қийналиб, хорзорликда ўлиб кетади”, дейилмоқчи.

ИЧИБ ТУРГАН ОШИМГА, ЧИВИН ЕТДИ БОШИМГА

Одатда кишининг ичиб турган ошига чивин (пашша) тушиб, учиб кетолмай, ўлиб қолса, у одамнинг таъби айнаб, иштаҳаси бўғилиб, овқатидан жирканиб, нари суриб қўяқолади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Киши бир нарсадан манфаатланиб турганда ёхуд бир жойда яхши ишлаб, тинчгина кунини ўтказиб турганда иттифоқо, сира қутилмаганда орага арзимаган бир нарса қиради ё бир нохуш воқеа содир бўлади-да, бунинг оқибатида, тирикчилигини таъминлаб турган ишидан маҳрум бўлиб қолади. Мазкур мақол ана шундай ҳолга тушган кишининг тилидан афсусланиб айтилади ёхуд шундай кишига нисбатан қўлланилади.

ИЧИГИН АЯГАН – ҚЎЛОНТОЁҚ ЮРАР

(ичик – махси; қўлонтёқ юрмоқ – махси киймай, қавушнинг ўзини кийиб юрмоқ). Зикна, хасис одамлар бировга бир нима бериш у ёқда турсин, бор нарсаларини бола-чақаларидан ва ўзларидан ҳам қизғанадилар, “Тугаб қолади” деб, бор озик-овқатларини ҳам емай-ичмай, “тишларининг кирини сўрадилар”, “эскириб қолади” деб, бор кийим-кечакларини ҳам киймай, авайлаб, ўз сиҳатларига ўзлари завол бўладилар. Оқоридаги мақолни шундай одамларга қарата истехзо билан айтадилар.

ИЧИНГ КЕТДИ – КУЧИНГ КЕТДИ

Бунда “ич кетиш” касаллиги кишининг кучини олиб, ҳолдан тойдириши ифода этилган. Мазкур мақолни: “Қорнинг очса, кучинг қочади”, деган маънода ҳам қўллайдилар.

ИШ БИР БУЗИЛМАЙ, ТУЗАЛМАС

“Бирор ишни қилсанг-у, у кўнгилдагидек чикмаса, “аттанг, бузилиб қолди, энди тузатиб бўлмайди”, деб умидсизланиб, бутунлай ташлаб қўйма. Яна уруниб кўр, яна бўлмаса, яна уруниб

кўр... Ҳар қандай иш ҳам бирданига батамом битиб қўяқолмайди, унинг дастлаб бир-икки бузилиши, кўнгилдагидай чикмаслиги ҳам бор” деб, мазкур мақол билан ишга чидамли, саботли бўлиш зарурлигини уқтирадилар.

ИШ БОР ЕРДА – ХАТО БОР

Бу мақол билан ишда бирор хато қилиб қўйиб, афсусланадиган, қуюниб, ич-этини ейдиган, хижолат тортадиган одамга: “Қўйинг, кўп хафа бўлаверманг, иш бўлгандан кейин бирор арзимаган хатоси, камчилиги ҳам бўлади-да, тузалиб қолар ё тузатарсиз. Шунга ҳам шунча қуюнасизми?! Иш қилмаган одамгина хато қилмайди”, деб тасалли берадилар, шунингдек ишда бирор хатога йўл қўйган одамни биров ҳадеб қойийверса, айбдорнинг ёнини олганларида қўллайдилар.

ИШ БОШЛАГАНДА МАҚТАНМА, ИШ БИТГАНДА МАҚТАН

Бу билан: “Бирор ишни ҳали бошламай туриб ёхуд бирор ишга энди қўл уриб, “Ана ундок қилиб юбораман, мана бундок қилиб юбораман”, “Фалон муддатда битказаман” ва ҳ.к. деб мақтанма, катта гапирма. Олдин ишни битказ, натижасини кўр, одамлар қойил қолсин, ана ундан кейин мақтансанг арзийди. Аслини олганда, шунда ҳам мақтанмаслигинг, ўзингни камтар тутишинг лозим”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ИШ БЎЛАРИГА КЕЛГАНДА, ҚУЛОҚ БОҒИ УЗИЛДИ

Айтишларича, бир деҳқон кўш билан ер ҳайдаб, энди тугатай деб турганида омочнинг қулоқ боғи узилиб кетиб, иши тўхтаб қолганда, афсусланиб шундай деган экан. Халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бу сўзни фақат ер ҳайдашда эмас, умуман, бирор юмуш битай-битай деб қолганда бирор монелик содир бўлиб, бу нарса ишни тўхтатиб қўйса, шундай пайтда айтадилар.

ИШ КАТТА – ҲАМЁН ЛАТТА

(ҳамён латта – ҳамён бўм-бўш, унда пул йўқ). Бир одам бир одамга ўзининг келажақдаги катта мақсадларини, тузиб қўйган режаларини, қилаётган орзу-истакларини айтиб, пировардида: “...Шунақа, огайни, мўлжал катта. Аммо, буни амалга ошириш учун пул йўқ”, деган маънода дард-ҳасратини айтганда, шу мақолни ишлатади.

ИШ УСТАСИДАН ҚЎРҚАР

Бу мақол билан хунар эгаллашга, ўз ишининг мохир устаси бўлиб етишишга даъват этилади. Вар.: “Иш – билганники, Қилич – тутганники”; “Темирчининг қўлида темир эриб, сув бўлар” (Темирни эритиб, сувдай суюқ қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Темирчининг хунари бўлгани учун ҳам бу мушкул иш ундан “қўрқади”. Умуман, “Хунарни пухта эгалласанг, уста бўлсанг, ҳар қандай оғир ишни ҳам осонликча бажара оласан”, дейилмоқчи); “Иш, ишнинг кетига туш!; “Хар ишнинг кетига тушган – қўлига олмай қолмас”; “Ишнинг ўзи – ишга ўргатади” (“Бирор ишга киришсанг, тобора қизиқиб бораверсан, у ишнинг сир-асрори сенга борган сари ойдинлашиб бораверади”, дейилмоқчи); “Ишлаганинг – уйингга, Ўрганганинг – ўзингга” (Бу мақолни кўпинча оналар қизларига: “Уй юмушларини (супуриш-сидириш, кир ювиш, турли хил овқатлар пишириш, нон ёпиш, хамир ёйиш, бичиш-тикиш ва х.к.) қилаверсанг, қилишдан эринмасанг – бу уйга фойда, шу ишларни бажариш давомида кўзингнинг пишгани, тажрибангнинг ортгани, кўникканинг, ўрганганинг – ўзингга, яъни келажақда қурайдиган турмушингга фойда”, деган маънода насиҳат қилганларида айтадилар); “Иш ақлини топар, Ақли – ишни топар”.

ИШ ЮРИШСА, ШИША САИДОН СИНДИРАР, ИШ ЮРИШМАСА, БУЛАМИҚ ДАНДОИ СИНДИРАР

Халқнинг дунёқарашида қадимги даврлардан буён тақдирга, “худонининг ёзмишига” ишонидан иборат диний дунёқараш ҳамда омад ва омадсизлик, бахт ва бахтсизлик, бахти қаролик, толиҳ ва толиҳсизлик тўғрисидаги тушунчалар сақланиб келганки, улар юқоридаги мақолда ва бошқа бир қанча мақолларда ўз “изини” қолдирган: “Толе ёр бўлса, шиша сандон синдирар, Толе ёв бўлса, атала дайдон синдирар”; “Келишмаган буламиқ дандон синдирар” (сандон – темирчиларнинг боскон урайдиган темир “тўнка”си; дандон – тиш; буламиқ – атала, ҳолвайтар); “Иши илгари босганнинг – ити ўтлар” (“Иши илгари босган, яъни омадли, толели одамнинг ити, суяқ қолиб, ҳатто ўтни ҳам еяверади, эгаси учун уни боқиш тўғрисида қайғуришга ҳожат ҳам қолмайди”, дейилмоқчи); “Иши ўнмаганнинг ити ўғри кетгач хурийди”; “Дови юрганнинг ови юради”; “Эрга давлат битар

бўлса – қарға солса, ғоз олар, Эрдан давлат кетар бўлса – лочинин боз олар” (давлат битмоқ – бу ерда “омад келмоқ” маъносида келтирилган). “Омади келган одам (овчи) ов қуши ҳисобланмаган қаргани қўлидан учириб юборса ҳам, у бориб ғоз тутиб келади. Омади йўқ одамнинг эса учирган энг чапдаст ов қушини – лочинини ундан кичик ва кучсиз бўлган қуш – боз олади, нобуд қилади. Умуман, омадли одам имкони йўқ, бениҳоя мушкул ишни ҳам қила олади, омадсиз одам эса осон, жўн ишни ҳам уддалай олмайди, қайтага қўлидаги бор нарсадан ажраб қолади”, дейилмоқчи); “Давлат келса – кулфат қочар, Кулфат келса – давлат қочар”; “Қайғули бошга қор ёғар” (“Ўзи шундоқ ҳам қайғуриб турган одамнинг бошига баттар кулфат ёғади”, дейилмоқчи); “Далада бузоқ ўлса, уйдаги сутга ит тегади” (“Бахтсизлик устига бахтсизлик келади”, дейилмоқчи); “Ёрмаганнинг қизи ёлчимаганга тушади”; “Толиҳли билан талашма, Бахтли билан бас бойлашма” (“Чунки, барибир улардан енгиласан, ютқазасан”, дейилмоқчи); “Ўнмаганнинг ўнгидан ўтма” (“Иши ўнмаган (толиҳсиз) одамга яқин юрма, чунки унинг касофати сенга ҳам тегади, толиҳсизлиги юқади”, дейилмоқчи); “Ўрозли билан ўтдош бўл”. (“Ўрозли (толиҳли, бахтли, омадли) одамга ёндошсанг, яқин муомалада бўлсанг, унинг омади, толиҳи, бахти сенга ҳам юқади”, дейилмоқчи). Бундай эътиқодий тушунчаларнинг нотўғри, асоссиз эканлигини ҳаётий тажриба ҳам, илм-фан аллақачонлар исбот этган.

ИШ ҚУРОЛИНГ СОЗ БЎЛСА, МАШАҚ-ҚАТИНГ ОЗ БЎЛАР

Бу билан кишининг у ёки бу ишини битирадиган, оғирини енгил, мушкулини осон қиладиган иш қуролларини ҳамиша соз сақлаш, иши битгач, бир чеккага улоқтириб, занг бостириб қўймаслиги, бузилса дарҳол тузатиши, ўтмас бўлиб қолса, чархлаб, ўткирлаб қўйиши ва х.к. зарурлигини уқтирадилар.

ИШ ҚЎЛИНГДАН КЕТМАСИН, ЁВ ЙЎЛИНГДАН ТУШМАСИН

Бу – кишига яхши тилаклар билдирилганда айтиладиган олқиш мақолларнинг биридир.

ИШГА ҚЎНИМ – ХИРМОНГА УНУМ

“Хар бир ишни кунт қилиб, сабр-чидам, сабот-матонат, ғайрат-шижоат билан, эринмай, ялқовликка берилмай қилсанг, меҳнатингнинг

роҳатини, яхши, унулми самарасини кўрасан”, дейилмоқчи. Вар.: “Иш билан қишнинг мушкули битар”; “Тилак бошқа, иш бошқа”; “Иш ҳаёл билан эмас, ҳаракат билан битади”; “Иш бошланганда – эрмак, Битмай қолса – эмгак” (эмгак – меҳнат, машаққат); “Ишни совутсанг – ишдан совийсан”; “Битмаган ишга шайтон кулар”.

ИШЁҚМАС – РОҲАТ ТОПМАС

Юқорида “Дангасанинг иши битмас, Ёз келса ҳам қиши битмас” мақолининг изоҳ қисмида қайд қилиб ўтганимиздек, халқимиз ишёқмаслик, дангасаликни қаттиқ қоралайди. Бир туркум мақолларда дангаса, ялқов, эринчок ва ишёқмасларнинг ярамас феъл-атвори, қиладиган баҳоналари, айёрликлари турли мисоллар воситаси билан рўй-рост очиб ташланади, бу иллатнинг ёмон оқибатлари кўрсатилади: “Иш иштаҳа очар, Дангаса ишдан қочар”; “Иш ишни топар, Дангаса ишдан қочар”; “Ёмон қосиб битиз танлар”; “Ишёқмас мардикор кетмон танлар”; “Ишёқмас ўроқчи ўроқ танлар” (Бу кейинги уч мақол билан: “Ишёқмас: ҳарна бироз вақт бўлса ҳам ишламайман-ку, деган ўй билан иш қуролини танлаб, вақтни бекор ўтказишга ҳаракат қилади”, дейилмоқчи); “Ишликнинг иши битар, Ишсизнинг куни ўтар”; “Иши йўқ ит суғорар” (Одатда отни, эшакни, ситирини ва х.к. суғорадилар-у, ammo ҳеч вақтда итни суғормадилар. Мазкур мақол билан: “Фойдали иш қилишдан ўзини олиб қочадиган, эринадиган одам зерикиб, нима қиларини билмай, қаёқдаги бўлмагур, кераксиз, фойдасиз нарсалар билан машғул бўлади”, дейилмоқчи); “Иши йўқ эшак хуркитар”; “Иши йўқ чивин тутар”; “Иши йўқ иш топар – Иштон солиб, бит боқар”; “Ишсиз – иягин уқалар”; “Эринмаган эринчак энгагин уқалар”; “Ишчан келса – иш битар, Ялқов келса – иш йитар”; “Ишсиз келиб, ишликни ишдан кўяр”; “Ишчан ерни яшатар, Ялқов ерни қақшатар”; “Ишчанни ишга чақир, Ишёқмасни ошга чақир” (“Ишчан одамни ишга чақирсанг, у ишингни қойил қилиб бажариб беради. Бундан сен ҳам хурсанд бўласан, унинг ўзи ҳам. Дангаса эса ишни хушламайди, бирор иш буюрсанг, эринади, энсаси қотади, бир тўққиз баҳонани қилади, қайтага ўзингнинг дилинг ғаш бўлгани қолади. Шунинг учун дангасани тайёр ошга чақирсанг-чақир-у, ammo ишга асло чақира кўрма”, дейилмоқчи); “Иш деса – айёр, Ош деса – тайёр”; “Тайёрга – айёр”; “Иш деганда – нофармон, Ош деганда – жон қурбон” (нофармон

– буйсунмовчи, итоат қилмовчи); “Иш деса – оғрийди ошиқ-мошигим, Ош деса – тайёр катта қошиғим”; “Қули-қули, ош қули, Иш десанг, оғрир бош-кўли”; “Ош деса – култ-култ, Иш деса – қилт-қилт”; “Ош деса – чопар, Иш деса – қочар”; “Ош деса – ошиқар, Иш деса – қашинар”; “Ош десанг – ботир, Иш десанг – ётир”; “Ошни кўрса – қул бўлур, Ишни кўрса – гум бўлур” (гум бўлмоқ – гойиб бўлмоқ, йўқ бўлмоқ); “Ошга – қўноқ, Ишга – нўноқ”; “От бўлсанг-у, қишнамасанг, Одам бўлсанг-у, ишламасанг” (Буни ўтакетган ялқов, ишёқмаснинг тилидан айтганлар); “Ишчан тилаги – тонг отақола, Эринчак тилаги – кун ботақолса”; “Ош бўлса-ю, иш бўлмаса, Ёз бўлса-ю, қиш бўлмаса”; “Қунда-қунда тўй бўлса, Ҳафтада ҳайит бўлса. Уртада бир кун бўлса, У ҳам жума бўлса” (Йлғари жума куни дам олиш куни бўлиб ҳисобланарди. Бу кейинги икки мақол ҳам ялқов, дангасалар тилидан айтилган бўлиб, уларга нисбатан киноя, истехзо тарзида қўлланилади); “Ишчан бахтин ишидан излар, Ялқов бахтин кишидан излар”; “Ишёқмасга – ит бокмас”; “Бекорчидан ит ҳам безор”; “Бекордан худо безор”; “Хушёқмасни худо хушламас”; “Бекор, бекорнинг қилмиши – озор”; “Эринчак элга сиғмас, Пушаймон жойига тушмас”; “Эринчакни эл суймас”; “Ялқов – ўзига ёв”; “Ялқовлик – хасталик келтирар”; “Ялқовликни бозор олмас, Бозор олса ҳам мозор олмас”; “Ялқовлик – хорлик келтирар”; “Эринчаклик – бошга бало келтирар”; “Ишчан эл бахтин тузар, Ялқов ўз бахтин бузар”; “Дунёда ким ўлади – бир кўнгилчак, бир эринчак” (“Кўнгилчак одам ҳар ким нима деса, шуни қилавериб, холдан тойиб, ўлади. Эринчак одам эса меҳнат қилмай, маблаг топмай, кишиларнинг қўлига қарам бўлиб, муҳтожликда ўлиб кетади”, деган маънода муболаға қилинган); “Ўтираман деб, эринчак ўлар, Яхшилик қиламан деб, кўнгилчак ўлар”; “Ё эринчак ўлади, Ё – куюнчак”; “Ишчанлик тўрга тортар, Ялқовлик гўрга тортар” (“Ишчан одам эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, ҳар ерга борса, уни иззат-хурмат қиладилар, тўрга таклиф этадилар. Ялқов, ишёқмас, дангасалар эса эл кўзига ёмон кўриниб, хор-зорликда яшаб, дунёдан ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетадилар”, дейилмоқчи).

ИШИМ БИТДИ – ЭШАГИМ ЛОЙДАН ЎТДИ

Муғомбир, айёр ва анойи одамларга нисбатан киноя тарзида қўлланиладиган бу мақолнинг юзага келиши қуйидаги латифа билан боғлиқ,

деб тахмин қиламиз: “Бир куни Афандининг эшаги оғир юки билан келаётган вақтда лойга боғиб қолибди. Эшакни лойдан чиқаришга Афандининг қуввати келмабди. Қараса, кўчанинг нариги бетига бир одам ўтирган экан. У ёрдам беришни ўйламабди. Афанди уни ёрдамга чақирмоқ учун бир хийла йўлини ўйлабди-да, бор овози билан: “Мен Баҳовуддинга етти танга назр этган эдим. Кимда-ки менинг эшагимни лойдан ўтказиб қўйса, шу етти танга назрни ўша одамга бераман!” дебди. Ҳалиги одам буни эшитиб, югуриб келибди-да, эшакни лойдан чиқазиб, йўлга солиб юборибди. Афанди эшагини ҳайдаб, чурқ этмай кетаверибди. Ёрдам берган киши Афандининг орқасидан қараб: “Ҳой афандим, Баҳовуддинга аталган етти танга назр қани?” деб сўрабди. Афанди қамчисини бошидан айлантириб: “Қоч, Баҳовуддин бўлсанг ҳам, кўзингга қамчи тегиб кетади!” деб, йўлга кетаверибди...”. Вар.: “Бўларлари бўлди – турвалари тўлди”; “Сувдан ўтгунча: “Қизимни бераман”, Сувдан ўтгач: “Сени қайдан биламан?!”; “Ёлгончининг ваъдаси – иши битгунча”.

ИШЛАГАН – ТИШЛАЙДИ, ИШЛАМАГАН – КИШНАЙДИ

“Ишлаган одам ўз тирикчилигини таъминлайди. Ишламаган одам эса оч қолган отдай кишнайти, яъни дод-фарёд қилади, нолийди, қийналади”, дейилмоқчи. Умуман, ота-боболардан қолган кўплаб мақолларда меҳнат – инсоннинг моддий ва маънавий бойлиги, тирикчилигининг асоси, пойдевори эканлиги таъкидланиб, ишлаганлар тўқ ва фаровон яшашлари, ишламаганлар, дангасалик қилиб, меҳнатдан қочганлар оч-яланғочлик ва муҳтожликка дучор бўлишлари турли мисолларда кўрсатиллади ҳамда ҳар қанча қийин бўлса ҳамки, меҳнат қилиш, меҳнатга бўйин қўйиш зарурлиги қайта-қайта ўқтирилади. Вар.: “Ишлаган – тишлайди, Ишламаган – бошини қашлайди”; “Ишлаган – ош тишлар, Ишламаган – тош тишлар”; “Ишлаганнинг оғзи ошга тегар, Ишламаганнинг боши тошга тегар”; “Ишлик – иш кавлар, Ишсиз – тиш кавлар”; “Тиришқоқнинг лаби ёғлик, Эринчакнинг ирни доғлик” (ирн – лаб). “Тиришқоқ, меҳнатсевар одам яхши-яхши ейди, мой чайнайди, лаби ёғлик бўлиб юради. Эринчак, дангаса эса ишламай-қучламай, маблағ топмай, бировдан тиланиб, тамагир бўлиб, кези келса одамларнинг нафратига учраб, ёмон отликқа чиқади. Доимо бир нима сўрашга ўрганиб қолган оғзидан бирор

сўз чиқадиган бўлса, “Оббо, яна тиланаяпти-я!” деб ўйлаб, унинг сўзини эшитилари ҳам қелмай, энсалари қотади”, дейилмоқчи.

“Ирни доғлик” деганнинг маъноси – шу. “Ишлаган – сўқим ер, Ишламаган – тўқим ер” (сўқим – гўшт учун семиртириб боқилган қорамол. Мақолда: “Ишламаган одам муҳтожлик балосига йўлиқиб, нима дуч келса, шуни ейишга мажбур бўлади”, деган фикр “тўқим (отнинг, эшакнинг тўқимини) ер” деб, муболаға қилинган); “Иш ошга тортар, Ялқовлик бошга тортар”; “Ишчан – ошини ер, Дангаса – бошини ер”; “Бор, бор, ишга бор, Ишламаган – нонга зор”; “Иш қилганга – қоп-қоп, Қилмаганга – бўш қоп”; “Ишчан тек туrolмас, Ишламаган кун кўролмас”; “Итдан оч йўк, Итдан тинч йўк” (ялқов, дангасаларни мазҳаб қилиб қулганда шундай дейдилар); “Ишламаган – тишламас”; “Иш бор ерда – ош бор”; “Ишдан қочдинг – ошдан қочдинг”; “Ишдан қочдим дема – ошдан қочдинг”; “Иши йўқнинг – оши йўк”; “Иши йўқнинг – тиши йўк”; “Иши йўқнинг – ризқи йўк”; “Кўли ўйнаганнинг – оғзи ўйнар, Кўли ўйнамаганнинг – кўзи ўйнар” (“Кўли ўйнаган – яъни, кўлини ҳаракатга келтириб, меҳнат қилган одам маблағ топиб, емишини ейди (оғзи ўйнайди). Меҳнат қилмаган одам эса ҳеч нарсага эга бўлмай, оч қолиб, бошқалар еяётган овқатга ҳаваси келиб, кўзини ўйнатади”, дейилмоқчи); “Ишламасанг иш куни, Не ошарсан қиш куни?”; “Ишлагин ишни – қишда қиярсан кишни, Ишламасанг ишни – титраб чиқарсан қишни” (қиш – сувсар мўйнасидан тикилган пўстин, енгил, чиройли, иссиқ ва қимматбаҳо бўлади. “Яхши ишлаб, яхши даромад қилсанг, қишга ана шундай иссиқ кийим-кечаклар ҳозирлайсан, бутун қиш бўйи титраб-қақшаб чиқмайсан”, дейилмоқчи); “Ишни яхши ишласанг, яхши-яхши еярсан, Чала-чулпа ишласанг, қишда юпун қиярсан”; “Ёзда қулдек ишла, Қишда бекдек е”; “Яхши ишласанг, тўнинг битар, Ёмон ишласанг, кунинг битар”; “Яхши ишласанг, ошингни ерсан, Ёмон ишласанг, бошингни ерсан”; “Эксанг экин – ерсан текин”; “Экин эккан – текин ер”; “Эқилганда экмаган – ўрилганда йиғлар”; “Ҳалол ишламаган – кузақда қулмас”; “Ҳалол иш – лаззатли емиш”; “Ҳалол меҳнат ҳаром томоқдан қутқазади”; “Роҳатга ўрганган – ўнғалмас, Меҳнатга ўрганган – оч қолмас”; “Терган – термулмас” (“Қийналиб машок (ғалла ўрилганда ерга тўқилиб қоладиган дон) терган ва дон-дун жамғариб олган одам оч қолмайди, егулик нарса сўраб бировга термулмайди”, дейилмоқчи);

“Қарманган – қараб қолмас” (қарманмоқ – бу ерда “ҳаракат қилмоқ” маъносида келтирилган); “Давлат қочар, меҳнат қувар” (давлат – бу ерда “пул, мол, бойлик” маъносида. “Буларга фақат меҳнат қилсанггина эришасан”, дейилмоқчи); “Дарё чопар, чакқон топар”; “Дўкон тўқисанг – бўз бўлар, Чарх йигирсанг – тўн бўлар”; “Ишласанг – тишларсан, Изласанг – топарсан”; “Кўп ишлаган – кўп ошар”; “Катта ишла, катта тишла”; “Кўлинг ишласа – оғзинг тишлар”; “Оёғи тинмаган кўйнинг оғзи тинмайди”; “Оёғи тинмаган кўй – эт боғлар”; “Оёғинг толмагунча – томоғинг тўймас”; “Ишла болам, ишла, Тишла болам, тишла”; “Тишинг борида тишлаб қол, Кучинг борида ишлаб қол!; “Ишла – теринг томгунча, Тишла – қорнинг тўлгунча”; “Меҳнат қилсанг эринмай, Қорнинг тўяр тиланмай”; “Ишлашда тўлгансанг – Тишлашда хўрланасан”; “Ишлаб ҳориган – Тишлаб ҳоримас”; “Меҳнатинг қаттиқ бўлса, Тотганинг тотлиқ бўлар”; “Меҳнат қанча қийин бўлса, Кети шунча ширин бўлади”; “Меҳнат қилсанг – яшарсан, Катта-катта ошарсан” ва ҳ.к.

ИШЛАМАГАН ИШИМ ЙЎҚ, РАҲМАТ ДЕГАН КИШИМ ЙЎҚ

Илгари вақтда бойларнинг хонадонидаги жамики оғир ишлар (ер чопиш, экин экиб ўстириш, ҳосилни йиғиштириб олиш, тегиримонга ғалла олиб бориб, ун тортиб келиш, боғни парвариш қилиш, мол боқиш, ўтин ёриш, обкашлаб сув ташиш, қор кураш, кир ювиш, овқат пишириш, қозон-товоқ ювиш, ховли супуриш, таппи ёпиш ва ҳ.к.) хизматкор эркақлар ва чўри хотин-қизлар зиммасида эди. Бу шўринг кургурлар йил – ўн икки ой бир нафас тиним билмай ишласалар ҳам, хўжайин уларга бирор нарса мурувват қилиш у ёқда турсин, қуруқ раҳматни ҳам айтмас, аксинча бақириб-чақирар, ҳақорат қилар, камситар, таҳқирлар эди. Бундай мушкул аҳволга тушган, дунёга келганидан пушаймон бўлган, ўз аянчли ҳолидан, оғир қисматидан афсусланган хизматчилар ва чўрилар юқоридаги мақолни айтиб қолдирганлар.

ИШНИНГ ОМАДИ – ЎЗ ВАҚТИ

Вақт – инсон учун беҳисоб бойлик. Шунинг учун ҳам “Олтин топилади, вақт топилмайди”, дейдилар. Бирмунча мақолларда вақтнинг қадрига етиш, ишлаш вақти келганда ғафлатда ётмаслик, ҳар бир ишни ўз вақтида бажариш, ишни асло кейинга сурмаслик зарурлиги уқтирилади, бунинг

акси ёмон оқибатларга олиб бориши турли мисоллар билан кўрсатилади: “Ҳар бир ишнинг вақти бор, Вақт билганнинг – бахти ёр”; “Ҳар юмушнинг фасли бор, Ҳар бир ишнинг асли бор”; “Ҳар нарса ҳам – ўз вақтида қизик”; “Ҳар нарса – ўз вақтида яхши”; “Ҳар нарса ўз вақтида ярашади”; “Вақтида пишмаган ошни бошингта ур!”; “Кечга тортган – очга тортар”; “Вақтида айтилмаган сўз тун ошса, моғор босади”; “Ўлимдан бошқасининг эрта бўлгани яхши”; “Эрта бўлмаган – кеч бўлмас, Кеч бўлмаган – ҳеч бўлмас”; “Ёзда битмаган том – қишда битмас” (том – бу ерда “уй” маъносида келтирилган); “Пайсалга тушган ишнинг битар пайти йўқ”; “Кейинга қолган иш – келтирар ташвиш”; “Иши кечнинг – куни кеч”; “Таъхир туби – офат, Таъжил туби – фалокат” (таъхир – кечикиш, кечиктириш; таъжил – ошиқши, шошилиш); “Кечнинг хазинасидан – эртанинг насибаси яхши”; “Эртадан умид қилсанг, бутундан ҳаракат қил”; “Жумадан умидинг бўлса, пайшанбадан ҳаракат қил”; “Замона келмай қириндан, Ғамингни е бурундан”; “Сув келмай, банд ташла”; “Уйқу босмасдан бурун ўрин сол”; “Вақт билан ишингни ўлча”; “Ишни бир қатим ҳам кейинга сурма”; “Темирни қизигида бос”; “Совуқ темир чўзилмас”; “Тандиринг қизигида ёп”; “Ёз ўтади, қиш ўтади, Ошиқмасанг не битади?”; “Ошиқмаган – ортда қолар”; “Куннинг ғами – сахардан, Йилнинг ғами – баҳордан”; “Бўлса баҳор, Турғил сахар”; “Баҳор келди – наҳор келди”; “Муз кетмагунча – турмоқ йўқ, Муз кетган сўнг – ўтирмоқ йўқ”; “Кўклам – меҳнат билан кўркам”; “Ақлинг бўлса, бир кун илгари ҳаракат қил”; “Баҳорнинг бир куни – йилга татийди”; “Бир кун – бир йилни тўйдирар”; “Кундан қолсанг – ойдан қоласан, ойдан қолсанг – йилдан қоласан”; “Бир кунликдан қолдинг – бир йилликдан қолдинг”; “Бозордан қолсанг – бир кун қоласан, Экишдан қолсанг – бир йил қоласан” (Бу кейинги мақолларда экин экиш мавсумида фурсатнинг ниҳоятда ғанимат бўлиши уқтирилган. Ота-боболаримиз экишнинг қулай пайти етгач, бу ишни сира ҳам кечиктирмасликка катта эътибор берганлар. Ҳатто халқимиз орасида шундай муболағали гап ҳам борки, сегилаётган мошнинг бирор донаси хўқизнинг устига тушиб қолиб, бир нафасдан сўнг ерга тушса ҳам, ҳосили камроқ бўлади, дейдилар); “Қишда бўлган тайёр ер, Эккин эрта баҳор дер”; “Эрта эккан – эрта йиғар”; “Эрта эккан – хирмон қилар, Кечга қолган – армон қилар”; “Эрта эккан – бутун олар, Кечга қолган – ўтин олар”; “Кечки экиннинг хатари

кўп” (“Кечга қолиб экилган экин яхши амал олмайди, мўл ҳосил тугмайди, ҳосили кеч етилади, ҳатто кеч кузга борганда ҳали тўла пишиб улгурмай, совуқ уруши, қор-ёмғир остида қолиб кетиши ҳам мумкин”, дейилмоқчи); “Кечиккандан – кеч!” (“Кечиккан экиндан кечиб, умидингни узиб қўяқол. Ҳар қанча уринганинг билан, барибир совуқ кунлар бошлангунига қадар ҳосилини етилтириб улгуролмайсан, меҳнатинг зое кетади”, дейилмоқчи); “Куйган тери ёзилмас” (Тери – молнинг, қўй-эчкининг, ҳайвоннинг териси шилиб олинач, хомлигида офтобда қолса, кизниди, сасийди, қуяди. Сангобга (суяқ дори солиб, териға ишлов бериладиган чуқурчага) тушганда, ўша куйган жойлари сира ҳам ёзилмайди. Бу – терининг офтобга ёйиб қўрилганда ўз вақтида йиғиб олинмай, қўйдириб қўйилгани оқибати); “Уч, учдан кейин – пуч” (Бу сўз болаларнинг бекинмачоқ ўйинидан олинган: бир бола кўзини бекитиб туриб, “бир, икки, уч, учдан кейин – пуч” деб айтади. У учгача санагунига қадар бошқа болалар бекиниб улгурсалар – хўб-хўб, ундан кейин бекиниш ҳисобга ўтмайди, ютқизади. Маскур мақол билан ҳам: “Ҳар бир ишни ўз вақтида, ғаниматида қилиб қол, вақтни ўтказиб юборсанг, армонда қоласан”, дейилмоқчи); “Бош кетгач, сочга аза тугилмайди”; “Кеч бошлаган – кечикар”; “Қирқида қўлига соз олган – қиёматда қулোগини бурайди” (“Биргина соз ўрганишни эмас, умуман ҳар бир ишни кеч, ёши ўтиб қолганда бошлаган одам уни охирига етказиши – амри-маҳол”, дейилмоқчи); “Куз ғамини ёз ўйла, Ёз ўйламасанг – юз ўйла” (Кузда баракали хирмон кўтараман десанг, ёзданок бунинг тараддудини кўр – экиннинг яхшилаб парвариш қил. Ёзнинг ғанимат кунларида ҳаракатингни қилиб қолмасанг, ҳосил тўпласанг, қулай фурсат ўтгандан кейин, кузда ҳар қанча қилган ҳаракатингнинг фойдаси бўлмайди”, дейилмоқчи); “Ёзда ўнгмаган – кузда ўнгмас”; “Ҳосил дон олгандан сўнг солинган гўннинг фойдаси йўқ”; “Чилла, ҳар дами – тилла” (Бунда ёз чилласи – яъни, 25 июн билан 5 август оралиғидаги кунлар аини қизийдиган давр назарда тутилган ҳамда: “Дехқончиликда, экинларни парвариш қилиш, мўл ҳосил тўплашда ёз чилласининг ҳар бир куни, ҳар бир соати ва дақиқаси ниҳоятда ғанимат, ниҳоятда қимматлидир. Шунинг учун ҳам бу даврда фурсатни сира бой бермай, ҳаракатингни қилиб қол”, демокчи бўлинган); “Асад – экиннинг ясаг” (Асад – санаи шамсиянинг бешинчи ойи бўлиб, 22 июл билан 21 август оралиғидаги даврга тўғри

келади. Бу даврда ҳарорат юқори бўлиб, агар экинга кучли ишлов берилса, яхши ривожланиб, мўл ҳосил тугади. Мақолда ана шу ғанимат фурсатда астойдил ишлаб, юқори ҳосил тўплашга даъват этилган); “Асад – нарасад” (Расад қилмоқ – кўчат ўтказмоқ, экин экмоқ. “Экин экиш, сабзавот кўчатларини ўтказиш шу ойдан, яъни 21 августдан кейинга қолиб кетса, ҳаво ҳарорати тобора пасая бориб, экиннинг яхши амал олишига ва қутилган ҳосилни тўплашига имкон бермайди”, дейилмоқчи); “Куз келди – қишнинг кўшниси келди”; “Кузнинг бир куни – қишнинг бир ойини боқади” (“Пишиб етилган ҳосилни ўриб-йиғиб олишда кузнинг ҳар бир куни – ғанимат. Агар шу ғанимат фурсатдан унумли фойдаланиб қолинмаса, тез орада ёгин-сочинли ва совуқ кунлар бошланиб, ҳосилнинг бир қисми далада, дарахтларда, тоқларда қолиб кетиши мумкин. Кузнинг бир кунига жағғарилган ҳосил – қишнинг бир ойига татийди”, дейилмоқчи); “Куз кутиб турмайди”; “Кучинг бўлса – кўрсатиб қол, Кузда ҳосил кўтариб ол!”; “Ўрилган буғдойга қиров тушмас” (“Буғдойни кечикмай, ўз вақтида ўриб-йиғиб олсанг, ҳосилни қиш-қировли кунларгача далада қолиб, нес-нобуд бўлмайди”, дейилмоқчи); “Қолган ишга қор ёғар”; “Эртаги ишни кечга қўйма”; “Бугунги ишни эртага қўйма”; “Эртанинг ҳам ўзига яраша иши бор”; “Ошинг қолса – қолсин, Ишинг қолмасин!”; “Ош қолса – давлат, Иш қолса – меҳнат” (“Ёйдиган ошинг бироз ортиб қолса – бу сенинг нақд бойлигинг, тайёр овқатинг бўлиб тураверади. Аммо, қиладиган ишингни ўз вақтида тугатмай, чала қолдирсанг, кейин бу ишни битириш – сенга ортиқча ташвиш келтиради, ортиқча вақт сарфлашни, ортиқча ҳаракат қилишни тақозо этади. Шунинг учун ҳар бир ишни ўз вақтида қилиб қўй”, дейилмоқчи).

ИШНИНГ ЎЗИНИ БИЛГУНЧА – КЎЗИНИ БИЛ

Бу билан ҳар бир ишда тадбиркор, омилкор, моҳир, уддабурон бўлишга даъват этилади. “Ишнинг кўзини бил, Гўш(т)нинг – жигини”. Ишнинг кўзи – осон, қулай, ўнғай, унумли тарафи; гўшт – мушак-мушаклардан иборат бўлиб, бу мушакларнинг оралиғи парда билан ажралиб туради, Ана шу парда билан ажралган жойини ҳам “жиг” дейдилар. Гўштни бузиб, яъни бўлақларга бўлиб тузлаётганда жиг-жигга ажратилмаса, пишириб, тўғраганда, айниқса, норин тўғраганда, гўшт толалари пичоққа кўндаланг келиб, кукун бўлиб, бекарака бўлади.

Шунинг учун ҳам уста тўғрамчилар ҳар бир бўлак гўштнинг жигини билиб, пичоқ солганда қийғочлаб тўғрайдилар. Натижада норин учун тўғралган гўшт талқон бўлиб кетмай, узун-узун тола бўлиб қолади, еганда мазаси оғизга уннайди. Устихоннинг жигини билган уста одамлар гўштни ҳомлигида бўлақларга ажратаётганларида болта ишлатмай, пичоқнинг учи билан иш кўрадилар. Натижада суяқлар болта билан чопилгандагидек майдаланиб кетмай, бутун-бутун бўлиб чиқади. Мазур мақол билан умуман ҳар бир ишнинг ана шундай зарур томонларини билиб, ўзлаштириб, ўрганиб олишга даъват этадилар: “Ишнинг “жиг”ни билган – армонда қолмас”; “Гап билгунча – иш бил” (Бир нарсани билар-билмас маҳмадонагарчилик қилма. Ундан кўра иш ўрган, шу сенга фойда бўлади” дейилмоқчи. Кўпинча бу мақолни тескари маънода – “Иш билгунча – гап бил!” деб айтиб, у ёки бу иш ўзининг қўлидан келмайдиган ё қўлидан келса ҳам, қилишга эринадиган, аммо гапга усталиги билан енгиб чиқиб кетадиган, шу ҳислати билан пул ва обрў-эътибор топиб юрадиган устамон одамларга қочирим қиладилар); “Ишқда Тоҳир бўл, Ишда моҳир бўл” (бунда халқнинг “Тоҳир ва Зуҳра” эртагидаги Тоҳир назарда тутилган ва у чинакам севги, муҳаббат ва вафодорлик рамзи сифатида ифода этилган); “Чин моҳирга – ишнинг сири очилар”; “Қаловини топсанг, қор ёнар”. Қалови топилса, чайир ўтин ҳам, хўл ўтин ҳам ловуллаб ёниб кетади. Бу ҳол мажозга кўчган: “Ишнинг кўзини билсанг, ҳар қандай мушкул ишни ҳам бажара оласан, улдасидан чиқасан”, демокчи бўладилар; “Йўлини топса – сув тошни ёрди”; “Эпини топган – элак билан сув ичар”; “Эпини топган – икки ошар”; “Эпини топган – Ойга учар, Эпини топмаган – сўз бичар”; “Етук киши кўли билан куён тутади”; “Арслон билан сичқонни зўр билан тутиб бўлмайди” (Ваҳший ҳайвонларнинг энг зўри – арслон бўлиб, уни зўрлик билан, яъни куч ишлатиб тутиш – амри маҳол. Ҳийла йўли билан қопқонга туширса бўлади. Бунинг аксинча, махлуқотнинг энг кичиги ва кучсизи – сичқон бўлиб, у зийрак, ҳушёр, чаққон, чопагон бўлганлигидан, тўғридан-тўғри тутиб бўлмайди. Уни ҳам ҳийла йўли билан қопқонга туширса бўлади. Биргина ҳайвон тутишда эмас, умуман, ҳар бир нарсада ишнинг устаси бўлиш керак); “Сайёдда макр бўлмаса, домига ов илинмас”; “Чўпоннинг чаққони – такадан сут соғади” (така – эчкининг эркаги бўлиб, ҳеч вақтда сут бермайди. Муболага

тарзида айтилган бу мақол билан: “Ишбилармон, уддабурон одам энг мушкул ишнинг ҳам, зохиран сира имкони бўлмаган ишнинг ҳам улдасидан чиқади”, демокчи бўладилар. “Хўрози соғиб, сутини олади”; “Ошқовоқни қайнатиб, ёғини олади” деган ибораларни ҳам уддабурон одамларга нисбатан қўлайдилар); “Овчи уста бўлса – қарқуноғи тувалоқ олади” (Қарқуноқ – ов куши эмас, у лочин, қарчиғай, итолғи, бурғуқ сингари бошқа қушларни овлай олмайди. Тувалоқ – йирик қуш бўлиб, айримларининг тирик вазни 15–20 килограммни ҳам ташкил этади, гўшти мазали бўлади); “Уддабурон ўргумчакка шойи тўқитади”; “Уддабурон қурвақага тақа қоқади”; “Уддабурон маймунга бўйра тўқитади”; “Уддабурон аждарга ер ҳайдатади”; “Топагон ойдинда игна топар, чангалда – шўрва”; “Ишнинг қийин тарафини ўйла, осон тарафини кўзла”; “Кулни туфлагунча, чўғни пуфла”; “Тошнинг кўзига ур, тиканни тубидан уз”; “Игна билан битадиган ишга жуводдиз тиқиб ўтирма”; “Чивинга чўқмор кўтармоқ на ҳожат?!”; “Чумчуқни тўп билан отиш – ақдан эмас”; “Бош билан битадиган ишга оёқ оғритма”; “Қўл билан ечиладиган чигалга тиш синдирма”; “Туя юкка келмаса, юкни туяга элт”; “Қайиқни оқимга қараб ҳайда”; (“Жисмонан ё руҳан чарчаганингни сезсанг, қилаётган ишингни вақтинча тўхтатгин-да, дамингни ол. Барибир чарчаганда қилган ишинг унумли ҳам, сифатли ҳам бўлади. Яхши дам олиб, ўзингга келганингдан кейин иш қилсанг, унинг унуми кўп бўлади, дам олиш учун кетказган вақтингда бажара олмаган ишингни ҳам икки-уч ҳисса қоплайди”, дейилмоқчи); “Ўрмонга ўтин элитмас, Кермонга – зира” (Кермон – хушбўй зираси билан машхур бўлган, зира кўп ўсадиган жойнинг номи); “Тўқайга ўтин элитмас, Денгизга – сув”; “Дарё бўйида қудук қазима”; (Бу кейинги уч мақол билан: “Беҳуда, ҳожати бўлмаган нарсага уруниб, ўзингни бекорга овора қилма. Ишнинг кўзини бил”, демокчи бўладилар); “Асалари тўғри гулга кўнавермайди” (“Асалари тўғри келган гулга кўнмай, шира чиқадиган гулни ахтариб топади, ундан керагини олади ва ишини битиради. Киши ҳам мўлжалланган ишнинг битадиган тарафини кўзлаши, унамагандан деб овора бўлиб ўтирмай, унадиган нарсани, жойни ахтариб топиши лозим”, дейилмоқчи); “Узилган гулдан яхши ари бол йиғмайди”; “Буш тўрва билан – от тутилмас” (Емга ўрганган от агар қочиб кетса, унга тўрвани кўрсатадилар. Қочиб юриб-юриб, ахири оч

қолган от тұрвага яқинлашиб келади, агар тұрванинг ичида еми бўлса, келиб еябошлайди. Шу пайт уни тутиб оладилар. Агар тұрва бўш бўлса, яқинлашиб келаётган от унинг бўшлигини фахмлаб, яна кочиби кетади. Шунингдек, ҳар бир ишни битказишнинг йўлини билиш керак бўлади”, дейилмоқчи); “Узоққа тузоқ қўйма”; “Боксанг – битар, Қоксанг – йитар” (“Молни боксанг – битади, яъни семиради, сўйсанг, сўйилиб, йўқ бўлиб кетади. Кийимни авайлаб кийсанг, кўпга етади. Авайлаб, чанг-чунг қилиб, ҳадеб қоқаверсанг, йитади, яъни тезда титилиб, йўқ бўлиб кетади”, дейилмоқчи); “Сомон йиғсанг – пул бўлар, Ўтин ёксанг – кул бўлар” (“Ҳар бир нарсани ҳам бордан йўқ қилиш тарафини эмас, йўқдан бор қилиш тарафини кўзла”, дейилмоқчи); “Йўқни бордай қил, Борни болдай қил”; “Куч йиқмас, амал йиқар”; “Кучига ишонган – йиқилар, Ақлига ишонган – йиқитар”; “Экин эксанг илим билан, Мўликерсан элинг билан”; “Илмсиз тажриба – боши берак кўча” (Ҳар бир касб – ҳунарнинг ўзига хос илми, амали, усули, қулай йўл-йўриғи бўладики, буларни билмаган одам қийналиб, ишнинг уйдасидан чиқа олмай, боши қоғиб, иложсиз ва чорасиз бўлиб қолади”, дейилмоқчи).

ИШОНГАН ТОҒДА КИЙИК ЁТМАС

Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар ҳам бўлиб турадики, киши бир нарсани “Фалон жойда бор, у ерда албатта бўлади”, деган ҳаёл билан қатъий ишониб, умид боғлаб боради. Аммо у ерда истаган нарсаси бўлмайди, илгари бор бўлса ҳам, кейин тугаб кетган бўлади. Мазкур мақолни ана шундай пайтда айтадилар. Бундан ташқари: “Бир нарсанинг бирор ерда борлигига олдин аниқ ишонч хосил қил-да, кейин уни истаб бор. Пухта ўйламай, аниқ балмай, хом ҳаёл билан бориб ҳам ўзингни-ўзинг овора қилиб ҳам юрма”, деган маънода насиҳат қилганларида ҳам айтадилар.

ИШОНГАНИМ СЕН БЎЛСАНГ, КЎРГАН КУНИМ НЕ БЎЛАР?

“Қариб, ҳолдан тойганимда, бошим ёстиққа етганда мени боқади, суянчигим бўлади” ё “Бирор мушкул аҳволга тушиб қолсам, менга кўмаклашади, оғиримни энгил қилади”, деган ниятлар билан бир одам бир одамга (масалан, ота-она фарзандига, киши яқин дўстига ва б.) қаттиқ ишонч боғлаб, эътиқод кўйиб юрса-ю, у одам кези келганда кутилгандек иш қилмаса, бокмаса, қарамаса ёрдам бермаса, унга қарата юқоридаги мақолни айтадилар.

ИШОНМАГИН “ДЎСТИНГТА” – СОМОН ТИҚАР ПЎСТИНГТА

Қадим замонларда подшоларнинг жаллодлари айбдор одамларни “Чор миҳ қилиш”, “Пўст тортиш” деб аталувчи қийнов усуллари билан ҳаддан ташқари азоблаб ўлдирардилар. Бундан улар айбдорни махсус ишланган тахтага юз тубан ётқизиби, икки қўли ва икки оёғини кериб миҳлардилар. Шунда ҳам у ўз айбига иқдор бўлмаса, терисини (пўстини) бутун қилиб шилиб олиб, ичига сомон тиқиб, бошқаларга ибрат бўлсин учун шаҳар дарвозасининг тепасига осиб қўярдилар. Мақолда шу нарсга шама қилинган ҳамда: “Ҳар кимни ҳам чин дўстим деб ўйлаб, сир-асрорингни айтаверма. “Дўст” никоби остида юрган душманнинг сирингни билиб олган, сени “сотиб”, роса адабингни бердириши мумкин”, демоқчи бўлинган. Вар.: “Ишонмагил ошнангга, ошнанг урар пошнангга”; “Дўстларимдан ўзинг сақла, Душманларимизни ўзим биламан”.

ИШОНЧ БЎЛМАСА ЎЗИНГДА, НИШОН ҚОЛМАС СЎЗИНГДА

Бу билан: “Бирор нарсга агар ўзингда қатъий ишонч бўлмаса, бир ишни қила олишга ўзингни кўзинг етмаса ё бирор нарсанинг ҳақиқатан ҳам тўғрилигига ўзинг чин дилдан ишонмасанг, бу ҳақда айтган сўзинг ҳам ишончсиз ва шубҳали бўлиб чиқади, шамолдай беқарор сўзингдан номнишон ҳам қолмайди”, демоқчи бўладилар.

ИШТОНИ ЙЎҚ ТИЗАСИ ЙИРТИҚҚА КУЛИБДИ

Ўзининг қатта айби бўла туриб, ўзгаларнинг арзимаган айбига қулувчи, масхара қилувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: “Кўйлаги йўқ энги йиртиққа қулар”; “Йиртиқ оғиз тиртиқ оғизга қулибди”; “Йиқилган тойгандан қулибди”; “Ўзининг йиртиғини кўрмаган – ўзганинг тиртиғидан қулар”; “Эчкиники минг очилса – айби йўқ, Қўйники бир очилса – айб”; “Йлон ўз эгрилигини билмай, туянинг бўйнини эгри дейди”.

ИШТОНИ ЙЎҚ ЭЛ КЕЗАР

Бу мақолни уйда ҳеч балоси йўқ, оиласига, бола-чакасига қарамай, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, фақат ўз роҳатини кўзлайдиган, ўз маишатини ўйлаб, кўчама-кўча, чойхонама-чойхона, шаҳарма-шаҳар тентираб юривчи кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ИШТОНСИЗНИНГ ТУШИГА УЧ ҚАРИ БЎЗ КИРИБДИ

Қари – узунлик ўлчови бирлиги бўлиб, турли географик муҳитларда ва турли даврларда турлича узунликни аниқлаган. Масалан, Хоразмда XIX асрда бир қари 48,94 сантиметрга, Бухорода 320 сантиметрга; Тошкентда – бозор “қари”си 177,8 сантиметрга, хон “қари”си 213,36 сантиметрга; Фарғонада – узун қари (буни “қулоч қари” деб ҳам юритардилар) 164,45 сантиметрга, қалта қари 265,76 сантиметрга тенг бўлган (В. Хинц, Е.А. Давидович, Мусульменские меры и веса). Маълумки, илгари меҳнаткаш халқнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи бениҳоя оғир эди. Юқоридаги мақолда ва унинг қуйида келтирилган вариантлари ҳамда мазмундошларида халқ ўзининг шу оғир аҳволини, камбағаллик, йўқсалик, қашшоқлик ва бунинг оқибатида рўй берадиган оч-яланғочликни турли мисоллар воситасида ёрқин ифода этган: “Оч товукнинг тушига дон қиради”; “Оч товукқа ҳамма нарса бугдой кўринади”; “Ярли ямаганга қувонар” (“Ярли – камбағал, йўқсил йиртилган кийими ямалса, шунга ҳам қувонади”, дейилмоқчи); “Янги кийган бўз кўйлакнинг уч кун мастлиги бор” (Бўздан тикилган кўйлак арзон ва кўрimsиз бўларди. Бу мақол билан: “Шўрлик камбағал аллайқайтиб бирор янги бўз кўйлак кийишга етишгудек бўлса, бир неча кунгача ўзида йўқ хурсанд бўлиб юради”, демоқчи бўлганлар); “Камбағалнинг ҳайити – янги кўйлак кийганда” (ҳайит – бунда “байрам, шодиёна, хурсандчилик кун” деган маънода келтирилган); “Камбағални урма-сўкма – кийимини йирт” (“Камбағалнинг энг арзанда нарчасини, яъни зўрға етишадиган кийимини йиртманг, бу нарса унга ҳар қанча урган-сўккандан қаттиқ ботади”, дейилмоқчи); “Беш боламизга – бир иштон, Қандай чиқамиз бу кишдан?”; “Яланғочга – ёз яхши”.

ИШЧАННИНГ ЎНТА ҚЎЛИ БЎЛСА, ЎНОВИГА ҲАМ ИШ ТОПАДИ

Кишининг қўли беш бармоқдан иборат бўлиб, буни кўпинча “беш қўл” деб ҳам атайдилар. Мазкур мақол билан: “Ишчан, меҳнатсевар, серғайрат одам ҳали иккита қўли экан-ку, агар ўнта қўли бўлса, ўновига ҳам иш топади”, дейилмоқчи.

ИШҚ ДЕМАК – ДУНЁНИ СЕВМАК

Ишқ – фақат ёрга муҳаббат қўйишигина эмас, балки Ватани, она юртини, халқни, оилани, ота-онани, бола-чақани, кишиларни, ҳаётни ва ҳ.к.

севишдан ҳам иборат бўлган кенг маънодаги тушунчадир. Мазкур мақол билан дунёни, яъни кишини ўраб турган бутун борлиқни – ҳаётни севишга, унга меҳр-муҳаббат қўйишга, унинг равнақи йўлида тинмай ҳаракат қилишга даъват этадилар.

ИШҚИ БОРНИНГ – РАШКИ БОР

Вар.: “Ишқ билан рашк – эгизак”; “Аччиғи йўқ қалампир бўлмас, Рашки йўқ хотин бўлмас”; “Севгининг рашксиз бўлиши – гулнинг тикансиз бўлиши билан баробар”; “Рашкнинг ўртоғи – шубҳа”; “Рашкнинг кўзи кўр” (“Рашк қилувчи одам ўз тахминига, ўз шубҳасига шу қадар ишонган бўладикки, ҳатто у айни ҳақиқат айтилса ё исбот қилинса ҳам, тан олгиси келмайди”, дейилмоқчи); “Ишқи борнинг – имони бор” (имон – бирор нарсага қатъий, бутун вужуди билан ишониш. “Ёрига чинакам ишқи бор бўлган одам унинг садоқати-ю, вафодорлигига қатъий ишонади”, дейилмоқчи). Умуман, юқоридаги мақолларни эрининг рашк қилишидан хафа бўладиган, нолийдиган хотинга ёхуд хотинининг рашк қилишидан хафа бўладиган, нолийдиган эрга: “Кўйинг, хафа бўлманг, ҳамонки рашк қиларканми, демак, сизни севаркан. Ишқ деганнинг ўзи шунақа – рашксиз бўлмайди”, деган маънода тасалли берганларида қўллайдилар. Шунингдек, “Эрдан ё хотиндан ҳуда-беҳудага рашк қилиш – яхши эмас. Ишқ қўйгандан кейин унинг садоқатига, вафодорлигига ишониш ҳам керак”, деб насиҳат қиладилар.

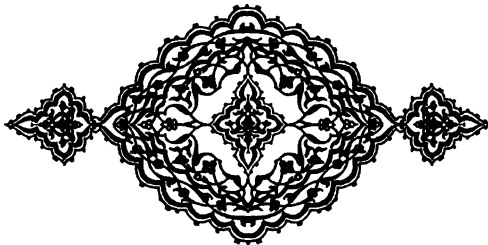
ИШҚИ ЙЎҚ – ЭШАК, ДАРДИ ЙЎҚ – КЕСАК

Ишқ – юқорида айтганимиздай, кенг маънодаги тушунча бўлиб, бу ерда “бирор нарсага, бирор ишга, касб-ҳунарга чинакам меҳр-муҳаббат қўйиш, унга жон-дили билан ёпишиш, у ҳақда ўйлаш, қайғуриш, жон куйдириш, ғайрат-шижоат кўрсатиш” деган маънода келтирилган. Мазкур мақол билан: “Бирор ишга, касб-ҳунарга, машғулотга чин дилдан меҳр қўймаган, ҳаракат қилмайдиган, жон куйдирмайдиган, ҳар бир нарсага бефарқ қарайдиган, дангаса, боқи беғам одамнинг – қорнидан бошқа қайғуси бўлмаган, бефаҳм, бетамиз эшакдан ҳамда ҳеч қандай дардсиз ҳаракатсиз, ташвишсиз ётган кесақдан фарқи йўқ”, демоқчи бўладилар. Вар.: “Оғриксиз бош – бош эмас”; “Оғриксиз бош ер тағида керак”; “Ярим кунлик умринг бўлса, бир кунлик ғаминг бўлсин”.

ИҒВОГАРНИНГ ҰЗИ ЁМОН, ҰЗИДАН ҲАМ СЎЗИ ЁМОН

Халқ ёлгон-яшиқ сўзлар билан, чақма-чақарлик билан кишилар орасига нифоқ солувчи, фикс-фасод кўзғовчи иғвогар, фирибгар, ғийбатчи, чақимчилардан ҳазар қилади, уларни энг тубан кишилар деб билади. Қуйидаги мақоллар ҳам шундай кишиларга нисбатан нафрат билан айтилган: “Ғийбатчи буқиб гап йиғар, Товук чўқиб чўп йиғар”; “Пахта ўзига нам тортар, Ғаммоз ўзига ғам тортар” (ғаммоз – сир очувчи,

чақимчи. “У яна кимнинг сирини фош қилсам экан, яна кимни чақиб, унинг тортадиган азобини кўрсам экан, деб ўйлаб, ўзидан-ўзи ғам чекиб юради”, дейилмоқчи); “Уйингта кириб ошингни ер, Кўчага чиқиб бошингни ер”; “Бўрига кўшилиб кўйни ейди, Эгасига кўшилиб кўз ёши қилади” (Бу кейинги икки мақол билан: “Иғвогар, чақимчи, ҳасадчи, ғийбатчи, дилгир одамларнинг аксарияти айёр ва муғомбир бўлади: “Кўзингта “дўст” бўлиб кўриниб, душманнинг ишини қилиб кетади”, демоқчи бўладилар); “Ғийбат яқинни ёт қилар, тотувни – араз”.

ЙИГИТ ДЕГАН ЭР БЎЛУР, МЕХНАТ КЎРСА ШЕР БЎЛУР

Вар.: “Марднинг марди майдонда синалар, Йигитнинг йигити – меҳнатда”; “Йигит иш бичувда билинар, Туя – сув кечувда” (Туя бошқа ҳайвонларга нисбатан сувга ожиз бўлади. У сузишни билмайди. Оёғи сув тубидан кўтарилди дегунча, оқиб кетади. Шунинг учун ҳам туя саёз сувлардангина кечиб ўта олади. Иш бичмоқ – ишнинг режасини билмоқ, маъносида); “Эр бойлиги – йўлда, Сўз бойлиги – тилда”; “Йигит моли – ерда” (“Агар у меҳнат қилсагина, машаққатларга чидасагина ердан бойлик ундира олади”, дейилмоқчи).

ЙИГИТНИНГ КУЧИ – ҚУЮН ШАМОЛ

(қуюн – бурама шамол. Бирпасда ҳаммаёқни остин-устин қилиб, ўтиб кетади). Йигитнинг “тоғни урса талқон қиладиган” кучи ҳам шундай: доимий эмас, ўткинчи. Мазкур мақол билан: “Шу кучдан ўз вақтида фойдаланиб қолиш керак”, дейилмоқчи.

ЙИГИТ ОРИФ БЎЛСА, АСЛИНИ СЎРАМА

Ориф – ҳар жиҳатдан муносиб, етук, тартибли, ахлоқли маърифатли, доно ва ҳ. к.

ЙИГИТ СЎЗИ БИР БЎЛУР, БИР БЎЛСА ҲАМ ТИНГ БЎЛУР

(тинг – қатъий, маҳкам). “Асл йигит аввало бир гапни айтмайди, айтса, ўша сўзида қатъий туради,

унга амал қилади” дейилмоқчи. Вар.: “Йигит сўзидан қайтмас, Арслон – изидан”; “Йигитни бир сўзлик безар”.

ЙИГИТГА ЙИҒИ ЯРАШМАС

Бу билан: “Эр йигит чидамли, матонатли бўлмоғи, арзимаган нарсадан кўрқиб, чўчиб, йиғлаб-сихтаб юрмаслиги лозим”, дейилмоқчи.

ЙИГИТЛИК – БИР ГУЛИСТОН, ҚАРИЛИК – БИР ЗИМИСТОН

Вар.: “Йигитлик – гулистон, Қарилик – гўристон”; “Йигитлик – мастлик, Қарилик – сустлик”; “Йигитлик – умр гулшанининг боғи”; “Йигитлигим елдай ўтди, Қарилигим қавсаб етди” (қавсамоқ – ўраб олмоқ, қуршаб олмоқ. Бу мақол кексайган кишининг тилидан афсусланиб айтилган бўлиб, “Йигитлигим ел каби тез ўтди-кетди, мана энди қарилигим (яъни, ожизлигим, хасталигим) ҳаммаёқдан ўраб, қуршаб келди. Бундан қочиб қутулишнинг имкони йўқ”, дейилмоқчи); “Йигитлик елиб ўтар, Қарилик – чопиб” (Бунда умрнинг тез ўтиши отнинг елиб юришига ташбиҳ этилган); “Йигит қўлин тенги йўқ”; “Йигитга оғир нарса ҳам енгил туюлади, Кексага енгил нарса ҳам оғир туюлади”. Мазкур мақолларнинг ҳаммаси билан ҳам йигитликнинг, ёшлиқнинг қадрига ўз вақтида етиб қолиш зарурлигини, акс ҳолда қаригандан кейин ҳар қанча уриниш ҳам бефойда бўлишини уқтирадилар.

*Йигитлик бўстондир, қариллик хазон,
Бўстонни хазонга сотувчи бўлма.*
(Махтумқули)

ЙИГИТНИНГ САЗОСИ СИНГУНЧА, ХҲУКИЗНИНГ ШОХИ СИНСИН

Сазо – илтимос, илтижо. Ота-боболаримиздан қолиб келаётган бир қадимий одат борки, йигитларни ниҳоятда ҳурмат қиладилар. Уларнинг сўзини ерда қолдирмайдилар. Агар йигитлар қариялардан: “Бирор нарсани айтиб беринг, чалиб беринг, ижро этиб беринг ва ҳоказо” деб илтимос қилсалар, қариялар юқоридаги мақолни келтириб, уларнинг илтимосини бажо қиладилар. Вар: “Йигитнинг сазоси сингунча, Шайтоннинг бўйни узилсин”; “Йигитнинг сазоси ўлгандан – ўзи ўлгани ортиқ”; “Йигит кўнгли – подшо”; “Йигит кўнгли ипақдир, бир чигилса чўзилмас”; “Йигитнинг хуни – юз йилқи, Ори – минг йилқи”; “Йигитнинг хўрлиги – ўлимдан қаттиқ”.

ЙИГИТНИНГ ЯХШИ ЙЎЛДОШИ – МАРДЛИК

“Йигит ўзига энг яхши, энг содик, йўлдош истаса, мардликни йўлдош қилсин. Мардлик уни ҳеч қачон йўлдан оздирмайди, хор-зор қилмайди”, деган маъно яширинган. Бу мақолнинг “Йигитга мардлик ярашади”; “Йигитликнинг зийнати – мардлик”; “Йигитликнинг нишонаси – мардлик” деган вариантлари ҳам бор.

ЙИЛ БОШИ – ИШ БОШИ

Ота-боболарнинг ҳисобига кўра, Ўрта Осиёда янги йил 22 мартдан – Наврўздан бошланади. Деҳқонлар, боғбонлар Наврўз кириши билан ўз ишларини жонлантириб, қизғин тус олдириб юборадилар.

ЙИЛНИНГ ОЙИ КЎП, ОЙНИНГ КУНИ КЎП

Бир одам бир одамга бирор нимани ваъда қилсаю, уни вақтида бажармай, галга солиб, алдаб-сулдаб юрса, ахири у одамнинг тоқати тоқ бўлиб, жадли чиқиб: “Ахир қачон қиласан (ё берасан), йилнинг ойи кўп, ойнинг куни кўп, бир кунни аниқ айтгин-да!” дейди.

ЙИЛҚИНИНГ МИНСА УСТИ, ИЧСА СУТИ, ЕСА ЭТИ БОР

Вар.: “Йилқи – молнинг пошшоси, Туя – молнинг қашқаси” (Бу ерда “қашқаси” деганда

“таниқлиси, кўзга кўринадигани” дейилмоқчи); “Йилқининг бўзи яхши”; “Йилқининг гўштини есанг – тишинга қиради, Емасанг – тушинга қиради” (Йилқининг гўшти бошқа молларнинг гўштира нисбатан қаттиқроқ, аммо лаззатли (айниқса, қази қилинса) бўлади. “Емасанг, уни кўмсаганиндан, ҳатто тушинга ҳам кириб чиқади”, дейилмоқчи); “Йилқи сўйган уйга уч кунгача бор, Сигир сўйган уйга уч кундан кейин бор” (Йилқининг гўшти янгилигида сели билан юмшоқ, лаззатли бўлади. Йилқи сўйилган уйга уч кунгача борган одам унинг гўштини хуштағмлигида еб, маза қилади. Мол гўшти нимтатир қилиб тузланса, уч кундан кейин унга тузнинг таъми сингиб, хушхўр бўлади. Мол гўштини янги сўйилганда эмас, сал кейинроқ еган одам маза қилади).

ЙИЛҚИЧИНИНГ ЕГАНИНИ БИРДА ИТ ЕМАЙДИ, БИРДА ХОН ЕМАЙДИ

Вар: “Йилқичининг бир кўрганин хон кўрмайди, Бир кўрганин ит кўрмайди”. Ўтмишда йилқибоқарларнинг меҳнати ниҳоятда оғир бўлган. Уларнинг чеккан азоблари баъзан “ит азоби”дан ҳам ўтиб кетарди. Баъзан эса, бирор сабаб билан йилқи сўйиб қолинса, улар гўштнинг энг мазали, хуштағм жойини еб, маза қиладилар.

ЙИТГАН ЎКНИ ОТГАН ЎҚ ТОПАР

Алишер Навоий севгилисининг висолига тўймаганини шу мақол воситасида қуйидагича баён этган:

Новакинг кўнглўмда гар йитти, ҳамул андоз ила
Они тобмоқ истасанг, жоно ёно бир новак от.
Бу билан шоир: “Отган киприк ўқинг (новак – камоннинг ўқи, мажозда – киприк) кўнглимда йўқолди. Энди бу отган ўқингни топмоқчи бўлсанг, яна бир киприк ўқингни от, жоним”, демоқчи бўлган.

ЙИҚИЛ, ЙИҚИЛ, ФАҚИРГА ЙИҚИЛ

Вар.: “Қулоқ солсанг ақлга, Қуллуқ қилгил фақирга”; “Қулга қуллуқ қилмасанг, Қул сенга қуллуқ қилмас”. Бу мақоллар билан: “Бир нимага муҳтож бўлиб, йиқиладиган (яъни, бировга ёлворадиган) бўлсанг, камбағал, фақирга йиқил. У сендан борини аямайди, ҳолисона ёрдам қўлини чўзади. Бойга ёлвориб борғудай бўлсанг, у ҳам беради, аммо бунинг эвазига сени ўлғудай ишлатиб, “ёғингни” олади, тирноғингни ўстирмайди”, дейилмоқчи.

ЙИҚИЛГАН КУРАШГА ТҮЙМАС

Вар.: “Түкилган тўлмас, Йиқилган тўймас”; “Ютказган ўйинга тўймас, Йиқилган – курашга”; “Йиқилган курашга тўймас, Уялган тек турмас”; “Йиқилган ерга тўймас”. Бу мақолларни бирор ишнинг улдасидан чиқа олмаган бўлса ҳам, ҳадеб беҳуда уринаверадиган одамни нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Бундай одамни беҳуда уринмасликка ундаганда “Йиқилсанг, ерга ёпиш” деган мақолни ишлатадилар.

ЙИҚИЛГАННИ ЕР КЎТАРАР

Бу мақолни кураш тушганда йиқилган, одамлар ўртасида изза бўлган ва умуман бирор нарсада енгилган, мағлубиятга учраган одамнинг кўнглини кўтармоқчи, тасалли бермоқчи бўлганда айтадилар. Вар.: “Йиқитган йиқилганни суяр” (Курашчи полвонларнинг таомили шундай: йиқитган одам йиқилган одамни суяб, турғазиб кўяди); “Йиқилганни босиб ўтма” (“Уни мазах қилиб, баттар уялтирма, кўнглини кўтар, тасалли бер”, дейилмоқчи).

ЙИҚҚАНДАН ҚЎРҚМА, ЕГАНДАН ҚЎРҚ

Бу билан: “Фарзандларингдан бири топганини тежаб-тергаб сарфлаш, иқтисод қилиш ҳисобига “бир кунимга яраш”, деган ниятда маблағ йиғиб боришга одатланган бўлса, бундан сира ташвишланма, аксинча қувон. Фарзандларингдан бошқа бири топган-тутганини нафсига урадиган, ғарра-шарра сарфлаб юбораверадиган бўлса, ана ундан ташвишлан, чунки бунинг оқибати яхшиликка олиб бормади”, дейилмоқчи.

ЙИҒЛАБ-ЙИҒЛАБ МАРЗА ОЛСАНГ, КУЛИБ-КУЛИБ СУҒОРАСАН

Экин майдонида пол олганда марзаси қанча баланд кўтарилса, шунча яхши бўлади: экин сувга обдон қонади, натижада ҳосил юқори бўлади. Ўтмишда ҳозиргидай қудратли техника бўлмаган, албатта. Деҳқонлар кетмон билан марза олганда озмунча тер тўкиб, озмунча азият чекмаганлар. Ота-боболаримиз бу мақол билан: “Марза олишда ҳар қанча қийнасанг ҳам чида, бардам бўл, эринма, кейин суғорганда қийналмайсан, кўтарадиган хирмонинг баракали бўлади”, деган маънода деҳқонларга насиҳат қилганлар, тасалли берганлар. Мажозан: “Машаққат чекиб қилган меҳнатингнинг роҳатини кўрасан”, деган маънода ҳам ишлатиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги

вариантлари бор: “Ўйлаб-ўйлаб жўяк очсанг, Ўйнаб-ўйнаб суғорасан”; “Ариқ қазимасанг, отизга сув бормас” (отиз – полиз, экин майдони); “Аригингни новдай қилсанг, Хирмонингни товдай қиласан” (тов – тоғ).

ЙИҒЛАГАН КЎЗГА – ЁШ, ТИЛАГАН ОҒИЗГА – ОШ

Бу мақолни: “Дунёда ҳар ким тилак-истагига эришмай қолмайди. Бунинг учун у курашса, интилса, ҳаракат қилса бас”, деган маънода қўллайдилар.

ЙИҒЛАГАНГА ҲАМ БИР ЧАЛПАК, ЙИҒЛАМАГАНГА ҲАМ БИР ЧАЛПАК

Бу билан: “Бир жойдан бир нимани оларда раҳмини келтираман, деб йиғласам, ялиниб-ёлворсам ё жанжаллашсам, кўпроқ ундираман, деб овора бўлмаёқ кўяқол, барибир сенга тегишлисидан ортигини бермайдилар”, дейилмоқчи.

ЙИҒЛАГАННИНГ ОЛДИДАН ИНГРАГАН ЧИҚАР

Бир одам бир одамга ўз дардини айтиб, “юрагини бўшатиб олмоқчи” бўлганда, у одам ҳам ўз дардини айта кетса, “хасратидан чанг чиқса”, бу ҳолга қарата юқоридаги мақолни айтадилар.

ЙИҒЛАСА, КИМНИНГ ОҒЗИ ҚИЙШАЙ-МАЙДИ?!

Йиғлаган кишининг оғзи қийшайиши, афти бужмайиши, асабланиши – табиий бир ҳол, албатта. Шундай одамни мазах-масхара қилган кишига: “Бундай қилишинг ноўрин”, демоқчи бўлганларида ва йиғловчининг ёнини олганларида мазкур мақолни қўллайдилар.

ЙИҒЛАСА ОНАМ ЙИҒЛАР, ҚОЛГАНИ ЁЛҒОН ЙИҒЛАР

Бунда онанинг болага нақадар меҳрибонлиги, унинг ғам-ғуссасига шерик бўлиши, дардини баббаравар тортиши, бошқалар эса унинг кўнгли учунгина, номигагина ўзини қайғурган қилиб кўрсатиши ифода этилган.

ЙИҒЛАСА, – ҚАЙҒУСИ БИР, КУЙЛАСА – ЧОЛҒУСИ БИР

Буни бири қайғурганда иккинчиси ҳам чин дилдан қайғурадиган, дард-аламига шерик

бўладиган, бири қувонганда иккинчиси ҳам астойдил қувонадиган ҳақиқий дўстларга (кўпроқ ўзбек ва тожик халқларига) нисбатан қўллайдилар.

ЙИҒЛОҚИ ҚИЗНИНГ ТҶЙИДА ЁМҒИР ЁҒАР

Маълумки, тўй-маъракада кишининг хонадонига тумонат одам келади. Шунда ҳаво айниб, қор-ёмғир ёғиб турса, бундан ортиқ кўнгилсиз ҳол бўлмайди. Одатда қизнинг тўйида ёмғир ёғса “қиз йиғлоқи экан”, йигитнинг тўйида ёмғир ёғса “куёв бола хурмачанинг тагини ялаган экан”, деб ҳазил қилиб кўядилар.

ЙЎЛ АЗОБИ – ГЎР АЗОБИ

Ҳозиргидай темир йўл, автомобиль ва ҳаво транспорти бўлмаган ўтмиш замонларда туя қарвони, от, эшак билан ё пиёда узоқроқ сафарга чиққан одам бениҳоя азоб-уқубат чекарди. Баъзи манзилларда (айниқса, дашту биёбонларга, тоғу тошларга йўл тушганда) ҳордиқ чиқарадиган, овқатланиб оладиган, туя, от, эшакка ем-хашак топиб берадиган, тунайдиган жой, ичадиган сув топишмас эди. Бу ҳам етмагандай, сайёҳ баъзан йиртқич ҳайвонларга, йўлтўсарларга, ўғри-ўтрукча дуч келиб, бор буди-шудидан, ҳатто жонидан жудо бўларди. Бундай азоб-уқубатни ота-боболаримиз юқоридаги мақолда лўндагина қилиб ифода этганлар ҳамда бошқа бир қатор мақоллар воситаси билан авлодларга йўл юришининг тартиб-қоидаларини ўргатганлар: “Юришдан аввал йўл ахтар”; “Йўл сўрамай, йўлга тушма”; “Йўлни билган қоқилмас”; “Бозор билган оч қолмас, Йўлни билган кеч қолмас”; “Йўл кўрмаган йўл озар, Кун кўрмаган кун озар”; “Йўл билмаган манзилига етолмас”; “Йўл билмасанг, йўлчиға боқ” (йўлчи – йўл биладиган одам); “Йўлчи йўлини билар, Тегирмончи – дўлини” (дўл – тегирмоннинг дон солинадиган кажаваси); “Йўлни қарвондан сўра, Сўзни соилдан сўра (соил – гадо. Қарвон юравериб-юравериб, ҳамма йўлларни беш қўлдай билиб олган бўлади. Гадо ҳам эларо юравериб-юравериб, ҳамма гапдан, воқеадан хабардор бўлади); “Билмаган ёвуқ йўлдан – билган йироқ йўл яхши” (ёвуқ – яқин); “Синаган йўлингдан қолма, Синамаган йўлингга борма”; “Бир йўл бор – олис, Олис бўлса ҳам – яқин, Бир йўл бор – яқин, Яқин бўлса ҳам – олис”; “Йўли олис тиним билмас”; “Йўлинг узоқ бўлса, отингни қийнама” (“Уни авайлаб, вақти-вақти

билан дам бериб, ҳордиғини чиқариб, қорнини тўйгазиб бор, акс ҳолда ундан жудо бўлиб, яёв қоласан”, дейилмоқчи); “Ёмон ҳавода йўл босгандан – тинч гўлаҳда кул босган яхши” (гўлаҳ – шарқона ҳаммомнинг ўтхонаси. Ўтмишда яқин-йироқ сафарга туя қарвони, от, эшак билан ёхуд пиёда юрганда бирорта ҳам бошпана топилмайдиган дашту биёбонда қор-ёмғир ёғиб турса, оламда бундан ортиқ машаққат бўлмасди. Мазкур мақолда сафарга чиқувчи кишиларнинг эътибори шу нарсага жалб этилиб, ёғин-сочинли кунларда яхшиси йўлга чиқмаслик кераклиги уқтирилган); “Елли кун йўрт, Ёғинли кун ёғ”; “Бемаҳалда сафарга чиқма”; “Бемаҳал юрган қоқилар”; “Эрта чиқсанг – олдиндан кун чиқади, Кеч чиқсанг – олдиндан тун чиқади”, “Озмайман деган йигитни қоронғу тун оздиради”; “Йўлга чиқсанг, йўл озининг мўл бўлсин”; “Бир кунлик йўлга чиқсанг, бир ҳафталик озик ол”; “Овга чиқсанг, яроқсиз чиқма, Йўлга чиқсанг, озиксиз чиқма”; “Сафарга чиқсанг, нонинг бўлсин, Овга чиқсанг – қурولين”; “Йўлга чиқмоқ на ҳожат, йўл яроғинг бўлмаса?!”; “Бехатар йўл турганда, хатарли йўлдан юрма”; “От минсанг ўйлаб узоқни, Билиб юр йўлдаги тузоқни”; “Йўлга чиқсанг, йўлдошли чик”; “Аввал йўлдош, кейин йўл”; “Йўл топгунча, йўлдош топ”; “Йўлга чиқсанг, яроқли чик, Ёлғиз чиқмай, ҳамроҳли чик”; “Йўлга чиқсанг, йўлдошингни топ, Уйда ўтирсанг, сирдошингни топ”; “Йўлдошлининг йўли кенг”; “Йўли бўлар йигитга йўлдан йўлдош қўшилар”; “Йўлда қўшилган – йўлдош бўлмас” (Мақолларда баъзан мана шундай бир-бирига зид бўлган фикрлар ҳам илгари сурилади. Аммо, ё унисини, ё бунисини хато дейиш ҳам ярамайди. Чунки, баъзи вазиятда униси тўғри бўлса, баъзи вазиятда буниси тўғри бўлади); “Кейинги икки ҳамроҳдан – олдинги битта ҳамроҳ яхши”; “Қузатган – йўлдош бўлмас” (қузатган – сафарга кузатиб қолган одам); “Йўлдош йўлда синалади”; “Йўлдош айбин йўл очар, Йигит айбин қиз очар, Этик айбин сув очар”; “Йўлдошинг ёмон бўлса, олис юриб туз тотма, Хотиннинг ёмон бўлса, киши олдида сўз қотма”; “Йўл узоқ бўлса, йўлдошингдан кўр” (Чунки, йўлдошинг сени гапга солиб, зериктирмай кетса, йўлнинг узоқлиги билинмайди); “Йўл ўриси бўлсанг ҳам, йўлдош ўғриси бўлма” (“Йўлдошингга асло хиёнат қила кўрма”, дейилмоқчи); “Йўлдошини ташлаган – йўлда қолар”; “Йўлдошин топмаган эр озар, Йўлбошчи топмаган эл тўзар”.

ЙЎЛ КИШИСИ ЙЎЛГА ЯХШИ

Вар.: “Йўлчининг йўлда бўлгани яхши, Қирчининг – қирда”; “Йўлчи бўлсанг йўлда бўл, Қирчи бўлсанг қирда бўл” (“Йўлга отланган одам йўлидан қолмай, кўзлаган манзилига етиб олишнинг ҳаракатида бўлиши, қирга дон сепган деҳқон экинининг тепасида бўлиши зарур”, дейилмоқчи); “Овчи овда, йўлчи йўлда бўлиши керак”; “Юрганга – йўл яхши, Қолганга – уй яхши”.

ЙЎЛ ҚУВГАН ХАЗИНАГА ЙЎЛИҚАР, СЎЗ ҚУВГАН БАЛОГА ЙЎЛИҚАР

Вар.: “Сўз қувган балога йўлиқар, Чорва қувган газнага йўлиқар”; “Довни қувган балога учар, Ёвни қувган – газнага”.

ЙЎЛБАРС БОЛАСИНИ ТУТМОҚ УЧУН ЙЎЛБАРС УЯСИГА КИРМОҚ КЕРАК

Бу мақол билан: “Душманни енгмоқ, уни ичидан бузмоқ учун юртига (гарчи ҳаёт учун ҳавфли бўлса ҳам) бориб иш кўрган маъқул”, дейилмоқчи. Вар.: “Йиртқични уясида янч”.

ЙЎЛБАРС ҚИРҚҚА КИРСА ҲАМ, ЕЙИШИ – АНГ, ҚАРҒА МИНГГА КИРСА ҲАМ, ЕЙИШИ – ГЎНГ

(анг – ов, сайд). Бу билан: “Мард, қалби пок, виждони тоза одам қисқароқ умр кўрса ҳам, ҳалол яшайди, ҳаётнинг лаззатидан баҳраманд бўлади. Номард, нопок, виждонсиз, дилгир, нияти қора одам эса ҳар қанча узоқ умр кўрмасин, барибир ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлолмайди, ифлос яшайди, кишилар ундан ҳазар қиладилар, жирканадилар”, дейилмоқчи.

ЙЎЛИ БЎЛАР ЙИГИТНИНГ ЯНГАСИ ОЛДИДАН ЧИҚАДИ

Ўтмишда “Қаллиқ ўйнаш” дейдиган бир одат бўларди. Бу одатга кўра, унашиб кўйилгандан кейин йигит қизниқига яширинча келиб-кейтиб турарди. Бунда қизнинг янгаси икковини бир-бирига топиштириб кўярди. Агар янгаси бўлмаса, йигит қизнинг уйига қира олмас эди. Мазкур мақол шу одат билан боғлиқ бўлиб, “Йўли бўлар (яъни, иши ўнгидан келган, омадли) йигитга янга ҳам осонгина топила қолади”, деган маънода айтилган. Мажозан: “Омади келган, бахти чопган одамнинг иши ҳаммавақт ўнгидан келаверади”, деган маънода кўлланилади. Вар.: “Овчининг ови бароридан келса, ов ўз оёғи билан тузоққа илинади”; “Касалнинг тузалгиси келса, табиб

ўз оёғи билан келади”; “Арийдиган оғриқнинг дориси ўз-ўзидан топилади”; “Иш ўнгидан келса, устаси олдидан чиқади”.

ЙЎЛОМОННИНГ ЙЎЛИДАН ЙЎЛ ҚИДИРИБ КЕЛАМАН, ЭЛОМОННИНГ ЭЛИГА ЭЛ ҚИДИРИБ КЕЛАМАН

Ўтмишда ишнинг кўзини билган подшолар, хонлар ўз мамлакатларига чет эллардан келувчи қарвонлар йўлини тартибга келтириб, қарвонсаройлар, сувсиз саҳроларга сардобалар қурдириб, йўлни ўғри-ўтрукдан, қароқчи, босмачилардан тозалаб, беҳавотир қилиб кўярдилар. Бундан мақсад – атроф мамлакатлардан савдо қарвонларининг кўпрок келиб-кегишига, хазинага кўпрок бож тушишига, шаҳар ва қишлоқларнинг обод бўлишига эришишдан иборат эди. Тинч, беҳавотир келиб-кетган қарвонлар бу ҳақда бир-бирларини хабардор қилишар, натижада ўша мамлакатнинг ташқи алоқалари авж олаверар эди. Кишилар юқоридаги мақолни чет эллардан яхши ният билан келувчи қарвонлар ва яққа йўловчилар тилидан айтишган.

ЙЎМАРД ЙЎҚЛИГИН БИЛДИРМАС, ТУЛПОР ТЎҚЛИГИН БИЛДИРМАС

(йўмард – жўмард, яъни сахий, кўли очик одам). Асли “жувонмард” сўзининг талаффузга мослаб айтилиши натижасида пайдо бўлган бу сўз баъзи шеваларда “йўмард” деб, баъзиларида эса “жўмард” деб кўлланилади. Юқоридаги мақолнинг маъноси шундай: “Отлар (шу жумладан, чопқир отлар ҳам) қоринлари тўқ бўлса, яхши чопа олмайлар. Тулпор (энг асл зотли югурук от) эса тўқлигини билдирмайди, одатда қандай чопса, тўқлигида ҳам шундай чопаверади. Сахий, кўли очик одам ҳам йўқлигини, яъни кўлида, уйда ош-нони йўқлигини (ёхуд камлигини) билдирмайди, маблағи ва ош-нони бор (кўп) пайтида қандай сахийлик қилган бўлса, шундай сахийлик қилаверади”.

ЙЎРҒА МИНГАН ЙЎЛДОШИДАН АЙРИЛАР

Вар: “Арава минган сувайга йўл бермас” (сувай ёхуд субай – ёлғиз, яйдоқ, эгар-жабудқисиз от); “Отлик йўлдош бўларми аравалик билан, Йўртоқ йўлдош бўларми йўрғалик билан”; “Отлик эшакликка ҳамроҳ бўлолмас”; “Йўрға минган йўлдошидан айрилар, Амалга минган қурдошидан айрилар”; “Йўртоқ йўрға билан йўлдош бўлмас, Бургут қарға билан сирдош

бўлмас”; “Йўрға минган йўлдошига қарамас”; “Бўри билан кўй бир қудуқдан сув ичмас”; “Кўй билан бўри бир оғилда яшамас”; “Зулдор фақирга замондош бўлмас”; “Йўрғаликка йўлдош бўлма”; “Йўрғали билан йўлдош бўлма – йўлда қоларсан”; “Йўрға минган йўлда қолибди”. Бу мақолларни: “Бойлик орттирган ё амалга минган баъзи одам манманликка, такаббуриликка берилиб, унча-мунча одамни (ҳатто ёшлиқдан бирга ўсган тенгқурларини, дўсту биродарларини ҳам) менсимай, назар-писанд қилмай кўяди, кези келганда уларга ёрдам қўлини чўзмайди. Бунинг оқибати эса яхшиликка олиб бормайди: у кўпчиликдан ажраб, якка-ёлғиз бўлиб қолади, бошига бирор иш тушганда атрофдаги одамлар ҳам унга ёрдам қўлини чўзмайдилар. Бундай манман, такаббур одамга яқин юрма, ундан ҳазар қил, акс ҳолда сенга ҳам касри уриши мумкин”, деган маънода қўллайдилар.

ЙЎРҒАНИНГ ТЕРИ ҚУРИМАЙДИ, ЭРКАНИНГ ЁШИ ҚУРИМАЙДИ

“Йўрға от ҳар қанча югуриб, терлаб-пишиб кетса ҳам, тери қуримасдан (яъни, дам олмасдан) яна югураверади. Эрка қилиб ўстирилаётган бола одатда йиғлоқ бўлади, ҳозиргина йиғлаб, ҳали кўз қуримасданок янги йиғисини бошлайди”, дейилмоқчи.

ЙЎРҒАНИНГ ҚАДРИ ЕЛГАНДА БИЛИНАДИ, ЯХШИНИНГ ҚАДРИ ЎЛГАНДА БИЛИНАДИ

Кўп ҳолларда яхши одамнинг қадрига тириклик чоғида етмайдилар-да, ўлганидан кейин унинг яхши хислатларини, қилган яхшиликларини эсга олиб, мақтаб юрадилар. Мазкур мақолни ана шундай ҳолларда қўллайдилар.

ЙЎҚ БУҒДОЙГА – ЙЎҚ ТЕГИРМОН

Вар.: “Чикмаган буғдойга – ўтмаган ўрок”. Бу мақолларни ҳали вужудга келмаган, вужудга келиши дарғумон бўлган нарсаларни орзу қилувчи, шу ҳақда ўйлаб, шу ҳақда бош қотириб юрувчи одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ЙЎҚ МУТТАҲАМДАН – БОР МУТТАҲАМ ЁМОН

Йўқ (камбағал) одам бир нарса сўраганларида: “Йўқ-да, бўлса жоним билан берардим”, деб узрини айтса, уни асло айтбга буюрмайдилар. Аммо, бор (бой) бўла туриб, ўзининг бировдан

олган қарзини тўлашга тихирлик қилса, тонса ённки қарз, ёрдам сўраган одамга уни-буни баҳона қилиб бермаса, уни қаттиқ қоралайдилар, лаънатлайдилар. Юқоридаги мақолни шундай бахил, ярамас, муттаҳам одамларга нисбатан қўллайдилар.

ЙЎҚ ҚЎНОҒИН СУТИ БИЛАН СИЙЛАР, БОР ҚЎНОҒИН СЎЗИ БИЛАН ЖЎНАТАР

“Камбағал, йўқсил одам аксарият мард бўлади. У уйига келган қўноқни (меҳмонни) агар ошонини бўлмаса, сигиридан ё эҳқисидан соғиб олган сути билан бўлса ҳамки сийлаб, кўнглини олишга ҳаракат қилади. Бойларнинг аксарияти эса келган унча-мунча меҳмонни (айниқса, бирор фойдаси тегмайдиган меҳмонни) ҳеч нарса билан сийламай, қуруқ гап билан жўнатади”, дейилмоқчи.

ЙЎҚЛИК ЙЎМАРД ҚЎЛИН БОҒЛАЙДИ

“Йўқлик сахий одамни ҳам бировга бир нима бермасликка мажбур қилиб кўяди”, дейилмоқчи. Биргина бу эмас, йўқлик кишини ҳар алпозга солади. Буни қуйидаги мақоллар ҳам ёрқин ифода этган: “Арғумоқ отнинг бошини нўхта қисади, Мард йигитнинг бошини йўқлик қисади”; “Югурук чаман бўлар – бўйнидан ёл кетса, Яхши ёмон бўлар – қўлидан мол кетса” (чаман ҳар қанча қамчиласа ҳам юрмайдиган от); “Йўқлик мард йигитга кўй боқтирар”; “Йўқлик бошга тушса, қўли билан ўт ўрар”; “Йўқлик бошга тушса, қўли билан қор қура”; “Йўқлик ҳўкиз бўйинтуруғини бўйининга солади” (“Йўқлик туфайли ҳўкиз тополмай, ерингни ўзинг ҳайдашга, омочни ўзинг тортишга мажбур бўласан”, дейилмоқчи); “Йўқ бўлиб, оға-инингга хор бўлгунча, тоғдаги арслон бўл, то ўлгунча”.

ЙЎҚЛИҚДАН БОРЛИҚҚА ЧИҚҚАН – ЧИҚАРГА ТОҒ ТОПОЛМАС, БОРЛИҚДАН ЙЎҚЛИҚҚА ТУШГАН – КИРАРГА ЭШИК ТОПОЛМАС

“Тасодифан бирданига бойликка эга бўлиб қолган одам димоғи кўтарилиб, босар-тусарини билмай, унча-мунча одамни менсимай, янаям кўпроқ бойлик орттиришнинг пайига тушиб қолади. Илгари бой бўлган одам “синиб” ёки бошқа бирор сабаб билан камбағаллашиб қолса, бир нимага муҳтож бўлган чоғида ҳам илгариги дабдбасидан тушмай, бировнинг эшигига кириб, бир нима сўрашни ўзига эп кўрмайди”, дейилмоқчи.

ЙЎҚНИ БОР ҚИЛГАН ҲАМ – ОДАМ, БОРНИ ЙЎҚ ҚИЛГАН ҲАМ – ОДАМ

Бу мақол одамнинг нақадар қудратли мавжудот эканлигини ифода этади. Вар.: “Тузган ҳам – одам, Бузган ҳам – одам”.

ЙЎҚНИ ЙЎНДИРИБ БЎЛМАС, ҚУШНИ ҚЎНДИРИБ БЎЛМАС

Вар.: “Кенг тор бўлмас, йўқ бор бўлмас”; “Йўқдан бор бўлмайди, Бор нарса йўқолмайди”; “Йўқнинг жони қаттиқ, Ҳўкизнинг бўйни қаттиқ”; “Борича бозор, Йўқни қаердан қозор?!”; “Йўққа юриб етолмайсан”; “Йўққа югурук етолмас”; “Йўққа югурук етмайди, Қумга қозик ўтмайди”; “Ўтган булутдан ёмғир қутма”; “Чикмаган офтобга исинма”; “Бўшга умсунган – очликдан ўлар” (бўш – йўқ нарса, бекор, беҳуда; умсунмоқ – умидланмоқ); “Йўқ нарсани ҳавас қилган – йўқ бўлар”; “Йўққа югуриб, бордан ажрама!”. Бу мақоллар билан: “Асли тагида йўқ нарсани, топишнинг имкони бўлмаган нарсани топаман, унмайдиган нарсани ундираман, деб бекорга овора бўлма, барибир ҳаракатинг зое кетади, вақтингни, кунингни беҳуда сарфлаганинг қолади”, дейилмоқчи.

ЙЎҚНИ КЕРАК ТОПТИРАР, ЁЛҒИЗ ОТНИ СОТТИРАР

Бу билан: “Кишига бирор нарса жуда керак бўлиб қолган тақдирда ўша нарса ҳар қандай топилмайдиган камёб, ҳар қанча қиммат бўлса ҳамки, уни қандай бўлмасин ахтариб топади ёхуд ўз кунига яраб турган бирор нарсасини (масалан: мақолда айтилганидек, миниб юрган, узоғини яқин, мушқулини осон қилаётган ёлғиз отини) сотиб бўлса ҳам унинг пулига ўша нарсани сотиб олади”, дейилмоқчи.

ЙЎҚНИНГ ҚЎНГЛИ ЙЎРҒА ТИЛАР

Қурби ҳам, маблағи ҳам етмайдиган, ўзи учун сира имкони бўлмаган нарсаларга эга бўлишни орзу қилувчи ёхуд шунга беҳуда интилувчи одамларга нисбатан киноя тарзида айтилади. Вар.: “Мингани – ҳўкиз, Тилагани – тўққиз-тўққиз” (ўтмишда оти, ҳатто эшаги бўлмаган камбағаллар баъзан зарур бўлиб қолган тақдирда ер ҳайдайдиган ҳўкизларини минишга мажбур бўлардилар; тўққиз-тўққиз – тўйда аёлларга тақсимлаб бериладиган тўққиз хил тортиқ. Ўтмишда кўчманчи чорвадорларда “тўққиз айб” деб аталувчи бир одат ҳам бўлардики, бунда

бирор жиддийроқ айб қилиб қўйган одамга “тўп”да (овул оксоқолларининг иштирокида бўладиган қатта йиғинда) жарима солинар, айбдор одам тўққизта мол (улоқдан тортиб туягача) тўлашга мажбур бўларди); “Уйида йўқдир гўжалик, Қўнгли истайдур хўжалик” (гўжа бошқа овқатларга нисбатан паст саналарди); “Чўлқурбақанинг қўнгли окқуш гўштини тусайди”; “Ёнида бир пули йўқ, Ғирвонга ҳоким” (Ғирвон – Наманган шаҳри яқинидаги бир қишлоқнинг номи. Абдулла Қодирий “Ғирвонлик Маллабой ака” асарида шундай ёзади: “Ғирвон қишлоғини эҳтимолки, Ўзбекистонда билмаган ва эшитмаган киши йўқдир. Айниқса, “Ғирвон” ёки “ғирвонлик” сўзи ҳар ким учун бирмунча қизиқроқ эшитилади. Бу қизиқлик ғирвонликларнинг соддаликларидан, уларнинг баъзиларининг эмас, аксариятининг қилиқ ва ҳаракатларининг ўзбеклар орасида зарбулмасал бўлиб юришидандир”. Дарҳақиқат, халқ орасида ғирвонликлар ҳақида жуда кўп лофлар, латифалар мавжуд. Юқоридаги мақолнинг келиб чиқиши ҳам ана шундай латифа ёхуд лофларнинг бирортасига бориб тақалса, эҳтимол); “Ҳамёнида тийини йўқ, туянинг тишини очиб қўрибди” (одатда молни сотиб олаётганда унинг ёшини билмоқ ниятида тишини очиб кўрадилар. Мазкур мақол билан ёнида пули бўлмаса ҳам, сотиб олиш қўнглида бўлмаса ҳам, бозордаги ё дўқондаги нарсанинг нархини суриштирадиган, у ёқ бу ёғини кўздан кечирадиган одамнинг устидан мазаҳ қилиб қуладилар); “Белида белбоғи йўқ – қўш ҳайдаган, Ёнида бир пули йўқ – қиз сайлаган”; “Айрони йўқ ичмоққа, Қумуш кўприк истар кечмоққа”.

ЙЎҚОЛГАН БУЗОҚНИ ГЎШАНГАДАГИ КЕЛИНДАН СЎРА

(гўшанга – уйнинг келин-куёв учун парда билан ажратиб қўйилган бир бурчаги. Янги турмуш қурганлар биринчи кечани шу гўшангада ўтказардилар. Мазкур мақолни бирор нарсасини йўқотган ва уни сира кўрмаган, асло алоқаси бўлмаган одамдан сўраб-суриштирадиган кишига нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Мақолнинг маъноси шундай: “Эндигина келган ва ҳали ҳеч қаёқни кўрмай, тўғри гўшангага кириб кетган келин йўқолган бузоқнинг қаердалигини қаёқдан билсин, ахир?!”. Шунингдек, “Йўқотган нинангни кундуз кунни тополмасанг, кечаси шам ёқиб ахтар” деган мақолни ҳам киноя тарзида қўллайдилар.

ЙЎҚОЛГАН ПИЧОҚНИНГ СОПИ – ОЛТИН

Вар.: “Йўқолган болтанинг дастаси – олтин”; “Кетган балиқ – кемадек” (Бу мақоллар билан: “Аввало бировдан омонат олинган нарсани йўқотма, синдирма, узма, бузма. Акс ҳолда таомнига кўра, ўрнига ундан яхшироқ нарса беришинг керак бўлади. Чунки, эгаси ўзининг йўқолган нарсасини “ана ундоқ эди, мана бундоқ эди” деб мақтаб, баҳосини ошириб, ўрнига тўлаган унча-мунча нарсангни назар-писанд қилмайди”, дейилмоқчи.

ЙЎҚОЛГАНГА ҚАЙҒУРМА, ТОПИЛГАНГА ҚУВОН

Вар.: “Кетганини қувма, Келганда қувон”. Булар билан: “Қўлингдан кетган, йўқолган нарсага қайғуриб, хафа бўлиб, асабингни бузиб, жонингни қийнаб юрма, барибир фойдаси йўқ. Ундан кўра топган нарсанга суюн, бундан буён топадиган нарсангнинг ҳаракатида бўл”, дейилмоқчи.

ЙЎҚОЛГАНИ ХЎБ БЎЛДИ, БОШИМГА ТОР КЕЛАР ЭРДИ

Бош кийимини йўқотган ва топа олмаган кишининг тилидан айтилган бу мақолни мажозий маънода бирор нарсани қилишнинг иложини топа олмаган, бирор ишни қилиш кўлидан келмаган ва ўзини оқлаш, кишилар олдида хижолатдан қутулиш учун бир нимани баҳона қилиб кўяқоладиган кишига нисбатан қўллайдилар.

ЙЎҚОЛИБ ТОПИЛГАН МОЛ – ЎЛЖА, ЎЛИБ ТИРИЛГАН ЖОН – ЎЛЖА

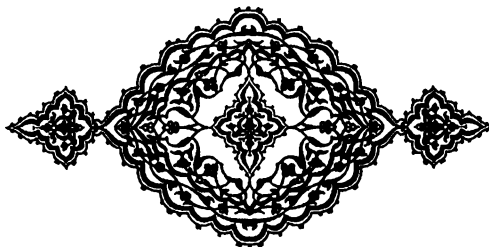
Вар.: “Қаттиқ қишдан мол қолса – ўлжа, Қаттиқ оғрикдан жон қолса – ўлжа”. Хавф-хатардан омон-эсон қутулиб, молидан, жонидан жудо бўлмаган одамнинг суюнчига шерик бўлганда шундай дейдилар.

ЙЎҚСИЛНИНГ УЙҚУСИ – ПАЛОВДАН ШИРИН

Вар.: “Боғбоннинг уйқуси – шиннидан ширин”. Бу мақолларда уззукун тинмай ишлаб, роса чарчаган камбағал меҳнаткаш учун оламда ётиб ухлашдан, ҳордик чиқаришдан яхшироқ нарса йўқлигини ифода этганлар.

ЙЎҒОН ЧЎЗИЛГУНЧА, ИНГИЧКА УЗИЛАДИ

Мажозан: “Оғир кунлар келганда бойлар то кўр-қутлари тутаб, қашшоқлашиб қолгунгизарига қадар, кўр-қути, жамғармаси йўқ камбағаллар очдан ўлиб кетадилар”, деган маънода айтилади. Вар.: “Бор чўзилар, йўқ узилар”; “Семиз ориқлағунча, ориқ ўлади”; “Кенг кенгашиб йиртилар, Тор тортишиб йиртилар” (Одатда кишига кенгроқ бўлиб турадиган кийим ҳадеганда йиртилавермайди, тор кийим эса эҳтиётсизлик билан қилинган кўполроқ ҳаракатга чокидан сўкилиб, йиртилиб кетади. Бу – мазкур мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Бой бирданига камбағаллашиб, ҳоли хароб бўлиб қолмайди, камбағал эса арзимаган, кичкина муваффақиятсизлик оқибатида ҳам қаттиқ азият чекади”, дейилмоқчи).

КАВЛАНМАГАН ЧЎҒ ОСТИДА ҚОЛИБ КЕТАДИ

Бу мақол билан: “Ўтиб кетган эски гапни, гинахонликларни қайтиб кавламасанг, бора-бора унутулиб, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади. Агар кавлайдиган бўлсанг, эски гиналар қайта кўзгаб (бамисоли кул остидаги чўғнинг бети очилгани каби) куйдиради, асабингни, кайфиятингни бузади”, дейилмоқчи.

КАЛ ТЕГДИ-Ю, КЎР НОЗ ҚИЛДИ

Вар.: “Кўр тегди-ю, кал ноз қилди”; “Танлаганим – тоз, Тоз қилади ноз”. Бу мақолларни ўзининг катта айби, нуқсони бўлатуриб, бировнинг арзимаган нуқсонидан қулувчи, масхара қилувчи, менсимовчи такаббур одамларга нисбатан киноя гарзида қўллайдилар.

КАЛИА УТГАН ҚУЛОҚ ЕР

(кала утмоқ – кўйнинг калласини куйдириб, тукини тозаламоқ). Вар.: “Туя боққанга атон йўқ, Қўй боққанга қўтон йўқ” (атон – ахта қилинган туя); “Юмуртқа келтирганга – юдурук” (юмуртқа – тухум; юдурук – мушт). Тарихдан маълумки, илгари бевосита моддий бойлик яратган меҳнаткашлар ўз меҳнатлари самарасидан баҳраманд бўла олмаганлар. Ана шунини ифода этувчи мазкур мақолларнинг куйидаги мазмундошлари ҳам бор: “Ўтин ёрганнинг болтаси ташқарида қолади”; “Ялабди, ялабди, ўғир дастасини ялабди” (Қовун

қоксининг қурук ўзини ўғирда янчиб бўлмайди. Унга сўк ё нон талқонини сениб янчадилар. Кейин уни думалоқ-думалоқ зувала қилиб олиб, халталарга солиб қўядилар-да, қишда ейдилар. Ўтмишда қовун қоксини бойлар хизматчиларга, чўри хотинларга янчтирардилар. Уй бекаси ўғирнинг тепасида туриб, янчилганини пешманеш олиб турар ва охирида ҳаммасини йиғиштириб, олиб кетарди. Янчувчи одам ундан еёлмасди, бека едирмасди ҳам. Хизматкор бечора ўғир дастасига юққан ширанигина ялай оларди, холос. Шунини ҳам унинг юзига солган ноинсоф бекага одамлар ё тўғридан-тўғри, ё орқаваротдан: “Бечора ялаган бўлса, ўғир дастасини ялабди-да, шунини ҳам пеш қилиш керакми?!”, деган маънода юқоридаги гапни айтганлар. Кейинчалик бу гап мажозий маънода қўлланиладиган мақолга айланиб кетган).

КАЛЛАКЛАБ ТУРСАНГ, КАЛЛАДЕК БЎЛАДИ

Ўрик дарахтини ҳар уч йилда каллаклаб турадилар. Шунда унинг меваси йириклашиб, ҳам ширин, ҳам беғубор бўлади. Бу усул айниқса Хўжанд, Қонибодом, Исфарада авж олган. Агар ўрик ўз ҳолига ташлаб қўйилса, шохлаб, меваси майдалашиб, рағадор, бемаза бўлиб, ҳосили камайиб кетади. Фақат ўрикни эмас, олма, нок, олхўри ва бошқа мевали дарахтларни ҳам каллаклаб, шохларини яганалаб, чилпиб турилса, меваси йирик ва ширин бўлади. Тажрибакор боғбонлар юқоридаги мақол билан муболага

тарзида: “Дарахтни вақти-вақти билан каллақлаб турсанг, меваси калладек катта бўлади”, демоқчи бўлганлар. Вар: “Бутамасанг – мева оз, Тарасанг – ейсан қишу ёз”.

КАЛНИ КЎРСАНГ ПАСТГА ТОРТ, ЕЛКАСИДАН ТАСМА ТОРТ

Халқ оғзаки ижоди асарларида “кал” деганда айёр, муғомбир, айғоқчи, кўзбўямачи, кишиларни алдаб, “чув” тушириб кетувчи одам назарда тутилади. Кишилар бундай одамлардан хазар қилганлар, кези келганда уларнинг адабини берганлар, бир-бирларига ва авлод-аждодаларга улардан эҳтиёт бўлиш, алданиб қолмаслик, оғоҳ бўлишлик зарурлигини уқтирганлар. Мазкур мақол ана шундай уқтиришларнинг биридир. “Елкасидан тасма торт” деганининг маъноси шуки, ўтмишда қаттиқ гуноҳ қилганларни ўз гуноҳига иқрор қилдирмоқ учун аёвсиз равишда азоблардилар. Шундай азоблаш усулларидан бирини “тасма тортиш” деб атардилар. Бунда гуноҳкорни “чормих”га (тўртга мих қоқилган тахтага) ётқизиб, қўл-оёқларини тортиб боғлаб қўядилар-да, ўткир устара билан елкасидан қўруғигача икки тилиб, терисини шилиб олардилар. “Кал устарага бошини бермаса, унинг жазоси қайчи бўлур”; “Кал бошини қашир, Қўтир этини қашир” сингари мақоллар ҳам кишиларнинг айёр, муғомбир одамлардан хазар қилганларини ифода этади. Бундай одамларни “кўса” деб ҳам атардилар. “Кўсани уйга киргизма, Кетини ерга тегизма” деган мақол ана шундан далолат беради.

КАЛНИНГ НИМАСИ БОР – ТЕМИР ТАРОҒИ, КЎРНИНГ НИМАСИ БОР – ЭСКИ ТАЁҒИ

Бу мақолни ўзининг арзимаган нарсаси билан мақтаниб, керилиб юрувчи кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Баъзан эса, арзимаган нарсасини ҳам қизганадиган кишиларга қарата айтадилар. “Тақир бошдан тароқ сўрама” деган мақол ҳам бор.

КАМБАҒАЛНИ ТУЯНИНГ УСТИДА ИТ ҚОПАДИ

Камбағаллик – илгари яшаган аждодаларимиз асосий қўпчилигининг бошига тушган балой азим эди. Халқ ўзининг бир қанча мақолларида камбағаллик, фақирлик, қашшоқлик, йўқсилликнинг бутун мусибатларини турли хил мисолларда очиқ-ойдин ифода этган: “Толиҳсизни

туянинг устида ит қопар” (Одатда ит пиёда, отда, эшакда кетаётган одамни қопа олади-ю, туянинг устида кетаётган одамни қопа олмайди, чунки ҳар қанча сакрагани билан ега олмайди. Мазкур мақоллар билан муболага тарзида: “Камбағалнинг пешонаси шу қадар шўр, толеи шу қадар пастки, унга яқиндаги фалокат у ёқда турсин, йирокдаги фалокат ҳам келиб ёпишақолади”, демоқчи бўладилар); “Камбағалнинг оғзи ошга етганда бурни қонайди”; “Етим етдим деганда бурни қонайди”; “Етимнинг оғзи ошга етганда боши тошга етади”; “Қўлим ошга етганда бошим тошга етди”; “Камбағалнинг ови юрса ҳам, дови юрмас”; “Камбағалнинг ови юрмайди овга, Ови юрса ҳам дови юрмайди довга”; “Очнинг ови юрмас, Яланғочнинг дови юрмас” (Бу кейинги уч мақолда шу нарса таъкидланаяптики, ўтмишда камбағалларнинг дов-даъвоси ҳеч қачон ўтмаган. Қозилар, ҳоқимлар ҳаммавақт ўзлари манфаат кўрадиган бойлар ва амалдорларнинг ёнини олганлар, ўшаларнинг раъйига қараб ҳукм чиқарганлар); “Камбағал тухум топса, ичидан саригин топмас”; “Ярлининг ёлғиз оти – қочағон” (ярли – камбағал, йўқсил, қашшоқ); “Ярлининг ёлғиз оти – айғир, Ётиб олиб қайғир”; “Отинг айғир бўлса, ётиб қайғир”; “Шўрликнинг ерига шўра чиқади”; “Шўрли ерга шўр уюлар”; “Шўрликка йўл ўйилур”; “Шўрлининг оти кунда чопувли”; “Шўрлининг қовуни оқ бўлади, Пишаман дегунча йўқ бўлади”; “Бечоранинг ҳўкизи ўлса, пичоқ топилмас” (Мол бирор оғриққа ё фалокатга йўлиқиб ўлса, уни “ҳаром ўлган” деб, гўштини емайдилар. Ўлаётганда бўзига пичоқ тортиб, қон чиқарилсагина, гўштини ҳалол деб ҳисоблайдилар. Мазкур мақол билан: “Камбағал шу қадар шўр пешонаки, аини керак пайтида арзимаган бир пичоқ ҳам топилай, бутун бошли ҳўкизи ҳаромга чиқади-я!”, демоқчи бўлганлар); “Камбағалнинг чивиги кўғирмоч сочади” (кўғирмоч – қовурилган буғдой. Қадимдан келаётган одат юзасидан боланинг тиши энди чиққанда кўғирмоч қилиб, унинг дўпписига ё этагига солиб берардилар. Шунда баъзи болалар уни эилай олмай, сочиб юборардилар. Мазкур мақол билан: “Камбағал омади йўқлигидан қўлига кирган тайёр нарсадан ҳам маҳрум бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Камбағал борса бозор, Очликдан юраги озар”; “Камбағал бозор борса, девор таги уники” (илгари бозор оқсоқолига бир нима берилмаса, у олди-сотди ва нарсаларни қўядиган жой бермасди. Бундай жойларни катта олиб, катта сотадиган бойлар эғаллаб олишар, камбағал бечораларга эса харидор камдан-кам борадиган бир чеккадангина

жой тегарди. Бойларнинг ҳамма ерда бўлгани каби бозорда ҳам кўли устун эканлигини билдирувчи “Бозор – борники”; “Борнинг бозори ёнида” деган мақоллар ҳам бор); “Камбағалга бола берса, отини жойича кўяди”. Қадимий одатга кўра, бола тунилгандан кейин унга етти кун ичида от (исм) кўйиш лозим эди. Ўтмишда бир домлани ё табаррук одамни чакириб келиб, боланинг ўнг қулоғига азон, чап қулоғига такбир айтириб, от кўйдиртирардилар ва хизмати эвазига унга бир нима (кийимлик мато ё пул) берардилар. Камбағал одам бола кўрса, шу “бир нима”си бўлмаганлиги учун унинг отини жойича (яъни, кечикиб, кейинроқ, “бир нима” топганда) кўярди. “Камбағал қиз қаптирайди, Пешонаси ялтирайди”; “Камбағал топганда, Бой соғинганда” (“Камбағал пул топганда, чоғи келганда яхши кўрган, кўнгли тусаган овқатини еяолади. Бой эса соғинганда, егиси келиб колганда еяверади, чунки унинг пули ёнида, ошхонасида ҳамма масалликлар ҳозир нозир”, дейилмоқчи); “Камбағалнинг айрони – ўзига тотли”; “Қорнинг тўқ – қайғунг йўқ”; “Камбағалнинг бир тўйгани – чала бойигани”; “Ярлининг бойигани – чашттоҳгача”; “Камбағаллик асар қилди, Зиғир ёғ касал қилди” (Илгари кўй ёғига кучи етмаганлар зиғир ёғидан овқат қилиб ердилар); “Тўймай ичган ошинг курсин, Хўрликда яшаган ёшинг курсин”; “Ўлганимнинг кунидан қаҳқаҳ уриб куламан”; “Ўлганимдан куламан, Юзимни ерга сураман”; “Ўзим узун бўлсам ҳам, толеим паст”; “Онида ҳўкизим йўқ, Элимда обрўйим йўқ”; “Баҳор бўлса ҳам, йўқнинг ичи қиш”; “Йўқсил бўлгунча, йўқ бўл!”; “Камбағал тўйса, бой ухламас”; “Камбағал нон деб бош кўтарари, Бой – қон деб”; “Камбағал бош кўтарса, Бой тош кўтарар”; “Камбағал камбағалга бўлишади” (бўлишмоқ – ёрдам бермоқ, ёнини олмоқ); “Ғарибнинг кўнглини ғариб билади”; “Ғариб кунига ярайди”; “Оғни от саклайди, Очни – оч”; “Қорни тўққа бало йўқ”; “Бойга бало урмайди, камбағални қуткар!” (Бу мақол кўйидаги ҳикоя билан боғлиқ; “Бир отлик ўлар билан бир яёв камбағал ҳамроҳ бўлганлар. Улар йўл юриб, бир дарёга келиб қолганлар. Мироблар: “Ўтқазиб кўяйлик” десалар, бой харжидан қочиб унамаган, отига ишониб, сувга тушган. Камбағалнинг пули йўқ, “Бир амаллаб сўзиб ўгарман”, деган ҳаёл келган у ҳам сувга тушган. Дарёнинг тез оқар жойига билганда иккаласини ҳам сув оққазиб кета бошлаган. Мироблар шовқин-сурон кўтариб, уларни қутқазмоқ учун ўзларини дарёга отганлар. Шунда улардан бири: “Бойга бало урмайди, камбағални қуткар!”, деган экан. Бу сўз кейинчалик халқ

ўртасида мақолга айланиб кетган); “Камбағалнинг бойлиги – танининг соғлиги” (Камбағаллар: “Кўявер, танинг соғми, шунинг ўзи бойлигинг”, деб бир-бирларига тасалли берганлар); “Камбағал бўлсанг кўчиб кўр, Бой бўлсанг ўлиб кўр” (Кўчманчи чорвадорлик давридан қолиб келаётган бу мақолни: “Уйимда ҳеч нарса йўқ, деб қайғуриб, ўксиниб юрма, Камбағал бўлсанг ҳам, ўзингга яраша рўзғоротинг бор. Буни кўчганда – юкларингни тўяга ортаётганда кўрасан. Ўшанда: “Э-хе, шунча нарсам бор экан-ку!” деб суюнасан”, деган маънода тасалли бермоқ мақсадида қўллаганлар. Бу фикрни кирғизларда мавжуд бўлган “Уйингнинг бойлигини кўчганда кўрасан” деган мақол ҳам тасдиқлай олади. “Бой бўлсанг ўлиб кўр” деганининг маъноси шуки, қадимий одатга кўра, ўлган одамнинг қаъдасини, расм-русмларини ўтказиш, таъзия билдириб келадиган қанчадан-қанча одамларга ош-нон бериш кўп маблағни талаб этади. Шундай қилиб, мазкур мақол билан йўқсиллигидан ўксиниб юрган камбағалларга тасалли берганлар, борлигидан мағрурланиб юрган бойларга эса: “Сен бойман деб кўп керилмай, бошинга бирор ўлим тушсин, бойлигининг тўзиб кетишини ана ўшанда кўрасан”” демоқчи бўлганлар); “Камбағаллик – айб эмас”.

*Ҳар нечаки кимса фақр помоли эса,
Ғам йўқтур сафо кўнгли оли эса.*

(Навий)

КАМЁБНИНГ ҚАДРИ БАЛАНД

Дунёда нима нарса кам, нодир, “анқонинг уруғи” бўлса (масалан: Олтин, дур, гавҳар, мумиёи асил ва ҳоказо), ўша нарсанинг қадр-қиммати, баҳоси баланд бўлиши – табиий бир ҳол. Мақол ана шу ҳолни ифода этади.

КАМЗУЛ МУРСАҒИ БИЛАН ЯРАШИҚ, ЛОЗИМ – КЎЙЛАГИ БИЛАН

(мурсақ – камзулнинг устидан кийиладиган енги калта юпка ҳалат. Уни асосан кампирлар кийишарди). Бу мақолни мажозан: “Ҳар бир нарса (кийим-кечак ҳам, уй жиҳозлари ҳам...) ўзига мос, монанд келадиган, бир-бирини тўлдирадиган, бир-бирига ёрдам берадиган нарса билан бирга бўлсагина ярашиқлик, кўзга хуш кўринувчан бўлади”, деган маънода қўллайдилар.

КАМОЛИНГНИ КЎРАЙ, ЗАВОЛИНГНИ КЎРМАЙ

Бу сўз – ота-онанинг болаларга билдирадиган эзу ниятларидан, олқишларидан бири.

КАМПИРНИНГ ДАРДИ – ҒҶЗАДА, СИЧҚОННИНГ ДАРДИ – ЁҒЛИҚ КҶЗАДА

Вар.: “Кампирнинг дарди – ғҶзада, Йигитнинг дарди – бҶзада” (бҶза – оқшок, курмак, жҶхори кабилардан тайёрланадиган спиртли ичимлик); “Чол: Э Худо, тилла тҶла кҶза бер, дейди, Кампир: Э Худо, сават тҶла ғҶза бер, дейди”. Илгари аксарият кампирлар кунларини ғҶза (кҶсак) чувиш, чарх йигириш билан ўтказардилар. Мазкур мақолларни: “Хар ким ўзи яхши кҶрадиган, ўз тириклигини таъминлайдиган, ўзига эрмак, хузур-ҳаловат бахш этадиган нарсалар ҳақида ўйлайди, ўшанга эришиш ҳаракатида бўлади”, деган маънода қўллайдилар.

КАМТАРЛИК – КАТТА ДАВЛАТ

Инсоннинг энг олий ахлоқий хислатларидан бири – камтарликдир. Мақолларда камтарликка юксак баҳо берилади, киши жамиятда ўзини камтар тутиши, манманликка берилмаслиги лозимлиги қайта-қайта ўқтирилади. Вар.: “Камтарлик – жасорат тожи”; “Камтарлик одамга ҳусн беради”; “Супурги – ернинг ҳусни, Камтарлик – эрнинг ҳусни”; “Камтарликнинг камоли бор”; “Камтарга – камол, Манманга – завол”; “Камтарлик кҶкка кҶтарар, Манманлик ерга киритар”; “Камтар бўлсанг обрў ортар, Манман бўлсанг энса қотар”; “Ўзинг осмонда бўлсанг ҳам, оёғинг ерда бўлсин”; “Бошинг осмонга етса ҳам, ерга қараб юр”.

КАПАЛАК ГУЛИНИ СОҒИНАР, БУЛБҶЛ – КУЙИНИ

Бу билан: “Киши қаерда бўлмасин, ўз уйини, юртини, Ватанини қҶмсайди, соғинади”, деган маънода юртнинг, Ватаннинг кадрини билишга, уни ардоқлашга ундайдилар.

КАРВОН КҶП, РИЗҚИ БОШҚА

Бу мақолни: “Бир оила аъзолари, бир корхона ишчилари, бир маҳалла, бир даха, бир шаҳарда бир хил касбдаги кишилар, бозорда сотувчилар ва ҳоказо, ҳар қанча кҶп бўлса ҳам, ҳар бир киши ўз ризқ-насибасини топиб еяолади. Бировнинг ризқи бировнинг ризқига ҳалал бермайди”, деган маънода қўллайдилар.

КАРВОН ЎТАР, ИЗИ ҚОЛАР

Бу билан: “Дунёдан қанчадан-қанча одам ўтган, ўтапти ва бундан кейин ҳам ўтаверади. Улар

тарихда ё яхшилик билан, ё ёмонлик билан бир из қолдирадилар. Сен ўзингдан яхши из, яхши ном қолдиришга ҳаракат қил”, дейилмоқчи.

КАРНАЙ БОР-У, КАРНАЙЧИ ЙҶҚ

Вар.: Арава бор-у, улов йҶқ”. Бу мақолларни бир буюм бўлса-ю, ундан фойдаланиш учун зарур бўлган бирор нарсаи бўлмаса, топилмаса, шундай пайтда ишлатадилар.

КАРНАЙЧИДАН – БИР “ПУФ!”

Бир одамдан бир нимани (масалан: икки ўртада воситачи бўлиб, бировдан бир нарсани ундириб беришни, бировни бир нарсага кҶндиришни) илтимос қилганда: “Бу иш сиз учун ҳеч гап эмас”, “Бу ишни сиз осонгина уддалай оласиз”, “Бу ишга сизнинг бир оғиз сҶзингизгина кифоя қилади”, деган маънода мазкур мақолни қўллайдилар.

КАРНАЙЧИДАН ҚУТУЛАМАН ДЕСАНГ, ОЛДИГА БОРИБ АНОР Е

“Карнайчи қулоғингни батанг келтириб, тинчлигингни бузиб, тоқатингни тоқ қилаверса, унинг олдига бориб анор есанг, оғзининг сҶлаги оқиб, карнайини пуфлай олмайди”, дейилмоқчи. Умуман, бу мақолни айтиш билан: “У ёки бу қилиғи (масалан: эзма-чуруклиги, шилқимлиги, ҳали уни, ҳали буни сҶраб келавериши ва ҳоказо) билан сени чарчатган одамдан қутулишнинг бирор йҶлини, чорасини топ”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КАСАЛ БҶЛИБ ЎЛМАДИМ, УЗЛУКИБ ЎЛДИМ

Узлукмоқ (“узилмоқ” ҳам дейди.тар) – касал қайта кҶзгаб оғирлашмоқ. Бемор агар ўзини бироз яхши ҳис қилиб, “ҳа, энди тузалиб кетдим-ку” деб, одатдаги ҳаракатини, оғир ишларни қилаверса, қайтадан касалланиб, дарди аввалгисидан ҳам оғирлашиши мумкин. Ҳаётда бундай воқеалар, ҳатто узлукиб ўлганлар кҶп бўлган. Вар.: “Касални уринтирма, узилади”; “Соғ ётса ёмон, Носоғ юрса ёмон”.

КАСАЛ ЖОННИНГ ҲАРАКАТИДА, ТАБИБ ПҶЛНИНГ ҲАРАКАТИДА

Ўтмишда халқ тиббий ёрдамни нодон табиб, азайимхон, парихон, муллалардан оларди. Аслида ҳеч қандай билими ва мутахассислиги бўлмаган, алдам-қалдамлик билан иш кҶриш орқасида

енгил-елпи ҳаёт кечириш йўлига кириб олган бундай “шифокор”лар халқнинг бор-йўғини шилиб олардилар-у, аммо дардини даволай олмадилар. Юқоридаги мақолда шу нарса рўй-рошт очиб ташланган.

КАСАЛ – КАСАЛ ЭМАС, КАСАЛ БОҚҚАН – КАСАЛ

Юқорида айтганимиздай, илгари халқ малакали тиббий хизматдан баҳраманд бўла олмаган. Омма орасида турли касалликлар, айниқса юкумли касалликлар кўп бўлган. Беморлар ва уларни боқувчилар мислсиз қийинчиликларга дучор бўлганлар.

*Касал боққан одамни сен дема соғ,
У ҳам қайғу бирлан касалдир шу чоғ.*

(Саъдий Шерозий)

Ҳаддан ташқари узоқ чўзилиб кетадиган касалликлар кишиларни жонидан тўйғазиб, ҳатто ўлимга ҳам рози қилиб қўйган. Қуйидаги мақоллар ана шуни ифода этади: “Тузаладиган касалнинг тузалгани яхши, ўладиган касалнинг ўлгани яхши”; “Ўладиган касалнинг ўлгани яхши, Уйдагиларнинг тингани яхши”.

КАСАЛНИ МАЙИЗ ЭМАС, АЧЧИҚ ДОРИ ТУЗАТАДИ

Халқ табобатида берадиган маслаҳатга кўра, киши аччиқ бўлса ҳам, фойдали доридармонларни истемол қилишдан чўчмаслиги, касалликларнинг олдини олиш чораларини кўриши зарур: “Дори ширин бўлмайди”; “Дори – аччиқ, таъсири – ширин”; “Заҳарни заҳар кесади”; “Жонини севган – илон этини ҳам ейди”; “Оғриқнинг олдини ол”; “Касал бўлмасдан югурмасанг, Касал бўлгач югурасан”.

КАСАЛНИ ЯШИРСАНГ, ИСИТМАСИ ОШКОРА ҚИЛАДИ

Мажозан: “Ёмонликни, ёлғон гапни, ўғриликни, хиёнат, жиноятни ҳар қанча яширган билан барибир бир кун эмас, бир кун ошқора бўлмай қолмайди. “Қинғир ишнинг қирқ йилдан кейин ҳам қийиғи чиқади”, дейилмоқчи. Вар.: “Пиёзни яширсанг, ҳиди ошқора қилади”; “Эшакни яширсанг, ҳанграши ошқора қилади” (Бу мақол Афанди латифаси билан боғлиқ: Бир одам Афандидан: “Эшагингизни пешингача бериб туринг, бироз юким бор эди, ташиб оламан”, деб илтимос қилиб келибди. “Эшагим йўқ, сизга ўхшаб сўраб келган бир одамга бериб

юборувдим”, дебди Афанди. Шу пайт ичкаридан эшак ҳанграб юборибди. “Ие, эшагингиз бор экан-ку, Афандим”, дебди ҳалиги одам. “Нима, оппоқ соқолим билан менинг гапимга ишонмайсан-у, эшакнинг гапига ишонасанми?!”, деб жahl қилибди Афанди); “Касални яширсанг, ўлим ошқора қилади”.

*Ишқинг утинки ёшурдим эл аро ёди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса қилур марғ аён.*
(Навоий)

КАСАЛНИНГ КЕЛИШИ ОСОН, КЕТИШИ ҚИЙИН

Вар.: “Касал ботмонлаб келади, мисқоллаб кетади” (Инглизлар “Касал отда келиб, пиёда кетади”, дейдилар). “Касалим чўзилиб кетди, тезроқ тузалиб кетолмаяпман”, деб безовталанадиган беморга юқоридаги мақоллар билан: “Кўп ташвиш тортаверманг, касалликнинг ўзи шунақа бўлади, келишга бирдан келади-ю, кетишга қолганда аста-секинлик билан кетади”, деган маънода тасалли берадилар. Касалликнинг кетиши қийинлигини ифода этувчи “Оғриқ жойини топса, олти ой қишлайди”; “Касал бир айлантирганда чир айлантиради” деган мақоллар ҳам бор.

КАСБИНГ ҲАММОЛ БЎЛГАЧ, ЮК ЭГАСИНИНГ ФАРҚИ ЙЎҚ

Вар.: “Юкли ҳаммол атрофга қарай олмас”. Бу мақолларда бениҳоя машаққатли меҳнат эгалари бўлмиш ҳаммоллар ўзларининг аянчли ҳолларини баён қилганлар.

КАТТА АРАВА ҚАЙДАН ЮРСА, КИЧИК АРАВА ШУНДАЙ ЮРАДИ

Вар.: “Олдинги арава қайдан юрса, кейинги арава шундан юради”; “Араванинг олдинги ғилдирағи қайдан юрса, кейинги ғилдирағи ҳам шундан юради”; “Қатта кема қайдан юрса, Кичик кема шундан юрар”; “Қатта карвон қай йўлдан кўчса, Кичик карвон ҳам шу йўлдан кўчар”; “Қатта бошлар, Кичик ташлар”; “Оғасин кўриб иниси ўсар, Опасин кўриб синглиси ўсар”. Бу мақолларни: “Кичиклар қатталарга эргашадилар, уларнинг қилганини қиладилар, уларнинг бошлаган ишларини давом эттирадилар”, деган маънода ҳам, “Кичиклар қатталарнинг йўлидан боришлари, уларнинг кўрсатмасини бажаришлари, “чизга чизиги”дан чиқмасликлари лозим”, деган маънода ҳам қўллайдилар.

КАТТА БАЛИҚ КИЧКИНА БАЛИҚНИ ЕЙДИ

Дарё, денгизларда катта (зўр) балиқлар кичик (ожиз) балиқларни еб яшайдилар. Мазкур мақол билан мажозан: “Катта бойлар ўзларидан кичикларни – камбағал, бева-бечораларни ишлатиб, уларнинг меҳнати, яратадиган ноз-неъматлари, бойликлари ҳисобига яшайди”, дейилмоқчи.

КАТТА БОШНИНГ ОҒРИҒИ ҲАМ КАТТА БЎЛАДИ

Бу билан: “Юрт оғасининг, йўлбошчининг, раҳбарнинг, оила бошлигининг ташвиши, масъулияти, жавобгарлиги бошқаларникига нисбатан катта бўлади”, дейилмоқчи.

КАТТА-КАТТА БЕРГУНЧА, КАТТА-КАТТА НОН ТИШЛА

Вар.: “Аввал ўзингни тўйдир, Кейин – ўзгани”; “Ўзинг тўй, Ўзгани кўй”. Булар билан кишини бахил, худбин бўлишга ундамайдилар, балки олди-кетига қарамай, катта-катта тўю зиёфатлар қиладиган, кераксиз орзу-ҳавасларга берилган, сахийман деб ҳар кимга катта-катта маблағларни бериб юборадиган, оқибат-натигада ўзини, болачақасини моддий жиҳатдан қийин аҳволга солиб кўядиган кишиларни бундай ножўя ишлардан қайтардилар.

КАТТА КЕМА УЗОҚҚА СУЗАДИ

Вар.: “Катта дарахтнинг кўланкаси ҳам катта”. Бу мақоллар: “Кучли кучлилигини қилади. Кучсиз ҳар қанча чирангани билан кучлининг қилганини қила олмайди (Масалан: Бой молни улгуржисига олиб, улгуржисига сотади-да, бир йўла катта фойда кўради; катта ерга экин экиб, катта хирмон кўтариб, катта даромад олади. Ўз тирикчилигини бир амаллаб ўтказувчи камбағал эса асло бундай қила олмайди)”, деган маънода қўлланилади.

КАТТА СУВ КЎПРИКСИЗ БЎЛМАС

Одатда кичкина ариқчаларга кўпда кўприк солмайдилар. Катта сувларга эса албатта кўприк соладилар. Мажозда катта одамни (юрт оғаларини, бошлиқларни) катта кўприкка ташбиҳ этадилар. Кўприқдан яхши одам ҳам, ёмон одам ҳам, от ҳам, эшак ҳам ўтгани каби “катта одам” яхшилар билан ҳам, ёмонлар билан ҳам муомалада бўлади. Мазкур мақол билан “катта одам”га: “Сен яхшилардан мамнун бўлган ҳолда ёмонларнинг ёмон хатти-ҳаракатидан,

ёмон гап-сўзидан хафа бўлиб, гина қилиб, асабингни бузиб юрма, юрагингни кенг қил, чидамли, бардошли бўл. Жамиятнинг ўзи шунақа – яхшилар ҳам кўп, ёмонлар ҳам”, деган маънода насихат қиладилар, тасалли берадилар.

КАТТА ХИРМОН ҚИЗИЛ БЎЛСА, ЧОРИ ЧИҚМАС

Илгари ўрилган буғдойни хирмон қилиб, катта кўзлик ғалвирдан ўтказардилар-да, шамолга совурардилар. Шунда дони бир ёкқа, сомони бир ёкқа тушарди. Сомондан ажратиб олинган буғдойни “қизил” деб, унинг орасига онда-сонда аралашиб қолган бошок чўпақларини “чори” деб атардилар. Буғдой шамолга совурилаётган пайтда “қизил” тарафга “адашиб” тушиб қоладиган чориларни пешма-пеш қўл билан қўқилаб олиб турардилар. Бу иш қанчалик кунт билан қилиниб, усталик билан бажарилса, буғдой хирмони шунчалик тоза бўларди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Ҳар қандай катта иш ҳам пухта қилинса, унча-мунча камчиликдан ҳоли бўлади”, деган маънода қўллайдилар.

КАТТА ЧАНГАЛ БИР ДАСТА ҚИЛАДИ, КИЧИК ЧАНГАЛ ИККИ ДАСТА ҚИЛАДИ

Ёйилган хамирни угра қилиб кесиб бўлгач, узун-узун бўлиб қолган хамирларнинг бирмунчасини қўлга дасталаб, ёпишиб қолган унни қўл билан сидириб, супрага қоқиб-қоқиб ташлайдилар. Ана шу кесилган ургани “даста” деб атайдилар. Бир зувала хамирни катта чангалли одам бир даста қилса, кичик чангалли одам икки даста қилади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Кучли одамнинг унчалик овора бўлмай, бирпасда қилган ишини кучсиз одам анча урениб, овора бўлиб қилади”, деган маънода қўллайдилар. “Темирчининг бир ургани – ниначининг минг ургани” деган мақол ҳам ана шу мазмундадир.

КАТТА ҚОЗОНДА ҚАЙНАГАН – ХОМ БЎЛМАС

Вар.: “Дош қозонда пишган ош хом бўлмас”. Мажози: 1. “Катта-катта ишларда қатнашган, юқори давраларда юрган одам кўп тажриба орттирган, кўпни кўрган, кўпни билган бўлади. Бундай одам агар сенга бирор маслаҳат берса, сира иккиланиб ўтирма, унинг айтган гапига амал қил, янглишмайсан”. 2. “Катта-катта ишларда қатнашадиган, юқори давраларда юрадиган, олий даргоҳда ўқийдиган, хунар ўрганадиган одам ҳар жиҳатдан етук бўлади”.

КАТТАНИ КАТТА БИЛ, КИЧИКНИ – КИЧИК

Бу мақол билан катталар билан кичиклар, яъни катта ёшдагилар билан кичик ёшдагилар, ота-оналар билан болалар, акалар билан укалар, оналар билан сингиллар ўртасидаги ўзаро муносабат қандай бўлиши лозимлиги ўқитилади. Вар.: “Каттага катталарча бўл, Кичикка – кичикларча” (“Катталар орасида бўлганингда уларни иззат-хурмат қил, панд-насихатларига қулоқ ос, уларнинг ҳазурида бачкана қилиқлар қилма, тутуриксиз гапларни гапирма, оғир-вазмин бўл. Кичиклар орасида бўлганингда эса уларнинг ўзларига яраша муомалада бўл, уларга хос гап-сўзларни топиб гапир, ўзингни катта тутма”, дейилмоқчи); “Каттага тегма – йиғларсан, Кичикка тегма – уяларсан” (“Каттага тегсанг, ундан кучсизлик қилиб қоласан, у сенинг адабингни беради. Ўзингдан кичикка тегсанг, ўзравонлик қилсанг, одамлар сени айблайдилар, “Келиб-келиб қучинг шунга етдими?!” деб уялтирадилар”, дейилмоқчи); “Катта катталигида турсин, Кичик – кичиклигида”; “Жаҳл – оғадан, узр – инидан” (“Ака жаҳл билан уришганда ука у билан баробар бўламан деб ўтирмаслиги, битта гапдан қолиши, ундан узр сўраши керак. Шундай қилса, олам – гулистон, икки ўртада жанжал ҳам чиқмайди, нари-бери гапга ҳам борилмайди, ўртага совуқчилик ҳам тушмайди”, дейилмоқчи); “Кичикдан қусур, каттадан узр” (қусур – камчилик, нуқсон. “Кичик, яъни ёш ёшлигига бориб, бирор хато иш қилиб қўйса, катта уни ҳаддан ташқари қойиб ташламасдан, маъзур кўриши, кечиритиши, яхши гап билан тушунтириши лозим”, дейилмоқчи); “Катталар айтсин, кичиклар эшитсин” (Катталар гапирётганда кичикларнинг жимгина тинглаб турмай, ўртага суқулиши – одобсизлик саналади); “Каттага – хурмат, Кичикка – шафқат”.

Кимки улугроқ – анга хизмат керак,

Улки кичикроқ – анга шафқат керак.

(Навой)

КАТТАНИ КАТТА ДЕСАНГ, ЎЗИДАН КЕТАР, КИЧИКНИ КАТТА ДЕСАНГ КАТТАГА ЕТАР

Бу билан: “Бирор одамни ҳаддан ташқари мақтаб юборма, акс ҳолда у шишини кетади, босар-тусарини билмай қолади, одамларни оёғининг учи билан кўрсатадиган бўлади. Ҳар кимга ўзининг феъл-атвориға қараб муомала қил”, дейилмоқчи.

КАФАН КИЙГАН КЕЛМАЙДИ, КАПАНАК КИЙГАН КЕЛАДИ

Капанак (“кебанак”, “кебантай” ҳам дейдилар) – чўпонлар, йилқичилар ёғин-сочинли кунларда ёйиниб юрадиган енгсиз чакмон (халат). Капанак юқа қилиб бостирилган кигиздаи текилади. Бундай кигиз намни, шамолни, изғиринни ўтказмайди. Ўтмишда катта чорвадор бойлар молларини боқиш учун одамларни ёллаб ишлатардилар. Айниқса бойларга ёлланган чўпон йигитларнинг меҳнати оғир эди. Улар аёзли, изғирин ва бўронли кунларда бойларнинг қўйларини, молларни қўриқлайман деб, ҳафталаб отдан тушмас эдилар. Бирор одами (ўғли, эри, отаси, акаси ё укаси) шундай аёзли, бўронли кунларда узоқ вақт келмай кетганда уйда ҳавотир олиб ўтирганларга (отага, онага, хотинга, акага, укага, опага, сингилга) шу мақол билан: “Кафан кийган (яъни, ўлган) кишигина қайтиб келмайди, капанак кийган (яъни, бойнинг йилқиларини ё қўйларини боқиш учун кетган) киши албатта қайтиб келади, кўп ташвиш тортаверманг”, деган маънода тасалли берганлар. Вар.: “Кафан кийган кетади, Қалпоқ кийган қайтади”; “Кетган келар, Кетмонлаган келмас” (кетмонлаган – тупроққа кетмонлаб кўмилган, яъни ўлган одам).

КАФИЛ БЎЛМА, КАФАНСИЗ КЕТАСАН

Вар.: “Кафил бўлма, сафил бўласан” (сафил – паст, тубан); “Кафил бўлсанг, кафанинг қуяди”; “Айғоқ бўлма – ўларсан, Кафил бўлма – тўларсан”; “Итолғи солма, Кафил бўлма” (итолғи – йиртқич қушларнинг бири. Овчилар итолғини қўлга ўргатиб, унинг воситасида ов қиладилар. Бу қуш бошқа ов қушларига нисбатан унчалик чапдаст ва олғир эмас. “Итолғи солма” деганларининг боиси ана шунда. “Итолғи чумчуқ олса, ўзини қарчига санайди”, “Итолғи қуш мақтанса, итсиз қуён олдим дер” деган мақоллар юқоридаги фикримизнинг далили бўла олади); “Кафил бўлгунча, кафтинг билан чўғ ушла”; “Ишинг бўлмаса вакил бўл, Қарзинг бўлмаса кафил бўл” (вакил – қозихонада гувоҳлик берувчи одам). Бундай одамни қозихонада узоқ олиб ўтириб ё қайта-қайта чакиртириб, безор қилардилар. Шу боисдан “Ишинг бўлмаса вакил бўл”, деганлар. Кафил бўлишни бундан ҳам баттарроқ деб ҳисоблаганлар. Кафил бўлмоқ – бировни мудофаа қилмоқ, ўз ҳимоясига олмақ. Масалан, бир одам бир одамдан қарз сўраса, бошқа бир одам орага тушиб, қарз берувчига:

“Ҳеч иккиланмай бераверинг, фалон пайтда қайтариб беради, бунга мана мен кафил”, дейди. Қарз берилади. Борди-ю, шундан кейин бирор кор-хол рўй бериб қолса (масалан, қарз олган одам муттаҳамлик қилиб, “Мен бу одамдан ҳеч қанақа қарз олган эмасман”, деб тонса; қарз олган одам тўлаб улгурмай ўлиб-негиб қолса ва хоказо), таомилга кўра кафил бўлган одам ўша қарзни ўз ёнидан тўлашга мажбур бўлади. Юқоридаги мақолларда “зинҳор кафил бўла кўрма!” деб қайта-қайта уқтирганларининг боиси ана шунда. “Кафансиз кетасан” дейиш билан: “Кафил бўлсанг, бор-йўғингдан ажраб, ҳатто кафан сотиб олишга ҳам қурбинг етмай қолади”, дейилмоқчи.

*Харгиз, отанг бўлса – бўлмаганлар кафил,
Бурунгидан қолган: кафиллар – сафил.
(Махтумқули)*

КЕЗИ КЕЛСА, КЕТМОН ЧОП

Вар.: “Ўрни келса, ўроқ ўр”. Бу мақоллар билан: “Ҳаёт кечиришни осон деб ўйлама. Кези келса, бошингга бирор иш тушиб, мушкул аҳволда қолсанг, кетмон чопишдан, ўроқ ўришдан (яъни, ўзингча “қора иш” деб ҳисоблайдиган ишни қилишдан) орланма, қилавер! Бошқа бир мақолда айтилганидек “Юмушинг ёмони йўк”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КЕККАЙГАНГА КЕККАЙГИН БОШИНГ КЎККА ЕТГҲНЧА, ЭНКАЙГАНГА ЭНКАЙГИН БОШИНГ ЕРГА ТЕККУНЧА

Бу мақолни “Ўзини катта олиб, сени “оёқ учи”да кўрсатадиган, назар-писанд қилмайдиган, менсимайдиган одамнинг олдида сен ўзингни ночор билиб, паст тутиб, қисниб-қимтиниб, андиша юзасидан индамай ўтирма, аксинча ўзингни ундан ҳам баландроқ тут, бўш келма, гапига яраша гап қил. Сени иззат-ҳурмат қиладиган, хушмуомала, одамохун, камтарин кишини эса ундан ҳам ўтказиб иззат-ҳурмат қил, ширин сўзингни аяма, ўзингни ундан ҳам камтарин тут”, деган маънода қўллайдилар.

КЕКСАЛИК – КЎПРИК

Кўприкдан ҳар ким ва ҳар нарса ўтади, у бардош беради. Шунингдек, кексалар ҳам ёз умрлари давомида бошларидан кўп яхшилик-ёмонликларни ўтказганлар, бунга кўникма ҳосил қилиб, чидамли-бардошли бўлиб қолганлар. Шу боисдан кексаликни кўприкка ташбих

қиладилар. Агар қарияни бирор одам ноҳақ ранжитса, ўртага тушган одам шу мақолни ишлатиб, қарияга: “Сиз кечиринг, ёшлик қилибди”, деб илтижо қилади.

КЕКСАНИ КУЧИДАН СЎРАМА, ИШИДАН СЎРА

Вар.: “Кексанинг ёшини суриштирма, ишини суриштир”. Бу мақол билан: “Кекса одамнинг кучсизлигидан, ожизлигидан қулма, аксинча унга ҳавас қил, унингдек бўлишга интил. Негаки, у ўзининг узоқ умри давомида кўп ишларни қилган, меҳнат билан, ҳаёт ҳаракатлари билан қартайган. Сен ҳали бу одамдек бўлиш учун кўп йиллар яшашинг, кўп иш қилишинг, кўп яхши-ёмонликларни бошингдан кечиришинг керак бўлади. Кексалик, кучсизлик, ожизлик нималигини ана ўшанда биласан”, дейилмоқчи.

КЕЛАСИЗ ДЕБ ОБ ҚЎЙДИК, КЕЛМАЙСИЗ ДЕБ ЕБ ҚЎЙДИК

Бу мақолни мезбон баъзи ҳадди сиғадиган, ҳазилкаш маҳмонига бирор дурустроқ нарса билан сийлай олмаган найтида ҳазил-мутойиба тарикасида айтади.

КЕЛИИ ЁМОН ЭМАС, КЕЛГАН ЕРИ ЁМОН

Маълумки, ўтмишда хотин-қизларнинг ҳуқуқлари ҳар тарафлама чеклаб қўйилган, уларга паст назар билан қаралган. Айниқса, оилага янги аъзо бўлиб келган келиннинг аҳволи аянчли эди. Келин қанча олиб-югуриб, “қўлини косов, сочини супурги” қилиб ишламасин, қанча одоб сақламасин, барибир қайнона учун ким ёмон – келин ёмон, яхши бўлса ҳам – ёмон, ёмон бўлса ҳам – ёмон. Қайнона унинг ҳар бир ҳаракатини, оғзидан чиққан ҳар бир сўзини тергайди, “ўтирса ўпок, турса сўпок” дейди, қилаётган ишларини назарига илмайди, камситади, ўз қизларини ардоқлагани ҳолда келинга бирон-бир яхшиликни, бирон-бир илиқ сўз айтишни раво кўрмайди. Келинлар ва уларнинг ҳолига ачинган, уларга ҳамдard, ҳамроз бўлган кишилар томонидан айтиб қолдирилган юқоридаги мақолда ҳам, қуйидаги бир қатор мақолларда ҳам ана шу аянчли аҳвол ўз аксини топган: “Қизимнинг қайнонаси ёмон, Ўзимнинг келиним ёмон”; “Келин бўлдим – қайнонамга ёқмадим, Қайнона бўлдим – келинимга ёқмадим”; “Келиннинг сўзи кетмондай ботар, Боланинг сўзи ботмондай ботар”; “Келинимнинг йиғлагани – эшагимнинг ҳанграгани”; “Қуёвим

яxши – қизимнинг айтганини қилади, Ўғлим ёмон – келинимнинг айтганини қилади”; “Келин – қайнона супургиси” (ёмон қайноналар ўз келинларини шундай деб камситганлар, уларни ўзларининг хизматкорлари деб билганлар); “Келининг битта бўлса – ўтириб ейсан, Иккита бўлса – туриб ейсан, Учта бўлса – юриб ейсан, Тўртта бўлса – йўргалаб ейсан” (Бу мақолнинг “Бир келинли бўлсанг, белингни бир жойидан туг, Икки келинли бўлсанг, икки жойидан туг, Уч келинли бўлсанг, ҳам белингни туг, ҳам тилингни” деган варианты ҳам бор (Мазкур мақолларни ёмон қайноналар уй ишини бировгина қилиб қўйган чоғларида шуни ҳам пеш қилиб, келинларига кесатиб, пичинг қилиб айтардилар); “Ёз офтобига келинингни ўтказ, Куз офтобига қизингни ўтказ” (бу – ёмон қайноналар тилидан айтилган мақоллардан бири. Лолақизғалдоқ офтобни “ёз офтоби” дейдилар. Бу пайтда (ёзда – яъни, кеч баҳорда) офтоб кишининг юзини тезда қорайтиради, хунук қилади. Куз офтоби эса мўътадил бўлиб, юзнинг рангини тоза ва хушрўй қилади. Мақолда қайнонанинг келинини хунук, қизни эса чиройли қилиш нияти ўз ифодасини топган); “Келин кимхоб кияр, Қайнона қарғаб куяр”; “Келини кийсин, Қайнонаси куйсин”; “Келин янги кийса қайнона куяр, Қайнона янги кийса келин кулар”; “Қизгинамнинг боласи – қандак ўрик донаси, Ўғлигинамнинг боласи – ҳай-ҳай унинг онаси!”; “Келин келса, келимсақ кўпаяди”; “Келининг қаерлик бўлса, меҳмонинг шу ерлик” (Бу кейинги икки мақолда фақат келининг ўзинигина эмас, унинг тарафидан келган қариндош-уруғларини ҳам менсимангларни, камситганлари, ётқирмаганлари ўз ифодасини топган); “Келишмаганнинг келини ўғрилиқ қилар”; “Келин келагон бўлди, Овул кезагон бўлди”; “Келин ўзин яхширур, Товушин тоғдан оширур” (Бу билан: “Писмиқ келин гарчи ўзини уялган кўрсатиб, уйга келган бегона кишилардан ўзини олиб қочса ҳам, вақти келганда арзимаган нарса учун ҳам катта жанжал кўтаради, “етти маҳалла эшитгудек” қилиб, овозининг борича шаллақилиқ қилади”, дейилмоқчи); “Мўмин келининг супургиси хашак остида туради” (Бу мақолдаги “мўмин” сўзи кесатик бўлиб, “муғомбир”, “айёр” деган маънони англатади. Мазкур мақол билан: “Муғомбир, айёр, ишёқмас келин супургини (ва умуман, иш асбобларини) атайлаб бекитиб қўяди-да, “супургин” (ва умуман, бирор ишни қилгин) деганларида “супурги йўк” (ёхуд “у йўк-бу йўк”) деб баҳона қилади”, дейилмоқчи).

КЕЛИНИ КЕЛАР ЙИЛДА КЎР

Бу билан: “Келини янгилигида мактама, дарҳол ёмонлашга ҳам тушма. Уни келар йилда, яъни келаси йилда кўр. Шу бир йилда феъл-атвори маълум бўлади-қўяди”, дейилмоқчи. Вар.: “Терини сангобдан кейин кўр, Келинини – туққандан кейин” (қорамол, кўй, эчки ва бошқа хайвонларнинг териси офтобда қуритилганда куйган бўлса, ўқрали-сўқрали ёки сасиган-чириган бўлса, сангобдан – терилар махсус эритмага солиб пишириладиган чуқурдан – бутун чиқмай, яримта-юримта, бурда-бурда бўлиб кетади. Келин бўлиб тушган қизларнинг айримлари бир, икки ва ундан ортиқ туққандан кейин ҳам аввалги хусни-жамолини сақлаб қолади, айримлари эса хунук тортиб, қаримсиқ бўлиб кетади. Бундан ташқари ўтган вақт мобайнида уларнинг ҳақиқий феъл-атворлари ҳам маълум бўлади. Шундай экан, уларни олдиндан мактаб бўлмайди, дейилмоқчи), “Яхши қизим – бир бешик орқаси”, “Ой минмай отинг мактама, Йил турмай хотининг мактама”.

КЕЛИНИ КЕЛГАНДА КЎР, СЕПИНИ ЁЙГАНДА КЎР

Тўғри маънода: “Келин ота уйдан турмуш қурадиган уйга келмасидан илгари унинг хусну жамолини, феъл-атворини, олиб келган сепини ёймасидан илгари унинг молини мактама” дейилмоқчи. Мажозан: “Ҳали бўлмаган, амалга ошмаган, натижаси чиқмаган, номаълум иш устидан мактаниб юрма. Бу иш олдин бўлсин, битсин, натижаси маълум бўлсин, кўрайлик, агар ҳақиқатан ҳам мактовга лойиқ бўлса, ана ундан кейин мактасанг (ёхуд мактансанг) арзийди”, деган маънода қўллайдилар. Вар.: “Келини келганда кўр, Гўшангага кирганда кўр” (гўшанга – одатда оқ матодан тикиладиган парда. Ўтмишда уйнинг бир бурчаги шу парда билан тўсиб қўйиларди-да, никоҳ тўйи туғагач, келин билан куёв биринчи висол кечасини шу гўшанга ичида ўтказишарди); “Келини келганда кўр, Сочбоғини солганда кўр”; “Кулукни келганда кўр. Думини сузганда кўр” (қулук – чопқир от. Кулукни пойгага қўшар олдида чакқон қилмоқлик учун думини ўз қили билан ихчам қилиб боғлаб қўядилар. “Думини сузмоқ” дегани – шу. Бундан ташқари, махсус от бозори бўлмаган қишлоқларда сотиладиган отни бозорга солганда унинг думини ўз қили билан ўртасидан боғлаб қўярдилар. Бу унинг сотилишига белги бўларди. Ана шуни ҳам “думини сузмоқ”

дердилар). Бу кейинги мақолни тўғри маънода: “Кулук-кулук, деб уни олдидан кўп мактайверма. Думини сузсинлар, майдонга кирсин, чопсин, бошка кулуклардан ўзиб кетсин, ана ундан кейин мактасанг арзийди” дейилмоқчи; Мажозан: “Фалончи одам ундок, бундок, деб олдиндан мактама. Унинг кимлиги, қандайлиги гап-сўзидан, қиладиган ишидан маълум бўлади. Шундан кейингина у ҳақда ижобий ё салбий хулоса чиқариш мумкин”, деган маънода қўллайдилар.

*Демишларки, ҳар кимни келганда кўр,
Булубдур масал: сўзини сўрганда сўр.*

(Хиромий)

КЕЛИНЧАКНИНГ ЭГАСИ БОР, ҚУДАГА ҚАТНАШ НА ДАРКОР?

Баъзи ота-оналар “қудага яхши кўриной” деб, қудалари билан борди-келдига зўр берадилар, уларни тез-тез зиёфат қилиб чақирадилар, тўн кийгазилар, саруполар билан сийлайдилар, уларни кига борганда эса турли совға-саломлар, кўпроқ ва лаззатлироқ пиширилик нарсалар қилиб боришга ҳаракат қиладилар. Мазкур мақол билан шундай кишиларга қарата: “Бундай қилишнинг нима кераги бор?! Ундан кўра кизининг куёвинг билан иттифоқ бўлиб, тинч-тотув турмуш кечиришини кўзла, шунинг ғамини е, чора-тадбирини кўр”, дейилмоқчи.

КЕЛСА ХОТИН УРУҒИ, ТОПИЛАР УНИНГ ЙЎРИҒИ, КЕЛСА ЭРНИНГ УРУҒИ, БЎЛАР ЮРАК БУРУҒИ

Вар.: “Келса хотин уруғи, Бўлар йўрга йўриғи, Келса эрнинг уруғи, Бўлар юрак буруғи”; “Хотин уруғи келса – эшик очик, Эр уруғи келса – хотин қочик”; “Эр уруғи – сават бош, Хотин уруғи – илон бош” (сават унча-мунча эшикдан сиғмайди, илоннинг боши эса эшик туғул тешикка ҳам сиғиб кетаверади. Мақолда шунга шама қилинапти); “Амманг келса, паранжисин ол, тагига эски тўқим сол, Холанг келса, паранжисин ол, тагига янги тўшак сол”; “Амманг келса, паранжисин ол, темир қозикқа ил, Холанг келса, паранжисин ол, қумуш қозикқа ил” (амма – эр уруғи, хола – хотин уруғи). Мазкур мақоллар билан: “Ёмон, дили қора, ичи тор, худбин хотинлар уйга эрининг бирор қариндош-уруғи келиб қолгудай бўлса, уни чехра очиб эмас, чиройситиб қарши олади, борини дастурхонга келтириб қўймайди, ичида “тезроқ кетақолсачи!” деб ўтиради. Ўзининг қариндош-уруғлари

келгудай бўлса, уларни ўтказгани жой тополмай қолади, борини дастурхонга тўкиб солади”, дейилмоқчи.

КЕМАГА ТУШГАННИНГ ЖОНИ БИР

Бирор фалокат-ҳалокатнинг, хавф-хатарнинг олдини олишда, бартараф этишда ҳамма барабар ҳаракат қилиши, жон куйдириши, биров ишлаб, биров четга чиқиб турмаслиги лозимлигини уқтирганда ва шунга ўхшаш ҳолларда мазкур мақолни ишлатадилар.

КЕМАЧИ ХОН БЎЛДИ, БИЗ НАВКАР БЎЛДИК, АЛЛОҲНИНГ АМРИДАН СУВ ТЎКАР БЎЛДИК

Навкар – 1) хизматчи; 2) аскар, йигит. Кемада кетаётганда кучли тўлқин туриб қолса, кеманинг ичига сув туша бошлайди. Шунда кемадагилар чўкиб кетмаслик учун дуч келган идиш-оёқ билан сувни олиб, кемадан ташқарига тўкиб турадилар. Бундай хавф-хатарли пайтда кемачининг айтгани – айтган, дегани – деган бўлади. Кемадаги ҳар бир киши (у ким бўлишидан қатъий назар) кемачининг буйруғини бажариши шарт бўлиб қолади. Ҳаётда баъзан шундай бўладикки, амалдор амалидан тушиб қолади-да, замонанинг зайли билан унинг ўрнини собиқ хизматқори, қўл остида ишлаган одами эгаллайди. Унга тобе бўлиб қолган собиқ амалдор киноя, пичинг тарзида юкоридаги мақолни ишлатади ёхуд ўзгалар шундай собиқ амалдорнинг ҳолидан қулганларида истехзо билан қўллайдилар.

КЕНГ БЎЛСАНГ, КАМ БЎЛМАЙСАН

Вар.: “Кенг бўлган кенг яшар”; “Кенг бўлган тенг яшар”; “Кенг бўлганга ғам юкмас”. Бу мақоллар билан: “Юраги кенг, кўнгли очик, қўли очик, сахий одам эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, ўзгаларнинг иззат-ҳурматига, сийловига, саховатига сазовор бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КЕНГ ЖОЙДА ТОР ЎТИРСАНГ, ТОР ЖОЙДА КЕНГ ЎТИРАСАН

Бу билан: “Қийин бўлмаган қушларда мажбур бўлмасанг ҳам ёхуд сени биров мажбур қилмасан ҳам, қийналиб, ўзингни-ўзинг қийнаб ишласанг, чиниқасан, қийинчиликларга бардош берадиган бўласан. Натижада қийин кунлар келганда қийналмайсан”, дейилмоқчи.

КЕПАК ЕГАН ОТ ЮГУРУК БЎЛМАС

(кепак бошқа емларга нисбатан жуда ҳам қувватсиз бўлади). Югурук от қувват берадиган овқатларни есагина тез югуриб, пойгада ғолиб чика олади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Оғир меҳнат қиладиган одам қувватли овқат емаса, кучи қочиб, силласи қуриб, яхши ишлай олмайди”, дейилмоқчи. “Бўш қоп тик турмас” деган мақол ҳам юқоридаги мақол билан мажозан маънодош бўлиб, буларни ўтмишда хизматкорлар хўжайинларга қарата айтганлар ва бу билан: “Оғир ишларни қилдиргандан кейин овқатимизни ҳам тузукроқ қилиб беринг-да”, демоқчи бўлганлар. Вар.: “Кепакка семирган от пойгадан келмас”; “Кепак еган от югурук бўлмас, Лойдан ясаган туйнук бўлмас” (туйнук – ёруғ кириши, тутун чиқиб кетиши учун уйнинг (ўтовнинг) тепасидан очиб қўйиладиган тешик. Туйнукни лойдан эмас, одатда ганчдан, ёғочдан, темирдан қиладилар).

КЕРАК БЎЛСА, ТЕРАК ЙИҚИЛАР

Вар.: “Керакка терак йиқилар”; “Керак теракни йиқар”; “Йўқни керак топтирар, Ёлғиз отни соттирар”. Ўтмишда бирор иморат қуриладиган бўлса, унинг тўсинлари, устунлари, тоқилари, синчлари, эшик-деказаларига жуда кўп ёғоч керак бўларди. Шунда ёғоч етмай қолса, уй қурдираётган одам уста мардикорларнинг қўлини ушламаслик, вақтни бой бермаслик учун узоққа бориб ўтирмасдан, кўркам бўлиб, савлат тўкиб, соя бериб, керак бўлиб турган теракни йиқитиб, ёғоч қилиб, ишлатиб юборишга мажбур бўлиб қоларди. Мазкур мақоллар тўғри маънода ана шундай ва шунга ўхшаш ҳолларни ифода этган. Мажозан: “Киши бирор нарсага бениҳоя зарурат сезган тақдирда ўзига керак бўлиб, кунига яраб турган нарсасининг баҳридан ўтишга, сотиб пул қилиб, эхтиёжига ишлатишга мажбур бўлади”, дейилмоқчи.

КЕРАКЛИ ТОШНИНГ ОФИРЛИГИ ЙЎҚ

Бу мақолнинг изоҳига бир ҳикоя келтирадилар. Унинг қисқача мазмуни шундай: Карвон туяларга юк ортиб, йўлга чиқибди. Бир ерга борганда бир той юкни (молини) сотибди. Кейин бир туянинг юки синғар (ток) бўлиб қолипти. Туяга бир синғар юкни ортиш жуда қийин. Бир амаллаб ортилган чоғида ҳам, оғирлик туянинг бир ёнбошига тушиб, уни яғир ва майиб қилиб қўйиши мумкин. Шунда карвонбоши одамларига: “Сой тошидан келтиринглар”, деб буюрибди.

Келтиришгач, туянинг бир томонига ҳалиги синғар юкни, бир томонга эса сой тошини қопга солиб орттирибди. Одамлар бундан таажжубланиб: “Ахир бу тош туяга оғирлик қилади-ку”, дейишибди. “Обкашда бир челақ сувни кўтаргандан – икки челақ сувни кўтарган ўнғай. Бу ҳам худди шундай гап”, дебди карвонбоши. Бир ерга боришгач, ҳалиги туянинг қолган юкни ҳам сотишибди. Шундан кейин карвонбоши қопдаги тошни иккига тақсим қилиб, усти бўшаган туяга ортишни буюрибди. “Энди бу тошнинг нима кераги бор? Туяга увол-ку!” дейишибди одамлар. “Ортаверинглар, – дебди карвонбоши, – керакли тошнинг оғирлиги йўқ”. Мазкур мақолни мажозий маънода шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

КЕРАКСИЗНИ ОЛСАНГ, КЕРАКЛИНИ СОТАРСАН

“Ҳадеб кераксиз нарсаларни сотиб олаверсанг, пулинг қолмай, керакли нарсаларингни сотиб пул қилишга мажбур бўласан”, дейилмоқчи. Вар.: “Керакли нарсани кераксизда ол”; “Борида қиммат кўринмас, Йўғида излаб топилмас”.

КЕССАНГ, КЕСИЛМАЙСАН

Қадимги урушларда асосий қурол – қилич эди. Бу мақол билан: “Ёвга қарши кўрқмай борсанг, жонингни аямай жанг қилсанг, уни қиличинг билан чопиб, кесиб ташлашга ҳаракат қилсанг, у сенга бас келолмайди, сени чопиб, кесиб ташлай олмайди, енгасан, енгилмайсан”, дейилмоқчи.

“КЕТ” ДЕСА, ИТ ҲАМ КЕТАДИ

Бу билан кишини ор-номусли, ҳаёли бўлишга ундайдилар, “борма” деган жойга борма, “қирма” деган жойга қирма, сени хуш кўришмаган, сиғдиришмаган, ўзингнинг ҳадинг сиғмаган ердан ўзингни олиб қоч, безбетлик билан у ерда айланишиб юрма, “хира пашша” бўлма! деган маънода насиҳат қиладилар, огоҳлантирадилар.

КЕТАРГА КЕЛСА – ЭЛ ЁМОН, КЎЧАРГА КЕЛСА – ЕР ЁМОН

Бу мақолни ўз киндик қони тўкилган ерни, она-тупроғини, ўз эл-юртини, Ватанини ёқтирмай, нонкўрлик, ношукурлик қилиб, ўзга элларга ва ерларга кетиб қолувчи, оқибат-натижада ватангадолик балосига йўлиқувчи ватанфурушларга қарата киноя тарзида айтганлар.

КЕТГАН – КЕТГАН БЎЛДИ, КЕТГАНИ НЕДАН БЎЛДИ?

Бировнинг хафа бўлиб кетиб қолишига сабабчи бўлган одам ўз айбдорлигини атрофдаги одамлардан яширмақ учун ўзини билмаганга олиб: “У нимага кетиб қолди ўзи, а?” деб сўраб, айёрлик қилса, буни фаҳмлаган одамлар тўғридан-тўғри унинг бетига: “Нега бўларди?! Сен қилдинг, сен айбдорсан, ўзинг сабабчи бўлдинг. Энди нима қиласан сўраб?!” деб, ундан нафратланадилар.

КЕТГАНИНГ УСТИГА – КЕТГАН

Бир одам (тўй-зиёфат қилишга, иморат қуришга, кийим-кечак сотиб олишга ва ҳоказо) бирмунча маблағ сарф қилади. Шунда у яна озроқ кўшимча маблағидан қочиб, ишни чалароқ, хунукроқ, сифатсизроқ қилган ё қилаётган бўлса, бошқа бир одам унга: “Э, кетганинг устига – кетган, яна бироз сарфланг, яхши, чиройли, сифатли, чидамли... бўлади”, деб тавсия қилади. Ёхуд маблағ сарф қилаётган одам ишнинг яхшироқ чиқишини кўзлаб, яна бироз маблағ сарфламоқчи бўлиб турганда, атрофдагилар унга: “Э, нима қиласиз ортиқча харажатни?!” дейишса, у: “Кўяверинг, кетганинг устига – кетган, шу арзимаган харажат билан ишнинг янаям яхшироқ бўлгани қолади”, дейди.

*Халқларига оз эди ҳар қанча чакки сўз десанг,
То қиёмат кам агар ҳар қанча дашном айласанг,
Боз кетган устига кетган масал бордур десанг,
Ичкараси бирла ҳам эмди таваккал гап десанг,
Эрлари ўрнига шояд хотунидин тегса гап.
(Муқимий).*

КЕТМОННИНГ БОШИНИ БОССАНГ, СОПИ БОШИНГА ТЕГАДИ

Бу мақол билан: “Сен билан иши бўлмай, ўз ҳолича кетаётган, сенга бирон-бир гап-сўз қилмаган, зиён-заҳмати тегмаган одамга ноўрин гап қилсанг, тегажоглик қилсанг, дилини оғритсанг, бунинг жавобини оласан, қайтага ўзинг гап (ҳақорат) эшитасан, ҳатто калтак ейсан”, деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: “Арининг уясига тегсанг, ўртага олиб талайди”; “Сен балога тегмасанг, балонинг сенга нима иши бор?”

КЕЧА КЕЛДИНГ ЮГУРИБ, НЕНИ БЕРАЙ СУГУРИБ?

Шундай одамлар ҳам борки, улар бирор ерга хизматга кирадилар-да, орадан хийлагина вақт

ўтмасиданоқ босар-тусарларини билмай қоладилар, махмадона, катта гапирадиган бўлиб қоладилар, унча-мунча одамни менсимайдилар, ҳақ талаб қиладилар, бори билан қаноатланмай, йўқ имтиёзларинг берилишини сўрайдилар. Мазкур мақолни ана шундай одамларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: “Кеча келдинг югуриб, Кирдинг эшикни синдириб!”

КЕЧА-КУНДУЗ ЁТГАН ҲАМ БИР, ТОНГ УЙҚУСИН ТОТГАН ҲАМ БИР

Бунда тонг уйқуси кишига нечоғли тотли, ширин бўлиши қайд этилган.

КЕЧА ЎЛДИ БИР ТОВУҚ, БУГУН ЎЛАР КУРҚ ТОВУҚ, БЎЛМАСА УЙДА БИР КАФТ ДОН, ҚИРИЛИБ БИТАР ҚИРҚ ТОВУҚ

Бунга шундай бир ҳикоя келтирадилар: “Бир одамнинг қирқта товуғи бўларкан. У тухумини сотиб еяверар экан-у, товуқларининг ҳолидан хабар олмас, дон келтирмас экан. Хотини ҳар куни жавраб: “Товуқларнинг дони соб бўлди, дон олиб келсангизчи!” – деса ҳам, у парво қилмай юраверипти. Ахири товуқлар очликдан бирин-кетин ўлавергач, хотини юқоридаги сўзни айтган экан...” Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Уни мажозий маънода бир нарсанинг қирмидан бахраманд бўлган ҳолда бирозгина чиқимидан қочувчи, фойда келтириб турган нарсани сақлаб қолиш, янаям яхшилаш тўғрисида қайғурмовчи парвойи-фалак, беғам, бетадбир одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

КИГИЗ КИМНИКИ БЎЛСА, ШУНИНГ БИЛАГИ ҚАВАРАР

Илгари кигиз бостирганда жунни тўқилган чий орасига ўраб, уни билак билан нари-бери думалатаверардилар. Жун қаттиқ босилиб, бир-бирига илашгандан кейингина кигиз ҳолига келади. Бу иш ниҳоятда оғир бўлиб, билакларни қавартириб юборарди. Бундай машаққатли ишни биров биров учун қилиб бермасди (аксарият ҳолларда), ким кигиз бостирса, ўшанинг ўзи билагини қавартириб ишларди. Мазкур мақол билан мажозан ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи ўтказиши, ўзи жонини қойитиши, бирор ишини биров келиб қилиб беришига умид боғлаб, бепарво бўлиб, ялқовлик қилиб юрмаслик лозимлиги уқтирилади.

КИЙГАН ТҮНИНГ ЭСКИРАР, КИЙДИРГА-НИНГ ЭСКИМАС

Халқимизнинг одатига кўра, “қуда қақирик” да куда ва унинг бир неча яқин қариндош-уруғларига, “куёв қақирик” да куёв ва унинг бир неча яқин қариндош-уруғларига, шунингдек, тўй-зиёфатларда, махфазларда куда-анда, ёрдўстларга, ва умуман, атоқли меҳмонларга иззат-эҳтиром юзасидан эсдалик совға сифатида тўн (баъзан дўппи ва белбоғи билан) кийдирадilar. Вақти келиб, кийганлар кийдирганларга кийдирадilar. Унинг ҳақи бунда, бунинг ҳақи унда қолиб кетмайди. Мазкур мақолда “эскимас” сўзи “эскиб кетмайди” деган тўғри маънода эмас, “унутилмайди”, яъни “сенинг тўн кийдирганингни – демакки, қилган яхшилигингни, иззат-хурматингни у одам унутмайди, кўнгилда сақлаб юради, кези келганда яхшилик билан жавоб қайтаради”, деган мажозий маънода қўлланилади. Вар.: “Едирсанг еярсан, Кийдирсанг киярсан”; “Едирганга ем берар, Едирмаганга не берар?”. Бу мақолларда “едирмок” деганда кўпроқ “ерга едирмок, яъни ерни ўғитга тўйдирмок” назарда тутилади.

КИЙИКЛИ ТОҒ – СУЮКЛИ ТОҒ

Овчилар ов кўп учрайдиган, овлари бароридан келадиған ерни хушлайдилар, доимо ўша ерни кўмсаб турадилар. Мазкур мақол овчилар тарафидан айтилган бўлса, ажаб эмас.

КИЙИМНИ БҮЙГА ҚАРАБ БИЧАДИЛАР

Бу мақолни мажозий маънода кўпинча: “Бировга бирор иш топширадиған бўлсанг, унинг ҳоли-қудратига, маҳоратига, истеъдод ва қобилиятига қараб топшир. Масалан, катта одамга бола қиладиған, боланинг ҳам кўлидан келадиған ишни топширадиған бўлсанг, унинг иззат-нафсига тегади, жажли чиқади... Болага катта одам қиладиған, катта одамнинггина кўлидан келадиған ишни топширсанг, авваламбор у бунинг уддасидан чиқа олмайди, гапингни ерда қолдирмай, урингани тақдирда – қийналади, азоб чекади, ҳатто шикастланади”, деган маънода қўллайдилар.

КИЙИМНИНГ ЯНГИСИ ЯХШИ, ДҮСТ-НИНГ ЭСКИСИ ЯХШИ

Вар.: “Эски дўст эслан кетмайди, Янги дўст қадрга етмайди”; “Эски дўст душман бўлмас,

Янгисидан вафо келмас”; “Эски дўстан жафо келмас, Янги дўстан вафо келмас”; “Эски дўстлик зангламайди”. Бу билан узоқ муддат давом этиб келаётган, ҳаёт синовидан ўтган дўстлик ёқланади.

КИЙСАНГ ШОЙИ, КИМХОБ, МОВУТ, ОХИР ТУШКУНГ ЁҒОЧ ТОВУТ

Бу мақол мол-дунёси, данғиллама уй-жойлари, кўркам ва қимматбаҳо кийим-кечаклари... билан мағрурлиб, “гар-гар” кекириб, унча-мунча одамни (айниқса, камбағал бева-бечораларни) менсимай, “оёқ учи” да кўрсатувчиларга нисбатан киноя тарзида қўлланади.

КИКИЛИМ КИКИЛ, БЕКИТГАННИНГ ҚҮЙНИГА ТИКИЛ

(“кукул” ҳам дейдилар – эчки, кўзичоқнинг ошиғи). Баъзан кичик жуссали, ушоққина одамни шу митти ошиққа ташбиҳ этиб, “кикил” деб атайдилар. Бу мақол болаларнинг илгариги вақтдаги ошиқ ўйинидан келиб чиққан. Бир бола ўйинда ютиб олган ошиғини қўйнига солиб, энди кетаман деб турганда бошқа бир бола ўз кикилини ўйинга ташлаб: “Анавининг қўйнидаги ошиқни ютиб ол, кикилим!” деган мазмунда: “Кикилим кикил, бекитганнинг қўйнига тикил”, деб такрор-такрор айтиб туради.

КИМ ГАПИРГАНИГА БОҚМА, НИМА ГАПИРГАНИГА БОҚ

Бу билан: “Сенга гапираётган одамнинг кимлиги ва қандайлигига (у бола ё катта одам, хунук ё хушрўй, камбағал ё бадавлат, амалдор ё оддий одам эканлиги ва ҳоказо) қараб эмас, гапининг маъносига, қай вазиятда ва қай йўсинда айтаётганига, ўринли ё ўринсиз гапираётганига қараб жавоб-муомала қил”, деган маънода насиҳат қиладилар

*Сенга бор эса сўз билурдин мазоқ,
Ўзум сари боқма, сўзум сари боқ.*

(Навоий)

КИМГА – ТҮЙ, КИМГА – АЗА

Вар.: “Бировга – маза, Бировга – аза”; “Кимга – бармок, Кимга – тирноқ”; “Кимга – ҳой-ҳой, Кимга – вой-вой”. Халқ бу мақоллари билан ўтмишдаги тенгсиз, адолатсиз ҳаётдан нолийди, унинг кирдикорларини кўрсатади.

КИМНИНГ ЕРИН ЕРЛАСАНГ, ШУНИНГ ЙИРИН ЙИРЛАЙСАН

Вар.: “Кимнинг аравасига тушсанг, шунинг кўшигини айт”; “Каерда бўлсанг, шу ернинг йирин йирла”. Йир (“ж” ловчи шеваларда “жир” дейдилар) – ашула, кўшик; йирламоқ – ашула килмоқ, кўшик айтмоқ; ерин ерламоқ – ерини ишламоқ. Бу мақоллар билан: “Хаётда ким билан ҳамроҳ, ҳамнафас бўлсанг. кимнинг ишини қилиб бераётган бўлсанг, турмушингни қаерда ўтказаятган, қаернинг нон-тузини тотийтган бўлсанг – ўшанинг ва ўша ернинг одатини қил, гапига кир, шарт-шароитига кўник”, деган маънода насихат қиладилар.

КИМНИНГ ТАЛҚОНИ БЎЛСА, ШИННИГА ЎША ҚОРАДИ

(шинни – узум, тут, қанд лавлаги, ковун, тарвуз, нок ва бошқа шу каби ноз-неъматларнинг шарбатини қайнатиб тайёрланадиган ширинлик). Толқонни эса қовурилган жўхори, буддой, сўк ва шу каби дон-дунни, қотган нонни ҳовонча ё ўғирда туйиб тайёрлайдилар-да, унинг қуруқ ўзини ҳам, шакарга, шиннига, сутга қориб ҳам истеъмол қиладилар. Мазкур мақолни мажозан: “Ишласанг, ҳаракат қилсанг – тирикчилигингни ўтказиш учун зарур бўлган ҳамма нарсанг (жумладан, шиннинг ҳам, толқонинг ҳам) бўлади, юзингни шувит қилиб, ялиниб-ёлвориб бировдан сўраб юрмайсан, ишласанг, ҳаракат қилсанг ўзгаларнинг нарсасига ҳавасинг келиб, кўзингни ўйнатиб ўтирмайсан, ўзинг меҳнат қилиб яратган ноз-неъматни хоҳлаганинча еб-ичаверасан”, деган маънода қўллайдилар. Вар.: “Ишлаган тишлайди, Ишламаган кишнайди”; “Ишлаган ошини ошар, Ишламаган бошини қашир”; “Иши йўқнинг – оши йўқ”; “Иш қилганга – қоп-қоп, Қилмаганга – бўш қоп”; “Кўли ўйнамаганнинг кўзи ўйнар”.

КИМНИНГ ҚЎЛИ УЗУН БЎЛСА, ОЛМАНИ ЎША УЗАДИ

Ўтмишда бу мақолни: “Кимнинг амали, мартабаси баланд, пули кўп (яъни, “қўли узун”) бўлса, ўша яхши, чиройли хотинга уйлана олади”, деган мажозий маънода қўллаганлар. Вар.: “Хотин кимники – ола қопники, Ола қоп бўлмаса – аллакимники”. Ўтмишда шаҳарма-шаҳар савдогарлик қилиб юрувчи бойларнинг аксарияти молларни шолчадан (шолчалар эса кўпинча ола-була қилиб тўқиларди) тикилган катта-катта қопларга жойлаб, туя карвонларига

юклаб юрардилар. Ана шундай бой савдогарларни “ола қоп” ҳам дердилар. Улар пулнинг зўри билан кўнгиллари тусаган хотинга уйлана олардилар. Мазкур мақол билан: “Хотин агар шундай бойлардан ортсагина аллакимга (яъни, камбағалларга) насиб қилади”, демоқчи бўлганлар.

КИННАЧИНИНГ КАВУШИ ЎЗИДАН ИЛГАРИ ЙЎРФАЛАР

Ўтмишда халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари эътиқодий тушунчаларга ишонишнинг, турли ирим-сирим ва расм-русмларнинг фойдаси йўқлигини тушуниб етганлар, беъмани хатти-ҳаракатлар қилиб, текинхўрлик ва алдам-қалдамлик билан кун кечирувчи фолбинлар, таъбирчилар, азайимхонлар, кинначилар устидан кулганлар, бу ҳақда лағифалар, сатирик кўшиқлар, мақол ва иборалар тўқиганлар. Юқоридаги мақол ана шулардан бири бўлиб, бу билан: “Агар биров: “кинна солиб қўйинг” деб чақирса, кинна солиб, пул (ё бошқа нарса) олиб, мазахўракка ўрганиб қолган кинначи бир нима умидида “оёғини қўлига олиб” югуради”, дейилмоқчи. Мажозан, бир нарса ундиришдан умидвор бўлиб, элбурутдан югурувчиларга нисбатан қўлланади.

КИР КЎЙЛАККА – КИШАН ЁҚА

“...Илгари хотинларнинг кўйлак ёқаси эркаклар яхтагининг ёқасига ўхшаган бўларди... (Ана шу) яхтак ёқали кўйлакка галстукка ўхшаш узун, шарфсимон бўйин ёқа тақардилар. Бунинг узунлиги бир метрча (қўш қават), эни тўрт энлик чамасида бўлиб, ипақдан гул солиб тўқиларди (ироки нусха). Амалдорлар, бойлар хотинларининг бўйин ёқалари зар-қумушдан қуббалар билан ҳашамдор қилинарди. Бўйин ёқанинг учини эса шокила қилиб қўярдилар. Бўйин ёқани янги кўйлак кийилганда, эски кўйлақдан янги кўйлакка ўтқазардилар. Буни “бўйин ёқа” ва “кишан ёқа” деб атардилар. Буни киз узатилганда, сарпода юборардилар. Бўйин ёқани кампирлар ардоқлаб сақларди. Тўйга ё бирор зиёфатга борганда, кампир бўлишига қарамай, кишан ёқани тақиб борарди. Агар кўйлаги эски ва ювилимаган бўлса ҳам, шошиб-пишиб кишан ёқани шу кўйлакка тақиб кетаверарди. Бу кишан ёқага эски, кир кўйлак мос тушмасди, келишмасди, хунук кўринарди. Ана шунда хотинлар ўзаро киноя, масҳара қилиб: “Кир кўйлакка – кишан ёқа”, дердилар”. Вар.:

“Мис қозонга – лой тувоқ, Зарвараққа – бұз ямок” (зарварақ – зарли мато, зар тўн, зарбоф); “Амиркон маҳсига – уқпа кавуш” (уқпа – сифати паст тери); “Йиртиқ тўнга – зар ямок”; “Эски тўнга – сувсар ёқа, Тўриқ отга – темир тақа”; “Аватига – чавати, Мис қозонга – лой тувоқ”; “Сўқир кўзга – сурма”; “Олтин узукка – шиша кўз”; “Ўтмас пичоққа – олтин соп”; “Ғишт масжидга – ёғоч мезана”; “Эски уйга – янги зардевор”; “Эшакка кумуш эгар ярашмас”. Бу мақоллар ҳам ўзига ярашиқ кийим киймайдиган ва пардоз қиймайдиган олифта-сатанларга, ўзига номуносиб ишлар, бачкана, ёқимсиз, кишининг ғашига тегувчи, энасани қотирувчи хатти-ҳаракатлар қиладиган одамларга нисбатан киноя, мазах-масхара, истехзо тарзида қўлланилади.

*Қир кўйлак ўлубдиқар Умаржон,
Сотмоқ учун энди жун жиякка.*

(Завқий)

КИР ЮВМОҚЧИ БЎЛСАНГ, КИНДИК-ДОШИНГНИКИГА БОР, БЎЗ ЙИГИРМОҚЧИ БЎЛСАНГ, ЭМИКДОШИНГНИКИГА БОР

(киндикдош – туғишган, қондош (опа-сингиллар, ака-укалар); эмикдош – (бир онадан) сўт эмишган (опа-сингиллар, ака-укалар). Қир ювиш – хотин-қизларнинг энг оғир уй юмушларидан бири (айниқса, ҳозиргидай қир ювиш машиналари бўлмаган ўтган замонларда). Мазкур мақолда биринчидан, умуман хотин-қизларга, иккинчидан, бевосита янги келинчақларга: “Қир ювишга (ва умуман, оғир ишларга) бир ўзининг қурбинг етмаса, туғишган опа-сингилларингга мурожаат қил, уларга малол келмайди, кўмаклашадилар”, деб маслаҳат берилган. “Бевосита келинларга” деганимизнинг боиси шуки, қадимий одатга кўра, янги келин қирқ кунгача қир ювмасди. Йиғилиб қолган қирларини (ўз уйдан ё яқин қариндош-уруғлариникидан келган) бирор боладан онасиникига ёхуд опа-сингиллариникига секин билдирмай бериб юборарди, ёйинки онаси, опа-сингилларидан бирортаси келиб қолса, уларнинг ўзларидан бериб юборарди. Бўз тўқиш қир ювишга нисбатан бирмунча енгил. Чунки, бўз тўқиш билан боғлиқ бўлган оғир ишлар асосан эркаклар зиммасида эди. Хотин-қизлар эса, чарх товлаб, ип йиғириб берардилар. Мақолнинг иккинчи қисмида: “Эмикдошингга бирор иш топширмоқчи бўлсанг, енгилроғини топшир. Оғирроғи унга малол келиши мумкин. Чунки, у

сенга киндикдош эмас, эмикдош, холос”, деган фикр яширинган. “Қир ювгандан супурги ҳам кўрқади” деган мақол ҳам борки, буни кўпчилик аёллар изохлашларига кўра: “Қир ювган хотин ниҳоятда чарчаб, қорни очиб, кучи қочиб кетади. Супурги: “Мени ҳам еб кўймасин тағин” деб, ундан кўрқармиш”.

КИРМА САНАМНИНГ ЎЙИГА, САНАМ СОЛАР ЎЗ КЎЙИГА

Бу билан: “Оҳ, санам, санам, деб гўзал хотин-қизларнинг ўйига тушиб, фикру хаёлинг фақат ўшанда бўлиб, бошқа нарсадан кўз юмиб юрсанг, дунёвий ишларингдан қолиб, хаёлиараст, хаёлпаршон, девонасифат бўлиб қоласан, санам сени шу куйга солиб кўяди. Ҳар нарсанинг ҳам ҳадди, чегараси бўлади. Беҳуда хаёлларга берилгандан кўра, қиладиган ишингни, касбу корингни, оилангни, турмушингни яхшилаш тўғрисида ўйла, қайғур, шунинг ҳаракатида бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КИЧИК ИШНИ БАЖАРМАЙ, КАТТА ИШГА КИРИШМА

“Ҳар бир ишни аввал кичикроғидан бошлаб, шунинг давомида уни синаб, ўзига хос томонларини ўрганиб, тажриба орттириб борсанг, катта ишни бемалол ва бекаму кўст қила оладиган бўласан. Бирданига катта ишни бошлаб кўйсанг, уқувинг, тажрибанг, ҳол-қудратинг етмай, бузиб кўйишинг, битказолмай чала қолдиришинг, сарфлаган вақтинг, кучинг, ҳаракатинг, маблағинг зое кетиши мумкин”, дейилмоқчи.

КИЧИК КАЛИТ КАТТА ЭШИКНИ ОЧАДИ

Бу мақол билан мажозан: “Биттагина яхши сўз бутун бир кўнглини овлаши, бир қанча кишилар қалбига йўл очиши мумкин”, дейилмоқчи.

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,

Ҳар нечаки ағёрдурур ёр айлар.

Сўз қотиғи эл кўнглига озор айлар,

Юмишгои кўнгуларни гирифторм айлар.

(Навоий)

КИЧИК ХОТИН СУЮК БЎЛАР, КАТТА ХОТИН КУЮК БЎЛАР

(куюк ноннинг емай, ташлаб юбориладиган қисми). Бу мақол билан хотин олиб, хотин кўйишни касб қилиб олган, бу ярамас одати билан инсонийлик чегарасидан чиқиб кетадиган

шахсларни қоралаганлар. Вар.: “Катта келин уйда турар, Кичик келин тўйда юрар”; “Бойбича – худо буйруғи, Тўқол – итнинг қуйруғи” (бойбича – биринчи (катта) хотин; тўқол – иккинчи, учинчи ё тўртинчи (кичик, энг кейинги) хотин. Бу мақолни кундошлар (катта хотинлар) эрига суюқли бўлган кичик хотинни кўролмайд, камситиб айтганлар); “Кичик қозон тошағон бўлур, Кичик хотин шошағон бўлур” (Бу мақол кундошлар тарафидан кичик хотинга нисбатан киноя тарзида айтилган. Кичик қозонда овқат (айниқса, суг) пиширилса, у қайнаб чиққач тошиб, ён-верига тўкила бошлайди. Мақолнинг иккинчи қисмида: “Кичик хотин эрига яна ҳам кўпроқ ёқмоқ учун унинг хизматини ва уй-рўзғор ишларини жон куйдириб, елиб-югуриб, шошиб-пишиб қилади”, дейилмоқчи); “Янги ёрнинг ёлини кучли” (ёлин – ёлқин, аланга, ўт, чўғ); “Янги кўза – суви тоза”, “Янги кўзанинг суви совуқ бўлади” (Жазирама иссиқ кунларда совуқ, муздек сув ташналикни босади. Суви совутиш учун сопол кўзага (иложи бўлса, янгисига) сув солиб, ерга кўмиб ёки унинг устига ҳўл латта ёпиб, салқин (шабада эсадиган) жойга қўядилар); “Янги супурги тоза супуради”; “Кичкина қозоннинг оши ширин бўлади” (Бу кейинги беш мақолда: “Кичик (ёш) хотин эрига ҳар жиҳатдан ёқимли бўлади”, деган мазмун яширинган. Кичкина қозонда пиширилган ош қаттароғида пиширилганига нисбатан ширинроқ, хушхўрроқ, тансиқроқ бўлади. Кейинги мақол билан мажозан: “Кичик (ёш) хотиннинг айтган сўзи (хоҳ маънили, хоҳ бемаъни бўлсин), қилган хатти-ҳаракати (хоҳ ёқимли, хоҳ ёқимсиз бўлсин), пишириб келган овқати (хоҳ мазали, хоҳ бемаза бўлсин) – эрига ёқимли, чиройли, ширин бўлиб туюлади”, дейилмоқчи; “Эски кийимнинг иссиғи йўқ” (Бу мақол кўп хотинли эркаклар тилидан: “Олдинги, катта, кексайиб қолган хотиннинг ёлқини, ўт-алангаси бўлмайди”, деган маънода камситиб айтилган); “Янги супурги топилганда – эски супурги чўлтоққа чиқар, Янги бўрқ топилганда – эски бўрқ мўлтоққа чиқар” (Чўлтоқ – калта, қисқа; мўлтоқ – кемтик, нуқсонли, йиртик. Мазкур мақолда: “Эр янги, ёш хотин олгач, илгариги хотинини (ёхуд хотинларини) қарига, кампирга, яроссизга чиқариб қўяди”, деган рамзий маъно яширинган).

КИЧИКЛАР ИШИ ҲЕЧ НИМА БЎЛМАС, ПИСТА ПЎЧОҒИ КЕМА БЎЛМАС

Бу билан: “Кичик (ёш) болалардан катталар қиладиган ишни, катталар гапирадиган гапни кутма. Ҳали улар ёш, қандай ишни қилмасин,

қандай гапни гапирмасин – барибир ёшлигига боради. Шундай экан, мабодо улар бирор ишни бузиб қўйсалар, бирор сўзни ношойиста (яъни, ноўрин, номакбул, номуносиб) сўзлаб қўйсалар, бу айбларини кечирмоқ лозим”, дейилмоқчи.

КИЧИКЛАРНИНГ ЮЗИ ОЧИЛГУНЧА, КАТТАЛАРНИНГ КЕТИ ОЧИЛАДИ

Баъзи одам катта ёшда бўлса ҳам, кичиклар олдида беҳаё гапларни гапирди, бадхўйлик, бадҳаракатликни уларга ҳам ўргатмоқчи, уларнинг “юзини” очмоқчи бўлади. Аммо кичиклар то буну тушуниб етгунча, ўргангунча ҳалиги катта одамнинг ўзи атрофдагиларга майна-масхара бўлади, шармандаси чиқади. Мазкур мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

КИЧИКНИ МАҚТА, КАТТАНИ САҚЛА

Бу билан: “Кичикни, яъни ўспиринни, ёш йигитни мақтаб-мақтаб ишга солсанг, у бу мактовингдан руҳланиб, ғайратга миниб кетиб, ҳар қандай оғир ишни ҳам бирпасда бажариб қўяди. Бундан ўзи ҳам хурсанд бўлади, сени ҳам хурсанд қилади. Каттани, яъни кексайиб қолган қарияни сақла, мабодо унга бирор иш қилдирмоқчи бўлсанг, ўзининг қувватига лойик, сиҳатига зиён келтирмайдиган ишни қилдир. Шундагина у сендан хурсанд, миннатдор бўлади, сен эса унинг ҳурматини жойига қўйган бўласан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КИЧИКНИНГ КАТТАСИ БЎЛМА, КАТТАНИНГ КИЧИГИ БЎЛ

Бу билан: “Ўзингдан кичикларга кўшилиб, маза-бемаза гап-сўзлар, хатти-ҳаракатлар қилиб, уларга ва атрофдаги кишиларга мазах-масхара бўлиб юрма. Ўзингдан катталар даврасига қўшил, уларнинг бамаъни суҳбатларини тингла, сендан “беш-олти қўйлакни ортиқ йиртган” катталарнинг гап-сўзлари, жавоб-муомалалари, хатти-ҳаракатлари ҳаётнинг оқу қорасини, пасту баландини билиб олишинга, ҳаётини тажриба ортиришинга ёрдам беради”, деган маънода насиҳат қиладилар. “Кичкина булут катта булутга ёлғашади” деган мақол ҳам бор. Кичкина нарса катта нарсага ёндошиб бориб кўшилишини “ёлғашмоқ” дейдилар. Мазкур мақолда ҳам: “Табиатда шундай: кичик булутлар катта булутларга бориб кўшилади. Сен ҳам катталарнинг кетидан қолма, уларга ёндош, кўшил”, деган фикр илгари сурилган.

КИЧКИНА ДЕМАНГ БИЗНИ, КЎТАРИБ УРАМИЗ СИЗНИ

Баъзилар бировнинг кичик жуссасига, кўримсизлигига қараб, уни менсимайдилар, назар-писанд қилмайдилар, эътиборга олмайдилар, камситадилар, мазах-масхара қиладилар. Аслида эса у кичик, кўримсиз одам ўзини катта олган одамдан ё жисмоний жиҳатдан кучли, ё илмироқ, ё касб-хунар жиҳатдан мохир, ё гап-сўзга уста ва ҳоказо бўлиб, кези келганда уни энгиб, мот қилиб, одамлар ўртасида уялтириб қўйиши мумкин. Вар.: “Кичкина митти, Хонхўжани йиқитди”; “Ёш қулунни тергама, ўсиб етгач от бўлур”; “Кулун ҳам от бўлар, Йўлини топиб олар”; “Қўй ошиғи демангиз, Қўлга тушса соққа бўлур, Ёши кичик демангиз, Ақли етишса оға бўлур”; “Кичкина кўринган ниҳол, Кейин бўлур баркамол”; “Биз ҳам киши бўлармиз, Отга кишан солармиз”; “Биз ҳам хотин бўлармиз, Қолга тарик солармиз”; “Кичикни ёш дема, Кесакни – тош”; “Кичикни кичик дема – ақли расо кичик бор, Каттани катта дема – ақли расво катта бор”; “Камситмағил кўмирни, Эритади темирни”.

КИЧКИНА ТОШ – ЁРАДИ БОШ

Вар.: “Кутмаган тош бош ёрар”, “Кичик душманнинг ҳам ортидан қувмоқ – ақллар ишидир”. Булар билан: “Душманим кичик, сони кам экан-ку, деб уни назар-писанд қилмай ўтирма, бепарво бўлма. Душманнинг катта-кичиги бўлмайди, ҳаммаси ҳам ўзига яраша бирор зарар етказди”, деб эҳтиёткорликка, хушёрликка ундайдилар.

КИЧКИНА ЮККА ҲАМ ТУЯ ТИЗ ЧЎКАДИ

Одатда туя юк (у хоҳ катта бўлсин, хоҳ кичик бўлсин) ортмоқчи бўлганларида тиз чўкади ёхуд уни чўктирадилар. Мажозда туюни эл-юрт оғалари, бузруклариға, шунингдек, кучли, чидамли, сабот-матонатли, баъзи ҳолларда эса, такаббур кишиларға ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан: “Сен ҳар қанча моддий ва маънавий бойликка (илм-билимга, амал, мансаб ва мартабага, пул, мол-дунёга) эга бўлсанг ҳам, мағрурланиб кетма, ўзингни камтар тут. Шундагина эл-юрт ўртасида обрўйингга обрў қўшилади, хурмат-эътиборинг ортади. “Ие, мен фалончи бўлатуриб, фалончига бўйсунаманми, фалончининг айтганини қиламанми, фалончининг ишини, хизматини қилиб бераманми”, деб ўзингни катта олсанг, такаббурилик қилсанг, эл кўзига ёмон кўринасан,

обрўйинг тушади, кишиларнинг назар-эътиборидан қоласан”, деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: “Эгил-эгил деганга – тоғ эгилибди”.

КИШИ БОЛАСИГА КИШМИШ БЕРСАНГ ҲАМ ТУРМАС, ЎЗ БОЛАНГНИНГ ЎЗАГИГА УРСАНГ ҲАМ КЕТМАС

Вар.: “Киши боласига кишмиш берсанг ҳам кишилиқ қилмас”, “Киши боласини эрқаласанг ҳам турмас, ўз болангни тепкиласанг ҳам кетмас”; “Киши боласи фарзанд бўлмас, фарзанд бўлса ҳам хурсанд қилмас”. Бу мақоллар орқали кишининг ўз фарзанди (агар у яхши таълим-тарбия олиб, ақли, эсли-хушли, маъқул ва қобил бўлиб ўсган бўлса, албатта) ўзига қанчалиқ содиқ, вафодор бўлишини билдирадилар.

КИШИ БЎЛГАН КИШИНИНГ КИШИ БИРЛАН ИШИ БОР, КИШИ БЎЛМАГАН КИШИНИНГ КИШИ БИРЛАН НЕ ИШИ БОР?

Бунда “киши бўлган киши” деганда чин инсонни, ҳар жиҳатдан баркамол, одамохун, эсли-хушли, яхши хулқли, ахлоқ-одобли, ўзгалар қадрига етувчи, уларни иззат-хурмат қилувчи одамни назарда тутадилар ва бу билан: “Мана шундай яхши хислатларга эга бўлган одамгина бошқа одамларни қадрлайди, улардан яхши сўзини аямайди, лозим бўлиб қолган тақдирда уларга ёрдам қўлини чўзади. Ёмон одам эса бунинг аксини қилади”, дейилмоқчи. Бу ўринда Навойнинг қуйидаги байитини эсга олмоқ кифоя: Одами эрсанг, демағил одами, Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.

КИШИ ЕЛҚАСИДАГИ ХУРЖУННИНГ ОЛДИНГИ КЎЗИНИГИНА КЎРА ОЛАДИ

Мажозан: “Киши ўзгаларнинг айбини кўради-ю, ўз айбини кўрмайди, кўра олмайди ҳам”, дейилмоқчи.

КИШИ ОТИ ТЕРЧИЛ, КИШИ ТЎНИ КИРЧИЛ

“Бировнинг отини авайлаб мин, тўнини авайлаб кий. Акс ҳолда “отни роса ҳоритиб, терга ботириб келипти” ёхуд “тўнимни кир қилиб келипти” деб, сендан ўпқалаб юради”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Кетмон олсанг занглатма, эгасини қатнатма” (“Бировдан вақтинча ишлатиш учун кетмонни, белми ё бошқа бир асбоб-

анжомми олган бўлсанг, уни авайлаб ишлатгин-да, артиб-суртиб, тозалаб, дарҳол олиб чиқиб бер. Ишингни битказиб олгандан кейин бировнинг асбоб-анжомини лойлигича, чанг-чунглигича бир ерга ташлаб қўйиб, вақтида олиб чиқиб бермай, эгасининг ўзи сўраб келишига мажбур қилма”, дейилмоқчи); “Эшагин белин толдирма, Эгасин кўнглин қолдирма”, “Кишининг отини минсанг, кетингни қалқа тут” (қалқа тут – кетингни кўтариб юр, оғирлигингни солма, деган маънода). Бу кейинги икки мақол билан: “Бировнинг оти ё эшагини омонат сўраб олган бўлсанг, авайлаб мин, ҳоритма, бирор шикаст етказма. Акс ҳолда эгасининг кўнглини қолдирасан, хафа қиласан. Қайтиб яна бирор нарса сўрасанг, бермайди, турли баҳоналар кўрсатади”, дейилмоқчи.

КИШИ ЮРТИДА ШОҲ БЎЛГУНЧА, ЎЗ ЮРТИНГДА ГАДО БЎЛ

Бу мақол билан ватанни севиш, унга содик бўлиш зарурилиги уқтирилади, она-юртнинг ўзга юртлардан ҳар томонлама афзаллиги кўрсатилади. Вар.: “Киши юртида подшо бўлгунча, Ўз юртингда подачи бўл”; “Ўзга элнинг султони бўлгунча, Ўз элининг чўпони бўл”; “Ўзга юртнинг боши бўлгунча, Ўз юртининг тоши бўл”; “Бадавлат элнинг беги бўлгунча, Бедавлат элининг кули бўл”; “Узоқнинг қозиси бўлгунча, Яқиннинг тозиси бўл”; “Ёт юртининг доноси бўлгунча, Ўз юртининг додони бўл”; “Чет юртининг гулидан ўз юртининг тикони яхши”; “Ўзганинг тоқу равоқидан ўзининг айвонинг яхши”; “Ўз элим ўзимга – гулистон, Ўзга эли кўзимга – гўристон”; “Ўзга юртининг юз баҳори – Ўз юртининг битта қори”; “Ўз элим – олтин бешик, Ўзга элнинг туби тешик” (Бу билан: “Ўз элим мени бешиқда ётган боладай аллааб, эркалаб ўстиради”, дейилмоқчи).

*Сарсон дилга беҳиштдин ҳам кўчанг яхши,
Ғариб қушга гулистондин ватан яхши.*

(Камол Хўжандий)

КИШИ ҚАНДАЙ БЎЛСА, ИШИ ШУНДАЙ

“Киши яхши тарбия топган, устоз кўрган, ўқиган, ўрганган, нозик дид, нозик таъб бўлса, унинг юриш-туриши, гап-сўзи, қиладиган ишлари ҳам шунга яраша яхши, ёқимли, кўркем, ва умуман, ижобий бўлади. Бунинг аксича, бетаълим, бетаъсир, бетамиз, бефаросат, бефарқ, бафаҳм, беғам, беҳунар, беўқув одамнинг иши, гап-сўзи, хатти-ҳаракати ёқимсиз, беўхшов, сифатсиз, ва умуман, салбий бўлади”, дейилмоқчи.

КИШИНИНГ ЗАРИ КИШИНИ БУЗАР, ЗАРНИ КЎРГАН ЗАНЖИРНИ УЗАР

Мазкур мақол билан: “Зарда, яъни олтинда шундай бир зўр қувват борки, у кишиларни шундай зўр куч билан ўзига тортадики, одамлар унга эга бўлмоқ, қандай қилиб бўлмасин уни қўлга киритмоқ ниятида ўғирлик, қарокчилик, хиёнат, жиноят, ҳатто қотиллик қиладилар. Кўхна тарихда бу борада бўлиб ўтган кўпдан-кўп кўнгилсиз воқеалар бунинг далилидир”, дейилмоқчи.

КИШИНИНГ КЎНГЛИ КИШИГА ҚОРОНҒИ

“Ҳар қаллада – бир хаёл” деганларидек, ҳар ким ўз фикр-хаёлига эга бўладик, буни ўзгалар аниқ, таг-тубигача билиб етолмайдилар. Бировнинг миясидаги хаёли, кўнглидаги ният-мақсади токи ўзи айтмагунча бировга номълум, ноаниқ, қоронғи бўлиб қолаверади. Мазкур мақолни ана шу ҳолга қарата айтилган.

КИШИНИНГ СИРИН АЙТМА, СЕНИНГ ҲАМ СИРИНГ АЙТГУВЧИЛАР БОР

Бу билан: “Бировнинг сирини бировга ёхуд кўпчиликка айтиш – одобдан эмас. Ҳамонки, у бирор нарсани ҳеч кимга айтмай, сир сақлаётган экан, сен буни билсанг ҳам бировга айтма, чақимчилик қилма. Акс ҳолда ўзининг ҳам сир-асрорингни, айбингни ошкор қилиб, шармандангни чиқарувчилар топилиб қолади”, дейилмоқчи. Вар.: “Кишини текширма, Киши сени текширар”.

КИШИНИНГ СУЙГАН МЕҲНАТИ ЎЗИГА РОҲАТ ТУЮЛАДИ

Вар.: “Ишчанга иш ишқ бағишлар”; “Иш қилганнинг ўз ишига ишқи ортар”; “Ўз ишига ишқ қўйган – иш ҳиссасин орттирар”; “Суйган иш – чала қолмас”; “Ишга ишқ қўйгани иш хорламас”; “Ишга ишқи йўқни иш хохламас”; “Кишини киш эмас, иш қиздиради” (киш – қора пўстин, қундуз пўстин) ва ҳоказо.

КИШИНИНГ ШОДЛИГИ – УМРИНИНГ ЗИЁДЛИГИ

Бу билан асабини сақлаш, бўлар-бўлмагса хафа бўлмаслик, шодон, хушчақчақ яшашга ҳаракат қилиш зарурилиги қайта-қайта уқтирилади ва бунинг қандай самара беришини турли-туман мисоллар орқали кўрсатилади. Вар.: “Шодликда

яшаган – ғамни унугар”; “Хушчақчақ эр бот қаримас”; “Кўп ғамни оз қувонч қувади”; “Қизикчи кўнган кўрага қирқ кун қувонч ёғади”; “Қизикчининг кўшниси қаримас”; “Кулги-шифо, дардга даво”; “Кулги – соғлиқдан нишон”; “Қаттиқ бир кулги саккиз тухумга тенг”; “Кулги бор жойда кўнгили семирар”; “Кулги юзни гўзал, истарани иссиқ қилади”; “Кулги умрни узайтиради”; “Бир кулги кишини бир коп семиртиради”; “Бир кулги уч ойлик умр қўшади, Бир хафалик уч ойлик умрни қирқади”; “Кулги – жонга роҳат, танга қувват”; “Кулги ёшартади, Ғам қаритади”; “Кулги бўй чўзади, Ғам бел букади”; “Кулги келганда кўлмаган – ғам келганда ўлади”; “Кулги – кўхликнинг гули”; “Кулмаган кун – кўрмаган кун”; “Шодлик кун куёшли кундек, Хафалик кун булутли кундек”; “Кўнгилисиздан кулги чиқмас”; “Кўнглинг ранжиса, қулиб ўйна”; “Кўп кул, оз йиғла”; “Хафалиқдан йироқ бўл, Хурсандликка кўноқ бўл”; “Ўйнаб-кулсанг йигитдай, Сиқилмайсан чигитдай”; “Ашула – кишининг йўлдоши” (Ашула йўлда йўлдош, ишда эрмак, тўйда завқ бўлади. Ашулани руҳий ғизо, яъни руҳий озик деб биладилар); “Ашула бор жойда – шодлик бор”; “Кўшиқ айтган – қаримас”; “Осойишталик – энг яхши малҳам”; “Беш куним – хуш куним” ва б.

КИШИНИНГ ҲУРМАТИ – ЎЗ ҚЎЛИДА

Бу билан: “Оилада ҳам, одамлар орасида ҳам ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиб юриш – аввало ўзингга, ўзингни қандай тутишинг, гап-сўзинг, хатти-ҳаракатинг, хушмуомалалигинг, одамоҳунлигинг, меҳнатсеварлигинг ва бошқа яхши хислатларингга боғлиқдир. Ўзинг яхши бўлсангинга ўзгалар сени яхши одам деб биладилар, ҳурмат қиладилар”, дейилмоқчи. Вар.: “Ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан”.

КОМИЛНИ КОМИЛ БИЛАР

Комил – етук, тўлиқ, мукамал, беками-кўст. “Зар қадрини заргар билади” деганларидек, етук, баркамол, олиму доно, уста, моҳир, қўли гул, ақли теран, яхши тарбия кўрган, ахлоқ-одобли кишининг кадр-қимматини унинг ўзига ўхшаган кишилар яхши биладилар. Мазкур мақолни шу маънода қўлайдилар.

КОНЧИ КОНИГА ТУШДИ, АЗРОИЛ ЁНИГА ТУШДИ (азроил – ажал фариштаси)

Ўтмишда конга тушиб ишловчилар – ё маҳбуслар, ё қуллар, ёнки пулга ёлланганлар

бўларди. Уларнинг меҳнати мислсиз машаққатли эди. Конлар жуда хавотирли бўлиб, қулаш, қосиб қолиш ҳоллари кўп бўларди. Кончилар лой, балчиқ, дим, сассиқ, қоронғу ё ғира-шира ёритиладиган жойда оддий иш қуроллари билан – 16–18 соатлаб ишлардилар. Мазкур мақол мана шундай ҳар қадамда, ҳар лаҳзада ўлим хавфи туғиладиган жойда ишловчи кончилар ёхуд уларнинг аянчли ҳолига ачинган кишилар тарафидан айтилган.

КОСА, КОСАНИНГ ТАГИДА – НИМКОСА

Вар.: “Косанинг тагида нимкосаси бўлади”, “Косанг-ку – косанг, нимкосангдан кўрқаман”; “Гапнинг тагида гаплар бор, Гапнинг пистокиси бор”. Бу мақолларни тўғридан-тўғри айтилмай, яшириб қолинган, бир гапни айтиш билан бошқа бир гапга шама қилинадиган гапга нисбатан айтадилар.

КОСА – ТОВОҚ ЭМАС, ТОКЧА-ТОКЧАСИНИ ТОПИБ ҚЎЙГАНИ

Одатда сопол товоқни уйда эмас, ошхонанинг тоқчаларида, чинни косани эса (товоққа нисбатан кўркам, нафис ва қимматлироқ бўлганлиги учун) уйнинг тоқчаларига “кўз-кўз” қилиб териб қўйган ҳолда сақлардилар. Мазкур мақол билан мажозан: “Ҳар бир нарсанинг ўз кадри, ўз ўрни бор. Қадрли нарсани қадрсиз жойда, қадрсиз нарсани қадрли жойда сақлама”, дейилмоқчи.

КОСИБ ТИККАНИН МАҚТАР, ДЕХҚОН ЭККАНИН МАҚТАР

“Ҳар ким ўз касб-корини мақтайди, шу билан фахрланиб, ғурурланиб юради”, дейилмоқчи.

КОСИБ ҚАРИСА ЯМОҚЧИ БЎЛАР, ОТИН ҚАРИСА ЮВУҚЧИ БЎЛАР

Косиб – пойабзал тикувчи хунарманд. Отин – ўтмишда уйда мактаб тутиб, қиз болаларни ўқитган муаллима. Кўпинча отин қаригач, уни ўз маҳалласидагилар ва атроф маҳаллалардаги кишилар “табаррук аёл”га чиқазиб, ўлик ювувчи – ғассол қилиб қўярдилар. Мазкур мақол билан мажозан: “Ёшлигингда хунарингга хунар, илмингга илм қўшмасанг, қариганингга қадринг кетиб, хор-зор бўлиб қолсан”, деган маънода қўллаганлар.

КОСИБНИНГ ҚОЗОНИ ПАЙШАНБА КУНИ ҚУЮҚ ҚАЙНАЙДИ

Ўтмишда шаҳардаги майда хунармандлар, жумладан, косиблар камбағалона турмуш кечиришарди. Ана шу аянчли турмушни ифода этган мазкур мақолнинг мазмуни шундай: илгари дам олиш куни ҳозиргидай яқшанба эмас, жума куни бўларди. Косиблар чоршанба (бозор) куни тайёр бўлган кавш-махси ва этикларини, бўзчилар бўз-алакларини сотиб, бир ҳафтага етадиган рўзгорларини бозордан ғамлаб чиқиб, пайшанба куни ўз оилалари ва ҳалфа-шоғирлари учун палов (ёки бошқа бирор тансиқ овқат) қилардилар. “Қозони қуюқ қайнайди” дегани – шу. Бошқа бегим кунлари эса мошхўрда, сўк оши, ёвғон шўрва сингари овқатлар қилинарди.

КОСОВ УЗУН БЎЛСА, ҚЎЛ КУЙМАС

Кўпинча қисқа қилиб шундай дейилади. Тўлик вар: “Косов сопинг узун бўлса, қўлинг куймас, Ога-нинг омон бўлса, одам тегмас”. Мажозан: “Ака-укаларинг, опа-сингилларинг, ёр-дўстларинг билан иноқ бўл. Яхши-ёмон кунларингда улар сенинг қувончинга ҳам, қайғунга ҳам шерик бўладилар, қўлдан келган ёрдамларини аямайдилар, кўплашиб, кўкракларини қалқон қилиб, сени ёвдан, хавф-хатардан ҳимоя қиладилар”, дейилмоқчи.

КУЁВНИ ПАЙҒАМБАРЛАР СИЙЛАБДИ

Диний ривоятларга кўра, Муҳаммад алайҳис-салом ўз куёви Ҳазрати Алини ғоят сийлаган. Мазкур мақол шу асосда келиб чиққан бўлиб, уни куёвни сийлаганда ёки сийлаш зарурлигини уқтирганда айтадилар. “Куёв келди – хон келди” деган мақол ҳам борки, бунда қайнота, қайнона, қайноға, қайни, қайнсингил ва умуман куда тарафдагилар куёвни қанчалик ҳурмат қилишлари, у келса, ўтқазгани жой тополмай қолишлари, бамисоли хон келгандек иззату эҳтиром қилишлари ўз ифодасини топган.

КУЁВНИКИДА ҚУЙРУҚ ЕГАНДАН – ЎҒИЛНИКИДА ЮДРУҚ ЕГАН ЯХШИ

(юдрук – мушт) Вар.: “Қизникида гўшт егандан, Ўғилникида мушт еган яхши”, “Куёвнинг хўрдисидан – ўғилнинг юндиси яхши”; “Ўғилникини ўйнаб ейсан, Қизникини ўйлаб ейсан”. Мазкур мақолларнинг маъноси асосан шундай: “Куёвникида қисниб-қимтиниб, ийманиб ейсан. Бундан ташқари, куёвнинг (айниқса, у тор

кўнгил, бахил, зикна бўлса) овқати миннатли бўлади. Ўғилникида эса яйраб, ҳеч нарсадан тортинмай, ийманмай еяверсан, бунинг уяти ҳам, миннати ҳам бўлмайди”. Халқ ўртасида: “Куёв ҳар қанча яхши бўлмасин, барибир ота-она учун ўз ўғилларидек бўлолмайди, унинг ўрнини босолмайди”, деган тушунча ҳам мавжуд. Куйидаги мақоллар ана шундай тушунчанинг маҳсулидир: “Қулдан том бўлмас, Куёв ўғил бўлмас” (том – бу ерда “уй” маъносига); “Қулдан том бўлмас, куёв ўғил бўлмас, Қумдан кўрғон бўлмас. Қулдан бек бўлмас”; “Қул оғил бўлмас, Куёв ўғил бўлмас”; “Қулдан девор бўлмас, Куёвдан – ўғил”; “Куёв-куёвча йиғилиб, ўғил бўлмас, Келин-кеват йиғилиб, қизинг бўлмас”; “Куёв-куёв йиғилиб, боланг бўлмас, Қўни-қўшни йиғилиб, холанг бўлмас”; “Келин қиз бўлмас, куёв – ўғил” (куёвнинг ўғилдай бўлмаслигини ифодаламоқ учун “куёв” сўзини “ку – ёв”, яъни у ўғил бўлармиди, у ёв-ку, деган маънода талаффуз этиб, сўз ўйини ҳам қиладилар); “Куёв қувса эшик боғин тут, ўғил қувса тўр бошига ўт” (Бу мақол қайнона-қайнота тилидан айтилган: “Агар куёвнинг сени уйдан қувса (ҳайдаса), эшик боғини (занжирини) тут-да, эшикни очиб, чиқиб кет. Аммо, ўғлинг қувса, ҳеч қаёққа кетма, аксинча уйнинг тўрроғига ўтиб ўтир. Чунки, сени қувишга ўғлингнинг ҳақи йўқ, сенинг эса унда ҳақинг бор”, дейилмоқчи).

КУЗГИ ТУН – КУЁВГА ҚИСҚА

Маълумки, кузги тун ёзги тунга нисбатан узунроқ бўлади. Бу мақолни янги уйланган куёвга нисбатан: “Шундай узун тун ҳам унга қисқадек, дарров ўтиб кетақолгандек туюлади”, деган маънода, хазил-мутойиба тарзида айтадилар.

КУЗГИ ҚАТИҚНИ – КУЁВГА БЕРМАС

Кузда пишган ўтларни еган сигирларнинг сути ёздагига нисбатан қуюқлашгани учун ундан уютилган қатиқ ҳам ёзги қатиққа нисбатан қуюқ, ёғли ва мазали бўлади. Мазкур мақол билан: “Бундай ажойиб қатиқни ҳатто ниҳоятда ҳурмат қилинадиган, ҳеч нарса аялмайдиган куёвга ҳам бергиси келмайди кишининг”, деган маънода муболага қилганлар. Вар.: “Қишки қатиқ – қизга бергусиз”.

КУЗНИНГ ҚОЗОНИ ҚУЮҚ ҚАЙНАЙДИ

Куз фаслини бежизга “сахий куз” демаганлар. Бу фаслда деҳқонлар ҳам, боғбонлар ҳам йил бўйи қилган меҳнатларининг мевасига эга бўладилар. Шу туфайли уларнинг “қозони қуюқ қайнайди”.

КУЙГАН – КУЙЧИ БЎЛУР

Бунда ишқ ўтида куйган, фироқ азобида қийналган ошиқ-маъшуклар назарда тутилган. Вар: “Куйган – йиғичи бўлар”.

КУЙСИЗ КУЛУК ЮГУРМАС

(кулук – пойга оти). Куйсиз – парваришсиз. Вар.: “Емсиз от югурмас”.

КУЛ – ЎЧОҚҚА, ҚЎЛ – ТОВОҚҚА

Баъзи одам бефарқ, ифлос, палид, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормайдиган, кир, ифлос нарсаларга урган қўлини ювмай-нетмай идиш-товоққа ҳам тиқиб, ош-нонни ҳам ушлаб, кишининг таъбини тирриқ қиладиган бўлади. Шундайларнинг феълидан олиб айтилган бу мақолни мажозий маънода ўзининг ҳеч қандай алоқаси бўлмаса ҳам, ақл-фаросати етмаса ҳам, ҳар бир нарсага, ҳар бир гапга аралашувчи, ҳатто ўзаро гаплашиб турган икки сирдошнинг ҳам орасига суқулиб кириб, уларни ранжитувчи одамга нисбатан: “Бу – сенинг ишинг эмас, бор ишингни қил!”, деган мазмунида киноя тарзида қўллайдилар.

КУЛ ҚОЛДИРМА, ГУЛ ҚОЛДИР

Бу билан: “Элингга, ўғил-қизингга ўзингдан култепага айланган, вайрона уй-жой қолдирма, боғ-бўстонга айланган, обод, кўркам уй-жой (умуман, ҳаётлик чоғингда ўзингдан ёмонлик эмас, яхшилик) қолдир, токи сени ёмон одам сифатида эмас, яхши одам сифатида эслаб юрадиган бўлсинлар”, деган маънода панд-насихат қиладилар.

КУЛГАНГА КУЛ СОЧМА

Вар.: “Иссиқ кулиб боққанга иссиқ кул сочма”; “Кулганга кулиб эт, Орқасидан қувиб ет” (бу ерда “эт” – “айт” маъносида ишлатилган). Бу мақоллар билан: “Биров сенга хушмуомалалик билан кулиб туриб гапирса ё тавозе билан салом берса, сен ҳам унга хушмуомала бўл, бундай одамдан қолма, орқасидан қувиб бориб бўлса ҳам, унга қарз саломини бер. Яхшилик қилганга зинҳор ёмонлик қилакўрма!” дейилмоқчи.

КУЛГИ – ҚАМЧИ, ЗАҲАРЛИ ТОМЧИ

Вар.: “Кулги тутун бўлмаса ҳам, кўзни ачиштиради”. Бу мақолларда ғаразли, заҳарханда

кулги, бировни камситадиган, масҳара қиладиган, пастга урадиган кулги назарда тутилган.

КУЛМА ҚЎШНИНГГА, ҚАЙТИБ КЕЛАР БОШИНГГА

Бировнинг устидан кулмаслик, бировни камситмаслик, мазах-масҳара қилмаслик зарурлиги уқтирилади. Вар.: “Кишига кулмагил Зинҳор, Сенга ҳам кулгувчилар бор”; “Кулма менга, Кулгум келар сенга”; “Олдин кулган кейин қизарар”; “Ўзгада нуқсон кўрсанг, ўзингни бенуқсон дема”; “Кўзни ўз айбингдан олма, ўзгалар айбига кўз солма”; “Киши айбига этак ёп”.

КУЛНИНГ ОСТИ – КУЛ

Бу мақолни мажозан: “Гап-сўзи ёмон одамнинг ўзи ҳам, дили ҳам, нияти ҳам ёмон бўлади. Бундай одамдан эҳтиёт бўл”, деган маънода қўллайдилар.

КУМУШ КУНГА ҚЎНСА, ОЛТИН ЎЗ ОЁФИ БИЛАН КЕЛАДИ

Бу билан: “Бирор фойдали нарсани қўлга киргизмоқчи бўлганда пулнинг бетига қарама, озгина ҳаражатидан қочма. Шундай қилсанг, оз чикиминг кўп киримни бошлаб келади”, дейилмоқчи.

КУН У ЁҚҚА, ПУЛ БУ ЁҚҚА ЎТСА БЎЛДИ

Ўз ишига лоқайдлик билан қарайдиган, ишни наридан-бери, “хўжа кўрсин”га бажариб, тезроқ ҳақини олишининг пайида бўладиганлар тилидан айтилган бу мақолни шундайларга қарата аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

КУН ҚИЗАРИБ БОТСА – ХОТИНИНГ ЎФИЛ ТУҚҚАНДЕК, КУН ҚИЗАРИБ ЧИҚСА – УЙИНГГА ЁВ КИРГАНДЕК

Бу – халқимизнинг энг қадимий мақолларидан бири. Кишилар кўп йиллик кузатишлар натижасида шундай хулосага келганларки, агар эрталаб кун қизариб чиқса, шу куни ҳаво булутли бўлади ёхуд қор-ёмғир ёғади. Агар кун қизариб ботса, яъни қўёш ботаётганида уфқ алвон тусга кирса, эртасига ҳаво очиқ бўлади, ёғингарчилик бўлмайди. Одатда кун очиқ бўлиб турса, кишининг кўнгли ҳам очилиб, вақти чоғ бўлиб юради (бу ҳолат мақолда “хотининг ўғил туққандек” ибораси билан ифода этилган) ва, аксинча, ҳаво булутли бўлиб турса, кишининг

кўнгли ёришмай, таъби хира бўлиб юради (бу ҳолат мақолда “уйингга ёв киргандек” ибораси билан ифода этилган). Вар.: “Кун қизариб ботса, кизингни узат, Тонг қизариб отса, томингни тузат”.

КУНДА – ТУТАМ, ОЙДА – ҚУЛОЧ

Бу – кишиларга эзгулик тиловчи олқиш мақолларидан бири. Аёллар қиз болаларнинг сочини майдалаб ўриб бўлгач, елкасига қоқиб, “сочинг кунда бир тутам (яъни, тўрт энлик), ойда бир қулоч ўссин”, деган маънода яхши ният ила шундай дердилар.

КУНДОШЛИК – КЎНГИЛ ҒАШЛИК

Одатда аксарият кундошлар бир-бирларини кўролмайдилар, уларнинг бир-бирига нисбатан “кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ” бўлади, бир-бирини “емоқда-ичмоқда” бўлиб юради, ёвузлик, душманлик ииятларини амалга оширадидлар, ҳатто бир-бирига захар бериб, ўлдиришгача бориб етадилар. Бундай кўнгилсиз ҳоллар бир қатор мақолларда ўз изини қолдирган: “Кундошлик уйда – кунда жанжал”; “Кундошлик уйда – кунда кулфат”; “Кундошлик – кунда-кунда юмдошлик” (юмдошлик – бу ерда бир-бирини юмдалашлик, деган маънода); “Эшикдан кундош кирса, Тешикдан уруш киради”; “Кундош – бошингда тош, кўзингда ёш”; “Кундошнинг куни ҳам кундош, кули ҳам кундош”; “Кундошинг бўлса-бўлсин, кундошваччанг бўлмасин” (кундошвачча – кундошнинг боласи. Кундошлар айниқса кундошваччани кўргани кўзлари йўқ бўлади. Чунки, кундошвачча бўлса, отанинг меросхўри кўнаяди, кундош билан жанжаллашгани етмагандек, унинг боласи билан ҳам муомала қилиши керак бўлади, агар кундоши ўлса, ундан қолган бола бунинг кўнглига сира ҳам сиғмайди); “Кундошнинг боласи – куюк”; “Ўз боласи – суюк, ўзга боласи – куюк” (куюк – ноннинг куюги. Кундош кундошининг боласига куюк кулчани ҳам раво кўрмайди, деган маънода); “Куним учун куламан, Кундошим боласини суяман”; “Беш бола устига борсанг бор, кундош устига борма”; “Кундошлик уйда тўзим йўқ” (тўзим – чидам, бардош. “Кундошлар бир-бирлари билан урушмай, жанжаллашмай, тинчгина ўтира олмайдилар. Бунга сабрлари бардош бермайди”, деган маънода); “Кундошликка кун йўқ”; “Кундошликка кун туғмас, Кун туғса ҳам бутун туғмас”; “Кундошлик

уйга бахт бокмас”. Кундошликнинг ана шундай кўнгилсиз оқибатлари оғзаки ижодда жумладан, халқ кўшиқларида ҳам ўз ифодасини топган:

*Даладаги гўзани,
Кетмон қилди ягона,
Мени севган ёримни
Кундош қилди бегона.
Зар девор, зар девор,
Зар деворнинг гарди бор,
Юрагимнинг бошида
Кундошликнинг дарди бор.
Чархим таноб ташлайди,
Бир балони бошлайди,
Икки кундош бир бўлса.
Кунда уруш бошлайди.
Ғўзаяоя ўтини,
Аччиқ экан тутуни,
Ҳеч кишига солмасин,
Кундошликнинг ўтини.*

КУНДУЗ ЮРГАН ИЛОННИНГ УМРИ КИСҚА

Одатда илонни қонхўр, золимларга ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан: “Кишилар илонни кўриб қолгудай бўлсалар, уни ўлдириш ҳаракатига тушадилар. Шунингдек, ёмон, қонхўр, золим одам эл-орт орасида очикдан-очик юролмайди. Халқ уни қўймайди, тошбўрон қилиб, ўлдириб юборади”, демоқчи бўладилар.

КУНЖУТ ЎЗ УРУҒИНИ КЎРИПТИ-Ю, ТАРВУЗ УРУҒИНИ КЎРМАПТИ

Вар.: “Зиғир ўз уруғини кўрипти-ю, қовоқ уруғини кўрмапти”. Кунжутнинг, зиғирнинг уруғи майда, тарвуз, қовоқ уруғи эса йирик бўлади. Мазкур мақолларни ўзининг арзимаган нарсаси (мол-мулки, илм-билими, мансаби ва ҳоказо) билан мақтаниб, мағрурланиб юрадиган, ўзгаларни (гарчи улар ундан ҳар тарафлама устун бўлсалар ҳам) назарига илмайдиган, менсимайдиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

КУНИГА ЮЗ ТУЛКИ ОЛСА ҲАМ, ТОЗИНИНГ ИТ ОТИ ҚОЛМАЙДИ

Ўтмишда бу мақолни мажозан: “Хизматкор ҳар қанча уддабурон, ғайратчан, меҳнатсевар бўлмасин, ҳар қандай катта ва мушкул ишларни бажармасин барибир хўжайин уни одам ўрнида кўрмайди, камситади, назарига илмайди, ҳақоратлайди”, деган маънода қўллаганлар.

КУНИНГДАН БИР КУНИНГ ҚОЛСА – ПАЛОВ Е, ПУЛИНГДАН БИР ПУЛИНГ ҚОЛСА – ПАЛОВ Е

Вар.: “Кунингдан бир кунинг қолса – бедов мин, Пулингдан бир пулинг қолса – палов е” (бедов – зотли, чопқир от); “Палов есанг мойи билан, Йўрға минсанг шойи билан”, “Шўрванинг усти яхши, паловнинг – ости” (бунда шўрванинг устида, паловнинг эса остида бўладиган ёғ назарда тутилган), “Кўрдинги – ош, кўтарма бош, Кўрдинги – ёғлик, уравер вақтлик” (паловни кўнинча “ош” деб атайдилар); “Ош еганда от кучи бор, Гўш(т) еганда той кучи бор”, “Ўлдирса ҳам, ош ўлдирсин!”, “Паловдан қайтган – ўзбек эмас”, “Паловдан қайтганининг кўли синсин!”. “Палов – ўзбек миллий таомлари орасида энг биринчиси ва асосийсидир. Шунинг учун ҳам ўзбек мезбони уйига келган меҳмонни азиз кўрса палов дамлайди... Гуруч ўзбек пазандалигида энг асосий масаликлардан бири ҳисобланади. У кимёвий томондан яхши текширилган бўлиб, таркибида 80–90 фоиз крахмал, 7–8 фоиз оксил, 0,5 фоиз мой, 0,5 фоиз шакар, турли витаминлар ва бирмунча минераллар бор. Бошқа донларга нисбатан гуручдан қилинган таомлар инсон организмда яхши ҳазм бўлади, чунончи, диетолог олимларимизнинг фикрича, гуручли таомларнинг ҳазм бўлиш коэффициенти 98 фоизга борар экан, калорияси ғоят кучли бўлишига қарамай, ҳатто кучкурун ётар пайтида ейилган палов ҳам яхши сингиб кетади” (К. Махмудов “Ўзбек таомлари”).

КУРАШ БИЛМАГАН ОТАСINI ЙИҚИТАР

Ҳали кураш тушишни билмайдиган кичкина бола отасига ёпишиб, “Мен сизни йиқитаман” деб, болалик мактанишини қилади. Шунда ота ҳам ёлғондакам йиқилиб беради. Мақолда шу ҳолат ифода этилган. Ҳаётда, тирикчиликда йигит: “Тирикчилик йўлини, рўзгор ишини ўргандим, билдим, уста бўлдим, отамдан ҳам ўтиб кетдим”, деб ўзича фахрланса ҳам барибир ҳали отадек тажрибакор, тадбирли бўлганича йўқ. Шундоқ бўлса ҳам, ота “Боламинг кўнгли чўкмасин” деб, замондан орқада қолгандек бўлиб, ўзини атайдан гўлликка, соддаликка солиб, жим қулоқ солиб туради. Юқоридаги мақолни мажозий маънода мана шундай ҳолга нисбатан қўлайдилар.

КУРКУРАК КўРМАГУНЧА ТОК ОЧМА

Одатда баҳор фаслининг охирида, беҳи гуллаганда, ҳамма қушлардан кейин кўққарга келади. Уни “кирок-кирок”, “куркурак” деб ҳам

атайдилар. Бобо дехқонлар, тажрибали боғбонлар то куркурак келмагунча, беҳи гулламагунча тоқларни очмас эдилар. Чунки, бу вақтга келиб, об-ҳавонинг ҳамма хавф-хатарлари ўтган бўлади, очилган тоқнинг шўраларига зиён-заҳмат етмайди. Ота-боболар бу хусусдаги насихатларини мазкур мақол воситасида айтиб қолдирганлар.

КУТГАНГА – КУН УЗОК

Бировни ё бир нимани кутган одамга кун ниҳоятда узайиб кетгандек, вақт имиллаб ўтаётгандек туюлади. Аслида эса куннинг, вақтнинг ўтиши кутганга ҳам, кутмаганга ҳам бир хил бўлади. Вар.: “Тиқилган қозон қайнамас”; “Кутганининг вақти ўтмас, Шошганининг иши битмас”; “Кутган – ўлгандан ёмон”; Кутгандан – сўйган яхши”.

КУТИЛМАГАН МЕҲМОН – МЕЗБОННИНГ ИЗЗАТИ

Меҳмондўстлик – энг яхши инсоний фазилатлардан бири. Халқимиз ўзининг олижаноб меҳмондўстлиги билан қадимдан ном чиқарган. Ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган одатга биноан, чақирилган, атайлаб кутилаётган меҳмонни ҳам, кутилмаган, тасодифан келиб қолган меҳмонни ҳам иззат-эҳтиром билан кутиб оламыш, ҳурматини жойига қўямиз. Мазкур мақол билан: “Меҳмон чақирмаган, кутмаган бўлсанг ҳам келибдими – демак, сени иззат қилибди”, дейилмоқчи. “Аслини олганда, меҳмон сизнинг ошонингизни деб эмас, ўзингизни деб, сизнинг одамохунлигингизни, яхши қилиқларингизни, хуш феълингизни кўмсаб, суҳбатингиз орзусида соғиниб келади” (К. Махмудов, “Меҳмоннома”).

“КУФ-СУФ”ЧИГА ИШОНСАНГ ҲАМ, “ХўП-ХўП”ЧИГА ИШОНМА

Куф-суф – кинначи, дам солувчининг сеҳрли сўзи. Ўтмишда халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари бундай асосиз тушунчаларга ишонмаганлар, фолбинлар, таъбирчилар, азайимхонлар, кинначилар устидан қулганлар. Юқоридаги мақол билан муболага тарзида: “Ҳатто “хўжа кўрсин”га дам солиб, гўё даволайдиган “куф-суф”чига ишонсанг ишонгинки, аммо “хўп-хўп”чига, яъни ҳар бир гапинга “хўп бўлади-хўп бўлади” деб турадиган, қуруқ ваъда берадиган одамга зинҳор ишона кўрма”, деган маънода насихат қилганлар.

КУЧИ ЙЎҚ КУРАК СИНДИРАР

Вар.: “Кучи етмаган – тўғоноқ солар” (тўғоноқ солмоқ – бу ерда “чалиб йикитмоқ” маъносида). Бу мақоллар “Ўтмас пичоқ қўл кесар” қабилдаги эҳтиёткорликка ундаб айтиладиган мақоллар туркумига киради ва “Киши писанд қилмаган, назарига илмаган нарсадан ва кимсадан зиён кўриши, шикастланиши, эл-юрт ўртасида уялиб, шарманда бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир ишда, ҳар бир ҳаракатда эҳтиёт чораларини кўриш керак”, деган маънода қўлланилади.

КУЧИНГНИ ЕЛГА БЕРМА, ЕРГА БЕР

Бу – меҳнатсеварликка ундовчи мақоллардан бири бўлиб, “Айни навқиронлик, йигитлик чоғингда кучингни бўлар-бўлмасга сарфлаб, бекорга кетказма, фойдали нарсага сарф қил. Ерни ишла, экин эк, дарахт ўтказ, бог-бўстонлар бунёд қил. Мана шу ишларинг сенга фойда ҳам беради, эл-юрт ўртасида обрў-эйтиборингни ҳам оширади”, деган маънода насихат қиладилар.

КУЧУК ТОМГА ЧИҚСА ҲАМ, ЭГАСИДАН КАТТА БЎЛМАС

Ёмон, пасткаш одамни кўпинча эшакка, итга, кучукка ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан мажозан: “Ёмон, пасткаш одам ҳар қанча маргабага, бойликка эга бўлмасин, барибир эл-юрт ўртасида обрў-эйтибор қозона олмайди. Кишилар ундан нафратландилар, иззат-ҳурмат қилмайдилар”, дейилмоқчи.

КЎЗ ЁШИ ТОШНИ ЭРИТАР

Кўз ёши ҳеч қачон тошни эритган эмас. Аммо, бу мақол мажозий маънода талқин этилган бўлиб: “Ёмон, ноиллож, чорасиз аҳволга тушиб қолган, бирор нарсага, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлган одамнинг кўз ёши ҳар қандай қаҳри қаттиқ, тошкўнгли одамнинг ҳам кўнглини эритиб, раҳм-шафқатини уйғота олади”, дейилмоқчи. Вар.: “Кўз ёши кўнглини эритар”; “Кўз ёши меҳрни уйғотар”.

КЎЗ КЎЗГА ТУШСА, ЮЗ УЯЛАР

Бу билан: “Авалло бировни орқасидан ёмонлама, бировнинг ҳақини ема, бир кунмас-бир кун бу нарса аён бўлиб қолади, кўзинг кўзига тушса, ўзинг уялиб қоласан”, дейилмоқчи.

КЎЗ – КЎНГИЛ ОЙНАСИ

Бу мақол “Кўнгилда нимаики бўлса, уни кўз шундай билдириб туради; бировнинг кўнгилидагини кўзидан уқиб олса бўлади” деган маънони англатади. Вар.: “Кўз – тарози, Кўнгил – қози (“У ёки бу нарсанинг яхши ё ёмон эканлигини кишига кўриб турган кўзининг ўзи чамалаб, ўлчаб, “айтиб” беради; у ёки бу нарсага нисбатан кўнгилининг, виждоннинг ўзи ҳукм чиқаради”, дейилмоқчи); “Кўз – кўзгу, Тил – тилмоқ”; “Кўз – нурнинг уяси, Кўнгил – сирнинг уяси”; “Кўнгилдаги сирни кўз билдиради”; “Кўз дарди кўринар, Кўнгил дарди кўринмас”; “Кўз бўлмаса, пешона нимани кўради?!” (Бирор киши шундай кўриниб турган нарсани кўрмай, қидира бошласа ёхуд яхши-ёмон нарсани ажрата олмаса, фарқига бормаса, паст, жун нарсани алданиб қимматга олиб қўйса, унга киной тарзида ё таъзир юзасидан шу мақолни айтадилар); “Кўз кўрмагунча, кўнгил тинмас” (Баъзи вақтда кишининг кўнгли бирор нарсага мушавваш – яъни ташвишли, бесаранжом бўлиб турса, унга ҳар қанча тасалли берилса ҳам, барибир кўнгли ўшанда бўлиб, тинчимай туради. Қачонки ўша нарсани ўз кўзи билан кўрсагина, кўнгли тинчийди. Мазкур мақолда ана шу ҳолат ифода этилган); “Кўз кўрмаса, чароғ ёнмас” (“чароғ ёнмас” – меҳр қўзғамас, деган маънода).

КЎЗ – ҚЎРҚОҚ, ҚЎЛ – БОТИР

Бу мақол: “Ҳар қандай иш ҳам аввалига оғир кўринади. Аммо, сен бундан чўчима, ишга қўрқмасдан дадил киришавер, кейин ўзинг қизиқиб кетасан, ишинг ҳам юришгандан-юришиб кетаверади”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Инсон қўли – гул”; “Одамнинг қўли – ҳаётнинг гули”; “Умид – ялтирок, юрак – қалтирок” (“Киши бир яхши умидни орзу қилади-ю, лекин унга киришишга, амалга оширишга дастлаб юраги дов бермай, қўрқоқлик қилиб туради”, дейилмоқчи); “Ишнинг боши – бошлангунча”; “Бошланган иш – битган иш”.

КЎЗА КУНДА СИНМАЙДИ, КУНИДА СИНАДИ

Бу мақол билан мажозан: “Ҳа, ҳеч ким кўрмаяпти-ку, билмаяпти-ку, деб ўйлаб, осонгина, мўмайгина бойлик, манфаат орттириш йўлида хуффиёна ишларни қилиб юрган одам бир кун бўлмаса, бир кун қўлга тушиши, яширинча қилиб юрган ишлари фош этилиши, шармандаю шармисор бўлиши муқаррар”, дейилмоқчи.

КЎЗБЎЯМАЧИ ТУЛКИ БЎЛАР, ЭЛ ИЧИДА КУЛКИ БЎЛАР

Бу билан: “Тулки сингари айёр, муғомбир, кўзбўямачи одамнинг ахири бир кун алдам-қалдам ишлари фош бўлиб, эл-юрт ўртасида шармандаси чикиб, кулги бўлади”, дейилмоқчи. Вар.: “Тилёғламачи нима-ю, кўзбоғламачи нима?!” (“Хар иккаласи ҳам ўз манфаати йўлида кишиларни алдаш, авраш билан шуғулланади, улардан бир нима ундириш пайида бўлади. Уларнинг бир-бирдан фарқи йўқ”, дейилмоқчи), “Кўзбўямачидан кўз юм” (Бу мақол билан: “Кўзни шамғалат қилиб, чалғитиб, алдаб, панд берувчи, зиён-заҳмат келтирувчи одамдан ўзингни сақла”, деб эҳтиёткорликка ундайдилар).

КЎЗГА ОЛА – БОШГА БАЛО

Бу билан ҳам: “Кўзингга ола, яъни шубҳали кўринган одамдан эҳтиёт бўлиб юр, унга алданиб сирингни бериб қўйма. Акс ҳолда бир кунмас-бир кун бошингга бало бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КЎЗГУГА ДАМ УРСАНГ, ЮЗИНГНИ КЎРОЛМАЙСАН

Одатда кўзгуга “хух” деб дам урилса, у хиралашиб, ҳеч нима кўринмайдиган бўлиб қолади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Ёр-дўстларингга, яқинларингга ёмон гап қилсанг, улар сендан юз ўгириб кетадилар”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КЎЗДАН ЙИРОҚ – КЎНГИЛДАН ЙИРОҚ

Мазкур мақол: “Ёр-дўстлар, қариндош-уруғлар бир-бирлари билан тез-тез учрашиб, ҳол-аҳвол сўраб турсалар, бир-бирларига яна ҳам яқинроқ ва қадрлироқ бўладилар. Акс ҳолда бир-бирларидан тобора узоқлашиб, меҳру оқибатлари, қадр-қимматлари сустлашиб бораверади”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Кўздан нари – кўнгилдан нари”; “Яқинликнинг белгиси – келиб-кетиб тургани, Узоқликнинг белгиси – сира келмай кетгани”; “Келиш-кетиш – тўққанликнинг белгиси”; “Кўз қаерда бўлса, меҳр шу ерда бўлади”; “Кўз кўзга тушса, меҳр кўзгалар”; “Кўз кўрмаса, кўнгил севмас”; “Кўзга яқин – кўнгилга яқин”; “Кўз қизиқса, кўнгил қизийди”; “Қудачиликнинг қизиги – бориш-келиш”; “Боринг қуда, келинг қуда, Бормасангиз, келмасангиз, ўлинг қуда!”, “Кўрмаса – ёт, Кўришмаса – уят”; “Кўздан кўз тойса, Кўнгилдан

сўз тояди”; “Кўздан тушган – тилдан ҳам тушар” (Кўздан тушган, яъни назардан қолган одам халқнинг тилидан ҳам тушади, ҳеч ким уни тилга олмай қўяди, бора-бора номи ўчиб кетади”, дейилмоқчи); “Яқинни олис қилма, олисни яқин қил” (Бу билан: “Яқин қариндош-уруғларингни, ёр-дўстларингни тез-тез йўқлаб тур, уларни ҳурмат қил, қаттиқ-қурум гапирма ва ўзингдан узоқлаштириб юборма. Узоқ қариндошларингни, ёр-дўстларингни ҳам йўқлаб, ҳурмат ва яхшилик қилиб, ўзингга яқинлаштириб ол”, деган маънода насиҳат қиладилар). Халқ ўртасида “Кўздан нари бўлса ҳам, кўнгилдан нари бўлмас”, деган мақол ҳам юрадики, бу юқоридаги мақолларнинг мазмунига зиддай бўлиб туюлади. Аслида эса уни: “Бирор оиллага тегишли бўлган одамлар (масалан, ота-она, фарзанд, ака-ука, опа-сингил, келин, куёв, қуда-анда ва ҳоказо) гарчи бир-бирларидан узоқда турсалар (яшасалар) ҳам, барибир бир-бирларининг кўнгилларидан нари кетмайдилар”, деган маънода қўллайдилар.

*Дилбар соғинмогон жиҳати бу фироқ эмиш,
“Кўздин иироқ бўлса, кўнгилдин иироқ” эмиш.*
(Лутфий)

КЎЗИ ТЎҚНИНГ ЎЗИ ТЎҚ

“Кўзи тўқ” деганда бориға қаноат қилувчи, бировнинг емишига кўз тикмайдиган, тама қилмайдиган, олдига келгани орқа-ўнгига қарамай емайдиган, оч бўлса ҳам тўқман деб турадиган ориятли одамни, “очкўз” деганда эса ана шу хислатларнинг тамомила тескарисиға эга бўлган ориятсиз, суллоҳ, бети қалин, тамагир одамни назарда тутадилар. Вар.: “Кўзи тўйса, ўзи тўяр”.

КЎЗИМ ОЧИҚ ДЕБ, КЎЗИГА БОҚМАГАН – КЎЗАСИНИ ЙЎҚОТАДИ

Бу билан: “Ўзига ҳаддан ташқари ишонган, ҳаммасини ўзим биламан, ҳаммаси ўзимнинг қўлимдан келади, менга жин ҳам урмайди, деб бепарво, бамайлихотир юраверадиган, бировнинг маслаҳатиға қулоқ солмайдиган, ҳушёр, эҳтиёткор бўлмаган одамнинг бирор зиён-заҳматға йўлиқиши муқаррар”, деган маънода эҳтиёткорликка ундайдилар.

КЎЗИНИ ЮМГАН – ТОШ ЮТАР

Одатда киши аччиқ дорини ичишда қийналса, унга “Кўзингни чирт юм-да, ютиб юбор!” деб

далда берадилар. “Кўз – кўрқок, қўл – ботир” деганларидек, киши бир нарсани кўзи билан кўриб турса, унга ботиниб боролмайди, кўзи кўрмаса, юраги дадилроқ бўлади-да, ўша ишга жазм қилади. Баъзан кишини биров қаттиқ ранжитса, ҳақорат қилса, унинг ғазаби қайнаб, нақ ҳалиги одамни уриб дабдала қилгиси, ғажиб ташлагиси келиб туради. Шунда у чидаб, ғазабини ичига ютса, бир гапдан қолиб тилини тайбса, зарб туширишдан қўлини тийса – олам гулистон, ўртадаги бир зумлик кўнгилсиз ҳолат тинчгина ўтади-кетди. “Кўзингни юм” деганда, мана шундай “чида, ғазабингни ют, тишни-тишга кўй, тилингни, кўлингни тий” демоқчи бўладилар. Зеро “кўзини юмган” одам бамисоли бир чўғни, тошни ютишдек қийин бўлган ишнинг – ғазабини ютишининг урдасидан чиқа олади. Халқимизда бу фикрни қувватловчи “Мард ким – ғазабини ютган мард” деган мақол ҳам бор.

КЎК БВДАНИ КЎРСА, ҚАРИ ОТ ҲАМ ЎЙНОҚЛАЙДИ

Вар.: “Кўкнинг ҳидини олган сигир бойлоқда турмас”. Бу мақоллар билан парда орасида: “Киши ҳар қанча қариса ҳам, кўнгли асло қаримайди. Ёшни, гўзални кўрса, ичида ёшлиги, йигитлиги кўзиб кетади”, деган фикрни билдирадилар.

КЎК КИРСИН, ҚИЗИЛ ЧИКСИН

Ўтмишда йигитлар ёвга қарши жангга отланганларида ота-боболар уларнинг кўлига қилич, найза тутқазиб: “Сенга мана шуни тақдим этаётирмиз. Сен бунини душман кўксига санч, токи кўк кирсин-у, қизил чиқсин! (яъни, қонга беланиб чиқсин)” деб, жасоратга ундаганлар. Мақол ана шуни ифода этади.

КЎҚДАН АРПА ЁҒСА ҲАМ, ЭШАКНИНГ ЕМИ – НИМЧА

(Нимча – (“нимхурд” ҳам дердилар) – чоракнинг тўртдан бири, ботмоннинг эса 256 дан бири). Умуман, оғирлик ўлчови бирликлари, шу жумладан нимча ҳам турли даврларда, турли географик муҳитларда турлича бўлган. Ҳарқалай, юқоридаги мақолда “нимча” сўзи “жуда оз, жуда кам” деган маънода келтирилган. Мажозан: “Ҳар қанча тўқинчилик бўлса ҳам, барибир камбағал меҳнаткашларнинг ризки озлигича қолаверади”, дейилмоқчи. Вар.: “Кўқдан кигиз ёғса ҳам, қулга ултароқ

тегмайди” (ултароқ – оёқ кийимлариغا солинадиган кигиз патак), “Эшак олтин ташиса ҳам, ейиши – хашак”.

КЎККА БОҚҚАН ЙИҚИЛУР, ЛОЙ-БОТҚОҚҚА ТИҚИЛУР

Бу мақолни қаққайиб, гердайиб, бурнини кўтариб, кўкка боқиб, ён-веридоғиларни назарига илмай юрадиган мағрур, такаббур одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

КЎЛДА ЮРГАН КЎНҒИР ҒОЗ, ЧЎЛ ҚАДРИНИ БИЛАРМИ, ЧЎЛДА ЮРГАН ТУВАЛОҚ КЎЛ ҚАДРИНИ БИЛАРМИ

Тувалоқ (“тувдоқ” ҳам дейдилар) – ов қилинадиган, гўшти мазали йирик қуш. Мазкур мақолни яхши-ёмоннинг фарқига бормаидиган, яхши одамлар ва яхши нарсаларнинг қадр-қимматини билмайдиган бефарқ, бефаросат одамларга нисбатан қўллайдилар.

КЎЛНИНГ ОТИНИ БАЛИҒИ ЧИҚАРАДИ

Мажозан: “Оиланинг отини, донғини унинг яхши, одобли, билимли, ҳунарли фарзандлари; ҳар бир элнинг донғини эса унинг яхши, мард, ботир, донгдор кишилари чиқаради”, дейилмоқчи.

КЎМИРЧИ БЎЛСИН, ТЕМИРЧИ БЎЛСИН, ТЎРТ ДЕВОРНИНГ ИЧИДА СЕВГАНИНГ БЎЛСИН

Эр – хотиннинг энг яқин кишиси, сирдоши, кўмакдоши, мадақори. У яхши бўлса – нур устига аъло нур, ҳатто ёмон бўлса ҳам, хотиннинг бир кунига ярайди. Эрсиз яшаш, бева бўлиб қолиш – хотин учун азоб-уқубатдан бошқа нарса эмас. Юқоридаги мақол бева хотинлар тилидан: “Яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, севганинг, эринг бўлсин экан”, деган маънода айтилган. Вар.: “Сариқ эди, суруқ эди, эрим эди, Ўнқир эди, чўнқир эди, уйим эди”; “Ўнқир бўлсин, чўнқир бўлсин, уйинг бўлсин, Айиқ бўлсин, сариқ бўлсин, бойинг бўлсин” (ўтмишда эрни баъзи жойларда “бой” деб ҳам атаганлар); “Кампирга – чол, келинга – куёв, қизга – бўз (йигит); “Эрим бор – эрмагим бор, Чархим бор – чалмагим бор” (чалмак – чархнинг дук ўрнатиладиган айрисимон қисми); “Жон олов – жон эр”; “Умрига умр қўшган – ёр, Жонимга ҳузур қўшган – ёр”.

КҮНГИЛ КИРИН АЙТСА КЕТАР, КҮЙЛАК КИРИН ЮВСА КЕТАР

Баъзан шундай бўладики, оркаворатдан эшитилган ёлғон, тухмат гап туфайли икки дўст бир-бири билан аразлашиб, хафаллашиб, гиналашиб, кўнгилида кир сақлаб, гаплашмай юради. Шунда агар улар бир-бирлари билан бевосита учрашиб, гиналарини очикдан-очик айтсалар, масала равшан бўлади, кўнгилдаги кир кетади, яна аввалгидек қадрдон бўлиб кетадилар. Юқоридаги мақол билан ана шуни ифода этадилар.

КҮНГИЛ КҮНГИЛДАН СУВ ИЧАДИ

Вар.: “Кўнгилдан кўнгилга йўл бор”; “Дил – дилнинг ойнаси”; “Дил дилдан баҳра олади”; “Дил дилнинг захрини олади”; “Қалб – қалбга элчи”; “Юрак юракка дарак беради”. Бу мақоллар билан: “Инсон қалби шундайки, у ўзгалар қалбини сезади, тушунади, билади. Ўзга қалбни ўзига ром этмоқ учун унга йўл топмоқ – кифоя”, дейилмоқчи.

КҮНГИЛ ЭЗИЛМАСА, КЎЗГА ЁШ КЕЛМАС

Вар.: “Ёш кўздан эмас, юракдан чиқади”. Кўзга ёш келиши (хоҳ у қайғудан бўлсин, хоҳ қувончдан) – киши кўнглининг кечинмаларига, азоб чекиши ёхуд беҳад қувонишига бевосита боғлиқ. Мазкур мақоллар билан ана шуни ифода этадилар.

КҮНГИЛ ҲАМ ТҮЙМАЙДИ, БҮРИ – ҚҲЙГА

Кишининг кўнгли шундайки, у ҳамма вақт ниманидир орзу қилади, кўпинча ёмон нарсаларнинг яхши бўлишини, яхши нарсаларнинг яна ҳам яхшироқ бўлишини ва ҳоказо эзгу тилакларни истайди, шуларнинг умидида яшайди. Юқоридаги мақолда ана шу нарса ифода этилган. Вар.: “Кўнгили югурукми, кўк дўнан югурукми?” (дўнан – асли “дўнон” – уч ёшга тўлиб, тўртинчи ёшга қадам қўйган от (ёки туя). Мазкур мақол гарчи савол тарзида айтилса ҳам, айтаётган одам: “Кўк дўнандан, яъни кучга тўлган, навқирон отдан ҳам кўнгили тезроқ югуради”, демоқчи бўлади); “Кўнгили – дарё, кўз – найза”; “Кўнгилининг кўзи йўк”; “Кўз кўрганни кўнгили тилайди”; “Кўнгилига келган кўлдан келганда, гадо подшо бўларди”; “Кўнгилига келган кўлдан келса, битмайдиган иш қолмас”.

КҮНГИЛ ҲРНИДА БҮЛСА, ЖОН – ЖОЙИДА БҮЛАДИ

Кишининг кўнгли ҳамма нарсадан хотиржам бўлса, жони ҳам жойида бўлади, яъни қийналмайдди, азоб-укубат чекмайдди, роҳат-фароғатда яшайди. Шунинг учун ҳам қариялар олқиш-дуоларида: “Тансихатлик, хотиржамлик бўлсин!” деб эзгу тилак билдирадилар.

КҮНГИЛСИЗ ГАПНИНГ КЕЧИККАНИ ЯХШИ

Кўнгилсиз гап – ёмон, шум хабар (масалан, ўлим, уруш, ёнғин, ҳалокат, фалокат тўғрисидаги хабар) бўлиб, у ҳар қандай кишининг тинчлигини бузади, ҳаловатини йўқотади, асабини қўзғайди, дард-ҳасрат келтиради, азоб-укубатга солади. Мазкур мақол билан: “Кўнгилсиз гапни киши авваламбор эшитмагани маъқул. Эшитгани тақдирда ҳам, кечроқ, кейинроқ эшитгани маъқул”, дейилмоқчи.

КҮНГИЛНИ ТОП, ПУЛИМНИ ОЛ

Киши бировнинг кўнглига йўл топа билсагина (хоҳ сўз билан, хоҳ ҳатти-ҳаракат билан, хоҳ бошқа чора-тадбир билан), бировнинг кўнглини овлай билсагина, ундан (хоҳ моддий жиҳатдан бўлсин, хоҳ маънавий жиҳатдан бўлсин, хоҳ бошқа жиҳатлардан бўлсин) манфаат кўра олади. Мазкур мақол билан ана шу фикрни билдирмоқчи бўладилар. Вар.: “Лўлининг эшагини сугор, пулини ол”, “Эшакнинг оёғини юв-у, пул топ”.

КҮП БИЛГАН ОЗ СҮЗЛАР, ОЗ СҮЗЛАСА ҲАМ, СОЗ СҮЗЛАР

Кўп билган, яъни кўп ўқиган, кўпни кўрган, тажрибали, ақлли, доно одам одатда кўп гапирмайди, арзир-арзимас гапни қўзиб, эма-чуруклик қилиб ўтирмайди, бировга айтмоқчи бўлган гапини, билдирмоқчи бўлган фикрини қисқагина, лўндагина жумла ё жумламалар билан аниқ-равшан қилиб тушунтиради-қўяди. Эшитган одам ҳам бундан қаноат ҳосил қилади. Ўқимаган, кўпни кўрмаган, билмаган ақлсиз, аҳмоқ, қалтафаҳм одам эса, бунинг аксича, ўзи билса-билмаса ҳар бир гапга аралашаверади, маҳмадоналик қилаверади, тайин-тутуриксиз, маза-бемаза гапларини “аччиқ ичакдай” қўзиб, ҳамманинг жонига тегади, энсасини қотиради. Мазкур мақолни қўллаганда ана шуни назарда тутадилар.

КЎП БЎЛСА – СЕПЛА, ОЗ БЎЛСА – ЭПЛА

(эпламоқ – деярли имкони йўқ ишни, нарсани амал-тақал қилиб тўғриламоқ, мушкул ишнинг уддасидан чиқмоқ. Сепла – “эпла-сепла” кўшма сўзнинг иккинчи компоненти). Мазкур мақол турмуш кеचеришда, рўзгор юргизишда ва умуман ҳар бир соҳада тежамкор, омилкор бўлишга ундайди. Вар.: “Кўп бўлса – кетар, Оз бўлса – етар”; “Оз-оздан кўпаяди, Кўп-кўпдан йўқолади”; “Кўп бўлса – ошалаб е, Оз бўлса – қашилаб е” (қашилаб емоқ – оз-оздан, тежаб-тежаб емоқ); “Борида – борича, Йўғида – йўғича” (Бу мақолни баъзан: “Борида – борча, Йўғида – йўхча” деб ҳам ишлатадиларки, бундаги “йўхча” – оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, турли ерларда турлича оғирлик миқдорини аңлатган: масалан, XIX асрда Тошкентда йўхча 671,8 граммга тўғри келган. Мақолда бу сўз “оз, кам” деган маънода ишлатилган); “Борида ботир бўл, Йўғида шотир бўл” (шотир – подшо, хонларнинг отини жиловидан тутиб борадиган, навкар, жиловдор. Бу кейинги мақол билан: “Ҳаёт, турмуш шундайки, гоҳ ундок, гоҳ бундок бўлиб туради. Масалан, пулинг, молинг, амалинг борида қандай юрган бўлсанг, йўғида ундай юролмайсан. Шунисига ҳам кўниқшинг, бўйин эгишинг, озига қаноат қилишинг, аввалгидан “пастрок”, “тубанрок” бўлиб туюладиган ишларни ҳам ўзингга эп кўришинг керак бўлади. Чунки, ҳаёт қонунининг ўзи шунини такозо қилади”, дейилмоқчи.)

КЎП ГАП – ЭШАККА ЮК

Тасаввур қилинг: эшакка миниб олган бир одам йўлда кетаётиб иккинчи бир одамни учратиб қолади-да, гапга тушиб кетади. Унинг узундан-узок чўзилиб кетган маза-бемаза гапини деб эшак шўрлик эгасининг оғирлигини кўтариб туришга мажбур бўлади. Афтидан, ана шу ҳолатни мисолга олиб, юқоридаги мақолни тўқиганлар. Маълумки, кишилик жамиятидаги ўзаро муносабатлар аввало сўз билан бошланади (Халқнинг бошқа бир мақолида: “Адабнинг боши – тил” дейилишининг боиси ҳам ана шунда). Дидактика тарихига бир назар ташласак, сўзлаш одобига ҳаммавақт жиддий эътибор бериб келинганини кўраимиз. Бу нарса айниқса ўрта асрда юксак даражага кўтарилган. X–XII асрларда яшаб, ижод этган Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий ва бошқаларнинг дидактик асарларида сўзлаш одобига алоҳида аҳамият берилган.

Масалан, энг нодир адабий ёдгорликлардан бири бўлган “Қутадғу билиг” дostonини олиб кўрайлик. Бу назмий асарнинг “Тил ардами” (Тил одоби) деб аталган махсус бобида биз фикр юритаётган мавзуга доир шундай мисралар ҳам учрайдики, уларнинг насрий мазмуни қуйидагича: “...Кўп сўзлашликдан ҳеч фойда кўрмадим, қайта-қайта (бир сўзни) сўзлагандан (ҳам бирор) фойда топмадим. Сўзни кўп сўзлама, (уни) қиска (ва) оз (лекин, маъноли қилиб) сўзла. Узундан-узун (қилиб айтилган) гап мазмунини, ўн минг сўз тугунини бир сўз билан еч...” Ота-боболар ўзларининг кўпдан-кўп мақоллари ва ибратли сўзлари воситасида авлодларга гапни кўп гапирмаслик, сергап бўлмаслик, қиска, лекин маъноли қилиб сўзлашлик зарурлигини қайта-қайта уқтирганлар: “Кўп қидирган кезма бўлар, кўп гапирган эзма бўлар” (қидирган – юрмоқ, кезмоқ, сафар қилмоқ); “Гап кўпнинг – ҳасрати кўп”; “Дарс мушкул бўлса – мудрок босар, Сўз узун бўлса – эсноқ босар”; “Узун сўзнинг маъноси қиска”; “Узун сўзни уқиб бўлмас, Узун қияни йқиқиб бўлмас” (қия – тепалик); “Тилнинг узунни даллолга керак” (киноя тарзида айгиладиган бу мақол билан: “Даллол икки тараф – олувчи билан сотувчи ўртасида даллолат қилиб, уларни келиштирмоқ учун оғзига келган гапдан қайтмайди, бидирлаб, сергаплик қилади, не-не ёлғон-яшиқ гапларни топиб гапиради, аврайди. Бундай узун тил, гапдонлик ишламай-нетмай, бебилиска пул топувчи даллолгагина керак. Бошқаларга эса тил узунлиги зарар келтиради”, дейилмоқчи), “Эзма бўлсанг, иш йўқотасан”; “Сергап бўлсанг, ҳурматинг кетар”; “Кўп сўйлаган – кўпдан айрилар”; “Кўп сўзлаган – ё йўлдошидан айрилар, ё қурдошидан”; “Кўп ёмғир ерни бузар, Кўп сўз ерни бузар”; “Ортиқча туз ошни бузар, Ортиқча сўз бошни узар”; “Кўп гапирган кўп янглишар”; “Кўп юрган – озар, Кўп гапирган – ёзар” (озмоқ – (йўлдан) адашмоқ, ёзмоқ – янглишмоқ); “Гап тарози босмас” (сотувчининг нарсаси тарозини қанча кўп босса, унга шунча кўп фойда, пул келтиради. Гап эса, қанча кўп бўлмасин, барибир тарози босмайди, яъни фойда келтирмайди. Мақолда шу нарса ифода этилган); “Йўлнинг ҳам меъёри бор, Сўзнинг ҳам миқдори бор”; “Эви билан сўзлаганнинг қурбони бўл”; “Гали билан гапирганнинг гадойи бўл” (Баъзи одам кишилар даврасида, мажлисда, зиёфатда бошқаларга гал бермай, тинмай гапиравериш, маҳмадонагарчилик қилиб, кишини ёлиқтиради. Унинг маза-бемаза гапларини деб бошқа билимдон, сухандон

одамларнинг ибратли, қимматли гаплари ичларида қолиб кетади. Ақлли, доно, эсли-хушли одам эса кўрган-билганларини, билдирмоқчи бўлган фикрини қисқа, лўнда, маъноли қилиб гапиради-да, бошқаларга ҳам гал беради. Мазкур мақол билан: “Ана шундай ақли расо одамнинг гадойи, қурбони бўлсанг, арзийди”, дейилмоқчи), “Камгаплик – донолик, Сергаплик – нодонлик”; “Арғумоқнинг белгиси – оз ўтлаб, кўп ювшар, Азаматнинг белгиси – оз сўзлаб, кўп тингшар” (ювшамоқ – кавшамоқ, қавш қайтармоқ; тингшамоқ – тингламоқ); “Йигит гулдир, кўп йиғинда ўлтириб оз сўзласа, йигит шумдир, оз йиғинда ўлтириб кўп сўзласа”; “Кўп сўзнинг ози яхши, Оз сўзнинг ўзи яхши”; “Кўп сўз – кумуш, Оз сўз – олтин”; “Оз сўз – соз сўз”; “Оз сўзла, соз сўзла”; “Ўн ўйла, бир сўйла”; “Кўп гапирма, оз гапир, Оз бўлса ҳам соз гапир”; “Гапнинг қисқаси яхши, Қисқасидан хиссаси яхши”; “Ипнинг узуну яхши, гапнинг – қисқаси” (маълумки, игнага ип тақиш (айниқса катта ёшдаги одамлар учун) анчагина мушкул иш. Игнага бир йўла узун ип тақилса, мўлжалдаги иш битказиб олинади, ҳадеб ип тақавериб, вақтни бекор кетказилмайди. Мабодо игнага ўтказилган узун ип ортиб қоладиган бўлса ҳам, зиёни йўқ, кейин қилинадиган ишга ярайверади. Мақолнинг биринчи қисмида “Ипнинг узуну яхши” деганда ана шуну назарда тулганлар), “Асалнинг ози яхши, Сўзнинг сози яхши”, “Шакарнинг ози ширин”; “Оз сўзlining кўнгли – ёз”; “Сўзнинг мўғтабар бўлса ҳам, мухтасар қил” (мухтасар қилмоқ – қисқа қилмоқ); “Сихат тиласанг кўп ема, Иззат тиласанг кўп дема”.

Кўп кулган – кўп йиғлар

Вар.: “Кўп югурган – бир қоқилар, Кўп кулган – бир йиғлар”; “Бир кулгининг бир йиғиси бор”; Кулги – саломатлик учун фойдали. Аммо, кулгининг ҳам вақти-соати, ўз ўрни, меъёри бор. Бўлар-бўлмасга қулаверадиган, бировни масхаралайдиган одам бунинг азобини ҳам тортмай қолмайди. Юқоридаги мақоллар шу фикрни ифода этади.

Кўп югурган тулки терисини Олдиради

Вар.: “Кўп югурган тулки очдан ўлади”; “Кўп югурган ит кучалага йўлиқар” (кучала – гули сарик, кўк, сафсар ўтсимон ўсимлик ҳамда унинг тиббиётда ишлатиладиган заҳарли тугмасимон меваси. Терак, тол каби дарахтларнинг тўпгулини

ҳам “кучала” деб атайдилар. Кейинги мақолда “кучала” деганда заҳарли нарса назарда тутилган). Юқоридаги мақоллар билан: “Ўз манфаатини кўзлаб, фойда, бойлик орттираман деб, ҳеч қандай йўлдан қайтмайдиган, кўп кезиб, санқиб юрадиган, ўзини “ўтга-сувга урадиган” одам ахири бир кун панд емай, зиён-заҳмат чекмай қолмайди”, дейилмоқчи.

Кўпга югурган – оздан қуруқ қола

Бу мақол “озгина бўлса ҳам бориға қаноат қилмай, кўп топаман, кўп фойда қиламан деб, шунинг кетидан қувган киши у ўйлаган кўп нарсасига ё эриша олади, ё эриша олмайди. Қайтага оз бўлса ҳам нақдидан ажрагани қолади”, деган маънода қўлланади. Вар.: “Кўпга югурган кишининг, Мазаси бўлмас ишининг”; “Кўп ерман деган – оз ер”; “Кўпга югурганнинг ози ҳам битмайди”; “Каттага югурган – кичикдан ҳам қуруқ қолади”; “Ёқангдагини ялагунча, қўлингдаги тўкилади”; “Инганимни қарайман деб, минганимдан айрилдим” (инган – олти ёшдан катта урғочи туя. Мақолда “қари туя” маъносига ишлатилган); “Осмондаги ўрдакка умсуниб, қўлингдаги тўрғайни учқундирма” (умсунмоқ – умид этмоқ; учқундирмоқ – учириб юбормоқ, (қўлдан) чиқариб юбормоқ. Мазкур мақол билан: “Ҳали қўлингга кирмаган аллақайдаги насиё катта фойдани кўзлаб, ундан умидсираб, оз, кичик бўлса ҳам нақдингни қўлдан чиқазиб юборма”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Йўқни қувиб, бордан ажрама”; “Озга қаноат қилмаган – кўпдан қуруқ қолади”; “Озсираган – оч қола”; “Озни озсинган – оздан ҳам қуруқ қолади”; “Ўзиникин оз билиб, ўзганикин кўп билган – икковига ҳам эга бўлмас”; “Озни билмаган – кўпни билмас”; “Озига шуқр қилсанг, кўпи келур”.

Кўпдан қуён қочиб қутулмас

Ёлғиз одам қуённи қувиб етиши, тутиб олиши – амримаҳол. Аммо, кўпчилик шундай қудратлики, ундан бошқа нарса тугул, ҳатто энг чапдаст ҳайвон бўлган қуён ҳам қочиб қутула олмайди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси шуки, кўпчилик бириқиб, ҳамжиҳат бўлиб ишга киришса, ҳар қандай мушкул ишнинг ҳам урдасидан чиқа олади. Халқимиз биргина бу эмас, бошқа бир қанча мақолларида ҳам ҳамжиҳатлик ғояларини илгари суради. Уларда шахсга кўпчиликнинг, жамоанинг куч-қудрати қанчалар

буюк эканлиги уқтирилади, кўпчилик билан бирга бўлиш, унга хизмат қилиш зарурлиги таъкидланади, яқка-ёлғиз, жамоадан ажралиш, кўпчиликни ёмонлаш ва унга ёмонлик қилиш ёмон оқибатларга олиб келиши кўрсатилади. Вар: “Кўп ёйилса, йўк топилар”; “Ёлғизнинг ёйи йўқолса ҳам топилмайдди, Кўпнинг ўқи йўқолса ҳам топилади”; “Кўпчилик тикилса, тоғ қулайди”; “Халқ пуфласа бўрон бўлар, Халқ тепинса – зилзила”; “Кўп тулурса, қўл бўлар”; “Халқни пуч дема, ичи тўла куч”; “Ўз кучингни куч дема, Халқнинг кучи – куч”; “Бор қилса ҳам халқ қилади, йўк қилса ҳам халқ қилади”; “Элнинг кучи – элик ботмон”; “Чивин кўплашса, филни йиқитади”; “Чумоли бирлашса, Чаёни йиқар”; “Чумоли бирлашса, чаён пўстини йиртар”; “Етти чумоли бирлашиб, бир ёвни йиқитади”; “Кўпчилик бир бурдадан берса тўйдирди. Бир муштдан урса ўлдирди” (Бу мақолнинг бошланишини: “Кўпчилик бир пулдан берса тўйдирди...” деб ҳам айтадилар. Бундаги “бир пул” – хонлар замонидаги чақа пул бўлиб, ҳозирги бир тийиннинг учдан бири, демақдир. 1 тийин – 3 пул, 1 пақир – 2 тийин, 9 пул – 3 тийин, 1 мири – 5 тийин); “Қирк уйдан этак тўлар”; “Эл бор ерда чумчуқ ўлмас”; “Кўп оғиз бир бўлса, Бир оғиз ер бўлар”; “Бир говушни кўп говуш йўк қилар”; “Кўп оғиз бир оғизни боғлар”; “Кўп оғиз сўзласа, бир оғиз тек турар”; “Кўпнинг иши йитарми, Озинг иши битарми, Кўп ичида бир ёлғиз сўйласса, Унинг сўзи ўтарми?!”; “Кўпнинг қўланкаси – олтин”; “Кўпни кўпчилик кўтаради”; “Кўп адашмас, Қўл товсилмас” (товсилмоқ – камайиб қолмоқ); “Кўпнинг молини ўғри олмас”; “Кўпда барака бор”; “Кўпдами барака, оздами?” (Бу мақол гарчи савол бериш тарзида айтилса ҳам, уни тилга олган одам: “Барака – озда эмас, кўпда”, демоқчи бўлади); “Кўпда карам бор” (карам – мархамат, мурувват, химмат, саховат); “Кўпда Хизр бор” (Хизр – афсонавий пайғамбар. Эътиқодий тушунчага кўра, у “оби-хаёт” сувини ичган эмиш, шунинг учун қнёматгача ҳаёт кечирармиш; одамлар орасида кўзга кўринмай юрармиш; вақти-вақти билан эса турли қиёфаларга (оппоқ соқолли мўйсафид, отлик қария, оқ илон ва ҳоказолар қиёфасига) кириб, бутун жаҳонни кезиб, фалокатга йўлиққанларни ҳалокатдан қутқазармиш, деҳқонлар ҳосилига барака ато қилармиш, кимки уни учратиб қолса, бахтли ва бой бўлармиш. Шунинг учун ўтмишда эътиқодчилар “Хизрни бир кўрсам” деган ниятда хайр-эхсонлар, садоқат ва ибодатлар қилиб юрардилар. Мазкур мақол гарчи ана шу эътиқодий

тушунчадан келиб чиққан бўлса ҳам, унинг замирида “кўпчиликка кўшил, кўпчилик билан бирга бўл, бахтингни кўпчилик орасидан топасан”, деган илғор ғоя ётади); “Кўп тўкилса қўл бўлар, Кўп бирикса эл бўлар”; “Кўпчилик – қўл, Унуми – мўл”; “Кўпники қўл бўлар, Топгани мўл бўлар”; “Кўпнинг ризки – қўл”; Кўпнинг тилаги – қўл”; “Кўпнинг кучи қўлдай, Кўчиб юрган елдай”; “Кўпчиликсиз тўй бўлмас”; “Тўй – кўпчиликники”; “Кўпчилик қайда бўлса, Тўқчилик шунда бўлур”; “Бирлик бўлмай, тириклик бўлмас”; “Бу дунё ўтар-кетар, Тотувликка не етар?”; “Довонлардан от оширар, Аҳилларга бахт очилар”; “Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдиар, Тўрттовлон тугал бўлса, унмагани ундиар” (Бу мақолнинг бошқа вариантларида “Тўрттовлон тугал бўлса, қўкдагани ундиар, ...тепадагин ундиар, ...хаёлдагин индиар, ...тепадагин дўндиар, ...тоғдагин келтирар” деб ҳам айтадилар); “Болта сопидан ўзмайди, Йигит тўпидан ўзмайди” (“Болта сопидан ўзмагани (яъни, ажрамагани) каби, йигит ҳам ўз тўпидан, яъни ўз тенгқурларидан, ўртоқларидан ажрамайди”, дейилмоқчи); “Бир юрган ёвушмас, Бир айрилган қовушмас” (ёвушмоқ – яқинлашмоқ, етишмоқ. Бу билан: “Дўстидан, маҳбубидан, қариндош-уруғидан бир совиб, айрилиб кетган одам қайтиб осонликча бир-бирига қовушмайди”, демоқчи бўладилар); “Кўпга келган – тўй”; “Кўп билан кўрган – тўй”; “Юрт билан келган аза ҳам – тўй” (Бу кейинги уч мақол билан: “Кўпчилик билан бирга кўрилган ғам-қулфат, азоб-изтироб, қайғу-алам ҳам кишига тўйдек, шодиёнадек бўлиб туюлади”, демоқчи бўладилар ва кўпчиликнинг куч-қудратини муболага қилиб улуғлайдилар); “Кўпга кўмаклашганнинг кўмакчиси кўп”; “Суянишган йиқилмас”; “Халққа хоннинг ҳам кучи етмайди”; “Халқ унаса, хон туясин сўяр”; “Эл қўлласса, отингни сўй”; “Сувнинг оқишига қара, Халқнинг хохишига қара”; “Кўп билсанг ҳам, кўпчиликдай билмайсан”, “Кўп билсанг ҳам, кўлдан эшит”; “Биров билмагани биров билади”; “Кўп билади” деган – қулади, “ўзим биламан” деган – ўлади”; “Кўпни ёмонлаган кўмувсиз қолибди” (Одатда кўпчиликни немсимайдиган, ёмонлайдиган, маҳалласида ёхуд таниш-билишлари орасида вафот этган кишиларнинг кўмиш маросими ва таъзиясига бормаидиган кишини эл ёқтирмайди. Мабодо шу кишининг ўзи ёхуд оила аъзоларидан бири ўлиб қолса, уни кўмишга маҳалладан ва таниш-билишлардан кўпчилик бормаиди. Қачонлардир шундай одам ўлиб қолгач, уни кўмишга ҳеч ким келмай, жасади

кўмувсиз қолган бўлиши, мазкур мақол шу воқеа туфайли вужудга келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу мақол билан мажозан кўпчиликни ҳурмат қилишга ундайдилар): “Ёмонласанг тенг-тушинг, Мушкуллашар осон ишинг”; “Кўпни сўккан кўкармас”; “Кўпга кесак отма”; “Тўпга қараб тош отма”; “Тегинмағли кўпга, Кўп ағанатар чўпга”; “Кўп кўрқитар, тийран ботирар” (“Бу билан: “Кўпчиликка қарши ҳаракат қилган одам ўзини тийран (чуқур) сувга ташлаб, чўкиб кетган одам билан баробар”, демокчи бўладилар); “Кўп ўтар кўпрутин бузма”; “Кўп ризқига кўл чўзсанг, ўз ризқингдан қийишасан”; “Бир қоқилган – ўлмас, Эл тақилса – қўймас” (тақилмоқ – тегмоқ, ёпишмоқ. Мазкур мақол билан: “Эл агар сенга ёпишиб қолса, қўймайди. Шунинг учун эл билан, кўпчилик билан асло ўйнаша кўрма!” демокчи бўладилар); “Кўп кўпаяди, оз чўқади”; “Элга кўшилганнинг кўнгли тўк, Элдан ажралганнинг бети йўк”; “Ердан айрилсанг ҳам, элдан айрилма”; “Элдан қолгунча эрдан қолган яхшироқ”; “Элдан айрилгунча жондан айрил”; “Халқни деган – бўлар, Якка қолган – сўлар”; “Халққа суянсанг – тўласан, Халқдан чиқсанг – сўласан”.

КЎПРИК КЎРИНГУНЧА АЙИҚНИ АКА ДЕ

Вар.: “Кўприк кўрингунча такани тоға де”, “...ҳўкизни оға де”. “Бирор фалокат, офатдан қутулгунча душманингни, рақибингни ака, оға, тоға деб, ҳурматини жойига қўйиб туравер. Ишинг битгандан кейин ўз билганингни қилаверасан”, деган маънода насихат қилганларида мазкур мақолларни қўллайдилар.

КЎПРИКДАН ОТ ҲАМ ЎТАДИ, ЭШАК ҲАМ

Вар.: “Тоғ устидан от ҳам ўтади, эшак ҳам”. Одатда кўприкни, тоғни эл-юрт оғаларига, юқори мансаб эгаларига ташбиҳ этадилар. Мазкур мақоллар билан: “Киши катта (яъни, эл-юрт оғаси, мансабдор) бўлганидан кейин унинг наздидан яхши ҳам ўтади, ёмон ҳам. Бундан хафа бўлмаслик, қизишмаслик, оғир бўлиш лозим”, дейилмоқчи.

КЎР БЎЛСАНГ БЎЛ, КЎРНАМАК БЎЛМА!

Кўрнамак – яхшиликни қадрламайдиган, яхшиликка ёмонлик қиладиган, тузингни ичиб, тузулунгни тупурадиган, нонкўр одам. Жамиятда бундай ўтакетган ёмон хислатли одамлардан ҳазар қиладилар, нафратланадилар, уларни лаънатлайдилар.

КЎР КЎРНИ КЎРОЛМАЙДИ

Вар.: “Кўр кўрга “чик” дер” (чик – кет, даф бўл, деган маънода); “Кўр кўрга “буғ” дер”; “Кўр кўрни излар, Сув – чуқурни”; “Гадо душмани – гадо”. Ўтмишда кўрлар кўпроқ тиланчилик, гадолик қилганлар. Тиланчи, гадолар эса бир-бирларини кўролмаганлар. Чунки уларнинг сони кўпайса, ўтган-кетган одамлардан тушадиган хайр-садақа тақсимланиб, камаяди. Юқоридаги мақолларда шу нарса ифода этилган.

КЎР ТУТГАНИН ҚЎЙМАС, КАР – ЭШИТГАНИН

Бу мақолни қачонлардир, кимдандир чала-чулпа эшитган бир гапига асосланиб, шуни (гарчи нотўғри бўлса ҳам) ҳаммага маъқуллаб юрувчи, эътироз билдирсалар – уриб-енгувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Шунга ўхшаш бир қатор мақоллар борки, уларда “кўр” деганда ўқимаган, илмсиз, жоҳил, ақл-фаросатсиз, нодон одамларни назарда тутадилар. “Илми йўқнинг кўзи юмуқ” мақоли ушбу фикримизнинг далили бўла олади. Вар.: “Кўрга кўрсатма, карга гапирма”; “Кўрга кўрсатиб қоч, Карга – гапириб”; “Кўрга кун ҳам бир, тун ҳам бир” (Бунинг мажозий маъноси шундай: “Нодон яхши-ёмоннинг фарқига бормайди”); “Сўқирга қуёшни макташ – беҳуда” (сўқир – 1) кўр, ожиз; 2) ҳеч нарсаини билмайдиган, сезмайдиган; қоқоқ одам); “Кўр кўзга кун керакмас”; “Кўрга фонус на ҳожат?!”; “Кўрга кўзга керакмас”; “Кўрмас туяни ҳам кўрмас”; “Соғ киши куяни ҳам кўради, кўр киши туяни ҳам кўрмайди”; “Кўр товукка курмак ҳам буғдой туюлади”; “Кўр товукнинг кайфи – буғдойда”; “Кўр товукка бари – тарик”; “Кўр товукка бари – буғдой”; “Кўр товукка арпа ҳам буғдой кўринади”; “Кўр гадогга оқ халта ҳам бир, кўк халта ҳам бир”; “Кўр билан товоқдош бўлма, Кар билан – гурундош”; “Кўрнинг қўлига тушма, Карнинг – остига”; “Кал ҳаммомга бормасин, Кўр – бозорга”; “Кўрнинг кўзи – бармоғининг учиди”; “Кўрни кўр етакласа, гўрга олиб боради” (“Ақл-фаросатсиз, нодон одамга эргашсанг, у сени фалокат-ҳалокатга дучор қилади”, дейилмоқчи); “Кўзи сўқирдан кўркма, Кўнгли сўқирдан кўрқ!”; “Кўзи сўқирдан кўнгли сўқир ёмон”; “Кўзи сўқир билан йўлдош бўлсанг бўл, Кўнгли сўқир билан йўлдош бўлма!”; “Кўрники – кунда қиёмат”; “Кар бўлсанг бўл, кўр бўлма!”

КҮР КҮЙГАННИ СОҒ ТОПМАС

Бу мақолни биров яшириб қўйган нарсани биров тополмаганда ишлатадилар. Шунингдек, очикдан-очик кўриниб турган нарсани ҳам кўрмай, ахтариб юрадиган анқов, бефаҳм одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

КҮР ҲАССАСИНИ БИР МАРТА ЙҶҚОТАДИ

“Бир нарсадан панд еган, зиён-заҳмат кўрган одам иккинчи марта ундан ўзини эҳтиёт қилиб юради (ёхуд юриши керак)”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Ақли киши бир тошга икки марта тўқинмас”.

КҮРА-КҮРА КҮЗ ПИШАР, ҚИЛА-ҚИЛА ҚҮЛ ПИШАР

Бу билан: “Ҳар бир ишни кўришдан, қилишдан эринма. Билмасанг, билганларнинг қилаётган ишига қараб тур – кўраверсанг, кўраверсанг, кўзинг пишиб, ўзинг ҳам қила оладиган бўлиб бораверсан. Бир сафар бузиб қўйсанг, “э, бу иш менинг қўлимдан келмас экан” деб ташлаб кетма, қайта-қайта қилавер, қўлинг пишиб, бора-бора бинойидек қила оладиган бўлиб кетасан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КҮРАР КҮЗИМ КҮРМАС БҮЛДИ, БИЛАР БИЛИГИМ БИЛМАС БҮЛДИ

Баъзи одамнинг ўз бойлигига, ё мансабига, ё илм-билимига ғурурияти зўр бўлади. Бундай одам босар-тусарини билмай, бошқаларни назар-писанд қилмай, кишиларнинг панд-насиҳатига қулоқ солмай қўяди. Вақти келиб, шу ғурурланиб юрган нарсасидан ажрайди-да, пушаймон қилишга тушади. Аммо, бунинг фойдаси йўк, чунки вақт ўтган бўлади. Юқоридаги мақолни шундай пушаймон қилишга тушганлар тилидан айтганлар ва уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

КҮРГАН КҮРГАНИН АЙТАР, КҮРМАГАН БЕРГАНИН АЙТАР

Бу билан: “Кўрган – яъни, дунёда кўп нарсани кўрган, билган; ўз вақтида маълум бир бойликка ё мансабга эга бўлган, маъмур турмуш кечирган одам кези келганда кишиларга ана шулар ҳақида сўзлайди. Кўрмаган – яъни, яхши таълим-тарбия кўрмаган, чин инсоний фазилатлардан йироқ бўлган, феъли тор, нокаста одам эса аллақайтиб бировга бир нима бериб қолган бўлса, ҳаммавақт ҳаммага шуни оғиз кўпиртириб, мақтаниб айтиб

юради”, дейилмоқчи. Вар.: “Кўрган кўрганини қилади, Косов туртганини қилади”, “Кўрганини тили билдирар, Куйгани – дили”.

КҮРГАН ҲАМ АРМОНДА, КҮРМАГАН ҲАМ

Маъноси: “Одамзоднинг табиати шунақа: дунёда яқин-йироқни, яхши жойлар ва нарсаларни, бойликни, маишатни ва ҳ.к. кўрган одам “аттанг, шуларни камроқ кўрдим-да”, деб афсусланади; кўрмаган одам эса “аттанг, шундай нарсаларни кўрмай дунёдан ўтиб кетаяпман-да”, деб афсусланади”, дейилмоқчи.

КҮРГАНИМИЗ – КҮРИШГАНИМИЗ

Халқимизда шундай бир таомил борки, бирор йигинга, зиёфатга бошқалардан кейинроқ келиб қолган одам ҳамма билан бирма-бир қўл беришиб, саломлашиб чиқиш одобдан эмаслигини билиб, эшиқдан хонага кирган захоти қўлини кўксига қўйиб: “Ассалому алайкум, бемалол ўтираверинглар, безовта бўлманглар, кўрганимиз – кўришганимиз”, дейди-да, бир чеккага ўтирақолади.

КҮРГАНИ ЭШИТГАН ЕНГАР

Баъзи шундай одам бўладики, маълум бир нарсани, воқеа-ҳодисани ўзи кўрмаган, билмаган, фақат кимдандир бу ҳақда чалакам-чатти (тўғрими, нотўғрими) эшитган бўлади-да, кези келганда шунга асосланиб, ўз гапини уриб-енгиб маъқуллашга ҳаракат қилади, бунда у ўша нарсани ўз кўзи билан кўрган ё яхши билган одамнинг гапини ҳам писанд қилмайди, “Йўк, сизники нотўғри, меники тўғри” деб, ўз гапида туриб олади. Мазкур мақолни ана шундай маҳмадоналарга нисбатан киноя, истехзо тарзида қўллайдилар. Вар.: “Ақли кўрганин айтар, Аҳмоқ – эшитганин”; “Қари кўрганин сўзлар, Ёш – эшитганин”; “Минг чечанни бир довдир енгибди”.

КҮРИЛМАГАН НАРСАНИНГ МАҚТОВИ КҮП

Бу билан: “Одатда ҳали кўрилмаган, синалмаган кимсани ва нарсани “ана ундай-мана бундай” деб мақтайдиганлар кўп бўлади. Сен уни то ўзинг кўрмагунча, синамагунча хулоса чиқариб, шошмашошарлик билан иш тутма (масалан, қалиқ танлашда, ишга янги хизматчи олишда, бирор нарсани харид қилишда ва ҳоказо)”, деган маънода насиҳат қиладилар. Бу ўринда биргина “Қозон олсанг қоқиб ол, Хотин олсанг боқиб ол” деган мақолни эсга олмоқ – кифоядир.

КЎРИНГАН ТОМНИНГ ОЛИСЛИГИ ЙЎҚ

Вар.: “Кўринган – олис бўлмас, Кўтарган – оғир бўлмас”. Утмишда яқин-йироқ сафарга туяда, отда, эшакда ё пиёда юриларди. Маълум-маълум ерларда йўловчилар тушланиб, ҳордиқ чиқарадиган работлар, кечаси тунаб қоладиган карвонсаройлар бўлардики, уларни кўпинча “том” деб атардилар. Уззу-кун йўл юриб, бағамом ҳориб-чарчаган йўловчи мана шундай томни мўлжалга олар, теварак-атрофга қарайвериб, кўзлари “тўрт” бўлиб кетарди. Ниҳоят, узоқдан бир нуқтадай бўлиб том кўринади. У чарчаган кишига жуда олис бўлиб туюлади. Юқоридаги мақолни ана шундай ҳолатга нисбатан айтганлар ва бу билан йўловчига: “Ҳамонки том кўриндим, унинг олислиги йўқ, яна бироз сабр-тоқат қилсанг етиб оласан”, деган маънода далда берганлар. Бирор орзу-мақсадига етишиш анча узоқ ва мушкул бўлиб туюлаётган, натижада ҳафсаласи пир бўлиб, иккиланишга туша бошлаган одамга: “Номид бўлиб, йўлингдан қайтма, бардам бўл, олға бос, қатъиятли бўлсанг, орзу-мақсадингга албатта етишасан” деб насиҳат қилганларида ҳам мажозий маънода шу мақолни ишлатадилар.

КЎРК – КЎЗ БИЛАН ОҒИЗДА

“Кўз – кўнгил ойнаси” деб бежизга айтмайдилар. Бировнинг кўнглида нимаики бўлса, уни кўз қарашлари шундай билдириб туради. Кишининг яхши ниятини ҳам, ёмон ниятини ҳам кўзидан ўқиб олса бўлади. Оғиз ҳам шундай: кишининг дилида бори тилига чикмай қомайди. У ёки бу одамнинг кўрки, яъни яхшилиги унинг кўзидан ва сўзидан маълум бўлади. Мазкур мақолда ана шу нарса ифода этилган.

КЎРЛИККА КЎНГАН ХЎРЛИККА КЎНМАС

Вар.: “Кўрликка чидаб бўлади, хўрликка чидаб бўлмайди”. Кўрлик – киши учун энг оғир, энг бедаво дардлардан бири. Инсон бу дард ҳар қанча оғир бўлмасин, чидай олади, аммо хўрликка – яъни, иззат-нафсининг поймол этилишига, таҳқирланишига асло чидай олмайди, руҳан қаттиқ эзилади, касалликка чалинади, ҳатто ўлиб ҳам кетади. Мазкур мақоллар билан ана шуни ифода этадилар.

КЎРМАГАН ШАҲАРНИНГ КЎЧАСИ КЎП

Вар.: “Кўрмаган кўчанинг чуқури кўп”. Бу мақоллар билан мажозан: “Илгари кўрмаган, билмаган, синашта бўлмаган, нотаниш жойда

босган қадамингни билиб бос, бепарво бўлма, эҳтиёт бўл. Ҳар бир жойда ҳар хил одам – яхши ҳам, ёмон ҳам бўлади. Сергак, эҳтиёткор бўлмасанг, ёмон одамларнинг тузоғига тушиб қолишинг, шикаст топишинг, зиён-заҳмат кўришинг мумкин”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КЎРМАГАННИНГ КЎРГАНИ ҚУРСИН

Мажозий маънода: озгина бойликка ёхуд муваффақиятга эришгач, ўзининг аввалги аянчли холини унутиб, шишиқиб, босар-тусарини билмай қоладиган, бошқаларни мессимай, “оёқ учи”да кўрсатадиган такаббур одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида кўлланилади. Вар.: “Кўрганнинг кўрмагани курсин, Кўрмаганнинг – кўргани”; “Кўрмагани кўрдилар, Кўк эшакка миндилар” (“Илгари ҳатто эшаги ҳам йўқ эди, энди эшакли бўлибди-ю, ҳеч кимни назар-писанд қилмайди-я!, дейилмоқчи); “Эшакнинг пешонасига эшакмунчоқ битибди” (Баъзилар эшакни безаб, унинг пешонасига (юганига) эшакмунчоқ тақиб қўядилар); “Сон тегмасга сон тегди, Сават-сават нон тегди”; “Ярлининг чўнтагига ақча тушса, турна бўлиб қийқиради” (ярли – қашшоқ); “Ювош йўғонлашса, эшикка сигмас”; “Кун кўрмаган кун кўрса, кундуз чирок ёндирар” (Бундаги “кун кўрмаган, кун кўрган – куёш кўрмаган, куёш кўрган” маъносида эмас, “бойликка, мансабга эга бўлган, эга бўлмаган” маъносидадир); “Кўрга давлат битса, кўшчиरोқ ёқади”; “От минмаган от минса, чопачопа ўлдирар, Тўн киймаган тўн кийса, қоқа-қоқа тўздирар”; “От кўрмаган от кўрса, отхонада от чопар”; “Кўй кўрмаган кўй кўрса, қува-қува ўлдирар”; “Ёмон ҳўкизга шох битса, сузиб ўлдирар, Ёмон одамга мол битса, уриб ўлдирар”.

КЎРМОҚ – БОР, ЕМОҚ – ЙЎҚ

Диний тушунчага кўра, жаннатда жамики ноз-неъматлар, озик-овқатлар бўлармиш. Аммо, уларни худди тушда кўргандек қўриш мумкин эмиш-у, еб-ичиб бўлмасмиш... Шу тушунчадан келиб чиққан мазкур мақолни асосан мажозий маънода ишлатадилар. Баъзан киши яхши бир нарсани кўриб қолади-да, ниҳоятда ҳаваси келиб, уни олгиси, унга эга бўлгиси келади, аммо бунинг иложи бўлмайди (пули, маблағи ё ҳақи бўлмайди, даста қисқалиқ қилади). Ана шундай пайтда “Ҳа, кўрмоқ бор-у, емоқ йўқ” дейдилар. Вар.: “Кўз кўради-ю, қўл етмайди”; “Кўз кўради-ю, тиш ўтмайди”; “Кўрган ошнинг куюги ёмон”.

КҮРНИ КҮР БИЛАДИ, ЗҮРНИ ЗҮР БИЛАДИ

Бу билан: “Хар бир тоифадаги одамнинг феъл-атворини, сир-асрорини, кучли ё заиф томонини ва х.к. ўша тоифага мансуб одамгина яхши билади”, дейилмоқчи.

КҮРНИНГ ТИЛАГИ – ИККИ КҮЗИ

Вар.: “Кўрнинг кўнгли – кўзида”, “Кўз қадрини кўр билади”. Мажозан: “Хар ким ўзида йўк нарсаса етишиш орзусида бўлади, ҳаммавақт шу тўғрисида қайғуради, ўйлайди”, дейилмоқчи.

КҮРПАНГГА ҚАРАБ ОЁҚ УЗАТ

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги афсонага боғлиқ: “Қадим замонда бир золим подшо бўлган экан. У халқни хилма-хил йўллар билан қийнаб, азоблаб, шундан ўзи роҳатланар экан. Кунларнинг бирида у: “Энди қандай қилсам халқни қийнаб, роҳатланаркинман” деб ўйлаб-ўйлаб, бир хийла топибди. Халққа: “Менинг бўйимга лойиқ кўрпа тикиб келинглар!” деб буюрибди. Эртасига одамлар подшонинг бўйига тахминан чамалаб тиккан кўрпаларини кўтариб, бирин-кетин саройга кириб кела бошлашибди. Подшо кўрпаларни бирма-бир устига ёпиб кўра бошлабди. Кўрпа агар узунроқ бўлса, уни атайлаб бош томонига тортиб, оёқларини чўзиб: “Ие, бу калта-ку!” деб, агар калтароқ бўлса, жўрттага оёқларини йиғиб олиб: “Ие, бу узун-ку!” деб бақираверибди ва кўрпаларнинг эгаларига қирқ даррадан уришни буюраверибди. Шунда навбат бир чолга келибди. Подшо у келтирган кўрпани устига ёпибди-да, бош томонга тортиб, оёқларини тиззасигача очиб: “Ие, бу калта-ку!” деб бақирган экан, сабр косаси тўлиб турган чол кўлидаги ҳассаси билан подшонинг оёқларига бир туширибди. Подшо бирдан чўчиб, оёқларини йиғиб олибди-да, чолга: “Нега менинг оёғимга урдинг?!” деб ўшқирибди. Шунда чол: “Кўрпангга қараб оёқ узат-да!” дебди. Мажозан: “Ўз ҳолингга, маблағингга, имкониятингга қараб иш кўр”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Бўйингга қараб тўн бич”; “Кўлингга қараб чўмил”; “Қулочингга қараб кетмон чоп”; “Эна, кетингга қараб чена” (эна – она, буви; чена – ўлча, чамала); “Кўйингга қараб кўтон қамчила” (Илгари чорвадорларда газ, метр ўлчов бўлмасди. Ерни, ёхуд бошқа нарсани қўлларидagi қамчиннинг сопи-ўрими билан ўлчардилар (1 қамчин бўйи 1 метрнинг тахминан тўртдан уч қисмига тўғри келди). Масалан, қўйларига кўтон қиладиган бўлсалар, ерни

айланасига юз қамчин бўйи ўлчаб, сой тошлари билан гир айлантириб девор қилардилар. Бу билан қўйлар бўри ҳужумидан сақланарди. Шундай юз қамчинлик кўтонга тўрт юз бош кўй бемалол сиғарди. Борди-ю қўйлар юз-икки юз бош бўлса, бунчалик катта кўтон қилишнинг нима ҳожати бор? Мазкур мақол билан: “Ҳожатингдан ортиқча ишга бекорга уруниб нима қиласан?” дейилмоқчи).

Кўлинг узат андозага қараброқ,

Кўрпангга қараб узатгин оёқ.

(Абдушукур Балхий).

Мажлисда сина у ёғ-бу ёғни,

Кўрпангга қараб узат оёғни.

(Носир Ҳисрав)

Хар кишиким кўрпасига пой узатмайдура қараб,
Сал вақт ўтмаски, кўзлар жониби Шому Ҳалаб.
(Муқимий)

КҮТАРСА ЗАМ ҚИЛ, КҮТАРМАСА КАМ ҚИЛ

(зам қилмоқ – кўшмоқ, оширмоқ, кўпайтирмоқ). Мазкур мақол билан: “Агар бозоринг чакқон бўлса, нархни ошир. Борди-ю молингни ҳеч ким олмаса, ё камдан-кам одам олаётган бўлса, нархни пасайтир”, деган маънода насиҳат қиладилар.

КҮЧА ХАНДОН, ХОНА ГИРЁН

Вар.: “Кўча хандон, уй зиндон”; “Эшикчининг қорни тўк, Уйга борса юзи йўк” (эшикчи – саёқ юрувчи, маъносида). Баъзи одам кўчада “ҳа-ҳа таралла” қилиб, ўйин-кулги билан юради-да, уйга келгач, “қовоғидан қор ёғиб”, хотин, бола-чақаларини уришиб, сўкиб, ҳаммаёқни заҳар бостириб юборади. Юқоридаги мақолларни ана шундай қабиҳ одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

КҮЧАДА ДАККИ ЕГАН – АЛАМИНИ ХОТИНИДАН ОЛАДИ

Бу мақолни ҳам феъл-атвори ёқимсиз, озги коски, кўчада бошқа бировлар ўтказган аламини уйига келиб, бегуноҳ хотин, бола-чақаларидан оладиган эркакларга қарата айтадилар.

КҮЧАРИМНИ ЕЛ БИЛАДИ, ҚҮНАРИМНИ – СОЙ

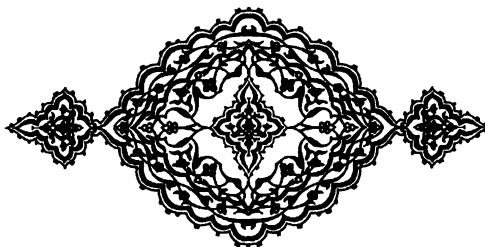
Вар.: “Юраримни ел билади, Қўнаримни – қир”. Бу мақолни бир жойда сабр-қанот қилиб ўтирмайдиган, ўзини ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа

урадиган, у касбни ташлаб бу касбга, бу касбни ташлаб бошқа касбга ўтиб кетадиган кўнимсиз, саёқ одамларга нисбатан қўллайдилар.

КЎЧМАНЧИНИ УРМА-СЎКМА, ҚОЗОННИ СИНДИР

Ўтмишда кўчманчилар рўзғорида қозон энг қиммат, ҳатто муқаддас ҳисобланарди. Биров

агар кўчманчининг ўзини ҳақорат қилса, у буни кўпда эламасди-ю, аммо қозонини ҳақорат қилса, бунга асло чидай олмас, урушиб-жанжаллашар, ҳатто “тўп”га солиб тўққиз айб жарима солдиртирар эди. Мажозан: “Бировнинг ихлос қўйган, эозлайдиган нарсаси устидан кулма, уни мазах, масхара қилма, деган маънода ишлатадилар.

ЛАЗЗАТИ АФВ ИНТИҚОМДА ЙЎҚ

Интиқом – ўч, қасос. Бу мақол билан: Айтиб кўйган ноўрин сўзинг ё қилиб кўйган айбинг учун бировдан узр сўрашни ўзингга эп кўрмай ўтирма, буни ўзинг учун паст кетиш деб ҳам билма, ийманма ҳам. Ўз вақтида, чин дилдан чиқариб кечирим, узр сўрасанг, сендан ўч олмайдилар, уришмайдилар, сўкмайдилар”, деган маънода насихат қиладилар. Вар.: “Узр қилсанг, хузур қиласан”.

ЛАЙЛАКНИНГ КЕТИШИГА БОҚМАЙДИЛАР, КЕЛИШИГА БОҚАДИЛАР

Вар.: “Лайлакнинг кетишини эмас, келишини кутадилар”. “Оқ лайлак Ўзбекистонга эрта баҳорда учиб келиб, куз кириши билан қишлаш учун иссиқ томонларга учиб кетади”. Кишилар баҳорни (демакки, лайлак учиб келадиган пайтни) орзиқиб кутадилар, лайлакнинг қайтиб учиб кетадиган пайтини кутмайдилар ҳам, бу билан кўпда қизиқмайдилар ҳам. Одатда бировнинг бирор сафарга кетгани билан одамларнинг кўпда ишлари бўлмайди. У қайтиб келганидан кейин эса “Қаерга борибди? Нима қилибди? Нима олиб келибди?” деб суриштира бошлайдилар. Юқоридаги мақолни мажозан мана шундай пайтда қўллайдилар.

ЛАЙЛАКНИНГ ЮРИШINI ҚИЛАМАН ДЕБ, ЧУМЧУКНИНГ ЧАТАНОҒИ ЙИРИЛИБДИ

Бу мақол ҳар ким хоҳ жисмоний, хоҳ моддий, хоҳ маънавий тарафдан ўз ҳоли-қудратига қараб иш кўриши, қурби етмаган, кўлидан келмайдиган, удалай олмайдиган ишга уринмаслиги зарурлигини уқтирилганда айтилади. Вар.: “Ола қарғанинг юришини қиламан деб, чумукнинг чаганоғи йирилибди”; “Лайлакнинг юришини қиламан деб, читтакнинг пути йирилибди”; “Турна бўламан деб, товукнинг пути йиртилибди”; “Қарға ғоз юришини қиламан деб, пути йирилибди”; “Какликнинг юришини қиламан деб, қарға ўз юришини йўқотибди”; “Зағизгон тўти қушнинг юришини қиламан деб, ўз юришидан айрилибди”; “Този йўлига қарға юрса, ҳам чоти айрилар, ҳам пути”; “Отликқа эргашаман деб, тойликнинг пути йиртилибди”; “Бўйрачи ҳолвачи бўламан деб, кўзини чапоғ босибди” (Одатда ҳолвачининг кўли ҳаммавақт шира бўлади. Ширага чанг-чунг, қил-қилчик ёпишиб, ифлос қилади. Бефарқ ҳолвачи кўлини ювмай, тозаламай, кўзини ишқаласа, кўзи қизариб, ёшланиб, бора-бора касалга чалинади. Мана шу кўз касалини чапоғ дейдилар. Бу тўғрида шундай ҳикоя қиладилар: Икки дўст бўлар экан. Бири бўйрачи, иккинчиси ҳолвачи экан. Кунларнинг бирида улар ўзаро

сухбатлашиб ўтириб, бўйрачи ўз касбидан нолиб, кун кечиришда қийналаётганини айтибди. Холвачи эса ўз касбидан мамнун эканлигини билдирибди. Шунда бўйрачи ҳолвачидан: “Ўртоқ, менга ҳам холвачиликни ўргатиб қўй”, деб илтмос қилибди. Холвачи ўртоғини қайтариб: “Бу сенга тўғри келмайди, қийналасан”, деса ҳам қўймабди. Ахири бўйрачи холвачиликни ўрганиб олибди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, холвачи ўртоғидан хабар олгани келса, ўртоғининг кўзи чапоғ босиб кетибди. Холвачи унинг шилпиклини қолганини кўриб: “Ха, бечора бўйрачи, холвачи бўламан деб, кўзингни чапоғ босибди-ку”, деган экан. Кейинчалик халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бу гапни мажозий маънода ўз касбини ташлаб, серфойда бошқа касбга ўтиб, у касб орқасида (умуман, қўлидан келмайдиган ишга уриниб) зарар кўрган ё бирор фалокатга йўлиққан одамга нисбатан киноя тарзида айтадилар).

ЛАЧАКПЎШНИНГ КЕТИ ОЧИҚ

Лачак – бош узра икки чаккадан кўкракка қадар осилиб турадиган мато (сурп ё дока). Лачак дўппи (лачакпўш) – лас ёки қора сатиндан тикилиб, думалоқ шаклда тепа қисми буриб қўйиладиган кампирлар дўпписи. Буни “дакана” деб ҳам атардилар. Дакана – кампир дўппи устидан бош узра яйдоқ ташлаб ўраладиган дока рўмол. Мана шундай лачак ўраган аёлларни, шунингдек, мўмин-қобил, содда, кўнгилчан, раҳмдил одамларни кўчма маънода “лачакпўш” деб атардилар. Халқнинг сўзлашув тилида баъзан шундай иборалар ҳам учраб туради: “...Ўзиям лачакпўшгина, дарров ишга қовушиб, киришиб кетақолади”, “...Бунинг лачакпўшлиги курсин, ҳаммага раҳм қилиб, улашиб-улашиб, ўзи курук қолди”. “Лачакпўшнинг кети очик” деган юқоридаги мақолни ана шундай кўнгилчан, қўли очик, биров бир нарса сўраса, ҳечам йўқ демайдиган, бировдан бирор нарчасини ҳам аямайдиган, ҳар кимга ҳар нарчасини беравериб, ўзининг “кеги очилиб” қоладиган одамларга нисбатан ишлатадилар ва бу билан: “Хотамтойлик ҳам эви билан бўлиши керак-да!” демоқчи бўладилар. Вар.: “Кўнгилчакнинг кети очик”; “Кўнгилчак қўл ейди” (қўл емоқ – алданмоқ, панд емоқ, зарар кўрмоқ); “Кўнгилчакнинг оти озмас, тўни

тўзмас” (Истеҳзо билан айтиладиган бу мақолни: “Кўнгилчан, кўнгли бўш одам бировдан бир нарчасини аямайди, ким нима сўраб келса, бериб юбораверади, унинг оти ориқлаб ҳам қолмайди, тўни тўзиб ҳам кетмайди” деган маънода қўллайдилар); “Гўл, гўлнинг таги қўл”; “Кўнгли юшоққа ишқ бермасин” (Бу билан: “Кўнгилчан, кўнгли бўш одамнинг бирор нарсага ишқи тушиб қолса, у бу йўлда ҳеч нарчасини аямайди, ўлган-тирилганига қарамай ҳаракат қилади, моли туғул ҳатто жонидан ҳам ажрайди”, дейилмоқчи).

ЛАҚМАНИНГ КАЛЛАСИ – ТАРОЗИНИНГ ПАЛЛАСИ

Лақма – ҳар нарсага дарров ишонаверадиган, осонгина алданадиган, гўл, содда одам. Бу мақол билан: “Лақманинг калласи тарозининг палласидек оғир тарафга оғиб кетаверади, яъни у ким нима деса, шунга лаққа ишонаверади”, дейилмоқчи.

ЛИБОСОРО БЎЛГУНЧА, МАЖЛИСОРО БЎЛ

Баъзи одам либосига, кийимига оро беради-ю, аммо ўзининг гап-сўзида бирор маъно, юриш-туришида ахлоқ-одоб бўлмайди. Мазкур мақол билан шундайларга қарата: “Кийимингта, ташқи кўринишингта зеб бергунча, одоб билан сўзлашни, юриш-туришни, кишилар билан ширин жавоб-муомала қилишни ўрган. Шундагина чин инсон қаторига кириб, эл-юртга ёқасан”, деган маънода насиҳат қиладилар (мажлисоро – мажлисни, яъни тўй, зиёфат ёки бошқа муносабат билан уюштирилган ўтиришни безовчи, қизитувчи).

ЛОЙ ЁРИҒИГА ЛОЙ ЧАПИЛАДИ, ГАНЧ ЁРИҒИГА – ГАНЧ

Одатда лойдан қилинган деворнинг нураган, ёрилган, тешилган жойларига лой чаплайдилар, ҳеч вақтда ганч чапламайдилар. Бу мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Ёмонга ёмонликча, яхшига яхшиликча муомала қилинади”, дейилмоқчи.

ЛОЙ ИЧИДАН ДУР АЖРАТ

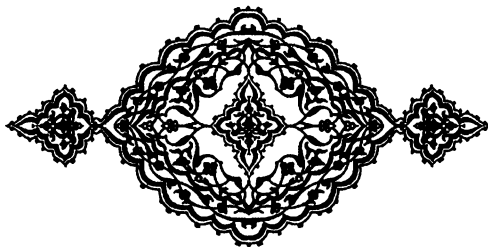
Бу мақолни: “Яхшини ёмондан фарқ қилабил”, деган маънода қўллайдилар.

ЛОЙ УВОҒИ ҚОВУШАР, ТОШ УВОҒИ ҚОВУШМАС

Лойнинг қотиб қолган бўлаклари озгина сув қўшилса, бир-бирига қовушиб, яна лойга айланиб қолақолади. Аммо, тошнинг увоқлари ҳар қанча сув қўйган билан бир-бирига ёпишмайди ҳам, қовушмайди ҳам. Ана шуни мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан: “Оила аъзолари, қариндош-уруғлар гарчи бир-бирлари билан гиналашиб, аразлашиб қолган бўлсалар ҳам, барибир тез орада тотувлашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетадилар. Бегоналар эса бундай эмас”, дейилмоқчи.

ЎТМИШДА ЛЎЛИЛАР ШАҲАРМА-ШАҲАР, ҚИШЛОҚМА-ҚИШЛОҚ КЕЗИБ, ҲАР ХИЛ ЎЙИНЛАР КЎРСАТИБ, ХАЛҚДАН ПУЛ ЙИҒИБ ОЛИБ, ШУНИНГ ОРҚАСИДА КУН КЕЧИРАР ЭДИЛАР. ЭРКАКЛАРИ АЙИК, ЭЧКИ, МАЙМУНЛАРНИ ЎЙНАТАР, ХОТИН-ҚИЗЛАРИ РАҚСГА ТУШАР, КАТТАЛАРИ ЧИРМАНДА ЧАЛАР, БОЛАЛАРИ УМБАЛОҚ ОШИБ ЎЙНАР ЭДИ... УЛАРНИНГ ТУРМУШИДАГИ БИР ВОҚЕАДАН КЕЛИБ ЧИҚҚАН МАЗКУР МАҚОЛ БИЛАН МАЖОЗАН: “КИШИ ҚАРИСА, ҚУВВАТИ КЕТСА, БОЙЛИГИДАН АЖРАСА Ё АМАЛИДАН ТУШСА, ТЕВАРАК-АТРОФИДАГИ КИШИЛАРГА, ОИЛА АЪЗОЛАРИГА, ҲАТТО ЁШ БОЛАЛАРГА ҲАМ МАЙНА, БЎЛИБ ҚОЛАДИ”, ДЕЙИЛМОҚЧИ.

Ўтмишда лўлилар шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, ҳар хил ўйинлар кўрсатиб, халқдан пул йиғиб олиб, шунинг орқасида кун кечирар эдилар. Эркаклари айик, эчки, маймунларни ўйнатар, хотин-қизлари рақсга тушар, катталари чирманда чалар, болалари умбалок ошиб ўйнар эди... Уларнинг турмушидаги бир воқеадан келиб чиққан мазкур мақол билан мажозан: “Киши қариса, қуввати кетса, бойлигидан ажраса ё амалидан тушса, теварак-атрофидаги кишиларга, оила аъзоларига, ҳатто ёш болаларга ҳам майна, бўлиб қолади”, дейилмоқчи.

МАЙДА ГАП КАТТА ИШНИ ФАРҚ ҚИЛАДИ

Бу билан: “Бирор катта, муҳим иш ҳал бўлаётганда гапни майдалаб, чувалаштириб, эзмалик қилиб ўтирма. Зероки, бу майда гаплар ичида катта иш йўқ бўлиб, чиппакка чиқиб кетиши мумкин. Ишни рўёбга чиқаришга, тез битиришга фойда берадиган гапни бамаъни қилиб, лўндасини гапир, вассалом”, деган маънода насиҳат қилдилар.

МАЛОМАТ, ҲАҚ БЎЛСАНГ – САЛОМАТ

Маломат – айб тақиш, ёмонлаш, обрўсизлантириш.

Вар.: “Эл сенга этса маломат, Дунёда туrolмассан саломат”; “Элга қилма хиёнат, Туrolмассан саломат”. Бу мақоллар билан кишини тўғри, ҳалол, ростгўй бўлишга ундайдилар, акс ҳолда оқибати ёмон бўлишини уқтирадилар.

МАНАМ ЭДИМ САНИДЕК, САНАМ БЎЛАСАН МАНИДЕК

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги афсонага боғлиқ: “Бир одам қабристон ёқалаб кетаётса, йўлда бир қалла суяги ётган экан. Ҳалиги одам уни оёғи билан тепиб, ўйнаб кетаверибди. Шунда қалла тилга кириб: “Манам эдим санидек, Санам бўласан манидек”, деган экан”. Бир киши бир кишини камситса (ё айбидан кулса), камситилувчи камситувчига қарата: “Менинг бу

аянчли ҳолимга (масалан, қарилгимга) кулма, сен ҳам бир кунмас бир кун шундай ҳолга тушиб (масалан, қариб, ҳолдан тойиб) қоласан”, деган маънода шу мақолни айтади. Мазкур мақол қадимий мақоллардан биридир. Уни XIV асрда Ҳофиз Шерозий, XV асрда Навоий, XVI асрда Бобур ишлатган.

*Эй, Навоий олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,
Мен эдим сенинг киби, мен янглиг ўлгунг сен даги.*
(Навоий)

*Даъвоий ишқ этиб гайр Бобирни айб қилма,
Ким мен эдим сенингдек, сен бўлгасен манингдек.*
(Бобур)

МАНБОЗОРЧИ СЎЗИ БИЛАН, ЎЗ ҚАМЧИСИ ЎЗИ БИЛАН

Илгари давлатманд қосиб ва савдогарлар майда қосиб ва деҳқонларни асосан натурал муносабат асосида эксплуатация қилиб, савдо-сотикни кенгайтирар эдилар. Ишни қатта ҳажмда қилувчи ана шундай давлатманд қосиблар бир неча шоғирд, халифа ёллаб ишлатардилар. Бу шоғирд ва халифалар ҳаёт кечирешда қийналганлари учун уларга ёлланишга мажбур бўлардилар. Бундай ёллаб ишлатишнинг ўз тартиб-қоидалари бор эди. Масалан, ёлланган одам олдиниға бўнақ оларди (бўнақ – кейин тегадиган иш ҳақи устидан олинадиган аванс пул). Кейин арзон-гаровга ишлаб бераверар, яна устма-уст бўнақ олаверар эди. Бора-бора у хўжайиндан қатта қарздор бўлиб қоларди. Ана шунда у, мавжуд

тартиб-қоидага биноан, қарзидан тезроқ қутулиш мақсадида уч-тўртга ҳолис устакор ҳузурида ўз ҳўжайинига қуйидаги мазмунда сўз берарди: мен бир ой, ё қирқ кун, ё икки ойгача манбозор ўтираман. (Манбозор – асли “ман бозор” бўлиб, бозорга боришни, яъни халфа бозорига бориб, бошқа устага ёлланишни ўзига ўзи ман этиш, демак уста). Қарзимни батамом узмагунимча устакоримнинг уйдан остона ҳатлаб чиқмайман ё шу маҳалланинг фалон жойидан нарига ўтмайман... Шундан кейин ҳолис устакорлар фотиҳа ўқиб, бу ваъдани қатъийлаштириб қўярдилар. Бўнақдор халифа – манбозорчи ўз сўзининг устидан чиқши учун ва қарзидан тезроқ қутулиш учун устакорникидан ҳеч қаёққа чиқмай, ўлган-тирилганига қарамай кечаю-кундуз ишлайверарди. Унинг бундай аянчли аҳволини кўриб, ачинган кишилар устакорга: “Бечорани жуда қийнаб қўйибсиз-ку, сал аяброк ишлатсангиз бўлмайдими?” дейишса, у ўзини ўзи оқлашга тутинарди: “Уни мен бунақа қаттиқ ишлатаётганим йўқ. Ўзи ваъда бериб, ўзини ўзи қамчилаб ётибди. Менда ҳеч қандай айб йўқ”. Юқоридаги мақолни халқ ана шундай айёр бойлар тилидан тўқиган ва уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаган.

МАНИ НАФСИМ БАЛОДУР, ЁНАР ЎТГА СОЛАДУР

Текинхўр, юлғич, таъмагир, очкўз, суқатой, суллоҳ ва нафс бандалари жамиятга доғ тушириб турадиган шахслардир. Юқоридаги мақолни халқ ана шундай шахслар тилидан тўқиган бўлиб, уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайти ва баднафслик ёмон оқибатларга олиб келишини уқтиради. Вар.: “Мани нафсим балодур, ўтдан сувга солодур”; “Мани нафсим балодур, ўтдан чўққа солодур”; “Нафсининг ёмони – балонинг қони”; “Олмани олдим – балога қолдим”; “Тотли томоқ томукқа туширади” (томоғ – дўзах. Бу мақол билан: “Тотли томоққа (овқатга) ўрганиб қолган одам арзонга тушадиган бемазароқ овқат озига ёқмай, доим тотли томоқ қўйида бўлиб, харом-харишлик билан пул топиш йўлига тушиб кетади. У яхши еб, яхши кийиб, доврўгли тўй-зиёфатлар қилиб, дангиллама уйлар қуриб, пировардида ўғирлиги, хиёнаткорлиги очилиб, шармандаю-шармисор бўлади, тегишли жазосини олади”, дейилмоқчи); “Туяни жардан учирган – бир тутам хашак”; “Бургут нафсидан илинар, Ҳисор қўзи чоғи – оёғидан”; “Қуш тузоққа дон учун илинади”; “Нафсимнинг ёмонлигидан – бошим тузоқ ичида”; “Суклик хўрлик келтирар”;

“Зағизғон соқлигидан ўлмайти, суқлигидан ўлади” (соқлик – ҳушёрлик, зийраклик); “Очофат тиши билан ўзига гўр қазийди”; “Очкўзни ер тўйдирар”; “Мечкайнинг ичида илони бор” (мечкай – рахит касалига йўлиққан, мажозда – еб тўймас одам); “Нафсининг тергови бўлмас, Жониворнинг – гўрқови”; “Нафси бузук – бадном, Нияти бузук – беомон”; “Нафси бузук ҳайитда ўлар” (Ҳайитда ҳамманинг (айниқса, бирор яқини ўлган одамнинг) уйида дастурхон тузаб қўйилади. Одамлар тўп-тўп бўлиб юриб, қўни-қўшиларни, қариндош-уруғларни кўрмоқ, уларни ҳайит билан мубораққод қилмоқ ҳамда ўлганларга фотиҳа ўқимоқ мақсадида ҳовлима-ҳовли, уйма-уй кириб чиқаверадилар. Шунда нафси бузук, очкўз, еб тўймас одам у уйга кирганда ҳам, бу уйга кирганда ҳам дуч келган нарсани аралаш-қуралаш еяверади. Натияжада ичи бузилиб, касалга чалиниши (ҳатто, ўлиши) мумкин. Мақолда шунга шама қилинган); “Тил куйдиради, Ел совуради, Нафс ўлдиради”; “Бол тотли деб, бармоғингни чайнама”; “Тўқай шерининг мингини енг, Нафс итининг бирини енг”; “Ақлнинг қули – нафсининг тизгини”. Бу билан: “Нафсининг хоҳишини ақл ёқтирмайти. Киши ақлнинг қули бўлган бўлса (яъни, ақл билан қилган бўлса) – демак, у нафсини тийиб, тизгинлаб олган бўлади”, дейилмоқчи). “Дон бошқа, жиғилдон бошқа”; “Оғзинга қараб озик ол, Томукқа қараб ёзук ол” (ёзук – гуноҳ, айб); “Олғирлик офат келтирар, Баднафслик – ҳалокат”.

*То хирсу ҳавас хирмони барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри бар уфтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

(Навоий)

МАНМАНЛИКНИ НЕТАРСАН, ОБРЎЙИНГ-ДАН КЕТАРСАН

Инсониятнинг энг ёмон иллатларидан бири – такаббурлик, кибру ҳавога берилиш, манманликдир. Халқ ўзининг бир қатор мақоллари билан кишини бундан қайтаради, бу иллатнинг оқибати ёмон бўлишини уқтиради: “Манманлик – худо урганлик”; “Манманлик шайтонга ярашур”; “Манманлигинг туққан онангга ҳам ёқмайди”; “Манманга – боло. Югурукка – тўмор” (тўмор – томир, илди: (саксовул илди), тўнка. Бу мақол билан: “Манман одам бир кунмас бир кун тилидан “қоқилиб” бир балога йўлиқади. Югурук от югуруклигига ишониб чопаверади-ю, лекин

барибир бир кунмас бир кун бирор тўнкага қоқилиб йиқилади”, дейилмоқчи. “Манманга завол бор, Олғирга – чукур” (Бу билан: “Олғир, яъни бировнинг, жамоатнинг, давлатнинг пулини, мол-мулкни юлиб, талаб олувчи юлғич одам ахири бир кун қўлга тушиб, жазосини тортиши; манман одам эса завол топиши, яъни махв бўлиши, халокатга юз тутуши, талафот кўриши муқаррар”, дейилмоқчи), “Камтарга – камол, Манманга завол”.

МАРВАРИД ИГНА ЭМАС, ЙЎҚОЛМАЙДИ

Игна йўқолса, одамлар кўп ачиниб, уни қидириб ўтирмайдилар. Чунки, игна – арзиманган нарса. Аммо, марварид қўлдан тушса-ю, йўқолса, уни топмагунча қўймайдилар, кўплашиб бўлса ҳам, уни топиб олишга ҳаракат қиладилар. Чунки, марварид – қимматбаҳо, қадрли нарса. Мазкур мақол билан мажозан: “Ёмон одам бир балога йўлиқса (қамалса, офатга учраса, ўлса, махв бўлса ва ҳоказо), одамлар унга кўпда ачинмайдилар. Аммо, яхши одам бирор балога йўлиқса (туҳматдан ё англашилмовчиликдан қамалса, офатга, фалокат-халокатга учраса, вафот этса), одамлар қаттиқ ачиниб, уни кўп яхшиликлар билан эсга оладилар, номини ўз қалбларида абадий сақлайдилар ёхуд уни балодан қутқазिश учун кўплашиб ҳаракат қиладилар”, дейилмоқчи.

МАРД БЎЛСАНГ, ЭСКИЖЎВАДА ХАНГРА

Одатда одамлар эшакнинг ханграган овозини ёқтирмайдилар. Эшак ханграб қолгундай бўлса, дарҳол уни уриб-тепиб ҳайдай бошлайдилар. Одам гавжум бўлган жойда ханграган эшакнинг шўри қуриydi, чунки у бир-икки одамдан эмас, кўпчиликдан калтак ейди. Мақолда Эскижўва сўзи (Тошкентнинг энг катта бозори жойлашган жой) “гавжум жой” маъносига ишлатилган бўлиб, бу билан мажозан: “Сен ўзингни зўрман деб ўйлар экансан, зўравонлигингни, ёмонлигингни одам кам жойда, кучи етмас омизларга қилма. Зўр бўлсанг, зўравонлигингни, ёмонлигингни одам гавжум бўлган жойда қилиб кўрчи. Ана унда кўрадиганингни кўрасан, кўпчилик адабингни бериб, тавбанга таянгириб қўяди”, дейилмоқчи.

МАРД ХОТИНИН ҚАРИТМАС, БОТИР ОТИН ҲОРИТМАС

Бу мақол билан: “Ботир – оти билан ботир. От унинг қаноти, мадақори, узоғини яқин,

мушкулини осон қилувчи ёрдамчиси. Шунинг учун ҳам ботир ўз ҳаётига жуда ҳам керакли бўлган отини бўлар-бўлмасга ва ҳаддан ташқари чоптириб, уни ҳоритмайди. Шунингдек, хотин ҳам эркак кишининг энг яқин йўлдоши, сирдоши, кўмакдоши, севгилисидир. Сен агар ақлли, одобли, мард эркак бўлсанг, хотинингни чин дилдан ҳурмат қил, унга ҳар жиҳатдан кўмаклаш, оғирини енгил, мушкулини осон қилиш ҳаракатида бўл, уни асло хафа қилма, урма, сўкма, хўрлама, ғам-ғуссага ботириб, бевақт қаритиб-чуритиб юборма”, деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: “Хўрламагил хотинни, Эрлар йиртар путингни”; “Эр хўрлаган – эр куясига учрар, Хотин хўрлаган – хотин куясига учрар” (куясига – куюгига, яъни доғига, дард-аламига учрайди, деган маънода); “Ўқувнинг боши ҳариф бўлар, Ҳарифнинг боши алиф бўлар, Хотиннинг қадрини билмаганлар, Охир бориб гариб бўлар”.

МАРДИКОРЧИ – БИР ТАНГА, РАЎЙКОРЧИ – ЎН ТАНГА

Ўтмишда Ўрта Осиёнинг айрим шаҳарларида (масалан, Бухорода) бошқа бир қанча касб эгалари қатори раўйкорчилар (раўйкорчи – ишбоши, ишбошқарувчи, ҳозирги тушунчамизда прораб) ҳам бўларди. Масалан, бир одам иморат қурдирадиган бўлса, раўйкорчини чақириб: “Мен иморат қурдирмоқчиман. Ички-ташқиси бўлиб шунча хона, болхона, ошхона молхоналари ҳам бўлади” дейди. Раўйкорчи: “Хўп бўлади, қуриб берамиз”, деб, иморат тушадиган жойларни ўлчайди, қанча тахта-ёғоч, қанча гувала ё гишт, ганч ва бошқа қурилиш материаллари кетишини, уста ва мардикорларга қанча ҳақ тўланишини ҳисоблаб чиқиб: “Тахминан мана шунча пул кетади” дейди. Бу шартлар уй эгасига маъқул келса, улар ўзаро битишадилар-да, ишни бошлаб юборадилар. Раўйкорчи иморат қурилишида ҳамма нарсага хўжайин бўлиб қолади. Уй эгаси эса унинг ишига аралашмай, ўз ишлари билан шуғулланиб юраверади (бу ўринда шунини айтиш керакки, раўйкорчиларни кўпроқ бойлар ва савдогарлар ёллашар эди). Раўйкорчиларнинг ўз иттифоқи бўлиб, унга ҳуқумат тарафидан расмий-лаштирилган оқсоқол раҳбарлик қиларди. У иттифоққа кирган ҳамма раўйкорчилар учун жавобгар шахс ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам раўйкорчи ёллайдиган уй эгалари уларга ишониб, керакли пулни бериб тураверар эдилар. Раўйкорчилар эса пулни маҳорат ва

тежамкорлик билан жой-жойига сарфлаб, ишни битириб берадилар. Улар ишбилармон, удабурон, тадбиркор бўлганликлари учун ҳам оладига ҳақлари ишнинг огирини қиладиган мардикорларниқига нисбатан бир неча баравар юкори бўларди. Ана шуни ифодалаб айтилган юқоридаги мақолни: “Бу қанақаси, ишни биз қилсагу, пулнинг мўмайини раъйикорчи олса?!” демоқчи бўлганларида ҳам, “Сен ҳам удабурон, тадбиркор, ишбилармон бўлсанг, раъйикорчига ўхшаб кўп пул топасан”, деган маънода насихат қилганларида ҳам қўлаганлар.

МАРДЛИК – МАНГУЛИК

Мардлик, ботирлик, қахрамонлик, жасурлик инсоннинг қанчалик олий фазилати бўлса, номардлик, қўрқоқлик, сотқинлик унинг шунчалик тубан фазилатидир. Халқ ўзининг кўпдан-кўп мақолларида ана шу ижобий ва салбий фазилатларни зўр маҳорат билан ифода этади: “Мардлик – кишининг хусни”; “Мард етмаганга енг бўлар, Бўлмаганга бўй бўлар”; “Мардлик – йиқитмоқ эмас, турғизмоқ” (полвонларнинг одати шуки, кураш тушганда йиқитган полвон йиқилган полвонни кўтариб, ўрнидан турғизади-да, елкасига қоқиб қўяди. Бу унинг мардлигини билдиради. Шу ҳол ифода этилган мазкур мақол билан мажозан: “Қийин аҳволга тушиб қолган одамга ёрдам, мадад бериш, қўллаб-қувватлаш – мардлик белгиси”, дейилмоқчи); “Марднинг қирқ ишидан бир иши носоз бўлса ҳам, ўзи хижолат”; “Мард бир сўзида туради”; “Мард майдонда билинади”; “Мард майдонда синалади”; “Олтин ўтда билинади, Ботир – майдонда”; “От чопса гумбуллар тоғнинг дараси, Майдонда билинар марднинг сараси”; “Йигитнинг зўри жангда билинар, Отнинг зўри – қияда”; “Мард майдонда билинар, Дўст – кулфатда” (Бу мақолнинг “... дўст йўқликда”, “... ёр машаққатда” деган вариантлари ҳам бор); “Темир сандонда чинқар, Ботир – майдонда” (сандон – темирчи ва заргарлар ишлов бериладиган нарсани устига қўйиб, болғалайдиган темир кунда); От кучини қарвонда кўр; Мард кучини – майдонда”; “От тўдада билинар, Йигит – майдонда” (тўда – улоқчи отлар тўдаси. Бу тўдадан улоқчи отларнинг энг зўри олиб чиқиб кетади. Мақолда шунга шама қилинапти); “Мерган овда билинар, Ботир ёвда билинар”; “Ботир ёвда билинади, Чечан – довда” (дов – даъво, жанжал); “Эр йигитни ёв устида кўр”; “Эр йигит – эл четида, ёв бетида” (“Ҳақиқий мард йигит ўзини катта олмай, эл

ичида камтарлик билан четлаб юради-ю, аммо ёв келганда ўзининг қимлигини кўрсатади”, демоқчи); “Ўн бир ёндан, юз бир ёндан, Ботир юрар майдондан”; “Мард бўлсанг, майдонга чик!”; “Бир йигит орқасидан қирқ йигит отга минади” (“Мард йигит кўркмасдан ўзини ёвга ташлаганда, бошқа жангчилар ҳам ундан ибрат олиб, жангга қирадилар”, демоқчи); “Мард боласи йинг кўрса, йўл бошлар”; “Мард йўлида ғов қолмас”; “Мард келса майдонга, номард қочар”; “Ур!” деса, номард қочар, Мард қолар майдон ичинда”; “Мард йигит изини сотар, Номард йигит ўзини сотар” (“Мард йигит кўркмай олға босиб, илгарилаб кетади. Ёв унинг изини излашга мажбур бўлиб қолади”, демоқчи); “Бардошсиз ўз ҳалокатин уйлар, Бардошли ёв ҳалокатин уйлар”; “Мард элни фахрлантиради, Номард элни нафратлантиради”; “Ёвни чопмоқ – марднинг иши, Улимдан кўркмоқ – номарднинг иши”; “Минг қарга бир туйғунга етмайди” (туйғун – сезгир, чакқон, олғир ов қуши, қирғий ё қарчиғайнинг эркаги. Бу қушни мажозда ботир, жасурларга, қаргани эса кўркмоқларга ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан: “Мингга кўркмоқдан битта ботир зўр”, демоқчи бўлади); “Мен ўзим полвон йигит, ўлган бузоқдан кўркман, Кўрагим тоғдек буюк, сичконни кўрсан – йўртаман” (Буни кўркмоқлар тилидан айтадилар ва уларнинг ўзларига қарата истехзо тариқасида қўллайдилар); “Мард йигит қўлида аждар ўлади, Номард йигит ипни аждар билади”; “Мард эрга эл мухтож, Номардга эл на мухтож?!”; “Мард қийинни енгар, Номард бўйинни эгар”; “Мард тўзар, Номард бузар”; “Мард ўзар, Номард тўзар”; “Мардлик сотиб олинмас, Номард тилга олинмас” (“Мардликни, мард деган улўғ номни бозордан сотиб олиб бўлмайди, ҳар ким мардлик кўрсатсагина, уни мард деб тилга олади”, демоқчи); “Мард билан гурунглашган – мард бўлар, Номард билан хиринглашган – парт бўлар” (парт бўлмоқ – қуймоқ); “Ботирлик билақда эмас, юракда”; “Жасур жангдан кўркмайди, Ёвдан сира ҳуркмайди”; “Ботирга баёв ботинолмас, Отликка яёв етишолмас” (баёв – бўш, лапашанг); “Ботир ёвдан қайтмас, Улоқчи – ғовдан” (Улоқчи отлар йўлда учраган ғов, тўсиқларни писанд қилмай, сакраб ўтиб кетаверади); “Ботир ёлғиз қолишдан кўркмас”; “Мард жонини ўз элидан яярми, Ўламан деб, мард йўлидан тоярми?!” (Бунинг “... ўламан деб, мард қавлидан тоярми?!” деган варианты ҳам бор. Қавл – сўз, бу ерда “элга берилган сўз, ваъда” маъносида); “Мард

келдингми, мард кет!"; "Мард туғилган – мард ўлар"; "Мард омадли бўлади" (Бу билан: "Мард, кўркмас жангчи унча-мунчага ўлиб кетавермайди, у омадли бўлади, ўк ҳам ундан четлаб ўтади", дейишмоқчи); "Майдонга кирган – манглайн қашимас" ("Жанг майдонига кирдингми, "буёғи қандай бўларкин, ўлармикинман, тирик қолармикинман" деган ҳаёлга бориб, манглайингни қашиб ўтирма, кўркмасдан ёвга қараб тик боравер!" демоқчи); "Эр кўкрагин қалқон қилур, Тоғни урса, талқон қилур"; "Ботирга ўт ҳам тенг, сув ҳам тенг"; "Эл фарзанди ўлимдан ҳеч ғам емас"; "Эр йигит ўлар ерига кулиб боради"; "Сувдан тўнин аямаган, Ёвдан жонин аямас"; "Сахий молидан кечар, Мард жонидан кечар"; "Ботир элин ёвга бермас, Чечан сўзин довга бермас"; "Бойлик – юртнинг озиғи, Ботир – юртнинг қозиги" (Бу ерда "қозиги" деганда "таянчи, суянган тоғи" демоқчи бўлинади); "Эр йигит ўзи учун туғилар, эли учун ўлар"; "Йигит уйда туғилади, ёвда ўлади"; "Ўзинг учун туғилурсан, Юртинг учун ўлурсан"; "Эр йигит эл учун туғилиб, эл учун ўлади"; "Майдонда синалган – элда азиз"; "Марднинг ҳар ерда манзили бор" ("Мардлик кўрсатган, мардлик билан донг чиқазган одамни ҳамма ерда танийдилар, хурмат-эҳтиром билан қабул қиладилар. Мард қаерга борса ҳам бир манзил топади, кўчада қолиб кетмайди", демоқчи); "Маърақа – мардники" ("Маърақа" – бу ерда "майдон, жанг майдони" маъносиди); "Эрлик кўрсатгани эл унутмас"; "Мард ўлар, номи қолар"; "Марднинг ўзи ўлса ҳам, номи ўлмайди"; "Ботир ўлса ҳам, ботирлиги ўлмас"; "Ботирнинг жисми ўлса ҳам, исми ўлмас"; "Марднинг сўнгаги чириса ҳам, номи чиримас"; "Ботирдан ном қолар, Донодан – сўз"; "От ўлар – майдон қолар, Йигит ўлар – шон қолар".

МАСЖИДНГ УЗОҚ БЎЛСА ҲАМ, МОЗОРИНГ ЯҚИН БЎЛСИН

Бу мақолни: "Масжидга ҳафтада бир – намоз-жумага, йилда икки – ҳайит-намозга борасан. Шунинг учун масжид узоқ бўлса ҳам, унчалик зиёни йўқ. Аммо, мазоринг узоқ бўлса, ўлганингда дафн этувчиларга (бирига бўлмаса, бирига) малол келиши мумкин", деган маънода айтганлар. Чин инсон: "Ҳаётлик давримдагина эмас, ҳатто ўлганимдан кейин ҳам мендан одамларга малол келарлик иш қолмасин", деб ўйлайди ва шунга яраша иш кўрадики, буни юқоридаги мақолнинг мазмуни тасдиқ этади.

Биргина тўй қилишда эмас, умуман ҳар бир ишда киши кўпчилик (айниқса, тажрибали, тадбирли, кўпни кўрган, кўпни билган, ёши улуғ кишилар) билан маслаҳатлашмоғи, кенгашмоғи зарурлигини уқтирувчи мазкур мақолнинг вариантлари ва маънодошлари кўп: "Кенгашли тўй таркамас"; "Ўйламай қилинган тўй – тўйдан кейин бузилар"; "Маслаҳатли ош тотли бўлур"; "Маслаҳат билан отилган тош узоққа кетар"; "Кенгашиб кесилган кўл оғримас"; "Маслаҳатли тўн тор келмас"; "Кенг тўн тўзмас"; "Кенг кенгашиб йиртилар, Тор – тортишиб"; "Кенгаш қилган эл озмас, Кенг бичилган тўн тўзмас"; "Кенгашли эл камимас"; "Кенгашда кенглик кўп"; "Кенгашли фикр – қуйма фикр"; "Маслаҳат – зардан қиммат"; "Кенгашмай – тенглашмай"; "Кенгашмаган – одам эмас"; "Ҳар иш қилсанг, эл билан кенгаш"; "Эрнинг яхшиси эли билан кенгашар, Хотиннинг яхшиси эри билан кенгашар"; "Ўз билганингда бўлма, Эл билганидан қолма"; "Кўп билсанг ҳам, кўпчиликдай билмайсан"; "Ўзим биламан" деган – ўрга босмас" (ўрга босмас – юқорига кўтарилмас, иши юришмас, деган маънода); "Ўзим биламан" деган – ўлар, "Кўп билади" деган – кулар" "Сўзга кирган – тоғдан ошар, Сўздан чиққан – йўлдан озар"; "Ўзинг бил, билмасанг билганиннг сўзига кир"; "Иков бўлсанг бирингга кенгаш, Биров бўлсанг бўркиннга кенгаш"; "Кишининг кишиси бўлмаса, дўпписин ерга қўйиб кенгашур"; "Кенгашчинг бўлмаса, қовурганг билан кенгаш"; "Умуртқанг билан ўйлашиб кўр, Қовурганг билан кенгашиб кўр"; "Кўпдан кўп ақл чиқар"; "Кўпнинг фикри – кўпча. Тўғри кетган ўкча"; "Кўпнинг кенгаши кенг бўлур"; "Икки кенгаш бир бўлса, Эллик йигит юз бўлур"; "Ёлғиз ақл – ўзи яхши, Икки бўлса, яна яхши"; "Бир калла – бир калла, Икки калла – икки калла"; "Икки калла ишга тушса, ҳар қандай масала хал"; "Бир қўл – бир қўл, Икки қўл – икки қўл"; "Бирдан икки яхши, Иккидан уч яхши"; "Икки одам – бир одамнинг худоси"; "Бир қаттаниннг гапига кир, Бир – кичикнинг"; "Ўзингдан бир қўйлак илгари тўздиригандан ақл сўра"; "Кўпга кенгаш, ўзингга маъқулини қил"; "Кўп билан кенгаш, Маъқулига ёндош"; "Ҳар ким деганин қилма, Ўз билганингда қолма"; "Кенгашли иш тузилур, Кенгашсиз иш бузилур"; "Маслаҳатли иш бузилмас, Маслаҳатсиз иш ҳеч пишмас"; "Маслаҳатсиз иш – ўринсиз ташвиш"; "Маслаҳатсиз иш – бошга ташвиш"; "Бемаслаҳат ишнинг пушаймони кўп".

МАЪНОСИ ЙЎҚ ГАПДАН ДОНАСИ БОР ЧЎП ЯХШИ

Вар.: “Маъносиз гап – донсиз чўп”; “Маъни йўқ гап – дони йўқ чўп” (Бу мақолларда “чўп” деганда “даррахтнинг шохи”, “дон” деганда “меваси” назарда тутилган). Мазкур фикрни қувватлайдиган қуйидаги мақоллар ҳам борки, уларнинг мажозий маъноси “Бемаъни, ёқимсиз гапни ҳеч ким ёқтирмайди, уни эшитгиси ҳам келмайди” деган фикрни ифода этади: “Тузсиз хамир тандирда турмас”; “Тузсиз ошни ит ичмас”.

МАҚТАНЧОҚНИНГ МОТИ ЧИҚАР, ЖОМ ҚОЗОННИНГ ТОТИ ЧИҚАР

Ўз-ўзини мақташдан ва ўз-ўзидан мамнунликдан ҳам кўра ёмонроқ нарса йўқ. Дарҳақиқат, мақтанчоқлик – энг ёмон инсоний иллатлардан бири. Халқимиз азалдан мақтанчоқликни қоралаб келган, мақтанчоқлар устидан истехзо ила кулган, мақтанишнинг оқибати хунук бўлишини уқтирган. Бу нарса халқнинг бир қатор мақолларида ўз изини қолдирган: “Ҳаддидан ошган киши, Мақтаниш бўлар иши”; “Мақтанишга – мусофирчилик (яхши)” (Бу билан: “Мусофирчиликда, яъни ўзга юртларга борганинда: “Мен ана ундоқ қилганман, мана бундоқ қилганман”, деб мақтансанг, у ердаги одамлар бунга ишонишади-қўйишади. Негаки, улар сенинг кимлигингни, нималарга қодирсан-у, нималарга қодир эмассан – буни билишмайди. Шунинг учун мусофирчиликда истаганингча мақтанасан-да а?!” деган маънода мақтанчоқ одамнинг устидан мазах қилиб куладилар); “Минганинг – кишининг бияси, Эртага келар эгаси” (Тўғри маънода: “Бировнинг биясига миниб олиб, мунча кериласан?! Эртага бу биянинг эгаси чиқиб қолади-да, сеники эмаслиги маълум бўлиб, шарманданг чиқади”, демоқчи бўлинган бу мақолни бировнинг буюми билан мақтаниб юрувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар); “Мақтанчоқ – бекорчига ўйинчоқ” (Бу билан: “Бекор, зерикиб ўтирган одам қуруқ мақтанчоқ одамни жўрттага гапга солиб, мақтантириб, эрмак қилиб ўтиради”, дейилмоқчи); “Ўзим” деган ўрдан чиқолмас”; “Ўзини мақтаган – ўлимнинг қоровули”; “Алдамчи ахир тутилар, Мақтанчоқ ахир ютилар”; “Мақтанчоқ гапнинг таги чирик”; “Мақтанганнинг фойдаси йўқ”; “Мақтанчоқ бўлма, хижолат торгасан”; “Боришда мақтанма, келишда мақтан” (“Бир ишни қилмасдан бурун катта гапириб, мақтанма. Аввал уни бажаргин, агар жуда қойил қилиб қўйсанг,

ана ундан кейин гапирсанг арзийди”, демоқчи); “Ошингни ичирмай мақтама, Қизингни чиқармай мақтама”; “Мақтанган қиз тўйда уялар”; “Мақталган келин тўйда уялтиради”; “Зўраки мақтанчоқ иштонини булғатар”; “Керилган кўчага сиғмас”; “Мақтанганнинг тўйига бор, Керилганнинг уйига бор”; “Донг торганнинг тўйини кўр, Манг урганнинг ўйини кўр”; “Тўйини ёмонласанг, тўй қилиб кўр!”; “Кишнаган айғирнинг уюрин кўр, Чиранган йигитнинг уйин кўр”; “Кўз-кўз қилма – кўз тегар, Мақтанчоққа сўз тегар”; “Ўзинг ўзингни мақтама, Ўзга сени мақтасин!”.

МАҚТОВ – ОШ БИЛАН НОН БЎЛМАС

Бу билан: “Бировнинг бўлар-бўлмас мақтов гапларига учма ва шунга қараб иш тутма. Бу ош билан нон каби сенинг қоринингни тўйдирмайди”, деган маънода насиҳат қиладилар.

МАҒИЗ АЧЧИҚ БЎЛСА, ПЎСТИГА ҲАМ УРАДИ

“Киши тор юрак, тажанг, сержаҳл, тили аччиқ бўлса, буни унинг афт-ангоридан ҳам билиб олса бўлади”, дейилмоқчи.

МАҒЛУБИЯТ – МУВАФФАҚИЯТ ГАРОВИ

“Оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади”, деганларидек, киши бирор мағлубиятга учраса, ундан ибрат олади, иккинчи бу хатони тақоррламаслик ҳаракатида бўлади, ишидаги, хатти-ҳаракатидаги, гап-сўзидаги камчилик-нуқсонларни йўқотади ва шу йўсинда муваффақият қозонишга эришади. Мазкур мақолда ана шу фикрни ифода этиш билан бирга мағлубиятга учраган одамга тасалли бериб, уни руҳан тушқунликка тушмасликка, бардам бўлишга, ҳеч иккиланмай дадил ҳаракат қилаверишга ундайдилар.

МАҲМАДОНАДАН МАСЛАҲАТ КУТМА

Маҳмадона – ҳеч нимани билмайдиган, нодон, қалтабин, аммо ўзини билағон ҳисоблаб, ҳар бир гапга билар-билмас аралашаверадиган, ўз гапини маъқуллайверади одам. Бундай одамдан ақли гап чиқмаслигини, ундан маслаҳат сўраш бефойда эканлигини уқтирувчи юқоридаги мақолнинг бир неча вариантлари бор: “Хўкидан сут чиқмас, Аҳмоқдан – ўғит”; “Нодондан ақл кутма, Бебурддан – номус”; “Аҳмоқ бошдан ақл чиқмас, Ақл чиқса ҳам маъқул чиқмас”; “Маслаҳат сўрасанг, мардан сўра”.

МАҲМУДНИНГ ҚАДАМИ ЕТГАН ЕРДА ЎТ ЎСМАС

Бу мақолда Маҳмуд Газнавий назарда тутилган. Тарихдан маълумки, XI аср бошларида ашаддий қонхўр, золим, босқинчи Маҳмуд Газнавий Ўрта Осиё халқларини қон-қақшатган, ўз ҳарбий ҳаракатлари билан эл-юртга киргин-барот келтирган, ҳаммаёқни кулбаи-вайронага айлантирган. Юқоридаги мақолда халқ оммасининг унга нисбатан бўлган қаҳр-ғазоби, нафрату лаънати ўзининг кичик бир ифодасини топган.

МЕВА ЎСТИРМОҚ ОСОН, МЕВАСИНИ САҚЛАМОҚ ҚИЙИН

Бу билан мажозан: “Ўғил-қиз топиш осондек кўринса ҳам, уларни парвариш қилиб, вояга етказмоқ, замон ҳаводисларидан, ёмонлар ва ёмонликлардан муҳофаза қилмоқ қийин. Бу йўлда ота-она озмунча қийинчиликларга дуч келиб, озмунча азоб-уқубат чекмайди. Бошқа бир мақолда “Ўғил-қизнинг совдаси, Кетга тегди новдаси” дейилишининг боиси ҳам ана шунда”, демоқчи бўладилар.

МЕВАЛИ ДАРАХТГА ТОШ ТЕГАР

Вар.: “Мевали дарахтга кўп тош отилади”; “Мевасиз дарахтга тош отилмас”. Жамиятда шундай одамлар оз эмаски, улар сахий, қўли очик, меҳмондўст, ҳаммага қўлдан келганча ёрдам берадиган бўладилар, эл-юрт ишига жон кўйдириб, унинг хизматини холисанилילו адо этадилар ва шунинг орқасида обрў-эътибор қозонадилар. Буни кўролмаган баъзи бир иғвогар, мунофиқ шахслар шундай одамларга ҳар тарафдан иғво, ҳасад тошини иргитадилар, тирноқ орасидан кир излайдилар, уларнинг пашшадай айбини филдай қилиб кўрсатадилар. Юқоридаги мақолларда мажозан ана шу нарса ифода этилган.

Неча самар сочмоқ эса шох иши,

Кўпроқ отар тош анга терган киши.

(Навий)

Сен чидам кўрсатиб бизни қабул эт,

Мевасиз дарахтга ким ҳам тош отар?

(Саъдий)

МЕВАЛИ ДАРАХТНИНГ БОШИ ХАМ

Ҳам – пастга эгилган, қуйи солинган. Вар.: “Мевали дарахт ерга қараб эгилар, Мевасиз дарахт кўкка қараб қаққаяр”; “Мевали дарахт

ерга энгашар, Мевасиз дарахт кўкка тармашар”; “Мевасиз дарахтнинг шохи тикка”; “Бошоқ боши канча тигиз бўлса, қадди шунча букилар”. Бу мақоллар билан мажозан: “Ақлли, билимдон, олимۇ донишманд одам ўзини доимо камтар тутиб, бошини қуйи солиб юради, ўтиради, ўз илм-билиминини ўзгаларга пеш қилмайди, оз гапириб, кўп тинглайди. Билимсиз, аҳмоқ, нодон, ношуд одам эса, аксинча, керилиб, кеккайиб, босар-тусарини билмай, ҳеч кимга гап бермай, ҳеч кимни менсимай юради ва бу билан ўз аҳмоқлигини, жоҳиллигини одамларга ўз-ўзидан аён қилади-кўяди”, демоқчи бўладилар. Жамият бундай одамларнинг адабини беради, ўзидан четлаштиради, улар ўз ношудликлари туфайли ҳаёт машаққатларига дош беролмай, бамисоли ўтиндай ёкилиб, йўқ бўлиб кетадилар. Мақолда айтилганидек: “Мевасиз оғоч – ўтин, Ёғинсиз булут – тунун”; “Мевасиз дарахт болтага дучор бўлади”.

МЕН БИРОВНИ УЧ ПУЛГА ОЛМАЙМАН, БИРОВ МЕНИ БИР ПУЛГА ОЛМАЙДИ

Буни ўзини катта олиб, ўзгаларни менсимайдиган, назар-писанд қилмайдиган, шу туфайли эл-юрт ўртасида тарикча обрў-эътиборга эга бўла олмаган такаббур одамлар тилидан истехзо тарикасида айтадилар.

МЕН КУЯРМАН БОЛАМГА, БОЛАМ КУЯР БОЛАСИГА

Вар.: “Мен боламини дейман, Болам боласини дейди”. Ота-она умр бўйи болалари тўғрисида қайғуради, улар бахтли ҳаёт кечирсин, соғ-саломат бўлсин, қийналмасин, азоб-уқубат чекмасин, бошқалардан кам бўлмасин деган эзгу ниятда елиб-югуради, тунларни бедор ўтказди, топганини ўзига эмас, биринчи гада болаларига раво кўради. Ўз навбатида болалар ҳам ўз болалари тўғрисида шундай ғамхўрлик қиладилар. Мазкур мақолларда ана шу ҳолат ўз ифодасини топган.

МЕН НИМА ДЕЙМАНУ, ҚЎБИЗИМ НИМА ДЕЙДИ?

Қўбиз-қобиз, ҳовуз – торли камонча билан чалинадиган қозоқ халқ чолғу асбоби. Ўзбекистоннинг айрим вилоятларида ҳам учрайди. Ўйиб ишланган коса, бўғиз ва дастаси бир бутун ёғочдан ясалди; косанинг пастки қисмига туя териси қопланади, от думидан ўралган иккита тор тақилади. Қўбиз даста ва

косаси эгиб ясалгани учун чалиш вақтида бармоқлар билан торлар босилганида дастага тегмайди. Натижада дўнғиллаган товуш чиқади; овоз ҳажми икки октавага яқин” (И. А. Акбаров, Музыка луғати). Тўғри маънода қўбизнинг куйи қўшиқнинг куйига аниқ жўр бўла олмаганини ифода этувчи бу мақолни мажозан: “Бир одам бир одамга дард-ҳасратини айтса, ундан маслаҳат ё мадад кутса, у одам унга ёрдам бергиси келмай, ўзини гўлликка солиб, гўё унинг аслида нима демоқчи бўлаётганини фаҳмламаган бўлиб, гапни бошқа ёққа буради, фикрини чалғитади”, демоқчи бўладилар. Вар.: “Мен нима дейман-у, ҳўжам нима дейди?!”; “Мен боғдан келсам, у тоғдан келади”; “Мен Аштдан келсам, у даштдан келади” (Ашт – бир қишлоқнинг номи).

МЕН ЎҒРИ БЎЛГАНДА ОЙ ОЙДИН БЎЛДИ

Вар.: “Қачон мен ўғриликка чиққанда Ой яқти бўлади” (яқти – ёқти, ёруғ); “Ойдин – ўғрининг душмани” деган мақол ҳам бор. Базан киши бир иш қиладиган бўлганда шунга монелик бир нарса пайдо бўлади-да, иши рўёбга чиқмай қолади. Мазкур мақолни шундай пайтда ишлатадилар.

МЕН ҚИЛАМАН ЎТТИЗ, ХОТИНИМ ҚИЛАДИ ТЎС-ТЎС

Бу мақол “...худойим қилади тўққиз”, “...танғрим қилади тўққиз” тарзида ҳам айтилади. Вар.: “Санайди – ўттиз, Бўлади – тўққиз”; “Биз қиламиз ўттиз, Қалхат қилади тўққиз”; Бу мақоллар жўжа боққан одамнинг аянчли ҳолидан олиб айтилган. Жўжа боққан одам жўжаларини энди кўпайтирганда (масалан, ўттизта қилганда) жўжага ўч бўлган қалхат, мушук, тулки уларни бир човут солиб олиб кетади, қамайтириб (тўққизга қилиб) қўяди. Мазкур мақолларни мажозан: “Бир нарсага энди етишдим деганда бирор сабабга кўра ундан маҳрум бўлиб қоламан, ўзимга буюрмайди, роҳатини кўролмайман”, деган маънода қўллайдилар.

МЕНДАН КЕТГУНЧА, ЭГАСИГА ЕТГУНЧА

Вар.: “Кўлдан кетгунча, эгасига етгунча”; “Биздан кетгунча, уйига етгунча”. Бу мақолларни харамзалик, кўзбўямачилик, пала-партишлик билан наридан-бери иш қилиб, “усти ялтироқ, ичи қалтироқ” нарса тайёрлаб, тезроқ пулни ундириш ниятда бўлган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

МЕРОСДАН МУШТ ТЕГСА ҲАМ – ОЛ!

Бу билан: “Ота-онангдан қоладиган меросдан сенга нимаики тегадиган бўлса, ўшанга кўниб, қаноат қилиб, олавер. Э, менга анови нарса тегмади, манови нарса тегмади, деб аразлаб, туғишганларинг билан тумшайишиб, хафалашиб, қолаверса, урушиб-жанжаллашиб юрма!” деган маънода насиҳат қиладилар.

МЕҲМОН – ОТАНГДАН УЛУҒ

Меҳмондўстлик инсоннинг олий фазилатларидан биридир. Халқимиз меҳмондўстликни азалдан улуғлаб келган ва ўзининг самимий меҳмондўстлиги билан қадимдан машҳур бўлган. “Ўзбек халқи меҳмонни шу қадар севадики, ҳатто мусича дон ташласа, чойнинг шамаси пиёлада тик турса ёки тушда йўл-йўл нарсалар кўрилса – буларнинг ҳаммаси меҳмон келишига йўйилади (К. Маҳмудов, Меҳмоннома). Халқимизнинг меҳмондўстликка бўлган муносабати жуда кўп мақолларда ўз аксини топган. Уларда меҳмондўстлик кишининг ажойиб хислати эканлиги кўрсатилади, меҳмон кутишга ҳозир нозир бўлиб туриш лозимлиги уқтирилади, мезбонга меҳмонни қандай кутишининг, меҳмонга эса борган ерида ўзини қандай тутишининг одоби ва тартиб-қоидалари ўргатилади: “Меҳмондорчилик – турмуш зийнати”; “Меҳмон келган уйнинг чирроғи равшан ёнади”; “Меҳмон келган уйдан барака аримайди”; “Кўноқ келса, қут келар”; “Кўноқ кўноқдан улуг”; “Меҳмон – азиз, мезбон – лазиз”; “Сенинг эшигинг ҳаммага очик бўлса, Ҳамманинг эшиги сенга очик”; “Одам бор жойга одам келади” (Бу мақол: “Меҳмондўст, кишини очик чеҳра билан кутиб оладиган одамнинг уйига одам (меҳмон) келади. Одам иси ёқмайдиган, меҳмон келгудай бўлса қовоғидан қор ёғилиб, энсаси қоғиб кетадиган одамниқига ҳеч ким келмайдиган бўлиб қолади”, деган маънода қўлланилади. Бундан ташқари, ўзининг келганидан ўзи хижолат торта бошлаган меҳмонни хижолатдан қутқармоқ учун мезбон тарафидан айтилади); “Жон танга меҳмон, Инсон – инсонга”; “Ўзи келган меҳмон – мезбоннинг иззати”; “Меҳмон мезбонга азиз, Мезбон – меҳмонга”; “Уйинг тор бўлса ҳам, кўнглинг кенг бўлсин”; “Уйинг кенг бўлгунча, кўнглинг кенг бўлсин”; “Кўнглинг кенг бўлса, ҳўжра ҳам саройдай”; “Кўнглинг кенг бўлса, жой торлик қилмайди”; “Уйинг коза бўлсин, Кўнглинг тоза бўлсин” (коза – чайла, қулба); “Ошинг оз бўлса ҳам, феълинг соз

бўлсин”; “Меҳмонга кўнглинг кўрини бер, уйинг тўрини бер”; “Меҳмон жойи – кўз устида”; “Супурилмаган уйга меҳмон келар”; “Меҳмон оз ўтирар, кўп кўрар” (“Меҳмон келишидан олдин ҳовлингни, уйингни супуриб-сидириб, озода ва ботартиб қилиб қўй. Чунки, ҳар қандай меҳмон ҳам ўтирган ерида ҳаммаёққа кўз югуртириб ўтиради. Ҳовлинг, уйинг бетартиб, бесаранжом бўлса, у масҳара қилиб кетади”, демоқчи); “От боққин улоққа, Қўй боққин кўноққа”; “Меҳмон иззатда, Мезбон хизматда”; “Меҳмонни уй палоси эмас, сўз адоси хушнуд этади”; “Очиқ юз – неъматдан яхши”; “Уйингта келганга ўйлаб сўйла”; “Овулга келгани ит қопмас” (Одатда овулга (уйга) уй эгаси меҳмон бошлаб келса, ит уни қопмайди. Мақолда: “Меҳмонни ҳатто ит ҳам қопмайди (яъни, келганига қаршилиқ қилмайди, унга йўл беради), сен ҳам биров уйингта меҳмон бўлиб келса, кўкрагидан итарма, уни ёмон сўзлар билан “қопиб” олма”, очиқ чехра билан қарши ол”, демоқчи бўлинади); “Бугдой нонинг бўлмасин, бугдой сўзинг бўлсин”; “Бугдой нонинг бўлмаса, бугдой сўзинг йўқмиди?!”; “Бугдой нонинг бўлмаса ҳам, очиқ юзинг бўлсин”; “Иссиқ ошинг бўлмаса ҳам, илиқ сўзинг бўлсин”; “Сийлагани пулинг бўлмаса, сийлагани тилинг бор”; “Кўнглини қўлинг билан овлолмасанг, тилинг билан овла”; “Ош-товогинг керак эмас, Қош-қовогинг керак”; “Меҳмон ош деб келмас”; “Меҳмон ўз ризқи билан келади”; “Меҳмоннинг ризқи – йўлда”; “Меҳмоннинг ризқи ўзидан олдин келади”; “Меҳмон келар эшикдан, Ризқи келар тешикдан” (Фалсафа фанлари номзоди Карим Маҳмудов мазкур мақолнинг келиб чиқиши ҳусусида қуйидаги фикрни билдиради: “Андижонда яхши бир одат бор. Меҳмон келган хонадонга ҳурмат юзасидан қўшниллар дастурхон чиқаришади. “Меҳмон ўз ризқ-рўзи билан келади”; “Меҳмон келар эшикдан, Ризқи келар тешикдан” каби нақллар, эҳтимол, шу одатнинг таъсири туфайли пайдо бўлгандир”. (К. Маҳмудов, Меҳмоннома). Халқимизда шу нарса ҳам борки, қўшниллар ўртадаги деворнинг бирор еридан тешик (баъзилар ҳатто эшик) очиб кўядилар. Вақти-вақти билан тешикдан қараб, бир-бирларининг ҳол-аҳволларини сўрайдилар, тансиқ овқат қилганларидея бир косода (ёхуд лаганда) шу тешикдан узрадилар ва ҳоказо.) Юқоридаги мақолда “ризқи келар тешикдан” дейилишининг боиси ҳам ана шунда. Халқ бу мақол билан: “Меҳмон келса, уни нима билан кутаман, деб ғам емаёқ кўяқол. Меҳмонни очиқ

чехра билан кутиб олавер, унинг ризқи топилиб қолар, балки ўз ризқини ўзи олиб келгандир (халқимизда меҳмонга борганда нон, сомса, қатлама, қовурма чучвара, “ошнинг хоми”, ширинликлар ва бошқа ноз-неъматларни олиб бориш одати азалдан бор ва ҳозиргача сақланиб келмоқда), балки тешикдан чиқиб қолар”, демоқчи бўлади ва кишилари меҳмондўстликка ундайди); “Меҳмон келса чоптирар, Бор-йўғингни топтирар”; “Йўхча гуруч ош бўлур, Меҳмон кўнгли хуш бўлур” (йўхча – оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, тарихнинг турли даврларида Ўрта Осиёнинг турли шаҳарлари ва вилоятларида, ҳатто бир шаҳарнинг ё вилоятнинг турли бозорларида турлича миқдордаги оғирликни англаган. Ўрта Осиё метрологияси бўйича мутахассис Е.А.Давидовичнинг ёзишича, йўхча XIX асрда Тошкентда 671,8 граммга, бошқача қилиб айтганда, ботмоннинг (яъни, 10,5 пуднинг) 1/256 қисмини; Хоразмда эса 4,095 килограмми ташкил этган. Юқоридаги мақол билан: “Озгина гуруч билан (палов) ош бўлади, ош қилиб келсанг, меҳмонинг ғоят хурсанд бўлиб кетади. Меҳмондан шу озгина гуручингни (ва умуман, озгина нарсангни) аяма”, дейилмоқчи); “Уйинг кўрки – дастурхон”; “Уй нони билан чиройли, Омбор – дони билан”; “Уйинг кичик бўлса ҳам, нонинг катта бўлсин”; “Жойинг кана бўлса ҳам, нонинг катта бўлсин”; “Молсиз уй бўлса бўлар, нонсиз уй бўлмас”; “Жойинг қапа бўлса ҳам, чойинг қуюқ бўлсин”; “Меҳмонни камроқ кут, қуюқ кут” (“Меҳмонни кўп айтиб, “мунча меҳмон чакирдим” деб мақтангандан ва уларга тўяр-тўймас овқат бергандан кўра, меҳмонни камроқ айтиб, қуюқ зиёфат қилган яхши”, демоқчи); “Мезбон сахий камроқ айтиб, қуюқ зиёфат қилган яхши”, демоқчи); “Мезбон сахий бўлса – нур устига аъло нур, баҳил бўлса – меҳмоннинг ўтиргани тўр, егани шўр”; “Борини берган уялмас”; “Кўноқ кўнса эт пишар, Эт пишмаса, бет пишар”; “Эрта оссанг эт пишар, Кечга қолсанг бет пишар” (“Меҳмон келганда қозон эртарок осилса (яъни, овқатга эртарок уналса), эт (гўшт) вақтлороқ пишади. Бунда меҳмон ҳам, мезбон ҳам хурсанд бўлади. Борди-ю, қозон кеч осилса, овқат кечга қолиб, мезбон: “Меҳмон оч қолди” деган ўй билан хижолат тортади, (уялади яъни “бети пишади”, демоқчи); “Кизил эт кетар, Қизарган бет қолар” (у билан: “Меҳмон келса, унга эт (гўшт, ва умуман, тансиқ тоам) пишириб келтир. Масаллиғингни аяб, овқат қилмасанг ё шунчаки номигагина бирор арзимаган овқат қилсанг, меҳмон сендан хурсанд

бўлиб кетмайди. Аялган масаллиғинг барибир кетади, аммо меҳмон олдида бетингнинг кизаргани, ўзингнинг уялганинг, хижолат тортганинг қолади”, демоқчи бўладилар; “Қиғанганинг – қизил итга ем бўлар”; “Оз ошини аяган кўп ошдан қуруқ қолар”; “Ойга етмас ошинини овулдошингдан аяма”; “Ош эгаси билан тотли” (“Меҳмон олдида ош келтириб қўйғач, ўзинг у ёқ-бу ёққа чиқиб кетма, бирга ўтир, ейишни ўзинг биринчи бошлаб бер, “олинг, олинг” қилиб тур, шундагина меҳмонга ошинг тотли кўринади, иштаҳа билан ейди”, демоқчи); “Меҳмон сўраб емайди”; “Сўраб бергунча, уриб бер” (“ўйингга келган меҳмон одоб саклаб, уялиб, ош-нонга ҳадеб қўл узатавермайди. Шунда сен “олинг, олинг” деб, уни ейишга кистаб тур. Меҳмон сендан бир нима олиб келишни сўрайади, сен ҳам ундан “фалон нарса олиб келайми, ейсизми?” деб сўраб ўтирма. Бу одобдан эмас. Сўрасанг, у барибир “йўқ” дейди. Топган-тутганингни олиб келавер, еса ер, емаса йўқ”, демоқчи); “Чиройситиб ош бергунча, қулиб туриб оғу бер” (чиройситмоқ – афтни буриштирмоқ); “Чиройситиб меҳмон кутма – орзунг бўшга кетади, Елга қарши тупурма – тупунг бетга қайтади”; “Меҳмонга ош қўй, Икки қўлини бўш қўй”; “Емайман деган куёв етмиш қуймоқ ебди”; “Емайман деган келин ендек хасипни ебди”; “Емайман, емайман деб, енгагини ебди”; “Таом лаззати – меҳмон иззати”; “Аввал таом, баъдаз калом” (“Меҳмоннинг олдида аввал ноз-неъматлар, овқатлар қўйгинда, кейин гапир ҳар қанча гапинг бўлса”, демоқчи); “Меҳмоннинг измони бор” (изм – ихтиёр); “Келмоқ – иродат билан, Кетмоқ – ижозат билан” (иродат – хоҳиш, ихтиёр); “Келиш изми меҳмонда, Кетиш изми мезбонда”; “Келмоқ – меҳмон измида, Кетмоқ – мезбон измида”; “Келиш – меҳмондан, Кетиш – мезбондан”; “Кўноқ ўзи келса ҳам, уй эгаси измида бўлади”; “Меҳмон – мезбоннинг қули”; “Меҳмон – мезбоннинг бойлаб қўйган бузоғи”; “Саломсиз кирган – уят, жавобсиз чиққан – уят”; “Меҳмоннинг кетишини сўрама, келишини сўра”; “Кел” демоқ бор, “кет” демоқ йўқ”; “Меҳмон олдида мушугингни “пишт” дема”; “Мушугингга “пишт” дема, меҳмонингга тегати”; “Уйингга меҳмон келганда капгирингни тақиллатма” (“Капгирингни тақиллатсанг, меҳмонинг: “Келганим ёқмади шекилли, жаҳли чикди, асабланыпти” деб ўйлаши мумкин); “Келмоқ – суннат, Кетмоқ – фарз” (фарз – бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч; суннат

– фарзга нисбатан иккинчи даражали бўлган вазифа, бурч); “Кетувчига йўл яхши, Қолувчига уй яхши”; “Меҳмонни отқар, Бошингни кутқар” (отқармоқ – бировни) отга мингазмоқ, минишга ёрдамлашмоқ. Ота-боболаримизнинг қадимий одатларидан бири шу эдики, мезбон меҳмон жўнаётганида унинг отини (агар у отда келган бўлса) эгарлаб келар ва унинг қўлтигидан олиб, отга мингазиб жўнатарди. Халқ мазкур мақоли билан: “Агар меҳмоннинг кетаман деса, ҳадеб қолишга қистайверма, эҳтимол зарур иши бордир, бирор ерга кечикаётгандир. Шунинг учун унинг ихтиёрига ҳам қара. Отига мингаз-у, жўнат, токи ишидан қолмасин ё кечга қолмасин”, демоқчи бўлади); “Ўз иззатини билган меҳмон – яхши”; “Ёт уйида ётиқ бўл”; “Яхши меҳмон ош устига, Ёмон меҳмон бош устига”; “Мезбон борин қўйса, меҳмон озга санамас”; “Айтмас ерда оғзингни тий, Меҳмонга борсанг – нафсингни”; “Емас оғиз еяр оғизни боғлайди” (“Бир жойга борганингда сендан бошқа меҳмонлар ҳам бўлса, қорнинг тўқ бўлса ҳам (ёхуд овқат оғзингга ёқмаса ҳам) овқатдан олиб-олиб ўтир, ҳаммадан бурун қўл артма. Сен қўлингни артсанг, сенга қараб бошқалар ҳам (гарчи ҳали қоринлари тўймаган, ҳали еявериш ниятида бўлсалар ҳам) қўлларини арта бошлайдилар. Бунга сен сабабчи бўласан. Уларнинг кўзига ёмон кўринишинг ҳам мумкин”, демоқчи); “Кунда келган меҳмоннинг қадри йўқ”; “Ойда келганга оёқ тугилади, Кунда келганга таёқ тугилади” (оёқ – идиш, заранг коса. Мақолда: “Бир жойга онда-сонда борсанг, иззат-хурматда бўласан, уй эгаси сендан бор нарасини аямайди. Агар ҳадеб, кунда-кунда бораверадиган бўлсанг, хурмат қилмайдилар, бора-бора олдингга ош-нон ҳам қўймайдиган, ҳатто койиб ҳайдайдиган ҳам бўлиб қоладилар”, демоқчи бўлинади); “Кунда келган кўл ейди, ойда келган мой ейди”; “Кўноқ бир кун кўнса – кут, Икки кун кўнса – ют”; “Меҳмон биринчи куни – олтин, Иккинчи куни – кумуш, Учинчи куни – чақа, Тўртинчи куни – бақа” (Бу мақолнинг “Меҳмон аввал куни тилла, иккинчи куни нукура, учинчи куни мис, тўртинчи куни пес” деган варианты ҳам бор. Мазкур мақоллар билан халқ: “Бир жойга борсанг, иззат-хурмат қилаверар экан, овқат пишириб келаверар экан, деб мазаҳўракка ўрганиб, бир неча кун қолиб кетма. Иззатингни бил. Ҳар қандай меҳмон ҳам бора-бора мезбоннинг жонига тегати”, деб таълим беради); “Яхши меҳмон – уч кунлик”; “Кўноқнинг куни – уч, Учдан кейин – кўч!”;

“Ёлғиз меҳмон – атойи худо, Отлиқ меҳмон – балойи худо”; “Меҳмон келса муш(т)даккина, учиб кетса қушдаккина” (Бу мақолнинг “Меҳмон келса хушдаккина, Учиб кетса қушдаккина”, “Меҳмон келса учдаккина, Учиб кетса қушдаккина” деган вариантлари ҳам бор); “Меҳмоннинг отини асл дерлар, Уч кундан кейин сасир дерлар”; “Меҳмон носи уч кундан кейин сасир” (Баъзи бекфаросат меҳмон ўтирган жойида гиламининг ё кигизининг бир чеккасини кўтариб, носини туфлайди. Мақолда шунга шама қилинган); “Кўноқ миқти бўлса, хўжасини бийлайди” (миқти – кучли, мустаҳкам, пишик. Хўжа – уй хўжаси, мезбон); “Бек қурсин, бек қўнган уйнинг шўри курсин!”; “Меҳмон жабрчи бўлса, Мезбон сабрчи бўлсин” (Мақоллар орасида меҳмондан нолийдиган, уни ёмонлайдиган мақоллар ҳам йўқ эмас. Бунинг боиси шундаки, “... Илгарилари меҳмонга бориш кўпинча оғохлангирилмасдан ҳам бошланаверар ва мезбонникига хоҳлаган вақтда ташриф буюрилаверилар эди. Баъзи меҳмондорчилик жуда авжига миниб, узоқ давом этарди” (К. Маҳмудов, Меҳмоннома). Бундай ҳоллар асосан халқимизнинг бир қисми кўчманчилик тарзида ҳаёт кечириб, чорвачилик билан шуғулланган даврларда рўй берарди. Бепоеън яйловларда кўчманчиларнинг овуллари ва ўтов тикиб ўтирган якка хонадонлар онда-сонда учарди. Яйловлардан дала-даштлардан ўтиб кетаётган йўловчилар (карвонлар, от-эшак билан ёхуд пиёда юрганлар) махсус карвонсаройлар бўлмагани сабабли шундай хонадонларникида тунаб қолишга мажбур бўлардилар. Ўша даврнинг тартиб-қоидаларига кўра ва одамгарчилик юзасидан хонадонлар уларни қабул қилишга мажбур эдилар. Агар қабул қилмасалар, йўловчилар овул оқсоқолига бориб шикоят қилишга ҳақли эдилар. Шикоят тушганидан кейин эса, ўша хонадон тўпга солинар ва бўйнига тўққиз айб қўйиларди, ҳатто овулдан чиқазиб юборилиб, унинг тўй-азасига қатнашмай қўйиларди. Шунинг учун хонадонлар йўловчиларни кўндирмай иложлари йўқ эди. Кўндиргандан кейин эса, уй эгаси уларга “кўнарға” деб аталадиган жой ажратиб берар, кўноқларнинг фотиҳасини олиб, бевосита уларнинг кўз ўнгида қўйи, жуда бўлмаганда эчки ё улоқ сўйиб овқат тайёрлар, уларнинг от, эшак ва туяларини ем-хашак билан таъминлар эди. Баъзи меҳмонлар ўзларининг ана шу ҳуқуқларини сунистьемол қилиб, уй эгаларини қўй сўйишга (умуман, яхши кутишга) мажбур

этардилар, “тўпга соламан!” деб дағдаға қилардилар, хуллас, зўравонлик қилардилар. Бундан ташқари, ўтмишда (асосан кўчманчи чорвадорларда) шундай бир одат бор эдики, агар элнинг, уруғнинг оқсоқоли ё улуғларидан бири вафот этса, орадан бир йил ўтгач, “йил оши” берардилар. Шунда узоқ-яқиндан жуда кўп (мингларча) меҳмонлар келарди. Бу меҳмонларни ўз тўпи билан ҳар қайси хонадоннинг уйига жойлардилар. Уй эгаси “эрка кўноқ” деб аталмиш бу меҳмонларни қўй, йилқи сўйиб меҳмон қилиши лозим бўларди. Агар мезбон яхши илтифот кўрсатмаса, меҳмондорчиликни ўрнига қўймаса, “эрка кўноқ”ларнинг ўзлари жабран унинг қўйи ё йилқисини сўйиб еяверар эдилар. Мезбон “тўп”га тушишидан қўрқиб, қаршилик кўрсата олмас эди. Халқ юқорида келтирилган мақоли билан: “Меҳмоннинг жабр қилса, у билан тенг келаман деб ўтирма, сабр қил, тишингни-тишингга қўй, акс ҳолда ‘тўп’га туласан. Ҳолинг хароб бўлади”, деб таълим беради).

МЕҲНАТ, МЕҲНАТНИНГ ТАГИ – РОҲАТ

Инсоният босиб ўтган узундан-узоқ йўл меҳнат жараёнидан иборатдир. Инсон ўзининг жамики бойликларини меҳнат, фақат меҳнат туфайли яратади. Шу боисдан қачинлар меҳнатни қадрлайдилар, улуғлайдилар, ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялайдилар. Шу боисдан жаҳондаги барча халқларнинг мақолларида бўлгани каби ўзбек мақолларида ҳам меҳнат ва меҳнатсеварлик гоёси марказий ўринлардан бирини эгаллайди: “Ётмиш гўзалликнинг биттаси – меҳнат”; “Гўзаллик ҳуснда эмас, меҳнатда”; “Йигит ҳусни – меҳнатда”; “Дарахт япроғи билан кўркам, Одам – меҳнати билан”; “Дарё сувини баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар”; “Меҳнат – роҳатнинг пойдевори”; “Роҳатнинг онаси – меҳнат”; “Меҳнат, меҳнатнинг таги – зийнат”; “Ҳалол меҳнат – ҳузур-ҳаловат”; “Ҳалол меҳнат – мўл даромад”; “Ҳалол меҳнат – яхши одат, Берур сенга саодат”; “Ҳалол ишла, ҳалол тишла”; “Сувсиз ҳаёт бўлмас, Меҳнатсиз – роҳат”; “От суринмай йўл топмас, Йигит уринмай мол топмас”; “Меҳнатсиз роҳат йўқ”; “Заҳмат чекмай, роҳат топилмас”; “Чексанг заҳмат, ёғар роҳат”; “Меҳнат торгган роҳат кўрар”; “Меҳнат қилмай роҳат кўрмас, Уруғ сепмай экин ўрмас”; “Меҳнатсиз роҳат бўлмас, ташвишсиз – неъмат”; “Азоб кўрмай, роҳат йўқ”; “Ҳурматинг – савлатинг, Меҳнатинг – давлатинг”; “Ҳазина ғойибдан эмас, меҳнатдан”; “Меҳнат қилсанг

яшарсан, Катта-катта ошарсан”; “Оз есанг кўп яшайсан, Меҳнат қилсанг кўп ошайсан”; “Эмгак этсанг – эмарсан” (эмгак – меҳнат); “Меҳнат қилган мой ошар”; “Меҳнат қилиб топганинг – Қанду-асал тотганинг”; “Меҳнатдан келса бойлик, турмуш бўлур чиройли”; “Меҳнатнинг кўзини топган, Бойликнинг ўзини топар”; “Меҳнат қанча қийин бўлса, Кети шунча ширин бўлар”; “Меҳнати ознинг – роҳати оз”; “Меҳнат қилмай роҳат қайда?!”; “Меҳнат қилмаса бўстон қаерда, Бўстонлар ҳақида дoston қаерда?!”; “Беташвиш бош қайда, Меҳнатсиз ош қайда?!”; “Осон ерда ош қайда?!”; “Осон ишинг охи бор”; “Меҳнат қилган – не яхши, Унумин еган – ундан яхши”; “Ишлаб топганинг оши – лаззатли”; “Оламда меҳнат нонидан ширин нарса йўк”; “Меҳнат нон – қаймоқ нон”; “Тер тўкиб топган мол – хуснга хол”; “Меҳнатнинг нони ширин”; “Текин топганга ҳолва ширин, Меҳнат билан топганга – нон ширин”; “Меҳнатдан келган бойлик, кўринади чиройли”; “Меҳнатсиз кўлда – муҳаббат қайда?!” (Бу билан: “Эр кишининг муҳаббати бўлса-ю, меҳнатга бўйин ёр бермаса, бунинг оқибатида егулик-ичгулиги, киядиган кийгулиги, маишати, роҳат-фароғати бўлмаса, ҳар қандай вафодор, сабр-чидамли ёр ҳам бора-бора ундан совиб, айниб кетади”, демоқчи бўладилар. Шу мазмунга мос: “Пулсиз ошиқ – қанотсиз куш” деган мақол ҳам бор); “Ер қазимасанг, олтин чиқмас, Қармоқ солмасанг – балиқ”; “Ариқ қазимасанг, отизга сув чиқмас” (отиз – марза; бир марза ер); “Теша урмаса, ёғоч йўнилмас”; “Дўкон тўқисанг бўз бўлар, Чарх йигирсанг тўн бўлар”; “Бутамасанг – мева оз, Тарасанг, ейсан кишу ёз”; “балиқ еган “сув-сув” дер, Кўш ҳайдаган “чув-чув” дер”; “Оёғинг “тап-тап” этмаса, оғзинг “шап-шап” этмас”; “Йигитнинг бахтини меҳнатнинг зўри очади”; “Элнинг кўрки эр билан, Эрнинг кўрки тер билан”; “Ер – эл кўрки, Тер – эр кўрки”; “Ер юзини эр очар, Эр юзини – тер”; “Бугунги қора тер эртанги оқ дур”; “Ҳосил зўри – манглай тери остида”; “Тер тўкканга – қоп-қоп дон, Тўкмаганга – қайда дон?!”; “Дехқоннинг хазинаси – ер, Унинг калиди – тер”; “Тер чиқмаса, этак тўлмайди”; “Тер тўкканга ер тўқади”; “Тер чиққандан жон чиқмас”; “Тер чиққандан дард чиқар”; “Тер тўксанг мард бўласан, Тер тўкмасанг мўрт бўласан”; “Терга ботган – роҳатга ботар”; “Тек турмаган – тўк турар”; “Тинмасанг – тинарсан, Роҳат қилиб юрарсан”; “Тиришқоқнинг лаби ёғлик, Эринчқоқнинг боши қонлик”; “Меҳнатига қараб

– унуми”; “Белга ишонган – бешни топар”; “Ер – бойликнинг онаси бўлса, отаси – меҳнат”; “Омоч чикди – кўмоч чикди” (кўмоч – кўмач – иссиқ кулга кўмиб пишириладиган нон. “Далага омоч олиб чиқиб, ер ҳайдасанг, экин эксанг, кўмочинг ҳам (умуман, егулик-ичгулигинг ҳам) бўлади”, демоқчи); “Омоч сени тўйдиргай, Омборингни тўлдиргай”; “Ер эгаси бўлма, меҳнат эгаси бўл!”; “Меҳнат ерда қолмас”; “Меҳнат эл бахтини тузар”; “Меҳнатига яраша – роҳати”; “Меҳнат қилсанг, қарам бўлмайсан”; “Меҳнат бахт келтирар, Ғийбат – лат”; “Меҳнатда тўғилган муҳаббат вафо келтиради”; “Туяли ерда тут бўлмас, Юмуши ерда ют бўлмас”; “Қилинган меҳнат – беминнат овқат”; “Меҳнат товоқ тўлдирар, Миннат томоқ куйдирар”; “Меҳнатнинг зийнати кўп, Текиннинг – миннати”; “Текиннинг бир кун миннати бор, Меҳнатнинг бир кун зийнати бор”; “Миннат билан ганж топгандан, Меҳнат билан ранж топган яхши”; “Меҳнат роҳатга элтар, Текин халқумни йиртар”; “Меҳнат қилдим – хўп қилдим, Миннат қилдим – йўқ қилдим”; “Ема киши миннатин, Егил кўлинг меҳнатин”; “Меҳнатдан кўркма, миннатдан кўрк!”; “Молбоқар бўлсанг бўл, Отбоқар бўлсанг бўл, Тувак яловчи бўлма!” (Бу билан: “Ҳар қандай касбни қилсанг қил-у, ўз тириқчилигингни ўз меҳнатинг орқасида ўтказ. Асло бировга ялиниб кун кўрувчи бўлма!” деган маънода насиҳат қиладилар); “Ўзингда бўлса – яларсан, Оғангда бўлса – тиларсан”; “Меҳнатсиз топилган молнинг қадри бўлмас”; “Ўзинг топмаган молнинг қадри йўк”; “Манглай теринга олинган мол – жонингга ҳол”; “Меҳнатсиз топилган ошдан – меҳнатда топилган тош яхши”; “Меҳнатли ош – ош бўлур, Меҳнатсиз ош – тош бўлур”; “Меҳнатсиз умр – чириган кўмир”; “Меҳнатсиз турмуш – умрга хиёнат”; “Меҳнатдан дўст ортар, Ғийбатдан – душман”; “Меҳнатда топишган дўст ажрамас”; “Дўст дўстни кулфатда синар, Одам одамни – меҳнатда”; “Ота уруғи бирлаштирамас, Меҳнат йўриғи бирлаштира”; “Олтин ўтда чинқар, Одам – меҳнатда”; “Куш қаноти учинганда чиникади”; “Одамзодни иш овутади”; “Қуруқ сўз билан ош пишмас”; “Меҳнат қилмасанг, истеъдодинг бекор”; “Меҳнатга сабр қилган – роҳатнинг тахтига минар”; “Мардни меҳнат енголмас”; “Кўп ишлаган – кўп яшар”; “Ёшлиқда меҳнатга уйранган – Қариганда роҳатга улақади” (уйранган – ўрганган); “Ёшлиқдаги меҳнат қарилиқда давлат келтирар”; “Ёшлиқда ишла қатор, Қариганда асқатар”; “Меҳнат билан қарисанг, роҳат билан яшарсан” ва ҳоказо.

МЕХР ТЕМИРНИ ЭРИТАР, ҚАХР ТОШНИ ЁРАР

Вар.: “Мехр тошқини – дарёдан кучли”; “Кулф – ўғри учун, Мехр – тўғри учун”; “Мехр – икки кўзда”; “Юз-юзга тушар, Мехр – кўзга”; “Умр йўлдошининг махрига боқма, мехрига бок” (махр – никоҳ вақтида куёв томонидан келинга ажратиладиган доимий ва шахсий мулк).

МЕХРОБИ БУЗИЛСА, МАСЖИДИ ҚОЛАР

(Мехроб – масжид ичида унинг қибла томонидаги тахмонга ўхшаш жойи (намоз шу томонга қараб ўқилади). Бу билан: “Дунёда ҳеч нарса исзис, ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмайди, ҳар бир нарсдан қандай бўлмасин бирор асорат, қолдиқ қолади”, демоқчи бўлганлар.

*“Кўнглумиз вайрону қоши кўзда, чиндур бу масал,
Ким: “Қолур масжид, агар бузулса мехроби анинг”.*
(Лутфий)

МИНГ ҚЎЙЛИКНИНГ ИШИ БИР ҚЎЙЛИККА ТУШИБДИ

Бу мақолнинг келиб чиқишига шундай бир ҳикоя келтирилади: Қадим замонда юз хотинлик бир подшо бўлар экан. Кунлардан бир кун у овдан қайтаётди, бир томонинг тепасида ишлаётган чиройли бир хотинга кўзи тушибди-ю, унга ошиқу беқарор бўлиб қолибди. Кейин уни суриштирса, ўзининг қарамоғидаги бир саркарданинг хотини экан. Подшо кўнглида маккорона режа тузиб, ҳалиги саркардани аскарлари билан кучли душман устига юборибди-да: “Агар у урушда ҳалок бўлса, хотинини оламан”, деган мақсадни дилига тугиб қўйибди. Жангда саркарда ҳалок бўлмабди-ю, аммо душман қўлига асир тушибди. Ўша замоннинг таомилига кўра, подшо унинг хунини тўлаб, асирликдан озод этиш керак экан-у, аммо: “Ўшаёқда йўқ бўлиб кетсин!” деган ниятда бундай қилмапти. Кейин саркарданинг хотинини зўрлик билан саройга келтириб олипти... Саркарда бир илож қилиб асирликдан қочиб, ўз шахрига келса – аҳвол шундай. Бу ҳам ўзича бир режа тузиб, икки дўстини подшо ҳузурига юборибди. Улар подшога бир-бирларидан арз қилибдилар:

– Таксир, дебди бири, – бизлар бир яйловда яшовчи чорвадорлармиз. Бу киши менинг хўжайиним бўладилар. Мингга қўйлари бор. Мен бечоранинг биттагина ёлғиз қўйим бор-у, бу киши шуни ҳам менга берасан, деб мажбур

қилиб турибдилар. Ахир шу адолатданми, таксир?

Подшо дарғазаб бўлиб, минг қўйликка қараб: – Қандай ноинсофсан, минг қўйинг бўлатуриб, яна бу бечоранинг бир қўйини олмоқчимисан?! – дебди.

– Таксир, – дебди минг қўйлик, – ўзингизнинг юз хотинингиз бўлатуриб, қўл остингиздаги саркарданинг хотинига кўз олайтирсангиз тўғри-ю, бизники нотўғрими?!

Подшо аъёнлар гувоҳлигида бўлган бу нохуш суҳбатдан мулзам бўлиб, лабини тишлаб қолибди-да, ҳайтовур инсофга келиб, хотинни сарой тутқунлигидан бўшатиб, саркардага қайтариб берибди...

Юқоридаги мақолнинг “Қирк отликнинг иши бир эшакликка тушибди”; “Қирк эшакликнинг иши бир эшакликка тушибди” деган вариантлари ҳам бор. Булар билан: “Ҳаётда инсон бир-бирига вобаста (боғлиқ)дир. Бир кун эмас – бир кун кишининг иши кишига тушмай қолмайди, хоҳ у шох бўлсин-у хоҳ у бой бўлсин-у хоҳ камбағал, хоҳ у хўжайин бўлсин-у хоҳ хизматкор... Шу боисдан, фақир тобеларга ихонат кўзи билан қараш – яхши эмас”, демоқчи бўлганлар. Бу фикрни қувватлаб, бошқа бир мақолда: “Подшони ҳоли танг бўлса, Ғадони ахтарур, ғадони ҳоли танг бўлса, ҳидони ахтарур” (ҳидо – тўғри йўл, ҳақ йўл), деганлар.

МИНГ ҚЎШЧИГА – БИР БОШЧИ

Қўшчи – катта ер эгаларига ёлланиб ишловчи камбағал дехқон; қарол, чоракор, батрак. Мазкур мақол билан мажозан: “Жамиятда кишилар мажмуиға, гуруҳиға раҳбарлик қиладиган бошлик, оилада бола-чақаларга бошчилик қиладиган ота-она (ё каттароқ ёшдаги одам) бўлиши керак. Акс ҳолда кишилар, бола-чақалар бош-бошига қовушмайди”, дейилмоқчи. Юқоридаги мақолнинг “Минг ишчиға – бир бошчи” деган варианты ҳам борки, буни шоир Ҳабибий қуйидагича ишлатган:

Билурмиз халқ орасида масал бор:

Бўлур минг ишчиға бир бошчи даркор.

МИНГДАН – ТУЛПОР, ЮЗДАН – ЮГУРИК (ЧИҚАДИ)

Тулпор – наслдор, чопқир, учқур от; аргумок. Югурик – тез югурадиган, чопағон от. Бу билан “Ута истевдодли, ақлли, донишманд одам кўп одамлар орасидан онда-сонда чиқиб қолади”, дейилмоқчи.

МИНГНИ ҲАЙДАГАН ҲАМ БИРНИ МИНАДИ, БИРНИ ҲАЙДАГАН ҲАМ БИРНИ МИНАДИ

Йилқибоқар мингта йилқини ҳайдаганда ҳам ўзи битта отга минадиди, битта йилқини ҳайдаганда ҳам. Шуни мисолга олиб айтилган ва: “Озга ҳам – бир ҳаракат, кўпга ҳам – бир ҳаракат; катта ишга ҳам бир оворагарчилик, кичик ишга ҳам – бир оворагарчилик бўлади”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Чўпон таёғин бир қўй учун ҳам кўтарар, минг қўй учун ҳам”.

МИНГТА ЎЛИҚДАН БИТТА ТИРИК АФЗАЛ

Вар.: “Мингта ўликнинг ибодатидан – битта тирикнинг зиёрати афзал”. Халқимизда байрам, ҳайит кезларида мазоротларга бориб, ўлганларнинг руҳини шод қилмоқ мақсадида уларни зиёрат қилиш одати бор. Мазкур мақоллар билан: “Бу одат яхши. Лекин, марҳумларга нафл-намозлар ўқиб, ибодат қилгандан – тирик одамни (бемор ётганларни, қарияларни, ғариб-мискинларни, бошига оғир мусибат тушганларни) зиёрат қилиш, кўнглини олиш янада афзалроқ”, дейилмоқчи. Вар.: “Бир кўнгли иморати – минг Макка зиёрати”.

МИННАТЛИ ОШДАН БЕМИННАТ МУШ(Т) ЯХШИ

(миннат – қилинган яхшилиқни юзга солиш ёки бошқаларга гапириб юриш). Вар.: “Миннатли ошдан миннатсиз ёвғон яхши” (ёвғон – гўштсиз, ёғсиз тайёрланган суюқ овқат); “Миннатли ёғлиқ паловдан миннатсиз ёвғон атала яхши”; “Миннатли Қовулнинг қовунидан, Беминнат Толибнинг тарраги яхши” (Қовул – Қобил – киши исми; таррак – палак отиб ўсадиган полиз экиннинг бодрингдан кўра йирикроқ бўладиган, бем-бемаза ҳосили); “Миннатли туядан беминнат тўкли яхши” (тўкли – урғочи кўзи; кўзичоқ); “Миннатли асал егандан, миннатсиз кесак еган яхши”; “Миннатли томдан деворнинг ёриғи яхши”; “Миннатли тилладан беминнат чақа яхши”; “Амирнинг ошидан фақирнинг муш(т)и яхши”; “Миннатли ош егандан, миннатсиз тош еган яхши”; “Номарднинг ошига боргунча, Марднинг ишига бор”; “Номарднинг ошини егандан, Марднинг оёғини ўпган яхши”; “Номарднинг жиззасини туйгунча, Марднинг тиззасини уқала”; “Миннатли ош егандан, миннатсиз оч ётган яхши”; “Мойсиз бўлса ҳам, ўз дегчам яхши”; “Миннат – ҳиммат душмани”.

МИНОРА СОЛГАН – МИНОРА БЎЙИ ЧУҚУР ҚАЗИР

Одатда минорани қанча баланд қилсалар, пойдеворини шунча чуқур қилганлар. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Хоҳ иморат қуришда бўлсин, хоҳ бошқа ишда бўлсин – ҳар бир нарсани, ҳар бир ишни пухта, чидамли, пойдеворини мустаҳкам қилиш зарур”, дейилмоқчи.

МИРЗАНИНГ ЧЎЛИГА ШОТИ ЭКСАНГ, АРАБА УНИБ ЧИҚАДИ

Бунда Мирзачўл назарда тутилган бўлиб, “унинг ери шундай кучлики, агар қуруқ ёғочни суқиб қўйсанг ҳам, кўқариб, баракали ҳосил беради”, демоқчи бўлинган. Бу фикрни қувватловчи “Мирзаи азимда минг Хоруннинг хазинаси-ю, туман Жамшиднинг давлати бор” деган мақол ҳам мавжуд. Яна: “Чинозга таёқ билан борган киши тойлик бўлиб келади, Мирзачўлга той билан борган киши таёқлик бўлиб келади”, деган мақол ҳам борки, бу Мирзачўл ўзлаштирилмаган, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган кимсасиз дашту биёбон бўлиб ётган замонларда тўқилганлиги ўз-ўзидан аёндр.

МИТАНИНГ ЁМОНИ ТЕГИРМОНДАН БУТУН ЧИҚАДИ

(мита – донга тушадиган зарарқунанда курт). Уни мажозда кишилик жамиятидаги дилгир, дилозор, айёр, зарарқунанда одамларга ташбих этадилар. Мазкур мақол билан: “Бундай одамлар шу қадар айёр, жони қаттиқ, яшовчан бўладиларки, ҳатто энг қаттиқ тафтишу таъқиблардан, аёвсиз қийноқлардан ҳам устомонлик, муғомбирлик, ҳийлакорлик билан қочиб, қутулиб қоладилар”, дейилмоқчи.

МОЗИЙГА ҚАЙТИБ ИШ КЎРИШ – ХАЙРЛИ

Мозий – ўтмиш. Хайрли – яхши хусусиятга эга, хосиятли; яхши, ижобий. Бу мақолни изоҳлаганда улуг рус ёзувчиси Лев Толстойнинг қуйидаги сўзларини эсга олмоқ кифоядир: “Кўпинча ёшларнинг: “Мен бировнинг ақли билан яшашни хошламайман, ўзим ўйлаб кўраман”, деганини эшитсан киши. Аллақачон ўйлаб қўйилган нарсани қайтадан ўйлаб ўтиришнинг нима кераги бор?! Тайёрини ол-у, олдинга қараб кетавер. Инсониятнинг кучи ана шунда”. Дарҳақиқат, инсониятнинг кучи –

ўтмишдан ўрганиб, уни ривожлантириб, келажакка мерос қолдиришдадир. Халқ мазкур мақоли билан: “Ота-боболарнинг асрлар давомида тўшланган бой ҳаётий тажрибаларига, айтиб қолдирган панд-насихатларига, удум ва анъаналарига амал қилиб иш кўрмоқ – фойдадан холи эмас”, демоқчи бўлади.

МОЛ АЧЧИГИ – ЖОН АЧЧИГИ

Мол, пул топишнинг ўзи бўлмайди. Инсон ўз ҳаётий эҳтиёжларини таъминлайдиган маблағни топиш йўлида тер тўкиб, жон койитиб меҳнат қилади, машаққатлар чекади, елиб-югуради, бир-бири билан нари-бери гапларга боради, баъзан ҳатто бир-бирини қурбон қилишдан ҳам қайтмайди. Шунинг учун ҳам “Мол жигардан бунёд бўлади”; “Пул жигардан пайдо бўлади”, деганлар. Агар кишининг моли ўтда ёнаётган, сувга чўқаётган бўлса, у мол аччиғида ўзини ўтга, сувга отишдан тоймайди. Умуман, молидан, пулидан, маблағидан айрилиш хавфи туғилса, у бошқа нарса тугул, ҳатто жонини ҳам аямасликка тайёр бўлади. Юқоридаги мақолни шундай ҳолга нисбатан қўллайдилар.

МОЛ-ДУНЁ ТОПИЛАР, ОДАМ ТОПИЛМАС

Вар.: “Мол одамни топмайди, Молни одам топади”; “Мол кетса-кетсин, бош омон бўлсин”. Бу мақоларни мол-дунё йиғишга хирс қўйиб, емай, ичмай, киймай, ўзгалар тугул, ҳатто ўзига ва бола-чақаларига сарфлашни ҳам қизғаниб фақат йиғаверадиган хасис, зикна одамларга қарата: “Пул мол-дунё топиладиган нарса, Нима қиласан “туф-гирих” қилиб йиғавериб?! Ундан кўра яхши-яхши е, ич, кий, ўйна, оиланга сарф қил, не ҳасратда топган молнингнинг, пулингнинг роҳатини кўр, ўз сихатингни ўйла”, деган маънода айтадилар.

*Сувсизга сув шавқи бўлса жондин ортуқ,
Бил сифлага мол шавқи ондин ортуқ.*

(Навой)

МОЛ ЗҶРИҚСА ҶЛАДИ, ОДАМ ЗҶРИҚСА ҶЛДИРАДИ

Зўриқмоқ – бор кучини батамом сарфламоқ, ҳаддан ташқари қаттиқ уринмоқ.

МОЛ – МАРД, ЭҒАСИ НОМАРД

Бу мақолни: “Мол яхши бўлса, ўз кадр-қимматини ўзи топади. Сен уни мактайман деб, жағ уришининг, куйиб-пишинингнинг ҳожати йўқ. Яхши мол мард бўлади. Сен унинг кадр-қимматини билмай, номардлик қилиб арзон-

гаровга сотиб қўйма. Шунингдек ўз оилангнинг, турмуш ўртоғингнинг, фарзандларингнинг, яқинларингнинг яхши хислат-фазилатларини ҳисобга олмай, ғафлат кўзи билан қараб, уларга ёмонлик нисбатини бериб, эл-юртга ёмонлаб, номардлик қилма. Уларнинг мардлигини, яхшилигини эл-юрт биледи ва қадрлайди. Қайта ўзинг ёмон отликка чиқиб қоласан”, деган маънода қўллайдилар.

МОЛ МОЛГА ЕТГУНЧА, АЗРОИЛ ЖОНГА ЕТАДИ

(Азроил – диний ақидаларга кўра, одамлар жонини оладиган фаришта; ажал фариштаси). Мазкур мақол билан: “Молимга мол қўшиб кўпайтираман, бой бўламан, дегунингча Азроил жонингга етиб қолади, яъни умринг ҳам охир бўлиб, тугаб қолади. Бас шундай экан, мол-дунё орттираман деб уриниб, жонингга жабр қилма, кишига саломатлик керак, кўп молпараст бўлма”, деган маънода насихат қиладилар. Шу мазмунга мос қуйидаги мақол ҳам бор: “Ёз бўйи тугдим тухум, Киш бўйи тугдим тухум, Тўлдиролмай тухумим, Охири йиртилди бутим”.

МОЛ ОЛАСИ ТАШИДА, ОДАМ ОЛАСИ ИЧИДА

Мажозан: “Одамнинг ёмонлиги, айёр, маккорлиги, дилгирилиги (кўпинча) сиртидан (афти-ангоридан) билинмайди, (ичига) дилига яширинган бўлади. Шунинг учун уни обдон синаб, қандайлигини яхши билиб, кейин у билан муомала қил”, деган маънода қўлланади. Вар.: “Киши оласи ичида, Йилқи оласи ташиди”; “Ҳайвон оласи сиртида, Одам балоси ичида”; “Қарға қарисин ким билар, Киши оласин ким англар”; “Ердан чиқади тилла, Одамдан чиқади ҳилла”.

МОЛ САҚЛАМА, ОР САҚЛА

Вар.: “Молнинг суянма, Орингга суян”; “Мол – жоним садағаси, Жон – орим садағаси”. Бу мақоллар билан кишини ор-номусли бўлишга, мол-дунёга эга бўламан деб ор-номусдан воз кечмасликка, аксинча ор-номусни йўқотмаслик учун молини, ҳатто жонини ҳам аямасликка даъват этадилар.

МОЛ СЕМИРСА ЁҒ БҶЛУР, ЕР ОЧИЛСА БОҒ БҶЛУР

Эл-юрт фаравонлигининг, тўкинчилигининг асосий манбаи – деҳқончилик ва чорвачиликдир.

Кўриқ очилиб, ерга ер кўшилса, экинзорлар, боғ-роғлар кенгайди, хирмонга ва дастурхонга барака ёғилаверади. Чорва моллари қанча кўпайтирилса, қанча семиртириб боқилса, ҳар хонадон учун нечоғли зарур бўлган озиқ-овқатлар шунча кўпаяди. Бир туркум мақолларда шу фикр қайта-қайта уқтирилади: “Молинг семиз – давлатинг эгиз”, “Бойликнинг боши – совлиқ”; “Молга берсанг соз емиш, Боқар сени ёзу киш”; “Озган от аргумок бўлмас”; “Озиқли от ҳоримас, Ҳориса ҳам оримас”; “От ориқласа, тувдоқ бўлар” (тувдоқ – тувалоқ – ов қилинадиган, гўшти мазали йирик қуш); “От оёғидан семирар”; “От сағридан, Кўй бағридан (семиради)”; “Мол сиртидан семиради”; “Сигирли уйда сил бўлмас”; “Сигири кўпнинг оқи кўп”; “Ўн ойлик ўздирад, Тўққиз ойлик тўйдирад”; “Чўпон бўлсанг қўйни бок, Мойи тошсин чорадан, Итни боксанг сиртлон бок, Кўй олдирмас кўрадан” (чора – катта ёғоч тоғора) сингари бир қатор вариантларида халқ мазкур ҳолни қайта-қайта таъкидлайди.

МОЛ СОТСАНГ БОШОҒИН БЕРМА, КЎЙ СОТСАНГ ҚЎШОҒИН БЕРМА

(бошоғ – бошбоғ. Кўшоқ – биз неча қўйни ўзаро боғлашга мослаб тайёрланган узун арқон). Одатда қорамол ё кўй сотганларида ирим юзасидан: “Яна мол олсам боғлайман. Бериб юборсам, қўлимга мол кирмайди”, деган ўй-ният билан бошбоғ ва кўшоқни харидорга бермай, ўзларида олиб қоладилар. Мақолда шу нарса ўз ифодасини топган.

МОЛ ТАНИГАНГА – СЎЗ ОРТИҚ

Бу билан: “харидор агар сотаётган молингни таниса, яъни унинг яхши ё ёмонлигини билса, унга молингни мақтаб ўтиришининг ҳеч қандай ҳожати йўқ. Молинг ёмон бўлса, минг мақтаганинг билан барибир олмайди. Молинг яхши бўлса, ўзи гап-сўзсиз ҳам олиб кетаверади”, демоқчи бўладилар.

МОЛ ТУЁҒИН КЎПАЙТИР, ЁВ ЯНОҒИН УЯЛТИР

Буни: “Молларингнинг туёқ сонини кўпайтир, токи сени куч-қудратсиз, заиф деб санайдиган, менсимайдиган, ихонаг кўзи билан қарайдиган душманинг мол-маблағинг, куч-қудратинг ортганини кўриб, сендан чўчисин, яноғи (юзи) уялиб, қизарсин”, деган маънода айтганлар.

МОЛ ЧИҚАСИГА КЕЛСА, ЭҒАСИ САБАБЧИ БЎЛАДИ

Кишига мол-ҳолини ва умуман ҳар бир нарсасини ўз ҳолига қаровсиз ташлаб қўймай, ўғри-ўтрукдан эҳтиёт қилиши зарурлиги уқтириладиган мақол. Вар.: “Чиқаси келса, эғаси бошлиқ”; “Чиқаси келган молга эғаси сабабчи бўлади, Чиқазшига келган қизга энаси совчи бўлади”; “Ўғрини ўғри қилган – молнинг эғаси”; “Ўғри – ўғри эмас, Мол эғаси – ўғри”, (“Эғаси молини бепарво ташлаб қўйса, эшик-эликни очик қолдирса ё экинзорининг, боғининг атрофини ихота қилиб қўймаса, ўғри тугул бошқа тўғри одамнинг ҳам “тиши қичишиб”, у ерга киргиси, мева-чевадан олгиси келади”, демоқчи); “Молга эга, Эга бўлмаса – нега?” (“Молингни эҳтиёт қилиб сақлай олмасанг, нега эгаман деб даъво қиласан?! Эғасиз молга ҳамма ҳам эга бўлади-да. Эга бўлсанг, эҳтиётини қил!” демоқчи); “Эғасиз молнинг эғаси кўп”; “Эғасиз молга эга кўп чиқар”; “Эғасиз молни эл олур, Эл олмаса эл олур”; “Эғасиз этни ит тортар”; “Эғасиз гўштни мушук ейди”; “Эғасиз қолган эшакни бўри ер”; “Эғасиз қўйни бўри ейди”; “Қаровсиз қолган қўйни қароқ қилгинг келади”; “Ити йўқ қўйга бўри чопар”; “Кўчада ётган суякни қайси ит ғажимайди?!”; “Ғовли ерга мол кирмас” (экин эксанг, атрофини ғов қилиб ўраб қўй. Ҳайвоннинг эси борми, ўт экан деб, экиннингни еяверади-да, демоқчи); “Чидарли отинг – ўз отинг, Тушовли отинг – бўш отинг” (Чидар хом теридан қамчига ўхшатиб тўқилган бўлади. Унинг учи икки айри қилиб қўйилади. Шу айрининг икки учини отнинг олдинги икки оёғига, асосий учини эса орқа оёғининг сонига боғлаб кўядилар. Шунда от сакрай олмайди. Чидар чидамли бўлади, от узиб кетолмайди. Тушов эса арқондан бўлиб, уни отнинг оёғига солиб боғлаб кўядилар. От сакраганда тушов ё ечилиб кетади, ё узилиб. Мақолда: “отингни чидар билан боғлаб қўйсанг, ундан ажраб қолмайсан”, демоқчи бўлинади); “Кишанли от – ўз отинг, Тушовли от – бўш отинг” (кишан – темирдан ясалган, қулф ўрнатилган занжир. Уни отнинг оёғига солиб, қулфлаб кўярдилар); “Қозиксиз от турмас”; “Қозик қоксанг маҳкам қок, молинг қочмасин”; “Кўйини олдириб, кўрасини бекитибди” (Бу мақол билан олдиндан эҳтиёт чораларини кўриб қўймай, зиён-заҳмат кўргандан кейин, яъни иш ўтгандан кейин эҳтиёт чораларини кўрадиган одамни ҳажв қиладилар); “Очик қолган қозонни ит ялайди”; “Очик қолган ошни пашша талайди”; “Очик дастурхонга

пашша кўп ёпишади”; “Олган – бир айбдор, Олдирган – икки айбдор”; “Кўранта соқ бўл, Кўшнингни ўғри тутма”; “Ўзингни тўғри тут, Кўшнингни ўғри тутма”; “Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма!”; “Асраган тўқлини бўри емас”; “Девона ҳам хуржунини бир марта йўқотар”; “Кўр хассасини бир марта йўқотади”; “Оғизликка олдирма, Оёқликка тептирма” ва ҳ. к.

МОЛ ЭГАСИГА КЕРАК БЎЛСА, ҚЎШНИ-СИГА ҲАРОМ БЎЛАДИ

Бу мақолни бировга бирор нарчасини ҳам бермайдиган, сўраб келган одамга турли бахоналарни рўқач қиладиган зикна, хасис одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Вар.: “Арқонга ун босилган, Ғалбирга сув солинган”.

МОЛ ЭГАСИГА ЎХШАМАСА, ҲАРОМ ЎЛАДИ

Хотинда эрнинг, эрда хотиннинг, ўғил ё кизда ота-онанинг ёмон феъл-атвори, зикна-хасислиги, дилозорлиги, қўрслиги, баднафслиги, тамағирлиги... бўлса, унга нисбатан шу мақолни киноя тарзида айтадилар. Вар.: “Мол эгасига тортмаса, байталмон бўлади”, деб ҳам ишлатадилар. Бундаги “байталмон” асли “байтулмон” бўлиб, кейинчалик талаффузга мослаб шундай деб кетилган. Байтулмон – давлат хазинаси, газна; давлат ихтиёрига ўтган мол-мулк ва шундай мол-мулк сақланадиган махсус бино. Ўтмишда ҳукм сурган қонун-қодалардан бири шу эдики, масалан, агар бир одам ўзга юртда ё ўз юртида ўлиб-нетиб қолса-ю унинг меросхўри бўлмаса ёхуд топилмаса, марҳумнинг мол-мулки мусодара қилиниб, давлат ихтиёрига олиб қўйилар эди. “Байталмон қолгур!” деган қарғиш сўз: “Ҳа, эганг ўлиб, эгасиз қолгур!” деган маънодадир. Юқоридаги мақолда ҳам “байталмон бўлади” дейиш билан “эгасиз қолиб, мусодара бўлиб кетади”, демоқчи бўлганлар.

*Чунки эрур эл аро бу хуш калом,
Ўхшамас мол эгасига – ҳаром.*

(Навий)

МОЛ ЭЯСИНИ ТОПАДИ, СЎЗ – ЖЎЯСИНИ

(эясини – эгасини. Жўясини – жойини, ўрнини.) Вар.: “Гап эгасини топади”. Даврада айтилган сўз (айниқса у кинояли, қочирим, мажозий бўлса) ўз эгасини топади, яъни у кимга шама қилиб айтилган бўлса, ўша одам дарҳол буни

пайқаб, уялиб, қизариб-бўзариб, атрофидаги кишилардан кўзини қаёққа олиб қочишни билмай қолади ёхуд мазкур сўзни айтган одамга: “Нега бундай дейсан?! Қачон мен шундай қилибман?!” ёинки “Нега энди мен шундай бўларканман?!” деб дағдаға қилади ва ўз айбини ўзи ошкор қилиб қўяди.

МОЛ ЮВОШИ ЙЎҚ, ОВ ЮВОШИ – ҚУЁН

Айёр, чакқон, чаптаст, бировга “думини тутқизмайдиган” одамларга нисбатан ҳазил-мутойиба тарзида қўлланилади. Вар.: “Хўрозни ювош дема, Товуқни мўмин дема”.

МОЛ ЎҒРИСИДАН ҚЎРҚМА, СЎЗ ЎҒРИСИДАН ҚЎРҚ

“Мол ўғриси у-бу нарсангни ўғирлаб кетса, бундан сен ҳаддан ташқари кўп азият чекмайсан, чунки орадан маълум бир вақт ўтгач ўғирланган молнинг ўрни тўлиб кетади. Аммо, сўз ўғрисида ниҳоятда эҳтиёт бўл! Кишилар орасида айтадиган ҳар бир сўзингни обдон ўйлаб, “тарозига солиб”, эшитаётган одамнинг кимлигини ва қандайлигини яхши билиб айт. Жамиятда шундай ярамас, мараз одамлар ҳам борки, улар сенга ўзини дўст қилиб кўрсатиб, пинжинга кириб, айтган у ёки бу сўзингни ўғирлайди-да, унга бошқача “тўн кийгизиб”, тегишли жойга етказди ё эл-юрт ўртасида ёяди. Оқибат-натихада сенинг шарманданг чиқади, ҳатто бирор балога гирифтор бўлиб кетасан. Шунинг учун сўз ўғриларидан эҳтиёт бўл, ҳар бир гапингни ҳар кимга айтаверма!” деган маънода насиҳат қиладилар.

МОЛДАН АЖРАДИНГ – ЖОНДАН АЖРАДИНГ

Вар.: “Мол кетса, эс кетади”. Кишининг тирикчилигига яраб турган мол-ҳоли, буюми йўқолса, ўғирланса ё нобуд бўлса, эгаси нима қиларини билмай, боши гангиб, кайфияти бузилиб, хомуш бўлиб, эсанкираб, эси кетиб қолади. Мазкур мақолларда шу ҳол ифода этилган.

МОЛИ ЙЎҚ ДЕБ ЭРДАН КЕЧМА, ЧЎПИ ЙЎҚ ДЕБ ЕРДАН КЕЧМА

(чўп – молга овқат бўладиган қуруқ ўт, хас-хашак беда, пичан ва ш.к.). Бу билан: “Мол-дунёси, маблағи йўқ экан, деб эрдан кечиб кетма. Сабр қил. Ҳозир йўқ бўлса, вақти-соати билан бўлади.

Шошқалоклик, бесабрлик, беқаноатлик қилиб, эрдан кечиб, безиб кетсанг, қайтага оиланинг бузилгани, ўзининг бева бўлганинг қолади. Шунингдек “э, бу ернинг ҳосили, унуми йўқ экан” деб, ташлаб, бошқа ерни орзу қилиб кетма. Шу ернинг ўзига қара, парвариш қил, меҳнатингни сингдир, ҳосил бўлади, бўлмай иложи ҳам йўқ”, деган маънода насиҳат қиладилар.

МОЛИ КЎПНИНГ ХАВФИ КЎП

Вар.: “Кўп бой бўлган – кўп суринар”; “Пули кўпнинг хавфи кўп, Пули йўқнинг кўнгли тўқ”; “Бойнинг ўғридан хавфи бор, Қашшоқнинг ўғридан не ваҳми бор?!”; “Пули ознинг – ғами оз”; “Киссасида пули йўқнинг киссавурдан ғами йўқ”; “Тулки билан қарсоқнинг туки етар бошига, Савдо қилган кишининг пули етар бошига” (қарсоқ – тулкига ўхшаш, лекин ундан кичикроқ йиртқич ҳайвон. Мақолда: “Тулкини ҳам, қарсоқни ҳам овчилар қимматбаҳо мўйнасига эга бўлмоқ учун отиб ўлдирадилар. Шунингдек савдогар бойни ўғрилар пулига эга бўлмоқ ниятида талаб, ҳатто ўлдириб кетадилар”, демоқчи бўлинади).

*Киссангда агар дирам йўқ,
Кўнгилда кисавурдан гам йўқ.*

(Навий)

МОЛИМНИ ОЛ, ЖОНИМНИ ҚЎЙ

Вар.: “Мол ўғриси келса келсин, жон ўғриси келмасин”. Бу мақоллар билан молини ўғирлатиб қўйган ва қаттиқ қуюниб, йиғлаб-сихтаб, ўзини қайга қўйишни билмай юрган одамга: “Қўйинг, кўп хафа бўлиб, қуюнаверманг. Мол – топиладиган нарса, жон топилмайди, жонингиз омон бўлса – шунинг ўзи қатта давлат”, деган маънода тасалли берадилар.

МОЛИНГ САРА БЎЛГУНЧА, БОЗОРИНГ САРА БЎЛСИН

Бу мақолни ҳам тўғри маънода, ҳам мажозий маънода қўллайдилар. Баъзан шундай бўладики, мол яхши бўлгани билан савдонинг мазаси бўлмайди-да, сотилмай ётаверади, ва аксинча, молнинг унчалик мазаси бўлмаса ҳам, бозор чаққон бўлиб, бирпасда сотилиб кетади. Шунингдек оилавий ҳаётда баъзи қиз тараф қизнинг хусн-жамолига, илм-билимига, бойлигига мағрурланиб, унча-мунча йигит тарафидан келган совчиларга рад жавобини бериб юбораверади. Аммо, қизнинг ё қиз тарафини кўнглидаги, орзусидаги йигит

тарафдан ҳадеганда совчи келавермайди. Натижада йилдан-йилга қизнинг ёши ўтиб, хусн-жамоли кетиб бораверади. Бунинг аксича, хусн-жамоли, илм-билими, бойлиги унчалик бўлмаган қиз ўзига мағрур бўлмай, иффат, одоб сақлаб, камтар бўлиб юради-да, қутилмаганда бир яхши жазман чиқиб қолади-ю, тўй бўлиб бахти очилиб кетади. Ана шу ҳар иккала ҳолда ҳам юқоридаги мақолни ишлатадилар.

МОЛИНГДАН АЙРИЛСАНГ ҲАМ, АҚЛИНГДАН АЙРИЛМА

Баъзи одам молидан айрилса (қуйса, ёнса, йўқотса, ўғирлатса ва ҳ. к.), дод-фарёд қилиб, ғамга чўмиб, эс-хушини йўқотиб, иштаҳаси кетиб, уйқуси қочиб, охири чўлдай ориқлаб, касалга чалиниб қолади. Юқоридаги мақол билан шундайларга қарата: “Биродар, кўп қуюниб, хафа бўлаверма. Молингдан айрилган бўлсанг ҳам, эс-хушингдан айрилма. Саломат бўлсанг, йўқотган молингнинг ўрнига яна мол топиб оласан”, деган маънода тасалли берадилар.

МОЛЛИНИНГ МОЛИ ЎЛАР, МОЛСИЗНИНГ НЕСИ ЎЛАР?!

Вар.: “Моллининг моли қуяр, Молсизнинг неси қуяр”. Бу билан: “Молли, яъни бой одам мол-ҳолидан айрилса, шунга қуйиб, азобланиб юради. Молсиз, камбағал одамнинг йўқотадиган нарсаси ҳам йўқ, қуюнадиган ери ҳам йўқ, “Оч қорним – тинч қулоғим” деб юраверади”, дейилмоқчи.

МОЛНИ ТОПАР ЭРНИНГ ЭРИ, ҲУЗУРИН КЎРАР СЎНГИ ЭРИ

Жамият ҳаётида шундай ҳоллар ҳам бўладики, бир одам кўп қийналиб мол-дунё йиғади-да, ҳузурини кўролмай, бевақт ўлиб кетади. Унинг тул қолган ёш хотини бошқа кишига тегади. Кейинги эр олдинги эрдан қолган мол-мулкни бош-кетига қарамай, ғарра-шарра сарфлаб, маишатини суриб юраверади. Шу ҳолга қарата айтилган мазкур мақолни умуман бировдан қолган, меҳнатсиз, машаққатсиз эга бўлинган мол-мулкни бефарқ сарфлаб, ўз айш-ишратини қўзлайдиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

МОЛНИ ТОПАН БОҚСИН, ЎТИННИ ЧОПАН ЁҚСИН

Вар.: “Молнинг қадрини боққан билар, Ўтиннинг қадрини йиққан билар”; “Ўтинни терганга ёқтир, Молни топганга боқтир”; “Кўмирини қавлаганга

ёқтир, Молни миришкорга боктир”; “Тўнгианга ўт ёқтирма” (“Чунки, тўнгиан, яъни совқотган одам ўтинни аяб ўтирмайди, борини кетма-кет ўтга ташлаб, ёқиб юбараверади”, демоқчи); “Ўтин ёрмаганга ўт ёқтирма”; “Ўтин термаганга ўт ёқтирма”; “Ўтинни келтирганга ёқтир, Молни туғдирганга боктир”; “Болни бол тутган билар, Молни мол боққан билар”. Бу мақоллар билан: “Ҳар бир нарсанинг қадрини унга меҳнати синган, уни қийналиб топган одам яхши билади. Сарфлашга келганда, шундай одамга сарфлат. Ўзи меҳнат қилиб, қийналиб топмаган одам унинг қадрига етмайди, ғарра-шарра сарфлаб юбараверади”, деган маънода иқтисод ва тежамкорликка ундайдилар.

МОХОВНИНГ ЎҒЛИ РАСТА БЎЛГАНДА БУЗИЛАДИ

Ёмон одамларнинг, инсоний ишлат эгаларининг характери асрлар давомида синанган халқ “улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайдилар; ёмонлик ёмонлардан ёмонларга юқади, ҳатто наслдан наелга ўтади”, деган хулосага келган: “Замон тузалар, Ёмон тузалмас”; “Эшак бахши бўлмас, Ёмон яхши бўлмас”; “Шўр тўнгмас, Аҳмоқ ўнгмас” ва ҳоказо. Юқорида келтирилган мақол ҳам ана шу хулосанинг маҳсулидир. Моховлик – наслий касаллик бўлиб, ўғил-қиз туғилганда туппа-тузук бўлади-ю, аммо раста бўлганда (яъни, ўсиб-улғайганда) моховга айланиб кетади. “Касалликларнинг баъзилари наслдан наслга кўчади. Масалан, табиий касаллик, пес, сўгал, кўзга оқ тушиши, сил ва мохов каби” (Ибн Сино, Тиб қонунлари). Мақолда: “Ақсарият ёмон одамларнинг болалари ҳам ёмон бўлиб чиқади”, деган фикрни ифодаламақ мақсадида моховлик касаллигининг оқибати мисолга олинган.

МОШ СИҒМАСА, ЛОВИЯНИ ИТАРМА

Бу билан: “Бўлмайдиган ишга беҳуда уриниб ўтирма, барибир фойдаси йўқ, бекорга овора бўлганинг қолади”, деган маънода насихат қиладилар.

МУЗДАН ОЙНА БЎЛМАС, СИМОБДАН – КЎЗ

Музда гарчи кишининг акси кўринса ҳам, барибир у ойна бўлмайди, эриб кетади. Симоб гарчи қимматбаҳо тошдек яраклаб турса ҳам, барибир узукка кўз бўлмайди, оқиб кетади. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақолни:

“Бирор нарсага аслида яроқсиз бўлган нарса минг уринилгани билан барибир яроқсизлигича қолади”, деган маънода қўллайдилар.

МУЗДАН СУВ ТОМАДИ, СЎЗАМОЛДАН – БОЛ

Бу билан: “Хулқи хунук, турки “совуқ” одамдан бамаъни, ёқимли гап кутмаёқ кўяқол. Бундай гап сўзамол, яъни сўзга уста, гапга чечан, умуман хуштабиат, хушфёъл, ҳам тили-ю, ҳам дили пок одамдан чиқади”, демоқчи бўладилар.

МУЛКИ ЙЎҚНИНГ МИЛКИ ЙЎҚ

Мулк – ихтиёрдаги, қўлдаги бор мол-дунё, ер-сув, иморат ва бошқа бойликлар. Бу билан: “Мол-мулки, бойлиги бўлмаган камбағал, бева-бечораларнинг ёйиш-ичиши, қийиши, туриш-турмуши ҳам ўзига яраша қашшоқ бўлади”, дейилмоқчи. Яна бир мақол борки: “Бева хотиннинг тушига эр киради, камбағал деҳқоннинг тушига ер киради”, дейдилар.

МУЛЛА МИРАШИР, ПУЛИГА ЯРАШИР

Бир одам бирор нарсани арзон-гаровга сотиб олса-ю, кейин унинг арзимаслигини, сифатсиз, чидамсизлигини фаҳмлаб, шикоят қила бошласа, унга ҳазил-мутуйиба тарзида шундай дейдилар. Мазкур мақолнинг “Мулла Мирашир, Қилмишига ярашир” деган варианты ҳам борки, бу билан: “Ҳар ким қилмишига яраша жазосини тортади”, демоқчи бўладилар.

МУЛЛА МИРАШИР, ТОПГАНИН БИЗГА ТАШИР

“Ашир, Ашир, топганини ташир” деб ҳам ишлатиладиган мақолни айёрлик, худбинликнинг “кўчасидан ҳам ўтмаган”, ҳаддан ташқари содда ва қўли очик, ҳатто ўзи оч қолса ҳам борини бошқалар билан баҳам кўрадиган, бошқаларга бўлишиб берадиган одамга нисбатан истехзоли тарзда, ҳазил-мутуйиба йўсинида қўллайдилар. Ўтмишда болалар ошиқ ўйнаганда ююғич ошиқ ҳадеб кетаверса, уни мақтаб, севинч ва ғурур билан: “Ҳа, мулла Мирашир, топганин бизга ташир” деб қўярдилар.

МУЛЛА, МУЛЛАНИНГ ИШИ – ҲИЙЛА

Ўтмишда илмига амал қилмаган айрим дин намоёндалари ўз тарғибот-ташвиқотлари билан золимларга “зулм пичоғи”ни қайраб бераётганларини ва улар ўзлари меҳнат қилмай,

ўзгалар ҳисобига яшаётганликларини кўрган, билган, фаҳмлаган халқ уларнинг ногўғри хатти-ҳаракатларини танқид қилувчи фикрларни билдириб келган. Бу нарса узук тарихнинг турли давларида яратилган халқ достонлари, эртақлари, латифалари, кўшиқлари ва мақолларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Уларнинг бутун эркиндорларини – инсон сифатида ёмон одамлар эканлигини, нодонлигини, маший бузуқлигини, айёрлигини, таъмагирлигини, очкўз ва суллоҳлигини очиб ташлаган. Юқоридаги мақол ва унинг қуйидаги вариантлари ҳамда мазмундошлари мазкур фикримизнинг далили бўла олади: “Одамнинг ёмони – мулла, Мулланинг иши – ҳийла”; “Мулла билганин ўқир, товук кўрганин чўқир”; “Бўзчи билганин тўқир, Мулла билганин ўқир” (“Мулла билганинигина, яъни китобдан кўр-кўрона ёдлаб олган нарсасинигина ўқийди, ундан ортқ билмайди”, демоқчи); “Мулла бобдан, шак ёддан ўтмас” (Хоразмликлар мақоли. Боб – китобнинг боби. Шак, чек – деҳқонларга ўлчаб берилган ернинг чегараси. Ёп – анҳор); “Мулла ўз фойдасига бўлса, китобнинг четидан фатво топади” (фатво – шариат ва дин қонун-қоидалари асосида бирор юридик масала юзасидан руҳонийлар чиқарадиган ҳулоса, қарор ёки бирор ишнинг шариат нуқтаи-назаридан амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги кўрсатма, буйрук. Мазкур мақол билан: “Мулла ўз фойдасига бўлса, маълум бир ҳолга мос келадиған фатво агар китобнинг ўзида ёзилмаган бўлса, унинг четига қўшимча равишда ёзиб қўйилган фатволар орасидан бўлса ҳам топиб, ҳулоса чиқариб юбораверади”, дейилмоқчи.); “Мулланинг ёмони – варақчи, Одамнинг ёмони – қароқчи” (варақчи – китоб ва варақловчи, деган маънода); “Мулла “бисмилло”сидан маълум” (Муллалар “бисмилло”, “ассалому алайкум”, “ва алайкум ассалом” ва бошқа сўзларни оддий одамларга нисбатан бошқачароқ қилиб, қироат билан айтадилар. Мазкур мақол билан: “Муллани “бисмилло” дейишиданоқ унинг ҳақиқий муллагини ё чала муллагини библи олса бўлади”, дейилмоқчи); “Тентак мулла – термулган ҳўкиз”; “Нодон сўфидан донли чўп яхши”; “Илмсиз сўфидан тухум туғар товук яхши”; “Мулла бўлиб шайх бўлса – икки дунё чароғи, Оми бўлиб шайх бўлса – ёргучоқни таёғи” (шайх – олий мусулмон руҳонийлари вакили) фақиҳ; мазор, қадамжо каби зиёратгоҳлар мутасаддис, авлиёларга, худо йўлига атаган назр-ниёзларни қабул қилувчи руҳоний. Оми – саводсиз, ўқимаган; авом. Ёргучоқ – дон янчиш, ун тортиш учун ишлатиладиган хонаки

асбоб; қўл тегирмони. Мазкур мақол билан: “Ўқиган шайх гаёдон, билағон бўлиб, унча-мунча одамга гапини ҳам, сирини ҳам бермайди. Ўқимаган, саводсиз, оми шайх эса (бамисоли ёргучоқнинг таёғи бировнинг қўли қаёққа қараб бурса, ўшаёққа бурилгани сингари) бировнинг фикри-зиқрига тобе бўлади”, дейилмоқчи. “Чала табиб – одати жон, Чала мулла – офати имон”, “Муллага бердим ўки деб, Устага бердим тўки деб, Сени ким ҳўроз қипти, Макиённи чўки деб?!”; “Мулла ўқиб ейди. Қарға чўқиб ейди”; “Муллани мазорда кўр, Даллолни бозорда кўр”; “Икки мирзо бозорда йўлиқади, Икки мулла мазорда йўлиқади”; “Телба телбани суяр, Мулла – ўликни”; “Хайвон ўлса – қарға шод, Одам ўлса – мулла шод” (Қарға , қузғун ўлган ҳайвонларнинг гўшгини еб, тирикчилик қилади. Мулла одам ўлса, “жаноза пули”дан, “хатимқуръон пули”дан, пайшанба, яқшанба, “арвоҳ келар” кунларига ва бошқа маросимларда бериладиған ош-нондан баҳраманд бўлади. Мақолда: “У одам ўлса, шунинг учун хурсанд бўлади”, дейилмоқчи); (“Ўланли ерда ҳўкиз семиради, Ўлимли ерда мулла семиради” (ўлан – ўт); Бахши тўрда ятрайди, Мулла – гўрда”; “Мулланинг семизидан кўрк, Табибнинг – ориғидан” (“Мулланинг семизи кўмақай, еб тўймас бўлади. Табибнинг ориғи эса ўзини-ки оздириб (яъни, касалга чалинтириб) қўйиптими, демак, унинг илми, ҳунари йўк, сенинг дардинга даво топа олмайди”, дейилмоқчи); “Мўлтони мулла анқов элни алдаб ер”; “Мўлтони мулла эл талайди” (мўлтони – ўзини содда қилиб кўрсатувчи, аслида эса ниҳоятда муғомбир ва айёр одам); “Анқов элга – ҳарамза мулла”; “Қоронғи элга – кофир ҳам мулла”; “Мулла фолбинни кўролмас, Эшон иккаласини ҳам” (Бу билан: “Мулла ҳам, фолбин ҳам оддий халқни у деб, бу деб, у қилиб, бу қилиб, авраб, ҳуллас, турли йўллар билан алдаб бир нимасини олади, ейди, тирикчилигини шу билан ўтказади. Эшон ҳам шу йўсинда яшайди. Улар бир-бирларининг насибаларини “илиб” кетадилар, шунинг учун бир-бирларини кўролмайдилар”, дейилмоқчи); “Имомнинг қорни очса, сўфини авраб ейди”; “Мулла – имом хотини билан ўйнайди, Иллагини қавми кўтаради” (Ўтган асрнинг охирларида Н.П.Остроумов бу мақолни: “Яъни, мулла-имом қавмидан келадиған даромад ҳисобига маъмур-чамур яшайди” деб изоҳлаган. Дарҳақиқат, масжидларнинг имомлари қавмларидан (яъни, ҳаминша бир масжидга келиб ибодат қиладиган, ўзларидан орқада туриб намоз ўқийдиган кишилардан) вақти-вақти билан “имоматчилик

ҳақи” йиғиб олардилар. Бундан ташқари қавмлар йилига икки марта “ҳайитлик” деб, имомга ўзаро бир нима (кийимлик матолар ёхуд маблағ) йиғиб берардилар. Агар домла-имом тўй қиладиган бўлса, тўйнинг харажатлари ҳам қавмларга солиқ қилинарди. Домла-имомнинг хотини кийинчоқ, тақинчоқ бўлса ҳам, бунинг оғирлиги қавмлар зиммасига тушарди. Хуллас, домла-имомга нимаики керак бўлса, қавмлар ўзаро маблағ тўплаб, ҳожатини чиқарардилар. Мазкур мақолнинг юзага келишига ана шундай ҳолатлар сабабчи бўлганлиги шубҳасиздир; “Мулланинг нафси – тандирнинг тафти”; “Эшоннинг қорни бешдир, Бери ҳамиша бўшдир”; “Шайхимнинг бор эди бешта қорни, хўш, Биттаси ҳаммавақт турар эди бўш”; “Мулла паловга ўч, Банги – оловга” (Ўтмишда бангиларнинг аксарияти гулханишин бўлиб, қишин-ёзин наша чекиб, “қора дори” еб, кўкнори ичиб, кайф қилиб, ўзларини оловга товлаб, маишат қилиб ўтирардилар); “Ҳамма ҳамма билан, Мулла гумма билан” (гумма – букма сомса); “Азизларнинг кўнгли қуртава тилар” (азизлар – дин пешволари, деган маънода қўлланилган. Қуртава – қурт ёки сузмани қайнаган сувда эзиб тайёрланган айрондан куюк овқат); “Бутоқда хўроз қичқирар, Мезанада – сўфи” (мезана – масжиднинг азон айтиладиган жойи); “Сўфининг оғзи азонда, Икки кўзи қозонда” (азон – сўфининг масжидда жамоат бўлиб намоз ўқишга чақириғи); “Бой хотини қашиса, мулла қўлини чўзади” (“Чўнтагини кавлаяпти, пул беради, чамаси” деган ҳаёлда дарҳол қўлини чўзади); “Худо урди муллани, Олиб қочди каллани”; “Эшон келди – тўқли кетди”; “Зиндонга тушди тўғри, Қози-муфтининг ўзи ўғри”; “Икки қуда суякни зўрға чайнар, Домла-имом ўртада гўштни пойлар” (Бу мақолнинг биринчи қисмида: “Қудалар бир-бирларининг олдида ниҳоятда одоб сақлаб, бир-бирларидан ийманиб, ҳатто суякнинг гўштини чайнаб еб ўтиришни ҳам одобдан эмас, деб билардилар”, дейилмоқчи); “Муллани кўп элнинг тўқлиси ҳаромга чиқар”; “Мулланинг қорни очса, намози тугар” (Ислом динининг қонун-қоида­сига кўра ҳар қандай шароитда ҳам намозни бузиш, яъни охиригача ўқимай, ўрнидан туриб кетиш гуноҳ ҳисобланади. Мақолда: “Мулланинг қорни очиб, овқат егиси келиб қолса, ҳатто ана шу гуноҳдан ҳам кўрқмай, намозини чала қолдириб, ўрнидан туриб кетаверади”, дейилмоқчи), “Сўфи кавуш ўғирлар, Эски чопонни ўғри қилар” (“Ўзи ўғирлаб, эски чопонга – яъни, камбағал одамга тухмат қилиб, уни ўғрига чиқаради”, дейилмоқчи);

“Эр йигитга иярсанг, обрўйинг ортар, Домла-имомга иярсанг, бор-йўғинг кетар” (иярмоқ – эргашмоқ); “Мулла кўзидан қолар, Югурук – оёғидан”; “Ўғри билан йўлдош бўлсанг, томоғинг тўяр, Мулла билан йўлдош бўлсанг, гуноҳинг жўяр” (жўяр – ортар, кўпаяр, деган маънода); “Устали эл тузалар, Муллали эл бузилар”; “Қийшиқ арава йўл бузар, Қози-мулла эл бузар”; “Ёмон арава йўл бузар, Чала мулла эл бузар”; “Чала мулла дин бузар, Нодон сўфи эл бузар”; “Муллали овул – қўрқоқ, Бахшили овул – ботир” (“... Чала муллалар халқни “у дунё азоби” билан қўрқитиб, жаҳолатга етакласалар, бахшилар ўз асарлари орқали халқни жасорат кўрсатишга, ботирликка ундаганлар”); “Янтоқнинг ёғи йўқ, Қози-эшоннинг соғи йўқ” (соғи – бу ерда “тўғриси, инсофли, ҳалоли” деган маънода қўлланилган).

*Юқоридан келаман кулло билан,
Ҳаргиз ошно бўлмаганлар мулло билан,
Агар ошно бўлсангиз мулло билан,
Айлантирар бошингизни ҳийло билан.*
(Халқ кўшиғи)

МУЛОЙИМ, МУЛОЙИМ, ҚУЛИНГ БЎЛОЙИМ

Мулойим, ёқимтой, хушфёъл, хушмуомала, ширинсўз, камтарин, камсуқум ва шу каби яхши сифатларга эга бўлсанг, сени ҳамма ерда ҳурмат қилардилар, яхши муомалада бўладилар, сазангини ўлдирмайдилар, сўзингни иккита қилмайдилар, илтимосингни рад этмайдилар, сендан хизматларини аямайдилар”, деган маънода айтилади. Вар.: “Яхши сўзга илон инидан чиқади, Ёмон сўзга қилич қинидан чиқади”; “Жўя гапга тую ҳам чўқади”; “Юмшоқ ипакни ўтқир қилич ҳам кесолмас”.

МУРДОР СУВНИНГ ТЎКИЛАДИГАН ЖОЙИ – ХАНДАҚ

Вар.: “Ифлос сув ўрага тушади, Тоза сув – ҳовузга”; “Ифлос сув – ботқоқда яхши”. Бу мақоллар билан: “Ёмонликнинг оқибати ёмонлик билан тугайди. Яхшилар ёмонларни ўз доираларидан суриб чиқарадилар”, дейилмоқчи.

МУРЧИ КЎП БУЛАМИҒИГА ҲАМ СЕПИБ ЕЙДИ

Буламиқ – болалар учун ун билан сутдан тайёрланадиган аталасимон овқат. Мазкур мақол мажозан: “Бирор нарраси, пули, маблағи

кўп бўлган одам керак-керакмас нарсага ғарр-шарра сарфлайверади”, дейилмоқчи.

МУШТ ЎТМАСА – ЯХШИ ТИКИШ

Филология фанлари доктори, профессор Ҳошимжон Раззоқов бу мақол хусусида қуйидагиларни ёзган: “...Одамзод орасида Ёдгор булоки деган бир одам бор эрди... Пўстин тикканини кўрсангиз, чокидан бармоқ ўтар, ҳаридор ушлаб кўриб, дер эрдики: “Бу қандай тикиш?!” Ул жавобида: “Мушт ўтмаса – яхши тикиш”, деб эрди”. Охирги гап шундай маъноларда қўлланган: а) Чокидан мушт ўтмаса, яхши-да; б) “Ургани – пўстинлик яхши” мақоли мазмунига ишора – урганда мушт ўтмайди. Шу билан бирга “тикиш” сўзи ҳам кўп маъноли (пайдан қилинган ип, тикмоқ) сўзлардандир”.

МУШУК КЕТИНИ КЎРИБ, ЯРАМ БОР, ДЕБ ДОДЛАРКАН

Бу мақолни кичкина, арзимаган ярага ё оғриққа дод-фарёд қилиб, ҳаммани безовта қилувчи бесабр, сарҳасрат одамларга нисбатан истехзо тарзида қўллайдилар.

МУШУК СУЙГАНИДАН ЎЗ БОЛАСИНИ ЕЙДИ

Жажжи, ширин-шарк боласини ҳаддан ташқари суйиб, ардоқлаб, эртаю-кеч бағрига босиб, кучиб, ўпадиган онага: “Вой-бўй”, намунча еб қўйгудай бўлаверасиз болангизни” деб ҳазил килсалар, у: “Ҳа, арзимабдимми?! Мушук ҳам суйганидан ўз боласини еб қўяркан-ку”, деб қўяди. Мазкур мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатилади.

МУШУК ЎЗИ ЎЙНАШ ТОПИБ, ЎЗИ ЖАР СОЛАДИ

Бу мақолни оғзи бўш, сирини ичига сиғдиролмайдиган, ўз сир-асрорини ўзи ошкор қилиб қўйиб, одамлар орасида шармандайишармисор бўладиган кишининг устидан истехзо билан кулганда айтадилар.

МУШУК ҲАМ БЕКОРГА ОФТОБГА ЧИҚМАЙДИ

Уй мушутти одатда қорни тўқ бўлса, офтобга чиқиб яланиб ётади. Қорни оч бўлса, уйнинг у ер-бу еридан овқат излаб, ҳар тешикнинг олдида пойлаб, кишининг оёғи тагида ўралашиб юради-ю, аммо беҳудага офтобга чиқмайди. Мушукнинг

шу одати мисолга олиб айтилган мазкур мақолни мажозий маънода бирор арзимаган хизмати учун ҳам бировдан бир нима тама қилувчи одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Баъзи ҳолларда шундай тамагир одамнинг ўзи ҳам хизмати эвазига бир нима берилиши лозимлигини билдирмоқ ниятида мазкур мақолни айтиб, мақсадини очикдан-очик тушунтирмоқчи бўлади.

МУШУККА “ПИШТ” ДЕМАГАН, ТОВУҚҚА “КИШТ” ДЕРМИДИ?!

Беозор, мулойим табиатли, камтарин, камсуқум одамнинг устидан шикоят қилиб: “Фалончини сўқди, койиди, урди” десалар, “Бўлмаган гап! У бундай одамлардан эмас” деган маънода уни ҳимоя қилиб, мазкур мақолни ишлатадилар.

МУШУККА ЎЙИН, СИЧҚОНГА ҚИЙИН

Вар.: “Мушукнинг ўйини – сиконнинг ўлими”; “Мушукка ўйин, Сичқонга – ўлим”; “Мушукнинг қаноти бўлса, чумчуқнинг зоти қурирди”. Баъзи одам бировга озор бериш, азоблаш, кулфатга солиш билан лаззатланади, завқланади. Унинг учун бу бир ўйин, бир роҳат туюлади. Аммо, унинг бу қилиғидан азият чеккан одам учун бу “роҳат” қимматга тушади, ҳатто ҳаёт билан видолашишгача олиб боради. Мазкур мақолни шундай дилозор, бераҳм, бешафқат, қонхўр, золимларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

МУШУКНИНГ БОЛАСИ ОНАСИГА ЎХШАБ МИЁВЛАЙДИ

Бу мақолни кўпроқ ота-онасига ўхшаган дилозор, безори, жанжалкаш, урушқок, “ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини оладиган”, “текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган” бадфеъл, бадхулқ одам бўлиб чиққан болаларга нисбатан ишлатадилар.

МУШУКНИНГ ЎЛИМИ – СИЧҚОНГА ТЎЙ

Шунга ўхшаш “Қашқир тумшугидан тутилар, Бева-бечоралар қутилар” деган мақол ҳам борки, булар билан: “Қонхўр, золимларнинг ўлими мазлумлар учун ҳурсандчилик келтиради”, демоқчи бўлганлар.

МУШУКНИНГ ҚАНОРАГА БЎЙИ ЕТМАСА, “ПУФ САССИҚ!” ДЕЙДИ

Вар.: “Мушук илмоқдаги қуйруқни ололмай, “Пуф, сассик!” деган экан”; “Мушук гўштга бўйи

етмаса, “Рўза тутдим” дер”; (қанора – гўшт осиб кўйиладиган бир неча илгакли мослама; чангак). Мазкур мақолларни қилмаган ишига олдиндан мақтаниб юрадиган, кўлидан келмаган ишга уриниб, уддасидан чиқолмай, одамлар ўртасида шармандаси чиққанда “куракда турмайдиган” бахоналар кўрсатиб, ўзини оқламоқчи бўладиган ношуд, курук мақтанчоқ одамларга қарата истеҳзо билан айтадилар.

МУҲАББАТ – БИР СЎЗ, МАЗМУНИ – ДУНЁ

Халқ севгини, ишқ-муҳаббатни қадим-қадимдан қадрлаб, эъозлаб, авайлаб, улуғлаб келган, ишқу вафо йўлида ҳатто жонини фидо қилган... У ўзининг асрлар давомида яратган сон-саноксиз мақолларида ишқ-муҳаббатни мадҳ этган, ошқу-маъшукларга севиш ва севилишнинг ўзига хос томонларини, тартиб-қоидаларини, ахлоқ-одобини, шарт-шароитларини уқтирган, йигит-қизларга турмуш қуриш, муносиб ёр танлаш, севгини қадрлаш юзасидан панду-насихатлар қилган; “Ишқсиз ҳаёт бўлмас, Ҳаётсиз ишқ бўлмас”; “Муҳаббатсиз умр – ўтолмас кўмир”; “Этган бошинг керакмас, дилда севгинг бўлмаса, Тўкан ёшинг керакмас, севган кўнгил бўлмаса”; “Муҳаббат – дилнинг меваси”; “Муҳаббат кўзда бўлмайди, юракда бўлади”; “Муҳаббат – ўт-олов”; “Ўчоқдаги ўт бошқа, Юракдаги ўт бошқа”; “Ошиқликнинг кўзи кўр”; “Суйган кўзга султон кўринмас”; “Ишқ йўлида шох ҳам бир, гадо ҳам”; “Уйқу жой танламас, Муҳаббат – чирой”; “Туя тузни севади, Йигит – қизни”; “От туз дейди, Йигит – қиз”; “Ёшлиқда берган кўнгил айрилмас бало бўлур”; “Муҳаббат – балойи шайдир, гирифтор бўлмаган билмас”; “Ишқ ўтининг олдида дўзах ўти учкунча йўк”; “Дехқон эмас – кетмон чопиб нон бермаса, ошиқ эмас – ишқ йўлида жон бермаса”; “Парвонани ишқ этмаса маст, Ургайму ўзини ўтқа пайваст?! (Навой); “Ҳамма дардга бор даво, Севги дарди бедаво”; “Давосиз дард – муҳаббат”; “Ошиқ меҳнат чекмай муродга етмас”; “Жонидан ўтмаса, жоним демас”; “Тоққа чикмасанг дўлона қайда, Жондан кечмасанг жонона қайда?!”; “Қуйган уланчи бўлар, Суйган – лапарчи”; “Ишқ йўлида шоху гадо баробар”; “Ишқсиз ҳаёт бўлмас, Ҳаётсиз ишқ бўлмас”; “Муҳаббатсиз умр – ўт олмас кўмир”; “Муҳаббат гарозусини тортишни билмасанг, мисқол ҳам оғирлик қилади”; “Этган бошинг керакмас, дилда севгинг бўлмаса, Тўккан ёшинг керакмас, севган кўнгил бўлмаса”; “Севги бир, Макони – икки” (“Севгининг ўзи битта-ю, аммо икки қалбдан ўрин олади”, дейилмоқчи);

“Тегирмон икки тошдан, Муҳаббат икки бошдан”; “Ишқ бошқа, ҳавас бошқа”; “Севгига зорлик бор, зўрлик йўк”; “Севги пулга сотилмас, Кўнгил пулга топилмас”; “Мард йигитга севги – синоқ”; “Пўлат оловда синалса, Севги ҳижронда синалади”; “Бир нафаслик “муҳаббат”, Бошга келтирар офат”; “Синалган севги букилмас, Букилса ҳам сўкилмас”; “Ўнтанинг ёр-ёри бўлгунча, Биттанинг вафодори бўл”; “Ишқи борнинг имони бор”; “Қозон қайда – сув шунда, Сулув қайда – кўз шунда”; “Севганинг қошингда бўлса, Сенга чўл – боғи-эрам”, “Суйганинг билан бўлсанг, қора уй ҳам ола баргоҳ кўринар” ва ҳ.к. “Ишқ бошқа, Ҳавас бошқа” (Бу билан: “Бировни шунчаки яхши кўриш, унга ҳавас қилиш, майл кўйиш – бир бошқа-ю, унга ишқ кўйиш, ошиқ бўлиш, чин дилдан севиш – бир бошқа”, демокчи бўладилар); “Севганинг кўзи айб кўрмас”; “Муҳаббатнинг кўзи кўр, қулоғи қар”; “Очлик ош танлатмас, Ошиқлик ёш танлатмас”; “Муҳаббат бойликка боқмас” (Муҳаббат агар ҳақиқий бўлса, ошиқнинг ё маъшукнинг бой ёки қамбағаллигига қарамайди); “Севги ёрдамчи тиламас” (“Севишганлар ўртасига бировнинг тушиши ва уларни қовуштириб қўйиши шарт эмас, улар бир-бирларини ўзлари топиб, ўзлари танлаб, ўзлари қовушиб кетадилар”, дейилмоқчи); “Кўнгил кимни севса, гўзал – ўша”; “Лайлини кўриш учун Мажнуннинг кўзи керак”; “Сулув-сулув эмас, суйган-сулув”; “Ўз суйганинг – ўзингга сулув”; “Сулув бўлган билан, ёр бўла билмас, Туя бўлган билан, нор бўла билмас” (нор – бир ўрқачли эркак туя, кучли, бақувват туя); “Боқмагин наслига, Боққил аслига”; “Хусн тўйда керак, муҳаббат кунда керак”; “Кўнгилни суратга боқиб берма, Сийратга боқиб бер” (сийрат – хулқ-атвор, хислат, одат); “Ҳар ким суйган ошини ичади” (Буни мажозан: “Ҳар ким севганига кўнгил беради, хоҳ у чиройли бўлсин, хоҳ хунук, таъбига ёқипими – бўпти!” деган маънода айтадилар); “Ҳар ким – суйганининг қули”; “Суйганининг кўнгли учун, суймасини суярман” (Буни “Севгимнинг кўнгли учун, уни хафа қилмаслик учун, ўзим аслида севмаган, ёқтирмаган нарсани ҳам мажбуран севаман, ёқтираман; кулгим келмаган нарсага ҳам, севганининг кўнгли учун, уни мажнун этмоқ учун куламан ва ҳ.к.” деган маънода айтганлар); “Ўзинг суйгани олгунча, ўзингни суйгани ол”; “Қозон қайда – сув шунда, Сулув қайда – кўз шунда”, “Юз юзга тушар, Меҳр – кўзга”; “Эгри бўлса ҳам йўл яхши, хунук бўлса ҳам қиз яхши”;

“Қиз қилиғи билан иссиқ”; “Сулувидан жилуви яхши” (жилуви – илиғи, илиқ қилиғи); “Севган билан қўшилиш – дуторға тор таққандай, Севмаган билан қўшилиш – захарли илон чаққандай”; “Йўл йўлдошинг қистаб турса, Йўлдошим деб чоғлама, Кўнгли сенда бўлмаганга, сен ҳам кўнгил боғлама”; “Севганга – султонсан, Севмаганга – ултонсан” (ултон – қора мол терисидан тайёрланган чарм; тагчарм); “Суймаганга суйканма – баҳонг кетар, Минг тиллолик бошингни бир пул этар”; “Севгининг баҳори билан шодланма, Ёзи билан қиши ҳам бор”, “Йилнинг баҳорини севган, Қишини ҳам ўйлаши керак” (Бу билан “парда” орасида: “Маъшуқани ёшлигида севган киши қариганида ҳам севиши, азалий севгисига содиқ бўлиб қолиши керак”, деган маънода насихат

қиладилар); “Севги қаримас, Асл чиримас”; “Қалбга қаримоқ йўқ, Севгига – ўлим”.

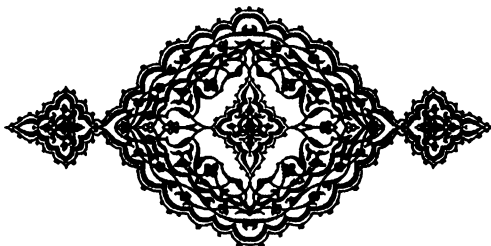
*Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.*

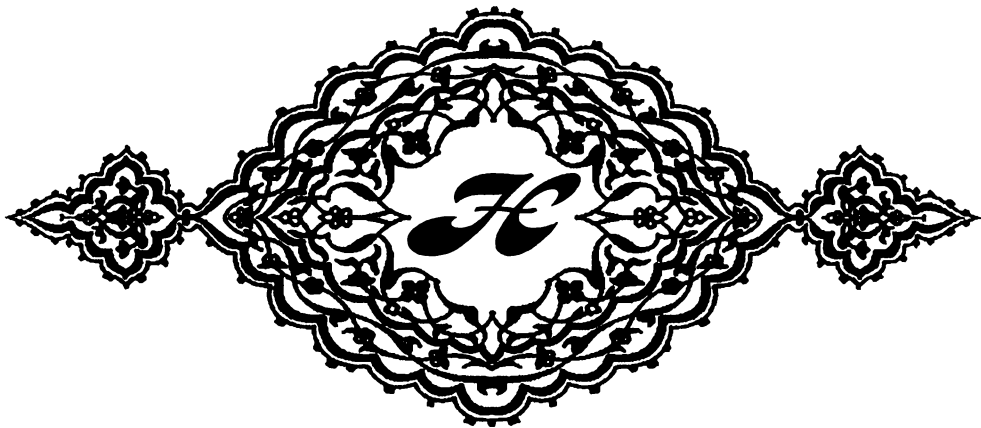
(Навоий)

*Кишига ишқ агар ҳамроҳ бўлса,
Гадодир ул агар шоҳ бўлса.*

(Мажлисий)

(Ойхон: Эй азизим! Маъшуқ қайда бўлса, ошиқ шунда бўлар. Сенинг юрагинг гули қайда очилур бўлса, булбули шундагина сайрар ... (Майсара: Суйган кўзга султон кўринмас. Бутун дунё давлати суйган қошида бирмунча қиммати йўқ. Зиндондаги ширин-шарбатдин очликдаги ситам, ғурбат яхшироқмасми?) (Ҳамза, Майсаранинг иши). “Муҳаббат – дутор – эҳтиёт қилиб тутмасанг, тоб ташлайди” (А. Қаҳҳор. Ён дафтардан).

НА ДОН, НА СОМОН

Буни кўлидан ҳеч бир иш келмайдиган, бефаҳм, бефаросат, укувсиз, ношуд одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида қўллайдилар.

НАВРЎДАН СЎНГ ҚИШ БЎЛМАС, МЕЗОНДАН СЎНГ ЁЗ БЎЛМАС

Наврўз – қуёш йили ҳисобида янги йилнинг биринчи куни (март ойининг 21-кунига тўғри келади). Мезон – қуёш йили ҳисобида еттинчи ойнинг арабча номи (22 сентябр – 21 октябр оралиғидаги даврга тўғри келади). Бу мақолга ва унинг қуйироқда келтириладиган бир қатор вариантларига изоҳ беришдан олдин шуни айтиш керакки, инсоннинг ҳаётида уни ўраб турган бутун борлиқнинг, айниқса (ижтимоий шароитлардан ташқари) табиий шароитлар ва атмосфера ҳодисаларининг қандай бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам инсон борлиқни (жонли ва жонсиз табиатни: Қуёш, Ой, осмон ва юлдузларни, атмосфера ҳодисаларини, ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёсини ва ҳ. к.) қадимдан кузатиб келади. Кундалик ҳаётий талаблар (чорвадорлар учун молларни қачон яйловларга ҳайдаб бориш ва қишлоқ жойларга ҳайдаб келиш; деҳқонлар учун у ёки бу экинни қачон экиш ва ўриб-йиғиб олишнинг қулай муддатларини билиш, эртанги кунда нималар қила олишни билмоқ

учун келажакни тасаввур эта билиш зарурати ва ҳ.к.) кишиларни астрономик ва метеорологик кузатишлар олиб боришга, вақт (йил, ой, кун) ҳисобини юритишга, бу соҳалардаги тўпланган тажрибалардан муайян хулосалар чиқариб, шунга яраша иш туттишга, шунга мослашиш ва одатланишга мажбур этган. Шу тариқа халқ астрономияси, космографияси, метеорологияси ва вақт ҳисобини юритиш системаси (яъни, халқ тақвими, агрометеорологик тақвим) вужудга кела бошлаган. Америкалик машҳур метеоролог Френк Форрестернинг ёзишича: “Замонлар ўтгани сайин инсон иқлим ва об-ҳавонинг ўзгариши муайян изчиллик ҳамда ритм асосида содир бўлишини пайқай бошлаган. Гарчи у ҳали об-ҳавонинг ўзгариш сабаблари ва қонуниятларини аниқлай олмаган бўлса ҳам, ҳодисаларнинг такрорланиши тўғрисида ўзига хулосалар чиқаришга қодир бўлган. Бу дастлабки кузатишлардан келиб чиққан хулосалар аста-секин кўпая борган ва ... авлоддан-авлодга ўта-ўта, замонлар оша ҳикмат дурдоналарига айлана борган. Сон-саноксиз мақол ва ибораларда ўз инъикосини топган бу фольклор бизнинг замонамизгача етиб келган. Уларнинг кўпчилиги билимсизликнинг, тасаввур ва уйдирманинг самараси бўлиб, асоссиздир. Аммо, об-ҳаво тўғрисидаги айрим мақолларда шундай боғланишлар топа олинганки, эндиликда фан

уларни тасдиқламоқда” (Ф.Форрестер, Тысяча и один вопрос о погоде). Жаҳон халқларининг мақоллари каби кўпгина ўзбек мақолларида ҳам у ёки бу фаслнинг, ойнинг чинакамига қачон бошланиши ва қандай келиши олдиндан “айтиб берилади”, фасллар ва ойларнинг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилади. Энди юқоридаги мақолни изоҳлашда давом этамиз. Наврўз (янги кун) кун билан тун тенглашган паллага (21 мартга) тўғри келади. Буни ўз даврида Навоий ҳам қайд қилган:

*Юз очиб билдирди, қад бирла сочи тенг эркини,
Зоҳир ўлгондек туну кун тенглиги наврўздин.*

Тожикларда “Наврўз баъд аз баробараст шабу рўз” деган мақол ҳам бор. Наврўз ва мезон ҳақида Аҳмад Аҳмадий шундай ёзади: “Ёз” сўзиндаги “ё” “о” га алмашилиб, “оз” бўлгонда ёз мавсумининг бошландиғи бўлгон мартга хосланиб айтилган. Мақол: “Оз бўлмай ёз бўлмас, Ёз бўлмай моз (ўт) бўлмас”... Сентябр ойида баъзи чўпларнинг бошида момиқ пахтага ўхшагон оқ бир нарса учиб, ерни оқ нарса босадур. Шунга эски туркчада “мезом” дейилганидан, сентябр ойиға ҳам “мезом” дейилур. “М” “Н”га алмаштирилиб, “мезон” ҳам дейиладур. (А.Аҳмадий, Туркча ой отлари). Халқимизда яна шундай мақоллар бор: “Тўқсон тўлмай, ёз чиқмас” (тўқсон – қиш фаслининг 1 декабрдан 1 мартгача бўлган давридаги 90 кун). Тўқсон ҳақида этнограф В.Наливкин шундай ёзади: “Тўқсон тушганидан кейин 20 кун ўтиб, “қиш чилласи кирди”, деб айтадилар. Мазкур чилла 40 кунда адо бўлиб, йилнинг энг совуқ вакти бўлур. Чилла чиққандин кейин 10 кунлик а х м о н тушиб, унинг орқасидан яна 10 кунлик д а х м о н тушадур. Мазкур даҳмон чиққанидан кейин яна 10 кун ўтиб, тўқсон ҳам тамом бўладур” (В. Наливкин, Терма китоб). Юқоридаги мақолда (шунингдек, бошқа кўпгина мақолларда) “ёз” деганда ҳозирги тушунчамиздаги ёз фасли эмас, балки баҳор фасли назарда тутилган. Чунки, эски туркий тилларда “ёз” сўзи “баҳор” тушунчасини англатган), “Лайлак келмай ёз бўлмас, Қирғияк чопмай куз бўлмас” (қирғий – қирғияк қийғирак ҳам дейдилар). Сунбула (22 август билан 21 сентябр оралиғидаги давр) ойининг ўрталарида келади. Тожикларда буни ифодаловчи шундай мақол бор: “Сунбула

моҳаст дарун қийғирак, Ҳафт даҳўм, куз даҳўм, бистияк” (яъни, қирғияк сунбула ойининг 17, 19, 21-кунларида келади). Шу даврда қирғийнинг болалари қамолга етиб, сайдга (чумчук, тўғрай ва бошқаларга) хужум қила бошлайди. Аҳмад Аҳмадий “Қиркуяк тушар, қирғий балапонин учирар” деган мақолни келтираркан, “қиркуяк” хусусида шундай дейди: “Август ойида қўй-эчкилар қочса, қиш кунда қўзиларга тўғри келадур. Август ойида қўзилар, эчкиларни кўплов (қочиш)дан сақлаш учун қўчқор, такаларнинг белига кигиздан куяк (тўсқоқ, буни “беллик” деб ҳам атайдилар) боғланадур (ул куяк октябрда очилиб, қочиришга эрк бериладур). Мана шу қўчқор, такаларға кирда юрғонларида куяк боғлаш муносабати билан август ойиға “қиркуяк” дейиладур” (А.Аҳмадий, Туркча ой отлари). Ҳисобдонлар илк кузда ёмғир томчиласа, “Ана, биринчи қирғияк”, кузнинг кейинги ойларида томчиласа, “иккинчи қирғияк”, “учинчи қирғияк” дердилар. “Биринчи қирғияк”даёқ “Қирғияк келди – куз бўлди” деган мақолни айтиб, кишиларга “экин-тикиннингни йиғиб ол, қиш ғамингни еб қол” деб насиҳат берардилар; “Ёз келганин лайлак билур, Қиш келганин – ола қарға”; “Ғоз келгани – ёз келгани”; “Қарға минг қағилласа ҳам ёз чиқмас, Ғоз бир қағилласа – ёз”; “Ғоз келса, ёз келар, Қарға келса, қиш келар”; “Ғоз келса, ёз келар, Қарға келса, қатқоқ бўлар”; “Қарға қағилласа қишни чақиради, Ғоз қағилласа ёзни чақиради”; “Қарға кетмай қор кетмас, Турна келмай муз кетмас”; “Ола қарға оғоч бошига қўнса, ёз тез келар” (“Ола қарға оғоч, яъни дарахт бошига қўниб, учиб кетишга шайланса, тез орада қиш тугаб, баҳор бошланади”, дейилмоқчи); “Турна эрта келса, Қўклам эрта келади”; “Бир гул билан баҳор бўлмас”; “Ёз келганин елка билур, Қиш келганин – бурун” (Бундай дейишларининг боиси шуки, ёзда елкага офтоб тегиб қиздиради, қишда эса қиши шамоллаб, тумов бўлиб, бурни оқа бошлайди); “Бир қалдирғоч келгани билан баҳор бўлмас”; “Бир қалдирғоч билан ёз бўлмас, Бир булут билан куз бўлмас”; “Савр кирмай ёз бўлмас” (савр – қуёш йили ҳисобида иккинчи ойининг арабча номи бўлиб, 22 апрел билан 21 май оралиғидаги даврға тўғри келади); “Жавзо тугмай ёз бўлмас” (жавзо – қуёш йили ҳисобида учинчи ойининг

арабча номи бўлиб, 22 май билан 21 июн оралиғидаги даврга тўғри келади); “Жавзо кирмай ёз бўлмас, Қавс кирмай қиш бўлмас” (қавс – қуёш йили ҳисобида тўққизинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 ноябр билан 21 декабр оралиғидаги даврга тўғри келади); “Бир қарга билан қиш келмас”; “Мезон ўтиб акраб кирса, қиш деган сўз” (акраб – қуёш йили ҳисобида сакқизинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 октябр билан 21 ноябр оралиғидаги даврга тўғри келади); “Хулкар ботди – ер қотди” (Хулкар – сурайё. Одатда Хулкар ботгани сари ҳаво совиб, ер музлай бошлайди); “Акраб ўтди – қиш етди”; “Хулкарли ойнинг бари қиш”; “Хулкар уйдан кўринса, уч ойдан сўнг – ёз”; “Хут чиқар, ҳамал кирар” (Хут – 22 февралдан 21 мартгача, Ҳамал – 22 мартдан 21 апрелгача бўлган давр) ва ҳ. к.

НАРИ БОРСАМ ХҲКИЗ ЎЛАР, БЕРИ КЕЛСАМ АРАВА СИНАР

Бу мақолни бировдан ҳар бир нарсасини қизғанадиган, ўлақолса бировнинг ҳожатини чиқазмайдиган феъли тор одамларга нисбатан қўллайдилар.

НАСИЯ ЕМАНГ ЭТНИ, ҚИЗАРТИРАР БЕТНИ

Вар.: “Насия еманг гўш(т)ни, Ёриб чиқар тишни”; “Насия еманг этни, Суяги йиртар кетни”; “Насия ноннинг ҳам куюги бўлади, ҳам кесаги”; “Насия – мол эмас, Берган – мусулмон эмас” (“Мусулмон” сўзи бу ерда “чин инсон, ақлли, тadbирли одам” деган маънода қўлланилган): Бу мақоллар билан: “Нафс йўлига кириб, биргина гўшт ё нон эмас, умуман ҳар бир нарсани бировдан насияга олиб, қарздор бўлиб қолиб, кейин уни вақтида тўлай олмай, қийналиб, хижолат чекиб, уялиб юришининг нима ҳожати бор?! Ундан кўра нафсингга, орзу-ҳавасингга “бир уриб” кўяқолсанг – олам гулистон, хижолат ҳам тортмайсан, қийналмайсан ҳам, одамлар орасида қизариб-бўзариб юрмайсан ҳам” дейилмоқчи. “Насиядан унгани – тегирмондан чиққани” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Агар бировга бир нимани (пул, дон-дун ва ҳоказо) насияга берган бўлсанг-у, у қарздор одам омонатининг ҳаммасини бирданига

беришга қурби етмай, оз-оздан бериб турса ҳам йўқ дема, олавер, ҳарна насиядан унгани сен учун фойда. Қарздорнинг оз-оздан бўлса ҳам тўлаб туриши – тегирмондан чиққан уннинг оз-оздан кўпая-кўпая, қоп-қоп бўлиб кетиши билан баробар. Насия олган одам оз-оздан бўлса ҳам қарзингни батамом тўлаб қўяди”, деган маънода насия берган одамни инсоф, адолатга чақирадилар.

НАСИҲАТ КЎП ЧЎЗИЛСА, ЁМОНЛИККА АЙЛАНАДИ

Бу билан: “Ҳар бир нарсанинг ҳам меъёри бўлади. Масалан, бир идишга ортиқча сув қуйилса, тошиб ерга тўкилади. Гап ҳам шундай. Бировнинг юраги кенг бўлса, бировники тор бўлади. Ҳамма ҳам кўп гапингни, кўп насиҳатингни сабр-чидам билан ичига ютавермайди, жигга тегиб, сени жеркиб ташлаши ҳам мумкин. Шундай экан, бировга насиҳат қилмоқчи бўлсанг, вақти билан, ўрни билан, меъёри билан қисқа-лундагина насиҳат қил”, демоқчи бўладилар.

НАФАС КИРСА – БОРУ, ЧИҚСА – ЙЎҚ

“Кишининг умри бир нафаслик вақт ичида ҳал бўлади. Нафас кирса – бор-у, нафас чиқиб кетса – йўқ. Шундай бўлгач, ҳар жиҳатдан эҳтиёт чораларини кўриб, қилар ишингни, борди-келди муомалангни тўғрилаб юр”, деган маънода кишини оғохлантирмоқчи бўлганда шундай дейдилар.

НЕ НАРСА ЙЎҚ, ШУ ТАНҚИС

Одатда нимаики нарса (хоҳ у арзийдиган, хоҳ арзимайдиган бўлсин) йўқ ёхуд камчил бўлса, ўша нарса тансиқ, баҳоси ортиқ, кадрли бўлади. Мақолда шу ҳол ифода этилган.

НЕ ХИЛДА ЯШАСАНГ, ШУ ХИЛДА ЎЙЛАЙСАН

Бу мақол доноларнинг: “Онгни турмуш тарзи белгилайди” деган сўзини тасдиқловчи халқ ҳикматларидан биридир. Масалан, киши деҳқончилик билан яшаса, биринчи галда шу деҳқончиликка оид нарсалар ҳақида ўйлайди, бош қотиради, елиб- югуради; киши илм эгаси бўлса, илм йўлини қувийди ва ҳ. к..

НЕВАРАЛАРГА БУВИЛАРНИНГ ЁНИДА- ГИДЕК ИССИҚ ЖОЙ ЙЎК

Педагог олим М. Шербоев бу мақолни шундай изоҳлайди: "... Чунки, бувилар қахрамонона юришлар, ажойиб саргузаштлар ҳақидаги оддий эртақлар айтиб, болаларда қизиқиш уйғотибгина қолмай, балки уларда муайян мойилликларни ҳам ўстирар эдилар".

НЕГА ЕДИМ БАҒИРДИ, ЕМАЙ ИЧИМ ОҒИРДИ

(бағир – жигар. Оғирди – оғриди). Бу мақолни эҳтиётсизлик, тадбирсизлик ё билмаслик оқибатида бирор иш қилиб қўйиб, панд еган, зиён-заҳмат кўрган ва афсусланган одам айтади ёки шундай одамга қарата айтадилар. Мазкур мақол "Билмайин босдим тиканни, тортадурман жабрини" деган мақол билан деярли бир хил маънода қўлланилади.

НИМАНИ ХОР ТУТСАНГ, ШУНГА ЗОР БЎЛАСАН

Бу – табиий ва ижтимоий қонуниятлар асосига қурилган халқ ҳикматларидан биридир. Дарҳақиқат, киши ҳар қандай нарсани ё кимсани хор тутса, қадрига етмаса, авайлаб тутмаса, тежаб-тергамаса, оқибат-натижанда ундан маҳрум бўлиб, эҳтиёж сезади, зор бўлади. Масалан, нонни, озиқ-овқатни, кийим-кечакни, асбоб-ангорни ва ҳ. к. хор тутса, зор бўлади; ёр-дўстларни, хотин, бола-чақани, қариндош-уруғларни ва ҳ. к. хор қилса, улар ундан безиб, юз ўгириб кетадилар, охир-оқибат уларга зор бўлиб қолади. Мазкур мақолни шундай ёмон йўлдан қайтармоқ ниятида, панд-насиҳат тарзида қўллайдилар.

НОВВОЙ ЧАҚИРИШГА ҲАМ КЕКИРДАК КЕРАК

Ўтмишда шаҳарларнинг бозорларида наввойлар нон солинган саватни бошларига қўйиб, тумонат одам орасида баланд овоз билан: "Иссиқ нон, ширмой нон!" деб нонларини мақтаб ўтаверардилар. Оломон ичида, олағовурда кетаётган новвойнинг нонидан олишни истаган одам: "Новвой, ҳой новвой!" деб унга товуш етказиши учун баланд овоз билан чақириши, яъни "кекирдак чўзиши" керак бўларди. Шу ҳолат мисолга олиб айтилган мазкур мақолни

мажозан: "Бу ишни қилиш осон эмас, кўп куч сарфлаш керак бўлади", деган маънода қўллайдилар. Масалан, тўй-зиёфатда ашуласини айтиб, бироз нафас ростлаш учун ўтирмақчи бўлган ҳофиздан кўшиқ ишқибозлари: "Жуфт бўлсин, жуфт бўлсин" деб илтимос қиладилар. У яна айтади. Кейин яна: "Жуфт бўлсин" деяверишса, ҳофиз ҳазил-мутойиба тарзида: "Жон акалар, ахир новвой деб чақиришга ҳам кекирдак керак" деб, ўзининг чарчаганини билдиради.

НОВВОЙ ЎЛСА, ҚЎЙНИДАН НОН ЧИҚАР

Бу мақол билан: "Бағоят зикналигидан тайёр нонини емай, шуни ҳам сотиб пул қилақолсам, деб юриб, очидан ўлиб кетади" деган маънода муболаға қилганлар ва шундай табиатли кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллаганлар.

НОДИЙДАНИНГ ТУШИГА БИР ЖУФТ ШАФТОЛИ ДАНАК КИРИБДИ

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтилиб юрадиган қуйидаги ҳикоя билан боғлиқ: "Бир хасис одам тушида бир жуфт шафтоли данак ётганини кўрибди. Бундай ён-верига қараса, ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ экан. "Хайрият, дебди у ўзига-ўзи, – шундай нодир нарсани ҳеч ким кўрмабди-я. Бу энг аъло нав шафтолининг данаги экан, ҳўб қўлимга тушди-да, бировга кўрсатмай қўяқолай", деб турганда бир одам келиб қолибди-да, унинг қўлидаги данакларни шаппа олиб қўйибди. Иккови шафтоли данакни талашиб, бир-бирини босиб урабошлабди. Шу пайт ҳалиги хасис одам уйғониб кетибди. Қараса, хотинини бўғаётган экан... Зотида ҳеч бир нарсани кўрмаган, молпараст, назари паст, хасис, зикна одамни "нодийда" дейдилар. Бундай одамнинг қўлидаги арзимас нарса ҳам зўр, қимматбахо бўлиб туюлади ва уни бировга ўлақолса бергиси келмайди. Мана шундай одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўлланилади. Вар.: "Кўрмаган нима кўрибди – тушида шафтоли данак"; "Нодийданинг кўзига ип арқон, чўп хари бўлиб кўринар". "Чумсахга чўп хари кўринар", "Жинкўзга чирманда чорвоқ кўринар"; (чумсах, жинкўз – зикна, хасис, бахил одам).

НОДОН БИЛАН ШАВЛА ЕСАНГ, ОЁҒИНГ-НИНГ ТАГИ ПИШАР

Бу мақол билан: “Нодон билан ўрток, улфат, ҳамтовоқ бўлсанг, ахири бир кун у ўзининг бадҳаракати билан сени овора қилиб, оёғингни “пиширади”. Бундай нодонлар билан асло дўсту улфат бўлакўрма!” деган маънода насихат қиладилар. Бу фикрни қувватловчи яна шундай мақоллар ҳам бор: “Нодоннинг шакарини ютгунча, Дононинг захарини ют”; “Ножинс билан асал егандан, захари-қотил ичганинг хўб”; “Нодон билан дўст бўлма” (нодон – илм-маърифатдан хабари йўқ, онги, тушунчаси паст, фаҳм-фаросатсиз, қоқоқ одам. Ножинс – жинси, яъни тури, хили бошқа, кишига аҳл бўлмаган, ёмон ярамас одам); “Нодон дўст – жафо, Доно дўст – вафо”; “Нодон сўзлар, Доно ибрат олар”; “Нодон гапирар, Доно таққослар”; “Нодон кўп сўзласа ҳам гож сўзлар, Доно оз сўзласа ҳам соз сўзлар” (Гож – асли “каж” бўлиб, тескари, чаппа, эгри, қинғир, деган маънодадир); “Номарднинг иши миннатдир”; “Миннат” сўзи ҳам ижобий, ҳам салбий маъноларда қўлланади. Ижобий маънода миннат кишига қувонадиган даражада яхшилик қилишдир. Салбий маънода миннат кишига қилган яхшиликни унинг юзига солиб, таъна қилишдир. Шу маънодаги миннат номардлик аломати, ҳисобланади ва “номарднинг иши миннатдир”, дейилади” (А.Рустамов, Сўз хусусида сўз). “Нодон зарбоф тўнда ҳам нодон, Билимдон чурукда ҳам билимдон”; “Ножинснинг сирли меҳмонхонасидан, дўстининг сомонхонаси яши” (“Сенга хоҳ фикрий тарафдан, хоҳ маслак тарафдан тўғри келмайдиган, қадрингни билмайдиган, ҳурмат қилмайдиган, қилган озгина яхшилигини юзинга солиб, миннат қиладиган ножинснинг сирли меҳмонхонасида ўтиргандан, дил дўстинг, улфатинг, тенгқурингнинг сомонхонасида ўтирганинг афзал”, демоқчи бўладилар). “Доно билан нодон бир булоқдан сув ичмас”; “Доно билан юрсанг – узоқ йўлинг яқиндир, Нодон билан юрсанг, яқин йўлинг узоқдир”; “Доно донога ёр, Нодон дўстга зор”; “Нодон бош бўлмас, Кўпик иш бўлмас”; “Нодонга улфат бўлган қон ютар”; “Нодонга йўлдаш бўлма, кейин пушаймон қилма”; “Дононинг сўзидан ҳам қолма, изидан ҳам”; “Донога эргашган – донодан ошар”.

НОЖЎЯ ИШДАН ЁШ БОЛА ҲАМ УЯЛАДИ

Ножўя, яъни одоб-ахлоқ доирасига сиғмайдиган, чин инсонийликка муносиб келмайдиган, чакки, қинғир ишлар билан шуғулланиб юрувчи одамга: “Наҳотки сен кап-катта одам бўла туриб, бу қилиб юрган ишларингдан уялмасанг?! Ахир бунақа ножўя ишдан ёш бола ҳам уялади-ку!” демоқчи бўлганларида шу мақолни ишлатадилар.

НОЗ ҚИЗГА ЯРАШАР

Ўзи эркак киши бўла туриб, эркакларга хос бўлмаган қилиқлар, ноз-карашмалар қиладиган, ҳезалак, хотинчалиш одамнинг устидан кулганда шундай дейдилар. Вар.: “Нозсиз хотин – ёлқинсиз ўтин”.

НОЗ ҚИЛ НОЗБАРДОРИНГГА, ХАРИД ҚИЛ ХАРИДОРИНГГА

Нозбардор – нозни кўтарувчи. Бу билан: “Нозингни, эркалингингни, ҳазил-мутойиба гап-сўзинг ё қилиғингни кўтарадиган, тушунадиган, ҳаддинг сиғадиган одамга қил, акс ҳолда ўзинг гап эшитишинг, ҳатто калтак ейишинг мумкин. Бирор нарсангни сотадиган бўлсанг, ўша нарсанинг қадрига етадиган одамга сот”, деган маънода насихат қиладилар.

НОИНСОФНИ ТУЗ КОНИДА КЎР

Бу билан: “Ноинсоф одам туз конига бориб қолгудай бўлса, текиндан-текин ётган тузни кўриб, кўзи очлик қилиб, тузнинг оғирлигидан беҳабар қопларга тўлдириб, уловига ортавереди, ортгани кўзига кам кўриниб, яна ортавереди. Кейин йўлда улови бу ҳаддан ташқари оғир юкни кўтаролмай, чарчаб, юролмай қолади. Эгаси тузни йўл-йўлакай ташлаб-ташлаб, уйига ярим-ёртисинигина олиб келишга мажбур бўлади”, демоқчи бўлганлар. Мақол мажозан шунга ўхшаш ҳолларда ва ноинсоф кишиларга нисбатан қўлланилади.

НОКАСТАДАН ҚАРЗ ҚИЛМА, ҚАРЗ ҚИЛСАНГ ҲАМ ХАРЖ ҚИЛМА

(Вар.: “Нокастадан қарз олма, Олиб киссангга солма”; “Нокастадан қарз сўрагунча, итдан суяк сўраган афзал”; “Аслнинг хатоси йўқ, Нокаснинг – атоси”; “Томеъдан қарам тилама, Гадодан

дирам тилама” (томеъ – тамагир, бировдан бирор нарса умид қилувчи, бировнинг нарсасига кўз тикувчи. Дирам – танга, пул); “Номарддан ёрдам сўрама, юзингга салади”; “Нокастадан қарздор бўлсанг, ҳам йўлда тутар, ҳам гўрда”.

НОМАРДНИНГ КЎПРИГИДАН ЎТГАНДАН – ДАРЁДА ҒАРҚ БЎЛГАН ЯХШИ

Вар.: “Ўтма номард кўпригидан, сой сени оқизса ҳам”; “Кечма номард кўпригидан, сел сени оқизса ҳам”; “Номардга зор бўлгандан, қора дарёга ғарқ бўл”; “Номарднинг қўлидан зарбоф тўн кийгунча, Марднинг қўлидан заҳар ич”; “Номарддан нажот қутма, Итдан – ҳожат”; “Номардга ялинма, бир балога чалинма”; “Номардга асло сунма бўйнингни, Пуч ёнғоққа тўлдирди кўйнингни”; “Номард бўлиб кўпга киргунча, Мард бўлиб ўлган яхши”; “Номарднинг хотини бўлгунча, Марднинг беваси бўл”; “Нолиш билан иш битмас, Номардга мард тиз чўкмас”; “Номардга тиз чўкиш – ўлимдан қаттиқ”; “Номардга ёлворгунча, Йўмардга ёлвор” (йўмард – “жўмард” ҳам дейдилар – сахий, қўли очик одам); “Маслаҳатни марддан сўра”; “Мард буламан десанг, мардга ҳамроҳ бўл”; “Номдор кишига номзод бўл” (“Номдор, яъни эл-юрт орасида номи чиққан, обрў-эътиборли одамга номзод бўлсанг, яъни шундай одамга яқин юрсанг, изидан борсанг, сен ҳам обрў-эътиборли бўласан”, демоқчи).

НОМУС – ЎЛИМДАН ҚАТТИҚ

Вар.: “Номус – ярим ўлим”; “Номус – ўлимдан ёмон”; “Номус – балодир, Ўтга-сувга солодир”; “Номуссиз яшагандан, номусли ўлган яхши”; “Ёмон от билан тирилгандан, Яхши от билан ўлган яхши”; “Жиғилдонни ошдан сақла, Виждонни – бошдан”; “Номусни ёшлиқдан сақла”; “Кийимни янгилигидан сақла, Обрўни – ёшлиқдан”.

НОН АСЛИ ДОН

Вар.: “Нон ҳам – нон, Ушоғи ҳам – нон”; “Нон боласи – нон ушоқ”; Халқимиз нонни азалдан ҳурмат қилади, ҳамма нарсадан афзал, азиз ва муқаддас деб билади. Ота-боболардан қолиб келаётган удум, анъанага биноан, ҳатто нонни тескари тишламайдилар, ноннинг устига бошқа

нарсаларни қўймайдилар, ноннинг устидан ҳатлаб ўтмайдилар, агар нон қўлдан ерга тушиб кетса, дарҳол уни олиб, уч марта ўпиб, пешоналарига сурадилар, нон ушоқни дастурхон устида кўрсалар, бармоқни ҳўллаб, ушоқ устига босиб олиб, еб қўядилар. Юқоридаги мақоллар нонни эъзозлаш, хор қилмаслик, исроф этмасликка ундаб айтилади.

НОН ЁПМАЙ МЕН ЎЛАЙ, ХАМИР ҚИЛМАЙ СИНГЛИМ ЎЛСИН, УННИ МАҚТАМАЙ – ЭГАЧИМ

Оилавий ҳаётда баъзан шундай ҳоллар ҳам учраб турадики, нон ё хамир овқат ўхшамай қолса, эр айбни хотинга, қайнона айбни келинга қўяди. Мақолни айтган аёл: “Доим буларга мен, ё синглим, ё эгачим айбдор кўринамиз. Ҳеч ким айбни уннинг ўзида демайди-я!” демоқчи бўлади. Мақолни мажозий маънода бошқа шунга ўхшаш ҳолатларда, айбсиз айбдор бўлиб қолган чоғларида қўллайдилар.

НОН ПИШГУНЧА КУЛЧА КУЯДИ

Вар.: “Катта тўқоч пишгунча кичик тўқоч куйибди” (тўқоч – кулча нон). Тандирга ёпилган катта нонга иссиқ ўтгунча кулча қизаради, нон қизаргунча кулча куйиб кетади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси шуки, акаси уйлангунча укаси ёхуд опаси эрга теккунча синглиси шошиб кетади. Шундай ҳолларда мазкур мақолни истехзо, ҳазил-мутуйба тарзида қўллайдилар.

НОН ТИҚИЛСА СУВГА БОР, СУВ ТИҚИЛСА ГЎРГА БОР

Кишининг томоғига нон тиқилиб қолса, бунинг кўпда хавфли ери йўқ – сув ичиб юборилса, ўтиб кетади. Аммо томоққа сув тиқилиб қолгудай бўлса, кишини худди ўлмоқдан бери қилади. Мақолда шу ҳол ифода этилган.

НОН ЧАЙНАМАГУНЧА ЮТИЛМАС

Киши нонни чайнамай ютмайди, ютолмайди ҳам. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: “Бировнинг бир гапини, маслаҳатини олдин обдон ўйлаб, мағзини чақиб, кейин қабул эт ва унга амал қил”, демоқчи бўладилар.

НОНКЎРГА БЕРГАН ЭСИЗ ОШИМ, БЕВАФОГА ТЎККАН ЭСИЗ ЁШИМ

Нонкўр – бировнинг берган туз-намаги, нон-тузи кадрили билмайдиган, яхшиликка ёмонлик қиладиган, “тузини ичиб, тузлуғига тупурадиган”, кўрнамак, нонтепки одам. Бевафо – аҳд-паймонни бузувчи, садоқатсиз, вафосиз одам. Мақолда: “Бу ҳар иккала тоифадаги одамга ҳам яхшилик қилиш, унинг ҳақида қайғуришнинг фойдаси ҳам йўқ, хожати ҳам йўқ. Чунки, бундай одам барибир яхшиликни билмайди”, демоқчи бўлинади.

НОННИ КАТТА ТИШЛАСАНГ ҲАМ, ГАПНИ КАТТА ГАПИРМА

Вар.: “Улуғ сўзлама, улуғ парча нон ерсан”. Бу мақоллар билан: “Ундоқ қиламан-бундоқ қиламан, деб мақтаниб, катта гапирма. Бордию, ўшандай қилишга қурбинг етмаса, чоғинг келмаса, имкониятнинг бўлмай қолса, одамлар ўртасида қизариб, хижолат тортиб, шарманда бўласан. Аксинча, катта гапирмай, мақтанмай, ўзингни қанча камтар тутсанг, шунча обрў-эътиборга сазовор бўласан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

НОННИНГ ИККИ КУНЛИГИНИ Е, ГЎШТНИНГ – БИР КУНЛИГИНИ

Бу – халқнинг тиббий қарашлари натижасида юзага келган мақоллардан бири. Нонни кўп ейиш кишининг сиҳат-саломатлиги учун кўпда зиён етказмайди, аммо гўштни меъридан ортиқ ейиш – зиён, умрни қисқартиради. Маълумотларга кўра, узоқ умр кўрадиганларнинг аксарият кўпчилиги умуман гўшт емас экан ёхуд жуда ҳам оз миқдорда истеъмол қиларкан.

НОСНИ ЧЕККАН КИШИНИ, УРИБ СИНДИР ТИШИНИ, ТАМАКИ ЧЕККАН КИШИНИ, ЎНҒАЛТИРСИН ИШИНИ

Бунда “ўнғалтирсин ишини” деганда “худо ўнғайгина, осонгина ўлдириб қўяқолсин”, демоқчи бўлинган. Халқда “Ҳа, осон қилсин”, “Осон бўлгур!” деган қарғиш сўзлари ҳам борки, булар ҳам юқоридаги маънода қўлланилади. Кишини ичшидан, чекишдан қайтаришга ундаб айтиладиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Носкаш – пас(т)каш” (Чунки, у ҳаммадан “бир чеким нос беринг”

деб тиланаверади); “Чилимкашнинг ҳам қўли қуяди, ҳам – пули”; “Йиқилган – чилим бўлсин, Тўкилган – тамаки”; “Карнай – мисдан. Балғам – исдан”; “Уришма, ичма, чекма, Обрўйинг ерга тўкма”.

НОТАВОН КЎНГИЛГА – ҚЎТИР ЖОМАШОВ

Ўз ҳол-қудратидан, имкониятидан баланд нарсаларни, ўзига номуносиб нарсаларни, ҳар бир нарсанинг энг яхшисини, энг зўрини истайдиган, орзу қиладиган (масалан, “Подшонинг қизини оламан” деган хом хаёл билан юрадиган) одамни “нотавон кўнгил” деб мазах қиладилар. Жомашов – кир ювадиган сопол тоғора. Ичи ғадир-будир, кир ювганда қўлни ва кийим-кечакни юлиб кетадиган шундай тоғорани “қўтир жомашов” дейдилар. Бозорда қўтир жомашовни харидорлар сийпаб кўриб, олмай ташлаб кетаверар эдилар. Мазкур мақол билан: “Ўзига номуносиб нарсаларни истовчи, орзу қилувчи нотавон кўнгилга яроқсиз. Ҳеч ким олмайдиган қўтир жомашов ҳам насиб этмайди”, демоқчи бўладилар. Бу мақолни “Мағзава кўнгилга – қўтир жомашов” деб ҳам қўллайдилар (мағзава – кир ювилган совунли сув, кўчма маънода – эзма, шалвираган, ланж, ифлос, ярамас одам).

НОТАНИШ БЕГОНАДАН, ТАНИШ ШАЙТОН ЎНҒАЙ

Вар.: “Кўриниб турган аждардан, буқиниб ётган илон ёмон”. Кичкина илон қайда-ю, баҳайбат аждар қайда?! “Мол оласи ташида, Одам оласи ичида” дегандек, нотаниш, бегона одамнинг яхши ё ёмонлигини, нияти оқ ё қоралигини билмайди киши. Мазкур мақоллар билан: “Нотаниш, синашта бўлмаган дўстдан кўзга яққол кўриниб турган, зиён-заҳмат етказиши очикдан-очик маълум бўлган душман яхши. Чунки, киши шуни ҳисобга олиб иш кўради, ўзини мудофаа қилиш чораларини кўради. Синалмаган дўстга ишонганида эса, гафлатда қолиб, зиён-заҳмат кўради”, демоқчи, бўладилар.

НОУМИД – ШАЙТОН

Тўлиқ варианты: “Умидли – дунё, ноумид – шайтон”. Ўттиқодий тушунчага кўра, шайтон Худога осий бўлиб (исён кўтарган), “барибир

энди Худо яракламайди, дўзахга солиб азоблайди, энди мен тамокий ёмонликни қилавераман”, Деб ноумид бўлиб, ёмон йўлга кириб кетган экан. Мазкур мақол, гарчи эътиқодий тушунча асосида юзага келган бўлса-да, мажозан: “Ҳар бир нарсадан умидингни узма, ҳаракат қил, етишмаган ишингга етишасан”, деган маънода қўлланилади. Бу фикрни қувватловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Юрак умид билан яшайди”; “Умиди йўқнинг имони йўқ”; “Умидингни узма, Кўнглингни бузма”; “Умид қилган етар муродга, Ҳасад қилган қолар уятга”; “Умид ўлмас, ризқ камимас”; “Умидсизлик уйин бузсанг, умидингга етарсан”; “Чикмаган жондан – умид”; “Куч – ишончда”; “Умид ўрга тортар, умидсизлик – гўрга” (ўр – баландлик, тепалик).

НОҲАҚ ҚОН ЕРДА ЁТМАС

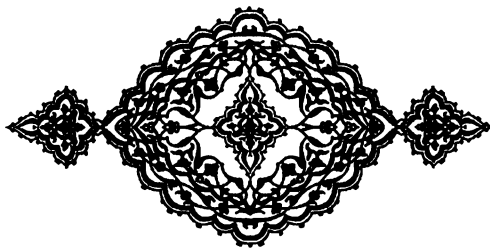
Бу билан: “Бировни ноҳақ ўлдирган қотил ҳеч вақтда қутулиб кета олмайди, эркинликда юра олмайди, ахири бир кунмас-бир кун қўлга тушиб, жазосини тортади”, демокчи бўладилар.

НУР ЁҒДИ – ДУР ЁҒДИ

Бу мақолни: “Қуёш чарақлаб, нур ёғдириб турса, экинлар баҳра олиб, дуркун ўсиб, мўл ҳосил беради”, деган маънода айтадилар.

НЎНОҚ МЕРГАН ОҚСОҚ ҚУЁН ИЗЛАР

Қўлидан дурустроқ бир иш келмайдиган, нўноқ, эпсиз, ношуд, бунинг устига дангаса одам чинакамига ҳаракат қилмай, ишнинг осонгина, ўнғайгина томонини кўзласа, унинг устидан истехзо билан қулиб, шундай дейдилар.

ОБЖУВОЗ – ҚОЗОННИНГ ҚАЙМОҒИ

Обжувоз – сув кучи билан юрадиган, шоли оқлайдиган қурилма. Жувоз – ўсимликлар уруғидан, хусусан, чигитдан мой чиқарадиган қурилма; мойжувоз. Мазкур мақолда шоли оқлайдиган жувоз назарда тутилганми, ё мой чиқарадиган жувозми, барибир қозонга тушадиган масаллиқларни тайёрлашда, мушкул ишни осон қилишда бу қурилмаларнинг аҳамияти катта эканлиги қайд этилган.

ОБКАШДА БИР ПАҚИР КЎТАРИШ ҚИЙИН, ИККИ ПАҚИР КЎТАРИШ ОСОН

Бу мақол билан: Мувоzanат бўлмаса, ҳар қандай иш, воқеа, ҳодиса ва ҳ. к. қийин, ноқулай, ноўнғай бўлади. Масалан, онлавий ҳаётда турмуш юритишнинг оғирлиги фақат эрнинг ё фақат хотиннинг гарданига тушса, рўзгорнинг бугун қийинчилигини ё у тортади, ё бу. Агар ҳар иккаласи ҳамжиҳат бўлиб, оғирликнинг бир тарафини буниси, бир тарафини униси кўтарса, бир-бирига ҳамкор, ҳамдард, мададкор бўлса – олам гулистон, турмуш тинч, осойишта ва саранжом-саришталик билан ўтаверади”, дейилмоқчи.

ОБОД ҚИЛГАН – ОБОД БЎЛАДИ

Бу билан: Ҳовли-жойингни, юртингни обод қилсанг, кўркам бинолар, чиройли кўчалар, гуллаб-яшнаган боғ-роғлар барпо этсанг, аввало турмуш шароитларинг яхши, қулай, дилрабо бўлади; ўз

қилган ишининг ажойиб мевасини, самарасини кўриб, дилинг равшан тортади, қалбингда фахру гурур ҳиссиётлари пайдо бўлади; эл-юрт ўртасида бош кўтариб, ёруғ юз билан, обрў-эътибор билан юрасан; ҳаётдан кўз юмган чоғингда ҳам, номинг яхшилик ила тилга олинадиган бўлиб қолади”, деган маънода насихат қиладилар.

ОБРЎ МИСҚОЛЛАБ КЕЛАДИ, ҚАДОҚЛАБ КЕТАДИ

(мисқол – оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, ўрта ҳисобда 5 граммга яқин). Қадоқ – бу ҳам турли ерларда турлича миқдордаги вазни билдирувчи оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, мисқолга нисбатан 100 барабар ва ундан ҳам зиёдроқ кўп миқдордаги вазн, баъзи ерларда 400 грамм, баъзи ерларда 500–600 грамм атрофида бўлган (В.Хини, Е. А. Давидович, Мусулманские меры и веса). Эл-юрт ўртасида кишининг обрў-эътибор қозониши осон эмас. Одамлар у ёки бу кимсанинг феъл-атворини, ҳулқини, гап-сўзини, хатти-ҳаракатини зимдан кузатиб юрадидилар, унинг кимлигини, қандайлигини яхши-ёмон кунларда синаб кўрадидилар ва шунга кўра унинг ҳақида бирор хулосага келадилар: ҳар жиҳатдан чин инсон бўлса иззат-ҳурмат қиладилар, ундан ибрат оладилар; ёмон, бадфеъл, баднафс, дилгир, айёр, муғомбир, қаллоб, хасис, ҳасадгўй, чақимчи, сотқин ва шу каби ярамас иллатлар эгаси бўлса уни асло ва асло ҳурмат қилмайдилар, аксинча, нафратланадилар, лаънатлайдилар, унга яқин юрмайдилар, ўз ораларидан четлатишга ҳаракат

қиладилар, ҳатто урадилар, сўкадилар, жазолайдилар. Киши узоқ муддат давомида қиладиган яхшиликлари эвазига жуда аста-секинлик билан обрў қозона боради. Аммо, ёмон хатти-ҳаракатлар қилгудай бўлса, дарҳол обрўини йўқотади, эл-юртнинг назаридан, иззат-ҳурматидан қолади, ҳатто қаҳр-ғазабига учрайди. Юқоридаги мақолни кўлар эканлар: “Оз-оздан йиғилиб бунёдга келган обрўининг қадр-қимматини бил, ундан ажрайдиган қилиқ қила кўрма!” демокчи бўладилар. Эл орасида “Обрўли обрўсидан кўрқар, Обрўсиз нимасидан кўрқар?!” деган мақол ҳам бор.

ОВНИ ОТСАНГ БИЛИБ ОТ, ДОЛ НИШОНГА ИЛИБ ОТ

(дол нишон – нишоннинг қоқ ўртаси.) Буни тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, “Ҳар қандай ишни қилар бўлсанг, маҳорат билан қил, токи бу ишинг яхши самара берадиган бўлсин”, деган мажозий маънода ҳам кўлайдилар. Халқ шунга ўхшаш бир туркум мақолларида ов ва овчилик соҳасига бўлган ўз қарашларини билдирди, ов қилувчи одамларга муваффақиятга эришишнинг йўл-йўриқларини ўргатади: “Ов бор жойда овчи ҳам бўлади”, “Милтиқ кўтарган билан овчи бўлмас, Дағдага солган билан довчи бўлмас” (довчи – даъвогар, даъвода, яъни жанжалли масалалар муҳокама қилинаётган, ҳал этилаётган жойда ўз гапи, келтирадиган далиллари, билдирадиган фикр-мулоҳазалари билан ўзини ё ўз тарафини рақибдан ё рақиб тарафдан мудофаа қилиб, ютиб чиқувчи сўзамол, гапга чечан одам (ҳозирги тушунчамизга кўра, бамисоли адвокат). Ўтмишда ҳар бир эл-уруғнинг ўз донолиги, чечанлиги ва қозонган муваффақиятлари билан донғи кетган довчилари бўларди. Юзага келган можароли масалалар бир тарафли қилинадиган йиғинларга ҳар бир эл-уруғ ўзининг ана шундай дондгор довчиларини вакил қилиб юборарди. Мазкур мақолда милтиқ кўтарган ҳар бир кимса ҳам ҳақиқий овчи бўлавермагани сингари, дағдага солиб, “баланд келмоқчи” бўладиган ҳар бир кимса ҳам ҳақиқий довчи бўлавермаслиги, бундайларга бўш келмаслик лозимлиги уқтирилган); “Кўп отган билан мерган бўлмас, Кўп айтган билан чечан бўлмас”; “Ов олган този бурнидан маълум”; “Овчи нон қидира, Қончи – қон” (Буни мажозан: “Ҳар бир касб эгаси ўз тирикчилиги йўлида ҳаракат қилади”, деган маънода кўлайдилар); “Овчига тулкининг эти эмас, териси керак”; “Овчи тулкининг этини емайди, терисини шилади” (Кишилиқ жамиятида шундай ҳоллар ҳам бўладики, бойнинг, амалдорнинг ўзи

ё умр йўлдоши, фарзандлари ёхуд яқинларига бирор одам (турли йўллар билан) яқинлашиб, дўстлашиб, қадрдонлашиб, “борди-келди”, “олди-берди” қилиб, апок-чапоқ бўлиб кетади. Бундай тасодифий ҳолдан таажужланган одам бир одамга: “Нечук фалончи фалончи билан жуда “оғиз-бурун ўпишадиган” бўлиб кетибди?” деса, у одам киноя, қочирим йўсинида мазкур мақолни айтади ва бу билан: “Хе, шунга ҳам билмайсанми?! Унинг бу дўстлашиб, қадрдонлашгани бежиз эмас. Асли мақсади – у билан холисанилило дўстлашишмас, балки “йўли”га шундай қилиб, қулай пайти келганда унинг воситаси билан ўзининг қўлидан келмайдиган бирор ишни битириб олиш, ёнки ундан бирор нима ундириб, моддий манфаат кўришдир”, демокчи бўлади); “Овчи тутишда қанча ҳийлагар бўлса, Айиқ қочишда шунча ҳийлагар бўлади”; “Овчи қанча айёр бўлмасин, тулки ундан ҳам айёр” (“Билганинг билан чекланиб қолма, маҳоратингни тобора ошириб боравер. Зеро, рақибинг ҳам анойи эмас”, дейилмоқчи); “Овни ё кўринмаган отади, Ё – эринмаган”; “Отилган овни кузатма, Отиладиган овни кузат” (Бу билан: “Кўлга киритган муваффақиятинг, ўлжанг билан мағрурланиб, қувониб, эсанқираб, шу билангина кифояланиб ўтирмагин-да, бундан буён кўлга киритадиган ютуқларинг ҳақида ўйла, қайғур, шунинг пайда, ҳаракатида бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Овчининг кечикканига суюн”; “Йўловчининг кечикканига суюнма, Овчининг кечикканига суюн” (Одатда бирор ерга кетган одам аллақачон қайтиб келиши керак бўлган бўлса-ю, нима учундир ҳадеганда келавермаса: “Оҳ, унга бир нима бўлдиёв, ишқилиб бирор бало-қазога йўлиқмаган, йўлтўсарлар қўлига тушиб қолмаган бўлса яхши эди-я!” деган минг хил хаёлга бориб, хавотирланишга тушадилар. Ов қилгани кетган одам кечикиб, ҳадеганда келавермаса, хавотирга тушмайдилар, аксинча: “Кечикяптими, демак, дурустрок ов топган-у, ўшани қўлга киритиш ҳаракатида юрган”, деган хаёлга бориб, суюниб ўтирадилар. Мазкур мақолда шу ҳолат ифода этилган); “Овчи кечикса, онг келар” (онг – анг – ов, ўлжа), “Ови юрганнинг дови юради”.

ОВСИНЛАР ИНОҚ БЎЛСА, ОҒА-ИНИЛАР ЧИНОҚ БЎЛМАС

Бу мақол қўйидаги ҳикоя асосида юзага келган: “Ўтган замонда, Қубо деган томонда беш оғани бор экан, аҳило иноқ, ҳамдаму ҳамкор эканлар. Тўнғичлари ота ўрнини босар экан, беш хонадон битта қозон осар экан. Топганлари бир қўлга йиғилар экан-да, харжлашга ҳам шу қўлдан

чиқар экан. Ҳамма уларнинг иноқлигини, апоқ-чапоқлигини, покизалигини ҳавас қилар экан. Кунлардан бир куни оға-инилардан бири шундай депти: “Аҳилликка нима етсин! Мана, бизлар аҳил-иноқ яшаймиз, бир қозондан, бир дастурхондан таом еймиз...” “Сизларни аҳил қилган биз овсинлар”, депти хотини. Эр буни тан олмабди. Хотини дилига тутиб қўйибди... Ойлар ўтибди. Бир куни овсинлар калла солиб, шўрва қилишибди. Катта оғалари баковуллик қилиб, гўшт бўлибди. Ота-боболардан қолиб келаётган одатга кўра, калла ҳурмат юзасидан онланинг каттаси – ота-она ёхуд катта ўғил олдига қўйилади. У калланинг икки кўзини бир ўзи олиб ейди-да, бошқа жойларини қолганларга кесиб-кесиб улашади). Дастурхон йиғиштирилгач, овсинлардан бири эрига сўз қотиб, таъна тошларини отибди: “Бефаросатсиз, акам-акам дейсиз-да, нима берса шуни ейсиз!” “Нима бўлди?” дебди ҳайрон бўлиб эри. “Ие, акангиз гўшт бўлганда қарамадингизми? Тили узун бўлсин деб, тилини ўз хотинига берди, олғир бўлсин деб, олдинги оёқларини ўз болаларига берди. Сизнинг болаларингизга кейинги туёқни, менга фақат кемирчак қулоқни берди. Қуруқ жағни ўзингиз ғажидингиз!” “Э-ҳаа, шунақами ҳали!” дебди эр ғазоби қайнаб. Жанжал чиқибди. Шундай қилиб, оға-инилар ораси бузилибди, аҳилликнинг олтин ипи узилибди, беш оға-ини бош-бошига якка рўзғор тузишибди... Шундан буён элда масалдирким: “Овсинлар иноқ бўлса, Оға-инилар чиноқ бўлмас” “Тулистон” журнали, 1969 йил, 8-сон). Мазкур мақолнинг овсинлар тилидан айтилган “Биз иттифок – сиз иттифок, Биз бўлмасак бир иттифок, Бир кундаёқ қир-бир пичоқ” деган варианты ҳам борки, бу ҳам юқоридаги ҳикояга жуда ўхшаш бўлган ҳикоя асосида юзага келган. Аксарият овсинларнинг бир-бирларини “кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ”лиги, улар ҳатто бир-бирининг ашаддий душмани бўлган кундошлардан ҳам баттар эканлиги, уларнинг бундай ярамас феъл-атвори оқибатида эрлари бўлмиш ака-укалар ўртасига нифок тушиши, уруш-жанжал кўтарилиши, ҳатто улар бир-бирлари билан “юз кўрмас” бўлиб кетишлари – ҳаётда кўп кузатилган ҳол бўлиб, бу ҳол халқнинг бирмунча мақолларида ўз ифодасини топган: “Оға-ининг бор бўлса, душмани йўқ дема, Овсининг бор бўлса, кундошим йўқ дема”; “Кундош кундошга пахта отади, Овсин овсинга тош отади”; “Кундошлар кул отишар, Овсинлар игна отишар”; “Икки овсиннинг кавуши кавуш-андозда чандишади”; “Овсин-ажин йиғилса, ажина базми қурилар”.

ОВЧИ ЧУМЧУК ТУТИБДИ

Қўлидан катта ишлар келадиган одам кичик, арзмаган бир иш қилиб қўйиб, шуни мақтаниб юрса, тўғридан-тўғри унинг ўзига ёхуд орқаваротдан мазкур мақолни киноя тарзида айтадилар.

ОВЧНИНГ ЗҶҶРИ ШЕР ОТАР, ЭРНИНГ ЗҶҶРИ ЕР ОЧАР

“Кўрик ва бўз ерларни, ишга яроқсиз бўлиб ётган ташландик, сизот, шўрхоқ, тошлок, чангалзор, чимзор ерларни очиб, ўлаштираиб, ҳосилдор қилиб, экинзорларга, боғ-роғларга, гуллаб-яшнаган масканга айлантираиш – мард, меҳнатсевар, иродаси кучли, ғайратчан, ҳормас-толмас, олижаноб кишиларагина хосдир”, деган маънони ифода этувчи мазкур мақолни қувватлайдиган, тўлдирадиган қўйиндаги мақоллар ҳам бор: “Отнинг зўри қия ошганда билинади, Эрнинг зўри кўрик очганда билинади”; “Мол семирса ёғ бўлур, Ер очилса боғ бўлур”; “Сен ерни ер қилсанг, Ер сени шер қилар”; “Тер тўкмаса – эр эмас, Қўл тегмаса – ер эмас”; “Ер бетини эр очар, Эр бетини эр очар” (“Янги ерлар очиб, обод қилган эр йигитни шу қилган хайрли иши юзага чиқзади, юзини ёруғ қилади, эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонтиради”, дейилмоқчи); “Ер очганининг бахти очилар”.

ОВҚАТ ОВҚАТГА ЙЎЛ БЕРАДИ

Одатда бирор жойга меҳмон бўлиб борган одам ҳеч нима емай ўтирса, мезбон: “Олинг, олиб ўтиринг, нега ҳеч нарса емаяпсиз?” дейди. Шунда меҳмон: “Раҳмат, яқинда овқатланган эдим, қорним тўқ” деса, мезбон: “Ҳе, овқат овқатга йўл беради, олаверинг, меҳмон!” деб, уни ейишга қистайди. Аксарият шундай ҳолларда тез-тез айтиб туриладиган бу сўз халқ ўртасида мақолга айланиб кетган.

ОДАМ БИЛАН ОДАМ ТЕНГМУ, АРИС БИЛАН БОДОМ ТЕНГМУ?

(Арис – Чимкент шаҳри яқинидан ўтадиган кичик бир дарё – Сирдарёнинг ирмоғи, Бодом – Чимкент шаҳрининг ичидан ўтадиган анҳор.) Вар.: “Киши билан киши тенгму, Чийки билан пишкк тенгму?!” (чийки – хом); “Одамининг насли бирдир, Бир-биридан фарқи бордир”. Бу мақоллар билан: “Ҳаётда дўсту-биродар, умр йўлдоши танлайдиган, биров билан яқин муносабатда бўладиган бўлсанг, у одамнинг

кимлигини, қандайлигини, яхши ё ёмонлигини обдон суриштир, бил сина. Негаки, одамларнинг ҳаммаси ҳам бирдай бўлавермайди: бири яхши бўлса, бири ёмон бўлади”, деган маънода насихат қилиб, огоҳлантирадilar.

ОДАМ БЎЛИШ ОСОН, ОДАМИЙ БЎЛИШ ҚИЙИН

(одамий – ҳақиқий одам, чин инсон, тамомий яхши хислатларни ўзида мужассамлаштирган киши.) Бу ёруғ дунёда ҳар бир кимсани одамий бўлишга даъват этувчи мақол. Вар.: “Одамгарчилик осон, Одмигарчилик қийин” (одмигарчилик – соддалик, камтарлик, одамийлик); “Одам туғилиб ёмон бўлмайди, улғайиб ёмон бўлади”; “Одам туғилганда ёмон бўлмас, Ёмонга ёндошиб ёмон бўлар”; “Одам бўлмоқ – аста-аста, Ҳайвон бўлмоқ – бирпаста” (Юқоридаги мақолда “Одам бўлиш осон” дейилганда, “Кишининг туғилиб, дунёга келиб, одам бўлиши осон” демоқчи бўлинган. Бу кейинги мақолда “Одам бўлмоқ – аста-аста” дейилганда ҳалиги фикр инкор этилмайди, балки “Кишининг жамиятда чин инсон бўлиб етишмоғи жараёни аста-секинлик билан бўлади”, “Ҳайвон бўлмоқ – бирпаста” дейилганда эса “Киши ёмон хатти-ҳаракатлари билан эл-юрт ўртасида обрўсини, одамгарчилигини бирпасдаёқ йўқотиб, “хайвон” номини олади”, демоқчи бўлинган); “Одам дунёга чўчкадай семиришу, итдай болалаш учун келмайди” (Бу билан: “Дунёга келибсанми, фақат ўз манфаатингни, маишатингни, хузур-ҳаловатингни ўйлайдиган ва кўзлайдиган худбин бўлма, атрофингдаги одамлар тўғрисида ҳам ўйла, қайғур”, деган маънода насихат қиладилар); “Одамнинг куюги бўлгунча, Ўрмоннинг кийиги бўл!” (Одатда ноннинг, овқатнинг ва бошқа таомларнинг куюгини емай, чиқитга чиқарадилар. Мақолда: “Сен ҳам жамиятда ўз ёмон хулқ-атворинг билан хатти-ҳаракат қиладиган бўлсанг, одамлар сени шундай куюк сингари чиқитга чиқариб, ўзларидан четлаштириб кўядилар”, демоқчи бўлинган); “Эр ўғлиман дема, Эл ўғлиман де”; “Отам ўғлиман дема, Одам ўғлиман де”; “Отанг боласи бўлма, Одам боласи бўл!” (Бу кейинги мақоллар билан: “Мен фалончининг ўғлиман” деб, яхши, обрў-эътиборли бўлган отангнинг номи билан фахрланиб, мағрурланиб юрма. Ҳаётинг давомида ўз одамлигининг эл-юртга қиладиган яхшиликларинг билан, яхши хулқинг, феъл-атворинг, ширин каломинг билан амалда кўрсат. Шундагина кишилар сени

ҳақиқий одам сифатида тан оладилар, иззат-ҳурмат қиладилар”, демоқчи бўлинади).

*Боболарнинг ҳикмати ҳаётга ёруғ йўлдир;
Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл дер.
(Эркин Воҳидов).*

ОДАМ ДУНЁГА БИР МАРТА КЕЛАДИ

Вар.: “Одам онадан икки марта туғилмайди”. Мазкур мақоллар бахил, хасис, зикна, қурумсоқ, топган-тутганини ўзгалар туғул ўзига сарфлашдан ҳам қизғанадиган, “тишининг кирини сўриб” юрса-юрадиган-у, аммо бироз ортиқчароқ чиқим қилиб, бирор тансиқроқ таом қилиб емайдиган, буди-шуди бўлатуриб дурустроқ кийим олиб киймайдиган, қисқаси, ўз сихати, роҳати, маишати тўғрисида ўйламай, ўзини ўзи қийнаб, азоб-укубатга солиб юрадиган одамга: “Сен дунёга бир марта келасан, икки марта келмайсан-ку! Топган-тутганингни “туп-ғирих” қилиб йиғиб, “босиб” ётавермасдан, зарур сарф-ҳаражатингни қил, е, ич, кий, кул, ўйна!” деган маънода насихат қилганларида айтадилар. Мақол бошқа шунга ўхшаш баъзи ҳолларда ҳам мажозий маънода ишлатилади.

ОДАМ ЕГАНИНИ ҲЎКИЗ ЕСА, ЁРИЛИБ ЎЛАДИ, ОДАМ ҚИЛГАНИНИ ШАЙТОН ҚИЛСА УЯЛИБ ЎЛАДИ

Бу мақолни еб тўймас, очкўз, бадхўр, баднафс одамларга ва шайтондан ҳам баттар айёр, муғомбир, алдамчи, кўзбўямачи, қаллоб одамларга нисбатан киноя, қочриқ, истехзо тарзида қўллайдилар. “Одамнинг шайтони – одам” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Шайтонсифат ёмон одам яхши одамларни ҳам ўз кўйига солади, тўғри йўлдан оздиради, бузади. Бундай “шайтон” одамлардан ҳазар қилмоқ, эҳтиёт бўлмоқ лозим”, демоқчи бўладилар.

ОДАМ – ОЛТИНДАН АЗИЗ

Халқимиз ўзининг бир талай мақолларида дунёда одамдан ҳам азизроқ нарса йўқлигини, одамни эъзозлаш, қадр-қимматига етиш, одамларга ҳамкор, ҳамдард, ҳамнафас, ҳамроҳ, мададкор, вафодор, садоқатли бўлиш зарурлигини турли тамсиллар воситаси ила қайта-қайта уқтиради: “Одам боласи – элнинг лоласи”; “Одам одамга керак”; “Одам одамга кунда керак бўлмайди, кунда керак бўлади”; “Одам одамга муҳтож” (Бу кейинги мақоллар билан: “Одамлар бир-бирларига яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам керак бўладилар, ҳар қайсилари алоҳида-алоҳида, ўз ҳолларича чинакам

ҳаёт кечири олмайдилар, бир-бирларининг ҳар томонлама берадиган ёрдамларига, маслаҳатларига, тез-тез дийдор кўришиб, дилкаш, кўмакдош бўлиб туришларига муҳтождирлар”; “Балиқнинг тириклиги сув билан, Одам одам билан тирик”; “Балиқнинг тириклиги сув билан, Одамнинг тириклиги одам билан”; “Балиқнинг қуни кўл билан, Йигитнинг қуни эл билан”; “Балиқ сувсиз яшай олмас, Одам – одамсиз”; “Одам одам билан, Писта бодом билан”; “Дарахт дарахтдан баҳра олади, Одам – одамдан”; “Одам – одамнинг ойнаси”; “Одам – одамга ойнак”; “Йигит – йигитнинг кўзгуси”; “Оғайни – оғайнининг ойнаси”; “Дил – дилнинг ойнаси”; “Одам – одам бўриси эмас, одам дўсти”; “Одам одам соясида одам бўлур” (Бунда “одам бўлур” деганда “чин инсон бўлиб етишади” деган фикр назарда тутилган); “Одамнинг қимматини одам билади”; “Одам – одамга қувват”; “Одамнинг ҳовурини одам кўтаради”; “Одамнинг тафтини одам кўтаради”; “Одам бор дарахтнинг шохини синдирма”; (“Одамларга каттами, кичикми, бирор зиён келтирадиган иш, хатти-ҳаракат, гап-сўз қилакўрма!” дейилмоқчи); “Отга боқма, тўнга боқ, Ичидаги жонга боқ”; “Одамни сана, юлдузини санама”; “Одам – одамга ғанимат”; “Бу дунёда одам – одамга меҳмон”; “Жон – танга меҳмон, Инсон – инсонга”; “Бу дунёга одамлар – меҳмон”; “Одам – омонат, Дийдор – ғанимат”; “Одамни одам йўқламаса, Қисир кўйнинг туёғидан ҳам қадрсиз бўлади”; “Одамнинг юзи – офтобдан иссиқ”; “Одамнинг юзи – олмосдан ўткир” (Бу кейинги икки мақол билан: “Одамларга бақрайдиган, бегига чопадиган, “юзингда кўзинг борми” демай, бўлар-бўлмаста қаттиқ ботадиган гапларни гапирма”, демоқчи бўладилар); “Одамнинг чикити бўлмайди”; “Одамнинг чикиндиси бўлмас, Чўванинг тикиндиси бўлмас” (чўва – кунжарадан ясалган, обдастага ўхшаган жўмракли ёғ соладиган идиш. Унинг “оғзи” каттароқ бўлиб, махсус тикини (пробкаси) бўлмасди. Шунинг учун латта-лутгани думалоқлаб, тикиб қўяверардилар. Унча-мунчага синмайдиган бу идишга ёғ солиб, отнинг қанжирғасига боғлаб, узоқ-узоқ йўлларга ҳам юраверар эдилар. Мақолда “Одамнинг чикити, чикиндиси бўлмайди” деганда, “Ҳамма одам ҳам – одам, ҳамма одамда ҳам иззат-нафс бор. Шунинг учун уларнинг нафсониятига тегма, ихонат кўзи билан, паस्त назар билан қарама, хор кўрма, одам ўрнида кўр, иззат-ҳурмат қил”, демоқчи бўладилар); “Одамни қувиш осон, Ёрдам қилиш қийин” (“Гарчи бировга ёрдам қилиш қанчалик қийин бўлса ҳам, барибир ёрдамлашишга ҳаракат қил, уларга кўлингдан келганини аяма”, дейилмоқчи); “Одам

қулқдан озар, Кўнгилдан семирар”; “Оримоқ, семирмоқ – кўнгилдан”; “Одам кўрсоғидан ориқламайди, Қулоғидан ориқлайди” (Бу кейинги мақоллар билан: “Одамлар билан ҳаммаша яхши, хушмуомалада бўл, уларнинг кўнглини ранжитадиган эмас, кўнглини кўтарадиган гап-сўз қил”, деган маънода насихат қиладилар).

ОДАМ ОНА ҚОРНИДАН ҚОН ЧАНГАЛЛАБ ТУШГАН

Бу мақолни золим, қонхўр, қотилларга қарата ўта даражадаги кесатиқ тарзида айтадилар.

ОДАМ СЎЗЛАШИБ ТАНИШАР, ҲАЙВОН – ҲИДЛАШИБ

Вар.: “Ҳайвон искаша-искаша, Инсон сўраша-сўраша”; “От кишнашиб топишар, Одам – эслашиб”; “От кишнашиб қулуни тоғар”; “Одам сўйлашгунча, йилқи қашишгунча”; “Одам сўзлашар, Ҳайвон ялашар”; “Одам сўйлашиб танишар, Мол – маърашиб”; “От тортишиб от танийди, Эл тортишиб эл танийди”.

ОДАМ ПЎЛАТДАН ҚАТТИҚ, ГУЛДАН НОЗИК

Вар.: “Одам тошдан қаттиқ, гулдан нозик” (Бунда “тошдан қаттиқ” деганда одамнинг иродаси, қучқудрати, сабр-чидами; “гулдан нозик” деганда ваза, одамнинг кўнгли, дили назарда тутилган ва “Одам ҳар қанча гавдали, қучли, бақувват бўлса ҳам, кўнгли ниҳоятда нозик бўлади. Шунинг учун унинг кўнглини ола билишга, дилини оғритмасликка ҳаракат қил”, демоқчи бўладилар); “Тош қаттиқми, бош қаттиқми?”; “Тошми қаттиқ, бошми қаттиқ?”; “Тош қаттиқ, тошдан ҳам бош қаттиқ”; “Одамнинг боши – сойнинг тоши”; “Одамнинг боши ҳар қуюкка кўнади” (қуюк – дарди, ғам, алам, азоб-уқубат, доғ, айрилик, жудолик ва ҳ. к.); “Одам бошига тушгани тоғ ҳам кўтаролмайди”; “Одам меҳнатин қилса, пўлат ҳам ейилиб кетади”.

ОДАМГА – ЛАФЗ, ГҶСАЛАГА – ДУМ

(лафз – берилган ваъда, сўз, аҳд. Гўсала – бузок). Бу билан: “Одам бировга, кўпчиликка берган сўзининг, ваъдасининг устидан чиқиши, аҳдига вафодор бўлиши, шу йўлда астойдил ҳаракат қилиши, лафзи ҳалол бўлиши зарур”, деган маънода насихат қиладилар. “Лафз – пулдан қиммат” деган мақол ҳам шу маънода қўлланилади.

ОДАМГА – ЛИБОС, ЭШАККА – ТҮҢИМ

Вар.: “Уйга жиҳоз, Одамга либос ярашар”; “Одамга – либос, Уйга – палос”; “Хонага – палос, Хотинга – либос”; “Отга – жабдук, Одамга – либос”; “Ёғоч кўрки – япрок, Киши кўрки – чўпрак”. (ёғоч – дарахт; чўпрак, чупрак – латта, мато). Бу мақоллар билан: “Ҳар ким ўзига ярашадиган кийим-кечак кийиши, озода, покиза юриши, одамлар назарида ўзини фақир кўрсатмасликка ҳаракат қилиши лозим”, деган маънода насиҳат ярашадилар. Айрим ҳолларда эса, ўзига муглако қиладиган, ёпишмайдиган кийим киядиган (масалан, ўзи кампир бўла туриб ёш келинчақларга хос кийинадиган), кишилар кўзига тасқара кўринадиган одамнинг устидан кулганларида, мазах-масхара қилганларида шу мақолларни киноя тарзида айтадилар.

ОДАМГА – СЎЗ, ҲАЙВОНГА – ГОВРОН

Бу мақолни: “Одамни сўз билан ахлоқ-одобга, илм-билимга, касб-хунарга ўргатадилар. Ҳайвонни эса говрон (таёқ, калтак) зарби билан ўз измларига соладилар”, деган маънода айтадилар. Шунингдек баъзи гап-сўз кор қилмайдиган, “қулоқсиз”, бетаъсир, “териси қалин” одамларга нисбатан кесатиқ тарзида қўллайдилар.

ОДАМДАН ҲИЙЛА ҚОЧИБ ҚУТУЛМАС

Вар.: “Ҳийла – олти, Ақл – етти”; “Тулки тулкилигини қилгунча, териси қўлдан-қўлга ўтади”. Бу мақоллар билан: “Одамнинг ақли шундай ўткирки, ҳар қандай ҳийла-найрангни, айёрлик, муғомбирлик, қаллобликни очиб, фош этиб ташлай олади. Ҳийлагарлар бир кун бўлмаса, бир кун қўлга тушиб, қилмишларига яраша жазосини тортишлари муқаррар”, демоқчи бўладилар.

ОДАМНИНГ ТҮРАСИ ХУШМАС, ОТДАН ТУШСА ҲАМ, ЭГАРДАН ТУШМАС

(Тўра – Муҳаммад пайғамбар авлодидан бўлган аслзода одам; мажозда: зодагон, оқсуяк, расмиятчи, бюрократ.) Мазкур мақолнинг маъносига мос “Баланд охурдан ем еган от ердагини еёлмас” деган мақол ҳам борки, бунинг маъноси шундай: “Хон, беқларнинг аргумоқ отларини отбоқарлар тойлигиданок ўзига охурча қилиб, шунда ем, хашакларини берардилар, ҳатто ичадиган сувларини ҳам пакирга солиб, шу охурда ичирардилар. Той катта бўлган сари

охурнинг деворини бир гишт, икки гишздан кўтара борардилар. Той от бўлгунча шу ҳол давом этарди, охур ҳам от бўйи баланд бўларди, бўйини ҳеч бир энгаштирмасдилар. Мана шундай тарбия натижасида отнинг бўйни қотиб қоларди. Бундай от далага чиқса, ердан чўп узиб олиб еёлмасди... Аргумоқнинг мана шу ҳоли одамга кўчирилган. Халқ “Баланд охурдан сув ичган” иборасини ҳам, юқоридаги мақолларни ҳам шундайларга қарата истехзо ила қўллаган.

ОДАМНИНГ ҚЎЛИ – ГУЛ

Вар.: “Одам қўли – гул, Манглай тери – дур”; “Инсон қилолмайдиган иш йўк”; “Одам қилган ишни одам қилади”; “Доно ҳам онадан туғилади”; “Алп онадан туғилар, Аргумоқ – биядан” (Бу кейинги икки мақол билан: “Шундай ўткир ақл соҳиби бўлмиш доно ҳам, шундай кучли алп (баҳодир, паҳлавон) ҳам ҳамма одамлар қатори онадан, шундай кучли от – аргумоқ ҳам ҳамма отлар қатори биядан туғилган, осмондан тушган эмас. Бас, шундай экан, сен: “Ў-ҳў, унга тенглашиб, унинг билганини билиб, қилганини қилиб бўлармиди?!” деб ўтирма. “Кўз – кўроқ, қўл – ботир”, ўқисанг, ўргансанг, ҳаракат қилсанг, ҳар қандай одамга ҳам тенгласа оласан, ҳатто ундан ўзиб ҳам кетишинг мумкин”, деган маънода кишига далда берадилар, ғайратлантирадилар).

ОДОБИНГ – ОБРҮЙНИНГ

Вар.: “Одоб – олтиндан қиммат”; “Одоб – кишининг зеб-зийнати”; “Одобли киши – зийнатли, Зийнатли киши – иззатли”; “Ақл – ёшдан, Одоб – бошдан”; “Бола азиз, одобни ундан азиз”; “Одобли бола оламга манзур”; “Одобли – элда азиз”; “Одоб бозорда сотилмас” (“Тап-тайёр одобни бозордан пулга сотиб олиб бўлмайдди. Одобга ёшликданок ўрганиб, кўникиб, уни улғайган сари камол топтириб бориш керак”, дейилмоқчи).

ОДИЛ КИШИ ОЙДАЙ, ОҚИБ ТУРГАН СОЙДАЙ

“Оқиб турган сойнинг суви қанчалар мусаффо, тиник, кўзни ва дилни қувонтиргувчи бўлса, одил киши, яъни адолатга садоқатли, бирор томонга ён босмай, адолат юзасидан холисона, ҳаққоний иш тутувчи, тўғри, беғараз одам ҳам шунчалар ёқимли, “фарштали”, ибратли, обрў-эътиборли, иззат-ҳурматга сазовор бўлади”, дейилмоқчи.

ОЁҚ ЕРГА ТЕГМАСА – УЛОВ, ТИШ ТИШГА ТЕГМАСА – ОВҚАТ

Бирор яхши нарсанинг ўрнини ёмонроқ, сифатсизроқ бўлса ҳам, тўла-тўқис бўлмаса ҳам, боса оладиган нарсани менсимай, назар-писанд қилмай, ундан воз кечиб ўтирмасликка, қаноатли бўлишга ундовчи мақол. Вар.: “Кекирдикдан ўтганнинг бири – томоқ”; “Томоқдан ўтганнинг бари – томоқ”; “Ёлли бўлса – от, Ёқали бўлса – тўн”; “Эшак минган от сўрамас, Балиқ еган эт сўрамас”; “Битта нон билан тўядиган қорин яримта нон билан ҳам тўяди”; “Нон бўлса бас, ўзгаси – ҳавас”.

ОЁҚ ЧАРЧАСА, ТАЁҚ ЯРАЙДИ

Вар.: “Таёқда той кучи бор”; “Болта билан иш қилсанг, эҳтиёт қил оёқни, Кексаликда йўл юрсанг, қўлдан қўйма таёқни”.

ОЁҚ ҚАЙДА БЎЛСА, БОШ ШУНДА

Бу – халқимизнинг қадимий мақолларидан бири бўлиб, уни Отойи қуйидагича ишлатган:

*Э хаёлинг то адаб ҳамроз йўлдошим манинг,
Қайдаким бўлса аёгинг, андадур бошим манинг.*

ОЁҚДАН КЎТАРИЛГАН ЧАНГ ОҒИЗГА КИРАДИ

Бу мақолни: “Сенга халал бермай, тинч ётган нарсани кўзаб, “чангитиб” нима қиласан, қайтага ўзинга зарар бўлади”, деган маънода қўллайдилар.

ОЁҒИ КИЧИК СУЙГАНИН КИЯР, ОЁҒИ КАТТА – СИҚҚАНИН

Афтидан, ўтмишда бичими кичикроқ пойабзаллар кўп миқдорда тикилган-у, бичими катталари камроқ тикилган бўлса керак. Шу боисдан, оёғи кичик одамлар пойабзалларнинг унисини кўриб-бунисини кўриб, ўзларига ёққанини сотиб олганлар-у, оёғи катталар ўзларига сиғадиганини топсалар бас, у яхшими, ёмонми, сифатлими, сифатсизми, чиройлими, хунукми, арзонми, қимматми – барибир олаверганлар. Мазкур мақол билан ҳазил-мутойиба тарзида шу ҳолни ифода этганлар.

ОЁҒИНГНИ ОТ ҚИЛ, ҚЎЛИНГНИ ҚАМЧИ ҚИЛ!

Кўпинча болага бирор иш буюрганларида: “Тез бориб кел, ғизиллаб бориб, ғизиллаб кел!” деган маънода шундай дейдилар.

ОЗ БЎЛСИН-У, СОЗ БЎЛСИН

Вар.: “Оз бўлсин, оз бўлса ҳам соз бўлсин”; “Оз бўлсин – соз бўлсин, Бедана бўлсин – ёр бўлсин”. Бу мақоллар билан: “Ҳар бир нарса – хоҳ озиқ-овқат бўлсин, хоҳ кийим-кечак, уй жиҳозлари, асбоб-анжомлар, хоҳ бажариладиган иш бўлсин – сони кўп бўлиб, сифатсиз бўлганидан кўра, оз бўлиб, сифатли, кўркам, чидамли бўлгани маъқул”, демоқчи бўладилар.

ОЗ ОШАГАН МОЙ ОШАР, КЎП ОШАГАН ЛОЙ ОШАР

Халқ табobati қарашларини ифода этувчи мақолларнинг бир қанчасида озиқ-овқатни оз, яъни киши вужудининг эҳтиёжига яраша истеъмол қилиш бениҳоя зарурлиги ўқтирилади, кўп, яъни керагидан ортиқча емоқ-ичмокнинг келтирадиган зарари ва ёмон оқибатлари кўрсатилади: “Оз емак – соз емак”; “Оз емоқ – тани соғлиқ, Оз демоқ – ҳикматга боғлиқ”; “Оз демоқ – ҳикматга лозим, Оз емоқ – сиҳатга лозим”; “Оз еган оз йиқилур, Оз деган оз янгилиур” (йиқилур – касал бўлиб ётиб қолур; янгилиур – янгилишар); “Кўп деган кўп янгилиур, Кўп еган кўп йиқилур”; “Кўп демак – сўзга мағрурлик, Кўп емак – нафсга маъмурлик”. “Иззат тиласанг оз де, Сиҳат тиласанг оз е” (Булар А.Навоий ҳикматлари бўлиб, халқ ўртасида мақолга айланиб кетган); “Қорнинг очмасдан овқат егил, Корнинг тўймасдан қўлингни артгил”; “Оғизга солар ошни оғизга сиғарча ол”; “Оғзинг улкан бўлса, қошиқдан ўпкалама”; “Ақлли одам киш ғамини ёз ер, Кеча бўлса, хўрагини оз ер”; “Эртаги насибдан қолма, Кечки насибга борма” (Бу кейинги икки мақолда халқ эрталаб ва кундузи овқатни тўйиб ейиш мумкин-у, аммо кечқурун, ухлагга яқин тўйиб овқат емаслик зарурлиги ўқтирилган. Кечқурун кўп ва кучли овқатлар ейиш саломатликка зарар келтиришини илмий тиббиёт тўла исботлаган); “Еяр ошингдан емас ошинг кўп бўлсин” (“Ҳар нарсани еяверма, ейдиган озиқ-овқатларингдан емайдиган, яъни хом, яхши пишмаган ёхуд мижозинга ёқмайдиган озиқ-овқатларинг кўп бўлсин”, дейилмоқчи); “Оғзимга келди деб, дема, Олдимга келди деб, ема”; “Оғзига келганни демак – нодоннинг иши, Олдига келганни емак – ҳайвоннинг иши”; “Кўп демак бирлан бўлмагил нодон, кўп емак бирлан бўлмагил ҳайвон”; “Оз есанг асал бўлади, Кўп есанг касал қилади”; “Лойқа – бошдан, Оғриқ – ошдан”; “Кўп еган – кетга зиён”; “Оз-оз еган

мазадур, Кўп-кўп еган – озадур”; “Кўзинг оғриси, кўлингги тий, Қорнинг оғриси, нафсингни тий”. Тиббиёт фанлари доктори, профессор Ҳаким Зоҳидий бу мақол хусусида шундай ёзади: “Бу ниҳоятда тўғри фикр. Кўз касалликларининг кўпчилиги кўзни ҳадеб кўл билан ишқайверишдан пайдо бўлади, бошқаларга юқади, оғир оқибатларга олиб келади. Нафси бузуқ одамларнинг доимо ичка ва қорин касалликларига дучор бўлиши қадимдан маълум. Демак, бу мақол асрлар давомида ҳаёт тажрибасида пишиб етилган” (Донолар саломатлик ҳақида); “Ҳар нарсанинг ози – дори”; “Оз еган – осон соғаяр”; “Кам-кам е, Доим е”; “Кам-кам есанг, доим ерсан, Кўп-кўп есанг, нени ерсан?!”; “Оз еган – кўп ер, Кўп еган – оз ер” (Бу билан: “Озроқ еб, иктисод, тежамкорликка риоя қиладиган одамнинг маблағи, жамғармаси тобора ортиб бораверади, натижада у кўпроқ еяверади; бунинг аксича, топган-тутганини катта-катта ейдиган, гарра-шарра сарфлайдиган одам бир нима жамғара олмайди, бор “буди-шуди”дан айрилади, натижада оз еб, оч қолишга мажбур бўлади”, демокчилар). “Оз еганга бор даво, Кўп еганга не даво?!”; “Кўп ошовдан ўлганлар – очликдан ўлганлардан кўпроқ”; “Кам емоқ тўрга элтар, Кўп емоқ – гўрга”; “Камхўрлик тўрга элтар, Пурхўрлик – гўрга”. Кўп емоқнинг зиёни хусусида Алишер Навоий шундай ёзади:

*Навоиё, ортуқ емоқу ичмоқдин кўра,
Йилон этини ебон захрин айламак ошом.*

ОЗ ОШГА ИНДОВ ЙЎК

Бу билан: “Арзимаган нарсага данғу дароз қилма; кўрган кичик бир тайёргарлигингга кўп меҳмон қақриб, уларни ҳам, ўзингни ҳам хижолатга қўйма”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОЗДАМИ БАРАКА, КЎПДАМИ?

Кўпинча: “Барака кўпда эмас, қайтага озда бўлади. Бойнинг мол-дунёси кўп бўлгани билан, на баракаси бор, на – хайру эҳсони. Камбағалда маблағ, егулик-ичгулик оз бўлса ҳам, баракаси бор, қайтага бойдан кўра камбағал сахийроқ”, демокчи бўлганларида шундай дейдилар.

ОЗОДЛИК – ОБОДЛИК

Инсоният қадим-қадимдан озодликни улуғлаб, эъзозлаб, озодлик, мустақиллик учун курашиб келгани; ажнабийлар зулмидан, тутқунликдан озод бўлган, мустақилликка эришган элу

юртларнинг гуллаб-яшнагани, обод бўлгани тарихдан маълум. Мазкур мақол билан шуни қисқагина, аммо ниҳоятда чуқур маъноли қилиб ифода этганлар.

ОЙ – ОШИҚНИНГ ЙЎЛДОШИ

Вар.: “Ой – ёлғизнинг сирдоши, ўйчиларнинг ўйдоши, Ошиқларнинг мунгдоши, Йўлчиларнинг йўлдоши”; “Ойдинда оқсоқ ҳам сайр қилгиси келади”; “Ойдинда ит пўстак талашар”; “Ой-у юлдуз кўкка ярашар”; “Ой сулуви – нур, Соё сулуви – сув”; “Ойнинг тўлиқлигидан офтобнинг зарраси ўткир”; “Ой бўлмаса, ақл озади, Кун бўлмаса, кўнгилни кир босади”.

ОЙ ТЎЛГАНИН БИЛМАС, ЙИГИТ БЎЛГАНИН БИЛМАС

Вар.: “Той от бўлганин сезмас, Йигит ота бўлганин сезмас”. Баъзи йигитлар улғайиб, ҳатто уйланиб, болали бўлганларида ҳам болалиқдаги енгилтаклик, бир ишни ўйлаб-нетиб ўтирмай қилиб юбораверади, орқа-ўнгини ўйламай гапирадиган ва ҳ. к. одатларини қўймайдилар. Мазкур мақолларни шундайларга қарата киноя ва истехзо тарзида қўллайдилар.

ОЙ ҚЎТОНЛАСА ОЙДА ЁҒАР, КУН ҚЎТОНЛАСА КУНДА ЁҒАР

Халқимиз ўзининг астрономик ва метеорологик кузатишлари натижасида яратган бир қанча мақолларида фасллар ва ойларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатади, қачон, қай ҳолларда ҳаво айниши, ёғингарчилик бўлиши, ёғингарчиликнинг тиниши, ҳавонинг исиши ё совушини бирмунча муддат олдиндан “айтиб беради”. Юқоридаги мақолда “қўтонласа” (бошқа айрим мақолларда “ўтовласа”) деганда Ой ё Қуёшнинг атрофида нур (шуъла)дан доира (қўтон ё ўтов сингари) ҳалқа ҳосил бўлиши назарда тутилган. Ой ё Қуёшнинг бундай “қўтонлаши”, “ўтовлаши”ни одамлар ёмғир ёғишига йўядилар. Бу – халқнинг кўп йиллик кузатишлари натижаси, яқин орада ёғин бўлишидан дарак берадиган атмосферадаги оптик ҳодисалардандир. Ҳозирги илмий китобларда ҳам буни тўғри деб ҳисоблайдилар (Х.Ҳасанов. Маҳмуд Қошғарий, Ҳаёти ва географик мероси).Ф. Форрестер америкаликларнинг “Қуёш атрофидаги ҳалқа – ёмғир ёғишидан, ой атрофидаги ҳалқа – қор ёғишидан нишона” деган мазмундаги мақолини келтираркан, шундай

ёзди: “Ой ва Куёш атрофида ёруғ ҳалқа пайдо бўлиши – юқорида, эҳтимол ер юзидан 9 минг метр баландликда, барра булутлар қатлами борлигини кўрсатади. Бу булутлар қўпинча атмосферанинг паст босими билан боғлиқ бўлган иссиқ оқим яқинлашаётганидан дарак беради. Куёш ёки Ой атрофида ҳалқа пайдо бўлгач, ёгингарчилик бўлиши эҳтимоли бор. Ҳалқа қанча ёруғ бўлса, бу эҳтимол ҳақиқатга шунча яқин бўлади. Ҳалқа пайдо бўлган тахминан ҳар уч ҳолнинг иккитасида 12–18 соатдан кейин қор ёққанлигининг шохиди бўлинган” (Ф. Форрестер. Тўсаяча и один вопрос о погоде). Об-ҳавони Ой ва Куёшнинг ҳолатига қараб олдиндан аниқлашга доир қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Ой ўтовласа, ойлик ғамингни е, Кун ўтовласа, кунлик ғамингни е”. “Дехқонларнинг об-ҳаво ўзгаришини олдиндан айтишлари баъзан тўғри чиқиб қоларди. Қиш қаттиқ келса, ёз иссиқ ўтади ёки асчинча: куёшнинг қизариб ботиши – эртаси куннинг очик бўлишидан нишон”; “Ой ўтовласа – ойлик, кун ўтовласа – кунлик ғамингни қил”; “Булутли кунда қушлар паст учса, қор ёғади” деганга ўхшаш гаплар эл орасида ҳозир ҳам юради. Неча минг йиллар мобайнида халқнинг турмуш тажрибасидан ўтиб келган бу ибратли нақлларга кишилар амал қилиб келишган (Қ.Қорабоев. Куёш ва ... илонлар, “Фан ва турмуш” журнали); “Ой қуланса, оёгингни узат, Кун қуланса, курагингни тузат” (қуланса – қўтонласа, ўтовласа. “Оёгингни узат” дейиш билан: “Ёмғир ёғади, барибир ҳеч бир иш қилолмайсан, оёгингни узатиб ётавер”; “курагингни тузат” дейиш билан эса: “Қор ёғади, курагингни тузатиб, тайёр қилиб қўявер”, демокчи бўлганлар); “Жума ёғса, шанба тинар, Шанба ёғса қачон тинар?”; “Йил бошидан кўркма, Ой бошидан кўрк”; “Ойнинг бешидан кўркма, бошидан кўрк” (Кўп йиллик кузатишлар натижасида халқ ҳар ойнинг бошида ҳаво бир айниши, бемаҳал ёгингарчилик ё совуқ бўлиши мумкин, деган хулосага келган. Шунинг учун ҳам кишилар, айниқса экин эккан дехқонлар, “ой боши”дан кўрқардилар. Агар “ой боши”да ҳаво кескин ўзгармай, ишлар одатдагидек бўлса, “бир хатар ўтди” дердилар); “Ойнинг учи – наҳсдир” (наҳс – нопок; иши ўнгидан келмайдиган, иши юришмайдиган. Ўтмишда янги ойнинг учинчи кунини наҳс ҳисоблаб, ундан шубҳаланардилар. Агар кўчманчи чорвадорлар бир ердан иккинчи ерга кўчадиган ё тўй-ҳашам қиладиган бўлсалар, ойнинг уч кунини ўтказиб, кейин йўлга тушардилар ё тўй қилардилар); “Ой

бошида кун ё тузалар, ё бузилар”; “Ой ўзига тинч, одамларга нотинч” (“Ой чалқанча туғса – ой бўйи аёз” деган вариант ҳам бор. Халқ ўртасидаги тажрибавий тушунчага кўра, агар янги Ой “туғилганда” унинг “ўроғи” тик (вертикал) бўлса, (буни “Ой ўзига нотинч” дейдилар), об-ҳаво қулай келади; агар янги Ой туғилганда унинг “ўроғи” чалқанча ётган (горизонтал) бўлса, (буни “О ўзига тинч” дейдилар), об-ҳаво ноқулай келади, қутилмаган совуқлар ва ёгингарчиликлар бўлади. Метеоролог Ф.Форрестер америкаликларнинг “Ой чалқанча ётса, чоринингни тузат, кийимингни тайёрла”, деган мазмундаги мақолини келтираркан, шундай ёзди: “Илгари кўпчилик кишилар: “Ой об-ҳавога сезиларли даражада таъсир кўрсатади”, деб ҳисоблардилар (айрим кишилар ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблайдилар). Кўпгина мақоллар ана шундай янглиш фикр асосига қурилган. Аммо, мавжуд маълумотларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатадики, Ойнинг об-ҳавога таъсири (агар шундай жойлар бўлса) жуда ҳам суст бўлиб, бу фақат атмосфера тўлқинларининг озгина кўтарилишидагина намоён бўлади ва буни барометр қайд қилади. Ҳарқалай, ойнинг кўриниши атмосфера шароитларига боғлиқ. Унинг кўринишидаги ўзгаришларни бир нимага йўювчи мақоллар бирмунча асослидир. Аммо, об-ҳавони Ой фазалари билан боғлаб кўрсатувчи мақоллар мутлақо асоссиздир”. “Ой чиқишидан маълум, Одам – юришидан”; “Янги Ойдан – яхшилик”.

ОЙГА ҚАРАБ АДАШСАНГ, ОТИНГНИ “ОЛТИН ҚОЗИҚ”ҚА БОҒЛА

Бу мақоли билан халқ қоронғи тунга қолиб кетган йўловчиларга адашмаслиқнинг йўлини ўргатган. Ўтмишда компас бўлмаган. Узок сафарга чиққан йўловчилар бепоён дашт-биёбонларга қараб йўл танлаганлар. Айниқса, Қутб юлдузи (буни “Олтин қозик”, “Темир қозик” деб атаганлар) йўлчи юлдуз вазифасини ўтаган. Қутб юлдузини кўкдаги барча юлдузлар орасида энг муҳими деса бўлади. У оламнинг шимолий қутбига жуда яқин тураркан, ҳаммавақт шимол томонини кўрсатиб туради. Шунинг учун ҳам энг яхши йўл кўрсаткич вазифасини ўтайди. Қадимги халқлар ундан шимолнинг кўрсаткичи сифатида фойдаланганлар... Агар киши Қутб юлдузига тўппа-тўғри қараб турса, унинг олд томони – шимол, орқа томони – жануб, ўнг томони – шарқ, чап томони – ғарб бўлади. Хўш, бу юлдузни нима учун қозикқа (яъни, жойидан

кўзгалмайдиған нарсага) ўхшатганлар? Қутб юлдузи Ернинг хаёлий ўқи ўтадиған нуқтага яқин турганлиги учун киши назарида худди қоққан қозикдай қимирламай туради. Шунинг учун ота-боболаримиз уни “Темир қозик”, “Олтин қозик” деб атаганлар. Ой бир жойда барқарор турмаганлиги учун, кишини адаштиради. Халқимиз мазкур мақоли билан: “Ойга қараб юриб адашиб қолсанг, отингни “Олтин қозик”қа қаратиб (“боғлаб”) юр, адашмайсан, олдинга юрсанг – шимол томонга, орқага юрсанг – жануб томонга, ўннга юрсанг – шарқ томонга, чапга юрсанг – ғарб томонга борасан”, демокчи бўлган. Бундан ташқари “Қароқчининг суянгани – Олтин қозик”, “Қароқчининг суянгани – Етти қароқчи” деган мақоллар ҳам бор.

ОЙДА ЕГАН ТЎҚ БЎЛУР, КУНДА ЕГАН СУҚ БЎЛУР

Бу мақолда “ойда еган” деганда камбағаллар, “кунда еган” деганда бойлар назарда тутилган. Дарҳақиқат, одатда камбағал ор-номусли, уятчан, ийманчок, ўзи тўқ бўлмаса ҳам “кўзи тўқ” бўлади, гарчи тансиқ таомларни деярли емаса ҳам ёхуд онда-сонда, ойда-йилда бир еб қолса ҳам, бирор ерга бориб қолганда дастурхондаги лаззатли таомларни апил-тапил “тушира” кетмайди, одоб сақлайди. Бой эса, бунинг аксини қилади: гарчи бундай таомларни кунда еса ҳам, ҳадди сиққан-сиғмаган ерга борганда нафси “ҳақкалак отиб туради”, ўзини тийиб, одоб сақлаб ўтира олмайди. Негаки, “Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас” дегандек, катта-катта ейишга ўрганган нафси бунга йўл қўймайди. Мазкур фикрни қувватловчи “Очнинг боши – тош, Тўқнинг таши – оч”, “Озига чидаб турмаган – кўпига асло тўймас”, деган мақоллар ҳам бор.

ОЙДА КЕЛСИН, ОМОН КЕЛСИН

Бу мақолни кўпроқ қариялар ишлатишади. Уларга биров: “Ўғил-қизларингиз (узатилган қизлар, уйланиб, алоҳида рўзғор қилиб чиқиб кетган ўғиллар) сизларни кўргани, ҳол-хабар олгани камроқ келадиған бўлиб қолишдими а?” деса, улар шу мақолни айтадилар ва бу билан: “Бизларнинг улاردан гинамиз йўқ. Онда-сонда келишса ҳам майлига, ишқилиб омон бўлишса, ўзларидан тинчиб ўтиришса, шунинг ўзи бизлар учун катта давлат”, демокчи бўладилар.

ОЙДА ХАМ ДОҒ БОР

“Тун қоронғусини ёритиб турадиған шундай ёруғ, тиник, чароғон Ойнинг ҳам бетида доғ бўлган сингари, яхши деб ҳисобланган, ном олган, тан олинган ҳар қандай қимсаннинг ва нарсанинг ҳам бирор жузый камчилиги, нуқсони, айби бўлади, бўлмаслиги мумкин ҳам эмас, чунки табиий ва ижтимоий қонуниятларнинг ўзи шуни тақозо этади. Бас шундай экан, бунинг учун хаффа бўлиш, куюниш керак эмас”, деган маънода айтиладиған, кўпгина ҳоларда ўзининг табиий айби, камчилиги ва нуқсонидан қуюнадиған кишига тасалли бермок, юпатмок мақсадида қўлланилади. Вар.: “Инсон нуқсонсиз бўлмас”; “Ҳар яхшининг бир ёмони бўлади”; “Ҳар яхшида бир “аммо” бор, Ҳар ёмонда – бир “лекин”; “Ҳар зоғда – бир доғ”; “Тунсиз кун йўқ, Доғсиз – лола”; “Ҳар тўқисда – бир нуқс”; “Ҳар тўқисда – бир тўқол” (тўқол-нуқсон, камчилик, етишмовчилик); “Ҳар тўқиснинг бир айби бор”; “Тўқисники – тўққиз кам”; “Бир камчиликсиз гўзал бўлмас”; “Ёрнинг камчилиги хуш кўринади”; “Шакар пашшасиз бўлмас, Арпа – кесақсиз”; “Олмурутнинг сопи бор, Узумнинг чўпи бор” (олмурут – нок); “Туёғи бутун тулпор йўқ, Қиёғи бутун шунқор йўқ” (Буни “... қаноти бутун шунқор йўқ” деб ҳам қўллайдилар); “Теран тикилсанг, сутда ҳам қон кўрасан”; “Бир ёзикдан эр ўлмас, Бир ёзиксиз эр бўлмас” (ёзик – айб, камчилик).

ОЙДИНДА ОҚ КИЙГАН – КЎЛАНКАДА КЎК КИЯР

Бу мақол – ота-боболарнинг душман билан қандай жанг қилиш, қандай ҳарбий усул (тактика), ҳийла-найранг ишлатиш лозимлиги юзасидан жангчиларга маслаҳат бериб, насиҳат қилиб айтилган. Ойдинда қора, қоронғида оқ кийган жангчиларни душман пайқаб қолиши – турган гап. Шунинг учун юқоридаги мақол ойдинда оқ, кўланкада кўк (қоронғида қора) рангли кийим-кечак кийишни тавсия этади. (Бу жиҳатдан шуни эсламоқ кифояки, иккинчи жаҳон урушида жангчилар, хусусан айғоқчилар, ҳаммаёқни оппоқ қор қоплаган майдонларда, ўрмонларда бежизга бошдан-оёқ оқ кийим-кечак киймаганлар). Вар.: “Им билса, эр ўлмас”; “Орқа”сиз эр саф ёролмас”; “Олишган ёвга орқангни кўрсатма”; “Ёвни қувсанг, тоғ айланиб қув, Ўғрини қувсанг, том айланиб қув”; “Эгри от, тўғри тегиз”; “Ётиб-ётиб, ёнбошга от”; “Ҳийласиз ботир ўзини ёвга олдирап”.

ОЙИМ-ОЙИМГА БОҚАР, ҚЎЛИГА ХИНА ЁҚАР

(ёқмоқ – қўймоқ, бўймоқ.) Мазкур мақоли билан халқ ўзига зеб берадиган, бир-бирдан ошириб кийиниш, зеб-зийнат тақиш ва пардоз-андоз қилишга “ўлиб-тирилиб” интилувчилар устидан кулган. “Оёғида хинаси бор ерни босиб юролмас”, “Оқсоқ қўй ўр талашар, Ойимлар тўр талашар” сингари мақоллар билан ҳам танноз, олифга, сатанг, ичи қоралигидан бир-бирини асло кўролмайдиган, бир-бирдан қолишмасликка, балки ўзиб кетишга тиш-тирноғи билан тиришадиган хонойим-бегойимларни мазах-масхара қилганлар.

“ОЙНИ ОЛИБ БЕРАМАН”ГА БОЛА ИШОНАР

Бу мақол билан: “Сенинг агар ақлинг бўлса, бировнинг “Фалон қилиб бераман, писмадон қилиб бераман”, деган қуруқ гапига, айёрона ваъдасига, “лақиллатишига” “учма”, ишонма. Бундай гапларга ҳали эси қирмаган болаларгина ишонади. Сен ҳар бир ишни ўз ақлинг тарозиси билан ўлчаб қил”, демоқчи бўладилар.

ОЙНИ ЭТАК БИЛАН ЁПИБ БЎЛМАС

Мажозан: “Хиёнат, жиноят, айб, гуноҳ қилиб қўйган одам буни яширишга ҳар қанча уринмасин, барибир бир кунмас-бир кун ошкор бўлмай қолмайди, қўлга тушиб, жазосини тортади”, деган маънода қўлланилади. Вар.: “Ойни этак билан ёпиб бўлмас, Ёмон от билан улоқ чопиб бўлмас”; “Чўғни ўраб, беркитиб бўлмас”; “Сояни чопиб, йўқотиб бўлмайди”; “Яғрни зар тўқим яширолмас” (яғир – от, эшак, туя сингари ҳайвонлар устида терининг оғир юкдан эзилиши, ишқаланиши туфайли юз берадиган йирингли яра, жароҳат; кўчма маънода – айб, ифлос иш, хиёнат, жиноят); “Ғалвирда сув турмас”; “Бигизни копча солиб, яшириб бўлмас”; “Туя минган бўйин яширолмас”; “Туя минган қўй орасига яширинолмас”; “Туяқуш бошин кумга тиқиб, “мени ҳеч ким кўрмас” дер”; “Қасални яширсанг, иситмаси ошкор қилади”; “Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади”.

*Эл юзига боқсалар ўлармен,
Хуршидни, нетай, ёшурса бўлмас.*

(Лутфий)

*Аҳмоққа ич бериб, сиринг фош этма,
“Ғалвирда сув турмас, бекитган билан”.*

(Махтумқули)

ОЙНИНГ ЎН БЕШИ ҚОРОНҒУ БЎЛСА, ЎН БЕШИ ЁРУФ

Мушкул аҳволга тушиб қолган (моддий ва маънавий кийинчиликларга дучор бўлган, оғир дамларни бошидан кечираётган, бошига кулфат тушган) кишиларга тасалли берганда, уларни юпатганда, сабр-тоқатга ундаганда қўлланилади. Вар.: “Бир ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғ”; “Ғадойга бир эшик ёпуғ бўлса, бир эшик очуғ, Ойни(нг) беши қоронғу бўлса, беши ёруғ”; “Ҳар субҳнинг бир окшоми бор, Ҳар окшомнинг бир субҳи бор”; “Кўр ойдиннинг очик ойдини ҳам бор” (Ой тамом бўлар олдида ўзи кўринмаса ҳам, хира ёруғ бўлиб, тонг отганга ўхшаган бўлиб туради. Шунини “Кўр ойдин” дейдилар); “Ўчар чироқ яна ёнар”; “Ботар куннинг отар тонги бор”; “Қоронғу тун мангу бўлмас”; “Қора кузнинг қори турмас” (Одатда қор кузда ёғмайди, ёққани тақдирда ҳам, тезда эриб, йўқ бўлиб кетади. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан: “Сенинг бошинга тулаган бу қора кунлар тезда ўтиб ҳам кетар, ёруғ кунлар етиб ҳам келар, кўп қайғураверма”, деган маънода тасалли берадилар); “Тошқин сувнинг кечуви ҳам бўлади” (“Ҳар қандай тўлиб-тошиб, ҳайқириб оқаётган сувнинг албатта бир кечиб ўтадиган жойи бўлади. Худди шунингдек, киши бошидан ўтаётган ташвишли, машаққатли кунларнинг роҳатли кунлари ҳам бўлади”, демоқчи); “Бир йиғлаганнинг бир қулиши бор”; “Бир йиғининг бир кулгиси бор”; “Очилган сўлар, Йиғлаган кулар”; “Бир кун хафа бўлсанг, янаги куни суюнарсанг”; “Бир хор бўлган – бир азиз бўлмай қолмас”.

*Ҳар тарафга бўлмагил ўзни уриб бетоблар,
Ойни ўн беши қоронғу, ўн беши моҳтоблар.*
(Муқимий)

ОЛА БУЛУТ – БАЛО БУЛУТ

Вар.: “Булут ола – ер чала”, “Булут ола бўлса, Ёмғир чала бўлар”. Агар булут ола, яъни парча-парча бўлса, ёмғири ҳам ернинг баъзи жойини намлаб, баъзи жойига тегмай ўтиб кетади, ер қуруқ қолади. Аксинча, булутлар туташ, яхлит, осмонни батамом қоплаб олган бўлса, ёмғир ёппасига ёғиб, ерни намга қондиради. Мазкур мақоллар дон сепиб, ёмғирдан умид этиб турган деҳқонлар тилидан айтилган. “Ола яхоб – бало яхоб” деган мақол ҳам борки, бунда яхоб суви берганда ишни наридан-бери, чала-чулпа қилиш – экин майдонининг чалакам-чатги намланишига, оқибат-натижада эса ҳосилнинг паст бўлишига олиб келиши уқтирилган.

ОЛА ТОЗИНИНГ ОВИДАН ҲАМ КЕЧ, ДОВИДАН ҲАМ КЕЧ

Ола този – ола кўз, чағир кўз този (ов ити). Бундай итнинг кўзи хира бўлиб, узокроқдаги овни яхши пайқай олмайди. Баъзи този ит қорни тўйғач, овга яхши ҳафсала қилмайди, сайдага эътибор ҳам бермай, ўз эркича капалак қувлаб, ўйнаб юради. Овчилар таъбири билан айтганда: “овга ола қарайдиган” бундай този итни ҳам “ола този” деб атайдилар ва уни ёқтирмайдилар. Мазкур мақол билан: “Бундай ола тозининг бахридан ўт, сени бекорга овора қилади”, демоқчи бўлганлар. “Овга ола қарайдиган” ов қушлари тўғрисида ҳам шунга ўхшаш мақоллар бор: “Олса – қушим, Олмаса – елпуғичим”, “Ололмаган қушдан ола бўйин чумчук ортиқ”.

ОЛА ТЎҒАНОҚ ОЛФИР БЎЛСА ҲАМ, ҚАРЧИҒАЙ БЎЛМАС

“Олатўғаноқ чумчуксимонлар туркумининг қаркиноқлар уруғига қиради. Европа ва Осиёда кенг тарқалган. Ўзбекистонда олатўғаноқ чўл, сахро каби очиқ ерларда, тўқай ва дарё водийларида, боғ ва паркларда, тоғларда яшайди. Олатўғаноқ ҳар хил ҳашаротлар, майда қушлар, сичқонлар, бақа ва калтакесаклар билан овқатланади... Олатўғаноқнинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ. У фойдали майда қушларни кўплаб қиради, уяларини вайрон этади” (Т.З. Зоҳидов, Зоология энциклопедияси). Баъзи одам ўзининг зотида истеъдод-қобилияти бўлмаса ҳам, ҳар нарсага уриниб, гўё ўзини олим, доно, билимдон, удадурон, уста, миришкор, паҳлавон ва ҳ. к. қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Аммо, одамлар унинг аслида кимлигини, қандайлигини, қўлидан ҳеч бало келмаслигини яхши биладилар ва истеҳзо билан масхаралаб қуладилар. Вар.: “Қарға қанот ёйгани билан, қарчиғай бўлмас”; “Қарға лочин бўлмас, Лочин – қарға”; “Қарғани боқсанг, қуш бўлмас” (қуш – бу ерда ов қуши назарда тутилган); “Эшакни минг мақтаган билан, от бўлмайди”; “Эшак мақтаниб тулпор бўлмас, Қарға мақтаниб шунқор бўлмас”; “Эшак югуруги от бўлмас”; “Эшак бахши бўлмас, Ёмон яхши бўлмас”; “Юмронқозиқ югуриб бийиқ бўлмас, Эчки югуриб қишиқ бўлмас” (бийиқ – буюқ, улуғ); “Юмруқ букилиб санг бўлмас, Эчки югуриб ланг бўлмас”; (юмруқ – юдруқ – мушт; санг – тош; ланг – кийикка ўхшаш тез югурувчан, чакқон, эпчил бир

хайвон); “Юз ҳунар ўрганиб билик бўлмас. Эчки югуриб кийиқ бўлмас” (билик – билимдон, олим, донишманд. “Киши ҳар қанча ҳунар ўргангани билан, олим бўлавермайди. Илм – бошқа, ҳунар – бошқа”, дейилмоқчи); “Эчки туққан кўй бўлмас”; “Олтмиш қулон от бўлмас”; “Олтмиш қарсоқ от бўлмас”; “Кўппак югургани билан, този бўлмас”; “Олакўзан ола бўлса ҳам, арслон бўлмас” (ола кўзан – унча катта бўлмаган хушбичим ҳайвон. Ўзбекистоннинг чўл, сахро ва чала сахроларида, шунингдек сувли ерларда, полиз, сабзавот ва пахта майдонларининг четларида учрайди. Бу ҳайвоннинг ранги ола чипор бўлади. Олакўзан кўпинча майда кемирувчилар, баъзан қуён болалари ва майда қушлар билан овқатланади); “Ўрдақ ўзига оро берса ҳам, оққуш бўлолмас”; “Сасиган кўлнинг ўрдақ-ғози бўлмас, Ёмон одамнинг яхши рози бўлмас” (роз – орзу, тилак, мақсад).

ОЛА ЭККАН ОЗ ОЛУР, РОСА ЭККАН СОЗ ОЛУР

Буни қувватловчи “Ачаси кўп бўлса, Бачаси кўп бўлади” (ачаси – онаси; бачаси – баччаси – боласи. Кўчама маънода: ачаси деганда экиннинг тупи, кўчати; бачаси деганда ҳосили, меваси назарда тутилган); “Ҳосил кўчатдан олинади”, деган мақоллар ҳам бор. Бобо деҳқонлар бу каби мақоллари билан ҳар бир экинни ола, яккам-дуккам қилиб эмас, тўла экиши, тўлиқ кўчат олишга эришиш зарурлигини уқтирганлар.

ОЛА ҚАРҒАДА ОЛАРИНГ БЎЛСА, ЁЗ БОР, ҚИШ БОР, ОЛАРСАН

Вар.: “Ола қарғада оларинг бўлса, Қиш тегмаса, ёз тегар”; “Ола қарғада оласанг бўлса, кузда ол”; “Ола қарғада унуминг бўлсин”; “Ола қарғада оларинг бўлсин”. Бу мақоллар билан: “Ола қарғадай ҳар замонда, ойда-йилда бир келадиган, бир кўзга кўриниб қоладиган одамга бирор нима (пул, маблағ, нарса) насия қилиб қўйган бўлсангу, у ҳадеганда бермаётган бўлса, “бермаяпти” деб зорланиб юрма. Бу ой бермаса, янаги ойга, бу йил бермаса, янаги йилга бериб қолади. Авваламбор бундай бетайин одамга насия қилмаслигинг керак эди. Ҳаймонки бўлар иш бўлибдими, энди ҳасрат-надоматингдан ҳеч қандай фойда йўқ”, деган маънода таъзирона тасалли берадилар. Баъзан эса, бундай алданиб қолган, “лаққа тушган” одамнинг устидан қулганларида ҳазил-мутойиба тарзида айтадилар.

ОЛАМ ТИНЧ – ХОНАМ ТИНЧ

Бу мақолда уруш қораланиб, тинчлик улуғланади. Вар.: “Юрт тинч – сен тинч”; “Тинчлигинг – хурлигинг”; “Тинчлигинг – тўклигинг”; “Осойишталик – энг яхши маъҳам”; “Тинч элнинг боғи гуллар”; “Тинчлик бўлса – олам гулистон”; “Хаёт – булок, тинчлик – унга кўз”; “Тинчлик – роҳатчилик, Уруш – қаҳатчилик”; “Тинчлик роҳат келтирар. Уруш қаҳат келтирар”; “Тинчлик – баҳордай мавзун, Уруш – куз япроғидай маъзун” (мавзун – келишилган, хушбичим, хушқомат; маъзун – ҳазин, мунгли, ғамгин); “Уруш айиради, Тинчлик топиштиради”; “Олов куйдирад тушган ерини, Душман куйдирад тутган ерини”; “Тинчлик бўлса эл кўпаяр, Уруш бўлса сел кўпаяр”; “Ёмғир билан ер кўқарар, Тинчлик билан эл кўқарар”; “Она-юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас” (сомон бўлмас – сомондек сарғаймас, яъни касал бўлмайсан, омон-эсон бўласан, демокчи); “Эл қуримаса, ер қуримас”; “Оқ кунда оқарарсан, Қора кунда қораярсан”; “Яхши кунлар оқартар, Ёмон кунлар қаритар”; “Одам бўлиб юрганнинг – омонликда, Тўнинг ташлаб қочарсан – ёмонликда”; “Урушнинг оти ўчсин!”, “Тинчлик урушни енгади!”.

ОЛАРДА ЁЛҒИЗ ОЛГАН БЎЛСАНГ, СОТАРДА ОТАНГ БИЛАН ҲАМ СОТОЛМАЙСАН

“Савдо-сотикда пишиқ-пухта бўл. Бирор нарсани сотиб оладиган бўлсанг, кўзинг билан кўриб, ақлинг билан ўлчаб, бошқалар билан маслаҳатлашиб, танлаб ол”, деган маънода насихат қилувчи мақол. Вар.: “Сотиш – хунар эмас, Олиш – хунар”; “Олиш ўргатмас, Сотиш ўргатар”; “Сотганда бир кўзинг бўлса, Олганда икки кўзинг бўлсин”; “Ўнни кўр, бирни ол”.

ОЛАРДА КИРАР ЖОНИМ, БЕРАРДА ЧИҚАР ЖОНИМ

Тамагир, очкўз, суллох, бахил, зикна кишиларга нисбатан киноя, қочирим, истехзоли кулги ва заҳарханда тарзида қўлланилган мақол. Вар.: “Оларда оромжоним, Берарда чиқадур жоним”; “Ол” десанг суюнар, “Бер” десанг қуюнар”; “Ол” десанг – “хиринг-хиринг”, “Бер” десанг – “жиринг-жиринг” (жиринг-жиринг – (беришга келганда) жирилламок, ғирромлик қилмок, маъносид); “Олишда – “хой-хой”, Беришда – “вой-вой”; “Олишда – лочин, Беришда – қамчин” (“Олармон, тамагир, юлғич одам

олишда лочиндек чанг солиб, эпчиллик билан олади, “фалон куни қайтиб бераман” деб алдайди, аврайди. Беришга келганда эса важ кўрсатади, ғирромлик қилади, тонади. Берган одам жуда кистаб, кўймагани такдира, мушт кўрсатиб, қамчин кўтариб, зўравонлик йўлига ўтади. Хуллас, бермай, “еб кетади”, дейилмокчи); “Олишда – бисмилло, беришда – астағфурулло” (бисмилло(х) – бирор ишга киришаётганда (масалан, овқат ейишни бошлаётганда; бировдан бир нима олаётганда) ишлатиладиган сўз. Астағфурулло – ажабланиш, ҳайратланиш, ғазабланиш, аччиланиш сингари ҳолатларни билдирадиган сўз); “Оларда – олмон, Берарда – безгак”; “Оларда – ёғ, Берарда – доғ”; “Оладиган мол олтин бўлиб кўринар”; “Олмок осон, Бермок қийин”; “Олармонга олтов оз, Берармонга бешов кўп”; “Олганда – ота молидай, Берганда – бешта туққандай”; “Ол-ол” деганда – ҳароми йўқ эшоним, “Бер-бер” деганда – ороми йўқ эшоним”; “Кўришмокқа қўл узатсанг, қўлингни кемиради”; “Бука бўйнига йиғар, Мулла – қўйнига”; “Тангрининг ҳам бихиштига қурук кириб бўлмайди” (Мулла – эшонлар шундай деб, ўз муридларидан бир нима тама қилганлар); “Муллага берсанг, олдим демас, Кўрга берсанг, кўрдим демас”; “Аллоҳ бергани мулло бермас” (“Мулла бошқалардан тама қилишни, олишни билади, аммо ўзига “худо берган” нарсани, мол, пул, маблағни, ошонни бошқаларга, ҳатто бева-бечораларга ўлақолса бермайди”, дейилмокчи); “Ўликнинг кўзидан ёш чиқмас, Эшоннинг уйдан ош чиқмас”; “Мулладан нон сўрама, илондан – оёк, чумолидан – кўз, котибдан – қоғоз, хиндудан – сурма” (Иссиқ жойдагилар жумладан хиндистонликлар, ўтмишда Ўрта Осиёда судхўрлик билан шуғулланган хиндулар) кўз қовоқлари терласа, тер кўзга тушмасин учун сурма қўядилар. Сабаби, сурма кўз қовоғини муздек қилиб, терлатмай туради); “Мулланинг томоғин, Илоннинг оёғини кўрган киши йўк” (томоғин – овқатини); “Мулланинг сахийлиги – тилида”; “Мулладан жон чиқса чиқар, нон чиқмас”; “Оларга келганда олмон бўл, Берарга келганда мўлтон бўл” (Олмон – олармон, олғир; мўлтон – фирибгар, муттаҳам, айёр); “Оларингга келганда олмон бўл-у, чулғон бўл, Берарингга келганда мулло бўл-у, эшон бўл” (чулғон – (берувчининг ҳаёлини, эътиборини) чулғатувчи, чувалаштириб юборувчи, кўзини чалғитувчи, “бўёвчи”, шамғалат қилувчи, кўзбўямачи, айёр, фирибгар, деган маъноларга тўғри келади.

Кейинги икки мақолни гарчи олғир, юлғич, тамагир одамлар тилидан айтсалар ҳам, ўшаларнинг ўзларига нисбатан кесатик, киноя тарзида қўллайдилар).

*Тоza илкени ювиб, ейдуp ҳалол англаб гумон,
Учаса ҳар ердаким макруху мурдор авлиё.*

(Муқимий)

*Олишда ҳамчунон олдинг, ҳамирдан қил сугургандек,
Бершида юнг еган шдек тиришиганингга салламно.*

(Халқ кўшиғидан)

ОЛАРДА САНОҒИ ТЎҚҚИЗ, БЕРАРДА САНОҒИ ЎТТИЗ

Бу билан: “Қаллоб, алдамчи, кўзбўямачи одам бировдан бир нарсани насияга олишда, сотиб олишда шошилмай, ҳовлиқмай, эс-хушини жойига қўйиб, янглишмай, битта-битталаб санаб олади, токи “ҳақим кетиб қолмасин” деб. Бундай одам бировга бир нарсани насияга бериб турадиган ё сотадиган бўлса, қандай бўлмасин шундан ҳам фойдаланиб қолишга, бераётган нарсасини атайлаб тез-тез санаб, олувчининг кўзини шамғалат қилиб, ҳисобни жўрттага янглиштириб, кўпайтириб юборади-да, кейин “мана бунча берган эдим”, деб даъво қилиб юради”, демоқчи бўладилар.

ОЛАРМОННИНГ ҚИЛИЧИ – ҚЎЛИДАГИ САНАДИ

Бу билан: “Ўғри, қароқчи бировнинг пулини, мол-мулкани пичок, қилич ўқталиб, қўрқитиб ё ўлдириб олади. Олармоннинг (оладиган, олишга ҳақли бўлган одамнинг) “қиличи” (қуроли) эса – қўлидаги санадидир. Умaman, ҳар бир нарсани ҳал этмоқ учун мингта қуруқ сўздан битта далил, ишончли ҳужжат яхши”, демоқчи бўлганлар (санад – ҳужжат; биров томонидан бировга ёзилган ишонч хати). Ўтмишда юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар юрадиган савдогарлар ёнларида катта пул олиб юрмасдилар, чунки бу хавфли эди. Пулларини шаҳардаги саррофга (пул айирбошловчига), ё нуфузли савдогарнинг вақилига, ёинки бирор ишончли шахсга топшириб, ундan санад (“фалончидан фалон сўм пул олдим, шуни беринг”, деган мазмунда ишончли одамга ёзилган ишонч хати) олардилар-да, тегишли шаҳарга боргач, у ердаги саррофга ё ишончли одамга шу санадни кўрсатиб, берган пулларини олиб кетаверардилар.

ОЛАШОВУРДАН ҚЎРҚМА, ОЛАҒОВУРДАН ҚЎРҚ

Олашовур – сийрак, аммо катта-катта, тасир-тусур ёққан ёмғир, дўл, ёмғир аралаш ёққан қор; баҳорда дарё, анҳор, сойлардан музнинг эриб, шовур-шувур оқиши. Олағовур – говур-гувур, ғала-говур, ғавго, қий-чув, тўполон, ур-сур. Мазкур мақол билан: “Олашовурдан (кўчма маънода: алдам-қалдамлиги, муғомбирлиги йўқ, дили тўғри, кўнгли пок, ҳар кимни ўзига яқин олувчи, ҳар кимга ичидаги бор гапни тўкиб-солиб гапираверадиган одамдан) қўрқма, шубҳаланма. Аммо, оломон, кўпчилик ўртасида юз берган ғавго-сурондан, тўполондан, қий-чув, ур-сурдан қўрқ, эҳтиёт бўл, ўзингни олиб қоч. Акс ҳолда, “Тўқайга ўт кетса, ҳўлу-қуруқ барабар ёнади” дегандек, сен айбдормисан, айбдор эмасмисан – барибир бирор балога гирифтор бўлиб кетишинг, шикаст ейишинг ҳеч гап эмас”, деган маънода эҳтиёткорликка ундайдилар.

ОЛДИДАГИНИ ОЛТИ ОЙ ҚИДИРИБДИ

Вар.: “Олдидагини олти ой, Ёнидагини етти йил қидирибди”; “Олдидагини олти кун, Қошидагини қирк кун қидирибди”. Баъзан киши шошганда, ҳаяжонланганда, хотирларишон бўлганда, ҳаддан ташқари суюнган ё хафа бўлиб, асабийлашган вақтида шундай олдида, ёнигинасида очикдан-очик кўриниб турган нарсани ҳам кўрмай, тополмай, қидираверади. Муболага билан айтилган мазкур мақолларни шундай ҳолга тушган одамга нисбатан ҳазил-муғойиба, ёнғил, беғараз кулги тарзида қўллайдилар.

ОЛДИМ БАЛОНИ, УРДИМ БАЛОГА, ЧИҚДИ БАЛОСИ, ҚОЛДИМ БАЛОГА

“Сўз ўйини” заминига қурилган бу мақол аслида ёмон хотин олиб қўйиб, унинг куюгига учраган, бунинг устига-устак у хотин туғиб берган болаларни боқишда қийналиб кетган эр тилидан айтилган бўлса ҳам, кўп ҳолларда бир-бирларига ҳаддилари сиғадиган ҳазилкашлар бола-чақа боқишда қийналганликларини билдирмоқчи бўлганларида, ҳали эс-хушини йиғиб олмаган, шўхликка берилган, ота-онани маҳалла-қўйда, таниш-нотанишлар орасида уятга, ортиқча гап-сўзга қўяётган фарзандларидан беғараз, холисона, ҳазил тариқасида нолиганларида “Ўғил-қизнинг совдаси, Кетга теғди новдаси” деган мазмунда юкоридаги мақолни айтадилар.

ОЛДИН АНГЛА, КЕЙИН ТАҢЛА

Бу билан: “Ҳаётда ҳар бир нарсани танлашда – ўзинга умр йўлдоши, ўглинга келин, қизинга куёв, доимий дўст, саёҳатда йўлдош, гапирганда сирдош танлашда ёхуд бирор нарсани сотиб олишда унинг кимлигини, нималигини, қандайлигини обдон суриштириб бил, ўрган, кузат, у ҳақда ўйла, ақлинг билан англа, мушоҳада қил-да, кейин қатъий бир қарорга кел”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОЛДИН КУЛГАН – КЕЙИН ЙИҒЛАР

Вар.: “Олдин-кулган – кейин уялар”. Буни: “Бировга ноўрин таъна қилган одам иттифоқо ўзи ҳам ўшандай ҳолга тушиб қолиши мумкин. Шунда у ўз ҳолига ўзи уялади, қизариб-бўзарди, изза бўлади, хижолат чекади, қилмишини бетига солсалар, ҳатто йиғлашгача бориб етади. Шундай экан, зинҳор бировнинг устидан, бировнинг ҳолига таъна қилиб қулма, кейин ўзинг уялиб қоласан”, деган маънода айтадилар.

ОЛДИН СУВ ТОП, КЕЙИН ТОЛҚОН Е

Бу билан толқоннинг киши томоғига тикилувчан хусусиятини, толқон тикилган одам қийин бир аҳволга, ҳатто ҳаёт учун хавф соладиган оғир аҳволга тушиб қолиши мумкинлигини ифода этадилар.

ОЛДИН ЭДИМ НОҒОРАЧИ, ЭНДИ БЎЛДИМ ТОҒОРАЧИ

Вар.: “Олдин эдик карнайчи, Энди бўлдик сурнайчи”. Бу мақоллар авваллари катта-катта ишларда ишлаб, босар-тусарини билмай қолган, ҳеч кимни назар-писанд қилмай қўйган, кейин урилиб-сурилиб, пасайиб қолган ёхуд авваллари бой бўлган, мол-дунёсини бўлар-бўлмас нарсаларга ғарра-шарра сарфлаб, машатга, айш-ишратга берилиб, оқибат-натижда “синиб”, камбағаллашиб қолган одамлар тилидан айтилган бўлиб, кўп ҳолларда шундайларнинг ўзига қарата киноя тарзида қўлланилади. Баъзи ҳолларда эса, ўшандай одамнинг ўзи “Фалон ишни амалга оширишимда менга кўмаклашиб, қўллаб-қувватлаб юборсангиз. Бу – сиз учун ҳеч гап эмас, қўлингиздан келади-ку, ахир” ёхуд “Менга мунча сўм қарз бериб турсангиз”, деб илтимос қилган кишига жавобан: “Э биродар, бизнинг сиз ўйлаган даврларимиз ўтиб кетган”; “Сиз кўрган тераклар кесилиб кетган”; “Сиз кўрган уйлар айвонга айланиб кетган” деган маънода юқоридаги мақолни айтади.

ОЛДИН ЮТГАННИНГ БУРНИ ҚОНАР

Бу мақол болаларнинг ошиқ, ёнғоқ, данак ўйнашида рўй берадиган ҳолдан олинган: агар бирор бола биринчи галда ютиб қолса-ю, “эндиги сафар ютқазиб кўяман”, деган ҳаёл билан ютуғини қўйнига уриб, қоча бошласа, қолган болалар унинг орқасидан югуриб бориб, тутиб, қайтадан ўйнашга мажбур қилардилар. Агар у унамаса, ўртага олиб, дўппослаб, оғзи-бурнини қора қонга белардилар. Худди шундай ҳол киморбозлар ўртасида ҳам рўй бериб туради. Мазкур мақол мажозий маънога кўчган: тасодифан бирор катта ютуққа эришган, бирор нарсдан каттароқ фойдага эга бўлиб қолган одам ховлиқиб, мақтаниб, ҳеч кимни менсимай, наазр-писанд қилмай юрса, одамлар: “Ҳали шошмай тур, охири нима бўларкин. Бурнинг қонаб қолмасин тагин!” деган маънода унинг “попугини пасайтириб қўймоқ”, ҳовуридан туширмоқ, тилини тийиб қўймоқ мақсадида унга қарата шундай дейдилар. “Бошида ютган бойимайди, Кейин ютган койимайди” деган мақолни ҳам шу маънода қўллайдилар.

ОЛДИН ЎЗИНГА БОҚ, КЕЙИН НОҒОРА ҚОҚ

Вар.: “Ҳамёнга боқ, Ноғора қоқ”; “Чўтинга боқ, Ноғора қоқ (чўт – мўлжал, ҳисоб; мавжуд маблағ, имконият); “Оз ошга ясовул бўлма” (ясовул – Ўрта Осиё хонликлари даврида юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуролли соқчи, посбон; шунингдек амалдор, мансабдорларга бошқа турдаги хизмат кўрсатувчи: бирор ерга хат-хабар ё бирор нарса элтиб берувчи, тўй-зиёфатларда кўпчиликка ош-нон тарқатиш ишига бошчилик қилувчи шахсни ҳам “ясовул” деб атаганлар); “Озгина элга оға бўлма, Озгина ошга бўлувчи бўлма”. Ўтмишда тўй-зиёфатларга, томоша-базмларга ёинки бошқа маҳфазларга эл-юртни ноғора қоқиб, карнай чалиб қақирардилар, чорлардилар. Мазкур мақоллар билан: “Ўз ҳолингга, моддий куч-қудратингга, чоғингга, чўнтагингга пулингга, имкониятингга қараб иш тут, тўй-зиёфат қил, иморат қур: ҳолингга яраша гапир, жар сол, овоза қил. Кучинг етмаган, қўлингдан келмайдиган иш устидан катта гапириб, ҳаммаёққа овоза қилиб юрадиган бўлсанг, одамлар ўртасида уялиб, қизариб, шармандайи-шармисор бўлиб қоласан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОЛДИНГДАН ОҚҚАН СУВНИНГ ҚАДРИ ЙЎК

Вар.: “Ариқда оққан сувнинг қадри йўк”; “Гулнинг бигган ерида қадри йўк”; “Кўлдаги бор олтиннинг қадри йўк”; “Хар нарса ўз ерида қадрсиз”; “Қудук қуриса, киши сувнинг қадрига етади”. Ҳаётда баъзан шундай бўладикки, киши бирор эҳтиёжи чиқиб қолса (масалан: тоби қочса, бирор нарсани билмай қолса, бирор нарсани яратмоқчи ё бузилган бирор нарсани тuzаттирмоқчи бўлса ва ҳ. к.), ўз яқинларига (оиласидаги, маҳалласидаги, қариндош-уруғлари ё ёр-биродарлари орасидаги кишига – шифокор, билимдонга, олимга, хунармандга) мурожаат қилмайди-да, беғонага, узоқдаги кишига (гарчи у киши ўз яқинларига нисбатан ортиқча хунар ё билимга эга бўлмаса ҳам) мурожаат қилади. Бу – унинг ўз яқинларига ишонмагани ё уларнинг қадрига етмагани оқибатидир. Мазкур мақолларни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар,

ОЛДИНГИ КЎЧНИНГ АДАШГАНИНИ КЕЙИНГИ КЎЧ БИЛАДИ

Кўч –уй-рўзғор буюмлари ортилган ва бир ердан иккинчи ерга йўл олган туялар, от-уловлар, қарвон. Мазкур мақол билан: “Кўпинча киши ўзининг янглишаётганини, нотўғри йўлдан юраётганини ўзи билмайди, сезмайди, фаҳмламайди. Аммо, унинг бу янглишганини, адашаётганини четдан қараб, кузатиб турган кишилар рўй-рост кўриб, билиб, сезиб турадилар. Мадомки шундай экан, бир одам ё бир неча одам: “Биродар, бу қилаётган ишингиз тўғри эмас, Сиз янглишяпсиз, нотўғри йўл тутаяпсиз” дегудай бўлса, “Йўк, нима қилаётганимни, нима деяётганимни ўзим биламан!” деб, ўз билганиндан қолмай, ўжарлик қилиб, “тутган ерингни кесиб” ўтирма, бошқаларнинг ҳам гапига, ўғит-насихатига қулоқ сол”, деган маънода насихат қиладилар.

ОЛДИРГАН – ОТАСИН ҚЎЙНИН АХТАРАР

Вар.: “Олдирган – онасин қўйнин очибди”; “Олдирганининг кўнгли гумонда”; “Кавушимни олган – бир киши, Гумондорим – минг киши”; “Туя ўғирлатган игна ўғирлагандан гумонсирайди” (Бу кейинги мақол билан: “Авваламбор ўғрилик қилма. Ҳатто кичик, арзимаган нарсани ўғирлаб, қўлга тушиб, “ўғри” деган номни олган бўлсанг ҳам, ҳамма сендан гумонсирайдиган, кичик тугул катта

ўғирликларни ҳам сейга тўнкайдиган бўлиб қолади”, демокчи бўладилар). Ҳар бир кўринган одамдан гумонсираб, уни ўғри қилавериш – одобдан эмас. Шу боисдан халқимиз орасида азалдан мавжуд бўлган таомилга қўра, бирор нарсанини ўғирлатган одам ўзи билан алоқадор бўлган кишиларни бир ерга тўшлаб, биринчи гада ўз ота-онасининг қўйни-қўнжини титкилаб қўра бошларди (Бу, албатта, сиёсат ва одоб юзасидан бўлиб, бошқалар: “Ўз яқинларидан кўрмай, бизлардан гумонсираяпти-я!” деган хаёлга боришмасин, деб шундай қилинарди), кейин бошқаларни бирма-бир текшириб кўриб, ҳақиқий ўғрини топиб оларди. Қўридаги мақолда “ота-онасининг қўйнини ахтарар”, деганда шу ҳол назарда тутилган. “Олган – ўғри, Кўрган – тангри”; “Олган – бир ёзиғлик, Олдирган – минг ёзиғлик” (ёзиғлик – айбдор, гуноҳкор); “Ўзинга эҳтиёт бўл, Қўшинингни ўғри тутма” деган мақоллар ҳам борки, булар билан кишини эҳтиёткорликка ундайдилар.

ОЛИМ БЎЛСАНГ – ОЛАМ СЕНИКИ

Кишини илм эгаллашга даъват этувчи, илмли одамнинг беқийёс имкониятларга, афзалликларга эга эканлигини таъкидловчи мақол. Вар.: “Олимга ўлим йўк”; “Олим айтгани – олам айтгани”; “Олим бузилса, олам бузилар” (Кейинги мақолда: “Шундай ўқимишли, доно, закий бўлатуриб, олимки бузилибдими, олам албатта бузилади-да!” деган маънода муболаға қилинган).

*Ки ҳар ишники қилди одамийзод,
Тафаккур бирла билди одамийзод.
Олим агар қатъий амал айласа,
Илмига шойиста амал айласа,
Ани шараф гавҳарининг қони бил,
Гавҳару нон, не десанг они бил!*

(Навой)

ОЛИС ЙЎЛ ОТНИ СИНАР, ОҒИР ЙЎЛ МАРДНИ СИНАР

Вар.: “Олис йўл отни синар, Оғир кун эрни синар”; Олис йўл отни синар, Оғир юк-мардни”.

ОЛИСНИНГ ОТИ ЎЗГУНЧА, ЯҚИННИНГ ТОЙИ ЎЗСИН

Вар.: “Олисагининг оти ўзгунча, Кўрадошининг қўйи ўзсин”; “Элдошининг оти ўзгунча, Кўрадошининг ити ўзсин”; “Оталашнинг оти ўзгунча, Овулдошининг тойи

ўзин” (Бир отадан, аммо бошқа-бошқа онадан туғилган болалар бир-бирларига “оталаш” бўлиб ҳисобланадилар). Юқоридаги мақоллар “Узоқдаги қариндошдан яқиндаги ёт яхши” мақолига мазмунан яқин бўлиб, “Узоқдаги қариндошнинг келиб, то сенга ёрдам бергунча, яқиндаги кўни-қўшниларинг ишнинг битказиб берадилар, мушкулингни осон қиладилар”, деган маънода қўлланилади.

ОЛМА ЕБ ОҒРИГАНДАН – ЎРИК ЕБ ЎЛГАН ЯХШИ

Вар.: “Олмани е, сувни ич, Оғримасанг, менга кел”. Бу мақолларни фақат ҳўл мевалардангина эмас, умуман егулик-ичгуликдан нафсини тиёлмайдиган, озик-овқатни керагидан ортиқча еб қўйиб, кейин қорни ё бошқа ери оғригандан шикоят қилиб юрувчи кишиларга нисбатан истеҳзо тариқасида қўллайдилар.

ОЛМА ПИШ, ОҒЗИМГА ТУШ

Бунни ишқмас, дангаса, ўзи меҳнат қилиб бир нима топиб ейишга ялқовлик қиладиган, бировдан бир нима тегишига умид боғлаб ўтирадиган, “тайёрга – айёр” одамларга нисбатан гоҳ кулги тарзида, гоҳ киноя тарзида қўллайдилар.

ОЛМА ТАГИДАН ЙИРОҚҚА ТУШМАС

Вар.: “Олмурт оғочидан олисга тушмас”. Бу мақолларни: “Ўғил-қизнинг феъл-атвори, хатти-ҳаракати, гап-сўзи хоҳ ижобий жиҳатдан бўлсин, хоҳ салбий жиҳатдан бўлсин, ота-онасиникидан кескин фарқ қилмайди, ўхшаш ё яқин бўлади”, деган маънода айтадилар.

ОЛМАГАН ХОТИННИНГ ТУҒМАГАН БОЛАСИНИНГ ТИШИ ОҒРИБДИ

Бунни хаёлпараст, ҳамма нарсага ташвишланаверадиган, ҳатто ҳали бўлмаган воқеа-ҳодисанинг ҳам ташвишини тортиб юрадиган одамга нисбатан истеҳзо тариқасида қўллайдилар.

ОЛМОҚНИНГ БЕРМОҒИ ҲАМ БОР

Халқимиз ҳалоллик ва тўғрилиқни, бировнинг ҳақиқа хийнат қилмаслиқни энг яхши инсоний фазилатлардан деб билади. Бир туркум мақолларда бировдан омонатга олган нарсани,

қарзни қайтариб бермоқ албатта зарур, деб қайта-қайта уқтирилганининг боиси ҳам ана шунда: “Омонат – кимёи зар”; “Омонат омонатга қилма хийнат”; “Олма омонат, Қилма хийнат” (“Авваламбор бировдан омонатга бирор нарса олмасликка ҳаракат қил. Ҳамонки олибсанми, “еб кетмай”, гирромлик қилмай, вақтида қайтариб бер”, демокчи); “Олмоқнинг кўрки – бермоқ”; “Олмоқнинг солмоғи бор”; “Ол кўлим, Бер кўлим”; “Берасани оласа узади”; “Берасанг бўлса, қайтариб бер, Оласанг бўлса, қайтариб ол”; “Олгани унар берганининг, Отгани унар мерганининг”; “Совға совға сўрайди”; “Олмоқнинг бермоғи бор, Емоқнинг – қусмоғи”; “Чучук-чучук емоқнинг аччиқ-аччиқ кекириги ҳам бўлади”; “Товуқ берган ғоз кутар, Тухум берган – хўроз”; “Дўстингнинг товугин олсанг, Қанжигасига ғоз боғла”; “Ўрдак есанг, ғоз боғла” (қанжига – от эгарининг орқасига қоқилган ҳалқача. Унга турли нарсаларни боғлаб юрадилар. Кейинги мақоллар билан: “Бировниқига борганинда сени ўрдак (ё товуқ) сўйиб меҳмон қилган бўлса, у сениқига келганда ғоз сўйиб меҳмон қил ёхуд жўнаётганида қанжигасига ғоз боғлаб жўнат. Умуман, бировнинг озгина сийловига сен кўп сийлов билан жавоб қайтар”, демокчи бўлганлар); “Товуқ синдирган – коса тўлайди”; “Арқон узган – қайиш тўлар” (“Бировнинг бирор буюмини омонатга вақтинча фойдаланишга олган бўлсанг-у, у нарсаси кўққисдан синса, узилса, бузилса, эгасига ундан яхшироқ буюм қайтариб бер. Акс ҳолда хижолат тортиб юрасан, қулоғинг тинчимайди, эгаси ҳар бир жойда ўзининг ўша буюмини мактаб: “Фалон эди, писмадон эди” деб, одамлар олдида сени уялтиради, ноқулай аҳволга солиб кўяди”, демокчи); “Кўлинг билан берасан, Оёғинг билан юрасан”; “Олимсоқ кечикса, оёқ чиқазар” (“Бировдан қарз ёхуд бирор нарса олган бўлсанг, кечиктирмай обориб бер. Агар кечиктирсанг, у одамнинг ўзи сўраб келади, сен хижолат бўлиб қоласан”, дейилмоқчи); “Қарз, қарзни бериш – фарз” (фарз – бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч).

“ОЛОВ” ДЕГАН БИЛАН ОҒИЗ КУЙМАС

Бу мақол “Холва” деган билан оғиз чучимас” мақолининг акси бўлиб, “Хаёлий гаплар кишини умидига етказа олмагани сингари, кўркинчи, ваҳимали гаплар ҳам кишини маҳв эта олмайди. Бундай гаплар фақат гаплиғича қолаверади, сен бундан кўрқма ҳам, чўчима ҳам”, деган маънода кишига далда берадилар, дадил ва жасоратли бўлишга ундайдилар.

*Дерларки, оғиз ўт деса куймас вале бу оҳ
Чун сабт бўлса, хомау дафтарни куйдурур.*
(Навоий)

ОЛОВ СЎНСА СОВИЙДИ, ГИЁҲ СЎЛИСА ҚУРИЙДИ

Бу билан қариялар ёшларга: “Илм-билим олишни, хунар эгаллашни тўхтамай, тобора авж олдира боринг; бошлаган ишингизни совитмай, қизгин давом эттиринг. Бир совитсангиз, сўнган ўтдай ўчиб, сўлиган гиёҳдай қуриб қолади, кейин ишингизни қайта юргизиб олишингиз қийин бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОЛОВНИНГ ТИШИ ЙЎҚ, ҲЎЛ-ҚУРУҚҚА ИШИ ЙЎҚ

Вар.: “Тегирмоннинг тиши йўқ, Ҳўл-қуруққа иши йўқ”. Бу мақолларни яхшими, ёмонми барибир ҳар кимнинг дилига озор берувчи, ранжитувчи, асабига тегувчи, кайфиятини бузувчи, “текканга тегиб, тегмаганга кесак отувчи”, “Ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олувчи” хира-хандон, дилгир, дилозор, бадфеъл одамларга нисбатан заҳарханда билан қўллайдилар.

ОЛОМОНДАН ҚОЧГАН – ҚУТУЛМАС

Бу билан: “Кўпчиликка асло ёмонлик қила кўрма, жиғига тегма, ранжитма! Акс ҳолда кўпчиликдан, халойиқдан сира қочиб қутулолмайсан, тутиб олиб адабингни беради, “тавбангга таянтириб қўяди”, ҳатто “оломон қилиб” ўлдириб юбориши ҳам ҳеч гап эмас”, деган маънода насиҳат қилганлар.

ОЛТИН БАЛЧИҚҚА ТУШСА ҲАМ – ОЛТИН

Вар.: “Марварид лойга қорилса ҳам – марварид”; “Дур балчиққа тушса ҳам – дур”; “Олмосни лойга отсанг ҳам – олмос”; “Олмос ерда қолмас”; “Гавҳар балчиққа тушган билан, баҳоси ушалмас”; “Гавҳар кул ичида ҳам билинар”; “Қуёш булут ортида ҳам ёруғ туради”; “Гулнинг “тўн”и қирқ парча бўлса ҳам – гул”; “Оёққа чўлғов қилсанг ҳам, асил ипак бўз бўлмас”; “Яхши одам йиртиқ тўнда ҳам – яхши”; “Яхши – ҳунук либос билан ҳам яхши”. Бу мақолларни: “Яхши одам бошига бирор мусибат тушиб ё тўхматга йўлиқиб, амалидан ёинки мол-ҳолидан ажраб, ночор аҳволга тушиб қолгани тақдирда ҳам, унинг яхшилигини билган, тан олган, кадрлайдиган одамлар ўртасида аввалги обрў-

этиборини, кадр-қимматини, иззат-ҳурматини йўқотмайди”, деган маънода қўллайдилар.

*Юз аёги туфроғидин олмон ушбу важҳ ила,
Ким неча туфроғ ичинда турса олтон суд эрур.*
(Навоий)

ОЛТИН ОЛМА, ОЛҚИШ ОЛ, ОЛҚИШ ОЛТИН ЭМАСМИ?!

“Кишиларга яхшилик қил. Яхшилик қилсанг, эл орасида номинг қолади. Яхшилик қилиб, кўпчиликнинг олқишини олсанг, бу сенга олтиндан ҳам фойдалироқ бўлади”, деган маънода айтувчи мақол. Вар.: “Олтин олма, дуо ол, Дуо олтин эмасми?!” (дуо – бу ўринда “олқиш” сўзининг синоними сифатида “кимсага тиланадиган яхши тилак, яхши ният” маъносида ишлатилган); “Ёғиш билан ер кўқарар, Олқиш билан эр кўқарар”; “Олқиш олган – оримас, Қарғиш олган – ёримас”; “Олқиш олган – омондир, Қарғиш олган – ёмондир” (Бу кейинги мақолларда кишиларга яхшилик қилиш қанчалик яхши оқибатларга, ёмонлик қилиб, қарғиш, лаънатлар эшитиш эса қанчалик ёмон оқибатларга олиб бориши қайта-қайта уқтирилган).

“Балки, қовоғини солиб, – дейди Ёрмат, – олтин олма, дуо ол, деган қадимгиларнинг сўзи бор. Лекин дуо оламан деб хўжайинга зарар етказиш ярашмайди” (Ойбек, Қутлуғ қон).

ОЛТИН ТУПРОҚДАН ОЛИНАР, ТАРЁК – ИЛОНДАН

(тарёк – “заҳарга қарши дори” афюн.) “Шундай қимматбаҳо олтин ҳам қора тупроқдан олинади, заҳарланган кишини ўлимдан қутқарувчи шундай ноёб, кадрли дори – тарёк ҳам киши ҳазар қиладиган илондан олинади. Бас шундай экан, сен зоҳиран кўримсиз бўлган, хароб кийинган одамларга ихонат кўзи билан, паст назар билан қарама, уларни таҳқирлама. Зеро шундай одамлардан ҳам сен кутмаган ақл-фаросат, фойдали маслаҳат, фойдали иш чиқиши мумкин”, деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги маънодошлари ҳам бор: “Олтин харобадан чиқади”; “Олтин чиққан ер – кадрли”; “Олтиннинг битган ерида кадри бор”; “Олтин чиққан жойни одам бўйи қази” (“Унум, фойда, самара берадиган ҳар бир ишга қаттиқ кириш, унинг заҳматларидан эринма, чида”, дейилмоқчи); “Олтинни ола билган – бўла билади”.

ОЛТИН УЗУККА – ЁҚУТ КЎЗ

Вар.: “Гулни гулга кўш”. Бу мақоллар билан: “Қизингни муносиб кувёвга узат, ўғлингни муносиб келинга уйлантир”, демоқчи бўладилар.

ОЛТИН ЧИРИМАС, ДАЪВО ҚАРИМАС

Буни: “Даъво қаримайди, яъни сира ҳам эскирмайди. Орадан кўп йиллар ўтиб кетса ҳам, даъвогаринг сенга ўз даввосини пеш қилади, гина-кудуратини кўзгайди, сенга ўтиб қолган ҳақини қайтаришингни талаб қилиб туриб олади. Шундай экан, авваламбор даъво-жанжалларга сабабчи бўладиган иш, хатти-ҳаракат, гап-сўз қилма”, деган маънода қўллайдилар.

ОЛТИН ЎТДА ТОБЛАНАР, ОДАМ – МЕХНАТДА

(тобланар – чиниқар, маъносиди). Вар.: “Олтин ўтда билинар, Одам – меҳнатда”; “Сувдан кечган – ҳўл бўлур, Меҳнат чеккан – зўр бўлур”; “Меҳнат суйган – қаримас”.

ОЛТИН ҲАЛҚАДАН КЕЧ – ҚУЛОҚ ОҒРИТСА, ЗАРДЎЗИ ЭТИКДАН КЕЧ – ОЁҚ ОҒРИТСА

Бу билан: “Агар сенинг қадрига етмаса, жонингга оро кирмаса, дилингда озор берса, вафодорлик қилмаса, олдингда “дўст” кўришиб, орқандан душманинг ишини қилиб юрса – ҳар қанча яқин, азалий, қадрдон бўлмасин, барибир бундай ёр-дўстингнинг баҳридан ўт, ундан “кўлингни ювиб, кўлтигинга ур”, кечиб юбор”, демоқчи бўлганлар. “Олтин эгаринг отга ботса, олтинни олда, ўтга ёк” деган мақолни ҳам шу маънода қўллаганлар.

ОЛТИНДАН ОМОЧ БЎЛМАС, МИСДАН – ПИЧОҚ

Олтин шундай қадрли, қимматли бўлгани билан, барибир омовч бўлиб, ерни ҳайдай олмайди. Мис ҳам темирга қараганда қимматбахо бўлгани билан, пичоқни ундан эмас, темирдан ясайдилар. Чунки, пичоқ мисдан ясалса, тезда ўгмас бўлиб, ейлиб кетади. Мазкур мақолни мажозан: “Ҳар бир нарса ва кимса ҳар қанча баланд ё паст саналмасин, кучини, фойдасини, самарасини, афзаллигини ўз ўрнида, ўз жабҳасидагина кўрсата олади”, деган маънода қўллайдилар.

ОЛТМИШ КУН АТОН БЎЛГУНЧА, ОЛТИ КУН БУҒРА БЎЛ

(атон – ахта туя; буғра – туянинг айгири; беш ёшдан ошган, кучли, бақувват, икки ўрқачли эркак туя). Мазкур мақол билан мажозан: “Кўлидан бир иш келмайдиган, ожиз, заиф одам бўлиб узок яшагандан кўра, кучли, серғайрат, серҳаракат, шиддатли, жўшқин, жасур одам бўлиб қисқароқ умр кўрганинг афзал”, дейилмоқчи.

ОЛТМИШГАЧА ОШИР, ЕТМИШДАН СЎНГ ЯШИР

Бу мусулмонча одатдан келиб чиқиб айтилган гап. Мусулмонлар орасида киши Муҳаммад пайғамбар ёшига етмаган (яъни олтмиш учга тўлмаган) бўлса, пайғамбардай умр кўриш орзусида ёшини бир ёки қатга қилиб айтиш, агар пайғамбар ёшидан ошган бўлса, бир ёш кичик қилиб айтиш ёки умуман айтмаслик одати бор.

ОЛКИШЛАМА, ОЛҚИШЛА!

Итти итга уруштирганда “Ол киш – ол киш!” деб жадаллаб, тезлаб, “ғус-ғуслаб” турадилар. Мақолдаги “Олкишлама сўзи” шундан олинган бўлиб: “Сен кишиларни бир-бирига ёмонлаб, чақиб, “гиж-гижлаб”, олқишлаб, уриштиришинг пайида бўлма, аксинча уларга яхшилик қил, яхши ниятлар тилаб, олқишла”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОМОНАТ ИШ ОВОРА ҚИЛАР

“Ҳар бир ишни бошидан пухта қил. Шоша-пиша, хом-хатала, омонатгина қиладиган бўлсанг, кейин унинг камчилигини тузатаман деб, овора бўласан”, деган маънода қўлланиладиган мақол. Вар.: “Тез битган ишнинг бақоси бўлмас”; “Тез битган – тез йитар”; “Пухтанинг иши – “беш”, Шошманинг иши – бўш”; “Лойни чала тепсанг, кўза бўлади, Роса тепсанг – жонон” (жонон – “энг тоза, энг сифатли, энг нафис чинни”, маъносиди); “Пишинг лойнинг чинниси тоза бўлади”; “Ўлимни ўйлаган – уй қурмас”; “Уй қурсанг, ўлимнингни ўйлама”; “Хайр қил ўладигандек, Иморат қур ўлмайдигандек (Бу кейинги мақоллар билан: “Иморат қурадиган бўлсанг, фақат ўзингнинггина ўйлама, ўзингдан кейин яшайдиган авлод-аждодларингга ҳам қолишини ўйлаб, пишиқ-пухта қур”, демоқчи бўлганлар); “Уй қурсанг, пойдеворини пухта

кур”; “Пойдеворнинг тагига ишла”; “Деворнинг тагини қийшиқ урсанг, усти ҳам қийшиқ бўлади”; “Сизотга қурилган том тубалик бўлмас” (сизот – ер ости суви сизиб чиқиб турадиган зах ер; том – уй, ховли-жой; тубалик – доимий, абадий турадиган, чидамли), “Сизотда қозик турмас, Музда – ёзиқ” (ёзиқ – ёзув; музга ўйиб ёзилган ёзув узоқ вақт сақланиб турмайди, эриб, йўқ бўлиб кетади); “Зўрлаб тикланган бинонинг охири – вой”; “Умрим узун бўлсин десанг, ўз ишингга пухта бўл!”; “Ишни гўр қилма, Ўзингга оғир қилма”; “Зўрма-зўракига иш қилсанг, йиқиласан”; “Ола ишга ўрин йўқ, Роса ишдан кўнгил тўқ”; “Иш аввали жойли бўлса, Охир бориб мойли бўлар”.

ОМОЧ СЕНИ ТҮЙДИРГАЙ, ОМБОРИНГНИ ТҮЛДИРГАЙ

(омоч – уловга қўшиб ер ҳайдайдиган металл тишли ёғоч асбоб). Бу билан: “Омоч билан ер ҳайдасанг, экин эксанг, умуман меҳнатнинг машаққатидан қочмасанг, нонинг бутун, турмушинг фаровон бўлади”, дейилмоқчи.

ОНА ЕСА, БОЛАГА СУТ БЎЛАДИ

“Эмизикли хотиннинг иштаҳаси зўр бўлар” деган мақол ҳам бор. Одатда эмизикли хотиннинг истаган, кўнгли тусаган овқатини топиб беришга ҳаракат қиладилар. Халқимизда ҳатто шундай қадимий одат ҳам борки, қўшнилар бирор тансиқ таом пиширсалар, шуни озгина бўлса ҳам эмизикли хотин бўлган қўшиникига узатадилар. “... Она овқатланмасдан илгари, наҳорга эмизмаслиги керак... Эмизувчининг овқатини яхшилаш керак”. (Ибн Сино, Тиб конунлари).

ОНА СУТИ БИЛАН КИРМАГАН АҚЛ ТАНА СУТИ БИЛАН КИРМАС

(тана – икки ёшли урғочи бузоқ.) Вар.: “Туғма ақл бўлмаса, Турма ақл кор қилмас”; “Суртма ақл бўлмаса, Туртма ақл на қилсин?!”; “Жўйма қулоқ бўлмаса, Туртма ақл иш бермас”; “Зотида бўлмаганни зотли қилиб бўлмас”; “Аслида бўлмаган – асил бўлмас”. Бу мақоллар билан: “Зотида, аслида кишининг ақли, фаҳм-фаросати бўлмаса, унга минг ўргатганинг билан фойдаси йўқ, барибир кор қилмайди. Бундай туғма ақли бўлмаган одамнинг ёнида қачонгача юриб, кези келганда астагина туртиб: “буни бундай қил”, “уни ундай қил” деб, ақл ўргатиб турасан?!” дейилмоқчи.

ОНА ЮРТИНГ – ОЛТИН БЕШИГИНГ

Мақолларимизда ўзбек халқининг она-Ватанга бўлган чексиз муҳаббати, ҳурмати, садоқати ўз ифодасини топган. Уларда Ватан эл-юрт улуғланади, ҳар ким ўз элида эркин нафас олиши, иззат-ҳурматда яшаши кўрсатилиб, Ватанни севиш, унга ҳамиша содиқ бўлиш зарурлиги уқтирилади: “Булбул чаманни севар, одам – Ватанни”; “Онага бўлган муҳаббат – Ватанга бўлган муҳаббатнинг куртаги”; “Ким онасин эммаган, ким Ватанни севмаган?!”; “Ҳар кимнинг ўз элати ўзига ширин”; “Туғилган жойинг кўзингга ўтдек кўринади”; “Туғилган элнинг тўрғайи ҳам яхши кўринади”; “Ҳар қуш ўз уясида эркин”; “Ҳар қуш ўз уясига қараб учади”; “Ҳар тойча сув ичган булоғини мактайди”; “Ҳар кўкатнинг ўз суйган тупроғи бор”; “Товушқонга – туғилган тепаси азиз”; “Ҳар кимнинг ўз юрти – ўзига Миср” (ўтмишда Шарқ ёзма, оззаки адабиётида Миср кишилар бир бориб кўришни орзу қиладиган, тараққий этган, гуллаб-яшнаган, бой мамлакат сифатида тасаввур этилган, таъриф тавсиф қилинган. Мазкур мақолда ҳам Миср сўзи шу маънода келтирилиб, “Ҳар кимнинг ўз туғилган ери, юрти, Ватани, у қаерда ва қандай бўлишидан қатъи назар, ўзи учун ниҳоятда қадрли, гўзал ва азизу ардоқлидир”, дейилмоқчи); “Туркистоннинг туби – жаннат”; “Тошкентнинг тарифини еган чумчуқ Маккадан келади”; “Қаршининг арпасини еган эшак Самарқанддан ханграб келади” (Бу каби мақолларда ўз она-юртларини, унинг об-ҳавоси, боғ-бўстонлари, ноз-неъматлари ва б. ўзга юртларникига нисбатан гўзал, нақадар ёқимли, нақадар яхши эканлигини фахр ва сурур ила қайд этганлар); “Бақа кўлин севади, Эр йигит – элин”; “Юртим – кўксим, элим – илигим”; “Эси бутун – элидан чиқмас”; “Тоғ гулининг тоғда ўсгани яхши”; “Тукдан ердан оёқ узилса ҳам, кўнгил узилмас”; “Шункор қиясин соғинар, Тўрғай – усин”; “Ўлкадан урган ел ёмон, Элидан безган эр ёмон”; “Ойдан ёруғ нарса йўқ, қора булут босмаса, Одамдан ғариб нарса йўқ, қайтиб юртин топмаса”; “Жойи ўзгарган товук қоқолайди”; “Ажралган – ажрикза зор”; “Ватан гадоси – кафан гадоси”; “Вафосизга Ватан йўқ” (Бу каби мақолларда униб-ўсган юртини ношукурчилик қилиб ташлаб кетиш жуда ёмон ва хунук оқибатларга олиб бориши таъкидланади); “Тукдан ерга туғинг тик” (туғ – байрок). “Ўлсанг ўл, Ватанингда бўл!” “Ватанинг тинч – сен тинч”; “Элинг омон бўлса – сен омон”; “Ватанга фалокат – ўзингга ҳалокат”;

“Ватаннин вайронаси – умрининг ғамхонаси”; “Она юртининг омон бўлса, ранги-рўйининг сомон бўлмас”. (Бу каби бир туркум мақолларда Ватаннинг тинчлигини сақлаш, унинг дахлсизлигини, озодлиги ва мустақиллигини таъминлаш, она тупроқни душман оёғи остида топтамаслик, вайрон бўлишига йўл қўймаслик – олий бурч эканлиги уқтирилади). “Туғилган элнинг тўрғайи ҳам яхши кўринади, дейдилар. Ўғлим Қаландар ўз юртини соғинибди. Унга ижозат берининг, мавлоно!” (О. Ёқубов, Улугбек хазинаси).

ОНАЛИ ЕТИМ – ГУЛ ЕТИМ, ОТАЛИ ЕТИМ – ШУМ ЕТИМ

Бу мақол “Отадан етим қолиб, она қўлида тарбия топадиган бола ҳар жиҳатдан тартибли, интизомли, одобли, илм-билимли, хунарли, гулдай кўркам, покиза, кийим-кечаги озода, ўзгаларнинг ҳавасини келтирадиган ажойиб инсон бўлиб етишади. Негаки, отага қараганда болага она меҳрибонроқ бўлади, уни ҳаммавақт кўз қорачиғидай асраш, авайлаш, ювиб-тараш, эъзоллаш, атрофида парвона бўлиш, эркалаш, ўқитиш, ўргатиш ҳаракатида бўлади, нафсиламрини айтганда, ўзининг бутун вужудини, қалб кўрини, меҳрини, вақтини, эътиборини унга бахшида этади. Онадан етим қолиб, ота қўлида тарбия топадиган бола эса бунинг деярли акси бўлади. Негаки, ота ўз боласини севгани билан, унга онадек ҳаммавақт парвона бўлолмайди, кўпроқ кўчада бўлгани учун, унинг ҳол-аҳволидан доимо хабар ололмай қолади, кийим-кечагини ювиб, тикиб, ямаб беролмайди. Натижада бола кўп ҳолларда назоратсиз қолади, ахлоқсиз болаларга қўшилиб, охири шум, безори, “қулоқсиз”, уятсиз, ориятсиз, кир-чирлигича юрадиган бўлиб кетади”, деган маънода айтилган. Вар.: “Отали етим – қул етим, Анали етим – гул етим”; “Отали етим – орсиз етим, Анали етим – орли етим”; “Отасиз ўғлон – етим, Онасиз ўғлон – есир” (есир – бу ерда “бахтсиз, бечора, бенасиб” маъносига келтирилган); “Отасиз ўғил – бир етим, Онасиз ўғил – икки етим”; “Отасиз ўғилнинг оғзи катта”; “Анали боланинг оғзи ўйнар, Онасиз боланинг кўзи ўйнар” (“Оғзи ўйнар” – ўзи ер; “кўзи ўйнар” – ўзгаларнинг ейишини кузатиб, ҳаваси, “оғзининг суви” келиб ўтираар, деган маънода); “Онасин эрмиб тўймаган – отасин бармоғин сўрар”; “Отаси бир отишар, Онаси бир топишар”; (“Бир отадан вояга етган фарзандлар ошлавий ҳаётнинг икир-чикирлари юзасидан ва

ота меросини талашиб, бир-бирлари билан уришиб, жанжаллашиб, “қирпичок” бўлиб юрадиларки, бундай воқеалар тарихда кўп бўлган. Отаси бошқа-ю онаси бир бўлган фарзандлар (хотиннинг аввалги эридан ва кейинги эридан кўрган болалари) эса бир-бирлари билан топишиб, ахилликда, иноқликда яшайдилар. Негаки, она уларни бир-бирларига қовуштириб, ўғайлаштирмай тарбиялайди, қалб ҳарорати, меҳр-муҳаббати, нафосати, панд-насиҳатлари билан ўз измига солади”, дейилмоқчи); “Оталашдан олтов бўлгунча, Аналашдан иков бўл” (оталаш – отаси бир-ю онаси бошқа болалар; оналаш – онаси бир-ю отаси бошқа болалар); “Отанинг бой давлати билан қолгандан – Онанинг пилта савати билан қолган яхши” (пилта – чархда ип йиғириш учун пилтакачда юмалоқланган бир бўлак пахта, паға. Бундай пилталарни саватга солиб қўйиб, бирма-бир олиб ишлатардилар); “Отаннинг чорбоғида қолгунча, Онанинг уймоғида қол” (чорбоғ – шаҳардан ташқаридаги ҳовли-жойли, кўрғонли боғ. Уймоқ – ангишвона, асли форс-тожикча “ангуштпона” сўзидан олинган); “Отаннинг боғу-бўстони билан қолгунча, Онанинг чарх калаваси билан қол”. “Ўроқ тутиб отан қолгунча, Уймоқ тутиб отан қолсин”; “Олтин бошли отан билан қолгунча, Пахмоқ бошли онан билан қол” (Бу кейинги мақоллар билан: “Отадан мерос бўлиб қолган давлат, мол-мулк меҳнатсиз, текин бўлганлиги учун ўғилни дарров қутуртириб, бойвачча қилиб қўяди, у бошикетига қарамай, ғарра-шарра сарфлаб, бот кунда тамомлаб юборади. Онаси билан қолган бола эса унга чарх йиғириб, мато тўқиб, кийим-кечак тикиб тирикчилик ўтказишда оилага кўмаклашади, меҳнатда чиниқади, ҳаётий тажрибаси ортади, меҳнатнинг орқасига топилган ош-ноннинг, мол-маблағнинг қадрига етадиган, тежаб-тергаб сарфлайдиган ахлоқ-одобли, миришкор, тадбиркор ва умуман, чин инсон бўлиб етишади”, дейилмоқчи).

ОНАМНИНГ ЎЛИШИНИ БИЛСАМ, БИР ҚОП КЕПАККА СОТИБ ЕРДИМ

Вар.: “Отанинг ўлишини билсам, йўхча кепакка сотиб ердим” (йўхча – ҳозирги ҳисобга айлантирганда 671 грамм), “Отанинг ўлишини билсам, чакса кепакка сотиб ердим” (чакса – баъзи ерларда 1 килограммдан ортироқ, баъзи ерларда эса 4–5 килограмм атрофида бўлган оғирлик ўлчови бирлиги) (В. Хинц, Е. А. Давидович, Мусульманские меры и веса).

Туркманларда бу мақолнинг шундай варианты бор: “Отиннинг ўлишини билсам, тузга алмашардим”. Мазкур мақолларнинг дастлабкиларини кейинчалик бузиб айтила бошланган, мазмунан ва мантиқан нотўғри, туркманлар орасида сақланиб қолган кейинги варианты эса ҳар жиҳатдан тўғридир. Негаки, отаси ё онасининг ўлишини билган ҳар қандай тошбағир одам ҳам уларни арзимаган нарсага алмашиб, сотиб емайди. Бу – ҳар қанақа ахлоқий меъёрга зид бўлган бир ҳолдир. Отининг ўлишини билган одам уни арзимаган бирор нарсага алмаштириб ё бениҳоя арзон-гаровга сотиб, лоақал озгина бўлса ҳам фойдаланиб қолиши эса – табиий. Юқоридаги фикрлардан қатъи назар, мазкур мақолларни мажозан: “Дурустроқ нарсамдан ажраб қолишимни олдиндан билганимда, бироз бўлса ҳам фойдаланиб қолардим”, деган маънода афсусланиб қўлайдилар.

ОНАНГ ЎГАЙ БЎЛСА, ОТАНГ ЎЗИНГИКИ ЭМАС

Вар.: “Эр хотиннинг тахти – занжирида бўлади”. Бундай деганларнинг боиси шундаки, эркак ҳар қандай қаттиқўл, ўз гапида, дунёқарашада, нуқтан назарида қаттиқ турадиган, ўз мавқеини сақлай биладиган бўлмасин, барибир кези келганда хотиннинг айтганини қилишга, унинг “чизган чизиги”дан чиқмасликка мажбур бўлади, бундай қилмасликка иложи ҳам қолмайди, чунки ҳаётнинг ўзи шуни тақозо этади. Эр киши хотини ўлса ё ундан ажралишса-ю, бошқа хотинга уйланса, ўшанинг раъйига юради, аввалги хотинидан қолган болаларига илгаригидек меҳр-муҳаббат билан қарай олмай қолади, негаки ўгай она – минг яхши бўлмасин, барибир болаларнинг ўз тукқан онасидек бўлолмайди. Юқоридаги мақол ўз онаси ўлиб, қуни ўгай онага қолган болалар тарафидан мазкур ҳолатлар назарда тутилган ҳолда айтиб қолдирилган.

ОНАНГИ КИФТИНГДА ТУТСАНГ, СИНГЛИНГИ БОШИНГДА ТУТ

“Ҳокимниқидан ҳам синглимники зўр” деган мақол ҳам бор. Бу мақолларни билан халқ сингилни ниҳоятда ҳурмат қилиш зарурлигини уқтиради, “онангдан ҳам юқори туг” деб муболаға қилади, ҳатто “ҳокимнинг буйруғидан ҳам сингилнинг сўзи зўр, унинг сўзини, илтимосини ерда қолдирма”, деб насихат қилади.

ОНАНГИ ОТАНГА БЕПАРДОЗ КЎРСАТМА

Бу мақол косиб ва хунармандлар орасидан чиққан бўлиб, мажозан: “Тиккан, ясаган, тайёрлаган буюмининг шифатли, чидамли, пишиқ-пухта бўлишидан ташқари пардозига, яъни ташқи кўринишини яхшилашга, безагига ҳам зўр бер, молингни харидорга бепардоз кўрсатма, шундагина ютасан, ютқизмайсан”, деган маънода насихат қиладилар.

ОНАНИНГ КЎНГЛИ БОЛАДА, БОЛАНИНГ КЎНГЛИ ДАЛАДА

Вар.: “Боласи кўча кезар, Онаси бағрин эзар”; “Даладагилар ёғ ичар, уйдагилар қон ичар”. Одатда ўғил-қизини тўй-зиёфатга, бирор томоша жойга ё сафарга юборган ота-она улар ҳадеганда келавермаса, ҳаяллаб қолса, вақт бемаҳал бўлганда ҳам қайтавермаса, хавотирланишга тушади, “Нима бўлдийкин, нима кўйдийкин, бирор безорининг, йўлтўсарнинг қўлига тушиб қолдимикин...” деган минг хил хаёлга бориб, ич-этини еб, қон ютиб ўтиради. Уйдан чиқиб кетган болаларнинг эса парвои фалак: бепарво, беғам бўлиб, “уйдагилар хавотир олаётгандир” деган гапни хаёлига ҳам келтирмай, маишатини, томошасини қилиб юраверади. Юқоридаги мақолларни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда айтадилар.
(Ҳалима: ... Онаниннг кўнгли болада, боланиннг кўнгли далада, дегандек, уканинги кўнгли пахтада бўлади, айланай Раҳбархон! О. Ёкубов. Чин муҳаббат.)

ОНАСИЗ КЕЛИН – ЮВОШ, ОНАЛИ КЕЛИН – БЕБОШ

Одатда онаси ҳаёт бўлган келинларнинг аксарияти онасининг яхши-ёмон насихатларига, ўргатадиган гаплари ва йўл-йўриқларига берилиб, тушган ерида қайнота-қайноғасига, эрига, эрининг қариндош-уруғларига тўғрими-нотўғрими – ўз гап-сўзини, ўз нуқтан-назарини ўтказишга ҳаракат қилади. Шу боисдан бундай келинни “бебош” дейдилар. Ўргатадиган онаси йўк келин эса тушган еридагилар нима деса, рад этмай, “хўп бўлади” деб, қилаверади. Шу боисдан бундай келинни “ювош” дейдилар.

ОРАЧИГА – ОЛТИ ТАЁҚ

Орачи – урушаётган, жанжаллашаётган икки кишининг ё бир неча кишининг орасига тушиб,

бости-бости қилиб, тинчлантириб, келиштириб, қовуштириб, яраштириб кўювчи одам. Кўп ҳолларда бундай одамнинг ўзи сўкиш эшитиш, ҳатто ё у тарафдагилардан, ё бу тарафдагилардан, ё худ ҳар иккала тарафдагилардан қалтак еб қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун “Яхшиси, орачи бўлмаганинг маъқул” деган маънода маслаҳат берадилар. Вар.: “Урушганга – бир ўлим, Орачига – икки ўлим”; “Ора турдинг – бера турдинг” (“Жанжалли ишда даъволашаётган икки тарафнинг орасида туриб, кафил бўлсанг, масала сен ўйлаганчалик бўлиб чиқмаслиги, оқибатда ўзинг ёниндан бирор нарса маблағ тўлашга мажбур бўлиб қолишинг мумкин”, дейилмоқчи); “Орачилиқ осон эмас”; “Орачи ишни осон билур, Охир кишини сарсон қилур”; “Аразчига орачи бўлма”; “Аразчининг ўртасига ақли кетган тушади”; “Эр-хотиннинг ўртасига эси кетган тушади”; “Ўртага тушма, ўртанасан”; “Ўртага тушгандан – ўт ушлаган яхши”; “Жанжалли жойда жағингни очма”.

ОРЗУГА АЙБ ЙЎҚ

Ота-боболар бу ва бу каби бир туркум мақолларида кишига турмушни мазмунли ўтказиш юзасидан панд-насихатлар қиларканлар, ҳаётдан умидсизланмаслик, руҳни тетик тутиб, кўнгилга яхши ниятларни, орзу-истаклар жо қилган ҳолда келажак сари дадил, комил ишонч билан олға интилиш заруригини уқтирганлар. Юқоридаги мақол билан: “Бирор нарсани орзу қилишнинг ҳеч қандай айби йўқ, орзу қилсанг ва унга томон интилсанг, у рўёбга чиқадими, чиқмайдими – қатъий назар, бунинг учун одамлар сенинг устингдан қулмайдилар, кўркмаёқ кўяқол!” демоқчи бўладилар. Вар.: “Орзу қанот бағишлайди”; “Орзу – қушдир, Ирода – мадад”; “Орзунинг ниҳояти бўлмас”; “Бир орзу ўн орзу болалайди”; “Одам ўйга тўймас, Бўри қўйга тўймас”; “Орзусиз кўнгил – булбулсиз чаман”; “Сулувни кўрсанг, кўзинг қонар, Орзунгни кўрсанг, кўнгилинг қонар”.

ОРИҚ ОТГА ҚАМЧИ ОФИР, ЙИРТИҚ УЙГА ТОМЧИ ОФИР

Бунда “йиртиқ уй” деганда устига ёпилган кигизи йиртилган ўтов назарда тутилган. Вар.: “Ориқ отга қамчи – ёв, Тешик томга томчи – ёв”. Мазкур мақолларда отга нисбатан ишлатилган “орик” сўзи “ҳорик, хориган, чарчаган, ҳолдан тойган” маъносини ҳам англатади. Тўғри маъноси: чопавериб ё юравериб чарчаган, ҳолдан

тойган отга “юр” деган маънода яна қамчи урилса, унга офир ботади, малол келади. Тепаси йиртиқ ўтовга, томи тешик уйга шаррос қуядиган ёмғир туғул томчилаб турган ёмғир ёғса ҳам, унинг ичи шилтаю-шалаббо бўлиб кетади. Мажозий маъноси: ишлаб, чарчаган одамга яна: “Мана бу ишни қил” десанг, офир ботади, малол келади. Ожиз, ногирон, заиф, тани носоғ одамга қаттиқ-қурум гапирсанг офир ботади, асаблантиради. Камқувват, камдаромад одамга, хонадонга, хўжаликка ўз ҳолидан бироз ортиқчароқ бўлган сарф-харажат қилиш ҳам анча офирлик қилади. Юқоридаги мақолларни шундай ҳолларга нисбатан қўллайдилар.

ОРИҚ КҮЙДА ҚУЙРУҚ ЙЎҚ, ҲАРОМ ЎЛСА БУЙРУҚ ЙЎҚ

Шариат ҳукмига мувофиқ, сўйилмаган, бирор касалик ёки зарб туфайли ўлган ҳайвонлар ва паррандаларнинг гўшти ҳаром ҳисобланиб, ейиш ман этилган, ейишга буйруқ, яъни рухсат йўқ. Мақолда шу нарса эслатиб ўтилган. Ориқ моллар ҳақида яна шундай мақоллар ҳам бор: “Ориқ кўйни орқага қўй”; “Ориқ хўкизга пичоқ на ҳожат?!” (“Уни сўйиб, қийнаб нима қиласан, шундоғам ўз-ўзидан ўлиб кетади”, дейилмоқчи).

ОРСИЗ ТУРМУШДАН – ОРЛИ ЎЛИМ ЯХШИ

Ориятсизлик, юзсизлик, ҳаёсизлик, уятсизлик, виждонсизлик энг ёмон инсоний иллатлардан саналади. Халқ ўзининг бир қатор мақолларида бундай одамларни лаънатлайди, уларнинг асл башарасини, ёқимсиз, ботимсиз хатти-ҳаракатларини, феъл-атворини очиб ташлайди, мазах қилиб, заҳарҳанда билан қулади, уларга яқин юрмаслиқни маслаҳат беради. Вар.: “Орсиз қўлим қилди, Орли бетим уялди”; “Орсиз қўлим сунганда, Орли юзим уялади”; “Оғиз ейди-ю, кўз уялди”; (Бу мақоллар билан: “Ўзинг ишламай-кучламай, текинхўрлик, тамагирлик йўлига кирсанг, уялмай-нетмай, орсизлик қилиб, бировга қўл сунсанг (чўзсанг), яъни тиланчилик қилсанг, одамлар ўртасида ўзингнинг уялганинг, қизариб-бўзарганинг қолади”, дейилмоқчи. “Орият ойдагин этар, Олиб кетса, тойдагин этар”; “Отали сўзга орсиз талашар” (отали сўз – ўригли, жўяли, маъноли сўз); “Юзсининг юзига тупурса, ёмғир ёғяпти” дермиш”; “Бетамизда бет бўлмас, Безорида – уят”; “Одобсиз бетга чопар”; “Остонадан айвон яхши, Виждонсиздан ҳайвон яхши”; “Ориятсиз одамдан қоч!”.

ОРТИҚЧА МАҚТОВ – ИШЛАШГА FOB

Бу билан: “Ҳар нарсанинг меъёри, ҳадди, чегараси бўлганидек, мақтовнинг ҳам чеки бор. Кишининг ишидан мамнун бўлиб, уни ҳаддан ташқари мақтайверсанг, у бундан мағрурланиб, шишиниб, гердайиб, бурни кўтарилиб, босар-гусарини билмай қолиши, қилаётган ишини ҳам қилмай кўйиши – табиий бир ҳол. Шундай экан, мақтовга сазовор иш қилса, мақтагин-у, аммо эви билан мақта”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОРҚАДАГИ ГАП – ОФИЛДАГИ НИШХҲҮРД

Бу мақол билан: “Сенинг бирор камчилигингни тўғридан-тўғри ўзингга, юзингга айтмай, сенга билдирмай, сездирмай, орқаворотдан бошқаларга “пичир-пичир”, “шивир-шивир” қилиб, бирга ўнни кўшиб, ошириб-тошириб, муболага қилиб ёхуд аслида бўлмаган ишни, гап-сўзни “шундай бўлди, шундай қилди, шундай деди...” деб тухмат қилиб гапирсалар-у, буни эшитиб, сезиб қолсанг, хафа ҳам бўлма, парво ҳам қилма, асабингни ҳам бузма. Негаки, орқадан гапирилган хуфия гапнинг ҳеч қанақа кадр-қиммати, тайин-тутириғи бўлмайди. Бундай ярамас, ифлос, тухмат, кўшиб-чатилган гапнинг бир кунмас-бир кун чуви чиқиши, айтган одам шарманда бўлиши, сенинг эса ҳақ бўлиб чиқишинг – муқаррар”, деган маънода тасалли бериб, насиҳат қиладилар. Вар.: “Орқадagi гап – охурдаги нишхўрд”, “Орқадagi гап – охурдаги ем”. Бировни ёмонлаб, орқаворотдан бўлар-бўлмас, ёлгон, тухмат гапларни тарқатиб юрвчи ярамас шахсларни эса “Бировнинг изидан, Айтма юзидан”; “Бировнинг изидан гапирма, Юзига гапир”; “Ортидан гапиргунча, Олдида гапир”; “Хуфия гапдан – ошқора шапалоқ яхши” (“Орқасидан гапирганингдан кўра, юзига шапалоқ тортиб юборганинг яхши”, дейилмоқчи) сингари мақоллар билан инсофга чақирадилар.

ОРҚАСИЗ ЭР САФ ЁРОЛМАС

Вар.: “Арпасиз от тов ошолмас, Орқасиз алп ёв босолмас” (тов – тоғ); “Таянчсиз ботир ботинолмас”; “Тоғдан орқаси бўлганнинг, Тошдан юраги бўлар”; “Орқалиқ орқаланиб сўзлар, Орқасиз ўзқриб сўзлар”; “Орқали кўппак бўри олар” (Одатда бўрини ва бошқа ов ўлжаларини кучли ва чапдаст, чиниққан ва ўргатилган този ололади. Кўппак эса – итларнинг кўрикловчи хашаки бир зоти. Мақолда: “Агар орқа таянчи бўлса, бўрини (яъни, ёвни) този (яъни, кучли, абжир жангчи) тугул, ҳатто кўппак (яъни, унчалик куч-қудрати, маҳорати, тажрибаси

бўлмаган жангчи) ҳам енга олади”, демокчи бўлинган). “Олишган ёвга орқангни кўрсатма”. Ота-боболарнинг жангчиларга душман билан курашганда қандай ҳарбий усул (тактика) ишлатиш заруригини ўқтириб бу мақолларида “орқа” дейилганда “жанг ҳаракатлари кетаётган ернинг орқа томони; фронт орти; орқада, зарур бўлиб қолгани тақдирда жангга киритиладиган, пистирмага кўйилган яширйн лашкар” назарда тутилган.

ОСИЛМАГАН ҚОЗОНГА ОТИЛМАГАН ҚУЁН ТУШИБДИ

Баъзан шундай ҳам бўладики, ҳеч бир ўйланмаган, хаёлга келтирилмаган, кутилмаган вақтда тасодифан бирор фойдали иш чиқиб қолади. Бу энди тасодиф бўлиб, ҳаммавақт ҳам шундай бўлавермайди, албатта. Мазкур мақолни мана шундай тасодифий омад келиб қолганда ажабланиш, қувониш мақомида ё ҳазил-мутойиба тарзида айтадилар.

ОСИЛСАНГ, БАЛАНД ДОРГА ОСИЛ

Вар.: “Осилсанг, баланд дорга осил, оёғинг ерга тегмасин”; “Осилсанг, асил оғочга осил” (оғоч – дарахт); “Осилсанг ҳам, баланд шохга осил”; “Осилсанг, баланд дорга осил – оёқ ерга тегмайди”; “Тупроқ кўтарсанг, баланд тепадан кўшар – бел букилмайди”; “Йиқилсанг, нордан йиқил” (нор – бир ўрқачли эркак туя. У бошқа ҳайвонларга нисбатан баланд бўлгани учун, мақолда баландлик унга ташбиҳ этилган); “Осилсанг – баландга, Йиқилсанг – майдонга” (Бунда “йиқилсанг – майдонга” деганда “ярадор бўлиб йиқилсанг ёки ўлсанг ҳам, жанг майдонида мардларча ҳалок бўл” дейилмоқчи). Умуман, мазкур мақоллар билан: “Киройи бир иш қиладиган бўлсанг, осон, ўнғай, енгил-елпи, меҳнату машаққатсиз, тезгина битиб кетадиган тарафини кўзлама; ишни бирваракайига қил, яхши, пишиқ-пухта, кўп, мўл-кўл бўлишини ўйла, бу йўлда ҳар қандай қийинчиликдан, хавф-хатардан кўрқма!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ОСМОН УЗОҚ, ЕР ҚАТТИҚ

Вар.: “Осмон йироқ, ер қаттиқ, ўлай десам, жон тотлик”; “Кўкка боқсам, кўк йироқ, Ерга боқсам, ер қаттиқ”; “Қирарга ер қаттиқ, Қиярга жон тотлик”; “Ўлай десам, ўлолмайман, Тирик гўрга киролмайман”. Бу мақоллар ҳаддан ташқари оғир аҳволга, ноиложлик ҳолатига тушиб қолган кишилар томонидан: “Жуда оғир аҳволга тушиб

қолдим. Лекин, иложим қанча: осмон узок (яъни, худодан тилай десам, бари бир фойдаси йўқ), ер қаттиқ (яъни, ўлай десам ўлолмайман – жон ширинлик қилади, тириклигин эса ерга киролмайман)”, деган маънода айтилади.

*Ердин деса қозиб чиқорай, ер эрур қотик,
Кўк конидан десаки олай, кўк йироқ эрур.*

(Навоий)

*Ерга кирсам қошки чун етмас ул ойга илик,
Мушқул аҳволе тушубтур: “ер қотик, кўк
йироқ”.*

(Лутфий)

ОСМОНДА БИР ЮЛДУЗ БОР – ОЙДАН ЯХШИ, ЧЎЛЛАГАНДА ҚОРА СУВ – МОЙДАН ЯХШИ

Қора сув – шўр сув, шўрлигидан қишда музламайди, уни ичиб ҳам бўлмайди. Аммо, киши ниҳоятда чўллаганда, ташна бўлганда шундай қора сувни ҳам ичишга ноиложликдан мажбур бўлади, чанқаган одамга шу шўр сув ҳам бамисоли мойдек ёқимли туюлади. Мазкур мақолда шу ҳолни ифода этганлар.

ОСОН ЕРДА ОШ ҚАЙДА?!

“Ош-нон, мол-мулк, пулу маблағ, умуман ҳар қандай моддий бойлик ҳам кишининг қўлига осонгина, ўз-ўзидан, текиндан-текинга кирмайди. Уларга эришмоқ учун ҳаракат қилиш, меҳнат машаққатларини тортиш, елиб-югуриш, жон койитиш керак бўлади”, деган маънода айтиладиган мақол. Вар.: “Осон иш қайда, Осон ош қайда?!”, “Осмондан чалпак ёғмас” (чалпак – хамирни юпка ёйиб, ёғда пишириладиган овқат); “Осмондан жиззали нон ёғмас”; “От суринмай йўл топмас, Эр суринмай мол топмас” (сурунмоқ – кийналиб, мункиб-сункиб, қоқилиб-суқилиб, туртиниб юрмоқ); “Офтоб тегмай, олма пишмас”; “Осон ишда лаззат йўқ”; “Меҳнатнинг нони – ширин”; “Ҳалол иш – лаззатли емиш”; “Товуқ ҳам тирмалаб тўйинади”; “Ёзда боши қайнамаганининг, Қишда оши қайнамас”; “Баҳорда лой кечган – Кузда мой ичади”; “Меҳнатинг қаттиқ бўлса, Тотганинг тотлиқ бўлар” ва ҳ. к.

ОТ АЙЛАНИБ ҚОЗИҒИН ТОПАР, ЭР АЙЛАНИБ ЁЗИҒИН ТОПАР

Кўпинча бу мақолнинг биринчи қисминигина айтиб юрадилар. Унинг тўғри маъноси шуки, отни (бошқа уй ҳайвонларини ҳам) далада, яйлов жойда бемалол яйраб, ўтлаб юрсин деб, уни узун арқонга

боғлаб, қозик қоқиб қўядилар. От ён-атрофда ўтлаб юраверади-ю, аммо қоқилган қозикдан йирокка кетиб қололмайди, айланаб-айланиб яна шу ерга келиб қолаверади. Мақолда ана шу ҳол мисолга олинган ва мажозан: “Бирор сабаб билан (аразлаб, хафа бўлиб, келишолмай, чиқишолмай, норизо бўлиб, бирор айб қилиб қўйиб ва ҳ. к.) ўз юртидан, оиласидан ё иш жойидан бошқа ерларга кетиб қолган одам ахири бир кунмас-бир кун қайтиб келади, яна ўз туғилиб-ўсган жойида, ўз ишида муқим топиб, тиниб-тинчиб, турғун бўлиб қолади”, демоқчи бўлинади. Мақолнинг иккинчи қисмини қўша айтганларида эса: “Йигит ёшлигига, тажрибасизлигига бориб, бирор ёзиқ (айб, гуноҳ) қилиб қўйса-ю, бу айбини, хатосини тан олмай, ўзгаларнинг панҷ-насиҳатига кирмай, ўз айтганидан қолмай, ўжарлик қилиб ҳар қанча юравермасин, барибир ёши улғайиб, яхши-ёмонни кўриб, “оқ-қорани таниб”, эс-ҳушини йигиб олгач, бир кунмас-бир кун ўз ёзиғини топади, яъни айбига иқроор бўлиб, хатосини тан олиб, одамлардан узр сўрайди”, демоқчи бўладилар. Юқоридаги мақолни “От айланаб қозигин топар, Сув айланаб ёригин топар”; “От айланаб қозигин кетмайди”; “От айланаб қозигига қайтади” деб ҳам ишлатадилар.

ОТ АЯГАН – ЕРГА ҚАРАР, ҚУШ АЯГАН – КЎККА ҚАРАР

Бу билан: “Бир одам бир одамдан: “Отингизни бериб турсангиз, фалон жойга бориб келсам” деб илтимос қилиб борса, эгаси бироз оғринади, отини аяб, неча томонни мулоҳаза қилади, “бориб келадиган жойи лойми, ботқоқми, сирғанчикми, қирликми, сойликми...” деган хаёлларга бориб, ерга бир қараб олади-да, кейин “майли” ё “йўқ” деб жавоб беради. Ов қушини бериб туришни сўраб борган одамга ҳам эгаси шу алпозда иш тутади: “Ҳаво қандай экан, шамолми, бўронми, қорми, ёмғирми”, деган хаёлга бориб, кўкка бир қараб олади-да, кейин “ҳа” ё “йўқ” дейди, бергиси келмаса, бирор нарсани баҳона қилиб қўяқолади. Ҳар кимга ҳам ўз нарсаси қарини, аёвли бўлади. Шунинг учун сен аввало бировдан бирор нарса сўраб орма, ўзингга керакли нарсани ўзинг топишга, имкони борича ўзинг эга бўлишга ҳаракат қил”, деган маънода насиҳат қилдилар.

ОТ БИЛАН ТЕПИШГАН ТОЙНИНГ ЭНГАГИ СИНАДИ

Халқ бу мақоли билан: “Ўзингдан катта, ўзингдан зўр, кучинг етмаган одам билан олишма, ўзингга бирор шикаст етказасан, зиён-заҳмат кўрасан”, деб таълим беради.

ОТ БИЛАН ЭШАККА ТҶҚИМНИНГ ФАРҚИ ЙЎК

(тўқим – жазлик ёки эгар остига қўйиладиган, одатда кигиздан қилинадиган от-улов абзали.) Мазкур мақолни: “Тўқим янғими, эскими, яхшими, ёмонми – бунинг от ё эшак учун фарқи йўк, фақат у эгасининг кимлигини, қандайлигини, бой ё камбағаллигини, фаросатли ё фаросатсизлигини билдиради”, деган маънода ҳам; “Тўқим табиат”, яъни ҳеч нарсанинг маъносига, фарқига бормайдиган, дидсиз, фаросатсиз одамларга нисбатан киноя, қочирим маъносида ҳам қўллайдилар. Бундай одамларга нисбатан: “Эшакка пашмакдан хашак яхши” деган мақолни ҳам қўллайдилар (пашмак- шўрадошлар оиласига мансуб ўсимлик).

ОТ БИЛАН ҚУРОЛ ЭГА ТАНЛАМАС

Бу мақол билан: “От учун ҳам, қурол учун ҳам эгаси ким бўлишлигининг фарқи йўк. Хар иккаласи ҳам бугун сенга хизмат қилаётган бўлса, эртага душман қўлига ўтиб қолса, унга хизмат қилаверади. Тутуриқсиз, беқарор, иккиюзламачи, сотқин одам ҳам шундай: хоҳ моддий-маънавий, хоҳ жисмоний тарафдан, ё бошқа бирор жиҳатдан сендан фойдаланиб тургани учун дўст бўлиб, хизмат қилиб, яхши муомалада бўлиб юриди-да, сендан фойда тегмай қолса ё бошқа бировдан дурустроқ фойда тегадиган бўлиб қолса, сени тарк этиб, юз ўгириб, унинг тарафига ўтиб олади, унинг хизматида бўлиб, ҳатто сенга қарши хатти-ҳаракатлар қилади. Шунинг учун, жамиятда яшайсанми, дўст ким-у, душман ким – яхши билиб, ажрати ол”, деб зийраклик, хушёрликка ундайдилар.

ОТ БОСМАЙМАН ДЕГАН ЕРИНИ УЧ БОСАР

Вар.: “От босмаган жойини уч босар”; “От босмайман деган ерини минг босар”; “От бир босган ерини уч босар”. Бу мақоллар билан: “Энди асло бундай қилмайман” деб, қатъий ваъда берма, қасам ичма, катта гапирма. Чунки, бир кун бўлмаса, бир кун яна ўша аҳмоқона ишни, айб-гуноҳни қилиб қўйишинг мумкин. Зеро, тақдир шундай нарасаки, баъзан кишини хоҳиш-ихтиёридан, истагидан ташқари, унга тамоман эид бўлган ишни қилишга мажбур этиб қўяди”, дейилмоқчи.

ОТ БОШИГА ИШ ТУШСА, СУВЛУҒИ БИЛАН СУВ ИЧАР, ЭР БОШИГА ИШ ТУШСА, ЭТИГИ БИЛАН СУВ КЕЧАР

(сувлук – юганнинг от оғзига солинадиган металл қисми.) Бу мақолнинг қуйидаги маънодошлари ҳам бор: “Бошига кун тушса, хонойим ҳам зоғора ёпар”; “Бошига тушса, байтал ҳам йўрга бўлади” (байтал – урғочи от, бия. У тулпор отлар сингари тез югура олмайди. Бу фикрни тасдиқловчи: “Байтал югуриб, пойма ололмас” деган мақол ҳам бор); “Бошинга кун тушса, Бошмоқчи ҳам бўласан” (бошмоқчи – бошмоқ, яъни кигиз этик, чорик, умуман қадр-қимматсиз, кўримсиз оёқ кийимларини тикувчи косиб. Буни паст, тубан касб ҳисоблаганлар). Юқоридаги мақоллар билан: “Ҳаётда учрайдиган қийинчиликларга бардош берадиган, сабрли, чидамли, матонатли, мустаҳкам иродали бўл, турмуш кечиришда ҳар қандай “қора” ишни (яъни, “паст” ишни) қилишдан ҳам орланма”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОТ ЁВВОЙИСИ – ҚУЛОН, ЭЧКИ ЁВВОЙИСИ – ҚУРАЛАЙ, ОДАМ ЁВВОЙИСИ – БАРЗАНГИ

(барзанги – давангирдай, хайбатли, бесўнақай, қоп-қора, суяги бузуқ одам.) “Барзанги” деганда, кўп ҳолларда: гавдаси катта, хайбати зўр, кучи кўп-у, аммо бирор ишга бўйни ёр бермайдиган, қайишмайдиган, “бу ердаги чўпни у ерга олиб қўймайдиган”, “қўлини совуқ сувга урмайдиган”, ўта дангаса, “тўнка”, “хўкиз” деб лаънатланадиган одамни назарда тутадилар. Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан аччиқ киноя, заҳарханда билан айтадилар.

ОТ – ЙИГИТНИНГ ҚАНОТИ

От қадим-қадимдан инсонга хизмат қилиб келади. Илмий маълумотларга кўра, отлар милоддан тахминан уч минг йил илгари хонакилаштирилган. Уни машқ қилдириш ва ҳар хил ишларга, ҳаракатларга ўргатиш – бошқа ҳайвонларга нисбатан анча осон ва қулай. От кучли, сабр-чидамли, кўркам, покиза, зийрак, хушёр, бирор нарсани дарҳол пайқаш, кўриш, ҳид билиш, товушни, ҳатто билинар-билинмас шарпани эшитиш, сезиш қобилияти кучли. Бу фазилатларидан ташқари, от инсоннинг содик дўсти, вафодори, оғир ишларда мададқори, сафарларда ҳамроҳи, жанг жадалда, бошқа хавф-хатарли ҳолатларда кўпинча кишини ўлим-йитимдан сақлаб қолувчи ажойиб бир

жонивордир. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз от ҳақида кўплаб мақоллар яратилган. Уларда отнинг инсон ҳаётидаги бекиёс аҳамияти, унинг ўзига хос ажойиб ҳислатлари ва фазилатлари кўрсатилади; отни танлашда, оларда-сотарда нималарга эътибор бериш зарурлиги уқтирилади; уни ҳаммавақт асраб-авайлаш, яхшилаб боқиш, даволаб туриш лозимлиги таъкидланади ва шулар юзасидан тегишли маслаҳатлар берилади: “Оти борнинг – қаноти бор”; “Отинг – қанотинг”; “Эр қаноти – от”; “От битди – қанот битди”; “От тегди – қанот тегди”; “Ош – одамнинг қуввати, От – одамнинг қаноти”; “Оти борнинг – қаноти бор, Сигири борнинг сийи бор” (сийи бор – хурмат-эътибори бор. Сигири бор уйдан инсон саломатлиги учун фойдали бўлган “оқлик” – сут, қатик, қаймоқ ва ш.к. чиқади. Шунинг учун одамлар сигир боқиб, теварак-атрофга оқлик таркатадиган кишини сийлайдилар, иззат-хурмат қиладилар); “От дўсти – ота дўсти” (Бу билан: “Сенга от совға қилган ёки сотиб олишда сенга отнинг энг сарасини танлаб берадиган киши худди отангнинг дўстидек кадр-қимматлидир”, дейилмоқчи); “Яхши от – ярим ризк”; “Отлининг насибаси – олтов, Туялининг насибаси – тўртов”; “Отим бор қўрамда, Қайғум йўқ бўронда”; “Минганинг яхши от бўлса, Олисни яқиндай кўр”; “От ушлаган – азобдан қутулар” (Ушлаган – бу ерда “боққан, асраган” маъносига ишлатилган); “Отли йигит – бахтли йигит”; “От чопмайди – бахт чопади”; “Отинг югурук бўлса, Юзинг ёруғ бўлади”; “Тойни боқсанг, от бўлур. Ёвни қувсанг, мот бўлур”; “От ёвни қувсанг, ерқазар, Ёвдан қочсанг, қутқазар”; “Яхши от – жонга шерик, Яхши ит-молга шерик”; “От кадрини чопган билар, Милтиқ кадрини отган билар”; “От кадрини оти йўқ билмас, Ош кадрини қорни тўқ билмас”; “Оч қолмагунча ош кадрини билмас, Яёв қолмагунча от кадрини билмас”; “Эрнинг оти – эрга тенг” (“Жангчи ботирнинг, яъни эр йигитнинг тагидаги оти ҳам бир ботирчалик куч-қувватга эга”, дейилмоқчи); “Оти бор – Алломиш” (“Оти бор йигит Алпомишдек тенгсиз куч-қудратга эга”, деб отнинг аҳамияти муболага қилиб кўрсатилган); “Чопқир от – ўткир пичок”; “Йигит кўрки – от-яроғ” (Бунда жангчи йигит назарда тутилган); “От бўлса, майдон топилади, От бўлмаса, майдон чопилади” (“Майдон чопилади” – майдонда отсиз жанг қиладиган пиёда аскарлар отлик аскарлар томонидан чопиб, босиб-янчиб ташланади, деган маънода); “Бошсиз бўрк бўлмас, Тотусиз турк бўлмас” (бўрк –

қишлик қалпоқ, телпак. Тоту, тоти – кичкина, мўъжаз от, Қашқар оти, “тоғ оти” ҳам дейдиларки, у тоққа худди такадек сакраб-сакраб, бемало чикиб кетаверади. Қадимки турклар асосан кўчманчи чорвачилик билан шуғулланганлар. Уларнинг у ердан-бу ерга кўчиб юришлари учун от-улов бениҳоя зарур эди. Шунинг учун ҳам ҳар бир оила ўз отига эга бўларди. Отсиз турк деярли бўлмасди. Мақолада шу нарса эслатиб ўтилган); “Оти бор – ботир, Оти йўқ – ётир”; “От, отдан кейин ёт” (Бу кейинги икки мақол билан: “Отинг бўлса – ёв билан олишганда ботирсан, қўлинг баланд келади, енгасан. Отинг бўлмаса ёв ундан ажраб қолсанг, ётасан-оласан, чунки отсиз жангчининг ҳоли ўз-ўзидан маълум”, дейилмоқчи); “Отсиз оломон – сувсиз тегирмон”; “Оти йўқнинг – бути йўқ” (бут – оёқ. “Оти йўқ одам пиёда юравериб, ҳориб, чарчаб, оёқдан қолади”, дейилмоқчи); “Отсиз эр – қанотсиз қуш”; “От кўрганнинг оёғи оқсар” (“Отда юришга ўрганиб қолган одам пиёда юргиси келмайди, эринади”, дейилмоқчи); “Отлик одамни кўрса, Пиёданнинг оёғи толади” (“Пиёда кетаётган одам отлиқни кўрса, унга ҳаваси келиб, чарчамаган бўлса ҳам, ўзини чарчагандек, оёқдан қолгандек ҳис этади”, дейилмоқчи); “Отлик отини йўртар, Отсиз кетини йўртар”; “Отлиққа яёв етолмас”; “Отга ўрганган оёқ яёв юролмас, Охурга ўрганган арғумоқ ердан еёлмас” (Охурга ўрганган арғумоқнинг нима учун ердаги емишни еёлмаслиги ҳақида юқорида эслатиб ўтилган “Одамнинг тўраси хушмас, Отдан тушса ҳам, эгардан тушмас” мақолининг изоҳига қаранг); “Отга ўрганган кишининг тойга тақими толмас” (тақим – оёқнинг тизза ости букиладиган жойи); “Оғил тўла эшакдан, Ориқ бўлса ҳам от яхши”; “Ёли қуюқ эшакдан, Яғир бўлса ҳам от яхши”; “Эшакнинг югуриги – отнинг оқсоғи”; “От турганда, эшак минилмас”; “Олтмиш қулондан от бўлмас” (қулон – отдан кичикроқ, эшакдан каттароқ, отдан кўра кўпроқ эшакка ўхшаб кетадиган ёввойи ҳайвон, ёввойи ҳачир); “Отнинг одими катта, Туянинг товони катта”; “Отнинг тўёғи туяникидек бўлса, тоғни кўтарарди”; “Отим чаман бўлса ҳам, усти омон” (чаман – секин юрадиган, ялқов от); “От олсанг, уйинг билан кенгаш, От сотсанг, овулинг билан кенгаш”; “От олсанг, ёмғирда олма” (Чунки, ёмғирда қолган отнинг чанг-чунги ювилиб, териси ялтираб, гарчи ўзи ёмон от бўлса ҳам, киши кўзига кўркам бўлиб кўринади. Шунинг учун ҳам от жаллоблар сотиладиган отни бозорга олиб киришдан олдин

анхорга, кўлга солиб, обдон ювардилар); “От бозори – бахт бозори” (“Бахтингдан кўрасан: олган отинг ё яши чиқиб қолади, ё ёмон”, дейилмоқчи); “От олсанг, отасин суриштир” (Чунки, унинг насл-насабига кўп нарса боғлиқ); “Чачаси узун от – зотли бўлар” (чача – от туёқларининг тепароғидан ўсиб чиққан соч, ёлча. Одатда бақувват, кучли, зотли отларнинг чачаси узун бўлади); “Одам бўлар йигит одатидан маълум, Тулпор бўлар қулун – мучасидан (муча – одам ва ҳайвоннинг аъзолари: кўл, оёқ, кўз, қулоқ ва ш.к.); “От сағридан билинар, Кўй – бағридан” (Сағри – от, эшак, қорамол каби ҳайвонларнинг орқа оёқ усти қисми. Уларнинг семиз-ориқлиги шу сағридан билинади); “Отнинг феъли минганда билинади”; “От улоқ ортганда билинади” (Бунда улоқ ўйини, кўпқари назарда тутилган бўлиб, отнинг кучли-кучсизлиги, эпли-эпсизлиги Шунда маълум бўлади); “От яхшиси аравада билинар, Йигит яхшиси ғалвада билинар” (“Ғалва-жанжалли жойда енгилтабиат, тажанг, баджаҳл, сўкағон, уришқок, ҳар қандай гапни ўйламай-нетмай, шартга гапириб юбораверадиган киши ҳаммадан кўра кўпроқ гап эшитади, зиён-заҳмат кўради, ҳатто калтак ейди. Оғир, босиқ, тилини тия оладиган одам эса бундай жойдан тинч-омон, гап-сўзсиз, обрўйини йўқотмаган ҳолда чиқиб кетади”, дейилмоқчи); “Отнинг яхшиси оёғидан қарийди” (“Яхши от бот фурсатда юролмайдиган, юк тортолмайдиган бўлиб қолмайди, аксинча умр бўйи юравериб, чопавериб, кишига хизмат қилавериб, “оёғидан” қарийди”, дейилмоқчи); “Арғумоқнинг яхшиси чопса – кулук, сотса – пуллик” (кулук – энг чопқир, югурик от); “Отнинг бари тулпор бўлмас, Қушнинг бари шунқор бўлмас” (тулпор – афсонавий қанотли, учар от; наслдор, чопқир, жанчи от. Шунқор – кучли, эпчил, олғир ов куши); “Япалоқни мақтаган билан шунқор бўлмас, Ёмон отни мақтаган билан тулпор бўлмас” (япалоқ – бойўғли, бойқуш); “Отни мингил бурокдан, Бурок келар йирокдан” (бурок – диний ривоятга кўра, меърож – (яъни, осмонга, арш-аълога, Худонинг ҳузурига) кечаси Муҳаммад пайғамбар осмонга миниб чиқиши учун Аллоҳ томонидан юборилган қанотли от; кўчма маънода: учқур от); “Яхши от келар Жиззақдан, Кўшса келар узақдан (Бунда “Жиззах”, “узоқ” сўзлари қофияга ва шевага мослаб “Жиззақ”, “узақ” дейилган. Жиззах ўзининг энг зотдор отлари билан азалдан машҳур бўлиб келган); “Қалмоқ олган қаримас,

Арғумоқ минган ҳоримас” (Бу мақолнинг изохи навбат “Қалмоқ” сўзига келганда берилади); “Қалмоқи от қоқилмас, Қоқилса ҳам йиқилмас”; “От яхшиси – ёвмут, Тўн яхшиси – мовут; “Отнинг тўриғи яхши, Юганнинг – ўриғи” (тўриқ – қора қизил, тўқ жийрон тусли от; юган – от, эшак каби уй ҳайвонларини бошқариш учун улар бошига солинадиган, сувлиғи ва тизгини бўлган, қайши тасмалардан ясалган абзал; ўриқ – (аёллар сочига ўхшатиб) ўрилган, тўқилган); “От яхшиси бўз бўлур, Эр яхшиси тоз бўлур” (бўз – кўкка мойил оқ рангли от); “Бир кунлик умринг қолса ҳам, тушга қолмай йўрға мин”; “Бир кунлик умринг қолса ҳам, бедов мин” (бедов – учқур, ўйноқи от); “Ола от – бало от”; “От чағири – итга баробар, Ит чағири – отга баробар” (чағир – ола, ола-була, ола-чипор. Айтишлари, чағир кўзли итнинг кўзи ўткир бўлармиш. Шунинг учун ҳам овчилар бундай итни ниҳоятда қадрлайдилар. Чағир кўзли отнинг кўзи эса хира бўлиб, яхши кўра олмас эмиш); “Отнинг чаманига мингунча, Пиёда юр ўлгунча” (чаман – секин, имиллаб юрадиган, ялқов от); “Отнинг ёмони охур бузар”; “Отинг ёмон бўлса, армонинг кетмас”; “От эғасини танийди”; “От минувчисини танийди”; “От кимники – минганники, Тўн кимники – кийганники”; “От – минганники, Қилич – таққанники”; “Олган – олганники, От – минганники”; “От тизгини кимда бўлса, шунга бўйсунди”; “От ҳам чавандозга хунарини кўрсатади”; “Отни аяган от минар, Тўнини аяган тўн кияр”; “Отини аяган йўлда қолмас, Элини аяган – чўлда”; “Отини силаган пиёда, қолмас, Элини сийлаган эшикда қолмас”; “От хўрлаган той минар, Той хўрлаган таёқ минар”; “Отингни аясанг, йўлга қараб юр”; “Отга минсанг, бошингни ўйла, Ерга тушсанг – отингни”; “От минсанг, юган сол, Юган солмасанг пиёда қол”; “Отингни юриб турганда қамчила” (“Вақти-бемаҳал қамчилаб, уриб, туртиб, унинг жонини койитма”, дейилмоқчи); “От ориқ бўлса ҳам, яғир бўлмасин”; “Учқур отнинг орқасини яғир қилма”; “Отнинг бошига урма”; “Ола бутага от бекитма” (“Кейин тополмай, қийналиб юрасан”, дейилмоқчи); “От ўлгудек, арава сингудек иш қилма”; “От оёғи синса. эт бўлади, Арава гилдирағи синса – ўтин”; “Бия у.лса, қулун ёш, Қулун ўлса, кўзинг ёш”; “Ош қадрини билмасанг, очлик берар жазонгни, От қадрини билмасанг, яёвлик берар жазонгни”; “От қадрини билмасанг, яёвлик берар жазонгни, Ош қадрини билмасанг, очлик берар жазонгни,

Ҳеч нарсани билмасанг, худо олсин сазонгни” (сазо – қилмишига яраша танбех, таъзир); “Ёмон отни яхши боқсанг, тулпор бўлар, Ёмон қушнинг тобин топсанг, шунқор бўлар”; “От боққанинг – улоққа, Кўй боққанинг – кўноққа”; “От қулун туғар, Одам уни от қилар”; “От боққунча, той бок” (Катта от олиб боқабошласанг, уни ўзингга ўргатиб олишинг анча қийин, ҳатто имкони ҳам йўқ. Тойни ёшлигидан от бўлгунча боқиб борсанг, “қўлбола” от қилиб оласан, сенинг раъйингга юрадиган бўлади”, дейилмоқчи); “Отга дўст каби бок, Душман каби мин” (“Яхшилаб боқсанг, ҳар қанча аёвсиз мингсанг ҳам писанд қилмайдиган, чидайдиган бўлади”, дейилмоқчи); “От олмай, охур тузат” (“От олишдан аввал уни боқақдиган жойингни, ем-хашагини ҳозирлаб қўй”, дейилмоқчи); “От топгунча, эгар топ”; “Озиқли от ҳоримас, Ҳориса ҳам оримас” (оримас – ориқламас, озмас); “Бок отингни арпа билан, Боқар қази-қарта билан”; “Аравани от эмас, арпа тортар”; “Отни боқсанг, қашиб бок, Емни емга қўшиб бок” (Отни пойгага, улоққа боққанларида унга емни кунига олдин бир ҳовучдан, кейин икки ҳовучдан, кейин уч ҳовучдан ва ҳ.к. охири қирқ ҳовучдан берардилар. Шундан сўнг кунига ўттиз тўққиз ҳовучдан, ўттиз саккиз ҳовучдан ва ҳ. к. охири бир ҳовучдан бериб, совутардилар. Шунингдек отни ҳар кун қашлогич билан қашиб, гард юқтирмай парвариш қилардилар); “Куйсиз кулук югурмас” (куйсиз – парваришсиз, Кулук – пойга оти); “Кепак еган от югурук бўлмас”; “Отбоши, Арпа еринда ҳориди от, От отанг бўлса, қозикни қок-да, ёт” (Ҳозирги Қирғизистон ҳудудида Отбоши, Норин, Арпа деган жойлар бор. Арпа яйловида битадиган ёввойи арпа сердон ва тўйимли бўлиб, молларни тез семиртириб юбориш хусусиятига эга экан. Бу ҳақда халқ ўртасида юрадиган шундай бир ривоят бор: Бир йўловчининг оти Арпа яйловига келганда, ниҳоятда ҳориб, юрарга мадори келмай қолибди. Эгаси: “бироз ўтлаб, ҳордиқ чиқарсин, кейин миниб кетарман”, деган ҳаёл билан унинг оёғини тушовламасдан, ўз ҳолига яйдов қўйиб юборибди. Ўзи эса ёнбошлаб ётиб, уйқуга кетиб қолибди... Бир вақт уйғонса, оти гижинглаб, ўйноқлаб, ғайратига сиғмай юрганмиш. “Ҳа, хайрият, ўзига келибди” деб, уни ушламоқчи бўлиб борса, от сира тутқич бермасмиш, қирдан-қирга қочармиш. Эгаси қувлаб-қувлаб тоза овора бўлибди, ҳориб-чарчаб, “оёқларида оёқ қолмабди”. Ахири бир вақт уни тутиб олибди-да, жаҳлига чидай олмай, шартга сўйиб, калласини бир теракнинг шохига

илиб, гўштини орқалаб, яна йўлига равона бўлибди... Бир жойга бориб, қозон осиб, гўштини пишириб, норин қилиб ебди-да, отидан ажраб қолганидан афсусланиб, одамларга юқоридаги гапни айтиб юрадиган бўлибди. Кейинчалик бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб: “От агар отанг бўлса ҳам, Отбоши, Арпа ерида қозик қоқиб, тушовлаб, кейин ётгин”, деган маънода қўлланиладиган бўлиб кетган. Халиги йўловчи отнинг бошини дарахтга илиб кетган жой кейинчалик “Отбоши” деб, норин қилиб еган жой “Норин” деб аталадиган бўлганмиш); “Анғизли ерда от ўлмас, йирли ерда – эр” (анғиз – экини ўриб-йиғиб олинган, экин поялари қолган ер); “Озган от арғумок бўлмас”; “Ориқ отга қамчи – юк”; “От ориқласа, тувлоқ бўлар” (туvloқ – тувалоқ, тувлоқ ҳам дейдилар – ов қилинадиган, гўшти мазали йирик қуш); “Озгин отнинг озиғи кам”; “Ориқ отнинг ичағи кенг бўлади” (“Ориқ от тўқ отдек озгина ем егани билан қорни тўяқолмайди, овқатни кўп талаб қилади, уни тўйғазиш ҳам қийин бўлади”, дейилмоқчи); “От чанқаса, икки қудуқдан сув ичар”; “Отда қуйрук бўлмаса, ёлдан не фойда?!”; “От оч қолса, ёлини ер, Қуш оч қолса, патини ер” (Отнинг семиз-ориқлигини билмоқчи бўлганда, биринчи галда ёлини ушлаб кўрадилар. Чунки, от семирса, ёлининг тағига ёғ йиғилади. Агар у узок вақт оч қолса, шу ёғи камайиб кетади, яъни от “ўз ёғини ўзи ейди”. Қуш оч қолганда эса ўз патини ўзи еябошлайди. Тилимизда мавжуд бўлган “Ёлу патини емоқ” ибораси шундан олинган бўлиб, “бор-йўғини емоқ, еб битирмоқ”, деган маънода ишлатилади); “Ориқ отга мингунча, оёғингга мин!”, “Той озгини – йўрға бўлар”; “Той тўйса, уордан чиқмас” (“Қорни тўйса, ўз уоридан ташқарига чиқишга ҳам эриниб, ялқовланиб қолади”, дейилмоқчи); “Оч отим – бор отим, Тўк отим-йўк отим” (Бу кейинги уч мақол билан: “Тойни ҳам, отни ҳам ҳаддан ташқари тўйғазиб, семиртириб юбориш ярамайди. Чунки, тўк, семиз от на пойгага, на улоққа, на узокроқ сафарга ярайди, на юк тортишга”, дейилмоқчи); “Отни яхши кўрсатган – оёғидаги тақаси, Тўнни яхши кўрсатган – энги билан ёқаси” (Бу билан отнинг тақасини вақти-вақти билан янгилаб туришни тавсия қилганлар); “От сирини ўтарчи билади” (ўтарчи – мол табиби, мол дўхтири. “Отинг касал бўлиб қолса, дуч келган одамга кўрсатиб, билар-билмас давосини қилма-да, унинг дардини биладиган ўтарчига кўрсат, даволат”, дейилмоқчи).

ОТ МИНГАН ОТАСИНИ ТАНИМАС

Иттифоқо бирор бойликка ё мансабга эга бўлиб қолиб, ҳеч кимни, ҳатто отасини ҳам менсимай кўядиган, манман мағрур, такаббур одамга нисбатан киноя тарзида айтиладиган мақол. Вар.: “Отланган отасин билмас”; “От минган отасин унутибди”; “Аҳмоқ отга минса, отасин танимас”; “Тентак отга минса, тангрисин танимас”; “От орқасига эгасин миндирмас” (Буни ўсиб-улғайиб, вояга етиб, бойликка ё мансабга эга бўлиб қолган, шишиниб, гуруриятга берилиб, ҳатто ота-онасини, тарбия қилиб ўстирган кишиларини танимай, назар-писанд қилмай кетадиган баъзи ноқобил, онкўр фарзандларга нисбатан киноя тарзида айтадилар). Шундай гуруриятга, такаббурликка берилиб кетган одамларга қуйидаги мақоллар билан насиҳат қилиб, уларни инсофга, адолатга, камтарликка, энгилтак бўлмай, оғир-босиқ бўлишга даъват этадилар: “Отлиққа салом бериб, Эшакликдан умид кутма”; “Отлиқ бўлсанг, эшакликка салом бер”; “Улуғликка етишсанг, энгилтак бўлма”; “Эллиқбоши бўлсанг, кетингга бир ботмон тош боғла, Юзбоши бўлсанг – минг ботмон тош боғла” (эллиқбоши, юзбоши – Ўрта Осиё хонлиқларида эллиқта, юзта отлиқ аскарга кўмондонлик қилувчи ҳарбий бошлиқ; қишлоқ ёки маҳалла оқсоқоли. Мазкур мақол билан: “Мансабинг қанча катталашса, шунча оғир-босиқ бўл”, дейилмоқчи); “Улуғ бўлсанг, кеккайма, ўз элингга чекчайма”.

ОТ ОЙЛИГИНИ ЎЙЛАР, ТУЯ – ЙИЛЛИГИНИ

Вар.: “От ойлигин ўйлайди, Туя йиллигин ўйлайди, Эшак оёқ остин ўйлайди”. Бу мақолларни узокни кўра олмайдиган, эртанги куни, келажаги ҳақида ўйлаб, бош қотириб ҳам ўтирмайдиган, калтабин, калтафаҳм, дангаса, ялқовларга нисбатан қўллайдилар.

ОТ ОРИҚЛИҚДА, ЙИГИТ ҒАРИБЛИҚДА

Вар.: “Отни ориганда кўр, Йигитни – қариганда”; “От ориқликда кўримсиз, Қиз – етимликда”; “Отни ориқликда сина, Қизни – етимликда”; “Ориқ отга чўп илашмас”; “Ориқ отга чанг юқар”. Бу мақолларни: “Камбағал, ғариб, бева-бечоралар, етим-есирлар озгин, хоргин, касалманд, хунук, кўримсиз бўлади, уларга бирор фойда йўлиқмайди, бор бўлса ҳам юкмайди, бахт-иқбол кулиб боқмайди, ҳол-аҳволи баттар бўлгандан баттар бўлиб бораверади”, деган маънода, уларнинг аянчли аҳволига ачиниш мақомида қўллаганлар.

ОТ САФАРДА БИЛИНАР, ЁТ – ЕЯРДА

Бу билан: “Отнинг яхши-ёмонлиги сафарда билинади. Сенга ёт, бегона, нотаниш, йўлда кўшилиб ҳамроҳ бўлган одам егулик-ичгулигинг боридагина (умуман, бирор фойданг тегиб турганидагина) яхши гапириб, ҳамроҳ бўлиб юради, фойданг тегмай қолди дегунча, сендан юз ўгириб кетади, ҳеч вақтда сенга содик, вафодор дўсту биродар бўлмайди. Шунинг учун кимнинг қандайлигини билиб, синаб, ундан кейин у билан тегишли муомалада бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар. Мазкур фикрни ва юқоридаги мақолни қувватловчи: “Ёғ ичганда ёт яхши, Қон ичганда – қариндош” деган мақол ҳам бор.

ОТ ТЕПКИСИНИ ОТ КЎТАРАДИ

Вар.: “От тепкисини от кўтаради, Той тепкисини той кўтаради”; “От тепкиси отга ўтмас”. Бу мақолларнинг мажозий маъноси шундай: “Тенгқурлар, дўстлар бир-бирларининг қаттиқ-қурум гапларини кўтарадилар (ёхуд кўтаришлари керак)”.

ОТ ТОПАДИ, ЭШАК ЕЙДИ

Вар.: “От йиғар, Эшак еяр”, “Бир от орқасидан минг эшак ем ер”; “Бўри ёрди, Қузғун тўйди”; “Мард топади, Номард ейди”. Бу мақолларни ўзи ишламай-кучламай, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган, текинхўрлик, тамагирликка ружу қўйган ноинсоф шахсларга нисбатан киноя тарзида айтадилар.

ОТ ЧАЧАСИ УЗУНЛИГИ – ЎЗИГА ЗАРАР

Юқорида айтиб ўтилганидек, чача – от туёқларининг тепароғидан ўсиб чиққан соч, ёлча. Одатда бақувват, кучли, зотли отларнинг чачаси узун бўлади. От юраётганда, югураётганда олдинги оёқларининг чачасини орқа оёқлари билан босиб олиши, натижада от беҳосдан мункайиб кетиб, йиқилиб, шикастланиши мумкин. Шунинг учун ҳам чопқир отларнинг олдинги оёқларидаги чачани чармдан ясалган “оёқлик” билан бекитиб, боғлаб кўядилар. Мазкур мақолни мажозан: “Қишилиқ жамиятида баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, ақлий жиҳатдан ўткир, жисмоний жиҳатдан кучли, ноёб хунар соҳиби ва ҳ.к. бўлган одамни кўролмайдилар, чиқиштирмайдилар, “туҳмат тоши”ни отадилар, пайини қирққиш, ахири бирор бало-қазога гирифторм қилиш, ўз ораларидан

четлатиш, йўқотиш ҳаракатида бўладилар. У одамнинг ўткирлиги, кучлилиги, бошқалардан устунлиги ўзига зиён-заҳмат келтиради”, деган маънода айтиб қолдирганлар. Вар.: “Булбул овозининг хушлигидан – қафасга гирифтор”, “Тулун туки – жонига ола, Кўкқарға пати – ўзига бало”.

ОТ ҲИНИ ҚИРҚ ҲИЛДА БИР БҮЛАДИ

Замонанинг зайли билан, қутилмаганда, олдиндан маълум бўлмаган бир тарзда бирор жойга кўпчилик одам йиғилиб қолиб, хурсандчилик, ҲИИ-қулги, дилни хушнуд этувчи воқеа, меҳмондорчилик ва х. к. бошланиб кетса, бундан кўнгли яйраб, хурсанд бўлиб кетган одамлар бир-бирларига: “Э, ҲИИ, ҲИИайвер!” ҲХуд (таому, ноз-неъматларни) “Ол, олавер! Бунақа “от ҲИИИ, қирқ ҲИИИИда бир бўлади” (яъни, кунда-кунда бўлавермайди, аллақайтиб бир бўлиб қолади, шу ғанимат фурсатдан фойдаланиб, еб, ичиб, ҲИИИИИ қулиб қол!) дейдилар.

ОТ ҲИИИИ, ҚУШ ҚОЧАДИ

Бу билан: “Учқур отим Ҳ олғир ов қушим бор, деб мақтаниб, керилиб юрма. Камтар бўл, мағрурланма. Дунёда деярли ҳеч бир нарсанинг бақоси ҲИИ, ҳеч бир нарса (на бойлик, на амалу мансаб, на жисмоний қудрат) кишига “боғлаб бериб қўйилган эмас”. Масалан, отинг бир кунмас-бир кун ҲИИИ, қушинг бир кунмас-бир кун қочиб кетади. Ана ундан кейин мақтанганинг қаёқда қолади-ю, ҲИИИИ ким деган одам бўласан?! Бас шундай экан, зинҳор ҳеч бир нарсанг билан мақтанма, мағрурланма, керилма!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ОТ ҲИИИИ – ИТГА ТҲИИ

Вар.: “Отнинг ҲИИИИ – итнинг байрами”; “Эшак ҲИИ – итга тҲИИ”; “От ҲИИ, ит қутура, Эшак ҲИИ – бҲИИ”. Бу мақоллар билан мажозан: “Яхши одамларнинг ҲИИИ-ҲИИИИ, мағлубияти, муваффақиятсизлиги ҲИИИ, кўнгли қора, дилгир одамларни қувонтиради. Улар бу ҳодиса туфайли бирор моддий Ҳ маънавий фойда кўрсалар ҳам, ҳеч бир фойда кўрмасалар ҳам, барибир шодланаверадилар. Зеро, ичи қора одамларнинг табиати ҲИИ шунақа”, дейилмоқчи.

ОТ ҲИИИИИ ТОИ БОСАР, ОТА ҲИИИИИ – ҲИИИ

Вар.: “Кун ҳисобин ОИ олар, Бедов ҲИИИИИ тоИ олар”; “От босмаган ерни тоИ босар”, “От туёғин тоИ босар”; “ТоИ босмаган ерни тоИчоқ босар”;

“Отдан тоИ ҲИИИ, Отадан – бола”; “Ота кўрганни бола кўрмас, бола кўрганни ота кўрмас”; “Ота кўрмаганини бола кўради”; “Ота урмаган кўнғизни, Боласи урар тўнғизни”; “Қуёи отолмаганининг боласи арслон отибди”; “Отаси девор минмаганининг ҲИИИ от минибди”; “Отаси шаҳар кўрмаганининг боласи Шанхай кўрибди” (Шанхай – ҲИИИИИИИ шаҳар); “Отаси – гаранг, ҲИИИ – фаранг” (фаранг – франция, франциялик, француз сўзининг талаффузга мослаб айтилидиган шакли бўлиб, кўчма маънода “ҳар бир иш қўлидан келадиган, моҳир, уста, уддабурон” сўзларини англатади); “Оти ҲИИ, тоИ бор – Нўхтаси ерда қолмайди, Отаси ҲИИ, ҲИИИ бор – Юрти вайрон бўлмайди”; “Отаси улгурмаганини ҲИИИ тугатар”, – “Ота бузганини ҲИИИИ тугади”; “Олти кун оч қолсанг ҳам, Отанг одатин қўйма!”; “Отадан ҲИИИ тувмасму, Ота ҲИИИИИИ қувмасму!” (тувмасму – тугилмайди); “Отадан ҲИИИИ тувса экан, Ота ҲИИИИИИ қувса экан?!”; “Отадан бола тувар, Отанинг ҲИИИИИ қувар”, “Ота касби – болага ҳаром эмас”; “Ота билмак бўл, Она юрак бўл!” (“Отангдек ғайратли, жасоратли, толмас билмакли, турмушни яхши ҲИИИИИИ тўғрисида доимо қайғурувчи, елиб-югурувчи; онангдек пок юракли, меҳрибон, мунис, мулоийм, мурабий бўл!” дейилмоқчи); “Отанг эрдир, Сен ҳам эрдек қилиқ қил!”; “Ота-бобонг ҲИИИИ – отмоқ, чопмоқ, Сенга ким қўйди – қўш ҳайдамоқ, тупроқ яламоқ?!” (Бу билан: “Ота-боболаринг ғайратли, жасоратли, довжорак, катта-катта ишларга қўл урадиган, ҳеч нарсадан қайтмайдиган, эринмайдиган одамлар эди-ку, нега энди сен ундай қилимаясан?! Эринясанми, Ҳ кўрқаясанми? Қўрқма ҳам, эринма ҳам! Енғил-елпи ишлар билан шуғулланиб, турмушимни бир амаллаб ҲИИИИИИИИ бўлди-да, менга нима, жон койитиб?! – деган фикрни ҳаёлинга ҳам келтирма, оғирроқ, каттароқ ишларни кўзла, шунинг ҳаракатида бўл!”, деган маънода насиҳат қиладилар).

ОТ ҚАРИСА – ОХУРДА, ИТ ҚАРИСА – ҚУҚУРДА

Бу мақолни: “Умри давомида кишиларга яхшилик қилиш нияти ва ҳаракати билан яшаган кишини одамлар қариган чоғида ҳам иззат-ҳурмат қиладилар, “бошларига кўтариб юрадилар”. ҲИИИИИИ қилган, одамларга озор етказган, кўпчиликнинг лаънатига, қаҳр-ғазабига учраган одам ҲИИИИИИИИ тугул, қариганда ҳам иззат-икромдан маҳрум бўлади, ҳамманинг эътиборидан, яхши жавоб-муомаласи ва

марҳаматидан четда қолади, бир ўзи “яккамохов” бўлиб юриб-юриб, ахири бир кун хор-зорликда ўлиб кетади”, деган маънода қўлайдилар.

ОТ ҚУРОЛИ – ҚАМЧИ, ИТ ҚУРОЛИ – ТАЁҚ

Бу билан: “Беш қўл баравар бўлмагани сингари, жамиятдаги одамлар ҳам бир хил эмас: бирининг феъл-атвори ундай бўлса, бириники – бундай, бири юмшоққина қилиб, охишта айтган гапингга тушуна қолади, бири эса то бақирув-чақирувга бормагунингча, асабингни бузиб, уришиб-сўкиб гапирмагунингча гапингни қулоғига ҳам илмайди, пинагини ҳам бузмайди, айтганингни ҳам қилмайди. Шундай экан, одамлар билан жавоб-муомалада ҳар кимнинг қандайлигини билиб, шунага яраша иш тут” деган маънода насихат қиладилар.

ОТА-ОНА – ОЛТИН ҚАНОТ

Жаҳоннинг ҳамма халқлари каби ўзбек халқи ҳам қадим-қадимдан ота-онани оламда энг улуг, энг мўътабар, энг муқаддас зот деб билади ва ўз дунёқарашда, мафқурасида, ёзма ва оғзаки адабиётида, санъатида, кундалик гап-сўзи-ю, жавоб-муомаласида, жумладан, сон-саноксиз мақоллари ва ибратли сўзларида ота-онанинг фарзанд учун қанчалар қадр-қимматли, меҳрибон, вафодор, содик, ғамхўр, мададкор, мураббий, моддий ва маънавий таянч ва ҳ. к. эканлигини қайд этиб, уларни умрбод эъзозлаш, иззату ҳурмат қилиш, қадрига етиш, “бошига кўтариб юриш”, “қўлтиғига кириб” суянч, таянч, мададкор, ҳамкор, ҳамдард, ҳамнафас бўлиш, уларнинг гапини ерда қолдирмаслик, айтганини қилиш, панд-насихатларига қулоқ солиш ва амал қилиш, зинҳор ва зинҳор уларнинг “чизган чизигидан чиқмаслик”, ёмонликни раво кўрмаслик, қаттиқ-қурум гапирмаслик, дилини оғритмаслик, лаънату қарғишига қолмаслик, аксинча, яхшилик ва фақат яхшилик қилиб, берган туз-насибасини, оқ-сутини оқлаб, ҳар жиҳатдан рози қилиб, олқиш дуосига сазовор бўлиш, уларнинг бошлаган ишларини анъаналарини давом эттириш ва ҳ.к. – ниҳоятда зарур, энг муқаддас бурч эканлиги қайта-қайта уқтирилади: “Давлатинг – ота-онанг, Савлатинг – ўғил-қизинг”; “Олтин-кумушнинг эскиси бўлмас, Ота-онанинг баҳоси бўлмас”; “Ота-онанг – чин дўстинг, Ошна-оғайнинг – йўл дўстинг”; “Дунёда ҳар нарса топилар, Ота-она топилмае”; “Ота-она экилиб бунёдга келмайди”; “Бузоқ-таиға йиғилиб сигир бўлмас, Оға-ини йиғилиб ота-

она бўлмас”; “Олти оға йиғилиб ота бўлмас, Етти янға йиғилиб она бўлмас”; “Ака-ука йиғилиб ота бўлмас, Амма-хола йиғилиб она бўлмас”; “Минг иғнани йиғсанг таман бўлмас, Минг аммани йиғсанг онанг бўлмас” (таман – жуводдиз); “Амма-хола йиғилиб она бўлмас, Ўзинг қийналиб тумгагунча бола бўлмас”; “Ойим кетди, Ойдини – ундан нари” (“Ойинг – онанг кетгач, яъни вафот этгач, унинг ойдини, яъни опа-сингиллари, ака-укалари, яқин уруғ-аймоқлари сенга онангдек чинакам меҳрибон, ғамхўр, ғамгузор, дилкаш, дилбар, дилафрўз, дилдор, дилнавоз ва ҳ. к. бўла олармиди?! дейилмоқчи); “Отанинг очган йўли бор, Онанинг бичган тўни бор”; “Отадан кўрган – ўқ ўйнар, Онадан кўрган – тўн бичар”; “Отаси ёй отганининг боласи ўқ йўнар” (“Ота-она ўз фарзандларини боқиб, вояга етказар экан, уларга турмуш кечирिशнинг йўл-йўриқларини, касб-ҳунарларни ўргатади. “Қуш уясида кўрганини қилади” дегандек, фарзандлар ҳам ота-она бағрида ўсиб-улғаярканлар, уларнинг юриш-туришидан, гап-сўзидан, хатти-ҳаракатидан, касбу коридан ибрат олиб, тажриба ва хунар орттириб, “кўзлари пишиб” боради”, дейилмоқчи); “Отаси борнинг унуми бор, Онаси борнинг тиними бор”; “Отаси бор отланмас, Онаси бор тебранмас” (Бу кейинги икки мақол билан: “Ота-онаси бор фарзандлар ҳеч нарсанинг ғам-ташвишини қилмай, уришиб-суринмай, бамайлихотир, кўнгиллари тўк, “суяклари тинч” бўлиб юраверадилар. Чунки, улар тўғрисида қайғурадиган, ғамхўрлик қиладиган, зарур нарсаларини ҳозир уноқ қиладиган қудратли таянчлари – яъни, ота-оналари бор” демоқчи бўладилар. Кейинги мақолдаги “Отланмас” сўзи “отга миниб, узоқ-яқинга бориб, елиб-югуриб, ўзини “ўтга-чўққа уриб”, тирикчилик учун зарур бўлган нарсаларни топиб келишга ҳаракат қилмайди, чунки буни унинг ўрнига отаси қилади”, деган маънода ишлатилган); “Ота болага – орқа таянч”; “Ота моли кўшилмаса, бола бойимас”; “Она – меҳрибон, Ота – ғамгузор”; “Она – оламнинг фаҳри”; “Она – олам қувончи”; “Она билан бола – Гул билан лола”; “Онали бола – тарғил лола” (тарғил – сарғиш ва қорамтир йўлли лола. Бундай лола қизил лолага қараганда кўркамроқ бўлиб, камроқ, ноёброқ бўлади. Мазкур мақол билан: “Онаси боласини ювиб-тараб, озода-покиза қилиб, чиройли кийинтириб, “қўғирчокдай қилиб”, кўрса-кўргудай, суйса-суйгудай қилиб кўяди”, дейилмоқчи); “Она – ҳаётнинг гули, Бола – унинг

булбули”; “Онасининг боласи – қандак ўрик донаси, Отасининг боласи – нашватининг сараси” (қандак – ўриқнинг, нашвати – нокнинг энг ширин тури, нави); “Овул – аймоғи билан, Туя – тайлоғи билан” (аймоқ – аҳоли. “Овул одамлари билан, ота-она эса болалари билан кўркам, файзли, кўнгли тўк”, дейилмоқчи); “Онанинг бир қўли бешиқни, Бир қўли дунёни тейратади”; “Она оёғи билан бешиқ тейратар, Қўли билан рўзгор тейратар” (“Она болаларини тарбиялаб, вояга етказиш билан бир қаторда чарх йиғириб, мато тўқиб, тўн, дўппи, белбоғ ва ш.к. тиқиб, рўзгорнинг эҳтиёжлари учун маблағ ҳам топади”, дейилмоқчи); “Бола – лой, Она – кулол” (“Кулол оддий тупроқни лой қилиб, ундан ажойиб буюмлар ясагани каби, она ҳам бутун вужудини, умрини, вақтини, диққат-эътиборини, қалб кўрини, меҳру муҳаббатини, серҳаракат, серташвиш кунлари-ю, бедор тунларини бағишлаб, “бир парча эт”ни одам қилади, “Инсон” деб аталмиш буюк зотни бунёд этади”, дейилмоқчи); “Онага боланинг олалиги йўк”; “Ўнг қўлим, сўл қўлим, Иккови ҳам ўз қўлим” (Бу кейинги икки мақол билан: “Она болаларининг бирини яхши, бирини ёмон кўрмайди, ҳаммасини ҳам бирдай яхши кўради, эъзозлайди”, дейилмоқчи); “Онанинг меҳри ҳам зўр, Қаҳри ҳам” (“Онанинг болага бўлган меҳри – беқийсдир, айна чоқда у болани чин инсон қилиб вояга етказиш, ҳар тарафлама аъло даражада тарбия бериш, уни одобли, ор-номусли, инсофу имонли, ифбатли ва ҳ.к. қилиш йўлида баъзан қаттиқ-қурум ҳам гапиради, уради, уришади, қаҳр-ғазабини ўтказиши ҳам. Фарзанд бунинг учун ундан хафа бўлмаслиги керак”, дейилмоқчи); “Она меҳридан ота қаҳри ортиқ”; “Отанинг сўккани – севиш, Онанинг ургани – ўпиш”; “Ота қарғиши – ўк, Она қарғиши – дўк”; “Урганлари – угра оши, Сўкканлари – сўк оши”; “Ок” деганлари – олқиш, “Қора” деганлари – қарғиш”; “Ўғир тарикни туйиб сўк этар, Ота ўғлини сўкиб соқ этар” (ўғир – донни уриб туйиш, эзиб майдалаш учун ишлатиладиган ичи ўйиқ гўладан иборат рўзгор буюми, уни “кели” ҳам дейдилар. “Соқ этар” – хушёр, зийрак этар. “Ота ўғилни ёмон йўлдан, ёмон ишлардан қайтариб, тийиб туради. Ўғил қўлоқ солмаса, ўз билганидан қолмаса, ота уни ҳагто уриб-сўкиб бўлса ҳам, соқ, хушёр қилиш, чин инсон қилиб вояга етказиш ҳаракатида бўлади”, дейилмоқчи); “Энаси тепган қулунинг эти оғримас” (эна – она); “От тепкисини от кўтарайди”, “Ўз говронинг ўзингга қаттиқ тегмайди” (Бу кейинги уч мақоли

билан халқ фарзандларга: “Ота-онанг сени урса, сўкса, койиса, бундан хафа бўлма, уларга қирин қарама, бунинг учун уларни койиб ташлама. Негаки, улар сенинг ноўрин, номуносиб, нотўғри хатти-ҳаракатингдан азбаройи куюнганларидан шундай қиладилар, тузалгин, одам бўлгин, дейдилар”, деган маънода насиҳат қилади); “Бақирок туянинг бори яхши, Бақириб тургани – ундан яхши” (Бу мақолнинг изоҳи юқорида – “Б” ҳарфида бериб ўтилди); “Қари бор уйнинг зари бор”; “Қарини сийла, ўзинг ҳам қартаярсан”; “Бола ҳам она дейди, Она ҳам она дейди”; “Бола ҳам она дейди, Бобо ҳам она дейди”; “Онаси қимизак еса, Қўзининг тиши қамашади” (қимизак – нордон хўл мева). “Онаси бирор нарсадан қийналса, азоб чекса, зиён-заҳмат кўрса, қизининг (умуман, боласининг) ичи ачишади, юраги эзилади, у ҳам онаси билан баб-баравар қайғурган, азият чекади. Бу – унинг онасига бўлган меҳр-муҳаббати, садоқати, вафодорлиги рамзидир”, дейилмоқчи); “Отаси аччиқ олма еса, Ўғлининг тиши қамашар”; “Отасини урганинг – боласини урганинг”; “Онасин суйганинг боласин суй”; “Онанинг уч марта Маккага опичиб оборсанг ҳам, оқ сутини оқлолмайсан” (Ислом таълимотига кўра, Маккага бориб, ҳаж қилиш улуғ савоб саналади, бутун гуноҳларидан фориг бўлади. Ҳаж қилиш – Макка шаҳрига бориб, зулҳижжа ойда белгиланган қонда ва одаларга амал қилган ҳолда Каъбани тавоф ва зиёрат этиш. Мазкур мақол билан: “Онанинг сенда шунчалик кўп ҳақи борки, сен унга ҳар қанча яхшилиқ қилсанг ҳам, камлик қилади”, деган маънода муболага йўсинида насиҳат қилганлар); “Амри падар – Аршдан улуғ” (арш – диний таълимотга кўра, осмоннинг энг юқори қисмидаги сарой, тахт; Худонинг тахти. Мақолда отанинг болага айтадиган сўзи, амри, буйруғи шу энг юқори жой бўлмиш Арши аълодан ҳам юқорироқ, яъни муқаддас, инкор этиб бўлмайдиган, албатта бажариш, амал қилиш зарур бўлган нарса эканлиги уқтирилган); “Уруғингга сўз айтсанг, орасини узиб айт, Отанг ишга буюрса, намозингни бузиб айт”. Мусулмонлар эътиқодига кўра, ҳар бир намозхондан беш вақт намознинг қоидаларига қатъий амал қилиш талаб этилади. Беш вақт намознинг бирортасини қанда қилиш ёки уни бузишлик гуноҳ ҳисобланади... Бу мақолда ҳам фарзанднинг отага бўлган ҳурмати унинг намозга нисбатан эътиқодидан устун эканлиги ифода этилган.

“Эрта тур, отангни кўр, Отангдан сўнг отингни кўр”; “Отангни кўрсанг, отдан туш”; “Олти кун оч қолсанг ҳам, Отангни меҳмон қил”; “От озигин той кўтарар” (Ўтмишда узоқ сафарга чиққанлар отнинг кундалик емини тойга юклаб юрардилар. Негаки, отга ҳам ўзлари минардилар, ҳам оғир юкларини ортардилар. Отнинг сафар давомида йўл-йўлакай еб борадиган ем-хашаги эса нисбатан енгил бўлгани ва кун сайин камаё боргани учун уни тойга ортардилар. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: “Отанинг меҳнатига ўғли мададкор бўлади, унинг оғирини енгил, йирогини яқин қилишга кўмаклашади. Шундай қилиши ҳам керак!” демоқчи бўладилар); “Ота дуоси – олтин”; “Ота ризоси – Аллоҳ ризоси”; “Ота рози – Худо рози”; “Ота-онанинг дуоси ўтга-сувга бормас” (Бу мақолни фольклоршунос М.И.Афзалов шундай изоҳлаган: “Ота-онангга ўла-ўлгунча хизмат қил, рози қил, деган маънода”. Шундай қилсанг, сени ота-онанг, дуо қилади уларнинг дуосидан руҳланасан, шодланасан, барака топасан”, деган маънодаги насиҳат ҳам мазкур мақол мажозига жо бўлган); “Отангга нима қилсанг, Болангдан шунга кўрасан”; “Отангга нима қилсанг, Олдингга шу келади” (Булар билан: “Отангга яхшилик ё ёмонлик қилаётганингни болаларинг кўриб, билиб, эшитиб, фаҳмлаб юрадилар. Яхшилигинг хўб-хўб-у, аммо ёмонлигингни болаларинг одоб юзасидан сенга тўғридан-тўғри айтмай, “юзингга солмай” юрадилар. Лекин, бу шундайлигича қолиб кетмайди: улар вояга етиб, куч-қудратга, ақл-идрокка тўлиб, турмушни мустақил кечира бошлаганларида, сен эса қариб, ҳориб, куч-қувватдан қолиб, уларга нисбатан аввалги эркингни йўқота бошлаганингда болаларинг ўша хилдаги ёмонликни энди сенинг ўзингга қила бошлайдилар. Бу – ҳаётий қонунят. Негаки, улар ёшлигидан шунга кўникма ҳосил қилиб келган. Буни бошқа бир мақол таъбири билан айтганда: “Қуш уясиди кўрганини қилади”, дейилмоқчи); “Отангга берганингни болангдан оласан”; “Ота-онасин ҳурмат қилган – бола-чақасидан ҳурмат кўради”; “Отасин сийламаганини боласи сийламас”; “Нодон ўғил отасига қарамас”; “Отанг қариса, қул олма, Онанг қариса, чўри олма”; “Уйингда кампир бўлса, ит асрама”; “Кампири бор уйнинг кофири бор”; “Отанг тўнғиз бўлса, боғлаб бок”; “Ота-онанг бўлса-бўлсин, Оғзи-бурни бўлмасин”; “Тўйдирганининг – қорнига!”; “Ота-

онадан мол тотлик, Олтин уйдан жон тоғлик” (Бу кейинги саккиз мақол шу тўғридан-тўғри англашиладиган маънода эмас, аксинча ноқобил, бевафо, тошкўнғил, нонкўр, ношукур, номакор, нодон, ножинс, ноинсоф, нокас, номард, номаъқул, беор, беномус ва шу каби ярамас иллатлар эгаси бўлган баъзи бир фарзандлар “тили”дан айтилган бўлиб, шундай фарзандларнинг ўзларига қарата киноя, қаҳру ғазаб, ланнату қарғиш мақомида қўлланилади); “Отаси туриб, боласи сўйлагандан кеч, Оғаси туриб, иниси сўйлагандан кеч!”; “Отадан илгари сўзлаган боладан кўнглингни уз!”; “Ота қарғиши – отилган ўк” (“Ота қарғиши – отилган ўк каби орқасига қайтмайди, шу кетгани – кетган. Кейинги авфу узрлар, тавба-газаррулар, пушаймон-у, ачиниш-ўқинишлар ҳам бу қарғишни батамом ювиб, йўқ қилиб юбора олмайди, у қалбга қоп-қора доғ бўлиб, абадул-абад ўрнашиб қолади”, дейилмоқчи); “Ота сўзи – олмос, Отгани ерда қолмас” “Отанинг сўзи – олмоснинг юзи”; “Ота сўзи – пичок, Она сўзи – кумалок” “Қарининг қарғиши – қаттиқ”; “Отасининг қарғишин олган – аравакаш бўлади” (аравакашлик – ўтмишда энг мушкул, энг азоб-укубатли ва энг “паст” саналган касблардан бири бўлган. Мақолда шунга шама қилинган); “Ота тилин олмаган – омон бўлиб кўп юрмас” (тилини олмаган – гапига қирмаган, дуойи бадига учраган, маъносида); “Ота-онасин танимаган – Тангрисин танимас” (“Ота-онасиники танимаган, яъни тан олмаган, менсимаган, хўрлаган ноқобил фарзанд бошқа одамларни, ҳатто Тангрини ҳам, умуман танимамайди, танишни ҳам хоҳламайди”, дейилмоқчи); “Ўлчамай тўн бичган ёмон, Ота-онадан кечган ёмон”; “Отасин оғритган – муродига етмас”; “Отасин оғритган – эл ичиди хор бўлур, Онасин оғритган – парча нонга зор бўлур” (оғритган – дилини оғритган, озор берган, ҳақорат қилган, маъносида); “Отанг тазъирини олмай десанг, Одам таъсирини ол” (Одам таъсирини ол – том маънодаги одамларнинг яхши феъл-атворларини кузат, ибрат ол, ўшандан таъсирлан ва ўзингга тегишли хулосалар чиқариб, шунга яраша иш тут, деган маънода); “Ота-ининг қадрини болали бўлганда биларсан, Ота-онанг қадрини балоли бўлганда биларсан”; “Ота қадрини ота бўлганда биласан”; “Эмизганинг қадрини эмизганда биласан”; “Ота-она қадрини ота-она бўлганда биласан”; “Ота бўлмай, ота қадрини билмас, Она бўлмай – она қадрини”; “Ота бўлмаган – ота қадрига етмас”; “Онангнинг яхшилигини

бемор бўлсанг биларсан”; “Ота-она тахт берса ҳам, бахт беролмас”; “Ота-она тахт этар, Бахт этолмас” (Булар билан: “Ота-она болаларини уйли-жойли, молли-холли қилади, аммо уларнинг келгусидаги бахту иқбол йўлини ҳам тап-тайёр қилиб, қўлига бериб қўя олмайди. Буниси энди болаларнинг ўзига, ўқиш-ўрганишига, хатти-ҳаракатига, турмуш кечиришда истиқболли, бахту иқболли топиш сари интилишига, елиб-югуришига, жон койитишига, ҳалол меҳнат қилишига боғлиқдир”, дейилмоқчи); “Ота тахтидан – бола бахти ортик” (“Отанинг болага берган тахти, яъни мол-мулки бот кунда йўқ бўлиб кетади, боланинг ўзи меҳнат қилиб, тиришиб эришган бахти эса боқий бўлади”, дейилмоқчи); “Отадан мол қолар, Камол қолмас”; “Отадан олтов туғилсанг ҳам, Бошингга тушар бир ёлғизлик” (“Отанинг “кўзи тириклиги” даврида унга, оғаниларингга “орқа қилиб”, турмуш кечириш тўғрисида кўпда қайғурмай, ташвиш тортмай, бамайлихотир юрверасан-у, аммо кейинчалик онлани, бола-чақали бўлиб, мустақил турмуш кечиришга ўтганингдан кейин бу ёлғизлик сени энди чинакамига ҳаракат қилишга елиб-югуришга, пешона тери билан нон топиб ейишга мажбур қилиб қўяди”, демоқчи); “Ота бойлиги ерга сингар, Меҳнат бойлиги эрга сингар”; “Ота бойлиги – минг доғлик, Ўзининг моли – серёғлик”; “Ота молига ишонма, Ота сўзига ишон”; “Ота бойлиги ўғилга юқмас, Она бойлиги қизга юқмас”; “Отанинг амалига суянма, Отанг тойса, сен йиқиласан”; “Олтмишга кирган отадан ош сўрама”; “Ота сўраб нетарсан, Эрнинг ўзи бўлган сўнг, Йўлни сўраб нетарсан, От устига минган сўнг” ва ҳ.к.

*Бошни фидо айла ато қошига!
Жисми қил садқа ано бошига!
Тун-кунунга айлагали нур фош,
Бирисин Ой англа, бирисин Қўёш!*

*Иста ато йўлида фидо жон қилмоқ,
Қуллуқ анога улча имкон қилмоқ,
Зухри абад истасанг фаровон қилмоқ,
Бил ани ато-анога эҳсон қилмоқ.*

*Фарзанд чу қуллигин одат қилгай,
Ул одат ила касби саодат қилгай,
Ҳар кимки атога кўп рияят қилгай,
Ўғлидин анга бу иш сироят қилгай.*

(Навой)

ОТА ҒАЙРАТЛИ БЎЛСА, БОЛА ИБРАТЛИ БЎЛУР

Халқ ўзининг бир туркум мақолларида ота-онанинг болаларга муносабати хусусида фикр юритаркан, болаларнинг қандай инсон бўлиб вояга етиши ва турмушини қай даражада ўтказиши – ота-онанинг ўзи қандай одам бўлишига, ўзини қандай тутишига, қандай мураббийлик қилишига бевосита боғлиқ эканлигини турли-туман тамсиллар воситаси ила уқтиради: “Ота қалби – бола қалбидан кучли”; “Отанг ким бўлса, шунинг ўғлисан” (“Отанг яхши одам бўлса, одамлар: “Бу – фалончининг ўғли” деб, сени ҳам иззат-ҳурмат қиладилар; отанг ёмон бўлса ҳам, шундай деб, хоҳ яхши бўлгин, хоҳ ёмон бўлгин, барибир сени кўп-да иззат-ҳурмат қилмайдилар, сенга шубҳа билан, ҳатто ихонат кўзи билан қарайдилар. Мазкур мақол билан оталарни яхши одам бўлишга, одамлар орасида ўз яхшиликлари билан обрў-эътибор қозонишга даъват этадилар); “Ота – болага синчи” (синчи – пойга отларининг, ов итлари, ов қушлари ва шу қабиларнинг зотини, ёшини, феъл-атворини, хислату фазилатини, сифати, маҳорати ва қудратини аниқлай оладиган, билагон одам. Ўтмишда синчиликни касб қилиб олган махсус одамлар бўлган. Мазкур мақол билан мажозан: “Ота ҳар бир боласининг феъл-атворини яхши билиши, ўрганиши ва шунга кўра уларни тарбиялашда ўзига хос йўл тутиши зарур”, дейилмоқчи); “Отали ўғил – эғали қул”; “Отали ўғил – хўжали қул”; “Ўғлингни севсанг, қулингдек ишлат”; “Отингни яхши кўрсанг, айлини маҳкам торт” (айил – эгарнинг усти билан отнинг қорнидан айлангириб боғланадиган тўқали қайиш. Кейинги тўрт мақол билан мажозан: “Фарзандларингни меҳнатга ўргат, меҳнатсевар қилиб тарбияла, уларни аяб, “пуф-пуф”лаб ўтирмай, қаттиқ ишлат, токи меҳнат машаққатларига чидайдиган, кўникадиган бўлиб вояга етсин”, деган маънода насихат қиладилар); “Отанинг ювоши – боланинг роҳати”; “Отанинг кўнгли бўшлиги – болага қўл келади” (“Боланга нисбатан ҳаддан ташқари кўнгилчан, уни аёвчан, керагидан ортикча раҳмдил бўлиб, уни ўз билганига, ўз ҳолига қўйиб қўйсанг, нима қилса, нима деса – индамасанг, ахири бориб-бориб у сенга “бўй бермайдиган”, сўзинга кирмайдиган, ўзбошимча бўлиб кетади. Шунинг учун болага қаттиқроқ туриш керак”, дейилмоқчи); “Отаси тентакнинг – бири тентак, Онаси тентакнинг – бари тентак” (Юқорида қайд этилганидек, “Қуш уясида

кўрганини қилади”. Агар ота-онанинг ўзи нодонлик, ақлсизлик, енгилтақлик, бефаросатлик ва ҳ.к. билан иш тутадиган, ноўрин, ножўя, калта ўйланган, мантуксиз, нотўғри, ноҳақ, уятсиз ва ҳ.к. сўзларни гапирадиган, ёқимсиз, беўхшов, тентакона қилиқлар, хатти-ҳаракатлар қиладиган бўлса, буни кундалик ҳаётида кўриб, билиб, эшитиб, фаҳмлаб юрадиган болалар ҳам шундай қилишга одатланишади, уларнинг ҳам феъл-атвори шу томонга қараб бурилиб кетади. Мазкур мақолда шу ҳолга шама қилинган); “От кифтининг яғри боласига мерос қолади” (яғир – от, эшак, туя сингари ҳайвонлар устида терининг оғир юкдан эзлиши, ишқаланиши туфайли пайдо бўладиган йирингли яра, жароҳат; кўчма маънода – айб, камчилик. Мақолда шу кўчма маъно назарда тутилган ва: “Тўғри йўлни кўйиб, эгри йўлдан юрадиган, айб-гуноҳ ишларни қиладиган, бадфель, кўрс, кўпол, бадхоҳ, бадном, баднафс, бадмаст, бадқирдор, баджаҳл ва ҳ.к. отанинг қасри болага ҳам уради”, дейилмоқчи); “Ота харид қилгани, Бола фуруш қилади” (фуруш қилмоқ – сотмоқ. Мақолнинг тўғри маъноси: “Ота билмай-нетмай, фарқиға бормаи, тажрибасизлик, калтабинлик, нодонлик оқибатида бирор ёмон, сифатсиз, ярқоксиз, кераксиз нарсани бекордан-бекорға пул сарфлаб, сотиб олган бўлса, уни боласи сотиб, пул қилишга мажбур бўлади”. Мажозий маъноси: “Ота қилиб кетган хатони бола тузатишга мажбур бўлади. Бас шундай экан, авваламбор отанинг ўзи хато-камчиликларга йўл қўймасликка ҳаракат қилмоғи керак”); “Ошхона мойли бўлса, Меросхўр мойсиз бўлар” (Бу билан: “Ота ўз тириклигида топган-тутганини фақат ўз жигиддонига ураверса” ё дўст-улфатларига устма-уст зиёфатлар қилиб бераверса, умуман, ўзинигина ўйласа, ундан ўғил-қизига ҳеч қандай мерос қолмайди. Наҳижда улар то ўзларини ўнглаб олгунларича анча қийналадилар”, дейилмоқчи); “Отам олган йўк, кўмирга кўмган йўк, Менга мерос қолди ўлган ачамдан қизил қайроқ” (Бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган бирор ҳикоя бўлса керагу, аммо бизгача етиб келмаган ёхуд етиб келган бўлса ҳам, ҳозирча бизга номаълум. Бу мақолни болаларга ота-онадан мерос қолмаган тақдирда айтадилар. Масалан, бир киши бир кишидан: “Бу мол-дунёнг отангдан қолган бўлса керак-а?” деб сўраса ёхуд: “Отангдан қолган мол-дунёга нима шунча кериласан?! деб таъна қилса, у одам: “Бе, отамдан менга ҳеч вақо қолгани йўк, ҳаммасини ўзим ишлаб топганман”, деган

маънода юқоридаги мақолни ишлатади); “Ота моли кўшилмас, бола бойимас”; “Ота-онадан қолган кўр-қут” (кўр – моя, захира; қут – барака): “Ота моли – болага уютки”, “Уютқисиз қатик уюмас, Ачитқисиз – қимиз” (Бу кейинги тўрт мақол билан: “Ота моли болага “уютки” бўлиб кирмас, бола ўнғала олмайди. Ота болага уй-жой солиб берса, уйлантириб қўйса, даставвалига рўзғорига қараша, ўздан бир парча бўлса ҳам экин экадиган ер, битта бўлса ҳам (чорва) мол қолдирса ва ҳ.к., бола аста-секин “оёққа туриб”, ўзини ўнглаб олиб, турмуш “аравасини” мустақил тортиб кетадиган бўлади. Шунинг учун ота болага ози-кўпми мерос қолдириши лозим”, дейилмоқчи); “Ота тўни болага лойиқ келса, ота тўнин тилайди” (Бола вояга етиб, куч-қувватга тўлиб, озми-кўпми ҳаётий тажриба орттириб, “оқ-қорани таниб”, “кўзи пишиб”, уйланиб-жойланиб, бола-чақа орттира бошлағач, одатда илгариги феъл-атвори. гап-сўзи, дунёқараш и сезиларли даражада ўзгара бошлайди. У дунёга келиб, эсини таниганидан буён ота-онасидан ийманиб, андиша қилиб айтмай юрган гапларини энди аста-секин айта бошлайди, масалан, отасининг ўзига лойиқ келиб қолган тўнини “менга беринг” дейишдан тап тортмайди, ўзи ва оиласининг турмушини мустақил бошқаришга майл кўябошлайди. Мазкур мақол билан: “Боланг катта бўлиб, “ўз аравасини ўзи тортиш”га қурби етадиган бўлғач, унга энчисини бер-у, ишонч билдириб, ўз ҳолига қўйиб қўй, токи у мустақилликка ўргансин, кўниксин, ҳаёт кечирининг маъсулиятини сезиб, шунга яраша иш тутадиган бўлсин”, дейилмоқчи. Энци – ота қартайғач, ҳаётлик вақтида фарзандларига тақсимлаб берадиган мероси: мол-мулки, уй-жой, экин майдони, чорва моллари, асбоб-анжом ва ҳ. к.).

ОТАЛАР СЎЗИ – АҚЛНИНГ КЎЗИ

“Оталар сўзи” деганда, биринчи галда мақоллар, ибратли ва ҳикматли сўзлар, иборалар назарда тутилди. Жаҳоннинг ҳамма халқлари мингларча асрлар давомида доно фикрни, ўткир ҳақиқатни, теран мазмунни, сўз хазинасининг дуру гавҳарларини ўзида мужассамлаштирган сон-саноксиз ва ранг-баранг мақоллар яратган. Уларнинг кишилиқ жамияти ва ҳар бир инсон ҳаёти учун нақадар қимматли аҳамиятга эга эканлигини жаҳон донишмандлари қадим-қадимдан эътироф этиб, уқтириб келганлар. Бу ўринда ушбу фикримизнинг далили сифатида бир-иккитагина мисол келтириб ўтмоқчимиз.

Милоддан аввалги IV асрада яшаган буюк мутафаккир Аристотель (Арасту) ҳикматларни юксак баҳолаган: “Барча кишининг кучи овқатдандир, ақлнинг кучи эса, ҳикматдандир”. Бундан тўққиз аср муқаддам Унсурал-Маолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушамир шундай деган: “Эй фарзанд, умидим шуки, сен шу пандларни қабул қилгайсан. (Бу билан) мен оталик вазифасин бажо келтирган бўлурман. Билгилки, халқнинг расми-одати шундайки, югуриб-елиб, қидириб-ахтариб, дунёдан бирор нарса ҳосил қиладилар ва (бу топган) нарсаларини ўзларининг яхши кўрган кишисига қолдириб кетадилар”. Кишини ҳайратлантирадиган ери шундаки, халқимиз ўзи яратган мақолларни улуғловчи, уларнинг кадр-қиммати, тарбиявий аҳамияти бекиёс эканлигини, улар бежизга айтилмагани ва асло нотўғри, ёлғон фикрни билдирмаслигини таъкидловчи бир қатор мақоллар тўқиб, бу тафаккур дурдоналарига асрлар оша юксак баҳо бериб келган: “Элнинг сўзи – ақлнинг кўзи”; “Яхши нақл, томири – ақл”; “Нақл, нақл таги – ақл”; “Мақол – ақл маҳсули”; “Нақл қайдан чиқади – ўй бўлмаса, Кигиз қайдан чиқади – кўй бўлмаса?!”; “Каттанинг нақли – кичикнинг ақли”; “Чол, чолнинг сўзи – бол”; “Оталар сўзи – болалар хазинаси”; “Эр ғазнаси – эски сўз, Эл ғазнаси – эски сўз”; “Тил ғазнаси – эски сўз”; “Халқ сўзи – денгиз тўлқини”; “Хар фасона тағда – бир дурдона”; “Қисса, қиссадан – ҳисса”; “Сўз кўрки – мақол, Юз кўрки – соқол”; “Сўз кўрки – мақол, Эр кўрки – соқол”; “Сўз кўрки – мақол, Гузар кўрки – боққол” (гузар – қишлоқ ёки шаҳар маҳаллаларида одатда кўчаларнинг кесишган ерида, чорраҳаларда жойлашган, чойхоналари, қассоб, боққолик каби дўконлари бўлган обод, гавжум ва серқатнов жой); “Гапнинг кавшари – мақол” (кавшар – металл буюм, деталь ва шу кабиларни бир-бирига улаш учун ишлатиладиган металл ёки қотишма; кўчма маъноси – гап, суҳбатни бир-бирига улаш, қовуштириш ва давом эттириш учун сабаб, восита); “Мақол – гулдир, Сўз – чечак”; “Мақол отаси – сўз, Мато отаси – бўз”; “Бурчаксиз уй бўлмас, Мақолсиз сўз бўлмас”; “Йшонмагил соқолга, Қулоқ солгил мақолга” (Бу билан: “Мен қариб, соқолим оқариб, ҳаётда катта тажриба орттирганман, билмаган нарсам қолмаган, деб ўтирмагин-да, мақолга – яъни, ўзингдан илгари ўтган ва сендан кўпроқ нарсаларни кўриб, билиб, ибратли ҳикматлар қолдириб кетган ота-боболарнинг сўзига қулоқ сол, амал қил”,

дейилмоқчи), “Ақлинг бўлса, ақлга эргаш, Ақлинг бўлмаса, нақлга эргаш”; “Ўтган бўлса ҳам чиндан, Сабоқ олалиб ундан”; “Ўтганлардан сабоқ ол, Келажакка сабоқ бер”; “Ўтганлардан ибрат ол, Келажакка ибрат бўл”; “Ўтгандан улгу ол, Келажакка улгу сол” (улгу – улги – бошқалар ҳавас қиладиган, тақлид қиладиган ҳаракат, ўрнак, намуна); “Халқ айтгани – ҳақ айтгани”; “Халқ сўзи – ҳақ сўзи”; “Эл сўзи – эзид сўзи” (эзид – эътиқодий тушунчага кўра, худо, яхшилик худоси); “Халқ овози – ҳақ ногораси”; “Халқ овози – худо ногораси”; “Халқ садоси – ҳақ нидоси” (Ҳақ – Худо; нидо – бирор кайфиятни, ҳис-туйғунни ифодаловчи овоз; қақриқ, даъват, ундов); “Халқ айтгани – ҳақликка чиқар”; “Халқ айтмас, халқ айтса хато айтмас” (“Халқ авваламбор бир гапни айтиб, қўллаб, авлоддан-авлодга қолдириб ўрмайди, ҳамонки айтган экан, демак, унинг гапи хато эмас”, дейилмоқчи); “Халқ айтмас, халқ айтса – қалб айтмас” (қалб – ёлғон); “Халқ айтса, элаб айтар, Ҳақ сўзни билиб айтар” элаб айтмоқ – бир нарсани билиб, англаб, фаҳмлаб, эътибор бериб, аҳамият бериб айтмоқ); “Мақолнинг боши очик” (боши очик – ҳали унаштирилмаган қиз (жувон); бировга қарамлиги йўқ, эрки, ҳуқуқи ўзида, деган маъноларни англаштиради. Мазкур мақол билан: “Мақолнинг эрки – ўзида, бировга қарамлиги, муҳтожлиги йўқ. Шунинг учун ҳам, ҳеч нарсадан қўрқмай, тап тортмай, андиша, истиҳола, юз хотир қилиб ўтирмай бор ҳақиқатни тўғридан-тўғри, очикдан-очик айтади-кўяди”, дейилмоқчи), “Масалда хато бўлмас”; “Масалда манокеш бўлмас” (манокеш – нақшланган, яъни юзаки безаб-бежалган, ташқи кўринишидангина чиройли кўринувчи, деган маъноларга тўғри келади); “Ёлғон масал турмас”; “Ёлғон масал ёпишмас” (“Ёлғон, нотўғри, номантик, номуносиб айтилган масал (мақол) бўлиб турган гапга, суҳбатга ёпишиб, мос бўлиб, аини муддао бўлиб тушмайди, қовушмайди, тингловчининг дилига кириб боролмайди, аксинча энсасини қотиради”, дейилмоқчи); “Мақол – ўрнига боқар”; “Нақлни бир айтмаса – ақлсиз айтмас, Ақлли сўзини нақлсиз айтмас”; “Саксон саккиз минг сарвар, Тўқсон тўққиз минг машойих” (Халқимиз ўртасида шундай бир тушунча бор: “Оламдан саксон саккиз минг сарвар-у, тўқсон тўққиз минг машойих ўтган. Уларнинг ҳар бири ҳикматли сўз айтиб қолдирган. Мазкур гапни: “Оламда нима кўп – мақол кўп” деган маънода айтадилар. Сарвар – йўлбошчи, раҳнамо; машойих – ҳикматли сўзларни айтиб ўтган улуғ

ота-боболар); “Ёзган билан мақол битмас, Кўса юзига соқол битмас”; “Оталар сўзи – китоб эмас, Китобдан холи эмас”; “Оталар сўзи хитоб бўлур, Ани йиғсанг китоб бўлур” (хитоб – ундов, даъват, чақирик).

ОТАНГ – БОЗОР, ОНАНГ – БОЗОР

Бу мақолни бирор нарсани кўни-кўшидан, таниш-билишдан ва ҳ.к. тополмай, овора бўлиб, бу ҳақда ҳасрат қилиб юрган одамга: “Бозорга боринг, топасиз. Бозорда йўқ нарсанинг ўзи йўқ”, деган маънода айтадилар.

ОТАНГ КИМ – ОШҚОВОК, ОНАНГ КИМ – НОСҚОВОК, СЕНГА КИМ ҚҲЙИПТИ НОЗ-ФИРОК?!

Вар.: “Отанг – нечилик игначилик, Сенга ким кўйипти темирчилик?!”; “Отанг – қузғун, Онанг – қузғун, Сен кимдан ўзғун?!” (“Сени бирор одамдан ўзғунлик, яъни ортиқлик еринг борми, нимага мунча керилиб, ўзингни баланд олсан?!”, дейилмоқчи). Бу мақолларни тақаббур, манман, ўзини ўзгалардан устун деб билувчи, мағрур одамларга нисбатан киноя ва истеҳзо тарзида қўллайдилар.

ОТАНГ МИРОБ БЎЛСА ҲАМ, АРИҚНИ ТОЗАЛАБ СУВ ИЧ

Бобо деҳқонларимизнинг ибратли, олижаноб қадимий одатларидан бири шу эдики, ҳар йили эрта баҳорда катта-ю кичик ҳамма анҳору ариқларнинг лойқа олган, бегона ўт босган, хас-хашак, чўп-чўлан йиғилиб, тўсиқ-тўсиқчалар ҳосил бўлган ерларни бошдан-оёқ тозалаб, қириб, чопиб, кавлаб, сув тиниқ ва раvon оқадиган холга келтириб қўядилар. Бу иш зарурий, мажбурий ва хайрли ҳисобланиб, унга ҳамма бараварига ёпишар, катта ҳашар эълон қилинар, мўайян анҳору ариқнинг бошидан адогигача яшаб, деҳқончилик қиладиган аҳолининг “етти яшаридан етмиш яшаригача” қўлига бел, кетмон, ўроқ, хаскаш ва ш.к. кўтариб, ишга чиқарди. Ишлашга қурби етмайдиган кексалар, беморлар, эмизикли оналар ва ҳ.к. ҳашарга қўшила олмаганлари учун узр сўраб, баҳоли қудрат бирор нима билан ёрдам беришга ҳаракат қилардилар, жуда бўлмаганда ҳашарчиларга овқат пишириб, нон ёпиб чиқазардилар. Кишилар бу зарур ва хайрли ишдан ўзини четга тортадиган дангаса, айёр, мугомбир, амалига ё бойлигига ишониб, бундай “қора” ишни ўзига эп қўрмайдиган, бўйни ёр

бермайдиган одамларни асло ёқтирмасдилар, юз-хотир қилиб ўтирмай, айтадиганларини дангал бетига айтардилар, ҳатто койиб, уришиб, сўкиб ташлардилар. Юқоридаги мақол билан: “Отанг агар мироббоши бўлса ҳам, унинг амалига орқа қилиб, ҳашарга чиқмай ўтирмагин-да, эл қатори ишла, тер тўқ, ичадиган, экиннингни суғорадиган сувингни бемехнат ичма, “ҳалоллаб” ич! демокчи бўлганлар.

ОТАНГ МИРОББОШИ БЎЛГУНЧА, ЕРИНГ ҚУЛОҚ БОШИДА БЎЛСИН

Вар.: “Отингни сот, тўнинггни сот – қулоқбоши бўл”; “Сув кам бўлса, Мироб подшо бўлур”; “Сувнинг оёғида бўлма, қулоғида бўл”; “Қулоқдаги сув ичади, Оёқдаги ув ичади” (Оёқдаги – сувнинг “оёғи”даги, адогидаги; ув – оғу, захар); “Қулоқдаги сув ичади, Оёқдаги сув тушади”; “Аввал сувга бок, Кейин ерга бок”; (Бу билан: “Бирор жойга чиқиб деҳқончилик қиладиган бўлсанг ё бирор жойдан ер сотиб оладиган бўлсанг, энг биринчи галда у еринг суви борми ё йўқми, камми ё кўпми, қулоққа яқинми ё узоқми, қулоқнинг бошидами ё оёғидами – ана шу томонига эътибор бер. Чунки, экиннинг тириклиги – сув билан, сув бор ерда ҳаёт бўлади. Ана ундан кейин еринг қандайлигига – унумдорми ё унумсизми, текисми ё нотекисми, қумликми, тошлоқми, ўтлоқми ва ҳ.к. эътибор берсанг ҳам бўлаверадиган”, демокчи бўлганлар). Мироб – катта ариқдан, анҳордан сув тақсимлаш вазифасини бажарувчи киши, уни “арбоб” деб ҳам атаганлар. Мироббоши – миробларга бошлик бўлган мансабдор. Қулоқ – катта анҳор-ариклардан бир неча тарафга тармоқлиб кетадиган кичик сув йўлаги, шу “йўлак”нинг бошлиниш жойи; буни “дахана” ҳам дейдилар (Кези келганда шуни айтиб ўтишни лозим топдикки, халқнинг сўзлашув тилида тез-тез учраб турадиган “Даҳанаки жанг” ибораси ўтмишда шу “дахана”да, яъни қулоқ бошида кишилар кўпинча сув таллашиб, бир-бирлари билан жанжаллашиб, “жанг” қилиб турганлари муносабати билан юзага келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас). Қулоқбоши – сувнинг “қулоғи”да туриб, тақсимловчи. Юқорида келтирилган мақолларни филология фанлари доктори, профессор Ҳошимжон Раззоқов шундай изоҳлаган: “Ўрта Осиё, айниқса Қўқон хонлиги (шунингдек Бухоро, Хева хонликлари – Ш.Ш.) шаронтида меҳнаткаш деҳқонларнинг тириклиги сувга боғлиқ эди. Феодаллар, амал, мансаб эгалари арик, канал қазишда халқни мажбурий

равишда ишлатиб, меҳнаткашларнинг манглай тери эвазига келган сувни ўз хусусий мулкига айлантирар ёки даромад манбаи қилиб олар эдилар. Сув тақсимловчи мироблар эса феодал ҳукмдорлар, бойларнинг “ўз кишилари” бўлиб, улардан ортиб қолсагина, пора эвазига халққа сув берардилар. Экинлари сувсизликдан қуриб кетса ҳам, камбағалларнинг арз-додини биров эшитмас эди” (Х.Раззоқов, Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор). Халқ ана шундай тенгсизлик ва ҳақ-ҳуқуқсизликларни назар-этиборда тутиб, мазкур мақолларни яратган.

ОТАНГ ЎЛСА, ЮЗИНИ ЁП

Бу мақол билан: “Отанг оламдан ўтса, албатта, рухий ғам-аламга ва диний анъанага биноан азасини туг-у, аммо кеча-кундуз “қуйиб-ёниб”, “қўксингни захга бериб ётиб”, бетиним йиғлаб-сихтаб, бошингни тошга ургудай бўлиб, асабингга захм этадиган даражада қайғуга берилма. Ўз сихатингни ҳам ўйла. Соғлигинг – ўзинг учун, оиланг, бола-чақаларинг учун, жамият учун, келажагинг учун энг бебаҳо бойликдир. Ўлган одам эса, минг оҳ-воҳ қилганинг билан, қайтадан тирилиб келмайди. Нима ҳам қила олардинг, ўлим – табиий қонуниятнинг раҳм-шафқатсиз, аёвсиз ҳукмидир. Бас шундай экан, хафагарчиликка ўз вақтида чек қўйиб, бу ёқдаги тирикчилигингни ўтказиш ҳаракатида бўл”, деган маънода беғараз, ҳолисона тасалли бериб, насиҳат қиладилар.

ОТАСИ БОШҚА, ОТДАН ТУШ, ОТАЛАШИМ, ОТГА МИН!

Оталаш – эски туркий сўзлардан бири бўлиб, маъноси шундай: хотин биринчи эри ўлиб ё талоқ қилиниб, ундан қолган бир-икки боласи билан бошқа эрга тегади. Бу эридан ҳам бола кўради. Эрининг ҳам аввалги хотинидан қолган боласи бўлади. Эраккнинг иккинчи хотинидан бўлган бола билан аввалги хотинидан қолган боланинг иккаласини (ота бир, она бошқани) “оталаш” деб атайдилар. Она эргаштириб келган болалар билан эрнинг аввалги хотинидан қолган болаларни бир-бирига “ўғай” деб атайдилар. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳикояни келтирадилар: “Бир замонларда қабила-уруғлар бир-бирларига ёв бўлиб қоладилар. Ўртада уруш чиқади. Шунда бир одамнинг иккинчи хотинидан бўлган паҳлавон йигит жанг майдонида юрган экан, ёв орасида қолиб кетган ўғай укаси уни кўриб

қолиб: “Акажон, мени қутқазиб, олиб кетинг”, деб ёлворибди. Акаси унинг кўлидан олиб, отига мингаштириб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетаётса, иттифоқ олдидан оталаш чикиб қолибди-да, у ҳам “қутқазинг”, деб ёлворибди. Отга бир йўла икки кишини мингаштириб бўлмайди. Акаси нима қилишини билмай, ҳалиги мингаштириб келаётган ўғай укасига қараб: “Отаси бошқа, отдан туш!” дебди-да, ота бир укасининг кўлидан ола туриб: “Оталашим, отга мин”, дебди. Шундай қилиб, ўғай укасини жанг майдонида қолдириб, оталашини қутқазиб кетибди...” Халқ ҳоқоридаги мақоли билан: “Ҳар қандай бўлса ҳам, туғишган туғишганлигини қилади, ўғай-ўғайлигини”, демоқчи бўлади. Вар.: “Киндикдошим, бери кел, Томирдошим, нари тур!” (киндикдош – бир онадан туғилган болалар; Томирдош – бегонадан ака-ука, опа-сингил тутинганлар); “Томирингни мактама, Ёмон чиқса қайтасан?!”; “Киндикдошга кек тутма, Этакдошдан эт кутма” (этакдош – бировнинг “этагини тутган”, яъни бировга таяниб, суяниб, унинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолган одам. Сўзининг тўғри маъноси шуки, эндигина “атак-чечак” қилиб юра бошлаган гўдак бировнинг этагидан тутқиласагина, бирмунча жойгача юриб бора олиши мумкин, бўлмаса дарров оёғи майишиб, йиқилиб тушади. “Этагини тутмоқ иборасининг мажозий маъноси, юқорида айтганимиздай, бировга суяниб, ёрдамига муҳтож бўлиб қолмоқ, демакдир. Бундай одам суянган одамидан ажраб қолса, мушкул аҳволга тушади. Қисқаси, мазкур мақол билан: “Киндикдошингдан бўлар-бўлмас нарса учун кек сақлаб, гина қилиб юрма. У сенга бирор ёмонлик қилган, “ундан ўтган” бўлса ҳам, сен бундан хафа бўлма, ундан бутунлай юз ўгирма. Негаки, киндикдошинг минг қилса ҳам туғишганинг, яқинингдир. Аммо, этакдошингга бунчалик қатъий ишонч ҳам билдирма, бутунлай суяниб ҳам олма. Негаки, этакдош – минг қилса ҳам сенга бегона, ёт одам, хушига келса ёрдам қилади, хушига келмаса, сўзининг ерда қолдириб, сазонгни ўлдириб, обрўйингни бир пақир қилиб кетиши ҳам – ҳеч гап эмас. Бас шундай экан, ўз тирикчилигингни бировларга суяниб, улардан “дам кутиб”, умид боғлаб ўтказма, ўзинг мустақил ҳаёт кечирिशга, ўз меҳнатинг ва ҳаракатинг орқасида яшаш пайида бўл!” деган маънода насиҳат қиладилар); “Оталашининг совғаси ойида қайтади” (“Оталашингга, яъни туғишган яқинингга ишонавер: мабодо сендан бирор нарса (масалан, тўёна, совға, ҳадя ва ш.к.)

ўтиб қолган бўлса, у бу омонатингни “еб кетмайди”, вақти-соати, ой-куни келганда албатта қайтариб беради”, дейилмоқчи); “Отаси бошқа билан куён овлама” (Бунда “куён овлама” демоқдан мурод – “умуман, бирор нозик, мураккаб, қийин ишни у билан биргаликда, ҳамкорликда қилма, негаки, у бундай қийинчиликда сенга охиригача чинакам мадақдор, ҳамкор, ҳамдард, содик, вафодор бўлмай, ёлғизлатиб ташлаб кетиши мумкин”, дейишдир); “Отаси бошқа эл бўлмас”.

ОТАСИНИ АЙТМА, БЎТАСИНИ АЙТ

Одатда бу мақолни: “Агар бирор одам ўз ақл-заковати, илми, билими, маҳорати туфайли эл-юрт орасида алоҳида эътибор топиб, “кўзга кўриниб”, танилиб қолган бўлса, сен унинг отаси кимлигини сўраб-суриштириб ўтирма, ўзининг кимлиги ва қандайлигини суриштир; ёхуд: “Ҳа, фалончими?! Унинг отаси аравакаш эди, ё киморбоз, беданавоз, кўкнори, ўғри, қоровул ва ҳ.к. эди, дейишинг – яхши эмас. Отасининг ким бўлгани билан сенинг нима ишинг бор?! Ундан кўра, обрў-эътибор топган фарзандининг оқилу донолигига, моҳирлигига ҳолисона, беғараз, ҳақиқат ва адолат юзасидан баҳо бер, вассалом!” деган маънода айтадилар.

ОТГА ТАҚА ҚОҚҚАНДА, ҚУРБАҚА ОЁҒИНИ КЎТАРАР

Вар.: “Отга тақа қоққанда, Эшак оёғини кўтарибди”; “Отга тақа қоққанда, Той оёғини кўтарар”; “От арпа еса, Эшак қўлогин солади”. Бу мақолларни биров нима қилса, шуни қилгиси, биров нима кийса, шуни кийгиси ва ҳ.к. келадиган, бировга кўркўрона етишишга “ўлибтирилиб” ҳаракат қилувчи, ичиди: “Ҳап сеними, шоммайтур! Сендан ўзмасам, отимни бошқа кўяман!” деювчи ва шунга монанд хатти-ҳаракатлар қилувчи одамларга нисбатан киноя, истехзо тарзида қўлайдилар.

ОТГАН ЎҚ ТОШДАН ҚАЙТМАС, ЭЛЧИ ХОНДАН ТИЛИН ТОРТМАС

Бизнингча, бу мақол – кўпинча қисқагина қилиб айтиб юриладиган “Отган ўқ қайтмас!; “Отган ўқ орқага қайтмас”; “Йўлга чиққан – йўлдан қайтмас, Отилган ўқ тошдан қайтмас” мақолларининг тўлиқ ва тўғри варианты бўлиб, у билан: “Элчи ўз ваколатига, яъни ўз давлати номидан қатъий бир сўз айтиш, иш кўриш учун ўзига берилган ҳуқуққа биноан, ўзга давлатнинг

бошлиғига (масалан, хонига) бор гапни, бор ҳақиқатни очикдан-очик, тўғридан-тўғри айтади. Бунда у ҳеч нарсадан кўркмай, андиша, истиҳола қилиб ўтирмайди. Аслида ҳам, шундай қилиш – элчининг вазифаси ва бурчидир”, дейилмоқчи.

ОТДАН АЙРИЛСАНГ ХАМ, ЭГАР-ТЎҚИМИДАН АЙРИЛМА

Вар.: “Отдан айрилсанг айрил, Тўқимидан айрилма”. Бу билан: “Отинг йўқолса, ўлса, бундан ҳафсаланг пир бўлиб, унинг эгар-жабдуғини, тўқимини ва ш.к. абзалларини бир чеккага улоқтирма, ё сотиб, бировга бериб юборма, эҳтиёт қилиб, олиб кўй – бошқа отга эга бўлганингда керак бўлади. Умуман, биргина от абзали эмас, ҳар бир нарсани эҳтиёт қил, сақла – бир кун бўлмаса, бир кун керак бўлиб қолади”, деган маънода насиҳат қиладилар. “Кетаман деб, ўтингни ўчирма” деган мақол ҳам борки, бу билан ҳам кишини ҳар бир нарсадан умид узмасликка, умидсизланмасликка даъват этадилар. Мақолда “ўтингни ўчирма” дейилиши – унинг қадимийлигидан далолат беради. Негаки, гугурт ва шунга ўхшаш дарров олов ҳосил қиладиган воситалар бўлмаган узоқ ўтмишда одамлар чакмоқ тош чақиб ва бошқа шу каби ибтидоий усуллар қўлаб, машаққат билан ўт, олов ҳосил қилганлар ва уни ўчириб қўймаслик чораларини кўрганлар. Ўтти муқаддас деб билиш, унга сиғиниш, оташпарастликнинг замини ана шу ҳолга бориб тақалади.

ОТДАН ОТНИНГ ЧОПИШИ ОРТИҚ, ЭРДАН ЭРНИНГ ТОПИШИ ОРТИҚ

Бу билан: “Дунёда ҳамма бир хил одам эмас: биров ҳар бир ишга моҳир, уддабурон, чапдаст, топармон-тутармон бўлса, бошқа биров эпсиз, бўшашган, лапашанг, қўлидан бир пақирлик иш келмайдиган, ношуд бўлади”, демоқчи бўлганлар.

ОТИ БИРНИНГ – ЖОНИ БИР

Бу мақол “Кемага тушганнинг жони бир” мақоли билан маънодош бўлиб, “бир отга мингашиб олган ҳар иккала одам ҳам: “Олиб қочмасмикан, ерга кўтариб урмасмикан, деган ҳаёлга бориб, хавфсираб, “жон ҳовучлаб” туради”, деган маънода қўлланилади.

ОТИ ЁМОН – ОЙПОРА

Бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган шундай бир ҳикояни келтирадилар:

“Ўтган замонда Чиркиной деган чиройли бир киз бўлар экан. Уни бир бойга икки хотин устига узатганлар. Эр бу ёш хотин билан бўлиб кетиб, бошқа хотинларига камроқ қарайдиган бўлиб қолган. Кундошлар бу холга чидай олмай, кенжа хотинни ҳар тарафлама камситиб, “нинадай айбини туядай қилиб кўрсатиб”, эртаю-кеч ёмонлашга тушганлар. Ҳатто унинг исми Чиркин, яъни “чирк босган, ифлос, жирканч, тубан” деган маънода бўлганлигини бетига солиб, камсита бошлаганлар. “Бу яшшамагурнинг оти зотида Чиркиной эди-ю, бу ерга келиб Ойпора бўлиб қолдимиз энди?!” деган сўзлар билан ҳақоратлаб, унга “Оти ёмон – Ойпора” деб лақаб қўйганлар...” Бу гап кейинчалик халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, ҳозир ҳам овсин-ажинлар, келин-кеватлар ўртасида жанжал-низолар чиққан пайтдаги асабий ҳолатда мажозан, кесатик-муқатик тарзида айтиб қоллинадиган ҳоллар ҳам ахён-ахёнда учраб туради. Юқорида келтирилган ҳикояда кундошлар кенжа хотинни “Чиркиной”, “Ойпора” бўлди, деб кесатганларида шуни назарда тутганлар: Ойпора – осмондаги “гўзаллик рамзи” бўлиши сулув Ойнинг пораси, яъни бир парчаси, деган маънони англатади. Халқимизнинг қадимий одатларидан бири шуки, ҳаддан ташқари яхши кўрган, жон-дилларидан суйган одамларини, айниқса кичкинтой болаларни эркалаш, эъозлаш маъносига, гарчи уларнинг бурни пучуқ бўлмаса ҳам, атайлаб “Вой пучуреј!” дейдилар. Гарчи айёр, шум бўлмай, мўмин-қобил, ювош бўлса ҳам, “Ҳа, шайтон!” “Ҳа, шум така!” деб кўядилар. Бундай аксинча иш тутиш ҳолини болаларга исм қўйишда ҳам кўриш мумкин: Масалан агар киз бола сулув, жуда чиройли бўлса, уни суйиш, эркалаш ёхуд “ёмон кўз”дан асраш мақсадида “Чиркиной” деб от қўядилар. Аксини атамай, тўридан-тўғри аташни лозим кўрганларида эса, бундай сулув қизга “Ойпора”, “Ойпарча”, “Барчиной” (бу асли – “Парчиной”, яъни Ой парчини, парчаси, деган исмининг талаффузда бузиб айтиладиган кўринишидир, деган тахмин, бизнингча, ҳақиқатдан йироқ эмас) исмини берадилар.

ОТИ ЙЎҚ – АРПА ҒАМИН ЕМАС

Бу билан: “Бола-чақаси йўқ (ё бўлса ҳам – кам бўлган) одам уларни боқиш, ош-нони, кийим-кечагини топиб бериш тўғрисида қайғуриб, елиб-югуриб юрмайди; умуман, кишини хоҳласа-хоҳламаса ташвишланишга мажбур этадиган, бир нима беришни, бир нима қилишни талаб

қиладиган нарчаси ё кимсаси бўлмаган одам кўп-да ғам емай, бамайлихотир юраверади”, демокчи бўладилар.

ОТИ ЙЎҚ – ОХИР ТУЗАР

Бу мақолнинг мажозий маъносига мос келадиган, “узукка кўз қўйгандай” ёпишиб тушадиган бир латифа бор: “Машина олдингизларми, дугонажон?” деб сўрабди дугонаси бир ўртоғидан. “Йўқ ҳали, энди оломқчимиз”, дебди буниси. “О, жуда яхши! Ундай бўлса, эрингиз гараж кураётгандирлар?” дебди униси. “Гаражни аллақачон қуриб қўйганлар. Энди машинани таъмирлаш тўғрисидаги китобларни мук тушиб ўқияптилар, дугонажон. Эр-хотин, бола-чақа – ҳаммамиз ҳаётимизни суғурта қилдириб ҳам олдик...” Ҳали мавжуд бўлмаган, қўлга кирмаган, юзага келмаган, рўй бермаган, бўлиш-бўлмаслиги ҳали номаълум, ноаниқ бўлган нарса, воқеа ва ҳодисага олдиндан шов-шув кўтарадиган, “подадан олдин чанг чиқарадиган”, керилиб-мактанадиган, данғу дарроз қиладиган, ҳовлиқиб, кераксиз сарф-харажатлар қилиб, тараддуд кўриб, ўзини ўзи беҳудага овора қилиб юрадиган ҳовлиқма, енгилтак одамларга нисбатан истехзо оҳангида айтиладиган мақол. Вар.: “Боласи йўқ – бешик тузар”; “Туғилмаган болага – тилло бешик”; “Туғилмаган Тиловга – тилло бешик”; “Туғилмаган тойга – темир инғирчок” (инғирчок – болаларга мўлжалланган эгар. Унинг олди ва кети баланд бўлади. Болани тойга “урилган” инғирчокқа ўтқазиб, йиқилиб тушмасин учун унинг икки оёғини тойнинг қорнидан ўтказилган айилга қўша боғлаб қўядилар); “Экилмаган теракка лайлак уя қурибди”; “Экилмаган теракка лайлак келиб кўнибди”; “Пули йўқ – ҳамён тикар”. Юқорида баён этилган қилиқлари, хатти-ҳаракатлари туфайли одамлар ўртасида кулгига қоладиган, мазах-масхара бўладиган кишиларга: “Туғилмаган боланинг тишини санама”; “Туғилмаган бузоққа охур солма”; “Подадан олдин чанг чиқарма” ва ш.к. мақоллар билан насиҳат қиладилар.

ОТИ – УЛУҒ, СУПРАСИ – ҚУРУҒ

Вар.: “Оти улуғ – қовурғаси қуруғ”. Бу мақолларни кўпинча ўзи донғи кетган бой бўлатуриб, зикна-хасислик қиладиган, “тўртга” одамни бундоқ уйига чақириб, дастурхон ёзмайдиган, фақат ўзининг “фалончи”лигидан керилиб, мағрурланиб юрадиган одамларга нисбатан киноя тариқасида қўллаганлар.

ОТИГА КУЧИ ЕТМАГАН – ШОТИНИ ТЕПКИЛАЙДИ

Буни мажозий маънода ўздан зўрларга гапини ўтказа олмаган, улардан гап эшитган ё зарб еган одам бунинг аламини ўздан кичик, ожиз бўлган одамлардан олса, уларнинг айби бўлмаса ҳам уришса, сўкса, койиса, урса – киноя тарзида кўллайдилар. “Исонинг аламини Мусодан олади” иборасини ҳам шундай одамларга нисбатан ишлатадилар.

ОТИМ – ОВУЛ, ҲАР НЕ ДЕСАНГ – ҚОВУЛ

Халқимизда ўғил болаларга “Овул”, “Овулбой” деган исм кўйиш одати ҳам бор. Қовул – “қабул” сўзининг талаффузга ва қофияга мослаштирилган кўриниши. Бу мақолни ниҳоятда камтарин, одобли, ҳар кимнинг ҳар қандай гапини ҳам маъқуллаб турадиган, ким нима деса – йўқ демайдиган, ким нима иш буюрса, “хўп бўлади” деб, дарров бажара қоладиган мўмин-қобил одам тилидан айтганлар ва шундай тоифадаги одамларга нисбатан ижобий маънода кўллайдилар.

ОТИНГ БОРИДА ЕР ТАНИ, ОШИНГ БОРИДА ЭР ТАНИ

Вар.: “Ошинг борида эл тани, Кучинг борида ер тани”; “Отанг борида эр тани, Отинг борида ер тани” “Отинг борида йўл тани, Эсинг борида эл тани”; “Ошинг борида эр тани, бериб юриб, Отинг борида ер тани, елиб юриб”; “Ўз кучингни елга берма, ерга бер, Жамғармангни селга берма, элга бер”. Бу мақоллар билан: “Умр – ўткинчи нарса. Унинг ҳар бир куни, ҳар бир лаҳзаси-ю фурсати – ғанимат. Шунинг учун умрингни беҳуда, зое ўтказиб юборма. Кучимкониятинг бор пайтда уларни ишга солиб қол: узоқ-яқинга сафар қил, дунёни кўр, ошна-оғайни, дўсту ёр орттир”, деган маънода насихат қиладилар.

ОТИНГ ХЎРА БЎЛСА – БЕРДИ ХУДО, ХОТИНИНГ ХЎРА БЎЛСА – УРДИ ХУДО

Бу билан ҳазил-мутойиба тарзида: “Отинг хўра, яъни еярман бўлса – яхши, чунки семириб, тўлишиб, кўркам ва кучли бўлади. Аммо хотининг хўра бўлса, топган-тутганингни “еб кўяди, биринг икки бўлмайди”, дейилмоқчи. Вар.: “Яхши келин келса – берди худо, Ёмон келин келса – урди худо”.

ОТИНИ АЯГАН – ОТ МИНАР, ТЎНИНИ АЯГАН – ТЎН КИЯР

Вар.: “Отни аясанг – отга етади, Тўнни ямасанг – тўнга” “Отингни аяб, ардоқлаб, яхши парвариш қилсанг – яхши, чопқир, кучли, зотли отларга тенглашади. Тўнингни ҳам аяб кийсанг, йиртиқ-сиртигини вақтида ямаб, вақтида тозалаб турсанг, яхши, янги тўнлардан қолишмайди, уларнинг ўрнини босадиган бўлади”, дейилмоқчи); “Ошни аясанг – ошга, Нонни аясанг – нонга” (“Ошга ҳам, нонга ҳам зор бўлмайсан”, дейилмоқчи); “Оз билан кўпни сақла”; “Озни бежа, кўпни тежа”; “Олдин – тежаш, Кейин – бежаш”; “Олаверсанг енгил бўлар, Солаверсанг оғир бўлар”. Бу мақоллар билан кишини иқтисод-тежамкорликка даъват этадилар.

ОТЛИҚҚА САЛОМ БЕРИБ, ЭШАКЛИКДАН ДАМ КУТМА

Бу мақолни бой амалдорларга ҳушомадгўйлик, лаганбардорлик қилиб, улардан озми-кўпми манфаатланиб юрган, шундай “омади юришиб турган” пайтларида ўз тенгқурларини, амалмансаби, пул-маблағи бўлмаган оддий одамларни менсимай, “оёқ учи”да кўрсатиб юрган; вақти келиб, бой, амалдорларнинг қаҳр-ғазабига учраган, уларнинг даврасидан четлатилган ва илгари менсимай юрган одамларидан ёрдам, нажот сўраб келган кишига нисбатан киноя тарзида кўллаганлар. Ҳозир ҳам шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

ОТНИ КЎРСА – ОҚСАЙДИ, СУВНИ КЎРСА – СУВСАЙДИ

Буни дангаса, ялқов, ишга бўйни ёр бермайдиган, аммо ўз манфаати йўлида ҳар қандай ҳийланайрангдан, айёрликдан, “паст кетиш”дан қайтмайдиган ярамас шахсларга нисбатан киноя, истехзо тарзида кўллайдилар.

ОТНИ ТЕПМАЙДИ ДЕМА, ИТНИ ҚОПМАЙДИ ДЕМА

Вар.: Итнинг аччиғи қуйруғидан билинар, Отнинг аччиғи қулоғидан билинар” (“Итнинг аччиғи келиб, нияти бузилиб, кишини қопмоқчи бўлса, думини гажак қилади, отнинг аччиғи келиб, кишини тепмоқчи бўлса, қулоқларини дингайтиради. Бу ҳол – сенинг улардан эҳтиёт бўлиш, сақланиш чораларини кўришинг учун белги бўлмоғи керак”, дейилмоқчи); “Ювош отнинг тепкиси қаттиқ бўлади”; “Ювош мушук

қаттиқ тимдалайди” (Булар билан: “Э, у (от, ит, мушук ва умуман, ҳар бир нарса ва кимса) ювош, мўмин-қобил, бировга озор бермайдиган-ку, деб ишониб, бамайлихотир яқинлашиб, истаган гап-сўзингни, жавоб-муомалангни қилиб жураверма. Ҳар бир нарса ва кимсадан доимо огоҳ, ҳушёр, эҳтиёт бўлиб юр”, деб таълим берадилар).

ОТНИНГ АЧЧИГИ – ТИЗГИНИГА

Тизгин – от, эшак ва бошқа ҳайвонларни боғлаш ёки қантариб қўйиш учун хизмат қиладиган, учи сувлиққа ёки бошвоққа бириктирилган узун тасма ёки чизимча; жилов. Отни, эшакни ва бошқа ҳайвонларни юргизмоқчи ё тўхтатмоқчи бўлсалар, тизгинни тортиб, силтаб қўядилар. Бу ҳол кўчма маънода “ўз амрига, иродасига бўйсундирмоқ, итоат қилдирмоқ, жиловлаб олиб бошқармоқ”ни англаштиради. Тизгин ҳадеб тортилавергач, силтанавергач, бундан ҳайвонга оғрик, азоб етади. Шунинг учун ҳам у тизгиндан “аччилианади”. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Биров бировдан беҳудага хафа бўлса, аслида эса бу хафаликнинг сабабчиси у эмас, бошқа одам бўлса, шундай ҳолда ва шунга ўхшаш ҳолларда юқоридаги мақолни мажозий маънода қўллайдилар.

ОТНИНГ ДУМИ – ЎЗИГА ҚЎРҒИЧ

Бу мақолни: бировда бир нима қўриб қолсанг, “Э, унга бунинг нима кераги бор, ортиқча бўлиб, бекордан-бекорга ётибди-ку, ундан кўра менга берақолмайдимми?” деб ўйлама ҳам, сўраб, юзингни шувит қилиб ҳам ўтирма. Берса – хўб-хўб, бермаса, уни-буни баҳона қилиб рад этса – икки ўртада ўзининг уялганинг, қизарганинг, хижолат тортганинг қолади”, деган маънода насихат қилмоқчи бўлганларида қўллайдилар. Мақолда “думи – ўзига қўрғич” деганда шуни назарда тутганларки, от баданига ёпишадиган “хира” пашша, сўна каби ҳашаротларни думи билан уриб, елпиб ҳайдаб, ўзини улардан қўриқлаб туради. Демак, унинг думи – ўзига керак бўлган нарса.

ОТОЛМАГАННИНГ ЎҚИ ОЛТИ ҚУЛОЧДАН ОШМАС

Бу мақол ношуд камон отувчининг ҳолатидан олинган бўлиб, мажозий маънода эпсиз, гап ва иш билмайдиган одамларга нисбатан қўлланилади. Мақолнинг “Отолмаганнинг сопқони ҳам бошга тегар, ҳам – кетга” деган варианты ҳам бор.

*Бу масалким, отолмаган сопқон –
Бошу кетга тегар отган он.*

(Завқий)

(сопқон – ичига тош солиб отиладиган қадимги содда қурол.)

ОТХОНАДА АЙВОН БЎЛМАС, БОЛХОНАДА – ҲАЙВОН

Ўз-ўзидан маълумки, кишилар ҳеч қачон отхонага айвон қуриб, унда ўтирмайдилар ва болхонада ҳайвон боқмайдилар (болхона – болохона – маҳаллий услубда қурилган иморатнинг иккинчи қавати ва шу иккинчи қаватидаги уй. Мақолда “ҳайвон” дейилганда – мол, чорва моли назарда тутилган). Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: “Ҳар бир нарса ўз жойига ярашади, ўз жойида “узукка кўз қўйгандай” мос, монанд, кўркам бўлиб туради. Жойига тушмаган нарса эса беўхшов, бежо, ноўрин, номувофик, хунук, кишининг ғашига тегадиган бўлиб кўринади ва туюлади”, дейилмоқчи,

ОФТОБ КИРМАГАН УЙГА ТАБИБ КИРАДИ

Бу – халқ табobati қарашларининг натижасидан келиб чиққан мақоллардан бири. Кишилар ўз ҳаётий тажрибаларида қуёш нурининг, шунингдек соф ҳаво ва пок сувнинг инсон саломатлиги учун ниҳоятда зарур эканлигини пайқаб, синаб келганлар ва ўз мақоллари, ибратли, ҳикматли сўзлари воситасида қуёш, ҳаво ва сувдан имкони борича кўпроқ баҳраманд бўлиш зарурлигини уқтирганлар: “Қуёш, сув, ҳаво – энг яхши даво”; “Қуёш, ҳаво – танга даво”; “Соф ҳаво – танга даво”; “Қавс суви – дардга даво, Қуёши, ҳавоси – танга даво” (Қавс – қуёш йили ҳисобида тўққизинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 ноябр билан 21 декабр оралиғидаги даврга тўғри келади); Ёз офтобига келингни ўтқаз, Куз офтобига қизингни ўтқаз” (Бу мақолнинг изохи юқорида – “Ё” ҳарфида бериб ўтилди). Қуёш, ҳаво ва сувдан баҳраманд бўлиб қолиш зарурлигини таъкидлабгина қолмай, бунинг амалий тадбирларини ҳам кўрганлар. Масалан, уй-жой қурганда иморатни “қунгай” қилиб, яъни эшик-деразалардан уйнинг ичига қуёш нури тушиб турадиган қилиб қурганлар. Чунки, “терскай” қилиб қурилган уй зах, ҳавоси бузуқ бўлади ва кишини касалга чалинтиради. Бу нарсани илмий тиббиёт асосли равишда тасдиқлаган.

ОФТОБДА ОҚ АЙНАЙДИ, САРИҚ ҚАЙНАЙДИ

Кўпинча ҳазил-мутойиба тарзида қўлланиладиган бу мақол одамнинг рангига нисбатан айtilган, ҳамда: “Офтобда оппоқ одам (бундайларни баъзан истехзо йўсинида “нозик ниҳол” деб атайдилар) айниди, яъни қорайиб, хуноқлашади. Сарик (яъни, бугдойранг) одам эса қайнайди, яъни ранги янаям “пишийди”, кўркамлашади”, демоқчи бўлинган.

ОЧ ИТНИНГ КЕТИНИ ТЎҚ ИТ ЯЛАЙДИ

Вар.: “Оч ўлганнинг қўйиндан тўқ тўқоч қидирар” (тўқоч – кулча нон); “Оч итга ош берсанг, Тўқ ит фингшийди” (фингшимок – инграмоқ; зорланмоқ. “Тўқ ит: менга ҳам бер, деган маънода фингшийди”, дейилмоқчи); “Туя сўйган – эчки сўйгандан эт сўрабди”; “Оч бўридан тўқ бўри ёмон”. Бу мақолларни ўтмишда текинхўр, тамагир, суллоҳ, юлғич бойлар ва амалдорларга қарата: “ўзи бой бўлса ҳам, мол-мулки ошиб-тошиб ётса ҳам, шўринг қургур камбағалдан тама қилади, юлиб-юлқийди, ноинсоф!” деган маънода киноя, заҳарханда кулги ва қаҳр-ғазаб билан айтганлар. Ҳозир ҳам “ўзига тўқ”, бировга ҳеч қандай муҳтожлик жойи бўлмаган, аммо ўзидан моддий, маънавий, жисмоний ва ҳ.к. жиҳатдан кучсиз, ожиз бўлган одамлардан бир нима умид этувчи, тама қилувчи, ҳар қандай йўллар билан, ҳатто пасткашликка бориб бўлса ҳам, улардан бир нима ундириш, манфаат кўриш мақсадида ва ҳаракатида бўладиган айрим шахсларга нисбатан мажозий маънода қўллайдилар.

ОЧ ҚОРИНГА – АЧЧИҚ САРИМСОҚ

Вар.: “Оч қоринга – сассиқ саримсоқ”; “Оч қоринга – аччиқ айрон”; “Оч қоринга – аччиқ сув”; “Оч қоринга – намакоб”. Бу мақолларни кишининг қорни очиб, кучи қочиб, жаҳли чиқиб турганида олдига ош-нон ё бирор егулик нарса қўймай, ҳадеб қуруқ чойнинг ўзини узтавериб, ичишга қистайверсалар; қорни “сурнай чалиб”, қулоғига гап ёкмай турган одамга қаёқдаги бўлмағур гапларни эзмалик қилиб гапираверсалар, ё жиддий, ё ҳазил-мутойиба мақомида айтадилар.

ОЧ ҚОРНИМ, ТИНЧ ҚУЛОҒИМ

Вар.: “Оз томоғим, Тинч қулоғим”; “Оз ошим, Фаввосиз бошим”; “Ёвғон ошим, Беғалва бошим” (Ёвғон – гўштсиз, ёғсиз тайёрланган суюқ овқат);

“Ёвғон ошим, Олтин бошим”; “Ғамсиз ошим, Даъвосиз бошим”; “Яримта ноним – ороми жоним”; “Яримта нон – роҳати жон, Бутун нон – балойи жон”; “Қора нонга – қорним тўқ”; “Камбағалнинг айрони – ўзига тотли”; “Қайноқ сув ич – қулоғинг тинч”; “Очлик – ялинишдан яхши”; “Оч юрсанг ҳам, тинч юр!”. Бу мақоллар билан: “Ҳаётингда ҳар қанча етишмовчилик сезганинг, қийналганинг тақдирда ҳам бировдан ҳадеб сўрайверма, тиланма. Негаки, бировнинг нарсаси миннатли бўлади, ўзингга айтолмас ҳам, орқа-варотдан ҳаммага гапириб, обрўйингни тўқади. Оз бўлса ҳам, ўз меҳнатинг, пешона теринг билан топилган ҳалол, беминнат нарсангга қаноат қил. “Озимни кўпайтираман, ошириб тошираман” деб, “беш панжангни оғзингга тиксанг”, одамлар ўртасида шармандайи-шармисор бўлишинг. уларнинг қаҳр-ғазабига, лаънатига, таъна-ю маломатига қолишинг, ҳатто бирор бало-қазога йўлиқшинг – турган гап”, деган маънода насихат қиладилар.

ОЧИЛМАС ОМБОРНИНГ КАЛИТИ – ОСМОНДА

Бу мақолни киноя, қочирим мақомида зикна, ҳасис, бировга бир нима бергудай бўлса худди танидан жони чиқиб кетаётгандай бўлиб туюладиган, “томса, ялайдиган”, қаттиққўл, биров бир нима сўраб келса, минг хил баҳонани рўкач қиладиган одамларга қарата айтадилар.

ОЧИҚ ДИЛ – ГУЛИСТОН, ЁПИҚ ДИЛ – ЗИМИСТОН

Бу мақолда очик дил – яъни, кўнгли очик, дилида кири йўқ, хушчақчақ, олашовур, беғараз, бекудур одамни – кўзларга нур ва сурур, кўнгиллارга олам-олам севинч ва шодлик бахш этгувчи гулистонга; ёпиқ дил – яъни, доимо “қовоғидан қор ёғиб”, тилидан заҳар томиб турадиган, дилгир, дилозор, “шўртумшук”, тумтайган, индамас, “ичимдагини топ” дейдиган, қўрс, бадфёъл, жавоб-муомалада бўладиган ҳар бир одамнинг дилини “хуфтон” қиладиган ярамас одамни – аччиқ аёзи билан кишининг жонига азоб бергувчи совуқ қишга, зимистонга ташбиҳ этганлар.

ОЧИҚҚАНГА ҚОЗОН ОСТИРМА, УШУҚҚАНГА ЎТИН ЁҚТИРМА

Вар.: “Очга қозон остирма, Тўнганга ўтин ёқтирма” (ушукқан, тўнган – совқотган). “Чунки, қорни очган одамга қозон остирсанг,

яъни овқат қилдирсанг, унга унча-мунча масаллик камдай бўлиб туюлади, аямай солиб, бор масаллигининг “қутини ўчириб” юборади; совқотиб келган одамга ўтин ёқтирсанг, унча-мунча иссиққа қаноат қилмай, ўтинингни аямай ёқиб юборади”, дейилмоқчи. Мазкур мақолларни шундай ва шунга ўхшаш ҳолатларда ишлатадилар.

ОЧКЎЗ ЛОЧИН ТИРНОҒИДАН АЙРИЛАР, ТАНОБЧИГА ТИЛ ТЕККИЗГАН – ЧОРБОҒИДАН АЙРИЛАР

(танобчи – таноб, яъни ер ўлчашда ишлатилган узун чилвир, режа ип тортиб, экин майдонларининг ҳажмини ўлчовчи; солиқ олиш учун ер ўлчовчи лавозимига эга бўлган киши.) Ўтмишда деҳқонлар ва боғбонлардан турлитуман солиқлар, шу жумладан ернинг неча таноблигига қараб, “танобона”, “нақдина” деб аталмиш пул ҳамда ҳосил билан тўланадиган ер солиқлари мажбурий равишда ундириб олинарди. Бундай солиқларнинг ҳажми ер ўлчаган танобчилар чиқарган хулосага қараб белгиланарди. Мазкур мақол билан: “Танобчи – “нозик” одам. У билан ўчакишиб, гап талашиб, ўз гапингни маъқуллаймак, ўзинг ҳақлигингни исботлайман, деб овора бўлиб ўтирмаёқ кўяқол. Чунки, бунинг барибир фойдаси йўқ. Унинг сенга ўз ҳукмини, зуғумини ўтказишга, “танобингни тортиб қўйишга” (яъни, адабингни бериб қўйишга), солиқ миқдорини атайлаб ошириб юборишга қурби етади. Натижада ўзинг зиён-заҳмат чекиб, катта солиққа гирифтор бўлиб, мол-мулкингдан ажраб, хонавайрон бўлишинг – ҳеч гап эмас”, деган маънода огоҳлантирилганлар.

ОЧКЎЗНИНГ ЎЗИ ТЎЙСА ҲАМ, КЎЗИ ТЎЙМАС

Вар.: “Очнинг қорни тўйса ҳам, кўзи тўймас”; “Ўзи тўймаснинг кўзи тўймас”; “Оч тўяди, Сук тўймайди”; “Жўхори поя ўқ бўлмас, Кўзи оч тўк бўлмас”; “Сўзига қарасанг – тўк кўринар, Кўзига қарасанг – оч кўринар”; “Очнинг кўзи “емоқда”, “ичмоқда”; “Атон юки озик бўлса ҳам, очкўзга оз кўринар” (“Очкўз одамнинг кўзига бир туй озиқ-овқат ҳам оздай бўлиб кўринади”, дейилмоқчи); “Очга чирманда нон бўлиб кўринар” (чирманда – чилдирма, доира); “Ит ялогин яламагунча, ёлчимас”; “Нон кўрмаганнинг жағи тинмас”; “Нон кўрмаганнинг қўли билан жағи тинмас”;

“Балиқнинг сувга тўйганини ким кўрган?!” “Балиқнинг ўзи сувда, Кўзи кўкда” (“Балиқ ўзи сув ичида юрса ҳам, ёмғир томчисини кўмсаб, кўзини кўкка тикади. Шунингдек, ўзининг катта мол-мулки бўлса ҳам, очкўз, суллоҳ, юлғич, тамағир одам бировнинг озгина молига, бир парчагина ерига ва ҳ.к. кўз тикиб, “Шу ҳам меники бўла қолсайди”, деган ниятда бўлади”, дейилмоқчи); “Бақанинг ўзи чўлда бўлса ҳам, Кўзи – кўлда”; “Ғознинг ўзи чўлда бўлса ҳам, Кўзи – кўлда”; “Ўзи эгарнинг қошида, Кўзи – қозоннинг бошида” (“Суллоҳ одам бирор жойга отлик борса, ҳали эгардан тушмай туриб, “Қани, нима овқати бор экан?”, “Нима овқат қилаётган экан?” деган ҳаёлда икки кўзини ўчоқбошидан узмайди”, дейилмоқчи); “Ақлли ўтга қарар, Аҳмоқ қозонга қарар” (“Ақлли, сабр-қаноатли одам нафсини тийиб, овқат қилаётган одамга қарашади, ўтинини ёриб, ўтини ёқиб беради. Аҳмоқ, очкўз, суллоҳ одам эса “тайёрга айёр” бўлади”, дейилмоқчи); “Очотқи кўз ош ахтарар, Ишчан кўл иш ахтарар”, “Очнинг кўзи эрмақда, Тўқнинг кўзи ҳикматда” (эрмақ – хамирни суюқ қилиб, қозонга солиб, димлаб, гуппак қилиб пиширилган нон. “Тўк, маиший тарафи таъминланган одам бу ёғидан хотиржам бўлиб, маънавий тарафни кўзлайди. Оч одамнинг эса доимо эс-хуши бирор егулик нарсада бўлади”, дейилмоқчи); “Очнинг кўзи нонда, Тўқнинг кўзи томда”; “Ош бор жойда бош бор” (бош – “одам” деган маънода); “Ош” деган жойга қоквош югурар; “Ош” деганда, қуруқ қалла югурар” (уйланмай дунёдан сўкка бош бўлиб ўтиб кетаётган одамни “қуруқ қалла”, “қоквош” (қок бош) деб атайдилар. Бундай одамнинг уйда овқат пиширадиган аёли йўқ, доим кўча томоғидан тама қилади, тўй ё маъракага ошга айтилса, ҳаммадан бурун югуриб қолади. Кейинги икки мақолда шунга ишора қилинган); “Тўй бўлса, мечқайнинг куни туғади” (мечқай – еб тўймас, юҳо); “Ош ҳар ерда, Бош бир ерда”; “Ош кўп бўлса, Ит кўп бўлур”; “Ош келса, Имон кетар”; “Очкўз эшак тўрвани тешади” (Ем солинган тўрвани бандидан отнинг, эшакнинг бошига илиб, оғиз-тумшугини тўрванинг ичига тикиб қўядилар. Шунда очкўз, еб тўймас ҳайвон тўрвага солинган емнинг ҳаммасини еб бўлганидан кейин ҳам, бунга қаноат қилмай, тўрванинг тагини гажиб, тешиб қўяди. Бу ҳолни мажозан еб тўймас, очкўз, суллоҳ кишиларнинг фельд-творига ташбиҳ этганлар); “Очарчиликда бой

боласи бурун ўлади” (Бойларнинг ўзлари бўлгани каби, болалари ҳам ҳар қанча “ошиб-тошиб” ётмасинлар, барибир зиқна, хасис бўлиб, бор нарсаларини ўзгалар туғул, ўзларига сарфлашдан ҳам қизганадилар. “Очарчилик бошланса, ҳаммадан бурун бойнинг боласи ўлади”, деганларининг боиси ана шунда); “Ойда еган – тўқ бўлур, Кунда еган – суқ бўлур” (Бунда “ойда еган” деганда қорни ҳар замонда бир тўйиб қоладиган камбағал, бева-бечоралар; “кунда еган” деганда бойлар назарда тутилган ҳамда: “Камбағаллар ойда есалар ҳам, бирор жойга борганларида, таниш ё нотанишлар дастурхони устида нафсларини тийиб, гарчанд оқ бўлсалар ҳам ўзларини тўқдай тутиб, одоб сақлаб ўтира оладилар. Аммо, кунда-кунда лаззатли таомларни истаганларича ейдиган бойлар эса бундай қила олмайдилар, уларнинг “ўрганган кўнгиллари ўртаниб”, эмасликка, нафсни тийишга, одоб сақлаб ўтиришга йўл қўймайди”, дейилмоқчи); “Оч ит кезагон бўлур, Очикқан – ўғри бўлур” (“Очикқан, очкўз одам нафсини тийиб, одоб сақлаб ўтириш у ёқда турсин, бировнинг нарсасини ўғирлаб бўлса ҳамки, қорин тўйдириш пайида бўлади”, дейилмоқчи); “Ошга – ўртоқ, Бошга – тўқмоқ” (“Нафс бандаси, айёр, очкўз, суллоҳ одам сенинг егулик-ичгулигинг бор бўлгандагина “хўжа кўрсин”га сен билан дўст, ўртоқ бўлиб ўради-да, орқангдан барибир ўша ёмонлигини қилаверади: сени одамларга ёмонлаб, оз айбингни ошириб, устингдан чақимчилик қилиб юради”, дейилмоқчи); “Ош” деганда – оч биқинига, “Тўш(т)” деганда – тўқ биқинига” (“Сендан манфаатланиб тургандагина номига “дўст” бўлиб юрадиган, сендан манфаат тегмай қолганда, ҳар қандай ёмонликни ҳам раво кўрадиган одамни яхши билиб, синаб, таниб ол-да, бирор нима умидида яна сенга суйкалиб келабошлаганида боплаб адабини бер, “оч биқин”ига ҳам, “тўқ биқин”ига ҳам ўхшатиб ур!”, дейилмоқчи); “Қоринни тўйғазиш осон, Кўзни тўйғазиш қийин”; “Очофат тиши билан ўзига гўр қазийди”; “Одамнинг кўзи тупроққа тўяди” (Бу билан: На егулик-ичгуликка, на мол-дунёга тўядиган еб тўймас, суллоҳ, очкўз одамларга қочирим қилинган ҳамда: “Бундай одамларнинг кўзи тупроққагина “тўяди”, яъни ўлиб, гўрга киргандагина нафси тийилади”, дейилмоқчи); “Оч бўлсанг ҳам тўқдай бўл, Йўқ бўлсанг ҳам бордай бўл!”; “Бол тотли деб, бармоғингни чайнама!”

ОШ БЕРГАНГА ЁШ БЕРСИН, ҚОЗОН ТЎЛА ОШ БЕРСИН, КЕТМАС ДАВЛАТ, КЕНГ ФЁҒ Ё, ЁСТИҚ ТЎЛА БОШ БЕРСИН

(Бош берсин – бола берсин, деган маънода.) Бу – ота-боболаримизнинг кишиларга яхши ният, эзгу тилак билдирганда айтадиган олқиш мақомидаги мақоллардан биридир.

ОШ – КАТТАДАН, СУВ – КИЧИКДАН

Халқимизнинг қадимий одатларидан бири шуки, хоҳ оила даврасида бўлсин, хоҳ тўй-зиёфатларда бўлсин, дастурхонга ош ёки бошқа овқат олиб келиб қўйилса, уни ейишни энг биринчи бўлиб тўрда ўтирган қария ё бошқалардан ёши катта одам бошлаб беради, кичиклар одоб сақлаб ўтириб, ундан кейин ошга қўл узатадилар. Шунингдек халқимизда меҳмондорчиликка кириб келганда ва овқатланиб бўлиб чиқиб кетаётганда меҳмонларнинг қўлига сув қўйиб туриш одати ҳам бор. Бу хизмат кичиклардан бўлади. Мазкур мақолни айтиш билан ёшларга шу тартиб, удум эслатилади ва унга амал қилишга даъват этилади.

ОШ КЎП БЎЛСА, ҚАЪДА КЎП

(қаъда – вафот этган одамни эслаб, қариндош-уруғларни, ёр-биродарларни, қўни-қўшниларни, маҳалла-қўйдаги қарияларни уйга таклиф этиб, меҳмон қилиш одати; марҳумнинг таъзиясини у вафот этган уйдан бирор яқин қариндошлариникига ўтказиш маросими.) Мазкур мақол билан: “Тинчлик-омонлик, тўқлик-фаровонлик бўлса, бундай қаъдалар ҳам кўп бўлаверади, вафот этган одамнинг хотираси учун яқин қариндошлардан ташқари узоқроқ қариндошлар ҳам қаъда қилаверадилар”, дейилмоқчи.

ОШ – ОТЛИНИКИ, ТЎЙ – ТЎНЛИНИКИ

Бунда “ош” деганда, вафот этган одамнинг “ийгирма”си, “йил”и муносабати билан лўпчиликка бериладиган катта маърака оши назарда тутилган. Бундай маъракага узоқ-яқиндан, камбағаллар эмас албатта, бой ва амалдорлар отга миниб, кимматбаҳо ва кўркам кийимлар кийиб, савлат тўкиб келардилар. Алоҳида иззат-икром ҳам, жойнинг тўри ҳам, ошнинг сергўшт, серёғи ҳам ўшаларга раво кўриларди. Камбағал, йўқсилларга эса паст назар билан қараларди. Мазкур мақолни шу тенгсиз ҳолатга нисбатан киноя тарзида айтганлар.

ОШ ОШЛИГИНИ ҚИЛСИН, ЧОЙ – ЧОЙЛИГИНИ

“Палов ош еяётганда ва еб бўлгандан кейин дарров чой ичмаслик керак, токи ош ўз “кучи”ни кўрсатсин. Чой орадан бироз вақт ўтгандан кейин ичилса, у ҳам ўз “кучи”ни кўрсатади”, деган маънони билдирувчи бу мақолни одатда ош еяётган пайтда ё еб бўлингн заҳотки кетмакет чой куйиб узатадиган, ҳадеб чой ичишга қистайверадиған одамга ярим ҳазил, ярим насихат тарзида айтадилар.

ОШГА БОРГАН – ОТИДАН КЎНГЛИ ҚОЛАР, ТЎЙГА БОРГАН – ХОТИНИДАН КЎНГЛИ ҚОЛАР

Ҳазил-мутойиба тарзида айтиладиган бу мақол билан: “Кўпчилиққа, юртга бериладиган ошга от миниб борган одам бошқаларнинг яхши-яхши, зотли, кўркам отларини кўриб, ўз отидан кўнгли қолади. Тўйга борган одам ясан-тусанни, пардоз-андозни жойига қўйган, “ялтир-юлтир” кийинган, гўзал хотин-қизларни кўриб, ўз хотинидан кўнгли қолади”, дейилмоқчи.

ОШГАН БЎЛСАНГ – ОСАРЛАР, ЮМШОҚ БЎЛСАНГ – БОСАРЛАР, ЎРТА БЎЛСАНГ – ЭЛ ОҒАСИ ЯСАРЛАР

Вар.: “Ёмон бўлсанг – осарлар, Ювош бўлсанг – босарлар, Яхши бўлсанг агарда, Эл оғаси ясарлар”; “Осмон бўлсанг – осарлар, Пас(т)мон бўлсанг – босарлар”; “Кўп эгилма – босарлар, Кўп бўй чўзма – осарлар”; “Кеккаймагин –осарлар, энкаймагин – босарлар”; “Энгашсанг – иладилар, Чалқайсанг – чаладилар”. Бу мақоллар билан: “Жамиятда яшаётган экансан, босар қадамингни билиб бос, айтар сўзингни билиб айт! Ўзингни ҳаммадан баланд олиб, кеккайиб, такаббурлик қиладиган бўлсанг – “попугингни пасайтириб”, “ўлкангни босиб”, “тавбангга таянтириб”, адабингни бериб қўядилар. Ҳаддан ташқари юмшоқ, ювош, кўнгличан, бушанг бўлсанг, ким нима деса “лаққа” тушадиган бўлсанг, сени менсимай, “оёқ ости” қилиб, “босиб-янчиб”, хўрлаб қўядилар. Ўрта миёна бўлсанг, сени иззат-хурмат қиладилар, ҳатто ўзларига оға – яъни, бошлиқ, сардор, саркор қилиб сайлайдилар”, дейилмоқчи.

ОШИ ЙЎҚ АШАВАСИГА ЗЎР БЕРАДИ, ЛАЧАГИ ЙЎҚ – ҚАСАВАСИГА ЗЎР БЕРАДИ

Вар.: “Иштони йўқ қасавага зўрлар, Оши йўқ мошовага зўрлар”. (ашава – ошова – ошоба –

суяқ ош; лачак – бош узра икки чаккадан кўкракка қадар осилиб турадиган мато (сурп ё дока.) Қасава – К. Шонирёвнинг маълум қилишича, (Шўрчи туманидаги қарлуқ) қизларнинг қадимий бош кийимларидан бири. Жамоалаштириш давригача мавжуд бўлган, ҳозир ҳам онда-сонда учрайди. Қасава картондан ёхуд қават-қават қилиб бир-бирига ёпиштирилган бир неча варақ қоғоз ё эски матодан цилиндрсимои қилиб ясалади-да, сиртига шойи ёки оддий мато қопланади ва устидан рўмол ўраб юрилади. Қасаванинг олд томонига турли тақинчоқлар тақиб қўйилади. Бош кийимининг бу тури Бухоро атрофида яшовчи аҳоли орасида, шунингдек Амударёнинг қуйилиш ерида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам мавжуд бўлган. М.Асомиддинова эса, аёлларнинг бу кийимини қуйидагича тасвирлайди: “Қасава (арабча “қасоба”) – картон ёки қалин матодан цилиндр шаклида тайёрланиб, атрофини узун оқ дока ёки оқ шойи бўлаги билан ўраб-ўраб ҳосил қилинган; пешона томонига турли безаклар тақилган, устидан яна бир бор оқ дока ёки шойи рўмол ташланиб ўраладиган, никоҳ тўйи маросимида никоҳланаётган қизнинг бошига кийдириладиган бош кийими (буни “шоҳқулоҳ” деб ҳам атаганлар)”. Юқоридаги мақолларни ейишга ош-нони бўлмаса ҳамки, олифта кийиниб, кишилارнинг кўзига ўзини яхши кўрсатишга; суюқдан-суяқ, “шўлдир-шўлдир” овқат қилиб беришгагина қурбн етса ҳамки, уйига кўп меҳмон чакирувчи, тўйига “эшак миниб” хабарловчи ва шу билан гўё ўзининг “кимлигини кўрсатиб қўйиш”га зўр бериб уринувчи одамларга қарата киноя, қочирим, истехзо тарзида қўллайдилар.

ОШИНГ ҲАЛОЛ БЎЛСА, КЎЧАДА ИЧ

Вар.: “Иши тўғри бўлган – ошини минбарда ер” (“Минбарда ер” дейиш билан: “ҳеч кимдан яширмай-нетмай, ҳамманинг кўз ўнгида еяверади”, дейилмоқчи); “Эр моли ҳалол бўлса, йўлда ер”; “Ҳалол ошга ит тегса ҳам – тегмагандай, Эликса ҳам – эликмагандай” (Эликмоқ – ёпишмоқ, илакишмоқ, эргашиб юрмоқ); “Савдогарнинг моли бешубҳа бўлса, йўл устида ёяди”; “Чолвори бутун хоҳлаганча ўтира олади” (чолвор – шолвар – сидирға сатин, шойи, матодан тикиладиган почаси бўғиқ кенг лозим). Мазкур мақоллар билан: “Тўғри, ҳалол одам бўлсанг, бежавотир бўласан, ҳар бир кимдан чўчиб, ҳадиксираб юрмайсан”, дейилмоқчи.

ОШИНГНИ БЕРМАСАНГ БЕРМА, ТОШИНГ БИЛАН УРМА!

Вар.: “Ошингга тўйғазмасанг ҳам, Оқ ниятингга тўйғаз!”, “Бугдой нонинг бўлмасин, “Бугдой” сўзинг бўлсин!”. Бу мақоллар билан: “Бировга яхшилик қилсанг – нур устига аъло нур. Яхшилик қилмасанг ҳам майли-ю, аммо зинҳор ёмонлик қилма, ёмонликни раво ҳам кўрма!” деган маънода насихат қилидилар.

ОШИНГНИ Е, ИШИНГНИ ҚИЛ

Бу билан: “Сенга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ишга “бош суқиб”, сенга тегишли бўлган-бўлмаган гап-сўзга аралашиб нима қилсан?! Қайтага ўз бошингни ўзинг ғалвага солиб қўйган бўласан. Ундан кўра, топган-тутганингни еб, тинчгина ўз ишингни қилиб юравер! Дунёда сенга шундан яхши, шундан хотиржам нарса йўк”, дейилмоқчи.

ОШИҚ ҲАММАДАН ОЗАР, ТЎПИҚ ҲАММАДАН ОЗАР, ТЎШАР, ҲАММАДАН ҲАМ ҚЎЙ БОҚИБ, ҚҲЙРУҚ ЕГАН ҲАМ ОЗАР

(ошиқ – айрим (қўй, эчки, туя ва ш.к.) ҳайвонларнинг орқа оёғи тизза бўғимидаги бириктирувчи чорқирра суякча. Ошиқ ўйини – шундай суякча (одатда қўй ошиғи) воситасида ўйналадиган (баъзан пул ёки буюм тикиб, қиморга айлантириб юбориладиган) ўйин. Тўпик – болдир суягининг пастки учдаги ён томонга туртиб чиққан дўмбоқ қисми. Тўпик ўйини – тўпик суягини ўйновчилардан бирига, сўралганда дарҳол кўрсатиш, акс ҳолда ўйновчиларнинг истакларини бажариш (масалан, зиёфат қилиб бериш) шарти билан бериб ўйналадиган писандали ўйин). Мақол: “Бундай бемаъни, ҳар жиҳатдан зарарли ўйинларни ўйнаш билан шугулланган одам тўғри йўлдан озади, ёмон йўлга кириб кетади. Қўй боқиб, қўйруқ еган – яъни, меҳнат қилиб, унинг орқасида қўлга киритилган моддий неъматлардан баҳраманд бўлган одам эса, ҳар жиҳатдан ютиб чиқади”, деган маънода қўлланилади.

ОШИҚНИНГ ДАРДИ – МАЪШУҚНИНГ ВАСЛИ

Вар.: “Ошиққа икки дунё – бир қадам” (“Унга маъшуқаси билан дийдор кўришмоқ учун ҳар қанча узоқ ернинг ҳам олислиги билинмайди, кетаверади”, дейилмоқчи); “Ошиққа таёқ ўтмас” (“Севғилисининг васлига етишмоқ йўлида уни

ҳар қанча урмасинлар, сўкмасинлар, барибир писанд қилмайди ва ўз мақсадидан қайтмайди”, дейилмоқчи); “Ошиқлик – шармандалиқ” (“Ошиқ маъшуқасига етишмоқлик ниятида ҳаракат қиларкан, ҳеч кимдан уялмайди ҳам, ҳеч нарсдан тап тортмайди ҳам”, дейилмоқчи); “Маъшук қайда бўлса, Ошиқ шунда бўлар”; “Қичиган ердан қўл кетмас, Суйган ёрдан қўз кетмас”; “Қўз қарашин кўймас, Кўнгил дийдорга тўймас”; “Ўрдак билан суксурнинг сув кечишгани – хўбдир, Ошиқ билан маъшукнинг кўз боқишгани – хўбдир” (суксур – (“суксук”, “суксун” деб ҳам атайдилар) ўрдаклар оиласига мансуб, ёввойи ўрдакдан кўра кичикроқ қуш. Хўб – яхши); “Муҳаббат – бир балойи шайдир, гирифтор бўлмаган билмас”; “Севғиси бўлса бировни(нг), Кулга тўлар ўтови” (“Ишқ-муҳаббат “оташи” кишини “қуйдириб, кул қилиб” юборади, дейилмоқчи); “Ошиқ билан ўйнасанг, ошиғингга ўт тушар, Маъшук билан ўйнасанг, қошиғингга тут тушар” (Бундаги биринчи “ошиқ” – ўйналадиган ошиқ; иккинчи “ошиқ” – кишининг оёқ тўпиғи; киши қошиқни тутиб турса-ю, унга тут тушса – бу катта бахт, омад ҳисобланади); “Ҳамма дардга бор даво, Ишқ дарди – бедаво”; “Ҳамма дардга бор даво, Менинг дардим бедаво” (Кейинги мақол ошиқнинг тилидан айтилган); “Висол қанчалик яхши бўлса, Видо шунчалик ёмон “ (видо – айрилиш, маҳрум бўлиш); “Пўлат оловда синалса, Севги хижронда синалади”; “Мард йигитга севги – синов”.

ОШНИ ИССИҚ ИЧМА

Вар.: Қошингга келган ошингни пуфлаб ич”; “Дўстинг берган ошни ҳам пуфлаб ич”. Булар халқнинг тиббий маслаҳати бўлиб, ошни ҳаддан ташқари иссиқ ичиш – кишининг сиҳати учун зарарли эканлигини қайд қилади.

ОШНИ ХЎРЛАМА – ҚУСТИРАР, ЭРНИ ХЎРЛАМА – СУСТИРАР

Бу билан: “Эр йигитни хўрласанг, хор қилсанг, у газабига чидай олмай, сени сустиради, яъни сусайтириб, кучсизлантириб, ҳолдан тойдириб, “адабингни бериб” кўяди”, дейилмоқчи.

ОШНИНГ “СОЧИҒИ” – НОН

Одатда (палов) ошни еб бўлгач, лаганнинг тағида қолган ёғни бир бурда нонга суркаб олиб ейдилар, токи исроф бўлмасин учун. Қўлнинг ёғини сочиқ билан артадилар, оғиз бўшлиғидаги ёғ юқини кетказмоқ учун эса, бир тишлам нонни

чайнаб, еб юборадилар. Буни “суннати” деб атайдилар. Мақолда шу ҳол ифодаланган ҳамда исроф қилмасликка даъват этилган.

ОШНИНГ ТАЪМИ – ТУЗ БИЛАН, ОДАМНИНГ “ТАЪМИ” – СЎЗ БИЛАН

Тузсиз ёки тузи паст овқат бемаза бўлгани каби, бемаза, бёмани, “тузсиз” гапларни айтувчи одам ҳам кишини толиқтиради, энсасини қотиради. Мазкур мақол билан шуни ифода этадилар.

ОШСИЗ УЙ БОР, УРУШСИЗ УЙ ЙЎҚ

“Ошсиз уй бўлса бўлар, Урушсиз уй бўлмас”, “Урушсиз уй йўқ, Азобсиз гўр йўқ” деб ҳам қўлланиладиган мазкур мақол билан: “Турмушда ҳар қандай уйда ҳам унча-мунча уруш-жанжал, “ғиди-биди”, гинахонлик бўлиб туради. Бу – табиий бир ҳол. Шунинг учун вақтинча бўладиган ва тез ўтиб, унутилиб кетадиган бундай келишмовчиликни деб турмушни бузиш, юзқўрмас бўлиб кетиш ярамайди”, деган маънода эр-хотинга тасалли берадилар.

ОШХОНАДАН АЙВОН ЯХШИ, ДАНГАСАДАН ҲАЙВОН ЯХШИ

Бу мақолни фақат дангасаларнигина эмас, балки айнан такрорлаган ва “дангаса” сўзининг ўрнига “чақимчи”, “виждонсиз”, “ноинсоф”, “нокаста”, “беномус”, “кўрнамак”, “беадаб”, “бевафо”, “безори”, “бетамиз”, “алдамчи” ва б. сўзларни ишлатган ҳолда инсоний иллат эгаларини қоралайдилар, лаънатлайдилар, улар устидан заҳарханда билан куладилар.

ОҚ БАДАН, ҚОРА БАДАН – СУВГА ТУШГАНДА МАЪЛУМ

Одатда сувга яланғоч бўлиб тушадилар. Шунда кимнинг бадани оқ-у, кимники қоралиги маълум бўлади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Ҳар нарса ва кимса асли зотиға тортади” деган маънода ҳам, “Кимнинг қандайлиги – кўнгли оқми ё қоралиги, вафодор ё бевафолиги, сахий ё бахиллиги, феъли кенг ё торлиги, иродали ё иродасизлиги ва ҳ.к. – кези келганда маълум бўлади” деган маънода ҳам қўллайдилар.

ОҚ ДАРЁНИНГ УЛ ЮЗИДА БИР ИГНАГА – БИР СИГИР

Бу мақолга изоҳ сўралганда, қуйидаги ҳикояни келтирадилар: “Қадим замонда бир алдамчи ўғри бўларкан. Шу ўғри бир қанча вақт ўз

юртидан йўқ бўлиб кетибди-да, бир кун битта сигир етаклаб келибди. Одамлар: “Бу сигирни қаёқдан олдийкин?” деб хайрон бўлишибди. Ўғридан сўраган экан, у шундай деб жавоб қилибди: “Бисотимда йиртиқ-ямоқ тикиб юрадиган биттагина игнам бўларди. Иттифоқо Оқ дарёнинг у юзига бориб қолдим. У ерда игна деган нарса бўлмас экан. Ҳамма жуводдизда тикаркан. Бир куни мендан ҳалиги игнамни сўраб қолишди. “Майли, сотаман-у, лекин баҳоси қиммат-да”, дедим мен. “Қанчага сотасиз?” дейишди улар. “Бир сигирга алишаман” дедим мен. Улар рози бўлишди. Шундай қилиб, бир игнага мана шу сигирни алишиб келдим”. Ўша вақтнинг содда одамлари бу гапга ишониб улар ҳам аллақанча игна харид қилибди-да, Оқ дарёнинг у юзига равона бўлишибди. Боришса, иш бутунлай тесқари: игна у ерда ҳам кўп, сигирнинг баҳоси бўлса, худди ўзларининг юртларидаги баҳо билан баравар экан. Улар алданганликларини билиб, қарғай-қарғай қайтиб келишибди... Шундан кейин ўша юртда “Оқ дарёнинг ул юзида бир игнага – бир сигир” деган кинояли гап тарқалиб кетибди. Шу йўсинда бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган экан”. Бу мақолни мажозий маънода ишлатадилар. Масалан, баъзи одам хиёнатлар қилиб, катта маблағ тўплаб олади. Кейин ховлиқиб кетиб, серҳашам иморатлар қуради, машина сотиб олади, бутун шаҳарга доврўғ солиб катта-катта тўйлар қилади ва ҳоказо. Одамлар унга шубҳа кўзи билан қарай бошлайдилар. Шунда у хиёнатгар: “Заёмдан ютим”, Лотереядан ютим”, “Фалон нарсадан мунча фойда кўрдим, писмадон нарсадан мунча фойда кўрдим...” деган важларни тўқиб, ўзини “қўй оғзидан чўп олмаган” киши қилиб кўрсатади. Ана шундай муғомбир, айёр, “ичидан пишган”, ўғри, хиёнатгар, эгриқўл одамга нисбатан киноя тарзида юқоридаги мақолни ишлатадилар.

“ОҚ” ДЕСА – ОҚ, “КЎК” ДЕСА – КЎК

Буни лаганбардор одам тилидан: “Хўжайин мени “яхшисан” десалар ҳам, “ёмсонан” десалар ҳам, “маъқул” дейман”, деган маънода киноя ва истехзо тарзида айтадилар. “Хўк” деса – ҳўк, “Чўк” деса – чўк” мақолини ҳам лаганбардор одам тилидан: “Хўжайин “Тур!” десалар – турамиз, “Юр!” десалар – юрамиз, “Ўтир!” десалар – ўтирамыз. Хуллас, у киши нима десалар, шуни бажо келтирамыз” деган маънода айтадилар.

ОҚ ИШТОННИНГ БАЛОҒИ ҚОРА ИШТОНГА ЯРАШМАС

(балоғ – болоғ – иштоннинг почаси.) Мазкур мақол билан мажозан: “Яхши одамнинг ёмон одамга ҳамроҳ, ҳамкор, ҳамтовоқ ва ҳ.к. бўлиши – тўғри эмас”, дейилмоқчи.

ОҚ ТАНГА – ҚОРА КУНГА

“Қора кунингни – яъни, оғир, йўқчилик бўладиган ёхуд кўп сарф-харажатлар қилишга тўғри келадиган кунингни ўйлаб, олдиндан пул, маблағ ва бошқа зарур нарсаларни жамғариб кўй”, деган маънода маслаҳат бериб айтиладиган мақол. Вар.: “Оқ танганг ортиқ бўлса, Қора кунингга сақла”; “Оқ танганг ортиқ бўлса, Келар кунингга сақла”; “Эҳтиётинг бўлса – Эҳтиёжинг бўлмас” (Эҳтиёт – бу ерда “заҳира, жамғарма” маъносига ишлатилган); “Ўзингга бўлса, Кунингга яра”; “Тўқликда очликни ўйла”; “Оч бўлсанг – тўярингни ўйла, Тўқ бўлсанг – очарингни ўйла”; “Бутун ўтди овқатим, Эртага керак сарқитим”; “Кузда йиғсанг, Қишда ейсан”; “Кузнинг кўраги – Гўсаланинг хўраги” (гўсала – бузук); “Ёз қоқиси – қишга дори”; “Ёзги тезак – қишга керак”; “Бугуиги тезак – эртага керак”; “Чўпчак деган – чўп бўлар, Тераверсанг кўп бўлар” (Бунда қишга эринмасдан, битта-битталаб бўлса ҳам, ўтин ғамлаб кўйиш лозимлиги уқтирилган); “Керагингни кунда йиғ – Ҳеч кимга зорланмайсан”; “Керакли нарсани кераксизида ол”; “Керакли тошнинг оғирлиги йўк”; “Ортиқча мол кўз чиқазмас”; “Ортиқча давлат бош ёрмас”; “Бўйра чўп-ла тишларингни кавлама, Калтак олиб, давлатингни қувлама”; “Оғизга солгаи ошни ютабилмоқ керак, Қўлга кирган давлатни тутабилмоқ керак!”.

ОҚ ТОВУҚ СОМОН СОЧАР, ЎЗ КЕТИНИ ЎЗИ ОЧАР

Вар.: “Икки хўроз хирмон сочар, ўз кетини ўзи очар”; “Сарик товуқ сомон сочар, ўз айбини ўзи очар”. Одатда сомон ичига тухум туғиб, бекитиб юрган товуқ шу сомонни ўзи титкилаб, сочиб, тухумини очиб кўяди. Мақолда шу ҳолни мисолга келтириш билан, мажозий маънода: “Айёр, муғомбир одам: “Сиримни ҳеч ким билмасин” деб, уни бошқалардан ўз кўнглида бекитиб юрган бўлади-да, бир кунмас-бир кун оғзи бўшлик қилиб, ўз сирини ўзи очиб кўяди. Барибир унинг “эпиқлик қозони” эпиқлигича

қолиб кетмайди – қилмиши фош бўлиб, шармандаси чиқади”, дейилмоқчи.

ОҚ УЙДА БЎЛГАН КИШИ ОЛАЧИҚДА ХАМ БЎЛАДИ

(оқ уй – устига оқ кигиз ёпилган ўтов). Бундай ўтов одатдаги ўтовлардан катта (тўрт, беш, олти, ҳатто етти “қанот”ли – яъни, керагали) бўлар ва унда хону беклар, кўчманчи чорвадорларнинг катта бойлари истикомат қилардилар. Олачиқ – олди очик – энг кичик (икки “қанот”ли) ва энг кўримсиз, ҳатто олдида эшиги, чийи ҳам бўлмаган ўтов; қапа; кулба. Мазкур мақол билан: “Ҳар қанча бойиб, давлатманд бўлиб кетган бўлсанг ҳам, бойлигингга керилма, мағрурланма, шишинма! Бойликни кишига боғлаб бериб қўйган эмас. Бир кунмас-бир кун бойлигиндан ажраб, ночор аҳволга тушиб қолсанг, унда ким деган одам бўласан-у, кишиларнинг юзига қандай қарай оласан?!” дейилмоқчи.

ОҚ УЙИМ – ҚОҚ УЙИМ, ТЕВАРАК ЧЕТИГА БОҚ УЙИМ

Халқ бу мақолни “оқ уй”да истикомат қиладиган, меҳмонни хушламайдиган зикна бойлар тилидан айтган ва: “Мана, менинг оқ (яъни, чиройли, кўркем) уйим. Ичига кирмагин-у (яъни, меҳмон бўлиб келмагин-у), теварак-четига боқиб, томоша қилиб кетавер!” демоқчи бўлган. “Оқ уйим, боқ уйим, гар боқмасанг – қоқ уйим”; “Оппоқ бўлган оқ уйим, Ош-нони йўқ, қоқ уйим”.

ОҚ ШУНҚОРНИНГ БОЛАСИ ЕМЛИГИГА ҚАРАМАС, ЕМЛИГИГА ҚАРАСА, ШУНҚОРЛИККА ЯРАМАС

Вар.: “Оқ шунқорнинг боласи, Олдига кўймай ем эмас” (“Олдига кўймай” – олдига кўймагунларича, деган маънода); “Оқ шунқорнинг боласи, Сарқит бермай ем эмас” (“Сарқит бермай” – то сарқит бермагунларича, деган маънода). Одатда мард, ботир, ор-номусли одамни эпчил, чапдаст ов қушлари бўлмиш лочинга, шунқорга ташбиҳ этадилар. Мазкур мақоллар билан: “Оқ шунқорнинг – яъни, асл шунқорнинг боласи эгаси қўлдан берадиган емга қараб, ундан умид қилиб ўтирмайди-да, ўзи парвоз этиб, ўз чангали билан сайд овлаб ейди. Шунингдек, мард, ор-номусли одам ҳам бировдан бир нима умид қилиб ўтирмайди, ўзи ҳаракат қилиб, елиб-югуриб, ҳалол меҳнати, пешона тери эвазига ўз эҳтиёжини қондиради”, дейилмоқчи.

ОҚ ҚОПТОЛ ОТ ОТБОШИ ЎТИН ЎТЛАМАС

(Отбоши – жой номи.) Отнинг эгар, жазлик (эгарнинг икки қаноти) турар ерини – елқасини “қоптол” деб атайдилар. От агар яғир бўлса-ю, яғири битса, шу битган ўрнининг жуни одатда оқ бўлиб чиқади. Шунга кўра, бундай отни “оқ қоптол” деб атайдилар. Бундай яғир бўлиб тузалган (яъни, азоб кўрган) от “юрак олдирган”, ўзини аяйдиган, безанглайдиган, устига одам миндирмайдиган, юк орттирмайдиган бўлиб қолади. Оқ қоптол от бирор ерда задаланган, шикастланган бўлса, ўша ернинг ўтини емайди, бирор ариққа ботиб, тикилиб қолган бўлса, ўша ариқнинг сувини ичмайди. Отнинг бу ҳолатини мажозан одамга кўчирганлар: дунёнинг “аччиқ-чучугини” кўп тотган, “пих ёрган”, “ичидан пишган”, ўзига пухта, тадбиркор, ҳеч кимга алданмайдиган, “бир чўкиб, ўн қарайдиган”, ҳушёр, зийрак, ўз жонини койитмасликка ҳаракат қиладиган, “Жон-жон, ўзимнинг жоним” дейдиган, айёр, муғомбир, худбин одамларни “оқ қоптол” деб атайдилар. Юқоридаги мақолни шундай одамларга нисбатан кинояли истехзо тарзида қўллайдилар.

ОҚ ҚҮЙНИ ҲАМ ЎЗ ОЁҒИДАН ОСАДИЛАР, ҚОРА ҚҮЙНИ ҲАМ ЎЗ ОЁҒИДАН ОСАДИЛАР

Вар.: “Кўйни ҳам ўз оёғидан осадилар, Эчкини ҳам ўз оёғидан осадилар”; “Оқни ҳам қора тупроққа кўмадилар, Қорани ҳам қора тупроққа кўмадилар”; “Оққа қора йўқ, Қорага чора йўқ” (“Оқ, яъни айбсиз одамни ҳар қанча қоралашга уринмасинлар, барибир у оқибат натижада оқ бўлиб чиқади ва оқлигича қолади; қора, яъни айб қилиб қўйган одам ўзини ҳар қанча оқлашга уринмасин ё уни оқлашга, айбини яширишга ҳарқанча уринмасинлар, барибир у “қоралигича”, айбдорлигича қолади, уни бутунлай оқлаб юборишнинг чораси, имкони ҳам йўқ”, дейилмоқчи); “Ҳар ким қилмишига қараб топади”. Оқ кўй ва қора кўй мисол олиб айтилган юқоридаги мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳикояни келтирадилар: “Бир ака-ука бўларкан. Ақаси золим ҳоким экан-у, уқаси динга қаттиқ ишонган мутаассиб экан. Уқаси ақасининг қонхўр-золимлиги туфайли “у дунёда иккаламиз ҳам бунинг жазосини тортамыз” деб кўрқиб, ҳамиша хавотирда бўлиб, сира чехраси очилмай, кўнгли ёришмай, еган-ичгани

татимай юраркан. Кунлардан бир кун у иттифоқо кушхонага кириб қолибди-да, сўйилган оқ кўйларни ҳам, қора кўйларни ҳам оёғидан осиб қўйганларини кўриб, севиниб кетибди ва бирдан баланд овоз билан: “Оқ кўйни ҳам ўз оёғидан осарканлар, қора кўйни ҳам ўз оёғидан осарканлар!” деб юборибди”. Кейинчалик бу сўз халқ ўртасида мақолга айланиб, мажозан: “Бировнинг қилмиши учун бировни жазоламайдилар, ҳар ким ўз қилмишига яраша жазосини тортади”, деган маънода қўлланиладиган бўлиб кетган. Мазкур мақолни XV асрда Навоий ишлатганки, бу – унинг қадимийлигидан далолат беради:

*Ройи эсанг, тут бу нафас яхши нос,
Ҳар қўйини ўз аёғидан ос.*

ОҚАР ЁШДАН – ОТАР ТОШ ЯХШИ

Бу билан: “Ёв агар юртингга бостириб кириб, ўз зулмини ўтказаетган бўлса, сенинг кўрқиб-писиб, йиғлаб-сихтаб, кўз ёши қилиб ўтиришингдан нима фойда?! Ундан кўра, ёвга қарши тик чиқиб, қўлингга битта тош олиб отсанг ҳам – ўша фойда”, деган маънода далда берадилар, жасоратга даъват этадилар.

ОҚБОШДАН ЎТИН БЎЛМАС, ЎЙНАШДАН – ҲОТИН

Оқбош – бўйи ярим метрча келадиган, сербарг, майда оқ тўпгулли ёввойи ўт. Яна бир мақол борки: “Ўйнашга ишониб, эрсиз қолдим”, дейдилар. Бу мақоллар билан хоҳ эрга бўлсин, хоҳ хотинга: “Кўнгилушлик йўлига кириб, ўз оилангга, турмуш ўртоғингга, бола-чақанга бевафолик қилма! Бундай дилхушлик – боқий эмас, бот фурсатда, елдай елиб ўтиб кетадиган нарсаси; ўйнаш эса ҳеч қачон “жуфти-ҳалолнинг”дек сенга умрбод содиқ, вафодор, чинакам дўст, ҳам суяринг, ҳам қуяринг бўла олмайди. Бас шундай экан, бу омонат, бебако, нопок, ножўя, гуноҳ, айб, бешарм, беҳаё, уятли, қолаверса – шармандали йўлга асло ва асло қадам кўякўрма! Бу ифлос йўлда сен ҳамма нарсдан – орномусдан, виждондан, вафо ва садоқатдан, одамийликдан, обрў-эътибордан, бор бую шудингдан, ўла-ўлгунингча ҳамроҳинг, ҳамкоринг, ҳамдардинг, ҳамнафасинг бўладиган турмуш йўлдошингдан, оила, бола-чақангдан, умуман чин инсонлик бахтидан жудо бўлишинг – ҳеч гап эмас!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ОҚИ – ОҚ, ҚИЗИЛИ – ҚИЗИЛ

Қадди-басти келишган, хушрўй, ранги тоза, соғлом, чехраси очик, “юзидан фаришта ёғилиб турадиган” ва ҳ.к. бирор кишини (хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл) таърифлаганда қисқагина қилиб шундай дейдилар.

ОҚИН СУВ ҲАРОМ БЎЛМАС

Шунингдек “Сув етти юмаласа – ҳалол” деган мақол ҳам бор. Оқмай, туриб қолган сувни – масалан, нотаниш ердаги синашта бўлмаган кўлнинг, ҳовузнинг, қудуқнинг ва ш.к. сувини ичиш киши саломатлиги учун хавфлидир. Ким билсин, балки у узоқ вақтлардан буён “туриб” қолгандир, ичига бирор жонивор тушиб, ўлиб қолгандир, сасгандир, ачигандир, макруҳ бўлгандир, захарлангандир ва ҳ.к. Бундай сувни аввал обдон текшириб, билиб, сўраб-суриштириб, синаб кўриб, тозалниги ва ҳалоллигига тўла ишонч ҳосил қилгандан кейингина ичиш керак. Зеро, сувдан захарланиб ўлиш ҳоллари ҳаётда кўп бўлган. Оқадиган сувдан – дарё, анҳор, ариқ, булоқ сувларидан кўпда шубҳаланиб ўтирмай, кўркмасдан ичаверса бўлади. Негаки, одатда оқар сув тоза, пок, ҳалол бўлади. Мазкур мақоллар билан шуни ифода этганлар.

ОҚ КЎНГИЛЛИНИНГ ЮЗИ – КЎРКАМ

Киши оқкўнгили, дилида “кир”и йўқ, беғараз, беғидир (бекудур), бўлар-бўлмаста кек сакламайдиган, очиккўнгили, яхши ниятли, ҳар бир нарса ва кимсага, ҳар бир ҳолатга холисона (объектив) муносабатда бўладиган ва ҳ.к. бўлса, ўзи ҳам ҳамиша руҳан энгил тортиб, ўзини “қушдай энгил” сезиб, “кўнгли семириб”, ҳеч нарсанинг ғам-ташвишини тортмай, ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан кўркмай, ҳадиксирамай, ёруғ юз билан юради, одамлар ҳам уни иззат-ҳурмат қиладилар, кадрлайдилар, ундан ибрат олишга ҳаракат қиладилар. Юқоридаги мақол билан мазкур фикрни билдирмоқчи бўладилар. “Оқкўнгилли одамга бировнинг сирқови ботади” деган мақол ҳам бор. (Сирқов – оғрик.) Бунинг маъноси шуки, мевали дарахтга кўп тош отганлари каби, оқкўнгили, ювош, кўнгли юмшоқ, бировга қаттиқ-қурум гапирмайдиган, бировни уриб-туртмайдиган, юксак ахлоқ ва маданият эгаси бўлган кишини ноҳақ ранжитувчи, айтган гапини рад этувчи, унга тухмак “тош”ни отувчи, жўрттага жигица тегиб, асабини бузувчи, унинг “пайини” қирқувчи ва ҳ.к. қора ниятли, дилгир, ахлоқ-одобсиз, жоҳил одамлар ҳам кўплаб

топилади. Улардан кишига зиён-заҳмат етиши – табиий бир ҳол. Мазкур мақол билан: “Гарчанд шундай бўлса ҳам, сен кўнглингни оқ, ниятингни пок қилавер! “Бургага аччиқ қилиб, кўрпангни куйдирма”, “Чумчуқдан кўрққан – тарик экмас” деган маънода насиҳат қиладилар.

ОҚЛИҚ БОР УЙГА ОҒРИҚ ДОРИМАС

Вар: “Оқлик бор жойда оғрик бўлмас”; “Оқимиз бўлса, сўкимиз бўлса –ўлмаимиз”; “Оқлик бўлса, очлик йўқ”; “Оқлик истасанг, шохлик иста” (“Шохлик ҳайвонга – масалан, сигирга эга бўл”, дейилмоқчи); “Сигири кўпнинг – оқи кўп”; “Сигири бор – оч қолмас”; “Сигири бор – касал бўлмас”; “Сигирли уйда сил бўлмас”; “Агар бўлса оқлигинг, Билинмайди йўқлигинг”. Оқлик – сут, қатик, пишлоқ, қаймоқ, сузма, чалоб, айрон, кимрон, кимиз, курут ва ш.к. Бу махсулотларнинг киши саломатлигига фойдаси катта. Буюк ҳаким Абу Али ибн Синонинг ёзишича, турли ҳайвонлар (қўй, эчки, туя, бия, айниқса сигир)нинг “сут(и) хилтларни муътадиллаштиради, баданни бақувват қилади, семиртиради, ... ички яраларни қуюқ хилтлардан тозалайди, уларни етилтиради ва ювади, ... теридаги хунук изларни кетказди, (терининг) рангини яхшилайдди. ... юзининг рангини, айниқса хотинларни чиройли қилади, ... кўз оғриғига, ... йўталга, сил ва қон туфуришга, ... астма ва нафас қисишга, ... сарик касалига, талоқ ва жигардаги кўп касалликларга... қарши фойда қилади” (Ибн Сино, Тибб конунлари). Халқ ўртасида “Оқлик сотган – оқармас” деган мақол ҳам борки, бунинг келиб чиқиши ота-боболаримизнинг қадимий одатларига бориб тақалади: ўтмишда деярли ҳар бир хонадонда (айниқса кўчманчи қорвадорлар хонадонида) сигир, ё қўй, ё эчки, ё туя, ё бия ва шу каби сут берувчи ҳайвонлар боқиларди. Сутни, қатикни, кимизни..., умуман “оқлик”ни бировга пулга сотмас эдилар ё бирор нарса эвазига бермасдилар, текинга, ё жуда бўлмаганда – қарзга берадилар. (Қарзга вақтинча оқлик бериб туриш ҳолатини “новадор” деб атардилар. Бу шундай: бир идишга сутни (ва бошқа оқликни) қуярдилар-да, ичига бир чўпни тиккасига солиб, сут қаергача келса, ўша ерини бирор нарса (ип, латт ва ш.к.) билан ўраб, белги қилиб қуярдилар. Қайтиб оларда шу “ўлчов” билан ўлчаб олардилар. Натижада ҳар икки томоннинг ҳам бир-бирига ҳақи кетмас, бир-бирининг кўнглида ҳеч қандай шубҳага ўрин қолмас эди). Оқлиқни сотмаслик тўғрисидаги фикрни давом эттириб яна шуни айтиш керакки, ўтмиш авлод-аждодаларимиз: “Оқлик сотган

одамнинг “косаси оқармайди” (яъни, “бири икки бўлмайди”), уйдан барака қочади” деб, қаттиқ ирим қилардилар. Ҳатто, бирор одамнинг оқлик соғганини билиб қолгудай бўлсалар, ундан ҳазар қилиб, “борди-келди”, “олди-берди”ни узиб, уни яккалаб қўярдилар, қабила-уруғ бошлиқлари бундай одамга “тўққиз айб” қўйиб, жарима солардилар.

ОҚСОҚ ҚҶИ ТУШДАН КЕЙИН МАЪРАЙДИ

Вар.: “Оқсоқ қўзи тушдан кейин маърайди” (Одатда эрталаб қўзиларни бир ёққа ҳайдаб кетадилар-да, тушда яна олиб келиб эмизацилар. Шунда оқсоқ қўзи (ношудлигидан, оёғини бирор жойга тикиб, оқсоқ бўлиб қолган қўзи) онасини эмадиган ерига вақтида етиб келолмайди, то у етиб келгунича онасини бошқа қўйларга қўшиб, яна яйловга ҳайдаб кетадилар. Натижада қорни очган, онасини қўмсаган оқсоқ қўзи тушдан кейин маърай бошлайди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозда ношуд, қўлидан бир иш келмайдиган, бунинг устига эринчоқ бўлган одамни оқсоқ қўй-қўзига ташбиҳ этадилар. Бундай одам бир ишнинг уддасидан чиқолмай, азбаройи қийналиб кетганидан кейин “ух уради”, дод-фарёд қилади, “ҳасратидан чанг чиқади”. Мазкур мақолни шу маънода шундай одамларга нисбатан қўллайдилар); “Оқсоқ қўй – овул қошида ё қудуқ бошида”; “Оқсоқ қўй ётиб семирар”; “Оқсоқдан ҳазар, Қўрдан – офат”; “Оқсоқнинг охирига бок” (“Охири вой!” демоқчи).

ОҚҚАН АРИҚ ОҚМАЙ ҚОЛМАС

Вар.: “Оққан ариқ оқмай қолмас, Оқмай қолса, икки кўзинг боқмай қолмас”; “Оққан ариқдан яна сув оқар”. (Бу билан мажозан: “Пул пулдорга қараб “оқади”, демоқчи бўладилар); “Оқар ариққа сув келади”, “Оқар сув ўзига йўл топиб олади”; “Оқин сув ўзига ариқ топиб олади”; “Оққан ариқ қуримас”; “Оқар сувнинг тўхтагани – тингани”; “Оққан ариқни қуритган – қурийди”.

Тутармен кўзга, кўрсам аразинни,

Ки дерлар: “оққан ориққа оқар су”

(Лутфий)

Оқмасдан қолмайди бир оққан ариқ,

Бир танда одам гоҳ семиз, гоҳ ориқ,

Бир юзи қорадир, бир юзи ёру,

Қора деб, қаттиқ сўз айтувчи бўлма.

(Махтумқули)

ОҒА-ИНИНГ ТОТУВ БЎЛСА – ОТ КЎП, ОПА-СИНГИЛНИНГ ТОТУВ БЎЛСА – ОШ КЎП

Ота-боболаримиз ўзларининг бир туркум мақолларида фарзандларнинг бир-бирлари билан иноқ, тотув, чинакам дўст, меҳрибон, ҳамкор, ҳамнафас, ҳамдард, ҳамроҳ, меҳриқибатли бўлиб яшашлари – ҳаётда қанчалик муҳим, қанчалик самарадор эканлигини уқтирганлар; турмуш тақозоси туфайли ака-укалар, опа-сингиллар ўртасида баъзан “нари-бери гап”лар, келишмовчилик, англашилмовчилик, ҳатто уруш-жанжал бўлиб туриши – табиий бир ҳол эканлигини, аммо бу ҳол вақтинчалик, юзаки, “чуқур илдиз отмаган” бўлишини, туғишганлар барибир бир-бирларига оқибатли бўлишлари ва кези келганда бир-бирларига ҳар жиҳатдан кўмаклашишларини қайд этганлар ва ҳаммавақт тотув бўлишига, бир-бирини иззат-ҳурмат қилишга даъват этганлар: “Оға-ини тотув бўлса, тоғни талқон қилар, Опа-сингил тотув бўлса, уйни бўстон қилар”; “Оғриқ – тошдан, Дов – қариндошдан” (дов – даъво. “Ёмон овқат меъдани бузиб кишини касалга чалинтиргани каби, ёмон қариндош ҳам бир нарсадан (масалан: ота-боболардан қолган мол-мулк, меросда менинг ҳам ҳақим бор, деб) жанжал чиқариб, даъво қилиб, сени қозихонага судрайди”, дейилмоқчи. Мазкур мақолнинг “Ётдан ёв чиқади, Қариндошдан – дов”; “Томир таги – дов, Қариндош таги – ёв”; “Оғриқ – ошдан, Дов – қариндошдан, Тоз – танишдан, Қўтир – қамишдан” деган вариантлари ҳам бор); “Оға-ининг бўлса – душманим йўқ дема, Овсининг бўлса – кундошим йўқ дема”; “Оға-ини – аччиқ, Мол – чучук”; “Ота-бола уришар, Оға-ини юлишар”; “Ака қадрини ука билмас, То камолга етмагунча”; “Овулни олалик бузади, Орани қоралик бузади”; “Ортки айилнинг ботганини эгаси билмас, от билар, Оға-инининг озганини ўзлари билмас, ёт билар”; “Қозилашган – қариндош бўлмас”; “Ёмон қариндошнинг қорнига – қора дасталик пичоқ!”; “Жон қариндош – мол қариндош эмас”; “Меҳр билмас қариндошдан, Меҳр билган ёт яхши”; “Оиласин севмаган – Ватанин севмас”; “Оға-ининг ёмонлаб, қани тукқан топганинг, Аргумоқни ёмонлаб, қани тулпор топганинг?!” (Бу мақол ўз оиласини, туғишганларини, ёр-биродарларини, эл-юртини “ёмон отлик”қа чиқариб, бошқа юртларга кетиб қолган, аммо буларга тенг келадиган ёр-дўст тополмаган

одамга қарата киноя тарзида айтилади. Худди шу мазмунни ўзбек халқ кўшиқларидан бири куйидагича қайд этади:

*Оқ илон, оппоқ илон,
Ойдинда ётгонинг қани?
Мен ёмондин айрилиб,
Яхшини топгонинг қани?!);*

“Ака-ука кимда йўқ, Сийлашмас – ётча йўқ”; “Яхши бўлса оғаси, инисин кўнглин қолдирмас”; “Оға-иним оқариб олдимда бўлмасин, Қорайиб ортимда қолмасин”; “Огани кўриб ини ўсар, Опани кўриб син(гли) ўсар”; “Оға-нига қараб мол ўсар, Қарағайга қараб тол ўсар”; “Оға-ини араз(ли) бўлса ҳам, ғараз(ли) бўлмас”; “Олишмоқ – бор, Отишмоқ – йўқ”; “Тукқан жигарнинг озори бор, безори йўқ”; “Оға-ини талашса, Ёв чопганда ярашар”; “Тулпорнинг туёғи – ўзига дори” (“Тулпор отнинг туёқлари “тақа-так, тақа-так” қилиб чопгани билан, бир-бирига халақит ҳам бермайди, зиён ҳам келтирмайди. Шунингдек туғишган яқин қариндошлар, гарчанд бир-бирлари билан баъзан “нари-бери гап”га борсалар ҳам, тезда яна ярашиб, ҳеч нима кўрмагандай опок-чапоқ бўлиб кетадилар”, дейилмоқчи); “Овул ити ола бўлса ҳам, Бўри келса – бирлашар”; “Овул ити талашар, бўри келса ярашар”; “Бўри кўрган итнинг оғзи бир бўлар”; “Терак томирларига суянар, одам – туғишганларига”; “Тукқан – тукқандан умид тугар”; “Туғишмаган – тутишмас”; “Туғишмаганнинг туби – тош”; “Туғишганнинг қадри омонликда эмас, Ёмонликда билинар”; “Қариндош қора кунда маълум бўлар”; “Қоронғида кичқирсанг, қариндошинг товуш берар”; “Қайрағоч қалин бўлса, ёмғир ўтмас, Оға-ини тотув бўлса, хўрлик етмас”; “Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирав, Тўртовлон тугал бўлса, унмаганни ундиравар”; “Уйда кишиси борни, Тузда киши уролмас” (туз – дала, текис ер); “Косовинг узун бўлса, қўлинг қуймас, Оға-ининг омон бўлса, ҳеч ким тегмас”; “Йиртиқ уйни томчи ейди, Оғасиз эрни қамчи ейди” (Бунда “йиртиқ уй” деганда, тепаси йиртиқ кигиз ўтов назарда тутилган; “ейди” – кийнайди, азоблайди, адойитамом қилади, деган маънода); “Тоғдан орқаси бўлганнинг – Тоғдай юраги бўлар”; “Озиқли от ҳоримас, Қариндошли – қаримас”; “Оз ҳам битар, кўп ҳам битар, Тотувликка не етар?!”.

ОҒЗИ БОТИРНИНГ ЎЗИ БОТИР БЎЛМАС

Вар.: “Оғзи ола элга ёв келар” (“Оғзи ола” – бир-бири билан келишмаган, аҳил, тотув бўлмаган, бирининг гапига бири кирмаган, деган маънода);

“Кўп гапирган – душманга қўл келади” (Чунки, “Оғиз оғиздан ел олади” деганларидек, ҳар нарсани ҳар кимга гапираверилса, оғиздан оғизга ўтиб, қулоқдан қулоққа етиб, эл-юртнинг сир-асрори ҳатто душманнинг ҳам қулоғига етиб боради, бу эса унга қўл келади”, демокчи бўлганлар); “Сўз билмаган эр – Эл бошига ёв келтирар”; “Оғизда – бийрон, Амалда – ҳайрон”; “Оғзи билан “ўроқ ўрган” – Оёғи билан “машок теради” (Ғаллани ўриб-йиғиб олгандан кейин ерга тўкилиб қолган бошоқларни “машок” дейдилар); “Дангаса – сўзга моҳир, Ишга – қоҳил” (қоҳил – сусткаш, ялқов, ишққмас); “Оғзингни очгунча, Кўзингни оч!”; “Оғиз бўлма, Оёқ бўл!”; “Оғиз югурути – бошга, Оёқ югурути – ошга” (“Кўп гапирган одам бошига бало орттиради, кўп юрган, кезган одам ошга етишади, ошнинг устидан чиқиб қолади”, дейилмоқчи); “Оғизликка – сўз, Оёқликка – йўл”; “Сўз отаси – қулоқ, Йўл отаси – туёқ”; “Сув онаси – бўлоқ, Сўз онаси – қулоқ”; “Оғиз – бир, қулоқ – икки, Бир сўзлаб, тингла қирқ икки”; “Бир сўзла, Қирқ тингла”; “Оз сўзла, Кўп тингла”.

ОҒЗИ КУЙГАН – ҚАТИҚНИ ҲАМ ПУФЛАБ ИЧАДИ

Бу мақол эҳтиётсизлик ё ношудлик билан бир иш қилиб (хатти-ҳаракат қилиб, сўзлаб) қўйиб, панд еб қолган ё зиён-заҳмат кўрган, кейин ҳар бир ишда ниҳоятда эҳтиёткорлик қиладиган одамнинг ҳолатини ифода этади ва шундай одамга нисбатан қўлланилади. Мазкур мақолнинг бошқа бир неча вариантлари ҳам борки, улар ҳам шундай ҳолатларга қарата айтилади: “Сутдан оғзи куйган – совуқ сувни ҳам пуфлаб ичади”; “Оғзинг куйган ошни пуфлаб ич”; “Тикан босган – қадамини билиб ташлар”; “Тиканнинг захрини тортган – оёғини билиб босади”; “Илон чакқан – ола арқондан кўрқар”; “Илондан кўрққан – ола арқондан ҳатламас”; “Оловдан кўрққан – тутундан ҳам қочар”; “Ит тишлаган – сувдан чўчийди”; “Ари чакқан – пашшадан ҳам кўрқади”; “Томоғингга қилтанок кетса, Айронни ҳам чайнаб ичасан”; “От хурқкан еридан ўтмас, Эр – кўрққан еридан”; “Тузокдан бир марта кўрққан қуш, Қирқ йилгача айри ёғочга кўнмас” ва б.

ОҒЗИ ҚИЙШИҚ БЎЛСА ҲАМ, БОЙНИНГ КИЗИ КУЁВ ТАНЛАЙДИ

Вар.: “Тиртиқ бўлса ҳам, бойнинг кизи чиройли”. Ўтмишда бу мақоллар билан бойларнинг эрка, тантик, инжик, “қўлини совуқ сувга урмайдиган”,

“бу ердаги чўпни у ерга олиб қўймайдиган”, жиндаккина ишини ҳам чўриларга қилдирадиган, нозикойим, ялтир-юлтир кийинишга, пардоз-андоз қилишга “муккасидан кетган”, турмушга чиқарга келганда у йигитни “ўпоқ” бу йигитни “сўпоқ” деб, куёв танлайдиган (бу ўринда “Хўжанинг қизи эрга теккунча, Туянинг думи ерга тегаети” мақолини эсга олмоқ – кифоя), хунук бўлса ҳам – ўзини аллаким деб билувчи ва ўзгаларни назар-писанд қилмовчи қизларини орқаваротдан мазах қилганлар, уларнинг устидан кинояли истехзо ва заҳарханда билан кулганлар.

ОҒЗИДАН СЎЗИ ТУШГАННИНГ – ҚЎЛИДАН БЎЗИ ТУШАР

Буни гап билмас, бўшанг, лапашанг, ношуд, сусткаш, шалвайган, “латта” одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ОҒЗИНГНИ КЎККА ОЧМА, ҲАЛОЛ МЕХНАТДАН ҚОЧМА!

Вар.: “Кўкдан нон умид қилма, ўзинг ишла, ўзинг топ”. Бу мақоллар билан: “Кўкдан – яъни, Аллоҳдан егулик-ичгуликни, умуман, ҳар бир нарсани тилаб, умид қилиб, дам кутиб ўтириш билангина иш битмайди, ҳеч нарсага эришиб ҳам бўлмайди. Эришмоқ учун – ишламоқ, ҳаракат қилмоқ керак”, деган маънода насиҳат қилганлар.

ОҒИЛДА ҲЎКИЗИМ ЙЎҚ, ЭЛИМДА ОБРЎЙИМ ЙЎҚ

Бу мақолни ўтмишда ҳеч вақоси бўлмаган, шу боисдан ҳеч кимга ҳеч бир гапи ўтмаган, иззат-хурмат қилинмаган, паст назар билан, иҳонат кўзи билан қаралган, ҳар жиҳатдан камситилган камбағал, бева-бечоралар тилидан афсусланиш мақомида айтганлар.

ОҒИР ГАПНИ ЭШИТГАНДАН – КУТГАН ЁМОН

Вар.: “Отнинг ёли йўгон камчидан хуркади, Одам қулоғи – ёмон хабарчидан”. Одатда хушхабар келтирган, яхши гапни айтган одамни чин юракдан севадилар, миннатдорчилик билдирадидилар, “Оғзингизга – шакар!” деб олқишлайдилар, ҳатто қучиб, ўпиб-ўпиб оладилар, “суюнчи” берадилар. Нохуш (масалан: ўлим-йитим тўғрисидаги) хабардан эса қаттиқ изтироб чекадилар, қайғурядилар, йиғлайдилар, асабийлашадилар, ҳатто бирор касалга ҳам чалинадилар. Бундай хабарни келтирган кишига

одатда ҳеч ким ҳеч қачон раҳмат демайди. Аксинча, бундай одам киши кўзига “балоказодай” кўринади. Ирим юзасидан, бундай одамдан четланадилар. Нохуш хабарни келтирган, маълум қилган одамнинг ўзи ҳам хижолат тортади, қандайдир ноқулай аҳволга тушиб қолади, ўзини катта гуноҳ қилиб қўйган одамдек ҳис этади. Мазкур мақолларда шу ҳолни ифода этганлар.

ОҒИР ТОШНИ СУВ ОҚИЗМАС

Вар.: “Оғир тошни сув элтмас”; “Пишган қовун палакда ётмас, Оғир тошни сув олиб кетмас”; “Оғир босилгунча, Енгил кўтарилади” (Бу мақолда тарози мисолга олинган: унинг оғир палласи босилганда, енгил палласи кўтарилади. Оғир, босик, чуқур мулоҳаза билан иш кўрадиган, ўйламасдан сўйламайдиган, “етти ўлчаб, бир кесадиған”, тилини тиябиладиган, сир сақлай оладиган, “оғзига маҳкам” одам билан енгилтак, сал нарсага “пов этиб ёнадиған”, ҳар қандай гапни ҳам ўйламай-нетмай гапириб юбораверадиган, сирини сақлай олмайдиган, “оғзи бўш”, бемулоҳаза одам тарозининг оғир ва енгил палласига ташбиҳ этилган); “Оғир ботгунча, Енгил қалқайди”; “Оғир карвон – оғир кўчар”; “Йигитликка етишсанг, енгилтак бўлма”; “Оғирлик – ҳаё пардаси”; “Оғирлик – донолик, Енгиллик – нодонлик”; “Оғирлик – раҳмонлик, Енгиллик – шайтонлик”; “Оғир бўлсанг, ютасан”; “Дунёда ким енгади? Оғир енгади!”.

ОҒРИМАГАН БОШГА – ОЛТИН ТАЁҚ

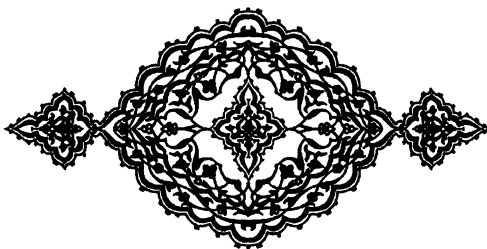
Вар.: “Оғримаган бошимга – оғир таёқ”; “Оғримаган бошимга олтин таёқ орттирдим”; “Оғримаган бошимга олтин таёқни на қилай?!”; “Оғримаган қулоққа – олтин исирға”. Баъзи одам ўзининг тинчгина, беғалва-беташвишгина шуғулланиб турган касби-корига қаноат қилмай, уни ташлаб, баландроқ мартабага “минмоқ” ё кўпроқ фойда орттирмоқ ниятида бошқа ишларнинг кетига тушиб кетади. Аммо, кўзлаган мақсадига эриша олмайди, қайтага баттар аҳволга тушиб, урилиб-сурилиб, чекка-чеккадан туртки еб, гап-сўзга қолиб, ўз бошини ўзи ғам-ташвишга солиб қўяди. Мазкур мақолларни шундай одам ўз қилмишидан афсусланганда, бировга ҳасрат қилганда айтади ёхуд бошқалар шундай одамларга қарата киноя қилиб айтадилар. “Дардсиз бошингни дардга солма!” деган мақол ҳам борки, бу билан ўшандай одамларни нотўғри йўлдан қайтармоқ мақсадида насиҳат қиладилар.

ОҒРИҚ КЎПАЙСА, ЭМЧИ КЎПАЯР

(эмчи – эмловчи, даволовчи табиб, шифокор.)
Бу билан: “Одатда киши касал бўлса, ё “фалон ерим оғрияпти, писмадон ерим оғрияпти” деб унга-бунга дардини айтиб, шикоят қилиб юрса, “ундай қилинг, бундай қилинг”, “уни енг, буни енг”, “уни ичинг, буни ичинг” ва ҳ.к. деб билар-билмас маслаҳат берувчилар кўп бўлади. Сен ҳар кимнинг маслаҳатига кириб касалингнинг ҳар хил эмини қилмагин-да, биладиган одамга кўрсат, даволат”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ОҒРИҚ ТИШНИНГ ДАВОСИ – ОМБИР

Одатда кишининг тиши оғриси, аввало даволашга ҳаракат қиладилар, агар даволашнинг имкони бўлмаса, омбир билан шартта суғуриб ташлайдилар. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: “Агар ёр-дўстинг ёмонлик тарафига бурилса, зиён-заҳмат етказа бошласа, аввало уни бу йўлдан қайтаришга, тартибга чақиришга ҳаракат қилиб кўр. Бунинг уддасидан чиқолмасанг, унга гап-сўзинг, ҳаракатинг қор қилмаса, аввалгидек ёмонлигини қилаверса, ҳар қанча қадрдонинг, кўп йиллик дўсту биродаринг бўлса ҳамки, ундан юзингни ўтир, алоқангни уз, воз кеч!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ПАЙТИ КЕЛГАНДА ДАРАХТ ГУЛЛАЙДИ

Бу билан: “Дарахт ёзин-қишин гуллайвермайди, гуллаш пайти келгандагина гуллайди. Шунингдек ҳаётда ҳар бир нарса ўз вақти-соати етганда бўлади. Сабр қил, шошма, ҳовлиқма!” дейилмоқчи.

ПАЙШАНБАНИНГ КЕЛИШИ – ЧОРШАНБАДАН БЕЛГИЛИ

Бу мақолни: “Келгусида бўлажак (хоҳ яхши-ю, хоҳ ёмон) воқеалар (тўла бўлмаса ҳам, қисман) олдинроқдан маълум бўлиб боради”, деган маънода қўлайдилар.

ПАКАНА ФИТНА БЎЛУР, НОВЧА – АҲМОК

Вар.: “Найновнинг ақли товонида бўлади”; “Новчанинг ақли кеч кирар”; “Ўта овсар – бўйига ўсар”. Булар, албатта, ҳаётий ҳақиқатдан бирмунча йироқ бўлган хулосалардир. Зеро, жамиятда не-не бўйи паст одамлар борки, улар – “фитна” одамлар эмас; не-не бўйи баланд одамлар борки, улар – аҳмок, овсар, эси паст, тентак одамлар эмас. Мазкур мақолларни “туядай бўй бериб, тутмадай ўй бермаган” айрим ўйламай сўйлайдиган, юзаки фикр-мулоҳаза қиладиган, бирор нарсани обдон ўйлаб кўрмасдан, шошилинч равишда, енгилтаклик билан хулоса чиқариб юбораверадиган “найнов” одамларнинг устидан кулганда, мазах-масхара қилганда истехзо тариқасида айтадилар.

ПАЛАХМОН ТОШИ – ТУШГАН ЕРИГА ОҒИР

Бу мақолни қисқароқ қилиб: “Тош – тушган ерига оғир” деб ҳам ишлатадилар. Палахмон – фалоҳмон – тош отиш учун ишлатилган жуда қадимий, ибтидоий қуроқ; уруш қуроли. “Палахмондан отилган тош бориб тушган ерини хонавайрон қилади, у ердаги одамлар бошига оғир мусибатлар келтиради”, демоқчи бўлганлар. Бу қадимий хулосанинг нақадар тўғрилигини замонавий мисолда ҳам яққол кўришимиз мумкин: масалан, Американинг атом бомбалари Япониянинг Хиросима, Нагасаки шаҳарларига тушгач, ерлик аҳоли бошига қанчалар оғир, қанчалар мусибатли кулфату фалокатлар келтиргани – бутун жаҳонга маълум! Мазкур мақол – ота-боболаримиз урушни қоралаб, тинчликни ёқлаб айтган қадимий мақоллардан биридир.

ПАЛЛА-ПАЛЛА – ШУ ПАЛЛА, АДОЛАТДА – БИР КАЛЛА

Адолат – одилона ва холисона иш тутиш, ҳаққонийлик, ҳаққоният, одиллик. Мазкур мақол билан кишини ҳар бир нарса ва кимсага нисбатан одилона муносабатда бўлишга, ҳар бир ишни адолат юзасидан қилишга даъват этадилар.

“ПАЛОВ” ДЕСА – ПАЙШАНБАГА ЧОПАДИ, “ДЎЛМА” ДЕСА – ДУШАНБАГА

(Пайшанба, Душанба – Тожикистондаги шаҳарлар номи; дўлма – гўшт қиймасини ток,

карам баргига ўраб ёки помидор, баклажон ва шу кабиларнинг ичига солиб пиширилган овқат.) Бу мақолни текинтомоқ, очкўз, тамагир, суллох, “тутун чиққан ер”дан қуруқ қолмайдиган, тўй, зиёфат ё маърака оши деса – “Ҳирот”га бўлса ҳам бораверадиган одамларга нисбатан киноя ва истеҳзо тарикасида қўллайдилар. Бундай одамларга қарата: “Эшонбозорда ит ўлса, “ийғирма”сидан қуруқ қолмайди” деган гапни ҳам ҳазил-мutoйиба тарзида айтадилар. (Эшонбозор – Жанубий Қозоғистондаги катта бир кишлоқнинг номи.)

ПАЛОВНИНГ ҚАМЧИСИ – ЧОЙ

Палов – миллий таомлар орасида энг тўйимли, кишини узоқ вақт тўқ тутадиган, чанкатадиган овқатлардан бири. Мазкур мақолни кўпинча паловни еб бўлганларидан кейин, чой қуяётган одамга: “Чойнинг кетини узмай қуяверинг, ука, бу паловнинг дамини чой қайтармаса, бошқа нарса қайтара олмайди, қуяверинг!” деган маънода ҳазил аралаш гап қилганларида айтадилар.

ПАРДАЛИ ҚИЗ – ПАРИГА ТЕНГСИЗ

(Пардали – ҳаёли, ифбатли. Пари – жуда гўзал қиз қиёфасидаги, гўё нурдан яратилган, кишиларни инс-жинслардан сақлайдиган афсонавий сулув; жуда гўзал, бекиёс хушрўй қиз, нозанин; гўзаллик, поклик, нафосат рамзи.) Фарзандларнинг, айниқса қизларнинг юсак одобли, ҳаёли, ифбатли бўлиши – энг яхши ва энг зарур фазилат эканлиги таъкидланади. Вар.: “Қиз – қилиғи билан иссиқ”; “Қизнинг қилиғи яхши, сутнинг – илиғи”; “Сулувидан жилуви яхши” (Жилув – “ж”ловчи шевада гаплашувчилар сўзи бўлиб, “илиқ” демакдир. Бу мақол билан: “Қиз монанднинг хусн-жамолидан ҳам кўра кўпроқ одоби, илиқ қилиғи, фазли-камоли, ёқимли феъл-атвори яхши”, дейилмоқчи); “Мевани пардаси сақлайди” (Маълумки, меванинг (олма, нок, беҳи, анор, узум ва ш.к.) устки пўсти, пардаси заҳарланса, задаланса, у ердан ҳаво кириб, мевани бузади, иритади, чиритади. Пардаси бутун, шикаст емаган мева эса узоқ вақт – бутун қиш бўйи, ҳатто у пишиқчиликдан бу пишиқчиликкача бузилмай, яхши сақланади. Кишининг юз, ҳаё “парда”си ана шу мева пардасига ташбиҳ этилиб: “Ифбат, ҳаё пардасини кўз қорачиғидек асраш, авайлаш, асло ва асло шикастлантирмаслик – кишининг энг бирламчи вазифаси, олий бурчидир”, дейилмоқчи); “Қизини урмаган – тизини ураб”

(Баъзи одамларда, айниқса аёлларда, бошга бирор мусибат, ғам-алам, кулфат, айрилиқ, жудолик, “фарзанд доғи” ва ҳ.к. тушганда, бирор жойга ўтириб олиб, икки қўли билан икки тиззасига уриб-уриб дардини айтиб, афсусланиб, “шашқатор” йиғлаш одати бор. Мазкур мақолда шу ҳол мисолга олинди: “Қизини ўз вақтида тийиб, йўлга солиб, юриш-туришини назорат қилиб, ёмон “дугона”ларидан қайтариб, керак бўлса, ҳатто уриб-сўкиб турмаган ота-она кейин беҳаё, бешарм, беандиша, юзсиз, уятсиз, одобсиз бўлиб кетган қиздан “хуйиб”, пушаймон бўлиб, афсусланиб, йиғлаб-сихтаб юриши мумкин”, дейилмоқчи); “Ҳаё кетди – бало етди” (“Кишидан ҳаё кетса, унга ҳамма бало келиб ёпишаверади”, дейилмоқчи).

Баҳор, баҳор, дейдилар,

Баҳри шамоли яхши.

Қизни ҳаёси бирла,

Фазли-камоли яхши.

Хусну жамоли бирла,

Мехру вафоси яхши...

(Халқ кўшиғидан)

ПАРДОЗЧИНИ УЙИДА КЎР, ХОТИНИНГНИ ТЎЙДА КЎР

Бу билан: “Кўча-кўйда, зиёфату тўйда ясаниб-тусаниб, пардоз-андоз қилиб юрган бегона хотин-қизларни кўриб, “Оҳ, қандай кўркем, қандай гўзал, қандай чиройли экан-а!” деб, ўз хотинингдан кўнглинг совиб юрмасин. Ўша “пардозчи”ларни ҳам ўз уйида кўргин, биласан аслида қандай эканлигини! Ўз хотининг ҳам “уйчи кийимда”, пардоз-андоз қилмай юрганда сенга кўримсиз бўлиб туюлади. Аммо, уни ҳам кийиниб-тараниб, тўйга борганда кўрсанг, биласан қандай гўзаллигини!” деган маънода хотинни қадрлаш, иззат-ҳурмат қилишга даъват этадилар. “Пардозни пардоз бузар” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Пардоз ҳаддан ташқари, ортиқча бўлса, кишининг асл хуснини бузиб кўяди қайтага”, дейилмоқчи.

“ПАСТ” БИЛАН БЎЛГАН ИШНИНГ ОХИРИ ХАМ ПАСТЛИК БИЛАН ТУГАЙДИ

“Паст” – яъни, пасткаш, кўнгли, феъли тор, зикна, хасис ва ҳ.к. одам билан муносабатда, муомалада бўлсанг, ҳеч қачон обрў-ҳаётибор топмайсан, қайтага бор обрўйингни ҳам йўқотиб, эл аро шармандайи-шармисор бўлишинг – турган гап. Шунинг учун бундай “паст” одамларга зинҳор ёндоша кўрма!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ПАХМОҚ ҚИЗНИНГ БАХТИНИ БЕРСИН

Пахмоқ қиз – сочини ювмай, тарамай, тўзитиб, хурпайтириб юрадиган, умуман, бефаҳм, бефаросат, бетартиб, беадаб, кир-чир бўлиб юрадиган, покизаликка риюя қилмайдиган қиз. Одатда бундай қизлар “кўзга яқин” бўлмайди, эшигини тақиллатиб совчилар ҳам келмайди. Мазкур мақолни шундай қизларга нисбатан киноя ва истехзо тарзида қўллайдилар. Вар.: “Девонанинг ишини ўзи ўнгласин”.

ПАШША “ҒИНГ-ҒИНГ” ЭТАДИ, МАРҒИ-ЛОНГА ЭТАДИ

Вар.: “Пашшанинг маҳмадонаси (чечани) ахлатта қўнар”. Маълумки, пашша (айниқса ёз кезларида) кишининг у ер-бу ерига ёпишавериб, ҳайдаганга қарамай, яна қайтиб қўнавериб, ҳаловатни бузади, ором бермайди, ухлагани қўймайди, безорижон қилади, ичиб турган овқатга ё чойга тушиб, таъбни хира қилади, ғашга тегади, асабни, кайфиятни бузади ва ҳ.к. Мажозда хира, безбет, бефарқ, бефаросат, бировнинг уйига ҳадеб бетакаллуф кириб бораверадиган, шилқим, ориятсиз, “бети қалин” ва ҳ.к. одамларни пашшага ташбиҳ этадилар ва уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида юқоридаги мақолларни, шунингдек “Хира пашша”, “Пашшахўрда”, “Ошга пашша тушди” сингари ибораларни қўллайдилар.

ПЕС ПЕС БИЛАН ҚОРОНҒИДА ТОПИШАР

Пес – пигмент етишмаслиги натижасида киши терисида пайдо бўладиган оқ доғ. Мажозда ўғри, муттахам, юлғич, тамагир, “қўли эгри”, няяти қора, дилгир, тухматчи, иғвогар, ҳасадгўй, фитначи, бузғунчи..., умуман, ярамас одамларни “пес”га ташбиҳ этадилар. Бундай одамлар одатда ўзларининг ярамас ишларини кишилардан бекитиқча, қоронғида, пасқам жойларда қиладилар, бир-бирлари билан тунда ва шундай кимсасиз жойларда учрашиб, ўз ниятларини амалга ошириш ҳаракатида бўладилар. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган. Вар.: “Икки яланғоч ҳаммомда топишар”; “Сўқир отга – кўтир от уюр” (сўқир – кўр. Кўтир – баданда пуфакчалар ҳосил қилиб, қаттиқ қичиштирадиган юкумли тери касаллиги. Мажозда “сўқир”, “кўтир” сўзлари ёмон, ярамас одамларга нисбат бериб айтилади. Уюр – орасида бир айғири бўлган биялар тўдаси); “Песнинг чекига моҳов тушибди”.

ПЕШОНАСИНИ СИЛАСАНГ, БҮЙИ ЎСАДИ

Вар.: “Бошни силовчи бўлса, буй ўсар”. Бу мақоллар бола тарбияси ҳақида бўлиб, “Болани ота-она авайлаб, ардоқлаб, эъзозлаб, “силаб-сыйпаб”, эркин ўстирса, у соғлом, дуркун, бўлали, норғул, барваста, бақувват, кўркам, асаблари мустақкам, хушчақчақ инсон бўлиб етишади”, деган маънода насихат қилинади.

ПИЁЗ СОТГАННИНГ МУРЧ СОТГАНДАН ХАБАРИ БОР

Буни: “Қийинчилик кўрган одам қийинчилик кўраётган одамнинг аҳволини билади, тушунади, ҳис этади”, деган маънода қўллайдилар.

ПИЁЗНИ МАРД АРТСИН, САБЗИНИ – НОМАРД

Вар.: “Пиёзни бой боласи артсин, Сабзини – камбағал боласи” (Бой боласи иқтисод қилишни, тежашни кўпда билмайди, орқа-ўнгига қарамай, “ғарра-шарра” сарфлаб юбораверади. Камбағал боласи эса ҳар бир нарсанинг кадр-кимматини билади ва шунга кўра, тежамкор бўлади. Мазкур мақолда шунга шама қилинган). Пиёзнинг боши каттароқ олинди, пўстини ҳам бир-икки қават ортиқроқ арчиб ташлаши керак. Бу – биринчи галда саломатлик учун, қолаверса, таомнинг таъми учун фойдали. Сабзининг пўстини ниҳоятда юка артса ҳам бўлаверади, қалин артилганда эса, кўпи қикитга қичиб кетади. Мақолда “мард артсин”, “номард артсин” деганда “пиёзни аяб ўтиришни билмайдиган одам артсин”, “сабзини тежамкор одам артсин”, дейилмоқчи.

ПИЁЗНИНГ ПЎСТИ КЎП, ЁМОННИНГ ДЎСТИ КЎП

“Ёмон, беадаб, бемаъни, дайди, саёк, “кўча – хандон, хона – гирён”, “рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрадиган” одамнинг ўзига ўхшаган дўстлари, улфатлари, шериклари, ҳамтовоклари, ҳамниятлари ҳам кўп бўлади”, дейилмоқчи. “Бемаза қовуннинг уруғи кўп” деган мақолни ҳам шу маънода қўллайдилар. Мазкур мақолнинг “Бемаза қовуннинг уруғи кўп, Қув одамнинг йўриғи кўп” деган варианты ҳам борки, бу билан: “Қув – яъни, айёр, муғомбир, устомон, кўзбўямачи, товламачи одам бировни алдаб, “чув тушириш”га ниҳоятда уста бўлади. Бундай одам бировнинг ҳақини ейиш, бировдан бир нима ундириш мақсадида турли ҳийла-найранглар

ишлатади, турли йўл-йўриқларни ишга солади-да, бир нимаини “хамирдан қил сугургандай” осонгина, жўнгина, сездирмайгина олади-кетати”, дейилмоқчи.

ПИЧАН ПИШГУНЧА ОТ ЎЛИБ БЎЛАДИ

Ҳаётда баъзан шундай ҳодисалар ҳам рўй бериб турадики, масалан: ўт ўчирувчилар то етиб келгунча, ўт тушган уй ёниб тамом бўлади; ваъда қилинган нарса етиб келгунча, бу ёқдаги иш тамом бўлади ва ҳ.к. Мазкур мақолни шунга ўхшаш ҳолларга нисбатан айтадилар.

ПИЧОҚ ҚАНЧА ЎТКИР БЎЛСА ҲАМ, ЎЗ СОПИНИ КЕСМАЙДИ

Вар.: “Қилич ўз кинини кесмас”. Бу мақоллар билан мажозан: “Кучинг ҳар қанча ошиб-тошиб кетган бўлса ҳам, ўз яқинларингга, ёр-биродарларингга, ватандошларингга кучингни кўрсатма; ҳар қанча гапга чечан бўлсанг ҳам, ўз яқинларингнинг дилини оғритадиган, ранжитадиган, кўпчилик олдида обрўйини тўкадиган гап-сўз қилма. Ҳар қанча кучинг, гап-сўзинг бўлса, душманга ишлат!” деган маънода насихат қиладилар.

ПИЧОҚНИ ОЛДИН ЎЗИНГГА УР, ОҒРИМАСА – БИРОВГА

Вар.: “Бировга жуволдиз суқмоқчи бўлсанг, Олдин ўзингга игна ур”; Ўтни ўзингга бос, Ўтмаса – ўзгага”. Бу мақоллар билан кишини одамларга зинҳор ёмонлик қилмаслик, ёмонлик соғинмасликка даъват этадилар.

ПИШИРГУЛИГИНГ БЎЛМАСА ҲАМ, КҮЙДИРГУЛИГИНГ БЎЛСИН

Бу мақол билан, худди “Бугдой нонинг бўлмасин, “Бугдой” сўзинг бўлсин!” дегандек, меҳмонни очик чеҳра билан кутиб олиш, уни лаззатли, тансиқ таомлар ёхуд одатдаги ош-нон билан меҳмон қилишдан қатъи назар, хушмуомала, ёқимли, ширин гап-сўзлар билан иззат-хурматини жойига қўйиш зарурлигини уқтирадилар.

ПОДА БОҚИШГА ҚАРАГАНДА ҲАҚ ОЛИШИГА ҚАРА!

(Қараганда – “нисбатан” маъносида.) Бу мақолни қилган арзимас динига кўп ҳақ олувчи ё кўп ҳақ талаб қилувчи дангаса, ишёқмас, аммо айёр, ўз манфаатини яхши билувчи одамларга нисбатан киноя ва истеҳзо тарзида айтадилар.

ПОДАЧИГА – ЁРДАМЧИ, ТЕМИРЧИГА – БОСҚИНЧИ

Босқинчи – темирчининг босқон (катта, оғир болға) билан ишлайдиган ёрдамчиси. Бу мақол билан: “Ҳар бир касб эгасига ёрдамчи, ҳамкор, мадаккор, кўмакдош одам керак, шундагина унинг иши осон кўчади”, демоқчи бўладилар.

ПОДАЧИНИНГ ҚИЗИ ПОДА ҚАЙТАРДА ФАЙРАТГА МИНАДИ

(пода қайтар – кеч соат олтиларни билдиради. Бу вақтни “намоз аср” деб ҳам атайдилар. Подачилар одатда шу вақтда молларни ҳайдаб, даладан қайтиб келадилар. Мақолнинг тўғри маъноси шуки, подачи эрталаб далага кетаётганида қизига у-бу ишни тайинлаб кетади. Қиз ўйинга қизиқиб кетиб ё ҳафсаласи келмай, отаси айтиб кетган ишларни кун бўйи қилмайди-да, пода қайтар маҳалида бирдан эсига тушиб, ё гап эшитишдан кўрқиб, ёинки отасининг кўзига яхши кўриниш учун апир-тапир ишга киришиб кетади... Мазкур мақолни ва унинг “Қўйчининг қизи қўй келганда иш қилади” деган вариантини шунга ўхшаш ҳолларда киноя ва истеҳзо тарзида қўллайдилар.

ПОДШО ЗОЛИМ БЎЛСА, ЮРТ ТЎЗАР, ПОДШО ОДИЛ БЎЛСА, ЮРТ ЎЗАР

Асрлар давомида зolim подшолар, хону беклар зулмидан азият чеккан халқ уларнинг кирдикорларини очиб ташлаганлар, мазах-масхара қилганлар. Буни, жумладан, қуйидаги мақоллар мисолида ҳам кўриш мумкин: “Хон яхши бўлса – эл яхши”; “Подшо – фуқаро билан подшо” (фуқаро – мамлакат аҳолиси, халқ); “Ҳоким бўлсанг, халқни билгин!”; “Подшо келар-кетар, Омма қолар”; “Пода адашмас, Подачи адаштирар” (“Халқ оммасининг ўзи адашмайди, уни бошлаб бораётган одам адаштиради”, дейилмоқчи); “Подшонинг амри вожиб” (вожиб – бажарилиши зарур, мажбурий); “Подшо боласин босиб ўтма”; “Подшонинг қўлтиғи кенг, кураги узун” (“Подшонинг кучи кўп, қураги зўр. Шундай экан, у билан олишиш – ҳалокатдан бошқа нарсага олиб бормайди”, дейилмоқчи); “Подшонинг моли денгиз, Емаган – тўнғиз”; “Замонанинг зиндони – подшонинг “адолати”; “Подшолик – конхўрлик”; “Хон бор ерда – кон бор”; “Асфандиёр хон бўлди, Оғзи-бурним кон бўлди” (Асфандиёр – Хива хонларидан бири. У ҳукмронлик қилган даврда (1623–1643) ўзбек уруғларига асло қун бермаган.

Тарихчиларнинг ёзишича, унинг хонлик даврида қари-қартанглар, хотин-халажлар, ҳатто бешикдаги гўдаклар бўлар-бўлмасга ваҳшиёна азобланганлар. Ўзбек уруғлари Асфандиёр дастидан ҳар тарафга – баъзилари Мовароуннаҳрга, баъзилари Манғишлоққа, баъзилари қозок чўлларига бошпана истаб, қочиб кетганлар. Орадан бироз вақт ўтиб, ўз юртига қайтиб келган ва Амурдёрнинг Орол денгизига қуйилиш еридаги соҳилда истиқомат қила бошлаган 300 хонадон ўзбек уруғларини Асфандиёр батамом қириб ташлаган...); “Хонни одил дедилар, Хонумондан айридик, Бойни хайрли дедилар, Бору йўқдан айрилдик” (хонумон – уйдаги мол-мулк, бор бисот, бойлик); “Ҳолини ҳокимга айтган – Бор-йўғини ташлаб кетар”; “Подшо тахтидан тойса, Вазир бўлмай гадо”; “Подшонинг холи танг бўлса, гадони ахтарур, Гар гадонинг холи танг бўлса, худони ахтарур”, (“Гадонинг холи танг бўлса, унинг бошқа таянадиган, умид қиладиган одами йўқ. Шу боисдан у худодан нажот тилайди, холос”, дейилмоқчи); “Подшо гадо бўлса, подшолигин кўймас”, (“Отдан тушса ҳам, эгардан тушмайди”, дейилмоқчи); “Подшонинг кети очилди – Калнинг кўнгли очилди” (Бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги афсонани келтирадилар: “Қадим замонда бир подшонинг бир кал қизиқчиси бўларкан. У яхши хизматлар қилиб, доим кулдириб юрса ҳам, подшо уни “кал, кал” деб хўрлаб, мазах-масхара қилаверар экан. Калнинг бундан кўнгли ранжиса ҳам, подшога ҳеч нима дёлмай, аламини ичига ютиб юравераркан... Қуллардан бир кун подшо боғдаги оромгоҳида оғзини катта очиб, хуррак отиб ухлаб ётган экан, бир қуш боласи “пирр” этиб учиб келибди-ю, унинг оғзини ин фаҳмлаб, кириб кетибди. Подшо бирдан чўчиб уйғониб кетибди. Ичига бир нима гимирлайверганидан безовта бўлиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб, дод-фарёд сола бошлабди. Чор атрофдан аъёнлари югуриб келишибди. Улар нима гап бўлганлигини билишгач, подшога шундай маслаҳат солишибди: “Энди, тақсир, бу баччага қушнинг боласи оғзингиздан чиқиб кетмайди, ammo, орқангиздан чиқиб кетса, эҳтимол...” Шундай деб, подшони кетини очиб ётишга кўндиришибди-да, тепасида ойболта кўтариб, қўшчанинг учиб чиқшини кутиб туришибди... Бир вақт қушча “вирр” этиб учиб чиққан экан, ўша заҳоти ойболтани тушириб қолишибди. Қушча қутулиб кетибди, подшонинг эса кети чопилибди. Шунда бу воқеани кузатиб ўтирган кал қизиқчи бирдан

чапак чалиб, хаҳолаб кулиб юборган экан...” Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, бир кишининг ёмон кўрган одами иттифокчи бирор муваффақиятсизликка, фалокат-ҳалокатга учраса, у киши хурсанд бўлиб кетади. Юқоридаги мақолни ана шундай ҳолга нисбатан мажозий маънода қўллайдилар.)

ПОЙГА ОЛМАГАН КУЛУКДАН, БЕЛИ ЙЎҒОН БИЯ ЯХШИ

(кулук – пойга оти; чопқир, кучли, бақувват от.) Бу мақолни “катта” гапиришидан ва ташки кўринишидан – кишига бақувват, полвон одамдай туюладиган, аслида эса “тўрт қадам”га югурса ҳарсиллаб қоладиган, биров бир урса гуппа ағдариладиган, “пўк”, “хом семиз” одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ПОЙГАЧИНИНГ КЎЗИ – ҲОВДА

Пойгачи йўлдаги ғов, тўсиқларни ўз вақтида, тўғри мўлжалга олиб, отини омон-эсон сакратиб ўтиш пайида бўлади. Шу мақсадда у кўп машқ қилади, маҳоратини ошира боради. Ана шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: “Сен ҳам ҳар бир ишни қиларда пойгачи сингари зийрак, хушёр, эпчил, чапдаст, тадбиркор бўл”, деган маънода насихат қиладилар.

ПОКЛИГИНГ – СОҒЛИГИНГ

Кишини доимо покиза, озода бўлиб юришга даъват этувчи мақол. “Тозалик – соғлиқ гарови”; “Соғ юрай десанг, озода бўл!”; “Оқ бўлмаса бўлмасин, Пок бўлсин”; “Жанда бўлса бўлсин, Ганда бўлмасин” (Бу кейинги икки мақол кийим-кечакни озода тутуш ҳақида айтилган. Жанда – дарвеш ва қаландарларнинг улоқ-қуроқ тўни. Ганда – ифлос, нажас); “Қарамаган бошни бит ейди”; “Кўлинг терли бўлса, Қўл олишиб кўришма!” (Ўтмишда ота-боболаримиз бир-бирлари билан қўлларини кўксиларига қўйиб кўришганларининг боиси ҳам ана шунда.)

ПОРА ЕГАН – ПОНА ЕР

(пора – лавозимли кишига қонундан ташқари бирор ишни битириб бергани учун берилган нарса ёки пул. Пона – нарсаларни (масалан, ўтинни, тўнкани) ёриш, кериш ёки бириктириш учун ишлатиладиган бир учи тигли ёғоч ёки темир.) “Пона емоқ” – “қунини кўрмоқ”, “адабини емоқ”, “тавбасига таянмоқ”, “жазосини

тортмоқ” деган маънода. “Пора дўзах эшигини очади” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Пора еган одам гуноҳга ботади, “у дунё”да дўзахга тушиб, азобланади” дейилмоқчи.

ПУЛ БЎЛДИ – КУЛ БЎЛДИ

Бу билан: “Ўзингга керак бўлиб, бир кунингга яраб турган ёки ҳозирча керак бўлмаётган, аммо бир кунмас-бир кун керак бўлиб қоладиган нарсанинг (буюмингни, кийим-кечагингни, асбоб – ангорингни ва б.) сотиб, “пул қилиб” юборма. Чунки, ундан орттирган пулинг унга-бунга сарфланиб, бот кунда йўқ бўлади-кетеди, икки орада сотилган нарсангдан ажраганинг қолади”, деган маънода насихат қиладилар. Вар.: “Олдинг – битдинг, Сотдинг – йитдинг”; “Пул тўпласанг – кул бўлар, Сомон тўпласанг – пул бўлар”. (Мирзакаримбой) Чакки бўлибди, жиян Ер сотган эр бўлмайди, Эр ер сотмайди. Тўғри, ерни пулга сотадиганлар, нақд пулни жараж-жарақ санаб оладилар. Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам қанотли одам. Бу қанот билан мағрибдан машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пул асов қушга ўхшайди. Сал бўш тутдингми, қўлингдан учади-кетеди. Ер ҳам туғади, ҳам пулга кишан солади. Ер олган кўкаради, ер сотган қуриydi. Мана бу гапнинг мағзини чак, жиян!” (Ойбек, “Қутлуғ қон”).

ПУЛ БЎЛСА – ЧАНГАЛДА ШЎРВА

“Пул бўлса – чангал бошида шўрва” деб ҳам қўлланладиган бу мақолдаги “чангал” сўзи “одамнинг ё ҳайвонотнинг чангали, яъни панжалари ораси” маъносиди эмас, балки “чангалзор – тиканакли буталар билан қопланган майдон” маъносиди келтирилган ҳамда: “Агар пул бўлса, кимсасиз чангалзорда ҳам шўрва топиб ичса бўлади”; мажозан эса: “Агар пул бўлса, “йўқни йўндириш”, топишнинг имкони бўлмаган нарсани ҳам топиш мумкин ва ҳ.к.” деган маънода муболага қилинган. Вар.: “Пул – белга қувват, бошга – тож” (тож – шоҳларнинг ҳукмронлик рамзи бўлган, қимматбаҳо тошлар қадалган зийнатли бош кийими); “Тавҳар белни бақувват қилади”; “Пул тилни бийрон, Дастни дароз қилади” (“Дастни дароз қилади” – “хўлни узун, яъни қаерга узатса етадиган қилади”, деган маънода); “Нақд пул қарчиғай” (“Қўлдаги қарчиғай (ов қуши)ни бирор сайдга солинса, бирпасда олади-келади. Қўлдаги нақд пул ҳам шунақа: бирор нарса учраса, шартта оласан қўясан”, дейилмоқчи); “Давлат келса – ақл келар,

Давлат кетса – ақл кетар” (“Давлат” – “пул, мол-дунё” маъносиди); “Пулликка – бозор, пулсизга – мозор”; “Пулсиз бозорга боргунча, Кафансиз мозорга бор”; “Пули борнинг юзи бор” (“Кимга нима деса, сўзи ўтақолади; одамлар ўртасида обрў-эътибори бор”, дейилмоқчи); “Пули борлар – йўрға-йўрға, Пули йўқлар – зўрға-зўрға”; “Пули борнинг оғзи ўйнар, Пули йўқнинг кўзи ўйнар”; “Пул зумбурнинг нишини қайтарар” (зумбур – қовоғари); “Пуллик – ботур, пулсиз – ётур” (“Пуллик одам мол-дунёга ботади, пулсиз одам эса егулик нарса ҳам тополмай, очдан-оч ётаверади”, демоқчи); “Пуллик битар, Пулсиз йитар” (“Битар” – мол-дунёси тобора ортиб, мўлиқиб, “битиб” кетади, деган маънода); “Қўнтақда бўлса пулим – кимлар бўлмайди қулим?!”; “Пулинг бўлса – ҳамма қулинг, Тоғу тош ҳам бўлар йўлинг”; “Ҳама нарсанинг отаси – пул”; “Пулдорнинг ота-онаси – пул”; “Чаманда – гул, Отаси – пул”; “Нон – илгимда, Ит кетимда” (илик – бу ерда “қўл” маъносиди. Одатда киши қўлидаги нон, гўшт ё суюқни кўрсатиб, “Баҳ-бах” деса, ит унинг олдига югуриб келади ёхуд унинг орқасидан эргашиб кетаверади. Бой ва бойваччалар ана шу ҳолатни мисолга олиб, юқоридаги мақолни тўқиганлар ва бу билан: “Қўлимда пулим, давлатим бўлса, камбағалларнинг ўзлари менга ялиниб келадилар, кетимда эргашиб юрадилар ва “чизган чизгим”дан чиқмайдилар”, дейилмоқчи); “Яхши кўрган дўстингдан – бир тийин пул яхши, Сўзга кирмас ўғлингдан – сотиб олган кул яхши” (Бу кейинги мақоллар бой ва бойваччалар тилидан айтилган бўлиб, уларнинг “пул, мол-дунё – ҳаётда энг бирламчи нарса” деган дунёқарашни акс эттиради); “Пулинг кўзи йўқ”; “Пули кўпнинг – кўзи кўр” (Бу билан: “Аксарият пули кўп одам кишилар кўзига ўзини мард, саҳий қилиб кўрсатмоқ, “обрў-эътибори”ни йўқотмаслик мақсадида пулни “тўчоқча” билмай, ғарра-шарра сарфлаб юбораверади, бирор нарсанинг нархини кўпда суриштириб, савдолашиб ўтирмай, сотувчининг айтганига олиб кетаверади”, демоқчи бўлганлар); “Пул жигардан бунёд бўлади”; “Пулинг бир учи – билакда, Бир учи – юракда”; “Пул дарди – кабоб” (Бу билан: “Пул топиш дардида киши не ишларни қилмайди, не қўйларга тушмайди, ўзини “ўтга-чўтга уриб”, бамисоли кабобдай қовурилиб, “жизғанаги чиқиб” кетади”, дейилмоқчи).

ПУЛ ТОПГУНЧА, ҲИСОБ ТОП!

Иқтисод ва тежамкорликка даъват этиб айтилувчи мақол. Вар.: “Пул топгунча, ақл топ!”, “Пулни берсанг, пулга бер – пулинг қуймас” (“Пулингни

сарфлайдиган бўлсанг, беҳуда, зое кетадиган, ҳеч қандай фойдаси тегмайдиган нарсаларга эмас, бирор ҳожатингни чиқарадиган, эҳтиёжингни қондирадиган, фойда келтирадиган нарсаларга сарфла”, дейилмоқчи); “Пули куйган – қалампир чайнар” (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида юрадиган қуйидаги бир ҳикоя билан боғлиқ: “Бир ношуд, тажрибасиз, саҳройи одам бозорга кириб қолибди-да, айланиб юриб, бир жойга келса, бир одам қип-қизил, ялтироқ-ялтироқ нарсаларни сотиб ўтирган экан. Ҳалиги одамнинг ҳаваси келиб, иштаҳаси қўзғаб: “Шундан олиб тўйгунча еб, бир маза қилай!” деган ҳаёлга борибди-да, “дунё”нинг қалампирини сотиб олибди. Кейин иккита нон билан чойхонага олиб кириб, бир чеккадан ея бошлабди. Бирдан оғзи ловуллаб, қўзларининг “олови” чиқиб кета бошлабди. Яна еяй деса – олган нарсаси нақ захри-қотилнинг ўзгинаси, емай деса – пули куйган. “Э, нима бўлса-бўлсин!” деб, қалампирни чайнаб-чайнаб, пок-покиза тушира бошлабди. Унинг бу ҳолатини кузатиб турган одамларнинг кулгидан “ичаклари узилаёзибди...” Мазкур мақолни мажозий маънода шунга ўхшаш ношуд, нодон, бетамиз, бефаросат, яхши нарса нима-ю, ёмон нарса нима – фарқига бормаидиган, пул-маблагини ҳаёкдаги бўлмағур нарсаларга сарфлаб қўйиб, кейин ҳасрат қилиб, афсусланиб юрадиган одамларга нисбатан илстеҳзо ва киноя тарзида қўллайдилар. Бундай одамларга: “Ўзинг пиширган ош, Айланиб ич, чайналиб ич!” деган мақол билан ҳам танбех берадилар); Пул тугамай, ақл кирмас” (Баъзи одам пул борида “қўли очик”лик қилиб, керак-керакмас нарсаларга катта-катта сарфлаб юбораверади. Пули тутаб, арзимаган, арзонгина нарсани ҳам сотиб олишга қурби етмай, қийналиб, ноилож бўлиб, бировдан қарз сўрашга, ёлворишга, ҳатто тиланчилик қилишга мажбур бўлиб қолганидан кейингина “кўзи очилади”, ақли киради, пул-маблагнинг қадрига етадиган, тежайдиган бўлиб қолади. Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан ишлатадилар); “Пул топиш ўнғай, Тугапилиш қийин”; “Пулнинг онаси – тийин”; “Тома-тома қўл бўлур, Тийинлардан сўм бўлур” (Бу мақоллар билан: “Тийинни – яъни, озгина пулни назар-писанд қилмай, ҳуда-беҳуда сарф қилиб юбораверма, тежаб қол ва жамғара бор. Ҳар нарса ҳам оз-оздан кўпаяди”, деган маънода насихат қиладилар).

ПУЛ – ҚЎЛНИНГ КИРИ, ЮВСА КЕТАДИ

“Пул, мол – боқий нарса эмас, кишининг қўлига келаверадиган – кетаверадиган нарса. Шундай

экан, пулни ўзгалар у ёқда турсин, ҳатто ўзингдан ҳам қизганиб, “туп-гирих” қилиб, “намат тагига босиб” ётмагин-да, зарур-зарур нарсаларга (тежаб-тегаб, албатта) сарфлайвер. Пулим тамом бўлиб, “икки қўлимни бурнимга тикиб” қоламан, деган ҳаёлга бормаё қўяқол, пул, мол – топиладиган нарса. Одамийликни, сихат-саломатликни эса ҳар қанча пулга ҳам топиб бўлмайди!” деган маънода насихат қилиб айтиладиган мақол. Вар.: “Мол деган – қўлнинг кири, ювса кетади”; “Мол – хас”; “Дунё моли дунёда қолар”; “Тирик қўлга мол битар, Ўлган – кетар”; “Мол битарига келганда – ошиқ бўлган қиздай, Кетарига келганда – қўлга ушлаган муздай”; “Камбағалнинг пули – пешона тери”; “Пулни сен топасан, пул сени топмас” (“Пул топаман деб, ҳаддан ташқари кўп уриниб, ўзингни “ўтга-чўкка” уриб юрма, бу йўлда касалга чалиншинг, зиён-захмат кўришинг, бирор бало-қазога йўлиқшинг – ҳеч гап эмас! Шундай экан, аввало ўз тани-сихатингни, хотиржамлигингни ўйла!” деган маънода ҳам, “ўз тирикчилигинг, ўз сихатинг учун сарф бўладиган пулингни, молу маблагингни кўп қизганма, зикна, хасис бўлма!” деган маънода ҳам шу мақолни айтадилар); “Пишиқ бўлиб нетарсан, Содда етар бошингта”.

*Қизларжон, қайнар булоққа бошламанг,
Моли кўп деб, бой боласин хушламанг.
Мол деган – қўлнинг кири, ювса кетар,
Тирик қўлга мол битар, ўлган кетар.*

(Халқ кўшиғидан)

ПУЛИГА ЯРАША – ДУОСИ

Вар.: “Фатво ҳам пулингта яраша берилади”. Фатво – шарият ва дин қонун-қоидалари асосида рухонийлар томонидан бирор юридик масала юзасидан чиқариладиган ҳулоса, қарор ёки бирор ишнинг шарият нуқтаи-назаридан амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги кўрсатма, буйруқ. Ўтмишда илмига амал қилмаган айрим рухонийлар ана шу фатво бериш ҳуқуқидан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланганлар: бирор жанжалли масалани ҳаққонийлик билан, одилона ҳал этмай, “бир нима” беришга қурби етмайдиган камбағал, бева-бечоралар фойдасига эмас, бир нима бериб “рози” қиладиган бой ва амалдорлар фойдасига ноҳақ бўлса ҳам, ҳал этиб юбораверар эдилар. Бу мақсадда шариятдан “йўл” ҳам топақолардилар. “Пул пулни топади, Мулла йўлни топади” деган мақол ҳам шундай ноҳақлик, ноинсофиликка қарата айтилган.

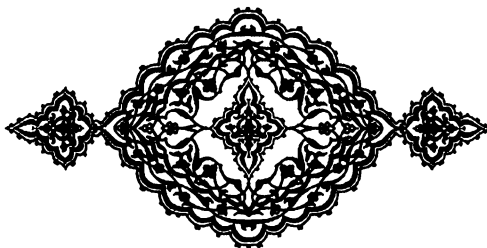
ПЎЛАТ ПИЧОҚ ҚИНСИЗ ҚОЛМАС

Йигитни уйлантирмоқчи бўлганларида ҳадеганда муносиб хонадондан муносиб қиз топилавермаса, бундан ташвишланиб, ҳасрат қилиб юрган ота-онага ёхуд йигитнинг ўзига: “Кўп ташвишланаверманг, топилиб қолар, топилмай иложи йўқ” деган маънода тасалли берганларида, “парда” орасида шундай дейдилар. Агар қизнинг аллақачон “бўйи етган”, аммо совчилар келмаётган бўлса ёхуд келаётган бўлса ҳам, ҳар жиҳатдан мос келадиган “жой” чиқмаётган бўлса,

бундан ташвишланаётган ота-онага ё қизнинг ўзига: “Тешик мунчоқ ерда қолмас” деган мақолни айтиб, тасалли берадилар.

ПЎСТИННИ БИР ЙИЛ КИЙИБ ДЎСТИНГА БЕР, ИККИ ЙИЛ КИЙИБ – ДУШМАННИНГА

Одатда пўстин янги тикилган биринчи йилда яхши иссиқ беради, кейинги йилларда аста-секин иссиғи қолмай боради. Мазкур мақолда шу ҳолни муболаға тарзида ифода этганлар.

РАЖАБ “ТУЛКИ” ҚОРОВУЛ БЎЛДИ, ХОТИНИ ЭРОВУЛ БЎЛДИ

Вар.: “Ражаб тулрак тегирмончи бўлди, Хотини ўмармончи бўлди”. Эровул – бирор ерга қўшинлардан олдин бориб, жой тайёрлаб турувчи; илғорбоши; отлиқ айғоқчи; лашкарнинг олдинги қисмларидан илгари борувчи отлиқ аскар. Ўмармончи – тегирмонда галлани тортиб берганлиги эвазига чиққан унинг маълум қисмини ўзига олиб (ўмариб) қолувчи. Бу мақолларни мажозий маънода ўзини эридан ҳам ортиқ деб билувчи, эридан ошириб иш ва гап-сўз қилувчи, эрининг бойлигига ё амалига керилиб, катта гапирувчи ва унча-мунча одамни менсимовчи хотинларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

РАНГ КЎР, ХОЛ СЎР

Бу билан: “Биров билан муомала қиладиган бўлсанг, унинг ранги-рўйига – яъни, соғ ё носоғлигига, кайфиятининг яхши ё ёмонлигига, унга айтадиган гап-сўзингнинг ўрними ё ўрни эмаслигига, вақтини ё вақти эмаслигига ва ҳ.к. қараб иш кўр. Масалан, суҳбатдошинг носоғ бўлса, ундан шунга яраша ҳол-аҳвол сўра, унга тасалли берувчи, кўнглини кўтарувчи гап-сўз қил, юрагига ваҳима соладиган, асабини бузадиган гапларни, хабарларни айтиб, унинг касалига баттар касал қўшма!” деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: “Тоби қочганнинг тафтини кўр”. Соат тўққизларда Расулжон кириб келди. “Ранг кўр, ҳол сўр” дегандек, Роҳат унга

бир қаради-ю, раҳми келди, ўйлаб қўйган гапини унутди (Ё. Шукуров, Ғунча гуллаганда).

РАҲМАТ ОЛГАН ОМОНДИР, ЛАЪНАТ ОЛГАН ЁМОНДИР

Буни тасдиқловчи ва қувватловчи “Раҳматнинг ҳам чеки йўқ, Лаънатнинг ҳам чеки йўқ”; “Бир раҳмат минг заҳматдан кутқазди” деган мақоллар ҳам борки, булар билан: “Кишиларга яхшилик қилиб, ўзининг хушгабати, ёқимли феъл-атвори, ширинсухани, умуман, яхши ахлоқ – одоби билан улардан раҳмат эшитган, уларнинг миннатдорчилигига, иззат-эҳтиромига сазовор бўлган киши эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, доимо унинг номи яхшилик билан тилга олинади. Бунинг аксича, бадфеъл, кўпол, кўрс, чақимчи, тухматчи, сотқин, бевурд, беҳаё, бевафо ва ҳ.к., кишиларга ёмонлик соғинувчи ва ёмонлик қилувчи одам уларнинг лаънатига қолади, ҳақорат эшитади, ҳаммавақт (ҳатто ўлганидан кейин ҳам) номи ёмонлик билан тилга олинади”, дейилмоқчи.

РЕЖАСИЗ ИШ – ҚОЛИПСИЗ ҒИШ(Т)

Вар.: “Режасиз дарахтзор – чангалзор”; “Режали иш – ҳамиша беш”; “Қолипсиз ғиш(т) битмас, Режасиз иш битмас”. Булар билан: “Ҳар бир ишни олдиндан пухта ўйланган режа асосида қилмоқ зарур, акс ҳолда у иш кўнгилдагидек бўлиб чиқмайди, “хом”, сифатсиз, муваффақиятсиз, чидамсиз бўлади, кўп ҳолларда бузиб, қайтадан қилишга тўғри келади”, дейилмоқчи.

РИЗҚИМ – МАНГЛАЙИМ

Вар.: “Ризқим – манглайим, Ошнам – белбоғим”; “Ошнам – белбоғим”; “Улфатим – белбоғим”; “Ризқ камимас, банда очликдан ўлмас”; “Карвон кўп, Ризқи бошқа”; “Ризқ камимас, Олтин чиримас”. Ризқ – ҳаёт учун зарур бўлган ноз-неъмат, озуқа бирор иш, ҳаракат ва ш.к. учун асос бўлган нарса; диний эътиқодларга кўра, Худо ҳар киши, жонивор учун атаган насиба. Манглай – пешона – юзнинг қошдан сочгача бўлган қисми; диний тушунчага кўра – қисмат, тақдир, ёзмиш, пешонага Худо томонидан олдиндан “ёзиб қўйилган” тақдир. Белбоғ – бу ерда “пул”, “маблағ” маъносида (Ўтмишда аксарият кийим-кечакнинг чўнтаги бўлмасди. Пулни, маблағни, қимматбаҳо нарсалар бўлмиш олтин, дур, гавҳар ва шу кабиларни, баъзилар ҳатто нонни белбоққа тутиб, белбоғ қатига ўраб, белларига боғлаб юрардилар. “Ошнам – белбоғим”; “Улфатим – белбоғим” деган мақолларни пул, мол-дунёга хирс қўйган, уни ҳамма нарсадан бирламчи, ҳамма нарсадан афзал деб билувчи, уни бошқалардан қизганувчи; пул, мол-дунё деганда ҳар қандай разилликдан қайтмовчи шахсларга нисбатан аччиқ киноя, кесатиқ тарзида қўллаганлар). Юқоридаги мақоллар диний-эътиқодий тушунчалар асосида юзага келган бўлса-да, аксарият кўпчилик ҳолларда кишига, айниқса моддий жиҳатдан қийналаётган кишига: “Кўп хафа бўлаверманг, ризқингиз топилади, топилмаё иложи йўқ”, деган маънода тасалли берганда қўлланилади.

РИЗҚЛИ МЕҲМОН ОШ УСТИДАН ЧИҚАР

Халқимизнинг кўпдан-кўп одатларидан бири шуки, яхши бир лаззатли таом (айниқса палов ош)ни тайёрлаб, энди сузай деб турганларида ё эндигина сузиб, дастурхонга келтириб қўйганларида, кутилмаганда бирор меҳмон келиб қолса, суюниб кетиб: “Э, келинг-келинг, қайнонанинг суяр экан, мана ошнинг устидан чикдингиз”, деб очик чеҳра билан қабул қиладилар. Мазкур мақол билан шу ҳолни ифода этганлар.

РУҲИ ТЕТИКНИНГ – ИШИ ТЕТИК

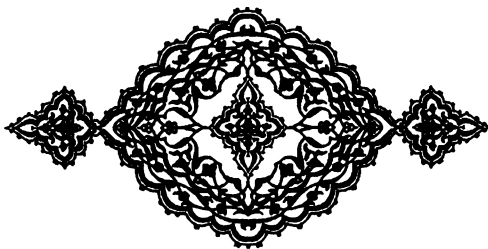
Вар.: “Руҳи сўлғиннинг – иши сўлғин”. Бу билан: “Ҳаммавақт руҳингни тетик, кайфиятингни яхши тутиб, ўйнаб-кулиб, хушчақчақ бўлиб юришга ҳаракат қилсанг, ҳам ишинг юришгандан юришиб кетаверади, ҳам сиҳат-саломатлигинг жойида бўлади, ҳам ҳамманинг кўзига яхши кўринадан. Бўлар-бўлмас нарсага хафа бўлаверсанг, сиқилаверсанг, тажанг бўлиб, асабингни бузаверсанг, қиладиган ишинг ҳам “олдинга босмайди”, юришмайди, унути ва сифати бўлмади, ўзингнинг эса саломатлигингга зарар бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

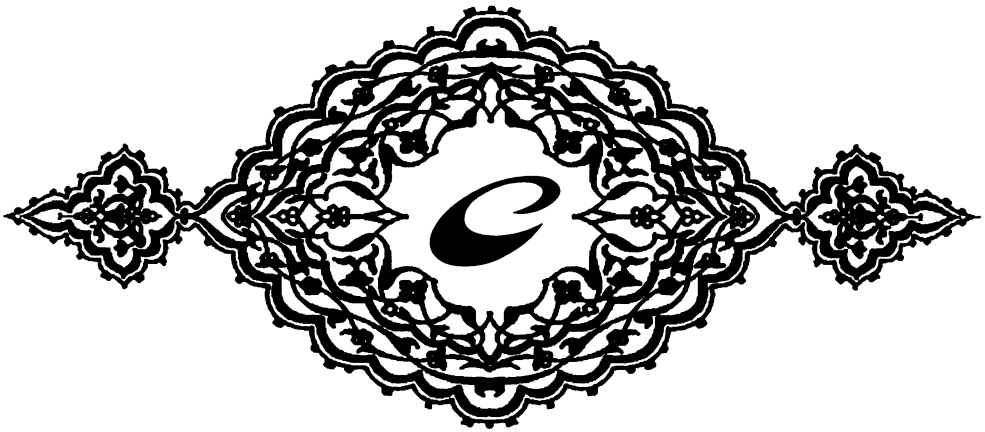
РЎЗИНГНИ СОТ, РЎШНОЛИК ОЛ

Вар.: “Ризқингни сот, рўшнолик ол, Қолганига совун ол” (рўшнолик – ёруғлик, равшанлик, оклик, поклик; бахтли, фаровон ҳаёт). Бундан ташқари, мазкур сўз “бировга яхшилик қилиб, ўз кўнглини равшан қилиш; бировга қилган яхшилигидан ўзи шодланиб, “қўнгли семириб”, ич-ичидан қувониб, фахрланиб юриш”, деган маънони ҳам англатади. Юқоридаги мақол билан: “Ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, ҳатто ўзингнинг кундалик ризқ-насибангдан кечиб ё турмушингга яраб турган маблағингни сарф қилиб бўлса ҳамки, рўшноликка эришиш, бировга қўлингдан келганча яхшилик қилиб, унинг раҳматини, миннатдорчилигини олиш ҳаракатида бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар.

РЎЗҒОР ТУШДИ БОШГА, ҚЎЛ ТЕГМАДИ ОШГА

Вар.: “Рўзғор – ғор”; “Рўзғорнинг нимаси йўқ – бўздан халтаси”; “Уйга уй бўйи уйсанг ҳам – оз”; “Рўзғори каттанинг – ташвиши ҳам катта”. Булар билан рўзғор “тебратиш” осон эмаслигини қайд этиб, чидамли, бардошли бўлишга даъват этадилар ва бу борада қийналаётган одамга тасалли берадилар.

САБАБСИЗ ОЁҚҚА ТИКАН КИРМАС

Вар.: “Сабабдан сабаб, Балчикдан иморат”; “Сабаб билан зиёрат, Балчиқ билан иморат”; “Сабаб билан сават аравага минар”; “Сабабсиз қуш ҳам учмас”. Булар – халқнинг фалсафий дунёқарашини акс эттирувчи мақоллардан бўлиб, табиатда ҳам, жамиятда ҳам рўй берадиган ҳар бир воқеа-ҳодиса, у ёки бу объектив сабабга бевосита ёхуд билвосита боғлиқ эканлигини таъкидлайди.

САБЗИ ТЎҒРАШНИ БИЛМАСАНГ, ЎТНИ ПУФЛА

Вар.: “Ош қилишни билмасанг, олов ёқ”. Сабзини палов учун сомон шаклида тўғраш, ош қилиш – ўзига хос бир ҳунар. Буни биров билади, биров билмайди. Айниқса, юртга бериладиган “қатта ош”лар (тўй ва маърака ошлари) учун қоп-қоп сабзи тўғраш керак бўлади. Бунинг учун эса кўп одам, “кўп қўл” бўлиши талаб этилади. Шу боисдан, халқимизда тўй ва маърака бўладиган хонадонда ош тортилишидан бир кун аввал “қозон қураш”, “сабзи тўғраш” деб аталмиш ҳашар бўлади. Бунда маҳалла-кўйдаги кўни-кўшнилари, қариндош-уруғлар, дўст-биродарлар йиғилиб, кўплашиб сабзи тўғрайдилар, ўчоқ қавлаб, қозон қурадилар, асбоб-анжомларни ташиб келтирадилар, меҳмонлар учун жой ҳозирлайдилар ва ҳ.к. Юқоридаги мақолларни кўпчилик иштирок этаётган ва ҳамма бирон-бир иш билан шуғулланиб турганда бирор одам:

“Бу иш менинг қўлимдан келмайди” деган баҳона билан ўзини умум ишидан четга тортса ё дангасалик қилса, унга: “Фалон иш қўлингдан келмаса, фалон ишни қил. Ишқилиб бекор турма, жамоатга қўлингдан келганча ёрдамлаш”, деган маънода айтадилар.

САБЗИНИНГ ФОЙДАСИ ШОЛҒОМНИНГ КЕТИГА КЕТДИ

Вар.: “Тегирмон, обжувоз қизнинг сепига кетди”. Бир нарсадан фойда қилинса-ю, бошқа бир нарсадан зиён кўрилса, фойда зиёни қоплаб кетса ва кишининг ўзига ҳеч нима қолмаса, шундай ҳолда мазкур мақолларни қўлайдилар.

САБР ТАГИ – САРИ(Қ) ОЛТИН

Ота-боболар бу ва бу каби бир талай мақолларида кишининг ҳаётда сабр-тоқатли, чидамли, қаноатли бўлиши нақадар ажойиб фазилат эканлигини таъкидлаб, бунинг акси қанчалар ёмон оқибатларга олиб келишини уқтирганлар: “Сабр умр хазинаси”; “Ақл – одамнинг кўрки, Сабр – унинг шериги”; “Ақлнинг кўрки – сабр”; “Қамоли имон – сабр”; “Сабр сўнги – соф олтин”, “Қаноат – қизил олтин”; “Сабр туби – сари олтин, Сарғайиб турсанг – бари олтин”; “Сабр туби – сари олтин, сарғайган – етар муродга, сабрсиз қолар уятга” (сарғаймоқ – бу ерда “зорикиб кутмоқ, маҳтал бўлмоқ” маъносида келтирилган); “Сабр этган – муродга етган”; “Сабр таги – раҳмон, Шошган

иши – шайтон” (Раҳмон – Аллоҳнинг исмларидан бири; шайтон – одамларни дин йўлидан оздирувчи, гуноҳ ишларга, разолатга бошловчи ёвуз рух, иблис); “Сабрлилик – худонинг ояти, Сабрсизлик – шайтоннинг сифати” (Оят – “Қуръон”да ёзилган насиҳатли сўз ё ривоят); “Сабр – раҳмондан, Куфр – шайтондан” (куфр – Худони, динни таҳқирлаш); “Таанний – раҳмондан, Таъжил – шайтондан” (Таанний – шошмаслик, бирор ишда тезлик қилмай, секин-аста, оғирлик билан ҳаракат қилиш; таъжил – шошилиш, ошиқиш, енгилтақлик билан ҳаракат қилиш); “Сабр тоғни йикитар”; “Тоқатлига тоғлар эгар бошини, Тоқатсизнинг итлар еяр лошини” (лош – ўлган нарсанинг жасади; ўлимтик); “Борига – қаноат, Йўғига – сабр”; “Ўзига шукр қилсанг, кўпи келур”; “Қаноат қорин тўйдирар, Беқаноат ёлғиз кўзисин сўйдирар”; “Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар, Сабр қилмасанг, ғўра тагидан йитар” (Ғўра –пишмаган, хом мева. Ҳалво – бу ерда ширин-шакар, қанду асал мева маъносида. “Меванинг пишиб етилгунича сабр қилмай, хомлигидаёқ еб кўядиган бўлсанг, келгусида “ҳалво”га айланадиган ғўраси йўқ бўлади-қолади”, демоқчи бўлганлар); “Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар, Бесабрлар ўз оёғидан йитар”; “Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво пишар, Япроқдан – ипак” (Бунда тут дарахтининг япроғи ипак қурти ва пилла назарда тутилган); “Сабр қилсанг, туянинг юкни ҳам бўта кўтарайди”; “Оғирига чидасанг, Енгиллини кўрасан”; “Сабр – аччиқ, Меваси – чучук”; “Сабр қилган мой ошар, Олқиш олган кўп яшар”; “Бардошлига – ёғлик ош”; “Сабрсизга – ош ҳам тош”; “Сабр қилсанг, бой бўларсан”; “Сабрли бўлсанг – ўзарсан, сабрсиз бўлсанг – ўсалсан” (Ўсал – тузалишига умид қолмаган оғир касал); “Сабрлининг бошига олма битар, Сабрсизнинг бошига ғовға битар”; “Кунти йўқ кўра ҳам қуромайди” (Кўра –қўйлар, чорва моллар сақланадиган ёғоч, шох-шабба, панжара ва шу қабилардан қилинган тўсик, жой, девор); “Бесабр – ўзига жабр”; “Совун кирни очади, Сабрсиз сирни очади”; “Сабрсиз балиқ сағасидан илинар”; “Сабрли – чидар, Сабрсиз – ёнар”; “Сабрли – чидар, Сабрсиз – йитар” ва ҳ.к. Кишини сабр-қаноатли бўлишга даъват этувчи мақоллар бундан юзларга, мингларга йиллар муқаддам яшаб, ижод этган шоирлар томонидан зўр маҳорат билан қўлланилганки, бу – уларнинг қадимийлигидан далолат беради:

*Аччиқдир “Сабр қил” деган панд,
Аммо сабр қилсанг, бўлур қанд.
(Носир Хисрав)*

*Тўғри, сабр – аччиқ, лекин оқибат,
Ширин мева берур ҳам кўп манфаат.
(Жалолидин Румий)*

*Тааммул била ком пайдо бўлур,
Таҳаммул била ғўра ҳалво бўлур.
(Алишер Навоий)*

*Агар сен қилмасанг мақсадни ҳосил,
Сабр қилгил, сабр қилгил, сабр қил.
(Сайёдий)*

*Бўлур ҳалво сабрдин ғўраларким,
Топур бахт собири мастураларким.
(Завқий)*

*Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,
Нафс кўйина юруб соил бўлур.
Сабр қилсанг ғўрадан ҳалво битар,
Сабрсиз ўз оёғидан йитар.
(Абдулла Авлоний)*

САВАЛАБ ЁҚҚАН ЁМҒИР ЁНДАН ЎТАР, СЕВАЛАБ ЁҚҚАН ЁМҒИР ЖОНДАН ЎТАР

Бундай деганларига сабаб шуки, савалаб (шиддат билан) ёққан ёмғир узоққа чўзилмай, тезда тугайди. Аммо, севалаб (шивалаб, майдалаб, симиллаб, “эзиб”) ёққан ёмғир ҳадеганда тинмай, ҳаммаёқни зах бостириб, (тупроқ томли) уйлардан чакка ўтказиб, кийим-кечакнинг чок-чокигача ивитиб, кишини безорижон қилиб юборади. Вар.: “Савалаб ёққан ёмғир ёмон, Майдалаб ёққан қор ёмон” деган мақол ҳам бор.

САВДО ҒАВҒОСИЗ БЎЛМАС

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ савдо-сотикқа, сотувчи билан олувчига, савдогарлар ва уларнинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатига нисбатан бўлган ўз муносабатини билдиради, олди-сотдида қандай иш тутиш, нималарга аҳамият бериш зарурлиги юзасидан кишига тегишли маслаҳатлар беради: “Савдо ғавғосиз бўлмас, Полвон гавдасиз бўлмас”; “Савдо кўп ерда ғавғо кўп”; “Дўлидан савдо қилдим, Бошинга ғавғо қилдим”; “Савдогарнинг шухрати – чўнтагида”; “Савдогарнинг ошнаси бўлмас” (“У иложи борича кўпроқ фойда орттириш йўлида ҳеч қимни, ҳатто энг яқин одамларини ҳам “танимамайди”, уларга бир тийинини ҳам ўтказмайди, кўзига фақат пул, мол-дунё кўринади”, дейилмоқчи); “Савдогарга сунма бўйнингни, Пуч ёнғоққа тўлдиради

кўйнингни”; “ундан бир нима сўраб, илтимос қилиб ё ялиниб-ёлвориб ўтирма – барибир бунинг фойдаси йўқ, у “хўп-хўп” деяверади, қуруқ ваъда қилаверади-ю, аммо ўлақолса сенга бир нимасини текиндан-текинга ўтказиб кўймайди”, дейилмоқчи); “Савдо – сокол сийпагунча” (Бу билан: “Савдо бирпасда ўтиб кетадиган нарса. Керакли нарсанинг учраганида олиб қол. “Э, кейинроқ оларман, турибди-ку” деган хаёлга бориб, олмай ўтиб кетсанг, бир айланиб келгунигча қолмаган, сотилиб кетган бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Савдолашув – савдонинг ярми” (“Бирор нарсани бозордан сотиб оларда сотувчи билан савдолаш, нархини камроқ сўра, бунинг учун уялиб ҳам ўтирма, эриниб ҳам. Ҳамма нарсани айтганига олиб кетаверсанг, чўнтагингдан барака қочади. Харид қилган ҳар бир нарсангдан оз-оздан бўлса ҳам мултингни тежаб қоладиган бўлсанг, бу тежаминг йиғилиб-йиғилиб, анча-мунча маблағ бўлади ва ўзининг бирор кор-ҳолингга ярайди”, дейилмоқчи); “Сотувчи “саккиз”га ҳам сотмайди, Олувчи “олти”га ҳам олмайди”; “Бозордан нарх қочса, Харидордан инсоф қочади” (Бу мақолни асосан сотувчилар: “Тавба! Мол ўтмай, нархи одатдагидан анча-мунча пасайиб турган бўлса ҳам, харидорлар савдолашиб, бироз пасайтиришни сўрайдилар-а!” деган маънода айтидилар); “Мол арзон бўлса олувчидан инсоф кетади, Қиммат бўлса – сотувчидан” (“Арзон бўлса, олувчи яна ҳам арзонроқ қилишни сўрайди; қиммат бўлса, яъни сотувчи ўзининг сотаётган моли бозорда камроқ, “бозоргир”, “харидоргир”, “чақорон” бўлиб, одатдагидан юқорироқ нархда “кешиб турган” бўлса, яна ҳам устига нарх кўяверади, инсоф деган нарсани билмайди”, дейилмоқчи); “Саломга бўшлик йўқ, Савдога дўст(т)лик йўқ” (Бировга салом беришга уялиб, бўшлик қилиб ўтирма. Бирор нарса сотаётганда пишик-пухта бўл, ҳатто дўстинг харидор бўлиб келса ҳам, ҳаммага сотаётган нархингга сот” деган маънода насиҳат қиладилар).

САВОБНИНГ ТАГИ ТЕШИК

Савоб – диний эътиқодга кўра, Аллоҳнинг марҳаматига лойиқ хайрли иш; (арабча – эзгулик, яхшилик). Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, бир одам бир одамга холисона яхшилик қилади. Аммо, у одам подонлигидан, “нонқўр”лигидан, бадфезлiligидан, вақти келиб, бу яхшилик қилган одамга ёмонлик қилади. Шунда мазкур мақолни аччиқ киноя тарзида

айтадилар. “Савобнинг эшиги кўп” деган мақол ҳам шунга ўхшаш ҳолларда – бировларга қилинган яхшиликлар эвазига ҳадеганда яхшилик қайтавермаганда қўлланилади. “Савобга қорин тўйма” деган мақол ҳам бор. Бир одам бир одамга: “Фалончига ёрдам бер” ёхуд “Фалон ишни қил, савоб бўлади, раҳмат эшитасан” деса, у одам (агар илгари қилган яхшилиги зое кетиб, “огзи қуйган” бўлса): “Э, менга бундан нима фойда?! Қуруқ “раҳмат”идан кўра, озгина бўлса ҳам “бир нима” бергани яхши!” деган маънода шу мақолни айтади. “Савоби-ошкорадан – гуноҳи-пинҳоний яхши”. Бу мақолни “хўжа кўрсин”га “савоб”ли ишлар қилган бўлиб, кишилар кўзига ўзини одамохун, одамшаванда, кўнгилчан, сахий ва ҳ.к. қилиб кўрсатиб, обрў-эътибор қозонишга “ўлиб-қутулиб” интилувчи ва қилган “яхшилиги”ни “икки гапнинг бири”да пеш қилувчи, ҳамма ерда, ҳаммага айтиб, мақтаниб, керилиб юрвчи одамларга нисбатан: “Бундан кўра, ҳеч кимга билдирмай, пинҳоний равишда гуноҳ ишлар қилган яхши!” деган маънода муболаға қилиб, заҳарханда билан қўллайдилар.

САВР КИРДИ – ЭКИНЛАРГА ДАВР КИРДИ

Савр – қуёш йили ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 апрел билан 21 май оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу ойда экинлар авж олиб ўсish ва ҳосил туғиш даврига киради. Савр ойининг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Саврнинг ўтидан – ҳамалнинг тафти яхши” (“ҳамал – қуёш йили ҳисобида биринчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 март билан 21 апрел оралиғидаги даврга тўғри келади.) Ҳамал киргач, ҳаво кундан-кун исийбориб, ер юзидан тафт кела бошлайди. Бу ойдан кейин келади савр ойида (уни “ёмғир ойи” деб ҳам атайдилар) эса ҳаво дам исиб, дам совиб, момақалдиқ бўлиб, чақмоқ чақиб, кучли шамол-бўронлар туриб, ёмғир, жала, ҳатто сел, дўл ёғади. Бу ҳолни “Саврнинг саноғида кишининг ёғини бор”; “Савр деган – сонли қиш, Мен жавзонгдан кўрқаман” деган мақоллар билан ифода этганлар. (Жавзо – саврдан кейин келади учинчи ойнинг номи бўлиб, 22 май билан 21 июн оралиғидаги даврга тўғри келади. Мақолда: “Саврни-ку қўявер, ҳатто жавзо ҳам хатарли кунлардан холи бўлмаслиги мумкин”, демоқчи бўлинган.) “Савр ёмғири – сари(қ) олтин” (Бу ойда ёғадиган ёмғирни олтинга тенглаштирганларига сабаб шуки, савр ёмғири деярли ҳамма экинларга, айниқса ғаллага,

ўт-ўланган фойдали бўлиб, деҳқонлар ва чорвадорларга асқотади); “Савр келса, кун гуркирар, Кун гуркираса, кўк дуркирар” (Кўк – ўт-ўлан, экин-тикин); “Савр бўлмай, тавр бўлмас” (тавр – яхши, дуруст); “Савр бўлмай, сайрон бўлмас, Сайрон бўлмай, айрон бўлмас” (сайрон – сайр қилиш, яйраш. “Савр ойи кийрамагунча чорва моллари яйловда чинакамига яйрай олмайди”, дейилмоқчи); “Савр турса, Сайр тугади”.

САДАҚА – РАДДИ БАЛО

Вар.: “Садақа балони қайтарар”; “Садақа балони ер, Тавба – гуно(х)ни”; “Садақа балони ейди, Тавба – қазони”; “Садақа балони қайтарар, Тухфа – гуно(х)ни”; “Садақани сотиб ол, Сотиб олмасанг, босиб ол”; “Сувдан илгари – тўғон, балодан илгари – садақа”; “Садақасига қараб савоби, Сўзига қараб жавоби”. Садақа – Қуръонда белгилаб қўйилган муҳтожларга бериладиган хайр-эхсон, нафақа моддий ёрдам, бу ишни мунтазам қилган одам катта савоб эгаси бўлади. Мусулмончиликнинг асосларидан бўлган бу ишга даъват юқоридаги мақолларда ўз ифодасини топган.

САЁҚ ЮРГАН ТАЁҚ ЕР

Вар.: “Саёқ юрсанг, Таёқ ерсан”; “Юрсанг саёқ, Ерсан таёқ”; “Саёқ кетди, саёқ кетди, Саёқ кетидан таёқ кетди”; “Чакки юрсанг, Дакки ерсан”; “Чаккига – дакки”; “Шалп юрсанг, Шаппаки ерсан”. Саёқ, чакки, шалп юрмоқ – ёмон йўлларга юрмоқ, бежо қадам ташламоқ, ножўя хатти-харакатлар қилмоқ. Мазкур мақоллар билан бундай қилишнинг оқибати ёмон бўлишини уқтириб, кишини огоҳлантирадилар ва ёмон йўлдан, ёмон ишлардан қайтардилар.

САЁҲАТ – ДИЛГА РОҲАТ

Ота-боболар фарзандларга ўз турмушларини яхши, мазмунли кечириш учун нималар қилиш юзасидан панд-насихатлар берарканлар, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, вақти-вақти билан узоқ-яқинга саёҳат қилиб туришни тавсия этганлар ва сафар-саёҳатнинг қанчалар фойдали эканлигини таъкидлаганлар. Сафар айрилиққа учраганларни матлабга етказувчи ва маҳрумларни мурод уйига киргизувчидир, хомларни пиширувчи ва овқатларни сингдирувчидир. Ажойиботлар дунёсидан баҳра етказувчи ва дунё ажойиботларидан хабардор қилувчидир. Сафар

кўнгилни ҳар томонга майл қилишдан ором бергувчидир. Мусофирни турли жойлардан хабардор қилувчи ул ва йўлларга йўллагувчи ул. Исик-совуқдан жонга кўзғалиш берувчи ул, аччиқ-чучукдан кўнгилни огоҳ қилувчи ул. Сафар водийсида мусофир оёғига дард-бало тикани кўп санчилади, лекин ҳар тикандан мақсад гули очилади. (А.Навоий, Махбубул-қулуб, ҳозирги адабни тилимизга яқинлаштирилган матни.) Шунга ўхшаш фикрлар халқимизнинг бир туркум мақолларида ҳам билдирилган: “Юрган – дарё, Ўтирган – бўрё”; “Юрган йўл кезар, Ўтирган ер чизар”; “Юрган ўзар, Юрмаган тўзар”; “Сув бир жойда тураверса, кўлмакка айланади”; “Сув бир жойда тураверса, сасийди”; “Олти яшар йўлда бўлса, Олтмиш яшар йўлдан чиксин” (“Сафар қилишга чоғланган одамга ҳеч ким тўсқинлик қилмай, йўл бермоғи лозим”, деган маънода); “Олти яшар йўлдан келса, Олтмиш яшар кўргани келар”. Мазкур мақолда саёҳатдан қайтган одамни гарчи у ёш бўлса ҳам кекса-ю, ёш келиб кўриши лозимлиги қайд этилган.

*Сайр қил, сайр ичра ширин комил ҳосил бўлур,
Талх ўлур бир ерда гар макс айласа бисёр сув.*
(Мунис Хоразмий)

САЙЁҲНИНГ ОРЗУСИ – ДОВОҢ ОШМОҚ

Бу билан мажозан: “Сен ҳам бирор мақсадни мўлжаллаёсанми, қандай бўлмасин, унга албатта эришишга ҳаракат қил, бу йўлда учрайдиган кийинчиликлардан чўчима ҳам, кўркма ҳам!” деган маънода насихат қиладилар.

САЙИЛ ҲАМ – САЙИЛ, САРГАРДОН ҲАМ – САЙИЛ

Сайил хусусида филология фанлари доктори, профессор Ҳошимжон Раззоқов шундай ёзади: “Сайил-томошалар – йилнинг тўрттала фаслида баробар ўтказилиши мумкин бўлган оммавий кўнгил очиш маросимидир. Сайил-томошаларда халқнинг ҳамма табақадаги кишилари, ҳамма синф, ижтимоий гуруҳ вакиллари баробар иштирок этади... Сайил-томошалар вақтида бозорлар ёпилиб, халқнинг бозор-ўчар, олди-сотди муаммолари сайилгоҳларга кўчирилган. У ерда халқдан “так жойи”, “закот”, “сайилона” каби олиқ-солиқлар олинган... Сайил-томошалар рамазон, қурбон ҳайитларида ўтказилганидан ташқари, ҳукмдорлар, катта бой, савдогарларнинг “келин тушди”, бешик, суннат тўйлари муносабати билан ҳам

чакирилган. (Х. Раззоков, Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор). "... Бизлар Шайхонтовурдан йўлга тушдик. Сарт эркаклари ва аёллари кўчаларни тўлдириб, ҳар тарафдан сайилга ошиқшади. Баъзи аёллар эмизикли болаларини кўлларига кўтариб, баъзилар эса гўдакларни орқаларига опичиб кетишяпти. "Ана, қаранг, – деди менинг ҳамроҳим, – ҳасса таянган кампир ҳам сайилга кетаяпти!... Биз бутун йўл бўйи яسانيб-тусаниб сайилга кетаётган кишиларни кўрдик. Турли-туман чопонлар кийиб, оқ, қизил, ҳаворанг саллалар ўраб олган эркак кишилару паранжи ёпинган аёлларнинг ўзаро гап-сўзлари, сотувчиларнинг бақир-чақир, девоналарнинг қий-чуви... – буларнинг ҳаммаси ниҳоятда ўзига хос бўлган бир манзара қасб этарди... (А.П.Хараплин, Сборник статей касающихся до Туркестанского края.) Сайилгоҳда ҳофизлар, машшоқлар, аскиячилар, масҳарабозлар, полвонлар, дорбозлар ва бошқа шу каби ҳар хил ўйин кўрсатувчилар халққа ўз хунарларини намоиш этардилар, сотувчилар турли-туман моллар ва озиқ-овқатлар билан савдо қилардилар. Киши буларнинг ҳаммасини кўриб, томоша қилиб, сайилгоҳни бир айланиб чиққунича кун чоштгоҳ бўлиб, қайтгунича кеч бўларди. Сайилдан очиқиб, хориб-чарчаб қайтаётган одамдан бирор одам: "Ҳа, биродар, ҳорғин кўринасиз, қаёқлардан келаяпсиз?" деб сўраб қолса, у: "Э, нимасини айтасиз?! Сайил ҳам – сайил, бизга ўхшаган саргардонлар ҳам – "сайил" экан!" дейди (у бу кейинги "сайил" сўзини "сайилни томоша қиламиз деб, ўзимиз сайилбоп, яъни томошабоп бўлиб қолдик" деган маънода айтади). Кейинчалик бу мақол мажозий маънода шунга ўхшаш ҳолларда қўлланиладиган бўлиб кетган.

САККИЗИНЧИ МАРТ, ПАРАНЖИСИН ТОРТ!

Вар.: "Саккизинчи март, Паранжисин йирт!"; "Саккизинчи март, Бандагидан торт!" (бандак – паранжининг орқасида осилиб турадиган енгсимон ва учлари меҳроб шаклида чатилиб, бирлашган ерига тикиладиган, бандакчилар томонидан тайёрланган махсус тақинчок, шокилда, безак). Бу мақоллар асримизнинг 20–30 йилларида "Хужум" кампанияси даврида юзага келган. Чунки, шу даврда, кўпинча Халқаро хотин-қизлар байрами 8-мартда оммавий равишда "паранжи ташлаш" маросимлари ўтказилган.

САКСОВУЛ ЁНИБ ҚИЗИГУНЧА, САКСОНДАГИ ЧОЛ ЎЛАР, САКСОВУЛ ЁНИБ ҚИЗИГАЧ, ҚИЗУВИГА ҚИЗ ЎЛАР

Саксовул бошқа ўтинларга нисбатан "оғир"рок (секирок) ёниб чўғ бўлади. Аммо, чўғнинг тафти ниҳоятда иссиқ бўлади. Мазкур мақолда шуни ифода этиб, "Саксовул то ёниб кизигунча, саксон яшар чол ўлиб қолиши; бир қизиб олгандан кейин эса, унинг иссиғи қизнинг ўз "иссиғи"га кўшилиб, ҳаддан ташқари иссиқдан у ҳам ўлиб қолиши мумкин", деган маънода муболага қилганлар.

САКСОН КУН – САНОҚДА, ТЎҚСОН КУН – ТОВОҚДА

Бу – бобо-деҳқонлар буғдой экиннинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, айтган мақолдир. "Буғдой эрта баҳорда ерга тушгандан бошлаб, саксон кунни "санайди"-да, "ўроққа келади". Кейин ўн кун ичида ўрилиб, янчилиб, тегирмонда тортилиб, ун, ош-нон бўлиб, "товоққа тушади" – яъни, егулик таомга айланади", дейилмоқчи. Буни қувватловчи "Саломатлик бўлса, саксон кунда юз кўришамиз" деган мақол ҳам бор. Бу сўзни гўё буғдой уруғи ерга сепилаётганда деҳқон билан ҳайрлаша туриб айтар эмиш.

САЛОБАТЛИ БЎЛГУНЧА, САБОТЛИ БЎЛ

Салобат – улуғвор ташқи кўриниш, савлат, маҳобат, ҳайбат; сабот – ўз сўзида, маслагида мустаҳкам туриш, буқилмас ирода, чидам, кунт. Вар.: "Қуруқ савлатдан – қуруқ сават яхши"; "Савлат десанг менда бор, Аммо жаҳон менга тор" (Бу мақолни савлатига мағрурланиб юрадиган, шунга ишониб, орқа қилиб, ўқимайдиган, ўрганмайдиган, ўз устида ишламайдиган, бирор нарсага эришмоқ учун астойдил ҳаракат қилмайдиган, бунинг натижасида эса қўлидан бирор иш келмайдиган, ҳар жиҳатдан "қуруқ" одамнинг тилидан айтиб, шундай одамнинг ўзига қарата аччиқ киноя тарзида қўлайдилар); "Савлатлидан саботли зўр"; "Чидамли эр лочин тутар" (Бошқа қушларга нисбатан лочинни тутиш анча қийин. Лочин тутишнинг "йўл"ларида бирини шундай: сайёд узун тўрнинг икки бошини омонатгина ўрнатилган, салга ағанаб кетадиган узун қозикларга боғлаб, унинг у ер-бу ерига чумчук, чуғурчук сингари қушчаларни тириклайин бир оёғидан боғлаб, осиб қўяди. Лочин типирчилаб ётган бу қушчаларга човут солмоқ ниятида

бирдан отилиб келиб, тўрга урилади. Шунда омонат қозиклар ағанаб тушиб, лочин тўрга ўралашиб қолади-да, сайёд уни тутиб олади. Аммо, бунинг учун сайёд анча вақт кутиб ётиши, “тишини-тишига қўйиб” сабр-тоқат қилиши керак бўлади. Мақолда шу ҳол ифода этилган); “Далв ичинда ҳут кирмайин ют кирди, Чидами йўқ икки кўзга қурт кирди” (Кўёш йили ҳисобда далв – ўн биринчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 январ билан 21 феврал оралигидаги даврга тўғри келади; Ҳут – ўн иккинчи ойнинг номи, 22 феврал билан 21 март оралигидаги давр; ют – дон-ғалла унмаган йил, очарчилик, қаҳатчилик; чорва молларининг очарчилиги, ўлат); “Кун кўришда қийинчиликни енгмай, Тирикчиликни эплаб бўлмас”.

САЛОМ ҲАМ – ФАРЗ, АЛИК ҲАМ – ФАРЗ

Вар.: “Салом ҳам – қарз, Алик ҳам – қарз”; “Ассалому алайкум”га – “Ва алайкум ассалом”; “Салом бермоқлик – катта кичикка баробар”; “Аввал – ассалом, Бўлмаса – вассалом” (Вассалом – гап тамом, бошқа гап йўқ, бошқа гап бўлиши мумкин эмас); “Одобилик белгиси – эгилиб салом бергани, Яқинлилик белгиси – келиб-келиб тургани”. Фарз – бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч. Бировга салом бериш – уни холис ҳурмат қилиш, демакдир. Халқимизнинг қадимий одатларидан бири шуки, болани ёшлигиданок, тили чиққаниданок салом беришга ўргатадилар. Одоб юзасидан, ёшлар ўзларидан катта ёшдагиларга аввал салом беришлари, улар алик олишлари лозим. Ўзидан катта ёшдагиларни қаерда бўлмасин, кўрганда салом бермай, индамай ўтиб кетиш – хоҳ ўғил учун, хоҳ қиз учун ниҳоятда қабих ҳисобланади. Мазкур мақолларни айтиш билан ана шу тартиб-қоидалар юзасидан таълим берадилар.

САН-СОЛОР, МАН-СОЛОР, ОТГА ЧЎПНИ КИМ СОЛАР?!

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги ҳикоя билан боғлиқ: “Хонлар замонда икки сипоҳ-солор (аскар бошлиғи) бўлар экан. Иттифоқо улар йигитсиз (яъни, адъютантсиз) сафарга чиққанлар (одатда солорлар “йигит”сиз юрмас эдилар). Бир манзилга етиб келгач, тушлик қилмоқчи бўладилар. Ҳар иккиси қанжигасидаги пиширилган овқатларни, нонларни ўртага қўйиб, еибошлаган. Қоринлари тўйгач, ёнбошлаб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ётишган. Бир маҳал отларининг оч қолгани эсларига тушиб қолади.

Хозир йўлга тушишлари керак, отларга хашак солмаса бўлмайди. Лекин, ким солади? Иккови ҳам аскар бошлиғи – ҳуқуқи бир. Улар сипоҳлик қилиб, отга қарашни ўзларига ор билиб, ким ўтираверганлар. Агар йигитлари бўлганда, одатлари бўйича: “Тур, отга чўп беда, хашак) сол!” деб буйруқ берадилар. Энди отга чўпни ким солади? Ахири биттаси чидаёлмай, ҳамроҳига: “Сан(сен) – солар, Ман(мен) – солор, отга чўпни ким солор?!” дегти... “Бу гап халқимиз ўртасида мақолга айланиб кетган. Агар икки киши манманликни ташламай, “Мен фалончи бўлатуриб шуни қиламанми?!” деса, иккинчиси ҳам шундай деса, ишлар “сансолорлик”да қолиб кетади. Мана шундайларга юқоридаги мақолни ишлатадилар ёки қисқача қилиб: “Сен – солор ман – солор қилманглар!” деб кўядилар. “Сиз турибсиз тиккайиб, Биз турибмиз тиккайиб, Ерга тушган қамчинни, Ким олади энкайиб?!” деган мақолни ҳам сипойи, манман, бир ишга бўйни ёр бермайдиган, бир ишга дарров эгилиб-букилиб, қовушиб кетақолмайдиган одамларга нисбатан истехзо ва киноя тарзида қўлайдилар.

САНАМАЙ САККИЗ ДЕМА

Бу мақол Афанди латифасидан олинган: “Афандига ҳамқишлоқлари: “Сиз шаҳарга тушиб кетаётирсиз, биратўла бизларнинг ҳам ҳожатимизни чиқазоқолинг” деб, еттита эшакка дон-дун ва мева-чеваларини юклаб, қўшиб бериб юборишибди. Афанди бир жойга келиб, тамадди қилиб олибди-да, “қани, бир санаб кўрай-чи, тугалми, йўқми?” деб, эшакларни санабди: саккизта. Кўнгли хотиржам бўлиб, яна йўлга тушибди. Анча юргач, йўлда кетатуриб яна санаса, еттита чиқибди. Афанди бирдан ҳовлиқиб кетиб, у ёқ-бу ёққа аланглаб турган экан, бир йўловчи сўраб қолибди: “Ҳа Афандим, безовта кўринасиз?”. “Э биродар, битта эшагини йўқотиб турибман. Саккизта эди, еттита бўлиб қолибди”. Ҳалиги йўловчи эшакларни санаб кўриб: “Ие, саккизта-ку. Тагингиздаги эшакни санамайсизми?” дебди. “Ҳа, дарвоқе...” деб хижолат тортибди Афанди. У шаҳарга бориб, молларни эгаларига омон-эсон топширибди-ю, кўнгли жойига тушибди. Шу-шу бўпти-ю, ялқиб қолиб, ҳар бир нарсани қўли билан бирма-бир санашга одатланибди... Бир куни ҳазилкаш ўртоғи: “Афандим, эшагингизнинг оёғи нечта?” деб сўраб қолибди. Афанди эшагидан сакраб тушиб, қўлидаги таёғи билан эшакнинг оёқларига бир-бир уриб: “Бир, икки, уч, тўрт. Тўртта!” дебди. Одамлар бирдан қулиб юборишибди:

“Э Афандим тушмагур-эй! Ахир ҳамма биладики, эшакнинг оёғи тўртта бўлади”. “Санамасдан, “саккиз” деб қўйиб, ялқиб қолганман. Айбга қўшмайсизлар”, дебди Афанди... Мажозан: “Хар бир ишни аниқ, равшан билиб, ундан кейин қилиш керак. Бир нарсани гапиришдан олдин олди-кетини бундоқ ўйлаб олиш лозим ва ҳ.к.” деган маънода айтилади. Вар.: “Санамай саккиз дема, Ўйламай ўттиз дема”; “Санамай саккиз дема, Санаб кўрган эмассан, Мен биламан дема, Синаб кўрган эмассан”.

САРА УРУҒ – ҲОСИЛИ БЎЛУҒ

Вар.: “Уруғ соз бўлса, Ҳосил оз бўлмас”. Булар – бобо-деҳқонларнинг насиҳат қилиб айтган мақолларидан бўлиб, ҳар қандай экинни ҳам экишдан аввал унинг аъло навли, сара, синалган, ишончли уруғини топиб экиш зарурлигини уқтиради.

САРАТОН – САРА ЭКИШ, ҚОЛАВЕРСА – ТАРИ(Қ) ЭКИШ

Саратон – қуёш йили ҳисобидан тўртинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 июн билан 21 июл оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу ой – экин экишнинг кечки, сўнгги муддати бўлиб ҳисобланади. Чунки, кунлар нозик кетган бўлиб, янги экилган экиннинг исик ниҳоллари то “Ўзини тутиб олиб”, илдиз отиб кетгунича исик ҳарорат таъсирида қуриб, қовжираб қолиши мумкин. Шу боисдан, мазкур мақол билан саратон ойида экин экишга тўғри келса, исикқа чидамли, ёш ниҳоли исик ҳароратда ҳам “тутиб” кетадиган экинни танлаб экиш зарурлигини уқтирганлар. Тарик – шундай экинлардан бири эканлиги қайд этилган. Саратондан кейин келадиган асад ойида эса экин экиш муддати ўтиб кетган бўлади. Шунинг учун ҳам “Асад – нарасад” (“Асадда расад қилиб, яъни экин экиб бўлмайди”) деганлар. “Саратонда сув қўй, Асадда тек қўй” деган мақол ҳам деҳқонларнинг тажрибадан келиб чиқиб айтган мақолларидандир. Бу мақолни одатда: “Экинни саратон ойида қондириб суғориш ва бўйига ўстириш керагу, ammo асад ойида сув қўйишга эҳтиёт бўлиш керак. Чунки, экин ғовлаб кетиб, камҳосил бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун экинни сувдан “тийиб”, тағига яхшилаб ишлов бериш, “Асад – экиннингни ясаг” дегандек, уни серҳосил қилиш, ҳосилини пишириш тадбирларини кўрмоқ зарур”, деган маънода насиҳат қилганларида қўллайдилар.

САРИМСОҚ, САРИМСОҚ ЕГАННИНГ – ТАНИ СОҒ

Саримсоқ пиёзда кўпгина даволовчи моддалар бўлиб, у антибиотик вазифасини ўтайди, кишининг иштаҳасини очади, ичак-қорин фаолиятининг нормал бўлишини таъминлайди. Халқ табобатида саримсоқдан тайёрланган дори-дармонлар ичак-қорин, нафас олиш йўллари, ўпка, жигар, бош мия, юрак-қон томири касалликларини, ҳатто илон-чаён чаққан кишини даволашда ҳам ишлатилади. Матбуотда ёзилишича, ҳозир юрак-қон томири касалликларида ишлатиладиган дориларнинг асосий қисми саримсоқдан тайёрланар экан. Мазкур мақол билан саримсоқнинг киши саломатлиги учун нақадар фойдали эканлигини эслатадилар.

САРИШТАЛИ УЙ – ФАРИШТАЛИ УЙ

“Кизи бор уй – доим саришта”, “Хотиннинг сариштаси – Одамнинг фариштаси” деган мақоллар ҳам бор. Фаришта – диний тасаввурга кўра, Худо топшириқларини ижро этувчи, жаннат ва дўзахни бошқарувчи, қанотли, малак-малоика; яхши хулқ-атворга эга бўлган ва гўзал аёллар фариштага ўхшатилади. Бундан ташқари яхши, хушмуомала, хуштабиат, ширин-сухан, ҳалол, покиза, қолаверса кўркам, хосиятли, киши эътиборини ўзига жалб қилувчи одамни “фариштали”, “юзидан нур “ёғилиб” турадиган одам” деган иборалар билан таъриф қиладилар, бундай фазилатларга эга бўлмаган одамни эса “фариштасиз”, “фариштаси йўқ” дейдилар. Мазкур ибораларни уй-жойга нисбатан ҳам ишлатадилар. Юқоридаги мақол билан: “Уйингни, ҳовли-жойингни доимо супуриб-сидириб, ювиб, артиб, “ёғ томса, ялагудай” қилиб, покиза, озода сақласанг, жиҳозларни, асбоб-анжомларни жой-жойига қўйиб, “чум-чақирдай”, саранжом-саришта қилиб қўйсанг, ўзингнинг ҳам, хонадонингга ташриф буюрадиган меҳмонларнинг ҳам дили равшан тортади, ҳамма сенга: “Баракалла, қўлинг дард кўрмасин!” дейди”, деган маънода насиҳат қиладилар.

САРИҚ ИТ СОҒФА ТИЛАР

Вар.: “Оқсоқ ит соғ итдан соғға тилар”. Бу мақолларни ҳақди сиққан-сиғмаган одамдан уялмай-нетмай “бир нима” сўрайверадиган, умидвор бўлаверадиган, тама қиладиган, “борсам нима берасан, келсанг нима олиб келасан?”

қабилда иш тутадиган, “ўрганган кўнгил ўрганса кўймайдиган” тамагир, юлғич, порохўр одамларга нисбатан мажозий маънода аччиқ киноя тарзида кўллайдилар.

САРИҒИМ – САЙМОҚ, ЕГАНИ – ҚАЙМОҚ

Бу мақол болалар ошиқ ўйнаганда кўпинча ютуқ келтирадиган сариқ ошиғини мақтаб айтадиган гапидан олинган бўлиб, мажозий маънода кишига омад келтирадиган ҳар бир нарсага ва кимсага нисбатан кўлланилади.

САРОЙБОНГА ЙЎЛОВЧИНИНГ НИШХЎРДИ ҚОЛСА ҲАМ – БАС

(саройбон – карвонлар ва савдогарлар кўнадиган сарой эгаси; нишхўрд – мол ем-хашагининг чиқиндиси.) Саройбонлар одатда йўловчиларнинг от-уловидан қолган нишхўрларни йиғиб-йиғиб, қуритиб қўяверадиладар. Карвонсарой хоналаридан бирининг таги тўрт тарафга ариқча қилиб қавланган ва унинг усти тахта-ёғочлар билан бекитилиб, супа қилиниб, суваб қўйилган бўларди. Қишда ўша йиғиб, қуритиб қўйилган нишхўрд, ҳазон, тезакларни бир чеккадан ёқардилар. Унинг тутуни ҳалиги “арикча”лардан айланиб чиқиб кетаверар ва супани иситиб турар, устида эса ўзлари ўтирар эдилар. Демак, улар арзимаган нишхўрддан ҳам самарали фойдаланганлар. Мазкур мақол билан: “Озгина, арзимайдиган, бир қарашда назарга илинмайдиган нарса бўлса ҳам, зое кетказмай, ундан имкони борича фойдаланиб қол”, деган маънода насиҳат қиладилар.

САФАР ОЙИ – ХАТАР ОЙИ

Вар.: “Сафар ойи – сариқ кун”. Сафар – ой йили ҳисоби бўйича иккинчи ой. Бу ой ҳусусида Абу Райҳон Беруний қуйидагиларни ёзган: “Сафарнинг “сафар” деб аталишига сабаб, уларда (арабларда – Ш.Ш.) шу ой вабо пайдо бўлиб, касал бўлганлар ва ранглари сарғайган. Бу ойнинг биринчи кунинда Хусайн алайҳиссаломнинг калласи Дамашк шаҳрига келтирилди. Шунда Язид (ибн Муовия) уни олдига қўйди ва қўлидаги таёқ билан озуқ тишларига туртиб, (бир) шеърни айтди... (Шу кун имом Зайд ибн Али ўлдирилиб, Фурот қирғоғида дорга осиб қўйилди, кейин танаси куйдирилди ва қули сувга сочиб юборилди. Ун олтинчида – Расулulloҳнинг ... вафот этишига сабаб бўлган касаллиги бошланди... Йигирма тўртинчида – Муҳаммад алайҳиссалом Маккадан ҳижрат қилиб, Абу Бакр Сиддиқ... билан биргаликда кофирлардан яшириниб горга

қирди...” “А. Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). Мусулмон халқлар, жумладан ўзбекларнинг сафар ойини “ёмонлик келтирувчи ой” деб турли ирим-сирим қилганларининг боиси бир жиҳатдан ана шунда бўлса керак. “Ўзбекларнинг эътиқоди бўйича сафар ойи ғоят хосиятсиз, ёмонлик келтирувчи ой бўлиб, бу ойда тўй қилмайдилар. Тўйни мумкин қадар бошқа ойларда, хусусан, муҳаррам ойда қиладилар. Ҳатто тўй учун баъзи нарсалар етмай қолса, етишмаган нарсани сафар ойида олмай, раби ал-аввал ойда оладилар. Сафар ойининг тезроқ кетишини орзу қилиб, мана шу ойда бир итни тутиб, думига эски челақ ёки латта боғлаб, унга ўт тутатиб, итни кўрқитадилар ва орқасидан қалтақ кўтариб, ҳой-ҳой сурон солишиб, итни қувлайдилар. Ит кўрқиб, қоча бошлайди. Мана шу воқеани “сафар қочди” дейдилар. Ёв қочса ёки бирор амалдор ўрнидан қувилса ҳам, “сафар қочди” иборасини ишлатадилар (Ш.Шомақсудов, С. Долимов, Кенг уйнинг келинчаги). Худди ана шу ирим тўғрисида этнограф Г.П. Снесарев қуйидагича ёзади: “Ислоҳ кириб келгач, янги диннинг руҳонийлари аввалги диннинг маросимларини, жумладан, зороастризм дини ва унинг урф-одатларида кенг ўринни эгаллаган ит билан боғлиқ барча расм-русумларни тағ-туғи билан йўқотишга ҳаракат қилдилар. Хивада мусулмонликнинг мазкур реакциясидан қолган шундай одат бор эдики, сафар ойининг сўнгги чоршанбасида шаҳарда итлар оммавий суратда қалтақланарди. Шаҳар ёшлари бунинг учун олдиндан махсус қурол – учи думалоқ таёқлар ҳозирлаб қўйишарди. Айтишларича, итлар ҳам гўё буни фахмлагандек ўша кун итларнинг қочиб кетишаркан. Кишилар ағъанага кўра гулхан ёқабошларлари ва идиш-товокларни чала бошлашларининг ўзи ҳам итларнинг қочиб кетиши учун кифоя қиларкан. Халқимизда юқоридагидан ташқари, “Сафар ойида берсанг, Топар ойида олсан” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Сафар (яъни, ёмонлик) ойда бировга бир нимани қарга берсанг, кейин ундиролмайсан, у киши ўша нарсани топар (топган) ойдагина сенга қайтариб берса, эҳтимол”, демоқчи бўлганлар.

САҲИЙ ТОПСА, БЎЛИБ ЕР, БАХИЛ ТОПСА, БОСИБ ЕР

Юқорида – “Бахилнинг боғи кўкармас” мақолига ва унинг бир қатор вариантларига берган изоҳимизда қайд этиб ўтганимиздек, халқ ўзининг кўпгина мақолларида саҳийлик,

жўмардлик, очик қўллик – нақадар олижаноб фазилат бўлса, бунинг акси бўлмиш бахиллик, зикналик, хасислик, қизғанчиклик – шу қадар тубан, ифлос, ярамас иллат эканлигини турли тамсиллар воситаси ила ифода этиб, саҳийликни улуғлайди, бахилликни қоралайди, ҳар иккисининг яхши ва ёмон оқибатларини кўрсатади: “Ботир топса, барча ер, Бахил топса, босиб ер”; “Бахилда бор бўлса ҳам – йўк, Саҳийда йўк бўлса ҳам – тўк”; “Ботир топади, ботмон ейди” (“Ботир, мард, саҳий одам меҳнати ҳаракати эвазига кўп топади ҳам, кўп ейди ва едиради ҳам”, дейилмоқчи); “Саҳий булут боққа ёмғир қуяди”; “Мард бир ўйлар, Номард юз ўйлар” (“Мард, яъни саҳий, қўли очик одам бировга бир нимани берарда кўп ўйлаб ўтирмайди-да, шартта беради-қуяди. Номард, яъни бахил, зикна, хасис одам эса “берсаммикин, бермасаммикин?” деб, кўп ўйлайди, орқага суради, пайсалга солади, бермаслиқнинг турлитуман баҳоналарини излайди”, дейилмоқчи); “Пайсалга соладиган саҳийдан – Тез жавоб берадиган бахил яхши”; “Сўрамай бергани – йўмард деса бўлади, Хайдамай юргани – югурак деса бўлади” (йўмард – жўмард, саҳий, қўли очик одам); “Мард бериб хурсанд бўлади, Номард – олиб”; “Саҳий берганин айтмас, Эр айтганидан қайтмас”; “Саҳийнинг ўнг қўли берса, чап қўли билмас” (“Саҳий одам бировга берган нарсасини одамларга гапириб, мактабин юрмайди, миннат ҳам қилмайди”, дейилмоқчи); “Кўли очикнинг – йўли очик”; “Саҳий билан бахил бир булоқдан сув ичмас”; “Тошни тошга урса, ўт чиқади, Бахил саҳийга қўшилиб, ўти чиқади” (Бундаги “ўти чиқади” ибораси “юраги ёрилади”, деган маънодадир. Киши организмда бир парда орасида ўткир заҳар бўлади. Уни “ўт”, “ўтака”, “заҳра” деб атайдилар. Шу “ўт” ёрилса, киши қаттиқ азоб тортади, ҳатто ўлади ҳам. Тилимиздаги “ўтакаси ёрилди”, “заҳраси учди” иборалари шундан келиб чиққан. Мазкур мақол билан: “Агар бахил саҳийга қўшилиб, шериклик бир иш қилса-ю, саҳий ўртадаги нарса устидан саховат қилиб (инъом-эҳсон қилиб) қўйса, буни кўриб, бахилнинг ўти чиқади (яъни, ўтакаси ёрилади, фиғони фалакка кўтарилди, кўзининг “олови чиқади”, демокчи бўлганлар); “Саҳий билан бахилни эшагининг тўқими билдиради” (“Саҳий одам қўлидаги маблагини эшагига қимматроқ баҳода сотиладиган яхши тўқим сотиб олиб ёпишга аямайди. Бахил одам эса, маблаг бўлатуриб, уни ўз эшагига сарфлашдан ҳам қизғанади-да, қаёқдаги жулдир тўқимни ёпиб

юради. Эгасининг саҳий ё бахиллигини эшагининг тўқимидан ҳам билиб олса бўлади”, дейилмоқчи); “Саҳийнинг хайрига бахилнинг боши оғир”; “Саҳийнинг ишига бахилнинг тиши қамашар”; “Биров қимизак ейди-ю, Бировнинг тиши қамашади” (Қимизак, тишни қамаштирувчи, хом, гўр мева. Мазкур мақол билан мажозан: “Саҳий бировга хайр-эҳсон қилса, бунга бахилнинг юраги ачишади”, демокчи бўладилар); “Қизғанчик бузоқ улоқ эмганини кўролмас”; “Қизғанчик – кийикча болаганини кўролмас”; “Бер-бер”, дейди раҳмон, “Берма”, дейди шайтон”; “Тангрининг молини шайтон қизғанибди”; “Худонинг берганига шайтоннинг бахиллиги келибди”; “Тангрининг молини султон қизғанар”; “Бер дер эди субҳон, Берар эди султон, “Бер” демаса субҳон, Нечук берсин султон!”; “Бор нарсаини йўк дема!”; “Бор нарсаини йўк демок – қабоҳат”; “Сеники-меники” кўнгил торлиги, “Нари ёт-бери ёт” – тўшак торлиги”; “Тўшак торлиги – торлик, Кўнгил торлиги – хорлик”; “Сув қаттиқ ерда тўхтайди” (Мажозий маъноси: “Сув қаттиқ ерга сингиб кетмай, туриб қолганидек, мол-дунё ҳам бировга бир нима бермайдиган, ҳатто ўзидан ҳам қизғанадиган зикна одамларнинг қўлида тўпланди”); “Ёмоннинг моли уйинда қуяр, Яхшининг моли йиғинда қуяр”; “Бир танга – бия бўлмас, Икки танга – туя бўлмас, Биров молин қизғанган – ўз молига эя бўлмас” (Эя-эга); “Сафарда йўлдошларинг оёғи бўл, Сарфда тенгдошларинг олдоғи бўл” (“Сафарда йўлдошларинг орасида ўзингни ниҳоятда камтар тут. Тенгдошлар ўртасида бир нимани сарф қилишга тўғри келиб қолса, сен ҳаммининг олдоғи (яъни, олди, олдингиси, илғори, биринчи бўлиб сарфлайдигани, бошқалардан кўпроқ сарфлайдигани) бўл”, дейилмоқчи); “Саҳий бўлмаса, бахил ҳаром ўлар”; “Саҳий хор бўлмас, бахил биҳиштга кирмас” (биҳишт – жаннат); “Саҳийнинг қўли очик, Қўли очикнинг – йўли очик” “Қўли очик, саҳий одам бошқалардан бор нарсасини аямайди, мардлик қилиб сарфлаб юбораверади. Бошқалар эса буни эйтиборга олиб қўядилар, ҳеч қачон унутмайдилар, кези келганда улар ҳам саҳий одамдан ўз нарсаларини аямайдилар, уни ҳурмат-эҳтиром қиладилар, ўз давраларига тортадилар. Шунинг учун ҳам қўли очик одамнинг йўли очик бўлади, яъни бировларга “ўтқазиб” қўйганлиги туфайли, бировлардан бир нима сўрашга, бировларнинг ҳузурига кириб бораверишга ҳадди сиғади”, дейилмоқчи.

Одамлар тўрт хил бўлади: очкўз, бахил, олижаноб, сахий. Очкўз ўзи ҳам емайди, бировга ҳам бермайди. Бахил ўзи ейди, бировларга бермайди. Олижаноб ҳам ўзи ейди, ҳам ўзгага беради. Сахий ўзи емай, ўзгага беради”.

(Юсуфий)

*Бахил кўп йигди ҳаромдан олтин у кумуш,
Қарғиш олиб юрди, устига эшитди сўкиш.
Ўзи ўлди, тақсим бўлди моли душманлар аро,
Бахил ҳисса олди: кишилардан сўкиш.
Бахиллик дори билан даволаб бўлмас касалликдир,
Бахилнинг қўли саховат, ҳады учун бутунлай ёпиқдир.*

(Аҳмад Югнакий)

САЪВА ИШИ – САЙРАМОҚ, ХЎКИЗ ИШИ – ХИРМОН ЯНЧМОҚ

Бу мақол билан: “Хар ким ўзи билган, ўзининг ақли, кучи етган ишни қила олади. Кучлининг ишини кучсиз одам, хунарлининг ишини хунарсиз одам ва ҳ.к. қиламан, деб уринса, барибир қилолмайди, икки ўртада хижолат тортгани, шарманда бўлгани қолади. Шундай экан, қўлингдан келмайдиган ишга уринмаёқ кўяқол!” деган маънода насихат қиладилар.

САҚЛАНСАНГ – САҚЛАЙМАН, САҚЛАН-МАСАНГ, ЎТГА ҚОҚЛАЙМАН

Кишини ҳаётда ҳамиша ҳушёр, сергак, эҳтиёткор бўлишга, ўзини бало-қазолардан, замонанинг турли ҳаводисларидан, мол-ҳолини эса ўғри-ўтрукдан сақлашга даъват этиб айтиладиган мақол. Вар.: “Сақлангани худо сақлар”; “Соқликда хўрлик йўқ, Сақлансанг – сақларман”; “Сок бўлсанг, сақлайман”; “Офат кўрмай десанг, ҳушёр бўл!”; “Соғликка шошил, Соқликка шошилма” (“Тансиҳатингни сақлашга, касалликнинг олдини олиш, касалингни даволашга шошил-у, ammo соқлик, ҳушёрлик, эҳтиёткорликда зинҳор шошилма, ҳар тарафини атрофлича ўйлаб иш кўр”, дейилмоқчи), “Сақлансанг, соғ қоларсанг”; “Сақланган – соғлом бўлар”; “Сен балога тегмасанг, Балонинг сенда не иши бор?!”; “Бўладиган балога – эгасининг ўзи сабабчи”; “Сақланган – соғ, Сақланмаганининг юраги доғ”.

САҒИЗ ЕР – МАҒИЗ ЕР, ҚУМ ЕР – ШУМ ЕР

Бу мақол билан бобо деҳқонлар серҳосил ва камҳосил ернинг бир-биридан фарқини билдириб ўтганлар.

САҲРОДА ЯНТОҚ ҲАМ ДАРАХТ БЎЛИБ КЎРИНАДИ

Буни мажозан: “Қаерда бирор нарса йўқ ё камёб бўлса, ўша ерда аслида ёмон, кўримсиз, сифатсиз, қаирсиз нарса ҳам яхши, кўркам, қадр-қимматли бўлиб туюлади”, деган маънода қўлайдилар. Шунга ўхшаш: “Чанкаганга сароб сув кўринар” деган мақол ҳам бор. Сароб – атмосферанинг турли қатламлари турлича қизиган, ҳаво очиқ ва тинч кунларда уфқ ортидаги кўзга кўринмайдиган нарсаларнинг ҳавода акс этиб кўринишидан иборат ҳодиса.

СЕВГИ – БИР, МАКОНИ – ИККИ

Вар.: “Тегирмон – икки тошдан, Муҳаббат – икки бошдан”. Халқ севгини, ишқ муҳаббатни қадим-қадимдан қадрлаб, эъзозлаб, асраб, авайлаб, улуғлаб келган, ишқу вафо йўлида ҳатто жонини фидо қилган... у ўзининг асрлар давомида яратган сон-саноксиз мақолларида ишқ-муҳаббатни мадҳ этган, ошиқ-маъшукларга севиш ва севилишнинг ўзига хос томонларини, тартиб-қоидаларини, ахлоқ-одобини, шарт-шароитларини ўқтирган, йигит-қизларга турмуш қуриш, муносиб ёр танлаш, севгини асраш, авайлаш, қадрлаш юзасидан панду насихатлар қилган: “Ишқсиз ҳаёт бўлмас, Ҳаётсиз ишқ бўлмас”; “Муҳаббатсиз умр – ўт олмас кўмир”; “Этган бошинг керакмас, дилда севгинг бўлмаса, Тўккан ёшинг керакмас, Севган кўнгил бўлмаса”; “Сайроқсиз булбул бўлмас, Севгисиз – инсон”; “Ишқ – ҳаётнинг гули, умрнинг тузи” (тузи – мазаси, лаззати, деган маънода); “Муҳаббат кетса, нафрат келар, Нафрат келса, муҳаббат кетар”; “Муҳаббат – иттифоқнинг онаси”; “Севги пулга сотилмас, Кўнгил пулга топилмас”; “Соф севги сотилмас, Ё кесақдек отилмас”; “Севги билан уйку бозорда сотилмас”; “Севгига зорлик бор, зўрлик йўқ”; “Зўрлаб севдириш – музга бино қуриш” (“Муз устига қурилган бино ҳам, зўрма-зўраки севги ҳам боқий эмас, вақтинчадир”, дейилмоқчи); “Синалган севги букилмас, Букилмас ҳам сўкилмас”; “Ишқ бошқа, Ҳавас бошқа” (Бу билан: “Бировни шунчаки яхши кўриш, унга ҳавас қилиш, майл кўйиш – бир бошқа-ю, унга ишқ кўйиш, ошиқ бўлиш, чин дилдан севиш – бир бошқа”, дейилмоқчи); “Севгининг кўзи кўр”; “Севгининг кўзи айб кўрмас”; “Муҳаббатнинг кўзи кўр, қулоғи қар”; “Уйку жой танламас, Муҳаббат – чирой”; “Очлик ош танламас, Ошиқлик ёш танламас”; “Муҳаббат ёш танламас”; “Муҳаббат бойликка боқмас”

“Муҳаббат агар ҳақиқий бўлса, ошиқнинг ё маъшукнинг бой ёки камбағаллигига қараб ўтирмайди”, дейилмоқчи); “Севги ёрдамчи тиламас” (“Севишганлар ўртасига бировнинг тушиши ва уларни қовуштириб қўйиши шарт эмас, улар бир-бирларини ўзлари топиб, ўзлари таниб, ўзлари қовушиб кетадилар”, дейилмоқчи); “Кўнгил кимни севса, гўзал – ўша”; “Кўнгил кимни суйса, ўша чиройлик”; “Қизнинг ҳусни – юрагида, Излама уни юзидан”; “Лайлини кўриш учун Мажнуннинг кўзи керак”; “Сулув – сулув эмас, суйган – сулув”; “Ўз суйганинг – ўзингга сулув”; “Сулув бўлган билан, ёр бўла билмас, Туя бўлган билан нор бўла билмас” (нор – бир ўркакчи эркак туя; кучли, бақувват туя); “Бокмагил наслига, Бокқил аслига”; “Кўнгилни суратга боқиб берма, Сийратга боқиб бер” (сийрат – хулқ-атвор, хислат, одат); “Хар ким суйган ошини ичади” (Буни мажозан: “Хар ким севганига кўнгил беради, хоҳ у чиройли бўлсин, хоҳ хунук, таъбига ёқипими – бўпти!” деган маънода айтадилар); “Суйган ҳам – кўшиқчи, Куйган ҳам – кўшиқчи”; “Хар ким – суйганининг қули”; “Суйганимнинг кўнгли учун, Суймасимни суярман” (Буни “Севгилимнинг кўнгли учун, уни хафа қилмаслик учун, ўзим аслида севмаган, ёқтирмаган нарсани ҳам мажбуран севаман, ёқтираман; кулгим келмаган нарсага ҳам, севганимнинг кўнгли учун, уни мамнун этмоқ учун куламан ва ҳ.к.” деган маънода айтганлар); “Ўзинг суйгани олгунча, ўзингни суйгани ол”; “Қозон қайда – сув шунда, Сулув қайда – кўз шунда”; “Юз юзга тушар, Мехр – кўзга”; “Қиз қилиғи билан иссиқ”; “Сулувидан жилуви яхши” (Жилуви – илиғи; илиқ қилиғи); “Севган билан кўшилиш – Дуторга тор таққандай, Севмаган билан кўшилиш – захарли илон чаққандай”; “Йўл йўлдошинг кистаб турса, Йўлдошим деб чоғлама, Кўнгли сенда бўлмаганга, Сен ҳам кўнгил боғлама”; “Севганга – султонсан, севмаганга – ултонсан” (ултон – қорамол терисидан тайёрланган чарм; тагчарм); “Суймаганга суйканма!”; “Суймаганга суйканма, Суйганингдан айрилма”; “Суймаганга суйканма – баҳонг кетар, Минг тиллолик бошингни бир пул этар”; “Севгининг баҳори билан шодланма, Ёзи билан қиши ҳам бор”; “Йилнинг баҳорини севган, Қишини ҳам ўйлаши керак” (Бу билан “парда” орасида: “Маъшукани ёшлигида севган киши қариганида ҳам севиши, азалий севгисига содиқ бўлиб қолиши керак”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Севги қаримас, Асл чиримас”; “Қалбга қаримоқ йўқ, Севгига – ўлим”.

*Парвонани ишқ этмаса маст,
Урайму ўзини ўтқа пайваст.*

(Навой)

*Севиклининг айби ҳам раво кўринур,
Жами терс иши ўнг, ками тўлинуур.
Кўнгил кимни севса – вужуди севик,
Кўрар кўзга урса, даво кўринур.*

(Юсуф Хос Ҳожиб)

*Кишига ишқ агар ҳамроҳ бўлса,
Гадодир ул агар шоҳ бўлса.*

(Мажлисий)

*Бу ишқ савдосининг поёни бўлмас,
Агар ошиқ ўлар, товони бўлмас.*

(Сайёдий)

*Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан – муҳаббат ихтиёр эт.*

(Нодира)

*Эй кўнгул, кимсаким сени севмас,
Қоч, онинг теграсига айланма,
Ким насиҳат қилурда утганлар,
Дедилар: “Севмаганга суйканма”.*

(Оғахий)

СЕКИН ЭШСАНГ, БОҒ БЎЛУР, ОТ-ЭШАГИНГ СОҒ БЎЛУР

Ўтмишда “ярим чорва”, деҳқон, боғдор шаҳарликлар ўзларининг шаҳар ташқарисдаги боғларига чиқиб, кун бўйи ишлаб, кечқурун от, эшакларига озуқа бўладиган ўт-ўланларни ўриб, ўша уловларининг ўзига ортиб, уйларига қайтардилар. Шунда ўт-ўлани боғламоқ учун ўтнинг ўзидан “арқон” эшардилар. Агар ўтлар шошилмай, аста-секин эшилса, маҳкам бир арқондек бўлиб, ўт-ўлани боғлашга яраб эди. Агар шошқалоқ ё укүвсизлик билан эшилса, бундай “арқон” билан боғланган ўт-ўлан боғлари маҳкам боғланмас, йўл-йўлакай ечилиб кетиб, кишини овора қиларди. Мазкур мақол билан: “Умуман, ҳар бир ишни шошилмай, пишиқ-пухта қилсанг, ниятингга етасан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

СЕМИЗ ҚЎЙНИНГ УМРИ ҚИСҚА

Вар.: “Ориқ боқилар, Семиз сўйилар”; “Семиз қўй пичоққа бот учрайди”; “Семиз қўй ўзини қанорада кўради”. Одатда қўй семирди дегунча, дарҳол уни сўядилар, умри қисқа бўлади. Ориқ бўлса, яна биров боқиб, семиртириб, кейин сўядилар. Юқоридаги мақолларнинг тўғри маъноси шунини ифода этади. Мажозан эса: “Хиёнатгарлик, жинояткорлик, “эгри қўл”лик,

юлғичлик, порахўрлик ва шу каби нопок, ҳаром-хариш йўллар билан топилган “бeбилиска” пуллар ҳисобига бот фурсатда бойиб, “ошиб-тошиб”, “семириб”, босар-тусарини билмай қоладиган одамнинг бу “даври-даврони” узокқа чўзилмайди, қилмишлари ошкор бўлиб, қўлга тушиб, шармандаси чиқиб, тегишли жазосини олади”, деган маънода қўллайдилар.

СЕМИЗЛИКНИ ҚҲЙ КЎТАРАР

Вар.: “Семизликни қўй кўтарар, Ориқликни – булбул”; “Семизликни қўй кўтарар, Оғирликни ер кўтарар”; “Сувсоқликни туя кўтарар, Семизликни – қўй” (Туя очликка, чанқоқликка, иссиққа ва ҳ.к. энг кўп бардош берадиган хайвонлардан бири. Туяга узок сафар олдидан ё сафар давомида сўкни сариёққа аралаштириб, кичик коптокдек-коптокдек қилиб юмолақлаб (бундай озуқани “пўм” деб атардилар) едириб турардилар ёки қўй думбасини пишириб, тилим-тилим қилиб ютқазардилар. Бундай озуқани еган туя уч кунгача очликка, қирқ кунгача чанқоқликка чидарди); “Уланни тўй кўтарар, Семизликни қўй кўтарар”; “Мол семирса – фойда, Одам семирса – зиён”; “Мол семирса эгиз топар, Одам семирса зиёнга чопар”; “Семизлик – ҳаммолик” (“Ҳаддан ташқари семириб кетган одам ўзининг оғир вазнини ўзи ҳаммолга ўхшаб кўтариб юради”, дейилмоқчи). Қўй ҳар қанча семирса ҳам, бу семизликни кўтаради. Ҳатто думбаси 2-2,5 пуд бўлса ҳам, кўтариб юраверади. Бундай қўйни “Кетмон қўйрук” дейдилар. Юқоридаги мақолларни: “Семизликни қўй кўтара олади, аммо одам кўтара олмайди. Ҳаддан ташқари семириб кетган одам касалга тез чалинадиган ва улча-мунча касалликни кўтара олмайдиган бўлади”, деган маънода қўллайдилар. Таниқли рус шифокор олими З.И.Янушкевичуснинг ёзишича, “семизлик инфаркт хавфини икки марта оширади”.

СЕМИЗНИНГ ОЁҒИ – САККИЗ

Вар.: “Семиз, семизнинг оёғи – сегиз”; “Семизнинг оёғи – сегиз, Қўзиси – эгиз”; “Семизнинг оёғи – саккиз, Хуркканнинг туёғи – тўққиз”. Бу мақоллар кўпроқ қўйга нисбат бериб айтилган. “Оёғи саккиз” деганларининг боиси биринчидан шуки, битта (тўрт оёқли) семиз қўй иккита (яъни, саккиз оёқли) қўйнинг ўрнини босади; иккинчидан, одатда семиз қўй эгиз (яъни, “саккиз оёқли” иккита қўзи) туғади. Мажозда бойлар “семиз”га, камбағаллар

“орик”қа ташбиҳ этилади. Юқоридаги мақоллар билан кўча маънода: “Бойларнинг оёғи чакқон, қўли узун, гапи чечан, омади юришган, “айтгани – айтган, дегани – деган” бўлади”, деб қочирим қиладилар. Бу фикрни қувватловчи қўйидаги мақоллар ҳам бор: “Дунёда ким чиройли? Семиз чиройли!”; “Ким кўркам? Семиз кўркам”; “Семиз – кўркам, Бой – чечан”; “Семизнинг сирти – силлиқ” (Семиз отнинг, молнинг сирти силлиқ бўлиб, ялтираб туради. Бу билан мажозан: “Ортиб-тортиб, “битиб” кетган бой ва бойваччалар ташки кўринишидан, кийган кийим-кечагидан ҳам маълум бўлиб туради”, дейилмоқчи); “Семиз кўрнинг уси – ёнғокнинг қаваги” (“Бойлар хузур-ҳаловатда, роҳат-фароғатда яшашни, майшат қилишни қўзлайдилар ва шунинг ҳаракатида бўладилар”, дейилмоқчи).

СЕН ЕРНИ ЕР ҚИЛСАНГ, ЕР СЕНИ ШЕР ҚИЛАР

Бу – бобо деҳқонларнинг насиҳатомуз мақолларидан бўлиб, ерни эринмай, меҳнатни, қуч-ғайратни азмай, обдон, яхшилаб ишлаш ва унумдор қилишга даъват этилган ва бунинг самараси, берадиган фойдаси яхши бўлиши кўрсатилган.

СЕН ҲАМ ДЕРСАН: “ГАРМДОРИ”, МЕН ҲАМ ДЕРМАН: “ГАРДИМ – ДОРИ”

Халқ бу мақолни гармдори (қалампир) тилидан айтган. Мақолнинг кенгрок мазмуни шундай: гармдори айтапти – “Сен (одам) мени “гармдори” (яъни, аччиқ нарса) деб мазах қиласан-у, аммо менинг гардим (яъни, жуда озгина микдорим) ҳам сенга дори бўлади”. Дарҳақиқат, халқ табобатида баъзи касалликларни даволашда гармдоридан фойдаланганлар. Вар.: “Нортуя –туяларнинг нори, Вақти келса, гармдори ҳам – дори”.

СЕНДАН ҲАМ ЎТАР БУ БОЙЛИК, МЕНДАН ҲАМ КЕТАР БУ ЙЎҚЛИК

Вар.: “Чорваннинг ҳам моли туғар, Бир қораси икки бўлар”. Бу мақолларни ўз бойлигига мағрурланиб, ўзгаларни назар-писанд қилмайдиган, камситадиган, одам ўрнида кўрмайдиган, “оёқ учиде кўрсатадиган” одамга қарата: “Сен бу бойлигинга ишониб, кўп керилаверма, уни сенга “боғлаб” бериб қўйган эмас, бир кунмас-бир кун ажраб ҳам қоларсан, бу дабдабандган ҳам тушарсан. Менинг бу

йўқлигим, муҳтожлигим ҳам мангу эмасдир, ахир. Кези келиб, менинг ҳам “қўчамда байрам бўлиб қолар. Ўшанда сен ким деган одам бўласан?! Бас шундай экан, бойлигинга қерилма!” деган маънода киноя тарзида қўллайдилар.

СЕНИКИ ПУЛ БЎЛГАНДА, МЕНИКИ КУЛМИ?!

Одамлар ўртасидаги муомалада баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, бир киши бир кишидан бирор нарсани омонатга олади-да, ҳадеганда қайтариб беравермайди, эгаси қистаб сўраса, уни-буни баҳона қилиб, галга солаверади. Шунда бу ҳол жонига теккан, тоқати тоқ бўлган эгаси: “Олганингдан кейин вақтида қайтариб бер-да! Нима, сеники пул бўлганда, меники кулми! деб, жеркиб беради. Мазкур мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

СЕРВАЪДА КИШИ ЁЛҒОНЧИ БЎЛАДИ

Бу билан: “Жамиятда яшапсанми, кимнинг қандайлигини била бил ва шунга қараб жавоб-муомала қил! Одамлар орасида айёрлар, муғомбирлар, “туллак”лар, “пихини ёрган”лар, “илоннинг ёғини ялаган”лар оз эмас. Агар хушёр, эҳтиёткор бўлмасанг, бундай одамлар сени алдаб, “чалиб йнқитиб”, “чув тушириб” кетиши, панд бериши, зиён-захмат етказиши – ҳеч гап эмас! Жумладан, кўп ваъдалар бериб, сени бирор нимага кўндирмоқчи бўладиган одамга кўп-да ишонма, бундай одамларнинг аксарияти ёлғончи, фирибгар бўлади!” деган маънода огоҳлантириб, насиҳат қиладилар.

СЕРКА КЕТИДАН ҚЎЙ БОСАР

Серка – бичилган, ахта така. Бундай эчки қўйлар подасининг олдига тушиб, йўл бошлаб боради. Серка қаёққа бошламасин, қўйлар шуёққа қараб кетаверади. Ҳатто шундай ҳам бўладики, серка ўзини жарга ташласа, унинг кетидан эргашиб келаётган қўйлар ҳам бирин-кетин ўзларини жарга ташлайверадилар. Ҳаётда бундай ҳоллар бўлган. Мазкур мақол билан мажозан: “Кишилик жамиятида ҳам шундай бўлади: йўлбошчи қаёққа бошласа, омма шуёққа қараб кетаверади”, дейилмоқчи.

СИГИР – РЎЗҒОРНИНГ БАҚҚОЛИ

(Баққол – майда-чуйда рўзғор моллари, озик-овқат билан савдо қилувчи дўкондор. Халқ ибораси билан айтганда, унинг дўконидан

“одамдан бошқа ҳамма нарса” топилади. Мақолда сигирни баққолга ташбиҳ этиш билан: “У рўзғорни ҳамма нарса билан таъмин этади”, демоқчи бўлганлар). Вар.: “Сигир – булок”. Бобокалонларимиз қадим-қадимдан (Ўрта Осиёга ислом дини кириб келмасидан анча аввал) баъзи ҳайвонларни, жумладан сигирни “муқаддас” санаганлар. Халқ ўртасида сигир билан боғлиқ бўлган бир қатор ирим-сирим, расм-русмлар мавжуд эди. “Хоразм воҳасининг аҳолиси қорамолга нисбатан иззат-эҳтиром билан муносабатда бўларди... Уни уриш, айникса оёқ билан тепиш қаттиқ айб саналарди... Қорамолга худди одамга бўлгандек ғамхўрлик қилардилар. Агар ҳўкиз ёки сигир касал бўлиб қолса, унинг бўйнига тумор осиб қўярдилар. “Ёмон кўздан асрасин”, деган ниятда ўғил ва қиз болаларнинг бош кийимига тақиб қўйиладиган туморни бузоқларнинг бўйнига ҳам осиб қўярдилар... Бузоқ туғилса, бунинг хурсандчилигига кичикроқ бир зиёфат қилиб берардилар. Шоббозликларнинг маълум қилишларича, ўтмишда сигирнинг сутини сотиш – айб ҳисобланарди. Сигири йўқ одам сутни кўни-қўшнилардан бепул олавериши мумкин эди. Гурлан ва Шовот атрофида истиқомат қилувчи кишиларнинг маълум қилишича, илгари сигирнинг сути солинадиган махсус сопол идиш – “қулоқли кўза” бўларди. Унга бошқа бирор нарса солиш ман этилган эди. “Сигир – булок” – бу ўзига хос мақол бутун Хоразм воҳасига тарқалган. Сигир бахт келтиради, деб ҳисоблардилар. Ҳазораспда шундай одат бор эдики, “уйдан кут-барақа ва бахт-саодат аримасин” деган ниятда уй эгаси ўз ёр-биродарлари билан биргаликда сигирини уйи атрофида айлантириб чиқарди... Шунингдек, салафларимиз сигирни “етти хазина”нинг бири, деб ҳисоблаганлар. Халқ яратган бир қатор мақолларда сигирга юқори баҳо берилишининг, уни яхшилаб боқиб, парвариш қилиш тавсия этилишининг боиси ҳам ана шунда. “Саккиз сигир асрагунча, Бир говмиш асра” (говмиш – зотли, серсут сигир); “Саккиз сигир сақлагунча, Семиз сигир сақла”; “Бир сигир сақласанг ҳам, биракайин сақла” (Бу мақоллар билан: “Зоти паст, ориқ-тирриқ сигирларнинг сонини кўпайтириб боққанингдан кўра, зотдор ва махсуддор сигирни камроқ, ҳатто битта бўлса ҳам боқсанг, шу фойда”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Молинг зотли бўлса, Емишинг тотли бўлар”; “Сигир олсанг, таниб ол, Таний олмасанг, тарғил ол” (тарғил – сарғиш, қизғиш,

қорамтир йўлли); “Мол боққаннинг бармоғидан мой томар”; “Молга берсанг соз емиш, Боқар сени ёзу қиш”; “Мол семирса, ёғ бўлар, Қўриқ очилса, боғ бўлар”; “Мол йиғсанг, кўнишин топ, Ош есанг, идишин топ”; “Молни қишда қумга ҳайда, Ёзда чимга ҳайда” (Бу кейинги икки мақолнинг кўчманчи чорвадорлик даврида тузилгани шубҳасиздир. Сўнги мақолда “қумга”, “чимга” дейилишининг боиси шундаки, қумли ернинг иклими бир қадар иссиқроқ бўлиб, қишда мол ҳар ҳолда у ердан оғзига лойиқ бир нима топиб ейди, очликдан, “ют”дан қирилиб кетмайди. Ёзда бошқа ерларнинг ўт-ўланлари қуриб, қовжрава кетса ҳам, чимлик, яъни сизот ерларда ҳаммавақт кўм-кўк ўт бўлади); “Сигирнинг сути – тилида” (“Сигирдан кўп сут оламан десанг, унинг тилига, яъни оғзига ёқадиган овқатлардан бер. Сигирнинг берадиган сути ейдиган овқатига боғлиқ”, дейилмоқчи); “Сигирнинг сути – тилида, Эрнинг қути – элида” (қути – баракаси, бахти, саодати – элида, деган маънода); “Сигирнинг сути – соғувчининг қўлида”; “Сигирни ҳам силаса сут беради”; “Сигирнинг сирини силамасанг, сут бермас”; “Синамаган сигирни соғиш қийин” (“Сигир нотаниш, бегона одамга соғдирмайди, бир амаллаб соққанлари тақдирда ҳам, “сутини тортиб” қўяди. Шунинг учун аввало сигирни сина, феълини ўрган, силаб-сыйлаб, ўзинга кўниқтириб, ром қил, ана ундан кейин истаганингча соғаверасан”, дейилмоқчи); “Мол эгасининг кўзидан сув ичади” (Бунда ҳам молга яхшилаб қараш, парвариш қилиш тавсия этилган); “Сигирнинг елинига қарама, Емига қара” (“Товуқнинг қуйруғига қарама, Тушмуғига қара” деган мақол борки, бунда ҳам уни яхшилаб боқиш зарурлиги уқтирилган. Одатда тухуми бор-йўқлигини билмоқ учун товуқнинг қуйруғини ушлаб кўрадилар. Мазкур мақол билан: “Тухум қилармикин, йўқмикин, деб ҳадеб унинг қуйруғига қарайвергандан кўра, тумшуғига қара, яъни тумшуғидан донини узма”, деган маънода насихат қиладилар); “Елиндаги сут емишдан кўпаяди”; “Сигирнинг сути – елинида эмас, охурида”; “Охурга нени солсанг, Хурмачадан шун оласан”; “Хурмам тўлсин десанг, Охурни тўлдир”; “Мол боққанга битади”; “Молни боқсанг тўқ бўлур, Боқолмасанг йўқ бўлур”; “Силаган – сўқим ер, Силамаган – тўқим ер” (сўқим – сўйиш учун алоҳида парвариш қилиб, семиртириб боқилган мол; бўрдоқи қорамол. Тўқим – от-улов абзали.)

СИГИР СУВ ИЧГУНЧА, БУЗОҚ МУЗ ЯЛАЙДИ

Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, одатда қиш кунларида сигирга сувни бир идишда (челакда) олиб келиб ичирадилар. Шунда агар сигир то сув ичиб бўлгунча бузоқ интилаверса, уни тинчитмоқ учун ўша сув идишининг бетига музни унинг олдига ташлайдилар. Бузоқ шу музни ялаб, овуниб туради. Сигир ичиб бўлгандан кейин бузоққа ҳам сув олиб келиб ичирадилар. Вар.: “Бузоқ муз ялайди, Тўрпоқ туз ялайди” (тўрпоқ – олти ойликдан бир ёшгача бўлган бузоқ); Булар билан мажозан: “Ош-нон, иззат-икром, ҳурмат-эътибор – олдин катталарга (яъни, қарияларга), қолаверса – ёшларга”, деган маънода насихат қиладилар.

СИГИР ҲАМ ЎЗ ОХУРИНИ ТАНИЙДИ, ЭШАК ҲАМ

Бу мақолни мажозан: “Ҳар ким қорни тўядиган, бирор фойда кўрадиган жойини яхши билади”, деган маънода қўллайдилар.

СИЗ БУҒДОЙ-Ю, БИЗ СОМОН, СИЗ ЯХШИ-Ю, БИЗ ЁМОН

Баъзи одам ўзини яхши, ўзгаларни эса ёмон деб ҳисоблайди; ўзини бошқалардан баланд олиб, ўзгаларни паст кўради. Мазкур мақолни ана шундай такаббурликка, мағрурликка берилиб кетган, шу ярамас феъли туфайли эл кўзига ниҳоятда хунук кўринадиган одамнинг тўғридан-тўғри юзига ёхуд орқаваротдан киноя, кесатик тарзида айтадилар.

*Агарчи мен ёмон, сен яхшидурсен, муътарифдурмен,
Ўзин яхши тасаввур айлагон мендин ёмон эрмиш.*
(Навий)

СИЗ КЎРГАН КАТТА ТОЛЛАР КЕСИЛИБ КЕТГАН

Вар.: “Сиз кўрган уйлар айвонга айланиб кетган”; “Сиз ўтган кечувларни сув олиб кетган”. Бу мақоллар илгариги яхши аҳволи кейинчалик ёмонлашиб қолган (масалан: илгари бадавлат бўлиб, кейин камбағаллашиб қолган; оиласидаги илгариги хушчақчақлик ўрнини ғам-ғусса эгаллаган ва ҳ.к.) одам томонидан суҳбатдошининг: “Фалон нарса ҳалиям ўшандайми?” деган мазмундаги саволига жавобан айтилади.

СИЗДАН – УГИНА, БИЗДАН – БУТИНА

Ё ошкора, ё хуфиёна, ёинки шама қилиб: “Аввал сиз “бир нима” берсангизгина (ёки “фалон ишимни битириб берсангизгина”) кейин мен ҳам фалон ишингизни битказиб бераман”, деювчи порахўр, юлғич, тамагир одамлар тилидан айтилган бу мақолни шундай одамларнинг ўзига нисбатан қаттиқ киноя, аччиқ кесатиқ мақомда қўллайдилар.

СИЙЛАГАН СИФИМЛИ БЎЛАР

Вар.: “Сийласанг, сий кўрасан”. Бу мақоллар билан: “Сен бошқаларни сийласанг, яъни иззат-эҳтиром қилсанг, уйингга меҳмон қилиб чақирсанг, бирор воқеа муносабати билан совға-салом берсанг, йўқлаб турсанг ва ҳ.к., улар ҳам сени сийлайдилар, иззат-хурмат қиладилар, уйларига меҳмон қилиб чақирадилар ё уларнинг хонадонига вақти-бемаҳал боришга ҳақдинг сиғадиган бўлади, улардан совға-салом оласан ва ҳ.к.” деган маънода кишиларга яхшилик қилишга даъват этадилар.

СИЛАГАННИ СИГИР БИЛМАС, СИЙЛАГАННИ – ХЎКИЗ

Вар.: “Сийлаганни сигир билмас, “Хўк” дегани – хўкиз”; “Сигир сийлаганни билмас, Ёмон – сийлаганни”; “Эшак сийлаганни билмас, Ёмон – сийлаганни”; “Ит иззатни билмас, Хўкиз – хурматни”. Бу мақолларни ўз иззатини билмайдиган, бирор томонидан ўзига қилинган яхшиликни билмайдиган, кадрламайдиган, яхшиликка жавобан яхшилик қилиш у ёқда турсин, ҳатто ёмонлик билан жавоб қайтарадиган ярамас, бадфеъл, бадхулк, онкўр, ивгогар, тухматчи, чақимчи, дилгир ва шу каби жирканч иллат эгаларига нисбатан қўллайдилар.

СИЛАСАНГ – СИРТ ЯЛОҒИ, СИЛАМАСАНГ – ИТ ЯЛОҒИ

Бу билан: “Уй-рўзғор асбобларини, идиш-товоқни эҳтиётлаб, озода, покиза тутиб борсанг, унинг ичи тугул, сиртини ҳам яласанг бўлади. Аксинча, вақтида ювиб, арғиб, тозалаб турмасанг, бора-бора ифлос, ирқит, жирканч бўлиб, унга солинган нарсани егинг, ичгинг келмайди, ирганасан, у бамисоли ит ялоғидай бир нарса бўлиб қолади”, деган маънода озодаликка, покизаликка даъват этадилар.

СИНАМАГАН ОТНИНГ СИРТИДАН ЎТМА

Киши ўзини бало-қазодан, замонанинг турли ҳаводисларидан эҳтиёт қилиши, ҳаммавақт соқ, зийрак, ҳушёр бўлиб юриши зарурлигини уқтирувчи мақол. Вар.: “От, бир қилиги ёт”; “Тишлонғич от тишин кўрсатмас”; “Отни тепмайди, дема, Итни қопмайди, дема”; “Итни қопмас деб бўлмас, Отни тепмас деб бўлмас”; “Тепмас от бўлмас, Қопмас ит бўлмас”; “Синалмаган фаришгадан, Синалган шайтон яхши” (Бунда яхши нарса ва кимса фаришгага, ёмон нарса ва кимса шайтонга ташбих этилган бўлиб, “Ёмон деб ҳисоблайдиган нарса ва кимсаларинг билан қандай муносабатда бўлишни ўзинг биласан, албатта. Аммо, яхши деб ҳисоблайдиган нарса ва кимсаларингга нисбатан ҳам ортикча ишонган ҳолда бепарво бўлма, уларни ҳам аввал синаб кўр-да, кейин ўшанга яраша муомалада бўл”, деган маънода огоҳлантирилади); “Синалмаган қаймоқдан, Синалган қатик афзал”; “Сафар борсанг, сарисин сина, Сарисин синамасанг, барисин сина”; “Йўлдошинг “ит” бўлса, Таёғингни берк тут”; “Бўри билан дўст бўлсанг, Итинг ёнингга бўлсин”; “Айқини йўқласанг, Таёқни қўлга ол”; “Арслонни минсанг, Қамчининг қилич бўлсин”; “Бетида туки бор нарса кишига дўст бўлмас” (“Бетида туки бор нарса, яъни ҳайвон ҳар қанча қўлга ўргатилган бўлса ҳам, барибир одамга дўст бўлмайди, бир кунмас-бир кун зиён-заҳмат етказиши мумкин. Шунинг учун ундан ҳаммавақт эҳтиёт бўлиб юр”, дейишмоқчи).

*Кимники айлай дер эсанг махраминг,
Кўп синамай айламагин ҳамдаминг*

(Навоий)

*Чап бериб, пойлаб тепарга устихон йўқ этида,
Ёндашиб бормай йироқроқ тур охурнинг четиди,
Дўст бўлмайду – масал – тукиж нимарса бетида,
Олдин келсанг огиз солгай, мабода кетида –
Тепадур хоҳи чуқурлиқ, хоҳ том, ўлсун бу от.*

(Муқимий)

СИНГАН – ҚУЛОЛНИНГ КЎЗАСИ, ТЎКИЛГАН – БЎЗАГАРНИНГ БЎЗАСИ

Бу билан: “Ҳа синган бўлса – қулолнинг кўзаси синибди, тўкилган бўлса – бўзагарнинг бўзаси тўкилибди. Шунга ҳам хафа бўлиб, қайғуриб, изтироб чекиб ўтирасанми?! Бўлар-бўлмасга қайғуриб, ташвишланиб юрма, асабингни бузма, ўз сиҳатингни ҳам ўйла”, деган маънода насиҳат қиладилар. “Кўшнимнинг сигири думсиз туғди, деб ғам ема!” деган мақолни ҳам шу маънода қўллайдилар.

СИНГАН ҚҰЛНИНГ ОҒИРЛИГИ БҰЙИНГА ТУШАДИ

Одатда кишининг қўли синса, уни боғлаб, бўйнига осиб қўядилар. Демак, ўз қўлининг оғирлиги ўз бўйнига тушади. Мазкур мақол билан мажозан: “Бировнинг дарди учун биров кўпда азият чекмайди. Ҳар ким ўз дардининг (ўз муваффақиятсизлигининг) азобини, зиён-заҳматини ўзи тортади”, демоқчи бўладилар.

СИНИҚ КЎЗАНИ СИНДИРГАНГА БЕР

Бу билан: “Бирор одам бирор нарсангни синдириб, узиб яроқсиз қилиб қўйса, уни ўша одамнинг ўзига бер, токи ўзи зиён келтирибдими, заҳматини ҳам ўзи тортсин!” демоқчи бўладилар. “Қизингни ўйнашганга бер”, деган маънода ҳам қўллайдилар.

СИНИҚДАН БОШҚАСИНИНГ БАРИ ЮҚАДИ

Маълумки, касалликларнинг ҳаммаси ҳам юкумли эмас. Аммо, санитария ва гигиена қондаларига риоа қилинмаган, дардларнинг олди олинмаган, бунинг натижасида кўп касалликлар кишидан кишига юқиб, оммавий тус олиб кетган замонларда одамлар: “Суяк сингандан бошқа касалликнинг ҳаммаси юқади”, деган тушунчада бўлган. Мазкур мақол шундай тушунча натижасида юзага келган. “Синиққа силтов топилмас” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Суяк синганининг “иши” қийин. Суяк “чикса”-ку, уни табиб ё бирор биладиган одам бир силтаб, жойига солиб қўяди-я, аммо синган суякни ҳар қанча силтаган билан асли ҳолига келтириб бўлмайди. Умуман, бутунлай ишга яроқсиз бўлиб қолган нарсани қайтиб яроқли қилиш – амримаҳол”, дейилмоқчи.

СИНМАСНИ КУЛОЛ ЯСАМАС, ЎЛМАСНИ ХУДО ЯРАТМАС

Вар.: “Ўтмас умр бўлмас, Синмас темир бўлмас”; “Ўлим – шоҳу гадога баробар”; “Ўлим – ҳақ, Мерос – ҳалол”; “Ўлган келмас, Ўчган ёнмас”; “Кафан кийган қайтмайди, Кафанак кийган қайтади”; “Кетган келар, Кетмонлаган келмас”; “Сувга кирган қуруқ чикмас, Гўрга кирган тирик чикмас”; “Ўлмоқ, ўлмоқнинг жазоси – кўммоқ”; “Қари бўлса, ҳафта сақла, Ўлигини қопда сақла”; “Ўлган учун ўртанма”; “Ўлганга ўкинма, Қолганга барака берсин”; “Йиғлаган билан ўлик тирилмас, Ямаган билан чурик тикилмас”. Бу

мақоллар билан бирор яқини вафот этган кишига: “Дунёга келган одам дунёдан кетади ҳам. Бу – табиат қонунин. Бас, шундай экан, ўлган учун кўп қайғуриб, кўз ёши қилиб, ғам-ғуссага ботиб, куйиб-ёнишнинг фойдаси йўқ. Бундай қилган билан барибир ўлган одам қайтадан тирилиб келмайди. Киши ўз сихатини ҳам ўйлаши керак”, деган маънода тасалли бериб, юпатадилар.

СИНЧ УЙИМ – ТИНЧ УЙИМ

Вар.: “Уйим синч – кўнглим тинч”. Биология фанлари номзоди А. Усмонов бу мақоллар хусусида шундай ёзади: “Тарихий манбалардан маълум бўлишича, аждоқларимиз неча-неча зилзилаларнинг шоҳиди бўлишган ва, натижада, улар уйлارни зилзилага бардош берадиган қилиб қуриш – синчли уй солишни кашф этишган. Тошкентда бўлиб ўтган зилзилада (муаллиф 1966 йил 26 апрелда бўлган зилзилани назарда тутган – Ш.Ш.) ... ҳатто зилзила ўчоғи устидаги синчли уйлар ҳам қулаб тушгани йўқ, фақат деворларида ёриқлар пайдо бўлди холос. “Синч уйим – тинч уйим” халқ мақолининг ҳаққонийлиги яна бир бор исботланди. Демак, синчли уйлارни кўпроқ қуриш лозим” (“Фан ва турмуш”, 1967 йил, 2-сон).

СИПОҲ СИРИН ЯШИРОЛМАС, ПУЧУҚ – БУРНИН

Сипоҳ (сипоҳи, сипойи) – хон, амир саройида узоқ хизмат қилган лавозимли киши; амалдор; кўчма маънода – ўзини (худди амалдорлардек) катта олиб юрувчи, такаббур, мағрур, манман, олифта одам. Юқоридаги мақол билан: “Бурни пучуқ одамнинг пучуқлиги шундай кўриниб тургани, у бу айбини яширолмагани каби сипойи ҳам ўзини катта олишини, кибр-ғуруриятини ҳар қанча сездирмасликка ҳаракат қилмасин, барибир атрофдаги кишилар бунини шундай сезиб, фаҳмлаб турадилар, у сирини яширолмайди” демоқчи бўладилар. Сипойи одамларнинг қандайлигини ифода этувчи ва улар билан қандай муомалада бўлиш лозимлигини уқтирувчи бошқа бирмунча мақоллар ҳам бор: “Сипоҳ сирин бермас, Аҳмоқ тўрин бермас” (“Аҳмоқ уйнинг тўрида ўтирган бўлса-ю, ўзидан катта ёшдаги одам келиб қолса, унга хурмат юзасидан ўз ўрнини бўшатиб бермайди. Аҳмоқлигидан, бунинг фарқи ҳам бормайди. Сипойи эса ҳар қандай вазиятда ҳам сипоҳгарчилик қилиб, бировга (хоҳ таниш бўлсин, хоҳ нотаниш)

сирини бермасликка ҳаракат қилади”, дейилмоқчи); “Сипойи совқатмас, қалтирар” (“У камоли такаббурлиги ва олифталигидан, гарчи совқотса ҳам (яъни, қийналса, ўзанинг ёрдамига муҳтож бўлса ҳам) буни сездирмасликка ҳаракат қилади. Лекин барибир атрофдаги одамлар унинг қалтираётганидан совқотаётганини фаҳмлайдилар”, дейилмоқчи); “Йўқсиллигидан тегиримончилик қилади-ю, Такаббурлигидан ҳақ олмайди”; “Сипойини уйда кўрма, Тузда кўр” (туз – дала; бу ерда “кўча-кўй” маъносига ҳам тўғри келади. “Сипойи ўз уйида одатдаги одамлардек юрса ҳам, бутун “ҳунари”ни, сипоҳгарчилиги-ю, олифтагарчилигини кўча-кўйда, яъни одамлар орасида кўрсатади”, дейилмоқчи), “Сипоҳнинг савлати – савсар телпаги” (Савсар – ўрмонда яшайдиган қимматбаҳо тўк, қўнғир мўйнали, кичик сутэмизувчи йиртқич ҳайвон; шу ҳайвоннинг антиқа териси. Мазкур мақол билан: “Сипойи бошига кийиб олган шундай қимматбаҳо ва кўркам телпаги билан керилади, мағрурланади-ю, аммо ўзида ҳеч нима йўқ”, демоқчи бўладилар). “Сен” деган – сипойига ўлим”; “Ер ёмони – бозор жой, Чўп ёмони – қовға, Одам ёмони – сипойи” (Бозор жойнинг ҳаммаёғи банд бўлиб, “тиқилиб” ётади. Бундай жойда яшайдиган одам ортиқча уй соломмайди, ҳовлисини, томорқасини бирор қарич ҳам кенгайтира олмайди. Шунинг учун бундай ерни “ёмон ер” деганлар. Қовға – кўга – ичи ковак ва юмшоқ, барди сингари узун кўп йиллик ўсимлик. Бундай чўпни (ўтни) моллар суйиб эмайди); “Сипойининг қариси, Аргумоқ отнинг қариси”; “Нор туянинг қариси шумшук бўлар”; “Қорин гўшт бўлмас, Сипоҳ дўст бўлмас”; “Сипоҳнинг ошнаси бўлмас”; “Сипоҳидан ошнанг бўлса, Ёнингда болтанг бўлсин”; “Сипоҳнинг боши кўприк бўлса ҳам, босиб ўтма” (Сипоҳ, яъни юқори мартабали амалдор гарчанд ўзини ҳамма босиб ўтадиган кўприк мисоли хоксор қилиб кўрсатишга уринса ҳам, сен уни босиб ўтма, яъни унинг бу найрангига учма. Чунки, у ўзининг бирор максadini кўзлаб, атайдан ўзини шундай қилиб кўрсатади”, деган маънода огоҳлантирганлар); “Сувга суялма, Сипойига ишонма!”.

СИРКА СЎРАШГА ҲАМ СИЛИҚА КЕРАК

(Силиқа, силиқ – юмшоқ маъносини билдиради. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги ҳикояга боғлиқ: “Бир деҳқон бўлар экан. Қариб қолибди ва бунинг устига меъдасига овқат

ботмайдиган бўлибди. Деҳқон ўзини табибларга кўрсатибди. Табиблар етти йиллик сиркани истеъмол қилишни буюрибдилар. Деҳқоннинг икки ўғли бор экан. У катта ўғлига: “Сен фалон қишлоққа боргин, у ерда менинг бир ўртоғим бор, шундан сирка олиб кел” деб буюрибди. Катта ўғли отаси айтган қишлоққа борибди, отасининг ўртоғини топибди. У одам ер ҳайдаётган экан. Деҳқоннинг катта ўғли салом ҳам бермабди, ҳолаҳвол ҳам сўрамабди. Тўғридан-тўғри: “Бобо, отам сизда етти йиллик сирка бор, шундан олиб кел, деб айтдилар”, дебди. Чолнинг энсаси қотиб, жаҳли чиқиб: “Менда бундай сирка йўқ”, дебди. Йигит уйига қуруқ қайтибди. Шунда деҳқоннинг кичик ўғли: “Қани, мен ҳам бориб кўрай-чи, зора олиб келсам”, деб чолнинг олдига борибди. У ҳамон ер ҳайдаётган экан. Иккинчи ўғил: “Ассалому алайкум, бобо, ҳорман! Сиз бироз дам олинг, мен кўш ҳайдай” деб чолнинг қўлидан омовч дастасини олибди. Ерни ҳайдаб бўлгандан сўнггина дам олгани чолнинг ёнига бориб ўтирибди. Чол сўрабди: “Болам, нима қилиб юрибсан, кимнинг ўғлисан?”. Бола: “Ўртоғингиз фалончи деҳқоннинг ўғлиман. Отам бетоб ётибдилар. У кишининг дардларига сирка даво экан. Ҳаммадан сўрадим, топилмади. Сизнинг кўш ҳайдаётганингизни кўриб, раҳмим келди, шу чолга қарашиб юборай, деб ўйладим. Мен сиркани тез топиб, отамнинг хузурига боришим керак. Отам бечора йўлимга тикилиб ўтиргандир”, – деб, ўрнидан кўзгалган экан, чол: “Сен бирпас кутиб тур, мен уйга бориб, сирка олиб келаман”, деб жўнаб кетибди. Бироздан сўнг чол бир шишада сирка келтириб берибди. Кичик ўғил сиркани олиб, бобога раҳмат айтиб, жўнаб кетибди. Отаси кичик ўғлидан хурсанд бўлибди ва катта ўғлига қараб: “Сирка сўрашга ҳам силиқа керак, ўғлим”, дебди...” Вар.: “Сирка тиламакка ҳам усул керак”.

СИРКА ХОМ БЎЛСА, ИДИШНИ ЁРАДИ

Вар.: “Сирка ўткир бўлса, шишани синдиради”. Сирканинг хусусияти шундайки, хом (яъни, ҳали етилмаган) бўлса ҳам, ўткир (яъни, “пишиб”, обдон етилган) бўлса ҳам, солинган идишни ёриб юборади. Мазкур мақоллар билан мажозан: “Киши “хом” бўлса (яъни, хоҳ касб-ҳунарда, хоҳ илмда, хоҳ бирор ишни бошқаришда билимсиз, тажрибасиз, укувсиз бўлса), ишни бузади, “қош қўяман деб, кўз чиқазади”. Шунингдек киши “ўткир” (яъни, ўта “пишиқ”, ўта тажрибали) бўлса ҳам, ўз манфаати йўлида одамларга бирор зиён-заҳмат етказиши мумкин”, дейилмоқчи.

СИРИНГНИ СИРТГА ЧИҚАРМА

Бу мақол билан кишига ички сирини сақлаши бениҳоя зарурлигини, бировга айтилмаслиги керак бўлган сирни ошкор қилиб қўйиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги уқтирилган. Вар.: “Темирнинг кичиги ҳам – темир, Сиринг кичиги ҳам – сир” (“Ҳа, шуни айтсам нима қиларди, деб кичик сирингни ҳам бировга айта кўрма!” дейилмоқчи); “Сиринг – сенинг асиринг” (Бунда сир – қаттиқ туриб сақланадиган, қўлдан чиқариб юбормасликка ҳаракат қилинадиган асирга ташбиҳ этилган); “Юрак дастурхон эмаски, ҳамманинг олдига ёзилверса”; “Уй сирини – ёпиғлик қозон”; “Эр йигитнинг ичида эгарлоғлик от ётар” (Бу билан мажозан: “Ақлли, эҳтиёткор одам юрагини кенг қилиб, “оғзига маҳкам” бўлиб, ҳар қандай қатта сирини ҳам сиртга чиқармай, ичида сақлай олади”, дейилмоқчи); “Туяни ют, Думи оғзингдан кўринмасин”; “Қулон бошига иш тушса, Қуйруғига сир айтмас”; “Сирни сукут сақлайди”; “Сир учини сўз очар, Сир очгандан эл қочар”; “Содда сирини – тилида, Писмиқ сақлар дилида”; “Қўнғилдаги сирни кўз билдиради”; “Айтилган сир – сир эмас”; “Уч киши билган сир – сир эмас”; “Ёйилган гап йиғилмас”; “Ўз юрагинга сиғмаган сир – Ўзганинг юрагига сиғмас”; “Ўттиз тишнинг орасидан чиққан сўз ўттиз уруққа ёйилади”; “Томчи томиб бўлгунча, Дарё оқиб етади, Ёт кишига сир айтма, Ҳар томонга етади”; “Ёмонга айтсанг сирингни, Мингга қилар бирингни”; “Овулга айтсанг ошар, Қўшнига айтсанг қўшар”; “Қўшнининг билгани – оламнинг билгани”; “Ич сирингни отанга ҳам айтма”; “Синамаган дўстингга сир айтма”; “Ўз дўстим деб сир айтма, Дўстингинг ҳам дўсти бор”; “Дўстга айтдим сўзимни, Душман билди сиримни”; “Сиртинг синса ҳам, Сирингни ёвга берма”; “Сар берсанг бер, сир берма!” (“Душман билан олишувда бошингни берсанг ҳам, яъни ҳалок бўлсанг ҳам, унга асло сирингни бера кўрма”, дейилмоқчи); “Оғзинг тўла қон бўлса ҳам, Душман олдида тупурма” (“Зиён-заҳмат кўрганнинг, зарба еганингни душманга асло билдирма, бу нарса сирлигича қолсин”, дейилмоқчи); “Ёвга сўзинг чин айтма, Чин айтсанг ҳам, сир айтма”; “Номард сиринг билмасин, Билиб бағринг тилмасин”; “Ёмон билан йўлдош бўлма, Нодон билан сирдош бўлма”; “Ёмон билан бўлсанг сирдош, Бошга тушар оғир тош”; “Сир берувчи бўлма, Сир олувчи бўл”; “Сир сақлаганга бало йўк, Сақламаганда даво йўк”.

СИРТИ ЯЛТИРОҚНИНГ ИЧИ ҚАЛТИРОҚ

Бу мақолни ташқи кўринишига зеб бериб, башанг кийиниб, пардоз-андоз қилиб, бўяниб, тараниб, “илоннинг оғзидан чиққандай” бўлиб, ўзини кишиларга кўз-кўз қилиб юрадиган, “қўлини совуқ сувга ургиси келмайдиган”, меҳнатга бўйин қўймаган, ўз илм-билимини, касб-ҳунарини оширишга ҳаракат қилмайдиган олифта, сатанг, таннозларга қарата киноя ва истехзо тарзида айтадилар.

СИЧҚОН – МУШУК ДЎСТ БЎЛСА, ОМБОРНИ ХУДО УРАДИ

Бу билан: “Юлғич, ўғри, хиёнатгарлар бир-бирлари билан дўст бўлиб, тил бириктириб, ҳамкорликда иш қилсалар, эл-юртнинг мол-мулки талон-тарож бўлади”, дейилмоқчи.

СИЧҚОН СИҒМАС ИНИГА, ҒАЛВИР БОҒЛАР ДУМИГА

Вар.: “Ўзи бозорга сиғмаган туя қўшани билан кирибди”. Бу мақолларни (аксарият ҳолларда) айтилмаган ёхуд ҳадди сиғмаган ерга бир ўзигина эмас, бола-чақасини ёки ўртоқларини ҳам бошлаб келувчи орсиз “меҳмон”ларга нисбатан айтадилар.

*Тор уни сичқонга солиб эрди гам,
Қуйруқига боғлади гирбол ҳам.*

(Навой)

*Қадрига етмай ўзин, нафратни нодон ахтарур,
“Ортига галвир матаб сичқон” каби дон ахтарур.*
(Чархий)

СИЧҚОННИНГ ЎЛГИСИ КЕЛСА, МУШУК БИЛАН ЎЙНАШАДИ

“Бўладиган балога аксарият ҳолларда кишининг ўзи сабабчи бўлади: ўзидан жисмоний, моддий ё мавқе ҳахатида кучли бўлган, юқори турадиган одам билан олишади, унинг жаҳлини чиқазади, “жиғи”га тегади ва ҳ.к.”, деган маънода қўлланадиган мақол. Вар.: “Сичқоннинг ўлгиси келса, мушукнинг чотини қитиклайди”; “Умри битган сичқон мушукка чанг солади”; “Ажали етган сичқон мушукка ғамза солар”; “Ажали етган сичқон мушукнинг думини тишлайди”; “Ажали етган қарға бургут билан ўйнайди”; “Эчкининг қалтақ егиси келса, Чўпоннинг таёғига сурканади”; “Эчкининг орқаси қичса, Чўпоннинг нонини ёйди”; “Эчкининг ажали етса, Қассобни сузади”; “Ажали етган кийик адрга қочади”; “Ажали етган кийик мерганга дуч

келади”, “Ажали етган тулки овчининг олдидан чиқади”; “Илоннинг ажали етса, катта кўчага чиқиб ётади”; “Илоннинг ўлгиси келса, шиғирда ётар” (шиғир – арава гилдирагининг изи. Одатда кишилар илонни кўрганлари замони ўлдириш ҳаракатига тушадилар. Йўл юзига чиқиб ётган илон ўзини ўзи ўлимга маҳкум этган бўлади. Кейинги икки мақолда шунга шама қилинган); “Йиғлагиси келган бола отасининг соқолини ўйнайди”; “Итнинг ажали етса, меҳробга ўтиради” (меҳроб – масжид ичида унинг қибла томонидаги тахмонга ўхшаш жой, саждагоҳ); “Ўлгиси келган чивин болга кўнади”; “Парвонанинг ўлгиси келса, шам билан ўйнашади”.

СОВУҚДАН ҚЎРҚҚАН – ҚИШНИ ЁҚТИРМАС

Буни тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, “кийинчиликка чидамайдиган, енгил-елпи ҳаёт кечирришга одатланган одам қийин ишдан қочади”, деган мажозий маънода ҳам қўллайдилар.

СОВУҒИНГ ОШСА – БЎСТОН, ИССИҒИНГ ОШСА – ГЎРИСТОН

Вар.: “Совуғинг ошса не давлатдур, Иссиғинг ошса – қиёматдур”. Ота-боболар ўзларининг тиббий қарашларида: “Кишининг “совуғи” ошса, сал нарса билан (масалан, асал еса, новвот чой ичса) тўғри бўлиб кетади. Аммо “иссиғи” ошиб кетса, уни тўғрилаш анча мушкул ва оқибати ёмон бўлади”, деган хулосага келганларки, юқоридаги мақоллар ана шу хулосанинг маҳсулидир.

СОЗЛИ ТОРДАН НОЗЛИ САДО ЧИҚАДИ

Тор ва умуман ҳар қандай чолғу асбоби яхши созлансагина ундан яхши, ёқимли садо чиқади. Мазкур мақол билан мажозан: “Тирикчилигинг учун керакли бўлган ҳар бир асбоб-анжомни, иш қуролларини ва ҳ.к. яхши сақлаб, яхши созлашга одатлансанг, ишинг унумли ва сифатли бўлади, қийналмайсан”, деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: “Ишни қилади асбоб, эгаси қилар лоп”.

СОЧГАНДА СЎЗЛАШМАСАНГ, ХИРМОН-ДА ХИРИЛЛАШАСАН

Бу мақол деҳқонлар ҳаётидан олинган. Тўғри маъноси: “Бирор киши билан шерик бўлиб

деҳқончилик қиладиган бўлсанг, у билан бошида, экин экаётганда (уруғ сочаётганда) гапни пухта қилиб, келишиб ол. Агар бошида шартлашмасанг ёки пухта келишиб олмасанг, ҳосил пишиб, хирмон кўтарилгач, уни бўлиб олишда шеригинг билан гапинг бир жойдан чиқмай, жанжаллашиб қолишинг мумкин. Мажозий маъноси: “Умуман, ҳар бир ишни, биров билан бирор нарса хусусида келишув, битишувни ва ҳ.к. бошидан пухта қилмоқ керак”.

СОЧИБ МАҚТАНМА, ЙИҒИБ МАҚТАН

Тўғри маъноси: “Ана унча уруғ сочдим (эқдим), мана бунча ҳосил оламан, деб олдиндан мақтанма. Кўтарган хирмонинг кутганингдек бўлмаса, кўпчилик олдиде уялиб, шарманда бўлиб қолишинг мумкин. Олдин хирмон кўтар, дуруст бўлса, ана ундан кейин бу ҳақда гапирсанг, мақтансанг арзийди”. Мажозий маъноси: “Умуман, ҳар бир ишни қиларда олдиндан катта гапирма, аввал уни ниҳоясига етказ, натижаси дуруст бўлса, ана ундан кейин гапирсанг бўлади”.

СОЯГА ҚАРАБ ТЎН БИЧМА

Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, ўтмишда ислом хотин-қизларнинг бегоналарга, яъни “номаҳрам”ларга кўрринишини қатъий ман этган. Кийим тикадиган чеварларнинг аксарияти эса эраклардан бўлган. Хўш, бундай шароитда хотин-қизларга тикиладиган кийимни қандай ўлчаб, бичганлар? Чорасини топганлар: хотинни ё кизни парда оқрасига қўйиб, шу пардага тушиган сояга қараб, ёхуд баланд жойга чиқазиб, ерга ё сувга тушган сояга қараб кийим бичганлар. Бунда, албатта, кийим қоматга жуда ҳам мос бўлиб, ёпишиб тушмаган. Бу ҳол юқоридаги мақолнинг туғилишига сабабчи бўлган. Мақол мажозан: “Ҳар қандай ишни ҳам аниқламай, ҳар тарафини ҳисобга олмай, тахминлаб, қиёслаб, таваккалига қилма”, деган маънода қўлланилади.

СОҒ ОЛМА ШОХИДАН ТУШМАС

Олмага касал тегсагина, қурт есагина, “оғриб”, тўкилиб тушади. Соғ олма шохида туриб, обдон пишганидан кейингина узилиб тушади ёки узиб олинади. Мазкур мақолни мажозан: “Бирор одам “қўлга” тушибдими ё амалидан кетибдими, демак, унинг бирор айби, хиёнати, жинояти бор. Тўғри бўлса, ҳақ бўлса, бундай бўлмас эди”, деган маънода қўллайдилар.

СУВ БИР ЛОЙҚАЛАНМАЙ ТИНИМАС

Бу мақол асосан эр-хотин муносабатига тааллуқли бўлиб, “Янги ариқдан сув оққанида олдинига лойқаланиб, кейин тиниб оққанидек, янги турмуш қурган эр-хотин ҳам дастлаб бир-бирининг феъл-атворига, келин эса янги тушган хонадони шарт-шароитларига кўниқолмаслиги мумкин. Натижада нари-бери гап-сўзлар, аччиқ-аразлар бўлади. Аммо, бу вақтинчалик ҳодисага бардош бериш керак. Тез орада ҳаммаси изига тушиб кетади”, деган маънода қўлланилади.

СУВ БОР ЕРДА ҲАЁТ БОР

Ота-боболар бир туркум мақолларда “оби-ҳаёт” деб эъозлагувчи сув инсоният ва табиат ҳаёти учун нақадар зарур, нақадар қимматли нарса эканлигини турли тамсиллар воситаси ила уқтириб, унинг қадрига етиш, тежаб-тергаш, инфирслантирмай, тоза ва покиза сақлаш лозимлиги юзасидан насиҳат қиладилар: “Сув – олтиндан азиз”; “Сув – зар, Сувчи – заргар”; “Ой сулуви – нур, Соё сулуви – сув”; “Сув келди – нур келди”; “Сув келди, сув келди, Ариқ тўла нур келди”; “Сувнинг қатраси – офтобнинг зарраси”; “Эл ҳаёти ер билан, Ер ҳаёти сув билан”; “Сув – деҳқоннинг қони, Ер – деҳқоннинг жони”; “Сув – ғўзанинг жони, Ўғит – унинг дармони”; “Томчи сувда тол кўқарар”; “Сувсиз ер – мазор, Суви ер – гулзор”; “Сувсиз ер – жонсиз жасад”; “Сувсиз ерга қуш кўнмас, Ўтсиз ерга юрт кўнмас” (Бунда “юрт кўнмас” деганда, ўтмишдаги кўчманчи чорвадорлар назарда тутилган); “Сувсиз ер – етим, Молсиз эр – етим”; “Сувсоқнинг ўйи – сувда”; “Ташнанинг тушига сув қирар”; “Сувсаганга сув сароб бўлиб кўринар” “Сувни кум тагидан қидир”; “Кум бор жойда сув бор, Сув бор жойда жон бор” (дашту биёбонларда, кум саҳроларида юрганларга сувсизлик, ташналик балосидан қутулиш юзасидан шундай деб насиҳат қилганлар); “Сувга яқин одам худога яқин одам бўлади”; “Сув тиласанг, Сулаймондан тила”, “Хоразм воҳасининг хўжалик ҳаётида катта роль ўйнайдиган барча асосий каналлар у ёки бу авлиёнинг номи билан боғланган. Бундай авлиё гоҳо каналнинг ҳомийси сифатида қадрланса, гоҳо Амударёдан мўъжизавий равишда сув чиқариб, каналнинг бевосита асосчиси бўлган киши сифатида қадрланган... Авлиё Сулаймонни Хонқанинг жануб томонидаги каналлар тармоғининг ҳомийси деб ҳисоблаганлар (Модира яқинидаги мазор); шу каналларда сув

камайиб қолган пайтларда унинг мазорига келиб, ибодат қилганлар. “Сув диласанг, Сулаймондан дила” деган мақол ҳам мавжуд эди”; “Сув – султонники, Ер – худоники, Осмонингни ўзинг ол!” (Ўтмишда ерсиз, сувсиз камбағал деҳқонлар азоб-уқубатли ҳаёт жон-жонларидан ўтиб кетганидан, шундай дея қаттиқ киноя билан нола қилганлар); “Экин экмोक – осон, Сув келтирмоқ – қийин” (Илгариги замонларда канал қазиб, сув келтиришдан оғир нарса йўқ эди. Мақолда шу ҳол ифода этилган); “Сув келтирар мард киши, Экин экар ҳар киши”; “Сув қадрини қудуқ қазиган билади”; “Сув ичсанг, қудуқ қазиганни унутма”; “Сувни ич, чашмани булғатма”; “Сув ичадиган қудуғинга тупурма”; “Сувга тупурган – коски, Қудуққа тупурган – кофир” (коски – девона, телба; кофир – ғайри дин; куфрона ишларни қилувчи, неъмат қадрини билмовчи, кўрнамак, нонкўр); “Қудуққа тупурма, қайтиб ичаринг бор” (Бу кейинги мақолларни тўғридан-тўғри ўз маъносида ҳам, мажозан: “Ҳаёт кечирининг маънафати тегиб турган нарса ва кимсанинг қадрига ет, уни хор қилма”, деган маънода ҳам қўллайдилар).

СУВ ЙЎҒИДА – ТАЯММУМ

Ислом динининг шартига кўра, намоз ўқишдан олдин таҳорат қилмоқ лозим. Сув йўқ жойда икки кафтни тупроққа уриб, бетларига, билақларига суртадилар. “Таяммум” деб аталмиш бу тадбир таҳоратнинг ўрнига ўтади. Мазкур мақолнинг тўғри маъноси гарчи ана шу ҳолни ифода этса-да, ота-боболаримиз уни ва унинг мажозий маъносига мос келадиган қуйидаги бир қатор мақолларни кишига турмуш қийинчиликларини бартираф этиш чораси сифатида панд-насиҳат қилганлар. Яъни “Яхшироқ нарса топилгунча ёмонроқ нарсанинг қадрига етиш, ундан фойдаланиб туриш лозим”, деб уқтирганлар; “Офтоб чиққунча, ойдиндан фойдалан”; “Эти бўлмаса, шўрваси” (“Шўрванинг эти (гўшти) ейилиб, тамом бўлган бўлса, шўрвасига нон тўғраб қоринингни тўйғазиб олавер. Э, гўшти йўқ экан, деб аччиқ-араз қилиб, оч ўтирма”, дейилмоқчи); “Қори бўлмаса, ёмғири”; “Суви бўлмаса, шудринги”; “Челак тешик бўлса ҳам, сув сепишга ярайди”; “Болта ўтмас бўлса ҳам, суяк синдиришга ярайди”; “Ўтин йўғида тезак ҳам – ўтин”; “Хўқизинг бўлмаса, ўзинг чоп, Омочинг бўлмаса, кетмон топ”; “Хўқизга пар топилмаса, эшакни пар қил” (“Ер ҳайдаганда жуфт бўлмаса, бир тақасига эшакни қўшиб бўлса ҳам ишингни битириб ол.

Умуман, яхши нарса тоиилгунча бекор қараб ўтирма, ёмон нарсадан бўлса ҳам фойдаланиб тур”, дейилмоқчи); “Сигир йўғида эчки ҳам – сигир”; “От топилгунча оёқ ҳам – улов” (улов – миниб юриладиган хайвон); “Яхши уловнинг йўғидан, Ёмон уловнинг бори яхши”; “Йўғинг топилгунча боринг йўқотма”; “Бўлмагандан бўлгани яхши, Ўлгандан қолгани яхши”.

СУВ КЕЛТИРГАН – ХОР-ЗОР, КЎЗА СИНДИРГАН – АЗИЗ

Бу – жамиятда ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган, ёмонларнинг кунни тукқан, яхшилар эса оёқ ости қилинган ўтмиш замонларнинг кирдикорлари ва иллатларини очиб ташлаган кўпдан-кўп мақолларнинг биридир. Мумтоз шоирларнинг асарларида ишлатилгани – унинг қадимийлигидан далолат беради:

*Кимга дод айлай бориб, шум толеимни дастидин,
Кўза синдирган азий-у, сув келтирган хор-зор.*

(Муқимий)

СУВ КЕТАР, ТОШ ҚОЛАР, ЎСМА КЕТАР, ҚОШ ҚОЛАР

Вар.: “Ўсма кетар, қош қолар, сурма кетар, кўз қолар”. Ўсма – узун чўзинчоқ тўқ яшил баргли икки йиллик ўтсимон ўсимлик баргидан сиқиб олиниб, қош ва киприкларни бўяш учун ишлатиладиган қора-яшил рангли суюқ бўёқ. Сурма – кимёвий модда, кумушсимон оқ мўрт металл; таркибида шу модда бўлган қорамтир пардоз бўёғи (қош, киприкларни бўяш учун ишлатилади). Мазкур мақоллар билан мажозан: “Бу сураётган давру давронинг, амалу мартабанг ё мол-дунёнг, ёинки хусну жамолинг ҳам ўтар-кетар, оддий одамлар қаторига тушиб ҳам қоларсан. Бас шундай экан, бу бақоиси бўлмаган, ўткинчи устунликларинг билан керилма, мағрурланма, бошқаларга паст назар билан қарама, камтар бўл”, дейилмоқчи. Халқ орасида “Қази билан қарта едим – қорнимда йўқ, бахмал билан кимҳоб кийдим – устимда йўқ” деган мақол ҳам бор.

СУВ – ТИЛСИЗ ЁВ

Вар.: “Ўт билан сув – тилсиз ёв”; “Сувнинг иши – ўпирмоқ, Ўтнинг иши – куйдирмоқ”; “Сувнинг кўриниши мулойим, Бағри – тош” (“Сув гарчи секин, мулойим, беозор оқкани билан, сузишни билмаган ё эҳтиёт бўлмаган кишини гарқ

қилади”, дейилмоқчи); “Сувнинг ози ҳам бир бало, кўпи ҳам бир бало”. Сувнинг, ўтнинг ана шундай хавфлиликни таъкидлаб, ундан сақланиш чораларини кўриш зарурлигини уқтирганлар: “Ўт балосидан, сув балосидан ўзинг сақла”; “Сувдан олдин – тўғон”; “Сув ўпириб кетган тўғонни дўппи билан бекитиб бўлмас”; “Сув келмай, банд ташла”; “Сердарахт кишлокни сел олмас”.

СУВГА СОЛСАНГ, СУВ КЎТАРМАС МИСҚОЛ ТЕМИРНИ, ОЛТИН БИЛАН ОЛИБ БЎЛМАС, ҚОЛГАН КЎНГИЛНИ

Бу мақол билан: “Кишининг кўнгли ниҳоятда нозик бўлади. Бировга қаттиқ-қуруқ гапириб ё ёмонлик қилиб, унинг кўнглини ранжитсанг, жароҳатласанг, унинг кўнглини ўзингдан совутсанг, кейин ундан ҳар қанча узр сўраганинг, кўнглини овламоқчи бўлганинг билан барибир илгариги ҳолига қайтара олмайсан, кўнгли доғи бутунлай йўқ бўлиб кетмайди. Шундай экан, аввало бировнинг кўнглини қолдирарлик иш қилма”, деган маънода насихат қилинган. Вар.: “Зарра билан кўнгли олинади, Зарра билан кўнгли қолади”; “Қолган кўнгли – чиққан жон”; “Қолган кўнгли – отган ўк” (“Отилган ўкни орқага қайтариб бўлмагани каби, қолган кўнглини ҳам қайтиб олиб бўлмайди”, дейилмоқчи); “Очарчиликда еган қуйқанинг дами кетмас, Қора қайишда сўққан туянинг доғи кетмас” (қуйқа – қўй ё эчкининг куйдирилган қалла териси. Қора қайиш – туя қамчини, хом қайишдан тўқийдилар, йўғон бўлади. Туя – кек сақлайдиган хайвон. Бир марта урилса, у узоқ вақтгача буни эсидан чиқармай, кек сақлаб юради, ҳатто одамни тағига босиб, тўши билан эзиб ўлдириши ҳам мумкин); “Киши кўнгли – бир шиша, Тош отма – қилма пеша” (пеша қилмоқ – одат қилмоқ); “Бурдаланган нон бирикмас”; “Синган қўл ишлар, Парчаланган – юрак ишламас”.

*Чун Навоий кўнгли синди эмди лутфинг не асиг,
Ким ушатса шишани бутмас яна пайванд ила.*

(Навоий)

*Кўнгул шишасида меҳринг майидур,
Жафо бирла анга тош урмогинг не?!*

(Отюйи)

*Синса кўнгул шишаси, тадбир ила бўлмас бутун,
Устихон эрмаски, они рост қилса мумиё.*

(Фазалий Намангоний)

СУВНИ КҮРМАЙ, ЭТИК ЕЧМА

Бу – қадимий мақолларимиздан бири бўлиб, уни XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳлаган: “... Бу мақол ишларда мулоҳазали бўлишга ундалган кишиларга нисбатан қўлланади”. Дарҳақиқат, ҳозирги пайтда ҳам мазкур мақолни: “Хар бир ишни аниқ-равшан билмай туриб, унга урунма, қадам қўйма. Хар бир соҳада мулоҳаза билан, пухта ўйлаган ҳолда иш тут”, деган маънода насиҳат қилганларида айтадилар.

СУВНИНГ СЕКИН ОҚҚАНИДАН ҚҮРК, ОДАМНИНГ ЕРГА БОҚҚАНИДАН ҚҮРК

Бунда “Ерга боққан одам” деганда писмик, айёр, муғомбир одамни назарда тутадилар. Вар.: “Писмик-телба фарқ қилар, Тинч оққан сув фарқ қилар”; “Ҳамма гап писмикдан чиқади”; “Писмикдан ҳамма нарса чиқади”; “Писмикдан йўғон чиқар”; “Секин ёққан ёмғирдан қўрк, Кулиб боққан ҳокимдан қўрк”; “Кулиб-кулиб ноним олдинг, Сўриб-сўриб коним олдинг”.

СУЗОҒИЧ СИГИРГА МУГУЗНИНГ ҲОЖАТИ ЙҮК

Сигир зотида сузоғич бўлса, мугузи (шохи) бўлмаса ҳам, боши билан сузаверади. Шунингдек, урушқоқ одамга арзимаган бир нарса ҳам – баҳона. Бўлмаган бир баҳонани топиб, у одамнинг айбли-айбсизлигидан қатъи назар, кучи бўлса-бўлмаса уришаверади. Мазкур мақолни ва унинг қуйидаги вариантларини шундай одамларга қарата қаттиқ киноя тарзида айтадилар: “Тўқол сигир – сузоғич, Оқсоқ бия – телоғич” (тўқол – шохсиз); “Сузадиган сигирга тангри мугуз бермас”; “Эшакнинг феълени билиб, унга шох ато қилмаган”; “Хўкизни сузишга ўргатмайдилар” (“Сузиш – хўкизнинг табиатида бор бўлиб, у ўзининг бу феълени бировдан ўрганмасдан қилаверади”, дейилмоқчи); “Сузагон сигир шохидан айрилади” (Бу кейинги мақол билан: “Бировга ёмонлик қилувчи, зиён-заҳмат етказувчи одамнинг ўзи охир-оқибат зиён-заҳмат кўриши муқаррар”, дейилмоқчи).

СУЛАЙМОН ҲАҚИ, ДЕВЛАР ҚУТУЛДИ

Бу мақол диний афсонага асосланган. Афсонага кўра Сулаймон пайғамбар “Байтул муқаддас”ни қурдирганда девларни мажбур қилиб ишлатади. У то иморат биттунига қадар ҳеч қайқа қимирламай, ҳассасига таяниб туради. Девлар

Сулаймондан қўрққанларидан ҳеч қайқа кетмай, ноилж ишлайверади. Сулаймон пайғамбар турган жойида жон беради. Девлар буни пайқамай, ишлайверади. Ниҳоят, пайғамбарнинг жасади бир ёққа ағанаб тушгач, девлар хар тарафга қочиб кетадилар... Мазкур мақол мажозий маънода қўлланади: бирор юрт ё оила бошлиғи ўз юрти ё оиласини қаттиққўллик билан маҳкам ушлаб, тинчитиб турган, вақти-соати етиб оламдан ўтгач, юрт ёмонлари ёхуд ноқобил фарзандлар ўз ёмонликларини қила бошласалар, одамлар уларга қарата: “Ха, Сулаймон ўлиб, девлар қутулибди-да”, деб кўядилар.

СУЛТОН СУЯГИН ХҲҮРЛАМАС

Вар.: “Султон суягин хор қилмас”. Султонлар (подшолар, хонлар, беклар) гарчи тирикликда бир-бирлари билан тахт таллашиб, юрт, мол-мулк, мерос таллашиб, ўзаро урушиб, аччиқ-араз, “юз кўрмас” бўлиб кетишган, ҳатто бир-бирларини қатл этишдан ҳам қайтмаган бўлсалар-да, ўлгандан кейин жасадини хор қилиб қўймай, иззат-икром билан, тантанали равишда ўз даҳмаларига, яъни ота-боболари дафн этилган махсус мақбарога кўмганлар. Ана шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: “Ҳоким синф вакиллари бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар, ўз яқинларини асло хор-зор қилиб қўймайдилар”, демоқчи бўлганлар. Ҳозир ҳам бу мақолни ўз мансабини суниестемол қилиб, яқин қариндош-уруғларини юқори лавозимларга (у бунга лойиқми, нолойиқми – бундан қатъи назар) жойлаштириб кўядиган шахсларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

СУНБУЛАНИНГ КҲҮРАГИ – ГҲҮСАЛАНИНГ КҲҮРАГИ

(сунбула – куёш йили ҳисобида олтинчи ойнинг арабча номи бўлиб, август билан сентябр оралиғидаги даврга тўғри келади; гўсала – бузук.) Бу мақол деҳқонларнинг кўп йиллик тажрибалари, қузатишлари натижасида келиб чиққан. “Сунбула ойида, яъни муддатидан анча кеч ўсган гўза кўраги ўзига зарур бўлган ҳароратни ололмайди ва мавсумнинг энг охиригача ҳам пишиб етилмайди, пахтаси очилмайди. У фақат молга озуқа бўлишгагина ярайди холос. Шунинг учун ҳосилни эрта муддатларда етилиштириш чораларини кўрмоқ керак”, дейилмоқчи.

СУНБУЛАНИНГ ТУҚҚАНИНИ СУВ БИЛАДИ

Вар.: “Сунбуланинг суви тиник, ўзи совук”, “Сунбула туғса, сув совир, Тарози туғса, тонг совир” (тарози – мезон, яъни сунбуладан кейинги еттинчи ой бўлиб, сентябр билан октябр оралиғидаги даврга тўғри келади); “Сунбулада сув совийди, Мезонда – кун”. Сунбула ойи туғса, яъни бошланса, ариқлардаги сув тиниб, тагида нимаки бўлса, ҳаммаси аниқ-равшан кўринадиган бўлади. Шунингдек, сув совий бошлайди, қўл тикилса совқотади, баданга тегса кишини сескантиради. Ариқларнинг чети захлайди, кунлар ҳам тобора совий бошлайди. Бу – куз фаслининг бошланаётганидан нишон. Мазкур мақоллар билан шу ҳолни ифода этганлар. Сунбуланинг ўзига хос хусусиятларини билдирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Сунбула туғса, от семирар” (Бу мақолнинг вариантлари бошқа туркий халқларда ҳам мавжуд. Масалан, қозоқлар: “Сунбула туғар сумпайиб, От семирар кампайиб”, дейдилар. Қозоғистонлик мақолшунос Х. Абишев бун шундай изоҳлайди: “Бу мақол шуни англатадики, жазирама ёз ўтади, отларни қийнайдиган сўна ва бошқа ҳашаротлар йўқолади, кунлар салқин бўлади, ўтлар пишиб етилади, тўйимлиги ортади, натижада моллар семиради, уларнинг жунни силлик бўлади” “Сунбула – думбула” (Сунбула ойда ҳамма экинларнинг ҳосили пишади. Жўхори ва кунжут эса думбул бўлади. Шунда думбул сўталарни кўрга тоблаб ё кўмиб, “жўхори кабоб” қилиб ейдилар.

СУТ БИЛАН КИРГАН – ЖОН БИЛАН ЧИҚАР

Вар.: “Қон билан кирган – Жон билан чиқади”; “Қоринда пайдо бўлган қилиқ, Қора ерда қолади”; “Йўрғақда теккан касал ўлганда ҳам кетмайди”; “Сут билан кирган мижоз – Суяк билан бирга кетар” (мижоз – кишининг ўзига хос табиасти, хулқ-атвори; киши организмнинг ўзига хос талаби – масалан, иссиқ мижоз организмга “иссиқлик” ёқади; совук – организмга, “совуқлик” ёқади);

“Сут билан кирган яхши қилиқ – Ўлгунча ҳам айнамас”; “Она суги билан кирмаса, Тана суги билан кирмас” (тана – бир-икки ёшли урғочи бузоқ. Мақолда “сигир” маъносида келтирилган); “Тўққизда бўлмаган ақл, Тўқсонда таги бўлмас”. Инсоний иллат эгаларининг

характерини асрлар давомида синаган халқ: “Улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайди”, деган хулосага келиб, мазкур мақолларни тўқиган. Бу қадимий мақолни XI аср мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб қуйидагича ишлатган:

*Ўрунг сут била кирса адгу қилиқ,
Ўлум тутмоғинча овормас йўриқ.*

Мазмуни: соф сут билан кирган яхши қилиқ, ўлгунча ҳам айнамайди.

*Қаринда турумиш қилинж ўғратик,
Яғиз ер қатинда кетар, эй тетик.*

Мазмуни: она қорнида пайдо бўлган қилиқ, (эй) тетик (киши), фақат қора ер остида йўқолади (Ю. Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи).

СУТСИЗ СИГИР КЎП МАЪРАЙДИ

(Илм-билими кам, кўлидан бирор дурустроқ иш келмайдиган, аммо ҳеч кимга гап бермайдиган, маҳмадоналик қиладиган, қатта гапирадиган, мақтанадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: “Қисир сигир кўп маърайди”; “Сутсиз сигир сузагон келар”; “Тухум туғмас товук кўп қақола”; “Маъроқи сигир сут бермас”; “Сут бермаган сигирни эрта сўядилар” (“Ишламайдиган, бирор фойдаси тегмайдиган, дангаса, иш ёқмас кишини одамлар ёқтирмайдилар, уни “тирик тово” деб, бир ўлик жасад ҳисоблаб, ўз ораларидан четлатишга ҳаракат қиладилар”, дейилмоқчи); “Ноғоранин ичи пўк, овози баланд”; “Ашула билмаганин – авжи кўп”; “Сурнай чалишни билмаганин оҳанги кўп”; “Эпсиз созанда созин чўзар”; “Саёз дарё шовқин оқар, Чуқур дарё сокин оқар”; “Тийран дарё тин оқар”; “Дарё қанча чуқур бўлса, шунча жим оқади”; “Тин оқар сувнинг таги тийран бўлади” (Бу кейинги мақоллар билан: “Ақли, илм-билимли одам ўзини оғир-вазмин, камтар тутди, кўп тинглаб, кам гапирди, бўлар-бўлмасга вайсақилик қилавермайди, мақтанмайди, керилмайди”, дейилмоқчи). Сатторкул чиқиб “ундоқ қиламиз, бундоқ қиламиз деб аравани қуруқ олиб қоча берган эди, Охунбобоев “Қиср сигир кўп маърайди” дедилар (А.Қаҳқор, Кўшчинор чироқлари).

СУЯК БУТУН БЎЛСА, ЭТ БИТИБ КЕТАР

Йиқилиб, қоқилиб, эти узилган-у, аммо суяги синмай, омон қолган одамга, шунингдек бирор зиён-заҳмат кўрган, муваффақиятсизликка

учраган одамга: “Бу дардингиз, бу қийинчилигингиз узокқа чўзилмайди, тез орада ҳаммаси яхши бўлиб кетади”, деган маънода тасалли берганда шу мақолни айтадилар.

СЎЗ КАДРИНИ БИЛМАГАН – ЎЗ КАДРИНИ БИЛМАС

Кишилиқ жамиятида сўз, сўзлаш ва қандай сўзлаш жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ота-боболар ана шунинг учун ҳам ўзларининг кўпдан-кўп мақоллари орқали авлодларга сўзлаш одоби юзасидан қимматли маслаҳатлар, насиҳатлар айтиб қолдиришган: “Сўз – кишининг ўзаги, Одоб – унинг безаги”; “Сўзининг бойлиги – Одамнинг чиройлиги”; “Ошнинг таъми туз билан, Одамнинг таъми сўз билан”; “Эрнинг эрдан неси ортиқ, Эплаб айтган сўзи ортиқ”; “Сўз – қиличдан ўткир”; “Куч эгмагани сўз эгар”; “Сўзни қоғозга ёзгунча, мянга ёз”; “Сўз эшитсанг уқиб ол, Ҳалқа қилиб тақиб ол”; “Сўзининг Луқмон тилидан айтилгани – хўб” (хўб – яхши. Луқмони ҳаким – шарқ халқлари орасида тенги йўқ ҳаким ва донолик тимсоли ҳисобланган афсонавий шахс); “Сўз – чимилдиқдаги келин” (чимилдиқ – тўшанга – никоҳ кечаси куёв билан келиннинг бошқалардан холи ўтириши ва тунаши учун уй бурчагига тортилган оқ парда. Мақолда: “Чимилдиқдаги келин ўзини ниҳоятда одобли, ҳаёли, ифбатли, уятчан тутгани каби, киши ҳам айтадиган ҳар бир сўзини ўйлаб, одобли, “пардали” қилиб айтмоғи, “бепарда”, уятсиз сўзларни айтишдан ўзини тийиши керак” дейилмоқчи); “Сўз маъқулдан ошмас, Девор сархоқдан” (сархоқ – деворларни ёғин сувлари таъсирида емирилишдан сақлаш учун девор устига қўйиладиган серсомон лўмбоз); “Сўз – бир, Сайқал – қирк”; “Сўздан сўзининг фарқи бор, Ўттиз икки нархи бор”; “Сўзга тушмаган сўзни айтма, Созга тушмаган – ғазалини”; “Сўгат толга қуш қўнар, сўзамолга сўз қўнар” (“Сербарг, салқин сўгат толга ҳар тарафдан қушлар келиб қўниб, салқинида сайраб, ором оладилар. Шунингдек, сўзмой гапдан одамга сўзнинг ўзи қўйилиб келаверади. Одамлар унинг маънили, кизик сўзларидан баҳра оладилар”, дейилмоқчи); “Сўздан сўз чиқар, сўзламасанг не чиқар” (“Бирор жойга борган вақтингда ён-верингдаги одамлар билан у-бу хусусида гаплашиб ўтирсанг, гапдан гап чиқиб, суҳбат тобора қизиб бораверади. Гаплашмай-нетмай ўтирсанг, орага сукунат чўқади, ноқулай ҳолат туғилади, ўтириш хунук бўлади”, дейилмоқчи); “Сўзни сўрагандан сўра”; “Сўзлаганга қарама, Сўзлаганга қара”; “Сўз берганга эргашма, Бўз берганга эргаш”; (“Сўз берганга, яъни қуруқ ваъда бериб, қўйинингни пуч

ёнгоққа тўлдирадиган одамга эмас, сенга бирор фойдаси тегадиган одамга эргаш”, дейилмоқчи); “Сен гапир-у, биров қўлсин” (“Ўзинг гапириб, ўзинг хиринг-хиринг қулма, эшитаётганларнинг энсаси қотади”, дейилмоқчи); “Сўзи ўлганнинг ўзи ўлар”; “Сўзинг қайтар ердан ўзинг қайт”; “Сувни сеп сингар ерга, Сўзни қил сингар ерга”; “Сув ўз йўлини топар, Сўз ўз эгасин топар”; “Жўяли сўз жўясин топар, Жўясиз сўз эгасин топар” (жўяли – ўринли, бамаъни, маъқул; жўясиз – ўринсиз, бемаъни, ножўя, номаъқул. Бирор суҳбат даврасида кинояли, қочирим сўз бевосита бирор одамнинг афтига қараб айтилмаса ҳам, бу сўз кимга тааллуқли эканлигини одамлар дарҳол фаҳмлаб оладилар. Кейинги икки мақолда шу ҳол ифода этилган); “Сўзининг боши қаттиқ бўлса, Охири тотлиқ бўлар” (Бунда “Танқид – келгусининг меваси” деган маъно яширинган); “Сўз – эмгак бўлар, Бўз – қўйлақ бўлар” (эмгак – заҳмат, қийинчилик. “Ўйламай-нетмай айтилган, ноўрин, ножўя сўз кишига зиён-заҳмат келтиради”, дейилмоқчи); “Сўз ёқмаса, эсноқ келар, Дарс ёқмаса – уйқу”; “Сўзинг қумуш бўлса, Тингловчи тила бўлсин” (“Гапни шундай одамга гапиргинки, у сўзининг маъносини ўзиндан ҳам яхшироқ биладиган бўлсин. Гапингнинг маъносини билмайдиган одамга нима қилсан бекорга оғзингни чарчатиб гапириб”, дейилмоқчи); “Сўзлагувчи нодон бўлса, Тинглагувчи доно бўлсин”; “Нодон сўйлар, Доно тинглар”; “Нодон сўзлар, Доно ибрат олар”; “Соқов сўзининг сўнгини қут” (“Соқов қийналиб, тутилиб-тутилиб сўзлайди. У сўзини тутатгунча сабр-чидам билан тингла, қани нима демоқчи экан. Умуман, ҳар бир ишда ҳам шошқалоқлик қилмай, узокни кўзла”, дейилмоқчи); “Яхши гап ҳам бир оғиздан чиқади, Ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади” (“Мадомики шундай экан, ёмон гапни гапиргандан кўра, яхши гапни гапир, бу сендан “ош-нон сўрамайди”, ҳақинг ҳам кетиб қолмайди”, дейилмоқчи); “Сен” ҳам бир оғиздан чиқади, “Сиз” ҳам”; “Сиз” деган сипойилик, “Сен” деган – анойилик”; “Сиз” деган – одоб, “Биз” деган – кўмак”; “Сиз”дан “Сиз” чиқади, “Сен”дан – “Сен” (ўзгаларни ҳурмат қилсанг, ўзинг ҳам ҳурмат кўрасан, бунинг аксини қилсанг, аксини кўрасан”, дейилмоқчи); “Сўкишдан сўкиш чиқар, Урушдан – уруш” (“Сўкишдан тилингни, уришдан қўлингни тий”, дейилмоқчи); “Сўзи нодурустнинг ўзи нодуруст”; “Сўзи тўмтоқнинг ўзи тўмтоқ”; “Сўзи тўнғининг ўзи тўнғ”; “Сўзлагани – сўккандай, Елпигани – тўккандай”; “Сўзи сўзга ўхшамас, Оғзи сўздан бўшамас”; “Оғзини бекитсанг, Қўлтиги билан гапирди”; “Босиб турсанг бопиллайди, Қисиб турсанг қимирлайди”; “Сўзласам, шақ-шақ

дейди, Сўзламасам, аҳмоқ дейди”; “Сенинг гапинг шўрва, Менинг қулогим – тўрва”; “Саҳройини урма-сўкма, сўзлат”; “Саҳройининг хушомадидан дашном чикар” (саҳройи – тарбия кўрмаган, кўрс, тўнг, деган маънода); “Сўзли шаллақидан – сўзсиз писмиқ ёмон”; “Сувсиз ерда тол бўлмас, Қовоқ арида бол бўлмас” (“Аҳмоқ, нодондан ақли гап чикмайди”, дейилмоқчи); “Сўз билмасанг, сўзлама!”.

СЎЙМА САККИЗНИ, СЎЙГИЛ СЕМИЗНИ

Бу билан: “Саккизта ориқ молни сўйгандан битта семизини сўйган яхши”, деб чорва молларини худа-беҳудага сўйиб юборавермаслик, яхшилаб боқиб семиртириш, тежамкор бўлиш зарурлигини уқтирадилар.

СЎК ОШИГА – СУРНАЙ, УН ОШИГА – КАРНАЙ

(сўк – тозаланган тарик.) Ўзини эл кўзига бой қилиб кўрсатмоқ учун зўраки кучанувчи, ҳол-қудрати етмаса ҳам данғи-дароз билан тўй ва зиёфатлар қилиб, кўп одамларни таклиф этувчи куруқ мактанчоқларга қарата киноя тарзида айтиладиган мақол. Вар.: “Тор кўчага – кўш сурнай”; “Уйида чакса уни йўк, Том бошида кўш тандир” (чакса – ўтмишдаги оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, турли жойда турлича миқдорни англатган. Масалан, Фарғонада уч чакса бир пудга тенг бўлган); “Тўйингдан ҳам карнайнинг завқ қилдим”.

СЎНГГИ ПУШАЙМОН – ЎЗИНГГА ДУШМАН

Вар.: “Сўнги пушаймондан наф чикмас”; “Пушаймондан фойда йўк”; “Кейинги аттангни мол ейди”; “Иш ўтгач, бошни тошга ур, Ё тошни бошга ур”. Бу мақоллар билан: “Қиладиган ишингни, гапирадиган гапингни оддин обдон ўйлаб ол, бошқалар билан маслаҳатлаш, билмаганингни сўра. Акс ҳолда оқибати чакки

бўлиб чиқади. Кейин аттанг деб, пушаймон бўлиб ўтиришининг ҳеч бир фойдаси йўк”, деган маънода насиҳат қиладилар.

*Ҳар иш айларда аввал эҳтиёт айлаб тафаккур қил,
Қўлингдин ўтса вақти, сўнгра суд этмас пушаймонлик.*

(Шавқий)

“Ўйланг, ўйлаб иш қилинг. Етти ўлчаб бир кес деганлар. Кейинги пушаймон асқотмайди” (А.Қаҳҳор Кўшчинор чироқлари).

СЎРАГАННИНГ АЙБИ ЙЎК

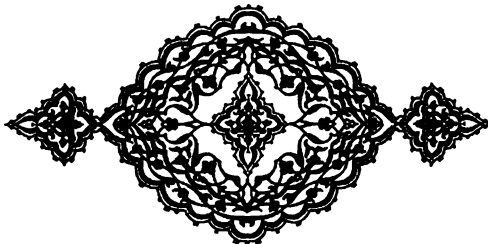
Вар.: “Бузганнинг айби бор, Сўраганнинг айби йўк”; “Сўрагандан сўрамаган ёмон”; “Сўраб билган – камтарлик, сўрамаган – хумпарлик”; “Билмаганин сўраб билса – уяти йўк”; “Сўраб-сўраб, Маккани топибди”; “Сўрай-сўрай билиб олибди, Уяла-уяла кейин қолибди”; “Кўп юрганга эргашма, кўп билганга эргаш”. Бу хусусда Шайх Саъдий ўзининг машҳур “Гулистон” асарига шундай ёздади: “Имом Ғаззолийдан: “Илмда бундай юксак даражага қандай етишдингиз?” деб сўрадилар. У: “Билмаган нарсамни сўраб ўрганишдан уялмадим”, деди”.

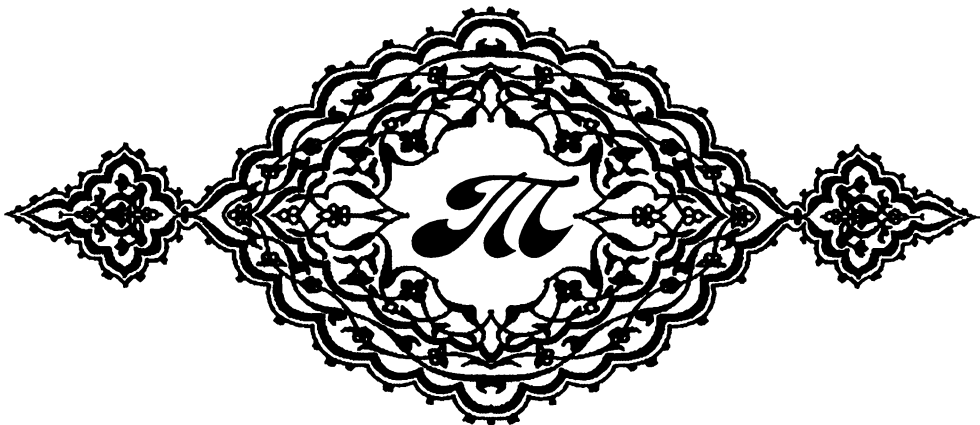
*Билмаганин сўраб ўрганган – олим,
Орланиб сўрамаган – ўзига золим.*

(Навоий)

СЎРАГАННИНГ БИР БЕТИ ҚОРА, БЕРМАГАННИНГ ИККИ БЕТИ ҚОРА

Вар.: “Сўраган бир кизарар, Бермаган икки кизарар”. Булар билан: “Биров сепдан ҳожати учун бирор нарса сўрагудек бўлса, неча хижолатлар тортади, уялади, “бормикин, йўкмикин, берармикин, бермасмикин, нима деркин...” деган хаёлларга боради. Шундай ҳолатдаги одамнинг ҳожатини имконинг борича чиқаз. Йўк бўлса, афв мақомида йўк дегин. Бор бўла туриб бермасанг, бу сенинг қизганчиқлигинг, зикналигинг, бети қоралигинг аломати бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ТАБИБ – ТАБИБ ЭМАС, БОШИДАН ЎТГАН – ТАБИБ

Ўтмишда азайимхон, нарихон, мулла, эшон ва блардан ташқари аслида ҳеч қандай билими ва мутахассислиги бўлмаган, алдам-қалдамлик билан иш кўриш орқасида енгил-елпи ҳаёт кечириш йўлига кириб олган кишилар табиблик ниқоби остида халқнинг бор-йўғини шилиб олардилар-у, аммо дардини даволай олмасдилар. Хавфли юқумли касалликлар (вабо, қизамик, чечак)нинг олдини олиш ва даволашни билмасдилар. Халқнинг илғор вақиллари, мутафаккирлар буни тушуниб етганлар ва сохта, нодон, саводсиз табибларга ўзларининг салбий муносабатларини билдирганлар. "... Саводсиз табиб жаллод шогирдидир, у тиғ билан, бу заҳар билан азобловчидир. У шубҳасиз бундан яхшироқдир: у гуноҳкорларни ўлдирур, бу бегуноҳларни. Ҳеч гуноҳкор унинг қўлида хорланмасин ва ҳеч бегуноҳ бунинг қўлига касал бўлиб тушмасин" (А. Навоий, Махбубул-қулуб). Халқ мазкур мақоли ва унинг қуйидаги вариантлари ҳамда мазмундошлари билан: "Нодон табиблар сенинг дардингни чинакамига билмайдилар ва бутунлай тузатиб юбора олмайдилар. Қайтага ўз дардингни ўзинг яхши биласан, уни ўзинг бартараф қилиш ҳаракатида бўл. Агар ўз ақлинг етмаса, биладиган, ўз бошидан кечирган одамлардан сўра", деган маънода насихат қилганлар: "Тани бошқа – дард билмас"; "Ош қадрини тўқ билмас, Оғриқ қадрини – соғ"; "Дардни дард чеккандан сўра"; "Дардни дардкаш

билади"; "Дарддиларнинг дардини дарддилар англайди"; "Боши оғриганнинг дардини боши оғриган тушунади"; "Қўли синганнинг дардини қўли синган билади"; "Хар ким ўзидан ўтганни ўзи билади"; "Ўзингдан ўтганни ўзагинг билади"; "Хар ким кичишган ерини ўзи билади"; "Дардни дардингдан сўра"; "Куф-суф" билан касал тузалмас"; "Эмини қилгунча, Эвини қил" (эм – ("эм – дим" ҳам дейдилар) ирим-сирим, яъни дардга даво топиш мақсадида дам солиш, кўчирик қилиш, чилаёсин ўқитиш, кинна солиш, суқлаш, тумор тақиш, шам ёқиш, худойи қилиш ва ҳ.к. Мазкур мақолда "эм-димини қилгунча, эвини қил, яъни касалингни биладиган одамга қарат, дори-дармон қил, умуман, тузатишнинг амалий чоратадбирини кўр", дейилмоқчи), "Оғриққа эмчи кўл" (бу мақолни: "Фалон ерим оғрияпти" десанг, "ундай қилинг, бундай қилинг" дейдиганлар кўп бўлади, ҳамманинг ҳам гапига кираверма, биладиган одамга қарат", деган маънода қўллайдилар); "Дард бир хил, Даво минг хил"; "Оғриқни отини топганга боқтир" ("Касал бўлсанг, касалингни нималигини биладиган даволаш қўлидан келадиган одамга ўзингни қарат", дейилмоқчи), "Ҳамдарди бор дард – ярим дард"; "Дард даволаш билан тарқалади".

ТАВАККАЛНИ ТОШГА УР, БАХТИНГДАН КЎР

Вар.: "Таваккал тоғни йиқар"; "Таваккалчининг кемаси ботмас"; "Таваккал андиша билмас"; "Таваккал – нар, Андиша – мода"; "Андиша

қозон қайнатмас” (андиша – кетини, оқибатини ўйлаб юритилган мулоҳаза; бунда “ўта даражада мулоҳазага бориб, бирор ишга “юррак ютиб” ботинмаслик, кўрқоқлик қилиш” деган маънода ишлатилган); “Иккиланиш ҳам – ўлим”; “Таваккал – эрнинг йўлдоши”; “Ўйчи ўйлагунча, Таваккалчи ишини битиради”; “Ўйчи ўйига етгунча, Таваккалчи бориб келибди”; “Ўйчи ўйлагунча, Таваккалчи етги уйланди”; “Ўйчи ўйига етгунча, Ўн ёрғучоқ ун тортдим” (ёрғучоқ – дон янчиш, ун тортиш учун ишлатиладиган хонаки асбоб; кўл тегирами). Бу мақоллар билан ҳар бир ишни қиларда иккиланиб ўтирмай, дадил ҳаракат қилиш кераклигини ўқтирадилар. Лекин, ҳамма нарсанинг меъёри бўлгани каби, таваккалнинг ҳам меъёри бор. Ҳар бир ишда таваккал қилавериш, орқа-ўнгини обдон ўйламаслик яхши оқибатга олиб бормаиди, албатта. Буни “Таваккалнинг таги тахир”, “Таваккалнинг таги вой”, “Таваккалнинг туби тош, Бошингни урсанг ёрилади” деган мақоллар билан ифода этадилар.

ТАКА БЎЛСИН, СУТИ БЎЛСИН

Вар.: “Эчки бўлсин, така бўлсин, сути бўлсин”; “Така бўлса ҳам сути бўлсин, Қуён бўлса ҳам эти бўлсин”; “Эшак бўлсин, хайри бўлсин”. Бу мақолларни фойдани ниҳоятда яхши кўрадиган, фойда деса ҳаром-харишни, яхши ёмонни фарқ қилмай иш кўраверадиган, “Фойдаси тегса – бас” дейдиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ТАНИ СОҒЛИК – ТУМАН БОЙЛИК

(туман – ўн минг; бу ерда ҳад-ҳисобсиз деган маънода келтирилган). Вар.: “Халқ соғлиги – юрт бойлиги”; “Соғлигинг – бойлигинг”; “Кимхоб тўнинг бўлгунча, Олтин бошинг омон бўлсин”; “Соғлик бўлса, беклик бўлар”; “Соғликда хўрлик йўқ”; “Тани соғнинг – жони бор”; “Тан саломати – жон роҳати”; “Соғлом танда – соғ ақл”; “Соғ юрак – тоғ юрак”; “Тотли ҳаёт – тани соғликда”; “Тани соққа – кунда тўй”; “Соғ одамга Сукротнинг кераги йўқ” (Сукрот – қадимги юнон файласуфи); “Соғ куш донин топиб ер, Соғ эр нонин топиб ер”; “Совлик тўйда керак, Соғлик кунда керак”; “Тегара-тошинг ёв бўлсин, Уйинг ичи сов бўлсин” (сов бўлсин – соғ бўлсин. Тегара-тошинг – теварак-атрофинг. “Тани-жонинг соғ бўлса, теварак-атрофинг ёв бўлса ҳам писанд қилмайсан, қийналмайсан, турмушингни

ўтказаверасан”, дейилмоқчи); “Соғ бўлсин, ўчоғидан ўт бермасин” (“Сенга бирор фойдаси тегмаса ҳам майли, ишқилиб соғ бўлса бас”, дейилмоқчи); “Душманинг бўлса ҳам, дард кўрмасин”; “Соғлигим – бойлигим, Хасталигим – манглай қоралигим”; “Оч бўл, яланғоч бўл, Соғу саломат бўл”; “Мол кетсин, пул кетсин, Эсон-соғлиққа не етсин?!”; “Молинг кетса-кетсин, Жонинг кетмасин”; “Молга балолат, Бошга саломат” (“Молга бало урса-урсин, бош омон бўлсин”, дейилмоқчи); “Молинга ачинма, Жонинга ачин”; “Касалнинг яхши-ёмони йўқ”; “Оғриқда кўз оғриғи ёмон, Жон кимнинг ўз оғриғи ёмон”, “Тан оғрися, ҳар сезар”; “Оғриқ қаерда бўлса, Жон ўша ерда”; “Дард келар-у, дард кетар, Жон қадрини англатар”; “Жони оғриган – тангрисин қарғар”; “Дард филини пашшадек қилади”; “Сўнган кўзга султон кўринмас”; “Кун кўрайин десанг, сиҳатинг сақла!”.

ТАРБИЯ ТАҚАНИ ТЎҒРИЛАЙДИ

Тақани оддий кўл билан тўғрилаб бўлмайди. Бунинг учун махсус асбоб-ускуна ва тадбир керак бўлади. Мазкур мақол билан: “Чинакам тарбия билан “тузалмас” одамни ҳам, жумладан, “қулоқсиз”, ўжар, гож, ўта шўх болани ҳам тузатиб, одобли қилиш мумкин”, дейилмоқчи. Ота-боболар бола тарбиясида агар сўзнинг, панд-насихатнинг ўзигина кор қилмайдиган бўлса, дўқ-пўписа қилиш, калтакни ишга солиш фойдадан холи бўлмайди, деган фикрни илгари сурганлар: “Пайғамбарда ҳам озгина пўписа бўлади” (Бу мақолнинг тўғри маъноси шундай: “Пайғамбар ҳам ҳадеб юмшоқ гапириб, “сени жаннатга киргазаман” деявермайди, дўзах билан ҳам кўрқитиб, пўписа қилади”. Мазкур мақолни кўпинча мажозан: “Бировни, айниқса болаларни тарбиялашда ҳам жуда юмшоқлик қўл келавермайди, биров қаттиқлик ҳам керак”, деган маънода қўллайдилар); “Таёқ айиқни ҳам мулла қилади”; “Мўйнанинг пардози – чивик” (Илгари мўйнани ачитилган кепак ва ун билан ошлардилар. Мўйначилар уни ошлагандан кейин юнгининг орқасига кириб қолган кепак ва ун қолдиқларини юнг тарафдан чивик билан уриб-уриб тозалардилар. Шундан кейин мўйна ялтираб, кўзга чиройли кўринадиган бўларди. Бу мақол ҳам асосан бола тарбияси хусусида гап кетганда қўлланилади: “Болани тарбиялашда сўз билан эплаб бўлмаса, (чивик билан) шикает етмайдиган ерига уриб туриш ҳам керак”, дейилмоқчи); “Токни “так” демасанг, Қашқарга

етади” (Отни “так, так!” деб тўхтатадилар. Шунингдек, токни ҳам “так” демаса, вақти-вақти билан қирқиб, хомтоқ қилиб турилмаса, тўхтовсиз ўсиб кетаверади, бўйига зўр берадию, ҳосилига куч бера олмайди. Мазкур мақол билан ҳам мажозан: “Болани яхши парвариш қилмасанг, ҳаддидан ошганда қайтариб турмасанг, бора-бора ҳеч тузатиб бўлмайдиган безори, беодоб бўлиб кетади”, дейилмоқчи); “Болани сўкаверсанг бети котар, Ураверсанг эти котар” (“Болага таъзир бериш керак, лекин эви билан. Ҳадеб жеркиб ташлайверилса, сўкаверилса, қаттиқ гапираверилса, ураверилса, бола бора-бора бунга кўникиб, унча-мунча гап-сўзни ҳам, калтакни ҳам писанд қилмайдиган бўлиб қолади”, дейилмоқчи).

ТАРЁКИНГГА ИНОНИБ, ЗАҲАР ИЧМА

Тарёк – заҳарга қарши тайёрланган махсус маъжун (ҳар хил дорилардан таркиб топган) дори. Мазкур мақолни мажозан: “Ўз кучингга, имкониятингга инониб, хавфли, хатарли ишга қўл урма. Балки кучинг етмай ё инонган имкониятинг иш бермай қолар-да, сен зиён-заҳмат кўрарсан”, деган маънода қўлайдилар.

ТАРИҒИ ПИШГАННИНГ ТОВУҒИ БЎЛГИНГ КЕЛАДИ

Бу мақолни ўзи ишламай-кучламай, ўз егулик-ичгулигини ўзи топмай, ўзгаларнинг топганидан умид қилувчи дангаса, тамагир одам тилидан айтганлар ва шундай одамларнинг ўзларига нисбатан қаттиқ киноя ва истехзо тарзида қўлайдилар.

ТАРКИ ОДАТ – АМРИ МАҲОЛ

Амри маҳол – амалга оширилиши гумон, жуда қийин, имкони бўлмаган иш. Бу мақолни кўпинча: “Ёмон одам ўзининг ярамас, ёқимсиз, беўхшов қилиқларини, одагини ташламайди, ташлай олмайди ҳам”, деган маънода айтадилар.

ТАРОЗИГА ҚАРАБ ТОШ ҚЎЙГАН ЯХШИ

Тарози ҳар хил бўлади: баъзиси пуд-пуд тошни кўтара олади, баъзиси (масалан, заргарлар тарозиси) бир қадоқ тошни ҳам кўтара олмайди. Шунингдек, баъзи одам ҳар қанча оғир гапни, қаттиқ ҳазилни ҳам кўтара олади, баъзи одам эса нозик-таъб бўлиб, унча-мунча гапни кўтара олмайди, дарров хафа бўлиб, ўпкаланиб, гина қилиб юради. Мазкур мақол билан: “Ҳар кимга

ўз табиати, феъл-атворига қараб жавоб-муомалада бўл”, деган маънода насихат қиладилар.

ТАЪНА ЙЎЛИ ТОРДИР, ТАЙҒАЛАРИ БОРДИР

Вар.: “Таъна йўли тайғаноқ, Тайғана кетманг жон келин, Бизники ҳали бўқачоқ, Бу ҳам бўлар мойчоқ”. Бировнинг устидан ва бировнинг айбига кулмасликка, бировни камситмасликка даъват этувчи бу мақолларни кўпинча аёллар қўллашади. Масалан, болалари улғайиб қолган аёл боласи (ё болалари) ҳали гўдак, йўртмачокликдан чиқмаган аёлга: “Болангиз мунча йиғлайди-я?!”; “Болангиз намунча хархаша қилади-я?!”; “Э, болангиз булғанди!” сингари сўзлар билан таъна қилса, у аёл бунга жавобан мазкур мақолларни айтади. Қушнинг боласи тухумдан янги очиб чиққанда кетида бўқачоғи бўлади. То шу бўқачоғи тушмагунча, оғир бўлиб, учолмайди. Гўдак, йўртмачок (яъни, ҳали ўтирган, ётган ўрнини булғаб қўядиган) болани “бўқачоқ” деб ҳам атайдилар. Таънага учраган аёл юқоридаги мақол билан: “Боламнинг бундайлигидан таъна қилманг. Таънанинг йўли тайғаноқ бўлади, тойиб кетасиз (яъни, кейин уялиб қоласиз). Бизнинг боламиз ҳали бўқачоқ, ўзини эплай олмайдиган вақти. Бу ҳам улғайиб, мойчоқ бўлиб қолар” (Мойчоқ – туянинг уч яшар боласи) дейилмоқчи. “Таъначининг ёғидан – дўстингнинг таёғи яхши”; “Таъна қилма, Тавба қил!” деган мақоллар ҳам бор.

ТАҚЛИД БИЛАН ТОНГ ОТМАС

Таклид қилмоқ – иш-ҳаракатда, юриш-туришда, гап-сўзда ва ҳ.к. бировга ўхшаш, бировниқига ўхшатиш учун зўр бериб ҳаракат қилмоқ. Мазкур мақол билан: “Бировга таклид қиламан деб, вақтингни зое ўтказма, ўзинг ўрган, ўзинг ҳаракат қил” деган маънода насихат қиладилар.

ТЕГИБ ТУРСА – “МЎҲ-МЎҲ”, ТЕГМАЙ ҚОЛСА – “ҲЎК-ҲЎК”!

Бу мақол молни чақирив ва ҳайдаш ҳолатини мисолга олиб айтилган. Одатда молни ушлайдиган бўлсалар, унинг кўзига ем ё ҳашакни кўрсатиб, “мўҳ-мўҳ” деб чақирадилар. Мол агар экин экилган ерга ё ғарамга яқин келадиган бўлса, қўлларига гаврон олиб, “ҳўк-ҳўк”! деб ҳайдайдилар. Мазкур мақолни ва унинг “Томиб турса – қулингман, Томмай қолса – қулимсан” деган вариантини мажозий маънода фойдаси

тегиб турган одамни иззат-хурмат қилувчи, зиёфатлар қилиб чакирувчи, фойдаси тегмай қолганда эса, уни ҳайдовчи ва унга тескари қараб кетувчи одамларга нисбатан қўллайдилар.

ТЕГИРМОН – НАВБАТИ БИЛАН

Вар.: “Обжовузнинг навбатига қара”. Тегирмонга ғалла олиб борган киши навбат кутади. Навбатига қарамай, тегирмон бўшаши билан донни дўлга солиб юборса, ўртада жанжал кўтарилади. Обжовузда ҳам шундай. Мазкур мақоллар билан мажозан: “Ҳар бир ишда агар навбат кутиш керак бўладиган бўлса, навбатинг келишини кут. Навбатдан ташқари иш қилсанг, гап гапирсанг, атрофдагилардан гап эшитасан”, дейилмоқчи.

ТЕКИН ЕГАН – КЎЗГА ТИКАН

“Ўзи ишламай-кучламай, ўзи топмай, ўзгалар топганини безбетларча текиндан-текин еяверадиган одам бошқаларнинг кўзига шумшук кўринади, бамисоли тикандек қадалади”, дейилмоқчи. Ота-боболар бу каби бир туркум мақолларда текинхўрликни энг ёмон инсоний иллат сифатида қоралайдилар, унинг оқибати ёмон бўлишини қайта-қайта уқтирадилар: “Текин томоқ танини тоза қилади” (Буни киноя, кесатик мақомида қўллайдилар); “Тушнинг оши – тишга дори”; “Тушлик ошга тушлик ердан киши келур” (тушлик ер – ярим кун йўл юриб келинадиган жой; бу ерда “узоқ жой” маъносида келтирилган. Одатда кечқурун ҳамма хонадонда қозон қайнайди, аммо тушда (пешинда) ҳамманикида ҳам қайнайвермайди. Шунинг учун ҳам тушки ошга қат тансиқ бўлиб туюлади. Тушлик ошга таклиф этилган одам (айниқса у текин томоққа ўрганган бўлса) ҳар қанча узоқ жойдан бўлса ҳам етиб келади”, демоқчи бўлинган кейинги мақолда); “Текин томоқ тотлиқ келар”; “Текин сирка – болдан тотлиқ” (Мазкур мақолларни текинхўр, тамагир, очкўз, баднафс одамлар тилидан айтганлар ва шундай одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар); “Шароб текин бўлса, ҳамма ичар, Текинхўр виждонидан кечар”, “Тамагин – кунда ғамгин” (Бу мақолдаги “тамагин” сўзи “тамагир” сўзининг талаффузга мослаштирилганидир. “Тамагир одам қаердан бир текин овқат ё текин ўлжа чиқиб қоларкин, деб кунига ҳам торгани-торган”, дейилмоқчи); “Текин томоқ топилганда емоқ керак, Текин кафан топилганда ўлмоқ керак” (Буни ҳам киноя тарзида айтадилар); “Текинхўр – харомхўр”; “Текин томоқ – одамнинг тузоғи, Едириб айтади:

аммамнинг бузоғи”; “Текин томоқнинг тиканаги тикилади”; “Текин томоқ ичагингни тешади”; “Текин гўштиниг суяги бурун йиртар”; “Текин томоқ тиш синдира”; “Текин еган – кетга зиён” (Бу кейинги мақоллар билан: “Текин томоқ миннатли бўлади. Миннати эса кишига қаттиқ ботади” дейилмоқчи); “Текин тўн қимматга тушар” (“Олмоқнинг бермоғи бор”, дегандек, халқнинг урф-одатига кўра, бировдан бир нима олинган бўлса, ундан кўпроқ, ундан яхшироқ қилиб қайтариш керак бўлади. Мазкур мақолда шунга шама қилинган); “Тамаъ нонига қўл очгандан – ўл оч!”.

ТЕКИНГА МУШУК ҲАМ ОФТОБГА ЧИҚМАЙДИ

Вар.: “Насияга маймун ўйнамайди”, “Қўл билан қуш тутилмас”, “Қуруқ қўлга қуш кўнмас”. Бу мақолларни “Сиздан угина, биздан бугина” қабилида иш кўрувчи порахўр, тамагир одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ТЕККАНГА – ТУЯ БОШИ, ТЕГМАГАНГА – ҚЎЁН БОШИ

Вар.: “Кимга бармоқдай, Кимга тирноқдай”. Бирор нарса ҳаммага баравар тақсимланиши шарт бўлса-ю, тақсимловчи ўз манфаатини кўзлаб ё таниш-билишликка бориб, бировга кўп, бировга эса турли баҳоналар билан кам берса, шундай пайтда юқоридаги мақолларни кесатик мақомида айтадилар. “Баробарлик – биродарлик”; “Тенглик – кенглик”; “Тенг еганини тангри суйибди, Ортиқ егани арвоҳ урибди” деган мақоллар ҳам борки, булар билан ноинсоф, олғир, юлғич одамларни инсофга, адолатга чақирадилар.

ТЕНГ ТЕНГИ БИЛАН, ТЕЗАК ҚОПИ БИЛАН

Бу мақолни ўтмишда бой ва амалдорлар камбағал, бева-бечораларни менсимай, одам ўрнида кўрмай, мазах қилганда ишлатардилар. Бундан ташқари мазкур мақол халқ ўртасида: “Ҳар ким ўз тенг-тўши билан мулоқотда бўлиши (масалан: дўстлашиши, улфатчилик қилиши, ҳазиллашиши, куда-анда бўлиши ва ҳ.к.) лозим. Акс ҳолда (масалан: қариялар ёшлар билан, ёшлар қариялар билан улфатчилик қилса, ҳазил-хузул қилишса) ярашмайди, қовушмайди, кулги бўлади”, деган маънода қўлланилади. “Тенг тенги билан, Тўн енги билан”, “Одам одам билан, Писта бодом билан”; “Бош – бошга, Ёрғучоқ –

тошга”; “Тезакчининг тенги бор, Ўроқчининг ўрни бор” деган мақолларни ҳам шундай ва шунга ўхшаш маънода ишлатадилар.

ТЕРГА БОТГАН – ЗАРГА БОТАР

Халқ ўзининг жуда кўп мақолларида: “Тер тўккан – демакки, қийналиб, машаққат чекиб меҳнат қилган одам асло кам бўлмайди, ўзининг ҳаётий эҳтиёжларини таъминлайди. Меҳнат қилмаган одам эса хор-зорликда яшайди”, деган фикрни илгари суради: “Ерга томган тер – гавҳар”; “Кумушдек тер тўксанг, Гавҳардек дур олурсан”; “Ернинг қаймоғи – меҳнат қилганники”; “Тўкилса манглай теринг, Унумли бўлар еринг”; “Тер тўкиб сочсанг уруғ, Ер сени қўймас куруғ”; “Тер тўкканга ер тўкади”; “Бирни берсанг менга, Мингни бераман сенга” (Бу мақолни ернинг тилидан: “Агар бир дона дон эксанг, минг дона қилиб оласан, яъни менга озгина меҳнатингни аямасанг, мен сендан кўп неъматимни аямайман”, деган маънода айтганлар); “Тани – тупрокдан, Ҳосили – кетмондан” (“Экин қувватни тупрокдан олса, ҳосилини кетмон чопиғидан, яъни меҳнатдан олади”, дейилмоқчи); “Тўқсон кун лой кечасан, Тўққиз ой мой ичасан” (Гўё шולי деҳқонга шундай дер эмиш. Мазкур мақолни қувватловчи қуйидаги халқ қўшиғи ҳам бор:

*От кетидан эргаишанни той дейдилар,
Шоли эккан эр йигитни бой дейдилар.
Тўқсон уч кун ботқоқ кечиб лой тепганни
Тиззасидан бўйнигача мой дейдилар.*

“Тиндим тунда, тинмадим кундузи, Бўлди қўй телпагим кундузи”; “Тинмасанг тинасан” (“Тинмай ҳаракатда бўлиб турсанг, меҳнат қилсанг, қорнинг тўк, устинг бут, рўзғоринг фаровон бўлади, натижада тиниб-тинчиб, роҳат-фароғатда яшайсан”, дейилмоқчи); “Тиришган тоғдан ошар, Тер тўккан бахтли яшар”; “Тиришган – оч қолмас”; “Тиришдим, тоғдан ошдим, Асир эдим, қутулиб қочдим”; “Тиришдим, тумандан қочдим, Ёруғлик сари йўл очдим”; “Тиришган – эр, Тиришмаган – қора ер”; “Жадалсиз эр – қора ер”; “Тиришган ер устида яшайди, Тиришмаган – ер остида”; “Тер тўкканга – беш ёнғоқ, Тўкмаганга – пуч ёнғоқ”; “Эр толиқмай, мўлиқмас” (“Эр киши меҳнат қилиб толиқмаса, бойликка мўлиқмайди”, дейилмоқчи); “Хазина ғойибдан эмас, меҳнатдан”; “Хурматинг – савлатинг, Меҳнатинг – давлатинг”; “Тирикликда шухрат билан кун кечириб бўлмайди” (“Киши бир замонлар бир

нарса билан эл-юрт ўртасида шухрат қозонган (масалан: “Фалон пайтда бой эди, амалдор эди, полвон эди...” деган гапга сазовор бўлган) бўлса-ю, кейинчалик у шухрати кетган бўлса, у ўша аввалги шухрати орқасида тирикчилигини ўтказма олмайди, ўзи сазойи-ҳаракат қилиши керак бўлади”, дейилмоқчи); “От оёғидан топади, Одам – қўлидан”; “Журналистни оёғи боқади”; “Товуқ ҳам тирмалаб тўйинади”; “Арслон ўз кучи билан тўйинади”; “Бўрининг ризки – оёғида” (“Бури юрсагина, оёғи билан ҳаракат қилсагина, ризк-насибасини топиб еяолади”, дейилмоқчи); “Тинмас кампирнинг оёғи ойдинда чарх йигирар”; “Эрнинг ғайрати тоғни кўзғатар”; “Эр тоғни урса, талқон қилади”; “Ғайрат қилган – тоғни тешар”; “Тиришган – тошга мис қоқар” (Мис бошқа баъзи металлларга (масалан, пўлатга, чўянга, темирга) нисбатан юмшоқроқ бўлади. Мисдан ясалган михни тошга қоқиб, киргизиб бўлмайди. Мақолада: “Тиришган, астойдил ҳаракат қилган одам имкони бўлмаган мушкул ишнинг ҳам улдасидан чиқа олади”, дейилмоқчи); “Тиришганнинг тўқмоғи тошга чега қоқади”, “Тўқмоғи кучли бўлса, юнг қозик ерга кирар”; “Тиришмаган – улғаймас”; “Тиришқоқликни чумолидан ўрган, Дангасаликни – қурбақалан”; “Тиришқоқнинг тери чикқунча, Ишққмаснинг жони чиқар”; “Меҳнатнинг нони ширин, Ялқовнинг жони ширин”; “Созанда созини созлар, Ишққмас ўзини нозлар”; “Тек турганга шайтон таёқ тутқазар” (“Ҳамма ишлаб, ҳаракат қилиб юрган жойда тек турадиган, яъни ишламай-кучламай, бировга ёрдамлашмай, томошабин бўлиб, бир чеккада қаққайиб турадиган ишққмас-хушққмасга шайтон ҳам “меҳрибонлик” қилган бўлиб: “Тик туравериб, белинг қоғиб кетди. Ма, мана бунга таяниб, ишлаётганларга қараб, томоша қилиб туравер!” деб, қўлига таёқ тутқазиб кетади”, дейилмоқчи); “Тер чиққандан жон чиқмас” (“Ишласанг, меҳнат қилиб машаққат чексанг, ўлиб қолмайсан, кўркмаёқ қўяқоли!” дейилмоқчи); “Одам ишдан чиқмайди, Одамдан иш чиқади”; “Тилак бўлса, билак чидайди” (“Кишида яхши тилак, умид, орзу-ҳавас бўлса, шунинг ўзи унинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади, чарчатмайди, саботли, матонатли қилади”, дейилмоқчи); “Интилан эрга денгиз тўпиғидан келади”; “Тишинг борида тишлаб қол, Кучинг борида ишлаб қол”.

ТЕШИК МУНЧОҚ ЕРДА ҚОЛМАС

Одатда бўйи етган қизга ҳадеганда совчи келавермаса, унинг ёши катталашиб бораверса,

бундан ота-она ташвишлана бошлайди. Шунда мазкур мақолни айтиб, уларга: “Кўп ташвишланаверманг, қизингиз ёлғиз қолиб кетмас, бирор муносиб ёр топилиб қолар”, деган маънода тасалли берадилар. Вар.: “Қизга эр топилади, Йигитга ёр топилади”; “Хар ишнинг ҳам вақти бор, Хар қизнинг ҳам бахти бор”; “Қиз боланинг бахти кулнинг тагида ётади” (Бунда қизнинг бахти кул остида ётган чўнга ташбиҳ этилган); “Йиғлама, қиз, йиғлама, тўйинг бўлар, Олтин бешик, гўшанга, уйинг бўлар”; “Тўй бўлса яхши бўлар, Йигит-қизнинг бахти кулар”.

ТЕШИК ҚУЛОҚ НЕЛАР ЭШИТМАС

Бевосита бировдан ё орқаворатдан ўзи ҳақида ёмон гап, тухматли сўз, ҳақорат эшитиб хафа бўлган, газабланган одамга тасалли берганда шу мақолни қўлайдилар.

ТИЗ ЧҶКИБ ЯШАГАНДАН – ТИК ТУРИБ ЎЛГАЙ ЯХШИ

Кўпинча: “Душманга бўйсуниб, бош эгиб, итоат қилиб, ялиниб-ёлвориб, хор-зорликда, тутқунликда, “оёқ ости” бўлиб яшагандан кўра, унга қарши курашиб, мардонавор ўлган афзал”, деган маънода қўлланилади. “Ер бўлиб яшагандан – Шер бўлиб ўлган яхши”; “Юз йил кул бўлиб яшагандан – Бир кун хур бўлиб яшаган яхши” (“Хур бўлиб” – озод бўлиб); “Тутқунлик – турғунлик”.

ТИКАН БҶЛИБ ОЁҚҚА ҚАДАЛГУНЧА, ГУЛ БҶЛИБ ЧАККАГА ҚАДАЛ

Бу билан “Ёмон сўзинг, қўпол муомаланг, хатти-ҳаракатинг билан қилишар дилига озор берувчи бўлма, яхши гап-сўзинг, жавоб-муомаланг, ёқимли хулқ-атворинг билан эл-юртнинг иззат-ҳурматига сазовор бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ТИКАН ЗАҲРИ УЧИДА, ДУШМАН ЗАҲРИ ИЧИДА

Бу билан ташқи ва ички душманлардан ҳамиша – тинчлик пайтида ҳам, жангу жадал пайтида ҳам, ёв қувиб юборилганидан кейин ҳам хушёр, сергак, эҳтиёт бўлиб туриш, душманнинг хийланайрангига алданмаслик зарурлигини уқтирганлар. “Тузокни сен унутсанг ҳам, Тузок сени унутмас” деган мақол ҳам борки, бу билан ҳам хушёрлик, сергаклик, эҳтиёткорликка даъват этадилар.

ТИКИЛГАН ҚОЗОН ҚАЙНАМАС

Қозондаги овқат киши тикилса ҳам, тикилмаса ҳам, ўз вақтида қайнайди. “Қачон қайнаркин?”, “Тезроқ қайнай қолса-чи!” деган ҳаёлда унга тикилиб, қайнашини тоқатсизлик билан кутган одамга қайнаб чиқиш муддати чўзилиб кетгандек туюлади. Мазкур мақол умуман киши бирор нарсани тоқатсизлик билан кутганда ёхуд бирор нарсага етишишни орзиқиб кутганда у нарса ҳадеганда келавермаса ё қўлга кирмаса, ана шундай ва шунга ўхшаш ҳолатларда айтилади.

ТИККАН ЧЕВАР ЭМАС, БИЧГАН – ЧЕВАР

Хар қандай кийим ҳам аниқ ўлчаб, ўйлаб, маҳорат билан бичилса, тикилгандан кейин баданга лойиқ, ярашик, кўркам ва бежирим бўлиб чиқади. Шунингдек, ҳар бир иш бошидан пухта ўйлаб, замини мустаҳкам қилинса, кўнгилдагидек бўлиб чиқади, охири бахайр бўлади. Мазкур мақолни айтганда шунга шама қиладилар.

ТИЛ БИЛАН ТИКАН ТОРТИБ БҶЛМАС

Баданга кирган тиканни тил билан тортиб олиб бўлмайди. Мазкур мақол билан мажозан: “Дўсту биродарингнинг бошига бирор кулфат, мусибат, машаққат тушгудек бўлса, уни тил учида, оғзаки юпатиб, далда берганингнинг ўзигина кифоя қилмайди, унга амалий ёрдам берганингагина дардига малҳам бўлиб, мушкулини осон қила оласан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ТИЛ – ҚИЛИЧДАН ЎТКИР

Ота-боболар: “Киши жамиятда яшаркан, сўзлаш одобига ниҳоятда қаттиқ риоя қилиши, ҳамма нарсани гап деб гапиравермаслиги, ўйлаб гапириши, бўлар-бўлмасга сўз қотмаслиги, тилини тийиб юриши зарур. Акс ҳолда бошига бало орттиради, ўзига зиён-заҳмат етказди”, деган фикрни кўпгина мақоллар воситасида билдирганлар. “Қилич кесолмагани сўз кесади”; “Тил тиғи қилич тиғидан ўткир”; “Тиғ жароҳати битар, Тил жароҳати битмас” (“Тиғ (пичок, қилич) кесган яра тезда битиб кетади, аммо тилинг билан (ёмон гапириб) бировнинг дилини яраласанг, бу жароҳат сира ҳам тузалмайди. Кейин у одамнинг кўнглини олишинг жуда қийин бўлади. Шунинг учун аввало ёмон сўзлама”, дейилмоқчи); “Тил билан тугилган тугун тиш билан ечилмас”; “Кўз етмаган ерга сўз етади”; “Кинининг ўзи етмаган ерга сўзи етади”; “Ел

киролмаган ерга сўз киради”; “Куч эголмагани сўз эгади”; “Фил кўтармагани тил кўтаради”; “Тоғ-тошни сув бузар, Эл орасин сўз бузар”; “Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз”; “Бошга бало недан келур? – Икки энлик тилдан келур”; “Ўн балонинг тўққизи тилдан туғар”; “Бахтли қиладиган ҳам – тил, Бахтсиз қиладиган ҳам – тил”; “Севдирган ҳам – тил, Бездирган ҳам – тил”; “Тил бор – бало келтиради, Тил бор – бало келтиради”; “Тилдан бол ҳам томади, оғу ҳам”; “Шакар ҳам – тилда, Захар ҳам – тилда”; “Дунёда энг чучук нарса ҳам – тил, Энг аччик нарса ҳам – тил”; “Тил – эрни гўрга солар, Норни – қозонга”; “Бир сўз тўрага элтар, Бир сўз – гўрга”; “Бир сўз кулдиради, Бир сўз ўлдиради”; “Ўқ бирни ўлдиради, Сўз – мингни”; “Сув тошни ёради, Сўз – бошни”; “Таёқ этдан ўтади, Сўз – суякдан”; “Оёқ югуруги ошга, Тил югуруги бошга”; “Очк тил ош едирар, Аччик тил тош едирар”; “Сигир ўз тилидан қирчанғи бўлади” (Сигирнинг одати шуки, тили билан танасининг у ер-бу ерини ҳадеб ялайверади. Унинг қирчанғи (қўтир) бўлишига ўз тили сабабчи бўлади. Мақолнинг мажозий маъноси шуки, одам ҳам тилига эҳтиёт бўлмаса, ахири бир кун ўз бошига бир бало орттиради); “Одам сўзидан ушланади, Мол – мугузидан”; “Эр лафзидан, Қўй бўғизидан (кесилади)”; “Қўтир қўлдан юкар, Бало – тилдан”; “Тилнинг бўшлиғи бошга етади”; “Узун тил – бошга тўқмок, бўйинга сиртмок”; “Тили узуннинг умри қиска”; “Оёғидан қулаган – туради, Оғзидан “қулаган” – турмайди”; “Токқа нима деб қичқирсанг, шуни эшитасан” (“Бировга яхши гап гапирсанг, ундан ҳам яхши гап эшитасан, ёмон гапирсанг, қўпол муомала қилсанг, ҳақоратласанг, сўксанг, шунга яраша жавобини оласан. Шунинг учун бировга гапирадиган гапингни билиб, ўйлаб, ақл тарозусида ўлчаб, ана ундан кейин гапир”, дейилмокчи); “Ҳа”га “ху” келади”; “Аччик савол бериб, ширин жавоб кутма”; “Ғарзли савол берсанг, Ғазабли жавоб оласан”; “Ёмон сўз эгасига қайтар”; “Туянинг буйдаси ўз чуйдасидан” (Буйда – туянинг чилвири, бурундуғига тақиладиган тизимча арқон. Чуйда – туянинг бўйни ва тизасидаги ўсиқ юнлар. Уни қирқиб, эшиб, арқон қиладилар. Мақолнинг тўғри маъноси: “Туянинг ўз чуйдасини олиб, ўзининг бурнига тақиб, судраб юрадилар. Туя ўзини ўзи боғлаб беради”. Мажозий маъноси: “Киши ўйлаб сўйламанса, тилини тийиб юрмаса, ўз тили ўзини боғлаб беради”); “Тилнинг суяги йўқ” (Бу мақолнинг бир неча варианты бор: “Тил –

суяксиз”; “Тилнинг суяги йўқ, Оғзининг жияги йўқ”; “Филнинг ияги йўқ, Тилнинг суяги йўқ”; “Дарвозасиз – оғиз, Суяксиз – тил”; “Оғиз – айғок, Тил – тайғок”; “Тил – бўғимсиз, Ўй – тубсиз”; “Тилга тиргак йўқ”. Мазкур мақолларнинг вариантлари бошқа халқларда ҳам бор. Ҳаммасида ҳам айтилмокчи бўлган гап битта: “Тилнинг суяги йўқ, қаёққа бурсанг, шу ёққа бурилаверади. Шунинг учун тилинга эрк берма, эҳтиёт бўлиб, атрофлича ўйлаб сўзла”; “Суяксиз тил суяк синдиради”; “Тилини тийган – бошини кутқарар”; “Тилингни тия тут – тишинг синмасин, Бу юрган халойик сенга кулмасин”; “Қўлингни ювиб юр, нима еяринг билмайсан, Тилингни тийиб юр, нима деяринг билмайсан”; “Тек юрган – тўқ юрар”; “Индамаган – уйдаи балодан кутилади”; “Юмуқ оғизга пашша кирмайди”; “Тилга – тиш қалға, Кўзга – қош”; “Тил – бало, Тиш – қалға”; “Бир энлик оғизга – икки энлик қопқоқ”; “Тилини боғла дил билан, Дилини боғла тил билан”; “Фойдасиз сўзни айтма, Фойдали сўздан қайтма”; “Тилингни ботир қилма, ўзингни ботил қилма” (ботил – бўшбаёв, сохта); “Юрганда оёғингни эҳтиёт қил, Гапирганда – тилингни”.

ТИЛАБ ОЛГАН БОЛАМНИ ТУЯ ТЕПИБ ЎЛДИРДИ

Вар.: “Тилаб олган боламни эчки сузиб ўлдирди”; “Тилаб олган эримни тақа тепиб ўлдирди”; “Қараб турган ёримни қароқчиға олдирдим”. Бу мақоллар аранг етишган нарчасидан ажраб, маҳрум бўлиб қолган одам тилидан нолиш мақомида айтилади.

ТИЛАБ ОЛГАН ЁМҒИР – БОШГА БАЛО

Одатда кишилар (айниқса дехқонлар) ҳаво қуруқ келган пайтларда “Бир ёмғир ёғса яхши бўларди-да”, деб орзу-умид қиладилар. Ёмғир ёғади ҳам, аммо, баъзан бир бошлаган ёмғир ҳадеганда тинмай, эзиб ёғиб, ерни захлатиб, ишни орқага суриб юборади ёки экин-тикинга зиён-захмат еткази. Шунингдек, киши “фарзанд кўрсам”, “келин кўрсам”, “куёв кўрсам”... деб орзу қилиб юради. Вақти-соати келиб, орзуси ушалади. Аммо, бу “тилаб олган” фарзанди, келини ё куёви кўнгилдагидай бўлмай, номаъқул, беодоб, килдор... бўлиб чиқади-да, уни “куйдиради”, дилини ранжитади, эл-юрт ўртасида шарманда қилади. Мазкур мақолни ана шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда айтадилар.

ТИЛАБ ОЛГАН ТҮН ТИЗЗАГА ЧИҚМАС

Вар.: “Тилаб олган – қорин тўйдирмас”; “Киши бергани – кишига озиқ бўлмас”; “Қўлдан берганга қуш тўймас”; “Тиши чиққан болага чайнаб берган – ош бўлмас” (Одатда чақалоқ болага то тиши чиқиб, ўзи чайнаб ейдиган бўлгунича егулик нарсаларни аввал ўзлари чайнаб, кейин едирадилар. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Болалигингда бировга қарам бўлсанг, бунинг айби йўқ. Аммо, қатта бўлганидан кейин бировнинг қўлига қараб ўтирувчи бўлма, ўзинг ишла, ўзинг топ, ўзинг е, тирикчилигингни мустақил кечириш ҳаракатида бўл”, дейилмоқчи); “Кишининг моли кишига суд қилмас” (суд – фойда, наф); “Берувчининг қўли баланд, Олувчининг қўли тубан” (Одатда бировга бир нима бераётган кишининг қўли олаётган кишининг қўлидан баландроқ туради. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Бировдан бир нима сўрагудек бўлсанг, ўзингни ундан паст олишга, ялиниб-ёлворишга мажбур бўласан. Бераётган одам эса, сендан устун туради, тили узун бўлади, хоҳласа беради, хоҳламаса йўқ. Агар у бермаса, рад этса, уни-буни баҳона қилса ё сенга кинояли гап қилса, ўзининг хижолат тортганинг, қизарганинг, уялганинг, ноқулай аҳволга тушганинг қолади. Шунинг учун, имкони борича бировдан бир нима сўрама, ўз эҳтиёжингни ўзинг таъминлашга ҳаракат қил”, деган маънода айтадилар); “Тилаб олган иззат – ўлимдан қаттиқ” (Иззат-ҳурматни ўзгалардан тилаб олмақ эмас, унга кишининг ўзи сазовор бўлмоғи, сазовор бўлишга лойиқ ишлар қилмоғи керак”, дейилмоқчи); “Термулганинг – тиланганинг эмасми?!”, “Тилангандан – тилинган яхши” (“Бировга тиланиб, қарам бўлиб, ялиниб, ўзгалар ҳисобига яшагандан – тилиниб, тилка-пора бўлиб, ўлиб кетган яхши”, дейилмоқчи); “Этилмаган бошдан бўрқ тушмас” (Одатда бош эгилсагина бош кийими тушиб кетади. Бу билан: “Бировга бош эгмай, яъни ёрдам беришини сўраб, ялиниб-ёлвормасанг, ўз тирикчилигингни ўз меҳнатинг орқасида мустақил равишда қўришга ҳаракат қилсанг, эл-юрт ўртасида хижолат тортмайсан, обрўйинг тушмайди, юзинг ёруғ, тилинг узун бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар).

ТИЛИНГ БИЛАН ДИЛИНГНИ БИР ТУТ

“Тил – дил калити”; “Дилда нима бўлса, тилга шу келади”; “Тилдан чиққани – дилдан чиққани”; “Дили қинғирнинг – тили қинғир” дейдилар.

Юқоридаги мақол билан: “Дилингда бошқа нарсани ўйлаб, тилингда бошқа нарсани гапирма, айёр, муғомбир, тилёғламачи, ёлғончи, иккиюзламачи бўлма, тўғри ўйла, тўғри сўйла, росттўй бўл!” деган маънода насиҳат қиладилар.

*Ёр улдурким тили-ю кўнгли онинг бўлса бир,
Ким тили ўзга-ю кўнгли ўзгадур ул ёр эмас.*
(Навой)

ТИЛИНИ БИЛСАНГ, ДИЛИГА ЙЎЛ ТОПАСАН

Вар.: “Тилини билиш – дилни билиш”; “Тилини бил, дилни билишга йўл очади”; “Тил – дил тилмочи”; “Қардош тилин билмоқ – қадрдонлик белгиси”. Булар билан ота-боболаримиз киши ўз она тилини яхши билишидан ташқари ўзга эллар тилин ҳам ўрганиш лозимлигини уқтириб, бунинг аҳамияти катталигини, ўзга эллар тилини билиш – уларнинг дилини билишга, улар билан жавоб-муомала, борди-келди қилиш, дўстона алоқалар ўрнатиш сари йўл очиб беришини қайд этганлар.

ТИРИКЛИГИМДА ҚИЛМАДИНГ ШОД, ЎЛГАНИМДАН КЕЙИН ХОҲ ҚИЛ-У, ХОҲ ҚИЛМАГИЛ ЁД

Вар.: “Борида қилмадинг шод, Ўлгандан кейин хоҳ қил ёд, хоҳ қил фарёд”; “Борингда қадринг билмадим, йўғингдан излаб топмадим”; “Ўлгандан кейин – раҳматлик”; “Тиригимнинг сардори, Ўлигимнинг харидори”; “Тирикликда сийлашган яхши, Ғарибликда – мунглашган”; “Тиригини сийлаган бий бўлар, Ўлигини сийлаган бой бўлар” (бий – қабила ёки қабилалар иттифоқининг бошлиғи); “Тириклигида сийламасанг, Ўлганида йиғлама”. Бу каби мақоллари билан халқ фарзандларга ота-онани кўз тириклигида иззат-ҳурмат қилиш, асло ранжитмаслик, дилини оғритмаслик зарурлигини уқтиради.

*Ҳоликим, жондин асар бордур, соғингил бандани,
Мен чу ўлсам хоҳ унутгил, анда хоҳи ёд қил.*
(Лутфий)

ТИРИКЧИЛИК – ТИРИКЧИЛИК

Тирикчилик ўтказиш йўлида тиррикчилик қиладиган, ҳаром-ҳарис ишларга қўл уришдан ҳазар қилмайдиган, ёлғон-яшиқ гапиришдан, туҳмат қилишдан ва ҳ.к. тоймайдиган одамлар устидан заҳарханда билан кулганда, аччиқ киноя қилганда, масҳаралаганда шундай дейдилар.

ТИРИКЧИЛИК ШЕРНИ ҲАМ ТУЛКИ ҚИЛАДИ

Вар.: “Тирикчилик тошни ҳам ёради”. Булар билан: “Дунёда тирикчилик ўтказиш осон эмас. Тирикчилик кишини ҳар кўйга салади, меҳнат қилиб, машаққат чекишга, хоҳлаган ишини ҳам, хоҳламаган ишини ҳам қилишга, баъзан “катта бошини кичик қилишга”, яъни ўз макенидан паст одамларга бўйсунушга, ялиниб-ёлворишга мажбур этади. Тирикчилик – ана шунақа. Бундан хафа бўлиб, ўпкаланиб, ҳафсалани пир қилиб, тушкунликка тушиб юрмасдан, яшаш учун курашиш керак”, демоқчи бўладилар.

ТИРНОҚНИ ЭТДАН АЙИРИБ БЎЛМАЙДИ

Астойдил айираман дейилса, тирноқни этдан айириш мумкин, лекин ҳеч ким ўлақолса бундай қилмайди. Чунки, тирноқни этдан айиргандан ортиқ оғриқ дунёда бўлмаса керак. Мақолда отанани болалардан, болаларни ота-онадан, туғишганлар ва яқин қариндош-уруғларни, чин дўсту қариндошларни бир-биридан айириб бўлмаслиги, айириш қийинлиги, айирилган тақдирда эса уларнинг қаттиқ изтироб чекишларини мажозий маънода ифодаламоқ учун шундай дейилган.

ТИРНОҒИ БЎЛМАСА, ЙЎЛБАРС ҲАМ ОЖИЗ

Ота-боболар бу каби бир қатор мақоллар воситасида Ватанни душмандан мудофаа қилиш, бунинг учун эса ҳамиша хушёр ва сергак бўлиб, ёвнинг хужумини даф қилишга пухта шайланиб туриш зарурлигини уқтирганлар: “Қуролсиз, ярқсиз сарбоз – Думсиз, оёқсиз ғоз”; “Оти йўқ той қўшар, Қуроли йўқ асир тушар”; “Қуроли бор қулон топар, Қуроли йўқ булон бўлар” (Булон бўлмоқ – асир тушмоқ); “Тўқол така сузишса, енгиледи” (тўқол – шохи йўқ, шохи сингани); “Ботир милтиқсиз бўлмас, балик – қилтиқсиз”; “Темир таққан – термулмас” (темир – бу ерда қурол-яроғ маъносида келтирилган. “Қуроллансанг, қуролинг шай, бекаму кўст бўлса, ёвга термулмайсан, яъни унга асир тушиб, қарам бўлиб қолмайсан”, дейилмоқчи); “Найзанг узун бўлса, ёв йирокдан ўтади”; “Ёвга яроғим бор, Не ғамим бор?!”; “Қуролда қирқ кишининг кучи бор”; “Таёқ топилгунча – юдуруқ” (юдуруқ – мушт. “Қуролим йўқ деб қараб ўтирма, қурол топилгунча муштуминг билан бўлса ҳам жанг қилавер”, дейилмоқчи); “Ёв кетса ҳам, қиличингни занглатма”; “Тоғдаги тулкини тобидаги този олар”

(Бу билан мажозан: “Аскар обдон ўқитиб-ўргатилса, машқ қилдирилса, чиниктирилса, ҳар қандай кучли ва айёр душманни ҳам енга оладиган бўлади”, дейилмоқчи); “Чиникмаган хўроз бир чўқишда қочади”; “Тегирмонда туғилган сичкон момақалдирикдан кўрқмайди” (“Ёшлигидан чиниктирилиб, қийинчиликларга кўникма ҳосил қилдириб борилган фарзандлар оғир, мусибатли, жангу жадалли кунларда кўрқиб-писиб, пана жойга биқиниб ўтирмай, мардонавор ҳаракат қиладилар”, дейилмоқчи).

ТИРСАК ЯҚИН БЎЛСА ҲАМ, ТИШЛАБ БЎЛМАС

Яқин қариндош-уруғдан ҳеч қандай фойда тегмаса, ёрдам сўралганда у ёрдам бермаса, мажозан шу мақолни қўллайдилар.

ТОВУС ТАНАСИГА ҚАРАБ ЯЙРАЙДИ, ОЁҒИГА ҚАРАБ ЙИҒЛАЙДИ

Товуснинг парлари ва патлари ниҳоятда чиройли бўлиб, ранг-баранг товланиб туради, ҳамманинг ҳавасини келтиради. Аммо, унинг оёқлари олапес бўлиб, кўрган кишини жиркантиради. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Баъзи одам юқори мартабали, давлатманд, “егани – олдида, емагани кетида” бўлиб, ҳеч бир нарсага муҳтожлик сезмайди. У бу жиҳатдан мамнун, хурсанд бўлиб, кўнгли тоғдек кўтарилиб юради. Аммо, бошқа бир жиҳатдан камчилик-нуқсонли бўлади (масалан: бефарзанд бўлади, фарзанди жисмоний нуқсонли бўлади ё номаъқул бўлиб чиқади, хотини ё эри ёмон бўлади, ўзи бедаво дардга чалинган бўлади ва х.к.). У бу жиҳатдан доимо хафа бўлиб, изтироб чекиб, асабланиб, афсусланиб юради. Мазкур мақолни мажозий маънода ана шундай кишиларга нисбатан айтадилар.

ТОЗА ҲАВО – ДАРДГА ДАВО

Вар.: “Тоғ ҳавоси – дард давоси”; “Яхши ҳордиқ – танга озиқ”. Ота-боболар ҳифзиссихат (соғлиқни сақлаш) юзасидан таълим берарканлар, бу ва бу каби мақолларда киши вақти-вақти билан ҳаво алмаштириб туриши, соф, мусаффо, тоза ҳаводан баҳраманд бўлиши, яхшилаб ҳордиқ чиқариши зарурлигини уқтирганлар.

ТОЙЛИГИДАН ТУЁҒИ СИНГАН – УЗОҚҚА ЧОПОЛМАС

Бу билан: “Ёшлигида ёмон йўлларга кириб, ёмонлар билан дўстлашиб, номаъқул ишлар

қилиб, урушиб, жанжаллашиб, ёқалашиб, бирор ерини шикастлаб олган одам умрбод касалванд, ногирон бўлиб, қўлидан дурустроқ бир иш келмайдиган бўлиб қолади; ёшлигида ёмон йўлга кириб, ёмонлик қилиб, қўлга тушиб, қамалиб, номи булганган одам эл-юрт ичида умрбод юзи қора бўлиб юради, ҳамма ундан нафратланади, жирканади, ўзини олиб қочади, яхшиликни унга раво кўрмайди, натижада у одам якка мохов бўлиб, хор-зорликда кун кечириб, дунёдан ўтиб кетади”, демоқчи бўладилар.

ТОЙНИ ОТ ҚИЛГУНЧА, ЭГАСИ “ИТ” БЎЛАДИ

Болани боқиб ўстириш, тарбиялаб, одам қилиш – осон эмас. Бу йўлда ота-она катта қийинчиликларга дуч келади. Бир туркум мақолларда шу нарса ўз ифодасини топган: “Бола ўстириш – тош кемириш”; “Туя қочиб, юқдан кутулмас” (Туяни кўпинча отага ташбиҳ этадилар. Мақолда: “Ота бола-чакани боқиб, оиланинг эҳтиёжларини таъминлаш йўлида турмуш уринишларидан, меҳнат машаққатларидан, елиб-югуришдан қочиб қутулолмайди”, демоқчи бўлинади); “Атон туя юк остида қарийди”; “Той от бўлгач, От озод бўлади”; “Той улғайса от тинар, Ўғил улғайса ота тинар”; “Бола бола бўлгунча, Она мома бўлади”; “Яланг оёқ яр кечдим, Қизил оёқ кир кечдим”; “Сув келса смирдим, Тош келса кемирдим”; “Бошимда баркаш бўлди, Елкамда обкаш бўлди”; “Қарғаликка қоқитмадим, Чумчуқликка чўқитмадим” (Бу кейинги тўрт мақолни кўпинча ота-оналар ноқобил бўлиб чиққан, кексайган чоғларида қарамай қўйган фарзандларидан бировга нолиганда, ҳасрат қилганда: “Ахир буни катта қилгунча озмунча ҳаракат қилиб, озмунча қийналганмидим?!” деган маънода айтадилар); “Тойлоғим – таянчоғим” (Ота-оналар: “Жоним, сен – кўзимнинг нури, белимнинг қувватисан, катта бўлганингда таянчиғим, суянчиғим бўласан”, дея кичкинтойларини севиб, ўпиб, эркалаб, яхши орзу-умидлар қиладилар).

ТОМА-ТОМА КЎЛ БЎЛАР, ТИЙИНЛАРДАН СЎМ БЎЛАР

“Қиши тирикчилик учун зарур бўлган нарсалар ва маблағларни оз-оздан бўлса ҳам жамғара бориши, тежаб-тергаб сарфлаши лозим”, деган маънода айтиладиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: “Тома-тома

кўл бўлар, Бирин-бирин минг бўлар”; “Тома-тома кўл бўлар, Кема юрар йўл бўлар”; “Тома-тома кўл бўлар, Оқа-оқа сел бўлар”; “Тома-тома кўл бўлар, Ҳеч томмаса чўл бўлар”; “Кўп томчидан кўл бўлар”; “Сувнинг боши – қор, Ботмоннинг боши – мисқол”; “Тийинлардан сўм бўлар, Мисқоллардан – ботмон”; “Танга тийиндан ўсар”, Йилки қулундан ўсар”; “Той отга етказар, От – муродга”; “Ўтин деган – чўп бўлар, Тераверсанг кўп бўлар”; “Чўпчиласанг чўп бўлар, Арқонга солсанг кўп бўлар”; “Ўтин йиғсанг пул бўлар, Ўтга ёқсанг кул бўлар”; “Чораклаб йиғилади, Ботмонлаб ейилади” (чорак – баъзи жойларда беш пудга, баъзи жойларда беш қадокқа, яъни икки килограммга тенг бўлган оғирлик ўлчови бирлиги); “Тийин қадрини билмаган – Сўм қадрини билмас”; “Тийин тангани сақлайди”; “Тийин, тийиннинг иши қийин”; “Кўр бўлмаса, қут бўлмас”; “Кўр кетди – қут кетди” (кўр-жамғара, қут – барака).

ТОМДАН ТАРАША ТУШДИ, БЎЙИМГА ЯРАША ТУШДИ

Қилмишига яраша гап эшитган ё жазосини тортган одам ўз айбига иқроор бўлиб, пушаймон қилиб шундай дейди.

ТОМЧИ ТОШНИ ТЕШАДИ

Вар.: “Томчи тошни ёрар, Кичкина тош – бошни”; “Тўқилгандан томчилаган ёмон”; “Томчига тош чидамас”. Булар билан: “Ғаму қайғунинг катта-кичиги бўлмайди. Оз-оздан бўлса ҳам, кишининг асабини бузиб, ич-эттини кемириб, умрини “эговлаб”, ахири адоий-тамом қилади”, демоқчи бўладилар.

Фалак пайкони зулми, ваҳки, тешмиш хаста кўнглумни,

Нечукким томчи бир ер узра кўп томиб магок этмиш.

(Навий)

ТОПГАН ГУЛ КЕЛТИРАР, ТОПМАГАН – БИР БОҒ ПИЁЗ, ТОПГАН КЎЙ КЕЛТИРАР, ТОПМАГАН – ЖЎЖА ХЎРОЗ

“Биров сени сийлаб, бир нима совға қилса, у каттами, кичикми, яхшими, ёмонми – олавер, рад этма, арзимаслигидан хафа бўлма, келтирган одамни ранжитма ҳам. Негаки, ҳар ким ҳоли-қудратига яраша совға, ҳадя қила олади”, деган маънода айтилган. Вар.: “Топган – ниёз” Топмаган – пиёз”, (ниёз – хайр-садақа); “Чумолининг

совғаси – чигиртканинг оёғи”; “Совғанинг катта-кичиги бўлмас”; “Игна ҳам – ниёз, Инган ҳам – ниёз” (инган – она туя); “Туя ҳам – совға, Тутма ҳам – совға”; “Дўстан ҳар нима тегса – савғот”; “Сийлаб сув берса ҳам – ич”.

ТОР ЖОЙДА ОШ ЕГАНДАН – КЕНГ ЖОЙДА МУШ(Т) ЕГАН ЯХШИ

Вар.: “Тор ерга тана боши сиғмас” (тана – икки ёшли бузок); “Ошхонанг кенг – гўрхонанг кенг”. Булар билан: “Хар бир нарсанинг – уйнинг, ҳовли-жойнинг, кийим-кечакнинг, киши феълининг ва ҳ.к. кенглиги, мўл-кўллиги, бемалоллиги яхши. Қисилиб-қимтиниб яшаш қурсин!” демоқчи бўладилар.

ТОТУВ ТУРМУШ – УЗОҚ УМР

Вар.: “Ёринг билан ахил бўлсанг – ошиғинг олчи”; “Овла ахил бўлса, битмайдиган иш қолмас”; “Яхши кўрсанг боласин, Иззат қилгин онасин”; “Қозонда – жиз-биз, Кўрпада – сиз-биз” (“Рўзгорингни бут, егулик-ичгулик нарсаларни бисёр қилиб қўйсанг, хотининг сени янаям яхши кўради, иззат-ҳурмат қилади”, дейилмоқчи); “Темирнинг бир боши иссиқ бўлса, Бир боши – совуқ” (Асли темирчилар тарафидан тўқилган бу мақолни мажозий маънода хотинларга тасалли берганда айтадилар. Масалан: хотин эридан шикоят қилиб, бировга гапирса, кекса аёллар унга: “Эркак деган кўчадан хафа бўлиб, жадли чиқиб келса, бирпасдан кейин жадлидан тушади, хафалиги тарқайди. Шундай қизиб турган вақтида сен унинг багтар жадлини чиқазиб, қизитиб юборма, ўзингни бос, сабр қил, тишингни тишинга қўй, бу асабий ҳолат тезда ўтади-кетди. Эркакнинг бир тарафи ёмонлик бўлса, бир тарафи – яхшилик” деган маънода тасалли бериб, мурса-ю мадора йўлини кўрсатадилар); “Оилангнинг иззати – Хаётингнинг лаззати”; “Турмуш фаровон бўлса, Кўнгли – чароғон”; “Яхши рўзгор – жаннат, Ёмон рўзгор – дўзах”; “Ёмон турмуш яшатмас”; “Бу дунё ўтар-кетар, Тотувликка не етар?!”.

ТОШ ТУШГАН ЕРИГА ОҒИР

Вар.: “Палахмон тоши тушган ерида оғир” (Палахмон – тош отиш учун ишлатилган қадимий, ибтидоий қурол). Булар билан: “Бирор одамнинг, бирор оиланинг бошига кулфат, мусибат тушса, ўша одамнинг, ўша оиланинг ўзигагина оғир бўлади, ўзга одам ва ўзга оилаларга бунинг кўлда оғирлиги тушмайди, улар чинакамига қайғуриб, азият чекмайдилар”, дейилмоқчи.

ТОҒ ТОҒ БИЛАН ҚОВУШМАС, ОДАМ ОДАМ БИЛАН ҚОВУШАР

Вар.: “Икки эл қўшилар, Икки тоғ қўшилмас”. Мазкур мақолни XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарий шундай изоҳлаган: “Икки тоғ бир-бирига қовушмайди, чунки улар жойларида турғундилар. Одамлар, кўп вақт ўтиб кетса ҳам, бир-бирларига қовушадилар. Бу мақол узоқ вақтдан сўнг дўстини кўрган одам ҳақида айтилади” (“Девону луғотит турк”, 3-жилд, 167-бет).

ТОҒНИ БАЛАНД ДЕМА, ТАЛАБ ҚИЛСАНГ ЧИҚАРСАН, ЁВНИ КУЧЛИ ДЕМА, ҒАЙРАТ ҚИЛСАНГ ЙИҚАРСАН

Ота-боболар бу ва бу каби кўпгина мақолларда она-тупрокни душман оёғи остида топтамаслик, ёвга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш, ундан асло қўрқмаслик, юртнинг даҳлсизлиги, озодлиги ва мустақиллигини таъминлаш, бу олижаноб йўлда ҳатто жонни ҳам аямасликка даъват этганлар: “Юртни қўри, элинг ўсар, Кўримасанг уйинг тўзар”; “Ватанга фалокат – ўзинга ҳалокат”; “Она-юртинг омон бўлса, Ранги-рўйинг сомон бўлмас”; “Ажал олиб келса ёв, Ўлдири уни беаёв”; “Душманга омон берма!”, “Тушга нималар кирмас, Душман нималар демас” (Бу билан: “Тушга ҳар нарса кирганидек, душман ҳам “ундоқ қилодурман-бундоқ қилодурман” деб, оғзига келганини валдирайверади. Сен бундан чўчима, жангга қўрқмасдан киравер”, деб далда берганлар); “Душманнинг ғавғоси – эшакнинг савдоси” (Одатда эшакнинг савдоси бошқа молларнинг савдосига нисбатан осонгина битади. Мазкур мақол билан: “Душманнинг кўтариб келаётган ғавғоси – эшакнинг савдосидай аҳамиятсиз, арзимаган бир нарса, қўрқмай, мардонавор ҳаракат қилсанг, уни даф этиш – ҳеч гап эмас”, деган маънода жангчиларга далда берганлар); “Тўнғизни ботқокда бос”, “Йирткични уясида янч”; “Тирик бўлсак – бир ерда, Ўлик бўлсак – бир гўрда”; “Ўлсак – гўримиз бир, Чиксак – тўримиз бир”; “Дўстлар билан бирга ўлиш – тўй”; “Эл нима бўлса, сен ҳам шу”; “Тортишган – эр, Тортишмаган – қора ер”.

ТУЗОҚ ҚҮЙДИМ ПИЁЗГА, ИЛИНСА – ШУ ЁЗГА, ИЛИНМАСА – ЯНАГИ ЁЗГА

Пиёз уруғи қуруқ тупроқда бир йил қолиб кетса ҳам чиримайди, кейинги йилда униб чиқаверади. Деҳқонлар шунга асосланиб, юқоридаги мақолни тўқшишган ва мажозан: “Сен бирор хайрли иш қилсанг-у, ўз даврида одамлар унинг қадрига

етмасалар, ҳеч ўқсинмай яхшилигингни қилавер. Ахири бир кун ажрини топасан”, демокчи бўлишган.

ТУЗСИЗ ХАМИР ТАНДИРДА ТУРМАС

Вар.: “Тузсиз қазӣ тез сасир”; “Тузсизни кўзсиз ҳам билади”; “Тузсиз ошни ит ичмас”; “Тузсиз ошнинг эпи осон, Тузсиз гапнинг эпи қийин”; Бу мақоллар бемаъни, бемаза, “куракда турмайдиган” гапга ва шундай гапларни гапирувчиларга нисбатан қўлланилади.

ТУЛКИ ИНИГА ҚАРАБ ҲУРСА, ҚЎТИР БЎЛАДИ

Вар.: “Тулки инидан нолиса, ўзига номус”. Булар билан: “Ўзининг униб-ўсган ерини, элини, Ватанини ёмонлайдиган, ношукурчилик қилиб ташлаб кетадиган одам ўнғалмайди, хор-зорликка учрайди”, дейилмоқчи.

ТУЛКИ ТУЛКИЛИГИНИ ҚИЛГУНЧА, ТЕРИСИ ҚЎЛДАН-ҚЎЛГА ЎТАДИ

Халқ бу ва бу каби бир қатор мақолларида айёр, муғомбир, ҳийлагар, қаллоб, хиёнаткор шахслар ҳар қанча усталик, уddaбурунлик, эҳтиёткорлик билан иш кўрмасинлар, барибир бир кунмас-бир кун қўлга тушиб, тегишли жазоларини олишлари муқаррар эканлигини уқтиради: “Тулкининг ўттиз икки найранги бор, Ёнғ яхшиси – кўринмаслик”; “Тулкининг ҳийласи кўп, Яхшиси – қочмоқ”; “Тулки қанчалар қочмасин, Борар жойи – мўйнадўзнинг дўкони”; “Тулки тулки билан мўйнадўзнинг дўконида топишади”; “Тозининг бу келиши бор, Тулкини пўстин бозоридан топ”; “Тулки тумшугидан илинар”; “Бурунги тулки – бутунги кулки”; “Ўхшамагил тулкига, Қоларсан кўп кулкига”; “Туллакни тузоққа тушириш осон эмас” (туллак – бултурги, қари (икки, уч йиллик) туллаган бедана; кўчма маънода – айёр, маккор, фирибгар одам. Мақолда: “Бундай одамлар ниҳоятда айёрлик ва эҳтиёткорлик билан иш кўрадилар. Уларни қўлга тушириш осон эмас. Лекин, барибир вақти-соати келиб, қўлга тушмай қолмайди”, дейилмоқчи); “Зийрак қуш тумшугидан илинар”; “Тулкининг тавбасидан кўрк, Муғомбирнинг – навҳасидан (Навҳа – йиғи. “Айёр, муғомбир одам кўз ёши қилиб, ялиниб-ёлворганига раҳм қилиб, айбини кечирсанг, ўз вақтида адабини бермасанг, кейин ўзингга қийин бўлади”, дейилмоқчи); “Кулли муғомбир – пандхўр” (“Ҳамма муғомбирлар ахири бориб панд айдилар”, дейилмоқчи).

ТУЛКИ ЎЗ ҚҲЙРУҒИНИ МАҚТАР

Тулкининг қуйруғи (думи) бошқа ҳайвонларниқига нисбатан чиройли ва баҳоси юқори бўлади. Мажозий маънода мазкур мақолни ўзининг арзиган-арзимаган нарсаси билан ҳамма ерда мақтаниб юрувчи одамларга нисбатан истехзо тарзида қўллайдилар. Вар.: “Тулки қуйруғин мақтар, Аҳмоқ – уруғин”; “Калнинг нимаси бор – Темир тароғи бор”; “Тознинг нимаси бор – темир тароғи”; “Гадойнинг нимаси бор – хуржун, таёғи”; “Лўли эшагин мақтар, Гадой – тўрвасин”.

ТУЛКИНИНГ ТУШИГА ТОВУҚ КИРАДИ, ТОВУҚНИНГ ТУШИГА ТАРИҚ КИРАДИ

Одатда киши бирор нарсани ўнғида кўп кўрса, кўп ўйласа, шу нарса унинг тушига ҳам киради. Мазкур мақолни: “Ҳар ким ўз нияти, мақсадига етишиши орзусида бўлади, шу ҳақда ўйлайди, қайғуради, шунинг ғамида юради”, деган маънода қўллайдилар.

ТУЛКИНИНГ ЎЗИГА ҚАРАБ ЭМАС, ТЕРИСИГА ҚАРАБ БАҲОЛАЙДИЛАР

Вар.: “Тулкининг ўзи эмас, териси пул”. Булар билан: “Кишини афти-ангорига, хусн-жамолига, кийиб олган қимматбаҳо кийим-кечагига қараб эмас, ахлоқ-одобига, гап-сўзига, касб-корига, илм-билимига, қилган ишларига қараб баҳолайдилар”, дейилмоқчи.

ТУМАНДА БУРГАН САНАБ БЎЛМАС

(бурган – бир йиллик ўсимлик. Ундан катта супурги ясайдилар.) Мазкур мақол билан мажозан: “Ҳали ноаник, туманли, ғойибона, “узун кулок” гапларга қараб иш кўриш, бир хулосага келиш керак эмас”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ТУРКИСТОНДА ҚЎЙ БИР СЎМ, КЕЛА-КЕЛА ЎН БИР СЎМ

Бу мақолни “бирни иккига” пулловчи ноинсоф савдогарларга, чайқовчи ва олибсотарларга нисбатан киноя тарзида қўллаганлар.

ТУРҚИ БУЗУҚДАН ҲУЛҚИ БУЗУҚ ЁМОН

Бу билан: “Кишининг турқи, яъни ташқи қиёфаси, афт-ангори хунук, кўримсиз бўлса-ю, ўзи олижаноб, камтар, камсуқум, дилкаш, сахий, очик кўнгил, ширинсухан ва ҳ.к. ижобий

хусусиятларга эга бўлса – бу яхши, уни ҳамма иззат-хурмат қилади, қадрига етади. Аммо, ўзи чиройли бўлгани билан хулқи бузуқ, ахлоқ-одобсиз, дилгир, кўрс, айёр, муғомбир, эгрикўл, тамагир, очкўз, бахил, бетамиз, безори, урушқоқ, беҳаё ва ҳ.к. иллатларга эга бўлган кишини эса ёқтирмайдилар, иззат-хурмат қилмайдилар, ўзларини ундан олиб қочадилар, ўрни келганда адабини бериб ҳам қўядилар”, дейилмоқчи.

ТУТУННИНГ АЧЧИҒИНИ МЎРИ БИЛАДИ

Мўри – ошхона, ўчоқ ва шу қабиларнинг тутун чиқиб кетадиган йўли; дудбўрон, мўркон. “Хар ким ўзидан ўтган қийинчиликни, азоб-уқубатни ўзи билади, азобини ҳам ўзи тортади, ўзгалар буни батамом, таг-туғигача билмайдилар, ҳис этмайдилар, эгасичалик эзилмайдилар ҳам”, дейилмоқчи.

ТУХУМНИНГ ОҚИНИ ОҚЛАБ Е, САРИҒИНИ САҚЛАБ Е

“Оқлаб е” дегани ҳам, “сақлаб е” дегани ҳам – “кўп е” демакдир. Чунки, тухумнинг оқи ҳам, сариғи ҳам киши организмга, кўпгина касалликларга фойдалидир. Ибн Синонинг ёзишича, тухумнинг “энг яхшиси – товук тухумининг янғисидир. Ундаги нарсаларнинг энг яхшиси – мағзи (ичидаги сариғи)дир... Тухумнинг мижози мўътадилга яқин. Оқи – совуққа ва сариғи – иссиққа мойилдир... Оқи елимлаш хусусияти билан ачитадиған оғриқларни босади... Тухумнинг оқи ва сариғи нервларни юмшатади ва бўғин оғриқларининг ҳаммасида, ...тумовда, ... сариғи қулоқдаги иссиқ шишларга фойда қилади,... оқи кўздаги оғриқни босади, сариғи... кўзнинг лўқиллашида фойда қилади. Тухумнинг сариғини аталаб, илиқ ҳолида ичиш йўтал, коворга плевраси, зотилжам, сил, иссиқдан овоз бўғилиши, диққинафас ва қон туфлашда, ... буйрак ва ковуқ яраларига фойда қилади” (Ибн Сино, Тиб қонунлари).

ТУШГА ИШОНГАННИНГ УМРИ УЙҚУДА ЎТАР

Ўтмишда кишилар (ҳозир эса баъзилар) тушга ва туш таъбирига қаттиқ ишонганлар. “Одамнинг тақдири, яқин ва узоқ келажаги унинг кўрадиған яхши ё ёмон тушига боғлиқ”, деб ҳисоблардилар. XIX асрда Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган рус сайёҳи А.П. Хорошхин бу хусусда шундай ёзади: “Тушда қон кўрса – қариндошидан айрилади; эгарланмаған отда юрса, лойка сувда сузса, қовун

еса – ёмон; тиниқ сувда сузса – эркинлик; эгарланған отда юрса – яхши... Эл орасида айтиб юриладиган қуйидаги мақоллар ана шундай тушунчалар маҳсулидир: “Муслмоннинг туши – нисф қаромат” (нисф – ярим); “Туши ўнгтанинги иши ўнгар”; “Яхши-яхши ерга ётсанг, Яхши-яхши туш кўрарсан; “Ёмон-ёмон ерга ётсанг, Ёмон-ёмон туш кўрарсан”; “Яхши тушга ҳам – садақа, Ёмон тушга ҳам садақа” (Халқда шундай бир қадимий одат ҳам бор эдики, яхши туш кўрсалар, буни яхшиликка йўйиб, суюнчисига гадоиларга садақа берардилар. Ёмон туш кўрсалар, буни ёмонликка йўйиб, шу ёмонликка йўлиқмаслик учун садақа берардилар. Мазкур мақолда шу одат ўз аксини топган); “Тушингни ҳазилкашга айтма” (Бу билан: “Тушингни ҳазилкаш кишинга айтасанг, у одатидаги ҳазилига кўра тушинга тесқари таъбир берса, ёмонликка йўйса, ёмонликка йўлиқсанг”, дейилмоқчи). Аммо, ҳамма ҳам шундай фикрда эмас эди. Илмли-билимли, илғор фикрли кишилар бундай этиқодий тушунчаларга, сафсаталарга ишонмағанлар ва тушга нисбатан ўз муносабатларини билдирғанлар: “Ақлли ишига ишонади, Аҳмоқ тушига ишонади”.

ТУЯ БЎЙИГА ИНОНИБ, ЙИЛДАН ҚУРУҚ КОЛИБДИ

Маълумки, Осиё халқларида қадимдан ўн икки ҳайвон (сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товук, ит, тўнғиз)нинг номи билан аталадиған ва ҳар ўн икки йилда янғидан такрорланадиған йил ҳисобини юрийтиш тизими (мучал) қўлланиб келинған. Кишилар туғилиш, ўлиш, жанглар, буюқ воқеалар, йилнинг яхши ё ёмон келиши ва бошқаларни шу мучал асосида “йил ағдариб” ҳисоблаганлар. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши мучал билан боғлиқ бўлған халқ афсоналарининг бирига бориб тақалади. Унинг қисқача мазмуни шундай: “Ўн икки йилни бир мучал деб атаб, шу йилларнинг ҳар бирига бирор ҳайвоннинг номини қўймоқчи бўладилар-да, ҳамма турдаги ҳайвонларни бир дарё бўйига ҳайдаб келишни буюрадилар. Қайси ҳайвон кўзга биринчи кўринса, мучалнинг биринчи йили ўшанинги номи билан аталади, деб шарт қўйганлар. Шунда туя бўйига инониб: “Биринчи йил бизнинг номимиз билан аталади-да”, деган гурур билан бўнини чўзиб келаверған. Сичқон бундоқ қараса, ҳамма ҳайвонларнинг оёғи остида кўринмай қолиб кетадиған. У эпчиллик билан бир сакраб, туюнниг устига чиқиб олади-да, қулоғининг учига ўтириб

кетаверади... Манзилга яқинлашгач, ҳаммадан баланд бўлиб келаётган сичқон кўзга биринчи бўлиб кўринади. Шартга мувофиқ мучалнинг биринчи йили “сичқон” деб аталади. Туя эса йилдан қуруқ қолади...” Шунингдек, баъзи одам ўзининг бойлигига, кучига, савлатига, амалмансабига ва ҳ.к. инониб, мағрурланиб: “Фалон нарса менга тегмай, кимга тегарди?!” , “Фалон жойга мен айтмай, ким айтиларди?!” деган хаёл билан ўзини катта олиб, ўзгаларни менсимай юради-да, бирдан айтиладиган жойга айтилмай қолади ё берилладиган нарса берилмай қолади-да, мулзам бўлиб, шармандаси чиқади. Юқоридаги мақолни мажозий маънода шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда мағрур, манман одамга нисбатан истехзо тариқасида айтадилар. “Бўйига ишониб, қамиш бўйра бўлибди” деган мақолни ҳам шу маънода қўллайдилар.

ТУЯ – МИНГ ТАНГА, МАНА МИНГ ТАНГА! ТУЯ – БИР ТАНГА – ҚАНИ БИР ТАНГА?

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, кишининг ёнида пул бўлмаганда, аксига юриб, бирор керакли нарса арзон нархда сотилаётган бўлади. Ёнда пул бўлганда эса, қидириб юрилган зарур нарса қиммат баҳога ҳам топилмайди. Агар топилгудек бўлса, камоли зарурлигидан, ҳар қанча баланд нархга ҳам сотиб олинади. Мазкур мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

ТУЯ МИНГАН УЗОҚНИ КЎЗЛАР, ЭШАК МИНГАН – ЯҚИНИ

Бу билан мажозан: “Ақл-идроки баланд, мулоҳазали, кўп ўқиган, кўпни кўрган одам бирор ишни қиларда, бирор гапни гапирарда узоқни кўзлаб, орқа-ўнгини ўйлаб, ақл-фаросати билан билиб иш тугади, сўз қотади. Ақли калта, фаросати йўқ одам эса иш қилишда ҳам, гап гапиришда ҳам атрофлича мулоҳаза қилиб ўтирмай, оқибати нима бўлишини ўйламай, калтабинлик билан иш кўради”, демоқчи бўладилар. Вар.: “Туя манзил кўрар, Эшак – оёғин остини”; “Туяга минсанг, узоққа кўз ташлаб юр”; “Туяга мингач, узоқни ўйла”; “Эшак миниб туёқ тагини кўрма, Туя миниб олисолисни кўзла”.

ТУЯ ТЎПИҒИ ҲАМ – ТЎПИҚ, ҚЎЙ ТЎПИҒИ ҲАМ – ТЎПИҚ

Ҳар иккиси ҳам “тўпиқ” деб аталади-ю, аммо катта-кичикликда фарқи бор. Бу билан мажозан:

“Ҳамма одам ҳам “одам” деб аталаверади-ю, аммо одамда ҳам одам бор – бири яхши, бири ёмон; бири ақли, бири аҳмоқ; бири дилкаш, бири дилгир; бири сахий, бири бахил; бири дўст, бири душман ва ҳ.к.” дейилмоқчи.

ТУЯ УСТИДА ҚАТИҚ УЙИМА

Қатик бир жойда кимирламай турсагина уйийди. Шунингдек, киши тинч, осойишта, хотиржам бўлсагина қиладиган иши унумли, сифатли бўлади, ўйлайдиган фикри теран, бамаъни бўлади ва ҳ.к. Акс ҳолда қиладиган ишининг ҳам, ўйлайдиган фикрининг ҳам, гапирадиган гапининг ҳам тайини бўлмайди. Мазкур мақол билан мажозан шуни ифода этадилар.

ТУЯ ЭЛАККА ҚОЛГАНДА БЎКИРИБДИ

Вар.: “Туя элакка қолганда “вой белим!” дебди”; “Бутун рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилибди”; “Туя элакка қолганда оқсар”. Бу мақоллар билан: “Киши ишлаб, чарчаб турган пайтда енгил, арзмаган иш ҳам оғир ва мушкул бўлиб туюлади, “қилмайман!” деб рад этади ё оғриниб, малол келиб, зарда қилиб, жаҳл билан қилади”; “Кишининг ўз иши, ғам-ташвиши етиб, ортиб турганда бировнинг кичкина, арзмаган, енгилгина ишини ҳам қўша қилиш, ғам-ташвишини қўша тортиш унга малол келади, оғирлик қилади, рад этади ё зардаю-писандалар билан қилади”, дейилмоқчи. Баъзи ҳолларда шундай одамга нисбатан истехзо ва киноя тарзида айтадилар.

ТУЯ ЎЙИН ТУШСА, ҚОР ЁҒАДИ

Бу – халқнинг асрлар давомида олиб борган кузатишларидан, ҳаётий тажрибасидан, халқ астрономияси, космографияси, метеорологияси қарашларидан келиб чиққан кўпдан-кўп мақоллар ва аломатларнинг биридир. Ота-боболар ўзларининг бундай мақоллари ва аломатларида қачон, қай ҳолларда ҳаво айниши, ёғингарчилик бўлиши, ёғингарчиликнинг тиниши, ҳавонинг исиши ё совшини бирмунча олдиндан “айтиб берганлар”ки, бу фикрлари кўпинча тўғри бўлиб чиқади. Жумладан, бу хилдаги мақоллар ва аломатларда қайд қилинишича: бурга қутурса, асалари уясидан чиқмаса, калдирғоч паст учса, қора қарға ўйнаса, от хирилласа ва ҳ.к. – ҳаво айнийди; ҳавода чивин ўйнаса, қумурсқа қанотланса, ўргумчак тўр тўқиса, чувалчанг ер юзига чиқса, қисқичбақа қуруққа чиқса, қурбақа қаттиқ қурилласа, илон

исинса, қалдирғоч чўмилса, қарға паст учса, турна сайраса, мушук эшик тымдаласа, от тепинса, сигир сутини тортса, тутун ҳавога кўтарилмаса, бугдой ўрганда ўрок кўкарса, ўримдан кейин анғиздан сув чикса, сув кўпикланиб окса, шудринг тушмаса, кун чиқар тарафдан ел эсса, юлдузлар кичкина кўринса, камалакнинг икки боши сувга “тушса”, кун қаттиқ қизиса ва ҳ.к. – ёмғир ёғади; камалак кўринса – ёмғир тинади; кушлар чуғурлашса, ҳаво очилиб кетади; кушлар паст учса, қарға қағилласа, туя ўйин тушса ва ҳ.к. – қор ёғади; ит қорда ўйноқласа, от йўлга ётса ва ҳ.к. – бўрон бўлади; чувалчанг ерга кирса, қалдирғоч баланд учса, бойўғли сайраса, ўрдак чўмилса, ғоз бошини яширса, тумшугини такиллатса, тумшугини ё бир оёғини қанотига тикса, ит қорға ағанаса, сигир орқа оёғини қалтиратса, эрталаб қуёшни туман қопласа, булут сийрак бўлса, камалакнинг икки боши тоққа “минса” ва ҳ.к. – совук бўлади; чигиртка чирилласа, ғоз ювинса, ўрдак қичқирса, турна ўйинга тушса, ит йўлга ётса, от пишқирса, сигир ётса ва ҳ.к. – кун исийди... (Мазкур аломатларнинг кўпчилиги А. Жабборовнинг “Халқ қаромати” номли мақоласидан (“Фан ва турмуш”, 1969 йил, №12) олинди. Айримлари эса бевосита эл оғзидан ёзиб олинган.

ТУЯ ҚАНЧА – ЯРАСИ ШУНЧА

Вар.: “Филнинг яраси филча бўлади”; “Улкан бошнинг улкан бўлур ғавғоси”; “Қатта бошнинг оғриги ҳам қатта бўлади”. Бу мақоллар билан: “эл-юрт оғасининг, йўлбошчининг, раҳбарнинг, оила бошлиғининг ва ҳ.к. ташвиши, масъулияти, жавобгарлиги бошқаларникига нисбатан каттароқ бўлади. Модомики шундай экан, “қатта”ларга маза-да – ҳамма имкониятлари бор, қўлларини қаёққа узатсалар етади, айтганлари – айтган, деганлари – деган, буйруқ берсалар – бас, деб ўйламаёк кўяқол”, дейилмоқчи.

ТУЯ ҚЎТИР БЎЛСА, БЎТАСИНИ БУЛҒАЙДИ

Вар.: “Кўзи – кўчқордан нишон, Ўғил – отадан”; “Тана таниғи буқасидан маълум”; “Тана-тўрпоқнинг турки – туққанига тамға” (тана – икки яшар, тўрпоқ – бир ёшгача бўлган бузук. Тамға – “нишон” маъносида). Мазкур мақоллар билан: “Ота-онанинг афт-ангори, фелъ-атворидан нишона болаларида ҳам у ёки бу даражада бўлади. Ота-она ёмон (дилозор, урушқок,

шаллаки, зикна, қўли эгри, тамагир, киморбоз, хотинбоз, суюқ оёқ ва ҳ.к.) бўлса, бунинг қасри озми-кўпми болаларига ҳам уради. Агар ўғил ё киз эр-юрт ўртасида яхшлик билан ёки ёмонлик билан ном чиқазса, одамлар буни ота-онасидан ўтган наслий нишондир, деб баҳолайдилар. Фарзанд яхши бўлса – “отанга раҳмат!”, ёмон бўлса – “падарингга лаънат!” дейдилар. Бас шундай экан, аввало ота-онанинг ўзи ёмонлик йўлига кирмаслиги, яхши одам бўлишга ҳаракат қилиши зарур”, дейилмоқчи.

ТУЯГА ЯНТОҚ КЕРАК БЎЛСА, БЎЙНИНИ ЧЎЗАДИ

Вар.: “Шунқор овни кўрса, ерга шўнғийди”; “Эшак – иши билан, Тўнғиз – тиши билан” “тирикчилигини ўтказди”, дейилмоқчи); “Бора билсанг, ола биласан”; “Бориб олсанг – фойда, Келтириб бермоқ – қайда?!” Бу мақоллар билан: “Ҳар ким ўз тирикчилигини ўтказиш учун ўзи меҳнат, ҳаракат қилиши лозим. Бировнинг тирикчилигини биров ўтказиб бермайди, дейилмоқчи.

ТУЯДАН: “НЕГА БЎЙНИНГ ЭГРИ? ДЕБ СЎРАСАЛАР, ҚАЕРИМ ТЎҒРИ?” ДЕГАН ЭКАН

Бу билан: “Ёмон одамнинг қай бир қилган иши яхши бўларди?! деган маънода киноя қиладилар.

ТУЯНИ ЧЎМИЧ БИЛАН СУҒОРИБ БЎЛМАЙДИ

Вар.: “Чанқоқни томчи билан қондириб бўлмас”. Булар билан: “Қатта еб, қатта ичиб, ўрганиб қолган одами озиғна, арзимаган нарса билан қаноатлантириб, кўнглини олиб бўлмайди”, демокчи бўладилар ва кўпинча порохўр, олғир, юлғич, тамагир одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ТУЯНИ ШАМОЛ УЧИРСА, ЭЧКИНИ ОСМОНДА КЎР

Вар.: “Кўтонга бўри дориса, бир кўйликнинг шўри қурийди”; “Ел турса, юнг тўзийди”; “Парнинг бир “пуф”лик холи бор”. Буларда эчки, “бир кўйлик”, юнг, пар камбағал, бева-бечораларга, ожизларга, тирикчилигини зўрга, “қўл учида”, бир амаллаб ўтказадиган одамларга ташбих этилган ва “Замона нотинч бўлса, офат юз берса, очарчилик, қийинчиликлар бошланса, ўзига тўқ, “қўли узун”, эътибори қатта бой ва

амалдорлар бироз кийинчиликка йўликишлари мумкин-у, аммо камбағал, бева-бечораларнинг шўри қуриydi”, демокчи бўлинган.

ТУЯНИНГ ДУМИ ҚАЛТА БЎЛСА ҲАМ, ТУЛКИДАН ДУМ СЎРАМАЙДИ

Бу билан кишини ор-номусли, чидамли, қаноатли бўлишга, ҳар қандай эҳтиёж туғилган чоғида ҳам бировдан, айниқса пасткаш, берган арзимас нарсасини ҳам ҳар ерда миннат қилиб юрувчи одамдан бир нима сўрамасликка даъват этадилар.

ТУЯНИНГ ҲАЗИЛИ БОТМОН ҒЎЗАНИ ЕБДИ

(ботмон – тахминан бир гектарга тенг бўлган сатҳ ўлчови бирлиги.) Вар.: “Туяга: “ноз қил” деса, бир таноб ғўзани ебди” (таноб – Ўрта Осиёнинг турли вилоят ва туманларида турлича сатҳдаги ер майдонини англатган. Бир таноб – 1707 квадрат метрдан тортиб 4097 квадрат метргача тенг бўлган); “Такага: “ноз қил” деса, тол шохига осилибди”; “Туянинг ҳазили бир тахта ғўзани ебди” (тахта – марза билан ажратилган ер бўлаги; карта), “Кўполдан тўнгак айлансин”; “Кўполнинг ўпганидан, Тўқолнинг тепгани яхши” (тўқол – шохи синик ё шохи йўқ ҳайвон). Бу мақолларни ўзи ва сўзи кўпол, дағал, қилиғи совук, гап-сўзи ва хатти-ҳаракати билан кишиларга озор берувчи, ёқимсиз, ботимсиз одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида қўллайдилар.

ТУҚҚАНИГА СУЮНМА, ТУРГАНИГА СУЮН

Вар.: “Туққани ҳисоб эмас, Тургани ҳисоб”. Яқин ўтмишимизда юртимизда туғилган болаларнинг кўпи турмас эди (яъни, узоқ яшамай, гўдаклигидаёқ бирор касалга чалиниб, ўлиб кетарди). Академик И. Кассирский, Ўзбекистоннинг ўтмишдаги аҳволи тўғрисида ёзатуриб, шундай дейди: “Маҳаллий аҳоли орасида туғилган ҳар 1000 боладан 300–400 нафари бир ёшга етар-етмас, ярмидан кўпи эса 4 ёшга борар-бормас ўлиб кетарди (И.Кассирский. Минг йилларни ортда қолдириб. Тошкент. 1969 й.). Бундан қаттиқ изтироб чеккан халқ бола туғилгач, турли ирим-сиримлар қилар, ҳатто “ўлмай, соғ-саломат ўссин” деган ниятда болаларга Тўхтасин, Тўхтамурод, Тўхтаниёз, Турсун, Турсуной, Турғун, Турғуной сингари исмлар қўярди. “Туғиб қутилиш – ўлиб тирилиш” деган мақол ҳам борки, бунда

хогинларнинг туғишдаги азоб-уқубатлари чексиз эканлиги ифода этилган. Мана шунинг учун ҳам хотинлар ўз кулбаларида ҳеч қандай тиббий ёрдамсиз ва антисанитария шароитида туғардилар. “Боланинг боши – бойлик”. “Тўнғич бола – туғ бўлур” деган мақолларни аёллар аёлларга (айниқса, янги келинларга): “Биринчи туғиладиган (яъни, тўнғич) болани аёл ҳар қанча қийналса ҳам, яхши сақлаши зарур. Агар аёл (айниқса, биринчи болага) хомиладорлик даврида ўзини яхши сақламаса, ҳолидан ташқари ишларга уруниб қўйса, натижада бола қоринда ўлиб қолса ё чала туғилса, кейинги бола (ё болалар) ҳам қоринда ўлиб қолиши, чала, носоғ ё нуқсонли туғилиши, касалманд бўлиши, кўп яшамай ўлиб қолиши мумкин”, деган маънода насихат тарзида айтганлар. Туғулиш билан боғлиқ бўлган кўпгина урф-одатлар, расм-русумлар, анъаналар халқ ўртасида азалдан мавжудки, айрим мақолларда шулар ҳам ўз ифодасини топган: “Туққан уй – тўй, Туғулик сурамоқнинг ҳам аъмоли бор” (аъмол – амаллар, ишлар, тадбирлар. Урф-одатга кўра, туққан хотиннинг ҳузурига “Эсон-омон қутулиб олдингизми?” деб кўнгил сўрагани қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, таниш-билишлар (асосан хотин-қизлар) келишади. Шунда анъанага кўра, улар “суюнчи”, “сочки”, “ошнинг хоми”, чақалоққа кийим-кечак, нон, ширинликлар ва ҳ.к. келтирадиларки, бунини “аъмол” ё “лозимада” дейдилар). “Туққанида сўрамасанг, Ўлганида сўрама” (Бунда туққан хотинни йўқлаб бориб, кўнгил сўраш – бениҳоя зарур эканлиги уқтирилган).

ТУХМАТ ТОШ ЁРАДИ, ТОШ ЁРМАСА – БОШ ЁРАДИ

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ тухматнинг киши учун нақадар зарарли эканлигини таъкидлайди, тухматчилардан жирканади, уларнинг асл башарасини очиб ташлайди ва улар оқибат-натижада тегишлича жазоларини олмай қолмасликларини уқтиради: “Тухмат – аршдан улуг”; “Сув тоғни емиради, Тухмат – одамни”; “Ошқора дўқиникдан қўркма, Яширин тухматдан қўрк”; “Бўхтоннинг қолипи йўқ, Ёлғоннинг – толиби” (толиб – талаб қилувчи, хоҳловчи, изловчи. “Бировга тухмат, бўхтон қилувчи одамнинг андозаси, қолипи бўлмайди, у қандай бўлмасин, бировга бир нарсани олиб келиб “ёпиштиради”. Ёлғоннинг эса кимга ҳам кераги бор, уни ким ҳам талаб қиларди, изларди?!” дейилмоқчи); “Тухматчи ўликни гувоҳ тутади”; “Бўхтоннинг эги йўқ,

Макрнинг – чеки” (эг – яхшилик, эзгулик); “Жала ёпган – жалага йўлиқар” (жала ёпмок – туҳмат қилмок); “Туҳматчи туҳмат билан ўлади”.

ТҲЙГА БОРСАНГ ТҲЙИБ БОР, ЁМОНЛИГИНГ ҚҲЙИБ БОР

Бу мақол “Жамоат йиғиладиган жойга – тўйга, меҳмондорчиликка “алакай-шалакай” бўлиб борма, дурустрок кийимингни кийиб бор; жамоат йиғилган жойда ёмонлик қилма, ниҳоятда одоб сақла; тўй-зиёфатда овқатни очкўзлардек орқа-ўнгингга қарамай ема” деб насиҳат қилинганда айтилади. Вар.: “Тўйга борсанг тўйиб бор, Тўрқа тўнинг кийиб бор” (тўрқа тўн – шойи матодан тикилган тўн); “Тўйга борсанг бурун бор, Бурун борсанг ўрин бор”, “Туя чўкса, жой топар” (Бу билан кўпинча: “Тўй-зиёфатларда, йиғинларда жой торрок бўлиб, одам кўпроқ бўлса, ўтирмай, тиккагик қараб турма, бошқаларнинг кўзига хунук кўринасан, одамлар бироз сурилишса, сенга ҳам жой топилади”, дейилмокчи); “Тўйга борсанг тўйиб бор, Бўз халтангни қўйиб бор”, “Тўй оши – тўполон оши” (тўй оши кўпчиликка тийёрланадиган ош. Мўлжалдан бироз янглишилса ё одам кутилганидан кўпроқ келса, ош сунтарок сузилиши мумкин. Шунда тўяр-тўймас бўлиб қолсанг, бундан хафа бўлма, гина ҳам қилиб юрма”, дейилмокчи); “Тўйдан – тўпикча” (“Тўйдан сенга тўпикча, яъни озгина, кичкина нарса тегиб қолгудай бўлса, бундан ўпқаланиб юрма. Тўйчилик-да”, дейилмокчи); “Тўйган ҳам – бир, Тотган ҳам – бир” (“Олдимга ош келди деб, орқа-ўнгингга қарамай еяверма, одоб сақла. Тотиб кўрсанг ҳам тўйгандек бўласан”, дейилмокчи); “Тўйда сўз бер бахшига, Харидор бўл яхшига”.

ТҲЙДАН ОЛДИН НОҲОРА ҚОҚМА

Вар.: “Подадан олдин чанг чиқарма”; “Хамир қормасдан бурун тандирга ўт ёқма”; (Уруғни) сочиб мақтанма, йиғиб мақтан”; “Қораси кўрингандан қолдим дема, Қўлингга тегмагани олдим дема”. Бу каби мақоллар билан: “Бир ишни бошламасдан, у иш ҳали бир ёқлик бўлмасдан туриб мақтанма, кейин мақтовингга лойик бўлмай қолса, кўпчилик ўртасида шарманда бўлиб қоласан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ТҲЙДИРГАННИНГ – ҚОРНИГА

Баъзи ноқобил фарзанд, нонкўр, кўрнамак, ноинсоф одам ўсиб-улғайиб, илм-билимли, ҳунарли бўлиб, қўлидан бир иш келадиган бўлиб, топармон-тутармон бўлганидан кейин ота-

онасини, мураббийини, устозини, қийналиб, мушкул аҳволга тушиб юрган пайтларида ёрдам қўлини чўзган одамини ва ҳ.к. назар-писанд қилмай, менсимай, ҳурмат қилмай, тескари қараб кетади, кези келганда унга ҳам ёрдам қўлини чўзиш у ёқда турсин, ранжитиб, хафа қилади, ҳатто уриб-сўкиш даражасига ҳам бориб етади. Мазкур мақолни ва унинг “Томоғини еб, товоғини теп” деган вариантини ана шундай ярамасларга қарата қаттиқ киноя ва шаҳарханда тарикасида айтадилар.

Ки бордур эшит даҳр эли ҳолига,

Масала бор: кимки тўдирди – қурсоқига.

(Хиромий)

ТҲЙНИНГ БОШИ – БОШЛАНГУНЧА

Одатда тўй қиладиган одам қаттиқ ташвишга тушиб, “қандай ўтаркин, етишмовчилик бўлиб, уялиб қолмасмиканман...” деган хаёлларга бориб, “ич-этини еб” юради. Мазкур мақоли билан халқ тўй қилувчи одамга: “Кўп ташвиш тортма, тўй то бошлангунча шундай оғир бўлиб туюлади, бошлангандан кейин ишлар ўз-ўзидан юришиб кетади, қариндош-уруғлар, қўни-қўшниллар, ёрдўстлар қўл қовуштириб қараб турмайдилар, сенга ҳар томонлама кўмақлашадилар”, деган маънода тасалли беради ва уни дадил бўлишга даъват этади. Шунингдек, тўй ва тўй қилиш, унинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган, тўй эгаларига ва меҳмонларига насиҳат қилувчи куйидаги мақоллар ҳам бор: “Тўйнинг бўлганидан – “бўлади-бўлади”си қизик”; “Тўйнинг “бўлди-бўлди”си қизик, Келиннинг “келди-келди”си қизик”; “Тўйликнинг тўйича ташвиши бор, Уйликнинг уйича ташвиши бор”; “Тўй қистови билан тўн битар” (“Ў-ҳў, ҳали қанчадан-қанча ишим битмаган, деб кўп ташвишланаверма. Тўйнинг қистови, тиғизлаб келиши баҳонаси билан битмаган чала ишларинг битиб кетади”, дейилмокчи. Бу мақолни биргина тўй эмас, умуман бир қатта воқеа баҳонаси билан анча вақтдан бери битмай келаётган ё қаралмай, ўз ҳолига ташлаб қўйилган иш (масалан: янги уй солиш, уй-жойни таъмир қилиш, янги кийим-кечаклар, жиҳозлар, асбоб-анжомлар сотиб олиш ва ҳ.к.) юришиб кетганда ё битиб қолганда ҳам ишлатадилар); “Кўй семизи – қўйчидан, Тўй тамизи – тўйчидан”; “Тўйнинг овозиси қарнайидан маълум”; “Тўйи бор уй тутунидан маълум”; “Ўлганига чидасанг қўй қил, Еганига чидасанг тўй қил”; “Ҳар ким тўйган тўйини мақтар”; “Тўй кимники – тегишлиники”; “Тўй – тегишлиники,

Хайит – ҳамманики” (“Хайитга ҳамма бораверади. Аммо, тўйга таклиф этилган бўлсанг, ўзингнинг у ерга ҳадинг сифадинг бўлса бор, айтилмаган бўлсанг, тўй эгасининг сенга тегишли жойи бўлмаса, борма”, дейилмоқчи); “Тўйинг бўлса, томошагўй топилар”; “Бол бўлса – чивин, Тўй бўлса – йиғин”; “Тўй – Худонинг хазинаси”; “Тўй ўғилнинг ўғлидан, Қизининг қизидан қайтар” (Бу мақол – тўёна ҳақида. “Бошқаларнинг тўйига тўёналар қилиб борган одамнинг ўзи ўғил уйлантирса, қиз узатса, урф-одатга кўра у одамлар ҳам тўёна қилиб келадилар. Бир вақтлар қилинган тўёна ўғил-қизнинг тўйида қайтиб келади”, дейилмоқчи); “Тўйим ўзди, Тўним тўзди”; “Қоққанда қозик, Осганда хурмача қолмади” (Бу мақолларни ўзининг ҳол-қудратига қарамай, “ном чиқар”га тўй-зиёфатлар қилиб, охири бор будишудидан ажраб, қийналиб қоладиган одамларга нисбатан истехзо ва киноя тарзида айтадилар); “Туядай қиз узатиб, Тугмадай жаз емадим” (Бу мақол қиз узатганларга тааллуқли. Ҳар қандай “дасти қиска” одам ҳам: “Қизим хурсанд бўлсин, қудам, куёвим ранжимасин” деб, қўлидан келганча, борини аямай сарф-харажатлар қилиб, очиги – топган-тутганидан ажрайди. Лекин, баъзи қудалар икки ўртада бўладиган харажатларга унча бош қўшмайдилар. Қиз узатган одам бундан хафа бўлади, лекин дамини чиқармай, аламини ичига ютиб юради. Шунда ундан: “Қалай, тўй ташвишларидан омон-эсон қутулиб олдингизми? Куёв боладан хурсандмисиз? Тўйида қудангиз сизни толиқтирмагандир, қўл қоқиштириб юборгандир?” деб сўраб қолган одамга у: “Бе, қайда?! Туядай қиз узатиб, тугмадай жаз емадим!” дейди), “Тўй ўпқасиз ўтмас” (Бу билан: “Тўй – кўпчилик билан битадиган маросим. Унга ҳар хил одамлар келишади, улар билан бўладиган муомалада ҳар хил гап-сўзлар бўлиши, дастурхонда у-бу нарса етишмай қолиши, натижада гина, ўпка қилишлар ҳам бўлиши мумкин. Бу – табиий бир ҳол. Шунинг учун бундан хафа бўлма”, деб тўй эгасига ҳам, меҳмонларга ҳам насиҳат қиладилар, тасалли берадилар); “Тўйликнинг тўйи ўтар, Тўйсизнинг – куни”; “Тўй бўлса яхши бўлар, Йиғит-қизнинг бахти кулар”; “Тўй устига тўй бўлсин, Бало-қазо йўқ бўлсин”.

ТЎКИЛМАГАН КИМ БОР, СЎКИЛМАГАН КИМ БОР?

Мушкул аҳволга тушиб қолган, оғир дамларни бошидан кечираётган, бирор яқини вафот этган ва ҳ.к. кишиларга тасалли берганда, юпатганда, сабр-тоқатга ундаганда шундай дейдилар.

ТЎКИСНИКИ – ТЎҚҚИЗ КАМ

Бу мақол ўзи тўқис, бой бўла туриб, камоли зикнализидан тўй, зиёфат ва маъракаларни суптагина қилиб, ноз-неъматлар, егулик-ичгуликларни етмайдиган қилиб ўтказадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: “Камбағалнинг тўйи тўқин бўлур, Бойнинг тўйи юпун бўлур”; “Камбағалнинг тўйида яйрайсан, Бойнинг тўйида чарчайсан”; Камбағалникида интилиб ейсан, Бойникида – қимтиниб”; “Судхўрнинг тўйидан – камбағалнинг маъракаси яхши”; “Қўй семирса, қовурғаси кичраяди”; “Товуқ семирса, кети тораяди”; “Товуқ семирса, туғиши қийин бўлади” (Қўйнинг ва товукнинг бу ҳолати бойиган сари пулни яхши кўрадиган ва уни қўлида маҳкам сақлаб, бировга бир тийин бергани келмайдиган бахил, хасис кишиларга ташбиҳ этилган), “Бой боёгон бўлса, Ичаги тороғон бўлар”.

ТЎНҒИЗДАН – БИР ТУК

Вар.: “Тўнғиздан бир туккина ҳалол”. Ислоҳ қонунига кўра, тўнғиз (чўчка)нинг бутун аъзоси ҳаром ҳисобланади. Аммо, намоз ўқиғанда мабодо кишининг кийимига тўнғизнинг бирор туки ёпишиб қолган бўлса-ю, буни намозхон пайқаманган бўлса, ўқиган намози жонз бўлавераркан. Пойабзал тикувчи қосиблар шарият қонунининг ана шу нуқтасидан фойдаланиб, тўнғизнинг тукини сўзан (игна) ўрнида ишлатардилар. Тўнғизнинг ёлидан олинган тукнинг учи айри бўлади. Тикиладиган ипни шу айрининг орасига кистириб, кейин уни тиззага қўйиб, қўл билан ҳимариб, чийирадилар. Шунда тук билан ип чирмашиб, битта бўлиб қолади ва бигиз урилган тешиқдан равон ўтади. Юқоридаги мақол билан мажозан: “Бировдан (айниқса, ҳеч нарса чиқмайдиган кишидан) нимаки унадиган бўлса ундириб қол; ҳар бир ғанимат нарсадан имкони борича фойдаланиб қол”, дейилмоқчи.

ТЎРАМГА САЛОМ БЕРДИМ, ТЎРТ ТАНГА ТОВОН БЕРДИМ

Ўтмишдаги амалдор, тўраларнинг мағрур ва манманлигини, бюрократлигини, инсофсизлигини, қаҳри қаттиқлигини, маиший бузуқлигини ва ҳ.к. фош этувчи мазкур мақолнинг қўйидаги маънодошлари ҳам бор: “Тўрага ишинг туши – Ўрага путинг туши”; “Тўрага ишинг тушса, чайнамай ютади”; “Муттаҳамдан гап сўрасанг – бермаси кўп,

Тўрадан гап сўрасанг – эртаси кўп”; “Тўрага яқин юрсанг, тўрвасин орқалайсан” (“Тўрага яқин йўлагудек бўлсанг, сени ишлатиб, текин кучингдан фойдаланади”, дейилмоқчи).

ТЎРГА ТУШГАН БАЛИҚ ҚАРМОҚДАН ҚЎРҚМАС

Бу билан: “Бирор айб билан қўлга тушиб, камалиб чиққан одам қаттиқроқ жазодан қўрқмайди, айб-гуноҳнинг баттарроғини қилаверади”, демоқчи бўладиларки, жамиятда буни тасдиқловчи воқеа-ҳодисалар тез-тез учраб туради.

ТЎРТ ОЁҚЛИ ОТ ҲАМ ҚОҚИЛАДИ

Турмуш кечиришда янглишиб, хатога йўл қўйиб, суриниб, зиён-заҳмат кўрган, мушкул аҳволга тушиб қолган одамни юпатганда, тасалли берганда, сабр-тоқат қилиб, келажакка умид боғлаш зарурлигини уқтирганда шундай дейдилар.

ТЎҚАЙГА ЎТ КЕТСА, ҲЎЛУ ҚУРУҚ БАРАВАР ЁНАДИ

Вар.: “Куруkning ўтига ҳўл куяр”; “Куруқ шохнинг оловига ҳўл шох ҳам ёнар”; “Гуноҳнинг ўтига беғуноҳ ёнар”. Булар билан: “Замона нотинч бўлса, уруш бошланса, офат-фалокат рўй берса ва ҳ.к. ҳамма баравар азият чекади, зиён-заҳмат кўради, бало-қазога гирифтор бўлади”, демоқчи бўлганлар.

Ўқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан,

Ким куяр ўлу қуруғ чун найистонга тушти ўт.
(Навоий)

ТЎҚЛИК, ТЎҚЛИКДАН ЧИҚАР ШЎХЛИК

Вар.: “Тўқлик – шўхлик”; “Тўқликка – шўхлик”; “Қорин тўқлиги – қутуртиради”; “Тўқликдан шўхлик чиқади, Очликдан – олов”; “Тўқлик нелар дедирмас, Очлик нелар едирмас”; “Тўқлик ишрат қидирар, Очлик ўлан едирар”; “Тўқлик сўқиштирар, Йўқлик сўқиштирар”; “Имон-ислом – тўқликда, Имон кетар йўқликда”; “Жангу ғавғо келса тўқликдан келар, Ранжу меҳнат якка йўқликдан келар”. Халқ бу мақолларида пули, мол-дунёси қутуртирган бойларнинг инсонийлик чегарасидан чиқиб кетадиган бузуқ ахлоқи, хатти-ҳаракати, феъл-атвори, маишатпарастлиги

ва ҳ.к. устидан заҳарханда билан қулган, камбағал, бева-бечораларнинг эса аянчли аҳволини ифода этган.

*Тўқлуқ хирсин кўнгулдин йўқ қил,
Ўзинг оч бўлиб, бир очни тўқ қил!”*

(Навоий)

“Тўқлик-шўхлик” деган бир гап бор – деди Навоий ўз ҳақиқатига ишонган товуш билан. – Баъзан ортиқча тўқлик ва бекорчилик янги орзулар, ҳаваслар туғдирур. Сиз йигитларингизга кенгаш берингки, улар ифбат май ичмасунлар, айши-ишратга ифбат шўнғимасунлар (Ойбек, Навоий).

ТЎҒРИ СЎЗНИНГ ЗАҲРИ ЙЎҚ

Халқимиз ростгўйликни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири деб, ёлғончилик, алдамчиликни эса энг ёмон иллатлардан бири деб биладикки, бу нарса бир қатор мақолларда ўз аксини топган: “Ҳақ гап – ҳақиқдан қиммат”; “Чин сўз чинидай жаранглайди”; “Чиройимдир чиним, Нуридир куним”; “Сувни чим тўхтатар, Сўзни чин тўхтатар”; “Туянинг бувраси яхши, Сўзнинг тувраси яхши” (бувра – эркак туя, беш ёшдан ошганидан кейин шундай деб атайдилар. Тувра – “тўғри” сўзининг шевага мослангани); “Ширин ёлғондан – аччиқ ҳақиқат яхши”; “Тўғри сўз – қиличдан ўткир”; “Тўғри сўз аччиқ бўлади”, “Рост гап – шафтолининг данагидан аччиқ”; “Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор”; “Тўғри сўз туюқтиради”; “Тўғри сўз қулукқа ёқмас”; “Тўғри сўз туюқнингга ёқмас” (туюққан – тугишган қариндош); “Тўғри сўз кўз ўяр”; “Тўғри сўзнинг тўни йиртик” (“Тўғри сўзли одамни баъзилар ёқтирмайдилар, унинг гапини рад этадилар, ҳатто уриб-сўқиб, тўнини йиртишгача бориб етадилар”, дейилмоқчи); “Бошингда тегирмон тоши айлангирса ҳам, тўғрисини гапир”; “Бошинга қилич келса ҳам, тўғри сўзла”; “Бош кесмоқ – бор, Тил кесмоқ – йўқ” (“Одатда бошни кесадилар, тилни кесмайдилар. Шундай экан, тўғри гапир”, дейилмоқчи); “Рост гапга завол йўқ”; “Чин сўзни ёлғонга чулғама, Чин айтар тилни ёлғонга “булғама”; “Эғри ўтирсанг ҳам, тўғри гапир”; “Тўғри сўзга тўғаноқ бўлма”; “Тўғри сўзга тан бер”; “Тўғри сўзга тан бермаган – номард”.

*Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса: саволимга жавобим, ким десун?*

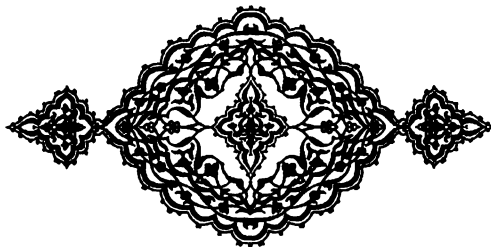
(Муқимий)

ТЎҒРИ – ЎЗАР, ЭҒРИ – ТЎЗАР

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ ҳалоллик ва тўғрилиқни улуғлайди, эғрилиқни қоралайди, уларнинг яхши-ёмон оқибатларини кўрсатади: “Тўғри – мақсадига етар, Эғри – мақсадсиз йитар”; “Тўғри юк манзилга етар, Эғри юк йўлда битар”; “Ҳалол мол зое бўлмас, Ноҳақ мол зое бўлур”; “Тўғрилиқ нажот йўлига бошлар, Эғрилиқ ҳалок чоҳига ташлар”; “Тўғри юрдим – етдим мурадга, Эғри юрдим – қолдим уятга”; “Тўғри таёқ – балога тўғаноқ”; “Тўғри ҳар офатдан қутулиб кетар”; “Тўғрилиқдан йўқолган киши йўқ”; “Тўғриликка ўлим йўқ”; “Тўғрилиқ

ҳақликка олиб борар”; “Тўғри ўсган – гул бўлар, Эғри ўсган – кул бўлар”; “Ёғоч тўғри бўлса, тўсин бўлар, Эғри бўлса, ўтин бўлар”; “Тўғри девор узокқа чидайди, Эғри девор тезда қулайди”; “Тўғри бўлса ўзига, Чивин қўнмас кўзига”; “Тўғри бўлса ошин ер, Эғри бўлса бошин ер”; “Тўғрига дуо ёғилур, Эғрига бало ёғилур”; “Тўғри йўл – эл йўлдоши”; “Рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрма”; “Эғри йўлдан юрсанг ҳам, тўғри юр”, “Тўғри юрсанг, чанг чиқмас”.

*Тўғрилиқдан келмиш ҳама яхши от,
Эғрилиқдан фойда кўрмади бир зот.*

УЗОҚ ЧАЙНАСАНГ, УЗОҚ ЯШАЙСАН

Бу – халқнинг тиббий маслаҳат берувчи мақолларидан бири бўлиб, озик-овқатни наридан-бери, чалакам-чатти чайнаб, ютиб юбормаслик зарурлигини уқтиради. Маълумки, овқатни чайнамай ютиш ошқозонга ва умуман саломатликка путур етказади. Бошқа баъзи мақолларда киши ҳаёти учун тишнинг аҳамияти катта эканлиги қайд этилиб, уни эҳтиёт қилиш, даволаб туриш лозимлиги уқтирилади: “Тиши йўқнинг – ризки йўқ”; “Тишсиз оғиз – тишсиз тегирмон” (Бу мақолни қариялар тишсизликларидан нолиб айтадилар. Тегирмон тоши ғадир-будир бўлади. Агар унинг “тиши” ейлиб, силликрок бўлиб қолса, донни эзиб-янчолмайди. Шунинг учун махсус тишовчи усталар тегирмон тошларини ой сайин пўлат қалам (зубила) билан чархлаб турардилар); “Тишинг оғриси тилингни тий, Кўзинг оғриси – қўлингни”; “Тишинг оғриси, оғзинга сўк сол” (Ўтмишда болаларнинг (баъзан катталарнинг ҳам) тиши оғриси, оғзига бир кафт сўк солиб: “Оғзингни очма, чайнама, ютма, бирпас жим ўтир”, деб олдиларида қимирлатмай олиб ўтирардилар. Кўп ҳолларда бу гадбир тиш оғригини босарди. Бунинг сабаби – сўк солингач, оғиз очилмай, унга ҳаво кирмай, тиш оғриғи ўз-ўзидан босилиб қолганида бўлса, эҳтимол). “Тиш йилда бир марта сув ичади”; Мехмон жойи – тўр, Жавзо келмай, ровоч сўр” (жавзо қуёш йили бўйича, учинчи ой, 22 май билан 22 июн оралигидаги даврга тўғри келади). Ровоч – ривоч

– йирик баргли, илдизи йўғон ўтсимон кўп йиллик ўсимлик. Банди нордон, ейишли, илдизидан дори сифатида фойдаланилади (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-жилд). Ота-боболар ровоч ейиш – тишни “суғориш” демакдир, деб ҳисоблаганлар.

УЗОҚДАГИ ҚҲЙРУҚДАН – ЯҚИНДАГИ ЎПКА ЯХШИ

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида ота-боболар нақднинг насиядан афзал эканлигини уқтириб, киши унмайдиган нарсани ундираман деб, асли тагида йўқ ё бор-йўқлиги даргумон бўлган нарсани, топишнинг имкони бўлмаган кўп нарсани топаман деб бекорга овора бўлмаслиги, озрок ва ёмонрок бўлса ҳам, нақдга, бор нарсага қаноат қилиши лозимлиги юзасидан панд-насихат қилиб қолдирганлар: “Кейинги қўйруқдан – ҳозирги ўпка яхши”; “Бугунги нақд ўпка – эртаги қўйруқдан яхши”; “Эртанги думбадан – бугунги шалҳак яхши”; “Насия сариеғдан – нақд ўпка яхши”; “Қачонги товукдан – ҳозирги тухум яхши”; “Йўқ товукдан – бор тухум яхши”; “Бугунги товук – эртанги ғоздан яхши”; “Уйдаги товук – осмондаги ўрдақдан ортик”; “Кўкдаги турнадан – қўлдаги чумчук яхши”; “Осмондаги шунқордан – қўлдаги турумтой яхши”; “Қачонги қизил паловдан – ҳозирги қуюк қулча яхши”; “Пишмаган ошдан – хом ошқовоқ яхши”; “Узоқнинг донидан – яқиннинг сомони яхши”; “Қор остидаги дондан – ер устидаги сомон яхши”; “Тотилмаган бўзадан

– мириқиб ичган гўжа яхши” (бўза – оқишок, тарик, арпа ва шу кабилардан тайёрланадиган кайф берувчи ичимлик; гўжа – ўғирда туйиб оқланган жўхори ёки бугдойдан тайёрланган суюқ овқат); “Йироқдаги сув билан сувсоқлик қонмас”; “Фалон ерда олтин бор, Борсанг бақир топилмас” (бақир – қизил мис); “Насия тилладан – нақд чақа яхши”; “У дунёнинг хуридан – ўзимизнинг хўримиз яхши” (хур – эътиқодий тушунчага кўра, жаннатдаги жуда гўзал киз. Мақолда: “У дунёнинг хуридан – хўрлайдиган бўлса ҳам, ўзимизнинг хотинимиз яхши”, демоқчи бўлинган); “Кечнинг хазиначидан – эртанинг насибаси яхши”; “Узоқнинг узунидан – яқиннинг калтаси яхши”; “Олисдан аравалагунча, Яқиндан тўрвала” (“Бирор нарсани олисдан аравалаб, яъни кўп ташиб келтиргандан – яқиндан тўрвалаб, яъни кам ташиб келтирган яхши”, дейилмоқчи).

*Навоийё, чу эмас нася нақд бирлан тенг,
Беҳишт воиз бергуау Ҳирот манго.*

(Навоий)

УЗУМ ОЛАМАН ДЕСАНГ, УЗУН КЕС

Бу билан токни қишга кўмишда узун кесиш тавсия этилган. “Чор занг – чил маданг” деган мақол ҳам соҳибкорлардан чиққан. Токнинг йўғон танасини “занг”, ундан ўсиб чиққан ва қаттиқлашган рўдаларни “маданг”, ундан ўсиб чиққан новдаларни эса “панжа” деб атайдилар. Маданг ҳар йили қайтариқ қилиб турилса, зангта айланади. Мақолда токни кесаётганда ҳар тўртта зангта қирқта маданг қолдириш тавсия этилган.

УЗУМИНИ ЕГИН-У, БОҒИНИ СУРИШТИРМА

Ўтмишда боғдорларнинг узумини ўғирловчилар бўларди. Узумни кўпроқ мусалласхўрлар ўғирлашарди. Улар ўғирлаган узумларини копа солиб олиб келишарди-да, яхшисини еб, эзилганларини мусаллас қилишарди. Мусалласхўр улфатлар мезбоннинг ўз тоқзори йўқлигини билишар ва ундан киноя тарзида: “Бу узум қаердан келди?” деб сўраб қолишарди. Шунда уй эгаси: “Э, узумини егин-у, боғини суриштирма”, деб кўярди... Мазкур мақолнинг мажозий маъноси шундай: ўғритабиат бир одам хиёнат билан топган қароҳатли молини бировнинг олдига кўйганда, у одам: “Буни қаердан олдинг?” деса, у ўз хиёнатининг очилиб кетишидан кўркиб, шундай деб кўяқолади. Қуйидаги мақолларни ҳам шу маънода

кўллайдилар: “Мевасини е, эгасини сўрама”; “Сутини ич-у, сигирини суриштирма”; “Болини е, арисини сўрама”; “Балиғини е, дарёсини суриштирма”.

УЗУМНИНГ ЯХШИСИНИ ИТ ЕЙДИ

Вар.: “Меванинг яхшисини қурт ейди”; “Ковуннинг сарасини ит ейди”; “Олманинг сарасини қурт ейди”; “Темир қармоққа олтин балиқ илинибди”. Ҳаётда баъзан шундай бўладики, яхши, ақли-камолли, хусни-жамолли киз ёмон, бадфеъл, бадбашара, нобоп, пасткаш, аҳмоқ одамнинг хотини бўлиб қолади. Мазкур мақолларни шундай ҳолга нисбатан ярим ҳазил-ярим чин тариқасида айтадилар.

УЙ ОЛАДИГАН КИШИ УЙНИ МИНОРАДАН ТУРИБ КЎРМАЙДИ

Бирор нарсани сотиб олишда ва бошқа шу каби ишларда кишини пишиқ-пухта бўлишга, ўз кўзи билан кўриб, қўли билан ушлаб, обдон суриштириб иш кўришга, шошма-шошарлик, пала-партишлик билан иш қилмасликка ундаганда шундай дейдилар.

УЙ СИРИ – ЁПИҚЛИК ҚОЗОН

Бу билан: “Ҳар қандай уйнинг, оиланинг ҳам ўзига яраша сир-асрори бўлади. Уни ташқарига чиқармаслик, дуч келган одамга гапиравермаслик зарур. Ақс ҳолда оиланинг шаънига доғ тушади, киши шарманда бўлиб, одамлар ўртасида қулгига қолиши мумкин”, дейилмоқчи. Вар.: “Уй ўзимники дема, Уй орқасида киши бор”; “Уйдаги сирни кўчада айтма, Кўчада айтиб, ғамини тортма”.

УЙ ТЎЛА НОН – ОЧ-НАҲОРИМ БОЛАМ, АРИҚ ТЎЛА СУВ – ТАШНА ЗОРИМ БОЛАМ

Баъзи болалар уйда бор бўлган унча-мунча егулик-ичгулик нарсани менсимай, назар-писанд қилмай, қадрига етмай: “Нима бало, уйда ҳеч вақо йўқ?!” деб нолийдилар. Шунда ота-оналар: “Э боламей, бу бор нарсалар егулик-ичгулик эмасми?! Одам деган бориға қаноат, йўғига сабр қилади-да”, деган маънода юқоридаги мақолни айтадилар.

УЙДАГИ ГАП КЎЧАГА ТЎҒРИ КЕЛМАЙДИ

Вар.: “Уйдаги гап бозорга рост келмас”; “Уйдаги ҳисобни бозордаги нарх бузади”; “Уйдаги нархни бозордаги баҳо бузади”. Бирор иш қутилгандек,

ўйлангандек, олдиндан тасаввур этилгандек бўлиб чиқмаган ҳолларда шу мақолларни қўллайдилар.

УЙИДА УГРА КЕСМАГАН – КЎЧАДА ДАСТА КЕСАДИ

Вар.: “Уйида умоч кесмаган – Кўчада угра кесибли” (даста – ўқловда ёйилиб, даста-даста қилиб, майдалаб тўғралган лағмон хаамири. Умоч – қўлда увалаб, уқалаб майдаланган хаамир. Угра – юпқа ёйилиб, узун ва майда қилиб кесилган хаамир); “Уйида иштон бичолмаган – Кўчада тўн бичар”. Бу мақолларни ўз уйида бирор ишга эгилиб боқмай, ғўдайиб, қўлини орқасига қилиб, қўлини чўнтагига солиб юрадиган, ўз уйида бир ишни “қотириб” қўймайдиган, аммо бегона жойда ўзини кишилар кўзига яхши, ғайратли, уддабурон, ишбилармон қилиб кўрсатмоқ мақсадида оғир, мураккаб ишларга ҳам урунадиган одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

УЙИДА УНИ ЙЎҚ УГРАЛИК, ЎЗГАНИКИДА ҚИЛАР ТЎРАЛИК

Вар.: “Ўзиникида жинчироқ ёқмаган – Бировникида шамчироқ ёқади”; “Бировникига борса, ўзи чойхўр бўлади, оти – емхўр”. Ўзиникида ҳамма нарсани аяб, бировникида ғарра-шарра сарфлайверадиган; ўзиникида ҳеч вақоси бўлмаса ҳам, бировникига борганда унча-мунча нарсани назар-писанд қилмайдиган одамни мазах-масхара қилганда шундай дейдилар.

УЛОҚҚА БОСТИРИБ БОРМАСАНГ, БОСИЛИБ КЕТАСАН

“Ёвга қарши курашганда ва умуман, ҳар бир ишни қилганда мард, ғайратчан, ҳаракатчан бўлсанг – ютасан; қўроқ, бўш-баёв, лапашанг, сусткаш бўлсанг – ютқазасан”, дейилмоқчи.

УЛФАТИНГ НОВЧА БЎЛСА, СЕН ПАСТ БЎЛ

Вар.: “Улфатинг новча бўлса – паст бўл, Паст бўлса – хас бўл”. “Ёр-дўстлар ва умуман, одамлар орасида ўзингни ниҳоятда камтар олиб юр, бошқалар ўзини катта олиб, мағрурланиб, керилиб, “бурнини кўтариб” юрса ҳам, сен камтар бўл. Шундай қилсанг – ютасан, ютқазмайсан”, дейилмоқчи.

*Топсанг неча шоҳлар узра шоҳлик,
Фақир аҳлига айла хокраҳлик.*

(Навоий)

УМР САВДОСИ – ҚИЙИН САВДО

Уйланаётган йигитга, турмушга чиқаётган қизга ёхуд ўғил уйлантираётган, қиз чиқазаетган ота-онага: “Келин ё куёв танлашда шошма-шошарлик қилманг, ўйламай-нетмай, орқа-ўнгини суриштирмай, таваккалига иш қилманг. Ҳартарафлама мекеладиганини танланг, қандайлигини ўз кўзингиз билан кўринг, билинг, синанг, таги-тахтини, “етти пуштини” сўраб-суриштиринг. Ахир икки ёшни бир-бирига қўшиш – ҳазилакам иш эмас, бир умрга кетадиган иш!” деган маънода маслаҳат берадилар, насиҳат қиладилар.

УМР ЎЗАДИ, ҲУСН ТЎЗАДИ

Бу билан: “Умр – бамисоли оқар сув, ана-мана дегунча ўтади-кетади. Ҳусннинг ҳам умр каби бақоси йўк: ёшинг улғайган сари соч-соқолинг оқаради, тишинг тушади, қадди-қоматинг букилади, афтингни ажин босади. Бас шундай экан, буларга ишониб, мағрурланиб юрма!” дейилмоқчи.

УМРНИНГ БОЗОРИ ЙЎҚ, ОЛТИНГА СОТАРИ ЙЎҚ

“Умр – ниҳоятда бебаҳо, унинг бозори йўк, ҳатто олтинга ҳам сотиб олиб бўлмайди. Шундай экан, умрнинг қадрига ет, унинг ҳар бир лаҳзасини зое ўтқазмасликка ҳаракат қил”, дейилмоқчи.

УРВОФИГА ЧИДАГАН ЮПҚА ҚИЛСИН

(урвоқ – хаамир муштлаётганда, ёяётганда хаамирнинг тахта ёки супрага ёпишиб қолмаслиги учун, остига сепилладиган ун.) Айниқса, “юпқа” деб аталувчи таом тайёрланаётганда урвоқ учун нисбатан кўпроқ ун сарф бўлади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Маъжозан: “Бирор иш қилмоқчи бўлсанг, чиқимдан қочма, чўчима, дадил қилавер!” дейилмоқчи. Вар.: “Чиқим чиқмагунча, кирым кирмайди!” “Чиқимдан қочган – кирымдан қолар”; “Озни аяган кўплан курук қолади”; “Зарар кўрмай, фойда кўрилмас”.

УРГАНДАН ТУРТГАН ЁМОН

“Ҳой, менга кара...”, деб бировнинг эътиборини ўзига жалб этмоқ мақсадида елкасига ё бошқа бирор ерига туртиш, “Ҳей, тур ўрнингдан, фалон ишни қилиб кел...” деб буюрганда уни қўл ё оёқ билан туртиб гапириш – у одамни менсимаслик, назар-писанд қилмаслик, пастга уриш ва ҳақоратлаш аломати бўлиб, энг ёмон

одатлардан бири ҳисобланади ҳамда у одамга ёмон ботади, қаттиқ таъсир қилади”, деган маънода кишини бундай қилмасликка даъват этадилар. “Ўринсиз қилиқдан – ўринли юмруқ яхши” (юмруқ – мушт) деган мақолни ҳам шунга ўхшаш маънода қўлайдилар.

УРИШСАНГ, МАРД БИЛАН УРИШ

“Хар қандай муомала, мулоқот ва муносабатда бўладиган бўлсанг – мард одам билан бўл, номард, кўрқоқ, қочоқ, пасткаш одамлар билан алоқа қилма, яқинига ҳам йўлама”, деган маънода қўлланиладиган бу мақолни мазмунан давом эттирадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Енгилгандан бўлгунча, Енгилмагандан бўл”; “Йиқилсанг, кучлидан йиқил”; “Шақалга ем бўлгандан – Бўрининг оғзига тушган яхши”; “Ит еганидан кўра, бўри егани яхши”; “Бўктаргининг соясида бўлгандан – Бургутнинг панжасида ўлган яхши” (бўктарги – қарчиғайсимонлар оиласига мансуб кўчманчи йиртқич ҳайвон; мажозда номардларга ташбиҳ этилади. “Ана шундай номарднинг соясида, яъни паноҳида, ҳимоясида бўлиб тирик қолгандан – мард билан олишиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлган афзалроқ”, дейилмоқчи); “Ўлдирса ҳам, мард ўлдирсин”.

*Кишига бахт эмас номард ила дўсту биродарлик,
Саодат шул эрур мард олидида мардона жон берса.*
(Чархий)

УРИШҚОҚ ХҲРОЗ СЕМИРМАС

Вар.: “Уришқоқ хўрозга жир битмас”. Бу билан: “Уришқоқ, жанжалкаш, “текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган”, “ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини оладиган” безори, шум, хира одам семирмай, ориқ-тирик бўлиб, у ер-бу ери юлинган-юмдаланган бўлиб, одамлар орасида ҳамманинг кўзига ёмон кўришиб, ҳамманинг ғашига тегиб, ғижинини келтириб юради”, дейилмоқчи. Қуйидаги мақоллар билан эса бундай бўлмасликка даъват этадилар: “Уришмоқ итга яхши” (“... одамга эмас”, дейилмоқчи); “Уришма, ичма, чекма, Обрўйинг ерга тўкма”.

УРУШ – ХУНРЕЗЛИК

(хунрезлик – қонли тўқнашув, қирғинлик.) Ўтмишда чет эл босқинчиларининг ҳужумларидан, хону бекларнинг ўзаро феодал урушларидан қаттиқ азият чеккан халқимиз урушни қоралаган, элу юртга уруш, хунрезлик, қирғин-барот, вайронгарчилик ва нотинчлик

олиб келган ёвга қарши қаттиқ туриб курашиш, бу йўлда ҳатто жонни ҳам аямаслик зарурлигини уқтирган. “Уруш урушни келтириб чиқаради”; “Урушнинг кенгаши йўқ” (“Уруш кенгашиб, маслаҳатлашиб, розиликни олиб, огоҳлантириб ўтирмайди, дабдурустан ёпирилиб келаверади”, дейилмоқчи); “Эл омонлик тилар, Ёв – ёмонлик”; “Олов куйдирар тушган ерини, Душман куйдирар тугган ерини”; “Уруш бўлса, туриш йўқ” (“Уруш бўлиб турган жойда, жанг майдонида, ҳамма жон олиб-жон бераётган бир пайтда бир чеккада қўл қовуштириб қараб туриш, пистирмада биқиниб ётиш – ўтакетган номардлик ҳисобланади. Қараб турма, жангга кир, душманнинг адабини бер!” дейилмоқчи); “Эр юраги пок бўлса, Ёв ҳийласи хок бўлур”; “Отдан йиқилсин, ёв ўлсин!”, “Қирғин қилган қирисин, Қир тепага йиғилсин” (Илгари асосан қирлик, тепалик ерлар мазор қилинади. Халқ бу мақоли билан: “Уруш бошлаганлар, босқинчилар, қон тўкканлар қирилиб битсин, уларнинг ўлиги қир тепага (яъни, мазорга) йиғилсин!” демоқчи бўлган); “Урушнинг боши – ўйин, Охири – ўлим”; “Ўқ ўлим кўмсайди”; “Ажал эсон-соғлиқ суриштирмайди”; “Учган ўқнинг ақли йўқ” (Бу кейинги уч мақол билан: “Урушмоқ, уришганда ҳам чинакамига урушмоқ керак, аини вақтда киши ўзини ўқдан, ўлимдан сақлаш қораларини ҳам кўриши керак”, дейилмоқчи); “Хар курашда қурбон муҳаққак” (“Муҳаққак – тақиқланган, тўғрилиги исбот этилган, рост, аниқ); “Уруш қурбонсиз бўлмас” (Бу кейинги икки мақол билан фарзандлари ёхуд яқинлари урушда ҳалок бўлган кишиларга, шунингдек урушдан ярадор бўлиб (қўл ё оёғидан ажраб) қайтганларга тасалли берганлар); “Уруш айиради, Тинчлик топиштиради”; “Қилич билан қазиган ерда гул унмас”; “Урушнинг оти ўчсин!”

УРУҒ ТАШЛАСАНГ – НАМГА ТАШЛА, НАМГА ТАШЛАМАСАНГ – ТОМГА ТАШЛА

Бу билан: “Хар қандай экиннинг уруғини обитобига келган, нами қочмаган ерга эк. Уруғни куп-қуруқ тупроққа ташласанг, ҳосил ололмайсан” деган маънода насиҳат қилганлар.

УСТА КЎРМАГАН ШОГИРД ҲАР МАҚОМГА ЙЎРҒАЛАР

Бу мақол ўзбек мақоллари манбаларининг деярли ҳаммасида, жонли ва адабий тилда учрайди. Чуқурроқ ўйлаб қараганда, бу гап

мантиққа тўғри келмайди: нега энди уста кўрмаган, унинг таълимини олмаган одам ҳар қандай мақом (куй, оҳанг) чалинса ҳам, йўрғалаб (ўйнаб, рақсга тушиб) кета оларкан? Ҳақиқатда ноғорачи ва доирачилар шогирд тушган раққос ва раққосаларни ноғоранинг “так-тум”и, доиранинг “гиж-банг”ига ўргатардилар. Орадан маълум вақт ўтгач, шогирдлар ҳар бир мақомнинг ўзига хос оҳангига монанд ҳаракатлар қилиб рақсга тушадиган бўлиб кетардилар. Мазкур мақолнинг тўла ва мантиққа тўғри келадиган варианты ўтган асрда Ўрта Осиёга келган европалик олим А. Вамберининг 1867 йилда Лейпцигда нашр этилган “Чиғатой грамматикаси” номли китобида учрайди: “Уста кўрган шогирд ҳар мақомга йўрғалур, Уста кўрмаган шогирд андин-мундин қармалур”. Архивда Н.П. Остроумов фондида сақланаётган мақоллар кўлёмалари орасида ҳам шу вариант бор, аммо унинг биринчи қисми сал бузилган: “Уста кўрган шогирд ҳар ерга борса овқат қилади, Уста кўрмаган шогирд ундан-мундан қармалади”. Бу мақолнинг А. Вамбери ёзиб олган вариантини тўла ва мантиқан тўғри деб биламиз. Дарҳақиқат, уста кўрган шогирдларгина ҳар мақомга йўрғалай оладилар, уста кўрмаган шогирдлар эса бирон-бир мақом чалинадиган бўлса, унинг ўзига хос йўлини билмай, унда-мунда бир қармалиб (яъни, ҳаракат билан доира ясаб) кўяди (ёхуд ахён-ахёнда мақомга монанд бир ҳаракат қилиб қолади). Хуллас, ота-боболар бу ва бу каби мақоллар воситаси билан авлодларга турмушни яхши ўтказмоқ учун илм-хунар эгалламоқ, уни илмли-билимли, тажрибали устозлардан ўрганмоқ, бундай одамларнинг қадрига етмоқ ва иззат-ҳурмат қилмоқ зарурлиги юзасидан насиҳат қилиб қолдирганлар: “Отбоз кўрган – от танир, Устоз кўрган – хат танир”; “Ўргатилмаган айик ўйнай олмас”; “Шогирд бўлмай уста бўлмас”; “Дарахтига қараб – меваси, Устасига қараб шогирди”; “Доно устоздан аъло шогирд чиқади”; “Устаси қандай – Шогирди шундай”; “Ишини кўриб устасига баҳо бер, Устасини кўриб шогирдига”; “Иш ўргансанг, ишчан устадан ўрган”; “Шогирд устасидан ўзмаса, кор йитар”; “Устасидан шогирди ўзибди”; “Қобил шогирд уста бўлур устадан”; “Устаси – гаранг, Шогирди – фаранг” (фаранг – француз; кўчма маънода – ҳар бир иш кўлидан келадиган, мохир, уста); “Устаси – салмоқчи, Шогирди – сайроқчи”; “Устаси вавақласа, Шогирдлари битбилдиклайди”

(“Шогирдлар устадан ҳам ўзиб, мохирроқ бўлиб кетадилар”, дейилмоқчи); “Бурун чиққан қулоқдан, Кейин чиққан мугуз ўзади” (Бунда ҳайвонлар хусусияти мисолга олинган: уларнинг қулоғи она корнидаёқ пайдо бўлади, шохи (мугузи) эса туғилиб, вояга етабошлагач пайдо бўлади ва бора-бора қулоқдан ҳам узун бўлиб ўсиб кетади. Шогирднинг устоздан (яъни, ёши ҳам, тажрибаси ҳам катта бўлган одамдан) ўзиб кетиши шунга ташбиҳ этилган); “Халқ кўзида – мен уста, иков қолсак – у уста” (Баъзи одам устанинг ёнида шогирд бўлиб юради-да, бошқа жойда кишилар кўзига ўзини уста қилиб кўрсатиб, “мен – устаман” деб, мактанади. Устасининг ҳузурига эса “попуги пасайиб”, тилини тийиб, айтганини чакқон-чакқон қилиб юради. Ана шундай қуруқ мактанчоқларни мазах-масхара қилганда, мазкур мақолни ишлатадилар); “Илм устози – ота мақомида, Хунар устози – она мақомида” (“Илм-хунар ўргатган одамни ота-онангдек иззат-ҳурмат қил” дейилмоқчи); “Устоз меҳри, она меҳри – эгизак”; “Устоз кўрибсан – сенга пир йўлиқибди” (Эътиқодий тушунчага кўра, пирга йўлиққан одам кўнглида нимаики мурод-мақсади бўлса, шунга етишар эмиш); “Уста борида қўлингни тий, Устоз борида – тилингни” (“Илм ва хунар ўргатган ё ўргатаётган уста-устозларинг олдида бошқаларга илмингни, хунарингни кўрсатмоқчи бўлиб, ишбилармонлик, гапбилармонлик қилма. Бу – одобдан эмас” дейилмоқчи); “Ота меҳридан – устоз жабри афзал” (“Агар устозинг: “Мана буни бундоқ қилибсан” деб койиса, бундан хафа ҳам бўлма, устозингдан воз ҳам кечма. У сени “одам бўлсин, илм-хунарни пухта эгалласин”, деган ниятда шундай қилади”, дейилмоқчи); “Уста бўлсанг, устозингни унутма”.

УСТА ОВЧИ БЕКОРГА ЎҚ ОТМАС

Вар.: “Уста овчи чумчуққа ўқ отмас”. Уста овчи арзимаган нарсага ўқни сарф қилиб отавермайди, арзийдиган ов учраганда, қулай пайти келганда отади. Мазкур мақолларни мажозан: “Ишнинг кўзини бил, тежамкор бўл” деган маънода ҳам, “Ақлли киши бўлар-бўлмас, қадр билмас, гап уқмас, нодон одамларга гап қотиб, ўзига гап орттирмайди, обрўйини тўкмайди”, деган маънода ҳам қўллайдилар.

УХЛАГАНГА УЛУШ ЙЎҚ

“Киши ҳадеб ғафлат уйқусида ётаверса, умри, вақти зое ўтади, қиладиган ишлари қолиб

кетади ё кейинга сурилади ва оқибатда ўзига тегадиган улушдан, ризқ-насибасидан қуруқ қолади”, деган маънода айтиладиган бу мақолни қуйидаги мақоллар тўлдирари, бойитади: “Уйқу уйқу келтирар”; “Уйқу – уйқунинг шериги”; “Уйқу – уйқунинг мояги” (мойак – товук тухум туғадиган жойга қўйиб қўйиладиган тухум. Товук шу тухумни босиб ётиб, яна битта тухум туғади. Мақолда уйқунинг яна уйқу келтириши шунга ташбиҳ этилган); “Уйқу ўрин танлама”; “Уйқу касал чакирар”; “Уйқу арслонни ҳам йиқитади”; “Уйқу – ўлим билан тенг”; “Уйқу – ўлимнинг қардоши”; “Ухласанг уйқу оларсан, Ухламасанг йилки оларсан”; “Уйқунинг ози ҳам – чакса, Кўпи ҳам – чакса” (чакса – оғирлик ўлчови бирлиги. Турли ерларда турлича вазнини англатган. Масалан, Фарғонада уч чакса бир пудга тенг бўлган. Мазкур мақол билан: “Уйқунинг ози ҳам, кўпи ҳам барибир, дейилмоқчи); “Уч кун барвақт турган – бир кун ютар”; “Эрта ёт, эрта тур, Бир пишмакни ортиқ ур” (пишмак – уй-рўзгор асбоби).

*Кўз очмассен, дебон – келган қулумдур,
Масал чин бўлдиким: “Уйқу – ўлумдур”.*

(Навоий)

“Эй фарзанд, билгилки, донишмандлар уйқунни кичик ўлим деганлар... Кўп ухламоқ ёмон одатдирки, баданни суст, табиатни вайрон қилади, юзни касалга ўхшатиб қўяди” (Кайковус, Қобуснома).

УЧ ОЙЛИК – КЎКЧА БОЙЛИК

(кўкча – поллиззор.) Деҳқон полиз экинларининг уруғини ташлагандан кейин орадан уч ой ўтгач, қовун-тарвузи пишиб, ҳосилга, демакки, бойликка эга бўлади. Мазкур мақол билан: “Э, бунинг уруғини эксам, ҳосили қачон бўлиб, қачон бирор фойда кўрардим?! – деб эринма ҳам, ноумид ҳам бўлма. Эк, ўстир, меҳнат қил, сабр-тоқат қил – бўлади, тез фурсатда бўлади!” деган маънода насиҳат қиладилар.

УЧ ПУЛИМ – КУЧ ПУЛИМ, БИР ФАҚИР – ЖОНИМ ФАҚИР

(уч пул – бир тийин. Бир фақир – икки тийин.) Бу мақолни зикна, хасис, бировга бир тийини ўтиб қолгудек бўлса, нақ жони ҳалқумига келадиган ҳарис одам тилидан айтганлар ва шундай одамларга нисбатан истеҳзо, киноя тарзида қўллайдилар.

УЧҚУНДАН ҚЎРҚҚАН – ТЕМИРЧИ БЎЛМАС

Биргина темирчиликда эмас, умуман ҳар бир соҳада ҳам киши унинг қийин, оғир, мушкул, хавфли ноқулай тарафларидан қўрқса, чўчиса, ёликса – ўрганмоқчи бўлган касбини эгаллай олмайди ҳам, иши унмайди ҳам, дейилмоқчи.

УЮРМА ШАМОЛ УЧИРСА, ДЎППИНГНИ ОСМОНДА КЎР

(Уюрма – ўралиб ҳаракат қилувчи кучли шамол; бўрон, гирдоб.) Уюрма шамол қум-тупроқни, хас-чўпни, унча-мунча энгил-елпи нарсаларни (ҳатто кўзи, улоқ сингариларни) ўраб учуриб, осмонга олиб чиқиб кетади. “Туяни шамол учирса, Эчкини осмонда кўр” деган мақолда шундай уюрма шамолни назарда тутганлар. Юқоридаги мақол билан мажозан: “Уруш, жангу жадал бошланса, замонанинг тинчилиги бузилса, табиий офат, zilзила, сув тошқини, ёнғин рўй берса ва ҳ.к. ҳолинг хароб бўлади”, дейилмоқчи.

УЯЛГАН – БУЮРГАНДАН ҚУРУҚ ҚОЛИБДИ

Вар.: “Уялган йигит қиздан қуруқ қолибди”; “Емайман деб ўтирган – бошин қашиб қолаверади”; “Юзи юпқалик – ризққа зарар”; “Ор этган – армонли кетар”. Булар билан: “Уялиш, орланиш, тортиниш, камтар-камсуқум бўлиш кераг, лекин эви билан. Ўта уятчанлик, тортинчюклик кишини кўп нарсадан маҳрум қилади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

УЯТ – ЎЛИМДАН ҚАТТИК

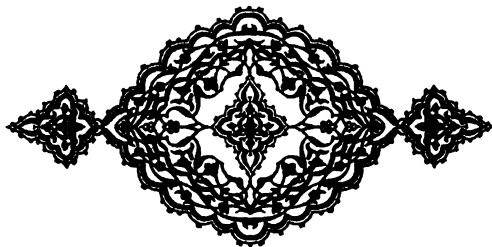
Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақоллари билан: “Жамиятда яшаётган экансан, авваламбор кейин кишилар ўртасида уялиб, шармандор-шармисор бўлиб қоладиган иш, ҳатти-ҳаракат ва гап-сўз қилма. Агар шундай қиладиган бўлсанг, ёмон уялиб, қизариб, шарманданг чиқиб, бениҳоя ноқулай аҳволга тушиб, кўзингни ва ўзингни олиб қочгани жой тополмай қолсан. Бу эса – киши учун ўлимдан ҳам баттар!” деган маънода насиҳат қилиб қолдирганлар: “Эман дарахтининг эгилгани – сингани, Эр йигитнинг уялгани – ўлгани” (эман – ёғочи оқиш ва жуда қаттиқ, кенг япроқли, жигарранг узунчоқ ҳосилали дарахт; дуб); “Оқар сувнинг тўхтагани – тингани, Эр йигитнинг уялгани – ўлгани”; “Қизил юзли йигитнинг қизаргани – ўлгани”; “Эр йигитга икки номус – бир ўлим”; “Қуённи

қамиш ўлдирар, Эрни – номус” (қуён – ҳайвонот оламида энг қўрқоқ, энг сезгир, сал шарпани сезди дегунча қирдан-қирга қочадиган ҳайвонлардан биридир. Мақолда: “Қуён қамишнинг шитирлашини эшитса ҳам, юраги ёрилиб ўлади”, деган маънода юмористик муболаға қилинган ва “Номус – ҳамма нарсадан, ҳатто ўлимдан ҳам кучли. Эр йигит – яъни, ҳақиқий инсон номусининг букилгани – унинг ўлгани билан баробар”, демоқчи бўлинган); “Йигитни ор ўлдирар, Туяни – сарвар” (сарвар – оғир юк); “Майна бўлмоқ – тирик ўлмоқ”; “Ўлимдан ҳам уят ёмон”; “Не ёмон – ор-номус ёмон”; “Иzza – бир қозон жizza”; “Уят юзда бўлади, Меҳр – кўзда”; “Кўз кўзга тушса, юз уялар” (“Аввало бировни орқасидан ёмонлама, бировнинг ҳақини ема. Бир кунмас-бир кун бу нарса аён бўлиб қолади, иттифоқо у одамга рўбару келиб, кўзинг кўзига тушса, ўзинг уялиб қоласан”, дейилмоқчи); “Юз юзга тушар, Уят –

ичга” (“Уят, хижолат кишини руҳан қаттиқ эзади, киши ич-этини еб юборади”, дейилмоқчи); “Юз қизили кетар, Юз хижили кетмас” (Уялганда кишининг юзи қизаради. Мақолда айтилмоқчики, юзнинг қизили тезда кетади, аммо кейин қоладиган хижили – яъни, хижолати кетмайди); “Уяти йўқ ўғил ёмон, Қилиғи бузуқ қиз ёмон”; “Юзи қизилни уялтириб бўлмас”; “Юз қизарса, қоронғи тўсар” (Уялганидан бетини қўли билан тўсувчи, ўзини панага олиб қочувчи одамга киноя қилганда, унинг устидан кулганда шундай дейдилар); “Уялмагандан – уял”; “Тоғ бошида қор бўлар, Эр кишида ор бўлар”; “Ярли бўлсанг ҳам, орли бўл” (ярли — камбағал); “Мол учун талашма, Ор учун талаш”; “Номусни йўқотгандан – Бошни йўқотган яхши”; “Номуссиз юрмоқдан – Номусли ўлмоқ афзал”.

*Дедимки, мабодо хижолат этар,
Хижолат эрур юз ўлумдан батар.*

(Хиромий)

ФАРЗАНД – ЖОНГА ПАЙВАНД

Фарзанднинг оила қувончи, ота-она таянчи, бахти, иқболи, бебаҳо бойлиги эканлиги тараннум этилади. Вар.: “Фарзанд – белнинг қуввати”; “Фарзандим – асал-қандим”; “Одамнинг меваси – бола”; “Она билан бола – Гул билан лола”; “Қиз бола – гул-лола”; “Бола – кўнгилининг гули, кўзнинг нури”; “Бола – гул, Тили – булбул” (“Ҳар бир ота-онанинг боласи – ўзига бамисоли гулдек, ширин тили эса булбулнинг сайрашидек завқ-шавқ бағишлайди”, дейилмоқчи); “Бол – ширин, Болдан – бола ширин”; “Йигитнинг чироғи – қизи билан ўғли”; “Давлатнинг боши – фарзанд”; Фарзандинг – давлатинг, Фазилатинг – зийнатинг”; “Давлатинг – ўғил-қизинг”; “Давлатинг – ота-онанг, Савлатинг – ўғил-қизинг”; “Қизи борнинг бахти бор”; “Ўғли борнинг тахти бор”; “Ўттизга кирган йигитнинг ўтин олгудай ўғли бўлсин”; “Ўғил билан қизинг – мисоли икки кўзинг”; “Ўғил – уйнинг булбули, Қиз уйнинг гули”; “Ўғил қанотли от бўлса, қиз қанотли қушдир”.

ФАРОСАТ – НИСФ КАРОМАТ

(фаросат – ақл-заковат, дид, фаҳм, кишининг бир нарсани дарров сезиб, билиб, фаҳмлай олиш қобилияти. Нисф – ярим. Каромат – бирор воқеа-ҳодисанинг қачон ва қандай бўлишини олдиндан билиш, олдиндан айтиб бериш, башорат қилиш; кишининг ақли бовар қилмайдиган, мўъжизавий ишларни қилиш.) Мазкур мақол билан: “Илми, касб-хунарни

ўқиб-ўргансанг, ақлли, фаросатли, моҳир, уддабурон, салкам мўъжизакор одам бўлиб етишасан”, дейилмоқчи. Бошқа баъзи мақолларда фаросатсизликнинг оқибати ёмон бўлиши уқтирилади: “Фаросатсиз одамдан – тил билмас ҳайвон яхши, Эшиги йўқ уйдан – уч ёғоч айвон яхши”; “Фаросатсиз – фалокатга йўлиқар”.

ФАҚИР КИШИ ПАНАДА

Вар.: “Фақир киши панада, Пўстини – сомонхонада”; “Фақир киши панада, сўқир киши далада”; “Фақир киши панада, Қилар иши далада”; “Фақир киши панада, Қўтир эчки далада”. Бу мақолларни: “Биз – бир фақир, кичкина, камтар, камсуқум одаммиз, “Катта”ларнинг ишига аралашиб нима ҳам қилардик?! Ҳеч ким билан ишимиз бўлмай, бир чеккада юрганмиз маъқул”, деган маънода ишлатадилар, шунингдек унча-мунча даврага аралашавермайдиган, бўлар-бўлмасга бошини суқавермайдиган, кўпинча ўзини четга олиб юрадиган ниҳоятда камтар, камсуқум, тортинчоқ, уятчан одамларга қарата айтадилар.

ФИЛ УЧМАЙДИ, МУЛЛА УЧИРАДИ

Бу билан: “Ўқимишли, илмли-билимли, олим одам сира имкони йўқдай бўлиб туюлган, кишининг ақли бовар қилмайдиган жуда мушкул ва мураккаб ишларнинг ҳам уддасидан чиқолади”, деб илм-хунар эгаллашга даъват этадилар.

ФИЛ ЎЛСА ҲАМ, ТИШИ ЎЛМАС

Филнинг тиши қимматбаҳо бўлади. Ундан турли ёдгорлик буюмлари ясаб, узоқ вақт сақлайдилар, ҳатто авлоддан-авлодга қолади. Мазкур мақол билан мажозан: “Киши ўз ҳаёти давомида одамларга яхшиликлар қилса, китоб ёзса, иморат-иншоотлар курса ва ҳ.к., унинг ўзи оламдан ўтиб кетса ҳам, бу қолдирган ёдгорликлари эл-юрт орасида абадий яшайди”, демоқчи бўладилар.

ФОЛГА ИНОНМА, СУВГА СУЯНМА

Вар.: “Маддоҳнинг ваъзига ишонма, Фолбиннинг – сўзига”; “Фолчи – ёлғончи”; “Фолбиннинг сўзига аҳмоқ ишонар”; “Ромчининг ромидан – ўзининг хом хаёлинг яхши” (фолбин бирор нарсага (қўлга, китобга, майда тошларга, ойнага, ўйнайдиган картага ва ҳ.к.) қараб, киши билишга қизикқан нарса ё ҳодисаларни гўё олдиндан “айтиб берувчи”, “башорат” қилувчи ва шунинг эвазига одамлардан у-бу нарса олиб, кун кечирувчи шахе. Ромчи ҳам худди шундай шахе). Диний таълимотлар, ирим-сирим, расм-русм ва эътиқодий тушунчалар таъсири кучли бўлган

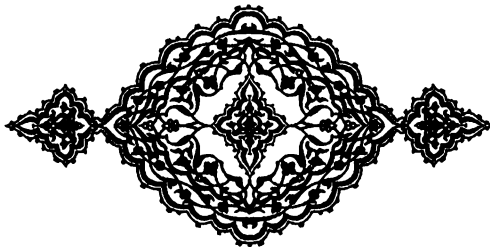
ўтмиш замонларда ҳам илғор фикрли кишилар юқоридаги каби мақолларни тўқиб, бемаъни гап-сўзлар, хатти-ҳаракатлар қилиб, алдам-қалдамлик билан текинхўрларча кун кечирадиган фолбинлар, ромчилар, таъбирчилар, азайимхонлар, кинначиларга ишонмаслик, уларга алданиб қолмаслик зарурлигини уқтирганлар.

ФОСИҚДАН ҲАЁ ТИЛАМА, ЗОЛИМДАН – ВАФО

Вар.: “Золимдан пано(ҳ) тилама, Фосиқдан – вафо”. (Фосиқ – ёмон, гуноҳли ишлар билан шуғулланувчи, ёмон йўлга юрувчи; ахлоқсиз, бузук, ярамас одам.

ФИРИБГАРГА ШАЙТОННИНГ ҲАМ ҲАВАСИ КЕЛАДИ

Фирибгар – алдамчилик, товламачилик, хийлагарлик, кўзбўямачилик билан шуғулланувчи ва шунинг орқасида одамларни “чув тушириб”, бир нима ундирувчи “устаси фаранг” шахе. Мақолда: “Бундай шахсларга ҳатто шайтоннинг ҳам ҳаваси келади; уларнинг олдида ҳатто шайтон ҳам “ип эшолмай” қолади, дейилмоқчи.

ХАЙР ҲАМ – ХАЙР, ДАЛОЛАТ ҲАМ – ХАЙР

(хайр – бировга қилинадиган холис ёрдам, яхшилик, саховат. Далолат – бирор ишга ундаб бериладиган маслаҳат.) “Бировга моддий ёрдам бериш – яхши. Унга руҳий мадал бериш, маънавий жиҳатдан кўнглини кўтариш, далда ва тасалли бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш, маслаҳат бериш ҳам – яхши. Ишқилиб, қандай бўлмасин одамларга яхшилик қилган – яхши”, деган маънода айтилади, Вар.: “Кўлингдан келса – қўлла, Кўлингдан келмаса – йўлла”; “Кўлингдан бермасанг, йўлингдан бер, Йўлингдан бермасанг, сўзингдан бер”; “Сийлагани пулинг бўлмаса, Сийпагани тилинг бор”.

ХАЙРЛИ ИШГА ЖАРЧИ БЎЛСАНГ, ХАФА БЎЛМА

(Жарчи – ўтмишда одамлар кўп бўладиган жойларда – кўча-кўйларда, гузар-бозорларда отга, туяга миниб ё пиёда юриб, баланд овоз билан ҳукуматнинг амр-фармонларини, расмий хабарлар ва эълонларни халққа маълум қилувчи шахс.) “Хайрли ишга – яъни, одамларга яхшилик қиладиган, фойдаси тегадиган ишга қўл урган, жалб этилган бўлсанг, “чарчадим, қийналиб кетдим” ва ҳ.к. деб хафа бўлма, бировга нолима ҳам, қийналсанг ҳам қилавер”, дейилмоқчи. Кишини хайрли ишлар қилишга ундовчи куйидаги мақоллар ҳам бор: “Хайр ишига истиҳола ҳожат эмас” (истиҳола – андиша, мулоҳаза, иккиланиш, тортиниш); “Хайрли

ишнинг кечи йўқ”, “Хайрли ишнинг хайрихоҳи кўп” (хайрихоҳ – истовчи, қўллаб-қувватловчи. тарафдор).

ХАЛҚ БОР ЕРДА ҲАҚЛИК БОР

Ота-боболар бу ва бу каби кўплаб мақолларида халқнинг, кўпчиликнинг куч-қудрати бениҳоя буюк, элнинг иши, фикру қарори қанчалар тўғри эканлигини кўрсатиб, халқ билан бирга бўлиш, ундан асло ажралмаслик, унинг иродасига қарши юрмаслик, унга хизмат қилиш ва содиқ бўлиш зарурлигини уқтирганлар, акс ҳолда оқибати ёмон бўлишини таъкидлаганлар: “Халқ иши – ҳақ иши”; “Халқ сўзи – ҳақ сўз”; “Халқ ҳукми – ҳақ ҳукми”; “Халқ пуфласа, бўрон бўлар, Халқ тепинса – зилзила”; “Халқ нурғуни – денгиз тўлкини” (нурғун – жуда кўп, беҳисоб); “Эл кучи – сел кучи”; “Халқ кучига тўғон йўқ”; “Халқни хон ҳам енголмас”; “Халқ меники дема, Сен – халқники”; “Халққа суянсанг – бўларсан, Халқдан чиқсанг – сўларсан”; “Яланишган очикмас, Суянишган йиқилмас”; “Халқдан қочма – яккалик курсин, Нондан қочма – очлик курсин”; “Халққа ишонган – ҳақликқа чиқар”; “Йўлдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма”; “Халқ қарғаса, хор бўласан, Халқ қўлласа, бор бўласан”; “Эл сенга этса надомат, Дунёда туролмассан саломат” (надомат – ёмонлаб айтилган, тарқатилган гап, маломат); “Элнинг назаридан қолма”; “Эл назаридан қолганинг эси кетар”; “Элдан ҳазар қилсанг, Қимса сенга назар қилмас” (ҳазар қилмоқ – бу ерда “ўзини тортмоқ” маъносига келтирилган); “Халққа нима десанг, шуни эшитсан, Халққа нима

қилсанг, шуни кўрасан”; “Эл сени қўлламас, ўзингдан кўр”; “Дунёда нима оғир? – Эл таънаси оғир”; “Халқ хоҳласа тузишни, Ҳожати йўқ чўзишни” ва ҳ.к.

ХАЛҚ МОЛИНИ ЕГАН – ХАЛҚУМИДАН ИЛИНАР

Вар.: “Халққа хиёнат қилдинг – Ўзингга жиноят қилдинг”, “Кўпнинг ҳақи – камоннинг ўқи” (“Камоннинг ўқидай бу ёғингдан кириб, нарёғингдан тешиб чиқади”, дейилмоқчи).

ХАМИР ЕТИЛСА, КЎПЧИЙДИ

Одатда хамир ошса, яъни етилса – кўпчиб, тоғорадан ошиб-тошиб кетади. Мазкур мақол билан мажозан: “Кишининг бойлиги, амалмансаби меърожига, яъни энг юқори нуқтасига бориб етса, унинг “айтгани – айтган, дегани – деган” бўлиб қолса, шишиниб, босар-тусарини билмай, ҳеч кимни менсимай кўади”, дейилмоқчи. Вар.: “Сув кўпайса, дарё тошар”; “Сув кўп келса, ариқни бузади”. “Хас кам-у, жаҳон пок”, “Булбул кўтарур-да ошённи, Гул дединг: “Хас кам-у, жаҳон пок...” – У нима деганинг? – Жалилов хўмрайиб қаради. Кечирасиз, хўжайин, қофия келиб қолди. Булбул гулдан аразлаб ўз уясин кўтариб кетаётган вақтда, гул: “Майли битта хас кам-у, жаҳон пок” деган (С. Назар, Яшил бойлик).

ХАСНИ ХОР КЎРМА, КЎЗИНГГА ТУШСА, КЎР ҚИЛАДИ

(хас – арзимас, кичик, жуда майда нарса бўлгани билан, шамол турса, учиб келиб кўзга тушади, шикастлайди, ҳатто кўр қилади.) Мажозан: “Душманнинг каттаси ҳам – душман, кичиги ҳам – душман. “Э, кичик экан, кам экан, кучсиз экан”, деб уни назар-писанд қилмасанг, унга қарши тарадудингни кўрмасанг, ногаҳон зарба еб, шикаст топиб қолишинг эҳтимолдан холи эмас”, деган маънода оғоҳлангирадилар. Вар.: “Хасм қанча ҳақир бўлса, кўнгил қўзғатур, Хас қанча ушоқ бўлса, кўз булғатур” (хасм – рақиб, ганим, душман); “Хасни кўрсанг, Хизр бил” (Хизр – афсонавий пайғамбар: у ҳаёт булоғидан “оби ҳаёт” ичган ва умри боқий бўлган; оғир аҳволда қолган кишининг мушқулини осон қилар эмиш; у билан учрашган, кўришган одам бахтли бўлар эмиш. Мазкур мақол билан: “Мен – фалончима” деб, ғурурланиб кетма, ўзингни ниҳоятда камтар тут, ўзингдан кичик, кучсиз, ожиз одамга ҳам паст назар билан қарама, уни улуг деб бил, иззат-хурмат қил”, дейилмоқчи.

ХАТГА ТУШДИНГ – ЎТГА ТУШДИНГ

Ҳозир ҳазил йўсинида қўлланадиган бу мақол ўтмишда нима муносабати билан пайдо бўлган ва қандай ҳолатга нисбатан қўлланилган? Бу муаммо хусусида биз учта гипотеза (фараз, тахмин, мулоҳаза) билдирмоқчимиз: 1. Хонлар замонида маҳалла элликбошилари, танобчилар ва ҳ.к. уйма-уй юриб, аҳолини хатга (рўйхатга) олардилар-да, улардан “хон пули”, “закот”, “қапсан” (деҳқонлардан олинадиган натура солиғи), “ушр” (давлат ҳисобига ҳосилнинг ўндан бир қисми микдориди тўнланадиган солиқ), “ҳосил пули”, “ўлпон пули”, “ҳовлиёна”, “қозик пули”, “қорсон пули” ва шу кабиларни ундирардилар. Солиқ остида қолган халқ ўз меҳнати самарасидан тўла баҳраманд бўлмай, моддий жиҳатдан қийналиб, фақирликда кун кечирарди. Мазкур мақол солиқлар ундириш мақсадида хатга олиш муносабати билан юзага келган бўлиши мумкин. 2. Бойлар ёллаб ишлатаётган хизматчиларига вақти-вақти билан қарз (бўнак, аванс) берганларида, буни бир дафтарга ёзиб борардилар. Хизмат ҳақини тўлаш муддати келганда ўша дафтардаги ёзувни пеш қилиб, “фалон пайтда фалон сўм олгансан”, “фалон пайтда фалон нарсани берганман” ва ҳ.к. деб ҳисоблаб-ҳисоблаб, уларнинг микдорини бериладиган ҳақдан чиқариб ташлардилар. Дафтарга алдам-қалдамлик билан кўпайтириб ёзиш ҳоллари ҳам бўларди, албатта. Аксарияти саводсиз бўлган шўрлик меҳнатқашлар бойнинг гапига ишонишга ва аслида тегиши керак бўлган ҳақнинг озгина қисмини олишга мажбур бўлардилар. Мазкур мақол шу муносабат билан юзага келган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бу тахминий мулоҳазамизга мақолнинг “Чўтга тушдинг – ўтга тушдинг” деган варианты бир қадар асос бўла олади. 3. Юқоридаги мақол 1916 йилги воқеалар муносабати билан юзага келган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. 1916 йил 25 июн куни подшонинг маҳаллий аҳолини фронт орқасидаги туманларда ишлашга чақириб тўғрисидаги махсус фармони чиқди. Бу фармонга мувофиқ, 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркак аҳоли(ни)... рўйхатга олиш бошланди... Маҳаллий аҳоли қаттиқ норозилик билдирди, чунки ҳарбий хизматдан озод қилинганлиги учун махсус ҳарбий солиқ олинмоқда эди... Бунинг устига, шу вақтгача маҳаллий халқ ўртасида аҳоли рўйхати яхши йўлга қўйилмаган эди, унинг ёши аниқ ифода қилинган ҳужжатлар – туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома, паспорт, уй дафтари жорий қилинмаган эди. Шу сабабли кишиларни рўйхатга олиш вақтида маҳаллий маъмурлар жуда катта тартибсизликка йўл

кўйдилар – пора берган кишиларнинг ёшини ўзгартирдилар ёки рўйхатта олмадилар... Шундай қилиб, маҳаллий меҳнаткашларнинг кўпдан бери тўғлиниб қолган ғазаб мардикорликка чақириш тўғрисидаги фармон туфайли очик қўзғолонга айланди... Қўзғолончиларнинг шиорларидан бири – мардикорликка олинган кишиларнинг рўйхатини йўқотишдан иборат эди. Халқ бу рўйхатда барча адолатсизлик ва зулм ифодасини кўрди. Одатда, халқнинг чиқиши рўйхатини йиртиб ташлаш ёки куйдириб юбориш билан тугарди. Рўйхатини беришдан бош торган маҳаллий амалдорларни халқ калтақлар ва ҳатто ўлдиради...

ХАТО ҚИМОҚ БОРДИР, ТУЗАТМАСЛИК – ОРДИР

Ота-боболар бу каби мақолларида киши йўл кўйган хато ва камчиликларини тезда тузатиш ҳаракатида бўлмоғи зарурлигини уқтирганлар: “Инсон хатодан холи эмас”; “Билимсиздан ҳам бир иш ўтар, Билимлидан ҳам бир иш ўтар”; “Хатосиз мерган бўлмас”; “Баъзан донадан ҳам хатолик ўтади”; “Хатонинг йўлдоши – жазо”; “Хато мендан, Ато сендан” (Ато – бахшиш, инъом, ҳади, хайру эҳсон, саховат); “Адашгани орқадаги билади, Янглишгани – ёнидаги” (“Агар биров сенинг адашганингни, янглишганингни айтса, ундан хафа бўлма, кўнглингда қаттиқ ҳам олма. Чунки, кишининг янглишганини, хатога йўл кўйганлигини ўзидан кўра атрофдаги кишилар тезроқ ва аниқроқ кўрадилар, пайқайдилар, Шунинг учун уларнинг айтганини назар-эътиборга ол-у, камчилигингни тузатишга ҳаракат қил”, дейилмоқчи), “Адашганининг айби йўк, сўраб йўлини топса, Очилганининг айби йўк, билиб этагин ёпса”, “Кишининг янглишгани – қокилгани, Янглишгани тузатмаса – йикилгани”.

ХАШАҚДАН ҲАШАМ БИЧМА, ЁЛҒОН-ДАН ҚАСАМ ИЧМА

Ўз-ўзидан маълумки, хашақдан ҳашаматли бино қуриб бўлмайди. Мазкур мақол билан: “Амалга оширишнинг асло имкони бўлмаган ишга уринсанг, кўлингдан келмайдиган ишни “ундоқ қиламан-бундоқ қиламан”, деб ваъда берсанг, кейин қилолмай, одамлар олдида уялиб, қизариб-бўзариб қоласан”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ХАШАКИ ОТНИ ЕМГА ЎРГАТСАНГ, ТЎРВАНИНГ ТАГИНИ ТЕШАДИ

Хашаки от – (буни “қозики от” ҳам дейдилар) паст зотли, жайдари от. “Дунё кўрмаган, яхши-

ёмонни фарқ қилмайдиган, ўз иззатини билмайдиган ахлоқсиз, пасткаш, еб тўймас, тамағир одамни сийлаб, зиёфат қилсанг, ҳади-совғалар берсанг, у бунга ўрганиб қолиб, ҳадеб келаверади, сени ёлқитиб, безорихон қилади, одамлар олдида уятга кўяди”, деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг куйидаги вариантлари бор: “Тўнғизни мошга ўргатма, кўшнини – ошга” (Тўнғиз мошга бир ўрганса, ҳадеб келавериб, экинзорингни пайҳон қилиб юборади. Кўшнингни ҳам ҳадеб ошга чақираверсанг, (айниқса у беорроқ бўлса) мазохўракка ўрганиб қолиб, чақирмаганингда ҳам чиқаверадиган бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Харишни харига боғласанг, оғлини йикитади” (хариш – кичима касалига мубтало бўлган, ҳар нарсага сурканаверадиган қирчанғи от. Мазкур мақол билан мажозан: “Хира, шилқим, суйкалғич одамни ўзингда ўргатсанг, сени хонавайрон қилади”, демоқчи бўладилар), “Тўлмасга кўйма, Тўймасга берма”.

ХИЗМАТГА – ТУҲМАТ

Вар.: “Ҳам хизмат, ҳам туҳмат”. Бу мақолларни кишининг қилган хизматини, яхшиликларини тақдирламайдиган, дарҳол унутадиган, уни одамларга орқаваротдан ёмонлаб юрадиган, унга ёлғон туҳматларни ёпиштирадиган ноинсоф, дилғир, нонкўр, ярамас одамларга қарата киноя тарзида айтадилар.

ҲОЛ ЖОЙИДА АЗИЗ

Бу билан: “Ҳар ким ўз юртида, ўзига яраша ишда азиз ва қадр-қимматга, иззат-хурматга эга бўлади”, дейилмоқчи.

ҲОМСАН, ПИШАРСАН, ДАБДАБАНГДАН ТУШАРСАН

Вар.: “Олма хомдир, пишади, Пишса, пастга тушади”. Бу мақолларни “Сен ғурурланаяпсан-у, аммо ҳали дунёнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрганинг йўк, тотиб кўрганингдан кейин ҳудабехудага мағрурланмайдиган, ўзингни камтар оладиган бўлиб қоласан”, деган маънода кўпинча ёшларга қарата айтадилар.

ҲОН КИЙИМИ ҲАМ ЎЛЧАБ БИЧИЛАДИ

Бу билан: “Кимсан – хоннинг қимматбаҳо матолик кийими ҳам ўзига лойиқ қилиб, ўлчаб бичилади. “Ха, хонники-ку, кетса-кетибди-да”, деб ортикча исроф қилиб, бўй-бастига нисбатан

катта қилиб тикилмайди. Шундай экан, молдунён ҳар қанча ошиб-тошиб ётган бўлса ҳам, ҳар бир нарсани ўзига яраша сарф-харажат қил, орқа-ўнгинга қарамай, гарра-шарра сарфлаб юбораверма”, деган маънода иқтисод-тежамкорликка даъват этадилар.

ХОН-ХОНЛИК – ХУНРЕЗЛИК

Ўтган узок тарихий давр давомида подшолар, амирлар, хону бекларнинг зулми остида эзилиб, ҳадсиз азоб-уқубатларни бошидан кечирган халқ ўзининг бир қатор мақолларида уларнинг золимлиги, тошбағирлиги, ноҳақ қон тўкиши, оммага зулм ўтказишда ҳар қандай қабохатлардан ҳам қайтмаслигини ва умуман, бутун кирдикорларини фош этган: “Хон йўли – қон йўли”; “Подшолик – қонхўрлик”; “Хон кўп бўлса – ёв кўп бўлади, Бек кўп бўлса – дов кўп бўлади”; “Қор бошига қор етади, Хон бошига хон етади” (Қор эрий бошласа, сувга айланиб, кечроқ эрийдиган қорларнинг ҳам тагидан оқиб ўта бошлайди-да, эритиб, йўқ қилиб юборади. Мазкур мақолда хонларнинг (умуман, шоҳлар, подшолар, амирлар, бекларнинг) кўпроқ ерларга ҳоким бўлиш мақсадида бир-бирлари (ҳатто туғишган ака-укалари, оталари, ўғиллари) билан тез-тез урушиб, бир-бирларининг бошига етиши – ана шу табиий ҳолга ташбих этилган); “Хон хондан кўрқади, Хон – хотинидан”; “Хотини – эр орқасидан хотин, Хоним – хон орқасидан хоним”; “Бегимдан ҳам бегойим зўр”; “Хон тахтига тўймас, Хоним – бахтига”; “Хон одиллик қилмаса, хону монидан айрилар, Бой хайрлик қилмаса, бор молидан айрилар”.

ХОТИНЛИ РЎЗҒОР ГУЛДИР, ХОТИНСИЗ РЎЗҒОР ЧЎЛДИР

Бир туркум мақолларда хотинларнинг оила ҳаётида қанчалик катта роль ўйнаши, уй-рўзғор юмушларини бажаришда, болаларни боқиб ўстиришда уларга осон эмаслиги қайд этилиб, уларнинг қадрига етиш, иззат-ҳурмат қилиш, асло ва асло ҳўрламаслик зарурлиги ўқтирилади, хотинсизликнинг мушкулотлари кўрсатилади: “Ўгинсиз қозон қайнамас, Хотинсиз уй яйрамас”; “Рўзғор зийнати – ўтин, Уй зийнати – хотин”; “Ўйни қирқ эркак тўлдиролмайди, Бир аёл тўлдирди”; “Хотин – уйнинг чароғи”; “Хотин – умр йўлдоши”; “Тоғнинг кўрки қор билан, Эрнинг кўрки ёр билан”; “Хотиннинг чиройи – эрдан” (“Эр яхши, вафодор, қадрдон, ширинсухан, оиланинг ғамхўри бўлса, хотин бот

қаримайди, чиройи тобора очила бораверади”, дейилмоқчи); “Эр яхши – хотин яхши, Хотин яхши – эр яхши”; “Хотиннинг ёмон бўлса, айб ўзингда” (“Ўзинг беғам, бепарво бўлсанг, уй-рўзғор ишларига қарашмасанг, дангасалик қилсанг, кўрс ва бадфеъл бўлсанг, ўз маишатингни ўйлаб кўчадан бери келмасанг, хотин бола-чақанг билан бундоқ очиккўнгили бўлиб гаплашмасанг ва ҳ.к. албатта хотиннинг ҳам “тўнни тесқари қийиб олади”, арзимаган нарсага уруш-жанжал чиқаради, сени қойиб-қойиб ташлайди-да!” дейилмоқчи), “Келининг ёмон бўлса – ўғлинган кўр, Куёвинг ёмон бўлса – қизинган кўр”; “Хотинга бўздан сўз яхши” (“Хотинга яхши қийим-кечаклару, зеб-зийнатлар олиб бериб, буни икки гапнинг бирида миннат қилиб, юзига солиб, кўнглини оғритганингдан кўра, ҳеч нима олиб бермасанг ҳам, яхши-яхши гапириб, кўнглини кўтариб юрганинг маъқул” дейилмоқчи); “Хотинга мол берма, қол бер” (қол – “ширин сўз, илтифот” маъносиди); “Хотин-қизнинг ишнини товуқ чўқиб битиролмас” (“Хотин-қизларнинг уй-рўзғор юмушлари ниҳоятда кўп, бамисоли товуқ олдига сочиб қўйиладиган тарикдай беҳисоб. Шундай экан, уларнинг ишнини назар-писанд қилмай ўтирма, қадрига ет”, дейилмоқчи); “Кетмон чопмоқ – олмоқ, солмоқ, кўш ҳайдамоқ – бормоқ, келмоқ, Хай-хай қилиб, олов ёқиб, томоқ қилмоқ”. Бу мақол хотинлар тилидан: “Эрқакларнинг иши осон, хотинларники қийин”, деган маънода айтилган; “Хотин – қамчи эмас, Қўлдан ташламасан”; “Янги ёр топилганда, эқсидан кечмоқ керак!” (Буни хотинлар бевафо эрларга нисбатан аччиқ киноя тарзида айтадилар); “Хотинсиз уйни кўр – Қаро ерни кўр”; “Ўрта йўлда отинг ўлмасин, Ўрта ёшда – хотининг”; “Хотини ўлганинг хонаси куяр”; “Хотин ўлди – қамчининг сопи синди”; “Хотини ўлган – қизли овулга қараб йиғлайди”; “Хотинсизлик – меҳнат, Хотинбозлик – лаънат”; “Хотинсиз ўтиш – хато, Боласиз ўтиш – жафо”.

ХУШОМАД СЎЗЛАГАН ТИЛ ЯЛАБ-ЯЛАБ ЯРА ЭТАДИ

Халқ ўртасида шундай бир ҳикматли сўз бор: “Агар хушомад кишини хароб қилишини билганимда, душманимга хушомад қилган бўлар эдим”. Дарҳақиқат, хушомадгўй, тилёғламачи, лаганбардорлар ўз мафсаалари йўлида бирор фойдаси тегадиган одамга яхши, илиқ-иссиқ муомалада бўладилар, ширинсуханлик қилиб, унинг оёғини ўпгудек бўладиларки, киши бундай

сохталик, қалбакиликдан “эриб” кетиб, алданиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолади. Бирмунча мақолларда шундай ҳолдан эҳтиёт бўлишга даъват этилади: “Хом кишини хушомад хароб қилади” (хом киши – ҳаётий тажрибаси йўқ, яхши-ёмоннинг фарқига бормайдиган, ким нима деса, шунга лаққа тушаверадиган, инонаверадиган, сезгир, қузатувчан бўлмаган одам); “Хушомадгўйга кўй сўйдирма” (“У сенга лаганбардорлик қилиб, кўзинга яхши кўриниш мақсадида ҳали сўйишни мўлжалламаган ортиқча кўйларингни ҳам сўйиб юбораверади”, дейилмоқчи); “Ширин гапта учма, Мақтаганни кучма”; “Чиройли мактовдан – хунук ҳақиқат яхши”.

ХУШХАБАРНИНГ ҚАНОТИ БОР

“Кишини қувонтирадиган, мамнун этадиган, кўнгилни хотиржам қиладиган ҳар бир яхши гап, яъни хушxabар эл орасида қулқудан қулқуқа етиб, оғиздан оғизга ўтиб, тез тарқалади”, деган маънони англагучи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Хушxabар қанотсиз учади”; “Хабар – шамолдан тез”; “Сўз оёқдан илгари боради”; “Бир – хушxabарнинг қаноти бор, Бир – нохуш хабарнинг” (Хушxabар каби нохуш хабар ҳам тез тарқалади).

ХЎЖАНИНГ ҚИЗИ ЭРГА ТЕККУНЧА, ТУЯНИНГ ДУМИ ЕРГА ТЕГАДИ

Туянинг ўзи катта бўлса ҳам, думи калта бўлади, ҳеч қачон ўсиб бориб ерга тегмайди. Академик Яхё Фуломовнинг ёзишича: “Хўжалар жамиятнинг оқсуяк ва имтиёзли табақаси бўлгани учун оддий фуқаролар хўжа қизига ўйланиш ҳуқуқига эга эмас эди. Хўжалар оддий фуқаролар, яъни “қорача”лардан келган совчиларга рад жавобини берардилар. Шу туфайли (ҳамда хўжалардан ҳадеганда совчилар келавермагани оқибатида) хўжа қизлари вақтида турмушга чиқолмай, ота уйида “қари қиз” бўлиб, “ўтириб” қолардилар. Бундай ҳолларни ўз кўзи билан кўрган рус этнографларидан М. Наливкин ва В. Наливкина бундан юз йил муқаддам шундай деб ёзиб қолдиришган: “... Қари қиз бўлиб қолиш ҳоллари кам учрайди. Қари қизлар асосан хўжаларнинг қизлари орасида учрайди. Хўжалар ўзлари қорачаларнинг қизлари ва аёлларига ўйланаверадилар, аммо ўз қизларини фақат хўжаларга берадилар. Халқ бу ҳол устидан

қуйидаги мақоллари билан ҳам қулган: “Хўжадан қиз олиш – Патирдан қил олиш” (патир оддий нонга нисбатан қаттиқ бўлганлиги сабабли, унинг ичида қолиб кетган қилни суғуриб олиб бўлмайди, суғуришга уриниб кўрилса, узилиб қолаверади); “Туянинг думи ерга тегар, Хўжанинг қизи эрга тегар” (Бу билан: “Ҳа, бир кунмас-бир кун тегар-да”, деган маънода киноя ва қочирим қиладилар).

“ХЎБ БЎЛАДИ”НИ ЕБ БЎЛАДИМИ?!

“Айёр, муғомбир, ваъдабоз, сен билан битадиган ишини битириб олгунча сенга кўпдан-кўп қуруқ ваъдалар бераверади, иши битгач, ваъдасини бажариш у ёқда турсин, тесқари қараб бадар кетадиган одамлардан эҳтиёт бўл, уларга алданиб қолма”, деган маънода насихат қилганларида шундай дейдилар.

ХЎРОЗ ҚИЧҚИРМАСА ҲАМ, ТОНГ ОТАВЕРАДИ

Вар.: “Хўроз: “Мен қичқирмасам, тонг отмайди”, деркан”; “Хўроз йўқ жойда ҳам офтоб чиқаверади”. Бу мақоллар билан “Мен аралашмасам, ёрдам бермасам, маслаҳат бермасам, фалон иш битмайди, бошқалар унинг уддасидан чиқа олмайдилар”, деб қериладиган манман одамига: “Кўп қерилма, ўз баҳонини оширмай қўяқол. Бу иш сенсиз ҳам битиб кетади”, деган маънода у одамнинг устидан мазах қилиб қуладилар.

ХЎТИКЛИГИДА САВАҒИЧ ТАҚИЛАДИ, ЭШАК БЎЛГАНДА ЮК ОРТИЛАДИ

Бу мақол, гарчи кўпол ташбих қилинган бўлса ҳам, болага тааллуқли. Хўтикни эркалатиб, унинг бўйнига бир қарич-бир қарич қилиб кесилган савағичларни ипга тақиб боғлаб қўярдилар. Савағичлар бир-бирига тегиб, шилдирагани сайин хўтикнинг завқи келиб, диринглаб ўйнай бошларди. Катта бўлганда эса, уни аяб, эркалатиб ўтирмасдан, кўтарганича юк ортадилар. Мазкур мақол билан: “Болани ёшлигида эркалатиш, аяш керагу, аммо вояга етгач, унинг зиммасига тирикчилик “юки”ни юклаш керак. Шундай қилинмаса, у ҳаётда масъулият сезадиган ва тирикчилик ўтказишга тиришадиган бўлмайди”, деган маънода насихат қиладилар.

ЧАЁННИНГ КАСБИ – ЧАҚИШ

Вар.: “Чаённинг касби – ниш урмоқ, Хоҳ душман-у, хоҳ ўртоқ”. Булар билан: “Ёмон, бадфёъл, бадхўй, безори, дилозор, дилгир, ичи қора, фисқу фасодчи, тухматчи, чақимчи ва ҳ.к. одамнинг қиладиган иши ҳам, ўйлайдиган ўйи ҳам, мақсаду муддаоси ҳам – кишиларга ёмонлик, ёвузлик қилиш, озор бериш, зиён-заҳмат етказишдан иборат”, дейилмоқчи.

ЧАМА ЧАМАДАН ЎЗМАС, ҚИМИЗ – САВАДАН

(сава – катта меш.) Бия сути пишитилаётган пайтда тошиб кетмасин учун, сава жуда лиммолим қилиб тўлдирилмайди. Бия сути шу савада пишитиб, ачитилгандан кейингина қимиз бўлади. Юқоридаги мақол билан: “Қимиз савадан ошиб, тошиб кетмаганидек, бир кишининг чамаси (мўлжали) бошқа бир кишининг чамасидан жуда ҳам ўзиб кетолмайди. Сен билганни бошқа ҳам билади, ўзингни жуда билағон олма”, дейилмоқчи.

ЧАҚИМЧИГА – ЧОРАК ЎҚ, ҚАЙТИБ КЕЛСА У ҲАМ ЙЎҚ

Халқимиз чақимчиларни ниҳоятда қабих одам санайди ва улардан очикдан-очик нафратланади. Бу мақол билан: “Сен чақимчига чорак ўқ ҳам – ҳайф!” демоқчи. Ўқ – бу ерда “тақсим”, “улуш” деган маънода келтирилган. Маълумки, жуфтни тоққа, токни жуфтга тақсимлаганда бироз каср

қолади. Ана шу касрни яна бўлақларга бўладилар. Охирида қолган энг кичик бўлақни “ўқ” деб атайдилар. Масалан, 11 та нарса 4 кишига тақсим қилинадиган бўлса, олдин икки яримтадан ўнтаси берилади. Қолган биттаси яна тўртга тақсимланади. Ана шу кейинги тўртдан бирини “чорак ўқ” деб атайдилар. Чақимчиликни ва чақимчиларни қоралайдиган, улар устидан заҳарханда билан қулинадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор” “Мақтов ўздирар, Чакув тўздирар”; “Чақимчи – чипор илон, Заҳри – илондан ёмон”; “Чақмачақар олов ёқар, Томга чиқиб битини боқар” (“Чақмачақар, иғвогар чакуви ва фисқ-фасоди билан одамлар ўртасига нифоқ солиб қўйиб, ўзи билмаган киши бўлиб, четга чиқиб томоша қилиб туради”, дейилмоқчи); “Чақимчининг афти – чорик”; “Чақимчи – нишхўрт киши”; “Чақимчи – бир гувала, Ерга қўйиб увала”; “Чақимчи – тухум пўчок, Унинг жойи – пақир ўчоқ”; “Чақимчининг жойи – жаҳаннам”.

ЧАҚИНИБ ТУРГАН ЧАЁНДАН – БУҚИНИБ ЁТГАН ИЛОН ЁМОН

Ота-боболар бир туркум мақолларда “дўст ниқоби остида юрган ички душмандан сақланиш, эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтирганлар: “Бўкириб турган асрлондан – Буқиниб ўтган илон ёмон”; “Олисдаги душмандан анғдиб юрган “дўст” ёмон” (анғдимок – изидан тушмоқ, зимдан кузатиб юрмоқ, пайт пойламоқ); “Олисдаги душмандан – қошингдаги қасд ёмон”; “Ошқора

душман – яширин “дўст”дан яхши”; “Ташдаги душмандан – ичдаги душман ёмон”; “Хуричак ит тишламас”; “Хавфли ит хуримай копади”; “Хуриган итдан кўркма, Хуримаганидан кўрк”; “Ковун ичидан ирийди”; “Ёгочни ўз ичидаги кўрт ейди”; “Қор ўз ичидан эриб битади”; “Қатъа ичидан олинади”; “Ичдан бузилмаса, кўшин енгилмас” (Бу кейинги мақолларнинг ҳаммаси ҳам ички душмандан, сотқинлар, хоинлар ва айғоқчилардан эҳтиёт бўлиш, уларни фош этиш ва йўқотиш зарурлигини уқтиради).

ЧАҚМОҚ, ЧАҚМОҚНИ ОТГА АЛИШГАН – АҲМОҚ

Вар.: “Эр кишига – пичоғу чақмоқ, Чақмоқни отга алишган – аҳмоқ” Халқ ўртасида бир овчи йўловчининг отига ҳаваси келиб қолиб, чақмоғини шу отга алишгани, кейин эса ўт ёқолмай, отган овини пишириб еёлмай, оч қолгани ва мингдан-минг пушаймонлар қилгани тўғрисида ҳикоя бор. Мазкур мақолнинг шу ҳикоя асосида пайдо бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Бу билан: “Қуниингга яраб турган керакли нарсангни сира қўлдан чиқазма, ҳар қандай қиммат нархга ҳам сотма, ҳар қанча қадрдонинг бўлса ҳам ҳадя этма”, дейилмоқчи бўладилар.

ЧЕКИНГА ТУШГАНГА ЧЕКЧАЙМА

Илгари замонда ҳоким, бек, амир сингари амалдорлар хонга бирор фойдали хизмат кўрсатиб, ёқиб қолган бўлсалар, хон уларга шаҳардан ташқари ерлардан бир ёки икки чек инъом қиларди. Бу чек минг ботмон, икки минг ботмон ёхуд ўн минг ботмон, беш минг, ўн минг, йигирма минг таноб бўларди. Табиийки, бунча ерни уларнинг ёлғиз ўзлари эплай олишмас, шунинг учун юз-икки юз ерсиз деҳқонни ёллаб, бўлиб беришарди. Албатта, бу ерлар бир текисда бўлмай, қирли-сойли, сувли, сувсиз, шўрхоқ, сизот, тепалик, чуқурликдан иборат. Шундай бўлгандан кейин, ер олувчилар текис ва сувли ерларни таллашиб, жанжаллашишлари турган гап. Шунинг учун танобчи ўн, йигирма ё ўттиз кишини мўлжаллаб арқон тортарди-да, бир парча-бир парча қоғозга одамларнинг номини алоҳида-алоҳида ёзиб, бирма-бир ўраб, қапкоққа соларди. Кейин ёш бола ё ҳолис бир одам ҳалиги ўроғлик қоғозларни бирма-бир олиб, одамларнинг номини айтаверар, шунга қараб танобчи ерни бир чеккадан бўлиб бераверар эди. Кимга текис ва сувли, кимга қирли, сойли ер тушгани билан унинг иши йўқ. Чекига тушган ерни ўша одамнинг

номига ёзиб, васиқа қилиб берарди. Шунда ҳар ким ўз чекига тушганга рози бўларди. Мабодо бирортаси рози бўлмай, жанжал кўтаргудай бўлса, атрофдагилар: “Чекинга тушганга чекчайма!” (яъни, чақчайма, кўзингни ола-қула қилма) дер эдилар. Бу гап мажозга ҳам кўчган. Масалан, уч-тўрт одам шерикчилик бир иш қилади-да, чиққан фойдани бўлиб олади. Агар уларнинг бирортаси теккан улушдан норози бўлса, шериклари шу мақолни айтиб, танбёх берардилар. “Чекинга тушибди бир той, Тойга мингин-да, тиртой” деган мақолни ҳам шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

ЧИВИННИНГ ЧЕЧАНИ АХЛАТГА ҚўНАДИ

Вар.: “Пашшанинг маҳмадонаси ахлатга қўнади”. Бу мақолларни ўзини билимдон, чечан, ҳамма нарсадан хабардор деб биладиган ва ҳар ерда ҳар бир гапга билса-билмаса аралашиб кетаверадиган, тўғрими-нотўғрими ўз гапини маъқуллайверадиған, “уриб енгаверадиған” маҳмадона одамларга нисбатан истеҳзоли киноя тарзида қўллайдилар.

ЧИВИҚ ТУТГАН ЕРИДАН СИНМАЙДИ, ЭГИЛГАН ЕРИДАН СИНАДИ

(Чивик – сурх новда). Мақолнинг тўғри маъноси: “Чивик қўлинг билан тутиб турган ерингдан синмайди, ўзининг эгилган, синадиган еридан синади”. Мажозий маъноси: “Бир сўзли, бировнинг гапига унамайдиган, “тутган ерини кесадиған” одамни ўзинга маъқул бўлган сўз билан ийдириб, уната олмайсан, унинг ўзи мойилланган тарафини топа билсангина кўндира оласан”.

ЧИЙКИ ЭТ ЭТ КЕЛТИРАР, ЧИЙКИ ХАМИР ДАРД КЕЛТИРАР

(Чийки – хом.) Бу – халқнинг тиббий маслаҳат берувчи мақолларидан бўлиб, қуйидаги варианты ҳам бор: “Пишмаган этни егали бўлмас, Қайнамаган чойни – ичгали”.

ЧИЛЛА СУВИ – ТИЛЛА СУВИ

Бу мақолда ёз чилласида (яъни, 25 июн билан 5 август оралиғидаги даврда) экинларни қондириб суғориш, қиш чилласида (яъни, 25 декабр билан 5 феврал оралиғидаги даврда) эса ерга яхоб суви бериш тавсия этилган. Бобо деҳқонларнинг кўп йиллик тажрибаларига кўра, бу ҳар иккала тадбир мўл ҳосил етиштиришда муҳим аҳамият касб этади.

ЧИЛЛАКИ ЧИЛЛАКИНИ КҮРИБ, ЧУМАК УРАДИ

(чиллаки – узумнинг энг эрта пишар тури.) Чумак урмоқ – ранг олиб, қизариб, пиша бошламоқ. Одатда қизил чиллакининг бир бошидаги (хўшасидаги) бирорта гўжумга қизил хол тушса, яъни у чумак урса, бошқа гўжумлар ҳам кетмакет чумак ура бошлайди ёки бир туп токдаги чиллаки бир кун илгари чумак урса, эртасига бошқа туплардаги чиллакилар ҳам чумак ура бошлайди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Одамлар ҳам бир-бирларидан ақл ўрганиб, илму хунар ўрганиб, бир-бирларидан ибрат, ўрнак олиб, камолотга эриша борадилар”, деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Қовун қовундан ис олар”; “Олма олмани кўриб, ранг олади”; “Ўрик ўрикни кўриб, оқаради”; “Ўрик ўрикни кўриб ола бўлади”; “Одам одамни кўриб бало бўлади” (бало – бу ерда “уста, удабурун, мохир, ўз ишига пухта” деган маънода келтирилган); “Шароб узумдан ранг олади, Одам одамдан онг олади”; “Ақл ақлдан қувват олади”.

ЧИЛЛАСИ ЧИРОҚ КЎРМАГАН – МЎМ ШАМНИ КАМСИТАР

Ўтмишда бола туғилгач, қирқ кунгача (яъни, чилласи чиққунча) тепасига чироқ ёқиб кўярдилар. Йигирма кунни “кичик чилла”, қирқ кунни “катта чилла” деб атардилар. Қирқ кунгача шам ёқиб кўйишга бой ва ўзига тўқ одамларнинггина қурби етарди, албатта. Камбағалниқда қирқ кунгача шам ёқиб кўйиш қайда?! Мана шундай камбағал оилада туғилган, чилласида чироқ ёқилмаган одам катта бўлгач сал бойиб қолса-ю, шу бойлигидан мағрурланиб, кишиларни назар-писанд қилмай, менсимай кўйса, бировниқда ёқиб кўйилган жинчиروқни кўриб: “Буни қаранг, мўм шам ёқмабди” деб камситса, унга қарата аччиқ киноя тарзида мазкур мақолни қўллаганлар. Ҳозир ҳам шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

ЧИН ДЎСТ – ТУҒИШГАНИНГ БИЛАН ТЕНГ

Дўстлик – инсоннинг кучига куч, қудратига қудрат қўшадиган, кишини бахтли қиладиган, ҳаётини безайдиган энг муҳим омиллардан бири. Шунинг учун ҳам инсоният дўстликни қадим-қадимдан улуғлаб келади. Бу нарса кўплаб мақолларда ўз аксини топган: “Қалин ўртоқ – қариндошдан ортик”; “Яхши дўст – давлат”;

“Яхши либос – танга оройиш, Яхши йўлдош – жонга осойиш”; “Яхши бўлса ўртоғинг – Доим ёнда пичоғинг”; “Улфат қанча кўп бўлса, Қулфат шунча оз бўлади”; “Ақли кўпни дов олмас, Дўсти кўпни ёв олмас”; “Яхшилар бўлса ўртоқ, Кунда бўлурлар кўнок”; “Чин дўст чин юракдан сўзлайди”; “Яхши билан дўстлашсанг, Ўлгунигча хушлашар”; “Арпа-буғдой бир кунингга ярайди, Содик дўстинг ўлгунигча ярайди” ва х.к.

ЧИН КЎНГИЛДАН ЙИҒЛАСАНГ, СЎҚИР КЎЗДАН ЁШ ЧИҚАР

(сўқир – кўр.) Бу мақол билан: “Ишга жону дилинг билан киришсанг, энг мушкул, қилиб бўлмайдигандай туюладиган ишнинг ҳам уддасидан чиқасан”, деган маънода насиҳат қиладилар. – Чет тили ўқитувчиси келди, – деди Нишонов Саодатхонга ўгирилиб, – юборишибди. Чин кўнгилдан йиғласанг, сўқир кўздан ёш чиқар, деганлар. Қийин-қистовга олганингиз учун, мана, ўқитувчи ҳам топилди (С. Зуннунова. Повесть ва ҳикоялар). Вар.: “Ҳавас бўлса, анқонинг уруғи ҳам топилади” (анқо – гўё қоф тоғида яшаган афсонавий катта қуш. Унинг ўзи ва уруғи (тухуми) йўқ, сира топилмайдиган ёки гоят кам учрайдиган нарсанинг рамзи сифатида ишлатилади).

ЧИНИҚҚАНГА ЧАНГ ЮҚМАС

Киши ўзини ёшлигиданок ҳар тарафлама чиниқтириб бориши зарурлиги ўқтириладиган, чиниқишнинг, пишиқ-пухта бўлишнинг фойдаси-ю, чиниқмай, бўш-баёв бўлиб қолишнинг зиёни кўрсатиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Чиниққанга гард юқмас, Тиниққанга – дард” (Бунда чиниқишдан ташқари, ўз вақтида тиниқиб ухлаш киши саломатлиги учун фойдали эканлиги таъкидланган); “Чийки терини ит тортар, Чийки эрни ёв тортар” (чийки – хом. Бу сўз бўш, гўр, қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган одамларга нисбатан ҳам қўлланади. Халқ бу мақоли билан: “Хом терини ит тортиб кетгандек, сен ҳам пишиқ-пухта бўлмасанг, бўш, лакма, анқов, хавф-хатарга олдиндан тараддудланмаган, шайланмаган бўлсанг, ёвга ем бўласан”, дейилмоқчи).

ЧИРАНМА ҲОЗ, ҲУНАРИНГ ОЗ

Вар.: “Керилма товук, Кетингдан урар совук”. Товук ёзда қулга, иссиқ тупроққа ўтириб, ағанаб,

кетидан чиққан ва патларига ёпишган ифлосларни қуритиб тушириб юборди-да, озода бўлиб, ўзига зеб бериб юради. Қишда эса бундай кул ва иссиқ тупроқ йўқ, одатига кўра ерга ўтириб, ағанаб, баттар ифлосланади. Мақол мажозий маънода вақтинча эришган муваффақиятларига керилувчи, ҳовлиқувчи одамларга нисбатан қўлланилади.

ЧИРОЙИНГ БОРИДА ЧИНОРИНГНИ ТОП

Чинор – энг узок умр кўрадиган дарахтлардан бири бўлиб, абадийлик ва қудратли таянч тимсолидир. Кўпинча қизларга насихат тарзида айтиладиган мазкур мақол билан: “Чиройинг борида, яъни хусн-жамолга тўлишган даврингда умр бўйи сенга ҳамрохлик ва суюнчилик қиладиган чинакам, вафодор ёрингни топиб ол, вақтни ғанимат бил”, дейилмоқчи.

ЧИРОЙЛИ ҚИЗНИНГ НОЗИ БОР

Бу билан мажозан: “Кўлидан иш келадиган одамнинг нози, инжиқлиги, қўядиган оғирроқ шартлари ва ҳ.к. бўлади. Сен бундан хафа бўлмай, ҳафсалангни пир қилмай, кўнглингни совутмай, ундан “кўлингни ювмай”, раъйига қараб, фойдаланиб қол”, демоқчи бўладилар.

ЧИҚАРГА КЕЛСА – ЭР ЁМОН, ҚЎЯРГА КЕЛСА – ХОТИН ЁМОН

Одатда эр-хотиннинг “ўртасидан ола мушук ўтса” – яъни, бирининг гапи бирига тўғри келмай, урушиб, жанжаллашиб, аразлашиб қолса, ҳар қайсисининг ўз айби кўзига кўринмайди, эр хотиннинг, хотин эрнинг яхши томонларини унутиб, нуқул ёмон томонларини бўрттириб, “юзига солаверади”. Оқибатда иш “кўйди-чиқди”га ҳам бориб етиши мумкин. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилиб, эр-хотинга: “Бундай қилиш яхши эмас. Бир-бирини тушунмоқ, иззат-ҳурмат қилмоқ, қизишган чокларда жаҳлга эрк бермай, “тишни тишга кўйиб”, оғирроқ бўлмоқ керак. Икки ўртада турмуш бузилгудек бўлса, ундан ёмони йўқ”, деган маънода насихат қилинади. Ушбу фикрни қувватловчи “Узилган ип қайта уланса, тугуни қолади” деган мақол ҳам борки, буни: “Бир бузилиб, қайта тикланган турмуш аввалгисидек бўлиб кетиши қийин. Шунинг учун аввало турмушнинг бузилишига олиб борадиган хатти-ҳаракатлар, гап-сўзлар қилмаслик керак”, деган маънода қўллайдилар.

ЧИҚИМДАН ҚОЧГАН – КИРИМДАН ҚОЛАР

Ота-боболарнинг авлодларга турмуш кечириш юзасидан айтиб қолдирган панд-насихатларидан яна бири шуки, киши вақти келганда бирор иш, бирор нарса учун озгина сарф-харажатдан қочса, унинг орқасидан келадиган кўп фойдадан, ўлжадан қуруқ қолади: “Чиқим чиқмай, Кирим кирмас”; “Зарар кўрмай, фойда кўрилмас”; “Бол бор ерда чивин бор, Мол бор ерда чиким бор”; “Озни аяган – Кўпдан қуруқ қолади”.

ЧИҚҚАН ҚИЗ – ЧИЙДАН ТАШҚАРИ

Этнограф Б.Х.Кармишева бу мақолни Самарқанд областидаги Намозгоҳ қишлоғида ёзиб олганлигини маълум қилади ва кишиларнинг тушунтирувиغا асосланиб, қуйидагича изоҳлайди: “... Модомики эркак киши уйга ва уйдагиларга хўжайин экан, хотиннинг қариндошлари айрим ҳоллардагина унинг турмушига аралашадилар. Чий – ўтовга ташқари томондан қопланадиган қамиш тўсиқ” Мазкур мақолни: “Турмушга чиқарилган қиз чийдан (яъни, ўтов уйдан – демакки, оиланинг аъзолигидан) ташқарига чиққан, шунинг учун у ўз тақдирини ўзи ва борган оиласидагилари ҳал қилсин. Бўлар-бўлмасга унинг турмушига аралашавериш керак эмас”, деган маънода қўллайдилар. “Қайта чопган ёв ёмон, Қайта келган қиз ёмон”; “Чиққан қиздан ота уйидаги супурги ҳам кўрқади”; “Қўлулли бия овулга сиғмас” деган мақоллар ҳам борки, булар билан: “Турмушга чиқазилган қиз у ердагилар билан урушиб, жанжаллашиб, аразлашиб, ота уйига вақтинча келиб ўтирса ёки эридан ажралишиб, кўч-кўлани ва бола-чақаси билан бутунлай қайтиб келса – бундан хунук воқеа бўлмайди. Аксарият оилаларда қайта келган қиз ҳамманинг кўзига ёмон кўринади, уни чиқштирмайдилар, хуллас, ота уйига сиғмайди”, дейилмоқчи.

ЧОРАКОР ЧОРАКЛАБ ОЛАР, БОЙ АКАМ – БОТМОНЛАБ

(чорак – ботмоннинг 64 дан бир қисми.) Ўрта Осиёнинг турли ерларида ва турли даврларда турлича микдордаги оғирлик ўлчови бирлигини англаган. XIX асрнинг сўнгги чорагида В. Наливкин ва М. Наливкинанинг ёзишича, Фарғонада “кўпчилик ер эгаларининг ерини вақтинча, бир йилга ёлланган ишчилар, чоракорлар ё қўшчилар, шунингдек узок муддатга ёлланган ишчилар – корандалар ишлаб

берардилар... Чоракор ўз меҳнати эвазига ғалла ҳосилининг тўртдан бир қисмини, пахта ва жўхори ҳосилининг учдан бир қисмини олади, бунинг ҳам бешдан бир қисми солиққа ва ўроқчиларнинг иш ҳақига тўланади. Қ. Шониёзов ўзбек-қарлуқларнинг ўтмиши тўғрисида ёзаркан, чоракорлар хусусида шундай дейди: “Чоракорлар ўзининг ери бўлмаган ёхуд бирозгина ери бўлган камбағал деҳқонлардан дала ишлари бажариладиган бутун давр учун ёллаб олинарди. Ёллашнинг шартлари турлича бўларди: агар чоракор бойнинг ерини ўз ҳўкизи ё оти ва иш асбоблари билан ишлаб берса, ҳосилининг тўртдан бирдан торттиб, олтидан биригача оларди; агар у бойнинг ҳўкизидан ё отидан, иш асбобларидан ва унинг хизматкорлари кучидан фойдаланса, ҳосилининг еттидан бирдан торттиб, ўндан биригача оларди. Р.Я. Рассудова эса ерли кишиларнинг (кексаларнинг) ҳўқояларига асосланиб, Зарафшон водийсида XIX асрнинг иккинчи ярмида чоракорлар ҳосилининг олтидан бирдан то ўндан биригача олганлари, бойларнинг уларга нисбатан турли ҳўйла-найранлар ишлабганлари, атайлаб уларни қарздор қилиб қўйганлари ва хирмон кўтарилгач, қарзнинг бирини икки қилиб ундириб олганлари, тоқзор ва полизларда ишлаган чоракорларга “узум, қовун, тарвузларни еганинг оладиган ҳўқингни қоплаб кетди” деб, ҳақ бермаганлари тўғрисида ёзади. Бундай ҳўллар чоракорларнинг бойлардан норози бўлишига, улардан ғазабланишига, қолаверса, юқоридаги сингари мақолларнинг юзага келишига сабабчи бўлган.

ЧОРВАГА БЎЛ МИРИШКОР, ТОПАРСАН КУШОЙИШКОР

(кушойиш – бирор қийин ишнинг осон ҳал бўлиши, муваффақият.) Авлоддан авлодга ўтиб келаётган бир туркум мақолларда ота-боболаримизнинг чорвачиликка доир панд-насихатлари ўз ифодасини топган: “Молли уй – мойли уй”; “Молнинг эти – томоғинга боп, Териси – оёғинга қоп, Мутузи – пингига соп, Ичаги – қўбузинга таноб”; “Йилқининг минса усти, ичса сути, еса эти бор”; “Молнинг зотли бўлса, Рўзгоринг тотли бўлар”; “Чорванинг ити ҳам урғочи бўлсин” (“Урғочи мол қанча қўп бўлса, чорва туёғи шунча қўпаяди”, дейилмоқчи); “Ачаси қўп бўлса – бачаси қўп” (ачаси – онаси, бачаси – боласи); “Молнинг боши – товук”; (“Қўй, сигир, от, туяга етишмоқчи бўлсанг, аввал арзон ва боқиши

осонгина товук ол. Ундан жўжа очириб, кўпайтириб сотиб, бошка молларни олишга маблағ жамғарасан”, дейилмоқчи); “Бир товук бир эчкини сақлайди” (“Агар товугинг бўлса, кунига туғиб берадиган туғумидан баҳраманд бўласан, жуда зарур бўлганида ўзини сўйиб ейсан, натижада эчкини (умуман, каттароқ молни) сўйишга ё сотишга эҳтиёж қолмайди”, дейилмоқчи); “Кучинг етса сигир бок, Кучинг етмаса товук бок”; “Етти хазинанинг бири – товук, бири – сигир” (Ота-боболар сигир, товук, асалари, ипак қурти, ўрмон, тегирмон ва обжувозни “етти хазина” деб билганлар); “Мол боқсанг – қўй бок, Қаймоқ кетмайди чорадан, Ит боқсанг – сиртлон бок, Қўй олдирмайди қўрадан” (чора – катта ёғоч товук; тоғора); “Боққанинг метис бўлса, Кийганинг батис бўлар” (метис – метизация (чатиштириш, дурагайлаш) йўли билан вужудга келтирилган мол; батис – батист – пишитилган ингичка ипдан (жундан) тўқилган газлама); “Баҳорда қўйни тоза қирқ, Кузда эҳтиёт бўл” (“Қўйнинг жунуни баҳорда обдон қиртишлаб қирқсанг бўлаверади, чунки тез орада ёзга чиқади. Аммо, кузда асло қиртишлаб қирқма, чунки тез орада қишга киради, совқотиб ўлиши мумкин”, дейилмоқчи); “Бия қўп бўлса – қўлун қўп”; “Бия, топиб беради туя”; “Ёмон кунда от боқмасанг, Яхши кунда от чопмас”; “Ёмон отни яхши боқсанг – тулпор бўлар, Ёмон қушнинг тобин топсанг – шукор бўлар”; “Мол боққанга битади”; “Чорва тўқ – ташвиш йўқ”; “Чорва мадори – ўт”; “Чорвани чоптирган ҳам – ўт, Қўйни кўндирган ҳам – ўт”; “Мол йиғсанг – қўнишин топ, Ош есанг – идишин топ”; “Яйловнинг серўт, серсув жойини топиб қўнсанг, молларинг семиради, кўпаяди”, дейилмоқчи); “Ер қутли бўлса, Мол сутли бўлар”; “Ёзнинг ўти – қишга ем”; “Бўрон бўрайди, Мол чўп сўрайди”; “Шувоқ бор жойда – туёқ бор” (шувоқ – майда оқиш баргли, ўзига хос ҳидли қўп йиллик ёввойи ўсимлик, уни мол хуш қўриб ейди); “Молни қишда қумга ҳайда, Ёзда чимга ҳайда” (Бунда “қумга”, “чимга” дейилишининг боиси шундаки, қумли ернинг иқлими бир қадар иссиқроқ бўлиб, қишда мол ҳар ҳолда оғзига лойиқ бир нима топиб ейди, очликдан, “ют”дан қирилиб кетмайди. Ёзда бошка ерларнинг ўт-ўланлари қуриб, қовжираб кетса ҳам, чимлик, яъни сизот ерларда ҳаммавақт қум-қўқ ўт бўлади); “Молга берсанг соз емиш, Боқар сени ёзу қиш”; “Сигирнинг сути – тилида”; “Охурга нени

солсанг, Хурмачадан шуни оласан”; “Ерига қараб тол ўсар, Емига қараб мол ўсар”; “Озиқли от ҳоримас”; “Боқ отингни арпа билан, Боқар қази-қарта билан”; “Отни қамчи билан ҳайдама, Ем билан ҳайда”; “Отни қамчи билан ҳайдасанг, пиёда қоларсан”; “Отинг ориқ бўлса, тўрвадан кўр”; “От тўрвадан қарийди”; “Отни боқсанг қашиб боқ, Емни емга қўшиб боқ” (Отни пойгага, улоққа боққанларида унга емни кунига олдин бир ҳовучдан, кейин икки ҳовучдан, кейин уч ҳовучдан ва ҳ.к. охири қирқ ҳовучдан берадилар. Шундан сўнг кунига ўттиз тўққиз ҳовучдан, ўттиз саккиз ҳовучдан ва ҳ.к. охири бир ҳовучдан бериб, совутадилар. Шунингдек, отни ҳар кунни қашлоғич билан қашиб, гард юқтирмай парвариш қиладилар); “Арпа еган от ўйнайди”; “Кўйни ўт ичидан ўтказма, Ўтти қўй ичидан ўтказ” (“Кўйларингни наридан-бери ўтлатиб, ҳайдаб ўтиб кетма, яхши ўтли ерда обдон тўйдириб, ундан кейин нари ҳайда”, дейилмоқчи); “Кўйнинг оғзи тўймаса, қорни тўймайди”; “Гулсиз хашак – ёвғон хўрак” (“Хашак гулсиз бўлса, кўйнинг танасига юкмайди. Гулли бўлса, дони бўлиб, кўйга ем ҳисобида юкиб, семиртиради”, дейилмоқчи); “Кўй туз билан тирик”; “Ёмон кўйчи яйловни бир кун ейди, Яхши кўйчи яйловни минг кун ейди”; “Шафтолидан боғ қилма, Эчкидан мол қилма” (Бошқа мева дарахтларига қараганда шафтолининг умри жуда қисқа бўлади, узоғи билан етти йилда қурийди. “Шафтолидан боғ қилма” деганининг боиси ана шунда. Эчкининг “капалак” деб аталмиш ўлат касаллиги бор. Агар бу касаллик биттасига дориса, бирдан-бирига тез юкиб, ҳаммаси қирилиб битади. “Эчкидан мол қилма” деганининг боиси ана шунда); “Эчки юзга борса ҳам, Кузга бормас”; “Эси кетган эчки йиғар, Эчки билан эсин еяр”.

ЧУМСАҲДАН ЧИГИТ ЧИҚМАС

Вар.: “Чумсахдан чигит кутма”; “Чумсахга чўмичда тегса, чўмичда қоқади” (чўмичда қоқмоқ – бировнинг ҳақини, тегишини қоқиб, “уриб” қолимоқ). Чумсах – зикна, хасис, бахил, қурумсоқ, арзимаган нарсаси ҳам кўзига жуда керакли бўлиб кўринадиган ва ҳеч кимга ҳеч нима бермайдиган, қизганчқ одам. “Бундай одамдан ҳеч нима, ҳатто кичик, арзимаган нарсани ҳам кутма, умид этма, сўрама – бари бир бермайди”, дейилмоқчи. Халқ тилида шундай иборалар ҳам бор: “У шундай чумсахки, шишага қатик солиб, сиртидан ялайди”; “Чумсахлигидан битта қуртни ўн кун шимади” ва ҳ.к.

ЧУМЧУҚ СЕМИРСА, ЧАКСА КЕЛМАС

Вар.: “Чумчук семириб, ботмон бўлмас, Теша ўсиб, кетмон бўлмас”. Буларни кўпинча ўз ҳол-қудрати йўқ бўлатуриб, “мен ундайман, мен бундайман” деб мақтанувчиларга қарата истехзо билан айтадилар.

ЧУМЧУҚ СЎЙСА ҲАМ, ҚАССОБ СЎЙСИН

“Бировга бир иш қилдирадиган бўлсанг, у иш арзимаган, кичкина бўлса ҳам – устасига, кўлидан келадиған одамга мурожаат қил”, деган маънода айтиладиған бу мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Кўйни қассоб сўйсин, Ошни ошпаз пиширсин”; “Кўйни қассоб сўйсин, Олтинни заргар сўксин”; “Кўйни қассоб сўйсин, Ўликни ғассол ювсин”; “Кўйингни қассобга сўйдир, Ўлигингни ювғучига ювдир”; “Ямоқчининг ишини сувоқчи билмас”; “Подачи ношуд бўлса, соғ отни ҳам чўлоқ қилади”; “Ҳар ким ўз касбига омил”. – Хўжайин турганда пулнинг менинг кўлимда тўпланиши муносиб эмас, – деди оксоқол, – чумчук сўйса ҳам, қассоб сўйсин, деганлар. Сарф ва харж йўлини хўжайин бошқалардан яхшироқ биладилар, кам-кўстини ҳам тўлдирадилар” (С.Айний. Дохунда).

ЧУМЧУҚКА КЎЙСАМ КЎЗАНАК, ИЛИНДИ УНГА СЎЗАНАК

(кўзанақ – қушни тутиш учун қўйиладиган қил тузоқ; сўзанақ – ниначи.) Вар.: “Тузоқ қўйсам лочинга, Кузғун тушар бахтимга”, “Балиққа қурган домига қурбақа илинибди”. Бу мақоллар кутган, умид қилган нарсаси тескари бўлиб чиққан, омади юришмаган одам тилидан нолиш мақомида айтилади.

“ЧЎК!” ДЕСА, ТУЯ ҲАМ ЧЎКАДИ

Буни: “Ўзинга етганча ўжар, гож бўлма. Бундоқ ўзингдан катталарнинг гапига ҳам киргин-да!” деган маънода айтадилар.

ЧЎКАЁТГАН – ЧЎПГА ЁПИШАР

“Ҳалокатга учраётган одам ҳар бир кичик нарсадан ҳам нажот кутади”, дейилмоқчи. Худди: “Чўкаётган чўпга тирмашар” деганларидек, шоша-пиша ўзимни оқлайдиган фактлар қидира бошладим” (О. Ёкубов, Бир фельетон қиссаси).

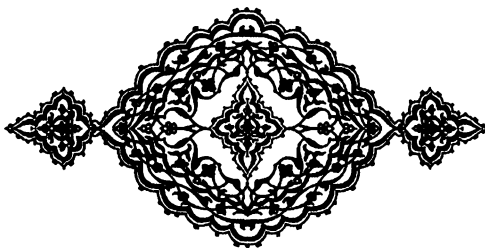
ЧЎПОННИНГ ТАЁҒИДАН, КЕЛИННИНГ ОЁҒИДАН

Ўтмишда янги чўпон келгач қўйлар кўпайиб кетса, буни чўпоннинг қутли таёғидан деб; янги келин келгач уйга қут-барака кирса, буни келиннинг қутли қадамидан деб билардилар. Аксинча, агар қўйлар камайиб ё (бирор касалга чалиниб, ют бўлиб) қирилиб кетса, буни ҳам чўпондан кўрардилар; уйдан қут-барака учса,

“шум қадам экан” деб, келиндан норози бўлардилар. Юқоридаги мақол ана шундай эътиқодий тушунчанинг самарасидир.

ЧЎТИРНИНГ ҲАМ ЎЗ ҲУСНИ БОР

Бу билан: “У ери ундай экан, бу ери бундай экан, деб бировнинг устидан қулма, мазах-масхара қилма. Ҳар кимнинг ҳам ўзига яраша ҳусни бор”, дейилмоқчи.

ШАВЛА КЕТСА-КЕТСИН, ОВРА КЕТМАСИН

(овра – “обрү” сўзининг талаффузга мослаштирилгани.) Вар.: “Қопнинг гарди кетса-кетсин, Одамнинг бурди кетмасин”. Булар билан: “Одамларга яхшилик қил, бу йўлда унча-мунча нарсангни аяма, сахий бўл”, дейилмоқчи.

ШАЙТОННИНГ ОЗДИРГАНИ – ЎЗИНИКИ

Бу билан: “Жамиятда не-не айёр, муғомбир, алдамчи, қаллоб, фирибгар, кўзбўямачи, маккор одамлар борки, улар кишини турли гап-сўзлар, хийла-найранглар билан авраб, алдаб, йўлдан оздириб, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланадилар. Шундай экан, сен ҳар кимнинг ҳам гапига лақ этиб тушаверадиган бўлма, аклидрокнинг тарозиси билан ўлчаб кўриб, шунга яраша иш тут”, деган маънода эҳтиёткорликка ундайдилар.

ШАМ ЁРУҒИ ТУБИГА ТУШМАС

Вар.: “Чироқ туби – қоронғу”; “Теракнинг сояси тагига тушмас”; “Чироқ тубига зиё бермас”. Бу мақолларни бойликка ё амал-мансабга эга бўлган одам кези келганда ўз яқинларига қўлидан келадиган ёрдамни бермаганида аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Аёгингга тушар ҳар лаҳза гилу

Масалдурким: Чирог туби қоронғу

(Лутфий)

ШАМОЛ БЎЛМАСА, ДАРАХТНИНГ БОШИ ҚИМИРЛАМАЙДИ

Вар.: “Елисиз терак тебранмас”; “Ўт бўлмаса, тутун бўлмас”; “Ит қора кўрмаса, хуримас”; “Сабабсиз куш ҳам учмас”; “Бесабаб оёққа тикан кирмас”; “Булут бўлмаса, ёмғир ёғмас”; “Булут бўлмаса, чакмоқ чакмас”; “Энгак кимирламаса, соқол ликилламайди”; “Чопган ердан чанг чиқар”; “Тагсиз хабар тарқамас”. Бу мақоллар халқнинг фалсафий қарашлари маҳсули бўлиб, “Табиатда ҳам, жамиятда ҳам рўй берадиган ҳар бир воқеа-ҳодисанинг муайян сабаби бор. Сабабсиз ҳеч қандай оқибат бўлмайди. Масалан, халқ орасида бир гап тарқалибдими, демак, бир иш бор”, деган маънода қўлланилади.

ШАРМАНДА – ОХИР ҚОЛУР АРМОНДА

Шарманда – шарму ҳаёни йўқотган, ҳаёсиз, уятсиз, номуссиз, расво одам. “Жамият бундай одамларни ўз ҳолига қўйиб қўймайди, ахири бир кун адабини беради”, деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги мазмундошлари бор: “Шармсизлик шармандалик нишони”; “Шармандага ш шаҳар кенг”; “Яхши алжимас, Ёмон ёлчимас”; “Ёмоннинг охирини кўр”; “Ёмонни худо топар”; “Товлаб бўйин қашолмади, Ёмонликдан яшолмайди”; “Шарму ҳаёсиз бўлсанг, Ҳар ерда ерсан шатта, Маъқул, билимдон бўлсанг, Иззат-хурматинг катта”.

ШАРОБНИНГ ОЗИ – ДОРИ, КЎПИ – ОҒУ

(оғу – захар.) “Ичкиликни кўп ичадиган, сунистьемол қиладиган, “кетидан қувадиган” одам ҳам аззойи баданини, ҳам турмушини заҳарлайди, эл-юрт ичида обрў-эътиборини, иззат-хурматини йўқотади, шармандаи шармисор бўлади”, дейилмоқчи.

*Май мастга душману, ҳушёрга ёрди,
Ози тарёк, кўпи бир захри морди.*
(Ибн Сино)

ШАФ-ШАФ ДЕГАН БИЛАН, ШАФТОЛИ ОҒИЗГА ТУШМАС

Бу билан: “Роҳатга эришмоқ учун фақат истакнинг, орзу-ҳаваснинг ўзигина кифоя қилмайди, меҳнат, сазйи-ҳаракат қилиш керак бўлади”, дейилмоқчи.

ШАҲАРДА “ҚУЁН ҚОЧДИ” БЎЛСА, ДАЛАДА “ТУЯ ҚОЧДИ” БЎЛАДИ

“Кўпчилик орасида арзимаган бир гап тарқалгудек бўлса ҳам, одамлар уни бўрттириб, кўшиб-чатиб, лоф қилиб, ҳаммаёққа овоза қилиб юборадилар. Сен то кўзинг билан кўриб, қатъий ишонч ҳосил қилмагунча, бундай овоза гапларга ишонма ҳам, кўшилма ҳам”, дейилмоқчи.

ШЕР ҚУТУРСА, ОЙГА САПЧИР

“Мол-дунё-ю амал-мансабга ҳаддан зиёд берилиб кетган одам ҳаддидан ошиб, қутуриб, қўлидан келмайдиган ишларни ҳам қилгиси, имкони йўқ нарсаларга эга бўлгиси келиб, беҳуда уринишлар қилади-да, охири фалокат-ҳалокатга йўлиқади, ўзини нобуд қилади”, деган маънода айтилувчи бу мақолнинг қуйидаги мазмундоши ҳам бор: “Чумоли ажали етганда қанот чиқаради” (Одатда чумолига қанот битса, учди-да, қушларга ем бўлиб, ўлиб кетади. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан юқоридаги маънода қўллайдилар).

ШЕРИКЛИК ОШНИ ИТ ИЧМАС

Одатда икки ит бир ялогдан овқат еб қолгудек бўлса, бир-бири билан таллашиб, ириллашиб, урушиб кетади. Бу мақолни шериклик иш қилиб, ўзаро битишолмай, чиқишолмай, урушиб жанжаллашадиган одамларга қарата истехзо ва киноя тарзида қўллайдилар. Шериклик ишларга доир яна шундай мақоллар ҳам бор: “Шериклик товукдан – ёлғиз тухум яхши”; “Шериклашиб

ишлаганнинг юраги шердай бўлади”; “Авваламбор мингашма, Мингашган сўнг индашма” (Бу мақолда бир отга икки кишининг мингашиб кетиши мисолга олинган. Олдинги одам эгарга минади ва қулай ўтириб, қийналмай кетади. Мингашган кейинги одам эса эгарнинг орқасида ноқулай ўтириб, қийналиб кетади. Мажозан: “Авваламбор биров билан шериклашиб иш қилма. Ҳамонки шериклашдингми, энди чида, аразлашиб, жанжаллашиб, бировга ҳасрат қилиб, нолиб юрма”, дейилмоқчи).

ШЕРНИНГ ЎЛИГИ ҲАМ ОТ ҲУРКИТАДИ

“Қўрқоқ, “юраги йўқ” одам мард, ботир, жасур, қўрқмас одамнинг тириги тугул ўлигидан ҳам қўрқади, ҳайққади”, дейилмоқчи.

ШОЛИНИНГ ОРҚАСИДАН КУРМАК ҲАМ СУВ ИЧАДИ

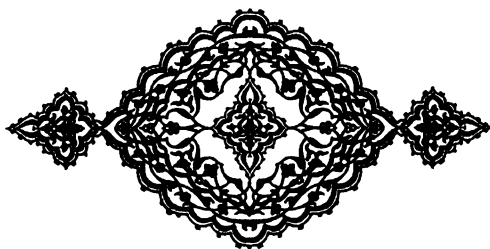
Вар.: “Бугдойнинг баҳонасида қорамуғ ҳам сув ичибди”; “Кўлнинг орқасидан қўлмак ҳам сув ичади”. Бу мақолларни бир одам бир одам туфайли, унинг баҳонасида бир нимадан баҳраманд бўлиб қолса, яхши одам туфайли ёмон одам ҳам (гарчи унинг бир нимани олишга, еб-ичишга, фойдаланишга ҳаққи бўлмаса, ҳадди сиғмаса ҳам) фойдаланиб, манфаатланиб қолса ва ҳоказо шу каби ҳолларда ё жиддий, ё ҳазил-мутойиба тарзида айтадилар.

ШОШҚАЛОҚЛИК – АҲМОҚЛИК

Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақолларида ҳар бир ишда ва ҳар бир нарсада асло шошма-шошарлик қилмаслик зарурлигини уқтирганлар, ошиқиш, ховлиқиш, шошилишнинг оқибати ёмон бўлишини турли-туман мисоллар орқали кўрсатганлар: “Шошган – шамол билан баробар”; “Шошган – шайтоннинг иши”; “Шошган ишга шайтон кўшилар”; “Шошганининг иши унмас”; “Ошиққан ишини битирмас, Ақли эр отини йитирмас”; “Ажал-ўлим қайда йўқ; Шошган ишдан фойда йўқ”, “Ошиққаннинг оғзи этагига ўралади”; “Ошиққан – қоқилар, Қоқилган – йиқилар”; “Шошган ўрдак ҳам боши билан шўнғийди, ҳам думи билан”; “Шошган зулук япроққа ёпишади”; “Шошган зулук шоли поясини тишлайди”; “Ошиққаннинг оғзи куяр”; “Ошиққан – ошга пишган” (“Ошиққан одам қайноқ овқатни у ер-бу ерига тўкиб юбориб, куйиб қолган”, дейилмоқчи); “Шошган пашша сутга тушар”; “Шошқалоқ тўғрамчи қўлини

кесар” (тўғрамчи – нориннинг гўштини, кулчатойини, сабзи-пиёзни ва ҳ.к. тўғровчи); “Ошиққан ошга етгунча, Боши тошга етади”; “Ошиққаннинг ошиғи олчи турмас” (Бу мақол ошиқ ўйинини назарда тутиб айтилган. Ошиқнинг тўрт томони тўрт хил ном билан аталарди: ботиқ томони “чикка”, бўртиқ томони – “пукка”, бужур ён томони – “олчи”, силлиқроқ ён томони – “харра” (“товва” ҳам дейиларди). Ошиқ ўйинининг бир неча тури бўларди. Шулардан бирида кимнинг ошиғи олчи турса, ўша ютади. Мазкур мақол билан: “Ошиқиб, пала-партишлик билан иш қилган одамнинг иши юришмайди”, дейилмоқчи); “Ошиққаннинг ови юрмас”; “Қистанмаган куёнга етар”; “Ошиқмаган аравали куёнга етибди”; “Ошиқмаган овчи хумо овлар” (хумо, хумой – афсонавий қуш, гўё бу қушнинг сояси кимнинг бошига тушса, бахтли бўлар эмиш); “Шошмаган эр окқуш тутар”; “Шошганда “лаббай” топилмас”; “Шошган эр ўйига етолмас”; “Шошган келин эрини “ойи” дебди”; “Шошган қиз эрга ёлчимас” (“Қиз ўзига ёр танлашда шошма-шошарлик қилса, куёвнинг кимлигини, қандайлигини, феъл-атворини яхши суриштирмай, кўрмай, билмай, синамай, унинг чиройига, кийим-кечагига, топар-тутарига қизиқиб, ясама ширин гапларига, ваъдаларига “учиб”, дарҳол розилик берса, кейин унинг асли кимлиги билинган, ўртага совуқчилик тушиб, уруш-жанжал чиқиб, ажралишга тўғри келади”,

дейилмоқчи); “Ошиққан қиз эрга етмайди, Эрга етса, этаги ерга етмайди”; “Ўтирган қиз ўрнини топар”; “Ошиққан озар, Тўймаган – тўзар”; “Ошиққан – етмас, Буюрган – кетмас”; “Ошиққан сув денгизга етмас”; “Аста юрсанг, тез борарсан”; “Ошиқиб борган ерга охиста борса ҳам бўлади”; “Чопсанг – чарчарсан, Елсанг – етарсан”; “Шошмасанг – тез етарсан, Шошгандан ўзиб кетарсан”; “Тез юрган – йўлда ҳорир, Тин юрган – Теловга борур” (Телов – Оҳангарон яқинидаги бир қишлоқ); “Мусулмончилик – астачилик”; “Яхши от кейин чопади” (Бу мақол от пойгасини назарда тутиб айтилган. Пойгада баъзи отлар олдинига тез чопади-да, кейин тез ҳориб, аста-секин орқада қола бошлайди. Яхши, асл пойгачи от эса олдинига секин-секин чопиб, кейин тобора тезлаша бошлайди ва ҳамма отлардан ўзиб кетиб, маррага биринчи бўлиб етиб келади ҳамда совринни олади. Мажозан: “Ҳар бир ишни шошмасдан, ҳовлиқмасдан, кучни беҳуда сарфламасдан қил”, дейилмоқчи); “Асл қуш туриб учар” (Бунда ов қуши назарда тутилган. Туриб учмоқ – шошилмасдан, сабр қилиб, қулай пайти келишини кутиб туриб, кейин учмоқ); “Бир кун ошиққаннинг қирқ кун ақли қочар”; “Бир кун ошиққандан қирқ кун ақл сўрама”; “Очиққан ўлмас, Ошиққан ўлар”; “Шошилган ишнинг пушаймони кўп”; “Ошиққан – қолар уятга, Сакланган – етар муродга”.

ЭГАСИНИ СИЙЛАГАН – ИТИГА СУЯК ТАШЛАР

Баъзи “пихини ёрган” хушомадгўй, лаганбардор бевосита тегишли одамнинг ўзига эмас, унинг хотин, бола-чақаларига хушомад қилиб, совғасаломлар бериб, шу йўл билан у одамнинг кўнглини ўзига мойиллантирмоқчи, ўз манфаатини кўзлаб илтимос қилиб юборган ишини битирмоқчи бўлади. Мазкур мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда истехзо билан айтадилар.

*Севса агар Отойи рақибин ажаб эрмас
Ким иясин озизлар, итига сўнгак солур.*

(Отойи)

ЭГАЧИМ ЭЛАКЛИ БЎЛДИ, ЭЛАГИ ТИЛАКЛИ БЎЛДИ

Вар.: “Лўли элакли бўлди, Элаги керакли бўлди”, “Тоз тарокли бўлди, Тароғи яроқли бўлди” (эгачи – она. “Керакли”, “яроқли” – “ўзига керакли” деган маънода). Бу мақолларни бирор нарсани (масалан, асбоб-анжомни) вақтинча фойдаланиш учун сўраб келган одамга бор бўлатуриб йўқ дейдиган, уни-буни баҳона қилиб, қуруқ қайтарадиган қизғанчиқ, зикна одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ЭГАЧИМ ЭРГА ТЕГДИ, ЭСКИСИ МЕНГА ТЕГДИ

Қиз турмушга чиққанда эски кийим-кечакларини ота уйига ташлаб кетади. Бу эски кийимлар эгачидан сингилга қолади. Мазкур мақолни

дастлаб онаси турмушга чиқиб кетган, ўзи эса ҳали ҳам уйда ўтирган, бунинг устига эгачисидан қолган эски кийим-кечакларни эгачига илиб юрган, дилида эгачисига нисбатан аллақандай ғараз пайдо бўлган сингил айтган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Вар.: “Эгачили қизга тўн қайда, Эчкили кўйга сув қайда?” (Одатда олдин опасининг сепини ҳозирлайдилар, уни узатиб, хотиржам бўлганларидан кейингина синглининг ҳаракатига тушадилар); “Эгачим эрга тегди, чўмичи менга тегди” (Бу мақолда сингил онаси эрга тегиб кетгач, уй ишларининг ҳаммаси (овқат пишириш, кир ювиш, уй супуриш ва ҳ.к.) ўзига қолганини маълум қилмоқчи бўлган); “Эгачимга ишониб, эрсиз қолдим”. Қадимги одатга кўра, опа турмушга узатилмағунига қадар сингил (гарчи совчилар устма-уст келавериб, қистаган чоғларида ҳам) узатилмайди. Ўзига совчилар келаверган сингил совчи сўраб келмаётган ва ҳадеганда узатилмаётган опасини кўролмаслиги, ундан ғойибона хафа бўлиб юриши – табиий бир ҳол. Мазкур мақол тўғри маънода шуни ифода этса ҳам, мажозан шунга ўхшаш ҳолларда ишлатилади.

ЭГИЛГАН БОШНИ ҚИЛИЧ КЕСМАС

Вар.: “Сунган бўйинни суғурилган қилич кесмас” (Булар билан: “Киши мағрурлик, такаббурлик билан кеккайиб, “айтганим – айтган, деганим – деган” деб, ўжарлик, гожлик қилмай, бундок “пастроққа тушса”, ўзини нечоғли камтар тутса, ширинсухан бўлса, бировнинг айтганига кўнса,

ҳар қандай қаҳри қаттиқ одамнинг ҳам кўнглини ўзига нисбатан ийдиралади ва ҳар қандай хавфли, мушкул ҳолатдан ҳам омон-эсон, бешикаст-бенуксон қутулиб кета олади”, дейилмоқчи.

ЭГРИ ОТ, ТҶҒРИ ТЕГИЗ

Вар.: “Ўтиб-ётиб, ёнбошга от”, “Ҳийла билан кучли арслон тутилар, Хаёл билан кўриқчи ҳам тутилмас” (кўриқчи – экинни чумчуқлар ва бошқа зараркунандалардан кўриқламоқ мақсадида бир ёғочнинг бошига қалпоқ, “эгнига” чопон кийдирилиб, экинзорга ўрнатиб қўйиладиган ясама “одам”); “Ҳийласиз ботир ўзини ёвга олдирад”. Бу мақоллар билан: “Душман билан олишганда ҳарбий усул, ҳийла ишлат, унинг кўзини чалғитиб, ғафлатда қолдириб зарба бер. Акс ҳолда ўзинг ундан зарба еб қолишинг мумкин”, деган маънода насихат қилганлар.

ЭГРИ ҚОЗИҚҚА – ЭГРИ ТҶҒМОҚ

Бир туркум мақолларда ёмон одамларнинг қандай бўлиши, ўзига хос хусусиятлари кўрсатилиб, уларга ўзига яраша жавоб-муомалада бўлиш лозимлиги ўқтирилади: “Эгрининг сояси ҳам – эгри”; “Қийишқ дарахтнинг кўланкаси ҳам – қийишқ”; “Эгри таёқнинг бутоғи бурун йиртар”; “Эгрибосар оёқ кавушни ҳам эгри қилади” (Булар билан: “Ёмон одамнинг касри бошқаларга ҳам уради; ёмон одам яхшиларни ҳам ёмон йўлга бошлайди”, дейилмоқчи); “Қилиғи қийикнинг қилимиши ҳам – қийик”; “Қийик – қилдан қийик топади” (Қийик (одам) – ўжар, қайсар, гапга кўнмайдиган, “тутган ерини кесадиған”; қилдан қийик топмоқ – тўғри гапдан, тўғри ишдан ҳам атайлаб бирор камчилик ва нуқсон қидириб топмоқ, тўғрини жўрттага эгрига бурмоқ); “Эгри таёқ кўтарганни эгри таёқ билан ур”; “Қалтак кўтарганга чўқмор кўтар” (чўқмор – тўқмоқ шаклидаги қадимий уруш қуроли; гурзи, шарпар; тош кесадиған оғир тўқмоқ); “Ўқлоқ ўқталганга тўқмоқ ўқтал” (ўқлоқ – “ўқлов, ўқлоғи” ҳам дейдилар – хамир ёядиган силлик ёғоч); “Аҳмоққа – тўқмоқ”; “Эгри битганни – эл тўғрилар”.

ЭЗГУЛИКНИНГ КЕЧИ ЙҶҒ

Вар.: “Ҳеч бўлмагандан – кеч бўлгани яхши”. “Одамларга яхшилик қилишнинг, эзгу, хайрли ишлар қилишнинг эрта-кечи йўқ. “Э аттанг, энди вақти ўтиб қолди-да”, деб ўтирма, кейин бўлса

ҳам, кечроқ бўлса ҳам, яхшилигингни, яхши ишларингни қилавер!” дейилмоқчи.

ЭКИН ЭККАН – ТЕКИН ЎРАР

“Дехқончилик қилган, ердан меҳнатини аямаган одам роҳатини ҳам кўради” деган маънодаги мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Эксанг экин, Ерсан текин”; “Эксанг – ўрасан, Ҳузурини кўрасан”; “Эккан – ўрар, Тиккан – терар” (эккан – дон эккан; тиккан – дарахт ўтказган); “Сепган хирмон қилур, Сепмаган армон қилур”; “Экмагунча умнас”; “Бир кун бурун сочсанг, Ҳафта бурун ўрасан”; “Эрта эккан бутун олур, Кечга қолган ўтин олур”; “Эрта эккан хирмон қилур, Кеч эккан – армон қилур”; “Кечки экиннинг хатари кўп” (“Кеч қолиб экилган экин айна ўсиш, ривожланиш, ҳосил тутиш пайтига келганда ҳаво ҳарорати кундан-кунга пасая боради, қуёшдан етарли ҳарорат ололмайди. Натижада ҳосили кам ва кечки бўлиб, пишар-пишмас совуқ уради, қор-ёмғир остида қолиб кетади”, дейилмоқчи); “Экинни “эркалатсанг”, эрта пишади”, “Эмгак экинда қолмас” (эмгак – меҳнат. “Экинга сарфлаган меҳнатинг зое кетмайди, ҳосилини олиб, роҳатини кўрасан”, дейилмоқчи); “Миннат ерда қолса ҳам, Меҳнат ерда қолмас”.

ЭЛ ОВЛОҚ БҶҒСА, ТҶҒҒИЗ ТЕПАГА ЧИҚАДИ

(овлоқ – одамлардан холи, кимсасиз, чет, хилват жой.) Вар.: “Қуш йўқ жойда қурбақа – булбул”; “Мушук йўғида сичқон тепага чиқади”; “Мирза йўғида қул қиради кўрага, Ит йўғида чўққа ҳуради қарғага”; “Ғоз учса, кўлни ўрдақ эгаллайди”; “Ўрдақ йўқ кўлда – лойхўрак хон” (лойхўрак – тўқай, ботқоқ ерларда яшайдиган, балчиқчилар туркумига мансуб узун тумшукли қуш); “Оvloқ кўлда – бақа хон”; “Балик йўғида бақа ҳам – балик”; “Қоронғи қолган юртга қорашақшақ подшо бўлибди”. Бу мақолларни мажозан: “Олим, оқил, билимдон, суҳандонлар йўқ жойда илмсиз, билимсиз, ношуд, нодонлар; мард, ботир, паҳлавонлар йўқ жойда номард, қўрқоқлар ва ҳ.к. ўзларини аллаким деб биладилар, мақтанадилар. Кериладилар, ҳаммага бош-қош бўлмоқчи бўладилар”, деган маънода қўллайдилар. “– Гижинглаган йигитлар турганда шу кизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти мулла Норкўзи бўлади” (А. Қаҳҳор, Синчалак).

ЭЛ ОҒЗИГА ЭЛАК ТУТИБ БЎЛМАС

Мажозан: “Сенинг қилмишингни одамлар гапириб, мазах қилиб юришса, “гапирманглар, айтманглар” деб, уларнинг оғзини тия олмайсан, эл-юрт уртасида “отнинг қашқасидек” маълум бўлиб қоласан, шармандаи-шармисор бўласан. Шунинг учун аввало кўпчилиكنинг оғзига тушадиган ёмон иш, хатти-ҳаракат ва гап-сўз қилма”, деган маънода насиҳат қилиб айтилган. Вар.: “Юз қопнинг оғзини боғлаб бўлса ҳам, Юз одамнинг оғзини боғлаб бўлмас”; “Эл оғзини йиғиб бўлмас, Челақ оғзини бўғиб бўлмас”; “Эл оғзини ёпмоққа эллик қари бўз керак”; “Кўп оғзига қалқон тутиб бўлмас”; “Бировнинг оғзига тугма қадаб бўлмайди”; “Эл қулоғи – эллик”; “Юзта кўз бўлса, мингта қулоқ”; “Икки одам эшитса, етти икклимга етади” (етти икклим – қадимги араб географларининг қарашларига кўра, Ернинг етти минтақасидан ҳар бири); “Эл бор ерда сўз бор”; “Одамларнинг оғзига тушсанг, чақич бўлиб чайналасан”. Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан, ўйланмай босилган қадам шармандачилиги одамлар орасида анчагина гап-сўзга сабаб бўлади (М. Исмоилий, Одамийлик қиссаси). Ўттиз икки тишли оғзидан чиққан гап қирқ элатли юртга тарқалгандек, Умматали билан Нафиса ўртасидаги муносабат ҳам албатта бунинг (Азимхўжаевнинг) қулоғига етган” (Шухрат, Жаннат кидирганлар).

ЭЛ ҚЎЗҒАЛСА, ТАХТ ҚЎЗҒАЛАР

Вар.: “Қамбағалнинг бахти бойнинг тахтини йиқар”. Оламда элнинг, халқнинг кучидан ҳам қудратлироқ куч йўқ. Ота-боболар бунни кўплаб мақолларда, масалан: “Элнинг кучи – эллик ботмон” деган мақолда ёрқин ифода этганлар. Мадомики шундай экан, эл билан, кўпчилик билан ўйнашиб бўлмайди. Унга зулм қилаверилса, жабр-ситамлар ўтказаверилса, ахир бир кун сабр косаси тўлиб, қўзғалон кўтариб, зolimларнинг адабини бериб, тахтидан ағдариб таштайди. Бунга тарихда мисоллар кўп.

ЭЛАККА КИРГАН ХОТИННИНГ ЭЛЛИК ОҒИЗ ГАПИ БОР

Вар.: “Ўтга келган хотиннинг ўттиз оғиз гапи бор”; “Икки хотин бош қўшса, бозор бўлади”. Бу мақолларда аксарият кўпчилик хотинларга хос бўлган одат ифода этилган. “Хотин еттига чиқса, етти уйнинг қалитини ола чиқади” деган мақол ҳам борки, бу билан: “Баъзи хотин (еттига борса) ва умуман, бир кўчага чиққудай бўлса),

шу баҳонада бир йўла бир неча жойларни ҳам айланиб, кўни-кўшнилари, таниш-билишлари билан бирпас-бирпас бўлса ҳам гаплашиб, кўнглини ёзиб келади”, дейилмоқчи (Мақолда “еттига чиқса” дегани – “ўлган одамнинг “етти”сига, яъни азага борса”, демақдир). Аксарият хотинларнинг бундай қилишлари – ўтмишда уйдан ташқарига онда-сондагина чиққанлари, “тўрт девор орасида” ўтиравериб, сиқилиб кетганлари натижасидир, албатта.

ЭЛГА ҚЎШИЛСАНГ ЭР БЎЛАСАН, ЭЛДАН АЖРАЛСАНГ ЕР БЎЛАСАН

Инсон – жамият маҳсули. У якка ўзи, жамиятдан ажралган, жамият билан алоқа қилмаган ҳолда яшамаган ва яшай олмайди ҳам. Ҳар бир шахс ўзининг бутун ҳаёти давомида жамият билан чамбарчас алоқада бўлади, жамият билан бирга яшайди, бирга нафас олади. Шунинг учун ҳам шахснинг жамиятга, жамиятнинг шахсга муносабати ва таъсири масаласига инсоният энг қадимги даврларданоқ алоҳида аҳамият бериб келади. Бу масала ёзма ва оғзаки адабиётда, жумладан мақолларда салмоқли ўринни эгаллайди. Ота-боболар ўзларининг кўпдан-кўп мақолларида шахсга жамиятнинг, эл-юртнинг қанчалар қадр-қимматли; қудратли эканлигини уқтириб, у билан бирга бўлиш, унга хизмат қилиш зарурлиги юзасидан панд-насиҳат қилганлар. “Отанг – эл, Онанг – эл”; “Эли ер – бозор, Элсиз ер – мозор”; “Эр элида азиз, Гул – ерида”; “Туғилган жойинг кўзингга ўтдек кўринади”; “Ойдан ёруғ нарса йўқ, қора булут бўлмаса, Одамдан ғариб кимса йўқ, қайтиб юртин топмаса”; “Ҳар ким – элига, Ўрдақ – кўлига”; “Ҳар қуш ўз уясига қараб учади”; “Турна ҳам қиблани ташлаб, қирига қайтади”; “Булбул қафасда ўз қора толин кўмсаб сайрайди”; “Товушқонга – туғилган тепаси”; “Тўйган ердан – туққан ер яхши”; “Эр – туққан ерига, Ит – тўйган ерига”; “Элга қўшилган – оройиш топар”; “Элда юрган – эл танир, Қирда юрган – ер танир”; “Элга киргил элингча, Сувга киргил белингча”; “Элнинг этаги кенг” (“Унинг бағрига кўплар қатори сен ҳам кириб, сиғиб кетасан”, дейилмоқчи); “Элга қўшилганнинг кўнгли тўк, Элдан ажралганнинг бети йўқ”; “Элга қўшилган мой ютар, Элдан айрилган қон ютар”; “Элдан айрилган – озар, Элга қўшилган – ўзар”; “Ўпқадан урган ел ёмон, Элидан безган эр ёмон”; “Элидан безган эр ўнгмас, Қўлидан безган ғоз ўнгмас”; “Халққа суянсанг – бўласан, Халқдан чиқсанг – сўласан”; “Элатингдан ажрама – ёт домига тушарсан” (дом – тузоқ); “Эл билан бўлган –

ютар, Эрдан ажралган – нетар?"; "Ердан айрилсанг ҳам, эрдан айрилма"; "Йўлдан чиқсанг ҳам, эрдан чиқма"; "Тўпдан чиқсанг ҳам, кўпдан чиқма"; "Отасидан айрилган – олти кун йиғлар, Элидан айрилган эллик йил йиғлар"; "Эрдан айрилгунча, жондан айрил"; "Ўлсанг ўл, Ватанингда бўл"; "Эл бўлмаса, эр бўлмас"; "Эрнинг куни – эл билан, Элнинг куни – эр билан"; "Элим-куним бўлмаса, ойим-куним бўлмасин"; "Элнинг бахти – эрнинг бахти"; "Эр тугўлса – элнинг бахти, Ёмғир ёғса – ернинг бахти"; "Эрлик бор ерда хўрлик йўк"; "Ёрингни гул орасидан изла, Эркингни эл орасидан изла"; "Эрдан – вафо, Захардан – шифо"; "Эл бор бўлса, эр хор бўлмас, Эр бор бўлса, эл хор бўлмас"; "Экин ерида кўқарар, Эр элида кўқарар"; "Эр қадрини эл билар"; "Қимматингни эл белгилар"; "Ҳақиқий обрўни халқ беради"; "Эрнинг обрўни – элнинг обрўйи"; "Элда обрўйинг бўлса, Ҷўлда юкинг қолмайди"; "Эл сийлаган – эшикда ўтирмас"; "Эр қариса – эл ичида, Шер қариса – ёр ичида"; "Элга боққан – ерга боқмас, Кўкка боққан – элга ёқмас" (кўкка боққан – ўзини катта олган, бурини кўтарган, мағрурланган, манманликка берилган, деган маънода); "Эл яхшилиқни унутмас", "Бел боғлагил белингда, Хизмат қилгил элингда", "Элга хизмат – олий ҳиммат"; "Эр номуси – эл номуси"; "Элнинг ғами – эрнинг ғами"; "Эр йигит – эл ғамида"; "Булоқ суви сойга оқар, Эр ўғлони элга боқар"; "Эл бошига тушгани – Эр бошига тушгани"; "Эл бошига кун тушса, Эл яратган эр келар"; "Элни кўрғар эр бўлса, Элга ёвлар ёвушмас" (ёвушмас – яқинлашмас, доримас); "Элига вафо қилган – Ёвига жафо қилар"; "Эрнинг эри бор, Ернинг – ери"; "Эр йигит эл айбини очмас"; "Ботир элим дер, Кўрқоқ белим дер"; "Эр бўлганнинг иши бўлур эл билан, Эр бўлмаганнинг не иши бор эл билан?"; "Эл куюнганда куюнган – ботир, Эл суюнганда суюнган – ботир"; "Эрнинг иши – элнинг бўйнида, Элнинг иши – эрнинг бўйнида"; "Юк оғирин нор кўтарар, Эл оғирин эр кўтарар"; "Ернинг шўрин сел ювар, Элнинг шўрин эр ювар"; "Эрнинг сўзи – элнинг сўзи"; "Элга маъқул – сенга маъқул"; "Эл тугганни – эр тутар" ("Элнинг эскидан тутиб келаётган удумини, урф-одатини, анъаналарини эр киши ҳам тутади, амал қилади, давом эттиради", дейилмоқчи); "Эл тилагин тилагил, Синиқ кўнглин силагил"; "Элнинг йиртиғига ямоқ бўл, Узуғига улоқ бўл"; "Элнинг камчилигини тўлдиришга ўз ҳиссангни қўш, кўмаклаш", дейилмоқчи); "Элигининг эгаси бўл, Тобутининг чегаси бўл" (чега – (темир ё ёғоч)

мих); "Элда бори – сенда бори"; "Эл тўк – сен тўк"; "Эрнинг моли – элнинг моли"; "Сенда бўлса – элга ўтади, Элда бўлса – сенга ўтади"; "Элли ерда элак бор" ("Эл бор ерда ҳамма нарса топилади", дейилмоқчи); "Эл фойдасин кўзласанг, зарарингни кўзда тут"; "Халқумингни дема, халқингни де".

*Одами эрсанг, демагил одами,
Оники, йўқ халқ гамидин гами.*

(Навойи)

ЭЛДАН ОШМА, ЭЛДАН ҚОЛИШМА

Кишини манманликка берилмаслик, камтар, камсукум бўлишга, аммо камтар бўламан деб ўзини жуда "ерга уриб" ҳам юбормасликка, ҳамма қатори бўлиб юришга даъват этувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: "Эрдан ошмоқ – бор, Эрдан ошмоқ йўк"; "Қозикнинг боши бўлма – тўқмоқ еярсан, Учи бўлма – ерга кирарсан, Ўртаси бўл – кўриниб турарсан"; "Ошган бўлсанг – осарлар, Ювош бўлсанг – босарлар, Ўрта бўлсанг – эл оғаси ясарлар". – Отам... қозикнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл, учи бўлсанг ерга кирасан боши бўлсанг тўқмоқ ейсан, деганлар" (А. Қаҳҳор, Синчалак).

ЭЛЧИГА ЎЛИМ ЙЎҚ

Элчини ўлдирмаслик кераклиги қадимдан халқаро қонун ҳукмига кирган. Мазкур мақол билан: "Сулҳ тузиш, бирор масалада келишиб олиш ё бирор хабарни маълум қилиш мақсадида қурол-яроғсиз, аскар-лашқарсиз келган элчини (ҳаттоки у энг ашаддий душман тарафдан келган, ҳар қанча оғир шартларни қўйган бўлса ҳам) ўлдириш – авваламбор қонунга, қолаверса инсофга, виждонга, инсонийликка хилофдир", дейилмоқчи. Халқимизда элчиларга ва элчиликка доир яна шундай мақоллар ҳам бор: "Ўллаштирмоқ – элчидан, Ёвлаштирмоқ – ёвчидан"; "Донодан элчи қил, Чорводан йўлчи қил" (Бу мақолнинг биринчи қисми ўз-ўзидан маълум. Иккинчи қисмининг мазмуни шундай: "Кўрмаган-билмаган ерингда борадиган бўлсанг, йўл кўрсатувчини чорводан (яъни, чўпондан, йилкибоқардан, молбоқардан) танла, у яқин ёхуд беҳавотир йўллари яхши билади"); "Элчининг кечикканидан суюн" ("Бирор масалада душман ҳузурига юборилган элчи кечикса, ҳадеганда келавермаса, бундан суюнавер, чунки уни қабул қилган ва маслаҳатлашаётган бўладилар. Агар элчи дарров орқасига қайтса, у қабул қилинмаган бўлади", дейилмоқчи).

ЭМАБИЛГАН КЎЗИ ИККИ ОНАНИ ЭМАР

Вар.: “Эмабилган кўзи икки онани эмар, Эмабилмаган кўзи ўз онасин ҳам эмомлас”; “Яхши бузоқ икки онани эмади”. Бу мақоллар билан: “Эпчил, ишбилармон, уддабурон, ширинсўз, хушмуомала, хуштавозе, ёқимтой одам ҳар қандай кишининг ҳам кўнглига йўл топиб, йдириб, унда ўзига нисбатан иззат-ҳурмат, ишонч ҳиссини уйғотиб, у билан битадиган ишини битириб кета олади; бир эмас, бир неча одамдан, бир неча жойдан фойдалана олади; унмайдиган нарсани ҳам ундера олади. Эпсиз, ношуд, гап-сўзга, жавоб-муомалага нўнок, ўта ийманчоқ ва ҳ.к. одам эса оддий ишнинг ҳам уддасидан чиқа олмайди, ўзига тегиши керак бўлган нарсани ҳам ундиролмай, қуруқ қолади”, дейилмоқчи.

ЭР БЎЛ, ЭР БЎЛМАСАНГ ҚАРО ЕР БЎЛ

Вар.: “Эр бўлсанг шер бўл, Шер бўлмасанг ер бўл”; “Эрнинг юраги – шернинг юраги”; “Эрга навбат – шерга навбат”; “Эрнинг кучин эл синайди”; “Эрликда ҳўрлик йўк”. Бу мақоллари билан ота-боболар йигитларни мард, ботир, жасур, кўркмас бўлишга даъват этганлар.

ЭР СЎЗИДАН ҚАЙТМАС, ШЕР – ИЗИДАН

Вар.: “Йигит сўзидан қайтмас, Арслон – изидан”; “Эр айтмас, Айтса қайтмас”; “Ким мард бўлса сўзига, Ойдир она кўзига”; “Тупурилган тупук қайтиб оғизга олинмас” (Бу мақолни бир одам бир нарсани қилмайман деб аҳд қилган, қасам ичган, сўз берган бўлса-ю, яна ўшани такрорласа, шунда унга аччиқ киноя тарзида айтадилар. Шунингдек, фалон ишни энди қилмайман, деб ваъда бераётган, қасам ичаётган одам бу аҳдида қатъиян туражаклигига, сўзини асло ерда қолдирмаяжаклигига кишини ё кишиларни қатъий ишонтирмоқ мақсадида шундай дейди); “Турсанг сўзингда – Ҳурмат юзингда”.

ЭР-ХОТИН – ҚЎШ ХЎКИЗ

Бу мақолда гарчи қўполроқ ўхшатиш қилинган бўлса ҳам, айтилмоқчи бўлган фикр теран: “Кўш хўкиз омончи баравар тортгани сингари, эр-хотин ҳам уй-рўзгор ишларини баравар қилиши, тирикчилик “юки”ни баравар тортиши, бир-биринга қўмаклашиши, ҳамкорлик қилиши керак”. Бу фикрни тўлдирувчи ва қувватловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Эр-хотин – қўш қанот”, “Оила – қўш устунли айвон” (Бу билан

мажозан: “Кўш устуннинг бири олиб ташланса айвон қулаб тушгани каби, эрсиз ё хотинсиз рўзгор ҳам – рўзгор бўлмай қолади”, демокчи бўладилар); “Хотин – бўйин, Эр – бош” (Бўйинни бошдан, бошни бўйиндан жудо қилинса, киши ҳаёти тугагани каби, эр хотиндан, хотин эрдан ажраса, оила инкирозга юз тутади”, дейилмоқчи); “Эр – авра, Хотин – астар” (Бу билан мажозан: “Кийим-кечакнинг, кўрпа-кўрпачанинг авраси сиртда, астари ичда бўлгани каби, уй-рўзгор эҳтиёжларини эр сиртдан, яъни кўчадан ташиб-ташмалаб келтириб, (хотин эса ичдан), яъни уй-рўзгор юмушларини қилиб, “пул қилмоқ” мақсадида чарх йигириб, мато тўкиб, кийим-кечак тикиб, у-бу нарса ясаб, нон ёпиб, таом пишириб ва ҳ.к.) таъминлайди”, дейилмоқчи); “Эр вазири – хотин, Рўзгор оғири – ўтин”; “Уйни уй қилган – эрнинг топиши-ю, хотиннинг кўрпа тикиши”; “Хотин – уй безакчиси, Эр – уй кўмакчиси”; “Эр – даладан, Хотин – уйдан”; “Эр қоплар, Хотин сақлар”; “Икки қўл қилган ишни бир қўл қилолмас”; “Хотин эри билан, Дехқон ери билан” (“... тирик, қудратли ва ҳ.к.” дейилмоқчи).

ЭР-ХОТИННИНГ УРУШИ – ДОКА РЎМОЛНИНГ ҚУРИШИ

Вар.: “Эр-хотиннинг уруши – Ёз кунининг ёғиши”; “Эр-хотиннинг уруши – Жўжа хўроз уруши” (дока – юпқа, ҳарир ип газлама бўлганлиги учун бирпасда қурийд. Ёз ёмғири “эзиб” ёмайди, бирпасда ўтади-кетди. Жўжа хўрозлар бир-бирлари билан чўқишиб, уришишади, аммо бирпасдан кейин қарабсизки, тағин бир-бирлари билан донлашиб кетаверишади. Мазкур мақолларда аксарият эр-хотиннинг бир-бири билан тез-тез урушиб, жанжаллашиб туриши ва бирпасдан кейин яна ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетиши – ана шу тез тугайдиган ҳолатларга ташбиҳ этилган); “Икки ёрнинг урушгани – ўйнашгани”; “Эр-хотиннинг урушига уй остонаси кулади” (Бу билан: “Эр-хотиннинг урушганини кўриб-билиб турган остона: “Ҳаҳ, буларнинг урушишгани нимассия! Барибир тез орада ярашиб кетишади-ку”, деб уларнинг устидан кулади”, дейилмоқчи); “Эр-хотин урушади, Эси кетган бўлишади” (бўлишмоқ – ўртага тушиб, икки тарафни ўзаро битиштириб, келиштириб, яраштириб қўймоқ); “Эр-хотиннинг ўртасига эси кетган тушади” (“Эр-хотин бир-бири билан урушиб, жанжаллашган вақтда уларнинг ўртасига тушиб, панд-насихатлар қилиб, яраштириб қўйишга

ҳаракат қилган одамнинг ўзи қайтага уялиб, улар кўзига шумшук кўриниб қолади, негаки эр-хотин урушгани билан, тез орада тил топишиб, ярашиб кетади”, дейилмоқчи). Булардан ташқари эр-хотинга бир-бири билан тотув, иноқ бўлиб яшаши, бир-бирини иззат-ҳурмат қилиши, арзимаган нарсага аразлашиб, хафалашиб юрмаслиги, оила ҳаётини шод-хуррамлик билан ўтказиши зарурлигини уқтирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Эр қайнайди, Хотин айнайди”; “Хотин авжийди, Эр алжийди” (Булар билан: “Ё эр, ё хотин арзимаган нарсадан жанжал чиқариб, “тирноқ орасидан кир излаб”, бўлар-бўлмасга қаттиқ-куруқ гапириб, шанғиллаб, асабни бузаверса, уларнинг униси ё буниси ҳар қанча оғир, босиқ бўлгани тақдирда ҳам, одатидан ташқари қаттиқ гапириб юборишга, урушиб-жеркиб ташлашга мажбур бўлади”, дейилмоқчи), “Эри ўлиб, эрга борган – эл тўраси, Эри бўлиб, эрга борган – бет қораси”; “Аччиқ ўйин ширин турмушни бузар”; “Эримга ёқдим – элимга ёқдим”; “Эр севса – эл севади”;

ЭРГА БЕРСАНГ ОШИНГНИ – ЭРЛАР СИЛАР БОШИНГНИ, ИТГА БЕРСАНГ ОШИНГНИ – ИТЛАР ТОРТАР ЛОШИНГНИ

(лош – мурда, жасад.) Вар.: “Эр бўйнида қил арқон чиримас”; “Эр луқмаси эр қорнида қолмас”. Бу мақоллар билан: “Яхши, мард, сахий, соф кўнгил, содик, вафодор одамларга яхшилик қилсанг, улар бунини унутмайдилар, сенга ҳам яхшилик билан жавоб қайтарадилар. Ёмон, итфеъл, нонкўр, бевафо, “тузингни ичиб, тузлуғингга тупурадиган” одамларга яхшилик қилсанг, улар бунга яхшилик билан жавоб қайтариш у ёқда турсин, аксинча сенга ёмонлик қиладилар. Шундай экан, одамлар билан жавоб-муомала қиладиган бўлсанг, аввало уларнинг кимлигини, қандайлигини фарқлай бил”, дейилмоқчи.

ЭРГА ТЕГИШ ОСОН, ЭТИК ТОРТИШ ҚИЙИН

Ўтмишда эрнинг (шунингдек, қайнота-қайнонанинг) этиги ва маҳсисини тортиб ечиб қўйиш келиннинг вазифаси эди. Ана шу бирмунча қийин, баъзан кишига малол келувчи иш бўлган “этик тортиш” мақолда умуман уй-рўзғор ишларининг кўплиги ва оғирлигини билдирмоқ мақсадида кўчма маънода қўлланилган ҳамда: “Эрга тегиш осон, келинлик вазифасини бажариш (уй ишларини қилиш, эр,

қайнота, қайнона ва оиланинг бошқа аъзолари билан ҳар томонлама муомалада бўлиш, бола туғиб ўстириш ва ҳ.к.) осон эмас. “Келинлик – сенинг қизлик давринг эмас. Шундай экан, энди бундай қийинчиликларга кўник, чида”, демоқчи бўлганлар. Мазкур мақолни маълум қийинчиликларни бошидан кечираётган келинлар эрга тегишнинг ширин орзусида юрган қизларга: “Орзу қилаяпсан-у, аммо келин бўлганингдан кейин кўрасан, осон эмаслигини”, деган маънода ҳам айтадилар. “Эрга бордим, эмгак олдим” (эмгак – меҳнат, захмат, машаққат); “Эшикли бўлдинг – бешикли бўлдинг” (эшикли – уйли-жойли) деган мақолларни ҳам шунга яқин маънода қўллайдилар. Яна шундай баъзи мақоллар борки, уларда халқ эркатой, олифта, танноз, эринчак қизлар ва келинлар устидан истехзо билан қулади ҳамда бундай бўлмасликка, турмуш қийинчиликларига чидамли, саботли, матонатли бўлишга даъват этади: “Эрга мен тегсам-у, Туғишни онам турса”; “Эрга мен тегсам-у, Боламни онам бокса”; “Эринчак қизни эрга бер, Эр олмаса ерга бер”; “Эринчак қизни эр олмас, Эр олса ҳам, кўп қолмас” (кўп қолмас – “эри бот кунда уни қўйиб юборади”, деган маънода); “Яхши бўлсанг келинчак, Бўлақўрма эринчак!”.

ЭРИНЧАК ИККИ ИШЛАР, ОХИРИ БАРМОҒИН ТИШЛАР

Халқ ўзининг бу ва бу каби кўпгина мақолларида иш ёқмаслик, дангасалик, эринчоқлик ва ялқовликни энг ёмон иллат сифатида қаттиқ қоралайди, ишламай-кучламай, бекор лақиллаб юрувчи, ишдан ўзини олиб қочувчи шахслардан ҳазар қилади, улар устидан қулади, мазах-масхара қилади, иш ёқмасликнинг оқибати ёмон бўлишини кўрсатади: “Ишчанга иш – шону шухрат; Ялқовга иш – ғаму кулфат”; “Ялқовнинг ёви – юмуш”; “Ялқовга булут сояси ҳам – юк”; “Эринчакнинг иши – енгилчак”; “Эринчакнинг оғзини ит ялайди” (“Эринчак овқатлангач, лабилунжида қолган юки-юрумини ит келиб яласа; “тур кет!” дейишга ҳам эринади”, демоқчи); “Аргумоғим жиртак отди, Лойни кўриб таппа ётди”; “Ялқов хотинга боласи борлиги – баҳона” (Одатда хотинлар бирор ерга – тўйга, зиёфатга, меҳмондорчиликка борсалар, кўпинча (айниқса ёш болалар) ўз болаларини ҳам бирга олиб борадилар. Агар борган ерлари қариндош-уруғлари ё яқин таниш-билишлариники бўлса, (тўй ва зиёфатларда) хизмат қилишлари, уй эгасига кўмаклашишлари керак бўлади. Бу

мақолда: “Шундай пайтда ялқов хотин боласига қараган бўлиб, ўзини ишдан олиб қочади”, дейилмоқчи); “Ишёқмасга гап юқмас”; “Эринчок эшикка чиқса, от ёллайди” (“Якингина ерга ҳам пнеда боргиси келмай, пул бериб, от ёллайди”, дейилмоқчи); “Эринчокнинг дўпписи ерга тушса, пул бериб олдиреди”; “Ялқовнинг кўли кўйнидан чиқмас”; “Эринчокнинг кўли етмас, Кўли етса ҳам, иши битмас”; “Эринчокнинг кўли қисқа, Эринмаганинг – йўли”; “Ялқов ётиб буюрар”; “Ялқов ўтирган ерида ўтин ёради”; “Ялқов ётолмайди, Етса туролмайди”; “Эринчак ирганиб турганча, сигир саккиз тўйиб, ҳўкиз тўққиз тўяди”; “Дангасанинг мингтасидан битта ялқов пайдо бўлади”; “Эринчок экинчидан – эринмаган машокчи ўзибди” (машокчи – галла ўриб-йиғиб олинган майдонда ерга тўкилиб қолган дон-дунни битталаб териб олувчи); “Қамчилатган югурук – югурук эмас” (“Ўзи хохлаб, ўзи билиб, дарров у-бу ишга чақонлик билан киришиб кетақолмай, ҳадеб гапиртираверадиган, “уни қилгин-буни қилгин” деб қисташга мажбур қиладиган ишловчи – ишловчи эмас”, дейилмоқчи); “Қашангни қамчиламаса, юрмас” (Қамчилаб турмаса юрмайдиган отни “қашанг” дейдилар. Бу мақол билан мажозан: “Ишёқмас, дангасани гап билан “уриб”, тил билан “қамчилаб” тур, шундагина у ишлайди”, дейилмоқчи); “Ялқовнинг оши – ёвгон” (Ёвгон – гўштсиз, ёғсиз тайёрланадиган суюқ овқат. “Ялқов дурустрок ишламагани учун топиш-тутишининг, демакки, ейиш-ичишининг ҳам мазаси бўлмайди”, дейилмоқчи); “Ялқов – ўзига ёв”; “Бахт – ялқовга бегона”; “Меҳнат кишини боқар, Ялқовлик ўтга ёқар”; “Эринчоклик бошга бало келтирар”; “Ялқовлик хорлик келтирар”; “Эринчак элга сиғмас”; “Хушёқмасни эл хушламас”; “Хушёқмас роҳат топмас”.

ЭРМАНЛИК УЙДА ЭР ЎЛМАС, ДАРМАНЛИК УЙДА ДАРД БЎЛМАС

Баъзи мақолларда дори-дармон ўсимликларининг, табиат неъматларининг шифобахш хусусиятлари кўрсатилиб, у ёки бу касаллик билан оғриган беморларга тавсия этилган. Юқоридаги мақолда тилга олинган эрман ва дарман(а) – ана шундай дори-дармон ўсимликларидан бўлиб, олимлар уларни шундай таърифлайдилар: “Эрман – кумушсимон рангли туқлар билан қопланган... кўп йиллик ўтир... Ўрта Осиёда, Кавказда, Фарбий Сибирда, Россиянинг Европа қисмида тарқалган. Ўзбекистонда ариқ бўйларида, йўл атрофларида,

ялангликларда, тўқайларда, тоғ ёнбағирларида ўсади. (С. Саҳобиддинов, Ўсимликлар систематикаси) “... Меваси – ўткир учли, чўзинчок, кўнғир рангли писта. Июл-август ойларида гуллайти... Эрман ўсимлигидан тайёрланган дори-дармонлар иштаҳа очадиган ва овқат ҳазм қилишга ёрдам берувчи восита сифатида ишлатилади. Ўсимликдан олинган ҳамазулен бронхиал, астма, ревматизм, экзема касалликлари ва рентген нури таъсирида қуйган ерларни даволашда қўлланади (Х. Холматов, З. Хабибов, Фармакотнозия). Эрманда “... шимдириш ва эритиш хусусияти ҳам бор... (Эрман) рангни яхшилайти. “Тулки касаллиги” ва “Илон касаллиги”га фойда қилади. Кўз ости ва бошқа ерларда бўладиган гунафша рангли изларни йўқотади... Суви билан хамир қилинса, ем(шаро)га фойда қилади... Қайнатилгандаги буғи қулоқ оғриғига фойда қилади... Эрман, айниқса унинг нобатий хили, эскирган кўз оғриғида ва кўзга тушган пардага қўйиб боғланса, фойда қилади... (йўқолган) иштаҳани қайтаради... Шароби меъдага қувват беради... Эрманни айниқса ясимк ёки гуруч билан қайнатиб ейилса, гижжаларни ўлдиреди... Уни меъда, жигар ва белга боғланса, уларнинг оғриқларини қолдиради... Эскирган иситмага фойда қилади... Денгиз аждаҳоси, чаён ва росу чаққанига қарши шароб билан ичылса... фойда қилади” (Ибн Сино, Тиб қонунлари). “Дармана – бўйи 40–70 сантиметргача егадиган ярим буга... Меваси – кулранг, тухумсимон писта... Бу ўсимлик ёввойи ҳолда фақат Жанубий Қозоғистоннинг Чимкент вилоятида ҳамда Тожикистоннинг баъзи туманларида текис ва тоғли ерларда ўсади... гул гунчаси ва ундан тайёрланган дори думалоқ гижжаларни (айниқса, аскардаларни) ҳайдаш учун ишлатилади. Маҳсулотидан олинган эфир мойи – дарминол бактерицид таъсирига эга, у антисептик дори сифатида ҳамда бод, невралгия ва бошқа касалликларни даволашда қўлланади” (Х. Холматов, З. Хабибов, Фармакотнозия). “Дарманнинг ҳамма хиллари парчаловчи ва елларни тарқатувчидир... Унинг қулини зайтун ёғи ёки бодом ёғи билан қўшиб, “тулки касаллиги”га суртиш фойдалидир. Унинг ёғи секин ўсадиган ва тўкилиб кетаётган соқолни ўстиради... Шиш ва чипқонларни қайтаради... Кўз оғриғини қайтаради... Нафас олиши қийин бўлган кишига фойда қилади... Чиён, қорақурт чаққанида ва умуман заҳарларга (қарши ишлатилса) фойда қилади” (Ибн Сино, Тиб

қонунлари); Халқ эрман ва дармананинг ана шундай мўъжизавий хусусиятларидан келиб чиқиб, юқоридаги мақолни тўқиган. “Бўз ўтим бўлганда, Бўз болам ўлмасди” деган мақол ҳам борки, бунда “бўз ўт” деганда “бўзоч” ёхуд “бўзтикон” ўтлари назарда тутилган бўлса, эҳтимол. Чунки, бу ўтлар ҳам доривор ўсимликлардандир.

ЭРНИНГ БОШИ НЕЛАР КЎРМАС?

Мушкул аҳволга тушиб қолган, моддий ё маънавий жиҳатдан қийналаётган ва ҳ.к. одамни юпатиш, тасалли бериш, чидашга, сабр-тоқат қилишга ундаш маъносида шу мақолни ишлатадилар.

ЭРТАГА ҚАЙҒУ КЕЛТИРАДИГАН ШОДЛИКДАН ҚОЧ

Вар.: “Қайғу келтирар шодликдан – Ёмғир келтирар момақалди роқ яхши”. Одатда дабдурустан, кутилмаганда гулдурос соладиган момақалди роқнинг даҳшатли овозидан киши бир сесканиб, чўчиб тушади. Аммо, кейин ёмғир ёғиб, кўнгилни шодлантиради. Ҳаётда шундай шодликлар бўладикки (масалан, бебилиска топилган пуллар ҳисобига қилинадиган қайғу сафо, манишат, хотинбозлик; ўғирлик ё порахўрлик эвазига келган маблағлар ҳисобига данғиллама уй-жойлар қуриш, “довруғи доvon ошадиган” тўй-зиёфатлар қилиш; “кўча хандон” бўлиб, нуқул ошхўрлик, ичкиликбозлик қилиб юриш ва ҳ.к.) кетидан ғам алам, қайғу, хафагарчилик, зиён-захмат, қулфат келтиради. Мазкур мақоллар билан кишини ана шундан сақланишга, ўзини тийиб юришга ундайдилар.

ЭСИНГ БОРИДА ЭТАГИНГНИ ЁП

Одатда ёш болаларга иштон кийдирмайдилар, яланғоч ё битта кўйлақда чопқиллаб, “шаталок отиб” юраверади, катталар буни айбга ҳам санамайдилар. Гўдак каттароқ бўлиб, эси кира бошлагандан кейин ҳам шундай юраверса, энди буни айбга санайдилар ва уни мазох-масхара қиладилар, “энди эсинг кириб қолди, бундоқ этагингни ёпиб юрмасанг, уят бўлади”, деб насиҳат қиладилар. Бу – мазкур мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Ёшлигинда уятли, айбли ишларни қилган эдинг, майли, унинг кўпда айби йўқ. Энди катта бўлдинг, эс-хушинг жойида, муस्ताқил ҳаёт кечириш йўлига кирдинг. Бундан буён уят бўладиган, одамлар устингдан қуладиган, ҳаммага мазох-масхара бўладиган ишларни, гап-

сўзларни қилма. Айбингни, камчилигингни сездингми ё сенга сездирдиларми – дарҳол унинг олдини ол, бартараф эт”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ЭСКИ ЙИЛНИНГ ҲИСОБИ – ЯНГИ ЙИЛНИНГ САБОҒИ

Бу билан: “Эски йилда (умуман, ўтмишда) нимаики иш қилган бўлсанг, хоҳ у яхши бўлсин, хоҳ ёмон – сен учун сабоқ бўлади. Янги йилда (умуман, келгусида) йўл қўйган хато ва камчиликларингни тузатишга, яхши ишларингни эса яна ҳам яхшилашга ҳаракат қиласан”, дейилмоқчи.

ЭТ БОР ЕРДАН ИТ КЕТМАС

Вар.: “Калла солинган жойдан ит аримас”; “Қозондан қопқоқ кетса, Итдан уят кетади”; “Эт” деганда – бет борми?; “Эт тотлигини қўйса, Мен ўғирлигимни қўярдим”; “Итнинг ёмони тўшақдагидан умид қилади” (“Очкўз ит ўз ялоғидаги овқатга ё олдига ташланган суякка қаноат қилмай, одамлар тўшақнинг устида еб ўтирган гўштдан ҳам умид қилади”, дейилмоқчи); “Ёмон ит яйловдаги ёрмдан умид қилади” (Ёрма – оқлаб, туйилган дондан тайёрланган овқат); “Ит ичмас ошидан умид қилади”; “Ёмон ит эзги томоқдан тама қилади”; “Итнинг дарди – суякда”; “Дон бор жойда – сичқон бор”; “Ёғлиқ нарсани қумурсқа босади”. Бу мақолларни текинхўр, юлғич, тамағир, очкўз, суқатой, суллоҳ ва нафс бандаларига, шунигдек бирор фойда чиқадиган жойда айланишиб, ўралашиб юрадиган олибсотар, чайқовчиларга қарата киноя тарзида айтадилар.

ЭЧКИ ЭГИЗ ТУҒИБ ҚЎЙДАН ОШМАС, ИТ ЭГИЗ ТУҒИБ ЭЛДАН ОШМАС

Бу билан мажозан: “Ёмонлар, ўғирлик, порахўрлик, алдам-қалдамлик, ҳаром-харишлик билан пул, мол-дунё топадиганлар ҳар қанча боймасинлар, барибир ҳалол меҳнати орқасида озроқ бўлса ҳам маблағ топадиган одамлар сингари барака топмайдилар”, дейилмоқчи.

ЭШАГИГА ЯРАША – ТУШОВИ

(тушовламоқ – олдинги икки оёғини боғлаб қўймоқ.) Тушовлашнинг бир неча хил усуллари бўларди. Қиммат эшакларни ҳалқали занжир тушов билан тушовлаб, қулфлаб, қалитини чўнтақларига солиб кетардилар. “Бундоқроқ”

эшакларни хом теридан қамчига ўхшатиб тўқилган тушов билан тушовлардилар. Арзон, арзимаган (буни ким ҳам олиб кетарди, деб хисобланадиган) эшакларнинг олдинги оёқларини тизимча ё арқон билан боғлаб кўяқолардилар. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маънода арзимаган нарсага арзимаган ҳаракат, тараддуд қилинганда ё шундай қилиниши кераклиги уқтирилганда; иззат-хурматга арзимайдиган ёмон одам иззат-хурмат қилинмаганда ё шундай қилиш кераклиги уқтирилганда ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланадиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Қозонига яраша – қопқоғи”; “Қозонига яраша – ўчоғи”; “Қизига яраша – мунчоғи”; “Ёриқ ҳованчага – синиқ соп”; “Бўлмаган буғдойга – ўтмаган ўрок”.

ЭШАГИДАН ТЎҚИМИ ҚИММАТ

Вар.: “Эшаги – уч танга, Тўқими – беш танга”; “Эшагидан тушови қиммат”; “Эшаги – бир танга, Тушови – ўн танга”; “Туясидан кўнғироғи қиммат”; “Бошоғидан сомони қиммат”. У ёки бу нарсанинг ўзидан ҳам бирор абзали, қисми, анжоме, (сақлаб туришга, тузатиб беришга ва ҳ.к.) тўланадиган хизмат ҳақи қиммат бўлса, шундай ҳолларда мазкур мақолларни қўллайдилар.

ЭШАК БАХШИ БЎЛМАС, ЁМОН ЯХШИ БЎЛМАС

Ота-боболар ёмон одамларнинг феъл-атворини, юриш-туришини, қилиш-қилмишини, гап-сўзини ва ҳ.к. асрлар давомида кўриб, билиб, синаб, “улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайди”, деган ҳулосага келганларки, бу нарса бир қатор мақолларда ўз аксини топган: “Эшакни урган билан, от бўлмас”; “Эшак Маккага бориб ҳалол бўлмас, Яхши сўз кўп айтилса ҳам малол бўлмас”; “Эшакка атлас тўқим урсанг ҳам – барибир эшак”; “Кучук боқсанг ит бўлур, Хўтик боқсанг – эшак”; “Илон пўстини ташласа ҳам, қилигини ташламас”; “Ит ҳар қанча ўргатилгани билан, итлигича қолади”; “Ола ит оққа бўялса ҳам, итлигича қолади”; “Ёмон ҳаргиз яхши бўлмас, Қорани ювсанг, оқ бўлмас”; “Қора кигиз ювган билан оқармас”; “Сувни минг қайнатсанг ҳам қуюлмас” (“Асли “суяк” одамни ҳар қанча ҳаракат қилган билан “қуюлтириб” бўлмайди”, дейилмоқчи); “Янтоқдан ёғ чиқмас, Жангалдан – боғ”; “Бир туп жангални минг йил боқсанг ҳам, боғи-чорбоғ

бўлмайди”; “Бир синаган ёмонни яна қайта синама, Юрмайдиган чаманни юргизмоққа қийнама” (чаман – ўзи хоҳласа юрадиган, хоҳламаса юрмайдиган, ялқов от. “Ёмонлиги синалган одамни бирмунча вақт ўтганидан кейин: “Ҳа, энди тузалиб қолгандир”, деб қайта синамаёқ кўяқол, барибир тузалмаган, ўша ёмонлигича қолган бўлади”, дейилмоқчи); “Яхшининг ёмон бўлиши осон, Ёмоннинг яхши бўлиши қийин”; “Тағида бўлмаган одамга минг қилсанг ҳам нам ўтказолмайсан”; “Қобилга тарбият қилмоқ – айбдир, Нокобилга тарбият қилмоқ – хайфдир”; “Эгри битган дарахт тўғри ўсмас”; “Бўлимсиздан ули чиқмас, Кўнғилсиздан кулги чиқмас” (ули – бошқалар ҳавас қиладиган, тақлид қиладиган ҳаракат; ўрнак, намуна); “Бўлимсизни бўлдиrolмадим, Хуржунини тўлдиrolмадим” (бўлимсиз – тентак, ландавур); “Ёмон одам тўймас, Ёмонлигин кўймас”; “Замон тузалар, Ёмон тузалмас”; “Шўр тўнгмас, аҳмоқ ўнгмас” (тўнгмас – музламас. “Шўр сув ҳеч қачон музламагани каби, аҳмоқ одам ҳам ҳеч қачон ўнғалмайди”, дейилмоқчи); “Хўкиз ўлса ҳам, кўзининг олалиги қолмас”; “Ёмонни ўлипти деса – ишон, Ёмонлигини кўйипти деса – ишонма”.

Атолур ҳожи, кофир Макка бориб ҳаж қилиб келса, Ки ҳаргиз ўзга бўлмас, ҳақ йўли юрган билан эшак.

(Турди)

Ким кучук бирла хўдукка неча қилсанг тарбият, Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами.

(Навоий)

ЭШАК ЭТИ ГЎШТ БЎЛМАС, САВДОГАР ҲЕЧ ДЎСТ БЎЛМАС

Вар.: “Шиканба гўшт бўлмас, Савдогар дўст бўлмас” (шиканба – қорин; қорамол, қўй, эчки ва бошқа ҳайвонларнинг қорин гўшти); “Юлғуннинг ўти бўлмас, Савдогарнинг – дўсти” (юлғун – гули майда, оқиш, майда баргли бута. Мақолнинг биринчи қисмида: “Юлғун ўтинликка ярамайди, чунки яхши ўт бермайди”, дейилмоқчи); “Саломга бўшлик йўқ, Савдога дўстлик йўқ” (Савдогарлар ўз фарзандларига, шогирдларига: “Савдо қилишда, пул топишда, фойда кўришда ҳеч кимни дўст билиб, аяб, ўтиб турган нархни пасайтириб ё молни ортиқча бериб, саҳийлик, бўшлик қилакўрма!” деган маънода насиҳат қилиб, шундай деганлар); “Савдогарнинг моли бешубҳа бўлса, йўл устида ёяди” (Одатда савдогарлар, олибсотар, чайқовчилар бир нимани сотаётганда теварак-атрофга олазarak бўлиб, нимадандир хайкиб,

олувчини алдашга, аврашга, кўзини шамғалат қилишга, унга молни тезроқ ўтказиб, тезроқ пулни чўнтакка уришга ҳаракат қиладилар. Мазкур мақол билан: “У шундай қиялғимми, демак, мол йўғринча, шубҳали. Агар тўғри, шубҳасиз мол бўлганда очикдан-очик, ҳеч нимадан ҳайиқмай сотаверарди-да!” дейилмоқчи); “Қароқчи йўлни овлар, Савдогар гўлни товлар” (гўл – ҳар нарсага ишонаверадиган, содда одам. Мазкур мақол билан: “Бирор нарсани сотиб оларда пишиқ-пухта бўл. Соддалик, гўллик, лақмалик қиладиган, сотувчининг молни мақтаб айтадиган гапларига “учсанг”, у сени “чув тушириб” кетади”, деган маънода кишини оғохлантирадилар); “Савдогарда имон йўқ – орин сотар, Ёлғончида имон йўқ – жонин сотар”.

ЭШАК ЭШАКДАН ҚОЛСА ҚУЛОҒИНИ КЕСАДИ

Халқ ўртасида шундай деб қўлланиб кетилган бу мақол шу ҳолида мантқиққа тўғри келмайди: ҳеч вақтда эшакдан орқада қолган эшак ўз қулоғини ўзи кесмайди, кеса олмайди ҳам. Мақолнинг: “Эшак эшакдан қолса, қулоғини кесадилар” деган варианты борки, шуни тўғри деб биламиз. Туркман халқида: “Эшак эшакдан қолса – қулоғин кес, бурнини тил”, деган мақолнинг мавжудлиги – мазкур вариантнинг тўғрилигидан далолат бера олади. Ўтмишда бедана уриштириш, хўроз уриштириш, кўчқор уриштириш, от пойгаси сингарилар билан бир қаторда эшак пойгаси ҳам бўларди. Бунда ўзағон эшакка тарафдорлар ҳатто пул тикиб ҳам гаров бойлашардилар. “Эшак пойгаси”да бир йўла йиғирма-ўттиз эшак саф қилиниб, бирдан кўйиб ҳам юбориларди, яккама-якка эшак билан “кимнинг эшаги ўзарга” ҳам ўйналарди. Бундай пул тикиб ўйналадиган пойгада ўзомай қолган эшакнинг эгаси жаҳл устида унинг қулоғини шартта кесиб ташлашдан ҳам тоймаслиги – табиий бир ҳол, албатта. Юқоридаги мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолдан келиб чиққан бўлса – ажаб эмас. Ҳарқалай, бу мақолни мажозий маънода (кийинишда, юриш-туришда ва ҳ.к.) чоғи келса-келмаса бировдан қолишмасликка, унга кўркўрона етишишга “ўлиб-тирилиб” ҳаракат қилувчи, тиришувчи, бировдан (орқада) қолиб кетгудай бўлса, “ич-этини еювчи” одамларга нисбатан қўллайдилар. Бу мақолнинг “Эшак эшакдан қолса қулоғин кесар, Хотин хотиндан қолса оёғин кесар”; “Эшак эшакдан қолса (ҳам), Одам одамдан

қолмайди”; “Эшак эшакдан қолса, қулоғи камир”; “Той тойдан қолса, қулоғини тишлайди”; “Югуруқдан югуруқ чиқса, оёғи типир-типир қилади” деган вариантлари ҳам бор.

ЭШАК ЮРАР ҚАТҚОҚДА, МАЪЛУМ БЎЛАР БОТҚОҚДА

Бу мақолни осон вақтларда ва осон ишларда эришган ютуқларига керилиб, мақтаниб юрадиган, аммо қийинроқ пайтлар ва ишларга дуч келганда бардош беролмай, ҳасрат-надомат қиладиган одамларга нисбатан истеҳзоли киноя тарзида қўллайдилар.

ЭШАК ҚИРҚҚА КИРГАНДА ҚИЛИҚ ЧИҚАРАДИ

Вар.: “Эшак ўйини – қирқ йилда, Ит ўйини – ҳар кунда”; “Эшак қирққа кирганда ёли оқаради”; “Қари бўз қартайганда йўрға чиқаради”. Баъзи одам ёши улғайиб, соч-соқоли оқарганидан кейин ҳам “қуюлмайди”, ёшигидаги енгилтақлигини, безорилигини, ўйинқароклигини, урушқоқлигини, сўқағонлигини, “куракда турмайдиган” бемаъни гап-сўзини ва ҳ.к. ташламайди, аксинча баттар айнийди, хунук, ёқимсиз қилиқларини авжига чиқаради. Мазкур мақолларни ана шундай “қариб қуюлмаган” одамларга қарата аччиқ кесатик тарзида айтадилар.

ЭШАК ҲАНГРАМАСА, “ҲАНГИ” ДЕМАС-ЛАР

Вар.: “Эшакни бетамизлигидан – “эшак” дейдилар”. Булар билан: “Кишининг ўзи ёмон бўлсагина, ёмонликлар қилсагина, уни ёмон одам деб ҳисоблайдилар, иззат-ҳурмат қилмайдилар, нафратланадилар, лаънатлайдилар, адабини берадилар”, дейилмоқчи. Умуман, бир туркум мақолларида халқ ёмон одамларнинг (хулқи бузук, шум, хира, безори, бетамиз, бефаросат, калтафаҳм, яхши-ёмоннинг фарқига бормайдиган, бекордан-бекорга санғиб юрувчи, “қариб қуюлмаган” ва ҳоказоларнинг) хулқ-атворини, юриш-туришини, кишиларга келтирадиган зиён-заҳматини турли тамсиллар воситасида ифода этади: “Эшакнинг танлангани – шўра”; “Эшак ўтда турмайди, гўнгда туради” (Мазкур мақоллар билан: “Ёмон одам яхши ишлар турганда ёмон ишлар билан шугўлланади; яхши одамлар турганда ёмон одамларга бориб кўшилади”, дейилмоқчи); “Эшакка хашакдан пашмак яхши” (пашмак – шўрлар оиласига мансуб, танаси қалин тола ва тангачалар билан

қопланган бир йиллик ўсимлик. Бу билан ҳам: “Ёмон одам яхшидан кўра ёмонни маъкул кўради”, демоқчи бўладилар; “Эшак тўқим танламас”; “Эшакка гажимдан не фойда?!” (гажим – шокила; попуқ. Базилар кўркам кўринсин деб, тўқимга ипақдан ё юнгдан гажим қиладилар. “Бефаҳм, бефаросат одамга – кўркам нарса ҳам, хунуқ нарса ҳам барибир”, дейилмоқчи); “Эшакка гилам тўқим ҳам бир, Жулдур тўқим ҳам бир”; “Эшак ўтга ағанамайди, кулга ағанайди” (“Бетамизлиги, искирт-ифлослиги туфайли яхши, озода, покиза жойларни қўйиб, ёмон, ифлос жойларда юради”, дейилмоқчи); “Эшак эшакнинг ҳидини билади”; “Эшак эшакнинг ҳидини олса, ҳанграйди” (“Ёмон одам ўзига ўхшаган, хулқ-атвори, гап-сўзи, қилиги ва ҳ.к. тўғри келадиган одам билан учрашиб, қўшилиб қолса, хурсанд бўлиб, “очилиб” кетади, дейилмоқчи); “Эшак маслаҳатлашиб ҳанграмайди” (“Ёмон одам ёмонлигини қиларда биров билан маслаҳатлашиб ўтирмайди, кўнглига келдими – қилаверади”, дейилмоқчи); “Эшакнинг ҳанграши тўйда авжига чиқади” (“Ёмон одам ёқимсиз қилиқларини айниқса жамоат йиғилган жойларда, умуман “нозик” жойларда ва пайтларда авжига чиқариб, ҳаммининг энсасини қотиради, таъбини хира қилади”, дейилмоқчи); “Ёмон йигит тўй бузар, Ёмон хотин уй бузар”; “Ёмон жойни билмас, Сўқир сойни билмас”; “Эшакнинг ёмони қозикни булғар, Отнинг ёмони – охурни”; “Ёмон от охур бузар, Ёмон ит оёқ узар” (узар – тишлаб, бир парча этини “узиб” олмоқ); “Итнинг иши – узмоқ, Ёмоннинг иши – бузмоқ”; “Ёмон ҳўкиз шамиён синдирар” (шамиён – омоч бўйинтуруғининг икки чеккасига иккитадан ўрнатилган, ҳўкизлар бўйнида туриши учун хизмат қиладиган тўртта қозик); “Эшак булоқни булғатиб сув ичади” (эшакнинг одати – сувни кўрди дегунча, аввал олдинги икки оёғини тикадида, кейин тумшуғини тикиб, тиник, зилло сувни лойқатиб ичади. Бу билан мажозан: “Бефаҳм, бефаросат одам ҳаром-харишнинг фаркига бормади. Нима бўлса ҳам, қорним тўйса, бирор фойда кўрсам бас, деб ҳисоблайди ва шунга кўра иш тутади”, дейилмоқчи); “Эшак бир-бири билан бекорга қашишмайди” (“Ёмон одам ўлақолса бировга холисона яхшилик қилмайди”, дейилмоқчи); “Эшак ҳориганин билмас, Айғир қариганин билмас” (Бу мақолда қариса ҳам ёшлигидаги ёмон одатларини (масалан, хотинбозлигини) ташламаган одам айғир (эркак от)га ташбих этилган); “Фоҳиш

ота – ота эмас, айғир”; “Айғирнинг ўзи қариса ҳам, ғамзаси қаримас” (ғамза – ноз-қарашма, ишва); “Буқанинг ўзи қариса ҳам, бурни қаримайди” (Бу кейинги мақолларни ҳам қариган бўлишига қарамай, шаҳвоний ҳиссиётга берилган хулқи бузуқ одамларга қарата заҳарҳанда, истехзоли киноя тарзида айтадилар); “Эшак мугуз истаб, қулоқдан ажрабди” (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган қўйидаги ҳўкияга боғлиқ; “Эмиш, кунлардан бир кун эшак бир ҳўкиз билан учрашиб қолибди. Қараса, у ҳўкиз истаган жойда ўтлаб, истаган жойидан сув ичиб, маза қилиб юрган эмиш. Эшакнинг унга ҳаваси келиб, сўрабди: “Оғайни, сен бундай эркинликка қандай қилиб эришдинг?” Шунда ҳўкиз: “Бу – жуда осон. Агар одамлар келиб, мени тутмоқчи, ишлатмоқчи бўлсалар, бунга йўл бермайман. Орқамдан келсалар тепаман, олдимдан келсалар сузаман. Шунинг учун менга бетлаб келолмайдилар. Бу эркинликка, бу ҳўзур-ҳаловатга шундай қилиб эришганман. Сен бўлсанг индамай, бўйсуниб турверасан. Сенда бирор қурол йўқки, ўзингни мудофаа қила олсанг ва бошқаларни қўрқита олсанг. Мана шундан фойдаланиб, сени ўлғудай ишлатадилар-да”, дебди. “Ҳа-ҳа, шундай дегин-а, дебди эшак, – Тепиш бўлса-ку сенчалик тепа оламан, аммо дўқ қилиб, қўрқитишга менда мугуз йўқ. Шунга қаяқдан топсам бўларкин? Мугуз бозори борми ўзи?” “Бозори йўқ, ўзинг қидириб, топиб оласан. Кичкина бўлса ҳам майли, бошингга ёпиштириб қўйсанг, аста-секин ўзи эт олиб, пайванд бўлиб, қатта шох бўлиб ўсиб кетади. Ана ундан кейин сен ҳам менга ўхшаб маза қилиб юраверсан”... Эшак ҳўкизга берган маслаҳати учун раҳматлар айтиб, мугуз қидира кетибди. Қирма-қир, сойма-сой юриб, ҳориб-чарчаб, қорни очиб, бир деҳқоннинг буғдойзорига кирибди-да, етилиб турган буғдойнинг пайҳонини чиқазиб, еябошлабди. Бирдан деҳқоннинг бунга кўзи тушиб қолиб, эшакни тутиб олибди-да, ўлғудек қалтақлабди. Бу ҳам етмагандай, ёнидан пичоғини олиб, жаҳл устида эшакнинг икки қулоғини шартга кесиб ташлабди. Эшак ҳанграб, жон аччиғида унинг қўлидан бир амаллаб қочиб қолибди... Бир ерга борса, ҳалиги ҳўкиз маза қилиб ўтлаб юрганмиш. У эшакнинг ҳолини кўриб, роса маза қилиб қулибди: “Э, эшагей, эшак! Эшаксан-да! Ҳеч вақтда сенга мугуз битармиди?!” Мажозий маънода мазкур мақолни ўзида йўқ ва эришишнинг имкони бўлмаган нарсаларни орзу-ҳавас қилиб, беҳудага уринувчи; ўз касби-қорига,

амал-мансабига ва ҳ.к. қаноат қилмай, тағин ҳам фойдалироқ, баландроқ нарсаларни орзу қилиб, шулар сари интилувчи ва оқибат-натижада мақсадига эришиш у ёқда турсин, бор буди-шудидан ҳам ажраб, зиён-заҳмат кўриб, эл ичида одамларга кулги бўлиб қоладиган нисбатан истехзо тарзида кўллайдилар); “Эшак борга саналса ҳам, молга саналмас” (“Ёмон одамлар билан шунчаки жавоб-муомалада бўлганлари билан, барибир уларни одам қаторига кўшмайдилар, одам ўрнида кўрмайдилар, иззат-хурмат қилмайдилар”, дейилмоқчи); “Ёмонни жонга санама, Эшакни – молга”; “Яхшининг иши – сано, Ёмоннинг иши – ғавғо” (сано – мақтовга лойик, деган маънода); “Яхшининг ишидур атир, Ёмоннинг ишидур заҳар” (атир – хушбўй, ёқимли, кўнгилга хуш келувчи, маъносид).

ЭШАКНИНГ КУЧИ – ҲАЛОЛ, ГЎШТИ – ҲАРОМ

Баъзи одам бировнинг кучидан, берган ёрдамидан, маблағидан, у ё бу нарсасидан ва ҳ.к. фойдаланади-ю, аммо ўзини иззат-хурмат қилиш у ёқда турсин, менсимайди, одам ўрнида кўрмайди, ҳатто хўрлайди, ҳақорат қилади. Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан кесатиқ мақомида айтадилар.

*Эшак бечора гарчанд бетамиздир,
Оғир юклар кўтарганчун азиздир.
(Саъдий Шерозий)*

ЭШАКНИНГ ОРҚАСИГА ОФТОБ ТУШСА, ҚЎЛИНГНИ ИСИТИБ ҚОЛ

Маълумки, офтоб бир жойда туравермайди: ҳозир офтоб тушиб турган ерга бироздан кейин қарасангиз, соя тушиб қолган бўлади. Мажозан: “Ҳар бир ғанимат фурсатдан, ғанимат нарсадан ва имкониятдан ўз вақтида фойдаланиб қол”, деган маънода насиҳат қилиб айтиладиган мазкур мақолнинг “Тўкилгандан ялаб қол” деган варианты ҳам бор.

ЭШАКНИНГ ФЕЪЛИНИ БИЛИБ, УНГА ШОХ АТО ҚИЛМАГАН

Вар.: “Эшакка мугуз битса, эгасини сузади, Туяга қанот битса, ҳўкизининг шўри қурирди”; “Эшакка мугуз битса, от қорнини ёрарди”; “Ҳўкизининг шохи эшакда бўлса, тирик зотни қўймасди”; “Сузағон сигирга тангри мугуз бермас”; “Мушукка қанот битса, чумчук зоти қурирди”; “Худойим билиб бақага қуйруқ бермаган”. Бу

мақолларни ёмон, ўз иззатини билмаган, бировни бир пақирга олмайдиган, назар-писанд қилмайдиган, такаббур, мағрур, манман, бошқалардан бирон-бир ортиқроқ жойи бўлиб қолгудай бўлса, нақ ўзини қўярга жой топа олмайдиган, босар-тусарини билмай қоладиган одамларга қарата: “Яхшиямки унга мансаб-мартаба теғмаган. Бўлмаса кунингни кўрсатарди. Мансаб-мартабаси йўғида қилаётган қилиғи ҳали бу!” деган маънода аччиқ киноя, заҳарханда тарзида айтадилар.

ЭШАКНИНГ ЮКИ ЕНГИЛ БЎЛСА, ЁТАҒОН БЎЛАДИ

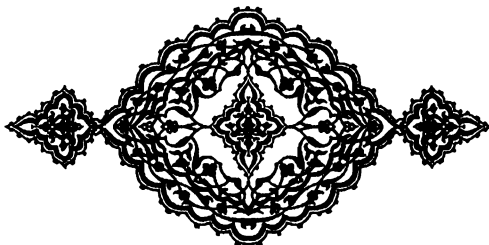
Эшакнинг одати шунақа: юки енгил ё йўқ бўлса, ҳадеб ётаверади, тупроққа ағанайверади. Юки оғир бўлса, дингиллаб юриб кетади. Уйғурларда: “Юки оғир эшак йўрғалайди” деган мақол ҳам бор. Юқоридаги мақол билан: “Ишёқмас, дангасанинг иши енгил ё кам бўлса, баттар эринчоқлик қилаверади. Шунинг учун унинг ишини қалаштириб ташлаб, зиммасига оғир вазифалар юклаш керак, шундагина елиб-юғуриб ишлайди”, дейилмоқчи. – Бола қалай экан? Оёқ-қўли чакқонми? – деди эшон – Дуруст. Ҳозирча билиб бўлмайди, деди отинони. – Яхши бўлса ошини ер, ёмон бўлса бошини. Бизга унинг хизмати керак. Сира аяманг. Эшакни юки енгил бўлса, ҳаромзоалик қилади, – деб уқтиради эшон (П. Турсун, Ўқитувчи).

ЭҲТИЁТ – ШАРТ

Ҳаёт – жуда мураккаб. Унинг сон-саноксиз “сўқмоқ”ларида киши адашиши, янглишиши, жиддий қийинчиликларга, ҳатто фалокат-ҳалокатларга дуч келиши мумкин. Катта ҳаётгий тажриба орттирган халқ шу боисдан ўзининг бир туркум мақолларида кишининг ҳамма вақт ва ҳамма ерда зийрак, эҳтиёткор бўлиб юриши зарурлигини қайта-қайта уқтиради: “Арслондай олғир бўл, Сичкондай – зийрак”; “Офат кўрмай десанг, хушёр бўл”; “Балоларнинг энг ёмони – кутилмагани”; “Бўладиган балага – эгасининг ўзи сабабчи”; “Билмайин босдим тиканни, Тортадурман жабрини”; “Ўйламай сойга тушдим, Энди менга қир қайда?!”; “Оёғи қуйган товук зир юғуради” (Одатда ўчоқнинг қулини кўпинча совимасдан, қўри билан култепага олиб чиқиб ағдарардилар. Товуқнинг ахлат титиш одати бор. У билмай кўр аралаш қулни титади-да, оёғи қуйиб, қийқириб, зир юғуриб юради... Бу мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Баъзи

киши зарарли оқибатини билмай, ўйламай-нетмай бир иш қилиб ё гап гапириб қўяди-да, кейин ўзи азобини тортиб, изтироб чекиб, ҳар тарафга елиб-югуриб, Ҳар кимга ялиниб-ёлвориб, ҳасрат-надоматлар қилиб юради. Ваҳоланки, бунга ўзи сабабчи, ўзи эҳтиёт, ҳушёр бўлмаган”, деган маънода айтадилар): “Авайлаб учмаган қуш қанотидан ажрайди”; “Олдинга бир қарасанг, Орқанга ўн қара”; “Бир чўқиб, икки қара” (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган қуйидаги масал билан боғлиқ: “Қарға боласига: “Бир чўқиб, икки қара”, деб насиҳат қилибди. Шунда боласи: “Бир чўқиб, ўн қарасам қандай бўлади?” деб сўрабди. Онаси суюниб: “Баракалла, болам! Жуда яхши бўлади. Одамлар тош олиш учун ерга энгашгандаёқ учиб кет”, дебди. “Энгашмасиданок, кўнгилга келган вақтдаёқ учиб кетсам-чи?” дебди боласи. “О-о... Баракалла, зийрагим!” деган экан қарға”); “Нарвонга чиқсанг шошмай чик, Ўз ҳаддингдан ошмай чик”; “Навронга чиқар бўлсанг, тушарингни ўйлаб чик”; “Қадам тўғри ташланса, кинғир кетмайди”; “Токқа чиқсанг, товонинга қараб чик”; “Босган изингни кўриб бос”; “Ҳар ким юрса йўлини билиб, Кетмас оёғи тойилиб”; “Оёқ остига қарамаган – жарга қулар”; “Ҳар на кўрсанг айта бор, Ёмон йўлдан қайта бор”; “Киш куни қирга қўнма, Ёз куни – сойга”; “Сойда

ётма – сел олади, Қирда ётма – ел олади”; “Далада тунагунча, мўлада туна” (мўла – гўр, мозор); “Муздан ўтсанг, олдин ўт – ўйилгунча ўтарсан, Сувдан ўтсанг, кейин ўт – оққанини кўрарсан”; “Денгиздан ўтиб, сойда чўкканлар кўп” (“Сойни кичик деб писанд қилмай ўтирма, ундан кечишда ё чўмилишда эҳтиёт бўл”, дейилмоқчи); “Эшишни билмасанг, қайиққа ўтирма”; “Қибланоманг бўлмаса, кема бошин ушлама” (қибланома – компас); “Сузишни билмасанг, сувга тушма”; “Сузабилмаган – ўз ҳовузида ҳам ғарқ бўлади”; “Ўлчамасдан тўн бичма, Бўйламасдан сув кечма” (бўйламоқ – сувнинг чуқур ё саёзлигини билмоқ учун сувга тушиб, ўз бўйи билан ўлчаб кўрмоқ); “Сув бошдан ошса – хоҳ бир қарич бўлсин, хоҳ минг қулоч”; “Сув пешанага чиққандан кейин пушаймондан фойда йўқ”; “Инга кирсанг, чиқар еринг билиб кир”; “Туя қувса ўрга қоч, Илон қувса – шудгорга” (туя ўрга – тепаликка томон тез чопа олмайди, илон эса шудгор ўнгирларидан тез югура олмайди); “Амалин топган – ажалдан қутулар”; “Бир эҳтиёткор – ўн одамга тенг”; “Эҳтиётинг бўлса, Эҳтиётинг бўлмас” (“Ўзингни эҳтиёт қилсанг, бало-қазога йўлиқмайсан, қийин аҳволга тушиб қолмайсан, бировдан нажот сўрашга эҳтиётинг ҳам бўлмайди”, дейилмоқчи).

ЮГУРГАННИКИ ЭМАС, БУЮРГАННИКИ

Халқ қадимдан омад ва омадсизлик, бахт ва бахтсизлик, толе ва толесизлик тўғрисидаги тушунчаларга ишонган, бу нарса юқоридаги сингари бир қатор мақолларда ўз “изини” қолдирган: “Буюрган олур, Югурган қолур”; “Ҳасиб – қилганники эмас, насиб қилганники” (Бу мақоллар: Худо буюрган одамгина бир нимага етиша олади, буюрмаган бўлса, минг югурсин (яъни, ҳар қанча ҳаракат қилмасин), бирибир етиша олмайди”, деган ғоя билан сўғорилган), “Насиб қилса – келур Шому Ироқдин, Насиб қилмаса – кетур қошу қовокдин” (Бу билан: “Агар худо сенга бахт-иқбол ато қилган бўлса, бу бахт-иқбол сенга Шом (Сурия)дан ва Ироқдан (яъни, ҳар қандай узоқ ердан) ҳам келади, ато қилмаган бўлса, ҳатто қўлга киритган, эришган бахт-иқболнинг ҳам сендан (қошу қовоғингдан) кетиб қолади”, дейилмоқчи); “Берайин деган қулига, Чикариб кўяр йўлига”; “Берайин деган қулига, Ундан-бундан еткарур, Бермайин деган қулига, Кўлидагин кеткарур”; “Бераман деган қулига, Элтиб кўяр йўлига, Бермайман деган қулига, Излаб топмас пулига”; “Ўлмасин деган қулига ўлик балиқ йўлиқар”; “Буюрмаган ош оғиздан тушиб кетади”; “Буюрган ошга тиш тегар, Ёз тегмаса, киш тегар”; “Буюрганга – куйрук, Буюрмаганга – юмрук” (юмрук – мушт); “Маҳалла қозони ярлақаганникига кирази”; “Қутлукқа кўша ёғар” (қутлуғ – толелн, бахтли одам маъносиди); “Берганга – беш кўллаб беради, Бермаганни кўш кўллаб уради”; “Берганга – кўша-кўша, Бермаганга – ўша-ўша”.

ЮГУРУК ТОЗИНИ ТУЛКИ СУЙМАС, ОҒРИК ОДАМ КУЛКИ СУЙМАС

Баъзи “ичи қора” одамлар зехни ўткир, ишбилармон, хунари зўр, қўл-оёғи чакқон ва ҳ.к. одамни ёқтирмайдилар, кўролмайдилар, чиқиштирмайдилар, ғайирлик қиладилар. Бу мақолни шундайларга қарата айтадилар.

ЮЗ АМРИ – ШИРИН

Баъзи одам бировга қаттиқ ботадиган гап гапиради, зиён келтирувчи, бирор ерини оғритувчи иш қилади, бирор керакли нарсасини сўраб олади-да, ҳадеганда беравермайди ва ҳ.к. Шундай бўлса ҳам у одам андиша, юз-хотир қилиб, тўғридан-тўғри юзига айтишга уялиб, орланиб, ичидан эзилиб юради ё бошқаларга бу ҳақда ҳасрат қилади. Шунда улар: “Ие, айтавермайсизми?!” дейишса, у: “Қандай қилиб айтаман, юз амри ширин-да”, дейди.

ЮЗДАГИ ЯРА ЯМОҒИН ЯШИРИШ ҚИЙИН

Бу билан: “Кишининг қилган ёмонликлари доғини бутунлай яшириб бўлмайди. Ҳар қанча яширишга ҳаракат қилингани билан, барибир буни одамлар кўрадилар, биладилар, эшитадилар ва шунга яраша жавоб-муомалада бўладилар. Шунинг учун, кишининг шахсига доғ тушурувчи ёмонликни авваламбор қилмаслик керак”, деган маънода насихат қиладилар.

ЮЗИНГ ЧИРОЙЛИ БҮЛГҮНЧА, СҮЗИНГ ЧИРОЙЛИ БҮЛСИН

Вар.: “Хусн– сўзда, Уят – кўзда”; “Таом таъми – туз билан, Одам таъми – сўз билан”; “Таом лаззати – ўзида, Одам лаззати – сўзида”. Булар каби мақоллар билан кишини ширинсухан, хушмуомала, ёқимтой бўлишга даъват этадилар.

ЮЗТА “СИЗ-БИЗ”ДАН – БИТТА “ЖИЗ-БИЗ” ЯХШИ

Вар.: “Ўнга “ҳап-ҳап”дан – Битта чап-чап яхши” (“жиз-биз” – қозонда овқат қовурилаётганда ҳосил бўладиган овоз”; “ҳап-ҳап” – оғиздан чиқадиган товуш, бу ерда “қуруқ гап” маъносида келтирилган; “чап-чап” – жуда юка нон, шапарак). Мазкур мақолларни: “Уйингга келган меҳмонга қуруқ мулозаматлар қилгунча, олдига топган-тутган ош-нонингни, ноз-неъматингни қўй – кўнглини овлайсан, сендан миннатдор бўлиб кетади” деган маънода ҳам; “Қуруқ гап – қулқоққа ёқмас” дегандек, бировдан бир нимани илтимос қилганда, унинг воситасида бирор ишингни битирмоқчи бўлганингда оғзак илтимос қилганингда, ўтиниби сўраганингдан, ялиниб-ёлворганингдан кўра, уни меҳмон қил, “оғзини мойла” деган маънода ҳам; “кўп насиядан – оз бўлса ҳам нақд яхши” деган маънода ҳам қўллайдилар.

ЮК ЙИҒИЛИБ, ТАЙЛОҚҚА ҚОЛДИ

(тайлоқ – туя боласи.) Ҳаётда баъзан шундай бўладики, оила бошликлари, катталар бирор сабаб билан бир ёққа (масалан, урушга) кетиб қолса ёки ўлиб-нетиб кетса, оилани боқиш, рўзгорни юргизиш ҳали вояга етмаган ўспиринлар, йигитчалар ё кизлар зиммасига тушади. Мазкур мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

ЮКНИ ЭШАККА ЭЛТ, Ё ЭШАКНИ – ЮККА

Вар.: “Юкни эшакка орт, Ё эшакни юкка торт”; “Эшак юкка келмаса, Юкни эшакка элт”; “Юк туяга бормаиди, Туя юкка келади”. Булар билан: “Бирор ишни қилмоқчи бўлганингда бунга бирор нарса монелик қилса, бошқа тарафдан ёндош, бошқа имкониятни ишга сол, ишқилиб мақсадингга эришиш ҳаракатида бўл”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ЮЛҒИЧ ЮЛИБ ТҮЙМАЙДИ

Юлғич – ўзгаларнинг, жамоатнинг мол-мулкни ўзлаштиришга, шу йўл билан бойлик орттиришга,

қандай қилиб бўлмасин, бировдан бир нима ундириб, шундан фойдаланиб қолишга уринувчи, ҳаракат қилувчи, фақат шунинг фикру хаёлида яшовчи шахс. Бундай шахсларни қораловчи ва уларнинг қилмиши ёмон оқибатларга олиб боражагини уктирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Ютоғич туяни юнги билан ютади”; “Отганин урар, Тутганин юлар”; “Юлғич борнинг молин юлқар, Йўқнинг номин булғар”; “Олғирлик офат келтирар, баднафслик – ҳалокат”.

ЮМСАМ – МУШТИМДА, ОЧСАМ – КАФТИМДА

Баъзи тошқўнғил, қаттиқ қўл, муштумзўр, урагон, сўкагон, бераҳм эркаклар бўладики, улар ошна-оғайниларига: “Мен хотинимни шундай қаттиқ тугаманки, кўзимга тик қаролмайди, “тах, десам қўлимга кўнади, чизган чизигимдан чиқмайди, гапимни иккита қилмайди, юмсам – муштимда, очсам – кафтимда туради...” деб мақтаниб, керилиб, ўзларини аллақим қилиб кўрсатмоқчи бўладилар. Мазкур мақолни шундайлар тилидан айтишган ва уларнинг ўзларига қарата аччиқ киноя, кесатик мақомида қўллайдилар.

ЮМУШНИНГ ЁМОНИ ЙҶК

Бу билан: “Ўз юмушингдан, касб-корингдан нолима, кўнглингни совитма, унча-бунча қийинчилиги бўлса чида, сабр-тоқат қил. Сен яхши, осон, қулай деб ўйлаган бошқа касбларнинг ҳам ўзига яраша қийинчиликлари, ноқулайликлари бор, бўлмасдан иложи ҳам йўқ”, деган маънода тасалли берадилар, панд-насиҳат қиладилар.

ЮРГАН – ДАРЁ, ЎТИРГАН – БҮРЁ (БҮРЁ, БҮЙРА – ТОЗАЛАНГАН ҚАМИШ ЧҶПИДАН ТҶҚИЛГАН ТҶШАМА)

Ота-боболар ёш бўғинларга ўз турмушини яхши кечериш юзасидан панд-насиҳат қиларканлар, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, вақти-вақти билан узоқ-яқинга сафар қилиб туришни тавсия этганлар: “Юрган оёққа – йўл нима?!” (“Бирор ерга бормоқчи бўлсанг, ё боришингга тўғри келиб қолса, “Ў-ҳў, жуда узоқ-ку!” деб, иккиланиб ўтирма, дадил йўлга тушавер, юриб турсанг ҳар қанча олис йўлни ҳам енгасан”, дейилмоқчи); “Йўлни юрган енгар”; “Илигинг қуриса ҳам, илдам юр!”; “Йўртиб юрсанг, йўл унар”; “Йўртган – ўзар, Ётган – тўзар”; “Кимирлаган – қир ошар, Тиғизлаган – тоғ ошар”; “Юрганинги йўли ўтар, Ўтирганинги қуни ўтар”;

“Юрганнинг йўли кўпаяр, Ўтирганнинг – ўйи”; “Юрган – йўл кезар, Ўтирган – ер чизар” (Ер чизмоқ – зерикканидан нима қиларини билмай, ерга қараб, кўзини бир нуқтага қадаб, хаёл суриб ўтирмоқ, деган маънода); “Юрган – йўлдан топади, Ўтирган – қайдан топади?!”; “Йўловчининг озиғи – йўлида”; “Юрган – ютоқмас”; “Кўп излаган – кўмма устидан чиқади” (кўмма – кўрга кўмиб пишириладиган таом); “Юрганга йўргам йўлиқар” Шоир Сидкий (Хондайлиқий) бу мақолни қуйидагича изоҳлаган: “Йўргам – энг лаззатли бир турли ош эрурким, эчкининг ё кўйнинг чарвисини ёйиб, мурч, зира, зирк, турли дориворларни қиймага қўшиб, қиймани мазкур чарви билан ўрайдилар. Сўнгра чарвини тозаланган ичак билан ҳам ўраб пиширадилар, ёйдилар. Бу ош энг қимматли кўрилган бир ош эрурким, бу кунларда барҳам топган (йўқолган) эрур. Бу – азиз меҳмонлар учун тортиб берилур. Халқ мақолида келурким: “Юрганга йўргам илинур” Сирожиддин маҳдум Сидкий (Хондайлиқий)га келган турли мактублар, ўз шеърлари ва хатлари мажмуаси, ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди. Инв. №8073. 86-бет). Халқ бу мақолида ва умуман, юқорида келтирилган мақолларида сафарнинг маънавий жиҳатдангина эмас, моддий жиҳатдан ҳам фойдали эканлигини кўрсатиб, кишини сафар қилишга, дунёни кўришга, йўлга чорлайди.

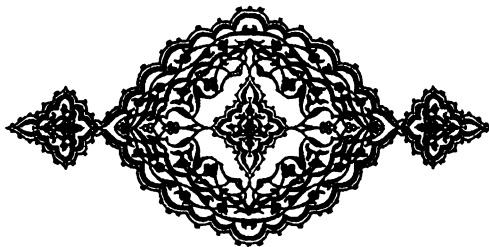
ЮРИБСАН БУ СЎҚМОҚҚА, ЧИДАРСАН БУ ТЎҚМОҚҚА

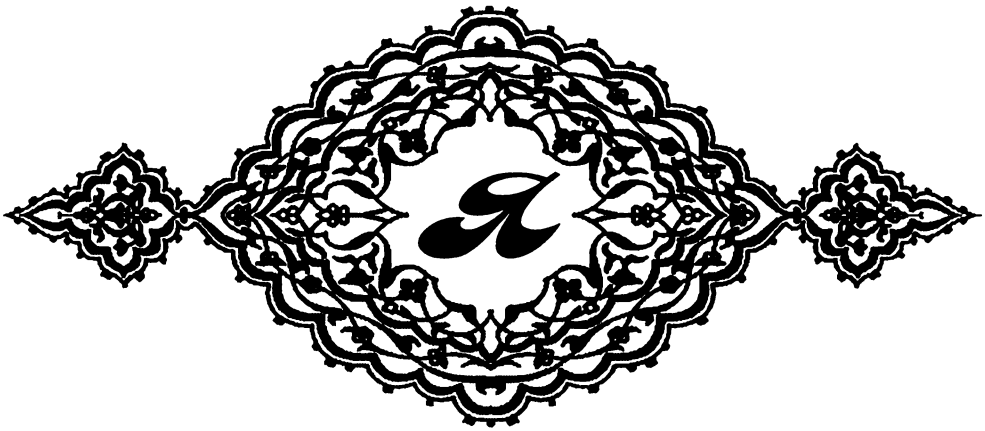
Баъзи одам орқа-ўнгини ўйламай ёмон йўлларга юради, ман этилган ишлар билан шуғулланади,

айб-гуноҳ қилиб қўяди-да, унинг ёмон оқибатлари бошига тушиб, азоб-уқубатини торта бошлагач, дод-вой солиб, ох-воҳ уриб, ҳаммага “ҳасратидан чанг чиқазиб” юради. Шундай одамга танбех берганда, койиганда: “Ажаб бўпти! Айб – ўзингда. Аввало бундай ишларни қилмаслигинг керак эди. Ҳамонки қилибсанми, энди азобига ҳам чидайсан-да!” деган маънода юқоридаги мақолни қўллайдилар.

ЮРТДА ЎҒРИ ТОПИЛМАСА, ЗАРГАРНИ ДОРГА ОС!

Халқ заргарларни ҳам кишининг ҳақиқа хуёнат қилувчи ўғрилар қаторига киритган ва уларга ёмон назар билан қараган, иззат-хурмат қилмаган. Этнограф Г.П. Снесарев Хоразм воҳасининг ўтмиши ҳақида ёзаркан, бу хусусда шундай дейди: “Ҳамма информаторлар (маълумот берувчилар – Ш.Ш.) бу касб эгаларининг “гуноҳкор” эканликларини тушунтирадилар. Чунки, заргарлар буюртмачиларнинг тилласини “уриб” қоладилар... Қачонлардир заргарларни эл-юртдан ажратиб, яккалаб қўйиш, улар ўлганда эса умумий мазордан чекка жойга кўмиш одати мавжуд бўлганлигини маълум қилувчи далиллар кўп... Заргарлар тўғрисидаги бундай гапларни бизга воҳанинг ҳамма ерида маълум қилишди... Қипчоқда ва бошқа жойларда ҳатто “Заргарнинг мазоридек айрилиб қолсин!” ибораси ҳам сақланиб қолган”. Юқоридаги мақол ҳам, “Заргар фирибгар бўлса, олтин ҳам занглайди”; “Ер юзида бир хотин бўлса, заргарга иш топилади”; “Шаҳарда бир хотин бўлса, заргар очдан ўлмайди” деган мақоллар ҳам заргарларга нисбатан бўлган шундай салбий муносабатлар натижасида юзага келган.

ЯНГАМНИНГ ШЎРВАСИНИ ШИРИН ҚИЛГАН – АКАМНИНГ МАСАЛЛИҒИ

Юқоридаги келинлар ҳақидаги мақолларга берилган изоҳларда қайд қилиб ўтганимиздек, ўтмишда қайнона, қайнота, эр билан бир қаторда оиланинг бошқа аъзолари ҳам, айниқса қайнэгачи ва қайнсингиллар келинга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлардилар, унга ўз зугумларини ўтказардилар, доим нордон ва тагдор гаплар қилардилар, унинг ҳар бир ҳаракати ва гап-сўзини тергардилар, ҳатто унинг кўзга яққол кўриниб турган яхшиликлари (чеварлиги, пазандаллиги, билимдонлиги, гўзаллиги ва ҳ.к.)ни ҳам назарга илмасдилар, кўра-билатуриб, атайдан камситардилар (афсуски, бу ҳол бирмунча оилаларда қисман бўлса ҳам, ханузгача сақланиб келади). Мазкур мақол ҳам, қуйидаги мақоллар ҳам қайнсингил тилидан келинни камситиб айтилган: “Янгамсану-янгамсан, Иштон бичар билмайсан” (“Оддий, осонгина иш ҳам қўлингдан келмайди, удалай олмайсан”, дейилмоқчи); “Янгам санчади, мен тортаман”; “Акам кимни олса, янгам – шу”. Халқ “Ғоз аччиғи қарғага бўлади, Қиз аччиғи янғага бўлади” деган мақоли билан келинга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлган қайнсингил ва қайнэгачилар устидан қулган, захарханда қилган.

ЯНГИНИ ЭСКИ САҚЛАР

Бу мақол – кийим-кечакни асраб, авайлаб кийиш ҳақида. “Эскириб қолган кийим-кечагингни назарга илмай ташлаб юбориб, янгисини бўлар-бўлмасга

киверсанг, у ҳам тез орада эскириб, ишдан чиқади. Эскиридан имкони борича фойдалансанг, янгисини фақат зарур-зарур жойларга қиясан ва узоқ сақланади”, деган маънода иқтисод-тежамкорликка ундаб айтиладиган мазкур мақолни тўлдирадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Эскиси бўлмаганинг – янгиси бўлмас”; “Уйлигини топмаган – кўчалигин тўздирар”; “Эскини эплагунча, эсинг кетади”; “Эскини эплаб кий” (Бу кейинги икки мақол билан: “Эски кийим-кечакни ямаб-яскаб, эпакага келтириб кийиш кийин, албатта. Лекин шундай бўлса ҳам, бундан эринма, бир амаллаб, эплаб кийишга ҳаракат қил” демоқчи бўладилар); “Ямасанг – янги бўлади, Янгининг тенги бўлади”.

ЯСАНЧОҚ МАРДОНА БЎЛМАС, КАПАЛАК ПАРВОНА БЎЛМАС

Бу билан: “Капалак озода, танноз бўлиб, оловга (ўтга) ўзини парвонадек урмагани сингари, ясанчок, олифталар “кийимим кир бўлиб қолади” деб бир ишга қовушмайдилар”, дейилмоқчи.

ЯХШИ БЎЛСА – БОЛА, ЁМОН БЎЛСА – БАЛО

Бу ва бу каби бирмунча мақолларда яхши ва ёмон фарзандларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, гап-сўзи, қилиқлари, ота-онага ва бошқаларга тегадиган фойдаси ҳамда зиёни ҳар томонлама ифода этилади: “Яхши қиз – ёқадаги қундуз, Яхши йигит – кўкдаги юлдуз”;

“Яхши ўғил – эл обрўси, Яхши қиз – уй обрўси”; “Боланинг ювоши – онанинг хуш боши”; “Боланинг ювоши – отанинг роҳати”; “Қобил фарзанд – жонга пайванд”; “Яхши киз эрта туриб соч тарар, Ёмон қиз эрта туриб нон сўрар”; “Яхши ўғил уй тузар, Ёмон ўғил тўй бузар”; “Бўлгули бола рўзгор тебратар, Бўлғусиз бола рўзгор тўзгитар”; “Яхши бола нон келтирар, Ёмон бола ғам келтирар”; “Яхши бола шон келтирар, Ёмон бола қон келтирар”; “Яхши бола ёғ келтирар, Ёмон бола доғ келтирар”; “Яхши ўғил боғ қилур, Ёмон ўғил доғ қилур”; “Яхши ўғилга мол чикора, Ёмон ўғилга мол чикора?” (чикора – нимага керак, нима ҳожати бор. Бу мақол ота-она тарафидан ёхуд бошқалар тарафидан ота-онага қарата: “Яхши, ақли, эсли-хушли ўғилга мол-дунё, мерос қолдиришнинг нима кераги бор, унинг ўзи топиб олади. Ёмон, аҳмоқ ўғилга мол-дунё, мерос қолдиришнинг нима кераги бор, у мол-дунёларни ёмон йўлга сарфлайди, қадрига етмайди, бадхаржлик билан бот фурсатда тугатиб юборади”, деган маънода айтилади); “Яхши фарзанд – ота-она чароғи, Ёмон фарзанд – ота-онанинг доғи”; “Яхши бола – отага қувват, Ёмон бола – отага уқубат”; “Яхши ўғилдан раҳмат етар, Ёмон ўғилдан лаънат етар”; “Қобил ўғил отга миндира, ноқобил ўғил отдан индира” (индиromoқ – пастга тушиromoқ); “Ёмон бўлса боласи, Камон бўлар отаси” (“Ёмон фарзандлар) отани (онани ҳам) қаритиб, қадини камон (ёй)дек букчайтириб қўяди”, дейилмоқчи); “Бола алжийди, Ота ранжийди” (алжийди – бўлмагур, бемаъни, тутуриқсиз гаплар гапирмоқ, валдирамоқ, айнимоқ); “Яхши бола тўрга тортар, Ёмон бола – гўрга”; “Яхши бола – суюк, Ёмон бола – куюк”; “Ёмон боладан фойда йўк, Яхши боладан кўнгил тўк”; “Яхши кишининг боласи юқоридан сий топар, Ёмон кишининг боласин туя устида ит копар”; “Яхшидан ёмон туғилса – эми топилмас, Ёмондан яхши туғилса – тенги топилмас”.

ЯХШИ ЕРГА БЕРСАНГ ҚИЗНИ, СИЛАЙ-СИЛАЙ СУЛТОН ҚИЛУР, ЁМОН ЕРГА БЕРСАНГ ҚИЗНИ, УРА-УРА УЛТОН ҚИЛУР

(ултон – оёқ кийимларига тагчарм қилинадиган, кавушнинг ичига солинадиган чарм.) Вар.: “Жавдар жойнга тушса, буғдой бўлар, Буғдой жойнга тушмаса, жавдар бўлар” (Мазкур мақолнинг мажозий маъносини англатадиган “Яхши ерга тушса, ёмон қиз яхши бўлар, Ёмон ерга тушса, яхши қиз ёмон бўлар” деган мақол ҳам бор).

ЯХШИ ЙИЛ БАҲОРИДАН МАЪЛУМ

Вар.: “Йил яхши келса, арқар кетмас” (арқар – баланд тоғларда юрадиган ёввойи қўй); “Баҳор яхши келса, қари терак ҳам куртак отади”. Булар – ота-боболарнинг ҳаётий тажрибаси ва кўп йиллик кузатишлари натижасида келиб чиққан хулосаларни ифодаловчи мақоллардан бўлиб, аксарият ҳолларда тўғри бўлиб чиқади.

*Киши яхшилиги ишдан маълум,
Яхши йил баҳору кишидан маълум.*

(Бино)

*Улус чехраи олам афрўзидин,
Билур йил келишин наерўзидин.*

(Навой)

ЯХШИ НИЯТ – ЯРИМ ДАВЛАТ

Ота-боболар кишига турмуш кечирish юзасидан панд-насихат қиларканлар, ҳаётдан умидсизланмаслик, руҳни тетик тутиб, кўнгилга яхши ниятларни, орзу-истакларни жо қилган ҳолда келажак сари дадил олға интилиш зарурлигини уқтирадилар: “Яхши ният – ярим мол” (“... ёрти мол” ҳам дейдилар); “Яхши нафас – ярим мол” (нафас – бўлажак иш ҳақида изҳор қилинган ният; “нафасингни совуқ қилма”, “нафасингни иссиқ қил” деган ибораларни эсланг); “Ниятинг – йўлдошинг”; “Бугунги ният – эртанги ҳақиқат”; “Кечани сўзлама, бугунни сўзла, Бугун ҳам ўтар, эртани кўзла”; “Эскини сўзлагунча, янгини кўзла”; “Кам сўзла, кўп кўзла”; “Бугунни бир ўйласанг, эртани икки ўйла”; “Хаёлга келмаса, вужудга келмас”; “Юракда бўлса, билақда билинади”; “Хавас билан ғайрат ўлчанади”; “Хавас бўлса, анқонинг уруғи ҳам топилади” (анко – гўё Қоф тоғида яшаган афсонавий катта қуш. Анқонинг уруғи (ёки тухуми) – сира топилмайдиган ё гоят кам учрайдиган нарсанинг рамзи сифатида ишлатилади); “Талабли эрга нур ёғар”, “Қаноти синиқ мусича ҳам – баланд уя орзусида”; “Орзуга айб йўқ”; “Орзу – айб эмас, Орзунни қувган – айб” (Бу билан: “Яхши ният билан бирор нарсага етишмоқни орзу қилмоқ – яхши. Аммо, “Бир орзу ўн орзу болалайди” дегандек, орзунинг ҳадди, чегараси бўлмайди. Кўнглининг хоҳишига берилиб, ҳар нарсани орзу ҳавас қилиб, ҳар нарсанинг кетидан кетавериш – яхши эмас”, дейилмоқчи); “Икки орзу бир топилмас” (“Икки қўённи қувлаган – бирини ҳам туголмас” дегандек, киши бир йўла икки ё бир неча орзу-ҳаваснинг ортидан кетадиган бўлса, уларнинг ҳеч қайсисига эриша олмайди); “Мақсадсиз ҳаёт – қуши беқанот”.

ЯХШИ ОТГА ҚАМЧИ КЕРАКМАС, ЯХШИ ҚИЗГА СОВЧИ КЕРАКМАС

“Қиз одобли, ҳаёли, ифбатли қилиб тарбияланса, кишиларнинг меҳрини қозонади, унга турмуш йўли ўз-ўзидан очилади”, дейилмоқчи. “Беданани сайроқилигига қараб баҳолайдилар”; “Сайроқи беданага – харидор кўп” деган мақолларни ҳам мажозий маънода кўпроқ шунга нисбатан қўллайдилар.

ЯХШИ СЎЗ – ЖОН ОЗИҒИ, ЁМОН СЎЗ – БОШ ҚОЗИҒИ

Маълумки, ота-боболар сўзлаш одобига қатъий риоя қилиш зарурлигини уқтириб, кўпдан-кўп мақоллар яратишган. Қуйида келтирилаётган бир туркум мақолларда яхши сўз билан ёмон сўз орасида “осмон билан ерча фарқ бор”лиги, яхши сўзнинг кишига тегадиган шарофати-ю, ёмон сўзнинг қасофати турли хил мисолларда кўрсатилади: “Яхши сўз – кўнгил подшоҳи”; “Яхши сўзга жон семиради”; “Жоним” деса, жон семирар”; “Иссиқ кийим танини илитар, Иссиқ сўз жонни илитар”; “Ширин сўз – шакардан ширин”; “Ширин сўз ўликни ҳам тирилтиради”; “Яхши сўз суюнтирар, Ёмон сўз куюнтирар”; “Мазали сўзга қулоқ чарчамас”; “Яхши сўз ерда қолмас”; “Иссиқ сўзим – иситма, Совуқ сўзим – совутма” (“Иссиқ сўзим ўзгаларнинг менга нисбатан бўлган кўнглини иситади, меҳрини оширади, муносабатларини яхшилайти. Совуқ сўзим эса, уларнинг кўнглини мендан совутади, меҳру муҳаббатини ғазаб-нафратга айлантиради”, дейилмоқчи); “Яхши сўзинг эсимга тушса, Бўйинингни қучгим келур, Ёмон сўзинг эсимга тушса, Гўрингни бузгим келур”; “Яхши сўзга учар қушлар эл бўлар, Ёмон сўзга пашша кучи фил бўлар”; “Тилингда бўлса болинг, Қулиб турар икболинг”; “Ширин сўзли – шоҳ қосасида сув ичар”; “Аччиқ тил – захри илон, Чучук тилга жон қурбон”; “Яхши сўздан мой эрийди, Ёмон сўздан сой қурийди”; “Яхши оғизга ош келар, Ёмон оғизга – тош”; “Яхши сўз тош эритар, Ёмон сўз бош чиритар”; “Яхши сўз тўрга элтар, Ёмон сўз – гўрга”; “Ёмон сўз – пичоқдан ўтқир”; “Ўринсиз сўз – ўқдан ўтқир” (“Кишининг нарёғ-берёғидан ўтиб кетади”, дейилмоқчи); “Ёмон тил ё жонга ургай, ё – имонга”; “Ёмон гап қулоққа яқин бўлади” (“Ёмон гапни ҳамма дарров эшита қолади”, дейилмоқчи); “Ёмон гапни ёпиб бўлмас, Сояни кириб, чопиб бўлмас”; “Қаҳрли сўз қамал бузар”; “Ўтқир сўз ўмганни тешар” (ўмган – кўкрак, тўш); “Ёмон гап – юзга тарсак”;

“Қулоқдан кирган совуқ сўз, Юракка бориб муз бўлади” (“Бировга совуқ гап қиладиган бўлсанг, сендан кўнгли совийди, қайтиб уни илтишинг қийин бўлади”, дейилмоқчи); “Муз эриси – сув бўлур, Сув совиса – муз бўлур” (Бу билан мажозан: “Яхши гапирсанг – қаҳри қаттиқ одамнинг ҳам кўнглини овлай оласан, ёмон гапирсанг – сени севган, хуш кўрган, иззат-хурмат қиладиган одамнинг ҳам кўнглини совитиб, ўзингдан бездириб юборасан”, дейилмоқчи); “Чилланинг қори кетса ҳам, музи кетмас” (“Бировга айтган ёмон сўзинг унинг кўнглидан узоқ вақтгача кетмайди, ҳатто умрбод сақланиб қолади ва сенга шунга яраша муносабатда бўладиган бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Сарагонда сув босар сувсираш, ташналикни, Битта совуқ сўз бузар, қадрдон-ошналикни”; “Жўяга туя ҳам чўқади” (жўя – ўринли, маъқул, хуш ёқадиган, бамаъни (гап); “Ўринли сўзга туя чўқади, Ўринсиз сўзга ҳамма сўқади”; “Илик-илиқ сўзласанг, илон инидан чиқар, Совуқ-совуқ сўзласанг, қилич кинидан чиқар” (“Яхши гап билан душманингни ҳам дўст қила оласан. Ёмон гапирсанг, ҳатто бошингдан жудо бўласан”) дейилмоқчи). Бу мақолнинг иккинчи қисми: “Совуқ-совуқ сўзласанг, мусулмон динидан чиқар”, “... ҳар ким динидан чиқар” деб айтиладиган вариантлари ҳам борки, булар билан: “Ёмон гапирсанг, ҳар қандай оғир-босиқ, сабр-тоқатли одамнинг ҳам “қони қайнаб кетиб”, сенга тегишли жавоб қайтаради, ҳатто сўқади, уради, ўлдирари”, дейилмоқчи); “Оғриган жойга қўл югурар, Оғритар сўзга тил югурар”; “Тил ёмони – буйинга сиртмоқ солар”; “Яхши сўзга қулоқ сол, Ёмон сўзга улоқ сол!” (“Яхши сўздан қочма, жон қулоғинг билан эшит-у, аммо ёмон, дилга озор берувчи, асабни бузувчи, фиску-фасод, гийбат, иғво кўзғовчи сўзларни айтадиган одамга асло раҳм-шафқат қилиб ўтирма, дарҳол унинг “оғзига қоқиб”, тегишли жавобини бер ёхуд унинг тилини тийиб, овозини ўчиришга ҳаракат қил”, дейилмоқчи).

ЯХШИ ТОПИБ ГАПИРАР, ЁМОН ҚОПИБ ГАПИРАР

Вар.: “Билган топиб гапирар, Билмаган – қопиб”; “Яхши пайқаб гапирар, Ёмон чайқаб гапирар” (чайқаб – булғаб, “лойқатиб”, бошқа томонга буриб, деган маънода); “Биров гапни ёғлаб гапирари, Биров тикан боғлаб гапирари”; “Бировнинг ўзи сийловли, Бировнинг сўзи сийловли”; “Бировнинг от кўтармас бўзи бор, Бировнинг от кўтармас сўзи бор”; “Бировнинг

ўзи ғар, Бировнинг сўзи ғар”; “Япалок қуш мақтанса: “Жардан куён олдим” дер, Ёмон киши мақтанса: “Яхшининг ёқасидан олдим” дер”; “Созандалар созин чергар кўл билан, Ёмон одам кўйдиреди тил билан”; “Ақлли нақллаб сўзлар, Ақлсиз лақиллаб сўзлар” (нақллаб сўзламок -- гап орасида нақллар, ҳикоят-ривоятлар, мисолу далиллар келтириб, кишига тушунарли, аниқ-равшан ва ишонарли қилиб сўзламок); “Доно айтса – эл айтгани, Эл ғамини еб айтгани”; “Доно билиб сўзлайди, Ҳам узокни кўзлайди”; “Доно сўзи – дурдан ортик”; “Яхшининг гапи – мой, Ёмоннинг гапи – лой”; “Яхшининг сўзи – қаймок, Ёмоннинг сўзи – тўқмок”; “Ўзи юзсизнинг – сўзи түзсиз”; “Ўзи совуқнинг – сўзи совук”; “Ириган оғиздан чириган сўз чиқар”; “Ачиган оғиздан сасиган гап чиқади”; “Касрли оғиздан касофатли сўз чиқар”; “Ёмон оғиздан ёлиндай сўз чиқади” (ёлин – чақмок); “Булутдан чиққан кун аччиқ, Ёмондан чиққан сўз аччиқ”; “Эски чопоннинг бити аччиқ, Ёмон одамнинг тили аччиқ”; “Илон захри – тишида, Ёмон захри – тилида”; “Илон иши – заҳар солмок”; “Чаённинг касби – чақиш”; “Илон гоҳ-гоҳ чақади, Ёмон доим “чақади””; “Ёмон тил эл бузар, Ёмон оёқ йўл бузар”; “Сўз билмаган кишидан – Ҳура билган ит яхши”; “Ёмоннинг юзи курсин, гапирган сўзи курсин!”.

ЯХШИ ХОТИН – УМР ВОЛИ, ЁМОН ХОТИН – ЖОН ЗАВОЛИ

Халқ ўзининг бир туркум мақолларида яхши ва ёмон хотинларнинг феъл-атворини, хусусиятларини, юриш-туришини тасвирлаган, эрга ва бошқаларга тегадиган фойдаси ё зиёнини кўрсатиб, уларга баҳо берган: “Яхши хотин – уй бўстони, Ёмон хотин – зимистони”; “Яхши хотин – уй эгаси, Ёмон хотин – йўл эгаси”; “Яхши тўн – тўй савлати, Яхши хотин – уй давлати”; “Яхши чопон – тўй зийнати, Яхши хотин – уй зийнати”; “Яхши хотин – хазина”; “Яхши хотин – ярим ризк”; “Яхши хотин йўқни йўмзаб тўйдирар, Ёмон хотин ёлғиз отни сўйдирар”; “Яхши хотин йўқ нарсангни бор этар, Ёмон хотин кенг уйингни тор этар”; “Эпчил хотин қор қалаб, қозон қайнатар”; “Яхши хотин гўшт қуритар, Ёмон хотин гўшт саситар” (Кўчманчи чорвадорлик даврларида хонадонда мол сўйил-са, хотинлар гўштни тилишлаб, тузлаб, тортилган тизимчага осиб қўйиб, офтобда қуришиб олардилар-да, анча вақтгача ишлатардилар. Шунда ёмон хотин ҳафсаласизлик, дангасалик қилиб, гўштни

вақтида қуришиб олмай, саситиб, ҳеч нарсага яроксиз қилиб қўяди); “Хотин борки, арпа ундан ош қилар, Хотин борки, буғдой унни тош қилар”; “Яхши хотин арпа унни кақоб қилар, Ёмон хотин буғдой унни хароб қилар”; “Яхши хотин саҳар туриб чарх товлар, Ёмон хотин саҳар туриб ўчок қовлар”; “Миришкор хотиннинг қўли чарх йигирар, оёғи бешик тебратар” (“Бир вақтнинг ўзида ҳам ишини қилади, ҳам боласини боқади. Чаққонлигидан, миришкорлигидан – ҳамма нарсага улгуради”, дейилмокчи); “Яхши хотин жун қарз олар, Ёмон хотин ун қарз олар” (Бу ҳам кўчманчи чорвадорлик даврларидан қолган мақоллардан биридир. Яхши хотин рўзгор тебратишда эрига кўмаклашади. Агар ўз уйида бўлмаса, кўшнидан қарзга бўлса ҳам жун қарз олиб, уни эшиб, йигириб, шолча, гилам, чепма чакмонлар қилиб сотиб, рўзгорни яхшилади. Ёмон хотин эса хушёқмас, дангаса бўлиб, то эри топиб келмагунча ўзи ишламайди, уйида бўлмаса, кўшнидан тайёр озиқ-овқатларни, масалан, унни қарзга олиб, оиланинг обрўсини туширади. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган); “Яхши хотин белгиси – хиром қилар терини, Ёмон хотин белгиси – ерга букар эрини”; “Хотиннинг сариштаси – одамнинг фариштаси”; “Саришта бўлса хотининг, Ширин ўтар кун-тунинг”; “Олис йўлда от синалар, Оғир кунда – хотин”; “Хотиннинг ишчан бўлса, Сафарда хатар бўлмас”; “Хотиннинг яхши-ёмони меҳмон келганда билинади”; “Ой минмай отингни мақтама, Йил турмай – хотинингни”; “Билимли аёл бошинга қарайди, Билимсиз аёл ёшинга қарайди”; “Сени севган – йўлингга қарар, Севмайдиган – қўлингга қарар” (“қўлингга қарар – олиб келадиган нарсанга, топар-тутаринга қараб сен билан ё яхши, ё ёмон жавоб-муомалада бўлади”, деган маънода); “Эр топувчан бўлса, Хотин тақувчан бўлади” (“Эр кўп пул топувчи бўлса, унинг (ёмон, олифта, танноз) хотини қимматбаҳо тақинчоқларни (шунингдек, кийим-кечакларни ва умуман, ўзини ўзгалар кўзига яхши кўрсатмок учун нимаики керак бўлса, ҳаммасини) ҳадеб сотиб олаверади ва яна сотиб олгиси келаверади”, дейилмокчи); “Ёғмас булут ерни алдар, Ёмон хотин эрни алдар”; “Ёмон хотин эри кетса кийинади, Эри қайтса куйинади” (“Ёмон хотин эри бирор ерга кетди дегунча кийиниб, кўчага қиқиш пайига тушади”, дейилмокчи); “Ёмон эркак тўй бузар, Ёмон хотин уй бузар”; “Ёмон хотин ҳайитда эрдан чиқар”; “Эрсиз хотин бошвоксиз от”; “Нозсиз хотин – ёлқинсиз ўтин”; “Хотин эрка бўлса, Эрига серка

бўлади” (серка – кўйларнинг олдига тушиб, уларни ўзи юрган йўлдан бошлаб келгани каби, эрка хотин ҳам эрининг “бурнидан ип ўтказиб”, уни йўриғидан олиб юради”, дейилмоқчи); “Ёмон деҳқон ер қўрир, Ёмон хотин эр қўрир”; “Подшонинг аҳмоғи ер талашади, Хотиннинг аҳмоғи эр талашади”; “Хотиннинг зўри – эрининг шўри”; “Яхши хотин ишли бўлур, Ёмон хотин тилли бўлур”; “Ўтарчининг ништари – енг ичида, Заҳар хотин “ништари” – тил учида” (ўтарчи – от (мол) табиби. Мол(от)нинг “бадном” деган касали бўлади. Ўтарчи шуни ништар билан ёриб, ичидан безини олиб ташлайди, Шунда у от (мол)ни хуркитиб, қочириб йормаслик учун унга ҳийлакорлик билан ништарини энгининг ичига бекитиб олиб яқинлашади); “Ўтиннинг ёмони шир-шир, Хотиннинг ёмони – вит-вит”; “Хотиннинг қақилдоғи – тегирмоннинг шақилдоғи”; “Уришқоқ хотин бор қишлоққа кўриқчининг ҳожати йўқ” (кўриқчи – сопқон отиб, жом чалиб, шовқин солиб, қушларни экинга қўндирайдиган киши); “Эрни эр қиладиган ҳам – хотин, Қора ер қиладиган ҳам – хотин”; “Яхши хотин ёмон эрни эр қилар, Ёмон хотин яхши эрни ер қилар”; “Бир нўноқни бир эпчил эплайди” (Бунда кўпинча “нўноқ” деганда – эрни, “эпчил” деганда – хотинни назарда тутадилар). “Бўз яхта қичтар, Яхши хотин тинчитар”; “Хотин яхши – эр яхши”; “Эрининг отини хотин чиқазар, Хотиннинг отини ўтин чиқазар”; “Яхши хотин кўпга кўшар, Ёмон хотин кўпдан чиқарар”; “Хотин сўзини қондирар, Эрни уруғидан тондирар” (“Ёмон, айёр, ичи қора, “одам иси ёқмаган” хотин эрининг бошини айлантириб, ўз сўзини қондириб (маъқул қилиб), унинг уруғ-аймоғини (ота-онасини, ака-укаларини, опа-сингилларини ва ҳ.к.) турли тўхматлар, ёлғон-яшиқ гаплар билан ёмонлаб, ёмон қилиб кўрсатиб, уни улардан бездиради”, дейилмоқчи); “Бўлдирадиган ҳам – хотин, Ўлдирадиган ҳам – хотин”; “Хотиннинг яхши бўлса, тўйга бормоқ – на ҳожат, Хотиннинг ёмон бўлса, азага бормоқ – на ҳожат?!”; “Йўлдаги бўронга чидаб бўлади, Уйдаги “бўрон”га чидаб бўлмайди” (Мақолнинг иккинчи қисмидаги “бўрон” – ёмон хотиннинг бўлар-бўлмаста уруш-жанжал чиқариши, хархашаси, “минг-минг”, деган маънода); “Жон нима керак – жонона бўлмаса, Уй нима керак – ғамхона бўлса”; “Уйнинг тор бўлса, жаҳоннинг кенглиги билинмас” (“тор уй” – уруш-жанжал аримайдиган, бирининг гапи бирига тўғри келмайдиган, бирини бири ҳурмат қилмайдиган,

хуллас, ғамхонага айланган уй, деган маънода); “Уйда ҳаловати йўқнинг, Тузда фароғати йўқ” (туз – кўча-кўй); “Хотиннинг яхши бўлса ёқанг оқаради, Хотиннинг ёмон бўлса соқолниг оқаради”; “Яхши хотин эрининг кийимидан маълум”; “Яхши йигит минган отин ҳоритмас, Яхши хотин теккан эрин қаритмас”; “Яхши хотин қари эрни ёштарар, Ёмон хотин ёш эрни қаритар”; “Ёмон от бел қаритар, Ёмон хотин эр қаритар”; “Отнинг ёмони – ола, Хотиннинг ёмони – бало”; “Хотиннинг ёмони – тўнғизнинг қабони”; “Хотиннинг ёмони – умрнинг эгови”; “Яхши хотин – жаннати, Ёмон хотин – дўзахи”; “Яхши бўлса хотиннинг – ёруғ дунё жаннати, Ёмон бўлса хотиннинг – икки дунё дўзахи”; “Хотин азоби – дўзах азобидан ёмон”; “Яхши келин – келин, Ёмон келин – ўлим”; “Отинг ёмон бўлса, армонинг кетар, Хотиннинг ёмон бўлса, дармонинг кетар”; “Боланг ёмон бўлса, дармонинг кетар, Хотиннинг ёмон бўлса, меҳмонинг кетар”; “Яхши хотин кулмасдан бурун қулдирад, Ёмон хотин ўлмасдан бурун ўлдирад”; “Отинг ёмон бўлса, сотиб қутулсан, Хотиннинг ёмон бўлса, қайтиб қутулсан?” (қайтиб – қандай қилиб); “Қиш кунининг ҳузур – қуруқ бўлса ўтини, Эр кишининг ҳузур – яхши бўлса хотини”; “Яхши ёр ёддан чиқмас”; “Отинг яхши бўлса – бу дунёнинг фароғи, Хотиннинг яхши бўлса – бу дунёнинг қароғи”. Қарғама, юрса тирикчиликнинг ғамида юрибди, сенинг, менинг болаларимнинг ташвишида юрибди, ўйнаб юргани йўқ. Қаноат қил, яхши хотин сув келса симиради, Тош келса кемиради (Ойбек, Болалик).

ЯХШИ ҚЎШНИНГДАН СЎРАГУНЧА, ЁМОН УЙИНГДАН АХТАР

Вар.: “Ўз уйингда ошинг бўлса, Киши уйда қас(д)инг борми?!”, “Ёмонга ялингунча, Ётиб ёнингни кавла”. Бу мақоллар билан: “Ўз тирикчилигинг учун зарур бўлган нарсаларни ўзинг ишлаб топ. Бировдан тама қилиш, тилаш, бировга ялиниб кун кўриш, бировнинг ҳисобига яшаш – ўтакетган ёмон хислат ва текинхўрликдир”, деган маънода насихат қилдилар.

ЯХШИДАН – ВАФО, ЁМОНДАН – ЖАФО

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ яхши одамлардан кишига ва жамиятга фойда тегишини, ёмон одамлардан эса зиён-заҳмат етишини таъкидлайди: “Яхшидан жафо келмас,

Ёмондан – вафо”; “Яхшидан – шарофат, Ёмондан – касофат”; “Яхши чечакка болари кўнади” (Бу билан мажозан: “Яхши одамнинг хузурига яхши одамлар кўмсаб келадилар, унинг ширин-ширин гап сўзидан, ёқимли феъл-атворидан, саховатидан баҳра оладилар”, дейилмоқчи); “Яхшига гул – соя”; “Яхшиларда димоғ бўлмас”; “Яхшидан ботир чиқса – тенги бўлмас, Ёмондан ботир чиқса – тегиб бўлмас”; “Яхшининг яхшига бордур ҳиммати, Ёмоннинг яхшига ортур иллоти”; “Яхшига айтсанг, битирар, Ёмонга айтсанг – ер титрар”; “Яхши келар иш қошига, Ёмон келар ош бошига”; “Яхши – жонингга ўртоқ, Ёмон – нонингга”; “Яхшининг ёти бўлмас, Ёмоннинг уяти”; “Яхшида гина бўлмас, Ёмондан гина кетмас”; “Яхши киши – тегиб, Ёмон киши – кекчил” (тегчил – тегли-тахтли); “Яхшига айтсанг – билар, Ёмонга айтсанг – кулар”; “Яхши отга – бир қамчи, Ёмон отга – минг қамчи”; “Биров тилга тушунмас, Биров имга тушунар”; “Ақллига – ишорат, Аҳмоққа – тўқмоқ”; “Билганга – сўз оғир, Билмаганга – таёқ енгил”; “Яхшини сўксанг – суягидан ўтар, Ёмонни урсанг – терисидан ўтар”; “Ақллига бир сўз басдир, Ақлсизга минг сўз оздир”; “Яхшининг сўзи кафил, Ёмоннинг ўзи кафил” (“Эл-юрт ўртасида яхшилик билан ном чиқазган одамга ишонадилар, унинг бир оғизгина сўзига хўп дея қоладилар, ундан тилхат, қафолат талаб қилмайдилар. Ёмон одам эса берган ваъдасида турмайди, алдайди, айтган гапидан тонади. Шунинг учун унга асло ишонмайдилар, тилхат талаб қиладилар, бировнинг ўртада кафил туришини сўрайдилар”, дейилмоқчи); “Яхши отнинг тишин кўрма, Яхши одамнинг ёшин сўрма” (Отнинг неча ёшдалигини тишини очиб кўриб биладилар. “Яхши одам – ўз-ўзидан маълум. Уни яна такроран синаб ўтиришнинг ҳожати йўқ”, дейилмоқчи); “Яхши той отга эргашар, Ёмон от тойга эргашар” (“Яхши бола катталарга эргашиб, улардан таълим-тарбия, ўрнак, ибрат олиб, яхши одамлар қаторига киради. Ёмон одам эса қартайганда ҳам ёшларга кўшилиб, улфат бўлиб, маза-бемаза гаплар гапириб, беўхшов қилиқлар қилиб, ҳамманинг энсасини қотириб юради”, дейилмоқчи); “Яхши қариса ёзиб қўйган хатдай, Ёмон қариса – бурқсиб ёнган ўтдай”; “Яхши йигит – давранинг боши”; “Яхши йигит билан яхши от – кўпникдай”; “Яхшининг қалби – қуёш, Ёмоннинг бағри – тош”; “Яхши – Ой билан кундай, Оламга бирдай”; “Яхшини кўрмоқ – жаннат”; “Яхши келди дегунча, ёруғлик келди десанг-чи,

Яхшиликнинг хабарин олиб келди десанг-чи”; “Яхши – яхшиликни кўзлар, Ёмон – ёмонликни”; “Яхшининг шарофати тегар тор ерда, Ёмоннинг касофати тегар ҳар ерда”; “Қора итнинг уяти оқ итга тегар”; “Яхшидан – назар, Ёмондан – ҳазар”; “Яхши юрган ерига, Тинчлик солар элига, Ёмон юрган ерига, Ўт қўяди элига”; “Яхши одам ўйнаб-қулиб кечирар, Ёмон одам қону зардоб ичирар”.

ЯХШИЛИК ТЎРГА ЭЛТАР, ЁМОНЛИК – ГЎРГА

Халқимиз бу каби бир туркум мақолларида киши жамиятда ўзини қандай тутиши лозимлиги юзасидан таълим берар экан, одамларга яхшилик қилиш зарурлигини қайта-қайта уқтиради, яхшилик яхши самаралар беражagini кўрсатади ва аксинча, одамларга қилинган ёмонлик ёмон оқибатларга олиб боражagini таъкидлаш орқали кишини ёмонликдан қайтаради: “Яхшилик икки жаҳонни орттирур”; “Яхшилик нур келтирар, Ёмонлик – зулмат”; “Яхши олқиш олур, Ёмон қарғишга қолур”; “Яхшилик қилсанг яшарсан, Ёмонлик қилсанг қақшарсан”; “Яхши бўлсанг яшарсан, Насибангни ошарсан”; “Яхши ошини ер, Ёмон – бошини”; “Яхшига қора юқмас, Ёмонга эл бокмас”; “Яхшига бош берарлар, Ёмонга тош терарлар” (“Яхши одамга жонларини ҳам аямайдилар, ёмон одамнинг гўрига тош терадилар (қалайдилар) – яъни, унинг тириклигидаёқ ўлимини тилайдилар”, дейилмоқчи); “Яхшига ипак илашуру, Ёмонга – тикан”; “Яхшига – ёйдай, Ёмонга – тойдай”; “Яхши етар, Ёмон йитар”; “Яхши иш – битирур, Ёмон иш – йитирур”; “Яхшиликни унутма, Ёмонликни кўнгилда тутма”; “Яхшининг кўнглини қолдиргунча, Ёмондан мушт е”; “Яхшини мақтасанг ярашар, Ёмонни мақтаган адашар”; “Яхшига ҳарна ярашар”; “Яхши бўлсанг, яқин кўп”; “Яхшининг касали – тўйга боргани, Ёмоннинг касали – гўрга боргани” (“Яхши одам касал бўлса, уни йўқлаб, кўнгил сўраб келувчилар кўп бўлиб, уй тўйдек гавжум бўлиб кетади. Ёмон одам касал бўлса, уни ҳеч ким келиб кўрмайди, бир ўзи гўрда ётгандек ёлғиз ётаверади”, дейилмоқчи); “Орик деган ёмон той, Ёзга чиқиб от бўлур, Ёмонликни кўп қилсанг, Яқин киши ёт бўлур”; “Яхши бўлсанг отинг чиқар, Ёмон бўлсанг хотининг чиқар”; “Ёмон қарасанг, кўрандаги мол қочар, Ёмон бўлсанг хотининг чиқар”; “Ёмон қарасанг, кўрандаги мол қочар, Ёмон юрсанг, қўйнингдаги ёр қочар”; “Ёмонлик қилиб нетарсан,

Обрўйингдан кетарсан”; “Яхшилик кўзга кўринмас, Ёмонлик кўмиб қўйилмас” (“Қилган ёмонлигингни кишилар кўмиб қўймайдилар, яъни унутиб юбормайдилар, ахири бир кун жазоингни тортасан”, дейилмоқчи); “Яхшилик – оғоч бошида, Ёмонлик – оёқ остида” (“Яхшилик кишини юқорига кўтаради, ёмонлик пастга тушириб, ер билан яксон қилади”, дейилмоқчи); “Бир – яхшилик унутилмас, Бир – ёмонлик”; “Ҳар ким ҳимматига яраша топади”; “Бугун қилганингни эртага кўрасан”; “Олмос ерда қолмас, Яхшилик – йўлда”; “Эрга қилинган яхшилик – ерда қолмайди”; “Кишига қилган – кишида қолмас”; “Ёшлигингда бер, қариганингда оласан”; “Ёшлигида яхшилик қилмаган – Қариганида қаттиқлик кўрар”; “Яхшидан от қолар, Ёмондан – дат” (дат – доғ); “Яхшидан ёд қолади, Ёмондан дод қолади”; “Яхши боғ қолдирар, Ёмон доғ қолдирар”; “Яхшининг ўзи ўлса ҳам, сўзи ўлмас”; “Яхшининг қадри ўлганда билинар, Йўрғаниннг қадри елганда билинар”; “Ёмон от билан тирилгандан – Яхши от билан ўлган яхши” (от – бу ерда “ном” маъносида); “Дат қолдирма, от қолдир!”.

ЯХШИЛИК ҚИЛСАНГ ЯШИР, ЯХШИЛИК КЎРСАНГ ОШИР

Бир донишманддан: “Нимани эса сақлаб қолиб, нимани унутмоқ керак?” – деб сўрабдилар. У: “Агар кишилар сенга яхшилик қилган бўлсалар – уларни унутма, агар сен бировга яхшилик қилган бўлсанг – унут”, деб жавоб берибди... Бундай панд-насихатни юқоридаги каби бирмунча мақоллар мазмунидан ҳам топамиз: “Берганингни озга сана, Олганингни кўпга сана”; “Ўнг қўлинг берсин, Чап қўлинг билмасин”; “Яхшилик қил, уйингга айтма” (Бу билан: “Бировга қилган яхшилигингни бошқа бегоналар тугул, ҳатто уйингдагиларга ҳам айтма”, дейилмоқчи); “Яхшилик қил, дарёга от, Балиқ билар, балиқ билмас, Холиқ билар”; “Яхшилик қил, сувга сол, Сув билмаса, балиқ билар, Балиқ билмаса, Холиқ билар” (Холиқ – Аллоҳ номларидан бири); “Яхшиликни дарёга қил, биёбондан топ”; “Ғараз билан қилинган яхшиликнинг ёмонликдан фарқи йўк”.

*Қил яхшилику демакни дохил қилма,
Миннат била яхшиликни ботил қилма.*

(Навой)

*Бўлди бағрим сув гамингдин, яхшилик қил, сол сувга,
Охир, эй гул, хирманни албатта ҳар эккан ўрар.*

(Отый)

ЯХШИЛИККА ЯХШИЛИК – ҲАР КИШИНИНГ ИШИ, ЁМОНЛИККА ЯХШИЛИК – ЭР КИШИНИНГ ИШИ

Ота-боболар бу каби мақолларида кишига яхшилик қилиш, яхшилик қилганларга ундан ҳам ошириб яхшилик қилиш, ҳатто ёмонлик қилганларга ҳам яхшилик қилавериш лозимлигини уқтириб, чин инсонийликка даъват этадилар: “Ёмонлик – ҳар кишидан, Яхшилик – эр кишидан” (эр киши – чин инсон, мард, сахий, очик кўнғил, вафодор, содиқ дўст ва ҳ.к., деган маънода); “Ёмонлик қилгани яхшилик қилиб уялтир”; “Жафо қилганга вафо қил”; “Йўл берганга кўл бер”; “Жон берганга жой бер, Жой берганга жон бер”; “Ош берганга бош бер”; “Олдинга ош тортса, Отаннинг хунидан кеч”; “Сув ичирмаганга сут ичир”; “Тош отганга ош от”, “Отангни ўлдирганга онангни бер” (Бу мақолда бениҳоя ёмонлик қилган одамга ҳам яхшилик қилиш лозимлиги муболаға билан билдирилган); “Яхшидан ёмонлар ҳам ёмонликни кўз тугмас, Яхши ёмонларга ҳам яхшиликни унутмас”; “Яхшиликни билмасанг, яхшиларга кўшил”.

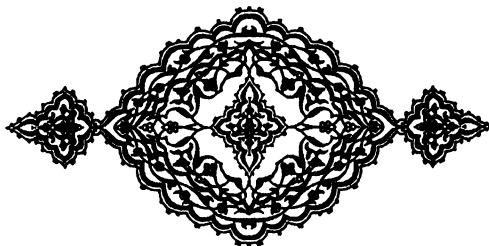
ЯХШИНИ БИЛ ЎЗИДАН, ЁМОННИ БИЛ КЎЗИДАН

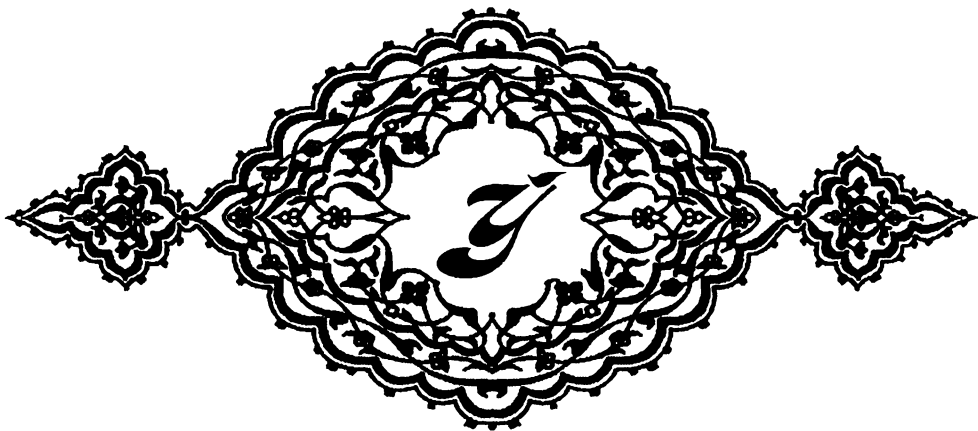
Бир туркум мақоллар кишилик жамиятидаги ўзаро муносабатларда яхши одамларни ёмон одамлардан фарқлай билиш ва шунга яраша иш тутиш лозимлиги юзасидан таълим беради: “Офтобнинг тафтига қара, Одамнинг афтига қара”; “Туси яхшидан тунгилма” (тунгилмоқ – шубҳаланмоқ); “Ёғ чўва сиртидан маълум” (чўва – кунжарадан ясалган ёғ идиш. Обдастага ўхшаган бандлик ва жўмаклик бўлади, синмайди. Мазкур мақол билан: “Яхши ва ёмон одам ташқи кўринишиданоқ маълум бўлиб туради”, дейилмоқчи); “Ой туғишдан белгили, Одам – юришидан”; “Яхши ўзини ёмоннинг ёнида танитар”; “Қораниннг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади”; “Яхши олур сўзингни, лаб демишинг бўлганда, Ёмон олур сўзингни, кўш емишинг бўлганда” (“Яхши одам лабинг қимирлаши, яъни айтишинг биланоқ сўзингни қулоғига олади, илтимосингни бажо келтиради. Ёмон одам эса кўш-кўш емишинг бўлсагина (яъни, сендан моддий манфаат кўрсагина) сўзингни эшитади, акс ҳолда сенга қайрилиб ҳам қарамайди. Яхши ким-у, ёмон ким – шундан ҳам билиб олсанг бўлади”, дейилмоқчи); “Ёмоннинг ҳаммаси бузуқ бўлмас, Яхшининг

ҳаммаси тузук бўлмас” (“Зоҳиран ёмон кўринган одамларнинг ҳаммаси ҳам ёмон, зоҳиран яхши кўринган одамларнинг ҳаммаси ҳам яхши бўлавермайди. Алданиб, “чув тушиб” қолишинг мумкин. Ўзаро муносабатда бўлишдан аввал уни обдон сина, сўра, суриштир”, дейилмоқчи); “Яхши қадрини яхши билар”; “Яхши кўз мардни номарддан ажратар, яхшини ёмондан”; “Арзон билан қимматнинг бозорда чиққан нархи бор, Яхши билан ёмоннинг осмон-ерча фарқи бор”; “Яхши-ёмоннинг фарқини билмаган – Арзон-қимматнинг нарқини билмас”; “Ана-мана дегунча, яхши-ёмонни бил”.

ЯХШИНИ КЎРИБ ФИКР ҚИЛ, ЁМОННИ КЎРИБ ШУКР ҚИЛ

Вар.: “Бирни кўриб фикр қил, Бирни кўриб шукр қил”; “Олдингдагини кўриб фикр қил, Орқангдагини кўриб шукр қил”; “Кавшисизликдан хафа бўлмагил, Оёқсизларга бокиб шукр қил”. Бу мақоллар билан: “Ҳаётда сендан ўзиб кетган, сендан яхши яшаётган одамларни кўриб фикр қил (яъни, уларга етиб олишга, улардан ибрат олишга ҳаракат қил, шу ҳақда ўйла), ҳаётда сендан ортда қолганларнинг, сендан ёмонроқ яшаётганларнинг ҳолини кўр-у, ўз туриш-турмушинга шукр қил, ундан нолиб, хафа бўлиб, қаноат қилмай юрма”, деган маънода насихат қиладилар.

ЎЗ КЎЗИНГ ЎЛИК ТИРГИЗАР

Бу ва бу каби бир туркум мақолларда уктирилишича, киши бировлардан эшитган чалакам-чатти, “узун кулоқ” гапларга кўпда ишонмаслиги, бундан қатъий хулоса чиқариб иш кўрмаслиги, бу ҳақда ҳаммага гапириб юравермаслиги, ўз кўзи билан кўриб, тўғрилигига ишонч ҳосил қилганидан кейингина бир хулосага келиб, иш кўриши ё гапириши лозим: “Ўз кўзинг ўлик тиргизур, Ўлик тиргизмаса, ётганин тургизур”; “Кўз билан кўр, Дил билан бил”; “Кўнглинг билан эшит – кулоқ алдайди, Ақлинг билан кўр – кўз алдайди”; “Чап кўз билан инон, Ўнг кўз билан текшир”; “Қулоқдан – кўз ҳақ”; “Кўз – ўзингники, Кулоқ – ўзганики”; “Эшитганга ишониб айтма, ёлгончи бўласан”; “Кўрган билан эшитган тенг эмас”; “Эшитган кўргандек бўлмас”; “Кулоқ эшитса – кўнгли билар, Кўз кўрса – завқин берар”; “Икки кулоқ билан эшитгандан – бир кўз билан кўрган яхши”; “Юз марта эшитгандан – бир марта кўрган афзал”. – Ерларингиз-ку, чорикор қўлида. Яна нега ўзингиз югурасиз? – деди Рустам. – Тўғри, деди, оксоқол, – менинг суғориладиган ерларимнинг кўпида чорикорлар ишлайди, шундай бўлса ҳам ўзим хабардор бўлиб турмасам, иш олдинга бормайди. “Эганинг кўзи – дори”, деганлари, бежиз эмас (С.Айний, Дохунда).

ЎЗ УЙИМ – ЎЛАН ТЎШАГИМ

Ўтмишда (баъзилар) қовгадан (гиёҳ, ўт, ўландан) бўйра, бордонга ўхшатиб, тўқиб, ундан кўрпа-

кўрпача ўрнида фойдаланиб, тағларига тўшаб ўтирардилар. Мазкур мақол билан: “Бировнинг уйида, юртида юмшоқ тўшақда ўтирганингдан кўра, тап-тақир ўлан тўшақда ўтирсанг ҳам, ўз уйинг яхши”, дейилмоқчи. Ҳар кимга ўз уй-жойи, ўз она-юрти нақадар қадр-қимматли эканлигини ифодаловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Исли уйим – ризқли уйим”; “Ўз уйимнинг хушлиги – Оёқ-қўлимнинг бушлиги”; “Ўз юртининг қадрини ўзга юртда билинади”; “Бир яхшининг қадрин билмас, бир ёмонга тушмагунча, Шохлар юртининг қадрин билмас, юртдан-юртга ошмагунча”; “Тукқан ерга туғинг тик” (“Туғилган, киндик қонинг тўқилган ерга туғингни (байроғингни) тик, яъни уни тарк этма, нимаики яхшилик қиладиган бўлсанг, ўз юртинга қил”, дейилмоқчи); “Ерим – шу, Гўрим – шу”; “Ўлсанг ўл, Ватанингда бўл!” (Чўпон:) нима бўлса ҳамки жоним Ойхон, чет юртининг шохин бўлгунча, ўз юртининг гадоси бўл, дегандек, йўлдошим кўмилган тупроқ, ёш кучим синган боғ-роғ, ёш ўйнаб ўсган, жўра, ўртоқларнинг доғ-ҳасрати ҳеч бир юрагимнинг очилишига қўймайди... (Ҳамза, Майсаранинг иши.)

ЎЗ ҚАДРИНИ БИЛМАГАН – ЭЛ ҚАДРИНИ БИЛМАС

Вар.: “Ўз қадрини билмаган – Ўзга қадрини билмас”; “Ўзига бахиллик қилган – ўзгага сахийлик қилмас”; “Ўзига енг бўлмаган – Ўзгага эн бўлмас”; “Ўзига ёл бўлмаган – Ўзгага қуйруқ бўлмас” (Бунда отнинг ёли ва қуйруғи (думи) мисолга олинган ва мажозан: “Ўзининг

арзимаган, кичик ишини қилиш қўлидан келмайдиган ё қурби етмайдиган одам бировнинг катта ишини қилиб бермайди, қилиб бера олмайди ҳам”, дейилмоқчи); “Ўз уйин ёритмаган чирок, Ўзганикида машал бўлармиди?!”; “Ўзи учун қайғурмаган ўзга учун қайғурмас”; “Ўз юзини аямаган – Киши юзини чия қилур” (чия – олча, тоғ олчаси. Бу мақолда “кишининг юзини чия қилмоқ” деганда, болаларнинг бир ўйини назарда тутилган: лола очилганда ва олча пишганда болалар бир-бирларини масхара қилиб, кулмоқ мақсадида лолани ёхуд олчани эзиб, бир-бирларининг юзларига, пешона ва бурунларига суртиб қочардилар. Мақолда: “Юзсиз, ориятсиз одам ўзининг бемаза, ҳақоратли сўзлари билан бировни кишилар олдида уялтириб, қизартириб, хижолат қилиб кўяди”, дейилмоқчи); “Ўз бошини аямаган – Киши бошини дабдала қилади”; “Хар ким ўзини аяса, бировни аяйди”; “Ўзингдан кечмасанг, Ўзганинг кўнглини ололмайсан”; “Ўзига боқмаган – ўзгага ёкмас”; “Қадр билмаснинг – қадри йўк”.

ЎЗИ БЕМАЛОЛНИНГ СЎЗИ БЕМАЛОЛ

Бу билан: “Бировнинг хизматини ўзига малол олмай, бажонидил, холисона бажарадиган, бировнинг сўзини ерда қолдирмайдиган одам бировга хизмат буюрса, бирор нарсани илтимос қилса, унинг ҳам сўзи унга малол келмайди. Яхшилик қилган одам яхшилик кўради ҳам”, дейилмоқчи. “Ўзинг ётиқ бўлсанг, Ичганинг қатиқ бўлар” деган мақолни ҳам шунга ўхшаш маънода айтадилар.

ЎЗИ ЙЎҚНИНГ – КЎЗИ ЙЎҚ

Вар.: “Кўзи йўқнинг – юзи йўк”; “Ўзи борнинг – юзи бор”; “Хозирга – бор, Ғойибга – йўк”. Одатда тўй, маросимларда ва бошқа тақсимот, улуш ҳисса тақсимланадиган пайтларда ўзи ўша ерда бор бўлган, ҳозир бўлган одамларга тегишли улушни берадилар-у, аммо ўзи йўк бўлган одамга тегажак улушни “Ха, ўзи йўк-ку, буни кўриб, билиб турибдими?!” деб, озроқ қолдирадиган ёки бутунлай қолдирмай, ўзаро бўлишиб оладилар. Мазкур мақолларни шундай ҳолга нисбатан киноя, гина қилиш, ўпқаланиш тарзида қўллайдилар. (Шокир ота: ... Тўғри, улар) қариндошинг. Лекин улар сани ўз жинсига қўшмайди. Улар пул жинсида. Ундай қариндошлардан етти ёт бегона, яхши. Ўзи йўқнинг кўзи йўк. Сен йўқсан – бу қизни хўрлайдилар” (Ойбек, Қутлуғ қон).

“ЎЗИМ” ДЕГАН – ЎЗАКСИЗ КЕТАДИ

Бу билан: “Фақат ўзинигина ўйлайдиган, ўз манфаатинигина кўзлайдиган, бошқалар тўғрисида ўлақолса қайғурмайдиган, худбин одам ўзаксиз – яъни, томирсиз, ёр-дўст, таниш-билиш орттирмай, “якка мохов” бўлиб яшаб, шундайлигича оламдан ўтиб кетади”, дейилмоқчи. Ана шундай худбин одамлар тилидан айтилган қуйидаги мақолларни уларнинг ўзларига қарата қаттиқ киноя тарзида қўллайдилар: “Мен учун қайнамаган қозонда итнинг калласи қайнасин!”; “Мени чакмаган илон минг йил яшасин!”; “У эшакда юким йўк, Йиқилса – хабарим йўк”; “Меники битсин, Сеники йитсин”; “Жон-жон ўзимнинг жоним”; “Ўзини “ака” дер, Эчкисини “така” дер”. Қуйидаги мақоллар билан эса худбинликнинг оқибати ёмон бўлажagini уктириб, бу ёмон йўлдан қайтишга даъват этадилар: “Ўзингга ўзинг қарасанг, ўзга сенга қарамас”, “Ўзингга қарама, Оламга қара!”.

ЎЗИМДАН ЧИҚҚАН БАЛОГА, ҚАЙГА БОРАЙ ДАВОГА?

Бу мақол ота-оналар тарафидан ноқобил фарзандлардан шикоят қилиб айтилади. Бундай фарзандларнинг феъл-атворини, ота-онанинг уларга нисбатан бўлган муносабатини ифодаловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Ўзақдан чиққан ўт ёмон, Ўзингдан чиққан ёт ёмон”; “Ўзингники ўзагингни узади”; “Яхши ота – ёмон болага қирқ йил озик”; “Бир ота ўн ўғилни боқа олади, Ўн ўғил бир отани боқа олмайди”; “Ота-онанг бўлса-бўлсин, оғзи-бурни бўлмасин” (Бу мақолни халқ ота-онасини боқиш малол келиб қолган ноқобил фарзандлар тилидан айтган ва шундай фарзандларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайди); “Ўғлимнинг суюқ оши, Ичида қайроқ тош” (Халқ ўртасида бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳикоя бор: “Икки кўзи кўр бўлиб қолган бир кампир бўларкан. Келинининг феъли ёмон, кўнгли тор экан. Қайнонасига доим овқатни озгина ва суп-суюқ қилиб сузаркан-да, тўлиқ турсин деб, косасига бир япалоқ қайроқ тош солиб келаркан. Кампир буни сезса ҳам, “Агар айтсам, бундан ҳам баттар қилади”, деб ўйлаб, ўзини сезмаганга олиб, индамай овқатини ичавераркан. Бир куни келини одати бўйича ичига қайроқ тош солинган косадаги овқатни кампирнинг олдида дўқ этиб қўйиб кетибди. Кампир озгина

сузилган бу овқатни ичиб қорни тўймабди-да, қоса тағидаги қайроқ тошнинг юқи-юқумини тозалаб емоқ ниятида уни қошиқ билан у ёқдан-бу ёққа айлантириб, тақирлата бошлабди. Шунда ўғли хотинига қараб: “Ойимнинг қоринлари тўймаганга ўхшайди, яна сузиб олиб келиб бер”, дебди. “Вой, бир қосани лиммолим қилиб берганман, шунга ҳам тўймабдиларда, тавба!” деб хотини эринибгина ўрнидан турибди-да, қайночасининг олдига бориб, секин қулоғига шивирлабди: “Ойи, ўсма қўясизми?” “Йўқ, болам, йўқ”, дебди кампир овозини пасайтирмасдан. “Бўлмаса, сурма қўясизми?” дебди келини. “Вой, болам, йўқ дедим-ку”. Шунда келин эрига қараб: “Ана, эшитдингизми, йўқ деяптилар”, дебди. Келиннинг бу найрангини фаҳмлаган ва унинг иккиюзламалиги, тилёғламалиги, айёрлигидан ҳайрон бўлиб ёқасини ушлаган кампир: “Ўғлимнинг суяк ошини, Ичида қайроқ тоши” деган экан... Бу сўз халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Уни қайнона ўз бошига шундай ва шунга ўхшаш ҳоллар тушганда келинидан шикоят қилган тарзда қўллайди); “Бола-чақам ўсганда иссиқ гўнга зор бўлдим” (Буни гўё қарға айтган эмиш. Мажозий маънода ўғил-қизлари катта бўлганда қарамай қўйган ота-она томонидан нолиш мақомида айтилади); “Дарёнинг ирмоғи кўп, ўзига фойдаси йўқ”; “Эримнинг топганини ўйнаб ейман, Ўғлимнинг топганини ўйлаб ейман”; “Эримникига ҳоқимман, Ўғлимникига боқимман”; “Ўғлимнинг илик ошидан – Эримнинг урган тоши яхши”; “Ўнта ўғлим бўлгунча, Битта чолим бўлсин”; “Ўғилсиз ҳам йиғлайди, Ўғилли ҳам йиғлайди”; “Қарғай десам – ёлғизим, Қарғамай десам – ялмоғизим” (ялмоғиз – афсонавий махлук. У кишига назар ташласа, гўё кўзи билан еб қўйгудек бўлармиш. Бу сўзнинг кўчма маъноси – “Ёвуз ниятли”, “Қахрли”, “Шум”, “Жуда зарарли (одам)”, демақдир. Мақолда бу сўз шу кўчма маъносида келтирилган ва ноқобил фарзандга қаратилган); “Ердан чиққан ҳосилни қопга солиб сотарсан, Ёмон чиққан ўғилни қайга бориб айтарсан?!”; “Дўстинг ёмон бўлса, кечиб қутуласан, Қўшнинг ёмон бўлса, кўчиб қутуласан, Хотининг ёмон бўлса, қўйиб қутуласан, Эчкинг ёмон бўлса, сўйиб қутуласан, Боланг ёмон бўлса, нетиб қутуласан?!”.

*Дарди сирринг лоақал қилма вужудинга аён?!
Ўз вужудингдин чиқон душман иши душвор экан.
(Ҳамза)*

ЎЗИНГ КЕСГАН УТРА ОШ, АЙНАЛИБ ИЧ, ЧАЙНАЛИБ ИЧ!

Одатда бирор одам шўр ё бемаза овқат пишириб келса-ю, уни ейиш-ичишнинг иложи бўлмаса, пиширган одамга зарда қилиб: “Ма, ўзинг пиширган овқатни ўзинг ич!” дейдилар. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозда эса ёмон хатти-ҳаракати, гап-сўзи ёхуд ўзбошимчалиги оқибатида бир ишнинг пачавасини чиқариб қўйган одамга қарата: “Буни ўзинг бузингми, энди ўзинг тузат!” деган маънода айтадилар. “Ўзинг ёққан утга ўзинг исин!” мақолини ҳам шунга ўхшаш маънода қўллайдилар. “– Кимларга ёзилай, кимга дардим сўзлай. Кимдан маслаҳат олай? Ким менга сирдош ҳам йўлдош бўла олади? Ўзинг пиширган ошини айланиб ҳам ичасан, ўргилиб ҳам ичасан, Сурмахон, ўзингдан утди, ўзингдан. Энди на тиним, на уйку бор” (Б. Раҳмонов, Сурмахон).

ЎЗИНГ ЎЙИНДА БЎЛСАНГ ҲАМ, ЎЙИНГ УЙИНГДА БЎЛСИН

Сўз ўйини асосида яратилган бу мақол билан: “Ўзинг ўйнаб юрсанг ҳам майли, ўйнайвер-у, аммо ўйингни, оилангни, ота-она, хотин, бола-чақангни эсдан чиқарма, уларни боқиш ҳамиша ёдингда бўлсин”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ЎЗИНГГА РАВО КЎРМАГАННИ ЎЗГАГА ҲАМ РАВО КЎРМА

Вар.: “Ўзингга соғинмаганни ўзгага соғинма”; “Ўзингга яхшилик тиласанг, кишига ёмонлик қилма”.

*Ҳалойиққа кўрма, қилиб бенаво,
Ўзингга раво кўрмаганни раво.*

(Навоий)

*Нимани ўзингга кўрмасанг раво,
Бошқага ҳам асти бўлмайди даво.*

(Хисрав Деҳлавий)

ЎЗИНГГА ЭҲТИЁТ БЎЛ, ҚЎШНИНГНИ ЎҒРИ ТУТМА

Бу билан: “Ҳар бир нарсангни аввало ўзинг эҳтиёт қил. Бирор нарсангни йўқотсанг ё қўйган жойингни эслолмасанг-у, “Сен олгансан!” деб бировдан кўрсанг, бу тўхмат унга қаттиқ ботади, хижолатпазлик бўлади, ўртага совуқчилик тушади”, демакчи бўладилар. “– У ҳолда эшакнинг баҳосини биз тўлаймиз, – деди Навоий – Лексин бундан кейин эҳтиёт бўлмоқ керак. Элнинг бир сўзи бор: ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнини ўғри тутма” (Ойбек, Навоий).

ЎЗИНГДА ЙЎҚ – ОЛАМДА ЙЎҚ

Кўпинча шундай бўладики, бирор нарса кишининг ўзида бўлмаса, уни кимдан сўраса ҳам, йўқ бўлиб чиқаверади. Мазкур мақолни шундай пайтда айтадилар. Бир туркум мақолларда шу нарса уқтириладики, киши ўз эҳтиёжларини ўз меҳнати, ҳаракати, маблағи ҳисобига жамғариб, хозирю нозир қилиб қўйиши, бировдан ҳадеб ҳар бир нарсани сўрайвермаслиги, камрок ва ёмонроқ бўлса ҳам, ўзида бор бўлган нарсадан имкони борича фойдаланиши лозим: “Ўзингда бўлса эски элак, Ўзгадан сўрамоқ не керак?!”; “Бировнинг мис қозонидан – ўзингнинг қора қозонинг яхши”; “Қариндошимда бўлгунча, Чирроғдонимда бўлсин” (Бунда гап ёғ ҳақида кетаяпти. Ўтмишда чўяндан қўйилган, сополдан, мисдан ясалган чирроғдонлар бўларди. Унга зиғир ёғ солиб, ёғнинг ичига эса эшилган пахтадан ясалган пилта солиб, ёқардилар. Рўзғорда мабодо ёғ тақа-тақ тутаб қолгудай бўлса, бировдан “сарғайиб” сўраб ўтирмай, пиёздоголикқа зарур бўлган бир-икки қошиқ ёғни шу чирроғдондан олиб, ишлатиб турардилар. Мазкур мақол билан: “Озгина бўлса ҳам ўзингда бўлгани яхши. Бировлар, бегоналар туғул, ҳатто қариндошингдан ҳам арзимаган бир нарсани сўрасанг, аввало ўзинг хижолат тортасан, уяласан. Шунинг учун ўз эҳтиёжингни ўзинг таъминлаш ҳаракатида бўл”, дейилмоқчи); “Ўзингда бўлса, тўрва кўтариб кўй кезма” (кўй – кўча, маҳалла. “Ўзимники кам ё ёмон деб, бўлар-бўлмас нарсани ҳадеб бировлардан сўрашни одат қилма!” дейилмоқчи); “Яхши қўшнингдан сўрагунча, Ёмон уйингдан қидир”; “Ўзингда бўлса – ошайсан, Кўшнингда бўлса – тилайсан”; “Ётга ялингунча, қора ерни тирмала” (“Йўқ нарсангни ўзинг топишга ҳаракат қил, ер тирмалиб экин эк – қорнинг тўяди, нима қиласан бировга ялиниб?!” дейилмоқчи); “Меҳнат қилсанг қирга, Қарам бўлмассан қўлга”, “Меҳнат қилсанг эринмай, Қорнинг тўяр тиланмай”.

ЎЗИНГДАН ЎТГАН АЙБ, ҚАЕРГА БОРСАНГ – ҲАЙБ

(ҳайб – ҳайф, суф, эссиз.) “Айбни ўзинг қилиб қўйсанг, додингни қаерга бориб айтсанг ҳам, жон қўлоқлари билан тингламайдилар, шикоятингни инобатга олмайдилар, сени ёқлаб, бошингни силамайдилар. Негаки, айб ўзингда! Қилмишингга афсусланиб, пушаймон бўлиб, ўз-ўзингдан қийналиб, “ич-этингни еб” юраверасан. Шундай экан, аввало ўзинг айб қилма!” дейилмоқчи.

ЎЗИНГНИ ЭР БИЛСАНГ, ЎЗГАНИ ШЕР БИЛ

Кишини камтар бўлишга даъват этувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари бор: “Ўзгани бугдой бил, Ўзингни – сомон”; “Ўзга муштини емаган – Ўз муштини ботмон дер”; “Тош тошдан баланд, Бош – бошдан”; “Ўзидан зиёдага қойил бўлмаганнинг хотини талок”; “Ўзингни доно санама – сендан ҳам донолар бор, Ўзингни нодон санама – сендан ҳам нодонлар бор”. Дали бўш келмади: – Сайрама, каннай, ўзингни эр билсанг, бошқани шер бил. Сен билан эртага беллашаман! (Х. Ғулом, Танланган асарлар).

ЎЙИН БИЛМАГАНГА УЙ ТОРЛИГИ – БАҲОНА

Баъзи ношуд, нодон, бетамиз, бефаросат, қўлидан бир иш келмайдиган одам ўз айбини бўйнига олгиси келмай, ўзини оқламоқ учун турли хил “курақда турмайдиган” баҳоналар келтиради ё муваффақиятсизлигининг сабабини бировга тўнкайди. Шундай одамлар устидан мазах қилиб кулганда айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Ўйин билмаганга этик кўнжи – баҳона” (“Этикнинг кўнжи тор экан, оёғимни қисди, шунинг учун ўйнай олмадим, деб баҳона қилади”, дейилмоқчи); “Ўзолмаган отга узанги – баҳона”; “Отга минолмаган – узангидан ўпка қилган экан”; “Шайхнинг хунари бўлмаса – хонақоҳ танг” (хонақоҳ – масжиднинг намоз ўқиладиган, одатда кенг ва катта хонаси); “Қофия тор келса – хонақоҳ танг”; “Отолмаган овчи ёйидан кўради”; “Отолмаган – ёй танлар”; “Нон қийшиқ эмас, бугдойи қийшиқ” (Бунга шундай бир ҳикоя келтирадилар: “Бир ношуд хотин нон ёпган экан, нонлари тандирда турмай, бирин-кетин “оқиб” тушаверибди. Хотин уларни кул орасидан олиб, у ер-бу ерини тўғрилаб, тандирга қайта ёпиб, бир амаллаб пишириб келибди. Эри: “Ие, ёпган нонларингнинг нега ҳаммаси қийшиқ?!” деса, у: “Нон қийшиқ эмас, дадаси, бугдойи қийшиқ экан”, деб баҳона қилибди...”); “Ёқолмаган – ўтинидан кўради, Қайтиб келиб хотинидан кўради”.

ЎЙИНДАН ЎҚ ЧИҚАДИ

Вар.: “Ўйин туби – ўт бўлур”; “Ел сўнги – ёғиш, Ўйин сўнги – уруш”; “Ўйиндан ўймоқ чиқар, Қозондан – қўймоқ” (ўймоқ – ангишвона); “Ўлимнинг чочвоғи – ўйин”; “Ножўя ўйин – синдирар бўйин”. Бу мақоллар билан: “Бировга ҳазил-мазахни, қочирим гап-сўзни, ёлғондакам

уриш-туртишни ҳам эви билан қилиш керак. Акс ҳолда бу ҳазилнинг таги зил бўлиб, уруш-жанжалга айланиб кетиши мумкин”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ЎЙЛАМАГАН – ЎКИНАР

Мақолларда шу нарса такрор ва такрор уқтириладики, киши турмуш кечиришда ҳар бир ишни обдон ўйлаб, тадбиркорлик, омилкорлик билан бошидан пухта қилиши зарур, акс ҳолда оқибати яхши бўлмайди, ўзи пушаймон еб, аттанг деб қолади: “Кун ишини тун ўйла”; “Иш аввалин бир ўйласанг, Охирини беш ўйла”; “Бир соатлик тафаккур – Бир йиллик тоатдан афзал”; “Қўлинг билан қилар ишни бошинг билан ўйла”; “Ақли иш – қанотли қуш”; “Қолипсиз гиш(т) битмас, Режасиз иш битмас”; “Режали иш бузилмас”; “Етти ўлчаб, бир кес”; “Ўлчаган – ишин битказар, Ўлчамаган – кучин кетказар”; “Ҳар дарёнинг кемаси бор, Ҳар бир ишнинг чамаси бор”; “Улгусиз иш ўнгалмас” (Улгу-улги – намуна, андаза, мезон, ўлчам, вазн, режа); “Улгусиз иш битмайди, Эринчоқнинг қўли етмайди”; “Ўйламай уринмоқ – миёга тўқмоқ”; “Ўйлаб қилинган иш битар, Ўйламай қилинган иш йитар”; “Ўйламай қилинган ишингда, Кунда ғавғо бошингда”; “Ўйламай қилинган иш, Бошга келтирар ташвиш”; “Кўп ўйнасанг – кўп куюнарсан, Кўп ўйласанг – кўп суюнарсан”; “Кўп сўйлаган – ўлар, Кўп ўйлаган – бўлар”; “Ўйна болам, ўйна, Ўйла болам, ўйла!” (Бу билан ота-она тилидан: “Болам, майли ўйнасанг ўйнайвергин-у, аммо айни чоғда уй-жойинг, турмушинг, келажакинг ҳақида ҳам ўйла, бош котир, қайғур!” дейилмоқчи).

ЎЛАРМОН ҲҶКИЗ БОЛТАДАН ТОЙМАС

Нафси бузук, очкўз, суқатой, суллох, шунингдек бир нарсага ўта берилган, муккасидан кетган одамларни “ўлармон” дейдилар. Мақолда: “Очкўз ҳўкиз ўлдираман деб болта кўтариб борсанг ҳам, емга интилишини қўймайди”, демоқчи бўлинган. Мажозий маъноси: “Ўлармон одам ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайди, уятни, орномусни билмайди, ўлган-тирилганига қарамай ҳаракат қилаверади”. Шундай ва шунга ўхшаш маъноларда қўлланиладиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Ўлар тўнғиз қайноқ сувдан тап тортмас”; “Ўлармоннинг кўзи ёмон”; “Ўлармоннинг ўзидан кўркма, кўзидан кўрк”; “Ўлармоннинг жони – савил” (жони савил – жони қаттиқ); “Ўлармон ўз увадасига ўралиб

ўлади” (Бу мақолда “ўлармон” деганда ўта зикна, ҳасис, бор нарчасини ўзгалар тугул ўзидан ҳам қизғанадиган, “тишининг кирини сўриб тирикчилик қиладиган” одам назарда тутилган ва: “Бундай ўлармон емай, ичмай, киймай, қўлидаги бор маблағини яхши овқат ейишга, яхши кийим кийишга сарфлашга кўзи қиймай, жулдиrhoқи кийим-кечагида искирт бўлиб юриб, увадасига ўралиб, ахири бир кун ўлиб кетади”, демоқчи бўлинган).

ЎЛГАННИНГ УСТИГА – ТЕПГАН

Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар бўладики, киши ўлгудай қийналиб, ҳориб-чарчаб, танг ҳолга тушиб турган бир пайтда бошқа бир одам келиб, уни баттар қийнроқ бир ҳолга солиб қўяди, уни юпатиш, ҳамдард бўлиш, кўнглини овлаш, ёрдам қўлини чўзиш ўрнига дилига озор беради, сўқади, ҳақоратлайди, асабини бузади. Шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: “Ўлдирганнинг устига – ўн таёқ”; “Ўлдиргани – бир сари, Тепгани – бир сари”; “Ўлганнинг устига – кўмган”; “Ўлгани – ўлгани, кўзини қарға чўқигани”; “Йиқилганнинг устига – юдурук”; “Ўлгандан – хўрланган ёмон”; “Кўрликка тузиб бўлади, Хўрликка тузиб бўлмайди” (тузмоқ – бу ерда “чидамоқ” маъносига).

ЎЛИК БЎЛИБ ГЎРДА ЙЎК, ТИРИК БЎЛИБ ТЎРДА ЙЎК

Вар.: “На дон, на сомон”. Ҳеч бир ишнинг уддасидан чиқа олмайдиган, ношуд, эпсиз, оиласи у ёқда турсин, ҳатто ўз томоғини ҳам топиб ея олмайдиган одамни мазах-масҳара қилганда шундай дейдилар. “Ўлик бўлиб гўрда, тирик бўлиб сонда йўк”, деб шуни айтар экан, Мирзоқул. “Икки жаҳон овораси бўлиб қолдик” (Н. Сафаров, Танланган асарлар).

ЎНТА БЎЛСА ЎРНИ БОШҚА, ҚИРҚТА БЎЛСА – ҚИЛИҒИ

Фарзанд – оиланинг қувончи, ота-онанинг таянчи. Шунинг учун ота-боболар ўз мақолларида эр-хотинга фарзандларни кўпайтиришни ва бу билан жамиятнинг тараққиётига ҳисса қўишини тавсия этганлар: “Боланинг йўғидан бори яхши, Очидан тўқи яхши”; “Хотинсиз ўтиш – хато, Боласиз ўтиш – жафо”; “Ўғли йўқнинг ўрни йўк, Қизи йўқнинг қадри йўк”; “Ўрда ёт-да, ўғил туғ”; “Ўғлинг

тентак бўлса ҳам, омон бўлсин”; “Кийиминг ёмон бўлса ҳам бир ёгинга ярайди, Боланг ёмон бўлса ҳам бир кунингга ярайди”; “Туғиладиган болага тўғаноқ бўлма”; “Болали уйдан бахт аримас”; “Болали уйдан ризқ аримас”; “Олти ўғилнинг – олти аршда моли бор” (арш – этиқодий тушунчага кўра, осмоннинг энг юқори қисмидаги сарой, тахт; кўчма маънода – ҳар қандай одамга ҳам муяссар бўлавермайдиган олий мартаба ёки юксак жой, тахт, салтанат); “Кўй эгиз туғса, чўпнинг боши айри туғади” (чўп – ўт-ўлан); “Оғилда ўлоқ туғилса, адрада ўти униб чиқади” (ўлоқ – эчкининг эмизикли боласи. Халқ бу кейинги икки мақоли билан эр-хотинларга парда орасида шундай демоқчи: “Болам кўпайиб кетса, уларни боқишга қийналиб қоламан, деб қайгуриб юрманг, ҳар бир боланинг ўз ризқи бор”); “Ғам емагил бешиқдан, Ризқи келар тешиқдан”.

ЎРГАНГАН КҮНГИЛ ЎРТАНСА ҚҲЙМАС

Вар.: “Ўрганиб қолсанг бегонанинг ошига, Кунда борурсан анинг қошига”; “Тегирмонни ялашга ўрганган ит одатини ташлаши қийин”. Бу мақолларни тамагир, юлғич, очкўз, суллоҳ, ҳамиша-ҳамрўз бировдан бир нима ундиришнинг ўйида ва кўйида юрвучи одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ЎРГАНИШ ОСОН, ЎРГАТИШ ҚҲЙИН

Вар.: “Билдириш учун билган бўлиш керак”; “Таълим бериш учун таълим олиш керак”; “Билимнинг билими юкар, Билимсизнинг ирини юкар” (ирин – бу ерда жирканч, расво, хунук сўз, қилиқ, одат, хатти-ҳаракат” маъносида келтирилган). Мазкур мақоллар билан: “Ўқитувчи, устоз, мураббий бошқаларга бир нимани чинакамига ўргатмоғи учун аввало ўзи ўқиб ўрганмоғи, ўзи ибратли бўлмоғи, таълим-тарбия беришда, ўқитиш-ўргатишда сабр-чидамли бўлмоғи зарур”, дейилмоқчи.

ЎРДАК БИЛАН ТОПИШГАН ХҲРОЗНИНГ КАТАГИНИ СУВ БОСАДИ

Бу тамсилий мақолни мажозан қуйидаги маънода айтадилар: “Хўроз қуруқликда яшайди, ўрдак – сувда. Агар хўроз товукни қўйиб, ўрдак билан топишиб қолса, унинг раёинга юриши, унинг кўнглини оламан, уни сув билан хурсанд қиламан деб, катагини қўл қилиб қўйиши керак бўлади. Шунингдек, эр киши ҳам ўз тенг-тўшини қўйиб, олифта, сатанг, оймтилла, пардоз-андозга

берилган, “қўлини совуқ сувга ургиси келмайдиган”, “пуқ-пуқ”, эркатой хотин-қизга кўнгил қўйиб, унинг “этагини ушлаб” кетгудай бўлса, ҳоли хароб бўлади, бор буди-шудидан айрилади”. “Ўз товугим чақирса, қайга қараб қичқирай?” деган мақол ҳам борки, унинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган қуйидаги насрий масалга боғлиқ: “Эмиш, бир тўп ўрдак, ғоз, хўроз, товуклар бир хонадон кўлида боқилар экан. Улар бир-бирлари билан тотув яшар эканлар. Бир кун бир мода ўрдак хўрозни имлаб ўзига чақирибди. Буни фаҳмлаган товук хўрозни “бу ёққа кел!” деб, зарда билан чақира бошлабди. Шунда икки ўртада ҳайронликда қолган хўроз: “Ўз товугим чақирса, қайга қараб қичқирай?” деган экан...” Бу мақолнинг замирида ҳам “пардали сўз” бўлиб: “Киши ўзининг жуфти-ташони бўлатуриб, бошқа ножинсларга кўз ташламаслиги, кўнгил қўймаслиги даркор”, дейилмоқчи.

ЎЙНАШМАГИЛ АРБОБ БИЛАН, АРБОБ УРАР ҲАР БОБ БИЛАН

Бухоро хонлигида маҳалла бошлиғини, эликбошини, қишлоқ оқсоқолини, мироббошини, катта ер-сув эгасини “арбоб” деб атаганлар. Қишлоқда корандалар – яъни, ҳосилнинг чорагидан тортиб ярмигача бўлган қисминингина олишга, қолган қисмини ер-сув эгасига (арбобга) бериш шарти билан байлашиб ишловчи деҳқон ҳосилнинг тегишли қисмини, турли хил солиқларни ўз вақтида тўламаса, тўлашдан бош тортса ё арбобга қарши хатти-ҳаракат қилса, қаттиқ-қурум гапирса ва ҳ.к. – холи хароб бўларди: ер-сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилар, хонавайрон қилинар, бало-қазоларга гирифтор этилар эди. Мазкур мақол дастлаб шунга қарата айтилган бўлса ҳам, кейинчалик: “Умуман, ўзингдан хоҳ моддий, хоҳ жисмоний, хоҳ маънавий жиҳатдан кучли бўлган, амал-мартабаси сендан юқори турадиган кишилар билан асло олишиб-тортишма. Акс ҳолда ўзингга чатоқ бўлади. Улар сени ҳар қандай йўл билан эзиб-янчиб, пачавантни чиқариб ташлайдилар”, деган маънода қўлланадиган бўлиб кетган. Мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: “Кучли билан курашма”; “Кучли киши чалиб ҳам йиқади, олиб ҳам йиқади”; “Тиг бетиға мушт урма”; “Елга қарши тупурма – ўзингга қайтади”; “Осмонга тупурсанг, юзинга тушар”; “Осмонга отган тошинг, Қайтиб тушиб ёрар бошинг”. Бу каби мақоллар билан кишини эҳтиёткор бўлишга ундайдилар.

ЎРОҚДА ЙЎК, МАШОҚДА ЙЎК, ХИРМОН-ДА ХОЗИР

(машоқ – (тўғрироғи: бошоқ) – галла ўримидан кейин ерга тўкилиб қолган бошоқ ва дон-лунларни қўл билан битталаб териб олиш.) Буни терувчиларни машоқчи (ёхуд бошоқчи) дердилар. Тарихдан маълумки, ўтмишда меҳнаткашлар, яъни бевосита моддий бойликлар яратувчи ишлаб чиқариш кучлари устидан турувчилар, уларга хўжайинлик қилувчилар, яъни бевосита моддий бойликлар яратмайдиган, ўзгаларнинг меҳнати ҳисобига яшайдиган, текинхўрлик билан кун кечирадиган шахслар – эксплуататорлар ҳаром-хариш йўллар, турли ҳийла-найранглар билан бойлик орттирганлар, меҳнаткашларнинг ҳақини еганлар, халқ ибораси билан айтганда: “Нонини туя қилганлар”, халқ оммаси зиммасига жуда кўп ва турли-туман солиқлар солиб, унинг тинкасини ва силласини қуритганлар, меҳнаткаш омма ўз меҳнати самарасидан ўзи баҳраманд бўла олмаган. Халқ юқоридаги мақолни ҳам, унга мазмундош бўлган куйидаги мақолларни ҳам ана шундай адолатсизликка қарата заҳарханда билан айтган: “Эққанда йўк, Тикқанда йўк, Хирмонда ҳозир”; “Бир одам омов билан, Еттовлон чўмич билан”; “Хон – қозик, Қараши – озик”; “Бири семизини ейди, Бири эгизини ейди, Бири сўраб ейди, Бири бураб ейди”; “От топади, Эшак ейди”; “Оч итнинг кетини тўқ ит ялайди”; “Арикни кимлар қазийди, Сувни кимлар ичади”; “Емаганин ейдилар, Тегаверсин дейдилар”; “Келтир менга, Йўқдир сенга”; “Чигирткалар экин ер, Эқмай-тикмай текин ер” (Бу хусусда А.Ф.Ғафуров шундай ёзади: “Қадим замонлардан бошлаб чигиртка галалари Ўрта Осиё, Африка ва Европадаги кўпгина экинларга бир неча бор ҳужум қилиб, сўлим боғларни, поёнсиз экинзорларни шип-шийдом қилган. Бунинг натижасида кўплаб одамлар очликдан қирилган. Масалан, 1901 йили фақат Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларининг ўзида Марокко чигирткасидан 125 минг 654 гектардан ортиқ экинлар нобуд бўлган... Аср бошида энтомолог В.И.Плотников бухоролик бир чолдан: “Бу йил пахта ва доннинг танобидан неча центнердан олмоқчисизлар?” деб сўраганда, у: “Чигирткадан сўнг қанча қолса, шунча оламиз” деб жавоб берганлиги зараркунанда ҳашаротларга қарши курашишда илгари деҳқонлар нақадар ожиз бўлганлигини яққол ифодалайди (Мазкур мақолда текинхўр бойлар, амалдорлар ва руҳонийлар ана шундай офат бўлмиш чигирткаларга ташбиҳ этилган); “Деҳқон иши

билан овора, Сичқон тешиги билан овора”; “Тайёр ошга баковул” (Бундан бир аср муқаддам Н.П.Остроумов бу мақол хусусида шундай ёзган: “Бу мақол ўзи ишламай, хўжайинлик қилувчиларга қарата айтилади. Баковул – хонлар замонида махсус мансаб бўлиб, бу мансаб эгаси меҳмонларга озик-овқатларни тақсимларди. Оддий кишилар ҳам катта тўй-зиёфатлар қилганларида бир одамга шундай вазифани топшириб қўярдилар. Бундай одамни ҳам “баковул” дейдилар”; “Тайёр ошга – баковул, Етим қизга – ясовул”; “Тайёр ошга – баковул, Шўрлик бошга – ясовул” (ясовул – Ўрта Осиё хонликлари даврида: юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуроли соқчи, носбон); “Оз ошга ясовул бўлма, Кўп ошга баковул бўлма”.

ЎТ БИЛАН ЎЙНАШГАН – ЁНАР

Вар.: “Ўтни ким тутса, ўша куяди”; “Ўт билан ўйнашма – ёнарсан, Қуён билан қувлашма – толарсан”; “Ўт билан ўйнашма, Шамол билан муштлашма”; “Ўт билан ўйнашмоқ – тентакнинг иши, Юрт билан ўйнашмоқ – аҳмоқнинг иши”; “Халқ тинчлигин бузган – омон қолмас”; “Қилич кўтарган – қиличдан ўлади ҳам”; “Найзагарнинг ўлими – найзадан”; “Бало қувган – балога йўлиқади”. Ота-боболар бу мақоллари билан уруш бошлаганларнинг ўзи ўлимга юз тутиши муқаррарлигини уқтирганлар. “(Матқул) ... Булар халқ билан ўйнашади. Ўт билан ўйнашади, Ўт билан ўйнашган ёнади” (И. Султон. Танланган асарлар).

ЎТГАН ИШГА ЎКИНМА

Вар.: “Ўтганга ўкинма, Келажакдан чекинма”; “Ўтиб кетган ёмғирнинг кетидан ўпкалама”; “Ўтган ишдан туш яхши”; “Бўлар иш бўлди, Бўёқ хуми синди”; “Ўтган ишга – салавот”; “Ўтган ишга – салавот, Қолган ишга – баракот” (салавот – кечириш, гуноҳидан ўтиш). Бу мақоллар билан: “Киши ҳаёт кечираркан, ҳар бир нарса учун куйиб-пишиб, ўқиниб, афсусланиб, қайғуриб, “ич-этини еб”, пушаймон бўлиб, асабланиб юрмаслиги лозим. Айниқса, ўтиб кетган ноҳуш, кўнгилсиз воқеа-ҳодисалар, гап-сўзларни деб ич-ичидан эзилиб, ўқиниб, ўз-ўзини қийнаб юрмай, уларни унутишга ҳаракат қилиши ва энди бундан буён бўладиган ишлар тўғрисида ўйлаши, унга интилиши, унинг яхши, кўнглидагидек бўлишини кўзлаб иш юритиши зарур”, деган маънода насиҳат қиладилар. –

Ўрмонжон, ўғлим, бола бечорага бир ёрдам қилгин, ўтган гапга салавот (А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари). – Ке, кўй, Қаршивой! Ўтган гапга салавот. Бўлар иш бўлди, бўёғи синди – деди. Ҳаққул ота қўл силтаб (Х. Назир, Сув гадоси).

ЎТГАН УМР – КУЙГАН КЎМИР

Вар.: “Ўтган умр – отилган ўк”; “Умр ариқдан оққан сув”; “Ариқ бўйида ўтириб, умрнинг ўтишини кўр”; “Томчининг ҳар чиқ” этгани – Бир кушлик умрнинг кетгани” (Булар билан: “Кишининг ўтган умрини асло орқасига қайтариб бўлмайди, бамисоли куйиб кул бўлган кўмирни асли ҳолига қайтариб бўлмаганидек ёхуд отилган ўкни, оқиб ўтган сувни орқасига қайтариб бўлмаганидек. Бас шундай экан, умрнинг ҳар бир куни, ҳар бир лаҳзасидан имкони борича унумли фойдаланиб қолиш, уни асло ва асло зое ўтказмаслик зарур”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Туғилган ой – тўғралган мой” (“тўғралган мой иссиқ кунда ёхуд қозонда тез эриб кетгани каби, туғилган ой (яъни, энди бошланган ой) ҳам тезда ўтади-кетди. Шунинг учун вақтни ниҳоятда ғанимат бил”, дейилмоқчи); “Умр темир бўлса ҳам, бир кун эрийди”; “Синмаган соп қолмас, Йиртилмаган қоп қолмас”; “Ўтганни қайтариб бўлмас, Ўлганни – тиргизиб”; “Ўлган келмас, Ўчган ёнмас”; “Ўтган кунни эртан топиб бўлмас”; “Ўтган кун топилмас, Келар кун сотилмас”; “Умр қарзга берилмас, Олтинга сотилмас”; “Вақт билан умр – эгизак”; “Вақт қадрин билмаган – умр қадрин билмас”; “Дам бу дамдир, Ўзга дамни дам дема”; “Ғанимат тут бу дамни, Яна бу дам топилмас”.

Эй Навоий: “Дам бу дамдур – тут ғанимат, бода ич,

Ўзга бир дамга етар-етмаска чун воқиф эманг.

(Навоий)

Ғанимат тут жамоли ҳусни даврин,

Масалдурким: “яна бу дам топилмас”.

(Атойи)

ЎТМАС ПИЧОҚ ҚЎЛ КЕСАР

Бу мақол мажозан: “Киши писанд қилмаган, назарига илмаган, “ҳа, бу нима ҳам қила оларди?!” деб ўйлайдиган нарсадан ё кимсадан кутилмаганда зиён-заҳмат кўради, шикастланади”, деган маънода қўлланилади. Мақол кўпинча эҳтиёткорликка ундаб айтилади.

ЎТТИЗ ИККИ ТИШДА – ЎТТИЗ ИККИ ИШ БОР

Бу билан: “Тўдаклик даврдан ўтиб, катта бўлиб, ўттиз икки тишинг бутун чиқиб бўлганидан кейин, анча-мунча нарсага ақлинг етадиган бўлиб қолади. Энди ёш бола эмассан, энди турмуш тўғрисида, уни яхши кечириш ҳақида ўйла, бош котир, шунга кўра иш юрит”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ЎХШАТМАСДАН УЧРАТМАС

Эр билан хотиннинг (шунингдек, қудаларинг, икки дўстнинг ва ҳ.к.) характери ҳар жиҳатдан бир-бирига мос тушса, яъни уларнинг иккаласи ҳам хушфёъл, хушмуомала, саҳий ё бахил, очқўз, уришқоқ, ичи тор, кўпол сўз, ғийбатчи, ғаразғўй ва ҳ.к. бўлса, шу мақолни истеҳзо билан айтадилар. Вар.: “Тенг этмай, дуч этмас”; “Бир ошганга – бир тошган” (Бу кейинги мақолни эр-хотиннинг иккаласи ҳам ҳовлиқма, тез, мақтанчоқ, “қуруқ аравани олиб қочадиган” ва ҳ.к. бўлса, уларга қарата истеҳзо тариқасида қўллайдилар). “Ўхшатмагунча учратмас, дегандек, хотини ҳам худди ўзига ўхшаш узун бўй, қотмадан келган, қорачагина жувон” (С. Абдуқаҳҳор, Санамай саккиз дема).

ЎҚИ ЎЗГАНИНГ УНИ ЎЗАР

Бу мақолнинг келиб чиқиши ўқ отиш ўйини билан боғлиқ. Ўтмишда болалар тол ё олча новдасини оқлаб, ўчига куш патини ёпиштириб, ўқ ясаб, “кимнинг ўқи ўзар”га ўйнардилар. Бунда беш-ўн бола ўз ўқини қўл билан силтаб ё камон билан отарди-да, кейин ҳаммалари ўқ тушган ерга югуриб бориб, қарардилар. Ўқи энг олдинга ўзиб тушган бола кейинда қолган бошқа ўқларнинг ҳаммасини йиғиштириб, ўзиники қилиб оларди. Бунга ютқазган болалар бир нима деёлмай, тан берардилар... Шунингдек, ўтмишда шоҳлар, хону беклар иштирокида мерганларнинг ўқ отиш ўйинлари ҳам бўларди. Бунда кимнинг ўқи ўзган бўлса, унга инъом ва “Ўқи ўзган” деган ўрлик бериларди. Бундай мерган бошқалар орасида имтиёзли бўлиб, ҳамма унинг ҳурматини бажо келтиришга мажбур бўларди. “Ўқи ўзган” мерганнинг кўпчилик ўртасида юзи ёруғ, эътибори баланд, “тили узун” бўларди... шундан келиб чиққан мазкур мақол кейинчалик мажозий маънода қўлланиладиган бўлиб кетган. Одатда бирор ишни қойил қилиб қўйган одам кўпчилик ўртасида бош кўтариб, ёруғ юз билан, хурмат-эътиборга сазовор бўлиб юради, гапирадиган

гапини ҳам дадил-дадил айтади. Унинг айтган сўзини ерда қолдирмайдилар, рад этмайдилар, бажо келтирадилар, қисқаси, унинг “тили узун” бўлади. Юқоридаги мақолни шундай ҳолга қарата айтадилар, шунингдек: “Хар бир ишни қойил қилсанг, эл-юрт ичида обрў-эътибор қозонасан, юзинг ёруғ, тилинг узун, кўлинг баланд бўлади”, деган маънода насихат қиладилар.

ЎҚИГАН ЎҚДАН ОШАР, ЎҚИМАГАН ТУРТКИДАН ШОШАР

Инсон ўз умрини мазмунли ва маъмур-чамур ўтказиши учун аввало ўзини ўраб турган борлиқни била билиши, юксак ақл ва тажриба эгаси бўлиши даркор. Бунинг учун эса илм олиши, ҳунар эгаллаши зарур. Оламда илмдан қудратлироқ куч йўқ. Халқ илмининг куч-қудрати нақадар буюк эканлигини асрлар оша ўз тажрибасидан ўтказиб келган. Илм зиёси сари интилган, жаҳон маданиятининг равнақи учун олам ичра донг таратган буюк олим ва мутафаккирлар етиштириб чиқарган ўзбек халқи ўзининг кўпдан-кўп мақолларида илмни ва илм эгаларини, ақлни ва ақл эгаларини юксак даражада мадҳ этади; уларнинг ҳаётдаги ютуқларини кўрсатади; илмсизлик, жоҳилик, ақлсизлик, фаросатсизлик, нодонликни қоралайди; буларнинг хунук оқибатларини тасвирлайди ва кишини илм олишга, бу йўлда учрайдиган ҳар қандай қийинчиликларга бардош беришга даъват этади: “Илм – ақл чирोगи”; “Илм бахт келтирар, Билим тахт келтирар”; “Ўқиган ўғил – отадан улуғ”; “Олим бўлсанг – олам сеники”; “Олимга – олам ёруғ”; “Доно ҳар ерда хурматда, Нодон ўз элида кулфатда”; “Мулла бўлдинг – тилла бўлдинг”; “Ўқиганнинг ошиғи – олчи”; “Билимдидан ақл чиқар, ақлдан нақл чиқар” (“Нақл чиқар” – “маъноли гап чиқади”, деган маънода); “Олтин – илм олдида дарёдан томчи”; “Олтин ерда қолса ҳам, Билимли ерда қолмас”; “Билим – булоқ”; “Давлат тутар, билим тугамас” (давлат – бу ерда “мол-дунё, бойлик” маъносидан келтирилган); “Севинмагил мол-таварингга, Севингил билим-хунарингга” (тавар – мол, мато. Бу қадимий туркий сўз бўлиб, Маҳмуд Кошғарий ўзининг машхур “Девону луғотит турк” асарига (1-жилд, 389-бет) келтирган); “Куч-билимда, Билим – кучда”; “Эр кўрки – билик, Суяк кўрки – илик”; “Билармоннинг мушкули ечилмай қолмас”; “Билаги зўр бирни йиқар, Билими зўр мингни йиқар”; “Билимли аёл – эр, Билимсиз эр – аёл”; “Билак билан битмаган – билим билан битар”;

“Билимли – олим, Билимсиз – зolim”; “Билимлига дунё ёруғ, Билимсизга – қоронғу”; “Илми йўқнинг – кўзи юмок”; “Илмсиз бир яшар, Илмли минг яшар”; “Илмсиз киши ўлимга яқин”; “Ўқимаган – яланг оёқ, Баайни бор қўруқ таёқ”; “Ўқиганнинг тили икки”; “Билимсиз тўлиб сўзлар, Билимли кулиб сўзлар”; “Илми ҳикмат сувни ёндирар”; “Одамга – ўқимоқ, уқмоқ, эртангини тўқимоқ, Ҳайвонга – емок, ичмок, подага бормок, келмок”; “Киши кийими билан эмас, билими билан – киши”; “Илм-хунарнинг пушаймонлиги йўқ”; “Илм ҳам бил, Билим ҳам бил”; “Олимлик ҳам – ошиқлик” (Бу билан: “Тоққа чиқмасанг – дўлона қайда, Жондан кечмасанг – жонона қайда” дегандек, илм олишга ҳам киши ишқу ҳавас қўймас, жон дили билан берилмаса – фойдаси йўқ”, дейилмоқчи); “Ўқиш – жафоли, Кети – вафоли”; “Илм олмоқ – игна билан қудуқ қазимок”; “Хар кимнинг иши эмас улук уламок, Мадрасага бориб тупроқ яламок” (“Ўқиш, илм олиш – осон эмас, унга ҳар ким чидайвермайди”, дейилмоқчи); “Ўқимай мулла бўлмас, Чўқимай қарға бўлмас”; “Илигинг қуриса ҳам, илм йўлидан қолма”; “Илм ҳазилни ёқтирмайди”; “Ўқиган – ўқиган эмас, Уққан – ўқиган”; “Ўқиган – яхши, Уққан – ундан ҳам яхши”; “Ўқиб билмаганини ўқиб билса бўлади”; “Ўқиш билмасанг – уқиб ол, Қулоғингга тақиб ол”; “Кўп ўқиган не билар, Кўп уққан – у билар”; “Уқмаган – уятга қолар”; “Уқуви бор улғаяр, Уқуви йўқ сарғаяр”, “Илм – қоғоз хатида эмас, Мия катида”; “Дехқон бўлсанг шудгор қил, Мулла бўлсанг тақор қил”; “Оз-оз ўрганиб доно бўлур, Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур”; “Қадам қўй аста-аста, Қадам етгунча илм иста”; “Ўқимаган шу дамда, Туртинар ҳар қадамда”; “Билимли ўлмас, Билимсиз қулмас”; “Билими бор ҳар балодан қутилар, Билими йўқ минг балога тутилар”; “Ўқисанг – ўзарсан, ўқимасанг – тўзарсан”; “Ўқиш хомни пиширар”; “Билимлининг гапи ўнг, Билимсизнинг гапи тўнг”; “Белги бўлса – йўлдан адашмас, Улги бўлса – сўздан адашмас” (улги – кишининг бошқалар ўрناق оладиган, бошқаларга ибрату намуна бўладиган ижобий хусусияти); “Билган – янглишар, Билмаган – адашар”; “Торсиз дуторнинг уни чиқмас” (Бу мақолни кўпинча: “Зотида илм-билими йўқ одам билимдонлар даврасида гапиролмай, гапга аралаша олмай, жим ўтиради”, деган маънода қўлайдилар); “Тўқиган билмас, Ўқиган билар”; “Ўқиган – нур, Ўқимаган – кўр”; “Ўқиган – гулистон, Ўқимаган – гўристон”; “Ўқиган – ёруғ, Ўқимаган – чоруғ”;

“Оз билганнинг чаласи кўп”; “Чаласаводнинг тагидан чириги чиқади”; “Чаласавод – чирик равот” (равот – работ – мустаҳкамланган кўрғонларда соқчилар турадиган жой; бири-биридан маълум масофада жойлашган истехком, кўрғон; савдо йўлларига мустаҳкамланган манзил, карвонсарой); “Пилиги йўқ чироқ ёрмайди, Билиги йўқ йигит ярамайди”; “Жоҳиллик – жон азоби”; “Жоҳилликдан жон чиқар, Қобилдан донг чиқар” (жоҳил – жаҳолатда қолган, илм-маърифатдан маҳрум, маданиятсиз, нодон. Қобил – ҳар қандай ишга қобилияти, лаёқати бўлган киши); “Билган – билимига таянар, Билмаган – билагига”; “Билган – ўқир, Билмаган – тўқир”; “Ўқимаган – нодонлик”; “Билмаслик – айб эмас, Ўқимаслик – айб”; “Ўрдак бўлмай ғоз бўл, Билим олиб соз бўл”, “Илм олишининг эрта-кечи йўқ”; “Бешикдан чиқиб, тешикка киргунча илм ол” (тешик – бу ерда “тўр” маъносида ишлатилган); “Таълим – йўлга юргунча эмас, Гўрга киргунча”; “Юзга кирсанг, юз йил ўқи!”.

ЎҒЛИНГ ГАП УҚМАСА, КЕЛИНИНГГА УҚТИР

Халқимизда “Эр хотиннинг тахт-занжирида бўлади” деган гап ҳам бор. Хотиннинг сўзи эрга таъсирчан бўлади. Шунинг учун ҳам мазкур мақолда: “Келинингга уқтир, келининг ўғлинига уқтира олади, гапини ўтказа олади ҳам”, дейилмоқчи бўлинган.

ЎҒИЛ БЎЛСИН, ҚИЗ БЎЛСИН, ҚЎЛ-ОЁҒИ ТЕЗ БЎЛСИН

Бу билан: “Фарзандинг хоҳ ўғил бўлсин, хоҳ қиз бўлсин – бундан қатъий назар, чаққон, эпчил, ҳаракатчан, меҳнатсевар, серғайрат, уздабурон, зехни ўткир ва ҳ.к. бўлса – қандай яхши! Ўғил-қизинг бўш-баёв, ишەкмас, дангаса, эпсиз, “тепса тебранмас”, сўтак ва ҳ.к. бўлса – бундан ёмони йўқ”, дейилмоқчи.

ЎҒИЛ ЕБ ЎРГА КЕТАР, ҚИЗ ЕБ ҚИРГА КЕТАР

Бу мақоли билан халқ: “Ўғил-қизингни боқиб катта қиласан, улар ейди-ичади-да, вояга етгач, уйлангач, турмушга чиққач, ўзича алоҳида турмуш қуриб кетади, сен қолаверасан. Тўғри, ўғил-қизни боқини, уларга қалб ҳароратингни, меҳринг булоғини, кўзинг нурини, диққат-эътиборингни, топган-тутганингни бахш этиш – сенинг муқаддас бурчинг. Аммо, бир марта

кечирадиган умрингни батамом уларга бағишлаб, фақат уларни деб ўтказиб юборма, ўзингни ҳам бундоқ ўйла, сиҳатинга қара”, деган маънода ота-онага насиҳат қилади. Вар.: “Ўғил-уйлангунча ўғил, Қиз – чиққунча қиз”; “Палапон вояга етгач, уясини ташлаб кетади” (палапон – учирма қанот бўлган қуш боласи. У учиб қобилиятига эга бўлгач, тухумдан очиб чиқиб, вояга етгач уясини тарк этиб, бошқа ёққа бориб уя қуради ва мустақил ҳаёт кечира бошлайди. Мазкур мақолда шу ҳол мажозан ўғил-қизнинг келгусидаги хатти-ҳаракатига ташбиҳ этилган).

ЎҒИЛ-ҚИЗНИНГ САВДОСИ, КЕТГА ТЕГДИ НОВАДАСИ

Бу мақолни ота-оналар: “Ўғил-қизингни не-не машаққатлар билан боқиб ўстирасан. Бу ҳам етмагандай, улар катта бўлганидан кейин ҳам уйли-жойли қилиш, мустақил ҳаёт кечиришининг чинакам йўлига кирғизиб юбориш, ўғлинг билан келининг, қизинг билан куёвинг ўртасида бўлиб турадиган англашилмовчилик, келишилмовчилик, гинахонлик, кўнгил совушлик, низо ва уруш-жанжалларни бартараф этиб, яраштириб, келиштириб қўйиш ва ҳ.к. йўлида қанчадан-қанча машаққатлар, изтироблар чекасан, ҳатто бундай қиламан деб одамлардан таъна-тазарулар ҳам эшитасан, уятли, шармандали ҳолларга ҳам дуч келасан...” деган маънода айтадилар.

ЎҒИРЛИК, ЎҒИРЛИК ТУБИ – ХЎРЛИК

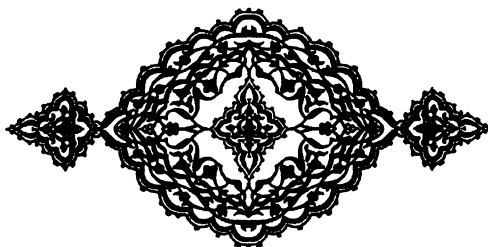
Бир турқум мақолларда ўғрилар жамиятнинг ашаддий душмани сифатида қораланади, уларнинг бутун кирдикорлари, хатти-ҳаракатлари, феъл-атвори, ёвуз нияти очиб ташланади ҳамда улар айрим шахсларнинг ва жамиятнинг мол-мулкни талон-торож қилганлари билан, барибир барака топмасликлари, бойиб кетмасликлари, аксинча бир кунмас-бир кун қилмишларига яраша жазосини тортажаклари кўрсатилади: “Ўғирликка қўл ўрганса, Ақл унга йўл ўргатар”; “Ўғирликнинг боши – бир тухум”; “Тухум ўғирлаган – товук ҳам ўғирлар”; “Бузоқ ўғирлаган – сигир ҳам ўғирлар”; “Ўғрининг кўзи – ўлжада”; “Ўғри кўзига ўзга моли олтин уймак кўринар”; “Ўғри қирар жойини эмас, Қочар жойини кўзлайди”; “Айёр сичқон икки тешик тешар” (Бу билан: “У шунчалик айёрки, “қирган жойини кўриб қолган бўлсалар, донни ўғирлаб қайтиб чиқаримда ушлаб оладилар” деган хаёлга бориб, қочиб кетиши учун бошқа тешик

тешади”, дейилмоқчи); “Уста ўғри қочса ҳам, қопини ола қочади”; “Ўғрининг кўнгли гумонда”; “Ўғри итнинг қуйруғи қисик бўлади”; “Ўғри – тун ошгунча, Бўри – дўғи ошгунча”; “Тун ўғриси бўлмас, Тоғ – бўрисиз”; “Тоғ бўрисиз бўлмас, Эл ўғриси бўлмас”; “Ой ёруғи ўғрига ёқмас”; “Ўғри ойдиндан кўрқади”; “Мен ўғри бўлганда, Тун ойдин бўлди”; “Кўршапалак ёруғликни ёқтирмас” (Бунда ишини тун қоронғусида битирадиган ўғри ўз тирикчилигини қоронғуда ўтказадиган кўршапалакка ташбиҳ этилган); “Сенга-менга кун ботса, Кўршапалакка кун туғар”; “Япалоққа кундан тун ёруғ” (япалоқ – бойўғли, бойқуш. Ўғри, қароқчи, хиёнатчи, жиноятчи, қора ниятли одамларни шу қушга ташбиҳ этадилар); “Япалоққуш тунда сичқон овлайди”; “Ўғри мушук кунда ухлаб, тунда кезар”; “Ўғри ўғри билан қоронғи кечада топишади”; “Ўғри ўғрини қоронғида танийди”; “Пес-пес билан қоронғида топишади” (Бунда “пес” деганда ўғри, қароқчи, хиёнатчи, жиноятчи, хуфиёна иш кўрувчи, ярамас шахсларни назарда тутадилар); “Икки қирчанғи бир тўқайда топишар” (қирчанғи – қўтир, дирдон от. Мажозда ифлос, ярамас шахсларга ташбиҳ этадилар); “Шум шумни намозшомда топади” (намозшом – кун ботгандан кейин намоз ўқиладиган пайт; умуман, қуёш ботиб, қоронғу тушган пайт); “Ит ойдинда топишар”; “Қора бўлмаган киши қоронғида юрмас”; “Ўғри бекитиб олар, Қароқчи – кўркитиб”; “Ўғри том тешади, Қароқчи йўл тўсади”; “Ўғри ўғрига холавачча” (холавачча – бу ерда ҳақиқий холавачча эмас, балки “бир-бирига шерик, вобаста, яқин, бир-бирини қўллаб-қувватловчи” деган маънода); “Тулки, қарсоқ ини бир, Фар-ўғрининг тили бир”; “Ғийбатчининг дили кир, Фар-ўғрининг тили бир”; “Ўғрининг хотини ўзига лойиқ”; “Ёмон ўғри ёнидагин қармалар” (қармаламоқ – чўнтагини кавламоқ, маъносида); “Ўғридан ботир чиқса, чодирга қараб от кўяди”; “Осилган ўғри олмагунча қўймас” (осилган – “бировнинг бир нарсасини ўғирлашга аҳд қилган, кўз тиккан, дилига тўккан”, деган маънода); “Эгаси минг пойласин, Ўғриси бир пойласин” (Буни: “Ўғри шунчалик уста, айёр, қузатувчан, чаққон, ишбилармон бўладикки, эгаси ўз мол-ҳолини, пулини ва ҳ.к. ҳар қанча пойлаб, кўриқламасин, у нарсанинг пайига тушган ва зимдан қузатиб, пайт пойлаб юрган ўғри, бир лаҳзагина бўлса ҳам қулай пайтини топади-да, ўғирлайди-кетади”, деган маънода айтадилар); “Ўғрига мол қахатми?!” (Одатда ўғрилар ўлжаларини йиғиб,

сақлаб ўтирмайдилар, бот фурсатда ғарра-шарра сарфлаб, қатта-қатта еб, майшат қилиб, қимор ўйнаб, йўқ қилиб юборадилар. Мабодо шериклари унга: “Нега бундай қиялапсан, ахир сал йиғиб, сақлаб, авайлаб ишлатсанг бўлмайдими?” деса, у: “Э, менга пулу мол қахатми?! Бугун буни йўқотсам, эртага бошқасини топиб олавераман” деб керилади. Мазкур мақол билан шуни ифода этадилар); “Ўғрига ўғирликдан мол кирмаса, ўз бўркини ўзи ўғирлайди”; “Ўғрини қароқчи урибди” (Ўғри пулни, молни эгасига билдирмасдан, хуфиёна равишда ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ўғирлайди. Қароқчи эса дангал бостириб қириб ё йўлини тўсиб, кўркитиб, қурол ўқталиб, уриб ҳушидан кетказиб ё биратўла ўлдириб олади. У бошқалар тугул ўғрининг ўғирлаб келаётган нарсасини ҳам олдидан тўсиб чиқиб, шартга олади-кўяди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Бирор шахс хиёнатгарлик, муттаҳамлик, порохўрлик ва ҳ.к. йўли билан қўлга киритган маблағни ундан зўрроқ одам кўркитиб, алдаб ва ҳ.к. олиб қўйса, бу ҳолга қарата мазкур мақолни мажозий маънода айтадилар); “Томоқ есанг тўйгунча, Ўғрилик қилсанг ўлгунча” (буни ўғри, “кўли эгри” одамлар айтганлар ва шундай одамларнинг ўзларига қарата киноя, қочирим, кесатик тариқасида қўллайдилар); “Эт тоғлигин қўйса, Мен ўғирлигим қўярдим” (Буни ҳам киноя ва қочирим тарзида қўллайдилар); “Тўшт ширинлигин қўйса, Бўри бўрилигин қўярмиш”; “Ўғирлик ош баданга юқмас”; “Ўғрининг ишига тўғри уялади”; “Ўғри ўғрининг молини ўғирласа, танғрининг қулгуси келар”; “Ўзи ўғри ҳаммани ўғри биледи”; “Ўғри ҳам нолийди, Ўғирлатган ҳам” (Бу билан: “Ўғри бирор жойни ўмариб қайтгач, “нафси ҳаққалак отиб” кетади-да: “Эҳ аттанг, яна фалон-фалон нарсаларни ҳам олиб кела олмадим-да”, деб ўз-ўзидан нолийди. Нарсасини ўғирлатган одам эса: “Эҳ аттанг, нарсаларини ўғирлатиб қўйдим-а! Ҳушёрроқ, зийракроқ бўлишим керак экан-да асли...” деб, ўз-ўзидан нолийди, ўз-ўзини койийди”, дейилмоқчи); “Ўғриси қучли бўлса, Эгаси айбдор чиқади” (Ўтмишда қозилар пора олиб, “қора”ни “оқ”ка, “оқ”ни “қора”га чиқариб юбораверардилар. Нохақ жабрланганлар арз-доғларини бошқа ҳеч кимга айта олмай, зиён-заҳмат кўриб, ўзлари айбдор бўлиб қолаверардилар. Мазкур мақол билан: “Қўлга тушиб қолган ўғри қозининг “огзини мойлаб” қўйса, қози нарса ўғирлатган одамга йўқ ердаги тухматларни “ёпиштириб”, унинг ўзини айбдорга

чиқариб қўяди”, дейилмоқчи); “Қарға чўқиб тезак ер, Тумшугин артиб, емадим дер”; “Ўзи ўғри-ю, ҳисоби тўғри”; “Қизилиштон тумшуги оғригач, “Энди чўқимайман” дейди” (қизилиштон – боши катта, тумшуги узун ўрмон қуши); “Ўғрининг бош эгиши – айбига икром бўлиши”; “Ўғрининг ўзи тавба қилса ҳам, кўли тавба қилмайди”; “Ўғри кўли кесилмагунча ўғрилигин қўймас” (Ўтмишда ўғрини тутиб олсалар, бир кўлини шартга кесиб, билагини ёғ доғ қилиб турилган қозонга тикиб олардилар. Шунда ҳам ўғриликни қўймаса-ю, иккинчи марта ушланиб қолса, иккинчи кўлини ҳам кесардилар. Бундай кўли кесилган одамни кишилар ўз давраларига қўшмас, тўй-зиёфатларга таклиф қилмас эдилар, уни одам ўрнида кўрмай, яккалаб қўярдилар, Ўғри хор-зорликда ўлиб кетарди). “Ўғри қариса сўфи бўлур, Ғар қариса – отин” (сўфи – масжидда азон айтувчи киши; муаззини. Отин – ўтмишда уйда мактаб туган, болаларни ўқитган аёл. Мазкур мақол билан: “Ўғри ҳам, ғар ҳам ёшлигида не-не номаъқулгарчиликларни қилади-да, қартая бошлагач ўзини эл кўзига “қўй оғзидан чўп олмаган”, сутдай ок, бегуноҳ, оқилу доно

қилиб кўрсатмоқчи бўлади”, дейилмоқчи); “Ўғри ўғрилигини қўйса ҳам, ўғри оти қолмайди”; “Бўрининг еса ҳам оғзи қон, Емаса ҳам”; “Игна ўғирлагандан сигир йўқотган гумонсирайди”; “Ўғри ўла-ўлгунча “оқман” дейди”; “Ғар бўл, ўғри бўл – инсоф билан бўл”; “Қозонни ол, чўмични қўй”, “Сук тўймас, Ўғри бойимас”; “Ёз ёмғири лой бўлмас, Ўғри асло бой бўлмас” (Булар билан: “Ўғрилар ўзгаларнинг пулини, мол-ҳолини ҳар қанча ўғирлаганлари билан, барибир барака топмайдилар, боймайдилар, ўша-ўша муҳтожликда юраверадилар, чунки ўғирлик мол уларга “буюрмайди”, дейилмоқчи); “Ўғрини уйга киргазма, Оёғин ерга тегизма”; “Ўғрига раҳм қилиш – тўғрининг шўрини қуритиш”; “Ўғри кети – қувиш” (“Ўғирлик қилсанг, одамлар сени ўз ҳолинга қўйиб қўймайдилар, кетинга тушадилар, орқангдан қувадилар, ахири ахтариб топиб, адабингни берадилар”, дейилмоқчи); “Ўғри ўғирлаб йўлга тушар, Охир бориб қўлга тушар”; “Ўғирлик қилиб ош есанг, Бир кун бориб тош ейсан”; “Ўғирлик солсанг қўйнингга, Сиртмоқ тушар бўйнингга”; “Тўғрилик тўрга тортар, Ўғрилик – гўрга”.

ҚАДРЛИ НАРСАНИНГ ҚАДРИ ҚЎЛДАН КЕТГАЧ БИЛИНАДИ

Бу билан: “Хар бир нарсани кўлингдан кетмасидан олдин, хар бир кимсани ундан жудо бўлмасингдан олдин кадрла, кадрига ет. Улардан ажралганингдан кейин аттанг деб, пушаймон бўлиб, ох-воҳ уришининг фойдаси бўлмайди”, деган маънода насихат қиладилар.

ҚАЗИСАН, ҚАРТАСАН, АСЛИ ЗОТИНГТА ТОРТАСАН

Вар.: “Қазидур, қартадур, Асолатига тортадур”; “Отнинг ичи қартадур, Ўз тагига тортадур”; “Эт яхшиси қартадур, Ахир аслига тортадур”. Бу мақолларнинг тўғри маъноси шуки, қазидур, айниқса қарта хар қанча тотли таом бўлгани билан, барибир қандайдир ҳиди келиб туради. Мажозан: “Ёмондан туғилган, ёмонлар даврасидан чиққан одам минг яхши бўлиб кетгани билан, барибир асли зотига тортади (яъни. унинг хатти-ҳаракатида, юриш-туришида, гап-сўзида ўша ёмонликдан қандайдир бир асорат сақланиб қолади)”, деган маънода қўлланиладиган мазкур мақолларнинг қуйидаги маънодошлари ҳам бор: “Отдан – от, Эшакдан – эшак”; “Тулпор тубига тортар”; “Сувнинг боши булоқ бўлса ҳам, Оёғи қуяр денгизга, Ёмондан яхши туғилса ҳам, Тортмай қолмас негизга”; “Олмадан бодом бўлмас, Таги паст одам бўлмас”. “–Қазисан, қартасан, ахир зотингта тортасан! – деди кампир омборни қулфлаётиб, – Энди жир

битди-да! Битта кўйлак иккита бўлди! Увада, ислиқи тўн, чилвир белбоғнинг хумориси тутгандир!...” (А.Қаҳҳор, Кўшчинор чироклари).

ҚАЙНОНА ҚАЙНАЙДИ, КЕЛИНИ АЙНАЙДИ

Халқимизда ҳанузгача сақланиб келаётган иллатлардан бири шуки, айрим оилаларда келинга нисбатан паст назар билан қаралади, камситилади. Айниқса қайнона (ёмон қайнона, албатта) келинга “кун бермайди”, унинг “кўзини очирмайди”, хар бир ҳаракатини, оғзидан чиққан хар бир сўзини тергайди, “ўтирса ўпок, турса сўпок” дейди, келин қанча елиб-югурмасин, “қўлини косов, сочини супурги қилиб” ишламасин, қанча адаб сақламасин, барибир қайнона уни назарига илмайди, камситилади, асабига тегади, унга бирон-бир яхшиликни, бирон-бир илиқ сўз айтишни раво кўрмайди. Бир туркум мақолларида халқ шу ҳолни ифода этган ҳамда ёмон қайноналарни инсофга, адолатга чақирган, келинларга эса мураса қилиш, сабр-тоқатли бўлиш юзасидан панд-насихатлар берган: “Итнинг ёви – девона, Келининг ёви – қайнона”; “Қора товук қақиллайди, Оқ товук шақиллайди” (Бунда “қора товук” деганда кўпинча қайнонани, “оқ товук” деганда келинни назарда тутадилар); “Қизимнинг қайнонаси ёмон, Ўзимнинг келиним ёмон”; “Қизгинамнинг боласи – қандак ўрик донаси, Ўғизгинамнинг боласи – ҳай-ҳай унинг онаси!”; “Қайнонаники ўртада, Келинники халтада” (Бу – ёмон қайноналар

тилидан айтилган мақол бўлиб: “Келин бахилда, бахил! Сахий қайнонанинг ўртага келтириб қўйган ноз-неъматларини ҳамма билан баравар еяверади-ю, аммо ўзининг ноз-неъматларини ҳамма билан бирга баҳам кўришдан қизганиб, (халтага) яшириб қўяди”, демоқчи бўлинган); “Яшириқ нарса келида бўлади”; “Қарға келса қарамадим, Зағизгон келса санамадим, Қўлдан келганни аямадим, Ҳеч қайнонамга ярамадим”; “Қиз чоғим – султон, Келин чоғим – ултон” (ултон – оёқ кийимининг тагчарми); “Отам уйи – майдон, Қайн уйи – зиндон”; “Қайнонали келин – қарқара келин, Қайнонасиз келин – масхара келин” (қарқара – баланд бўйли, қадди тик, қомати келишган, ўсиқ парли, узун соч(тож)ли, (турнани эслатувчи) оппок, чиройли бир қуш. Ўтмишда унинг пагини шоҳлар ва келинлар (қизлар) бош кийимлариغا санчиб юраддилар. Умуман, қадди тик, қомати келишган, кишининг кўзига чиройли кўринадиган ҳар бир нарсани (жумладан, одамни, айниқса тик қомат, хушрўй хотин-қизларни, оқ теракни ва ҳ.к.) ташбиҳан “қарқара” дердилар. Мақолда: “Сен (келин) қайнонанг туфайли шундай удабурун, чевар, моҳир бўлиб юрибсан. Чунки, у сенга уйи ишларини, бола боқишни (уни бешикка белаш, овқатлантириш, чўмилтириш ва ҳ.к.) ва умуман, ҳаётни юргизишни ўргатган (ёхуд буларни сен асосан ундан ўргангансан). Қайнонанг уйи пойлаб, болаларингни боқиб қолгани учун сен ясениб-тусаниб кўчага чиқиб (бирор ерга меҳмондорчиликка бориб), бош кўтариб, қаддингни кериб, (худди қарқарадай) кишиларнинг ҳавасини келтирадиган бўлиб юрибсан. Агар қайнонанг бўлмаса, бундай ҳар бир ишга моҳир бўлолмасдинг ҳам, кўчага чиқиб бундай юролмасдинг ҳам. Аксинча, ҳеч балонинг уддасидан чиқолмай, ҳаммага масхара бўлиб, уй ишларидан ортмай, болалар билан ўралашиб ўтираверардинг. Шундай экан, қайнонангнинг қаддини бил, уни ҳурмат қил”, деган кенг маъно яширинган); “Кўркли келин, кўркли келин, Битта боланг бўлсин, кўрай, Ишли келин, ишли келин, Қайнонанг ўлсин, кўрай”; “Қайнота – ота бўлур, Қайнона – она бўлур”.

ҚАЙНСИНГИЛ – ҚАЙНОНА СИНГИЛ

Ўтмишда (қисман ҳозир ҳам) оилавий ҳаётда келинга биргина қайнона эмас, балки оиланинг бошқа аъзолари ҳам, айниқса қайнэгачи ва қайнсингиллар ихонат кўзи билан қарайдилар. Камситадилар, нордон ва тагдор гаплар қиладилар, атайлаб асабига тегадилар, ҳатто

унинг кўзга яққол кўриниб турган яхши томонларини (чеварлиги, пазандалиги, билимдонлиги, гўзаллиги ва ҳ.к.) ҳам назарга илмайдилар. Шунга кўра, келинларнинг ҳам уларга нисбатан бўлган қарашлари бирмунча мақолларда ўз ифодасини топган: “Қайнсингил – ярим қайнона, Қайнэгачи – бутун қайнона”; “Қайнонам – қайнонам, Қайнэгачимдан кўрқаман”; “Қайнэгачим – пилтақачим” (пилтақач – қоғоздан пилта ўраб, уни дўпканининг тепчиги орасига тикиш учун ишлатиладиган дастали ингичка сим); “Қайнсингил – ярим кундош”; “Қайнсингил – чақмоқ тош” (“У чақув гаплари билан келин ва кўёв, қайнона ва келин ўртасида “ўт” чиқсади”, дейилмоқчи); “Қайним – қаймоғим, Қайнсинглим – юрак доғим”, “Қайнога қайин бўлур, Қайини майин бўлур” (қайин дарахти – қаттиқлик симболи). Қайногаларнинг аксарияти келинга нисбатан ўзини худди қайнотадек қаттиқ тутуди. Қайниларнинг аксарияти эса, келиндан ёши кичик бўлгани учунми, ҳали ҳаётнинг пасти-баландини яхши билмагани учунми ё акаларига нисбатан кўнгилчанроқ бўлгани учунми, ҳарқалай келинга қаттиқ-қурум гапирмайди, юмшоқ муносабатда бўлади, агар келинойиси бирор иш ё бирор нарсани илтимос қилса, бажонидил бажаради. Мақолда шунга шама қилинган). “Келинойинг – кейинги ойинг” (Бу билан қайнсингилларни келинни иззат-ҳурмат қилишга даъват этадилар).

ҚАЙТИБ ОЧАР ҚОПҚАНГНИ ҚАТТИҚ ЁПМА

Вар.: “Кирар қопқангни қаттиқ қоқма”; “Борадиган ерингга тош отма”. Булар билан: “Одамларга кундалик жавоб-муомалада бўлиб турадиган, ишинг тушиб турадиган одамларга зинҳор ёмонлик қилма, ёмонлик соғинма, қаттиқ-қурум гапирма, уришма, сўкма! Акс ҳолда ўзингга яхши бўлмайди”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ҚАЙҒУ ҚАРИТАР, ҒАМ ЎЛДИРАР

Халқнинг тиббий қарашларини ифода этувчи бу каби мақолларда уқтирилишича, киши асабини сақлаши, бўлар-бўлмаста қайғуриб, куюниб, хафа бўлавермаслиги, хушчақчақ яшашга ҳаракат қилиши зарур. Негаки, ғам, қайғу, хафалик – умрнинг заволи, турли касалликларнинг сабабчисидир: “Умрни иш эмас, ғам емиради”; “Темирни занг ейди, Эрни – ғам”;

“Күя кийимни ейди, Ғам – юракни”; “Кўп кайғурган – зил бўлур”; “Кишини ёши қаритмайди, ваҳми қаритади”; “Иссиқ чўпни қуритар, Кайғу эрни қаритар” (чўп – ўт, гиёҳ); “Утда ёнган – қуяди, Ғамда ёнган – ўлади”; “Ўйласанг – кайғу кўп, Ўйламасанг – кайғу йўк”; “Эшак думсиз тугибди, деб ғам ема”; “Кўп учун йиғласанг, Кўздан ажрайсан”; “Кайғуни кўз ёши ююлмас”; “Кайғу – фойдасиз, Йиғи – ёрдамсиз”; “Беҳуда ўйларга йиғламоқ – Соғ юракни доғламоқ”; “Бекорга кўз ёшламоқ – Жафо билан ўйнашмоқ”; “Куйганга куйма”, “Кайғуни кайғурувчига бер”; “Ғамингни дўстингга айтма – куюнади, Душманингга айтма – суюнади”; “Одамни умид ёшартади, ғам қакшатади”; “Жаҳл қаритар, Кулги ёшартирар”; “Жаҳл – душман, Ақл – дўст”; “Бугунги жаҳлингги эртага қўй”; “Ғам егунча, нон е”; “Бу дунё ғамхонадур, Ғам еган – девонадур”; “Ғам ема, Беғам бў(л)ма!”, “Садир ака, ўзингизни бундай қийнаманг, занг – темирни, кайғу, армон – кишини адо-ю, тамом қилади” (Шухрат, Балоғат). Ғам ортидан ғам юради” дегандек бўлди. Мирҳожибой қочиб кетгандан кейин Дилдор билан бувиси негадир ётиб қолишди”; “– Отамнинг мазаси йўк, ўсалаяпти, – деди Эргаш ух тортиб ... – Ғамни оҳ-воҳ билан енгиб бўлмайди ука!” – деди Меликул насиҳат қилиб (Ё. Шукуров, Қасос).

*Бу дунёнинг қувончи кам, Дарду
гами – зиёда.*

*Аммо ғамдан қочмоқнинг ҳам
тадбири кўп дунёда
(Э. Воҳидов, Рухлар исёни)*

ҚАЛАМНИНГ УЧИ – ҚИЛИЧНИНГ КУЧИ

Вар.: “Қилич кесмагани қалам кесади”; “Қалам қиличдан ўткир”; “Қалам ёзгани қилич ўчирилмас”; “Қаламнинг ишини қилич қилолмас”. Қалам билан ёзилган нарса абадий асарга айланиб, неча-неча асрлар, неча-неча минг йиллар оша инсониятнинг нодир мулки бўлиб қолади. Қора қушлар уларни йўқотмоқ ниятида ҳар қанча уринмасинлар, ҳар қанча зўрлик ва зўравонлик қилмасинлар, барибир батамом йўқ қилиб юбора олмайдилар. Кўҳна тарих бунинг гувоҳидир. Мазкур мақолларда шуни ифода этганлар.

ҚАЛБ ҚОЗОНИ ҚАЙНАМАС, ҚАЙНАСА ХАМ ҚУЮЛМАС

Вар.: “Қалбнинг қадами қиска”, “Қалбнинг юзи қора”. Қалб, қаллоб – қалбаки ишлар билан

шуғулланувчи, алдамчи, сохтагар. Мазкур мақоллар билан: “Бундай одамлар ҳеч қачон барака топмайдилар, қилмишлари тез орада фош бўлиб, эл-юртнинг ғазаб-нафратига учрайдилар, тегишли жазоларини тортадилар”, дейилмоқчи.

ҚАМИШНИ БЎШ УШЛАСАНГ, ҚЎЛИНГНИ ҚИЯДИ

Бу билан: “Ҳар бир ишини қиларда пишиқ-пукта бўлмасанг, маҳкам ёпишмасанг, астойдил ҳаракат қилмасанг, мақсадинга эришолмайсан, аксинча ўзинг шикаст еб, зиён-заҳмат кўриб қолишинг мумкин”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ҚАНОАТ ҚОРИН ТЎЙДИРАР, БЕҚАНОАТ ЁЛҒИЗ ОТНИ СЎЙДИРАР

Вар.: “Қаноат қорин тўйдирар, Беқаноат ўзин ўлдирар”; “Қаноатчи доим тўк, Беқаноат доим оч”; “Борига қаноат қилмаган – боридан ҳам ажрайди”; “Борига – қаноат, Йўғига – сабр”; “Борига – барака”; “Қора қозон қайнаб турса, Қизил ўнғач қуриб қолмас”; “Қаноат – зўр бойлик”. Булар билан кишини турмуш кечиришда сабот-матонатли, чидамли бўлишга, нисбатан озроқ ва ёмонроқ бўлса ҳам, қўлда бор бўлган нарсага қаноат қилишга ундайдилар.

ҚАРЗ, ҚАРЗНИ БЕРИШ – ФАРЗ

(фарз – бажарилиши зарур бўлган вазифа; бурч.) Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақолларида кишини тўғри ва ҳалол бўлишга, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмасликка даъват этадилар: “Қаримтанинг устига қор ёғмас” (қаримта – яхшилик учун қайтариладиган яхшилик; ёмонлик учун қайтариладиган ёмонлик; қасос, интиком. Қор ёғмас – унутулиб, “ёпди-ёпди бўлиб кетмас, деган маънода); “Қолган қолғич қустирар, Ёмон нафсни ўстирар” (қолғич – қайтим), бировга ортиқчаси қайтариб берилиши зарур бўлган нарса, пул. “Қолғич – бировнинг ҳақи бўлиб, уни қайтариб бермай, ўзлаштириб қолаверсанг, бора-бора бунга ўрганиб қолсан, нафсинг ўсиб бораверади. Ана ундан кейин бир кунмас- бир кун қаттиқ панд еб қолсан. Бас шундай экан, бировнинг ҳақиқа асло ва асло хиёнат қилакўрма!”, дейилмоқчи); “Қарздорнинг ёнчиги ёлғонга тўла” (“Ориятсиз, бебурд, субтсиз одам бировдан бир нима қарз олган бўлса: “Эрта берман, индин берман” деб галга солиб, нуқул алдайверади”, дейилмоқчи); “Қарз олган қочар, Қарз берган қувар”; “Қўл билан берасан, Оёқ билан борасан”;

“Олимсоқ кечикса, оёқ чиқазади” (“Бировдан қарз ёхуд бирор нарса олган бўлсанг, кечиктирмасдан вақтида обориб бер. Агар кечиктирсанг, у одамнинг ўзи сўраб келади, сен хижолат бўлиб қоласан ё ундан қаттиқ-қурум гап эшитасан”, дейилмоқчи).

ҚАРИ БОР УЙНИНГ ЗАРИ БОР

Бир туркум мақолларда қарияларнинг бебаҳо хислатлари, яхшилик томонлари, оқилу донолиги, тажрибақорлиги, меҳрибонлиги, адолат юзасидан иш қўриши ва ҳ.к. қайд этилиб, уларни иззату ҳурмат қилиш, яхши муомалада бўлиш, қўлдан келган яхшилиқни улардан аямаслик, айтган сўзларига қулоқ солиб, берган панд-насихатларига амал қилиш зарурлиги уқтирилади: “Қариси бор уйнинг париси бор”; “Қари билганни пари билмас” (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқнинг қуйидаги афсонаси билан боғлиқ: “Қадим замонда қарияларни ўлдириш одати бўлган экан. Шунда отасини жуда яхши кўрадиган бир йигит уни ўлдирмасинлар деб, яширган ... Кунлардан бир кун подшо кема билан дарё саёҳатига чиқибди. Иттифоқо кучли пўртана бошланиб, кемани дарёнинг чеккасига чиқариб ташлабди. Подшо ва унинг хизматкор йигитлари қирғоққа тушишибди. Бу ер парилар юрти экан. Улар атрофни айланиб юриб, дарё ёқасидаги бир тепаликка келиб қолишибди. Подшо дарёга қараса, тухумдай бир гавҳар ярақлаб турган эмиш. Дарҳол йигитларга шу гавҳарни олиб чиқишни буюрибди. Йигитлар бирин-кетин сув остига шўнғиб, гавҳарни тополмай, қуруқ қайтиб чиқаверишибди. Подшонинг жаҳли чиқиб, бошқаларни туширса, улар ҳам тополмай чиқишибди. Бу сирли гавҳарга қизиқиб қолган подшо: “Бу гавҳарни қимқи топиб чиқса, унга молу дунёлар инъом этаман. Тополмай чиққанларни ўлимга маҳкум этаман!” деб шарт қўйибди. Навбат ҳалиги отасини яширган йигитга келибди. У: “Оҳ, энди куним битди” деб, отасининг олдига кириб, видо-лаша бошлабди. Шунда отаси: “Дарёга тушмасдан бурун тепани бир қарагин. Ҳеч вақтда гавҳар дарёнинг ичида бўлмайди. Қирғоқдаги дарахт шоҳида бир қўшнинг ини бўлса керагу, гавҳар ҳам ўша инда бўлса керак. Шунинг шуъласи дарёга тушиб тургандир. Ўша дарахтга чиқиб қидир”, деб маслаҳат берибди. Йигит отаси айтгандек қилиб, дарахтнинг дарёга эгилган шоҳига эҳтиёткорлик билан чиқиб борибди. Қараса, ҳақиқатан ҳам пастга энгашган бир инда гавҳар ярақлаб турган эмиш. Дарҳол қўйнига

солиб, олиб тушибди. Бу гавҳарнинг борлигини шу юртнинг эгалари бўлмиш парилар ҳам билмас эканлар ... Подшо йигитдан: “Буни қандай қилиб билдинг?” деб сўрабди. Йигит отаси ўргатганлигини айтишга мажбур бўлибди. Шунда подшо ўша чолнигина тирик олиб қолмай, қарияларни ўлдириш тўғрисидаги қонунни бекор қилган экан”... Ҳар кексада – бир нақл”; “Қарида хислат кўп”; “Қарияли уй – мактаб”; “Ақлли қария – оқиб турган дарё”; “Отанг ўргатса, доно бўласан”; “Катталар айтсин, Кичиклар эшитсин”; “Қарияли уйда қўй ҳам омон, бўри ҳам тўк” (Одатда бир оила фарзандларининг феъл-атвори турлича бўлади: бири ювош, мулойим табиатли бўлса, бири баджаҳл, бадфеъл, қаттиқ кўнгли бўлади. Ота-она уларни бир-бирига қовуштириб, ўртада келишмовчилик, жанжал-сурон кўтарилгудек бўлса, бости-бости қилиб, яраштириб, келиштириб қўяди. Мақолда шу ҳол тамсил билан ифода этилган); “Қария – қариндошлар пойтуғи” (пойтуғ – байроқ ўрнатилган жой; мажозда: ҳамма йиғиладиган марказий жой. Қадимий одатга кўра, узок-яқин қариндош-уруғлар қария яшаб турган уйга вақти-вақти билан келиб, унинг ҳол-аҳволидан хабар олиб турадилар ва шу баҳонада бир-бирлари билан ҳам учрашадилар. Мақолда шу нарса ифода этилган); “Қариянг бор – бараканг бор”; “Қарияда илоннинг شوҳидан бошқа ҳамма нарса топилади” (Одатда қариялар: “Бир қунмас-бир қун керак бўлиб қолар” деб, ҳар бир нарсани авайлаб, эҳтиётлаб, сақлаб юрадилар. Улардан қачон нимани сўрасанг, топиб беришади. Мақолда шу нарса тамсил билан ифода этилган); “Қарға учиб ғоз бўлмас, Бошлиқсиз уй соз бўлмас”; “Ёш келса – ишга, Қари келса – ошга”; “Қарини томоқ сақлайди” (томоқ – оғзат, егулик-ичгулик); “Қарини “қари” десанг, Қариликдан қарийди”;

“Сен сийласанг қарини, Тангрим сийлар барини”; “Чолни кўрсанг, “бобом” де!”; “Ёшнинг ҳурмати – қарз, Қарининг ҳурмати – фарз”; “Қарияни ҳурмат қилган – бахтли бўлур”.

ҚАРИ ЎЛСА – НЕ ДАВЛАТДИР, ЁШ ЎЛСА – ҚИЁМАТДИР

Киши “ёшини яшаб, ошини ошаб” дунёдан кўз юмса, ўзига ҳам яқинларига ҳам кўп-да алам қилмайди. Аммо, ҳали дунё лаззатларидан тўла баҳраманд бўлмаган одам гўдаклигида, ўспиринлигида, йигитлиги ё қизлигида, ўрта яшарлигида бирор оғир қасалликка чалиниб ёки бирор оғат-фалокатга йўлиқиб ўлиб қолгудай

бўлса, бу ўта аянчли ҳол унинг яқинлари туғул йироқларига ҳам, танишлари туғул нотанишларига ҳам қаттиқ таъсир этади, уларни ҳаддан ташқари хафа қилади, қайғуртиради, ғам-алам гирдобига ташлайди. Мазкур мақолда шу ҳолни ифода этганлар. Вар.: “Ўлим – барчага навбатдур, Қари ўлса – не давлатдур, Ёш ўлса – қиёматдур”; “Бня ўлса – кулун ёш, Кулун ўлса кўзинг ёш” (Кулун – бир ёшга тўлмаган тойча); “Тўдак жон бераётганда, алваста ҳам қайғуради”; “Тўдак бешиқдан қулагунча, подшо тахтдан қуласин!”

ҚАРИЛИК – ХАСТАЛИК

Бир донишманддан: “Дунёда энг оғир дард нима?” деб сўраганларида, у: “Қарилик” деб жавоб берган экан. Дарҳақиқат, қарилик – бедаво “дард” бўлиб, халқ уни қуйидагича ифодалайди: “Қарши келса қарилик, Қора норни чўктирар” (қора нор – кучлилиқ, бақувватлик симболи); “Эр қариса – эрки кетар, Хотин қариса – кўрки кетар”; “От қариса сўқим бўлар, Косиб қариса – ямоқчи” (сўқим – чопишга, юк тортишга энди ярамай қолган, фақат сўйиб ейиш учун боқиб семиртирилган мол. Ямоқчилик – косибликка нисбатан анча осон, оддий ва “паст” саналадиган касб); “Қарилик – давосиз дард”; “Қарилик – қайғу”; “Қари суяқда мой бўлмас”; “Қариганда от тезаги олтин кўринар” (“Киши қариса, кўзининг нури кетиб, кўзи хиралашиб, унча-мунча нарсани фарқлай олмай қолади”, дейилмоқчи); “Қариган дорбозни киндикка чиққанда уйқу босади” (киндик – дорбоз юрадиган арқонни ўртароқ жойидан кўтариб турувчи икки ёғоч учларининг бир-бири билан, шунингдек арқон билан туташган, кесишган жойи. Мазкур мақолни мажозан: “Қариган одам ёшлиқ даврида бемалол қила оладиган ишларини қилишга энди қурби етмай қолади”, деган маънода қўллайдилар); “Қариганда қилга қоқиласан”; “От қариса эшак билан дўстлашади, Одам қариса – тўшак билан” (“Одам қаригач, кўп юролмай, салга чарчаб, дарҳол ёнбошлай қолгиси, ётақолгиси, ухлай қолгиси келади. Бундан ташқари қари одам дардчил, касалманд бўлиб, кўрпа-тўшакдан бош кўтарса олмай қолади”, дейилмоқчи); “Арслон қариса, сичқон инини пойлар”; “Бургут қариса, сичқон овлар”; “Бургут қариса, япалоққуш бўлар”; “Бўри қариса, итга кулгу бўлар”; “Туя қариса, бўтасига эргашади”; “Қарилик – болалик” (“Киши қаригач, фель-атвори, юриш-туриши, куч-қуввати, фикрлаш қобилияти ёш болаларникидай

бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Ёшлиқ бир марта келади, Гўдаклик – икки марта” (“Киши умри давомида гўдакликдан ўтгач, ёшлиқ даврини суради-да, қартайгач яна гўдакдай бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Қарилик давр – кишдай, Ёшлиқ давр – ёздай”. “Нодон бош бўлмас, кўпик ош бўлмас”, Қарилик қаттиқ, қайта ёш бўлмас”; “Йигитлик елиб ўтар, қарилик чопиб”; “Ёш кетаман деб кўрқитар, Қари – ўламан деб”; “Кампир ўламан деб кўрқитар, Келин кетаман деб”; “Етмиш, етмишидан кейин кетмиш”; “Саксон – ер билан яксон”; “Саксон, тўқсон, Бир кун йўксан”.

ҚАРИНДОШИНГ ҲАМ ҲАСТАЛИК ҲАМ ҚАДРДОШИНГ ҲАМ ҲАСТАЛИК ҲАМ

Қадрдон – кўпдан бери таниш бўлган, ҳурматли, яқин киши; қалин, жонажон, беғараз дўст, ёр, биродар. Халқ бундай қадрдонларга юксак баҳо беради, муболага тарзида уларни қариндош-уруғлардан, ҳам юқори кўйда ва уларни ниҳоятда иззат-ҳурмат қилиш зарурлигини уқтиради: “Қадрдон – қирқ йиллик, Қимматдон – қирқ кунлик” (қимматдон – иши битгунча, манфаатланиб қолгунча сени мақтаб, ширин муомалада бўлиб, лаганбардорлик қилиб, атрофингда “гирди капалак” бўлиб юрувчи, иши битганидан кейин эса тесқари қараб, “ипини узиб” кетадиган сохта “дўст”. Мақолда “қирқ йиллик, қирқ кунлик” деганда “энг узоқ, энг қисқа давр” назарда тутилган); “Қадрдон билан кўришсанг, қадринг ошади”; “Қадрингни қадрдонинг билади”; “Қадринг билганнинг қадрин бил”; “Қадринга етгани бил, Қадрлабди, ҳурмат қил”; “Қадрласанг – қадринг ошар, Қадрсиздан ҳамма қочар”.

ҚАРИНДОШИНГ – ҚАРИНДОШ ЭМАС, КАСБДОШИНГ – ҚАРИНДОШ

Бу мақолда ҳам кишига касбдош қанчалик яқин ва қимматли эканлигини билдирмоқ мақсадида касбдош муболага тарзида қариндошдан юқори қўйилган.

ҚАРС ИККИ ҚЎЛДАН ЧИКАДИ

Вар.: “Бир қўлдан товуш чиқмас”. Икки киши урушиб, жанжаллашиб қолса, “Айб – фақат унда ё бунда эмас, ҳар иккисидан ҳам бор. Бўлмаса, бунақа келишмовчилик, уруш, жанжал чиқмасди”, деган маънода шу мақолларни айтадилар, шунингдек уларнинг орасига тушиб, келиштириб, яраштириб қўймоқчи бўлганларида,

бир тарафга ён босмай, икки тарафни ҳам баравар кўриб, адолат юзасидан иш тутганларида ҳам қўлайдилар.

*Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо.*

(Навоний)

ҚАРҒА БЎЛМА – ҚАЙРИЛАСАН, ИССИҚ ЖОЙДАН АЙРИЛАСАН

Қарға кишда яйраб юради-да, кунлар исий бошлагач, совуқ жойларга қараб кетади. Унинг бу одатини мажозан инсонга ташбих этадилар. Баъзи одам ўзининг кадрдон шахрини, кишлоғини, эл-юртини ташлаб, фойда, манфаат орқасидан ҳали у шаҳарга, ҳали бу шаҳарга, ҳали у жойга, ҳали бу жойга кўчиб, умрини дарбадарликда ўтказиши, ўзининг “иссиқ” жойидан маҳрум бўлади. Мазкур мақолни шундайларга қарата ҳам насиҳат, ҳам кесатик тарзида қўлайдилар.

ҚАРҒА ҚАРҒАНИНГ КЎЗИНИ ЧЎҚИМАЙДИ

Жаҳоннинг кўпгина халқлари орасида тарқалган бу мақол инсоният яратган энг қадимий мақоллардан биридир. Уни милодий V асрдаёқ лотин адиби ва тилшуноси А.Ф.Макробий ўз “Грамматика”сида келтирган. Мақолнинг тўғри маъноси шуки, қарга-қузғунлар одамнинг ё бирор ҳайвоннинг очиқ ерда қолиб кетган мурдасини кўриб қолса, аввал унинг кўзини чўқиб ерканда, кейин гўштини еябошларкан. Аммо, тирик қарға ва қузғун ўлик қарға ва қузғуннинг кўзини чўқимас экан. Мажозий маъноси: “Золим, қонхўрлар бошқаларга ҳар қанча жабр-ситам ўтказсалар ҳам, бир-бирларига ёмонлик соғинмайдилар, бир-бирларининг ёнларини олиб, қўллаб-қувватлайдилар”. Мазкур мақолнинг куйидаги вариантлари ҳам мажозан шундай маънода қўлланилади: “Ит итнинг қуйруғини босмас”; “Илон илоннинг қуйруғин босмас”; “Ит итнинг этини емайди”; “Тўнғиз тўнғизни ёрмайди”.

ҚАРҒАНИ ҚАФАСДА БОҚМАЙДИЛАР

Баъзи қушларнинг сайраши ва чиройли кўриниши кишига роҳат бахш этади. Шунинг учун кишилар бундай қушларни қафасга солиб боқадилар ва улардан баҳра оладилар. Қарға, бойўғли сингари нохуш сайрайдиган ва кўзга хунук кўринадиган қушлардан эса шумланадилар,

кўрган ерларида қувиб ҳайдайдилар. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: “Кишилар бемаъни, бемаза, бадфёъл, оғзи коски, сўзи ва турки совуқ одамни хушламайдилар, ўз хонадонларига, давраларига яқин йўлатмайдилар, ундан ўзларини олиб қочишга ҳаракат қиладилар”, деган маънода қўлайдилар.

ҚАСД ҚИЛГАН – ЎЗАР, ҲАСАД ҚИЛГАН – ТЎЗАР

(қасд – албатта амалга ошириш кўзда тутилган, жазм этилган қатъий ният, азм-қарор, аҳд. Ҳасад – кишининг муваффақиятини, устунлигини кўролмаслик туйғуси; ғайирлик, бахиллик.) Вар.: “Таассуф қилсанг – битарсан, Ҳасад қилсанг – йитарсан”; “Таассуф қилган – муродига етар, Ҳасад қилган – ўз оёғидан йитар” (таассуф – (бировнинг аянчли аҳволига) ачиниш, афсусланиш, куйиниш); “Қасд қилган – Қоф тоғига етар, Ҳасад қилган – ўз оёғидан йитар”; “Ҳасад кўчатини эккан – бало мевасини ер”; “Ёмон одам ўзи қилолмайд, қилганни кўролмайд”; “Кунчи куйиб ўлар” (кунчи – бировни кўролмайдиган, ҳасадчи, рашкчи одам); “Босқинчи ўлжани деб ўлади, Кунчи кунда минг бир ўлади”; “Ғараз – мараздан ёмон” (ғараз – қасд, ёмон ният. Мараз – ҳеч тузалмайдиган эски яра, кейинчалик қичмага айланиб кетади); “Ҳасадчининг иши қасод бўлса, фасод кўзғайди” (фасод – иғво, фитна); “Хашак ўти хонани куйдирад, Ҳасад ўти танани куйдирад”; “Ҳавас қилган – етар муродга, Ҳасад қилган – қолур уятга”; “Ҳасад қилма, Ҳавас қил!”.

ҚАССОБ ОНАСИГА ҲАМ СУЯК СОТАДИ

Қассобларнинг аксарияти қаллоблик билан иш кўргани, гўштга суяк қўшиб сотгани, тарозидан “уриб” қолгани учун кишилар уларни азалдан бировнинг ҳақиға хиёнат қилувчи, ноинсоф шахслар деб билганлар ва бу хусусдаги фикрларини мақоллар ва иборалар орқали ифода этганлар: “Бесуяк – одамнинг тили” (Қассоблар харидорларнинг: “Нима мунча серсуяк қилиб бердингиз?!” деган эътирозига қарши: “Гўшт суяксиз бўлмайди. Бесуяк (фақат) одамнинг тили!” деб, ўзларини оқлайдилар. Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган ва уни қассобларнинг ўзларига қарата киноя, кесатик тарзида қўлайдилар); “Қассобнинг ошнаси бўлмас” (“У ўз фойдаси йўлида ўзининг энг яқин одамларига, ошна-оғайниларига ҳам суяк қўшиб сотади”, дейилмоқчи).

ҚАССОБГА МОЙ ҚАЙҒУ, ЭЧКИГА ЖОН ҚАЙҒУ

Вар.: “Қассобнинг тушига эчки киради”; “Қассобнинг кўзи – семизда, Чанқокнинг кўзи – қимизда”; “Қассобга оқ кўй ҳам бир, Қора кўй ҳам”; “Бўрининг ўйлагани – ҳаромлик, Кўйнинг ўйлагани – омонлик”. Бу мақолларни: “Золимлар ўз манфаатлари йўлида мазлумларни ҳар тарафлама эзадилар, бутун жабру зулмларини ўтказадилар, ҳатто уларнинг ўлиб кетгани билан ҳам ишлари бўлмади” деган маънода ҳам; “Пул, мол-дунё орттиришга хирс қўйган одам ўз фойдаси йўлида ҳар қандай қабоҳат ишлардан ҳам қайтмайди, инсофу имонни унутади, одамларни – улар танишии ё бегона, бирибир – фарқи-сарқига бориб ўтирмай, “чув” тушириш, қандай бўлмасин улардан бирор фойда кўриб қолиш кўйида ва фикру ўйида бўлади” деган маънода ҳам ишлатадилар.

*Эчкига жон қайғуси, қассобга – ёғ, деганидек,
Жангариларга даво-ю, роҳати жондур уруш.*

(Анбар Отин)

ҚАТОРДА НОРИНГ БЎЛСА, ЮКИНГ ЕРДА ҚОЛМАЙДИ

“Чинакам дўстларинг, ёр-биродарларинг бўлса, ҳаётда қийналмайсан, улар сенга ҳар тарафлама кўмаклашадилар, қўллаб-қувватлайдилар, мушкулнингни осон қиладилар”, деган маънода қўлланувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: “Нори бор, нори борнинг моли бор”; “Нор йўлида юк қолмас”; “Қуш қанотсиз бўлмас”; “Қуш қаноти билан, Эр оти билан (кучли)”; “Қушни қаноти учирай”; “Қушни осмонда тутиб турадиган – қаноти билан қуйруғи”; “Қуш қаноти билан учади, Қуйруғи билан тушади” (Қушни қаноти учиради, пастга тушаётганида эса қуйруғи(думи) ёрдам беради. Юқоридаги мақоллар билан ҳам: “Кишига ҳаёт кечиринида, мушкул ишларни бажаришда дўстлар асқотади, кўмаклашади”, демоқчи бўладилар).

“ҚИЗИЛ”НИ КЎРСА, ХИЗР ҲАМ ЙЎЛДАН ОЗАДИ.

(“Қизил” – олтин, тилла танга). Хизр – афсонавий пайғамбар: у ҳаёт булоғидан “оби ҳаёт” ичган ва умри боқий бўлган; оғир аҳволда қолган кишининг мушкулани осон қилар эмиш; у билан учрашган, кўришган одам бахтли бўлар эмиш... “Олтин, пул, мол-дунё, пора шундай қудратга эгаки, ҳар қандай “мана ман” деган,

“кўй оғзидан чўп олмаган”, “бузоқнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ичмайдиган”, тўғри, ҳалол одамни ҳам йўлдан оздиради, тўғри ниятини эғрилиққа буриб юборади, адолат юзасидан иш кўриши лозим бўлган одамни (масалан, қозини) хиёнат, жиноят ва ноҳақлик йўлига киритади”, деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: “Қизил” Хизрни айнатур”; “Олтинни кўрса, фаришта ҳам йўлдан тояди”; “Олтин йиғар саришта, Йўлдан озар фаришта”; “Тилингда – олло, Дилингда – тилло”; “Қизил”дан қози ҳам уялади”; “Қози ришватсиз бўлмас, Қиз ишвасиз бўлмас” (ришват – пора, бир ишни битириш учун амалдорнинг яширин ва ноҳақ равишда оладиган пули ва ашёси); “Қозининг қошида қорнинг қашима” (“Негаки, қорнингни қашисанг, у: “Ҳамёнини қавлаб, менга бир нима бермоқчи шекилли” деб, сендан умидвор бўлади”, дейилмоқчи); “Қози – пора билан рози”; “Қозига бораберма, пора бер”; “Қора булутни бўрон очади, Қози эшигини пора очади”; “Томизгисиз қатик уюмас, Тотимисиз қози ийимас” (тотими – мазаси тотиб кўриладиган нарсас; кўчма маънода: пора, ишни битказиб бериш эвазига бериладиган “бир нима”); “Овқат қошиқ билан силлиқ ўтади, Даъво пора билан силлиқ битади”; “Ақли пора берар, Ақлсиз бораберар”; “Қозига борсанг, қози пулин тугиб бор”; “Сенинг эллигингдан ўтолмайман, Сенинг юзингга иложим йўқ” (Ўтган асрнинг охирида Н.П. Остроумов: “Бу мақол қозиларга тааллуқли”, деб ёзган. Дарҳақиқат, халқ бу мақолни кўпроқ пора берганларга ён босувчи қозиларнинг тилидан айтган. Қози (эллик сўм пора берган одамга қараб): “Сенинг эллигингдан ўтолмайман-у, (юз сўм берганга қараб): аммо, сенинг “юз”ингга иложим йўқ”, деган); “Чинини буқа босиб кетди” (Бу ҳам қозининг тилидан айтилган бўлиб, халқ ўртасида мавжуд бўлган бир ҳикоядан келиб чиққан. Бу ҳикоянинг қисқача мазмуни шуки, даъвогар қозига бир жуфт чинни лаган олиб келиб: “Фалончи менга туҳмат қиляпти, шуни тўғрилайсиз-да, тақсир”, деб кетади. Ундан кейин айбдор қозига бир буқача етаклаб келиб, шу даъводан қутултиришни сўрайди. Қози масалани буқача берган киши фойдасига ҳал қилади. Чинни келтирган киши: “Бу қандай бўлди?!” деган мазмунда берган нарсасига шама қилганда, қози: “Э биродар, чинини буқа босиб кетди”, деб жавоб беради. Кейинчалик унинг бу гапи халқ ўртасида мақолга айланиб кетган); “Аллоҳга ёқайин десанг, азонинг бўлсин, Қозига ёқайин

десанг, қозонинг бўлсин”; “Тозини оч қўйиб ўргат, Қозини тўқ қилиб ўргат” (този – ов ити. Уни оч тутилса, овга интилувчан бўлади. Тўқ бўлса, чопишга ҳафсаласи келмай, ётган жойидан қимирламайди. Мақолда пора бермасанг, ишингни битказиб бермайди”, дейилмоқчи); “Мингбошига мингни берсанг, мингиллар, Юзбошига юзни берсанг, юз урар” (“Уларда инсоф йўқ, ҳар қанча берсанг ҳам кам туюлади”, дейилмоқчи); “Берган – бека ёқар”; “Арава мойсиз юрмайди”; “Қўрғошинга мой қуйилса, тез эрийди”; “Кети мойланган эшак ҳанграй олмас” (Халқ бу мақоли билан мажозан: “Пора еган, “оғзи мойланган” қози бир нима деёлмайди”, деган маънода истехзо билан кулган); “Тегирмон бўшга айланмайди” (“Тегирмончи дон бўлмаса, тегирмонини бекордан-бекорга айлантириб қўймагани каби, қози ва амалдорлар ҳам қуруқдан-қуруққа ишингни битказиб бермайдилар, бекорга овора ҳам бўлмайдилар”, дейилмоқчи); “Йўққа қалам юрмайди” (Илгари қозихона, маҳкамаларда саводсиз авомга ариза ёзиб берувчи муфтилар, мирзолар бўларди. Улар ўз хизматлари эвазига “қалам учи”, “қалам ҳақи” талаб қилардилар. Акс ҳолда қаламни беҳудага тебратмас эдилар. Мақолда шу ҳол ифода этилган); “Қуруқ қўлни ит талайди”; “Игна ўтган жойдан ип ҳам ўтади” (“Даъвогарнинг сўзини, илтимосини қозига, амалдорга берган пораси ўткази олади, инобатга олдиртира олади”, дейилмоқчи); “Ош тошни эритар” (“Пора, зиёфат ҳар қандай тошқўнғил, унча-мунчага унамайдиган одамнинг ҳам кўнглини юмшатиб, “эритиб” юборайди”, дейилмоқчи); “Пора, Пора олганнинг икки бети қора”; “Пора берганнинг бир бети қора, Пора олганнинг икки бети қора”; “Пора еган – пона ер” (пона – ўтин ёрганда қоқиладиган қозикча. Бу мақол билан: “Пора еганлар ахири бир кун жазосини тортади”, дейилмоқчи).

*Қози беш бодиринг еса гар пора,
Юз полиз ҳукмига топади чора.*

(Саъдий Шерозий)

ҚИЗИМ, СЕНГА АЙТАМАН, КЕЛИНИМ, СЕН ЭШИТ

Баъзан шундай бўладики, бир гапни (турли сабабларга кўра) тегишли одамнинг юзига бевосита айтмайдилар-да, унинг иштирокида (ёхуд у йўғида) бошқа бировга айтадилар. Тегишли одам зийрак, уқувли бўлса, бу гап унинг ўзига тегишли эканини дарҳол фаҳмлаб олади ва шунга кўра иш тутайди (йўл қўйган

камчилигини тузатади; ноўрин гапириб қўйган бўлса, уэр сўрайди; қочирим гап ноҳақ айтилган бўлса, шунга яраша тегишли жавоб қайтаради; ўзи айбдор бўлса, айтилган қочирим гап келиб етса ва таъсир қилса қизариб-бўзарайди ва ҳ.к.). Юқоридаги мақол билан ана шундай ҳолни ифода этадилар. (“Жабборов:) Хомсан, синглим, хомсан!”. “Қизим сенга айтаман, келиним, сен эшит!” деган мақол бор. Армияда биттасини ғазаблайди, мингтаси зириллайди (И.Раҳим, Фидойилар).

ҚИЗЛИ УЙ – ФАЙЗЛИ УЙ

Маълумки, бола туғилиши оилага катта қувонч бахш этади. Аммо, ўтмишда шундай аянчли ҳол ҳам юзга келган эдики, кўпгина оилаларда қиз туғилишини бахтсизлик деб билганлар, қиз туққан аёлларни камситганлар, хўрлаганлар. Қуйидаги мақоллар қиз туғилишига нисбатан бўлган ана шундай салбий муносабатнинг маҳсулидир: “Қиз туғилди – гам туғилди”; “Қиз туққунча, қуз туғ!” (қуз – “Луғати Чигатой”да келтирилишича, “ғуз, соя, кўланка, моя, урвоқ” деган маъноларга тўғри келадиган сўз), “Қиз боққунча, қисир боқ”; “Япалоқ-япалоқ қор ёғар, Ёмон хотин қиз туғар”; “Ўғил туғмаган хотиндан – ўғлоқлаган эчки ортиқ” ва ш.к. Халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари бундай нотўғри, янглиш, адолатсиз фикру хулосаларга қарши зарба берароқ, қизни ҳам ўғил каби тўлақонли фарзанд деб ҳисоблаганлар, қизларнинг ўзига хос фазилатларини мадҳ этганлар, қиз кўрган ота-оналар келажакда эл-юрт ўртасида қадрли ва эътиборли бўлажакларини қайд қилганлар: “Мол топмас йигит бўлмас, Ўғил топмас аёл бўлмас” (“Хотининг қиз туғса, кўп хафа бўлма. Бу сафар қиз туққан бўлса, янаги сафар ўғил ҳам туғиб қолар. Ўғил туғмайдиган хотин бўлмайди”, деган маънода юпатганлар); “Хотиним қиз туғди деб ўпқалама, шернинг эркак-урғочиси баравар”; “Ўғил ёққан чироқни қиз ҳам ёқади” (Зардуштийлар, яъни ўтпараастлар дини ҳукм сурган қадимги даврларда ўлган одамни эсга олмоқ, хурматини жойига қўймоқ, руҳини шод этмоқ мақсадида маълум бир давргача чироқ ёқиб қўйиш одати бор эди. Мазкур мақол билан: “Қизим бор-у, аммо ўғлим йўқ-да! Тириклигини бир амаллаб ўтказарман-у, аммо ўлганимдан кейин мени эсга олиб, қабримни зиёрат қиладиган кимсам йўқ, деб ўқсинмаёқ қўяқол. Ўғил сени хотирлаб ёқадиган чироқни қиз ҳам ёқади”, деган маънода тасалли берганлар); “Қиз

билагин шимарур, Турли ипак химарур”; “Қизнинг жони – қирқта” (Бу билан қизларнинг чидамли, сабот-матонатли, унча-мунча касалликка, оғирчилик-қийинчиликларга бардошли эканлигини билдирмоқчи бўлганлар); “Тўнғич қиз бўлса – бир давлат, Ўғил бўлса – қўша давлат”; “Қизли киши қир ошар”; “Қизли уй – қизил гул”; “Қизнинг иси – гулнинг иси”; “Гул ўсса – ернинг кўрки, Қиз ўсса – элнинг кўрки”; “Қиз – овулнинг кўрки, Йигит – овулнинг эрки”; “Қизни ким суймайди, Қимизни ким ичмайди?!”; “Қиз бола – уй зийнати”; “Қизи бор уй доим саришта”; “Қизли уй – қимизли уй”. Ота-боболар ўз мақолларида қизларнинг бундай ажойиб хусусиятларини кўрсатарканлар, ота-оналарга қизни ахлоқли, одобли, ҳар ишга моҳир ва меҳнатсевар қилиб тарбиялаш, бўйига етгач уйда “қари қиз” қилиб сақлаб ўтирмай, тенгини, севганини, ҳар жиҳатдан яхши оилани топиб, узатиб, уйли-жойли ва бахтли-саодатли қилиш чора-тадбирларини кўрмоқ юзасидан панд-насихат қилганлар: “Қизин тиймаган – тизин кучоқлар” (“Ота-она қизни тиймаса, унинг юриш-туришини назорат қилиб, ёмон “дугона”ларидан қайтариб турмаса, қиз бузилиб кетиши мумкин. Кейин ота-она тиззасини кучоқлаб (яъни, нима қиларини билмай, афсус еб қолади”, дейилмоқчи); “Қиз сақласанг туз сақла, Туз сақламасанг юз сақла” (туз – тўғри); “Қиз сақлай билмаган гунг этар, Ипак сақлай билмаган юнг этар” (гунг – чўри); “Қиз асролмаган тул этар, Ўғил асролмаган қул этар”; “Қизни онаси тийсин, Ўғилни – отаси” (Бу хусусда педагогика фанлари номзоди О.Тўраева шундай ёзади: “Доно халқимиз турмуш тажрибаларига таяниб, қиз боланинг бахти – кўп жиҳатдан она тарбиясига боғлиқ эканини уқтиради. Қиз боланинг бахти унинг ақлидрокнда, ҳар ишга эпчил, лобарлигида, одобда, ҳаё-ибосидадир. Бу бахт йўлига қизни даставвал она етаклайди, ўз кетидан эргаштириб, уни ҳаёт сўқмоқларидан чиниқтириб, авайлаб, ёруғ йўлга олиб чиқади). “Қизнинг қилиғи кўчада билинади”; “Қизим уйда, Қилиғи тузда” (туз – дала); “Қиз бола ҳар жойда қиз болагигига боради”; “Қиз бор – нап(ф) тегизар, Қиз бор – гап тегизар”; “Қиз бола – бировнинг хасми” (хасм – бировнинг ихтиёридаги нарса ёки қимса; шаръий хотин); “Қиз – кўнок” (қиз – ота уйида вақтинчалик меҳмон. Жойи чиқса, ота уйини тарк этиб, турмуш қуриб кетади), дейилмоқчи); “Қиз бола – қуш, Эр бола – туғ” (туғ – байроқ, яъни бир жойда барқарор турадиган нарса);

“Қизнинг боши – палахмон тоши” (палахмон – тош отиш учун ишлатиладиган жуда қадимий, ибтидоий қурол); “Бўйга етган қиз – учирма бўлган қуш” (“Бўйи етган, болига бўлган қиз вақтида узатилмаса, ёши катта бўлиб кетгунча ота уйида туриб қолса, хусн-жамоли қайтиб, қаримсиқ бўлиб, феъли-атвори айниб, ҳатто жahlдор бўлиб қолади”, дейилмоқчи. Бу мақол ҳам ота-оналарга қизни вақтида узатишни маслаҳат беради, шунингдек қизини узатишга ҳадеганда унайвермайдиган ота-оналарга қарата совчилар томонидан айтилади); “Пишган овқатнинг умри қисқа” (“Пишган овқат лаганди, товоқда кўп сақлаб ўтирилмай, еб юборилгани каби, балоғатга етган қиз ҳам уйда сақлаб ўтирилмай, узатиб юборилиши керак”, дейилмоқчи); “Етилган олма ўз савағида турмас”; “Пишган қовун палакда ётмас, Оғир тошни сув олиб кетмас”; “Қиз – меники, бахти – ўзганики”; “Қизил юзли йигитга қизил юзли қиз битар”; “Қизи борнинг – нози бор” (“Қизи бор одам келган совчиларга ҳадеганда унайвермайди, ноз қилади, “икки оёғини бир этикка тикиб олади”, дейилмоқчи); “Қизли уй – қиликли уй”; “Қизли уйнинг тили бийрон, Совчиларнинг тили тийрон”; “Қизли уй – қарвон сарой” (“Қарвон саройга ҳар тарафдан турли йўловчилар келиб-кечиб тургани каби, қизли уйга ҳам турли оилалардан совчилар келиб туради. Қарвон саройнинг эшиги ҳар қандай йўловчилар учун доим очик бўлгани каби, қизли уйнинг эшиги ҳам ҳар қандай (хоҳ яхши, хоҳ ёмон) оиладан келган совчилар учун очик бўлиши керак. Қиз берилмаган тақдирда ҳам, уларнинг кўксидан итармаслик, аксинча ҳуш қабул қилиш лозим”, дейилмоқчи); “Қизли уйга қирқ от боғланади” (“Қирқ от” деганда совчиларнинг оти назарда тутилган); “Қизли уйни шох ҳам сўратади, Гадо ҳам”; “Қиз сочи сайин совчи келтирар, Эшикни бой очиб, бойвучча бекитар” (“Қиз сочининг толасидек кўп совчи келтиради”, дейилмоқчи); “Ўғилга ўттиз уйдан тилов бор, Қизга қирқ уйдан тилов бор”; “Қизли уйга отлиқлар қулиб боқадилар, Туялиқлар букилиб боқадилар”; “Қайроғоч қаттиқ бўлур – ёриб бўлмас, Қиз отаси қаттиқ бўлса – бориб бўлмас”; “Қиз кўнгли – қизиган тандир”; “Қизни эркига қўйсанг, ўйинчига тегади” (Бу билан: “Қизни ҳар тарафлама назорат қилиб туришликка тўғри келади. Негаки, ҳали у ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаган, “оғзи қуймаган”, оқ-қорани танимаган, ҳаётий тажриба орттирмаган. Ўз эркига ташлаб қўйсанг, кўнглининг хоҳишига

юриб, кўр-кўрона ҳавас оғушига чулғаниб, шартта бир нобоп йигитга кўнгил бериб қўядида, кейин ўзи ҳам “бармоқ тишлаб”, доғда қолади, ота-онани ҳам доғда қолдиради”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Қизил этикликдан келмайди, Кўн этикликка бермайди” (Ўтмишда ўзига тўк одамлар, бойлар нархи қиммат юрадиган ва кўркам бўлган қизил чармдан тикилган этик, камбағаллар эса нархи арзон ва кўримсиз бўлган кўн(хом тери)дан тикилган этик кийиб юрадилар. Бу мақол билан камбағал йигитлардан келган совчиларни қайтариб юборадиган, аммо бой кишилар томонидан ҳадегандан совчи келавермайдиган, натижада қизнинг ёши ўтиб кетаётган бўлса ҳам уйда олиб ўтираверадиган ота-оналарни мазах қилиб кулганлар); “Давлат учун эрга теккандан – ерга теккан яхшироқ”; “Ёмон отни ёвга минма – ёли бор деб, Ёмон билан қуда бўлма – моли бор деб”; “Қуданинг моли бўлгунча, ори бўлсин”; “Тенгини топсанг, текин бер”; “Қизни ошиғига бер”; “Қизни сўраганга бер, Қимизни – сувсаганга”; “Қизни танлаганга бер”; “Қизинг кимни севса – куёвинг шу”; “Гулни гулга қўш”; “Беда берсанг тойга бер – Касир-кусир чайнасин, Қизни берсанг ёшга бер – Ишқи билан ўйнасин” (Халқнинг илғор дунёқарашдаги вакиллари бу каби мақоллар билан қизларни ота-онанинг ихтиёри билан, улар кимни лозим кўрсалар, шунга турмушга бериш одатига қарши чиққанлар ва ота-оналарга ҳар тарафини пухта ўйлаб, ақл билан ва адолат юзасидан иш кўриш зарурлигини уқтирганлар); “Қизга олтиндан тахт эмас, Бармоқдай бахт керак”; “Қиз қариса қози бўлур, Қари чолга рози бўлур” (Бу мақолнинг иккинчи қисми “... Қари итга рози бўлур” деган варианты ҳам бор); “Ит қариса този бўлур, Қиз қариса қози бўлур” (Мазкур мақолларда “қози бўлур” дейиш билан: “инжиқ, унча-мунчани ёқтирмайдиган, ўз айтганидан қайтмайдиган, ҳаммани тергайдиган бўлиб қолади”, дейилмоқчи); “Қари қиз эр танламас, Ўлган одам эр танламас”; “Оч киши мой танламас, Қари қиз бой танламас” (Ўтмишда баъзи жойларда эрни “бой” деб ҳам атаганлар); “Хар кимнинг ҳар дарди бор, Қари қизнинг эр дарди бор”; “Эриккан қиз энагаси билан ўйнашар” (эрикмок – эрсирамок. Энага – бировнинг қизини тарбиялаб, катта қиладиган мураббий аёл); “Қари қизга тонг отмас”; “Қари қиз овға чиқар, Кетидан ғовға чиқар” (Илғари кўп ерларда “г” “ғ” деб талаффуз этилган, ҳозир ҳам айрим ерларда шундай талаффуз этилади. Мақолда: “Вақтида

узатилмай, уйда “қари қиз” бўлиб ўтириб қолган қиз мабодо бирор ерга бориб келмоқ мақсадида кўчага чиқса, уйдагилар (ота-она, ака-укалар): “Ёмон йўлга юрмадимикин?” деб, ундан шубҳаланадилар ва хоҳ асосли, хоҳ асоссиз равишда уни қойийдилар, ғовға кўтарадилар”, дейилмоқчи); “Пишган қовун палағида тураверса, чирийди”; “Туз сақлама – сув бўлур, Қиз сақлама – қув бўлур”; “Қори бўлмаса – киш хунук, Ёри бўлмаса – қиз хунук”; “Ёмон бўлса, яқининг – ёв, Чаман бўлса, отинг – ёв, Тил олмаса, ўғлинг – ёв, Эр олмаса, қизинг – ёв” (чаман – секин, имиллаб юрадиган, ялқов от. Тил олмаса – гапингга кирмаса, айтганингни қилмаса, “қулоқсиз” бўлса, деган маънода); “Қиз бола эрда яхши, Эр олмаса – гўрда яхши”, Қиз (совчи келмаганлиги ёхуд ўзининг бирор айби, ёмон хулқ-атвори туфайли) турмушга чиқазилмай қолиб кетса, ота уйига сифмайдиган, оила аъзоларининг (шунингдек, қўни-қўшнилар ва қариндош-уруғларнинг) кўзига шумшук кўринадиган бўлиб қолади. Кейинги мақолларда шунга шама қилинган. Қиз деган ном – чиройли “муқова”. Унинг ичида қиздан ҳам чиройли мазмун бўлиши, мутлақо ҳеч қанақа мазмун бўлмаслиги ҳам мумкин (А. Қаҳҳор, Ён дафтардан). (Ачахон) ўтирган қиз ўрнини топар (У. Исмоилов, Пьесалар).

ҚИЗНИКИ ҚИЙИН БИЛАН БИТАР, ЎҒИЛНИКИ ЎЙИН БИЛАН БИТАР

Халқимиз турмушида қадимдан ҳукм суриб келаётган урф-одатлар, расм-русумлар, тартиб-қоидаларга биноан, қиз узатиш – ўғил уйлантиришга нисбатан анча мушкул ва кўп маблағ талаб қилади. Бу ҳолни ифода этувчи мақоллар талайгина: “Ўғилнинг тўйи – ўйин, Қизнинг тўйи – қийин”; “Ўғилга бир керак бўлса, Қизга минг керак”; “Қумга сепган билинмас, Қизга берган кўринмас”; “Катта қиз чўнтак қавлар, Кичик қиз бурун қавлар”; “Қизни бешикка сол, Сепини сандиққа сол”; “Олтида йиғсанг ошади, Еттида йиғсанг етади” (Бунда: “Қизинг олти ёшга кирганданок унинг сепини жамғара бошласанг, то узатилгунига қадар сепи мўл-кўл бўлади, ҳатто керагидан ортиқча ҳам бўлиб кетади; етти ёшидан жамғара бошласанг, узатилгунига қадар ошиб-тошиб кетмаса ҳам, ҳар ҳолда лозим бўлган даражага етади”, дейилмоқчи. Ўтмишда шундай урф-одат ҳам мавжуд эдики, буни, жумладан, XIX асрда юртимизга саёхат қилган этнограф А.П.Хорошихин шундай ифода этган: “... Баъзан

қиз туғилганидан кейинрок, уни келажакда бирор кишининг ўғлига бериш юзасидан келишиб, қудалашиб қўйилади (буни “Бешик керти” деб атайдилар), баъзан эса қиз 5,6,7,..., 15 ёшга кирганда қудалашиб қўйилади. Келин бўлмиш ва куёв бўлмиш 14,15 ва ундан ортиқ ёшга кирганидан кейин эса мазкур келишувга кўра фотиҳа қилиниб, ҳақиқий никоҳ аҳди ўтказиларди”. Юқоридаги мақолларда қизнинг сепини ёшлагиданоқ, ҳатто туғилган пайтиданоқ жамғара бошлаш лозимлигининг уқтирилишига сабаб ҳам бир томондан ана шунда эди. Иккинчи томондан эса қизнинг сепини жамғариш ота-она учун катта қийинчиликлар туғдирар ва узок вақт ҳозирлик кўришни талаб этарди. Чунки, қадимий одатга кўра, қиз куёвниқига борганда бўм-бўш қилиб қўйилган уйни ўз сепи билан тўлдириши лозим эди. Бунинг учун у ўзи билан бирга турмуш кечириш учун, рўзгор учун зарур бўлган ҳамма нарсани – игна ва тароқдан тортиб кўрпа-ёстик, гилам (шолча ё кигиз), палак, чойшаб, дорпеч, гулкўрпа ва қозик лунгигача” қўйинг-чи, бутун бир уйнинг жамики асбоб-анжомини, бундан ташқари келин ўзига, куёвга, унинг ота-онаси ва оила аъзоларига бир неча сидра сарупо олиб келиши керак эди. Афсуски, бундай урф-одат бир қадар ҳанузгача сақланиб келмоқдаки, уни халқимиз ҳам, ҳукуматимиз ҳам замонага мослаш, соддалаштириш, енгиллаштириш, ихчамлаштириш, арзонлаштириш ва маданийлаштириш чора-тадбирларини кўрмоқдалар; “Қизли уй қизилга тўймас”; “Қизнинг кўзи қизилда, Ёшнинг кўзи яшилда (Одатда қизлар қизил рангли матолар ва бошқа нарсаларга ўчроқ бўладилар. Илгари қизлар сидирға қизил алвон, қизил шойи, қизил атласдан қўйлак киярдилар. Ҳатто, паранжилари, саллача ва рўмолчалари ҳам қизил рангли бўларди); “Қиз деса қизиқасан, Ҳай-ҳай унинг қалини!” (Этнограф Н.А.Кисляков қалин хусусида шундай ёзди: Илгари Ўрта Осиё ва Қозоғистонда хотинни сотиб олиш, унинг учун қалин тўлаш – никоҳнинг асосий ва кенг тарқалган шакли эди... Ўзбеклар ва тожикларда бунинг шартлари анча мураккаб бўлган”. А. Вамбери 1868 йилда Хоразм ўзбекларининг ҳаётини тасвирлаб ёзганда шуни маълум қилганки, қишлоқ жойларда қалин “тўққиз-тўққиз” ҳисобида тўланган. Туялар, отлар, сигирлар, қўйлар ҳам шу ҳисобга кирган. Бойлар “тўққиз-тўққиз”ни олти қарра кўп миқдорда тўлаганлар, яъни, қалинга эллик бошдан ортиқ қорамол берганлар. Шаҳарларда эса қалин пул билан тўланган”.

А.П.Хорошхиннинг ёзишича: “... Куёв томон келин томонга қалин сифатида 9 та рўмол, 9 та қўйлак, 9 та лозим, 9 жуфт оёқ кийими, 9 жуфт зирак, 9 та узук, 9 ботмон гуруч, 9 қоп сабзи, 9 та қўй, 9 тилла ва ҳ.к. ҳар бир нарсани 9 тадан бериши керак”. XIX аср 80-йилларида Фарғона водийсининг деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўзбеклар ҳаётида қалиннинг миқдори ҳар жойда ва ҳар хил табақалар орасида ҳар хил бўлган. Ўрта миёна оилаларда қалин пул ҳисобида 70-80 сўмни (ўша даврда бу жуда катта пул ҳисобланган – Ш.Ш) ташкил этган. Шу билан бир қаторда 5–15 пуд пахта (кўрагидан тозаланган холда) ҳам берилиши шарт бўлган. Қалин тўлаш муддати, айниқса камбағал оилаларда, бир неча йилларга чўзилиб кетарди. Қалин тўлаш ва тўйга ҳаддан ташқари кўп сарф-харажатлар қилиш, кўпинча камбағал оилаларни хонавайрон қиларди. (В. Наливкин и М. Наливкина, Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казан, 1886). Б.Х.Кармишева Самарқанд ўзбекларининг илгариги турмуши ҳақида ёзаркан, шундай дейди: “Катта ташвиш туғдирадиган талбирлардан бири – ўғил уйлантириш эди. Урф-одатга қаттиқ риоя қилинганлиги туфайли, камида икки ботмон ғалла, тўртта қўй, мағиз, гуруч топишга, келин-куёв учун алоҳида ўтов қуриб беришга қурби етмаган оила ўз ўғлини ҳатто энг камбағал деҳқоннинг қизига ҳам уйлантира олмас эди”. Қалиндан нолиш мақомидаги бир қанча мақолларнинг келиб чиқишига халқни анча қийноққа солиб қўйган ана шундай урф-одатлар сабабчи бўлган: “Саксон бия, саккиз туя – Сепли қизнинг қалини” (Муболаға тарзида шундай деганлар) “Қиз қалини – қирқ йилки”; “Қалин бергандан кейин ўлик куёв ҳам тобутда ётолмас” (Бу мақолнинг келиб чиқиши қадимий одатлардан бири бўлган “Қаллик ўйнаш” деб аталувчи урф-одатга бориб тақалади. Мазкур мақолни айтарканлар, ота-оналар, оила аъзолари ёхуд чет кишилар куёвга қарата: “Қалин-ку бир амаллаб тўплаб бўлинди, энди бор қаллигининг олдига!” демоқчи бўлганлар); “Қиз қалинсиз бўлса ҳам, Қаъдасиз бўлмайди” (қаъда – урф-одат, тартиб-қоида, расм-рўсм); “Балиқ тутмоққа тўр керак, хотин олмоққа кўр керак” (кўр – жамғара, захира); “Қалам йўнсанг узун йўнгил учини, Хотин олсанг тўлдири қути ичинини”; “Хотин олмоққа чўт керак, Ботмон даҳсар эт керак” (ботмон даҳсар – жуда кўп, деган маънода); “Йигитга ё зар керак, Ё зўр”; “Ё зўринг бўлсин, Ё заринг”; “Ё зўр, ё зар, Ё шаҳардан сафар”;

“Пулсиз ошиқ – қанотсиз куш”; “Емига чидасанг от ол, Сарфига чидасанг хотин ол”; “Қарз узилиб кетар, Хотин ёнга қолар” (Қалиннинг дастидан ёши бир жойга бориб қолганида ҳам уйланомай, боши гаранг бўлиб, “юрагига қил сиғмай” юрган йигитга: “Уйланишга қурбинг етмаётган бўлса, қарз ол, кейин бир амаллаб узарсан, икки ўртада хотинли бўлганинг қолади”, деган маънода далда берганларида, шунингдек, “қарз олиб уйланган ва энди қарзни узиш ваҳмига тушиб юрган йигитга тасалли берганларида мазкур мақолни қўлаганлар); “Қизли уй – қирон, Уғили уй – даврон”; “Қизинг ўсса – уйга ют келади, Уғил ўсса – уйга қут келади”; “Қизнинг бўйи етди – бошинга ёв етди”; “Мол ҳам ғарот, Жон ҳам ғарот” (ғарот – ғорат – талон-тарож қилиш, битириш, маҳрум қилиш); “Бўйдоғинг бор бўлса, молим бор дема, Азроил бор бўлса, жоним бор дема” (Азроил – диний ақидаларга кўра, одамнинг жонини оладиган фаришта”; ажал фариштаси); “Қиз чиқарган уй масжидга ўхшаб қолади” (Бунда ота-онанинг топган-тутгани, бор буди-шуди узатилган қизнинг сепага кетадиган уй деярли ҳеч қандай жиҳози, асбоб-анжومي бўлмаган, бўм-бўш, ҳувиллаб ётадиган масжидга ташбиҳ этилган); “Ўғил уйлантирганга ўн йил ёндошма, Қиз чиқарганга қирқ йил ёндошма”.

ҚИНҒИР ИШНИНГ ҚИРҚ ЙИЛДАН КЕЙИН ҲАМ ҚИЙИҒИ ЧИҚАР

Вар.: “Эгри иш эллик йилдан кейин ҳам эланар” (эланмоқ – “элак-элак қилинмоқ”, миридан-сиригача текшириб, фош этмоқ); “Яширин нарса етмиш йилда топилади”; “Қор қанча қалин ёғмасин, барибир ёзга етмас” (Буни аниқроқ англамоқ учун “Қор ёғди, излар босилди” иборасини эсга олмоқ кифоя. Мазкур мақол билан мажозан: “Ўғри, хиёнатчи, жиноятчи қилар ишини қилиб, “изи”ни йўқотиш чорат-дбирларини ҳар қанча пухталиқ ва усталиқ билан кўриб қўйган бўлмасин, барибир орадан кўп ўтмай фош этилиб, тегишли жазосини тортади”, дейилмоқчи); “Қилмиш-қидирмиш”; “Қинғир иш – қиргин иш”; “Қинғирлик – тириклик гўри, Эгрилик – умринг шўри”; “Буруннинг мазасин, Сўнги берур жазосин” (“Хиёнат, жиноятлар қилиб, мўмай даромадга эга бўлиб, аввалига катта-катта еб-ичиб, яхши-яхши қийиниб, зебу зийнатларга безаниб, дангу дароз тўй-зиёфатлар қилиб, данғиллама уй-жойлар солиб, машагини суриб, мазз қилиб юрадиган одам охир-оқибатда қўлга тушиб, жазосини тортади ҳам” дейилмоқчи); “Найранг

билан иш кўрган, Кўп қийналиб жон берар”; “Қилмишини бекитган ахир бир кун вайрондир”.

Манингдек ҳеч мусулмон хонавайрон ўлмасин ҳаргиз, Қидирмиш қилмишига ҳеч пушаймон ўлмасин ҳаргиз.
(Завкий)

ҚИРҚ КИШИ ҲАМ БИР, ҚИНҒИР КИШИ ҲАМ БИР

Бу мақол ўзи билмаса ҳам, кўпчилик маъқуллаб турган гапни рад этиб, “ундай эмас, бундай” деб, қийиклик, маҳмадоналик қилувчиларга қарата айтилади.

ҚИРҚИГА ЧИДАГАН – ҚИРҚ БИРИГА ҲАМ ЧИДАЙДИ

Ўтмишда подшолар, хону беклар гуноҳкор одамга таъзир бермоқчи бўлганларнда шарият пешволарининг фатвосига биноан, уни 40 дарра урдирардилар. Халқ ҳикоятларидан бирида айтилишича: “Бир одамга бўхтон қилиб, бўйнига гуноҳ кўйиб, 40 дарра уришга маҳкум этадилар. У “тишини тишига қўйиб”, ғинг демай, дод-фарёд қилмай, 40 даррани ичида санаб туради. Аммо, даррачи ҳисобдан янглишиб, унга бир даррани ортик уриб юборди. Шунда у одам “дод!” деб юборди. Жазолаш жараёнини томоша қилиб ўтирган хон: “Нега дод дейсан?! Нима, хон ҳукмига қаршимисан?!” деб ўшқиради. “Қарши эмасман-у, тақсир, аммо даррачингиз битта ортик уриб юборди-да”, дейди шунда “гуноҳкор”. “Ахир қирқига чидаганиндан кейин, қирқ бирига ҳам чида-да!” дейди хон ...” Бу гап кейинчалик халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, уни мажозан қийинчиликларга чидамли, бардошли, сабот-матонатли бўлишга даъват этганда, бир нимадан қийналиб, изтироб чекаётган одамни юпатиб, унга далда ва тасалли берганда қўллайдилар. Вар.: “Қиши кетиб, ёзи қолди. Кўпи кетиб, ози қолди”.

ҚИРҒИЯҚДА ҚИНДАГИ ҲАМ ПИШАДИ

Бу билан: “Қирғияқда (яъни, август ойида) жамики экиннинг (ҳатто қинга тушиб қолган уруғнинг ҳам) ҳосили пишади”, демоқчи бўлганлар. Мазкур мақолнинг “Қирғияқда етти сарик пишади” деган варианты ҳам борки, бунда “етти сарик” деганда, буғдой, арпа, тарик, ўрик, анжир, жийда ва беҳи назарда тутилган.

ҚИСҚА ИП ҚАМРОВГА КЕЛМАС

Одатда ипни бармоққа қамраб (ўраб) тугадилар. Қисқа ипни қамраб ҳам бўлмайди, тугиб ҳам.

Мажозан: “Кишининг “қўли қисқа” бўлса, пули, маблағи бўлмаса, дурустроқ бирон-бир ишга қурби етмайди, на ўзига, на ўзгага ёрдам бера олади”, деган маънода айтилувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: “Калта ип боғловга етмас”; “Оз йиртиққа ямок бўлмас, Тешикка – тикин”.

ҚИШ ҚИШЛИГИНИ ҚИЛАДИ

Вар.: “Кишининг кунни кирқ турли, Қирқови ҳам қилиқли”; “Қиш қилигин қилмай қўймас, Ёз йўригин йўймай қўймас”; “Қиш қишлигини қилмаса, Ёз ёзлигини қилмас”; “Ёз етса қуёш киздирар, Қиш етса бўрон тўздирар”; “Қиш келади, қиличчин олиб”; “Қишининг қаҳри қаттиқ”; “Қиш кунининг илиганига инонма”; “Қиш кетди деб, тўн сотма”; “Ёз: ёпинчиғингни қўйма, Қиш: ўзинг биласан”; “Гуппинг қалин бўлса ҳам қишдан кўрк, Дўппинг қалин бўлса ҳам муш(т)дан кўрк” (гуппи – қалин пахтали чопон, тўн); “Қиш кўноғи – ўт”; “Қишининг зиёфати – олов”; “Қишининг гули олов, Меваси – палов”; “Қишда ўчоқ ўзига тортар”; “Қиш ўчоғи тор, Тур уйинга бор!” (Қишда кенг уй, кенг хонадон ҳам тор бўлиб кетади. “Қиш – қисилмок, Ёз – ёзилмок” деганларидай, қиш кунда хонадонлар оила, бола-чақалари билан иситиладиган жойга, уйга йиғилишиб, қисиниб-қимтиниб яшайдилар. Шундай пайтларда ортиқча одам ортиқчалик қилиб қолади. Мазкур мақол билан: “Мадомки шундай экан, қиш кунда худабехудага бировниқига бораверма. Борган чоғингда ҳам, ҳаддан ташқари узок ўтириб қолмай, ё ётиб қолмай, ўз уйинга жўна”, деган маънода насиҳат қилганлар).

ҚИШ ҒАМИНИ ЁЗДА Е, ЁЗ ҒАМИНИ ҚИШДА Е

Бу каби мақолларида ота-боболар кишига турмуш кечириш ва уни яхши ўтказиш юзасидан панд-насиҳат қиларканлар, керакли нарсаларни олдиндан жамғариб қўйиш зарурлигини уқтирганлар: “Қиш ғамини ёз еган – Хўрагини соз ер”; “Қиш қайғусини ёз уйла”; “Ёзда йиғсанг, Қишда ейсан”; “Ёзда ишлаган – Қишда тишлайди”; “Қумурсқадан ибрат ол – Ёздан қишни қаршилар”.

ҚОВУН ДЕБ ЭККАНИМ ТАРРАК БЎЛИБ ЧИҚДИ

(таррак – палак отиб ўсадиган полиз экини ва унинг ҳосили бодрингдан кўра йирикрок, куврак, биб-бемаза бўлади.) Вар.: “Қўйнимга тасбех деб солганим – илон бўлиб чиқди”. Ҳаётда баъзан

шундай ҳам бўладики, киши у ёки бу одамни яхши деб ўйлаб, ўзига яқин олиб, ҳурматлаб, эъозлаб, кези келганда ёрдам бериб юради. Аммо, оқибат-натижада у одам киши ўйлагандек бўлиб чиқмайди: “тўзини ичиб, тузлуғига тупуради”, ҳурмат ва садоқатга хиёнат қилади, сирингни билиб олиб, сиртга чиқариб, шарманда шармисор қилади, ўзгалардан гап эшиттиради, зиён-заҳмат етказиши ва ҳ.к. Юқоридаги мақолларни ана шундай ҳолларда ишлатадилар.

ҚОЗОН ОЛСАНГ ҚОҚИБ ОЛ, ХОТИН ОЛСАНГ БОҚИБ ОЛ

(Қозон қоқиб олинса, унинг дарз ё дарз эмаслиги билинади.) Бу каби бир қанча мақолларида халқ кишига турмуш қуриш, муносиб ёр танлаш юзасидан насиҳат қилиб, бу нишда тажрибасизлик, шошма-шошарлик қилмаслик, бир умрга ёр, ҳамкор ва ҳамроҳ бўлгувчи маҳбубани обдон сўраб-суриштириб, ўз кўзи билан кўриб, феъл-атворини билиб, синаб кўриш, ҳар жиҳатдан мос келгани тақдирдагина, унга кўнгли бериш ва ёр қилиш зарурлигини уқтиради: “Арқоғини кўр, бўзини ол, Онасини кўр, қизини ол” (арқоқ – матонинг ўриши билан кўндалангига кесишувчи иплари. Мазкур мақолнинг биринчи қисми: “Қирғоғини кўр, бўзини ол ...”; “Милқини кўр, бўзини ол...”; “Қарисини кўр, бўзини ол...” деган вариантлари ҳам бор (қари – турли даврлар ва турли ерларда турлича узунлиқни аниқлаган ўлчов бирлиги. Масалан, XIX асрда 1 қари Хоразмда – 148, 94; Бухорода – 320, 04; Тошкентда – “бозор қари”си 177, 8 сантиметрга тенг бўлган). Мақолда онасини кўриб, қизини олиш тавсия этилганига сабаб шундаки, одатда онаси ахлоқ-одобли, ҳаёли, иболи, иффатли, чиройли, меҳнатсевар, уддабурон, чевар ва ҳ.к. бўлса, у туғиб-ўстирган кизи ҳам шундай бўлади); “Киз берсанг, отасига қараб бер, Қиз олсанг, онасига қараб ол”; “Эшиги ёмоннинг уйига борма, Онаси ёмоннинг қизини олма”; “Қундош кўрганнинг қизини олма” (Одатда бир ё бир неча қундоши бўлган хотин уларга бас келамак деб, урушқоқ, жанжалқаш, “бетга чопар” бўлиб қоларди. Турган гапки, унинг қизи ҳам ўсиб-ўлғайгач, шундай феъл-атворга эга бўларди); “Теракка қараб тол ўсар, Онага қараб қиз ўсар”; “Она ўтган кўприқдан қиз ҳам ўтади”; “Ёталок туянинг бўталоғи ҳам ёталок бўлади”; “Онаси сувга чўккан туянинг боласин олма”; “Синамасдан ёр қилма”; “Бўй-бўйлаб, Тенг-тенглаб”; “От олма пиёданнинг маслаҳати билан, Хотин олма бўйдоқнинг маслаҳати билан” (Чунки, оти йўк,

пиёда юрган одам яхши от қандау ёмон от қандайлигини билмаганидек, бўйдоқ йигит ҳам хотиннинг яхшиси қандау ёмони қандайлигин билмайди, ташки кўринишини кўриб: “Шу яхши!” деяверади. Бу фикрни тасдиқловчи “Бўйдоқнинг акли – икки кўзида” деган мақол ҳам бор); “От олсанг овулинг билан кенгаш, Хотин олсанг урунг билан кенгаш”; “Маслаҳатсиз турмуш тўйдан кейин бузилар”; “Боқмагил наслига, Боққил аслига” (Бу билан: “Хотин оларда унинг наслига – яъни, эшонзода, хўжазода ё сайдозалигига қарама. Чунки, “насли тоза” деб ҳисобланган оилалардан ёмон, бадфёъл фарзандлар ҳам чиқиб қолгани каби, “таги паст” деб ҳисобланган оилалардан яхши, хушфёъл, ахлоқ-одобли, фазли-камолли фарзандлар ҳам чиқиб қолади. Одам танлаганда, унинг аслига – яъни, хусусий хулқ-атвориға, фёъл-кирдикориға, юриш-туруши, гап-сўзи ва ҳоказо шу каби томонларига қара”, деган маънода насиҳат қиладилар); “Қалмоқ олган қаримас, Арғумок олган ҳоримас”, “Ўтиннинг яхшиси янтоқ, Хотиннинг яхшиси қалмоқ, Қайси номардини иши, Ёр устиға ёр олмоқ?!” (Қалмоқ хотин-қизлари ниҳоятда меҳнатқаш, серғайрат, ишлаб чарчамайдиган бўлади. Кўчманчи чорвадорлик ҳаётида хотин-қизлар зиммасиға жуда кўп ва оғир ишлар: оила бўжалигига қарашли бир неча би, сигир ва эчкини соғиш, уй ҳайвонларини парвариш қилиш, ёрғучоқ тортиш, қув пишиш, кигиз бостириш, овқат пишириш, кир ювиш, бола боқиш ва ҳ.к. юкланган. Бундай ишларни бажариш учун эса ғайратчан, меҳнатда чиниққан аёллар керак бўларди. Мақолда уйланмоқчи бўлган кишиға: “Агар от оладиган бўлсанг, арғумок (яъни, энг кучли от) ол – ҳоримайсан; хотин оладиган бўлсанг, қалмоқдан ол – у ҳамма ишларни тинчитади, сени қаритмайди”, деб маслаҳат берилган); “Сеплини олма, Эплини ол” (сеп – қиз узатишда унга ота-онаси томонидан бериб юбориладиган мол; висот. Сепли – сепи мўл бўлган, бой); “Сандиғи тўла сепи бўлгунча, Юрағи тўла эпи бўлсин”; “Эшик кўрганни олма, Бешик кўргандан қолма” (Бу билан уйланадиган йигитға: “Эшик кўрган, яъни кўча-кўйға ўрганган, юрумсок, олифта, уй ишиға хуши йўқ қизни олма; бешик кўрган, яъни бола боққан, уй ишиға ўрганган қизни ол”, деб маслаҳат берганлар); “Эшик кўрган – юрт бузар, Бешик кўрган – юрт тузар”; “Онаси мақтаган қизни олма, Янгаси мақтаган қиздан қолма” (Одатда янга (келинойи) билан қиз (янғага нисбатан – қайсингил) бир бирини хуш кўрмайди. Мақолда: “Хуш

кўрмайдиган янгасики мақтаган экан, демак, қиз ҳақиқатан ҳам яхши экан. Ҳеч шубҳаланиб, иккиланиб ўтирмай, олавер”, дейилмоқчи); “Ўзинг суйганни олгунча, ўзингни суйганни ол”; “Кўнгилни суратға боқиб берма, Сийратға боқиб бер” (сийрат – хулқ-атвор, хислат, одат, ҳолат); “Қирма юз, терма қошға йўлама”) “Уйланадиган бўлсанг, серпардозларға йўлама, чунки улар ўзиға зеб беришдан бўшамайди, ишға бўйни ёр бермайди, дейилмоқчи); “Чиройға нон ботириб еб бўлмас”; “Чирой – хусни-жамолда эмас, фазли-камолда”; “От олсанг юришлигин ол, Хотин олсанг эс-хушлигин ол”; “От олсанг яқиндан ол, Хотин олсанг йироқдан ол” (“Чунки, ота уйи яқин бўлган хотин ҳуда-беҳудаға “ғир этиб” уйиға бориб келаверади, ҳадеб боргиси келаверади, кўнглининг бир чеккаси ўша ёқда бўлади”, дейилмоқчи. Бу фикрни қувватловчи “Тўркини яқиннинг тўшағи йиғилмас”, деган мақол ҳам бор. Тўрки – турмушға чиққан қизнинг ота уйи); “Яраб турар деб том солма, Яраб турар деб хотин олма”; “Ўтмас пичоқ такқунча, Тишлаб егин тўйгунча, Ёмон хотин олгунча, Бўйдоқ юргин ўлгунча”; “Бўлғусизни олгунча, Бўйдоқ ўтир ўлгунча” (бўлғусиз – бемаъни, ярамас); “Ёмон отни мингандан яёв юрган яхшироқ, Ёмон хотин олгандан бўйдоқ юрган яхшироқ”.

ҚОЗОН ҲАМ – МОЙ, ЧЎМИЧ ҲАМ – МОЙ

Тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик бўлганда шундай дейдилар.

ҚОЗОНДА БЎЛСА, ЧЎМИЧГА ЧИҚАДИ

Бу билан мажозан: “Ҳар ким илм-билими, касб-ҳунариға яраша гапира олади, ёза олади, иш қила олади”, демоқчи бўладилар. Вар.: “Ҳар идиш ўз ичидиғини тўқади”. (Нафиса:) Ўқитувчи ўзингнинг келинойинг бўлгандан кейин, сен кеккаймай, ким кеккайсин?! (Олим:) Кўп жигимға тегаверманглар. Қозонда бўлмаса, чўмичға нима чиқади?! (Б. Раҳмонов, Қилмиш-қидирмиш).

ҚОЗОНИ БОШҚАНИНГ – ҚАЙҒУСИ БОШҚА

Вар.: “Тутуни бошқанинг – туйшағи бошқа” (туйшак – ғам, қайғу, қийинчилик, азоб-укубат, мушкулот, ташвиш). Булар билан: “Ҳар ким ўз тирикчилиғи, ғами, ташвиши тўғрисида қайғуради, елиб-югуради. Бировнинг қайғусини биров тортмайди”, дейилмоқчи.

ҚОЛОҚДАН – ЧҶЛОҚ ЯХШИ

Ишѐқмас, дангаса, боқи беғам, имиллаб юрадиган ва ишлайдиган, камоли сусткорлигидан ҳаммадан орқада қолиб, “итнинг кейинги оѐғи” бўлиб юрадиган, лапашанг одамларни мазаҳ қилувчи, уларнинг устидан истеҳзо билан кулувчи мазкур мақолнинг куйидаги вориантлари бор.: “Қўли суст косибдан – Оѐғи илдам гадо яхши” (“Қўли суст – яъни, сусткашлик, эринчоқлик билан имиллаб ишлаб, кам маҳсулот тайѐрлайдиган косиб на ўзини, на оила, бола-чақасини дурустрок таъминлай олади. Унга қараганда оѐғи илдам, чакқон, елиб-югурадиган, ғайратли гадо тиланчилик қилиб бўлса ҳамки, ўзини ва оила, бола-чақасини дурустрок таъминлай олади”, дейилмоқчи); “Қўнимсиз, кўнимсизнинг иши – унумсиз” (кўнимсиз – бир ерда узок, муқим тура олмайдиган; бекарор, бардошсиз, сабр-чидамсиз одам).

ҚОН-ҚАРИНДОШ – ЖОН ҚАРИНДОШ

Бу каби бир туркум мақолларда кишига қариндош-уруғларнинг нақадар яқин, ҳамроҳ, ҳамнафас, ҳамкор, ҳамдард бўлиши, яхши-ѐмон кунларда ѐрдами тегиши кўрсатилиб, уларни қадрлаш, иззат-ҳурмат қилиш, ўзига яқин олиб юриш, ўзидан йироқлаштириб юбормаслик, яхшилигига ортиқроқ яхшилик билан жавоб қайтариш, асло ѐмонликни раво кўрмаслик, қаттиқ-курум гапирмаслик, урушиб-жанжаллашмаслик, кўнглини ранжитмаслик зарурлиги уқтирилади: “Уруғ-аймоғим – куюқ каймоғим”; “Қариндошим – қора қозоним, Уруғим – унли чуволим” (чувол – қатта қоп); “Қилдай томир бўлса, туққанига тортади”; “Туққан туққандан умид тутар”; “Қариндошингни қоронғу кунда сина”; “Қариндошинг уни қоронғида ҳам билинади”; “Қоронғида кичқирсанг, қариндошинг товуш берар” (“Бошинга бирор фалокат тушганда ѐрдам сўраб кичқирсанг, биринчи галда қариндошинг ѐрдамга келади”; дейилмоқчи); “Ўғ ичганда ѐт яхши, Қон ичганда – қариндош” (“Ўғ, бегона одам сендан бирор манфаат кўриб турган пайтидагина сен билан апоқ-чапоқ бўлиб, атрофингда парвона бўлиб, ширин-ширин гапириб юради; унга манфаатинг тегмай қолса, сендан юз ўгириб, “этақ қоқиб”, тесқари қараб кетади. Қариндош эса ундай эмас. Чинакам қариндош яхши кунларинг тугул, ѐмон, оғир, қайғули, мусибатли кунларингда ҳам сен билан бирга бўлади, баравар қайғуришади, қўлидан

келган ѐрдамини аямайди”, дейилмоқчи); “Туққан-туққан топишар, Ёвга бало ѐпишар”; “Ўзингни ўлдирмас, Ёр ѐрлақамас”; “Эшак мунчоқ тож бўлмас, Ит узуми ток бўлмас, Эшак йиғилиб от бўлмас, Ўз уруғинг ѐт бўлмас” (Эшак мунчоқ – эшакнинг ҳўтиклигида бўйнига тақиб кўйиладиган бир арзон мунчоқ. Ўтмишда шундай ирим-сирим ҳам бор эдики, боласи турмайдиган (яъни, туғилиб ўладиган ѐхуд гўдаклигидаѐқ бирор касалга чалиниб, нобуд бўладиган) ота-оналар туғилган боласини ардоқлаб, унинг билаги ва икки кифтига эшак мунчоқ тақиб қўярдилар. Мақолда: “Ана шундай арзон эшак мунчоқ қимматбаҳо мунчоқлар ва гавҳарлар билан безатиладиган тожга тенг бўла олмайди. Ўз уруғинг ҳар қанча урушиб, жанжаллашиб, аразлашиб юрса ҳам, барибир бир кунмас-бир кун (айниқса, бошинга бирор қулфат тушганда) сенга асқотади, ѐрдам қўлини чўзади, бирга қайғуради, ѐт-бегоналар сингари четга чиқиб турмайди”, дейилмоқчи. “Қаттиқ гапирсанг, қариндошинга ѐқмайсан”; “Қариндошингни ошга чақир, чошга чақирма” (чош – хирмон, уймак. “Қариндошингни ошга (яъни, зиѐфатга, меҳмондорчиликка) чақир-у, аммо чошга (яъни, хирмон ҳашарига ва умуман, ишга) чақирма, кўнгилга келиши мумкин”, дейилмоқчи); “Қариндошинг келса-келсин, Бўз халтаси келмасин” (Бу мақол тамагир, ҳадеб бир нима умидида бетакаллуф келаверадиган, ҳали уни, ҳали буни сўрайверадиган қариндошларга қарата айтилган); “Бор қариндош – қариндош, Йўқ қариндош – зиѐндош”; “Қариндошинга қайғу бўлмасин”; “Ота ўлими – мерос, Она ўлими – мерос, Қариндош ўлими – қиѐмат”.

ҚОННИ ҚОН БИЛАН ЮВИБ БЎЛМАЙДИ

Вар.: “Ўтни ўт билан ўчириб бўлмас”. Бу мақолларни: “Урушни уруш қилиб бостириб бўлмайди, сулҳ тузиб, тинчлик ўрнатиш керак”, деган маънода қўллайдилар. Ҳар иккала мақол ҳам халқимизнинг энг қадимий мақолларидан бўлиб, XI аср олими Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асариди, шунингдек ўрта аср шоирлари ижодида учрайди:

*Жифо қилда жингеа ѐнут қил вафо,
Аримас неча юса қон бирла қон.*

(Аҳмад Югнакий)

*Лаълидан бағринг қоним ҳар доим Отойи сўрмакким,
Чун аримас ҳар нечақим ювсалар қон бирла қон.*

(Отойи)

КОР ЁҒДИ – ЗАР ЁҒДИ

Бир туркум мақолларда ота-боболар ёгингарчиликка ўз муносабатларини билдириб, вақтида ёққан қор-ёмғирнинг фойдали, бевақт ёққан қор-ёмғирнинг эса зарарли эканлигини қайд этганлар: “Қор ёғди – нон ёғди”; “Қор – берар бол”; “Қор – ош билан нон”; “Қор – ернинг кўрпаси, Ёмғир – ернинг шўрваси”; “Ёмғир ёғса – ернинг ризки”; “Нон – новвойда, Калити – осмонда”; “Савол – осмондан, Жавоб – тегиримондан” (Бу мақоли: “Ош-ноннинг кўп ё кам бўлиши осмонга (яъни, осмондан ёғадиган қор-ёмғирга) боғлиқ”, деган маънода қўллайдилар); “Қори қалин қишнинг ўлани ҳам қалин бўлади”; “Қора ерга қор ёғса, Қорни кўрган – не яхши, Қора ердан қор кетса, Ерни кўрган – не яхши”; “Қишда қор кўп бўлса, Ёзда ёмғир кўп бўлади”; “Яшин яшнаса, ер яшнар”; “Қақиллаган товук туғмай кўймас, Гувиллаган ҳаво ёғмай кўймас”; “Қиш қорли бўлса, Ёз ярли бўлмас” (ярли – йўқсил, камбағал); “Қишнинг қори – ёзга дори”; “Ёмғир ёғиб ёз бўлмаса, Бутун ёзинг ҳазон бўлар”; “Савр ёмғири – сари олтин” (савр – куёш йили ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 апрел билан 21 май оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу ойни “ёмғир оyi” деб ҳам атайдилар); “Қирқ кун сирғок, Қирқ кун қурғок” (Бунда баҳорги ёгингарчилик ва ёзги қуруқчилик назарда тутилган); “Баҳор ёмғири – деҳқон ғамхўри”; “Вақтида ёққан ёмғир – ош билан нон, Вақтсиз ёққан ёмғир – илон билан чаён”; “Қишдаги ёмғирдан – илон-чаён ёққани яхши”; “Кичик чиллада бол бўлса ҳам ёғмасин, Катта чиллада захар бўлса ҳам ёғсин”; “Бевақт ёққан ёмғур, деҳқон ичига ёғур”.

ҚОРА КҮНГИЛ – ЯРА КҮНГИЛ

Халқ ичи қора, дилгир, кўнгли ёмон, нияти бузуқ одамлардан жирканади, уларнинг асл башарасини очиб ташлайди ва қилмишларига яраша жазоларини тортажақлари муқаррар эканлигини уқтиради: “Қорадан ортиқ бўёқ бўлмас”; “Қиш ўтар, қоралик кўмирга қолар”; “Қиш ўтар, қоралик қарғага қолар”; “Қудуқ тубига куёш тушмас” (“Ёмоннинг, дилгир одамнинг қоронги, қора дилига яхшилик нури тушмайди, унга яхши гап, панд-насихат таъсир ҳам қилмайди”, дейилмоқчи); “Қора сувга қор турмас” (Қора сув – шўр сув. Бундай сув қишда музламайди, устига ёққан қор турмай, эриб кетаверади. Бу ташбих билан ҳам: “Қора кўнгили одамга қордек оппоқ, тўғри сўз, панд-насихат қор қилмайди”,

дейилмоқчи), “Кўнгили кири етти дарёда ювса кетмас”; “Тўни ёмонни ит қопар, Кўн(гли)ни ёмонни худо топар”.

ҚОРА ТОВУҚ ҲАМ ОҚ ТУХУМ ҚИЛАДИ

Ота-боболар киши жамиятда яшаркан, у кимга қандай муносабатда бўлиши лозимлиги юзасидан таълим берарканлар, у ёки бу одамнинг ташқи кўринишига: чиройли ё хунуклигига, басавлат, келишган ё кўримсиз, ногиронлигига ва ҳ.к. қараб ҳулоса чиқариши, шунга кўра жавоб-муомала қилиши керак эмаслигини, аксинча ҳар қандай одамнинг ақлу заковатига, фазлу камолига, маъноли ва ёқимли гап-сўзига, қилган ва қилаётган хайрли ишларига, жамиятда қозонган ҳурмат-эътиборига, тутган мавқеига қараб муносабатда бўлиши лозимлигини уқтирганлар: “Қора сигир ҳам оқ сут беради”; “Қоҳати елин сутли бўлар” (қоҳати елин – сигирнинг кичик, киши назарга илмайдиган елини. Бу ташбих билан мажозан: “Баъзи назарга илмайдиган, кўринишидан ёмондек туюладиган одамдан кўп фойдали ишлар ва маънили гаплар чиқади. Шунинг учун кишининг кўринишига қараб баҳо берма, шунга қараб у билан муомала қилма”, дейилмоқчи); “Қора булутдан тиниқ сув томар”; “Қозондан қора нарса йўқ, Оқсанг қорнинг тўйдирар, Қордан оппоқ нарса йўқ, Тегсанг қўлинг тўндирар”; “Сиртин кўриб, ичидан тунгилма, Қорасин кўриб, кучидан тунгилма”; “Ташига қарама, ичига қара”; “Ҳар юзи оқнинг кўнгли оқ бўлавермас, Ҳар юзи қоранинг кўнгли қора бўлавермас”. Бу мақол “Жангномаи Амир Темур Кўрағон” асари муаллифининг фикрича, XIV асрнинг охириги ўн йиллигида юзга келган. Тарихдан маълумки, Амир Темур 1395 йилда Олтин ўрда хони Тўхтамишга иккинчи бор ҳужум қилади. Бу курашда тор-мор этилган Тўхтамиш қочади. Юқоридаги “Жангнома” муаллифининг тасвирлашича, Темурнинг ўғли Мирзо Шоҳруҳ Тўра Тўхтамишни яккама-якка қувиб кетади. У “неча-неча элатлардан ўтиб, Қорақурум даштига етди. Унга яқин бир шаҳарни кўрғони кўринди. У шаҳарнинг отини Узоққалъа дер эрдилар. Ул шаҳарга Залатовус ҳоқим эрди... Залатовус ул ерда ов қилиб юрди эрди. Ногоҳ бир тарафдан чанг-тўзон пайдо бўлиб, кўрасаким, бир одам келадур. Ҳануз сўзга лаб очмай, орқасидан аслаҳа яроғ бирла яна бир йигит келур: Хон анда тўрани кўриб, отини қамчилаб, ҳарчанд ҳаракат қилиб урди, бечора кўп чарчаб, югурарга мадори қолмади. Тўрани иккала кўзи ўтдек ёниб филҳол

югуриб бориб, Тўхтамишхоннинг белига қилич бирла андоқ урдиким, Тўхтамишхон икки бўлиниб, ерга тушиб, шаҳид бўлди... “Сан қочиб Қорақурумга борсанг ҳам, қора қонингни тўкмаман, узоққа бориб етолмайсан” деган мақол Тўхтамишхон била Мирзо Шохрух Тўрадан қолди” (“Жангномаи Амир Темур Кўрагон”. Форси забонидан турк тилига таржима. Тошкент, типометотр. В. М. Ильин, 1328 хижрий – 1909 мелодий, 247-бет). Кейинчалик бу мақол: “Мендан қочиб, қутулиб бўпсан, қаерга борсанг ҳам кўлимга тушасан, адабингни бериб қўяман!” деган маънода қўлланадиган бўлиб кетган.

ҚОРНИ ТЎҚНИНГ ҚОРНИ ОЧДАН ХАБАРИ ЙЎҚ

“Бойлар ва амалдорлар моддий жиҳатдан ошиб-тошиб ётсалар ҳам, камбағал бева-бечораларга, оч-яланғочларга ёрдам қўлини чўзмайдилар, уларнинг ўлган-тирилгани билан ишлари ҳам бўлмайди, парво ҳам қилмайдилар”, деган маънода айтилувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари бор: “Қорни очдан қорни тўқнинг не парвои бор?!”; “Оч қайғусин тўқ билмас”; “Очлик зорини чекмаган, Тўқлик қадрини на билсин?!”; “Оч қадрини тўқ билмас, Оғриқ қадрини соғ билмас”; “Бир уйнинг ёруғи бир уйга тушмайди” (“Биров яхши, маъмур-чамур кун кечираётгани билан, бунинг бировга фойдаси йўқ”, дейилмоқчи); “Ётган устига турган келмас”; “Сувсизликдан балик ўлса, дарёга нима ғам?!”; “Хўжамизнинг қорни тўқ, Кули билан иши йўқ”; “Оч баччағардан қоч, баччағар!”, “Оч тўнғиздан қоч тўнғиз!” “Оч офатдан қоч, офат!”; “Оч ёнидан қоч”; “Йўқдан қочарлар, Ёмондан тонарлар”; “Қўйнинг кўз ёшидан қўрққан бўри очдан ўлди” (Бу – ҳукмронлав дунёқарашини акс эттирувчи ва уларга нисбатан қаттиқ киноя тарзида қўлланувчи мақоллардан бири); “Қўй қарғиши бўрига ўтмас”; “Сичқоннинг қарғиши мушукка ўтмайди”, “Итнинг улиганини бўри эшитмас, Бўрининг улиганини тангри эшитмас”.

*Кимки, неъмат ичра айлайди умр,
Ундай одам очлар ҳолин не билур?
Ожиз аҳволин тушунгай шул одам,
Гар ўзи ҳам бўлса ҳайрон дам-бадам.*

(Саъдий Шерозий)

*Аҳбоб топди васлину ёд этмади мени,
Чиндур бу сўзки, йўқ хабари тўқнинг очдин.*
(Мунис)

ҚОРНИМГА ЙИҒЛАМАЙМАН, ҚАДРИМГА ЙИҒЛАЙМАН

Вар.: “Қорнимнинг очганига йиғламайман, Қадримнинг қочганига йиғлайман”; “Киши очдан ўлмайди, ордан ўлади”. Баъзан шундай бўладик, хоҳ жамиятда, хоҳ оилада киши елиб-югуриб ҳаракат қилади, имкони борича, қўлидан келганча ишлайди, шунга қарамай, унга раҳмат дейиш, миннатдорчилик билдириш у ёқда турсин, қадрига етмайдилар, назарга илмайдилар, менсимайдилар, ҳатто ноҳақ уришадилар, қаттиқ-қурум гапирадилар, асабига тегадилар, ё қўролмайдилар. Мазкур мақолларни ана шундай аҳволга тушиб қолган одам ўз ҳолидан нолиганда айтади.

ҚОШ ҚЎЯМАН ДЕБ, КЎЗ ЧИҚАЗИБДИ

Вар.: “Ортиқ қиламан деб, тиртиқ қилипти”; “Шапоғини оламан деб, кўр қилибди”; “Қилган ишинг ғўр бўлди, Шилпик эди, кўр бўлди”. Бу мақолларни қўлидан келса-келмаса ҳар бир ишга аралашувчи, яхшилаш, тузатиш ўрнига бузиб, ишнинг багтар пачавасини чиқарувчи ношуд, бефаросат, тажрибасиз, “уста-бузармон” одамларга истехзоли киноя тарзида айтадилар.

ҚОШИНГ ҚОРА, КЎЗИНГ ҚОРА, ЎЗ ИШИНГА ЎЗИНГ ҚАРА

Вар.: “Буғдойингни ўзинг ўр, Тегирмонингни ўзинг торт”; “Бозорингни ўзинг қил, Тегирмонингни ўзинг торт”; “Қуш ҳам уясини ўзи қуради”. Бу мақоллар билан: “Ўз зиммангга юкланган, ўзинг қилишинг зарур бўлган ишни, шунингдек ўз турмушинг, тирикчилигинг учун керак бўлган ишларини ўзинг бажар, эринма, бировга орқа қилма!” деган маънода насиҳат қиладилар.

ҚОШИҚ БИЛАН ОШ БЕРИБ, СОПИ БИЛАН КЎЗ ЧИҚАЗМА

Вар.: “Бошида – неъмат, Кетидан – миннат”; “Отингни берма, бергандан кейин: “Минди” дема!” Бу мақоллар билан: “Бировга қилган яхшилигингни миннат қилиб, кези келганда “юзига солиб” юрма!” демоқчи бўладилар.

ҚОҚИЛСАНГ, ТОШДАН ЎПКАЛАМА

“Бирор ишда ўзинг хато қилиб қўйиб, бошқа бировга тўнкама, сабабини бошқа бировдан кўрма, айбни ўзинг қилиб қўйиб, ўзгалардан ўпқаланиб юрма!” дейилмоқчи.

ҚУДА БЎЛГУНЧА КЎП СИНАШ, ҚУДА БЎЛГАЧ КЎП СИЙЛАШ

Бу каби бир туркум мақолларда қуда-андачилик муносабатлари ўз инъикосини топган: “Қуданг қул бўлса-да, уни сийла, Қуданг келса, унга қилмагил хийла”; “Қуданг қул бўлса, қулдек бўл”; “Қудангдан қўй сўрама, Қўшинингдан уй сўрама” (Халқимизда тўй қилаётган киши агар ўз уйлари етишмай қолса, қўшининг уйини сўраб, унга меҳмонларни ўтказиш одати бор. Мақолда: “Иложи борича қўшинингдан уй сўрама, қудангдан қўй (ва умуман, бирор нарса) сўрама, ҳар иккисининг ҳам кўнглига келиши, ранжиши мумкин”, дейилмоқчи); “Қудалашмоқ – қийин, Айрилишмоқ – осон”; “Қуда бўлмоқ – қийин, Жудо бўлмоқ – осон” (Булар билан: “Ўғилга муносиб қиз ахтариб топгунча, қизга муносиб куёв танлагунча, тўйни ўтказгунча (умуман, биров билан қуда бўлгунча) ота-оналар кўп қийналадилар. Агар улар келинни бўлар-бўлмасга ҳафа қилаверсалар, унга ёмон муносабатда бўладиган ўғилларини тиймасалар, тартибга чақирмасалар, бора-бора келиннинг сабр косаси тўлади, оилада келишмовчиликлар бошланади, бу эса қудаларнинг қулоғига ҳам бориб етади, натижада улар ўртасига совуқлик тушиб, бир-бирлари билан ҳафалашиб қолишлари, ҳатто ажралишиб кетишлари мумкин. Шунинг учун аввало бундай оқибатларга олиб келадиган ҳатти-ҳаракатлар қилмаслик керак”, дейилмоқчи); “Шерикчилик – бир йилчилик, Қудачилик – минг йилчилик” (Илгари деҳқонлар кўпинча бир-бирлари билан шериклашиб экин экиб, парвариш қилиб, қудза ҳосилини бўлиб олардилар. Шу билан бир йилги шерикчилик тугарди. Келаси йили яна бошқатдан (ё ўша одам билан, ё бошқа одам билан) келишиб, шартлашиб, шерик бўлардилар. Мақолда: “Қудачилик – бунақа шерикчилик сингари эмас. Ҳамон қуда бўлиндими, энди ўртадаги яхши муносабатларни умрбод бузмаслик, алоқани узмаслик керак”, дейилмоқчи); “Қуданинг қудаси – юмуртқанинг шўрваси” (юмуртқа – тухум. Одатда шўрва гўшт, ёғ ва турли-турли масалликлар билан мазали бўлади. Гўшт йўқ бўлгани тақдирда, ноиложликдан тухум солиб шўрва қиладилар. Бундай шўрва шўлдир-шўлдир, унча мазаси йўқ бўлади. Мазкур мақолда қуданинг ўзи гўштли (лаззатли) шўрвага, қуданинг қудаси эса тухумли (мазасиз) шўрвага ташбиҳ этилган ва: “Қуданинг қудаси анча узоқроқ ва қадрсизроқ бўлади”, дейилмоқчи);

“Қирқ уй қуда бўлса, Қирқ йил қиргин келмас” (Ўтмишда қабила-уруғлар ер, яйлов талашиб, бир-бирлари билан урушиб, ёвлашиб юрардилар. Бир элатнинг одамлари иккинчи бир элатнинг юртига тўсатдан бостириб келиб, ҳамма нарсани талон-торож қилиб кетардилар. Шунда агар элатнинг одамлари уюшган, бир-бирларига қадрдон, қариндош, қуда-анда бўлиб, чапишиб кетган бўлсалар, ёв келганда бир ёқадан бош чиқариб жанг қилардилар, бир-бирларини қўллаб-қувватлардилар ва Ҳимоя қилардилар. Бундан ташқари, хонлар, беклар ё қабилалар бир-бирлари билан ёвлашиб юрган бўлсалар, ўртага аҳли оварлар тушиб, бир-бирларига қиз бериб, қиз олишни, қудалашини таклиф этардилар. Агар улар бу таклифга кўнсалар, қудалашгач, бир-бирлари билан апоқ-чапоқ бўлиб кетардилар, эларда тинчлик ўрнатиларди. Тарихда бундай воқеалар кўп учрайди. Бу нарса юқоридаги мақолда ҳам ўз изини қолдирган).

ҚУДАНИНГ ОШИ БИЛАН ҚУДАҒАЙНИ СИЙЛАБДИ

Қудағай – (кўпчилик туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида) 1. Хотин қуда – яъни, куёвнинг ё келиннинг онаси (агар эрақ қуданинг иккита ва ундан ортиқ хотини бўлса, катта хотинини “қудағай”, кичик хотинини “қудача” дердилар). 2. (Ўзбек тилида) эр ва хотиннинг ота-оналари ва уларнинг яқин қариндошларининг ҳаммаси ҳам “қудағай” дейилади. Мазкур мақолни айёр, маккор, хийлагар, устомон, “бировнинг дўпписини бировга”, “бировнинг ўз тўнини айлантириб келиб ўзига” кийгизадиган, бировларнинг нарсаси ва мабғайи билан бировларни сийлаб, кўнглини олиб, ўзини яхши, сахий одам қилиб кўрсатгувчи, шунинг эвазига обрў-эътибор қозонувчи ва ҳ.к. “учар” одамларга нисбатан аччиқ киноя, истеҳзо ёки ҳазил-мутойиба тарзида қўллайдилар.

ҚУЛОН ҚУДУҚҚА ҚУЛАСА, ҚУЛОҒИДА ҚУРБАҚА ҚУРИШЛАР

Вар.: “Қулон қудуққа қуласа, Чўл бақаси айғир бўлади”; “Арслон ўлса, озиқ тишини сичқон кемиради”. Ботирлар майдонда ҳалок бўлсалару, қўрқоқлар ўзларини ботир ҳисобласалар; эл ичидаги яхши, эътиборли одам орадан кетса-ю (вафот этса, ноҳақ қамалса ва ҳ.к.) ёмон одам ўзини бек, ҳоким, хўжайин, олим, доно, мўътабар ҳисобласа; амалдор бирор сабаб билан амалидан тушса-ю, илгари ундан ҳайиқадиган,

унга бўйсунган, уни хурмат қилган одам энди унга таъна тошини иргита бошласа, унинг ўтмишдаги айбини бетига ошкора айтиб, маза қилса, уни хурмат қилмай, беҳурмат қила бошласа... ва ҳоказо шундай ҳолларда мазкур мақолни қўллайдилар.

ҚУРВАҚА ҲАМ ВАҚТИ БИЛАН ВАҚИЛ-ЛАЙДИ

Бу мақол билан одамлар орасида бўлар-бўлмас, маза-бемаза гапларни ўрни бўлса-бўлмаса гапираверадиган, оғзи коски, эзма-чурук, ҳаммани ялқитиб, энсасини қотирадиган кишига танбех, таъзир берганда айтадилар.

ҚУРУҚ ГАП ҚУЛОҚҚА ЁҚМАС

“Бировдан бирор манфаат кўрмоқ учун уни ҳам бирор нима билан манфаатдор қилиш, киримга эришмоқ учун чикимдан қочмаслик керак бўлади. Акс ҳолда мақсадга эришиш – амри-маҳол”, деган маънода айтилувчи бу мақолнинг бир қанча вариантлари ва маънодошлари бор: “Қуруқ қошиқ оғиз йиртар” (Бу ўринда шуни айтиш керакки, кўпинча шундай деб айтиб юриладиган мазкур мақол – асл мақолнинг бузилган, мантқиққа тўғри келмайдиган вариантидир. Қуруқ қошиқ оғиз йиртмайди-ку, ахир. XI аср олими Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида бу мақол “Қуруқ қошиқ оғизга ярамас, Қуруқ сўз қулоққа ёқмас” тарзида учрайди. Бундаги ярамас сўзининг ўрнини ҳозир баъзи кишилар айтиб юрадиган вариантда йиртар сўзи эгаллаган. 1938 йилда Тошкент яқинидаги Янгибозор қишлоғида истиқомат қилувчи Х. Аминов тилидан ёзиб олинган вариант эса мана бундай: “Қуруқ сўз бош оғритар, Ёрик қошиқ оғиз йиртар”. Кўриниб турибдики, мақолнинг шу варианты поэтик жиҳатдан пишиқ ва мантқиқан тўғри. Дарҳақиқат, (ёғоч) қошиқ агар ёрик бўлса, кишининг оғзини йиртиши мумкин); “Ошу нонсиз яшаб бўлмас, Қуруқ гапни ошаб бўлмас”; “Қуруқ нафас найдан наво чиқармас”; “Қуруқ қўлга қуш кўнмас” (Бунда қўлга ўргатилган ов қуши назарда тутилган. Овчилар қўшнинг кўзига егулик бир нима (буни “талп” деб атайдилар) кўрсатиб туриб, қўлларига кўндириб оладилар. Қуш қуруқ қўлга келиб кўнмайди. Бу – мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан юқорида айтилган маънода қўлланилади); “Дон сепмаса, қуш тушмас” (Бунда эса ов қуши эмас, балки бошқа ҳар қандай қуш назарда тутилган); “Қуруқ суякни ит ҳам ғажмайди”; “Оши йўқ уйни ит ҳам суймайди”;

“Мевасиз дарахтга маймун ҳам чикмайди”; “Мушук ҳам бекорга офтобга чикмайди”; “Қуруқ товоққа фотиҳа юрмас”; “Қуруқ супрага дуо йўқ, Сендан могона наво йўқ” (наво – бу ерда “наф. фойда, манфаат” маъносига ишлатилган).

*Сув оқару, сув оқар,
Қуруқ сўз кимга ёқар.
Севганимга боқ десанг,
Уялиб ерга боқар.*

*Сув оқардан сув оқмас,
Қуруқ сўз қулоққа ёқмас.
Сулиб қолган гулим бор,
Булбулим унга боқмас.*

Халқ кўшиғи

ҚУРУҚ САВЛАТДАН – ҚУРУҚ САВАТ ЯХШИ

Вар.: “Қуруқ ердан ел чиқар”; “Қуруқ ёғочга япроқ битмас”; “Қуруқ ёғоч ёнар, сўнар, хўл ёғочдан ҳосил унар”. Бу мақоллар билан: “Киши илм-хунар эгалламай, ҳаётий тажриба орттирмай, нодон, ношуд, бефаҳм, бепаросат, қўлидан бир иш келмайдиган бўлиб, қуруқ “савлат тўкиб” юраверса, на ўз яқинларига ёқади, на ўзгаларга, на ўзини ва оила, бола-чақасини таъминлаб, наф келтира олади, на ўзгаларни”, дейилмоқчи ва шундай одамларга нисбатан аччиқ киноя, заҳарханда тарзида қўллайдилар.

ҚУТУРГАН ИТНИНГ ЖАЗОСИ – ЎЛИМ

Қутурган ит агар бировни қопса, у одамнинг организмни заҳарлаб, қаттиқ дардга гирифтор қилади. (Халқ ўртасида: “Қутурган ит қопса, одамни ҳам қутуририб юборади”, деган гап ҳам юради.) Шунинг учун одамлар бирор ит қутуриб қолса, дарҳол уни кўплашиб қувиб, қалтак ва тош билан уриб ўлдирадидилар. Мақолда ёмон одамлар қутурган итга ташбиҳ этилган ва уларнинг жазосини бериш зарурлиги уқтирилган. Вар.: “Қутурган итнинг умри қиска” “Қопагон итнинг умри занжирда ўтади” (“Дилозор, безори, хиёнатчи, жинойтчиларни жамият ўз эркига қўйиб қўймайди, одамлардан ажратиб, ҳибсга олиб, тутқунликда сақлайди”, дейилмоқчи); “Булонғи ёғочнинг жазоси – ўтин” (Булонғи ёғоч – қинғир-қийшиқ ёғоч. У ўтин қилиб ёришдан ва ёқиб юборишдан бошқа нарсга ярамайди. Бундай ёғоч мажозда эгри, сира тузалмайдиган, ярамас одамларга ташбиҳ этилган ва уларнинг жазосини бериш зарурлиги уқтирилган); “Қуртнинг давоси – қайноқ сув”; “Ўлмоқнинг жазоси – қўммоқ, Ёмоннинг жазоси – урмоқ”.

ҚУШ ТИЛИНИ ҚУШ БИЛАДИ

Вар.: “Туя тилини туякаш билур”. Ҳаёт қонуниятини шундайки, ҳар бир касб эгасининг “тили”ни – яъни, унинг ҳол-аҳволини, сир-асрорини, ички кечинмаларини, ният-мақсадини, нуқсон-камчилигини, ҳуллас, жамики ўзига хос хусусиятларини ўша касб эгалари; қариянинг тилини қариялар, аёлнинг тилини аёллар, боланинг тилини болалар ва ҳ.к. бошқаларга нисбатан яхши биладилар, яхши тушунадилар, ҳис этадилар. Мазкур мақолларда шу нарса ифодаланган.

ҚУШ УЯСИДА КЎРГАНИНИ ҚИЛАДИ

Вар.: “Қуш уясида нимани кўрса, учганида шуни олади”. Бу мақоллар билан: “Болаларнинг қандай ўсиб, вояга етиши, феъл-атворининг қандай бўлиб шаклланиши – биринчи гада ота-онанинг қандай тарбиялашига, ота-она уларнинг олдида ўзини қандай тутушига, ибрат кўрсатишига, ижобий ё салбий таъсир этишига бевосита боғлиқ”, дейилмоқчи.

“Чумчуқвой билан Чумчуқхон уришиб қолди, Бу ҳолни чумчуқлар кўришиб қолди...

Эртаси улар ҳам бир-бирин юлар,
Чунки, қуш уяда кўрганин қилар”.

(О.Кўчқорбеков. Куйларим ва ўйларим.)

ҚЎЙ БИР ТЕРИНИНГ ИЧИДА НЕЧА ОЗИБ, НЕЧА СЕМИРАДИ

Бу – мушкул аҳволга тушиб қолган, моддий ва маънавий қийинчиликларга дучор бўлган, оғир дамларни бошидан кечираётган кишиларга тасалли берганда, уларни юпатиб, сабр-тоқатга ундаганда, ҳаётдан умидсизланмай, истиқбол сари дадил қадам ташлашга даъват этганда айтиладиган мақоллардан биридир.

– Бир терининг ичида қўй неча озиб, неча семиради, – деб қўшиб қўйди Қутбиниса хола, – ... Гапнинг мазмуни шуки, сен ўз ишингга қайтиб борасан. Ишни яна бошидан бошлайсан, Сенга маслаҳат шу, болам (Мирмуҳсин, Жамила).

ҚЎЙ СЕМИЗИ – ҚЎЙЧИДАН

Вар.: “Қўйни бокса, қўй туёғидан қаттиқ чўпон боксин” (Қўй туёғи қаттиқ бўлади. Чўпон ҳам шундай қаттиқ, яъни меҳнат машаққатларига чидамли, матонатли, чиниққан, ёз жазирамаларию, киш изғиринларига бардош берадиган бўлиши керак. Шундагина иши юришади, қўйлар

кўпаяди, семиради”, дейилмоқчи); “Қўйга чўпон қарамоғи – эм бўлур, Қарамаса, бўриларга ем бўлур”; “Қалпоғингни қайтоқли қилгунча, Қўйларингни бўрдоки қил” (қайтоқли қилмоқ – қалпоқнинг, дўппининг бир томонини телага қайтариб букиб, бошга қинғир қўйиб юрмоқ. Одатда олифта-сатанглар, чапанилар, дангасаялқовлар дўппи ё қалпоқларини шундай қайтоқли қилиб, ишламай-қучламай, беғам-бепарво бўлиб, мол-ҳолларига, рўзгор ишларига қарамай “таралла-бедод” қилиб, қуруқ гап сотиб, ўз маишатларини кўзлаб юрардилар. Ота-боболар мазкур мақол билан уларни фойдали иш қилишга даъват этганлар).

ҚЎЙНИДАН ТЎКИЛСА – ҚЎНЖИГА

Кишининг мол-мулки, маблағи, жиҳоз-ажноси ва ҳ.к. қўлидан кетса-ю, аммо беҳудага кетмаса – ўғил-қизига, ўз яқинларига насиб қилса, бу ҳолни мазкур мақол билан ифода этадилар. Шунингдек, фойдали, манфаатли нарсаларни “бегона” қилмай, “ўз одамларига” – хотин, бола-чақаларига, қариндош-уруғларига, ошна-оғайниларига, таниш-билишларига “буриб” юборадиган ноҳақ, ноинсоф одамларга нисбатан киноя тарзида айтадилар. (Эргаш:) Менга қара, сени ўз ишимга шогирд қилиб олиб қўя қолай. Қўйнидан тўкилса, қўнжигга деганларидек, даромад бекорга кетмайди (Б.Раҳмонов, Қилмиш-қидирмиш).

ҚЎЙЧИВОН КЎП БЎЛСА, ҚЎЙ ҲАРОМ ЎЛАР

Вар.: “Эрлар кўп бўлса – ўтин йўк, Хотинлар кўп бўлса – сув йўк”; “Хотин кўп бўлса, чўмични ит ялайди”; “Ишбоши кўр бўлса, иш кетиға кетади”. Агар кишилар бирор ишни қилишга эринсалар, “э, мен қилмасам, фалончи қилар” деган хаёлда бамайлихотир юраверсалар, ишни сансоларликка солсалар, оқибат-натигада ўша иш бажарилмай қолиб кетади ё пачаваси чиқади, зиён-заҳмат кўрилади. Мазкур мақолларни шундай ҳолга нисбатан қўллайдилар.

Ҳўблар тийғи етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишқим, бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар.
(Навоий)

ҚЎЛ ЕТМАСГА БЎЙ ЧЎЗМА

Ота-боболар фарзандларга турмуш кечиришининг йўл-йўриқлари юзасидан панд-насихат қиларканлар, киши хоҳ жисмоний, хоҳ моддий,

хоҳ маънавий жиҳатдан ҳоли-қудратига қараб иш кўриши, қурби етмаган ишга уринмаслиги зарурлигини, акс ҳолда бунинг оқибати ёмон бўлишини уқтирадилар: “Бўйинг етмаган ерга осилма”; “Ойни қўл билан узиб олиб бўлмас”; “Тоғ арқон билан эгилмас, Денгиз қайиқ билан бекилмас”; “Қуюшқондан ташқари кучанма” (қуюшқон – эгар силжимаслиги учун отнинг думи остидан айлантириб эгарга бириктириладиган қайиш. Мазкур мақол билан: “Хар бир ишни қиларда белгиланган чегарадан, ҳаддан ташқари чикма, беҳудага уринма, кучанма, чиранма. Акс ҳолда ўзингга бирор шикаст етказишинг мумкин” деган маънода огоҳлантирадилар); “Қўлинг кўтара олмаган чўқморни бошингга бойлама”; “Беҳуда ҳаракат белни синдирад”; “Ҳолини билмаган – ҳалок бўлади”; “Ҳолини билган – хоримас”; “Қўлинг етган шохнинг шафтолиси – ширин”; “Йигит яхши сўзга қилсин амал, Қўлдан келмас ишга қилмасин жадап”.

*Оттой, сен киму, ул сарв қомат ким,
Илик етмаса не ҳосил қўлни сунмоқ,
(Оттой)*

ҚЎЛ ҚЎЛНИ ЮВАР, ИККИ ҚЎЛ – БЕТНИ

Бу билан кишига якка-ёлғиз яшамаслик, кўпчиликка қўшилиш, улар билан ҳамкорликда иш кўриш, ўзаро ёрдам бериш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш зарурлигини уқтирадилар.

ҚЎЛДАН БЕРГАНГА ҚУШ ТҲЙМАС

Бу билан: “Қафасдаги эгаси бир нима берса ейдиган, бермаса оч қолаверадиган қуш тўймайди. Шунингдек, бировнинг қўлига қарам бўлиб қолган одам ҳам қисиниб-қимтиниб ейди, озик-овқатга мириқмайди. Шунинг учун бировнинг берадиган лўқмасини қутиб ўтирма, ўзинг меҳнат қилиб топ, шундагина яйраб ейсан, тўйинасан”, демоқчи бўладилар. Вар.: “Тенг бўлмай туш бўлмас, Киши қўлига қуш тўймас”; “Қўлга ўрганган қуш қирда адашади” (Бу билан мажозан: “Бирор одамга суяниб, унинг орқасида кун кечиришга ўрганиб қолган киши бирон-бир сабабга кўра бу “суянган тоғи”дан маҳрум бўлса (у одам вафот этса; у билан муросаси тўғри келмай, ажралишиб кетса ва ҳ.к.), кейин ўзи мустақил ҳаёт кечириш йўлини билмай, адашиб, туртиниб-суртиниб, кўп қийинчиликларга дучор бўлади. Шунинг учун киши ёшлигиданоқ мустақил ҳаёт кечиришга ўргана бориши ва ўргатила бориш зарур”, демоқчи бўладилар).

ҚЎЛИ ОЧИҚНИНГ – ЙЎЛИ ОЧИҚ

Сахийликни мадҳ этувчи, унинг моддий ва маънавий афзалликлари ҳамда самарасини кўрсатувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Кўнгли очикнинг – қўли очик, Қўли очикнинг – йўли очик”; “Қўлим очик – юзим оқ”; “Кўлинг мойли бўлса, қўнжинга сурт” (Баъзи одамлар овқат еб бўлгач, қўлларининг мойини “юмшоқ бўлсин” деб, маҳси ё этикларининг қўнжига суртадилар. Шу ҳолат мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан: “Ортиқча маблағинг, ош-нонинг бўлса, ўз яқинларинг – қариндош-уруғларинг, дўсту биродарларинг билан бирга баҳам кўр. Шунда улар сенга яна ҳам яқинроқ ва қадрдонроқ бўладилар”, деган маънода насиҳат қилганлар).

*Одамий бадандур, ҳиммат анга рух,
Ҳиммат аҳлидан оламда юз минг футуҳ;
Ҳимматсиз киши эр сониде эмас,
Рухсиз баданни киши тирик демас,
Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлгил,
Ҳам жонларига моя-йи дармон бўлгил,
(Навоий)*

ҚЎЛИНГДАН БЕРМАСАНГ, ЙЎЛИНГДАН БЕР, ЙЎЛИНГДАН БЕРМАСАНГ, СЎЗИНГДАН БЕР

Вар.: “Кўлингдан келса – қўлла, Қўлингдан келмаса – йўлла”; “Сийлагани пулинг бўлмаса, Сийпагани тилинг бор”; “Қоқилса – суя, Йиқилса – кўтар”; “Қайғурганга қайрилган – яхши”. Бу мақоллар билан: “Киши жамиятда яшаркан, одамларга қўлидан келганча, озми-кўпми яхшилик қилиши лозим ва зинҳор ёмонлик қилмаслиги, ёмонликни соғинмаслиги зарур”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ҚЎРҚАНГА ҚЎШ КЎРИНАР

Қўрқоқлик – шахснинг ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам энг ёмон, зарарли иллат. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг кўпдан-кўп мақолларида қўрқоқликни қоралайди, қўрқоқлар устидан заҳарханда ва кинояли истехзо билан қулади, турли мисоллар ва тамсиллар воситасида қўрқоқликнинг ёмон оқибатларини кўрсатади: “Қўрқоққа қўй боши кўш кўринар, Қўшмоғи билан беш кўринар”; “Қўрққанга қўш кўринар, Қўланқаси билан беш кўринар”; “Қўрқмас” келин қўй бошидан қўрқади”; “Қўрққанга – сичқон фил кўринар”; “Сичқонга мушук – арслон”; “Сичқон назарида мушукдан зўр махлук

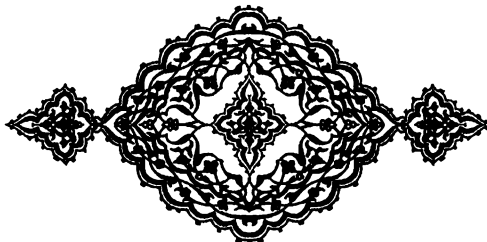
йўк”; “Кўрқокқа ип илон бўлиб кўринар”; “Кўрқокқа кўланкаси – азройил”; “Кўрқок от ўз соясидан хуркар”; “Куён ўз кўланкасидан ҳам кўрқади”; “Бир кўрққан куённинг қирк кунгача ранги кирмайди”; “Хўрознинг сути йўк, Кўрқокнинг қути йўк”; “Куён кўрқмайди, ўзини сақлайди” (Бу билан кўрқоклар устидан истехзо ила куладилар); “Кўкдаги турна “турр ...” этса, кўлдаги ғоз “пирр...” этади”; “Чумчук “пирр...” этса, Кўрқок юраги “шир ...” этади”; “Кўрқок кўзидан маълум”; “Кўрқокни кўзи белги беради”; “Кўрқокнинг кўзи – тўртта” (“У: “Каёқдан бирор хавф-хатар келиб қоларкин” деган кўрқув билан кўзларини тўрт тарафга олазарак қилиб туради”, дейилмоқчи); “Кўрқок итнинг қуйруғи қисик”; “Кўрқокнинг кўзи катта, Аҳмоқнинг сўзи катта”; “Кўрқокнинг одати – мақтанмоқ”; “Кўрқок кетатуриб мақтанар, Ботир келатуриб мақтанар”; “Қуюн ўзин сел санар, Кўрқок ўзин эр санар”; “Кўрқок уятни билмас”; “Кўрқок кўрқоклигин обрў санайди”; “Кўрқок олдин мушт кўтарар”; “Кучи етмаган – калтак кўтарар”; “Сўқолмаган – сўйил кўтарар” (сўйил – узун, йўгон калтак, таёк); “Чўчиган – чўқмор кўтарар” (чўқмор – 1. Тўқмоқ шаклидаги қадимий уруш қуроли; гурзи, шашпар. 2. Тош кесадаган оғир тўқмоқ); “Урабилмаган – ўқлов кўтарар”; “Урабилмаган – узун косов кўтарар”; “Ураман, десанг – қочади, Тек турсанг – ошади”; “Шарпадан кўрққан қоравул шақилдоқ чалар” (Ўтмишда ҳар бир маҳаллада, боғларда, бозорларда қоравул бўларди. Ўғри-ўтрук қоровулнинг ухлашини пойлар, қоравул эса ухламаганини билдирмоқ учун шақилдоқ чалиб юрарди); “Бир кўрққан ит уч кун хурар”; “Кўрқкиш – енгилишнинг чопари”; “Қорғили ит овга ярамас, Юраги йўк ёвга ярамас” (қорғи – ит бўйнига боғланадиган қайиш, бўйинбоғ. “Ов ити сайдага ўз хоҳиши билан чопмаса, уни қорғисидан тортиб, мажбур қилишнинг фойдаси йўк – барибир чопмайди”, дейилмоқчи); “Кўрқокни курка талаб ўлдирибди”; “Арслоннинг бўкиргани – сичконнинг ўлгани”; “Беш кўрқокқа – бир қарға”; “Кўрқок аввал тилдан қолади”; “Кўрқокнинг ақли шошар”; “Кўрқокнинг бошида калтак синади”; “Ялинган кўрқок эмас, Ёқалашган – кўрқок”; “Янтоқдан атир чиқмас, Кўрқокдан ботир чиқмас”; “Кўрқок, кўрқокнинг оёғи чўлок”; “Кўрқокнинг кўли қиска”; “Кўрқокнинг ўз қуроли – ўзига ёв”; “Кўрқокнинг қони чиққани – жони чиққани”; “Кўрқокнинг бошидан мушт кетмас”; “Кўрқокқа кун йўк”; “Кўрқокни ажал қувар”;

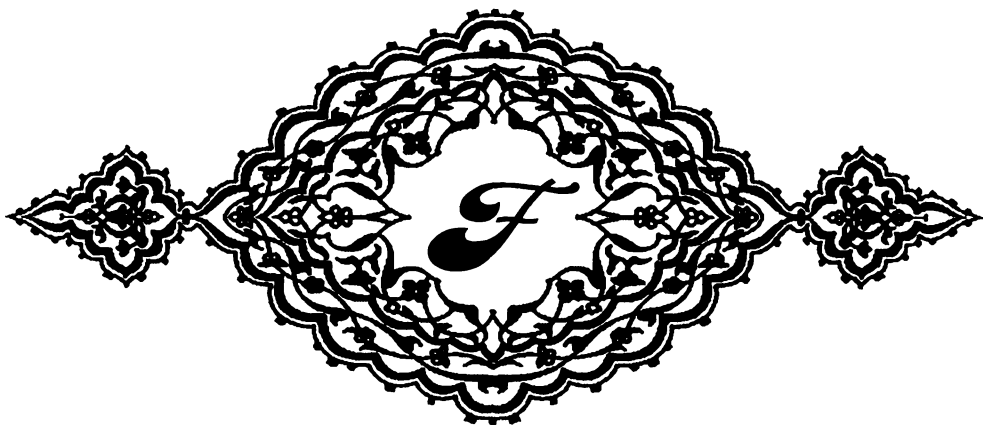
“Кўрқув ўлимдан қутқармас”; “Кўрқаса ҳам кўй ўлади, Кўрқмаса ҳам кўй ўлади”; “Кўрқок ўлмасдан бурун ўлади”; “Ўлимдан кўрққан – умр кўрмас”; “Ўлимдан кўрққан – ўлади”; “Кўрқок ўлмасдан бурун ўлар, Ўликдан нима кутиб бўлар?!” “Ботир бир марта ўлар, Кўрқок – юз марта”; “Ўлгандан – кўрққан ёмон”; “Кўрққандан – ҳовлиққан ёмон”; “Ўти чиққан аскарнинг оти чиқмас” (Ўт – жигардан ажралиб чиқувчи сарғиш-яшил рангли суюқлик; шундай суюқлик тўпланадиган пуфакча; буни “ўтака”, “заҳра” ҳам дейдилар. “Ўти чиқди”, “Ўти учди”, “Ўтакаси ёрилди”, “Заҳираси учди” сингари иборалар – “ниҳоятда кўрқди” деган маънода қўлланилади. Юқоридаги мақол билан: “Кўрқувдан жони чиқаёзган аскар отини олдинга хезлашга ҳам эс тополмай, юраги дов бермай қолади. У жиловни силтамаганидан кейин оти ҳам юрмай қўяди”, демोकчи бўлганлар); “Кўрқокнинг ақли шошар, йигит майдонда тошар” (йигит – бу ерда “кўрқмас, ботир, жасур”, деган маънода келтирилган); “Кўрқмас қийинни енгар, Кўрқок бўйинни эгар”; “Кўрққинг – тутилдинг, Кўрқмадинг – қутилдинг”; “Кўлингни бер – мард бўлсанг, Қочавер – номард бўлсанг”; “Кемали келса, қайикли қочар”; “Ур!” деганда, номард қочар”; “Кирғий укса, чумчуки ёриқда кўр”; “Кўрқок кўрқокқа ўрток”; “Қочган куён ётган куённи ола қочади”; “Қочган қўшин ёвни кўп деб ўйлайди”; “Ўнта қочоқ битта қувувчидан қочади”; “Қочкинга бир “Ҳой!” кифоя”; “Юз қарғага бир шунқор кифоя”; “Юз қарғага – бир кесак”; “Етти балога – бир чалпак, Юз қарғага – бир кесак”; “Бир қамчи минг хачирни хуркитади”; “Кўрқок кўрқоклик қилиб кўрқок бўлади”; “Кўрқмасанг – биринг кел, Кўрқсанг – баринг кел”; “Қочиш бошланса, қиё боқилмас”; “Кўрқокқа ўр ҳам – тор, Қир ҳам – тор”; “Қочкинга сичконнинг ини – минг танга”; “Кўрқокни қувсанг, ботир бўлади”; “Қочмоқ – мендан, Тутмоқ – сендан”; “Кўрқмас қутилар, Кўрқок тутилар”; “Қочоққа шафқат йўк, Кўрқокқа – хурмат”; “Ёвдан қочганга гўр йўк” (“Ёвдан қочган, кўрқок, хонини қўлга туширсалар, отиб ё чопиб ўлдириб, кўммасдан ташлаб кетадилар. Унга гўр ҳам ҳайф!”, дейилмоқчи); “Юзта кўрқокдан – битта ботир ортик”; “Юз номард – бир марддан садақа”; “Юз номарддан юз қайтар, Бир мардни ҳар ким мақтар”; “Бир кўрққанга бир кўрқмас керак”; “Эрлик – билакда эмас, юракда”; “Довюрак доvon ошар, Юраги йўк қон ошар”.

ҚҰЯ-ҚҰЯ ЕСАНГ, ҚҰЙ ОРТАР, ТОРТА-ТОРТА ЕСАНГ, ТОЙ ОРТАР

Ота-боболар кишига турмушни яхши ўтказиш юзасидан таълим берар эканлар, ҳар бир нарсада, ҳар бир соҳада иқтисод ва тежамкорликка риоя қилиш зарурлигини, акс ҳолда моддий қийинчиликларга дучор бўлиб қолиши муқаррарлигини уқтирганлар: “Қириб есанг, қирқ кунга етади, Ўйиб есанг, ўн кунга етади” (Бунда озиқ-овқатлар, овқатга солинадиган масаллиқлар (масалан, оқ ёғ) назарда тутилган); “Товуғини есанг, бир ейсан, Тухумини есанг, минг ейсан” (“Тухум қилиб турган товуғингни бесабрлик, беқаноатлик билан сўйиб есанг, бирпасда тамом бўлади-қўяди. Ана ундан кейин товуғинг ҳам бўлмайди, тухуминг ҳам. Гўшт тақчил бўлганда бироз сабру қаноат қилиб, товукни асраб қолсанг, яна анча вақтгача унинг тухумидан баҳраманд бўлиб юраверасан”, дейилмоқчи); “Соғиб ичсанг, минг кунлик, Сўйиб есанг, бир кунлик” (Бунда сугир, эчки, бия, туя назарда тутилган); “Каллаклар боқсанг, қирқ

йилга етади, Қўмариб ёқсанг – бир йилга” (“Каллаклар турсанг, каллангдай бўлади”), “Сақласанг, минг кунлик, Сақламасанг, бир кунлик” (Бунда ҳар бир нарса – хоҳ кийим-кечак бўлсин, хоҳ асбоб-анжом бўлсин, хоҳ мол-ҳол бўлсин ва ҳ.к. назарда тутилган); “Йўғонни йўғиб е, Ингичкани чўзиб е”; “Қарадингки кўп қашлаб е, Қарадингки оз – ошалаб е”; “Кўп бўлса, кетар, Оз бўлса, етар”; “Ҳар куни ема паловни, ҳар куни ёққил оловни” (палов – яхшию, аммо бошқа овқатларга нисбатан кўпроқ масаллиқ талаб қиладиган таом. Ҳар куни палов қилиб еяверсанг, ошхонангдан ҳам, чўнтагингдан ҳам барақа учоди. Паловни (ва умуман, қимматга тушадиган овқатларни) сал оралатиб қилсанг, бошқа кунлари “бундайроқ” овқатлар қилиб турсанг ҳам бўлаверади”, дейилмоқчи); “Қозонга тушган – қопга тушмас”; “Қам-қам есанг, доим ейсан, Кўп-кўп есанг, нима ейсан?!” Беҳисоб дунё йўқ”; “Таом туз билан, Туз ўлчам билан”; “Тежамкор зориқмас, Тежамсиз бойиқмас”, “Тежоғлик рўзгор – бежоғлик кўғирчок”.

ФАЙРАТЛИНИНГ ЮРАГИ ҚАЙНАР, ФАЙРАТСИЗНИНГ ЮРАГИ УЙНАР

Халқ ўзининг бу каби бир қатор мақолларида меҳнатсеварлик, ғайратчанликни улугларкан, айна пайтда бунинг акси бўлган ишёкмаслик, ғайратсизлик, сусткашликни энг ёмон иллат сифатида қоралайди, ишламай-кучламай, бекор лақиллаб юрувчи шахслардан ҳазар қилади ҳамда ишёкмас-дангасаликнинг оқибати ёмон бўлишини уқтиради: “Ер бойлиги юзида, Эр ғайрати кўзида”; “Ғайратлидан имон кочиб қутулмас” (имон – бир нарсага бўлган қатъий ишонч, интилиш, эътиқод); “Ғайратсизнинг ғайрати иш битганда кўзийди”; “Ялқовнинг мақтаниши – иш бошига боргунча”; “Ғайратсиз билак – ўринсиз тилак”; “Ғайрати бор кишининг, Баракати бор ишининг, Ғайрати йўқ кишининг, баракати йўқ ишининг”; “Ғайратлига – буюк ўлжа, Ғайратсизга – куюк кулча”.

“ФАТ-ФАТ” КЕЛГАНДА – “ҒУМ-ҒУМ”

Халқ ўртасида бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳикоя бор: “Бир кампир қизини узатадиган бўлибди-да, чарх йигириб, сепини тайёрлай бошлабди. Куёв тарафдан тўйни тезлатиш учун тикилинч қилинавирпти. Кампир: “Менинг ҳали кам-кўстим кўп, тўйни ёзда қиламиз”, депти... Ёз ҳам ўтиб кетибди. Кеч куз келиб қор учқунлай бошлабди ҳамки, кампирнинг “кам-кўсти”

битмасмиш. Куёв тараф қўярда-қўймай, тўйни бошлаттириб юборибди. Куёв жўралари билан карнай-сурнай садолари остида келинникига яқинлашиб келаётган эмиш ҳамки, кампирнинг “ғум-ғум” қилиб чарх йигириши тамом бўлмасмиш. Шунда бир одам: “Хой кампир, “фат-фат” келганда ҳам “ғум-ғум”ми?!”, деган экан”. Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, вақтнинг қадрига етиш, ҳар бир ишни ўз вақтида қилиш зарурлигини уқтирганда қўллайдилар. “Товуқ тухуми тикилганда жой қидиради”; “Том сувоғи қор ёққанда авжига чиқади” деган мақоллар билан ҳам: “Олдиниға вақтнинг қадрига етмаган одам кейин вақт тигиз келганда типирчилаб қолади”, демоқчи бўладилар.

“ФАТ-ФАТ” ЭТГАН – КАРНАЙЧИ, БАЛОГА ҚОЛГАН – СУРНАЙЧИ

Тарихдан маълумки, инсоннинг кадр-қиммати пул билан, бойлик билан ўлчанадиган, мулкий ва ҳуқуқий тенгсизлик ҳукм сурган, ёмонлар, зўравонлар устун бўлган, яхшилар, тўғрилар ва ҳалоллар оёқ ости қилинган, “Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортади”ган (Фурқат) замонларда адолатсизлик, шафқатсизлик, ноинсофлик, окни қора, қорани оқ дейишлик, ҳақни ноҳаққа, ноҳақни эса ҳаққа чиқаришлик – ҳаётий қонуният касб этган. Бу нарса халқнинг юқоридаги каби бир қатор мақолларида ўз инъикосини топган: “Тариқни еган – чумчук, Балога қолган – бедана”; “Ғўзани

туя ейди-ю, Бўзчи балога қолади”; “Фўзани туя еди-ю, Бўзчининг кўли кесилди” (Ўтмишда қозилар шарият қонунига биноан, қўлга тушган ўғрининг ўнг қўлини шартга кестириб, ёғ доғ қилиб турилган қозонга тиктириб олиб, жўнатиб юборардилар. Бундай қўли кесилган одам эл-юрт ўртасида “отнинг қашқасидай” маълум бўлиб қолар ва уни ҳеч ким иззат-хурмат қилмас, тўй-маъракаларга таклиф этмас, одам ўрнида кўрмас эди. Мабодо бир қўли кесилган одам тавбасига таянмай, яна қайта ўғирлик, хиёнат ё жиноят қилгудай бўлса, уни тутиб олиб, чап қўлини ҳам кесиб ташлардилар. Мақолда “қўли кесилди” деганда, шу нарса назарда тутилган); “Қатик ичган қутилди, Хурмача ялаган тутилди”; “Сигир ўғирлаган қутилди, Бошвоқ ушлаган тутилди”; “Қозон ўғирлаган қутилди, Чўмич ушлаган тутилди”; “Қўмирни ўғирлаган – темирчи, Балога қолган – кўмирчи”; “Бурга кетди саёққа, Битни қўйди таёққа” (бурга – чаққон, эпчил, тутқич бермас ҳашаротлардан бири бўлиб, ҳам сакрайди, ҳам йўрғалайди. Бит эса бир жойда тураверади ё ниҳоятда аста-секинлик билан ҳаракат қилади. Бургадан азоб чеккан одам уни туюлмайдиди, аламини битдан олади. Бу ташбих билан: “Катта гуноҳ қилган, аммо айёрлик, эпчиллик қилмаган, аммо ўзининг табиати оғир, содда, эпсиз одам тухмагга учрайди, айбсиз айбдор бўлади ва азобини тортади”, дейилмоқчи); “Айб – бизда, Аравакш гуноҳкор”; “Отган қолмас балога, Айтган қолар балога”; “Ўғри қутилар, Тўғри тутилар”; “Сув келтирган – хор-зор, Кўза синдирган – азиз”.

*Ишни сен қилдинг, балога қолдилар бечора халқ,
Фўзани сен еб, кесилди бўзчиники, ё эшон!*

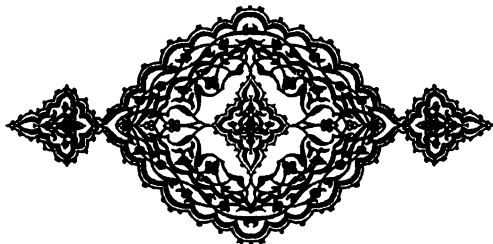
(Завқий)

ФУНАЖИН КЎЗИНИ СУЗАР, БУҚАЧА ИПИНИ УЗАР

Фунажин – икки ёшдан ошган урғочи бузук. Мазкур мақол билан “парда” орасида эркакларни, йигиту йигитчаларни йўлдан урадиган бузук, суюқ оёқ, фар аёллар ва қиз-жувонларга қочирим қиладилар ҳамда содир бўлган нохуш, шармандали, ғайриқонуний воқеанинг бирламчи сабабчиси – уларнинг ўзи эканлигини қайд этадилар.

ГУРУРЛИК ҒУРБАТГА СОЛАР

Халқ ўзининг бир туркум мақолларида мағрур ва манман, такаббур, ўзини кагга олувчи ва ўзгаларни менсимовчи шахслар устидан қулади ҳамда бундай ярамас феъл-атворнинг оқибати ёмон бўлишини уқтиради: “Сурур – бир бошқа, Кибри-ғурур – бир бошқа” (сурур – шодлик, хурсандчилик); “Амал озширар, амалга мағрурлик – тўздиарар”; “Ишинга бўлма мағрур, Охири бўлар оғир”; “Бошинг осмонга етса, Бўйингни ҳам қил” (ҳам қилмоқ – пастга эгмоқ, қуйи солмоқ); “Бошинг осмонга етса ҳам, кеккайма!” “Кеккайиш теракка ярашади”; “Гердайган дарахтни довул синдилар”; “Қамиш бош кўтарди – бўриё бўлди, Тупроқ бош эгди – тўтиё бўлди” (бўриё – бўрё – бўйра – тозаланган қамиш чўпидан тўқилган тўшама. Тўтиё – эски вақтларда кўз оғриғига қарши ёки кўзни равшан қилиш учун кўзга суртилган дори; мажозда – жуда азиз, муқаддас нарса. Мазкур мақол билан: “Такаббур, мағрур ва манман бўлсанг, одамлар сени ўз ҳолинга ташлаб қўймайдилар; “попугингни пасайтириб”, ўпкангни босиб, тавбанга таянтириб, бир поғона пастга тушириб, “мулла минган эшакдай” ювошгина, мулойимгина қилиб қўядилар. Камтарин бўлсанг, одамлар сени қадрлайдилар, эъозлайдилар, иззат-хурмат қиладилар, “бошларига кўтариб” юрадилар”, дейилмоқчи).

ҲАДДИДАН ОШГАН КУЛГИДАН – ЙИҒИ ЯХШИ

Кулги – яхши нарса. У киши дилига шодлик, роҳат бахш этади, кўнгилни ёшартади, ғаму қайғудан, дарду аламдан фориг этади, суҳбат давраларига файзу қувонч киритади ва ҳ.к. Аммо, ҳамма нарсанинг меъёри бўлгани каби, кулгининг ҳам меъёри бўлиши керак. “Шакарнинг ози ширин” деганларидек, кулгининг ҳам ози, ўз вақтида ва ўз ўрнида бўлгани яхши. Бўлар-бўлмасга ҳиринглаб кулавериш, кулгили гап ё воқеа-ҳодиса туғанидан кейин ҳам иржаявериш – атрофдаги кишиларнинг энсасини қотиради, ранжитади, асабини бузади. Шу маънода панд-насихат қилганларида, тартибга чақирганларида ё танбех берганларида юқоридаги мақолни айтадилар.

ҲАЁСИЗГА – ҲАР КУН ҲАЙИТ

Вар.: “Уятлига – уч кун ҳайит”, Уятсизга – ҳар кун ҳайит”; “Иши борга – бир кун ҳайит, Иши йўққа – ҳар кун ҳайит”; “Ишчанга – йилда байрам, Ялқовга – кунда байрам”; “Орсизга – олти кун байрам”; “Танбалга – кунда тўй” (танбал – ўтакетган дангаса, ялқов, ишёқмас); “Кунда-кунда тўй бўлса, Ҳафтада ҳайит бўлса, Ўртада бир кун бўлса, У ҳам жума бўлса” (Буни дангаса, ялқов, ишёқмас, меҳнат қилиш, тирикчилик қилиш, бола-чақа боқишни ҳаёлига ҳам келтирмай, нуқул тўй-ҳашамни, ҳайит-байрамни, манашатни ўйлайдиган танбал одам тилидан айтганлар ва шундайларга нисбатан

мазах-масхара, истеҳзо, аччиқ киноя тарзида қўллайдилар. Бу ўринда шуни эслатиб ўтиш керакки, ўтмишда жума куни – дам олиш куни ҳисобланарди).

ҲАЁТ – ЯЛТИРОК, УМР – ҚАЛТИРОК

Бу билан: “Ҳаёт яхши-ю, аммо умр қисқа – тез ўтади-кетди. Шунинг учун умрингнинг ҳар бир куни ва ҳар бир лаҳзасидан унумли, самарали фойдаланиб қол”, деган маънода насихат қиладилар.

ҲАЗИЛ, ҲАЗИЛНИНГ ТАГИ – ЗИЛ

“Ҳазилдан зил чиқар, Зилдан – зилзила”; “Ҳазил одамга яхши роҳат беради”; “Ҳазил, ҳазилни тушунмаган – қал Фозил”; “Ҳазилни кўтарганга чиқарган” (Бу кейинги икки мақол билан: “Тенгурларинг, ёр-дўстларинг сени ўзларига яқин олиб, ҳаддилари сиғиб, бир кулишиш, дил яйратиш мақсадида беғараз ҳазил қилибдиларми, сен бун тўғри тушун, кўнглин олма, шунчаки кулги учун, мутойиба юзасидан сенинг гап-сўзингни, хатти-ҳаракатингни ё бошқа жиҳатларингни танқид қилиб, муболаға ишлатиб ҳазил этсалар – хафа бўлма, аччиғланма, гина-қудрат қилма, ўпкалама, жавобан қаттиқ-қурум гапирма”, дейилмоқчи); “Ҳазилнинг бир шингили яхши”; “Яхши ҳазил – хуш бўлур, Ёмон ҳазил муш(т) бўлур”; “Яхши ҳазил гўшт келтирар, Ёмон ҳазил мушт келтирар” (Булар билан эса, ҳазиллашувчи кишига: “Ҳар бир нарсанинг

меъёри бўлгани каби, ҳазилнинг ҳам ҳадди, меъёри бор. “Ҳазил экан” деб, ҳар нарсани гапиравериш, кишининг нафсониятига тегиш, унинг бирор жиҳатидан (масалан, жисмоний камчилигидан) кулиш, ҳазил баҳонасида кишини одамлар орасида камситиш, “пастга уриш”, шарманда қилиш, сир-асрорини очиб қўйиш, пичинг, кесатиқ қилиш, ундан алам олиш ва ҳ.к. – одобдан эмас ва бундай қилиш ёмон оқибатга олиб келиши мумкин”, деган маънода насихат қиладилар).

ҲАЙ-ҲАЙ СЕНИ(НГ) ЮРИШИНГ, БОРДИР СЕНИ(НГ) БИР ИШИНГ

Киши ўз одатидан ташқари, ғайритабиий юриш-туриш, хатти-ҳаракат, гап-сўз қила бошласа, бу нарса атрофдаги одамлар назаридан четда қолмайди: улар унга ажабланиш, ишончсизлик ва шубҳа билан қарай бошлайдилар, унинг бу янги пайдо бўлган қилиқларини ижобийдан кўра кўпроқ салбий сабабларга йўядилар. Одатда алдам-қалдамлик, ўғирлик, фирибгарлик, қаллоблик, ҳаром-ҳаришлик, хиёнатгарлик, жинояткорлик йўли билан мўмай, бебилиска пул топиб, бойлик орттира бошлаган одамнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати ва гап-сўзи бирданига ўзгаради-қолади: у данғиллама иморатлар солади, “ном чиқар”га, ҳамманикидан ўздириб тўй-зиёфатлар қилади, башанг кийинадн, унча-мунча одамни, ҳатто илгаридан кадрдон бўлиб келган ошна-оғайниларини, ҳамкасб дўстларини, устозларини назар-писанд қилмай, менсимай, пастга урадиган, мазах-масҳара қиладиган, уларни “оёқ учи”да кўрсатадиган бўлиб қолади ва ҳ.к. Мазкур мақолни шундай одамларга қарата: “Сен ҳозир шундай керилиб, бурнингни кўтариб, “гар-гар кекириб”, тараллабедод қилиб юрибсан-у, аммо бу вақтинчалик бир ҳол. Шўшмай тур ҳали, бир кунмас-бир кун қилмишларинг очилиб, гуноҳларинг фош бўлиб, адабингни еб, тавбангга таяниб ҳам қоларсан!” деган маънода қўллайдилар.

ҲАЙИТДАН КЕЙИН ХИННИ КЕТИНГГА ҚЎЙ

Ҳайит – йилда икки марта: рамазон ойи тамом бўлгач уч кун ва қурбон ойида уч кун бўлиб ўтадиган диний байрам. Ана шу ҳайитлар арафасида илгари хотин-қизлар қўлларига хина кўяридилар. Бошқа вақт хина кўйиб юриш одат тусига кирмаган эди. Қимки ҳайитдан кейин қўлига хина кўйиб юрса, бу ҳол одамлар кўзига бамисоли

саратонда пўстин кийиб юргандек нохуш, эриш, ғайритабиий кўринар ва уни ҳамма мазах-масҳара қиларди... Мазкур мақолнинг тўғри маъноси – шу. Жамият ҳаётида баъзан шундай бўлиб турардики, биров бировга бир нарсани ваъда қилади-да, аммо вақтида келтириб бермайди ва ҳ.к. У вақт ўтгандан кейин келтириб берса бу ёқдаги одам: “Кераги йўк! Энди вақт ўтди. Энди бунинг сира ҳам фойдаси йўк. Бор, бу нарсани энди ўзинга ярат!” деган маънода унга зарда қилиб ё ундан ўпкалаб юқоридаги мақолни ишлатади. Умуман, ҳар бир ишни, ҳар бир нарсани ўз вақтида қилишга чорлаб, кечикиб қилинган иш эса танқид, мазах-масҳара қилиниб айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: “Ҳайитдан кейин – арафа”; “Тўйдан кейин – ногора”; “Ёв кетган сўнг, қиличингни ерга чоп!”; “Ҳар нарса ўз вақтида қизик”.

“ҲАЙТ!” ДЕГАН – ТУЯГА МАДОР

Туяни юришга ундаганда: “Ҳайт!” дейдилар. Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, туякаш туянинг юкини кўтариб, унга ёрдам беролмаса ҳам, вақти-вақти билан унинг “ҳайт”, ҳайт!” деб тургани – туяга куч бағишлайди, рағбатлантиради, мадор бўлади. Мазкур мақол билан мажозан: “Бировнинг бирор мушқулини осонлаштириш қўлингдан келмаса ҳам, унга ёрдамлаша олмасанг ҳам, маслаҳатингни ёхуд унинг кўнглини кўтарувчи ширин сўзингни аяма. Шунинг ўзи ҳам унга мадор ва мадад бўла олади” деб, одамийликка ундайдилар. Вар.: “Ҳорма!” деган – қўшчига мадор” (қўшчи – омовча ҳўкиз (от ёки бошқа бирор ҳайвон) қўшиб, ер ҳайдовчи одам); “Ҳорма!” деган – ҳолга қувват”.

“ҲОЛВА” ДЕГАН БИЛАН ОҒИЗ ЧУЧИМАС

Вар.: “Бол” деган билан оғиз тотли бўлмас”; “Тушда сув ичган билан ташналик қонмас”. Бу мақоллар билан: “Киши ширин орзу-хаёллар билангина яхши яшашга, яхши нарсаларга, кўзлаган мақсадига, дилига туккан ниятига ета олмайди. Буларга эришмоқ учун ҳаракат қилиши, ишлаши, жон куйдириши, елиб-югуриши, бу йўлда учрайдиган қийинчиликларга чидаши ва уни енгиши керак бўлади”, деган маънода насихат қиладилар.

Асал демоқ бирла оғиз чучимас,

Ари нишин синаб кўрмай бир бора.

(Саъдий)

Коми лаълинг хаёлидин кўнгул қозгонмади,

Тушта сув ичган билан лаб ташна ҳаргиз қонмади.

(Навой)

ҲОЛВАНИ ҲОКИМ ЕР, КАЛТАКНИ – ЕТИМ

Бу – халкнинг ҳуқуқий ва мулкӣ тенгсизлик, адолатсизлик, зўравонлик, ҳукм сурган ўтмиш замонларда яратган мақолларидан биридир. Адолатсизликка, ноҳақликка, тухдатга дучор бўлинганда, “ок”ни “қора”, “қора”ни “ок” деб турилганда, мажозий маънода қўлланилган.

ҲАМ ЗИЁРАТ, ҲАМ ТИЖОРАТ

(зиёрат – ҳурмат ё расмият, зарурат ё қизиқиш юзасидан бирор жойни, бирор кишини бориб кўриш. Тижорат – савдо-сотик, савдогарчилик.) Асосан бошқа бир мақсадда борилган жойда бир йўла яна бошқа бир ишни ҳам битирсалар ё шундай қилиш ниятида бўлсалар, буни юқоридаги мақол билан ифода этадилар.

ҲАМАЛ КИРДИ – АМАЛ КИРДИ

(ҳамал – қуёш йили ҳисобида йилнинг биринчи ойи бўлиб, 22 мартдан 21 апрелгача бўлган даврни ўз ичига олади.) Маълумки, бу даврда “қиш уйқусидан уйғонган” табиат аста-секин чирой оча бошлайди, дарактлар куртак отиб, ўсимликлар, ўт-ўланлар амал ола бошлайди. Мазкур мақол билан ана шу ҳушҳол ҳодисани ифода этганлар. Шунга ўхшаш: “Савр – экинларга давр” деган мақол ҳам бор. Савр – қуёш ҳисобида ҳамалдан кейинги иккинчи ой бўлиб, 22 апрелдан 21 майгача бўлган даврни ўз ичига олади.

ҲАМРОҲИНГГА БОҚМА, ҲАМЁНИНГГА БОҚ

Бу билан: “Ҳамроҳингга ишониб, унга орқа қилиб, унинг пул-маблағига, озик-овқатига умид қилиб, йўл харажатларга, йўл озиғи ва бошқа шу каби керакли нарсаларни олмай сафарга чикма. Умуман, бировга оғирлигинг тушадиган иш қилма”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ҲАР ГУЛНИНГ ЎЗ ИСИ БОР, ҲАР ЭЛНИНГ ЎЗ ТУСИ БОР

Вар.: “Ҳар гулнинг ҳиди бошқа”; “Ҳар супранинг нони бошқа”. Булар билан: “Оламда ҳар бир нарса ва кимсанинг ўзига хос, бошқалардан озми-кўпми фарқ қилувчи яхши ё ёмон хусусияти, фазилати бўлади”, деган фикрни билдирадилар. Мазкур мақолларда “гул” деганда, кўпроқ кизларни назарда тутадилар. (Масумов:) Эй,

жинни, гўр экансан, гўр! Ахир ҳар гулнинг ҳиди ўзгача бўлади (И.Ақром, Фароғат).

ҲАР ЕРНИ ҚИЛМА ОРЗУ, ҲАР ЕРДА БОР ТОШУ ТАРОЗУ

Вар.: “Ҳар ернинг ўз ботмони бор”; “Қайга борсанг ҳам, қозоннинг қулоғи тўртта”; “Ҳўроз ҳамма ерда бир хил қичқиради”; “Бормаган жойда олтин бор, Кўрмаган жойда – кумуш”; “Кишига гўё шундай туюлади”, демоқчи); “Фалон ерда олтин бор, Борсанг бақир топилмас” (бақир – қизил мис). Бу мақоллар билан: “Яшаб, ишлаб ҳаётингни ўтказиб турган ерининг шарт-шароитига, “иссиқ-совуғига, яхши-ёмонига кўник, сабру қаноат қил. Агар бу шарт-шароитларни ёқтирмай, “иссиқ ўрнинг”ни ташлаб, кўнимсизлик қилиб, яхшироқ ерни қидириб кетсанг, барибир қадр-қиммат топа олмайсан. Негаки, ҳар бир ернинг ҳам яхши ва ёмон жиҳатлари, қийинчиликлари, камчилик ва нуқсонлари бўлади, бўлмай иложи ҳам йўк. Шундай экан, ўз ўрганган ерингни тарк этма, сабру қаноат қилсанг, шундайлигича қолиб кетмайсан, бора-бора камолга етасан, биринг икки, ёмонинг яхши бўлади”, деган маънода насиҳат қиладилар. – Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош ила тарозу”, деганларидай, Бегимхон қаерга бормасин, уруш гами унинг кетидан қувиб келаверади (И. Раҳим, Фидойилар).

ҲАР ЙИГИТГА – БИР ОМАД

Ҳаёт қийинчиликларидан, ишлари юришмаётганлигидан, омадсизлигидан, ҳаётда ўз йўлини топиб ололмаётганлигидан нолиб, тушкунликка тушиб, ҳафсаласи пир бўла бошлаган йигитларга тасалли берганда, уларни умидсизлик “кўчаси”ни тарк этиб, ҳаётга комил ишонч билан қараш, дадил олға интилишга ундалганда шундай дейдилар.

ҲАР КАЛЛАДА – БИР ҲАЁЛ

Вар.: “Яхшидан қолган масал, Ҳар каллада – бир ҳаёл”, “Бир каллада – минг ҳаёл”, “Ҳар кимнинг боғи бор, Юрагида доғи бор”, “Ҳар кимнинг ўз фикри бор, Қурвақанинг зикри бор”, “Ҳар кимнинг бир ўйи бор; Ҳаёлида минг қўйи бор”. “Ҳар кўнгилда – бир гавҳар”. Булар билан: “Ҳар бир кишининг ҳаёлида ўйлаб юрган ўйи, ғаму ташвиши, дарду ҳасрати, нияти, кўзлаган мақсади, орзу-истағи бўлади”, демоқчи бўладилар.

ҲАР ЙИҚИЛИШ – ҲЛИМ ЭМАС

Ҳаётда муваффақиятсизликка учраган, бирор бало-қазога дучор бўлган, эҳтиётсизлик ё тажрибасизлик оқибатида панд еган, зарбага учраган, зиён-заҳмат кўрган одамга тасалли берганда, уни умидсизлик, тушкунлик “ботқоғи”дан чиқариб олиб, порлок истикбол сари йўлга солиб юбормоқчи бўлганларида шундай дейдилар.

ҲАР КИМ СУЙГАН ОШИНИ ИЧАДИ

Бу билан: “Ҳар ким ўз ёқтирган, ўз кўнглига “ўтирган”, ўз фель-атворига, дунёқарашига мос тушадиган одамга кўнгили беради, у билан дўстлашади, борди-келди, олди-берди қилади ва ҳ.к.”, демоқчи бўладилар. – Бировга бекордан-бекорга айб қўйиш яхши эмас. – Ҳар ким суйган ошини ичади. Насиҳат қиладиган ўлиб кетган, ёрдам берингиз келмаса, жойингизда тураверинг” (Х. Нуъмон, Ёшлиқда берган кўнгили).

ҲАР КИМ ЎЗ АРАВАСИНИ ЎЗИ ТОРТАДИ

Ўтмишда кўрғон ва тўғонлар қурилишига “ҳашар” никоби остида бутун аҳоли жалб қилинарди. Бунда ҳар бир маҳалла ва уруғга ишнинг муайян қисми тақсимлаб бериларди. Ўз навбатида ҳар бир кишига ишнинг маълум бир улуши тегарди. Ҳар ким ўз улушини бажармагунига қадар қутулмас эди. Баъзилар қонда, баъзилар шериклашиб замбилда, баъзилар эса якка ўзи қўл аравачаларда (замбилгалтақларда) тош, тупроқ таширдилар. Ҳар ким ҳам ўз тирикчилигидан қолмаслик учун улушини тезроқ бажаришга ҳаракат қиларди. Бунда бировнинг ишини биров қилиб бермасди. Юқоридаги мақол ана шундан қолган бўлиб, “Ўз арвангни ўзинг торт, яъни ўзинг учун ўзинг ҳаракат қил”, демоқчи бўлади. Маъжозий маънода ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи ўтказиши, ўз кам-кўстини ўзи тўлдириши, ўз заруратини ўзи таъминлаши ва ҳ.к. лозимлигига даъват қилиб айтадиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари ҳам бор: “Қайси бугага ўт тушса, ўша буга қуяди”; “Ҳар ким ўз бошига ёққан қорни ўзи курайдиди”; “Ҳар ким ўз бошини ўзи қашийди”;

ҲАР КИМ ЎЗ КЎМОЧИГА ЎЗИ КУЛ ТОРТАДИ

(кўмоч – кўрга (ва унинг кулига) кўмиб пишириладиган нон.) “Инсоннинг ҳам, ҳайвоннинг ҳам табиати шунақа: биринчи навбатда ўзини ўйлайди, ўз тирикчилигини, ўз манфаатини, ўз

хузуру-ҳаловатини кўзлайди”, деган маънода айтилувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари бор: “Куним учун кул тортаман”; “Ҳар ким қилар ўзига, Илик суртар кўзига”; “Ҳар ким қилса, ўзига қилади”; “Ҳар ким ўзим бўлай дейди”; “Ҳар кимнинг ўз қўли ўзига қараб букилади”; “Тешанинг тиғи чопувчининг ўзига қараган”; “Ҳар кимнинг жони ўзига ширин”; “Эчкига – жон қайғу, Қассобга – мол қайғу”; “Тулқига жон керак, Овчига тери – керак”; “Эшак ётақолсам дейди, Эгаси етақолсам дейди”.

Тешани чопқай ўзлига, расмдур шул, ҳар киши, Ўз кўмочиға, масалким, тортадур кул ҳар киши.
(Муқимий)

*Ҳар киши юк ўз отига ортадур,
Ўз кўмочиға кулини тортадур.*

(Рожий)

ҲАР КИМ ЎЗ ҚАРИЧИ БИЛАН ЎЛЧАР

Вар.: “Ҳар ким ўз алчини билан ўлчайди” (алчин – узунлик ўлчови бирлиги бўлиб, кишининг бармоғи учидан кекирдагигача бўлган масофани ташкил этади); “Ўйлаган – ўйини айтар, Ухлаган – тушини айтар” (“Ҳар ким ўз ўйлағунича, тушунганича айта олади, бировнинг тушини айтиб бера олмайди”, дейилмоқчи). Умуман, мазкур мақоллар билан: “Одамларнинг қаричи, алчини узун-қисқа бўлгани каби, ақл-идроқи, дид-фаросати, илм-билими ва ҳ.к. ҳам ҳар хил бўлади. Биров сенинг кўнглингидегидек қилиб гапирса, фикр бидирса, биров энса қотирма, суюк, бемаъни гап қилади. Шунинг учун бундан хафа бўлиш керак эмас”, демоқчи бўладилар.

ҲАР КИМ ЎЗИГА ХОН, ЎЗИГА СУЛТОН

Вар.: “Ҳар ким ўзига хон, ўзига бек”; “Йиртиқ бўлса – тўним йиртиқ, Кўнглим – подшоҳдан ортиқ”; “Ҳамма одам – бир одам”. Бу мақоллар билан: “Ҳар кимнинг ўзига яраша қадр-қиммати, иззат-нафси бор: хоҳ у шоҳ бўлсин, хоҳ гади; хоҳ у бой бўлсин, хоҳ камбағал; хоҳ катта амалдор бўлсин, хоҳ оддий хизматчи ва ҳ.к. Ана шуни мулоҳазага олиб, кишилар билан муомала қил, бировнинг кўнглини оғритувчи, паства урувчи гап-сўз қила кўрма!” дейилмоқчи.

ҲАР КИМНИКИ ЎЗИГА, ОЙ КЎРИНАР КЎЗИГА

“Ҳар кимнинг ўз боласи ўз кўзига ойдек равшан кўринади, яъни боласи яхшими, ёмонми, хушрўйми, хунукми, ақллими, телбами ва ҳ.к. –

уни севади, ардоқлайди, ўзгалар боласидан ортик кўради”, деган маънода айтиладиган бу мақолнинг куйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: “Хар кимнинг эшаги ўз кўзига от кўринар”; “Хар кимнинг улоғи ўзига така кўринади” (улоқ – эчкининг боласи, така – эчкининг эркаги); “Қарганинг ғоз боласи, Хар кимнинг ўз боласи”; “Қарға боласин оппоғим дер, Кирпи боласин юмшоғим дер” (Бу мақол ва унинг бирмунча вариантлари бошқа туркий халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Мақолнинг келиб чиқиши бир диний афсона билан боғлиқ. Бу афсона “Туркистон вилоятининг газети”да (1899 йил, 13-сон) куйидагича баён қилинган: “Ер юзининг подшоси Сулаймон пайғамбар кирпи билан қарғага шундай деб буюрибди: “Сен қарға, бор, бир кечада ер-юзини айланиб, бир яхши сайрайдиган куш топиб кел-да, уйнинг тепасидаги қафасга солиб кўй. Тонг отганда бу куш сайраган товуши билан мени уйғотсин! Сен кирпи, бор, ер юзини тинтиб, бир юмшоқ нарса топиб кел-да, ёстиғим устига, бетим тегадиган қилиб кўй! Қушнинг сайраганига уйғониб, қафасга қарайман деганимда бу юмшоқ нарса бетимга тегадиган бўлсин... Қарға кўп ерларни тинмай оралаб, турли қушларнинг сайраганини эшитибди. Лекин, бирорта қушнинг ҳам сайрагани унга ёқмабди... Овози ёқимли қушни тополмаган қарға: “Энди мени ўлдирди”, деб қайғура бошлабди ва болалари билан видолашгани уясига келибди. Онасининг қайғули ҳолатини кўрган палапонлар қарқирай бошлабди. Шунда уларнинг қарқираган товуши қарғага жуда ёқиб кетибди. У қувониб кетиб, болаларини олиб бориб, Сулаймоннинг қафасига солиб кўйибди... Кирпи ҳам тун бўйи тинмай ер юзини кезиб, юмшоқ нарса излабди, аммо кўнглига ёқадиганини тона олмабди. У ҳам: “Энди мени ўлдирди”, деб қайғура бошлабди ва болалари билан видолашгани унгурига келибди. Онасининг қайғули ҳолатини кўрган болалари югуриб чиқиб, уни кучоқлай бошлашибди. Шунда кирпига болаларининг танаси жуда юмшоқ туюлиб кетибди. У: “Ер юзида ўзимнинг болаларимдан юмшоқ нарса йўқ экан-ку!” деб суюниб кетибди ва уларни олиб бориб, Сулаймоннинг ёстиғи устига кўйибди... Тонг отгач, қарғанинг болалари қарқирай бошлашибди. Сулаймон “бу нима?” деб қафасга қарамоқчи бўлганида бетига тиканаклар қадалибди... У аччиғланиб, қарға билан кирпини ўлимга ҳукм қилибди. Шунда уларнинг ҳар иккиси ҳам Сулаймондан ўлдирмасликни илтижо

қилиб, бўлган воқеани айтиб беришибди. Сулаймон: “Ҳа, ҳар кимники ўзига болдан тотлиқ, ўтдан иссик, кундан ёруғ, момикдан юмшоқ кўринар экан-да”, деб ўйлабди-да, қарға билан кирпини озод қилибди); “Кўнғиз боласин оппоғим дер, Хорпушт боласин юмшоғим дер” (хорпушт – тошбақа); “Қуён боласин ботирим дер; “Ит боласин қоплоним дер, Қуш боласин – палапоним”; “Хар куш ўз овозидан хушланади”; “Ҳеч ким ўз айронини аччиқ демас”. “(1-совчи:) Оғзидаги тилла тиши бир йигитнинг давлатига тенг. (Фароғат:) Ҳа, макташ сизларнинг бурчингиз, холажонларим кўнғиз ҳам ўз боласини оппоғим дермиш” (И.Ақром, Фароғат).

ҲАР КИМНИНГ КОРИ АЪМОЛИ – ЎЗИГА

(аъмол – амаллар, ишлар; кор – таъсир қилиш, ноқибач, натижа” маъносига ҳам тўғри келади.) Мазкур мақол билан “Хар ким ўз қилган ишига яраша ажримини (мукофотини) олади: яхши ишлари учун яхшилик кўради, ёмон ишлари учун эса ёмонлик кўради, таъзирини ейди, жазосини тортади”, дейилмоқчи.

*Муқимий, сенга ушбу сўз не керак,
Бўлак ҳар кими қору аъмоли бор.*

(Муқимий)

ҲАР КИМНИНГ ЎЗ ЮРТИ – ЎЗИГА МИСР

Ўтмишда Шарқ ёзма ва оғзаки адабиётида Миср кишилар бир бориб кўришни орзу қиладиган, тараққий этган, гуллаб-яшнаган, бой мамлакат сифатида тасаввур этилган, тасвирланган. Мазкур мақолда ҳам “Миср” сўзи шу маънода келтирилиб: “Хар кимнинг ўз туғилган ери, юрти, Ватани, у қаерда ва қандай бўлишидан қатъий назар, ўзи учун ниҳоятда қадрли, гўзал ва азизу ардоқлидир”, демоқчи бўлинган. Шу мазмунга яқин бўлган: “Хар кимнинг ўз элати ўзига ширин”; “Хар тойча ўз сув ичган булоғини мактайди”; “Хар куш ўз уясини мактайди” сингари бир қатор мақоллар бор.

ҲАР КИМНИНГ ҲУЗУРИ – ЎЗИГА, ОТАСИНИНГ ГҶРИГА

Бу мақолни асосан қилган ҳузур-ҳаловатини, машатини, роҳатини бошқаларга кўпиртириб мактайдиган, шу билан кериладиган қуруқ мактанчоқ одамларга: “Ҳузур қилган бўлсанг, сен қилибсан, бизга бундан нима фойда?! Бундай гапларингни бориб отангнинг гўрига айт!” деган маънода киноя қилиб айтадилар.

ҲАР САДАФДАН ДҮР ЧИҚАВЕРМАЙДИ

Вар.: “Ҳар ялтираган олтин бўлавермас”; “Боши думалоқнинг бари одам бўлавермас”; “Зарҳал кўринар сохта, Роса билиб, сўнг мах(қ)та”. Ота-боболар бу каби мақоллари билан: “Киши жамиятда яшаркан, одамлар билан муносабатда, мулоқотда, жавоб-муомалада бўлишдан аввал у одамнинг кимлигини, қандайлигини яхши билиб олмоғи керак. Акс ҳолда панд еб қолиши, зиён-заҳмат кўриши мумкин”, деган маънода насихат қилганлар.

ҲАР СУПРАДАН – БИР КУЛЧА

Вар.: “Ҳар чинордан – бир япрок”. Бир оиладан бир қиз олган бўлсалар-у, у яхши, кўнгилдагидек чиқмаган бўлса, “келиндан куйган” бўлсалар, боз устига қудаларга иккинчи қизларини ҳам шу оилага бермоқчи бўлаётганларини бевосита ё билвосита маълум қилсалар, йигит тарафдаги қудалар: “Йўқ энди, бир оиладан – бир қиз-да, бошқасини ҳам бир кўрайлик”, деган маънода рад этиш ишоратини билдириб, юқоридаги мақолларни айтадилар.

ҲАР ТОҒНИНГ ҚУЛОНИНИ ЎЗ ТОЗИСИ БИЛАН ОВЛА

Вар.: “Ҳар ернинг бўрсини ўз тозиси билан овла”. Булар билан: “Ҳар бир нарсани ва кимсани (масалан, душманни, рақибни) қўлга киритмоқчи, қўлга олмақчи бўлсанг, ўшанинг кушандасини, сир-асрорини биладиган одамани топиб, уни ишга солсанггина, мақсадингга осонгина эриша оласан”, демоқчи бўладилар.

ҲАРАКАТ, ҲАРАКАТДА – БАРАКАТ

Вар.: “Ҳаракатда – баракат”; “Баракат – ҳаракатда”; “Баракатнинг онаси – меҳнат, Отаси – савъи ҳаракат”; “Ҳар ишнинг аввали – савъю жададир”; “Ғайрат – жонга мадал”. “Баҳорги ҳаракат – кузги баракат”; “Тушлик умринг бўлса, чошлик ҳаракат қил”, (чош, чошт, чоштгоҳ – тушгача, пешингача бўлган вақт. Мақолда: “Умринг қанча бўлса, шунча ҳаракат қил”, дейилмоқчи); “Тўхтаб қолса, сув ҳам сасийди”.

*Ҳар тирик жон агар қилса ҳаракат,
Ҳаракатга қараб топар баракат.*

(Қамолитдин Биноий)

*Бу сўзлар эрлардин қолгон масалдур,
Ҳар ишнинг аввали савъю жададир.*

(Сайёдий)

ҲАРАМЗАНИНГ ҚҲЙРУҒИ – БИР ТУТАМ

(Ҳарамза – ҳарамзода – 1. Дарахтнинг ҳали пишмай туриб, касалланиб, сарғайиб, сўлиб, “оғриб тушган” меваси. 2. Полиэ экинлари (қовун, тарвуз, қовок, бодринг ва ҳ.к.)нинг шундай “оғриган” ҳосили. 3. Одамнинг ва ҳайвоннинг бевакт, бемаҳал, бемавруд туғилган боласи. 4. Мажозий маънода – қаллоб, кўзбўямачи, айёр, фирибгар, ноинсоф, ифлос (одам). Қўйруқ – дум. Тутам – қабаза – кишининг мушти (тўрт бармоғи) бўйига тенг бўлган узунлик ўлчови бирлиги бўлиб, мақолда “қисқа” деган маънода қўлланилган). Юқоридаги мақол билан: “Алдам-қалдам ишлар билан шуғулланувчи нопок, ноинсоф, фирибгар, қаллоб одамларнинг қилмиши бутунлай “ёпди-ёпди” бўлиб кетмайди, бот фурсатда шош бўлади ва улар тегишли жазоларини тортадилар”, демоқчи бўлганлар. “Ҳарамза”ларни қораловчи, уларнинг ҳаром-ҳариш ишларини шош этувчи ҳамда бундайларнинг адабини бериб қўйиш зарурлигини уқтирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Ҳарамза бугдой кўрсатиб, арпа сотади”; “Ҳарамза сувдан ҳалво пишираб”; “Сувнинг ўзи суюқ энди, Нима қўшиб қуюқ қилдинг?!”; “Икки ҳарамза дўст бўлмас”. “Ола йилқи йўқолмайди, Ҳарамзода ўнғалмайди”; “Ҳарамзасин юлсанг, бихига зўр беради” (биҳ – илди, томир). Дехқонлар полиэ экинларининг ҳарамзасини олиб ташлайдилар. Шунда ердан унга кетадиган қувват экинга ўтиб, ҳосили бўлик, йирик-йирик бўлади. Мазкур мақол билан мажозан: “Ҳарамза” одамлар жамият орасидан йўқотилса, қолган яхши одамлар эркин нафас олиб, бамайлихотир яшайдилар”, дейилмоқчи.

ҲАРОМДАН ЙИҒИЛГАН – ҲАРОМГА КЕТАР

Ота-боболар ҳаётини кузатишлар ва ҳаётини тажрибадан келиб чиқиб: “Ўғрилиқ, фирибгарлик, алдам-қалдамлик, кўзбўямачилик, хиёнатгарлик, жинояткорлик, эгриқўллик, муттаҳамлик, поражўрлик, ноинсофлик ва ҳ.к. ҳаром-ҳариш йўллари билан осонгина, мўмайгина қўлга киритилган пулнинг, молнинг, бойлиқнинг қут-баракаси бўлмайди, қўлга қандай тез келган бўлса, шундай тез кетади, тўғрилиқча кетибгина қолмай, кишининг бошига бало келтиради”, деган хулосага келганлар ва буни бир туркум мақолларда ифода этиб, кишини “ҳаром йўл”дан қайтишга ундаганлар: “Оломончининг йиққани оломонга кетади” (оломончи – қуролланган-яроғланган ҳолда кўплашиб келиб, тинч яшаб турган аҳолининг мол-ҳолини талон-торож қилиб кетувчи, зўравон,

қотил); “Ҳаром ҳаромни чакиради”; “Келишига яраша – кетиши”; “Давлат қандай келган бўлса, шундай кетади”; “Тез келган давлатнинг бақоси бўлмас”; “Ҳаром қўл аралашса, Ҳалол қўлдан кут кетар”; “Ҳаром қўл бор жойда барака бўлмас” (ҳаром қўллик – бир нимани эгасига билдирмай, кўзни шамғалат қилиб, хуфийна равишда олиш, ўзлаштириш. “Ҳоҳ оилавий ҳаётда бўлсин, хоҳ ижтимоий ҳаётда бўлсин, бундай ҳаром қўллик ўртадан кут-баракани кўтариб юборади”, дейилмоқчи); “Ўғирлик ош баданга юкмас”; “Ўнғай ўлжа ўнғалтирмас”.

ҲАҚ ЖОЙИГА ҚАРОР ТОПАР

Узоқ тарих давомида не-не ҳақсизлик, адолатсизликларни бошидан кечирган (Бу ўринда “Ҳақиқат – осмонда, Нарвони ҳамёнда”; “Ҳақни айтсанг урарлар, Хушомадни суялар”; “Ёлғон чинга чиққан замона, Чинга чечак чиққан замона” деган мақолларни эсга олмоқ – кифоя), лекин ҳаётий тажрибада ҳақиқат барибир ҳақиқатлигича қолишига, ҳақ ноҳақ устидан қолиб чиқишига, ноҳақ иш тутанлар бир кунмас-бир кун бунинг азобини ҳам тортишига тўла ишонган халқ ҳақиқатни ёклаб, ноҳақликни қоралайди, кишиларни ҳақиқат йўлидан боришга даъват этади: “Ҳақ ерини топар”; “Ҳақ ўрнин топар”; “Рост сўз ҳаққа қарор топар”; “Ҳақиқат қилни қирқ ёради”; “Ҳақиқат ўтда ҳам қуймас, сувда ҳам чўкмас”; “Ҳақиқат – қуёшдир, яшириб бўлмас”; “Ҳақ ноҳақ бўлмас”; “Ҳақиқат эгилади, букилади, лекин синмайди”; “Ҳақ эгилар, Ноҳақ синар”; “Ноҳақ ишга ривож йўқ”; “Ҳақ ҳақликқа чиқар, Ноҳақни(нг) халқумидан сиқар”; “Ҳақ ҳаққа чиқар, Ноҳақнинг бўйни синар”; “Ҳақ – қуч, Куч – ҳақ”; “Ҳақ ишни халқ қўллар”; “Ҳамма ўтар, Ҳақлик ютар”; “Ҳақиқат бир кун офтобдай ярқ этиб чиқади”.

ҲИММАТИ ЙЎҚНИНГ – ҲУРМАТИ ЙЎҚ

Кишини ҳимматли, ҳамяятли, сахий, очик қўл, очик кўнгил бўлишга даъват этувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: “Ҳимматли одам эл қайғусин ер, Ҳимматсиз одам ўз қайғусин ер”; “Ҳимматли – ҳимматидан топар”; “Ҳимматли – кўкка кўтарилар, Ҳимматсиз – ерга кўмилар”.

*Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати,
Чу йўқ ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.*

*Бийклик келди ҳимматдан нишона,
Ки ҳимматсизни паст этди замона.*

(Навой)

ҲОЗИРИМ – ҲУЗУРИМ

Фақат ҳозирги, бугунги роҳатини, ҳузур-ҳаловатинигина ўйлайдиган, эртанги кунини ўйламайдиган, кейин келадигани билан иши бўлмайдиган одамларга киноя тарзида айтиладиган бу мақолни қувватловчи ва тўлдирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Бир кунлик ҳузурингга учма!”; “Бир кунлик ҳузур Эртанги роҳатни бузур”.

ҲОСИЛИНГ КАМ БЎЛСА, ҲАВОДАН КЎРМА

Ҳар қандай экиннинг ҳам ҳосили об-ҳавонинг кулай ё нокулай келишидан кўра кўпроқ деҳқоннинг қай даражада меҳнат қилишига, экинни парвариш этишига, унинг маҳоратига боғлиқ. Мазкур мақол билан ана шунга таъкидлаб: “Ўзолмаган отга узанги – баҳона”; “Ўйин билмаган хотинга уй торлиги – баҳона” дегандек, ҳосилинг кам бўлиб қолса, бунга об-ҳаво эмас, энг аввало ўзинг сабабчисан. Агар ўзинг қаттиқ туриб ишласанг, экинни “эркалатиб” ўстирсанг, маҳорат кўрсатсанг, ҳар қандай шароитда ҳам юқори ҳосил олишинг мумкин. Зеро, бошқа бир мақолда айтилганидек: “Тер тўкканга – ер тўқади”, деган маънода насиҳат қиладилар.

ҲУНАР – БИР, ПАРДОЗ – ҚИРҚ

Косиб ва ҳунармандлар ўлчовда бир хил тикар, тўқир ва ясар эдилар-у, аммо маҳсулотларига пардоз беришда ўзларига хос услубда иш кўрардилар, молларини харидоргир қилиш мақсадида пардозга зўр берардилар. Усталар шогирдларига: “Ҳунар – бир хил ҳунар-у, аммо пардозни қирқ хил, ҳаммадан ҳам пардозни ўрган”, деб насиҳат қилардилар. “Онангни отангга бепардоз кўрсатма” деган мақолда шу фикр муболага тарзида билдирилган.

ҲУНАР, ҲУНАРДАН УНАР

Бир туркум мақолларда ҳунар – турмушнинг моддий ва маънавий асосларидан бири эканлиги, ҳунарли киши ўз ризқини топа олиши, мушкул ишларнинг ҳам уддасидан чиқа олиши, ҳунарсиз кишининг эса турмушда ҳар томонлама кийналиши қайд этилади, шунинг учун ҳунар эгаллаш, эгаллаганда ҳам пухта эгаллаш зарурлиги уқтирилади: “Қунт билан ўрган ҳунар, Ҳунардан ризқинг унар”; “Ҳунар тўйғазар, От миндириб, тўн кийғазар”; “Ҳунар ошхўрга ош

беради, Нонхўрга – нон”; “Касб, касб туби – насиб”; “Косиб – ҳабиби худо” (ҳабиб – дўст); “Хунар – оқар булоқ, Илм – ёнар чирок”; “Хунарли йигит – мевали дарахт”; “Хунари борнинг – олтин билагӣ бор”; “Хунар – туганмас хазина”; “Юз туман олтиндан – юз дирам хунар яхши” (туман – ўн минг; юз туман – бир миллион. Дирам – дирхам – пул бирлиги, турли ерларда ва турли даврларда турлича бўлган. Масалан, 1 дирхам Бухорода 3,36 граммга, Хоразмда – 3,185 граммга тенг бўлган. Дирхам асосан қумуш тангаларнинг ўлчов бирлиги ҳисобланган); “Кирсиз ер бўлмас, Хунарсиз – эр”; “Хунарли – эр хор бўлмас, Дўст-душманга зор бўлмас”; “Хунарли эр хор бўлмас, Бурда нонга зор бўлмас”; “Хунарли ўлмас, Хунарсиз кун кўрмас”; “Хунарлига ўлим йўқ”; “Хунар билган очга ўлмас, Йўл таниган кечга қолмас”; “Ақл кўпга етказар, Хунар – кўкка”; “Хунаралининг хунари муродига етказар, Хунарсизнинг юрари қаро ерга етказар”; “Хунари йўқ – нон гадоӣ”; “Хунар бўлса қўлингда, Нон топилар йўлингда”; “Билмас кишига иш йўқ, Ишсиз кишига ош йўқ”; “Хунарли мой ошар, Хунарсиз лой ошар”; “Хунаралининг нони бутун”; “Хунари йўқ кишининг, Мазаси йўқ ишининг”; “Уста, ишни қилар юзта”; “Хунарсизнинг қирқими узун, Бехунарининг – бичими”; “Билган – билганин ишлар, Билмаган – бармоғин тишлар”; “Билганга – лапар, Билмаганга – дардисар” (“У ёки бу иш – билган, хунари, укуви, дид-фаросати бор бўлган одамга осон, бирпасда қилади-қўяди. Билмаган, ўрганмаган, уқувсиз, тажрибасиз, фаросатсиз одамга эса қийин иш у ёқда турсин, ҳатто оддий, осонгина иш ҳам жуда оғир ва мураккаб бўлиб туюлади”, демоқчи); “Билган – битар, Билмаган – йитар”; “Хунар – зар, Хунарсиз – хар” (хар – эшак); “Хунар – хунардур, Бехунар – хардур”; “Бўёқчининг бўёқчилиги – қўлидан маълум”; “Бехунарининг “хунари” – гап сотиш”; “Бехунарининг “хунари” – ялқовлик”; “Бехунарининг “хунари” – ўт ёкиш” (Ўтмишда хунари йўқ одам турмушда қийналиб, ҳеч бир ишнинг бошини ушлаб олмай, хор-зор бўлиб юриб, ахири “эл кўздан панароқ” деб, ҳаммомга ўт ёқар бўлиб хизматга қиради. Бундай одами “гўлахи” деб атардилар ва унинг ўзига ҳам, касбига ҳам паст назар билан қарардилар. Халқ тилида “Ҳа, гўлахи бўлгур!” деган қарғиш, “У етти гўлаҳга ўт қўйган” (“Ундан яхшилиқ чикмайди”) деган ибора ҳам борки, бу юқоридаги фикримизни қувватлайди); “Қарғанин хунари

бўлса, тезак емасди”; “Хунари йўқ хунаралини кўролма”; “Хунарсиз хунаралидан минг бир айб топади”; “Шогирдининг бефаросати устозни муттахам қилади” (Бу билан: “Бефаросат шогирд бир ишни янглиш қилиб қўяди-да, устозининг номига доғ туширади”, демоқчи бўлганлар); “Хунар тентакликни кўтармас”; “Хунари йўқ сўфидан – тухум туғар товук яхши”; “Хунар йўқ эркақдан – игнаси бор хотин яхши”; “Хунари йўқ кишидан – Бигизи бор ямоқчи яхши”; “Хар хунаралининг бир гашти бор”; “Хар касбнинг ўз гашти бор”; “Касбнинг ёмони йўқ”; “Бир йигитга етмиш икки хунар оз”; “Йигит кишига етмиш хунар оз”; “Ота касби – олтин касб”; “Ота касби – давлат касби” (давлат – бу ерда “пул, мол, бойлик” маъносида ишлатилган); “Ота касби ўғилга ҳалол”; “Ота касби қорин тўйғазар”; “Ота хунари болага – мерос”; “Мерос моли тўзади, Меросли хунар ўзади”; “Ота касбин эгаллаган – хор бўлмас”; “Ота касбин ташлаган – ўнғалмас”; “Хунар тагида хунар бор”; “Хунар ўрганишга ҳам хунар керак”; “Юз хунари чала билгандан – Бир хунари тўла билган яхши”; “Билмагандан билган яхши, Тўғри ишни қилган яхши”; “Тапдан кўра иш яхши, Хар ишни билиш яхши”; “Яхши билсанг ишининг, Яхшилар силар бошининг”. Бир донишманд фарзандларига шундай панду насихат қиларди: Азиз ўғлонларим, хунар ўрганинглр, зероки, моли дунёга эътимод йўқ ва олтин қумуш сафарда хатарлидур. Қароқчи ўғирлаб кетади ёки эгаси еб-ичиб ташлайди. Аммо хунар қайнар булоқ, туганмас давлатдир, агар хунаралидан молидан маҳрум бўлса, қайғуси йўқдир, чунки хунаралининг ўзи давлатдир. Хунаралидан қасерга борса, кадрланади ва уйнинг тўридан жой олади”. Хунарсиз одам эса, ҳаммиша машаққат чекади, Тиланчилик қилади (Саъдий, Гулистон).

ХУРА БИЛМАГАН ИТ УЙГА ЎҒРИ КЕЛТИРАР

Мажозан: “Гапни топиб гапира олмайдиган одам ўз бошига бало орттиради”, деган маънода айтиладиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: “Хурабилмаган ит кўрага бўри келтирар”; “Хурагон ит эгасига қўноқ келтирар” (Бу ўринда қуйидаги латифани келтирмоқ жоиздир: “Афанди уйда зерикиб кетибди-да, кўчага чиқиб, эшигининг олдида ўтган-қайтган одамларни томоша қилиб ўтирибди. Бир вақт бир таниши эшакка миниб ўтиб қолибди. “Ассалому алайкум, э ҳорманг биродар! Қани, бу ёққа. Бироз дам олиб кетасиз”, дебди Афанди

унга күнги учун “тил учида” манзират қилиб. У одам ҳам хўп деб, эшагидан тушиб келиб, Афанди билан сўрашиб, уйга кира бошлабдида, “Эшакни каерга боғлай, Афандим?” дебди. “Тилимга боғланг!” дебди шунда Афандининг энсаси қотиб”...).

ҲУСН ТҶИДА КЕРАК, МУҲАББАТ КУНДА КЕРАК

Севги-муҳаббатни улуғловчи, уни қадрлаш, эъзозлаш зарурлигини уқтирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: “Ишқсиз ҳаёт бўлмас, Хаётсиз – ишқ”; “Севги – умрнинг таъми”; “Балоғатнинг нишонаси – муҳаббат”; “Муҳаббатсиз умр – ўт олмас кўмир”; “Ҳар ким – суйганининг қули”; “Суймасимни суяман, суяримнинг кўнгли учун”; “Ишқ ўтининг олдида дўзах ўти – учкунча йўқ”; “Парвона – ўз ошиғининг қурбони”; “Деҳқон эмас – кетмон чопиб, нон бермаса, Ошиқ эмас – ишқ йўлида жон бермаса”.

ҲУСН – ЯРИМ ДАВЛАТ, ЯРИМ ОФАТ

Кишилиқ жамиятида шундай ҳоллар тез-тез учраб турадики, кишининг, айниқса хотин-қизларнинг гўзал ҳусни туфайли ишқибоз, шайдолари кўп бўлади. Улар уни кўп балоларга дучор қиладилар, ҳатто ҳалок этадилар. Тарихда бунга мисоллар кўп. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг бир туркум мақолларида ҳуснга нисбатан салбий муносабат билдиради: “Ҳусн гоҳ бахт келтирар, Гоҳ – бахтсизлик”; “Яхши отга ўғирлик кўп, Яхши хотинга зўрлик кўп”; “Ён ерни шамол қоқади, Чиройликка ҳар ким боқади”; “Булбул овозидан қафасга гирифтор”; “Гап – ҳуснда эмас, юсунда”; “Ҳусн хулқи билан чиройли”; “Яхши хулқ – кишининг ҳусни”; “Хушхулқлик – жамол, Камтарлик – камол”; “Хушхулқлик фазилати – Одамийлик зийнати”; “Фойдасиз чиройдан – фойдали чўтир яхши”; “Чиройлилик – мурод эмас, Хунуқлик – уят эмас”; “Ҳуснинг бўлгунча, бахтинг бўлсин”.

ҲУШЁРЛИК – МУСТАҲҚАМ ҚҶРҒОН

Бу ва бу каби мақолларда ташқи ва ички душмандан ҳамиша ҳушёр, сергак бўлиб туриш зарурлиги уқтирилади: “Хавфли ит хурмай қопади”; “Ит ўйин билан, Қурт қўйин билан” (Бу мақолни хоразмликлар айтган бўлиб, улар бўрини “қурт” дейдилар. Тўғри маъноси: “Агар чўпоннинг қўриқчи ити ўйинга берилиб кетса, бепарво бўлса, қўйни бўри олиб кетади, чўпон беҳабар қолади”; Мажозий маъноси: “Қўрғон

соқчилари бепарво бўлса, эл душман бостириб келганини пайқамай, гафлатда қолади”); “Хавфинг қайдан бўлса, хатаринг шундан”; “Ўн кўзинг сўл кўзинга соқчи бўлсин”; “Синмаса эр алданур, Соқинмаса эл алданур” (“соқинмок” – соқ – ҳушёр, эҳтиёт бўлмок).

ҲУТ КИРДИ – ДЕҲҚОН ПАЙТАВАСИГА ҚҶРТ КИРДИ

Ҳут – қуёш йили ҳисобида ўн иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 феврал билан 21 март оралиғидаги даврга, яъни қишнинг охири ва кўкламнинг бошланиш даврига тўғри келади. Мазкур мақол билан: “Ҳут киргач, деҳқонлар қизғин ҳаракат қилиб, экин экишга ҳозирлик кўра бошлайдилар”, демоқчи бўладилар. Вар.: “Ҳут кирди – ер остига дуд кирди”.

ҲУТ – ЮТ

Вар.: “Яхши келса – ҳут, Ёмон келса – ют”; “Яхши келса ҳут – қут, Ёмон келса ҳут – ют”; “Ҳут – молга келган ют”; “Ҳутман, яхши келсам – қозон тўла сутман, Ҳутман, ёмон келсам – ориқ молга ютман”; “Яхши келса ҳут – кади-кади сут, Ёмон келса ҳут – керага тўла пут” (кади – қовоқ; бу ерда “бутун қовоқнинг ичидаги эти ва уруғлари олиб ташланиб, ясалган қўлбола идиш” маъносида келтирилган. Пут – қўй, эчки қорамолнинг сони. Керага – ўтовнинг четанга ўхшатиб ишланган девори. Мақолда: “Ҳут ойи қутли келса, ўт-ўлан кўп бўлиб, моллар тўйиниб, махсуддор бўлади. Ҳут ойи қутсиз келиб, “ют” бошлангудай бўлса, чорва моллари ёппасига қирила бошлайди, чорвадорлар улгурганларини “ҳаром ўлмасин” учун мажбуран сўйиб, гўштини ўтовнинг керагасига қатор қилиб осиб ташлайверадилар”, демоқчи бўлинган); “Яхши келса, ҳутни кўринг, Хурма-хурма сутни кўринг, Ёмон келса, ҳутни кўринг, Серрайиб ётган путни кўринг”; “Яхши келса ҳут, Қозон-қозон сут, Ёмон келса ҳут, Керагада пут”; “Бўрон бўлмай, ют бўлмас”; “Қатқалоқ бўлмай, ют бўлмас”; “Ёмончилик бўлганда, қор устига муз ёғар”. Баъзи йиллари ҳут ойида қушлар илиб, қорлар эрий бошлаганда бирдан қаттиқ совуқ бўлиб, ернинг бети қалин музлайди. Қишга жамғарилган ем-хашақлар бу пайтга келиб тугаган бўлади. Чорва моллари эса музлаган ердан бир нима топиб еёлмайди-да, очарчиликка учраб, ёппасига қирилиб кета бошлайди. Ана шу оғир дамларни чорвадорлар “ют” деб атайдилар. Халқ ўзининг асрий тажрибасига кўра, ют ҳар 10–12 йилда

бир такрорланишига ва кўпинча “куён йили”да бўлишига ишонч ҳосил қилган. Дарҳақиқат, архив материалларига кўра, кейинги бир ярим аср мобайнида бўлган оғир ютлар ҳар 10–12 йилда бир такрорланган ва асосан “куён йили”га тўғри келган. Масалан, 1867–68, 1879–80, 1891–92, 1902–03 йиллардаги (бу йиллар мучалда куён йили”га тўғри келади) қишда бўлган оғир ютлар Окмўла (Акмолинск), Тўрғай ва Сирдарё вилоятларидаги жами chorva молларининг 48–50 фоизини кириб юборган. Бундан: “Ют фақат куён йилидагина бўлади”, деган қатъий хулоса чиқариб бўлмайди, албатта. Ют баъзан бошқа йилларда ҳам содир бўлади. Масалан, 1911–12, 1919–20 йилларда (яъни, тўнғиз ва кўй йилларида) ҳам ют бўлган.

ХЎК ДЕСА – ХЎК, ЧЎК ДЕСА – ЧЎК

Хўкизни тўхташга ундаганда “Хўк!” дейдилар, туяни тиз чўкиб, ётишга ундаганда “Чўк!” дейдилар. Мазкур мақолни баъзи ўта содда, бўшбаёв, лапашанг, юраксиз, кўрқоқ одамларга нисбатан истеҳзоли киноя тарзида қўллайдилар. Бундай одам ўзича бир мустақил иш, хатти-ҳаракат қилолмайди-да, бировга суяниб қолган, бировнинг ёрдами ё қистови билан иш қилади. У одам унга: “Тур” деса туради, “Юр” деса юради, “Ўтир” деса ўтиради ва ҳ.к. Мақолни “Бундай бўлма, ўзинг ақл юришиб, ташаббус кўрсатиб, мустақил равишда иш қилишга ўрган, одатлан” деган маънода насиҳат қилганларида ҳам айтадилар. Халқ ўртасида шунга мос бир латифа ҳам бор: “Бир одам кўчада боласини уриб,

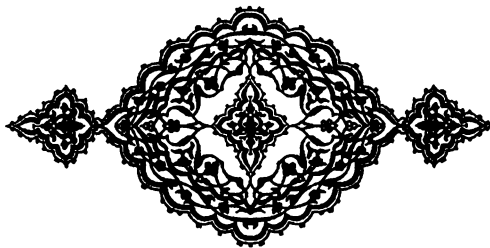
бақиртириб келаётган экан, бир одам ундан: “Хой биродар, бу болани нега уряпсиз?” деб сўрабди. “Э кўрмайсизми, буни, – дебди ҳалиги одам, – бир ишни айтгандан кейин қилади!”. “Ха, ундай бўлса, уринг-е буни, уринг!” дебди у одам...” “Хўк!” деган – хўкизга ўлим” мақоли ҳам борки, буни номуси кучли, бировни пастга урувчи, таҳқирловчи, “пастроқ” ишга буюрувчи сўзини асло кўтара олмайдиган, “ҳазм қила олмайдиган”, дарҳол жаҳли чиқиб, фиғони фалакка кўтарилиб, асабланиб, “бир нима” деб юборадиган одамларга нисбатан қўллайдилар.

ХЎКИЗГА ТУҚҚАН КУН БУЗОҚҚА ҲАМ ТУҒАДИ

Вар.: “Хўкизнинг бошига тушган кун бузоқнинг ҳам бошига тушади”. Булар билан “Ота-онанинг бошига тушган кун, яъни тирикчилик ташвишлари, бир кун ўғил-қизнинг ҳам (улар вояга етиб, оила бошлиғи бўлгач) бошига тушади”, демоқчи бўладилар.

ХЎКИЗНИНГ МУГУЗИ ЎЗИГА ОҒИРЛИК ҚИЛМАЙДИ

(Мугуз – шох.) Ёш бола катталашиб боргани сайин, уни қўлда кўтариб юриш – кишига оғирлик қила бошлайди. Аммо, ўз ота-онасига оғирлик қилмайди. Мазкур мақолни шу ҳолга нисбатан қўллайдилар ва умуман: “Бола-чака ҳар қанча кўп бўлса ҳам, ота-она учун уларни боқиб, тарбиялаб, вояга етказиш оғирлик қилмайди, малол ҳам келмайди”, демоқчи бўладилар.

Фойдаланилган асосий манбалар

- Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Қ-2. – Т., 1967.
- Абдурахмонов М. Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. – Т., 1976.
- Абишев Х. Элементы астрономии и погода в устном народном творчестве казахов. – Алма-Ата, 1949.
- Абу Али ибн Сино. Китоб ул-ишорат фил мантиқ вал ҳикмат. ЎзФАШИ, кўлёмалар фонди. – Инв. № 2210.
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. – Т., 1954.
- Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т., 1964.
- Ажойиботлар оламида / Тўпловчи Э. Гулматов. – Т., 1970.
- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати: Тўрт жилдик. / Э.И. Фозилов таҳрири остида. – Т., 1983; 1985.
- Арғъшбаев Х. Қазақтш мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы, 1969.
- Асомиддинов М. Кийим-кечак номлари. – Т., 1981.
- Ақл ақдан қувват олади: (Ҳикматли сўзлар, афоризмлар ва мақоллар) / Тўпловчи ва тузувчи М. Фозилов. – Т., 1967.
- Аҳмадий А. Туркча ой отлари // Маориф ва ўқитувчи, – 1929 № 1.
- Аҳмедов Б.А. Тарихдан қисқача изоҳли луғат. – Т., 1977.
- Бакиров Ф. Чор Туркистониди суд, шариат ва одат. – Т., 1967.
- Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. – 2-е изд. – Л., 1925.
- Бердиёров Х. Расулов Р. Ўзбек тилининг перемееологик луғати. – Т., 1984.
- Беруний А.Р. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. Т. 1. – Т., 1968.
- Бичурин Н.Я. /Иакинф/. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. – М.: Л., 1950.
- Богданов О. Ўзбекистоннинг ҳайвонот дунёси: (Умуртқалилар). – Т., 1965.
- Вамбери А. Очерки Средней Азии. – М., 1968.
- Вамбери Г. Очерки жизни и народов Востока. – СПб, 1877.
- Ваҳобова Б.А. Ўрта Осиё медицинаси тарихига доир: (Ўрта аср). – Т., 1968.
- Веселовский Н. И. Пословицы туземного населения Туркестанского края. Рецензия / Записки Вост. отд. Русск. арх. общ-ва. Т. 3. СПб., 1889.
- Вяткин В. Л. Самаркандские легенды // Справочная книжка Самаркандской области. – Выш. V. – Т., 1897.
- Гордлевский В. А. Замечания на “Пословицы крымских татар” / Изд. П. А. Фалевым // Записки Вост. отд. Русск. арх. общ-ва. Т. XXV. – Выш. 1–4.–М., 1921.
- Гордлевский В. А. Из истории османской пословицы и поговорки // Живая старина. – Выш. II–III. – СПб., 1909.

- Гулханий. Зарбулмасал ва ғазаллар. – Т., 1960.
- Даль В. И. О русских пословицах // Современник. – 1847. – № 6.
- Гребенкин А. Д. Узбеки // Русский Туркестан: Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. – Выш. II. – М., 1872.
- Донолар саломатлик ҳақида / Тўпловчилар: З. Эгамбердиев, З. Эгамбердиева. – Т., 1970.
- Древне-тюркский словарь. – Л., 1968.
- Ермолов А. С. Народная сельско-хозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах. Т. 1–4. – СПб., 1901; 1905.
- Жабборов А. Халқ каромати // Фан ва турмуш. – 1969. – 12-сон.
- Жангномай Амир Темур Курагон. Форси забонидан турк тилига таржима. – Т., 1328 /1909 мелодий/.
- Жуков В.П. О словаре пословиц и поговорок // Словарь русских пословиц и поговорок. – 2-е изд. /Сост. В.П. Жуков. – М., 1967.
- Зарипов Х. Т. Ўзбек фольклори: [Педагогика институтлари учун хрестоматия]. – Т., 1939.
- Золотницкий Н. И. Корневой чувашско-русский словарь сравненный с языками народов тюркских, финских и других племен. – Казань, 1875.
- Зоҳидов Т.З. Зоология энциклопедияси: Сут эмизувчилар. – Т., 1960.
- Зоҳидов Т.З. Зоология энциклопедияси: Кушлар. – Т., 1957.
- Иностранцев К. А. Материалы из арабских источников для культурной истории сосанидской Персии: Приметы и поверья // Записки Вост. отд. Русск. арх. общ-ва. Т. XVIII. – Выш. II–III. – СПб, 1907.
- Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. Ўрта осийлик қирқ олим. – Т., 1961.
- Исмоилов И. А. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Т., 1966.
- Исҳоқов М. Халық календары. – Алматы, 1963.
- Йўлдошев С. Илмий фараз қилиш. – Т., 1968.
- Калонтаров Я. И. Тожик мақоллари ва уларнинг ўзбекча муқоясаси. Душанба, 1969.
- Каракалпакско-русский словарь / Под ред. проф. Н. А. Баскакова. – М., 1958.
- Каримов Г. Вопросы реализма в узбекской демократической литературе // Вопросы узбекской литературы: Лит. – критич. статьи. – Т., 1959.
- Каррыев Б. М. Туркменские пословицы и поговорки. – Ашхабад, 1961.
- Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. – М., Л., 1950.
- Кассирский И. Минг йилларни ортда қолдириб. – Т., 1969.
- Кисляков Н. А. О древнем обычае в фольклоре таджиков. // Фольклор и этнография. – Л., 1970.
- Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969.
- Ляцкий Е. А. Несколько замечаний к вопросу о пословицах и поговорках. Отгиск из “Известия Отделения русского языка и словесности импер. Академии наук”. Т. 2, Кн. 3. – СПб., 1897.
- Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1965.
- Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. – М.; Л., 1952.
- Маҳмудов К. Меҳмоннома. – Т., 1967.
- Маҳмудов К. Ўзбек таомлари. – Т., 1970.
- 1001 ҳикмат: (Форс-тожик классиклари афоризмларидан) / Тузувчи ва таржимон Ш. Шомухамедов. – Т., 1965.
- Мишутин Д. А. Атмосферадаги “мўъжизалар”. – Т., 1962.

- Мўминов Ф. Об-ҳаво ва уни оддиндан айтиб бериш. – Т., 1962.
- Набиев М. Ботаника атлас-лугати. – Т., 1969.
- Навоий А. Маҳбуб ул-кулуб: Ас. 15 жилдлик. Т. 13. – Т., 1966.
- Навоий А. Хазойин ул-маоний Т. 11: Наводир уш-шабоб / Илмий-танкидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Т., 1959.
- Навоий А. Чордевон. – Т., 1940.
- Навоий А. Ҳамса. – Т., 1960.
- Навоий А. Ҳикматли сўзлар / Тузувчи Ҳ. Сулаймон. – Т., 1968.
- Навоий А. Ҳикматли сўзлар / Тузувчилар: А. Рустамов, М. Раҳматиллаева. – Т., 1985.
- Назарян А. Г. Почему так говорят по французски: Происхождение и толкование идиоматических выражений. – М., 1968.
- Наливкин В. и Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань, 1886.
- Наливкин В. П. Терма китоб. – Т., 1896.
- Наршахий М. Бухоро тарихи. – Т., 1897.
- Нақший Луготи Чигатой. – Истамбул, 1298 ҳижрий /1880 милодий/.
- Ниёзов Т., Рустамхўжаев Ш. Мучални синаб кўринг // Тошкент оқшоми. – 1985. – 2 – 3 январь.
- Нозлий (Аваз Муҳаммад). – (XIX аср шоири. Хўжандлик). Девон. – ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлэзмалар фонди. – Инв. № 12080.
- Нурушев С. Н. Идейно-творческие истоки казахской литературы: К истории развития казахских народных пословиц. – Алма-Ата, 1967.
- Остроумов Н. Мухаммеданский пост в месяц рамазан. – Казань, 1877.
- Остроумов Н. Н. Современное правовое положение мусульманской женщины. – Казань, 1911.
- Остроумов Н. П. Шарият. – Т., 1912.
- Перельман Я. И. Кизикарли астрономия: Русча 8-нашридан таржима. – Т., 1958.
- Перетц В. Н. Из истории пословицы: Историко-литературные заметки и материалы. – СПб., 1898.
- Полочанин Н. Времена года в народных пословицах и приметах. – СПб, 1911.
- Потапов Л. П. Очерки народного быта тувинцев. – М., 1969.
- Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – 3-изд. – Харьков, 1930.
- Раззоков Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. – Т., 1965.
- Рожий Сулаймонкул уста Суяркул ўғли /Хўқондий/. Зарбулмасал. – ЎзФА Ф. Фуломов номидаги Кўқон Адабиёт музейининг кўлэзмалар фонди. – Инв. № 1458.
- Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т., 1987.
- Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М., 1963.
- Саломов Ф. Рус тилидан ўзбекчага мақол, матал ва идиомаларни таржима қилиш масаласига доир. – Т., 1961.
- Самадов Қ. Мақолларимиз моҳиятига доир // Ўзбекистон маданияти. – 1965. – 5 июн.
- Самойлович А. Н. К вопросу о двенадцатилетнем цикле у турецких народов // Восточною записки. Т. 1. – Л., 1927.
- Саъдий. Гулистон. – Т., 1968.
- Саъдий (Шайх) Гулистон. Муродхўжа Солихий таржимаси. – Т., 1328 ҳижрий (1909 милодий).

- Саҳобиддинов С. Ўсимликлар систематикаси. Т-2. – Т., 1966.
- Селешников С. И. Азбука звездного неба. – Л., 1963.
- Сирожиiddин Махдум Сидқий /Хондайликий/ га келган турли мактублар, ўз шеърлари ва хатлари мажмуаси. – ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлғезмалар фонди. – Инв. № 8073.
- Скрипиль М. О. Вопросы научной периодизации русского народно-поэтического творчества // Русский фольклор: Материалы и исследования. Т. 1. – М.; Л., 1956.
- Снегирев И. М. Русские в своих пословицах. – М., 1831.
- Снегирев И. М. Русские народные пословицы и притчи. – М., 1848.
- Солихон М. Бузрук: Октябрғача бўлган ўзбек оғзаки адабиёти (фольклор): (Эртак, дoston, матал, сахна ўйинлари). – Т., 1935.
- Стеблева И. В. Поэзия тюрок VI–VIII веков. – М., 1965.
- Табиат ва инсон. – Т., 1965.
- Тўйчиев М. Ўсимликлар хазинаси. – Т., 1969.
- Усмоний З. Юлдуз отилиши ва унинг сабаблари. – Т., 1934.
- Усмонов А. Синч уйим – тинч уйим // Фан ва турмуш. – 1967. – 2-сон.
- Ушинский К. Д. Танланган педагогик асарлар. – Т., 1959.
- Файзуллаев О. Табиатдаги ҳодисалар ҳақида фалсафий суҳбатлар. – Т., 1961.
- Фольклор и этнография. – Л., 1970.
- Форрестер Ф. Тысяча и один вопрос о погоде: (1001 Questions answered about the weather. By Frank H. Forrester. – New York, 1961.) / Пер. с англ. Л. А. Зельмановой и Е. И. Школьного. – Л., 1968.
- Хайтун Д. Е. Пережитки тотемизма у народов Средней Азии и Казахстана // Уч. зап. Тадж. Гос. университета, т. XIV. – Сталинабад, 1956.
- Хамраев М. К. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата, 1963.
- Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему / Пер. с нем. Ю. Э. Брегеля, Е. А. Давидович. – М., 1970.
- Давидович Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – М., 1970.
- Хорошкин А. П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1976.
- Хрестоматия турецкая, персидская и узбекская: Часть 2 / Сост. М. Теретьев. – СПб., 1976.
- Чернышевский Н. Г. Песни разных народов / Пер. Н. Берг // Полн. собр. соч. Т. II.
- Шаниязов К. Узбеки-карлуки: (Историко-этнографический очерк). – Т., 1964.
- Шевченко В. С. Астрономия ва дин. – Т., 1966.
- Шокиров О. Мумиёи асил. – Т., 1970.
- Шомухамедов Ш. М. Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм. – Т., 1968.
- Элбек. Лапарлар // Билим ўчоғи. – 1922. – 1-сон
- Этнографические очерки узбекского населения. – М., 1969.
- Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг / Нашрға тайёрловчи ва тарж. Қ. Каримов. – Т., 1971.
- Ўзбек адабиёти: Тўрт жилдлик. Т. 3. – Т., 1959.
- Ўзбек Совет Энциклопедияси: Ўн тўрт жилдлик. – Т., 1971; 1980.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати: Икки жилдлик / З. М. Маъруфов таҳрири остида. – М., 1981.
- Ўзбек халқ мақоллари: Икки жилдлик. – Т., 1987; 1988.

- Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі – Алматы, 1966.
- Кобуснома / Оғажий таржимаси. – Т., 1967.
- Кодирий А. Кичик асарлар. – Т., 1969.
- Қорабоев Қ. Табиат ва дин. – Т., 1966.
- Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Т., 1970.
- Кошғарий М. Девону луғотит турк: Уч жилдлик / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибоев. – Т., 1960; 1963; 1967.
- Қурбон Али Ҳолат Товорих ҳамсаи Шарқий. – Қозон, 1910.
- Ғафуров А. Т. Ҳайвонлар ҳақида фан ва дин. – Т., 1966.
- Ғози Олим (Юнусов), Ўғиз адабиётида синфий туйғулар // Аланга. – 1930. 5–6-сон.
- Ғулом Ғ. Халқ ижодий бойлигидан // Муштум. – 1964. – 20-сон.
- Ғуломов Я. “Хўжа” сўзи қаердан келиб чиққан // Фан ва турмуш. – 1970. – 1-сон.
- Ҳакимов М. Лирикада халқ ҳикматлари // Ўзбекистон маданияти. – 1967. – 19 декабр.
- Ҳакимов М. Ёзувчи ва халқ тили: (Ўзбек ёзувчиларининг асарларида мақол ва афоризмлар). – Т., 1971.
- Ҳасанов Ҳ. М. Кошғарий: /Ҳаёти ва географик мероси/. – Т. 1963.
- Ҳожиматов К., Пратов Ў. “Муқаддас” ўсимликлар борми? – Т., 1967.
- Ҳолматов Ҳ., Ҳабибов З. Фармакология. – Т., 1967.

Шотурсун Шомақсудов, Шухрат Шораҳмедов

МАЪНОЛАР МАХЗАНИ

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”

Давлат илмий нашриёти
(Тошкент, 129, Навоий кўчаси, 30-уй)

Махсус муҳаррир *Али Назар Эгамназаров*

Рассом *Сергей Соин*

Бадий муҳаррир *Асқар Ёқубжонов*

Мусахҳиҳ *Зулфия Фуломова*

Компьютерда саҳифаловчи *Андрей Биляк*

Компьютерда матн терувчи *Хуршида Абдуқажонова*

Оригинал макет “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”

Давлат илмий нашриёти техник базаси ва программа воситалари базасида тайёрланди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

2001.15.3 да теришга берилди. 2001.10.10 да босишга рухсат этилди. Қоғоз бичими 70×90^{1/16}.
Нашриёт ҳисоб табағи 43,2. Шартли босма табақ 32,76. Адади 5000.
Баҳоси шартнома асосида. 2440 – буюртма.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонасида босилди.
Тошкент ш., 700083, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.